

UNIVERSITATEA "STEFAN CEL MARE" - SUCEAVA

CODRUL COSMINULUI

seria nouă nr. 2 (12) 1996

COLEGIUL DE REDACȚIE

Acad. Ștefan Ștefănescu - București
Acad. Gheorghe Platon - Iași
Acad. Pompiliu Teodor - Cluj
Acad. Grigore Bostan - Cernăuți
Prof. univ. dr. Alexandru Moșanu - Chișinău
Prof. univ. dr. Mihai Iacobescu - Suceava

COMITETUL DE REDACȚIE

Mihai Iacobescu - *redactor șef*
Constantin Șerban - *redactor șef adjunct*
Florin Pintescu - *secretar de redacție*
Harieta Mareci - *responsabil de volum*
Mihai Lazăr - Suceava
Mircea Ignat - Suceava
Vasile Demciuc - Suceava
Dumitru Boghian - Suceava
Olimpia Mitric - Suceava
Pavel Țugui - București
Ion Solcanu - Iași

COPERTA:

Ioana Nistor - *artist plastic*

**UNIVERSITATEA "ȘTEFAN CEL MARE"
SUCEAVA**

**ANALELE ȘTIINȚIFICE
DE
ISTORIE**

ȚODRUL ȚOSMINULUI

**(SERIA NOUĂ)
NR. 2(12) 1996**

FUNDAȚIA CULTURALĂ A BUCOVINEI

1996

CUPRINS

DUMITRU CUCU - <i>Provincial și național</i>	3
--	---

I. STUDII

DUMITRU BOGHIAN - <i>Unele considerații asupra utilajului litic al complexului cultural Precucuteni-Cucuteni/Tripolie (II)</i>	4
DUMITRU BOGHIAN, NICOLAE URSULESCU - <i>Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din așezarea precucuteniană de la Târgu Frumos (jud. Iași) (I)</i>	38
MIRCEA IGNAT - <i>Interferențe etno-culturale în spațiul nord-est carpatic în secolele I-IV d.H.</i>	74
MIHAI LAZĂR - <i>Locul și rolul creșterii vitelor în economia Moldovei medievale. Considerații istoriografice</i>	82
ION SOLCANU - <i>Istoriografia artei ecleziastice din Moldova secolelor XIV-XVI. Arhitectura și pictura interioară</i>	103
PAVEL BLAJ - <i>Ideologia politică din Țările Române și din Europa est-centrală; conexiuni și interferențe (secolul al XVII-lea)</i>	146
OLIMPIA MITRIC - <i>Scriptorii, cărturari și manuscrise în limba română din nordul Moldovei (sec. XVI-XIX)</i>	159
GHEORGHE MOLDOVEANU - <i>Unitatea de neam și limbă a românilor</i>	176
GHEORGHE CLIVETI - <i>Liberalism și cauză națională la pașoptiștii români</i>	186
GHEORGHE IACOB - <i>Probleme din istoria modernă a României. Opinii într-o dezbatere istoriografică (II)</i>	201
CONSTANTIN UNGUREANU - <i>Colonizarea populației germane în Bucovina</i>	211
ȘTEFAN PURICI - <i>Problema autonomiei Bucovinei între anii 1775-1861</i>	230
FLORIN PINTESCU - <i>Viața politică românească în Bucovina: loialism, autonomism sau iredentism? (1900-1914)</i>	260
DOINA ALEXA - <i>Ion Nistor - omul politic</i>	275
IOAN MURARIU - <i>Din istoria ținutului Herța</i>	298

II. NOTE ȘI COMENTARII

ION MAREȘ - <i>Un mormânt preistoric descoperit la Suceava - "Dealul Zamca"</i>	323
IOAN SCRIPCARIUC - <i>Proprietatea mănăstirească din ținutul Suceava. Organizare și funcționare (sec. XIV-XVIII)...</i>	328
ION AGRIGOROAIEI - <i>Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. Ecouri în presa din Iași</i>	336
MIRCEA GRIGOROVITĂ - <i>O neobișnuită recenzie semnată de dr. Rudolf Wagner</i>	344
NICOLAE CÂRLAN - <i>Petre Comarnescu și Lucian Blaga sub zodia afinităților electivă</i>	349
EMMA PORFIREANU - <i>"Vechiul" Vest și "noua" istoriografie americană</i>	356

III. DOCUMENTE

CONSTANTIN ȘERBAN - <i>Ținutul Suceava la sfârșitul secolului al XVIII-lea după un izvor inedit (Unele aspecte economice și demografice)</i>	358
ION ZUGRAV, VASILE M. DEMCIUC - <i>Commissionsprotokoll über die Eröffnung der Klostergrüfte von Putna</i>	380
MIHAI IACOBESCU - <i>Constantin Morariu: "Cursul vieții mele" (Jurnal)</i>	409
PAVEL ȚUGUI - <i>Scrisori primite de la Teodor Bălan</i>	440

IV. DIN ISTORIA CULTURII ÎN BUCOVINA

MIRELA ȘERBAN - <i>Din istoria învățământului românesc din Bucovina. Crearea școlii de lemnărit din Câmpulung Moldovenesc, acum o sută de ani</i>	465
PETRU BEJENARU - <i>Aron Pumnul - îndrumător de conștiință națională</i>	471
IOAN SCRIPCARIUC - <i>Teodor Bălan și Arhivele Bucovinei</i> ..	477
MIRCEA A. DIACONU - <i>Mircea Streinul, prozator</i>	483

V. PERSONALITĂȚI DIN BUCOVINA

GHEORGHE GIURCĂ - <i>George Tofan - profesorul</i>	500
CONSTANTIN ȘERBAN - <i>Karl Adolf Romstorfer (1854-1917)</i>	511
AUREL BUZINCU - <i>Ion Grămadă - prozatorul</i>	520

VI. BUCOVINA ÎN DEZBATEREA LUMII CONTEMPORANE

CONSTANTIN ȘERBAN, MIHAI LAZĂR - <i>Arkadii Jukovski, Istoriia Bukovini Ceastina perșa do 1774 r., Cernovți, 1991, 120 p.</i>	527
FLORIN PINTESCU - <i>Emanuel Turczynsky, Geschichte der Bucovina in der Neuzeit. Zur Social und Kultur Geschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1993, 260 p. + 2 hărți + 16 ilustrații</i>	536
MIHAI IACOBESCU - <i>Simpozionul internațional "Bucovina de partea dialogului" (21-28 aprilie 1996, Sejny-Mănăstirea Wigierski, Polonia)</i>	540
MIHAI IACOBESCU - <i>Conferința internațională "Bucovina 1775-1862: aspecte politice, sociale, cultural-economice și demografice" (Rădăuți, 31 mai-3 iunie 1996)</i>	552

VII. TOPONIMIE

IOAN IOSEP - <i>Ocolul Câmpulungului (Moldovenesc) în secolele XVII-XVIII. (Reconstituire după izvoare documentare, toponimice și cartografice)</i>	564
---	-----

VIII. TRADUCERI

ADRIANA GROSU - <i>Léonide Ouspensky, Théologie de l'icône dans l'église orthodoxe, Paris, CERF, 1980.</i>	592
--	-----

IX. ÎNSEMĂNĂRI ȘI LUCRĂRI ALE STUDENȚILOR

ELENA SIMINICEANU - <i>Practica de vară. Fragmente de jurnal</i>	655
HARIETA MARECI - <i>Dimitrie Dan (1856-1927) - Preocupări de istorie</i>	657

X. CRONICA

CONSTANTIN ȘERBAN - <i>Al II-lea simpozion "Artă și civilizație medievală", Suceava 1995</i>	675
ION RUSNAC - <i>Impresii privind activitatea desfășurată în perioada de specializare în cadrul Universității "Ștefan cel Mare" Suceava</i>	680
MIHAI IACOBESCU - <i>Suceveni participanți la festivitățile consacrate semicentenarului Universității "Alecu Russo" din Bălți, Republica Moldova</i>	682
GEORGE MUNTEAN - <i>"ASTRA" - asociație națională</i>	684

XI. RECENZII

M. Petrescu-Dâmbovița, Hadrian Daicoviciu, Dan Gh. Teodor, Ligia Bârză, Florentina Preda, <i>Istoria României. De la începuturi până în secolul al VIII-lea</i> , București, Editura Didactică și Pedagogică, 1995, 464 p. + 108 fig. în text + 12 hărți (Dumitru Boghian)	688
Alexandru Păunescu, <i>Ripiceni-Izvor. Paleolitic și mezolitic. Studiu monografic</i> , București, Editura Academiei Române, 1993, 228 p. + 108 fig. incluse în text (Dumitru Boghian)	691
Vladimir Dumitrescu, <i>Oameni și cioburi. Contribuții la istoria contemporană a arheologiei românești</i> , în "Cultură și civilizație la Dunărea de Jos", XI, 1993, Călărași, 202 p. + 16 ilustrații foto (Dumitru Boghian)	694
Elena Puha, Nicolae Stratone, <i>Antropologie filosofică. Simple repere</i> , Iași, Editura Bucovina, 1995, 237 p. (Dumitru Boghian)	697

Alain Ruzé, <i>Latinii din Carpați. Dovezi ale continuității românești la nordul Dunării</i> , traducere de Cireșica Dumitriu-Ruzé, Editura Științifică, Colecția "Istoria și Cultura românilor", 1994, 135 p. (Dumitru Boghian).....	700
Michel Mourre, <i>Dictionnaire encyclopédique d'histoire</i> , 8 vol., Nouvelle édition, Editura Bordas, Paris, 1993 (Mircea Ignat)	702
<i>Le genie d l'homme. Dès origines a l'écriture</i> (sous la direction de J.M. Cordy), Abbaye Saint-Gerard de Brogne, 1995, 208 p. + 24 pl. în afara textului (Nicolae Ursulescu)....	704
Constantin Șerban, <i>Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)</i> , București, Editura Academiei Române, 1991, 231 p. (Mihai Lazăr)	707
Ion Toderașcu, <i>Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești</i> , vol.II, Iași, Editura Universității "Al.I. Cuza", 1994, 182 p. (Florin Pintescu)	713
Olimpia Mitric, <i>Cartea românească veche în județul Suceava</i> , vol. III și IV, Suceava, 1994, 1995, 168 p.; 269 p. (Florin Pintescu)	717
Vladimir Trebici, <i>Bucovina. Populația și procesele demografice (1775-1993)</i> , Cluj Napoca, Fundația Culturală Română, 1994, 40 p. + 3 h. (Constantin Șerban).....	718
Valeriu Maricari, <i>O școală uitată. Școala de Arte și Meserii din Câmpulung Bucovina (Schită istorică)</i> , Câmpulung Moldovenesc, 1994, 143 p. (Constantin Șerban).....	722
Petru Bejenaru (coordonator), <i>Biologi de seamă din Bucovina</i> , Suceava, Editura "Țara Fagilor", 1994, 144 p. (Mihai Iacobescu).....	725
Gheorghe Giurcă, <i>File din istoria Școlii Normale "Mihai Eminescu" din Suceava, 1949-1994</i> , Suceava, 1992, 290 p. (Mihai Iacobescu)	727
Vasile Pop, <i>Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până în vremurile noastre</i> , Sibiu, 1838, Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice de Eva Mârza și Iacob Mârza, Editura Dacia, Cluj Napoca, 1995, 225 p. (Mihai Iacobescu).	728
Nicolae Iorga, <i>Neamul românesc în Basarabia</i> , Ediție îngrijită, introducere, note și bibliografie de Iordan Datcu, București, Editura Fundației Culturale române, 1995, 318 p. (Mihai Iacobescu)	729

Ion Țișcanu, <i>Raptul Basarabiei, 1940</i> , Chișinău, Editura Ago-Dacia, 1993, 175 p. (Mihai Iacobescu).....	731
Ion Țișcanu, <i>Uniunea Sovietică - România, 1940</i> , Chișinău, Editura Arc, 1995, 270 p. (Mihai Iacobescu)	733
Ion Țișcanu, <i>Deștăranirea bolșevică în Basarabia</i> , Chișinău, Editura "Adrian", 1994, 140 p. (Mihai Iacobescu)	734
Lloyd C. Gardner, <i>Sfere de influență (Împărțirea Europei între marile puteri, de la München la Yalta)</i> , București, Editura Elit, 1995, 400 p. (Harieta Mareci)	736
D.M. Păcurariu, <i>Despre timp și spațiu în literatură</i> , București, Editura Hyperion XXI, 1994, 192 p. (Nicolae Cârlan)	738
ȚARA FAGILOR, <i>Almanah cultural-literar al Societății "Arboroasa" din Cernăuți al românilor nord-bucovineni</i> , alcătuit de Dumitru Covalciuc, Cernăuți - Târgu Mureș, 1995, 288 p. (Mihai Iacobescu)	742
ȚARA FAGILOR, <i>Almanah cultural-literar al Societății "Arboroasa" din Cernăuți al românilor nord-bucovineni</i> , alcătuit de Dumitru Covalciuc, Cernăuți - Târgu Mureș, 1994, 278 p. (Mihai Iacobescu)	744
<i>Analele Bucovinei</i> , Centrul de Studii BUCOVINA, Academia Română, an I, nr. 2, 1994, (Mihai Iacobescu)	746
<i>Analele Bucovinei</i> , Centrul de Studii BUCOVINA, Academia Română, an II, nr. 1, 1995 (Mihai Iacobescu)	748
<i>PORTILE DE FIER, Revista Societății naționale de științe istorice din România - Filiala Mehedinți</i> , an I, nr. 1, 1996, 16 p. (Constantin Șerban)	750
<i>Glasul Bucovinei, (Revistă trimestrială de istorie și cultură)</i> Fundația culturală română, Cernăuți - București, nr. 1, 1995, 157 p. (Harieta Mareci)	752

XII. MEMENTO

MIHAI IACOBESCU - <i>Academicianul Vladimir Trebici (la împlinirea vârstei de 80 de ani)</i>	753
MIHAI IACOBESCU - <i>Gheorghe Platon. Omul, profesorul, istoricul (la aniversarea a 70 de ani de viață)</i>	762
MIHAI IACOBESCU - <i>Istoricul Constantin Șerban - La 75 de ani de viață</i>	767

XIII. SCRISORI DE LA CITITORI	802
-------------------------------------	-----

ABREVIERI.....	804
----------------	-----

INDICE GENERAL.....	806
---------------------	-----

CONTENTS

DUMITRU CUCU - <i>Regional and National</i>	3
---	---

I. STUDIES

DUMITRU BOGHIAN - <i>A Few Considerations on the Lithic Tools of the Cultural Complex Precucuteni-Cucuteni/Tripolie (II)</i>	4
DUMITRU BOGHIAN, NICOLAE URSULESCU - <i>The Main Results of the Archaeological Research on the Pre-Cucutenian Site of Târgu Frumos (jud. Iaşi) (I)</i>	38
MIRCEA IGNAT - <i>Ethno-Cultural Penetrations in the North-Eastern Carpathian Space during the 1st-4th Centuries A.C.</i>	74
MIHAI LAZĂR - <i>The Importance and the Role of Cattle Breeding in the Economy of Medieval Moldavia. Historiographical Considerations</i>	82
ION SOLCANU - <i>The Historiography of Ecclesiastical Art in Moldavia during the XIVth-XVIth Centuries. Architecture and Indoor Wall-Paintings</i>	103
PAVEL BLAJ - <i>The Political Ideology in the Principaties and Eastern-Central Europe; Connections and Penetrations (the XVIIth Century)</i>	146
OLIMPIA MITRIC - <i>Scriptoria, Scriveners and North-Moldavian Manuscripts in Romanian (the XVth-XIXth Centuries)</i>	159
GHEORGHE MOLDOVEANU - <i>The Unity of the Romanian People and Language</i>	176
GHEORGHE CLIVETI - <i>The Liberalism and the National Cause of the Romanian Revolutionaries of 1848</i>	186
GHEORGHE IACOB - <i>Questions on the Modern History of Romania. Opinions in a Historiographical Debate (II)</i>	201
CONSTANTIN UNGUREANU - <i>The Colonisation of the German Population in Bukowina</i>	211
ŞTEFAN PURICI - <i>The Question of the Autonomy of Bukowina (1775-1861)</i>	230
FLORIN PINTESCU - <i>The Romanian Political Life in Bukowina: Loyalism, Autonomism or Irredentism ? (1900-1914)</i>	260
DOINA ALEXA - <i>Ion Nistor - The Politician</i>	275
IOAN MURARIU - <i>From the History of the Region of Hertza</i>	298

II. NOTES AND COMMENTS

ION MAREȘ - <i>A Prehistoric Tomb Found in Suceava - "Zamca Hill"</i>	323
IOAN SCRIPCARIUC - <i>The Monastery Property in the Region of Suceava. Organisation and Functioning (the XIVth-XVIIIth Centuries)</i>	328
ION AGRIGOROAIEI - <i>The Unification of Bassarabia and Bukowina with Romania. Echoes in the Press of Iași</i>	336
MIRCEA GRIGOROVITĂ - <i>An Unusual Review Signed by Dr. Rudolf Wagner</i>	344
NICOLAE CÂRLAN - <i>Petre Comarnescu and Lucian Blaga under the Sign of Elective Affinities</i>	349
EMMA PORFIREANU - <i>The "Old" West and the "New" American Historiography</i>	356

III. DOCUMENTS

CONSTANTIN ȘERBAN - <i>The Country of Suceava at the End of the XVIIIth Century from an Original Source (A Few Economical and Demographic Aspects)</i>	358
ION ZUGRAV, VASILE M. DEMCIUC - <i>Comissionsprotokoll über die Eröffnung der Klostergrüfte von Putna</i>	380
MIHAI IACOBESCU - <i>Constantin Morariu: "The Story of My Life" (Diary)</i>	409
PAVEL ȚUGUI - <i>Letters sent by Teodor Bălan</i>	440

IV. FROM THE HISTORY OF CULTURE IN BUKOWINA

MIRELA ȘERBAN - <i>From the History of Romanian Schooling in Bukowina. The Foundation of the Forestry School in Câmpulung Moldovenesc, one Hundred Years Ago</i>	465
PETRU BEJENARU - <i>Aron Pumnul - A Spiritual Guide of National Conscience</i>	471
IOAN SCRIPCARIUC - <i>Teodor Bălan and the Archives of Bukowina</i>	477
MIRCEA A. DIACONU - <i>Mircea Streinu, the Prose-Writer</i>	483

V. PERSONALITIES OF BUKOWINA

GHEORGHE GIURCĂ - <i>George Tofan - The Professor</i>	500
CONSTANTIN ȘERBAN - <i>Karl Adolf Romstorfer (1854-1917)</i>	511
AUREL BUZINCU - <i>Ion Grămadă - The Prose Writer</i>	520

VI. BUKOWINA IN CONTEMPORARY WORLD DEBATE

CONSTANTIN ȘERBAN, MIHAI LAZĂR - Arkadii Jukovski, <i>Istoria Bukovini Ceastina perșa do 1774 r</i> , Cernovți, 1991, 120p.	527
FLORIN PINTESCU - Emanuel Turczynsky, <i>Geschichte der Bucovina in der Neuzeit. Zur Social und Kultur Geschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft</i> , Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1993, 260 p. + 2 maps + 16 pictures	536
MIHAI IACOBESCU - <i>The International Symposium "Bukowina on the Side of Dialogue" (21st-28th April 1996, Sejny - the Monastery of Wigrierski, Poland)</i>	540
MIHAI IACOBESCU - <i>The International Conference "Bukowina, 1775-1862, Political, Social, Cultural, Economical and Demographical Aspects" (Rădăuți, 31st May - 3rd June 1996)</i>	552

VII. TOPONIMY

IOAN IOSEP - <i>The Feudal, Rural Property of Câmpulung (Moldovenesc) in the XVIIth-XVIIIth Centuries. (Reconstitution after Documentary, Toponymic and Cartographic Sources)</i>	564
---	-----

VIII. TRANSLATIONS

ADRIANA GROSU - Léonide Ouspensky, <i>The Teology of the Icon in the Orthodox Church</i> , Paris, CERF, 1980.	592
--	-----

IX. STUDENTS' NOTES AND WORKS

ELENA SIMINICEANU - <i>The Summer Practice Camp. Fragments of Diary</i>	655
HARIETA MARECI - <i>Dimitrie Dan (1856-1927) - Historical Concerns</i>	657

X. THE CHRONICLE

CONSTANTIN ȘERBAN - <i>The Second Symposium "Medieval Art and Civilisation", Suceava 1995</i>	675
ION RUSNAC - <i>Impressions on the Activity during the Specialization Period at the University "Ștefan cel Mare" Suceava</i>	680
MIHAI IACOBESCU - <i>People from Suceava at the Festivities dedicated to the Semicentenary of the University "Alecu Russo" of Bălți, Moldavia</i>	682
GEORGE MUNTEAN - <i>"ASTRA" - a National Associaton</i>	684

XI. BOOK REVIEWS

- M. Petrescu-Dâmbovița, Hadrian Daicoviciu, Dan Gh. Teodor, Ligia Bârză, Florentina Preda, *Istoria României. De la începuturi până în secolul al VIII-lea*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1995, 464 p. + 108 fig. în text + 12 hărți (Dumitru Boghian) 688
- Alexandru Păunescu, *Ripiceni-Izvor. Paleolitic și mezolitic. Studiu monografic*, București, Editura Academiei Române, 1993, 228 p. + 108 fig. incluse în text (Dumitru Boghian) 691
- Vladimir Dumitrescu, *Oameni și cioburi. Contribuții la istoria contemporană a arheologiei românești*, în "Cultură și civilizație la Dunărea de Jos", XI, 1993, Călărași, 202 p. + 16 ilustrații foto (Dumitru Boghian) 694
- Elena Puha, Nicolae Stratone, *Antropologie filosofică. Simple repere*, Iași, Editura Bucovina, 1995, 237 p. (Dumitru Boghian).. 697
- Alain Ruzé, *Latinii din Carpați. Dovezi ale continuității românești la nordul Dunării*, traducere de Ciresica Dumitriu-Ruzé, Editura Științifică, Colecția "Istoria și Cultura românilor", 1994, 135 p. (Dumitru Boghian)..... 700
- Michel Mourre, *Dictionnaire encyclopédique d'histoire*, 8 vol., Nouvelle édition, Editura Bordas, Paris, 1993 (Mircea Ignat)..... 702
- Le genie d l'homme. Dès origines a l'écriture* (sous la direction de J.M. Cordy), Abbaye Saint-Gerard de Brogne, 1995, 208 p. + 24 pl. în afara textului (Nicolae Ursulescu)..... 704
- Constantin Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, București, Editura Academiei Române, 1991, 231 p. (Mihai Lazăr) 707
- Ion Toderașcu, *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești*, vol.II, Iași, Editura Universității "Al.I. Cuza", 1994, 182 p. (Florin Pintescu) 713
- Olimpia Mitric, *Cartea românească veche în județul Suceava*, vol. III și IV, Suceava, 1994, 1995, 168 p.; 269 p. (Florin Pintescu) 717
- Vladimir Trebici, *Bucovina. Populația și procesele demografice (1775-1993)*, Cluj Napoca, Fundația Culturală Română, 1994, 40 p. + 3 h. (Constantin Șerban)..... 718
- Valeriu Maricari, *O școală uitată. Școala de Arte și Meserii din Câmpulung Bucovina (Schiță istorică)*, Câmpulung Moldovenesc, 1994, 143 p. (Constantin Șerban)..... 722
- Petru Bejenaru (coordonator), *Biologi de seamă din Bucovina*, Suceava, Editura "Țara Fagilor", 1994, 144 p. (Mihai Iacobescu) 725
- Gheorghe Giurcă, *File din istoria Școlii Normale "Mihai Eminescu" din Suceava, 1949-1994*, Suceava, 1992, 290 p. (Mihai Iacobescu) 727

Vasile Pop, <i>Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până în vremurile noastre</i> , Sibiu, 1838, Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice de Eva Mârza și Iacob Mârza, Editura Dacia, Cluj Napoca, 1995, 225 p. (Mihai Iacobescu).....	728
Nicolae Iorga, <i>Neamul românesc în Basarabia</i> , Ediție îngrijită, introducere, note și bibliografie de Iordan Datcu, București, Editura Fundației Culturale române, 1995, 318 p. (Mihai Iacobescu)	729
Ion Șișcanu, <i>Raptul Basarabiei, 1940</i> , Chișinău, Editura Ago-Dacia, 1993, 175 p. (Mihai Iacobescu).....	731
Ion Șișcanu, <i>Uniunea Sovietică - România, 1940</i> , Chișinău, Editura Arc, 1995, 270 p. (Mihai Iacobescu)	733
Ion Șișcanu, <i>Desțărânirea bolșevică în Basarabia</i> , Chișinău, Editura "Adrian", 1994, 140 p. (Mihai Iacobescu)	734
Lloyd C. Gardner, <i>Sfere de influență (Împărțirea Europei între marile puteri, de la München la Yalta)</i> , București, Editura Elit, 1995, 400 p. (Harieta Mareci)	736
D.M. Păcurariu, <i>Despre timp și spațiu în literatură</i> , București, Editura Hyperion XXI, 1994, 192 p. (Nicolae Cârlan)	738
ȚARA FAGILOR, <i>Almanah cultural-literar al Societății "Arboroasa" din Cernăuți al românilor nord-bucovineni</i> , alcătuit de Dumitru Covalciuc, Cernăuți - Târgu Mureș, 1995, 288 p. (Mihai Iacobescu)	742
ȚARA FAGILOR, <i>Almanah cultural-literar al Societății "Arboroasa" din Cernăuți al românilor nord-bucovineni</i> , alcătuit de Dumitru Covalciuc, Cernăuți - Târgu Mureș, 1994, 278 p. (Mihai Iacobescu)	744
<i>Analele Bucovinei</i> , Centrul de Studii BUCOVINA, Academia Română, an I, nr. 2, 1994, (Mihai Iacobescu)	746
<i>Analele Bucovinei</i> , Centrul de Studii BUCOVINA, Academia Română, an II, nr. 1, 1995 (Mihai Iacobescu)	748
<i>PORȚILE DE FIER, Revista Societății naționale de științe istorice din România - Filiala Mehedinți</i> , an I, nr. 1, 1996, 16 p. (Constantin Șerban)	750
<i>Glasul Bucovinei, (Revistă trimestrială de istorie și cultură)</i> Fundația culturală română, Cernăuți - București, nr. 1, 1995, 157 p. (Harieta Mareci)	752

XII. MEMENTO

MIHAI IACOBESCU - <i>The Academician Vladimir Trebici (at the Age of 80)</i>	753
MIHAI IACOBESCU - <i>Gheorghe Platon. The Man, the Teacher, the Historian (at 70 Years of Life)</i>	762
MIHAI IACOBESCU - <i>The Historian Constantin Șerban - At 75 Years of Life</i>	767

XIII. LETTERS FROM THE READERS	802
---	-----

ABBREVIATIONS	804
----------------------------	-----

GENERAL INDEX	806
----------------------------	-----

PROVINCIAL ȘI NAȚIONAL

Nu prea aproape, totuși, prin formațiune intelectuală și profesie, de preocupările personalităților ale căror contribuții științifice alcătuiesc substanța publicistică a acestui al doilea număr din noua serie a **Codrului Cosminului** dar împătimit de destinul cultural al acestui spațiu din Nord pe care furtunile l-au tot bântuit, îndrăznesc să observ un fapt remarcabil: aplecarea și în acest număr a cercetărilor asupra problemelor Bucovinei nu suferă de localism, ci se supune conștientă vârtejului integrator al istoriei și culturii naționale.

Este provincializarea un pericol? Înțeleasă ca o adâncire a problematicilor unui anume spațiu politic, etnic, economic, cultural etc., ea nu este un pericol. Dimpotrivă. Știința modernă se apleacă din ce în ce mai mult asupra **problemei** (mai puțin a problemelor), încercând să o lămurească exhaustiv, din cele mai variate (dacă nu din toate) unghiuri de vedere. Înțeleasă însă ca o "politică" de accentuare a diferențelor specifice, ea devine periculoasă, creând spațiul de manevră atât de necesar celor care urmăresc ultima consecință: separarea, autonomizarea, "migrarea" către alte alcătuiți teritoriale, - convenabile lor - dar dezastruoase pentru noi.

Mi se va reproșa, probabil, că așa ceva, într-o "Europă unită" nu se poate întâmpla și că strășnicia cu care pare că veghem la hotare este revolută și demnă de compasiune. Dar politicile mari se compun (recompun...) din politici mici. Nu mai mici și nici mai puțin distructive însă decât apa de care-și râde, superioară, stânca...

Sondarea trecutului și evaluarea viitorului reprezintă până la urmă, dimensiuni ale neostoitului nostru efort de definire a identității naționale. Pe cine supără că o cercetăm, o prețuim cu onestitate și o impunem acolo unde ea este contestată?...

După părerea mea, mai răspicat sau mai discret, aceasta și face acest nou volum al analelor **Codrul Cosminului** și face bine!

Ing. Ec. Dumitru Cucu

Președinte al Fundației Culturale a Bucovinei

STUDII

UNELE CONSIDERAȚII ASUPRA UTILAJULUI LITIC
AL COMPLEXULUI CULTURAL PRECUCUTENI-CUCUTENI/TRIPOLIE
(II)

Dumitru Boghian

Trecând la analiza utilajului litic al fazei Cucuteni A, arătăm că se observă evoluția firească, organică, a acestuia din cel al fazei Precucuteni III. În așezarea de la Târpești, unde există un nivel de locuire Cucuteni A₁-A₂, care suprapune un altul Precucuteni III, nu se sesizează nici o deosebire între utilajul litic al celor două orizonturi, constatându-se astfel o perfectă continuitate¹⁴⁴.

Acum, la nivelul fazei Cucuteni A, prelucrarea silexului și a pietrei cunoaște o foarte mare dezvoltare, jucând un rol important între meșteșugurile comunităților cucuteniano-tripoliene¹⁴⁵.

Nucleele reprezintă o categorie însemnată de piese de silex în așezările fazei Cucuteni A, descoperindu-se în toate stațiunile, în proporții variabile: Hăbășești 6,3% (fig. XIII/1-6), Trușești 7,4%, Jora de Sus 9,4%, Gura Cainarului 16,9%¹⁴⁶. Se întâlnesc nuclee de dimensiuni mai mari, amorfe, prismatice și cvasicilindrice, piramidale și cvasiconice, păstrând pe ele urmele desprinderilor așchiale sau lamelare, servind la confecționarea unor piese mai robuste. Nucleele epuizate au fost refolosite după caz ca percutoare, frecătoare sau presatoare-retușere.

În ceea ce privește **lamelle**, pe parcursul fazei Cucuteni A se sesizează o creștere sensibilă a mărimii acestora, dominând cele mijlocii și mari. Lamelle reprezintă 51,9% (recalculat) din piesele de la Trușești (fig. XIV/16,18), 31% la Polivanov Jar III, 55,73% (recalculat) la Hăbășești (fig. XIV/1-12), 12,5% la Jora de Sus și 34,5% la Gura Cainarului¹⁴⁷.

Tipologic, cele mai numeroase sunt lamelle neretușate (aprox. 2/3), după care urmează lamelle retușate (aprox. 1/3): trunchiate, lamelle retușate pe una sau pe ambele laturi, uneori partea activă fiind ușor curbă, lame cu scobituri retușate, lame fin denticulate, descoperite la Târpești, Trușești, Ruginoasa, Hăbășești, Jora de Sus (fig. XIV/15), Gura Cainarului (fig. XIV/13-14), Drăgușeni (fig. XIV/17), Polivanov Jar III¹⁴⁸.

Lamelle fazei Cucuteni A/Tripolie B I continuă să aibă forme regulate,

dreptunghiulare, alungite, cu profilul drept sau curbat, cu secțiune triunghiulară sau trapezoidală și numai rar au formă neregulată. Foarte rar se întâlnesc microlamele. De asemenea, pe lângă silex, pentru confecționarea unor lame, s-a folosit obsidiană, cum este o piesă descoperită la Berești¹⁴⁹.

Gratoarele predomină în unele cazuri, sau constituie o categorie importantă a utilajului litic al fazei Cucuteni A, fiind lucrate în tehnica deja cunoscută, pe lame și așchii, moștenită din faza Precucuteni III. Astfel, la Jora de Sus gratoarele reprezintă 52% din întregul instrumentar (fig. XV/8-14), la Gura Cainarului 32,7% (fig. XV/15-22), la Polivanov Jar III 29%, Trușești 26,86% (recalculat), din instrumentarul de silex (fig. XV/37-38) și Hăbășești 18,03% (recalculat, fig. XV/1-7, 39-40)¹⁵⁰.

Ca tipuri, gratoarele sunt variate: convexe, concave, oblice, drepte, unguiforme, ovalare, circulare, laterale, duble¹⁵¹. Există și cazuri în care gratoarele sunt combinate cu străpungătoare sau burine, ca la Ruginoasa, Trușești, Giurgești¹⁵², Jora de Sus (fig. XVI/11)¹⁵³.

Unele gratoare prezintă retușe ascuțite sau abrupte, pe laturile lungi, unele au scobituri laterale sau sunt fin denticulate. Altele au fost reutilizate ca inserții, prezentând porțiuni lustruite. Și în cazul gratoarelor se constată o treptată creștere a dimensiunilor, așa cum s-a observat și în cazul lamelor.

Racioarele sunt atestate într-un număr foarte redus doar în așezarea de la Polivanov Jar III¹⁵⁴, Jora de Sus (fig. XVI/1) și Gura Cainarului (fig. XVI/2-10)¹⁵⁵.

De asemenea, **burinele** se întâlnesc foarte rar, remarcându-se câte un burin diedru pe lamă lungă fragmentară descoperite la Hăbășești (fig. XVII/29)¹⁵⁶ și Polivanov Jar III¹⁵⁷, patru burine la Gura Cainarului (fig. XVI/12-15), sau compuse, așa cum arătam, sub formă de gratoar-burin la Jora de Sus¹⁵⁸.

Străpungătoarele variază numeric de la așezare la așezare. Cele mai multe sunt lucrate pe lame, cu ajutorul retușelor abrupte și semiabrupte obținându-se vârfuri alungite, altele prezintă retușe plate inverse. Unele străpungătoare au partea activă lustruită sau uzată în urma utilizării. Asemenea piese s-au descoperit la Polivanov Jar III, Trușești, Ruginoasa, Hăbășești, Drăgușeni și Gura Cainarului (fig. XVI/16-20)¹⁵⁹. Se întâlnesc și străpungătoare executate pe așchii.

Inserțiile de seceri sunt descoperiri frecvente în așezările fazei Cucuteni A/Tripolie B I, fiind lucrate pe lame trunchiate sau întregi, neretușate sau retușate, unele ușor denticulate, purtând evidente urme de utilizare, ilustrate de lustrul prezent pe capete, unghiular sau longitudinal, de-a lungul uneia sau a ambelor laturi. Asemenea piese au fost recuperate de la Polivanov Jar III (12%), Trușești (3,87% recalculat), (fig. XVII/30), Hăbășești 11,47% (recalculat), (fig. XVII/31-32), Jora de Sus (3%), (fig. XVI/27), Ruginoasa, Drăgușeni și Gura Cainarului (fig. XVI/21-26)¹⁶⁰.

Vârfurile de săgeată și de lance aparținând acestei faze au formă triunghiulară sau triunghiulară prelungă, fiind lucrate pe lame și așchii. Suprafețele au fost amenajate cu ajutorul retușelor "în pojghiță", dispuse mai mult sau mai

puțin regulat, iar marginile laturilor lungi sunt fin denticulate cu ajutorul retușelor ascuțite și ușor abrupte. Baza acestor vârfuri poate fi dreaptă, ușor concavă sau ușor convexă, cum ne demonstrează exemplarele găsite la Podivănoș Jar III, Jora de Sus, Gura Căinarului, Trușești, Ruginoasa, Hăbășești (fig. XVII/1-14), Berești (fig. XVII/15-18), Drăgușeni (fig. XVII/21-22), Giurgești¹⁶¹.

Piesele geometrice se întâlnesc la fel de rar ca și în faza anterioară, Precucuteni III. Prezintă aceleași forme de trapeze regulate sau asimetrice, cu porțiunea trunchiată abrupt, așa cum se observă pe cele două piese descoperite la Hăbășești (fig. XVII/25-26)¹⁶². Aceste piese s-au păstrat ca reminiscențe din faza anterioară.

Utilajul de piatră șlefuită evoluează la fel de firesc, din cel al fazei Precucuteni III, caracterizându-se prin aceeași diversitate tipologică. Deși în toate așezările Cucuteni A predominant este instrumentarul de silex, face excepție orizontul Cucuteni A de la Târpești, unde numărul pieselor de piatră îl depășește pe cel al uneltelor și armelor de silex¹⁶³.

Astfel, continuă să se confecționeze **topoare masive trapezoidale sau cvasitrapezoidale**, de **tradiție calapod**, cu **secțiunea transversală dreptunghiulară** sau **plan-convexă**; **topoare-tesle trapezoidale sau cvasidreptunghiulare**, cu **secțiunea oval-dreptunghiulară și profilul simetric**; **dălți și dălțițe dreptunghiulare sau trapezoidale alungite și herminete**, care sunt prezente la Jora de Sus, Gura Căinarului, Târpești, Berești, Hăbășești (fig. XXII/1-3, 5-15)¹⁶⁴.

De asemenea, sunt atestate **topoarele-ciocan**, fără perforare, de formă aproximativ dreptunghiulară, cu o gâtuire în zona de prindere a cozii, carecum rombeice în profil longitudinal, numite impropriu "ciocane de minerit", fiind folosite, credem, pentru sfărâmat și bătut, descoperite la Hăbășești (fig. XXIV/7) și Giurgești¹⁶⁵ și foarte asemănătoare cu cele găsite în Oltenia, provenind probabil din mediu sălcutean¹⁶⁶.

Ca piese perforate, sunt de remarcat **topoarele** relativ **triunghiulare**, cu muchia dreptunghiulară rotunjită și cu perforare în zona mediană (fig. XXII/16). Multe asemenea piese, deși sunt lucrate din roci dure, au fost sparte în zona gaurii de prindere a cozii, fiind refolosite ca **frecătoare**, așa cum se observă din descoperirile de la Târpești, Hăbășești, Berești. Au fost descoperite și **măciuci sferice perforate** (fig. XXIV/12)¹⁶⁷.

Dintre celelalte piese de piatră se pot aminti **râșnițele**, de formă rectangulară cu colțurile rotunjite sau ovale, uneori de dimensiuni mari de până la 50 cm, **frecătoare** de silex sau de piatră, ovale sau cvasisferice, **pietre de ascuțit, bile de praștie**, provenind de la Hăbășești, Berești, Trușești, Gura Căinarului (fig. XXIV)¹⁶⁸.

Utilajul litic al fazei Cucuteni A se aseamănă, uneori până la identitate, cu cel al culturilor vecine, înrudite, Gumelnița, Stoicani-Aldeni și Petrești. În utilajul litic al fazei Cucuteni A-B/Tripolie B I-B II, se observă aceeași

firească evoluție, sesizată și în celelalte domenii ale culturii materiale (locuințe, ceramică, piese de aramă etc.).

În această fază se păstrează tehnica de cioplire lamelară și așchială, pe nucleeele întregi sau fragmentare descoperite se păstrează negativele, în special de la lame mari și mijlocii și așchii mijlocii.

Nucleeele continuă să fie prismatice și cvasicilindrice, cu două planuri de lovire, piramidale și cvasiconice și amorfе, așa cum se observă din descoperirile de la Traian "D. Fântânilor", Iablona I, Iablona XV, Cucuteni "Dâmbul Morii"¹⁷⁰.

Privitor la **lame**, se poate arăta că domină cele mari urmate de cele mijlocii, lipsind microlamele. Aceste piese reprezintă 60,25% din instrumentarul de silex (recalculat) la Traian "D. Fântânilor" și 50,8% din toate uneltele la Iablona XV (fig. XVIII/1-6)¹⁷¹, fiind prezente și în celelalte așezări: Corlăteni, Cucuteni "Dâmbul Morii" (fig. XVII/33-35, XVIII/7-17), Săcărești "Suhat", Iablona I¹⁷².

Dintre lamele neretușate, se remarcă numeroase exemplare de dimensiuni foarte mari, cuprinse între 14 și 19 cm lungime și 1,5-2,5 cm lățime, având profilul drept sau curbat și secțiunea triunghiulară sau trapezoidală. Dimensiunile generale ale lamelor arată o creștere sensibilă a mărimilor acestora față de faza precedentă.

Așa cum dovedesc descoperirile de la Traian, Iablona I și Iablona XV, lamele retușate reprezintă tot aproximativ 1/3 din totalul acestor piese. Tipologic acestea sunt foarte variate: lame cu retușe abrupte sau ascuțite, realizându-se denticulări fine, pe una sau pe ambele laturi, lame retușate pe suprafețele plate, lame cu scobituri retușate, lame cu trunchiere dreaptă, oblică sau concavă retușată¹⁷³.

Gratoarele ocupă locul secund în cadrul utilajului litic al așezărilor Cucuteni A-B/Tripolie B I-B II. Gratoarele constituie 24,31% din uneltele de silex de la Traian (fig. XVII/36-38, 40), 22,5% din întreg instrumentarul la Iablona I (fig. XVIII/27-37) și 32,7% la Iablona XV (fig. XVIII/18-26)¹⁷⁴, fiind numeroase și în alte așezări: Cucuteni "D. Morii" (fig. XVIII/38-41, XIX/1-6) și Săcărești. Aceste piese sunt lucrate mai ales pe lame, în proporții de până la 2/3.

Din punct de vedere tipologic se remarcă gratoarele convexe, oblice, laterale, circulare, drepte, unghiforme, la Traian, Corlăteni, Cucuteni, Săcărești¹⁷⁵, la care se adaugă gratoarele segmentoidale și subromboidale, descoperite la Iablona I¹⁷⁶. Partea activă este realizată prin retușe abrupte, laturile lungi sunt uneori retușate, purtând câteodată urme de lustru.

Noutatea acestei faze este reprezentată de gratoarele segmentoidale receptate de triburile cucuteniene de la culturile eneolitice din regiunea Dunării de Jos, Gumelnița în special¹⁷⁷.

De asemenea, continuă să fie fabricate gratoare combinate cu străpungătoare (fig. XIX/7) sau burine, așa cum este atestat la Traian (fig. XVII/39)¹⁷⁸.

Este interesant de arătat că în așezările Cucuteni A-B/Tripolie B I-B II din Ucraina s-au descoperit puține gratoare. Astfel, în stațiunea de la Badaki (Volhînia)

sunt semnalate doar 11 gratoare, iar la Klișcev, în zona Bugului, din 437 de obiecte ale instrumentarului, s-au identificat doar 43 de gratoare (9,3%)¹⁷⁹.

Burinele, ca și în fazele precedente, se găsesc într-un număr redus, doar 2 ex. la Traian, 8 la Iablona I, 9 la Horodnița și 4 la Zaleșcik¹⁸⁰, fiind confecționate cel mai adesea, pe lame. Sunt laterale, de unghi sau mediane (fig. XIX/17-22).

Străpungătoarele (fig. XIX/8-16) deși reprezintă o categorie destul de redusă numeric, 12 piese la Traian, 4 la Iablona I, 10 la Iablona XV, 1 la Corlăteni¹⁸¹, joacă un rol important în utilajul litic Cucuteni A-B. Sunt lucrate, în majoritate, pe lame mari, vârfurile fiind realizate prin retușe abrupte și inverse, prezentând urme de lustru pe partea activă. La Traian este menționat un străpungător dublu¹⁸².

Vârfurile de săgeată și suliță continuă să se realizeze în aceeași manieră ca în fazele anterioare, pe lame mijlocii și mari, de formă triunghiulară. Vârfurile de săgeată au formă de triunghi isoscel, cu laturile drepte, în timp ce vârfurile de suliță au laturile lungi ușor curbate. Baza acestor piese este dreaptă, ușor concavă sau ușor convexă, iar suprafețele sunt prelucrate prin retușe "în pojghiță" și retușe marginale ascuțite. Vârfurile de săgeată sau suliță sunt destul de numeroase: 27 ex. la Traian, 9 la Iablona I și 65 la Iablona XV, din care 3 de corn (fig. XX/1-34)¹⁸³.

În faza Cucuteni A-B apar vârfuri de săgeți cu baza mult mai concavă, care le prefigurează pe cele ale fazei care urmează.

Insertiile de seceri sunt la fel de răspândite ca și în faza precedentă, reprezentând 34 de ex. (6,54% din piesele de silex) la Traian, 130 ex. (8%) la Iablona I¹⁸⁴. Trebuie arătat că asemenea descoperiri nu lipsesc din nici o așezare, chiar dacă se găsesc într-un număr mai redus. Insertiile continuă să fie lucrate pe lame mici, mijlocii și mari, întregi sau trunchiate, și numai foarte rar pe așchii (fig. XIX/23-29).

În faza Cucuteni A-B nu s-au semnalat, deocamdată, piese geometrice.

Ca unelte de piatră șlefuită, în faza Cucuteni A-B/Tripolie B I-B II s-au confecționat **topoare trapezoidale** și **cvasidreptunghiulare**, cu ceafa îngustă și profilul asimetric; **topoare-tesle**, **cvasidreptunghiulare**, cu profilul simetric, în formă de pană; **dălți și dălțițe dreptunghiulare** prelungi și chiar **herminete** mici, plate, descoperite la Iablona XV și în stațiunile din Ucraina (fig. XXII/6-14, XXIII/8-9, 11-13)¹⁸⁵.

Se remarcă apariția **toporașelor mijlocii de silex șlefuit**, cu profilul simetric, descoperite la Iablona I și Iablona XV¹⁸⁶.

Între materialele litice aparținând fazei Cucuteni A-B/Tripolie B I-B II s-au descoperit și **topoare perforate** din piatră, relativ triunghiulare și alungite sau cvasirombice cum sunt cele de la Cucuteni-Băiceni "Dâmbul Morii"¹⁸⁷.

Ca și în celelalte faze, în așezările Cucuteni A-B s-au descoperit **râșnițe** ovale sau dreptunghiulare, cu colțurile rotunjite, cu partea activă mai mult sau mai puțin albiată, **frecătoare**, **percutoare**, **pisăloage**, **retușere**, **pietre de ascuțit și șlefuit** (fig. XXIV/3-4)¹⁸⁸.

Utilajul litic al fazei Cucuteni B/Tripolie B II se caracterizează prin aceeași bogăție, diversitate tipologică și varietate funcțională.

Numărul **nucleelor** de silex este destul de mic, dar se poate observa că își păstrează formele tradiționale prismatice, cvasicilindrice, piramidale, cvasiconice și amorfe. Se păstrează și tehnicile de cioplire lamelară și așchială. Dacă în majoritatea așezărilor Cucuteni B/Tripolie B II predomină tehnica lamelară, în faza finală a culturii Tripolie, la Usatovo are o importanță deosebită tehnica așchială, specifică comunităților stepice. Nuclee de silex aflate în diferite stadii de cioplire, au fost descoperite la Ghelăiești, Văleni (fig. XIII/8-9), Jvaneț, Sandraki, Vladimirovka¹⁸⁹.

În zonele mai îndepărtate de sursele de silex, nucleeele epuizate sunt de dimensiuni foarte mici, unele fiind reutilizate ca **percutoare**, **presatoare** sau **proiectile de praștie**.

Lamele continuă să dețină o pondere însemnată în cadrul utilajului litic, la Ghelăiești reprezentând 50,22% din utilaj iar la Văleni 53,73%¹⁹⁰. Acestea au dimensiuni mijlocii și mari, au profil drept sau curbat și nervuri dorsale, dispuse longitudinal. Cele mai multe lame sunt neretușate.

Lamele retușate sunt variate tipologic: lame cu retușe abrupte sau cu retușe ascuțite și "în pojghiță", lame denticulate, lame cu scobituri retușate, lame trunchiate și retușate. Există lame retușate pe ambele suprafețe și laturi, de jur împrejur. Lame retușate s-au descoperit la Ghelăiești, Hlăpești, Văleni (fig. XXI/1-19), Drăgușeni (SV), Podei-Tg. Ocna¹⁹¹, Brânzeni IV, Brânzeni III, Varvarovka XV, Costești IV, Gordinești II, în Basarabia¹⁹², Kunisovți, Dmitriski, Maidanetk, Tomașevka, Dobrovodî, Jvaneț, Kolodiasceoe, Troianov, Sandraki, Kolomișcina I, Ceapaevka, Lukașevsk, Sofievka, Usatovo, din Ucraina¹⁹³.

În unele stațiuni se remarcă macrolamele retușate, de dimensiuni cuprinse între 15 și 30 de centimetri. Așa sunt descoperirile de la Coșari, Kolodistoe, Cernin, Zavalovka, Krasnii Hutor, Sofievka¹⁹⁴.

Gratoarele au, și în faza Cucuteni B, frecvența cea mai mare după lame, având de regulă dimensiuni mijlocii și numai rareori mari. Predomină gratoarele pe lame.

Tipologic, se remarcă gratoarele convexe, drepte, oblice, circulare, cu partea activă obținută prin retușe abrupte și laturile lungi retușate, realizându-se margini denticulate, sau gratoare retușate pe ambele suprafețe, prezente la Ghelăiești, Hlăpești, Văleni (fig. XXI/20-33), Drăgușeni, Sărata Monteoru, Podei¹⁹⁵, Brânzeni IV, Varvarovka XV, Brânzeni III, Costești IV, Gordinești sau în așezările de pe Nipru și Bug¹⁹⁶. Se întâlnesc și gratoare simple sau duble care poartă urme de lustru.

Dintre gratoarele pe așchii se evidențiază piesele convexe și circulare, unele pe așchii masive, simple și combinate, cum sunt: un gratoar-străpungător și un gratoar-burin¹⁹⁷, asemănătoare cu cele din faza precedentă.

Racloare s-au descoperit în așezările tripoliene târzii aparținând grupului

Jvaneț, grupului Gorodsk-Kasperovsk și Usatovo¹⁹⁸.

Burinele păstrează frecvența deosebit de redusă, cunoscută din fazele anterioare. În faza Cucuteni B acest tip de piesă s-a descoperit la Ghelăiești (6 ex.), la Văleni (3 piese, din care una gratoar-burin). Cel mai adesea, burinele sunt lucrate pe lame, fiind laterale, mediane sau de unghi (fig. XIII/15-16)¹⁹⁹. Burine asemănătoare au mai fost descoperite în așezările Tripolie B II-C I din Ucraina de la Kunisovți și Usatovo²⁰⁰.

Străpungătoarele sunt numeric destul de reduse fiind lucrate adesea pe lame mari și numai rar pe așchii. Au fost descoperite la Ghelăiești (7 ex.), Văleni (3 ex.), Hlăpești (fig. XIII/11-14), Drăgușeni, Podei, Brânzeni IV și III, Gordinești, Costești și în așezările din Ucraina²⁰¹. Vârfurile străpungătoarelor au fost realizate cu ajutorul retușelor abrupte sau inverse, purtând, uneori, urme de întrebuințare și lustru.

Vârfurile de săgeată și suliță, încadrate în categoria armelor, sunt atestate în toate așezările fazei Cucuteni B/Tripolie B II și Tripolie târzie.

Vârfurile de săgeată sunt executate pe lame mici, mai rar pe așchii, de formă triunghiulară, cu laturile drepte sau ușor curbate, cu retușe fine "în pojghiță" pe ambele suprafețe, iar uneori cu retușe mici, abrupte sau ascuțite pe marginile laturilor. Baza este, cel mai adesea, dreaptă, ușor convexă sau evident concavă, prefigurând în acest din urmă caz vârfurile specifice pentru începutul epocii bronzului. Astfel, sunt unele exemplare descoperite la Ghelăiești și Podei (fig. XIII/23-27; XX/35-40)²⁰², asemănându-se cu unele piese întâlnite în cultura Cernavodă și cea a mormintelor tumulare cu ocră. Se pare că acest tip de vârf de săgeată a apărut, prin evoluție, în mediul cucutenian și nu prin import, deoarece asemenea piese, cu o concavitate mai ușoară, erau cunoscute din faza Cucuteni A-B.

Alte piese, cu baza dreaptă sau ușor convexă, au fost descoperite, de asemenea, la Ghelăiești, Podei, Drăgușeni, Sărata-Monteoru, precum și în așezările din Basarabia și Ucraina²⁰³.

Vârfurile de suliță sunt lucrate pe lame mijlocii și mari, având o formă triunghiulară prelungă, cu laturile ușor curbate, cu retușe "în pojghiță" pe ambele suprafețe și uneori retușe mărunte pe margini, realizându-se laturi denticulate. Asemenea exemplare s-au descoperit în cadrul așezărilor cucuteniene din Basarabia de la Brânzeni IV și III și Costești IV²⁰⁴.

Insertiile de seceri (fig. XIII/17-22), descoperite în toate așezările acestei faze, sunt executate în același mod, pe lame mijlocii, mai rar mari, retușate sau nu, purtând urmele lustrului de întrebuințare. Există piese mari cu partea activă retușată, ușor curbată, și cu urme de lustru longitudinal, așa cum sunt cele descoperite în așezările din Moldova, Basarabia și Ucraina²⁰⁵.

Piese geometrice sunt foarte rare, câteva exemplare de trapeze descoperindu-se la Podei, Maiaki și Usatovo, unde se păstrează ca reminiscențe²⁰⁶.

Legate tipologic de piesele de silex, lamele de gresie, retușate sau nu, au

fost confecționate în zona Carpaților Orientali, unde din cauza depărtării de resursele de silex au fost folosite pe larg materiile prime locale. Asemenea lame, de dimensiuni diferite, lucrate din gresii cuarțitice au fost descoperite la Văleni, unde s-a stabilit existența unui atelier de cioplit "nuclee" de gresie. Într-o proporție mai redusă s-au găsit piese de gresie la Ghelăiești, Podei și Hlăpești²⁰⁷.

Dintre **topoarele de piatră șlefuită** pot fi amintite cele **mari trapezoidale** sau **cvasirectangulare**, cu muchia dreaptă, cu tăișul drept sau convex, purtând urme de uzură, având profilul simetric sau asimetric și **dălți dreptunghiulare** prelungi, **dălțițe** și chiar **herminete**. Acestea sunt lucrate din silicolit, gresii și roci dure (fig. XX/4; XXIII/10).

De asemenea, s-au descoperit **topoare** foarte **plate**, în formă de pană, cu tăișul lat și muchia îngustă, șlefuite, cel mai adesea pe întreaga suprafață²⁰⁸. O variantă a acestui tip a fost realizată și din silex, continuând piesele din Cucuteni A-B, datorându-se unor influențe primite din partea culturii paharelor cu gura în formă de pâlnie și, mai apoi, la nivel de Horodiștea-Erbiceni, din partea culturii amforelor sferice²⁰⁹.

Cea mai importantă categorie a uneltelor de piatră șlefuită este reprezentată de **topoarele perforate**, care cunosc în faza Cucuteni B o evoluție firească și le prefigurează pe cele din perioada de trecere și cele ale epocii bronzului (fig. XXIV/2). Sunt lucrate din silicolit și roci dure (granite, sienite, amfibolite etc.)

Astfel, au continuat să fie confecționate **topoare-ciocan**, de forme **cvasitriunghiulare**, **naviforme**, cu ceafa groasă rotunjită și perforație în zona mediană, care evoluează spre **topoarele de luptă** cunoscute în cultura Horodiștea-Erbiceni/Tripolie C I-C II, așa cum ne dovedesc descoperirile de la Ghelăiești, Văleni, Brânzeni IV și III²¹⁰, Gorodsk, Koșilovți, Troianov, Sofievka, Țivklovți, Krasnii Hutor²¹¹.

Dintre aceste topoare se remarcă exemplarele descoperite la Ghelăiești și Valea Lupului, cu secțiune hexagonală, având caracterul unui topor de luptă, precum și replica în piatră, fragmentară, a unui topor cu brațele în cruce găsită la Văleni²¹².

În același timp, au continuat să se realizeze și să se utilizeze **râșnițele** plate, uneori masive, confecționate din plăci de gresie ovale sau dreptunghiulare, cu fața de lucru albiată, recuperate de la Ghelăiești, Hlăpești, Podei, Văleni, Varvarovka XV²¹³, **frecătoare** executate din bolovani de râu sau nuclee epuizate, având forme cvasisferice sau elipsoidale, prezentând urme de uzură²¹⁴, **percutoare**, **pietre de ascuțit**²¹⁵.

În linii generale, utilajul litic al fazei Cucuteni B/Tripolie B II îl anunță pe cel al perioadei de trecere la epoca bronzului, dar prezintă o continuitate și evoluție tipologică, în cea mai mare parte din formele eneolitice locale.

CONCLUZII

Din cele prezentate pe parcursul lucrării, se observă o evoluție progresivă, ascendentă, a utilajului litic precucuteniano-cucuteniano-tripolian, atât sub aspectul dimensiunilor cât și al varietății, în cadrul tipurilor cunoscute deja, răspunzând unor funcționalități diverse, expresie a unei economii deosebit de complexe, așa cum s-a putut stabili prin cercetările interdisciplinare traseologice, paleobotanice, paleozoologice, etnologice etc²¹⁶.

De asemenea, trebuie subliniat că utilajul litic al complexului cultural Precucuteni-Cucuteni/Tripolie, pe lângă faptul că se caracterizează printr-o deosebită continuitate internă, se înscrie în specificul uneltelor și armeilor eneoliticului carpato-danubiano-pontic, dovedind unitatea acestuia în diversitate.

Ca meșteșug de sine stătător, confecționarea armelor și uneltelor este deosebit de complexă, presupunând cunoștințe și deprinderi aparte, referitoare la identificarea și exploatarea materiilor prime sau achiziționarea acestora, prelucrarea primară (cioplirea) nucleelor de silex, selectarea celor mai potrivite prefabricate (produse primare de debitaj - lame, așchii) sau a pietrelor cu forme apropiate de produsul finit, prelucrarea secundară, prin tăiere, retușare, șlefuire, perforare, pentru obținerea produselor finite, prinderea acestora în mânere și cozi, precum și valorificarea lor²¹⁷.

Triburile precucuteniano-cucuteniano-tripoliene au utilizat resursele de silex și piatră pe care le aveau la îndemână, în interiorul arealului de locuire, și numai rar unele materii prime, cum erau obsidiana și silexul balcanic au fost procurate prin comerțul intertribal pe distanțe mai mari.

Tehnicile de cioplire folosite de meșterii acestor comunități sunt cele lamelare și așchiale, menținute pe întregul parcurs al culturii²¹⁸, așa cum se poate observa din piesele confecționate și din negativele desprinderilor de pe nucleee. Către sfârșitul culturii, în așezările din zonele vecine stepelor nord-pontice începe să predomină tehnica cioplierii așchiale²¹⁹, dar această modificare nu se poate sesiza în cadrul culturilor Cucuteni și Horodiștea-Erbiceni după cum nu se observă nici acea mai îndelungată persistență a elementelor tardenoaziene, până la începutul epocii bronzului, proprie tot variantelor răsăritene²²⁰.

Meșterii precucuteniano-cucuteniano/tripolienii obțineau produsele primare de debitaj (lamele și așchiile), prin percuție directă, în cazul nucleelor amorfe și prin percuție indirectă sau prin presiune, în cazul nucleelor prismatice și piramidale, cu variantele lor²²¹.

Lamele, majoritatea pieselor din așezări, cunosc o creștere continuă a dimensiunilor lor, din faza Precucuteni III și până la nivel de Horodiștea-Erbiceni. Cele neretușate, aproximativ 2/3 din totalul pieselor, numite și unelte *a posteriori*, prinse în mânere, au fost folosite în calitate de cuțite de tăiat carnea, pentru desprins pieile de pe carcassele animalelor sacrificate sau vâdate, și pentru

prelucrat pește. Lamele masive, neretușate, au mai fost utilizate pentru prelucrarea lemnului, iar unele trunchiate ca inserții de seceri.

Lamele retușate pe laturi și suprafețe au fost întrebuințate drept cuțite de rabotaj pentru lemn, lamele denticulate, în calitate de minierăstraie au servit la tăiatul lemnului, cornului sau osului, iar cele cu scobituri retușate pentru răzuit obiecte mărunte. Unele lame frumos retușate, masive, au fost folosite, fără îndoială, în calitate de arme, ca pumnale²²², cele din Cucuteni B și Horodiștea-Erbiceni/Tripolie târzie asemănându-se ca formă cu pumnalele de aramă, contemporane.

Gratoarele cunosc aceeași creștere graduală a mărimii lor. Diversitatea tipologică, ca și combinarea lor cu alte unelte, explică necesitățile funcționale la care trebuiau să răspundă. Au fost utilizate pentru răzuirea materialelor osoase, lemnoase și a pieilor. În cazul în care poartă urme de lustru, aceste piese au fost reutilizate ca inserții pentru seceri. Gratoarele combinate cu străpungătoare sau burine au fost folosite pentru operații multiple: răzuit-găurit, răzuit-adâncit²²³.

Racloarele, ca și gratoarele, au servit pentru curățatul pieilor (înlăturat grăsimile) și a lemnului²²⁴.

Străpungătoarele de silex au fost folosite pentru găurirea pieilor, oaselor și coarnelor, cele care au vârful uzat și șlefuit au servit ca sfredele sau "burghie". Nu este exclus ca în lipsa vârfurilor de săgeată sau lance, acestea să fi fost folosite ca arme. Cele combinate cu burine au fost utilizate în operații complexe, pentru găurit-adâncit sau scobit²²⁵.

Credem că numărul mic al străpungătoarelor de silex se explică și prin faptul că în același timp, s-au folosit și piese din os și aramă.

Burinele, deși puține, erau utilizate pentru a grava, a găuri și a șantui obiecte din lemn, os și corn, realizându-se caneluri. Burinele mediane erau folosite pentru lucrul lemnului, pe când cele de unghi și cele laterale au servit pentru prelucrarea cornului și osului²²⁶. Șt. Cucuș presupunea că burinele ar fi putut fi folosite și ca instrumente chirurgicale, pentru trepanații²²⁷.

Inserțiile de seceri au fost executate, așa cum am văzut, din lame neretușate și retușate și din gratoare refolosite, păstrând urme de lustru, pe o suprafață sau pe ambele suprafețe ale unei laturi. Aceste piese au fost juxtapuse în rame drepte sau curbe, din lemn sau os, fiind prinse cu ajutorul unor rășini, a cerii sau a bitumului, sau prin forțare. Asemenea seceri au fost realizate încă din neoliticul timpuriu și sunt prezente în așezări până la sfârșitul epocii bronzului. Alături de acestea s-au mai descoperit și seceri compuse dintr-o singură lamă prinsă într-un mâner de lemn, drept sau curb²²⁸.

Cercetările traseologice au arătat că lustrul evident de pe lamele de silex, numit "lustru de cereale", se datorează frecării pieselor cu silicea din tulpinile plantelor, în procesul de tăiere. Pe lamele de obsidiană acest lucru se manifestă sub formă de suprafețe mate. Cercetările experimentale au dovedit că un asemenea lustru se obținea nu numai prin secerarea cerealelor, ci și la tăierea altor

vegetale, stuf, trestie, graminee sălbatice etc. astfel că prezența acestora nu implică obligatoriu cultivarea plantelor²²⁹. Referitor la productivitatea acestor seceri, se poate arăta că era foarte apropiată de cea a secerilor de bronz de mai târziu²³⁰.

Piesele geometrice, trapeze, trapeze asimetrice, paralelograme, au fost folosite pentru confecționarea diferitelor armături: vârfuri compuse de suliță, dinți de harpune sau chiar inserții de seceri²³¹. Odată cu utilizarea pieselor de sine stătătoare, numărul pieselor geometrice din așezări se va reduce, dar ele vor continua să fie folosite până în epoca bronzului.

Vârfurile de săgeată și de suliță au fost folosite, fără nici o îndoială, ca arme, atât pentru vânatoare cât și în conflictele intertribale. Aceste vârfuri cu baza subțiată erau introduse în capătul despicat al tije de lemn sau trestie și legat cu fibre vegetale sau fâșii de piele, care pentru aderență erau întărite cu rășina, permițând vânatoarea la distanță, în condiții de siguranță și precizie²³².

Piesele din piatră șlefuită, fără perforare dovedesc o continuitate tipologică deosebită, de-a lungul întregii evoluții a culturii.

Astfel topoarele masive și topoarele-tesle, din silex sau din roci cu duritate mare și medie, au avut o funcționalitate variată. Au servit pentru tăiat și despicat lemnul, la fasonarea trunchiurilor sau la îndepărtarea cioatelor, rezultate în urma defrișării prin foc, după cum au fost utilizate și pentru lucrat pământul, în calitate de săpăligi și unele aratorii, întărind brăzdarul de plug, sau pentru săpatul gropilor și șanțurilor.

Topoarele șlefuite de silex, au putut servi și ca arme, pentru lovit și tăiat. astfel putându-se explica șlefuirea perfectă a lor.

Dălțile, dălțițele și herminetele au fost utilizate pentru lucratul lemnului, osului sau cornului, pentru confecționarea podoabelor și pieselor mici.

Unele din aceste piese au fost prinse în cozi perpendicular sau central, având o eficacitate importantă²³³.

Topoarele perforate se încadrează în două categorii, care se conturează de la începutul culturii Precucuteni/Tripolie A: topoare-ciocan și topoare de luptă și care continuă, evoluând, până la sfârșitul complexului cultural.

Topoarele-ciocan, masive de regulă, au servit pentru bătut pari, pentru spart piatra sau ca maiuri. Multe se găsesc în stare fragmentară, fiind rupte în timpul întrebunțării, în zona perforării.

Topoarele de luptă, atent șlefuite, alungite, au fost folosite ca arme sau ca însemne, sceptre²³⁴. În fazele evolute ale culturii Cucuteni/Tripolie, aceste topoare se aseamănă cu cele confecționate în aria culturii paharelor cu gura în formă de pâlnie²³⁵.

Râșnițele și frecătoarele dovedesc o tradiționalitate deosebită, păstrându-și dimensiunile și formele, ceea ce arată că și-au păstrat și funcționalitățile, servind la măcinarea cerealelor sau la mărunțirea vopselelor și altor substanțe.

Percutoarele, presatoarele, retușurile, pietrele de ascuțit, au fost utilizate de meșterii cucutenieni în procesul complex de realizare a uneltelor și armelor de silex

și piatră, alături de unele "mecanisme" compuse pentru perforare²³⁶.

Scurta trecere în revistă, analitică, a materiilor prime și instrumentarului litic al complexului cultural Precucuteni-Cucuteni/Tripolie a conturat următoarele considerații:

- producerea instrumentarului litic ocupă un loc însemnat, central, în economia acestor comunități, atingând stadiul de meșteșug, desprins de sfera casnicului, care oferea mijloacele de muncă necesare practicării tuturor celorlalte ocupații (cultivarea plantelor, prelucrarea lemnului, pietrei și altor materiale, confecționarea ceramicii, construirea locuințelor, accesoriilor gospodărești, fortificațiilor, vânătoarea etc.);

- varietatea materiilor prime utilizate pentru confecționarea utilajului litic, tipologia și funcționalitățile complexe ale acestuia, vorbesc despre nivelul înalt atins de aceste triburi în practicarea acestui meșteșug, similar cu cel la care s-au ridicat și purtătorii civilizațiilor eneolitice, vecine și contemporane;

- diversitatea tipologică și funcțională a uneltelor și armelor de piatră este specifică unei economii eneolitice complexe, în cadrul fiecărei așezări, în parte, și a întregului areal, în general;

- tradiționalitatea remarcabilă a instrumentarului litic analizat, dovedește atingerea unui stadiu înalt al funcționalității lui;

- receptarea unor materii prime de import și a unor tipuri de unelte și arme, din zonele culturale vecine, arată capacitatea acestor oameni de a achiziționa valori materiale superioare și de a participa la schimburile intercomunitare eneolitice;

- continuitatea utilajului litic între culturile Cucuteni/Tripolie și Horodiștea-Erbiceni-Foltești și aspectele tripoliene târzii relevă contribuția triburilor purtătoare ale culturii cu ceramică pictată la realizarea noilor sinteze;

- capacitatea de creație a acestor comunități este similară cu cea a triburilor Boian-Gumelnița, chiar dacă primele n-au beneficiat, pentru confecționarea instrumentarului litic de o materie primă superioară cum este silexul balcanic și dobrogean;

- rezultat al evoluției neo-eneoliticului carpato-danubiano-pontic, instrumentarul litic al acestui complex cultural reprezintă o culme a acestuia, ridicându-se la nivelul atins de ceramica pictată, demonstrând o bună și dinamică adaptare a acestor triburi la condițiile ecosistemului în care au trăit.

Rămâne în sarcina cercetărilor viitoare să aducă noi dovezi materiale care să adâncească cunoașterea actuală despre utilajul litic Precucuteni-Cucuteni/Tripolie, iar prin promovarea cercetărilor interdisciplinare, traseologice și experimentale să se obiectivizeze datele referitoare la această latură a producției materiale, cu importante implicații în complexa economie eneolitică.

De altfel, nu se vor putea face noi pași înainte pe calea cunoașterii instrumentarului litic și a rolului acestuia în economie fără a se recurge și în România, la sprijinul oferit de metoda traseologică și cea experimentală²³⁷.

NOTE

144. S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 654, fig. 12, 13; Silvia Marinescu Bîlcu, *Târpești, BAR*, 107, 1981, p. 27 și urm.
145. T.G. Movșa, *Srednii etap...*, în "loc. cit.", p. 207; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, p. 133-134.
146. M. Petrescu Dîmbovița, A. Florescu, *Șantierul arheologic Trușești* în "Materiale", VIII, 1962, p. 230 și urm.; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...* anexele 11/11 A și D; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, p. 10 și urm.
147. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexele 11/11 A, D; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, tab. I, II și IV; T.A. Popova, *Kremne obrabotivaiuşsee proizvodstvo tripol'skih plemen po materialî poselenii Polivanov-Jar*, în vol. "Pervobâtnaja arheologija-polski i nahodki", Kiev, 1980, p. 145-163.
148. Al. Păunescu, *op. cit.*, anexele 11/11 A-D; H. Dumitrescu, *La station préhistorique de Ruginoasa*, în "Dacia", III-IV, 1927-1932, p. 61-62; Vi. Dumitrescu, M. Petrescu Dâmbovița, N. Gostar, *Hăbășești. Monografie arheologică*, București, Ed. Academiei, 1954, p. 224-245; A. Crâșmaru, *Drăgușeni, contribuții la o monografie arheologică*, București, 1977; S. Marinescu Bîlcu, A. Balomey, M. Cârciumar, A. Muraru, *Ecological, economic and behavioural aspects of the Cucuteni A₄ community at Drăgușeni*, în "Dacia", NS, XXVIII, 1984, p. 42-43; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, p. 10-13, 27-31, T.A. Popova, *Op. cit.*, în "loc. cit.", p. 145-163.
149. I.T. Dragomir, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice de la Berești*, în *MemAnt*, IX-XI, 1977-1979, p. 97.
150. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexele 11/11 A și D; T.A. Popova, *op. cit.* în "loc. cit.", p. 145-163; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, tab. 3 și 6.
151. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...* anexele 11/11 A-D; H. Dumitrescu, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 61-62; I.T. Dragomir, *Principalele rezultate... de la Berești*, în "loc. cit.", p. 97; S. Marinescu Bîlcu, A. Balomey, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 42-43, fig. 7/3-5; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, tab. 3 și 6; T.G. Movșa, *Srednii etap...*, p. 207-208.
152. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexele 11/11 A-B; Piesa de la Giurgești este inedită, aflându-se în colecția Muzeului Tg.Frumos.
153. V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, tab. 3 și 6.
154. T.A. Popova, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 154-155.
155. V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, fig. 4/7,8; 5/17,18.
156. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexa 11/11 D.
157. T.A. Popova, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 155-156; T.G. Movșa, *Srednii etap...*, p. 207-208.
158. V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, tab. 3.
159. T.A. Popova, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 156; T.G. Movșa, *Srednii etap...*, p. 207; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexele 11/11 A,B,D.; S. Marinescu Bîlcu, A. Balomey, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 42-43; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, tab. 3.
160. T.G. Movșa, *Srednii etap...*, în "loc. cit.", p. 208; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexele 11/11 A-D; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, tab. 3.
161. T.G. Movșa, *Srednii etap...*, p. 208; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexele 11/11 A-D; I.T. Dragomir, *Principalele rezultate... de la Berești*, în "loc. cit.", p. 97; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, tab. 3 și 6; Materialele de la Giurgești sunt inedite.
162. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexele 11/11 D.
163. S. Marinescu Bîlcu, M. Cârciumar, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 654, fig. 12-13.
164. V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, p. 75 și urm., fig. 8/1-5; S. Marinescu Bîlcu, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 654, fig. 12, 13; I.T. Dragomir, *Principalele rezultate... de la Berești*, în "loc. cit.", p. 97, fig. 6/1-6, 8-10; Vi. Dumitrescu, *Hăbășești. Satul neolitic*, p. 32-34.
165. Vi. Dumitrescu, *Hăbășești. Satul neolitic*, p. 33, fig. 45. Piesa de la Giurgești este inedită.

166. Petre Gheorghe, *Unelte de piatră aflate în colecția Muzeului județean Gorj, Tg. Jiu*, în *SCIVA*, 38, 2, 1987, p. 159-165, fig. 1/4 și 3/1.
167. S. Marinescu Bîlcu, M. Cărciumaru, A. Muraru, *op. cit.* în "loc. cit.", p. 654, fig. 13/1; VI. Dumitrescu, *Hăbășești. Satul neolitic*, p. 33-34, fig. 42, 43; I.T. Dragomir, *Principalele rezultate... de la Berești*, în "loc. cit.", p. 97, fig. 6/7.
168. V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, p. 90 și urm., fig. 8/7; I.T. Dragomir, *Principalele rezultate ... de la Berești*, în "loc. cit.", p. 97, fig. 7/13; VI. Dumitrescu, *Hăbășești. Satul neolitic*, p. 33-34; M. Petrescu Dîmbovița, A. Florescu, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 230 și urm.
169. I.T. Dragomir, *Eneoliticul*, p. 38-46; I. Paul, *Cultura Petrești*, Ed. Museion, 1992, p. 38-43, pl. XIV-XVIII.
170. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexa II/11; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, p. 49 și urm.; Idem, *Outils... de lablona I*, în "loc. cit.", p. 402; D. Boghian, *Utilajul litic al civilizației Cucuteni din bazinul Bahluiului*, Referat pentru doctorat, Iași, 1994, p. 25-26.
171. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexa II/11 E; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, tab. 8.
172. I. Nestor și colab., *Șantierul arheologic Valea Jijiei*, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 69-71; V.Ia. Sorochin, *Outils de lablona I*, în "loc. cit.", p. 402-403; D. Boghian, *op. cit.*, p. 26; Cercetări inedite D. Boghian.
173. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexa II/11 E; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, tab. 8.
174. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexa II/11 E; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, tab. 9; Idem, *Outils de lablona I*, p. 403.
175. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexa II/11 E; I. Nestor și colab., *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 70; D. Boghian, *op. cit.*, p. 27; Cercetări inedite D. Boghian.
176. V.Ia. Sorochin, *Outils de lablona I*, p. 403.
177. *Ibidem*, p. 412.
178. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexa II/11.
179. V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, p. 68; I.I. Zaeț, *Tripol'skoe poselenie Kliscev na Jujnom Buge (B I-B II)*, în "Sov.Arh.", 4, 1974, p. 180-184.
180. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexa II/11 E; V.Ia. Sorochin, *Outils de lablona I*, p. 407, 412.
181. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, anexa II/11 E; I. Nestor și colab., *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 70; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda*, tab. 9; Idem, *Outils de lablona I*, p. 406.
182. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor*, anexa II/11 E.
183. *Ibidem*; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda*, tab. 9; Idem, *Outils de lablona I*, p. 407.
184. Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor*, anexa II/11 E; V.Ia. Sorochin, *Outils de lablona I*, p. 405.
185. V.Ia. Sorochin, *Outils de lablona I*, p. 408; Idem, *Orudja truda*, p. 98, fig. 14/2, 5, 8; T.G. Movșa, *Srednii etap*, în "loc. cit.", p. 208.
186. V.Ia. Sorochin, *Orudja truda*, p. 99; Idem, *Outils de lablona I*, p. 408.
187. M. Petrescu Dâmbovița, *Cucuteni*, p. 34.
188. V.Ia. Sorochin, *Orudja truda*, p. 99; Idem, *Outils de lablona I*, p. 408; V. Ursachi, *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Roman*, în "Carpica", I, 1968, p. 111-187.
189. Ștefan Cucoș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 608-609; T.G. Movșa, *Srednii etap*, în "loc. cit.", p. 208; Idem, *Pozdnii etap*, în "loc. cit.", p. 233-251.
190. Șt. Cucoș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 609, fig. 4/5-8, 5/13-15.
191. *Ibidem*, p. 609; VI. Dumitrescu, *Une nouvelle station à céramique peinte dans le nord-ouest de la Moldavie*, în "Dacia", III-IV, 1927-1932, p. 120, fig. 4; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor*, p. 190; C. Matasă, *Așezarea neolitică Cucuteni B de la Podei Tg. Ocna*, în "Arh. Mold", II-III, 1964, p. 20-22, fig. 6-8.
192. V.I. Markevici, *Pozdnetripol'skia plemena*, p. 16, 27, 38-39, 44, 47, 90.

193. T.G. Movșa, *Srednii etap*, p. 208; Idem, *Pozdnii etap*, p. 226-228, 230, 233, 235, 239, 242, 245-248.
194. V.A. Dergaciov, I.V. Manzur, *Pogrebal'nje kompleksi poznego Tripol'ja* Chișinău, 1991, fig. 82/4.6; 91/9; 94/6, 7, 14, 27; 100/9, 101/4; 102/2, 12; 103/2, 3, 4; 106/1, 8; 108/8; 111/7-10.
195. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 610; Vl. Dumitrescu, în "Dacia", III-IV, p. 120, fig. 4; C. Matasă, în "Arh. Mold.", II-III, p. 20-22, fig. 6, 8; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor*, p. 190.
196. V.I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena*, p. 15-16, 27, 38-39, 44, 47; T.G. Movșa, *Pozdnii etap*, p. 226-248.
197. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 610, 614, fig. 7/17.
198. T.G. Movșa, *Pozdnii etap*, p. 233-251.
199. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 610, fig. 6/14-15.
200. T.G. Movșa, *Pozdnii etap*, p. 228, 251, fig. 68/22.
201. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 611, fig. 4/10; Vl. Dumitrescu, în "Dacia", III-IV, p. 120; C. Matasă, în "Arh. Mold.", II-III, p. 21; V.I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena*, p. 16, 38-39, 44-47; T.G. Movșa, *Pozdnii etap*, p. 233-248.
202. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, p. 611, fig. 6/16; C. Matasă, în "Arh. Mold.", II-III, p. 21.
203. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, p. 611, fig. 6/17, 20-22; Vl. Dumitrescu, în "Dacia", III-IV, p. 120; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor*, p. 190; V.I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena*, p. 16, 44; T.G. Movșa, *Pozdnii etap*, p. 235, 237, 251, fig. 66/22, 68/21.
204. V.I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena*, p. 16, fig. 3/16, 24; p. 38-39, 44, fig. 68/23.
205. Vl. Dumitrescu, în "Dacia", III-IV, p. 120; C. Matasă, în "Arh. Mold.", II-III, p. 21-22; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor*, p. 190; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 609, fig. 4/5, 6; 5/9; V.I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena*, p. 16, 27, 38-39, 44, fig. 3/3, 6, 17, 18; 48/8, 12; 79/11, 12, 19; T.G. Movșa, *Pozdnii etap*, p. 227-242.
206. C. Matasă, în "Arh. Mold." II-III, p. 21-22, fig. 8/7; T.G. Movșa, *Pozdnii etap*, p. 251, fig. 68/19-20; V.A. Dergaciov, I.V. Manzur, *op. cit.*, p. 64/6, 67/3, 68/11, 72/17.
207. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 616, fig. 4/14, 5/16-17, 8/4.
208. *Ibidem*, p. 617, 619, fig. 11/1-12, 12/1-4; V.I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena*, p. 16, fig. 4/12, 14; T.G. Movșa, *Srednii etap*, p. 208; Idem, *Pozdnii etap*, p. 226-251.
209. N.A. Peleşcișin, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 273-280, fig. 72/9, 10; I.K. Sveșnikov, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 280-291, fig. 74/1, 75/9, 10; Vl. Dumitrescu, K. *Voprosu o kremnevih toporah v Moldave*, în "Dacia", NS, V, 1961, p. 95-103; T.G. Movșa, *Pozdnii etap*, p. 227.
210. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 618, fig. 12/5-7, 8; V.I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena*, p. 16, 38-39, fig. 53/1-3.
211. T.G. Movșa, *Pozdnii etap*, p. 229-251, fig. 63/9, 18, 64/6, 67/10, 14.
212. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, p. 618-619; Dinu Marin, *Șantierul arheologic Valea Lupului*, în "Materiale", 3, 1957, p. 168, fig. 5/4.
213. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 617; V.I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena*, p. 27.
214. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, p. 617, fig. 10/7-9, 12; V.I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena*, p. 27.
215. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 616-617, fig. 10/1, 2, 4, 6; V.I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena*, p. 90.
216. S.A. Semenov, *Pervobitnaja tehnika*, în MIA, 54, 1957; Idem, *Experimental'nii metod izucenja pervobitnoi tehniki*, în vol. "Arheologija i estestvennie nauki", Nauka, Moscova, 1965, p. 216-223; G.F. Korobkova, *Peimenenie metoda mikroanaliza k izuceniju funkții kamennih i kostjanih orudij*, în vol. "Arheologija i estestvennie nauki", p. 192-195; Idem, *Hozjaistvennii kompleksi...*; V. Masson, *op. cit.*; xxx *Chipped stone industries of the early farming cultures in Europe*, Varșovia, 1987, *passim*.
217. Marjorie de Groath, *The flint industry o the duch linear-bandkeramik*, în vol. "Chipped Stone...", p. 203-233.

218. N.A. Teleghin, *Kamennie orudja neoliticeskih kul'tur jugo-zapada SSSR*, în vol. "Chipped stone...", p. 543-557.
219. T.G. Movșa, *Pozdnii etap*, p. 250-251.
220. Al. Păunescu, *Les industries lithiques...*, în vol. "Chipped stone...", p. 92.
221. A. Leroi Gourhan, *La préhistoire*, Paris, PUF, 1968, p. 245-250; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor*, p. 91-93; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda*, tab. 1 și 4.
222. V.Ia. Sorochin, *Orudja truda*, p. 70-100; Idem, *Outils de lablona I*, în "loc. cit.", p. 404-405; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor*, p. 96-97; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 609.
223. A. Leroi Gourhan, *op. cit.*, p. 266-267; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor*, p. 95-96; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 610; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda*, p. 96; Maria-Claire Cauvin, Jacques Cauvin, *Traces de utilisation sur les outils de pierre*, în vol. J. Lichardus, Marion Lichardus-Ippen, "La Protohistoire de l'Europe", p. 618.
224. A. Leroi Gourhan, *op. cit.*, p. 261; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor*, p. 95.
225. Al. Păunescu, *Evoluția...*, p. 96; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 611; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda*, p. 98-99; Idem, *Outils de lablona I*, p. 406-407; M.C. Cauvin, J. Cauvin, *op. cit.*, p. 617-618.
226. A. Leroi Gourhan, *op. cit.*, p. 258-259; Al. Păunescu, *Evoluția...*, p. 95; V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, p. 98; Idem, *Outils de lablona*, p. 407; M.C. Cauvin, J. Cauvin, *op. cit.*, p. 617.
227. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 610.
228. S.A. Semenov, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 216-223; S.N. Bibikov, *Iz istorii kamennih serpov na jugo-vostoke Evropi*, în "Sov. Arh.", 3, 1962, p. 3-24; Al. Păunescu, *Evoluția...*, p. 99-100; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, p. 609.
229. G.F. Korobkova, *Hozjaistvennii kompleks*, p. 40-41; M.C. Cauvin, J. Cauvin, *op. cit.*, p. 619-620.
230. G.F. Korobkova, *Hozjaistvennii kompleks*, p. 41.
231. Al. Păunescu, *Evoluția...*, p. 97-98; M.C. Cauvin, J. Cauvin, *op. cit.*, p. 620.
232. Al. Păunescu, *Evoluția...*, p. 100.
233. S.A. Semenov, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 216, 220; Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, p. 617-618; M.C. Cauvin, J. Cauvin, *op. cit.*, p. 618.
234. Șt. Cucuș, A. Muraru, *op. cit.*, p. 618-619.
235. N.A. Peleşcișin, *op. cit.*, în "loc. cit.", p. 273-280.
236. S.N. Bibikov, *Peselenie Luka Vrublevetkoja*, în "MIA", 38, 1953, p. 93-94.
237. S. Tudose, *Metoda traseologică și unele posibilități de aplicare în arheologie*, în *MemAnt*, XIX, 1994, p. 423-430.

QUELQUES CONSIDÉRATION CONCERNANT L'OUTILLAGE LITHIQUE DES COMMUNAUTÉS PRECUCUTENI-CUCUTENI/TRIPOLIE

RÉSUMÉ

L'outillage lithique a un rôle tout à fait particulier pour la reconstitution de mode de vie des communautés Precucuteni-Cucuteni/Tripolie. Les outils et les armes en pierre taillée, polie et perforée, servent pour le déchiffrement de la matière dans laquelle ces tribus énéolithiques ont confectionné leurs moyens de travail, destinés à pratiquer tous les occupations de la complexe économie de cette période, s'en adaptant dynamiquement au milieu naturel de la vie.

Parmi les chercheurs qui ont abordé, en détail ou en général, dans leurs oeuvres, l'outillage lithique de ces communautés, nous pouvons énumérer: B.L. Bogaevski, Al. Păunescu, S. Marinescu Bîlcu, A. Muraru, G.F. Korobkova, V.G. Zbenovici, V.I. Markevici, G.V. Korobkova, V.Ia. Sorochin et les

autres.

Au long des décennies de recherche s'est accumulé une grande quantité de matériel archéologique et documentaire qui permet la formation d'une image synthétique sur l'outillage lithique des tribus Precucuteni-Cucuteni/Tripolye.

Par conséquent, dans l'ouvrage présente nous nous proposons de faire l'inventaire des matières, utilisées pour la fabrication de l'instrumentation lithique de ces communautés, sur le tout entier espace habité d'elles, et de faire une incursion évolutive, sur phases de développement, dans la typologie de cet outillage, en détachant les conclusions de rigueur.

Les roches utilisées comme matières premières pour la fabrication d'instrumentation lithique imposent, en fonction de structure, texture et dureté, la réalisation des formes déterminées, avec des destinations précis. Egalement, les matières lithiques utilisées nous offrent une image claire sur l'utilisation des ressources locales ou des roches d'importation, dans ce dernier cas posant la question des complexes relations économiques d'échange entre les communautés énéolithiques.

Les porteurs du complexe culturel Precucuteni-Cucuteni/Tripolye ont utilisé, en particulier les roches sédimentaires, en proportion jusqu'à 90%: les silex (jusqu'à 90% d'entre les roches sédimentaires employées), de Prouth (dans l'espace d'entre Carpathes et Prouth), de Dniestr moyen (dans le territoire ayant comme axe ce cours d'eau); de Boug méridional (dans cette contrée); volkhynopodolien, provenant du gisement de Jitomir (dans la zone de centre-nord de ce plateau et dans la région de Dniepr moyen), et des variétés d'importation (balkanique, de Dobroudja et de Vistula), le silicolithe (provenant de la zone de flysch des Carpathes Orientales), l'opale, le jaspe, le minilithe (des Carpathes Orientales), les grès (de la zone de flysch des Carpathes Orientales, du Plateau de la Moldavie et volkhyno-podolien ainsi que des lits des rivières), le microconglomérat, les marnes et la diatomite (provenant de la région sédimentaire des Carpathes Orientales et de la zone sous-carpatique ou du Plateau de la Moldavie et volkhyno-podolien et le tuf volcanique.

D'entre les roches magmatiques (volcaniques), les tribus Precucuteni-Cucuteni/Tripolye ont utilisé, environ 5%, seulement l'obsidienne (de Tokaj ou d'Orasu Nou-Maramures), le granite et le porphyre granitique (de Dobroudja-Iacobeni, Măcin, Greci ou des apparitions à jour dans les vallées de Dniestr, Boug et Dniepr), le granodiorite, l'andésite, le sienite et le basalte (de la zone volcanique des Carpathes Orientales).

De même, les communautés Precucuteni-Cucuteni/Tripolye ont employé, environ 5%, les roches métamorphiques: les schistes cristallines (gneisses), chloritiques ou argileux, la serpentine, l'amphibolite, le quartzite, et très rare le calcaire cristalline, provenant de la zone cristalline des Carpathes Orientales et du Massif Ukrainien.

Récapitulant, nous avons rassemblé de la littérature de spécialité 24 de types des roches: 10-sédimentaires, 7-volcaniques, 7-métamorphiques, utilisées par les porteurs Precucuteni-Cucuteni/Tripolye pour la fabrication d'outillage lithique.

Dans les zones d'origine, les roches ont été très intensif employées et moins dans les régions secondaires (fig. II). Par l'échange d'entre les communautés énéolithiques, ont été apportées à l'est des Carpathes Orientales l'obsidienne, le silex de Vistula, le silex balkanique, de Dobroudja et le granite (fig. I).

Au niveau d'énéolithique et du complexe culturel Precucuteni-Cucuteni/Tripolye, le confectionnement des outils et des armes en pierre atteint le stade de métier, comment a été démontré par les découvertes des civilisations Boian, Gumelnița, Sălcuța et par les ateliers de Komarov, Cormani, Ojevo (dép. Cernăuți), Studenița (dép. Kamenets-Podolsk, Târgu-Frumos et Hăbășești appartenant aux communautés Precucuteni-Cucuteni/Tripolye.

Dans l'analyse typologique d'outillage lithique Precucuteni-Cucuteni/Tripolye, nous avons en vue les caractéristiques des outils et des armes appartenant aux civilisations qui ont participé à la synthèse precucutenienne, ainsi les acquisitions technologiques et fonctionnelles réalisées au long d'évolution interne ou gagnées par les échanges d'entre ces tribus énéolithiques avec les cultures contemporaines, voisines, apparentées ou non.

La civilisation Precucuteni a hérité dans l'outillage lithique les éléments des pièces de la phase

Boian-Giulești et de la culture à céramique rubanée tardive. Les influences de la civilisation Boug-Dniestr sont moins visibles parce que celle-ci a plusieurs des éléments Criș et de la céramique rubanée.

Également, existe une grande et normale ressemblance entre l'outillage lithique Precucuteni I et Precucuteni II/Tripolye A, et celui de la phase Boian-Giulești: la richesse et la variété des outils et des armes, la proportion tout à près égale des pièces petites et moyennes (60% et respectif 40%), ainsi que la rare apparition des grandes pièces.

Dans la phase Precucuteni I se tracent les types des noyaux: prismatiques et quasicylindriques, pyramidales et quasiconiques et amorphes, indiquant une précoce mise en évidence des technologies de dégrossissage: les techniques de détachement lamellaire, en special, et des éclats, en secondaire.

Ces formes de noyaux se maintient au long de ce complexe culturel, démontrant la conservation des techniques de dégrossissage, mais leurs dimensions croissentent meme temps avec les outils et les armes, de phase à phase. Seulement à la fin de civilisation Tripolye, les communautés ousstoviennes commencent a utiliser, spécialement, la technique de détachement des éclats.

Dans la région de Boug et Dniepr existent des noyaux très petits, étant utilisés en totalité. Plusieurs noyaux ont été réutilisés comme piqueurs, retoucheurs, percuteurs, frotteurs (broyeurs) et, même, comme billes de fronde.

Les plus nombreuses produits primaires de débitage sont les lames, 2/3 sans retouches, dénommées outils "a posteriori", 1/3 retouchées.

Le nombre des lames est différent dans chaque établissement et chaque phase de développement. Ces pièces ont les sections transversales triangulaires et trapézoïdales, avec le profil recourbé, plus rare rectiligne. Aussi, les lames connaissent une croissance continue et graduée de leurs dimension.

Parmi les types des lames retouchées nous mentionnons: pièces avec une côté ou tous le deux cotes, avec une surface ou tous le deux surfaces retouchées, lames fin denticulées, lames avec encoches retouchées, lames avec brisure rectiligne, oblique ou concave retouché.

De point de vue fonctionnel, les lames ont été utilisées comme couteaux pour couper la chair, pour le débitage des carcasses des animaux de la chair et des cuirs, pour l'usinage des poissons. Les lames massives servaient pour l'usinage du bois, comme couteaux de rabotage, scies de petites dimensions ou comme armes (poignards). Également, les lames ont été utilisées comme support pour réalisation des autres outils et armes.

Les grattoirs sont travaillés sur lames et éclats. D'entre les différents types des grattoirs peut être mentionnés: droits, latéraux, demi-circulaire, arrondis, ovales, doubles, concaves, avec encoches ou non. Il existe aussi et pièces combinées: grattoir-burin ou grattoir-perceuse.

Dans la culture Precucuteni-Cucuteni/Tripolye A les grattoirs ont des dimensions petites et moyennes, mais dans la civilisation Cucuteni/Tripolye B connaissent une croissance évidente de leurs dimensions. Ces pièces ont été employées pour le grattage des cuirs, du bois ou du matériel ostéologique, ou les grattoirs combiné pour grattage-perçement et grattage-creusement.

Peu nombreuses sont dans les stations Precucuteni-Cucuteni/Tripolye les racloirs, les burins et les pièces géométriques, travaillées sur lames et éclats.

Les perceuses travaillées, en majorité, sur lames ont les pointes longues, ayant des sections triangulaires, trapézoïdale et carrées. Ces pièces ont été employées pour le perçement des cuirs, du bois, des os et des cornes, en même temps étant utilisées et perceus en os et en cuivre.

Les pièces de faucille sont souvent travaillées sur lames droites, petites et moyennes; retouchées ou non, portant toujours les traces d'un polissage continu et évident visible, longitudinal, droit, courbe et angulaire, sur une surface ou tous les deux surfaces d'une côté, plus rare sur tous les deux côtés. Ces pièces sont présentes dans tous les phases de ce complexe culturel.

De la phase Cucuteni A-B/Tripolye B I-B II, ont été employées des pièces de faucille de grandes dimensions. Les faucilles, avec des pièces en silex ou en grès et obsidienne, ont été utilisées pour moissonner les grains et pour couper des autres végétaux, roseau en special, ayant un rendement rapproché à celui de l'époque de bronze.

Les pointes de flèches et de lance, absentes, pour moment dans la phase Precucuteni I et

Precucuteni II/Tripolye A₁, apparaissent dans la phase Precucuteni III/Tripolye A₂. Les pointes de flèches sont travaillées sur lames et des éclats courtes, triangulaires, avec la base droite, légèrement concave ou légèrement convexe, amincie, et aux surfaces retouchées.

Dans les phases suivantes, notamment Cucuteni B/Tripolye B II les dimensions des pointes de flèches se réduisent, ayant la base particulièrement concave ou angulaire.

Les pointes de lance sont plus grandes, étant travaillées dans un mode similaire avec les pointes de flèches. Ces pièces sont très rapprochées avec celles-là de l'aspect culturel Sticani-Aldeni et des civilisations Gumelnița et Cernavodă I.

Les pointes de flèches et de lances sont, sans doute, armes employées pour la chasse ou pour les combats intercommunautaires.

Passant à la discussion de l'outillage lithique taillé, poli et perforé nous montrons que de la phase Precucuteni I se contournent les types qui sont utilisés tout au long de l'existence de ce complexe culturel: haches imperforées trapézoïdales et rectangulaires, massives et moyennes, embouchoir ou de tradition embouchoir (avec le profil asymétrique), haches imperforées, trapézoïdales et quasirectangulaires, avec profil symétrique, de différentes grandeurs (3:1), oiseaux et oiselets rectangulaires, allongés, avec le profil asymétrique et symétrique, (5:1), herminettes avec profil plan-convexe ou symétrique (1,5:1; 2:1; 3:1).

Aussi, de la phase Precucuteni I se définissent et les types d'outillage perforé: haches massives quasitriangulaires ou quasitrapézoïdales, perforées dans la zone centrale ou dans le tiers supérieure (fig. XXIII/3-7); haches allongées, rondes en section transversale (considérées comme haches de combat) et maseues arrondies.

Il est digne à mentionner et les haches de combat avec la section hexagonale.

Un grand traditionalisme ont les pièces suivantes: les meules quasirectangulaires et ovales; les Photeure (broyéure) en pierre ou en silex, arrondis ou quasicubiques avec les coins arrondis; les percuteurs; les pierres abrasives; les presateurs et les retoucheurs; les pierres avec alvéoles; utilisées comme supporte pour les installations à percer.

Ces outils ont été employés en différents travaux. Les haches massives et les haches-herminettes imperforées servaient pour couper les arbres, pour leur façonnage, pour pratiquer l'agriculture ou pour fouiller des fossés et tranchées. Les haches perforées ont été employées comme armes et signe de la dignité sociale. Les oiseaux, les oiselets et les herminettes, servaient dans l'usinage du bois, d'os et du corne, pour le confectionnement du mobilier et des pièces de menuiserie.

En conséquence, à la fin de ce bref passage en revue des matières premières, des outils et des armes du complexe culturel Precucuteni-Cucuteni/Tripolye se tracent suivants considérations:

- la variété des matières premières utilisées pour le confectionnement d'outillage lithique, la typologie et les fonctions de celui-ci, parlent de haut niveau atteint de ces tribus dans la pratique de ce métier, similaire à celui-là des civilisations énéolithiques voisines et contemporaines;

- la production d'outillage lithique occupait une place centrale dans l'économie de ces communautés, touchant le stade de métier, détache de la sphère domestique, que offrait les moyens de travail nécessaires pour tous les autres occupations;

- la diversité typologique et fonctionnelle des outils et des armes en pierre est caractéristique à l'une économie complexe, dans chaque établissement et dans tout entier l'espace habité des porteurs de ce complexe culturel;

- le traditionalisme remarquable d'outillage lithique analyse témoigné l'attouchement d'un stade avancé dans ses fonctions;

- l'utilisation de matières premières d'importation et des types des outils et des armes appartenant aux civilisations voisines, montrent la capacité d'assimiler des valeurs matérielles supérieures et la participation de ces communautés à les échanges intercommunautaires énéolithiques;

- la continuité d'outillage lithique d'entre les civilisations Cucuteni/Tripolye et Horodișteu-Erbiceni-Foltești et les aspects tripoliens tardifs, relève la contribution des tribus porteurs de la culture à céramique peinte à la réalisation de la nouvelles synthèse;

- la capacité de création de ces communautés est similaire à celle-là des tribus Boian-Gumelnița,

mais les premières n'ont bénéficié d'une matière première supérieure comment il y a la silex balcanique et du Dobroudja.

Résultat de l'évolution du néo-énéolithique carpathique-pontique et danubien, l'outillage lithique de ce complexe culturel représente un apogée, s'élève au niveau de la céramique peinte.

Les futures recherches archéologiques, tracéologiques et expérimentales, apporteront, sans doute, des nouvelles données pour l'éclaircissement la complexité d'outillage lithique énéolithique.

Legende des figures

Fig. XIII - Noyaux (1-9), grattoir (10), perceuses (11-14), burins (15-16), pièces de faucille (17-22), pointes des flèches (23-27) Cucuteni-Tripolye; 1-7 Cucuteni A-Tripolye B I; 8-27 Cucuteni B-Tripolye B II; 1-6 Hăbășești; 7 Gura Cainarului; 8-9, 12 Văleni-P. Neamț; 10-11 Drăgușeni-Suceava; 13-19 Hlăpești; 14-18; 23-27 Ghelâiești (Neamț); 20-22 Podei (Tg. Ocna), 1-6 apud Vl. Dumitrescu et colab., *Hăbășești*, fig. 11/11-17; 7-apud V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, fig. 3/11; 8-9, 12-19, 23-27 apud Șt. Cucuș, A. Muraru, dans *MemAnt*, IX-XI, fig. 4/10; 5/2, 8; 6/1-3, 19-22, 25-26; 7/10; 10-11, 20-22 apud Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, fig. 34/6, 16, 24, 26; 35/5.

Fig. XIV - Lames Cucuteni A/Tripolye B I (1-22): 1-12-Hăbășești; 13-14-Gura Cainarului; 15-Jora de Sus; 16, 18-Trușești; 17-Drăgușeni (Botoșani); 19-22-Berești; (1-8-apud Vl. Dumitrescu et colab., *Hăbășești*, fig. 11/1-8; 13/4; 14/2, 10, 20; 13-15-apud V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, fig. 4/6, 5/12; 7/6; 16, 18-apud Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, fig. 34/11, 14; 17-apud S. Marinescu Bîlcu et colab., dans "Dacia", NS, XVIII, 1984, fig. 7/5; 19-22-apud I.T. Dragomir, dans *MemAnt*, IX-XI, fig. 5/23-24, 33, 35).

Fig. XV - Grattoirs Cucuteni A/Tripolye B I (1-40): 1-7, 39-40-Hăbășești; 8-14-Jora de Sus; 15-22-Gura Cainarului; 23-24-Berești; 35-36-Drăgușeni (Botoșani); 37-38-Trușești; (1-7-apud Vl. Dumitrescu et colab., *Hăbășești*, fig. 14/9, 14, 16; 15/11; 16/1, 4, 17; 8-22-V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, fig. 1/1-2, 5-6; 2/2; 3/1, 4; 5/22-23; 7/1, 4; 12/3, 6, 10, 17; 23-34-apud I.T. Dragomir, dans *MemAnt*, IX-XI, fig. 5/1-7, 12-13, 16, 25, 36; 35-36-apud S. Marinescu Bîlcu et colab., dans "Dacia", NS, XVIII, 1984, fig. 7/3-4; 37-40-apud Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, fig. 34/10; 35/16, 18, 24).

Fig. XVI - Racloirs (1-10), grattoir-burin (11), burins (12-15), perceuses (16-20), pièces de faucille (21-27) Cucuteni A/Tripolye B I: 1, 11, 27-Jora de Sus; 2-10, 12-26-Gura Cainarului; (1-27-apud V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, fig. 1/3; 2/9; 3/9, 13; 4/1-4, 10, 14; 5/4, 10, 13, 15-19; 7/10; 11/1-4, 6, 9, 11-13; 12/7, 13).

Fig. XVII - Pointes de flèches (1-24), pièces géométriques (25-26), perceuses (27-28), burin (29), pièces de faucille (30-32), lames (33-35), grattoirs (36-38, 40); grattoir-burin (39), Cucuteni-Tripolye (1-32-Cucuteni A/Tripolye B I, 33-40-Cucuteni A-B/Tripolye B I-B II): 1-14, 25-26, 29, 31-32-Hăbășești, 15-18-Berești; 19-20-Jora de Sus; 21-22-Drăgușeni (Botoșani); 23-24-Ariușd; 27-28, 30-Trușești; 33-35-Cucuteni-Băiceni "D. Morii"; 36-40-Traian "D. Fântânilor"; (1-14-apud Vl. Dumitrescu et colab., *Hăbășești*, fig. 20/1-14; 15-18-apud I.T. Dragomir, dans *MemAnt*, IX-XI, fig. 5/43-46; 19-20-apud V.Ia. Sorochin, *Orudja truda...*, fig. 2/4, 12; 21-22-apud S. Marinescu Bîlcu et colab., dans "Dacia", NS, XXVIII, 1984, fig. 7/1-2; 23-32, 36-40-apud Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, fig. 34/1, 5, 12, 15, 17, 19-20; 35/4, 6-7, 12, 17, 20, 22-23).

Fig. XVIII - Lames (1-17) et grattoirs (18-41) Cucuteni A-B/Tripolye B I-B II: 1-6, 18-26-Jablona

XV; 7-17, 38-41-Cucuteni-Băiceni "D. Morii"; 27-37-Jablona I; (1-6, 18-26-apud V.la. Sorochin, *Orudja truda...*, fig. 6/12-13; 5/5-16; 16/4, 7; 27-37-apud V.la. Sorochin, *Outils... de Jablona I*, fig. 1/2, 7; 2/2, 5-8; 4/4, 6-7; 6/2-3).

Fig. XIX - Grattoirs (1-6), grattoir-perceuse (7), perceuses (8-16), burins (17-22), pièces de faucille (23-29) Cucuteni A-B/Tripolye B I-B II: 1-6, 9-11, 20-21, 25-27-Cucuteni-Băiceni "D. Morii"; 7, 22-24-Traian "D. Fântânilor"; 8, 12-13, 17, 28-32-Jablona XV; 14-16, 18-19, 33-39-Jablona I; (7, 22-24-apud Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, fig. 34/9-10, 14; 8, 12-13, 17, 28-32-apud V.la. Sorochin, *Orudja truda...*, fig. 1/3, 5-6; 4/9; 6/1, 3, 6-9, 14-16; 15/1, 16/9-10; 14-16, 18-19, 33-39-apud V.la. Sorochin, *Outils... de Jablona I*, fig. 2/3-4, 12, 17-18, 24, 32-35).

Fig. XX - Pointes de flèches (1-17, 19-40) et pointe de lance (18) Cucuteni/Tripolye (1-34-Cucuteni A-B/Tripolye B I-B II, 35-40-Cucuteni B/Tripolye B II): 1-3-Traian "D. Fântânilor"; 4-9-Jablona XV; 10-18, 33-34-Jablona I; 19-32-Cucuteni-Băiceni "D. Morii"; 35-40-Podei-Tg. Ocna; (1-3, 35-40-apud Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, fig. 34/133; 35/1-2, 5, 8, 11, 21, 25-26; 4-9 - apud V.la. Sorochin, *Orudja truda...*, fig. 1/3, 5-6, 8; 10-18, 33-34-apud V.la. Sorochin, *Outils de Jablona*, fig. 4/1-2, 14-15; 5/13, 15, 18-21; 6/1).

Fig. XXI - Lames (1-19) et grattoirs (20-33) Cucuteni B/Tripolye B II: 1-2-Hlăpești; 3-5, 8, 12, 14, 19, 23-25, 28-32-Ghelăiești; 6-7, 9-11, 13, 15-18, 20, 22, 26-27-Văleni-P. Neamț; 33-Drăgușeni (Suceava); (1-32-apud Șt. Cucuș, A. Muraru, dans *MemAnt*, IX-XI, fig. 4/1-2, 5-9, 11-14; 5/3-6, 9-10, 13-17; 6/7-9, 11-13, 18-19; 33-apud Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor...*, fig. 34/4).

Fig. XXII - Haches avec profil symétrique (1-2, 4, 11-15), ciseaux (3, 6-10), herminette (5), hache perforée (16) Cucuteni/Tripolye: 1-3, 5, 15-16-Cucuteni/Tripolye B I; 6-14-Cucuteni/Tripolye B I-B II; 4-Cucuteni B/Tripolye B II; 1, 16-Drăgușeni (Botoșani); 2-3, 15-Berești; 5-Jora de Sus; 6-14-Cucuteni-Băiceni "D. Morii"; (1, 16-apud S. Marinescu Bîlcu, Al. Balomey, A. Muraru, dans "Dacia", NS, XXVIII, 1984, fig. 7/6, 9; 2-3, 15-apud I.T. Dragomir, dans *MemAnt*, IX-XI, fig. 6/5, 10-11; 5-apud V.la. Sorochin, *Orudja truda...*, fig. 8/1).

Fig. XXIII - Haches avec profil asymétrique (1-7-Cucuteni A/Tripolye B I; 8-9, 11-13-Cucuteni A-B/Tripolye B I-B II; 10-Cucuteni B/Tripolye B II): 1-Drăgușeni; 2-Târpești; 3-4-Berești; 5, 7-Hăbășești; 6-Jora de Sus; 8-9-Cucuteni-Băiceni "D. Morii"; 10-Văleni-P. Neamț; 11-13-Jablona XV; (1-apud S. Marinescu Bîlcu, Al. Balomey, M. Cîrciumaru, A. Muraru, dans "Dacia", NS, XXVIII, 1984, fig. 7/8; 2-apud S. Marinescu Bîlcu, M. Cîrciumaru, A. Muraru, în *MemAnt*, IX-XI, fig. 13/7; 3-4-apud I.T. Dragomir, dans *MemAnt*, IX-XI, fig. 6/1; 4; 5, 7-apud Hăbășești, fig. 18/7, 8; 6, 11-13-apud V.la. Sorochin, *Orudja truda...*, fig. 8/6; 14/2).

Fig. XXIV - Haches perforées (1-2); frotteurs (3, 10, 13); retoucheurs (4-5), pierre abrasive (6), haches-marteaux (7, 11), meules (8-9), massue (12), (5-6-Precucuteni III/Tripolye A₂; 1, 7-13-Cucuteni A/Tripolye B I; 3-4-Cucuteni A-B/Tripolye B I-B II): 1, 7-13-Hăbășești; 2-Ghelăiești; 3-4-Jablona XV; 5-6-Târgu Frumos; (1, 7-13-apud Hăbășești, fig. 21/1; 22/2; 23/1-2, 5; 24/3, 5-7; 2-apud Șt. Cucuș, A. Muraru, dans *MemAnt*, IX-XI, fig. 12/9; 3-4-apud V.la. Sorochin, *Orudja truda...*, fig. 14/1, 4).

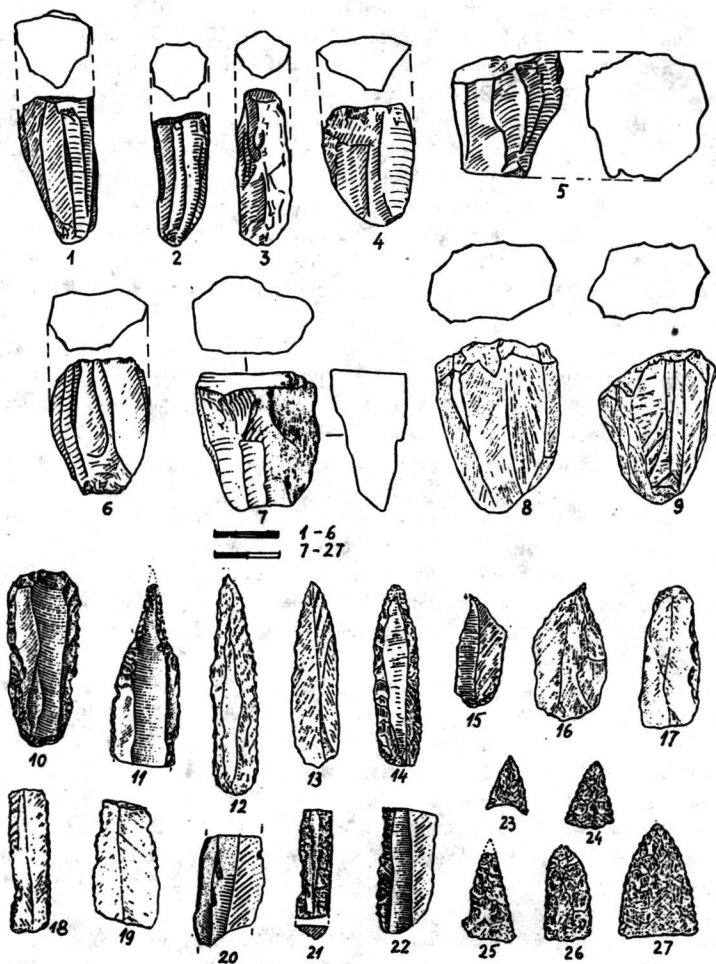

Fig. XIII

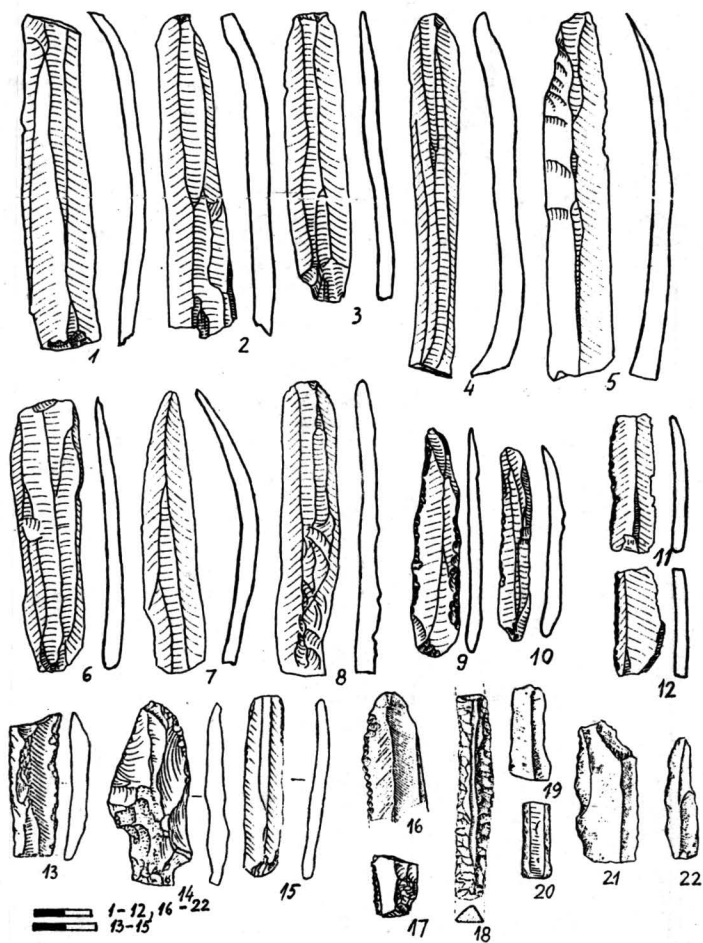

Fig. XIV

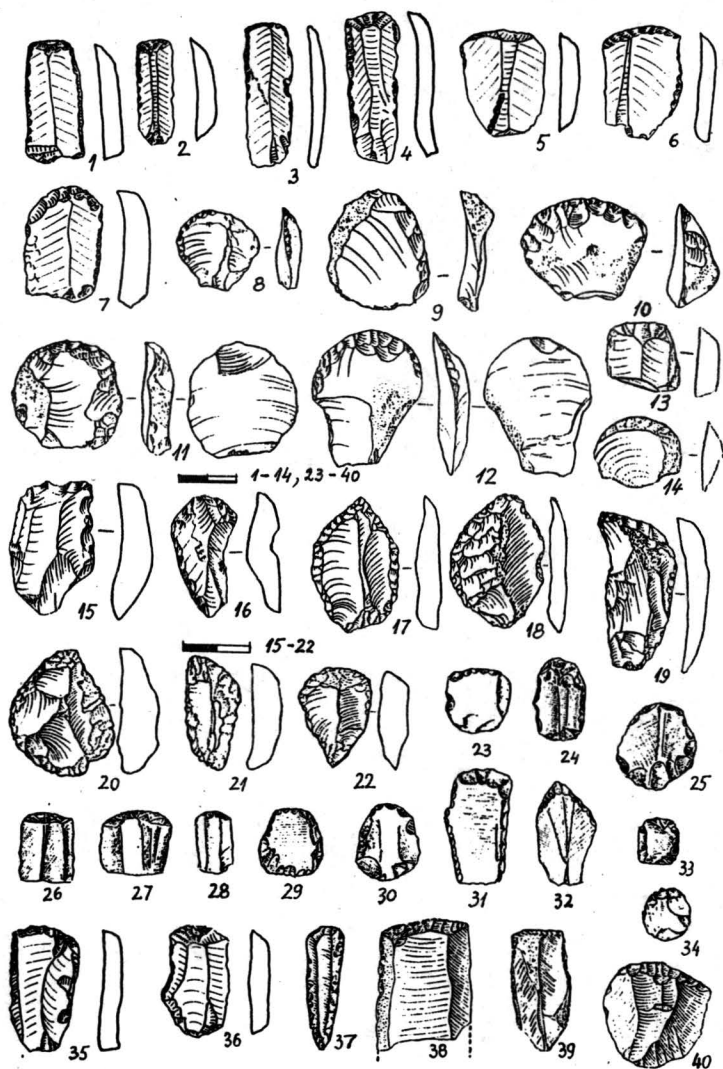

Fig. XV

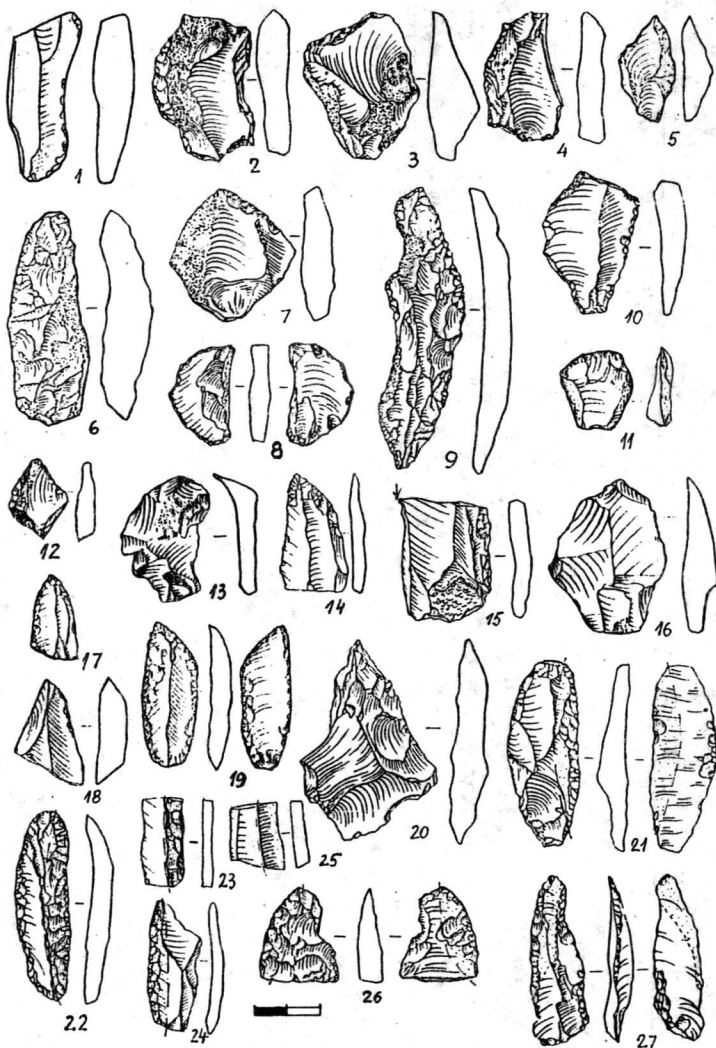

Fig. XVI

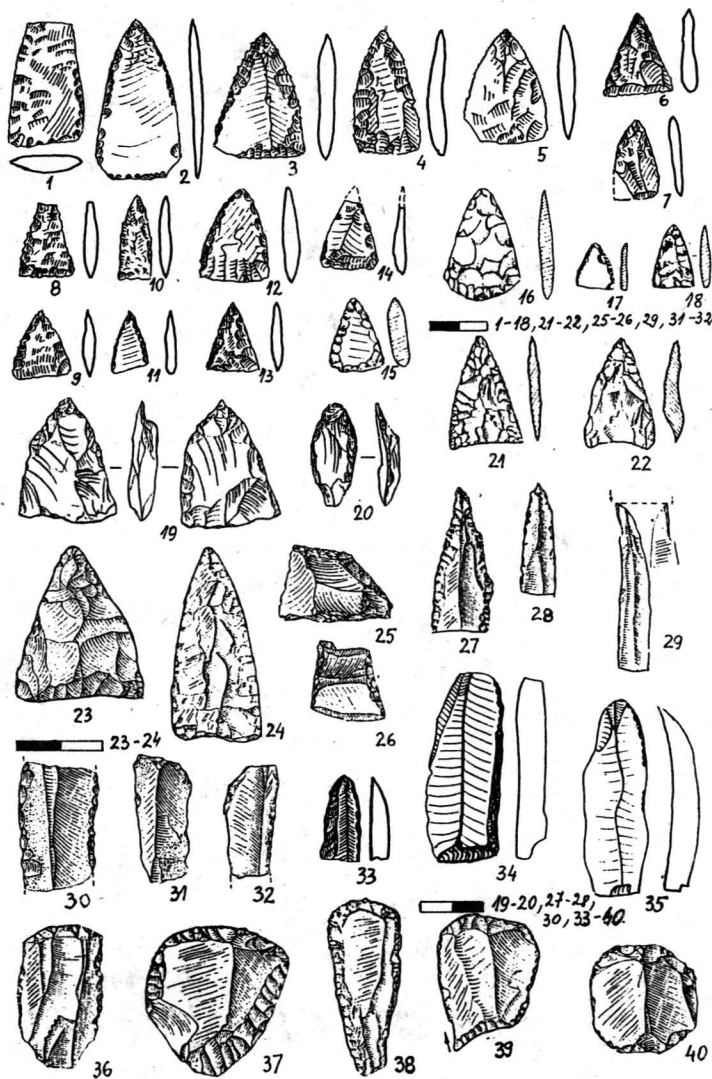

Fig. XVII

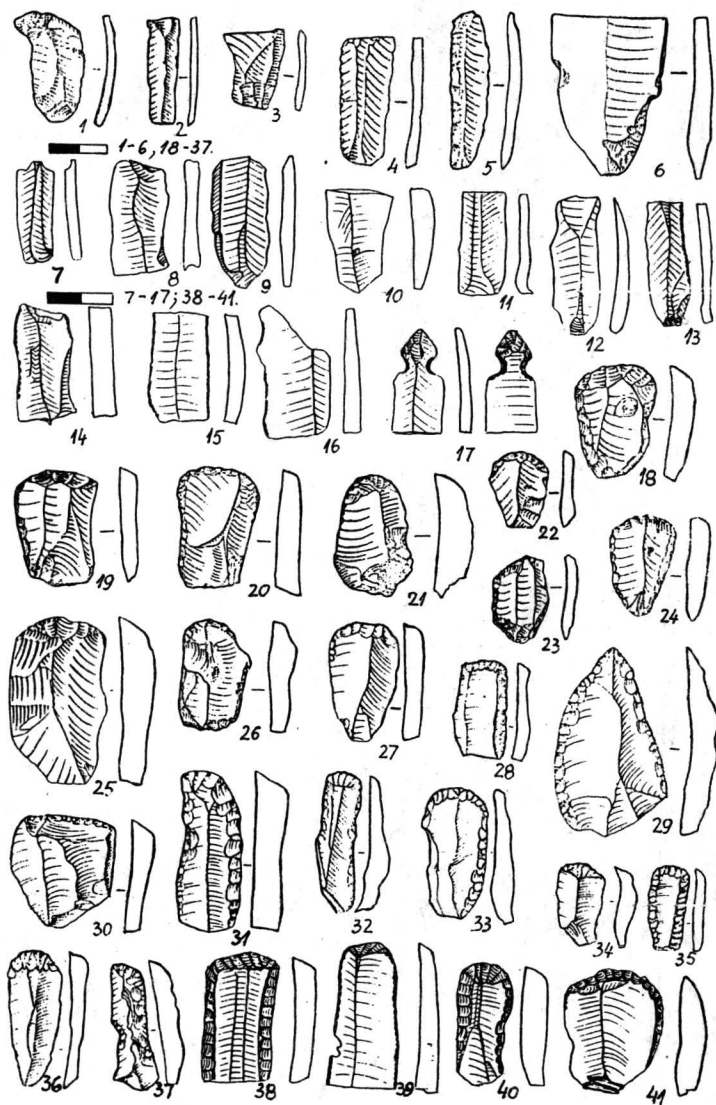

Fig. XVIII

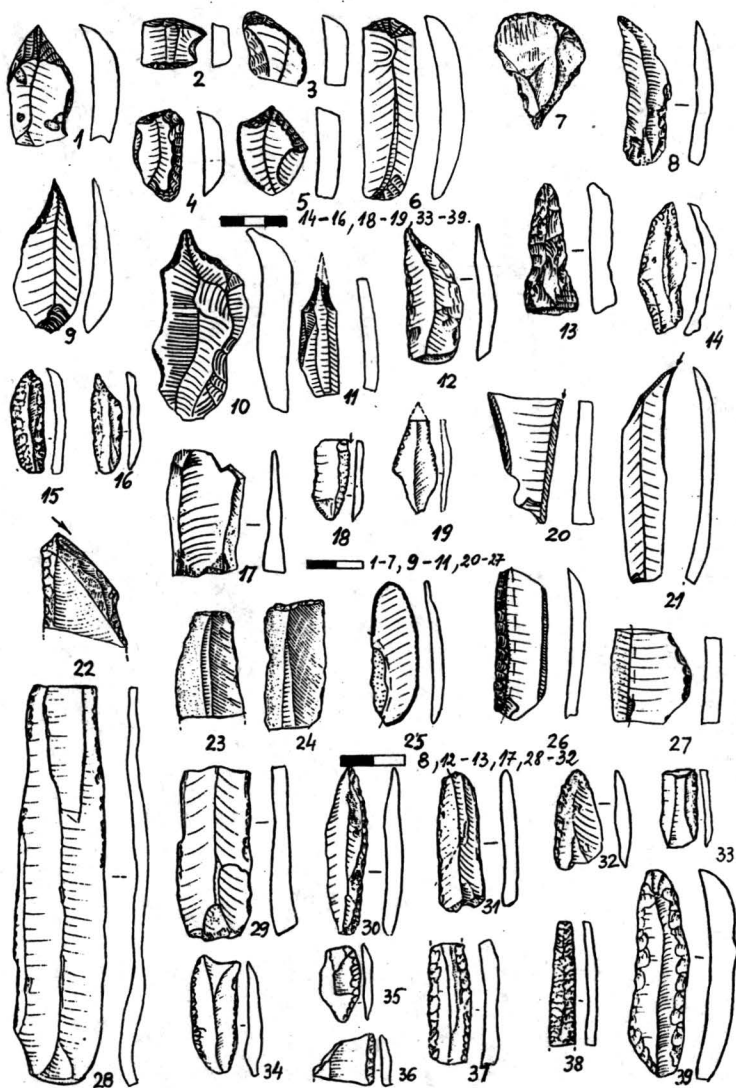

Fig. XIX

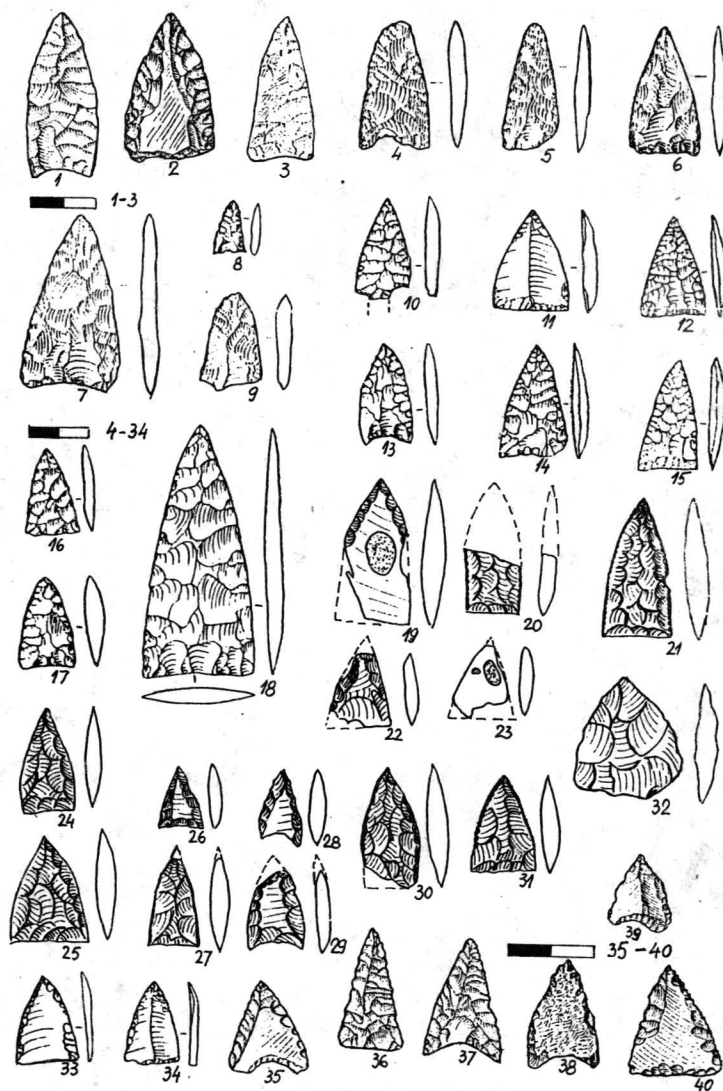

Fig. XX

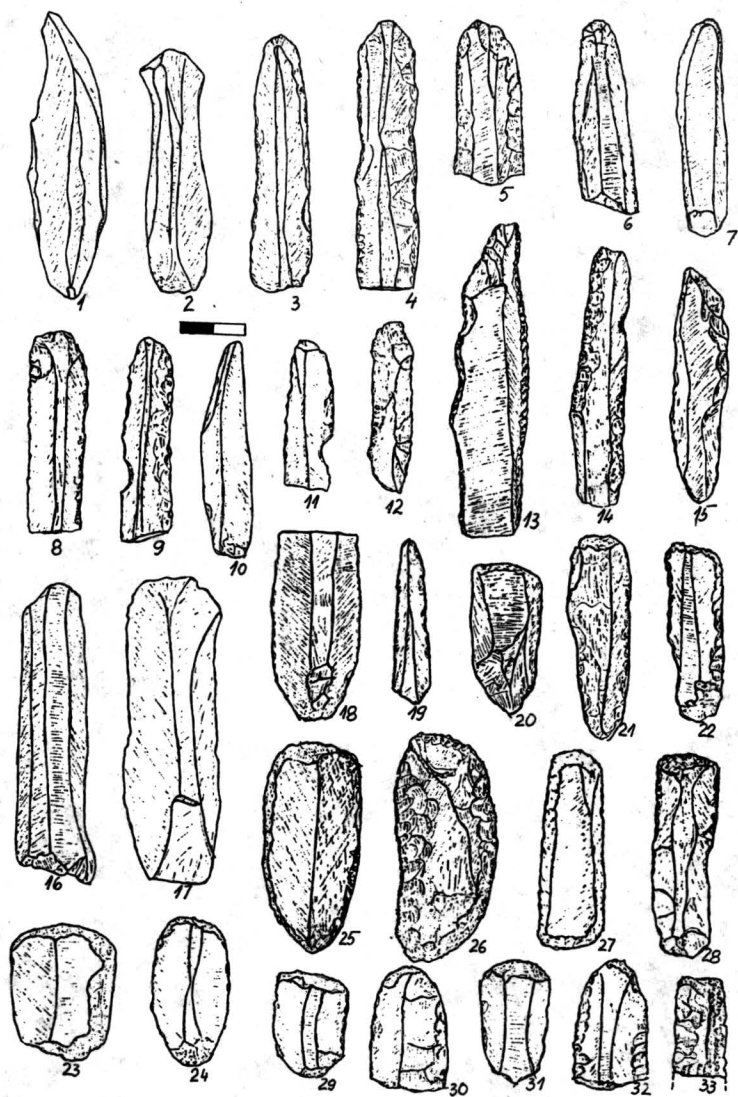

Fig. XXI

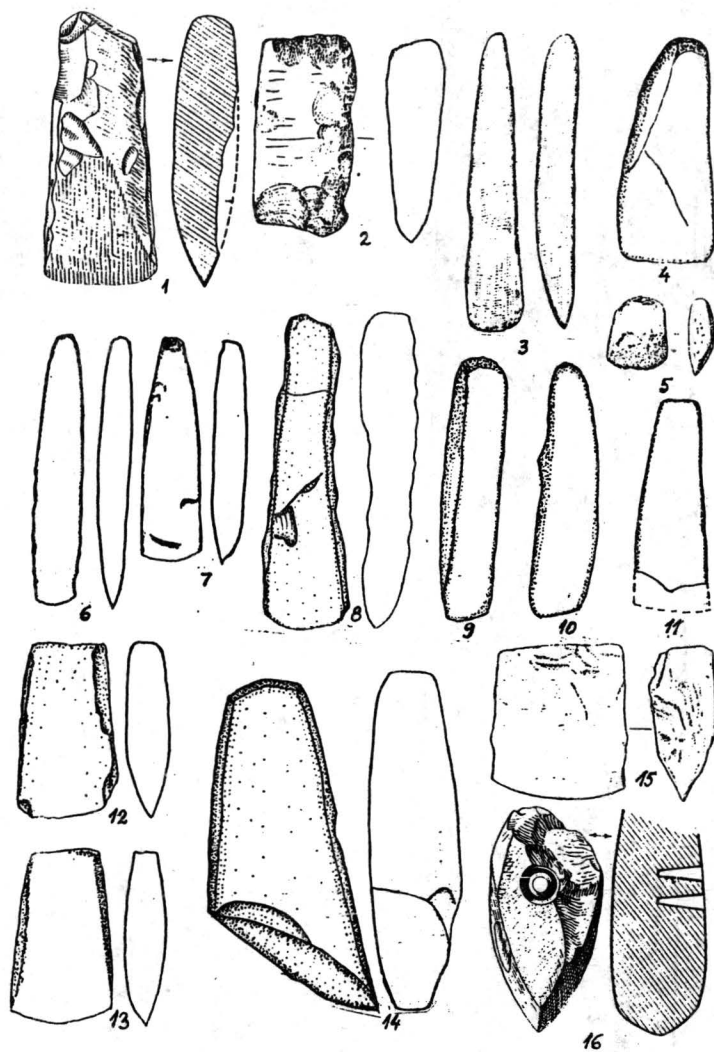

Fig. XXII

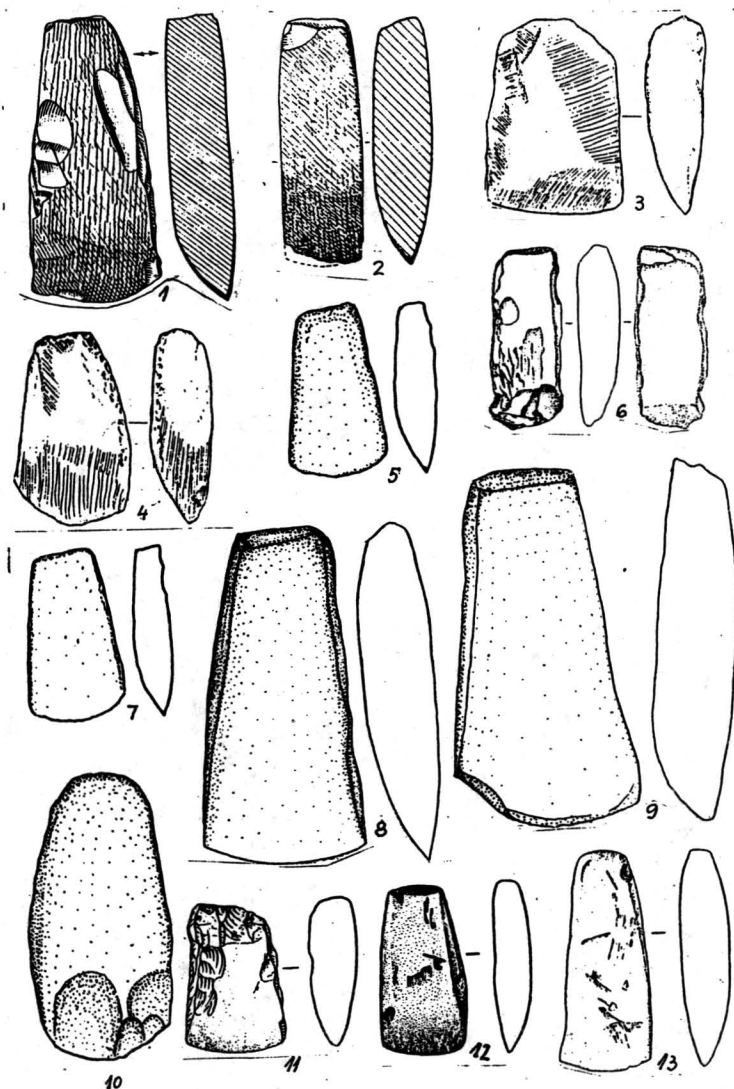

Fig. XXIII

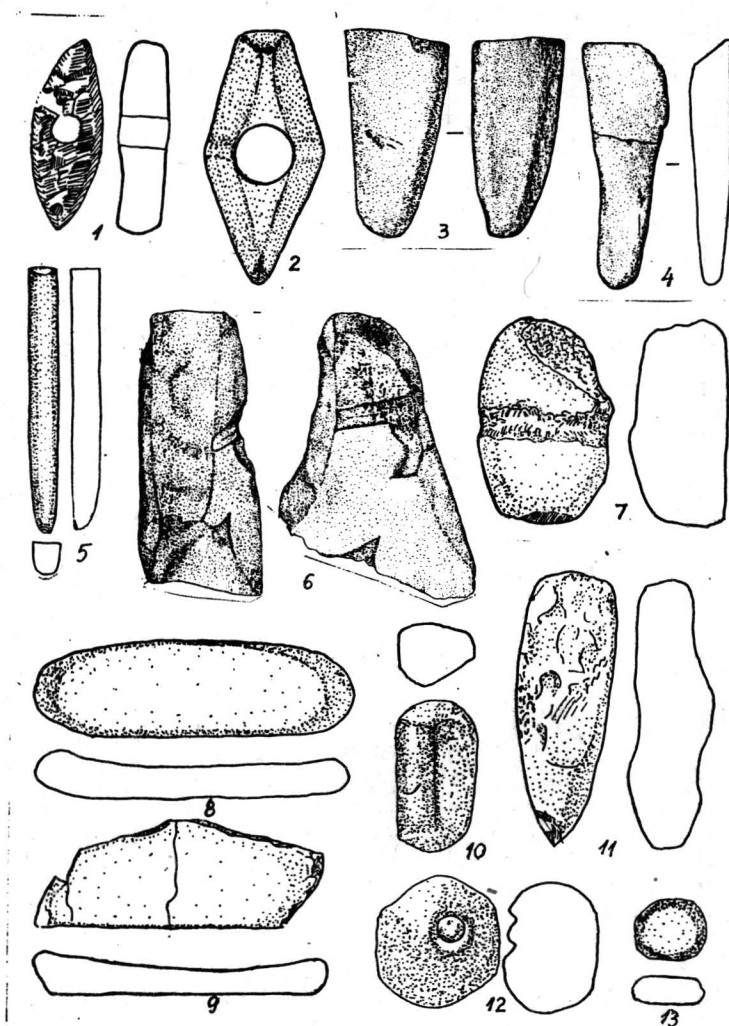

Fig. XXIV

PRINCIPALELE REZULTATE ALE CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE DIN AȘEZAREA PRECUCUTENIANĂ DE LA TÂRGU FRUMOS (JUD. IAȘI)

- I -

Nicolae Ursulescu
Dumitru Boghian

Începând din vara anului 1990, punctul *Baza Pătule* (aparținând bazei de recepție Tg. Frumos a *Romcereal* - Filiala Iași)¹ a devenit șantier de practică arheologică pentru studenții Facultății de Istorie a Universității "Al. I. Cuza" Iași, iar din 1992 și pentru cei ai Facultății de Istorie-Geografie de la Universitatea "Ștefan cel Mare" din Suceava².

Punctul este situat în zona de N-NE a orașului Târgul Frumos, la circa 350 m. S-SE de *Abatorul de Păsări* și la aproximativ 250 m. nord de *Fabrica de Confecții* (fig. 1). Așezarea se încadrează în zona geografică "Poarta Târgului Frumos", care se remarcă prin rolul jucat, de-a lungul timpului, în circulația unor comunități umane și influențe culturale între cele trei subunități ale Podișului Moldovei (Podișul Central Moldovenesc, Câmpia Moldovei și Podișul Sucevei)³. Stațiunea este amplasată pe un fragment relativ înalt al cuestei din dreapta pâ râului Adâncata (afluent de stânga al Bahluietului). La baza cuestei apar numeroase izvoare, care au constituit un factor favorizant al locuirii. Spre nord și spre sud, fragmentul de cuestă este delimitat prin două deschideri torențiale, relativ puțin accentuate (fig. 2). Actualmente, peisajul geomorfologic este parțial modificat față de perioada neolitică, prin adâncirea cursului pâ râului și prin apariția unor trepte de alunecare.

Cercetările sistematice, efectuate timp de șase campanii⁴, ca și cercetările periegetice în zonă au dovedit că așezarea aparține numai unei singure locuri, din perioada finală a culturii Precucuteni, care a fost însă destul de îndelungată și intensă. Se poate estima că locuirea s-a extins pe circa 10 ha, având pe direcția nord-sud (de-a lungul văii) circa 300 m, iar pe direcția est-vest (în adâncime) circa 350 m (fig. 1). Este una din cele mai mari așezări precucuteniene, având în vedere că, de regulă, acestea ocupă o suprafață de 1-1,5 ha⁵.

În mod obiectiv, așezarea nu poate fi cercetată integral, deoarece cea mai mare parte din suprafață este ocupată de clădiri și platforme de beton (fig. 3). Din această cauză, s-a ales o suprafață relativ centrală (de circa 1.100 m²) situată între pâ tulele nr. 6 și 7 și între două alei betonate (la nord și la sud), pentru a fi cercetată integral (*sectorul A*), pe parcursul mai multor ani. De asemenea, s-au

efectuat și se vor mai efectua sondaje în diverse zone libere ale Bazei, pentru a se compara situația stratigrafică și planimetrică cu sectorul de referință (A). Până în prezent a fost săpată o suprafață de circa 570m², în cele patru sectoare sondate (A-D).

Sectorul A (fig. 6) a fost sondat inițial printr-o secțiune lungă de 57 m și lată de 2 m, orientată N-S (șanțul 1). Alături, spre vest, s-a trasat șanțul IV (lat de 3 m), corespunzând primilor 29 de metri ai șanțului I. Ulterior s-a trecut la cercetarea exhaustivă a sectorului A prin carouri cu latura de 3 m, explorându-se, până în prezent, liniile de carouri 1 și 2 (pe latura nordică) și 18-19 (pe latura sudică). Au fost surprinse parțial vestigiile a cel puțin șase locuințe de suprafață, fără platformă, masate în special în partea centrală și nordică a suprafeței.

La marginea sudică a suprafeței a fost surprins un șanț (numit inițial groapa nr. 13) de delimitare a locuirii din prima etapă, pe care l-am urmărit până în prezent, de-a lungul a 9 metri (fig. 6).

De asemenea, au fost cercetate, integral sau parțial, 17 gropi.

Secțiunile practicate au permis stabilirea stratigrafiei așezării (fig. 4-5). Analiza pedologică a arătat că pe suprafața reversului de cuestă funcționează în permanență un proces de depunere (glacizare), mai intens în perioadele umede, determinând acumulări groase de sol⁶. Acestea au protejat depunerile arheologice, menținându-le la adâncime. Depozitele de glaciis sunt în general omogene, astfel că diferențele texturale care apar între diferitele orizonturi arheologice au fost determinate exclusiv de intervenția antropică. Pe toată grosimea sunt prezente cernoziomurile tipice, care se caracterizează prin acumularea humusului coloidal și o spălare progresivă a carbonaților, pe profil. Peste argilă s-a depus un strat de humus gălbui, cu structură relativ densă, corespunzând primei etape de locuire a comunității Precucuteni stabilită aici. Singurele complexe atestate în acest nivel, până-n prezent, sunt gropile; probabil, vestigiile locuințelor au fost, în cea mai mare parte, îndepărtate prin lucrările de construcție ulterioare.

Locuirea primei etape pare să fi fost concentrată doar spre partea nordică; spre sud și probabil spre sud-vest a fost săpat atunci un șanț de delimitare, al cărui traseu, arcuit, este încă în curs de cercetare. Din datele obținute până acum, șanțul avea o deschidere maximă de circa 2-2,5 m și o adâncime de 0,90-0,95 m de la nivelul de săpare (1,90-1,95 m de la suprafața actuală)⁷. Panta șanțului este mai accentuată spre nord (fig. 10/1). Șanțul a fost săpat în cea mai mare parte în lutul galben și a fost umplut cu același pământ, astfel că, uneori, este dificil de sesizat. Conținutul lui este extrem de sărăcăcios, ceea ce ne face să credem că umplerea lui (cel puțin pentru partea sa inferioară) s-a produs tot în timpul primei etape de locuire⁸. Doar nivelarea sa, la suprafață, s-a putut produce accelerat, la începutul celei de a doua etape, având în vedere îndesirea materialelor.

Al doilea nivel corespunde perioadei de maximă intensitate a locuirii, fapt dovedit de grosimea stratului (circa 40-50 cm) și de suprapunerea unor complexe (de ex. groapa nr. 1 și locuința nr. 3; fig. 12). Acest fapt ne-a determinat să

presupunem existența a două subetape (IIa și IIb), care nu pot fi surprinse întotdeauna și din punct de vedere stratigrafic. De aceea, vom folosi, uneori, pentru precizarea descoperirilor, termenii de orizont inferior și superior ai celei de a doua etape de locuire. Aceste orizonturi par să se confirme și prin tipurile diferite de locuințe: uneori adâncite la începutul etapei și exclusiv de suprafață, în ultima parte⁹.

Cea de-a treia etapă a fost evident mai scurtă, după cum arată și grosimea depunerilor arheologice (20-25 cm). Totuși, în unele locuri, se pot sesiza și aici două orizonturi (IIIa și IIIb). Sfârșitul locuirii pare să se fi produs în condițiile unor evenimente violente, așa cum sugerează inventarul locuinței nr. 2, în care s-au găsit o serie de obiecte întregi, evident abandonate în grabă, precum și vatra, nederanjată de construcții ulterioare (fig. 8-9).

După încetarea așezării precucuteniene, nu se mai constată nici o locuire coerentă și uniformă în acest loc, ci doar existența unor materiale sporadice din alte epoci (un fragment ceramic din secolul al IV-lea d. Hr. și câteva materiale medievale și moderne), care apar în nivelul (gros de circa 40 cm) ce acoperă stratul eneolitic. Deasupra nivelului post-eneolitic se află un strat vegetal, gros de circa 10 cm. Depunerile ulterioare eneoliticului, formate în mod natural, în decurs de circa 5.500 de ani, sunt mult mai subțiri decât stratul precucutenian (cu grosime variind între 60 și 100 de cm), format prin intervenție antropică în doar două-trei sute de ani, ceea ce dovedește intensitatea locuirii ce a existat aici, în prima jumătate a mileniului al IV-lea î.Hr. În general, nivelul post-eneolitic nu a perturbat depunerile arheologice, cu excepția unor gropi de pari și a unei fântâni moderne.

Sectorul B se află în partea de sud-vest a așezării (fig. 3). Aici, cu ocazia săpării unui beci, a fost intersectată și distrusă parțial o locuință adâncită, săpată din orizontul IIa al locuirii precucuteniene. Taluzarea peretelui vestic al beciului și prelungirea profilului printr-o secțiune în afara beciului, spre sud, ne-a permis să sesizăm o stratigrafie complexă (fig. 5), cu un bogat material arheologic. Înainte de amenajarea locuinței adâncite (numită convențional bordeiul nr. 1), a fost săpată aici o groapă pentru scoaterea lutului, care a servit probabil și ca adăpost pentru o vatră provizorie, așa cum dovedesc numeroasele bucățele de cărbune descoperite. A urmat o nivelare care corespunde podinei locuinței adâncite din nivelul IIa. Intrarea în locuință se făcea probabil pe latura sudică, unde se pot observa 3-4 trepte, puternic erodate. Forma locuinței adâncite nu mai poate fi reconstituită decât în mod cu totul ipotetic. Estimăm totuși, pe baza unor indicii de planimetrie și de răspândirea materialelor, că aceasta ar fi ocupat o suprafață de circa 6x4 m. Peretele nordic era mai abrupt și nu este exclus ca aici să se fi amenajat o laviță¹⁰, după cum sugerează profilul. Aproximativ în centrul locuinței se afla vatra (intersectată de peretele vestic al beciului), sesizabilă sub forma unui strat ars de lutuală, gros de 4-6 cm; amenajarea s-a făcut direct pe lutul steril. Spre sud, pe o înălțime de 15-20 cm, se păstra bine o parte din gardină (groasă de 5 cm). Vatra era vizibilă pe o lungime de aproape 110 cm, mai bine conservată

spre sud și foarte slab spre marginea nordică. Resturile arheologice apar masate în jurul vetrei, mai ales spre sud (zona intrării), unde s-au găsit și resturile unei râșnițe, împreună cu două frecătoare.

Sectorul C (fig. 3) nu a putut fi explorat decât printr-un simplu șanț de sondaj (5x2 m), în zona centrală, întrucât terenul situat spre nord de *Baza Pătule*, a intrat într-un alt regim de proprietate, fiind cultivat. Datele stratigrafice nu diferă în esență de cele stabilite cu precizie în sectorul A.

Sectorul D, situat la est de pătulul nr. 10, se plasează la marginea estică a platformei cuestei, dominând valea pârauului Adâncata (fig. 3). În această zonă am trasat o secțiune vest-est (până la marginea cuestei), lungă de 29 m și lată de 3 m (șanțul V), exact în mijlocul suprafeței dintre cele două alei betonate, de nord și de sud (fig. 7). Datorită pantei mai accentuate din această zonă marginală a cuestei, depunerile post-eneolitice sunt aici mult mai subțiri, astfel că stratul arheologic apare la 20-30 de cm de la suprafața actuală. În mijlocul secțiunii trasate a apărut o aglomerare compactă de lipituri de locuință, împreună cu alte numeroase materiale arheologice, denotând prezența în acest loc a unei locuințe de suprafață, probabil cu platformă (a fost denumită locuința nr. 8). Pentru dezvelirea integrală a acesteia s-au trasat, spre sud, cinci casete, fiecare cu laturile de 3 m (fig. 7), care au fost cercetate în 1995. Urmează să fie dezvelită și partea nordică a locuinței, după care va continua cercetarea în profunzime a stratigrafiei din această zonă.

Locuințele se prezintă sub forma unor îngrămădiri de materiale: lutuieli de pereți (uneori cu impresiuni de la parii de susținere sau de la împletiturile de nuiel: fig. 23), fragmente ceramice, unelte și așchii de silex, unelte de piatră șlefuită (întregi, dar mai ales fragmentare), câteva piese de cupru, plastică de lut (mai ales antropomorfă și rar zoomorfă), podoabe (mărgel), piese de cult (măsuțe-altar, imitație de topor ș.a.) și ustensile de lut, râșnițe, frecătoare, nicovale, percutoare, precum și foarte multe oase de animale¹¹ (acestea pavau pur și simplu podeaua locuințelor și constituiau inventarul cel mai numeros al gropilor). Nedescoperindu-se până în prezent platforme masive de lut și nici urmele parilor de susținere a pereților, dimensiunile locuințelor nu se pot stabili cu precizie ci doar cu un mare grad de aproximație, după răspândirea materialelor. În toate locuințele s-au găsit urme de spărturi mozaicale de la vetre, dar numai în locuința adâncită nr. 1 și în locuința de suprafață nr. 2, vetrele se aflau în poziția lor originală, în rest fiind total risipite, neputându-se preciza locul lor inițial. Vatra locuinței adâncite nr. 1 a fost descrisă mai sus, astfel că aici ne vom opri doar asupra celei din locuința 2. Vestigiile acestei locuințe se aflau la o adâncime de circa 0,50-0,70 m de la suprafața actuală și se întindeau pe o lungime de circa 12 m (în șanțurile I și IV). Stratigrafic, ea aparține ultimei etape de locuire (III b). Vatra a fost doar parțial deteriorată, probabil pe cale naturală, în perioada în care vestigiile locuinței au rămas descoperite. A avut probabil o formă ușor ovalizată (1,35x1,05 m), cu orientare NE-SV (fig. 8/1). A fost construită direct pe sol, din lut, în amestec cu mult

nisip în compoziție (spre deosebire de lutuiala pereților, care prezintă amestec de vegetale)¹². A cunoscut o refacere majoră, așa cum arată cele două straturi de lutuială. Se pare că inițial a fost mai mică, având un diametru de aproximativ 0,50 m. Prima lutuială a avut o grosime de circa 2,5 cm, iar cea de a doua 1-1,5 cm. În zona centrală a vetrei, cele două lutuiei au făcut corp comun, datorită intensității mai mari a focului. Deosebirea dintre cele două lutuiei consta în nuanțe de culoare: prima este arsă la roșu, iar cea de-a doua era doar gălbuie.

Spre nord de vatră se pare că a fost o anexă, destinată măcinării cerealelor, deoarece aici s-au descoperit 7 grupuri de pietre, provenind de la râșnițe sfărâmate și frecătoare - toate din gresie nisipoasă (fig. 9; 24-25). Unele erau parțial înroșite, probabil de la contactul cu focul. Alte râșnițe s-au găsit la sud de vatră, aici sesizându-se și resturile unei gardine de lut, ridicată probabil pentru a împiedica împrăștierea făinei.

Tot în cadrul acestei locuințe, în partea ei centrală și sudică s-au descoperit 3 nicovale de piatră și percutoare (unele din bulgări de silex), precum și un mare număr de așchii și deșeuri de silex, ceea ce indică existența unui "atelier" de prelucrare a utilajului litic cioplit în cadrul acestei locuințe.

Locuința nr. 3, ale cărei resturi se găseau ceva mai la sud de cele ale locuinței nr. 2, se întindea de asemenea, pe vreo 11-12 m. În cadrul acestei aglomerări, deosebit de bogată în materiale, s-au descoperit resturile a două vetre, total răvășite și împrăștiate, la o distanță de 5-6 m între ele. Nu avem certitudinea dacă este vorba despre două locuințe alăturate sau, mai curând, de două încăperi ale aceleiași locuințe, așa cum sugerează caracterul continuu al descoperirilor. Resturile primei vetre s-au găsit într-o zonă centrală a încăperii, în timp ce resturile celei de a doua se află spre marginea sudică a aglomerării. Cea de-a doua încăpere suprapunea gropile nr. 9 (din prima etapă) și 10 (de la baza celui de al doilea nivel precucutenian). O râșniță spartă s-a găsit la marginea nordică a primei încăperi, iar fragmentele altei râșnițe erau ceva mai la nord de vatra celei de a doua încăperi. Tot acolo se găsea o nicovală de piatră, în jurul căreia erau numeroase deșeuri, provenind de la prelucrarea silexului; această descoperire, ca și cea similară, din locuința nr. 2 pare să sugereze că uneltele de silex se prelucrau în fiecare locuință.

Locuința nr. 4 se afla imediat la sud de locuința nr. 3, fiind probabil contemporane. Vestigiile ei se întindeau pe circa 7-8 m. Vatra sa, total răvășită, se găsea în partea nordică, la o distanță de vreo 2-3 m de vatra sudică a locuinței nr. 3. Locuința nr. 4 suprapunea gropile nr. 7 și 8 (din prima etapă). Fragmente de la o râșniță s-au găsit în zona centrală, iar un frecător ceva mai la sud.

Locuința nr. 1 a fost surprinsă doar parțial, spre marginea nordică a sectorului A, întinzându-se aproximativ 6 m spre nord; resturile ei continuă, evident sub aleea betonată de nord. Ea aparține orizontului II a și era suprapusă parțial de vestigiile locuinței nr. 2. La rândul ei, acoperea gropile 2-6 de pe traseul șanțului I (fig. 13). Resturi răvășite de vatră și de gardină s-au găsit chiar spre marginea

nordică a săpăturii. În preajmă erau fragmente de râșnițe, din gresie nisipoasă, înroșite în urma contactului cu focul.

Celelalte locuințe (nr. 5-6) dezvelite parțial în sectorul A, aparțin celei de a doua etape de locuire și se prezintă complet răvășite, probabil datorită intervențiilor din ultima etapă. Faptul că în nici una nu se mai poate stabili exact locul vetrei ne sugerează că răvășirea completă a acestora s-a făcut în mod intenționat, cunoscut fiind rolul major (economic și de cult) pe care vetrele îl aveau pentru comunitățile preistorice; odată cu distrugerea locuințelor, era necesară și distrugerea punctului central care simboliza întregul (*Pars pro toto*). Toate aceste locuințe urmează a fi cercetate exhaustiv, odată cu săparea integrală a sectorului A.

Gropile sunt numeroase și de dimensiuni diferite. Cele mai multe au fost săpate pentru scoaterea lutului, așa cum arată forma lor neregulată, cu scobituri; ulterior au fost umplute cu deșeuri. Există însă câteva (îndeosebi gropile nr. 14 și 15), care, prin forma lor netedă, sugerează că au putut servi la depozitarea cerealelor, iar după dezafectare au devenit, de asemenea, locuri de depozitare a deșeurilor. Din cele 17 gropi cercetate, integral sau parțial, 8 au fost săpate în prima etapă de locuire (2, 4, 5-9, 18), iar 9 în cea de-a doua (1, 3, 10-12, 14-17). Vom descrie pe scurt caracteristicile și inventarul mai imporant al acestor gropi.

Groapa nr. 1 (fig. 11/1; 12) este cea mai mare dintre cele descoperite până acum: 5,5 m (pe axul est-vest) x 2,75 m (pe axul nord-sud). A fost săpată de la 1,10 m de la suprafața actuală, adâncindu-se până la 2,35 m (adâncime reală = 1,25 m). A fost săpată de la baza nivelului al doilea, fiind ulterior suprapusă integral de vestigiile locuinței nr. 3 (din același nivel - orizontul superior: IIb). De altfel, la amenajarea acestei locuințe s-a procedat la o nivelare intenționată a suprafeței gropii, printr-un strat gălbui gros de max. 10 cm. Groapa avea fundul larg albiat și prezenta forme regulate pe pereții de sud și de est; spre nord exista o treaptă, la partea superioară; zona de vest era absolut iregulată, cu o serie de denivelări și scobituri. Ea a servit ca groapă pentru scoaterea lutului, așa cum indică lentilele de culoare gălbui-verzuie, formate prin amestecul unor materii vegetale în argila preparată pentru lutuire. În conținutul gropii apar mai multe lentile de cenușă și cărbune, provenind de la deșeurile aruncate pe parcursul umplerii. Umplerea s-a făcut și cu resturile unor locuințe dezafectate, deoarece întâlnim numeroase lipituri de pereți și de vatră, precum și obiecte de inventar, din ceramică, silex, os și cupru (uneori întregi, ceea ce nu se explică decât prin proveniența lor, nu ca deșeuri ci din conținutul unor locuințe distruse). Dintre obiectele descoperite, se remarcă două împungătoare de aramă (fig. 37/1-2), un ac de os (fig. 46/2), o andrea de os (fig. 46/1) și două răzuitoare din colți de mistreț (fig. 44/1; 45/2). În cadrul ceramicii s-au descoperit multe fragmente pe care s-a păstrat pictura cu roșu crud.

Groapa nr. 2 (fig. 13) a fost săpată de la 0,90 m de la suprafața actuală, la limita dintre primele două nivele, adâncindu-se până la 1,50 m (adâncimea reală = 0.60 m). Deși de dimensiuni relativ reduse (1 x 0,85 m), era ticsită de materiale.

Se remarcă o îngrămădire de 20 de astragale (majoritatea de bovidee, dar și câteva de ovine), a căror dispunere grupată sugerează un caracter intenționat al depunerii (fig. 11/2). În ceramică se remarcă fragmentele unui crater de mari dimensiuni ($H = 40$ cm; $D.$ gurii = 65 cm; $D.$ fundului = 26 cm), parțial păstrat, decorat cu barbotină; gâtul, scurt, era netezit cu grijă. Ca material litic, semnalăm fragmentele unei plăci de gresie, 3 nuclee de silex, reutilizate ca percutoare, un gratoar dublu ș.a.

Groapa nr. 3 (fig. 13) a fost surprinsă doar parțial, având o lățime max. de 0,88 m. Adâncimea era mică, doar de 0,25 m. În umplutură erau câteva oase mari, un corn (probabil cu urme de prelucrare), o lutuială de mari dimensiuni și lutuiei de vatră, fragmente ceramice, pietre și o lamă de silex (fig. 11/3).

Groapa nr. 4 (fig. 13) a fost, de asemenea, surprinsă doar parțial, având o lățime max. de 0,60 m. Adâncimea era tot de 0,25 m. În umplutură s-au găsit numeroase oase de mari dimensiuni.

Groapa nr. 5 (fig. 13) are o formă subrectangulară spre trapezoidală, orientată NV-SE. Latura scurtă avea 0,40 m. Groapa era foarte puțin adâncită (doar 0,15 m) și fundul prezenta neregularități. Inventarul era sărac, constând din câteva oase și fragmente ceramice.

Groapa nr. 6 (fig. 13) a fost sesizată doar pe profilul estic al șanțului I, pe o lățime de 0,95 m. A fost săpată de la baza primului nivel precucutenian (1,25 m de la suprafața actuală), adâncindu-se până la 1,75 m. Fundul era aprox. plat, cu mici denivelări.

Groapa nr. 7 (fig. 14) a fost surprinsă pe peretele estic al șanțului I și pe un profil transversal E-V. A fost săpată, pentru scoaterea lutului, în prima etapă de locuire, având o formă neregulată. Adâncimea max. era de 0,45 m. Pe direcția N-S avea o deschidere de 2,05 m, iar spre vest a fost surprinsă, ca un arc de cerc, pe circa 0,40 m. Avea inventar foarte sărac, constând din câteva fragmente ceramice, oase și scoici.

Groapa nr. 8 (fig. 14) începea la circa 1,25 m vest de marginea gropii nr. 7, extinzându-se pe circa 0,60 m până la peretele vestic al șanțului I. Pe acest perete avea deschiderea max. de 0,70 m. A fost săpată de la baza primului nivel și se adâncea 0,50 m. Forma sa neregulată dovedește că a servit la scoaterea lutului. Inventar foarte sărac, asemănător celui din groapa nr. 7.

Groapa nr. 9 (fig. 14) a fost cercetată integral. Avea formă ovală ($1,35 \times 1,15$ m) cu axul lung E-V. A fost săpată în prima etapă de locuire, fiind suprapusă de resturile locuinței nr. 3. Scopul ei, de groapă pentru extragerea lutului este dovedit de numeroasele scobituri existente în pereți. La fundul ei se găsea multă cenușă și cărbune. În umplutură au fost îndesate numeroase resturi de locuire: lipituri de pereți și de vatră, ceramică, oase, piese de silex (inclusiv nuclee), un fragment de râșniță.

Groapa nr. 10 (fig. 15) a fost surprinsă parțial, ca un mic arc de cerc ($R = 15$ cm), lângă peretele vestic al șanțului I, având o deschidere de 0,60 m. A fost

săpată de la baza nivelului al II-lea, adâncindu-se 0,40 m (până la 1,70 m de la suprafață). Are o umplutură de culoare negricioasă, conținând cărbune. Era acoperită de resturile locuinței nr. 3.

Groapa nr. 11 (fig. 15) a apărut imediat la vest de groapa nr. 1, fiind surprinsă pe peretele vestic al șanțului IV, cu o deschidere de 0,65 m. A fost săpată la baza celui de-al doilea nivel adâncindu-se doar 30 cm. (până la 1,65 m de la suprafața actuală). Fundul era plat, cu marginile rotunjite. Inventar sărac.

Groapa nr. 12 (fig. 16) a fost surprinsă parțial, lângă peretele sudic al sectorului A (în casele A-B 19), având o deschidere de circa 3-3,5 m. Înainta spre nord aproape 1 m, dar se pare că cea mai mare parte a ei se află sub aleea betonată de sud. Nu este exclus să fi fost o locuință adâncită, așa cum sugerează dimensiunile ei, deși forma neregulată pledează mai mult pentru o groapă de extragere a lutului¹³. A fost săpată de la baza orizontului IIb (0,70 m de la suprafață, adâncindu-se 0,40 m, dar pare să mai coboare încă spre sud. Probabil că la umplerea ei au fost folosite și materiale dintr-o locuință dezafectată deoarece, în afară de lipituri de perete și vatră, fragmente ceramice, silexuri, cărbuni, un fragment de râșniță, un frecător, s-a descoperit și un topor plat trapezoidal, întreg.

Groapa nr. 13 a desemnat, inițial, ceea ce s-a dovedit a fi, ulterior, șanțul de delimitare a așezării din prima etapă de locuire.

Groapa nr. 14 (fig. 18) a fost săpată de la baza celui de-al doilea nivel (1,20 m de la suprafață), adâncindu-se 1 m. Avea o formă aproximativ de clopot, cu o deschidere la gură de circa 1,40-1,50 m și cu fundul plat ($D = 1,75$ m). E posibil să fi servit inițial la păstrarea cerealelor. Conținea o mare cantitate de cenușă, în care erau aruncate de-a valma numeroase materiale: lutuiei de podea, perete și vatră, bucăți de gardină, fragmente de râșnițe, oase, colți de mistreți, două ace fragmentare de os, trei mărgelile tubulare de os (fig. 47/2-4) trei idoli fragmentari, valve de scoici (*Unio pictorum* și *Unio crassus*), cochilii de melci (*Felix vulgaris*) piese de silex și numeroase fragmente ceramice (dintre care unele au păstrat pictura cu roșu crud).

Groapa nr. 15 (fig. 19) a fost săpată de la același nivel, adâncindu-se însă doar 0,70 m (până la 1,90 m de la suprafață). A fost adâncită în trepte, având fundul plat (D la gură = 1,75 m; D fundului = 0,65 m). Forma ei s-a modificat pe măsura adâncirii. Inițial (la -1,20 m) avea o formă oval-alungită, cu orientare NV-SE, apoi, de la -1,30 m, era orientată E-V, pentru ca de la -1,35 m să devină aprox. rotundă. E posibil ca, inițial, să fi servit și ea la păstrarea cerealelor. Se pare că a fost astupată cu resturile unei locuințe dezafectate, așa cum arată numeroasele lipituri de pereți și de vatră masate mai ales spre partea superioară. În umplutură s-au găsit numeroase fragmente ceramice, provenind de la vase mari de provizii. S-au mai descoperit: fragmente de râșnițe și frecătoare, oase, piese de silex (printre care și o dălțiță), un topor plat trapezoidal. O mențiune deosebită merită o paletă de gresie înroșită la foc, păstrând la suprafață urme de ocru roșu, utilizat probabil la decorarea vaselor.

Groapa nr. 16 (fig. 20) a fost săpată din orizontul IIa (1,15 m de la suprafața actuală), adâncindu-se max. 0,65 m; are fundul albiat. A servit pentru scoaterea lutului, așa cum arată forma sa neregulată și numeroasele cuptoriri în pereți. În plan, se prezintă aprox. ca un dreptunghi, cu un oval adăugat spre nord-est. N-ar fi exclus ca lobul nord-estic să reprezinte, eventual, o altă groapă, intersectată de groapa 16 propriu-zisă. Conținea un foarte bogat material arheologic, aparținând tuturor categoriilor.

Atât groapa 15 cât și groapa 16, aparținând orizontului IIa, erau suprapuse de vestigiile locuinței nr. 1 (din orizontul IIb) suprapusă, la rândul ei, de locuința nr. 2 (din nivelul al III-lea). Groapa 16 se afla chiar sub limita sudică a locuinței nr. 1 (marcată în figura 20 printr-o linie întreruptă).

Groapa nr. 17 (fig. 21) se afla la întretăierea casetelor B₁-B₂ și C₁-C₂. A fost săpată probabil pentru scoaterea lutului de la baza celui de-al doilea nivel (aprox. 1,05 m de la suprafața actuală), adâncimea max. aflându-se la -1,50 m. Fundul, în general plat, prezintă denivelări astfel că adâncimea reală oscilează între 35 și 45 cm. În plan se prezintă ca un cerc ușor turtit (1,90 x 1,70 m). Materialele sunt plasate mai ales la partea superioară, probabil în legătură cu o umplere intenționată, odată cu amenajarea locuinței nr. 1 care o acoperă; spre sud (1,20-1,50 m) materialele sunt rare. Inventarul din umplutură aparține unor categorii diverse: foarte multe fragmente ceramice (inclusiv cu pictură roșie), numeroase oase, valve de scoici, cochilii de melci, colți de mistreț, lipituri de pereți și de vatră, piese de silex, fragmente de rășnițe, un fragment de idol.

Groapa nr. 18 (fig. 22) a fost săpată de la limita dintre primul și al doilea nivel (1,10 m de la suprafața actuală) adâncindu-se încă 0,70 m. A fost cercetată doar parțial, continuându-se și spre nord, sub aleea betonată. Pe profilul nordic are o deschidere de cca. 1,10 m. Prezintă mai multe cuptoriri în pereți, element specific gropilor pentru extragerea lutului. Umplerea gropii s-a făcut în două etape: prima de umplere treptată cu deșeuri menajere, acoperită de o peliculă subțire de pământ (pe la -1,60 m), după care a urmat o tasare de materiale (probabil o umplere intenționată). În umplutură s-au găsit fragmente ceramice de la mai multe vase, dintre care unele întregibile (pictate cu roșu crud). Se remarcă un fragment din pastă fină, de culoare gălbuie, cu corp carenat și cu creștături pe carenă; pe suprafața sa se observă urmele unor dungi negre de pictură (grafit?). Ar putea fi un "import" din mediul Stoicani-Aldeni. S-au mai descoperit numeroase lipituri de lut și oase (printre acestea: un împungător masiv, un șlefuitor și un colț de mistreț, de mari dimensiuni), unelte și deșeuri de silex, precum și 4 toporașe de piatră.

NOTE

1. Aducem și pe această cale mulțumirile noastre conducerii Regiei Romcereal-Filiala Iași și conducerii Bazei de recepție Târgu Frumos, pentru permisiunea de a efectua săpături în perimetrul bazei și pentru sprijinul acordat pe tot timpul desfășurării lucrărilor.

2. Pentru perioade mai scurte au participat și studenți ai Universității Pedagogice "Ion Creangă" din Chișinău (1990) și de la Universitatea din Cernăuți (1993) - ultimii sub conducerea prof. dr. Liubomir Mihailina. Dintre studenții ieșeni s-au remarcat, prin contribuția adusă de-a lungul mai multor campanii și în interpretarea ulterioară a materialelor: Senica Tudose, Florentin Burtănescu, Vasile Cotiugă, Ovidiu Cotoi, Elena Pop. Mulțumim conducerilor Școlii Profesionale și Căminului-Școală din Tg. Frumos, îndeosebi, d-nilor directori Petru Iurea și I. Cogălniceanu, pentru ajutorul deplin pe care ni l-au acordat, în anii 1992-1995, pentru rezolvarea problemelor de cazare și masă a studenților practicanți.

3. V. Tufescu, *O regiune de vie circulație: "Poarta Tg. Frumos"*, în *Bul. Soc. Geogr. Române*, LIX, 1940, p. 332 și urm.

4. Rapoartele preliminare au fost prezentate, în colaborare, de cei doi autori, la sesiunile naționale anuale de rapoarte arheologice, desfășurate la: Piatra Neamț (mai 1991), Iași (mai 1992), Constanța (mai 1993), Satu Mare (mai 1994) și Cluj (mai 1995), iar o sinteză asupra primelor 5 campanii - la sesiunea științifică națională, dedicată aniversării centenarului învățământului arheologic la Universitatea din Iași (noiembrie 1994). Vezi și rezumatul comunicării de la Cluj în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1994*, Comisia Națională de Arheologie, 1995, pp. 93-94, precum și: D. Boghian, S. Tudose, *Considerații preliminare asupra utilajului litic din așezarea precucuteniană de la Tg. Frumos*, în *Arh. Mold.*, XVII, 1994, pp. 147-159.

5. V. Dergacev, *Modèles d'établissements de la culture Tripolie*, Liege, Prehistoire europeenne, 5, 1993, p. 103.

6. Probele de sol au fost recoltate și analizate de dl. conf. dr. Gh. Lupașcu, de la Facultatea de Geografie a Universității "Al. I. Cuza" Iași, căruia îi exprimăm și pe această cale mulțumirile noastre pentru colaborare.

7. Prin dimensiunile sale reduse, șanțul pare să confirme opinia că asemenea lucrări de delimitare a așezărilor din neoliticul târziu și eneoliticul incipient (Gh. Lazarovici, *Über neo-bis äneolithische Befestigungen aus Rumänien*, JMV, 73, 1990, pp. 93-99) avea mai curând un rol gospodăresc, probabil de ocol pentru vite, împiedicând risipirea animalelor domestice și accesul celor sălbatice (C. N. Mateescu, *Contribution à l'étude des fosses néolithiques du Bas Danube: le fosse de la station de Vădastra*, Actes du VIIe Congrès Int. des Sciences Pré-et Protohistoriques, I, Prague, 1970, p. 456; S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974, p. 21) sau un eventual rol religios, de protejare a spațiului sacru al așezării contra spiritelor malefice (S. Marinescu Bîlcu, *Târpești*, BAR-International Series 107, Oxford, 1981, p. 24; Gh. Lazarovici, *op. cit.* p. 112). Desigur, nu poate fi înlăturată din discuție nici funcția de apărare contra altor comunități, dacă acceptăm și existența unei palisade, care sporea valoarea defensivă a amenajării (S. Marinescu Bîlcu, *op. cit.* 1974, pp. 22-23); deocamdată însă prezența palisadelor nu a fost dovedită ci doar presupusă.

8. O situație similară este semnalată și în primului șanț precucutenian de la Târpești, (S. Marinescu Bîlcu, *op. cit.* 1974, p. 22; 1981, p. 24).

9. Această succesiune a fost observată și în alte așezări ale culturii Precucuteni-Tripolie A (V. Dergacev, *op. cit.* p. 103).

10. S. Marinescu Bîlcu, *op. cit.* 1974, p. 32.

11. Enormul material osteologic recoltat a fost încredințat d-lui prof. dr. Sergiu Haimovici de la Facultatea de Biologie a Universității "Al. I. Cuza" din Iași, fiind în curs de prelucrare; de aceea nu facem încă nici o referire la extrem de interesantele concluzii ce se desprind din acest material, până la încheierea studiului și publicarea sa. Un singur fragment de os de pasăre a fost determinat (scrisoare din 25 mai 1995) de dl. conf. dr. Eugen Kessler, de la Catedra de Zoologie a Universității din Cluj

(cărui îi mulțumim și pe această cale), ca aparținând femurului drept al uliului găinilor (*Accipides gentilis*), ceea ce ne sugerează vânarea acestui răpitor pentru protejarea faunei domestice avicole, existentă probabil în așezare.

12. Aceasta este situația general-întâlnită la vetrele din faza Precucuteni III (S. Marinescu Bîlcu, *op. cit.*, 1974, p. 31).

13. S. Marinescu Bîlcu, (*Unele probleme ale neoliticului moldovenesc în lumina săpăturilor de la Târpești*, SCIV, 19, 1968, 3, p. 406; Idem, *op. cit.*, 1974, p. 30; Idem, *op. cit.*, 1981, p. 27) vorbește despre existența, la Târpești, a tipului de "bordei accidental" (cu gropi în interior).

LES PRINCIPAUX RESULTATS DES RECHERCHES ARCHEOLOGIQUES DE L'ETABLISSEMENT DU TYPE PRECUCUTENI DE TÂRGU FRUMOS (DEP. DE IAȘI)

I-ere partie

RÉSUMÉ

Les auteurs envisagent dans cette étude les données principales obtenues à travers de six années de fouilles (1990-1995) dans une grande station (d'environ 10 ha) de l'Enéolithique ancien de la Moldavie (la civilisation de Précucuteni). La première partie de l'étude présente seulement les aspects techniques de la fouille (la situation géographique, géomorphologique, pédologique, les secteurs explorés, la stratigraphie), ainsi que la description des complexes découverts. Jusqu'à présent une surface d'environ 570 mp, en quatre secteurs (A-D), a été cherchée. L'établissement a été intensément habité, seulement à la phase finale (III) de la civilisation de Précucuteni. La stratigraphie présente trois niveaux d'habitat: le deuxième est le plus consistant et compte, à son tour, deux horizons, avec des structures superposées. Dans la première étape, l'établissement, plus restreint, a été entouré avec un petit fossé, qui a été abandonné et comblé au début de la deuxième étape (le tracé du fossé est au cours de recherche); la fonction de ces petits fossés du commencement de l'Enéolithique reste encore confuse (enclos pour protéger le bétail, la défense de la communauté ou protection magique?). Les vestiges de huit habitations (sept de surface et une demi-enfouie) ont été découverts. Les maisons ont été bâties sur un squelette en bois, enduit d'argile, sans plate-forme aménagée. Les âtres ont été construits directement sur le sol. En dedans étaient des endroits pour mouture (moulins à bras, pierres à broyer) et pour la taille du silex (enclumes et percuteurs en pierre dure). Au-dessous et parmi les habitations ont été découvertes 17 fosses de différentes dimensions et profondeurs (huit ont été enfouies à la première étape et neuf dans la deuxième). Quelques fosses ont été comblées avec les débris de certaines habitations détruites. On remarque, par ses dimensions et par son inventaire riche, la fosse no. 1, ainsi que les fosses 14 et 15.

Dans la deuxième partie nous présenterons les catégories de découvertes et les conclusions chronologiques et historiques.

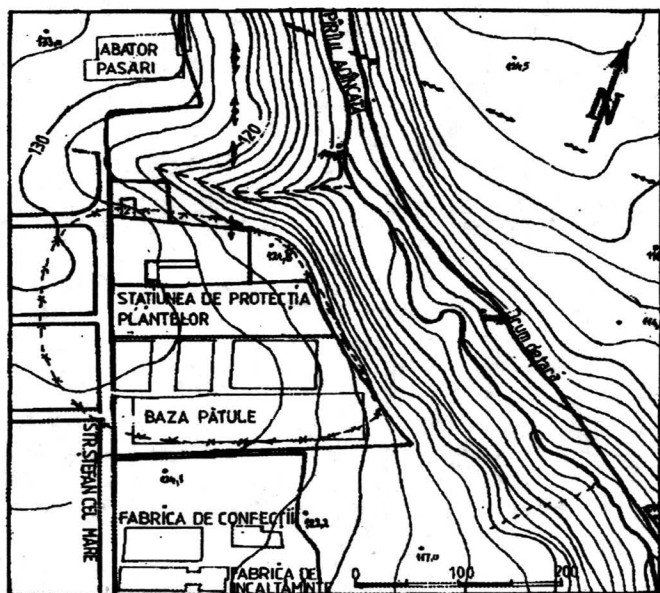

Fig. 1 Zona din nord-estul orașului Tg. Frumos, în care se află așezarea precucuteniană (La zone de nord-est de la ville de Tg. Frumos, où on trouve l'établissement du type Précucuteni).

-x-x-: limitele probabile ale așezării (les limites supposées de l'habitat).

Fig. 2 Vedere generală a așezării (dinspre valea pârâului Adâncata).
Vue d'ensemble sur l'établissement (du côté du ruisseau d'Adâncata).

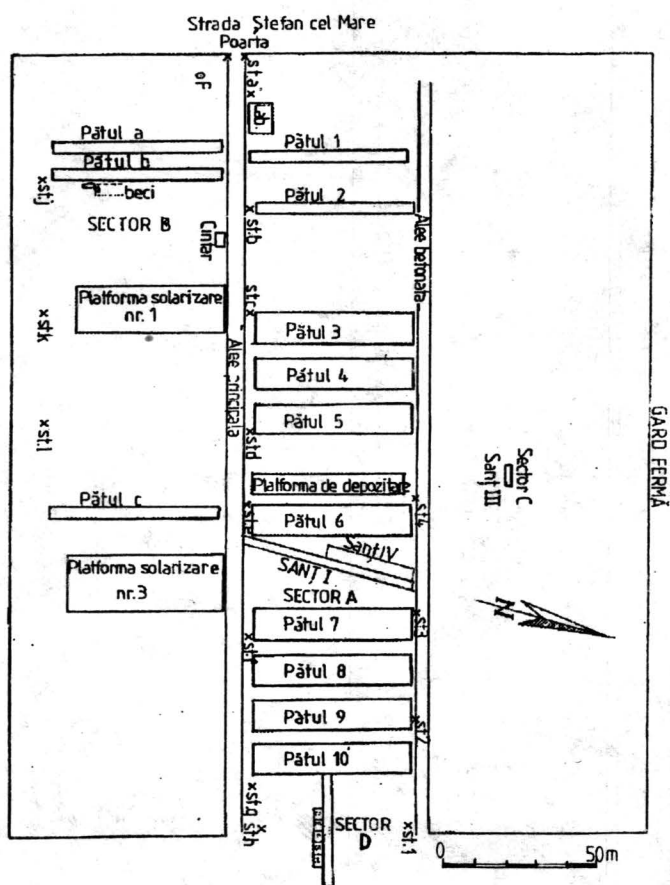

Fig. 3 Planul general al punctului "Baza Pătule" și cele cinci secțiuni trasate în sectoarele A-D.

Le plan général de l'endroit "Baza Pătule" et les cinq tranchés pratiquées dans les secteurs A-D.

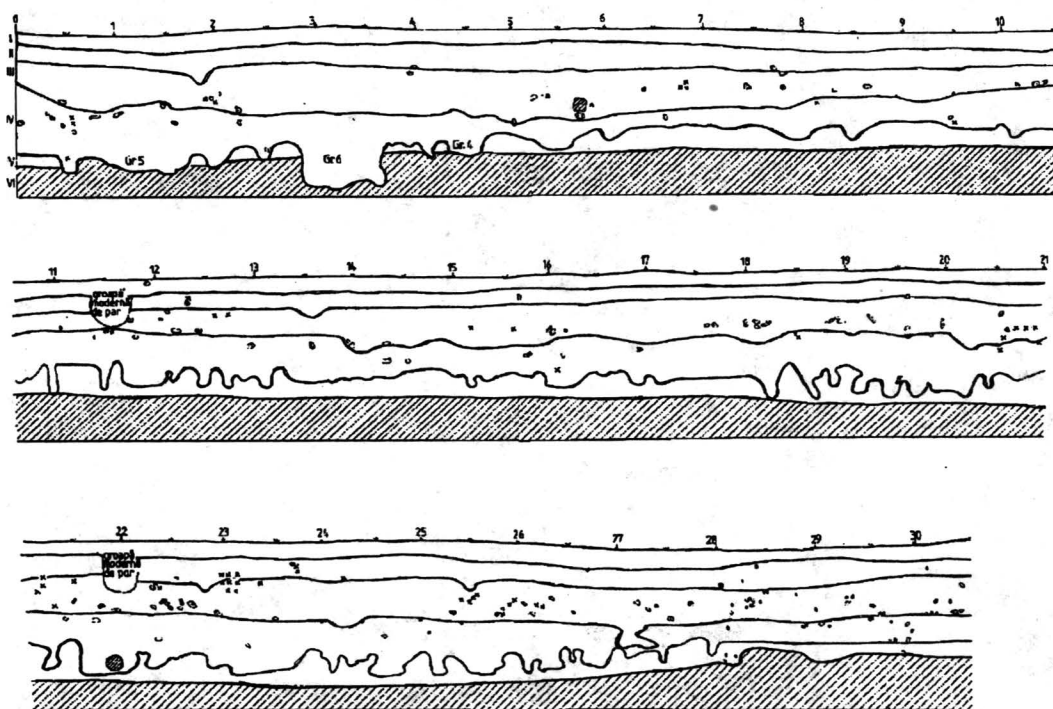

Fig. 4 Profilul peretelui estic al șanțului I (sector A).. Le profil de la paroi Est de la 1ère tranché (secteur A).

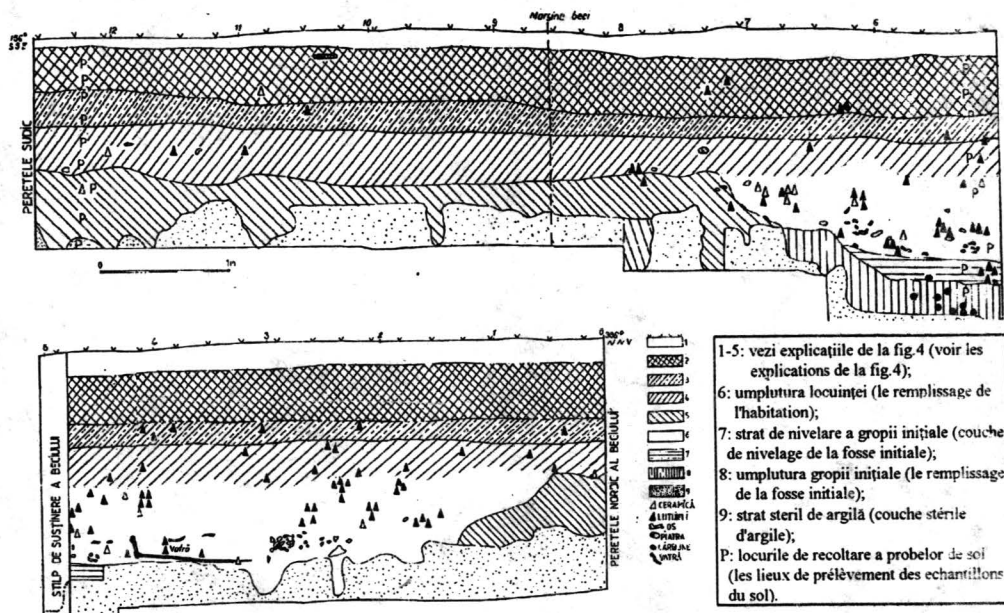
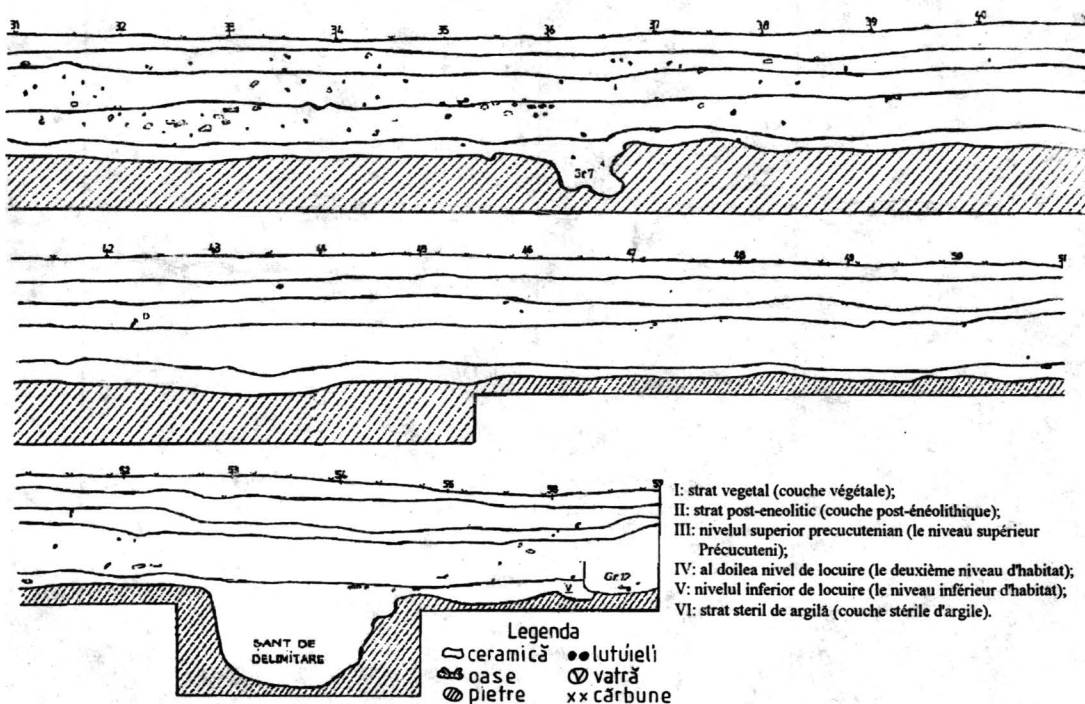

Fig. 5 Profilul peretelui vestic al șanțului II (sectorul 3), cu locuința adâncită nr.1

Le profil de la paroi d'Ouest de la IIe tranché (secteur B), avec l'habitation demi-enfouie no. 1

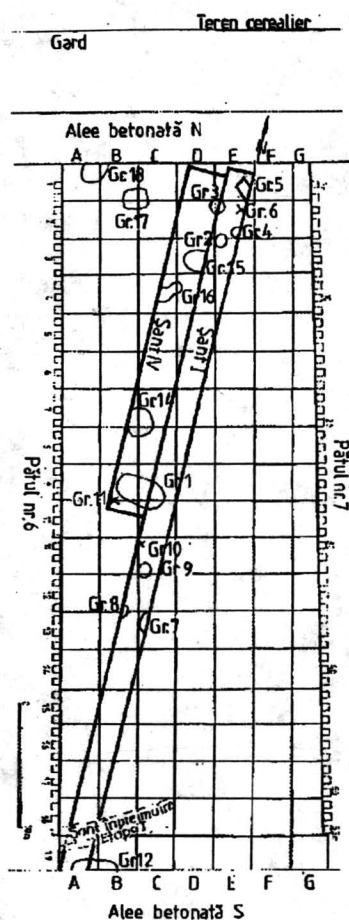

Fig. 6 Planul sectorului A, cu caroiajul general, șanțurile I și IV, șanțul de delimitare și cele 17 gropi descoperite.
Le plan du secteur A, avec le carroyage général, les tranchées no. I et IV, le fossé de délimitation et les 17 fosses découvertes.

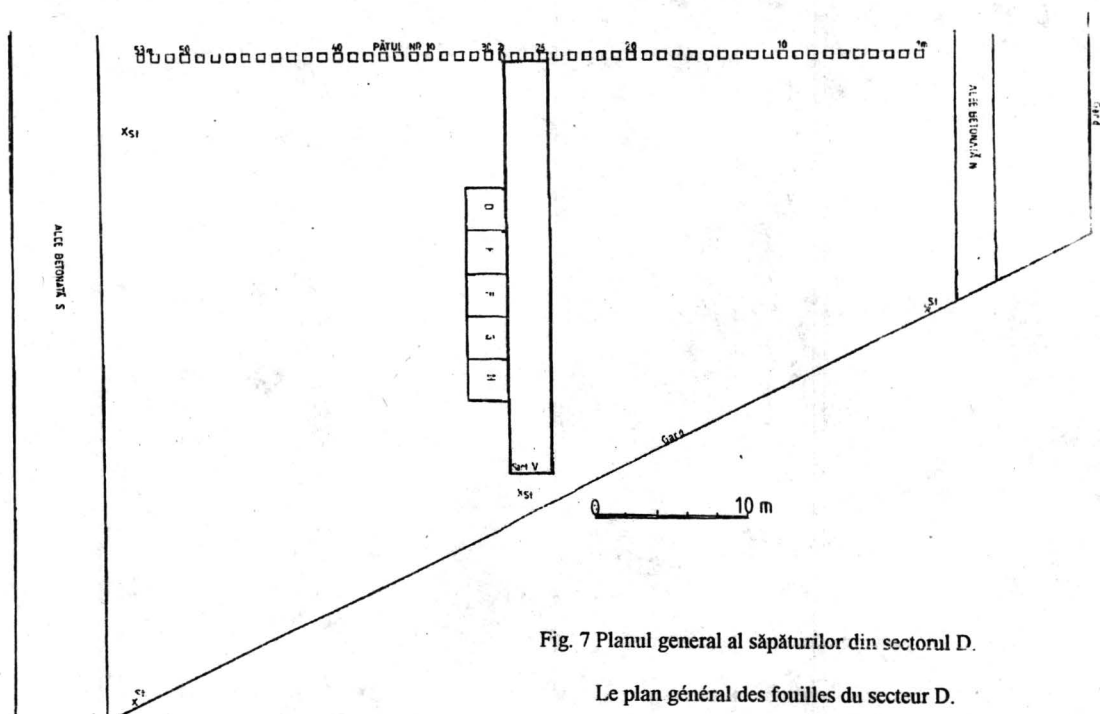

Fig. 7 Planul general al săpăturilor din sectorul D.

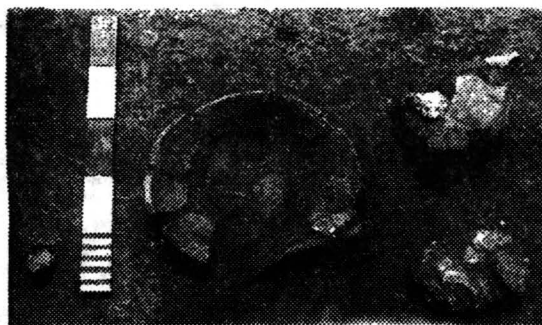
Le plan général des fouilles du secteur D.

1

2

3

Fig. 8 Locuința nr.2 (L'habitation no.2)

1: vatra (l'âtre); 2: zona vetrei (la zone de l'âtre); 3: detaliu cu tipsia de lângă vatră (détail avec le plat à côté de l'âtre).

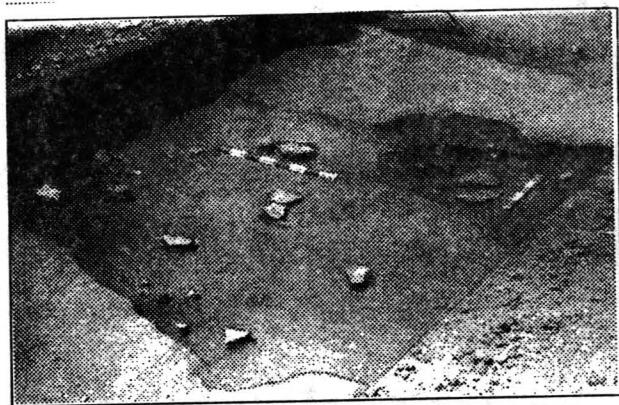
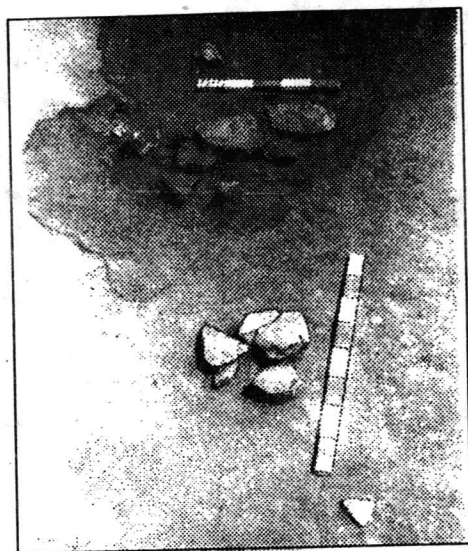

Fig. 9 Locuinta nr.2 - zona cu rășnițe: vedere generală și detaliu.
L'habitation no.2 - la zone avec moulins à bras: vue d'ensemble et détail.

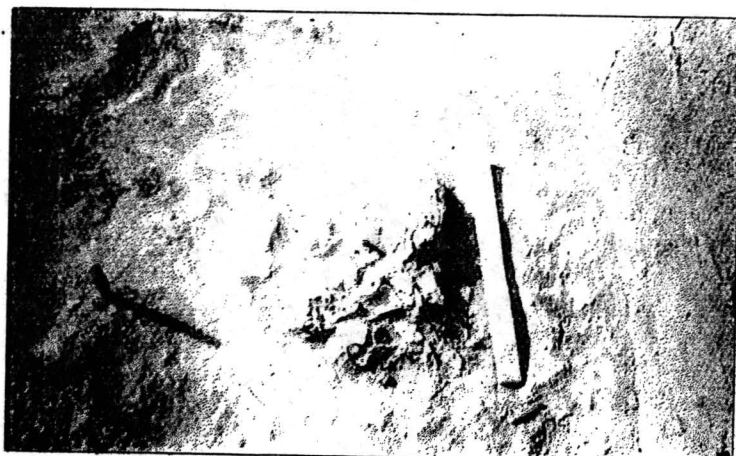
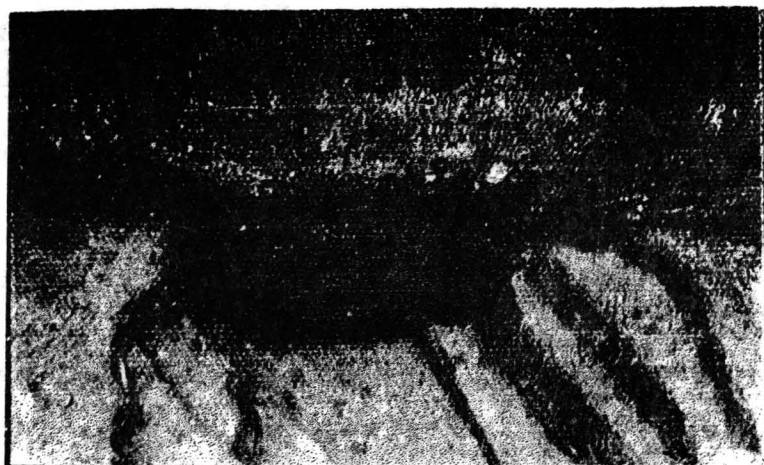
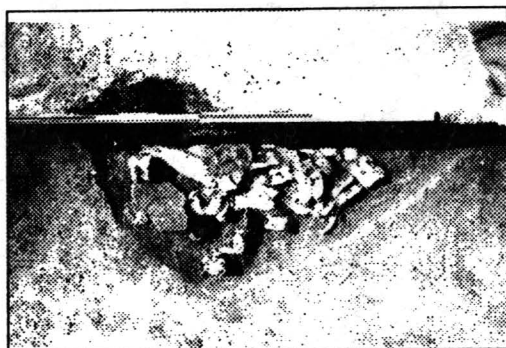

Fig.10 1: Șantul de delimitare a locuirii din prima etapă, surprins în secțiunea nr.1
(Le fossé de délimitation de l'habitat de la première étape, saisi dans la tranché no.1).

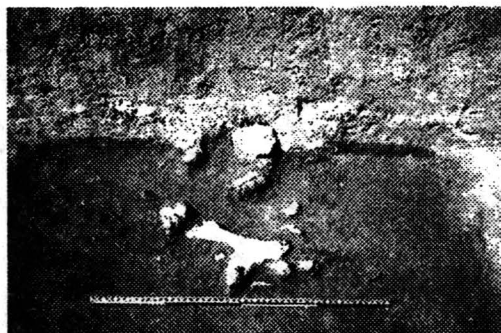
2: Resturile unui craniu de bovid (Les restes d'un crâne de bovidé).

1

2

3

Fig. 11 Gropile nr.1-3 (Les fosses no.1-3).

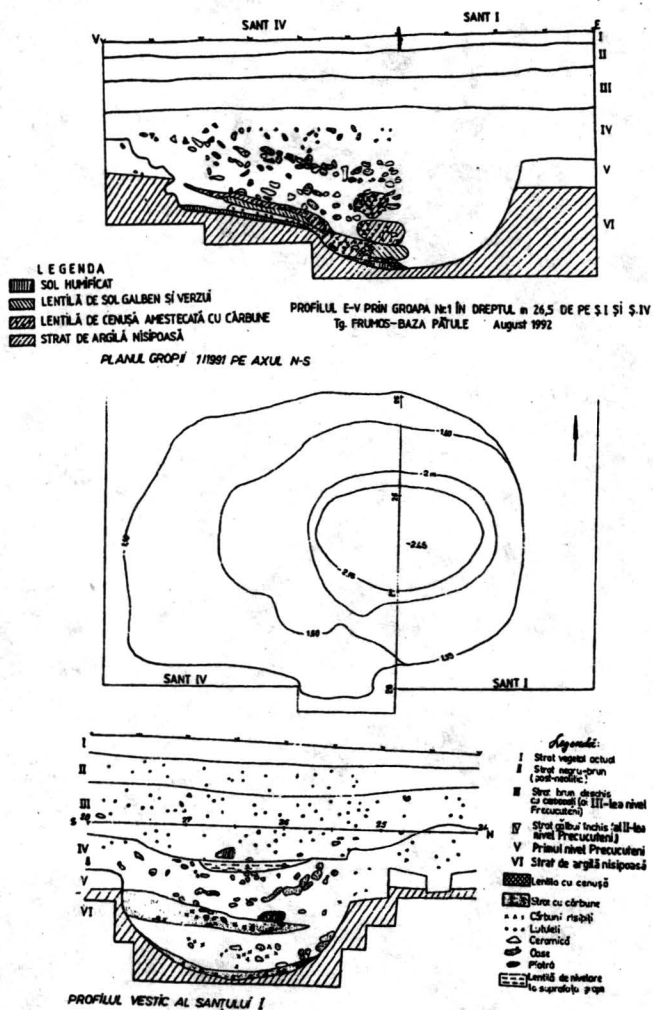

Fig.12 Planul și profilele gropii nr.1 (Le plan et les profils de la fosse no.1).

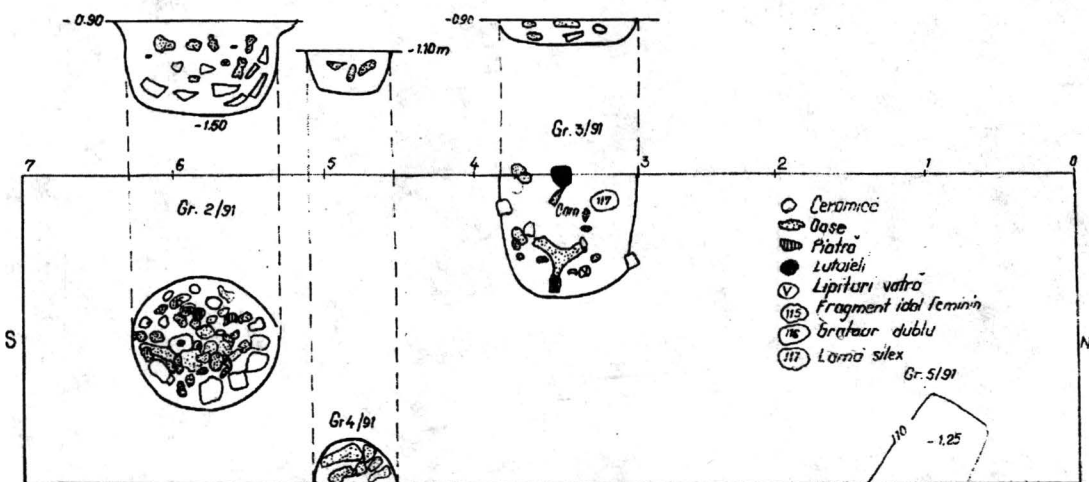

Fig.13 Gropile nr.2-6 din șanțul I (Les fosses no.2-6 de la tranché I).

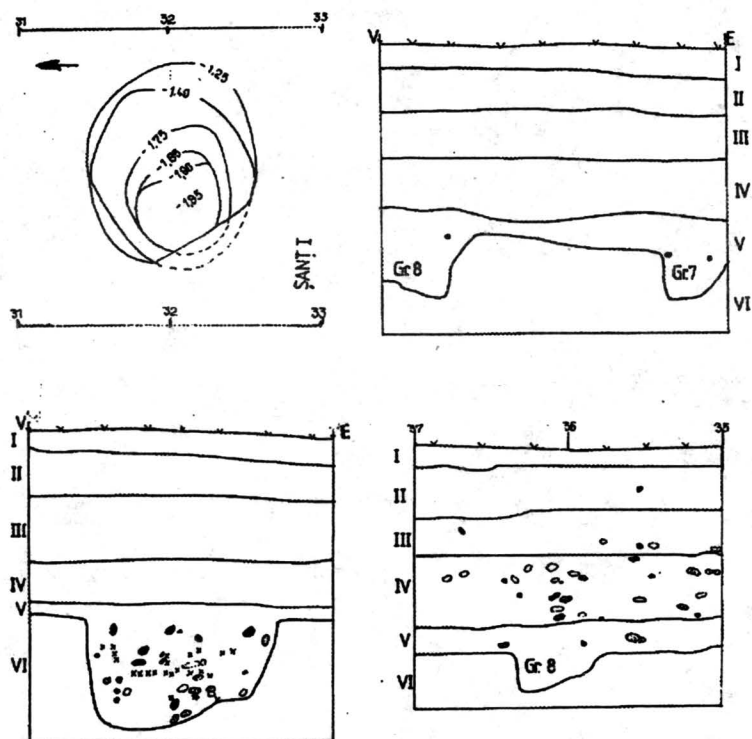

Fig.14 Gropile nr. 7-9 din șanțul I (les fosses no.7-9 de la tranché I)
I-VI: vezi explicațiile de la fig.4 (voir les explications de la fig.4).

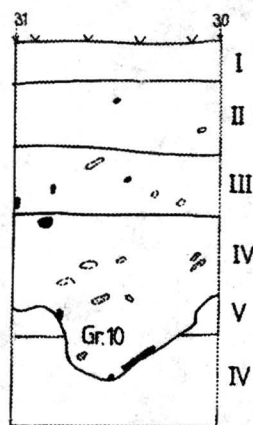
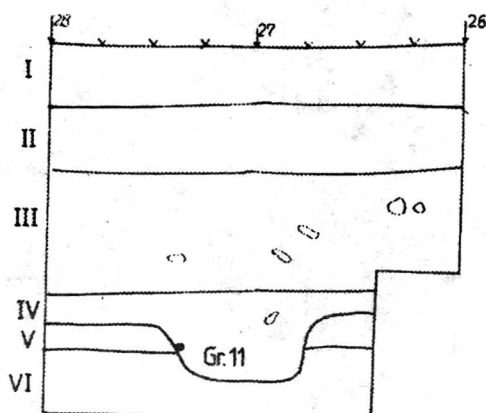

Fig.15 Groapa nr. 10 din șantul I și groapa nr. 11 din șantul IV.

La fossé no.10 de la tranche I et la fosse no.11 de la tranché IV.

I-VI: vezi explicațiile de la fig.4 (voir les explications de la fig.4).

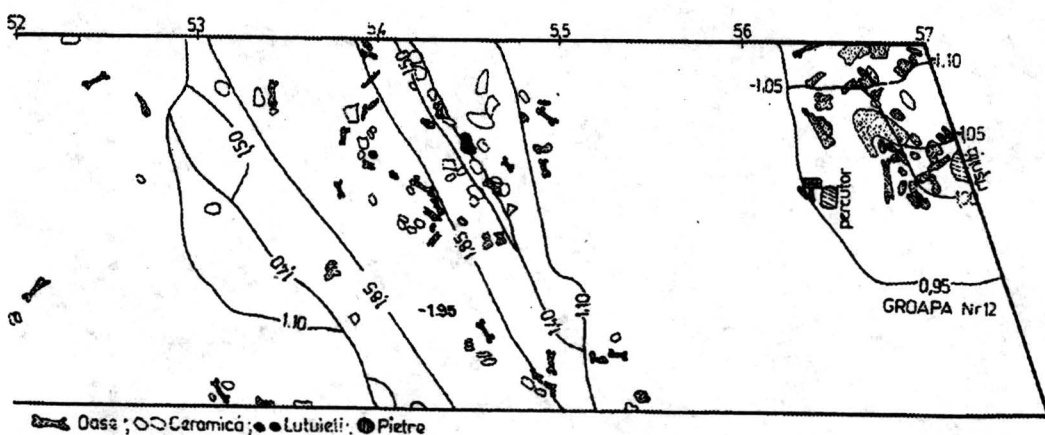

Fig.16 Secțiunea nr.1: planul șanțului de delimitare și planul gropii 12

La tranché no.1: le plan du fossé de délimitation et le plan de la fosse no.12.

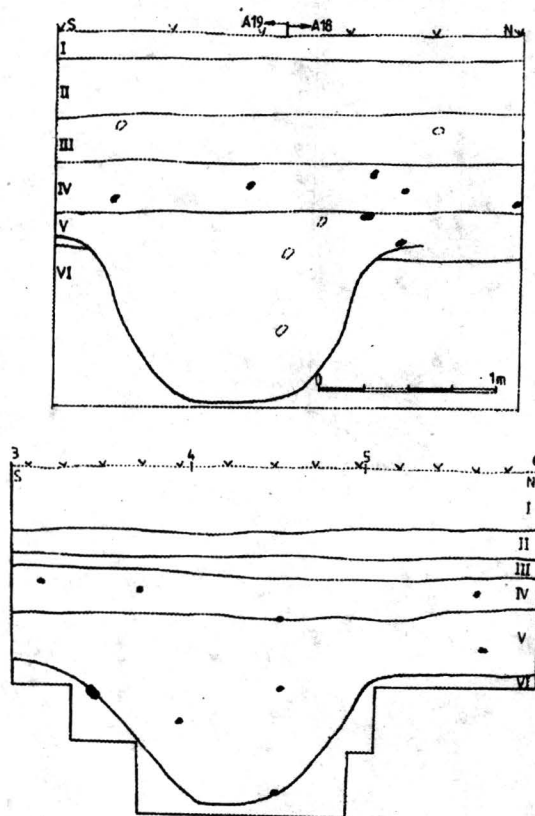

Fig.17 Profile ale șanțului de delimitare:

1: pe peretele vestic al casetelor A 18-19;

2: pe peretele vestic al casetei B 18.

Profils du fossé de délimitation de l'habitat de la première étape:

1: la paroi d'Ouest des carreaux A 18-19;

2: la paroi d'Ouest du carreau 318.

I-VI: vezi explicațiile de la fig.4 (v. les explications de la fig.4)

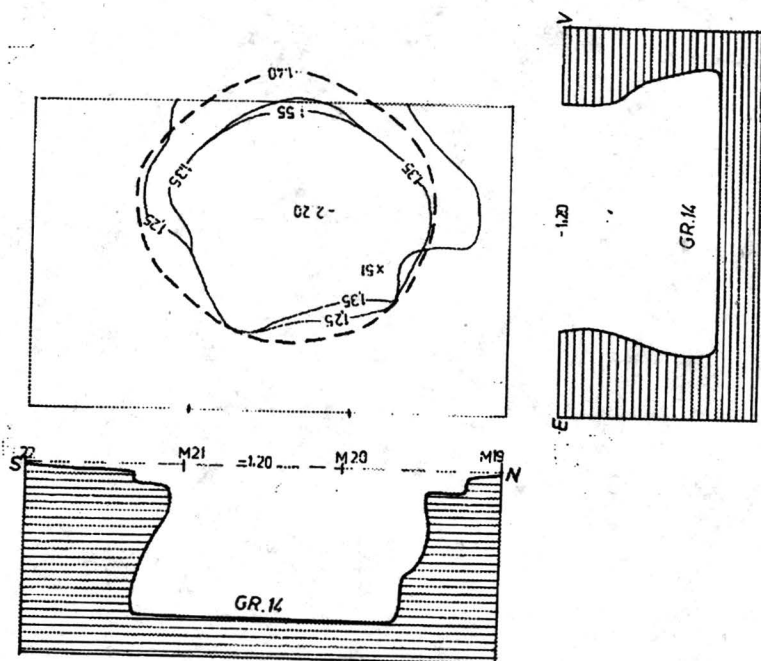

Fig. 18 Groapa nr. 14 din șantul IV: plan și profile
La fosse no. 14 de la tranché IV: plan et profils.

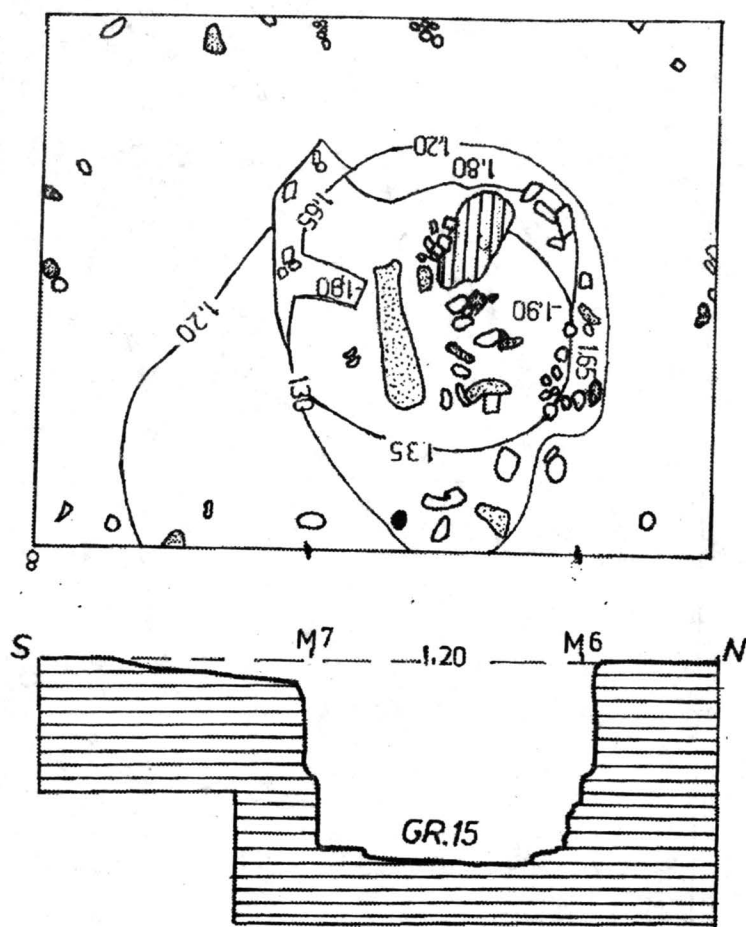

Fig.19 Groapa nr.15 din șanțul IV: plan și profile.
La fosse no.15 de la tranché IV: plan et profils.

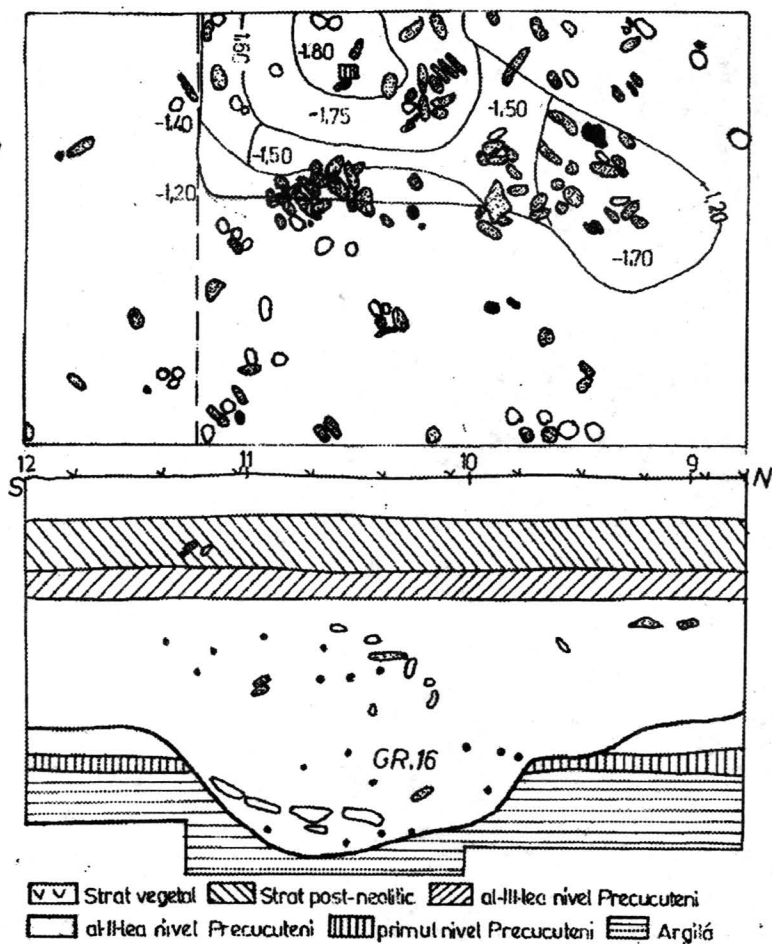

Fig.20 Groapa nr.16 din șanțul I: plan și profil.
La fosse no.16 de la tranché I: plan et profil.

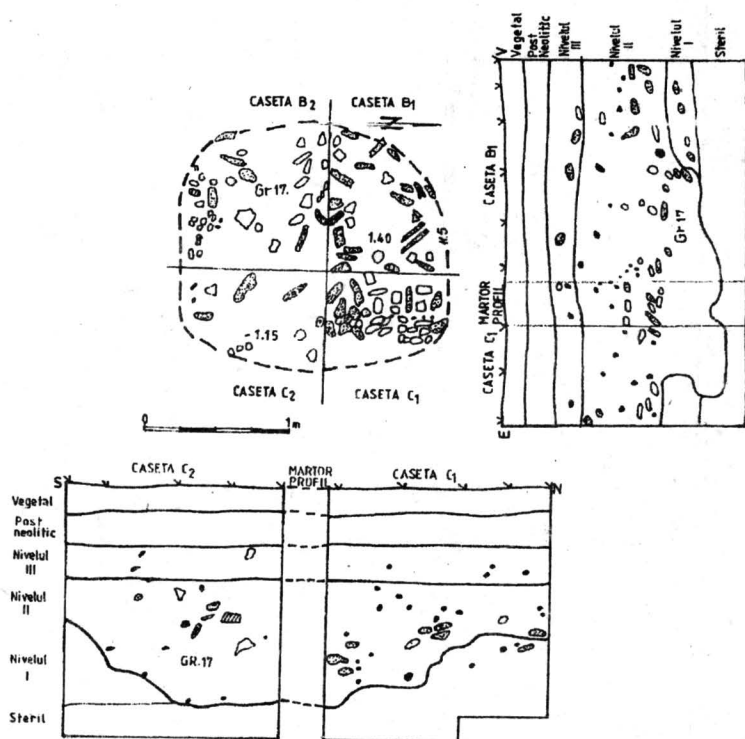

Fig.21 Groapa nr.17 (carourile B 1-2 și C 1-2): plan și profile.
La fosse no.17 (les carreaux B-C 1-2): plan et profils.

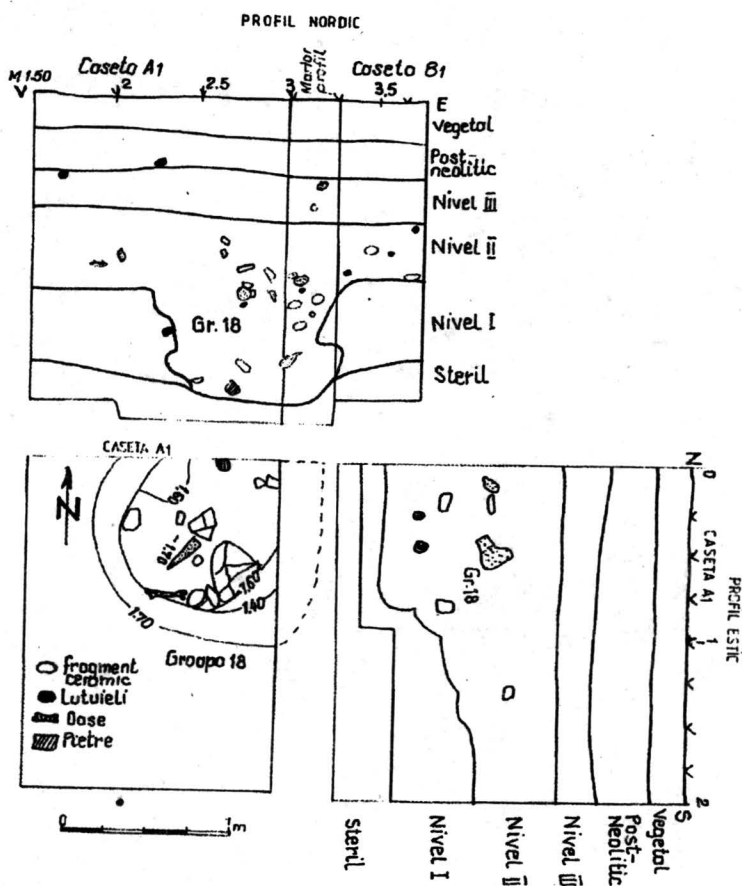

Fig.22. Groapa nr.18 (carourile A-B 1): plan și profile.
La fosse no.18 (les carreaux A-B 1): plan et profils.

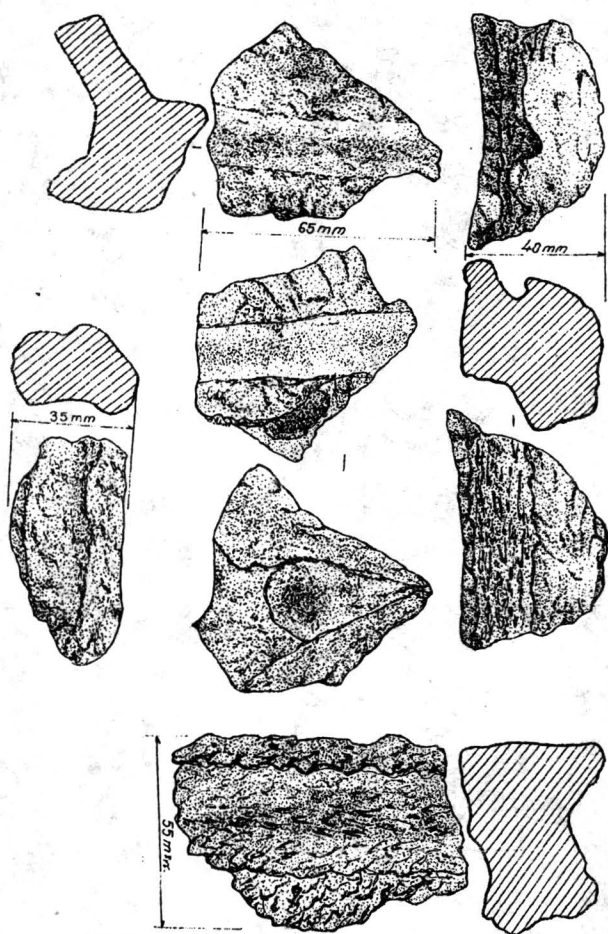

Fig.23 Lutuieți de la pereții locuințelor, cu amprente de pari ai scheletului lemnos.

Morceaux d'enduits en argile, provenant des parois des habitations avec des empreintes de pieux du squelette en bois.

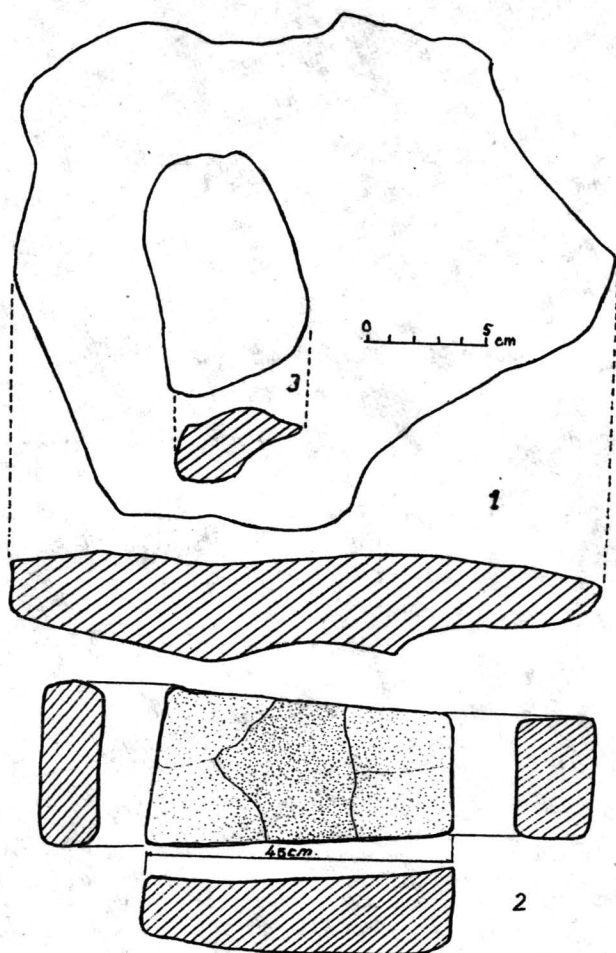

Fig.24 Râșnite (1-2) și frecător (3) din gresie nisipoasă.
Moulins à bras (1-2) et pierre à broyer en grès sablonneux.

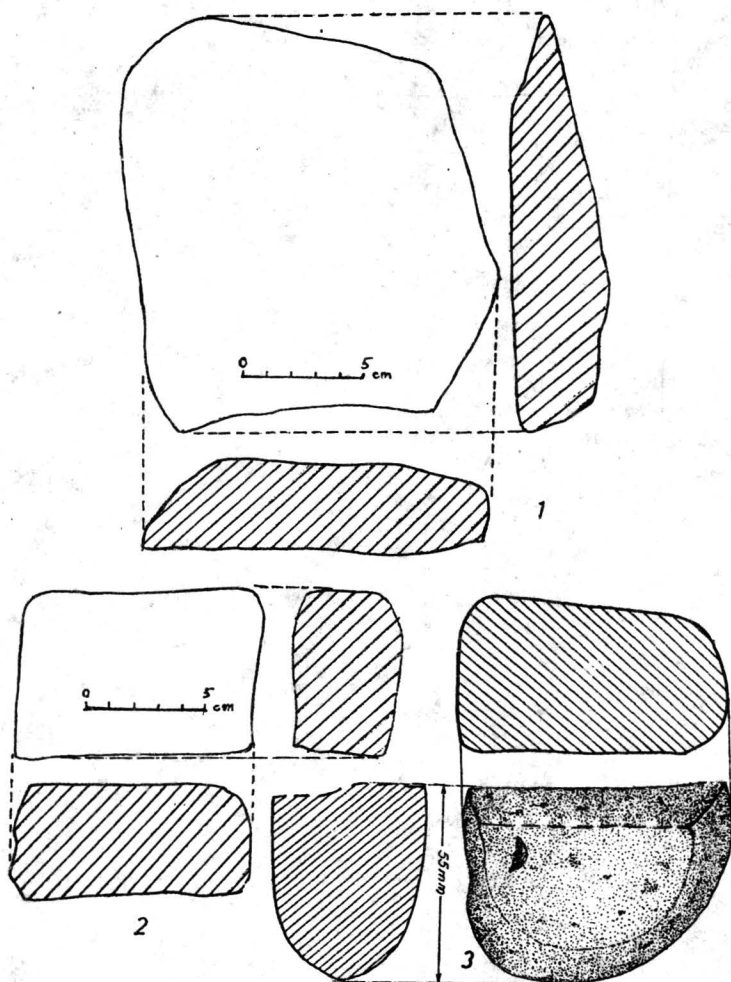

Fig.25 Râșniță (1) și frecătoare (2-3) din gresie nisipoasă.
Moulin à bras (1) et pierres à broyer (2-3) en grès sablonneux.

INTERFERENȚE ETNO-CULTURALE ÎN SPAȚIUL NORD-EST CARPATIC ÎN SECOLELE I-IV d.H.

Mircea Ignat

Studiul își propune discutarea culturilor și aspectelor culturale dacice, dar și a celor alogene din spațiul nord-est carpatic în primele patru secole ale erei creștine. Diversitatea materialelor este deosebită și fără delimitări și sincronizări cronologice sigure, tot acest spațiu pare a fi amalgamare derutantă de culturi și aspecte culturale care în acest caz, nu pot fi asociate unor fenomene istorice. Spațiul geografic discutat are în vedere bazinul Nistrului Superior și Mijlociu. Podișul Sucevei și zona montană a Carpaților Păduroși, zonă de intensă circulație a populațiilor, dar și de intense schimburi comerciale.

Spațiul amintit în aceste secole este locuit, în principal, de către daci care se manifestă prin diverse culturi și aspecte culturale specifice. Dacă pentru sudul acestui teritoriu (respectiv Bucovina) afirmația de mai sus este pentru unii cercetători acceptată sau evidentă, nu același lucru se întâmplă pentru bazinul Nistrului Superior, unde cultura dacică din primele secole ale e. n. este considerată de majoritatea cercetătorilor ca fiind "venită" din sud¹. Se uită însă că tot spațiul nord-est carpatic începând cu Hallstatt-ul timpuriu și până în pragul erei noastre cunoaște evoluția succesivă a unor culturi traco-dacice². Desigur, sunt și cazuri în documentația noastră datorate insuficienței cercetărilor sau încadrării eronate a materialelor arheologice, mai ales a celor din Latène³. Chiar în aria culturii alogene Poienești-Lukașevka⁴ sunt atestate așezările dacice⁵, ceea ce demonstrează o permanență de locuire geto-dacică. Evident, în acest spațiu de interferență nu lipsesc pătrunderi ale altor populații, cum este și cazul bastarnilor creatorii culturii mai sus citate, astfel de infiltrații alogene fiind curente și mult mai evidente în primele secole d. H.

Admițând autohtonia culturii dacice, subliniem că tot atât de interesante și reprezentative sunt și vestigiile altor populații ilustrând, în măsuri diferite, procese istorice ce au precedat migrațiile de mai târziu care vor schimba situația etno-demografică a Europei răsăritene. În esență, sunt două grupe etnice alogene ce pătrund în acest spațiu la începutul e.n.: sarmații și diferite populații est-germanice.

În ceea ce privește descoperirile sarmatice numeric restrânse⁶ și, din câte ne putem da seama, fără influență notabilă asupra mediului local, putem afirma că ele sunt mărturii ale căilor de acces ale acestei populații nomade, atât de penetrante de-a lungul Nistrului către bazinul său superior și de aici, prin trecătorile

Carpaților Păduroși, spre Cîmpia Tisei⁷. Datarea timpurie - sec. I, respectiv începutul sec. II d. H. - a majorității descoperirilor⁸ reprezintă un argument în acest sens.

Mult mai complicate sunt problemele referitoare la penetrația în acest spațiu al populațiilor est-germanice. Acestea provin din arii culturale diferite și își fac prezența în etape cronologice distincte pe tot parcursul epocii discutate, fiecare grupare nou ivită avându-și caracteristici proprii ca și diferite modalități de coabitare cu autohtonii, de la conviețuirea în aceleași așezări până la conturarea unor grupe separate.

Consecințe ale mișcărilor interne ale lumii germanice, vestigiile cele mai recente din cultura Poienești-Lukașevka ne indică continui deplasări de populații dinspre nordul continentului european către spațiul est-carpatic, chiar și în L T II⁹ (după cronologia lui Hachmann) și nu este exclus ca aceste mișcări să determine și apariția primilor purtători ai culturii Przeworsk încă din sec. I î. H., cum o dovedesc monumentele cele mai vechi ale acestei culturi de la Bendezi,¹⁰ Grinev¹¹ și chiar mult mai la sud, la Budeni - Dolhasca¹², toate reprezentând în acest caz pătrunderi izolate. Cu toate că nu cunoaștem cauzele disperării neamurilor bastarnice (care nu lasă moșteniri evidente populației locale), în primul secol al erei noastre ca și la sfârșitul celui următor se constată pătrunderi cu intensități diferite din aria culturii Przeworsk, urmând ca în cea de-a doua parte a sec. III să-și facă apariția alte populații est-germanice, de data aceasta din alte zone, cele nord-estice.

Trebuie să remarcăm că volumul săpăturilor arheologice este încă insuficient atât ca repartizare a lui în spațiu, dar și inegal în ceea ce privește unele secvențe cronologice. În stadiul actual al cercetărilor putem distinge clar numai două aspecte culturale ce pot fi atribuite dacilor liberi, și anume: Lipița și Poienești departajate de inventare caracteristice (forme ceramice, tipuri diferite de piese de port sau podoabe etc.), a căror diferențiere este accentuată de nivele cronologice deosebite, în general: Lipița - sec. I-II¹³ și Poienești - sec. II-III d. H. Deși apare această diferențiere cronologică, ariile teritoriale ale celor două aspecte nu se suprapun. Aspectul Poienești se plasează în sudul acestei zone, în Podișul Sucevei, cuprinzând foarte probabil toată Bucovina¹⁴, pe când aspectul Lipița își are aria de extensie, în principal, în stânga Nistrului din preajma orașului Liov, spre sud, până la râul Zbruc¹⁵. În acest sens atragem atenția că nu orice descoperire dacică datată în primele secole și care se plasează în zonele nordice aparține "culturii" Lipița, pe care unii cercetători o văd răspândită peste tot, în estul Slovaciei¹⁶ și chiar pe valea Someșului¹⁷. De fapt, în toate aceste zone avem de-a face cu o cultură dacică unitară care s-a manifestat prin numeroase aspecte locale, diferite de cel definit prin descoperirile de la Lipița.

Revenind la aspectul Lipița plasat la limita de nord-est a ariei dacice apreciem, așa cum s-a subliniat mai sus, că este autohton spre deosebire de alte opinii care l-au considerat ca o manifestare a unei migrații pe valea Nistrului,

dinspre sud spre nord. Este numai o simplă impresie generată de răspândirea masivă și rapidă la începutul sec. I d. H. a producerii ceramicii lucrate cu roata într-o zonă unde acest procedeu tehnologic era mai puțin cunoscut, fenomen cultural care nu presupune însă și o deplasare demografică.

Este meritul unor cercetări relativ recente¹⁸ care au adus precizări cronologice privind vestigiile aspectului Lipița, în sensul că descoperirile de la Zvenigorod-Goeva Gora, Bolotnoe și Grinev sunt cele mai timpurii (datate între 40-70 d. H.), mai târzii fiind cele din necropola eponimă (Lipița de Sus). Faptul ilustrează că de la început în aspectul Lipița se manifestă și o componentă Przeworsk care are acum o pondere însemnată și că pe parcurs aceasta se diminuează. Necropola de la Lipița încadrată, în linii generale, în stadiul B₂ a epocii romane timpurii, respectiv între 70-170 d. H. (conținând un număr restrâns de elemente Przeworsk, lipsind complet mormintele cu arme), reprezintă un monument tipic care poate fi atribuit în cea mai mare parte etnosului dacic. De remarcat că tocmai în stadiul B₂ nu mai apar în toată zona necropole cu morminte Przeworsk. În schimb, după unii cercetători¹⁹, elementele acestei culturi (în special ceramica) sunt prezente încă în așezări, fapt care este posibil, dar procentele stabilite par a fi exagerat de mari²⁰. În orice caz, în așezările stadiilor B₁ și B₂ se găsesc asociate elemente a două culturi: dacică și Przeworsk, pe când în necropolele stadiului B₂, spre deosebire de cele din B₁, elementele Przeworsk sunt restrânse numeric. Este foarte probabil să avem dovezile unei conviețuiri în care purtătorii culturii Przeworsk își pierd treptat o serie de trăsături specifice ale culturii lor, mai ales prin dispariția mormintelor cu arme, deci pe plan social a elitelor, a războinicilor.

O altă grupă de necropole din aspectul Lipița este reprezentată de cele cercetate la Zvenigorod-Livada Velikac²¹ și Zavale²² a căror datare este dificilă. Ele ar putea fi parțial contemporane cu cea de la Lipița sau chiar puțin mai târzii²³. După L. V. Vakulenko aceste necropole ar indica deplasarea spre sud a dacilor sub presiunea unor migratori de origine Przeworsk²⁴. Este o anumită fază (sfârșit de B₂, începutul stadiului C₁ din evoluția aspectului Lipița, când, într-adevăr se răspândesc, din nou, în bazinul Nistrului Superior, purtătorii culturii Przeworsk, de data aceasta ilustrați mai cu seamă, prin morminte izolate, înzestrate cu arme, ceea ce arată pătrunderea unor grupe de războinici, restânse numeric. Fenomenul a fost observat încă de M. Smiszko²⁶ și este dovedit de descoperirile ulterioare a căror încadrare cronologică se plasează în a doua jumătate a sec. II și mai cu seamă în prima parte a secolului următor. Odată cu această nouă migrație putem presupune că se dizolvă aspectul Lipița.

Unii cercetători presupun că în bazinul stâng al Nistrului Superior ar fi penetrat și purtătorii culturii Zarubineț²⁷ care ar fi prezenți în așezările Lipița ce pot fi încadrate în stadiul B₂. Menționăm că vestigii tipice Zarubineț - morminte, obiecte specifice etc. - nu au fost încă găsite, totul se reduce la ceramică. După materialul publicat este greu de admis o prezență efectivă a purtătorilor acestei culturi²⁸, mai degrabă fiind vorba de influențe culturale, monumentele tipice Zarubineț plasându-

se, de fapt mult mai la est de aria Lipița.

În zona discutată se afirmă în sec.al III-lea, ca fenomen nou, cultura tumulilor carpatici, neexcuzând, totuși posibilitatea ca unele descoperiri să aparțină sfârșitului secolului al II-lea²⁹

Caracteristica fundamentală a acestei culturi - ritualul funerar - este foarte puțin răspândit aici într-o perioadă anterioară³⁰, în schimb, în bazinul Tisei Superioare există o continuitate evidentă între practicile funerare din Latene-ul târziu și cele din epoca romană timpurie, ilustrată, între altele, de necropolele de la Zemplin³⁰ și Iza³², ceea ce arată că acolo a fost vatra unde acest obicei s-a perpetuat³³. Purtătorii culturii tumulilor carpatici sunt în esență populații dacice³⁴ și această cultură nu poate fi atribuită unor populații est-germanice sau de altă origine așa cum s-a presupus³⁵. Deplasarea purtătorilor culturii tumulilor carpatici din bazinul Tisei Superioare pe versantul nordic al Carpaților putem presupune că a fost foarte probabil o consecință a războaielor marcomanice³⁶. În orice caz, cultura tumulilor carpatici apare în regiunea discutată ca fiind deplin constituită, în primul rând în zonele mai nordice, de unde se va prelinge de-a lungul lanțului carpatic până în zona Tg. Neamț, unde lasă monumente reprezentative pe care putem să le datăm în sec. al IV-lea³⁷. În toată această arie noua cultură pătrunde într-un spațiu dacic ceea ce îi permite păstrarea identității ei. De asemenea, o cercetare atentă a inventarului ceramic arată că în sec. al IV-lea cultura tumulilor carpatici preia tipuri și forme de vase caracteristice culturii Sântana de Mureș-Cerneahov³⁸, dar își păstrează individualitatea prin ritul și ritualul funerar, dovedind un conservatorism accentuat. Mai greu este de precizat care dintre neamurile dacice amintite de izvoarele scrise se individualizează prin cultura tumulilor carpatici³⁹.

La sfârșitul sec. al II-lea și pe parcursul sec. al III-lea varietatea și amalgamarea descoperirilor arheologice este vizibilă în cea mai mare parte a spațiului nord-est carpatic. Este o consecință a războaielor marcomanice care aici se manifestă, probabil, și prin apariția culturii tumulilor carpatici, a unui nou val de purtători ai culturii Prezeworsk și tot acum se dizolvă aspectul Lipița. Dar nu numai atât, din nord, în grupe restrânse și la niveluri cronologice distincte (în general, cea de a doua parte a sec. al III-lea), apar elemente din cultura Wielbark⁴⁰. Este drept că monumentele legate de această cultură se plasează la o distanță apreciabilă de zona discutată aici, dar apariția lor nu poate să fi rămas fără urmări pe o arie mult mai extinsă. O stabilitate relativă o prezintă zona submontană, treptat ocupată de cultura tumulilor carpatici ca și teritoriul unde era răspândit aspectul Poienești care își continuă evoluția. Zonele descrise, mai ales cele din stânga Nistrului, se caracterizează prin monumente puțin numeroase, reflectând o dezorganizare politică și o instabilitate a grupărilor umane⁴¹. Atât la Dunărea de Jos, cât și pe țărmurile pontice au loc pustiitoare operațiuni militare din acele *Scythicum bellum*⁴².

Se pune problema stabilirii cronologiei acestor descoperiri și dintre toate aspectele culturale, aspectul Poienești atât prin poziția sa geografică centrală, în contact cu toate grupele amintite mai sus, cât și prin amploarea cercetărilor, este

cel mai potrivit pentru stabilirea unor astfel de sincronisme. Cercetarea necropolelor aspectului Poienești a permis cunoașterea unui impresionant număr de complexe închise și pe baza ritului, ritualurilor și inventarului funerar s-a încercat delimitarea a cinci grupe de descoperiri ilustrate prin necropolele Văleni I, Poienești, Pădureni, Sohodor, Zvorâștea. Acestea nu pot fi interpretate ca manifestări locale, ci numai în sensul unor faze cronologice, dar nu ca serii cu limite cronologice stricte care le despart, ci ca stadii de evoluție care se încăleacă unul pe altul, cum este firesc într-un aspect cultural unitar⁴³. Aceste grupe de necropole pot fi sincronizate cu diferite manifestări ale culturilor alogene sau cu alte aspecte culturale dacice. Dificultatea constă în încadrarea cronologică a fiecărei grupe, studiile de tipologie și stratigrafie fiind nesatisfăcătoare în acest moment. La sfârșitul sec. al III-lea și începutul celui următor asistăm la ultimele manifestări ale aspectului Poienești, reprezentate în acest spațiu de necropola de la Zvorâștea, carpii fiind obligați sub presiunea altor populații mult mai puternice să-și caute o anumită protecție pe teritoriul roman⁴⁴. Abia după aceste evenimente goții se răspândesc pe spații largi și odată cu aceasta se formează cultura Sântana de Mureș-Cerneahov care înglobează elementele etnice și culturale atât de diferite de pe un spațiu extrem de larg, în care se include și zona aici discutată, unde monumentele ei nu pot fi mai timpurii de sec. IV d. H.

În orice caz, studierea istoriei și arheologiei spațiului moldovean în primele secole d.H. nu poate fi despărțită de o atentă cercetare a zonei nord-est carpatice căci axele variabile ca lungime ale Nistrului, Prutului și Siretului, căi de o intensă circulație, ne duc către o zonă de ample interferențe etno-culturale, legată în antichitate indisolubil de spațiul est-carpatic.

NOTE

1. Încă de la primele studii privind vestigiile de la Lipița s-a afirmat că prezența lor s-ar datora unui aport de populație dacice venite din sud - vezi M. Smiszko, *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsce wschodniej*, Liov, 1932, pp. 176-182; V. M. Ciglic, *Naselenija Verhn'ogo Podnistrov ja peršich stolit riašoi eri*, Kiev, 1975, pp. 147-149; L. V. Vakulenko, *Etnokul'turnaja situacija v Verhnem Podniestrav' e v I-II vv. n. e.*, în *Drevnie slavjane i kievskaja Rus*, Kiev, 1989, p. 25. Această opinie a fost înșușită și de Gh. Bichir, *Ramura nordică a dacilor - costobocii*, în *Thraco-Dacia*, IV, 1983, 1-2, p. 64.

2. Cultura Gava-Holihady (G. I. Smirnova, *Poselenie Mahala-pamjatnic drevnefrakijkoj kul'tury v Prikarpat'e (vtoraja polovina XIII - seredine VII v. do n.e.*, în *MIA*, 150, 1969, pp. 7-36), apoi grupul vest-podolian din H D arată evoluția continuă a civilizației traco-dacice. Despre acest grup vezi T. Sulimirski, *Scitowie na zahochodniem Podolu*, Liov, 1936; *Stepi evropejskoi časti SSSR o skifo - sarmatske vremja*, Moscova, 1989, p. 73- 74. Săpăturile recente de la Cajvana (jud. Suceava) au relevat o necropolă caracteristică acestui grup - material inedit, săpăturile autorului.

3. Sub denumirea de descoperiri vest-podoliene târzii (sec. IV-III î. H.) se află de fapt vestigii geto-dacice similare celorlalte din spațiul est-carpatic. O listă a unor astfel de descoperiri din regiunea Cernăuți la B. Timoșuk, în *Dovidnik z arheologii Ukraini - Hmelnic'ka, Černivets'ka, Zakarpats'ka oblasti*,

Kiev, 1984, pp. 109-168.

4. M. Babeș, *Die Poienești-Lukașevka Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlichen Karpaten in den letzten Jahrhunderten von Christi Geburt*, Bonn, 1993, pp. 30-31.

5. În aria culturii Poienești-Lukașevka astfel de așezări dacice au fost identificate, în ultima vreme, și în zona Sucevei, la Liteni (com. Liteni) și Budeni (com. Dolhasca) - material inedit - săpăturile autorului.

6. *Arheologični pam'jatki Prikarpat'ja i Volini rann'oslov'-jamskogo i davn'o-rus'kogo periodiv*, Kiev, 1987, pp. 17-18 - cu bibliografia. O prezență sau o influență sarmatică în necropolele de la Zvenigorod și Bolotnoe este respinsă de L. V. Vakulenko, *op. cit.*, p. 27.

7. Pentru calea nord-carpatică a penetrației sarmaților în Câmpia Pannonică vezi Gh. Bichir, *Les Sarmates au Bas-Danube, în Dacia*, N. S., XXI, 1977, pp. 167-197.

8. V.I. Grosu, *Hronologije pamiatnikov sarmatskoi kulturi - Dnestrovsko - prutskogo mejdureč'ja*, Chișinău, 1990, pp. 39-40, 54-55, 67-68.

9. M. Babeș, *op. cit.*, pp. 141-145 - cu bibliografia.

10. M. Szmiszko, *op. cit.*, p. 11; D.N. Kozak, *Pševors'ka kul'tura u Verhn'omu Potnistrov' i Zahidnomu Pobužž'i*, Kiev, 1984, pp. 36-37 (citată în continuare *Pševors'ka kul'tura*).

11. Idem, *Eine Besteltungs aus dem ersten nachchristliche Jahrhundert am Oberlauf des Dnjestr*, în *Germania*, 1982, 60, 2, pp. 533-545.

12. S. Teodor, *Săpăturile arheologice de la Budeni-Dolhasca (Suceava)*, în *Suceava*, V, 1978, pp. 141-159.

13. D. N. Kozak, în *Etnokul'turnaja karta territorii Ukrainskoi SSR v -iste I tis.n.e.*, Kiev, 1985, pp. 36-41.

14. În general, în regiunea Cernăuți nu s-au evidențiat cu claritate descoperiri ale aspectului Poienești, dar ele nu lipsesc, multe fiind atribuite din eroare culturii tumulilor carpatici - cf. B.A. Timoșkiuc, *Fortăreața de pe Prut*, Ujgorod, 1979, pp. 86-87 (așezările de la Calinceanca de Sus, Horecea I și Roșa).

15. D.N. Kozak, *op.cit.*, pp. 34-35, fig. 1; L.V. Vakulenko, *Lipičkaja kul'tura v svete raskopok mogil'nika u s. Zaval'e na Prikarpat'e*, în "*Drevnosti iugo-zapada SSR*", Chișinău, 1981, p. 27, fig. 1.

16. V. Budinsky-Krička, M. Lamiová - Schmiedlova, *A late 1st century B.C. -2nd century A.D.cemetery at Zemplin*, în *Slovarch*, 28, 1990, 2, p. 314.

17. S. Dumitrașcu, *O locuință descoperită în stațiunea arheologică "Suculeu" de la Medieșul Aurit*, în *Apulum*, X, 1972, pp. 680-682; Idem, *Dacia Apuseană*, Oradea, 1993, pp. 108-109; GH. Bichir, *op. cit.*, în *Thraco-Dacia*, IV, 1983, 1-2, pp. 60-61.

18. M.B. Šaukin, *Kel'to - dakijskie pamjatniki rubeža našej ery i lipičkaja kul'tura*, în *Kel'ty i kel'tskie jazyki*, Moscova, 1974, pp. 14-21; L. V. Vakulenko, *op. cit.*, în *Drevnie slavjane i kievskaja Rus*, Kiev, 1989, pp. 23-25.

19. D.N. Kozak, *Pševors'ka kul'tura*, p. 38.

20. *Ibidem*, pp. 39-46. Autorul citat afirmă că ar exista așezări ale purtătorilor culturii Przeworsk, unde aceștia ar constitui majoritatea locuitorilor, dar astfel de așezări "curate" nu se dovedesc în contextul arheologic pe care-l avem la dispoziție. Necropolele, atât cât le cunoaștem sunt mixte, ba chiar unele, cum este cea de la Lipița, cuprind un material Przeworsk nesemnificativ și chiar trăsăturile specifice ale grupului Przeworsk din bazinul Nistrului subliniate de autorul citat (*Ibidem*, p. 48) dovedește o conviețuire Lipița - Przeworsk, mediul local punându-și amprenta asupra noilor veniți.

21. Idem, *Mogil'nik počtku načoŭ eri u s. Zvenigorodi na L'vivščini*, în *Arheologija*, Kiev, 1979, 25, pp. 96-107.

22. L.V. Vakulenko, *op. cit.*, în *Drevnosti iugo- zapada SSR*, Chișinău, 1981, pp. 22-38.

23. Încadrarea cronologică a celor două necropole este dificilă. Ele nu au fost cercetate exhaustiv și nu avem elemente de stratigrafie orizontală. Cu toate că fibula de la Zvenigorod-Livada Velikač este timpurie (D.N. Kozak, *op. cit.*, p. 104, fig. 3/5), ceramica din cele două necropole ne obligă să-i găsim analogii numai în monumente mai târzii. Este vorba de un vas globular de la Zvenigorod (*Ibidem*, p. 100, fig. 4/1) și de un castron cu trei torți de la Zavale (L. V. Vakulenko, *op. cit.*, p. 32, fig.

3/4) vase care se pot data numai în sec. III d. H.

24. *Ibidem*, pp. 29-30; Eadem, *op. cit.*, în *Drevnie slavjanie i Kiev'skaja Rus*, Kiev, 1975, p. 31 și 33. Încadrarea cimitirului de la Suceava (Gr. Foiț, *Cimitirul de incinerare dacic din sec. II - III e.n. de la Suceava*, în Suceava, III, 1973, pp. 257-263), între descoperirile Lipița, cum crede autoarea citată și după care acesta ar dovedi o deplasare de populații Lipița spre sud nu se justifică. Vestigiile de la Suceava se datează mai curând la începutul sec. II d. H. Aflată în aria aspectului Poienești necropola nu prezintă legături cu descoperirile nordice.

25. D.N. Kozak, *Psevers'ka kul'tura*, pp. 44- 45; T. Dabrowska, *Wschodnia granica kultury przeworskiej w poznyam okresie latenskim I wczesnym okresie rzymskim*, în *Materiały starożytne*, tom II/1973, Wrocław, pp. 225-231.

26. M. Simiszko, *op. cit.*, pp. 109-111.

27. V.M. Čigilik, *op. cit.*, p. 94.

28. Vezi observațiile judicioase ale lui Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 64.

29. L.V. Vakulenko, *Pam'jatki pidgir'ja Ukraïns'kich Karpat perșoi polovini I tisjačolittje n. e.*, Kiev, 1977, pp. 70- 72. Se pare că unele descoperiri, cum ar fi cele de la Nižni Strutin. să fie mai timpurii după materialele publicate (M.I. Smisko, *Karpats'ki kurgani perșoj polovini I tisjačolittje našoj eri*, Kiev, 1970, pp. 31-38 și 89-119.

30. În aria grupului vest-podolian din H D sunt și câteva morminte tumulare cu incinerare pe loc (T. Sulimirski, *op. cit.*, p. 104; M. Ignat, *Necropola tumulară hallstattană de la Volovăț - Dealul Burlei*, în Suceava, V, 1978, pp. 120-124). La est de Carpați nu avem însă dovezi despre perpetuarea acestui ritual, din contra necropolele de la Strahotin (săpături P. Sadurschi) ca și descoperirile de la Bosanci (M. Ignat, *Descoperirile din Latène-ul timpuriu de la Bosanci*, în *SCIV*, 24, 1973, 3, pp. 533-537) indică răspândirea necropolelor plane cu morminte în urne .

31. V. Budinsky-Krička, M. Lamiova-Schmiedlova, *op. cit.*, pp. 245-315. Caracterul precumpănitor dacic al acestui monument este evident.

32. V.G. Kotigoroško, *Itogi izučeniia mogil'nika Iza I v. zakarpat'e*, în *SA*, 1980, 1, pp. 229-247.

33. *Voprosy proishozhdeniia i etnoku'lturnoj prinadležnosti naseleniia Vernego Potiss'ja rimskogo vremeni*, în *Urzeitliche und Frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei im bezug zu den Nachbargebieten*, Nitra, 1986, pp. 233-235.

34. Într-un fel sau altul cei mai mulți cercetători recunosc substanțialul fond dacic al acestei culturi (definirea lui ca nord-tracic cum apare la unii cercetători, este prea generală, având în vedere limitele Daciei cum le concepea Ptolemeu, III, 8, 1). După M.I. Smisko, *op. cit.*, pp. 145-152 - purtătorii acestei culturi ar fi carpii care ar precede triburile slave ale croaților (sic!), părere inacceptabilă. În măsurii diferite aportul dacic la formarea culturii tumulilor carpatici este subliniat de: L.V. Vakulenko, *op. cit.*, pp. 76-89 și V.G. Kotigoroško, *op. cit.*, pp. 234-235.

35. Părerea lui V. Mihăilescu-Bârliba, *Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Braniște-Nemțșor (comm. de Vânători, dep. de Neamț)*, în *Dacia*, N.S., 24, 1980, pp. 206-207, care atribuie cultura tumulilor carpatici unor populații alogene de călăreți nu ține seama de evoluția în timp a vestigiilor. O opinie asemănătoare și la I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Iași, 1982, pp. 93- 95.

36. Descoperirile culturii tumulilor carpatici din spațiul est-carpatic nu sunt atât de timpurii încât să admitem că purtătorii acesteia ar fi trecut munții sub presiunea operațiunilor militare din timpul războaielor dacice ale lui Traian cum presupune V.G. Kotigoroško, *op. cit.*, p. 235.

37. V. Mihăilescu-Bârliba, *op. cit.*, pp. 181-207.

38. Alături de influența foarte puternică a culturii Sântana de Mureș-Cerneahov constatată în momentele târzii ale culturii tumulilor carpatici, cum sunt cele din zona Tg. Neamț sau de la Boroaia (material inedit - săpăturile autorului), se manifestă și preluarea unor forme ceramice din lumea romană.

39. Ipoteza lui V.G. Kotigoroško, *op. cit.*, p. 235, care atribuie costobocilor cultura tumulilor carpatici este ispititoare; s-ar explica comod existența acelor *costobocoi transmontanoi* (Ptolemeu III, 5, 9). Din păcate, ea nu poate fi acceptată din punct de vedere cronologic, întrucât deplasarea

purtătorilor tumulilor carpatici peste munți a avut loc foarte probabil în vremea sau după războaiele marcomanice, după ce Ptolemeu își redactase deja opera.

40. Iu.V. Kuharenko, *Mogil'nik Brest-Trișin*, Moscova, 1980; A. Kokowski, *La genèse des éléments culturels sur le territoire de la Pologne sud-est et de l'Ukraine ouest dans la période des influences romaines*, în *Archaeologia Baltica - Peregrinatio Gothica*, VII, Lodz, 1986, pp. 153-173.

41. M.B. Ščukin, *O načal'noj data Černjahovskoi kul'turi*, în *Prace archeologiczne*, z 22, Cracovia, 1976, p. 315.

42. SHA. *Maximinus et Balbinus*, 16, 3; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, pp. 230-268.

43. M. Ignat, *Contribuții la arheologia dacilor liberi din Moldova - Necropolele de la Podeni și Zvorâștea*, în manuscris.

44. J. Kolendo, *Les guerres contre les Carpes pendant les dernières années de la tetrarchie*, în *Hommage à M. Renard*, vol. II, Bruxelles, 1969, pp. 376-385.

INTERFÉRENCES ÉTHNO-CULTURELLES DANS L'ESPACE NORD-EST CARPATHIQUE AUX Ier-IVes APRÈS J.C.

RÉSUMÉ

Dans cet article on discute les aires d'extension et la chronologie des cultures et des aspects culturels daciques, mais aussi de ceux allogènes de l'espace précisé ci-dessus on propose la synchronisation des diverses découvertes archéologiques selon la succession des nécropoles de l'aspect Poieniști: Văleni, Poieniști, Pădureni, Sohodor et Zvoriștea, qui illustrent les étapes d'évolution de l'aspect mentionné, de son début (début du IIes) jusqu'à sa fin, c'est - à - dire les deux premières décennies après J.C.

LOCUL ȘI ROLUL CREȘTERII VITELOR ÎN ECONOMIA MOLDOVEI MEDIEVALE. CONSIDERAȚII ISTORIOGRAFICE

Mihai Lazăr

Deși a reprezentat o componentă de bază a economiei Moldovei medievale, cu o pondere însemnată în ansamblul surselor de venituri ale populației, creșterea vitelor nu a făcut încă obiectul unei cercetări aprofundate în literatura de specialitate. Marea diversitate a izvoarelor de epocă și, prin urmare, posibilitățile specifice de studiere și de prelucrare a datelor au generat, în mod firesc, sarcini științifice pentru mai multe categorii de specialiști.

O anumită perioadă de timp, istoricii, etnografii, economiștii, agronomii, sociologii, geografii, folcloriștii și lingviștii cercetători cu afinități în domeniu - au acționat izolat, analizând tematica într-o viziune unilaterală, specifică domeniului lor de investigație. A predominat un timp maniera de cercetare etnografică, istoricii economiștii și agronomii impunându-se mai greu. Analizele realizate cu mijloace specifice au adus, desigur, contribuții notabile la cunoașterea unor aspecte ale problematicei¹. Introspecția științifică nu putea rămâne însă la acest nivel, ci impunea, în mod obiectiv, adâncirea investigațiilor și coroborarea în spirit interdisciplinar a rezultatelor parțiale. Până în prezent, o asemenea exigență a fost doar în mică măsură îndeplinită, ceea ce ne ilustrează stadiul incomplet al cercetării.

În studiul nostru vom pune în evidență numai contribuțiile istoricilor în domeniu, punctând, evident, tendințele manifestate în rândul lor pentru analize inter și multidisciplinare.

Problematika îndeletnicirilor agricole specifice Moldovei medievale a fost abordată în literatura istorică cu precădere prin prisma relațiilor agrare. Orientarea investigațiilor în această direcție și neglijarea timp îndelungat a elementelor de ordin tehnic au avut la bază considerente atât obiective, cât și subiective. Determinante s-au dovedit a fi nivelul atins de medievistica românească și obiectivele prioritare ale institutelor științifice de profil.

În al doilea rând, la această stare de lucruri au contribuit penuria supărătoare de izvoare statistice și caracterul discontinuu și adesea laconic al acestora. Foarte puține izvoare de epocă s-au păstrat cu privire la tehnica activităților agricole, modul de folosință a terenurilor, productivitatea lucrărilor agricole și meșteșuguri, producția de cereale și de nutrețuri, efectivul șeptelului etc. În sfârșit, o motivație

de ordin subiectiv a constatat în aceea că istoricii și-au îndreptat preocupările, o anumită perioadă de timp, mai cu seamă spre domeniul relațiilor agrare, celelalte aspecte fiind considerate ca ținând de resortul activității etnografilor, economiștilor, agronomilor, sociologilor, geografilor, folcloriștilor și lingviștilor.

Dificultățile de documentare și inexistența unei metodologii integrate de cercetare au făcut ca până la sfârșitul veacului trecut istoricii să evite, de regulă, tratarea în profunzime a ocupațiilor tradiționale ale poporului nostru. Preocupările lor științifice au vizat o sferă tematică relativ îngustă, orientată preponderent spre păstorit, îndeletnicire mai bine pusă în evidență de unele categorii de izvoare, cu deosebire de cele de factură etnografică și folclorică. Această optică a generat o serie de concluzii eronate cu privire la structura și caracterul economiei agricole. Confuziile s-au produs și, uneori, s-au amplificat prin exagerarea ponderii anumitor categorii de izvoare sau prin utilizarea neadecvată a terminologiei agrare de epocă.

Primele cercetări mai consistente referitoare la istoria agriculturii moldovenești aparțin, cum era și firesc, unor istorici de mare erudiție. Analizând terminologia ocupațiilor agricole, B. Petriceicu Hașdeu² și Alexandru D. Xenopol³ erau de părere că termenii de bază utilizați în evul mediu în domeniul agriculturii reflectă caracterul pastoral al vieții poporului nostru. Apelând cu precădere la argumente de natură lingvistică și folclorică, istoricii amintiți credeau că la origini românii s-au îndeletnicit în principal cu păstoritul și că abia în zorii evului mediu ar fi deprins și practica cultivării plantelor⁴.

În întreaga epocă medievală - remarcă A.D. Xenopol - păstoritul a rămas o îndeletnicire economică de bază, în timp ce cultivarea plantelor a evoluat lent și pe spații restrânse⁵.

O opinie asemănătoare a formulat și Radu Rosetti. Pornind de la analiza modului de folosință a pământului și a specificului vieții sociale în spațiul carpato-danubiano-pontic, el a constatat că românii au fost în trecut **"un popor mai mult păstor decât agricultor"**⁶.

După Marea Unire, în deceniul al treilea al secolului nostru, s-a realizat un real progres în cercetarea păstoritului transhumant. Bazate pe analiza comparativă a informațiilor conținute de izvoarele narative și documentare, studiile lui Ștefan Meteș⁷ și Andrei Veress⁸ au însemnat un progres evident în cercetarea păstoritului transhumant. Ni se oferă spre exemplu, date interesante despre păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească, despre rasele indigene de oi existente în spațiul de locuire românească, despre obligațiile fiscale ale păstorilor transhumanți, despre măsurile sanitare preconizate în zonele de frontieră pentru stăvilirea molimelor, despre furniturile de oi și berbeci către sulgeria imperială otomană etc⁹.

O opinie interesantă cu privire la caracterul economiei agricole în evul mediu a avansat marele istoric Nicolae Iorga. În vasta sa operă științifică, patriarhul istoriografiei românești a îmbrățișat și problematica de ansamblu a îndeletnicirilor agricole. Dacă activitatea științifică întreprinsă de Nicolae Iorga pe tărâmul istoriei

economiei nu s-a concretizat în studii speciale relative la economia animalieră, în schimb unele aspecte particulare ale acestei tradiționale ramuri economice se întâlnesc răzlețite în lucrări de sinteză¹⁰ și în câteva studii asupra vieții rurale¹¹ și comerțului¹². Concepția lui Nicolae Iorga privitoare la economia agricolă în general și la creșterea vitelor în special este limpede expusă în binecunoscuta lucrare de sinteză: *Istoria poporului românesc*, editată în perioada 1925-1928. Deși discuția are loc într-un spațiu tipografic restrâns, impus de natura și obiectivele monografiei, ideile sunt formulate cu claritate.

În viziunea ilustrului savant, românii apar în zorii feudalismului deopotrivă "**ca popor de plugari și păstori**"¹³. Locuitorii din partea muntelui se îndeletniceau cu creșterea vitelor, cu exploatarea și prelucrarea lemnului, cu vânatoarea și cărăușia, dar nu neglijau nici cultivarea pământului, pe care o practicau în locurile mai joase, defrișate cu multă trudă și transformate în livezi și ogoare¹⁴.

În Moldova, cultura plantelor se practica "**peste tot până sus la munte**". Doar în partea vestică a principatului, preponderent muntoasă, acestei ocupații "**nu-i mergea prea bine**". Nicolae Iorga era de părere că ocupația "**națională**" a românilor a fost "**în toate vremurile în primul rând agricultura**" (aici cu sensul de cultivarea plantelor n.n.)¹⁵.

Ridicându-se, ca și P. Cancel, împotriva adepților tezei nomadismului pastoral, el argumenta caracterul preponderent sedentar al populației românești din întreg spațiul intra și extracarpatic¹⁶. O remarcabilă contribuție a avut Nicolae Iorga la punerea în circuitul științific a unui imens fond documentar referitor la ocupațiile agricole. Izvoarele editate prin strădania sa aveau să fie valorificate ulterior de numeroși alți istorici.

În perioada de până la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, rezultatele înregistrate de istorici în domeniul ce face obiectul discuției noastre au fost, în continuare, de mică amploare. Unele considerații privind economia zootehnică medievală pot fi întâlnite în sinteza de istoria românilor a lui Constantin C. Giurescu¹⁷ sau în cuprinsul câtorva studii despre obligațiile fiscale¹⁸ și despre comerțul intern¹⁹ și extern²⁰. Contribuțiile științifice în domeniile fiscalității și comerțului au dovedit ponderea mare a animalelor și produselor animaliere în ansamblul surselor de venituri atât în gospodăriile feudale, cât și în cele țărănești.

Literatura istorică mai veche, inclusiv cea interbelică, a avut, în cele mai multe cazuri, o sferă tematică relativ restrânsă și a înfățișat, în manieră schematică, aspecte particulare vizând economia animalieră. Domenii importante precum: evoluția gospodăriilor domeniiale și țărănești, caracterul, mărimea și condițiile de exploatare al rezervei senioriale, zonarea geografico-economică a ocupațiilor, evoluția tehnicilor agro-pastorale, modul de asigurare a bazei furajere, așezările sezoniere (odăi, târle, stâne, câșle) au atras doar în mică măsură atenția medievistilor²¹. Totodată, nu a fost înțeles imperativul cercetării inter și multidisciplinare, rezultatele științifice exprimând puncte de vedere unilaterale, adesea contradictorii. În atari condiții, nu este de mirare că nu s-a putut ajunge la

închegarea unei viziuni coerente asupra rolului și locului creșterii animalelor în ansamblul economiei feudale²².

Cele mai importante aspecte luate în discuție de istoriografia postbelică au vizat caracterul economiei agrare și ponderea creșterii animalelor și cultivării plantelor în cadrul agriculturii. Abordarea acestor probleme de fond ale economiei medievale înainte de a se cunoaște, în detaliu, ramurile constitutive ale agriculturii, a favorizat, cum era și de așteptat, exprimarea unor puncte de vedere nerealiste, insuficient fundamentate științific și metodologic. Dar, din confruntarea de idei, pe lângă opinii ce nu au putut rezista judecății timpului au rezultat și unele concluzii viabile, ce au fost ulterior preluate și dezvoltate în plan istoriografic.

Astfel, dacă cercetătorii mai vechi erau tentați să identifice păstoritul cu creșterea animalelor, în general, începând din deceniul al șaselea al secolului XX, istoricii au argumentat, în mod just, că păstoritul a reprezentat doar o componentă a economiei zootehnice, ponderea principală având-o creșterea vitelor mari, necesare muncilor agricole și cărăușiei. Totodată, creșterea animalelor și cultivarea plantelor sunt definite drept sectoare de bază ale economiei. Pe baza aprofundării tuturor categoriilor de izvoare s-a urmărit stabilirea rolului și ponderii celor două subramuri. Din păcate, operațiunea ce viza stabilirea rolului și ponderii ocupațiilor agricole a intrat în preocupările istoricilor mult prea devreme, când nu se acumulaseră încă suficiente dovezi și, ca urmare, nu se putea ajunge la concluzii pertinente.

Maniera de a trata realitățile economiei agricole, pornind de la general la particular, de la sinteză la analiză, s-a concretizat și cu prilejul unei dezbateri istorice desfășurate la nivelul principalelor instituții științifice de profil din țară²³. Nu s-a ajuns în timp util la soluții viabile și, după părerea noastră, acest lucru reflecta stadiul atins de cercetarea istorică românească în domeniu.

Era evident că progrese notabile puteau fi dobândite numai prin investigații sistematice întreprinse în jurul unui evantai larg de aspecte. Atenuarea ideilor exclusiviste în privința caracterului economiei agricole, încadrarea cercetării într-un sistem metodologic coerent și unitar, cunoașterea temeinică, până la amănunt, a realităților economice deveneau cerințe imperioase în fața medievistilor.

Declanșarea amplei acțiuni de editare sistematică a izvoarelor documentare și narrative ale evului mediu de către forurile științifice de resort a contribuit la sporirea considerabilă a fondului de informații. Și rezultatele nu au întârziat să apară.

În deceniul al șaselea s-a impus ideea predominării cultivării plantelor în raport cu creșterea animalelor. Istoricii în cauză au raportat direct realitățile din Principatele Române la cele din apusul Europei. La sfârșitul acestui deceniu și la începutul celui următor, această teză avea să cunoască un proces de atenuare sensibilă prin studiile întreprinse de Petre P. Panaitescu, Constantin Cihodaru, Nicolae Corivan, Ilie Grămadă, Sergiu Columbeanu, H.H. Stahl ș.a.

În continuare au avut prioritate de studiu aspectele circumscrise relațiilor

agrare. Prin aprofundarea diverselor laturi ale acestui domeniu exista posibilitatea largirii vizunii asupra vieții social-economice în general și a ocupațiilor agricole în special.

Deoarece conținea indicii prețioase despre caracterul și ponderea economiei agricole, problematica apariției, evoluției și exploatării rezervei feudale a beneficiat de o anume atenție din partea istoricilor. Astfel, prin utilizarea unor date din surse variate s-a argumentat faptul că rezerva seniorială s-a format relativ târziu²⁴.

În secolul al XVII-lea, ea constituia o realitate, dar **"a fost folosită mai mult pentru creșterea animalelor și mai puțin pentru agricultură"**²⁵. Braniștile, element constitutiv important al rezervei senioriale - constată C. Cihodaru - erau destinate, în majoritate, pășunatului vitelor domnești, mănăstirești și boierești, recoltării fânului, precum și pentru albinărit, vânatoare și pescuit. Locuitorii din preajma braniștilor erau obligați să cosească, să adune și să transporte fânul la grajdurile stăpânilor²⁶. Aspecte interesante privind braniștile mănăstirești sunt discutate detaliat pentru regiunea de munte, unde sunt menționate boiști, bouării, căprării, văcării, vițelării, în perimetrul cărora erau construite odăi, coșare, perdele și pătule²⁷. Ca urmare a colaborării dintre istorici și geografi, în ultimul timp s-au putut reconstitui, cu minuțiozitate, braniștile mănăstirești de pe teritoriul ținuturilor Suceava și Cernăuți²⁸. Tot pe linia cunoașterii rezervei feudale, Valeria Costăchel s-a ocupat de poieni și fânașuri, insistând asupra importanței lor economice²⁹. În context se făcea precizarea că recoltatul fânului era **"una din îndatoririle de bază ale țăranului dependent"**³⁰. Afirmția ca atare subliniază importanța acelei părți a rezervei destinată creșterii vitelor. Rolul economic al poienilor, fânașurilor, imașurilor, runcurilor, arșițelor, lazurilor și curăturilor reiese și din studiile dedicate obștii sătești³¹ și formelor de proprietate funciară³². Gheorghe Platon, ocupându-se de evoluția domeniului feudal în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea³³, a ajuns la concluzia că, deși economia feudală moldoveană a evoluat lent, ea s-a angrenat progresiv pe calea producției de mărfuri. Creșterea pieței interne se datora deopotrivă intensificării creșterii vitelor și cultivării plantelor.

După cum se știe, condicile de venituri și cheltuieli mănăstirești și boierești prezintă o importanță cu totul aparte pentru cunoașterea economiei domeniiale³⁴. Numărul extrem de redus al acestor categorii de izvoare și caracterul lor disparat nu au permis până în prezent decât înfățișarea parțială a gospodăriei feudale din anumite zone ale Moldovei. Analizând **"sămile"** mănăstirești din anul 1742, bogate în date de natură economică, Nicolae Corivan și Ilie Grămadă au ajuns la interesante constatări privind gospodăria feudală mănăstirească din Moldova în prima jumătate a secolului al XVIII-lea³⁵. Economia domeniului mănăstiresc era orientată preponderent spre creșterea vitelor. Pe moșiile mănăstirilor existau însemnate efective de vite mari și mici din vânzarea cărora rezultau sume apreciabile de bani³⁶. Gospodăria mănăstirească și țărănească din zona de munte a Moldovei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor a fost cercetată, cu frumoase rezultate, de Corneliu Istrati³⁷. În acest spațiu geografic -

remarcă istoricul ieșean - creșterea vitelor **"apare peste tot ca una din ramurile de bază ale economiei"**, dezvoltată mai cu seamă în cadrul gospodăriilor țărănești³⁸. Ideea preponderenței vitelor în gospodăriile țărănești față de cele domeniiale reflectă o situație specifică epocii medievale pentru toată zona montană a Moldovei. Corneliu Istrati a manifestat interes și pentru gospodăria boierească, desprinzând concluzii valoroase privind nivelul și structura calitativă a componentelor agriculturii³⁹.

În contextul unor preocupări mai largi vizând istoria economiei agrare moldovene⁴⁰, Gheorghe Sibechi s-a ocupat în câteva studii restrânse ca întindere, dar destul de dense, de creșterea bovinelor, cabalinelor și ovinelor în secolul al XVIII-lea⁴¹. Acuzând **"penuria de date statistice"**, Gheorghe Sibechi sublinia importanța creșterii cornutelor mari la nivelul întregii Moldove, această îndeletnicire fiind facilitată de condițiile fizico-geografice și determinată de trebuințele majore ale populației (lucrări agricole, cărăușie, alimente, piei)⁴². Efectivul anual de bovine al Moldovei la nivelul secolului al XVIII-lea este estimat la cca. 300.000 - 400.000 de capete, apreciindu-se, totodată, marile disponibilități la export: în jur de 40.000 - 60.000 de capete pe an⁴³.

Cercetări interesante efectuate de Constantin Cihodaru și Gh. Pungă au dovedit existența pe teritoriul Moldovei a unei rețele de ferme zootehnice în timpul domniei lui Alexandru Lăpușneanu⁴⁴.

Un cuprinzător document statistic privind efectivele de bovine și cabaline de la sfârșitul secolului al XVIII-lea a publicat, cu zece ani în urmă, Constantin Șerban⁴⁵. Este vorba de un recensământ amănunțit al animalelor de tracțiune.

De o atenție specială a avut parte economia agricolă a fostului ținut al Sucevei⁴⁶. În dorința de a conferi consistență sporită cercetărilor, s-a procedat mai întâi la reconstituirea peisajului vegetal al zonei, apelându-se la izvoarele cartografice de epocă⁴⁷. Investigațiile de geografie istorică s-au dovedit indispensabile pentru aprecierea influenței factorilor naturali asupra vieții economice. Paralel, s-au avut în vedere elementele de demografie istorică, analizate în strânsă legătură cu evoluția habitatului pe spații geografice bine individualizate. Schițarea chiar și parțială a cadrului natural, demografic și de locuire asigură, desigur, un fundament solid pentru cunoașterea ocupațiilor agricole. Acest nivel al cercetării îl constatăm în special pentru valea Moldovei și bazinul Șomuzului Mare⁴⁸.

O direcție fertilă a medievisticii noastre, concretizată într-o bogată și densă producție istoriografică, a reprezentat-o economia orășenească. Se știe, însă, că în acest domeniu preocupările istoricilor s-au axat, multă vreme, pe meșteșuguri și comerț, ocupațiile agricole trezind mai puțin interes. Luarea în discuție a economiei orășenești fără o tratare corespunzătoare a ocupațiilor agricole a generat, desigur, o imagine incompletă și oarecum deformată privitoare la realitățile vieții urbane. Deficiența putea fi înlăturată prin investigarea aprofundată a tuturor componentelor vieții economice. Potrivit unor studii mai noi, reiese că pe tot

parcursul orânduirii feudale populația orașelor a practicat cultura plantelor și creșterea animalelor concomitent cu meșteșugurile și comerțul⁴⁹. S-a dovedit că suprafețe apreciabile din hotarele orașelor erau destinate pășunilor și fânașurilor⁵⁰.

Gospodăriile din vatră dispuneau de grajduri, iar pământul din hotar era împânzit cu odăi, colibe, stâne și mutări⁵¹. De aici se desprinde ideea practicării curente a creșterii vitelor de către marea masă a locuitorilor. În același timp, exista în cadrul economiei animaliere și o direcție comercială, destul de pronunțată, pusă în evidență de creșterea unui mare număr de vite de negoț⁵². Bogăția de animale și produse animaliere a impulsionat dezvoltarea meșteșugurilor alimentare și a celor în legătură cu prelucrarea pieilor⁵³. S-a acordat atenție, deși nu în suficientă măsură, și economiei satelor din ocoalele cetăților și curților domnești⁵⁴.

Deși gospodăria feudală și țărănească a reținut atenția istoricilor și cu alte prilejuri în studii speciale⁵⁵ sau în lucrări cu tematică mai largă⁵⁶, se poate spune că problematica este încă departe de a fi studiată mulțumitor. Lipsa acută a condicilor de venituri și cheltuieli, a foilor de zestre - izvoare statistice de primă mână - va constitui și în viitor un serios impediment în calea obținerii unor rezultate concludente.

Pentru a suplini parțial penuria de izvoare statistice s-a avut în vedere punerea în circuitul științific, într-o mai mare măsură, a prețioaselor informații furnizate de călătorii străini și de cronicari. S-a observat astfel că relațiile de călătorie⁵⁷ și cronicile⁵⁸, deși nu prezintă consistența și veridicitatea sâmbilor catastifelor și diatelor contribuie totuși, într-o bună măsură, la aprofundarea aspectelor de fond ale economiei medievale. Fini observatori ai realităților vremii, atât cronicarii, cât și călătorii străini ne oferă detalii semnificative, care, în multe cazuri, scapă rigurozității actelor de cancelarie. Sporul de informații obținut prin studii speciale a contribuit la înțelegerea mai exactă a structurii economiei agricole. Astfel, P.P. Panaitescu afirma că până în secolul al XIX-lea creșterea vitelor a fost ocupația principală a poporului nostru și abia începând cu acest secol cultivarea plantelor a întrecut sectorul zootehnic⁵⁹. Făcând această constatare de principiu, P.P. Panaitescu vedea în creșterea vitelor o ocupație sedentară în legătură nemijlocită cu pășunile, poienile și fânașurile din hotarul așezărilor⁶⁰.

Fenomenul transumanței este considerat drept o realitate permanentă a economiei românești, fiind determinat de cauze naturale⁶¹. Același autor, raportând însă păstoritul transhumant la ansamblul economiei zootehnice, constata că el deținea o pondere relativ mică și se referea la animale, în speță la oi, și nu la oameni, care dispuneau de așezări stabile în vetrele satelor de baștină. P.P. Panaitescu nu a făcut totuși distincția ce se impunea între diferitele zone geografice ale țării, unde, prin natura împrejurărilor, păstoritul a putut căpăta fizionomii specifice.

În ultima vreme s-a admis că transumanța era practică nu numai de păstori ardeleni, ci și de cei moldoveni din zonele montane. O asemenea părere a fost avansată, în mod argumentat, de către geograful sucevean Ioan Iosep, într-

un studiu privitor la Câmpulungul Moldovenesc⁶².

Studierea monografică a relațiilor agrare din secolul al XVIII-lea a prilejuit evidențierea importanței deosebite a creșterii animalelor⁶³. Până în secolul al XVIII-lea - afirma V. Mihordea - economia agrară a Moldovei era axată **"pe dezvoltarea întâi a creșterii vitelor și în al doilea rând a culturii cerealelor"**⁶⁴. Argumentarea se verifică și în ce privește renta la muncă, utilizată **"în mare măsură la creșterea vitelor gospodăriei feudale și mai puțin în activitatea pe ogoare"**⁶⁵.

Valorificând unele cercetări mai vechi efectuate în perioada interbelică, Constantin C. Giurescu a înfățișat în deceniile 6-8, într-o concepție originală, ocupațiile agricole⁶⁶. Ținând seama de nivelul tehnic al exploatarei pământului, distinsul istoric socotea că în ansamblul agriculturii românești medievale a prevalat creșterea vitelor⁶⁷. Abia în secolul al XIX-lea, cultura plantelor datorită unor condiții speciale de natură economică, demografică și tehnică a intrat în etapa dezvoltării intensive. Interesantă ni se pare discuția referitoare la rolul economic al pădurii, la tehnicile pastorale de exploatare a vegetației ierboase și fructelor⁶⁸.

Ștefan Olteanu s-a referit, cu câteva prilejuri, la necesitatea studierii unitare a agriculturii medievale⁶⁹. Constatând în această privință existența unor lacune de ordin metodologic, el atrăgea atenția asupra unității organice dintre cultura plantelor și creșterea animalelor⁷⁰. Încercarea unor istorici de a stabili prioritatea uneia sau alteia din cele două ramuri ar constitui o eroare. Studiarea unitară a ocupațiilor agricole - adevăr ce nu mai trebuie demonstrat - presupune, însă, cunoașterea detaliată a elementelor componente și a caracterului lor în anumite perioade istorice, întrucât raportul cantitativ și calitativ dintre cultura plantelor și creșterea animalelor a evoluat neconținut, reflectând transformările înnoitoare pe plan demografic și tehnic. Tocmai în această viziune, abordarea unitară a celor două componente de bază ale agriculturii obligă, considerăm noi, la investigații aprofundate pentru stabilirea cât mai exactă a fizionomiei lăuntrice a fenomenului economic.

În ultimii ani a contribuit din plin la cunoașterea ocupațiilor agricole și arheologia. Datorită cercetărilor de teren întreprinse atât în mediul rural, cât și la orașe, au fost obținute date prețioase care permit lărgirea considerabilă a spectrului de investigare al fenomenelor economiei agricole. Analiza bogatului material arheologic (unelte, coase, furci, foarfece de tuns oile, obiecte de marcat vitele, oase de animale), a așezărilor și locuințelor a permis desprinderea unor concluzii interesante privitoare la sectorul creșterii animalelor⁷¹.

Ocupațiile agricole, în general, și cele pastorale, în special, au format, în mod firesc, o direcție importantă de studiu și pentru istoricii din Republica Moldova. Cercetările întreprinse de medievisti de la Chișinău după cel de-al doilea război mondial au surprins un evantai larg de aspecte, soldându-se, în unele privințe, cu rezultate notabile⁷². Între realizările mai de seamă amintim: zonarea geografică a îndeletnicirilor agricole și prezentarea caracteristicilor esențiale ale economiei zootehnice⁷³.

S-a încercat, de asemenea, să se analizeze corelația dintre cultivarea plantelor și creșterea animalelor la nivelul principalelor unități de relief, cât și a întregului spațiu carpato-nistrean. Autorii perioadei feudale a *Istoriei R.S.S. Moldovenești*: E.S. Grosul, P.V. Sovetov, D.M. Dragnev, N.A. Mohov, P.G. Dimitriev și E.M. Russev au susținut teza predominării creșterii animalelor în ansamblul economiei Principatului. În opoziție cu aceștia, F.A. Grecul a argumentat rolul determinant al cultivării plantelor. Ulterior, el avea să-și nuanțeze poziția, admițând același rol și pentru creșterea vitelor⁷⁴.

Structura economiei agrare la Principatului și ponderea elementelor ei constitutive au fost discutate prin prisma unor indicatori reprezentativi, precum: tipul așezărilor, modul de stăpânire și de folosință al pământului, rentabilitatea economică a ocupației, veniturile gospodăriilor boierești, mănăstirești și țărănești, structura comerțului exterior și a obligațiilor Moldovei față de Imperiul otoman, raportul cantitativ dintre suprafețele de pământ cultivate și cele destinate exploatarea pastorală, specificul creațiilor folclorice ș.a. În cele mai multe cazuri, studiile de specialitate nu se referă decât parțial la acești indicatori. De aceea și concluziile avansate în literatura de specialitate au un caracter unilateral și reflectă, **selectiv**, realitățile economice ale epocii⁷⁵.

Comerțul cu vite și produse animaliere a constituit în întreaga epocă medievală un sector de bază al economiei Moldovei. Prezintă destul de des în preocupările cercetătorilor, această problemă nu a beneficiat până în prezent de un studiu sistematic și aprofundat, ci doar de analize parțiale. Mai bine este cunoscută perioada de trecere de la evul mediu la epoca modernă pentru care există un consistent studiu analitic datorat lui Andrei Oțetea⁷⁶. Explicația principală a nivelului relativ scăzut de cunoaștere a comerțului o găsim în penuria de registre vamale. În condițiile existenței unui număr limitat de documente statistice, informațiile conținute de privilegiile comerciale, corespondența întreținută de domni, boieri și negustori atât pe plan intern, cât și cu diferite centre comerciale străine, cronicile și relațiile de călătorie au fost folosite din plin de istorici.

Dacă prin analiza și coroborarea surselor de informare de care dispunem nu s-a putut ajunge la rezultate optime, în schimb au putut fi desprinse concluzii valoroase în privința structurii calitative a comerțului. Cercetările vizând comerțul au scos în relief marea bogăție de vite și produse animaliere existente în Moldova, competitivitatea acestor mărfuri pe piața internă, dar mai cu seamă pe cea externă⁷⁷.

În ceea ce privește comerțul intern, s-a constatat că nivelul schimburilor a depins de specificul economic al regiunilor țării, de orientarea și evoluția rezervei feudale, precum și de necesitățile bănești ale contribuabililor impuse de politica fiscală excesivă⁷⁸. Lărgirea cadrului de cunoaștere a gospodăriei feudale și țărănești va aduce, cu siguranță, indicii prețioase despre volumul comerțului intern.

Exportul de animale și de produse animaliere, deși nu a fost abordat încă în spirit unitar la nivelul epocii medievale este, totuși, bine reprezentat în scrisul

istoric⁷⁹. În baza izvoarelor de epocă, s-a precizat că bovinele, ovi-caprinele, cabalinele și porcinele erau articolele care ocupau locul central la export. Din comercializarea lor rezultau disponibilități mari de numerar într-o vreme când țara era lipsită de un sistem monetar propriu. O atenție aparte s-a acordat relațiilor comerciale cu Transilvania - principalul client al vitelor din Moldova până la instaurarea dominației economice otomane⁸⁰. Studii cu caracter general au fost întreprinse apoi pentru comerțul Moldovei cu: Polonia⁸¹, Rusia⁸², țările balcanice⁸³, Imperiul otoman⁸⁴, Imperiul habsburgic⁸⁵, Anglia⁸⁶. Procedându-se la stabilirea amplorii participării diversilor întreprinzători pe piața externă, s-a subliniat rolul deosebit al domnilor considerați a fi cei mai mari negustori de vite⁸⁷. Dintre multiplele modalități de realizare a comerțului cu vite s-a insistat mai mult asupra iarmaroacelor⁸⁸.

Cercetarea dărilor pe vite și produse animaliere a creat posibilitatea cunoașterii mai aprofundate a unor aspecte particulare ale vieții economice. S-a remarcat, pe bună dreptate, importanța acestor categorii de obligații fiscale în ansamblul veniturilor domniei. Numărul restrâns al izvoarelor și imprecizia terminologiei au îngreuiat cunoașterea temeinică a fiscalității. Preocuparea istoricilor de a stabili modalitățile de impunere și percepere ale dărilor și de împlinire a obligațiilor în muncă cu vitele mari urmăresc, desigur, pe lângă considerente de natură strict fiscală și desprinderea de concluzii în legătură cu efectivele de animale existente în gospodăriile boierești, mănăstirești și țărănești. Deoarece boierii și mănăstirile au beneficiat de privilegii fiscale, a fost anevoie pentru istorici, în lipsa sărilor și condicilor, să facă aprecieri riguroase cu privire la numărul de animale ce se creșteau în diverse tipuri de gospodării. Câteva contribuții științifice au analizat global principalele obligații fiscale⁸⁹. Au existat, de asemenea, preocupări și pentru studii de analiză amănunțită, ca în cazul dărilor pe cai⁹⁰, pe vitele cornute mari și mici⁹¹, pe porci⁹². Nu s-au neglijat nici obligațiile în muncă cu vitele mari⁹³ și diverse amenzi și taxe, plătite, în mod obișnuit, în vite⁹⁴.

Un capitol distinct în activitatea istoriografică l-au reprezentat obligațiile țărănimii dependente față de stăpâni⁹⁵. Dijma din fân, din animalele mici și din produsele animaliere, prestațiile la cositul, adunatul și transportul fânului pe rezerva feudală, s-au numărat printre formele de bază ale realizării rentei feudale. Începând de la jumătatea secolului al XVIII-lea, în urma creșterii rezervei destinate culturii plantelor, obligațiile în muncă cu animalele de tracțiune au sporit continuu.

În ultimele decenii, pentru a se conferi mai multă consistență investigațiilor referitoare la istoria economiei agrare, s-a înfiripat o anume colaborare între diversele categorii de cercetători ai istoriei agrare. Spiritul abordării inter și multidisciplinare este promovat și susținut mai ales cu prilejul dezbaterilor prilejuite de simpozioanele de istorie și retrologie agrară a României, al căror mentor este distinsul cercetător Eugen Mewes. S-a insistat, deseori, la aceste extrem de utile reuniuni științifice asupra unei noi metodologii științifice specifice istoriei agrare, urmărindu-se o acțiune concertată în cercetările întreprinse. Materializarea acestui

imperativ științific a adus, deja, reale servicii procesului de adâncire a cunoașterii ocupațiilor agricole. Cele 15 ediții ale **Simpozionului de Istorie și retrologie agrară a României** au contribuit la clarificarea unor aspecte de fond ale problematicii. S-a evidențiat faptul că pentru a se ajunge la elaborarea unei istorii a agriculturii sunt necesare mai întâi studii analitice riguroase. Dat fiind stadiul descurajător în care se află studiile analitice privitoare la anumite localități, microzone și zone, cunoașterea aprofundată a realităților la nivelul întregului areal geografic este încă o problemă de viitor. O istorie a agriculturii circumscrisă provinciilor istorice românești, și cu atât mai mult întregului spațiu de locuire a poporului român, nu poate fi întocmită în prezent, pretențiile de acest gen fiind fără îndoială utopice⁹⁶.

Pentru elaborarea unor sinteze sunt necesare bogate cunoștințe de ordin tehnic, care, de cele mai multe ori, lipsesc istoricilor. Pe de altă parte, terminologia de specialitate și ansamblul problemelor de conținut sunt familiare agronomilor. Din păcate, acestora le lipsește metodologia cercetării istorice. În vederea cunoașterii temeinice a sistemelor de agricultură și a tehnicii agricole se impune, prin urmare, o coordonare a eforturilor diferitelor categorii de cercetători. O sinteză asupra istoriei agriculturii românești e posibilă numai printr-o muncă științifică interdisciplinară care să opereze cu un limbaj științific și o terminologie adecvate⁹⁷. Pentru ca cercetările să aibă un caracter complex, ele trebuie să vizeze, potrivit specialiștilor, dinamica unui număr de cel puțin șapte sisteme de interacțiune: economic, sociologic, tehnic, geografic, biologic, politic și juridic⁹⁸. În ultima perioadă, acei cercetători care abordează diferite aspecte ale istoriei agrare sunt cunoscuți în literatura de specialitate sub numele de "istorici agrari". Având fiecare o pregătire științifică distinctă (istorică, agronomică, economică, sociologică, geografică, etnografică, folclorică, lingvistică), ei se străduiesc să-și armonizeze metodologiile de lucru și să adopte un limbaj de specialitate acceptat prin consens. Menirea studiilor "istoricilor agrari" este atât științifică **cât și aplicativă**. Prin urmare, ele trebuie să evidențieze realitățile epocii și experiența acumulată de înaintași.

Considerațiile noastre asupra istoriografiei moderne și contemporane românești referitoare la creșterea animalelor în Moldova medievală au vizat, în mod firesc, aspecte generale. S-au avut în vedere numai studiile elaborate din perspectivă istorică, rezultatele în același domeniu ale etnografilor, geografilor, economiștilor, agronomilor, lingviștilor și folcloriștilor fiind prezentate cu alt prilej⁹⁹. În principal, s-a urmărit stabilirea etapelor și mijloacelor de cercetare ale problematicii. Concluzia esențială ce se degajă din analiza istoriografiei românești este aceea că zootehnia a jucat un rol predominant în ansamblul economiei agrare. Făcând această remarcă trebuie precizat că, în timp ce unii cercetători au ajuns la această concluzie prin investigații complexe, alții au luat în considerație doar unele aspecte nesemnificative. Cercetarea economiei zootehnice nu a fost înfăptuită unitar, iar factorului geografic nu i s-a acordat atenția cuvenită. Unii

cercetători au avansat idei generale, în timp ce investigațiile lor se refereau doar la o anumită zonă geografică. Vechile așezări sătești, gospodăriile senioriale și țărănești, au fost studiate prea puțin până acum. Or se știe, componentele de bază ale gospodăriei oferă indicii prețioase asupra ocupațiilor locuitorilor. Abia în ultima perioadă, istoricii au făcut o legătură mai strânsă între tipurile de așezări și ocupațiile locuitorilor din diferite zone ale țării.

O altă constatare se referă la terminologie, care nu este utilizată întotdeauna corect. Unii istorici operează încă cu noțiunea de agricultură pentru a defini cultura plantelor, deși, în mod firesc, agricultura cuprinde atât cultura plantelor, cât și creșterea animalelor¹⁰⁰. Acest aspect, la prima vedere formal, nu ar prezenta importanță, dacă în istoriografia noastră nu s-ar fi manifestat, timp îndelungat, tendința de a se opune cultivarea plantelor creșterii animalelor. De fapt, cultura plantelor și creșterea animalelor formează o unitate organică, raportul lor cantitativ și calitativ fiind o rezultată a interacțiunii dintre nivelul tehnic al producției, fizionomia cadrului natural, densitatea demografică etc. Insuficient a fost abordată până în prezent problematica direcției comerciale a economiei zootehnice, care ar putea contribui la elucidarea unor aspecte la nivel microzonal sau a întregului principat Moldova.

Caracterul complex al îndeletnicirilor agrare, precum și dificultatea abordării acestora în spirit interdisciplinar au constituit impedimente esențiale care au întârziat elaborarea unei monografii cuprinzătoare despre creșterea animalelor în Moldova medievală.

NOTE

1. Pentru evoluția cercetărilor în domeniu vezi: Paul Cernovodeanu, Constantin Rezachevici, *Înfăptuiri și priorități în medievistica românească*, în *Rdl*, 33 (1980), nr.7-8, pp. 1281-1376; Mihai Lazăr, *Din istoriografia românească privind creșterea animalelor în Moldova în epoca medievală*, în C.A.M. - Iași, 2/1979, pp. 145-148; Idem, *Creșterea animalelor în Moldova medievală în viziunea geografilor, etnografilor, sociologilor și filologilor*, în Suceava, tom. XIII-XIV/1986-1987, pp. 161-170; Idem, *Păstoritul în economia Moldovei medievale. Câteva repere bibliografice*, în "Studii și comunicări științifice" (Științe umaniste), Bacău, 1987, pp. 89-94.

2. Barbu P. Hașdeu, *Originile agriculturii la români*, în "Columna lui Traian", V (1874), pp. 49-53; Idem, *Originile viniculturii la români*, în "Columna lui Traian", V, (1874), pp. 89-95; Idem, *Originile păstoririi la români. Elemente dacice. Studiu de filologie comparată*, în "Columna lui Traian" V (1874), pp. 101-107, 124, 156, 173-177, 234-235.

3. A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol.II, Iași, 1896, pp. 65-68; Idem, *Studii economice*, Craiova, 1882; Idem, *Starea economică a țărilor române în epoca fanariotă*, în "Arhiva Societății științifice și literare din Iași", I (1889), nr. 1, pp. 32-50.

4. A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediție citată, vol.II, pp. 65-67; B.P. Hașdeu, *Originile agriculturii la români*, în loc. cit., pp. 50-51.

5. A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediție citată, vol.II, p. 68.

6. Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, vol. I, București, 1907, pp. 127-128 și 221, "Plugăria se făcea prea puțină, fiecare ara numai spre a strânge proviziunile neapărat trebuitoare pentru hrana lui" (*Ibidem*, p. 128). Adunând o parte din fondul de documente referitoare

la braniștea de la Bohotin, Radu Rosetti a întocmit un cuprinzător studiu despre istoricul ei. Deși a avut la dispoziție o bogată și variată informație, autorul a analizat-o doar parțial, fiind interesat în special de evoluția proprietății pe teritoriul braniștei și doar tangențial de ocupațiile economice (Idem, *Cronica Bohotinului*, în AARMSI, seria a II-a, tom. XVIII (1905-1906), București, 1906, pp. 153-324).

7. Ștefan Meteș, *Păstori ardeleni în Principatele Române*, Arad, 1925.

8. Andrei Veress, *Păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească (până la 1821)*, în AARMSI, seria a III-a, tom. VII, 1927, m. 6.

9. Ștefan Meteș avea să-și dezvolte considerațiile sale despre păstorit cu informații mult mai bogate în lucrarea: *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, București, 1971. Pentru problematica păstoritului vezi și: P. Cancel, *Păstoritul la poporul român: precizări etnografico-istorice, cu prilejul apariției studiului d-lui O. Densușianu: Păstoritul la popoarele romanice*, în "Convorbiri literare", nr.9 (1913); Ion Nistor, *Emigrările de peste munți*, în AARMSI, seria a II-a, tom XXXVII (1914-1915), pp. 815-865; Idem, *Bejenari ardeleni în Bucovina*, în "Codrul Cosminului", II-III (1925-1926), pp. 443-535.

10. Nicolae Iorga, *Istoria poporului românesc*, vol. I-IV, ediția a doua, București, 1925-1929; Idem, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, Craiova, 1921; Idem, *Istoria românilor prin călători*, vol. I-IV, București, 1928-1929; Idem, *Istoria românilor*, vol. III-VII, București, 1937-1938 ș.a.

11. Idem, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, București, 1908; Idem, *Developpement de la question rurale en Roumanie jusqu'a la reforme agraire*, București, 1929; Idem, *Vrancea și vrâncenii*, București, 1921; Idem, *Le caractere comun des institutions de sud-est de l'Europe* Paris, 1929 ș.a.

12. Hurmuzachi (colecția), vol. X, ediția N. Iorga, București, 1897 (prefața de N. Iorga); N. Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, București, 1900; Idem, *Negoțurile și meșteșugurile în trecutul românesc*, București, 1906; Idem, *Câteva știri despre comerțul nostru în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1915; Idem, *Polonais et Roumains. Relations politiques, economiques et culturelles*, București, 1921.

13. N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, ediție citată, vol. I, p. 201.

14. *Ibidem*, p. 204; vol. IV, p. 116.

15. *Ibidem*. Ideea preponderenței culturii plantelor în ansamblul economiei agricole, oarecum singulară în contextul istoriografiei românești interbelice, avea să cunoască o serie de nuanțări în lucrarea *Istoria românilor prin călători*, unde se afirmă că grânele nu se exportau întrucât "agricultura era mărginită la nevoile țării", în timp ce animalele se creșteau și se comercializau din belșug datorită existenței unor condiții excelente (*op. cit.*, vol. I, București, 1929, p. 129 și passim).

16. "Astfel deci, prin cunoașterea adevăratei stări a poporului și a țării, cade prejudecata istorică despre veșnicile și fără țel provocatoare de confuzii, ale păstorilor din care s-ar fi alcătuit în mod exclusiv neamul românesc în evul mediu. Păstorii români erau numai o parte din numerosul neam..." (N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, vol. I, pp. 204-205).

17. Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I-III, București, 1935-1937-1942.

18. N. Lăbușcă, *Despre cuniță*, Iași, 1925; I. Vlădescu, *Despre dări și impozite*, București, 1925; Ilie Minea, *Reforma lui Constantin vodă Mavrocordat*, Iași, 1927; I.C. Filitti, *Despre reforma financiară a lui Constantin Mavrocordat*, București, 1928; Idem, *Considerații generale despre vechea organizare fiscală a Principatelor Române până la Regulamentul Organic*, București, 1935; Virgil Pântea, *Impozite, taxe și amenzi moldovenești până la 1504*, în CI, X-XII (1936), nr. 2, pp. 216-224 și XIII-XVI (1940), pp. 134-161; C.A. Stoide, *Despre sulgiu și ialoviță*, în volumul omagial *În memoria lui Constantin Giurescu*, București, 1944, pp. 493-502; Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, vol. II, partea a II-a, pp. 564-573; vol. III, partea I, pp. 146-147 și 214-269 și partea a II-a, pp. 460 și 633-708.

19. La reliefarea diverselor aspecte ale comerțului cu vite pe piața internă și-au adus contribuția mai multe categorii de specialiști. Vezi în acest sens: Ion Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16 Jahrhunderts*, Cernăuți, 1912; D.Z. Furnică, *Din istoria comerțului la români*, București, 1908; N.A. Bogdan, *Din trecutul comerțului moldovenesc*, Iași 1925; Gheron Netta, *Bîlciriile în comerțul nostru*, București, 1939; Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. I-II, București, 1925;

Gh. Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930; I. Holban, *Contribuție la istoria comerțului românesc în secolul al XVIII-lea*, în "Economia românească", 1942, nr. 4-5.

20. I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV, XV und XVI Jahrhundert*, Gotha, 1911; Gh. Duzinchievici, *Contribuții la legăturile comerciale româno-polone în sec. al XVIII-lea*, în *RI*, XXI (1935), nr. 7-9; Alex. Doboși, *Relațiile comerciale ale Principatelor Române cu Veneția*, Cluj, 1936.

21. Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, I, București, 1907; Idem, *Despre originea și transformările clasei stăpânitoare din Moldova*, în *AARMSI*, seria a II-a, tom XXIX (1906-1907), București, 1907, pp. 145-212; Idem, *Cum se căutau moșiile în Moldova la începutul veacului al XIX-lea. I. Condica de răfuială a hatmanului Răducanu Roset cu vechilii pe anii 1798-1812*, în *AARMSI*, seria II, tom. XXXI (1908-1909), București, 1909, pp. 217-351; Nicolae Iorga, *O gospodărie moldovenească la 1777, după socotelile cronicarului Ioniță Canta*, București, 1928; I.C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864*, București, 1935; N.A. Bogdan, *Imașul târgului Iașilor*, în "Ioan Neculce", 1924, fasc. 4, pp. 46-80; Gh. Ghibănescu, *Cheltuielile casei Roznovanului pe jumătate de an (aprilie-octombrie). Sama de cheltuiala casii de la 1803 aprilie 1 până la 1804 martie 31*, în "Ioan Neculce", 1931, fasc. 9, pp. 239-262.

22. În general, vechea noastră istoriografie a acordat mai multă atenție publicării izvoarelor economice decât analizei lor sistematice. Editarea sâmbilor mănăstirești din anul 1742 de către Ioan Bogdan, valoroasele colecții de documente publicate de Theodor Codrescu, Nicolae Iorga, Mihai Costăchescu, Gheorghe Ghibănescu, Ion Antonovici, Aurel Sava, Teodor Bălan, Andrei Veress, numărul impresionant de documente externe publicate în colecția Hurmuzachi sunt un indiciu în acest sens.

23. Vezi și: Ștefan Olteanu, *Sensul și semnificația îndeletnicirilor agrare în trecutul poporului român*, în "Terra Nostra". III (1973), p. 61.

24. C. Cihodaru, *Braniștile și problema apariției rezervei senioriale în Moldova*, în *AȘUI*, serie nouă, istorie, III (1957), fasc. 1-2, pp. 30-51; Valeria Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec.XIV-XVII)*, București, 1957, pp. 15-76 și 211-318; Valeria Costăchel, *Unele considerații privind rezerva seniorială în Țara Românească și Moldova în sec.XV*, în *Analele Universității București*, istorie, X (1961), nr. 20, pp. 25-36; Pavel Blaj, Ioan Iosep, *Contribuții la cunoașterea braniștilor din Bucovina*, în *Suceava*, vol. XVII-XVIII/1990-1991-1992, pp. 90-104.

25. Pavel Blaj, Ioan Iosep, *Contribuții la cunoașterea braniștilor în Bucovina*, în *loc. cit.*, pp. 30-34 și 50. În cazul de față, noțiunea de agricultură are sensul de cultivarea plantelor.

26. *Ibidem*, pp. 41-42.

27. C. Cihodaru, *Satele din regiunea Hangu-Bicaz în secolele XIV-XIX*, în *AȘUI*, serie nouă, istorie, XII (1966), pp. 1-36 și XIII (1969), pp. 1-47.

28. Pavel Blaj, Ioan Iosep, *Contribuții la cunoașterea braniștilor din Bucovina*, în *loc. cit.*, pp. 90-104.

29. Valeria Costăchel, *Unele considerații privind rezerva seniorială în Țara Românească și Moldova în sec.XV*, în *loc. cit.*, pp. 25-36.

30. *Ibidem*, p. 33.

31. Idem, *Despre problema obștilor agrare în Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XV*, în *SMIM*, II (1951), nr. 1, pp. 91-108; C. Cihodaru, *Contribuții la cunoașterea obștii țărănești în Moldova*, în *S.C.S.- Iași*, istorie, VII (1956), fasc. 1, pp. 1-34; Valeria Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, Editura științifică, 1957, pp. 79-108; C. Cihodaru, *Note și discuții pe marginea volumului "Viața feudală"*, recenzie, în *S.C.S.- Iași*, istorie, IX (1958), fasc. 1-2, pp. 163-177; P.P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova - epoca feudală*, Ed.Academiei, București, 1964.

32. C. Cihodaru, *Forme de proprietate feudală în Moldova*, în *S.C.S. - Iași*, seria III (științe sociale), VI (1955), fasc. 3-4, pp. 1-30; Idem, *Câteva constatări în legătură cu proprietatea feudală și situația țărănimii din Moldova în a doua jumătate a sec. al XV-lea*, în *S.C.S. - Iași*, istorie, XII (1961), fasc. 1, pp. 31-66.

33. Gh. Platon, *Cu privire la evoluția rezervei feudale în Moldova de la sfârșitul sec. al XVII-lea până la legea rurală din 1864*, în SAI, V (1963), pp. 201-243; Idem, *Domeniul feudal în Moldova în preajma revoluției de la 1848*, Iași, Junimea, 1975; Idem, *Geneza revoluției române de la 1848*, Iași, Editura Junimea, 1980, pp. 33-54; 114-212; Gh. Platon, Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea*, București, 1995, passim.
34. C. Turcu, *Cele mai vechi statistici moldovenești*, în S.C.S., istorie, Iași, VII (1956), fasc. 2, pp. 57-88; M. Grosu, *Valoarea documentară a condiciilor de socoteli*, în SRdI, 23 (1970), nr. 1, pp. 43-54; Fl. Constantiniu, *Izvoarele privind relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, în RA, nr. 4, 1971.
35. N. Corivan, I. Grămadă, *Despre gospodăria feudală din Moldova în prima jumătate a sec. al XVIII-lea*, în SMIM, V (1962), pp. 257-279.
36. *Ibidem*, p. 269.
37. Corneliu Istrati, *Despre gospodăria moșierească din zona de munte a Moldovei la mijlocul sec. al XIX-lea*, în AIIAI, VII (1971), pp. 245-260; Idem, *Despre diferențierea țăranimii clăcașe din regiunea de munte a Moldovei la sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea*, în S.C.S. - Iași, istorie, XII (1961), fasc. 1, pp. 117-132; Idem, *Relațiile dintre țărani și stăpânii moșilor în regiunea de munte a Moldovei în perioada de destrămare a feudalismului și apariție a relațiilor capitaliste*, rezumatul tezei de doctorat, Iași, 1979.
38. Idem, *Despre gospodăria moșierească din zona de munte a Moldovei la mijlocul sec. al XIX-lea*, pp. 248-249.
39. Idem, *Aspecte ale agriculturii într-o gospodărie boierească din Moldova la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în C.A.M., Iași, 5 (1972), nr. 1, pp. 123-132; Dimitrie Cantemir despre agricultura Moldovei, în C.A.M. - Iași, 6 (1973), nr. 4, pp. 143-148.
40. Gh. Sibechi, *Contribuții privitoare la unele aspecte economice din ocoalele domnești ale Moldovei în secolele XV-XVII*, în "Studii și comunicări - revista Muzeului județean de istorie și etnografie Vrancea", Focșani, 1979, pp. 45-59; Idem, *Preocupări pentru introducerea culturilor mai productive în Moldova în secolele XVII-XVIII*, în C.A.M., Iași, nr. 2 (62), 1982, pp. 153-156; Idem, *Câteva știri despre cultura leguminoaselor pentru boabe și a legumelor în Moldova, în secolul al XVIII-lea*, în C.A.M., Iași, nr. 4, 1981, pp. 141-144.
41. Idem, *Știri despre creșterea bovinelor în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în C.A.M., Iași, nr. 1, 1982, pp. 145-149; Idem, *Câteva aspecte din creșterea cabalinelor în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în C.A.M., Iași, nr. 4/1983, p. 151-155; Idem, *Note despre creșterea ovinelor în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în C.A.M., Iași, nr. 2/1984, pp. 149-152.
42. Gh. Sibechi, *Știri despre creșterea bovinelor în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în loc. cit., p. 149.
43. *Ibidem*.
44. C. Cihodaru, **recenzie** la volumul Valeriei Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *op. cit.*, în S.C.S. - Iași, istorie, an VIII, 1957, fasc. 1, pp. 253-254; Gh. Pungă, *O scutărie domnească din vremea lui Alex. Lăpușneanu*, în AȘUI, serie nouă, istorie, tom XXX/1984, pp. 43-48; Idem, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1994, pp. 57-97.
45. C. Șerban, *Un document inedit privind recensământul bovinelor și cabalinelor din Moldova (secolul XVIII)*, în C.A.M., Iași, nr. 3/1986, pp. 153-156.
46. T. Bălan, *Din istoricul Câmpului lung Moldovenesc*, București, 1960; Octav Monoranu, Emil I. Emandi, *Aspecte ale economiei agricole medievale în așezările din podișul Sucevei (secolele XIV-XVI)*, în Suceava, VI-VII (1979-1980), pp. 77-98; Emil I. Emandi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei (din secolul IX până în prima jumătate a secolului XIV) în lumina cercetărilor istorice, arheologice, paleobotanice și antro-po-geografice*, în Suceava, VIII (1981), pp. 199-242; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (secolele XI-XVII)*, București, Ed. Academiei, 1982; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, Octav Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (secolele XIV-XVII)*, Suceava, 1982.

47. Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*, pp. 24-32 și 49-67.
48. *Ibidem*, pp. 68-78. Vezi, de asemenea, pentru realitățile de la nivelul întregii Moldove din prima jumătate a sec. al XIX-lea: Ecaterina Negruți, *Economia agrară și dezvoltarea demografică a Moldovei în prima jumătate a sec. al XIX-lea*, în C.A.M. - Iași, 1980, nr. 3, pp. 132-133.
49. Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iași vechilor zidiri, până la 1821*, Iași, Ed. Junimea, 1974, p. 34; Mircea D. Matei, *Observații în legătură cu raporturile economice dintre orașele medievale și satele situate în împrejurimile acestora (Realități din Țara Românească și Moldova, în SCIVA, 39 (1978), nr. 3, p. 367; C. Cihodaru, Gh. Platon (redactori responsabili), Istoria orașului Iași, vol. I, Iași, Ed. Junimea, 1980, pp. 67-71, 95-96, 102, 146-149; 421, 441-442; Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII, Iași, Ed. Junimea, 1980, pp. 39, 43-44, 75; Gh. Pungă, Contribuții documentare privind evoluția târgului Ștefănești (sec. XV-XVII), în AIIAI, XV (1979), p. 283; Idem, Noi contribuții la istoria târgului Ștefănești (sec. XVIII - mijlocul sec. XIX), în AIIAI, XVII (1980), pp. 321-344; Paul Păltănea, Știri despre economia orașului Galați în sec. al XV-lea și al XVI-lea, în Danubius, 5 (1971), pp. 101-114; Idem, Informații privind comerțul orașului Galați în sec. al XVI-lea, în AIIAI, 9 (1972), pp. 145-157; Mircea D. Matei, Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea), București, 1989, passim; Ioan Caproșu, Vechea catedrală mitropolitană din Suceava, Iași, 1980, pp. 7-23.*
50. C. Cihodaru, Gh. Platon (coordonatori), *op. cit.*, pp. 423-424.
51. *Ibidem*, pp. 67, 148-149, 165-171, 195 și 421.
52. *Ibidem*, pp. 150, 353 și 394; Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, București, Ed. Academiei, 1977, pp. 39-48.
53. C. Cihodaru și Gh. Platon, *op. cit.*, pp. 112, 117-119, 120-122 și 127; Vasile Neamțu, Comerțul cu piei și prelucrarea lor în Moldova în sec. XV-XVII. Contribuții la istoria economică a Moldovei, în S.C.S. - Iași, 2 (1951), fasc. 1-2, pp. 531-549. Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, pp. 90-91, 95-96; Ștefan Olteanu și Constantin Șerban, Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu, București, Ed. Academiei, 1969, pp. 31, 33-34, 54-56, 66-67; 79-89, 127, 132, 134-135, 138, 140, 143 și 147, 155, 169-177, 249, 258, 269-270 și 272-273. V. Neamțu, Contribuții la cunoașterea meșteșugurilor ieșene legate de alimentația populației în sec. XVII, în AȘUI, XVII (1971), fasc. 2, pp. 222.
54. Gh. Sibechi, Contribuții privitoare la unele aspecte economice din ocoalele domnești ale Moldovei în secolele XV-XVII, în "Studii și comunicări", Focșani, 1979, pp. 45-59.
55. Ioan Murariu, Veniturile și cheltuielile unei familii boierești din Moldova între anii 1782 și 1789, în "Carpica", VI (1973-1974), pp. 107-113; Idem, Economia ținutului Bacău în prima jumătate a sec. al XIX-lea, în "Carpica", XII (1979), pp. 247-251; Dumitru Agache, Veniturile și cheltuielile mănăstirii Sf. Spiridon din Iași între anii 1771-1823, în AIIAI, XV (1978), pp. 335-351; Corneliu Istrati, Aspecte ale agriculturii într-o gospodărie boierească din Moldova, în C.A.M., Iași, III (1970), nr. 2, pp. 138-147.
56. *Istoria României*, vol. II, București, Editura Academiei, 1962; vol. III, București, Ed. Academiei, 1964, passim; Valeria Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, Ed. Științifică, 1957; V. Mîhorea, *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, București, Ed. Academiei, 1968; Sergiu Columbeanu, *Probleme ale economiei agrare în secolul al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea în țările române*, în "Studii și materiale economice", vol. I-II, București, 1968, pp. 175-180; Gh. Platon, Fl. Platon, *op. cit.*, passim ș.a.
57. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Economia agrară a Țării Românești și Moldovei descrisă de călători străini (sec. XV-XVII)*, în SRdI, 21 (1968), nr. 5, pp. 851-857; Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (sec. XV-XVIII)*, București, Ed. Academiei, 1973; Mihai Lazăr, *Călători străini despre creșterea animalelor în Moldova în secolele XVI-XVIII*, în *Hierarus - Anuarul Muzeului județean Botoșani I* (1978), pp. 361-372; Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. I, București, Editura Sport-Turism, 1985.
58. C. Istrati, *Dimitrie Cantemir despre agricultura Moldovei*, în C.A.M. - Iași, 6 (1973), nr. 4, pp.

143-148; Mihai Lazăr, *Creșterea animalelor în Moldova în secolele XVII-XVIII în viziunea cronicarilor în "Terra Nostra"*, IV (1981), pp. 203-214.

59. P.P. Panaiteșcu, *Producția și viața economică*, în Valeria Costăchel, P.P. Panaiteșcu, A. Cazacu, *op.cit.*, pp. 15-28; Idem, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 134.

60. P.P. Panaiteșcu, *Producția și viața economică*, în *op. cit.*, pp. 15-28.

61. Spre deosebire de acest punct de vedere, larg răspândit în istoriografia noastră, în ultimul timp s-a exprimat și opinia potrivit căreia păstoritul transhumant datează dintr-o perioadă mai recentă, având la bază nu cauze naturale, ci de ordin economic (C. Constantinescu-Mircești, *Păstoritul transhumant și implicațiile lui în Transilvania și Țara Românească în secolele XVIII-XIX*, București, Ed. Academiei, 1976; Corneliu Bucur, *Direcții ale demografiei istorice românești: transhumanța pastorală*, în *RdI*, 31 (1978), nr. 12, pp. 2285-2305).

62. Ioan Iosep, *Un fenomen inedit: transhumanța câmpulungeană*, în *Codrul Cosminului*, (serie nouă), nr. 1 (11), 1995, pp. 285-294.

63. V. Mihoșdea, *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, passim; Idem, *Maîtres et sol et paysans dans les Principautés Roumaines au XVIII-e siècle*, Bucarest, 1971.

64. V. Mihoșdea, *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, p. 271.

65. *Ibidem*, p. 274.

66. C.C. Giurescu, *Principatele Române la începutul sec. al XIX-lea*, București, 1957; Idem, *Contribuții la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române până la 1848*, București, 1972; C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I-II, București, 1975-1976; C.C. Giurescu, *Istoria pădurii românești*, București, 1976; Idem, *Probleme controversate în istoriografia română*, București, 1977.

67. Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, p. 234; C.C. Giurescu, *Principatele Române la începutul secolului al XIX-lea*, passim.

68. C.C. Giurescu, *Istoria pădurii românești*, passim.

69. Șt. Olteanu, *Aspecte ale dezvoltării agriculturii românești pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în sec. XIV-XV*, în "Terra Nostra", 2 (1971), pp. 31-43; Idem, *Sensul și semnificația îndeletnicirilor agrare în trecutul poporului român*, în "Terra Nostra", III (1973), pp. 55-66; Idem, *Societatea românească la cumpăna de milenii (secolele VIII-XI)*, București, Ed. științifică și enciclopedică, 1983.

70. Șt. Olteanu, *Sensul și semnificația îndeletnicirilor agrare în trecutul poporului român*, în *loc. cit.*, pp. 55-66.

71. V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIII-e siècle*, București, Ed. Academiei, 1975; Dan Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice în Moldova referitoare la agricultura din secolele VI-XI e.n.*, în "Terra Nostra", III (1973), pp. 223-232; Șt. Olteanu, *Aspecte ale dezvoltării agriculturii pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în sec. X-XIV*, în *loc. cit.*, pp. 31-43; Idem, *Societatea românească la cumpăna de milenii (secolele VIII-XI)*; Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Chepte, *op. cit.*; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, Octav Monoranu, *op. cit.*; Mircea D. Matei, *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1989, pp. 16-166; Alexandru Artimon, *Rolul comerțului în dezvoltarea urbană a târgurilor din sud-vestul Moldovei în secolele XIV-XVII*, în "Analele Brăilei", serie nouă, an 1, nr. 1/1993, pp. 245-264; Mihai Lazăr, *Comerțul Moldovei cu animale și produse animaliere (secolele XV-XVIII). Unele considerații istoriografice*, în vol. *Al XIV-lea simpozion național de istorie și retrologie agrară a României*, Bacău, 23-27 august 1994, pp. 29-30.

72. P.P. Bârnea, *Sels'kie poselenija Moldavii XV-XVII vv*, Kișinev, 1969; D.M. Dragnev, *Sel'skoe hozeajstvo feodal'noi Moldavii (konet XVII - nacealo XIX v)*, Kișinev, 1975, pp. 23-27, 91-104, 106-118, 196-197, 200-202; F.A. Grecul, *Agrarnâie otroșenija v Moldavii v XVI - pervoi polovine XVII vv*, Kișinev, 1961; *Moldavskii feodalizm. Obscee i osobennoe* (otv. redactor P.V. Sovetov), Kișinev, 1991; L.L. Polevoi, *Očerki istoriceskoi geografii Moldavii XIII-XV vv*, Kișinev, 1979; P.V. Sovetov, *Isledovaniia po istorii feodalizma v Moldavii*, I, Kișinev, 1972; Idem, *Obscee i osobennoe v razvitii form moldavskogo feodalizma*, în vol. *Moldavskii feodalizm. Obscee i osobennoe*, Kișinev, 1991, pp. 149-212; Idem,

Razvitie feudalizma i Krest'eane Moldavii (Ocerki istorii renti v XVI - naceale XVII v.), Kișinev, 1980.

73. D.M. Dragnev, *Sel'skoe hozeaistvo feodal'noi Moldavii (koneț XVII - nacealo XIX vv)*, pp. 23-27; L.L. Polevoi; *Ocerki istoriceskoi geografii Moldavii XIII-XV vv*, passim.

74. F.A. Grecul, *op. cit.*; vezi și D.M. Dragnev, *op. cit.*, pp. 23-27.

75. Vezi în acest sens și D.M. Dragnev, *op. cit.*, pp. 196-197; N.A. Mohov, *K voprosu o sootnoșenii zemledeliea i scotovostva v ekonomike Moldavii XIV-XVII vv*, în *Ejegovodnik po agrarnoi istorii Vostocnoi Evropi*, 1960, Kiev, 1962; E.M. Podgradskaia, *Ekonomiceskie sveazi Moldovi so staranami jentral'noi i vostocinoi Evropi v XVI-XVII vv*, Kișinev, Ed. Știința, 1991.

76. Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, pp. 39-48.

77. V. Neamțu, *Comerțul cu piei și prelucrarea lor în Moldova în sec. XV-XVII*, în S.C.S. - Iași, 2 (1951), nr. 1-2, pp. 531-549; N. Corivan, I. Grămadă, *loc. cit.*, pp. 257-279; P.P. Panaiteșcu, *Producția și viața economică*, în *op.cit.*, pp. 15-28; C. Șerban, *Contribuții cu privire la problema pieței interne a Țării Românești și Moldovei în timpul feudalismului dezvoltat (sec. XV-XVIII)*, în *SRdI*, 17 (1964), nr. 1, pp. 27-44; Șt. Olteanu, *Comerțul pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în sec. X-XIV*, în *SRdI* 22 (1969), nr. 5, pp. 849-874; Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. XVI și prima jumătate a sec.XVII*, în *SMIM*, 4 (1960), pp. 273-306; Eadem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. al XVII-lea*, în *SRdI*, 21 (1968), nr. 1, pp. 29-51; Mircea D. Matei, *Producția și schimbul de mărfuri în faza de cristalizare a vieții urbane medievale în Țara Românească și Moldova (sec. XIII-XIV)*, în *loc. cit.*, pp. 369-377; Paul Păltănea, *Informații privind comerțul orașului Galați în sec. al XVI-lea*, în *AlIAI*, 9 (1972), pp. 145-157; Ioan Murariu, *Veniturile și cheltuielile unei familii boierești din Moldova între 1782 și 1789*, în *loc. cit.*, pp. 107-113; Idem, *Prețurile cu care se vindeau unele mărfuri în Moldova la sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea*, în "Carpica", Bacău, 7 (1975), pp. 123-148; Idem, *Comerțul intern al Moldovei la sfârșitul sec. al XVIII-lea și primele decenii ale sec. al XIX-lea*. Rezumatul tezei de doctoral, Iași, 1978; D. Agache, *loc.cit.*, pp. 335-351.

78. C. Șerban, *Contribuții cu privire la problema pieței interne a Țării Românești și Moldovei în timpul feudalismului dezvoltat (sec. XV-XVIII)*, pp. 27-44; Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. XVI și prima jumătate a sec. XVII*, în *loc.cit.*, pp. 273-306; Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, pp. 39-48; Ioan Murariu, *Comerțul intern al Moldovei la sfârșitul sec. al XVIII-lea și primele decenii ale sec. al XIX-lea*, pp. 4-14.

79. Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. XVI și prima jumătate a sec. XVII*, în *loc. cit.*, pp. 273-306; Eadem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. al XVII-lea*, în *loc. cit.*, pp. 29-51; Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, pp. 39-48; Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (sec. XIV-XVI)*, în *SMIM*, X (1983), pp. 9-56.

80. Șt. Pascu, *Relațiile economice dintre Moldova și Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, pp. 203-218; Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (sec. XIV-XVI)*, București, 1965; Idem, *Unitatea economică a Țărilor Române în evul mediu (sec.XIV-XVI)*, în vol. *Unitatea și continuitatea în istoria poporului român*, București, 1968, pp. 135-152; M. Dan și S. Goldemberg, *Bistrița în sec. al XVI-lea și relațiile ei comerciale cu Moldova și Țara Românească*, în *Studia Historica*, Cluj, 1964, fasc. 2, pp. 22-83; Octav Monoranu, Emil I. Emandi, *Unele aspecte ale relațiilor comerciale dintre Bistrița și ținutul Sucevei în evul mediu*, în Suceava, V (1978), pp. 253-268; Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, vol. I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, pp. 19-127; Alexandru Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, București, 1989; Constantin A. Stoide, Ioan Caproșu, *Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova de la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850*, Chișinău, Editura Universitas, 1992. Lucrările menționate de noi valorifică, cu rezultate remarcabile, un volum impresionant de informații de arhivă.

81. Veniamin Ciobanu, *Aspecte ale relațiilor comerciale dintre Moldova și Polonia din secolul al XVIII-lea*, în *AlIAI*, VIII (1971), pp. 119-144; E.M. Podgradskaia, *Torgovăie zviazii Moldavii so Lvovom v XVI-XVII vekah*, Kișinev, 1968; Eadem, *Ekonomiceskie sveazi Moldovi so staranami jentral'noi i*

Vostocinoi Evropî v XVI-XVII vv, Kișinev, Ed. Știința, 1991.

82. Constantin C. Giurescu, *Relații între români și ruși (sec.XV-XIX)*, în *RIR*, 17 (1947), pp. 1-53; A. Constantinescu, *Relațiile comerciale româno-ruse în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea*, în "Analele româno-sovietice", istorie, 10 (1956), nr. 3, pp. 85-91; Tr. Ionescu-Nișcov, A. Constantinescu, *Relațiile comerciale româno-ruse în a doua jumătate a sec. al XVII-lea*, în "Analele româno-sovietice", istorie, 10 (1956), nr. 3, pp. 83-96; C. Enea, *Relațiile comerciale româno-ruse la mijlocul sec. al XVII-lea. Privilegiul comercial rus pentru negustorii moldoveni din 1656*, în "Studia Historica", 3 (1958), fasc. 2, pp. 67-82; Al. Vianu, *Cu privire la relațiile comerciale româno-ucrainene și româno-ruse la sfârșitul sec. al XVIII-lea*, în volumul *Studii privind relațiile româno-ruse și româno-sovietice*, București, 1958.

83. Al. Grecu (P.P. Panaitescu), *Relațiile Țării Românești și ale Moldovei cu Raguza (sec. XV-XVIII)*, în *SRdl*, 2 (1949), nr. 4, pp. 105-124.

84. Al. Vianu, *Aplicarea tratatului de la Kuciuk-Kainargi cu privire la Moldova și Țara Românească (1775-1783)*, în *SRdl*, XIII (1960), nr. 5, pp. 71-103; Mustafa A. Mehmet, *O nouă reglementare a raporturilor Moldovei și Țării Românești față de Poartă la 1792 (O carte lege - Kanunname - în limba turcă)*, în *SRdl*, 20 (1967), nr. 4, pp. 691-707; M. Berza, *Turcs. Empire otoman et relations roumano-turques dans l'historiographie moldove des XV-e - XVIII-e siècles*, în *RESEE*, X (1972), nr. 3, pp. 595-627; Mihai Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* în *Rdl*, 32 (1979), nr. 9, pp. 1731-1765.

85. Constantin C. Giurescu, *Les relations économiques austro-roumaines du XV-e au XVIII-e siècle*, în *RRH*, 7 (1968), nr. 5, pp. 743-759; Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, pp. 30-35.

86. Paul Cernovodeanu, *Relațiile economice ale Angliei cu țările române în perioada 1660-1714*, în *SRdl*, 21 (1968), nr. 2, pp. 259-272.

87. Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. XVI și prima jumătate a sec. XVII*, în loc. cit., pp. 296, 298-299; Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, pp. 57-97.

88. *Ibidem*; Ioan Murariu, *Comerțul intern al Moldovei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și primele decenii ale sec. al XIX-lea*, pp. 8-10; Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, pp. 84-97; C. Cihodaru, Gh. Platon (coordonatori), *op. cit.*, pp. 353-354.

89. A. Cazacu, *Veniturile Țării și ale domniei*, în Valeria Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *op. cit.*, pp. 355-392; N. Corivan, *Contribuții la obligațiile țăranilor din Moldova în prima jumătate a sec. al XVIII-lea*, în S.C.S. Iași, istorie, 8 (1957), nr. 1, pp. 63-85; P.P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc. Contribuții la studiul finanțelor feudale în Țara Românească și Moldova*, în *SRdl*, 16 (1961), nr. 1, pp. 49-85; N. Corivan, I. Grămadă, loc. cit., pp. 257-279; D. Mioc, *Les assemblées d'états et la fiscalité en Valachie et en Moldavie (XV-e - XVII-e siècles)*, în *RRH*, 5 (1966), nr. 2, pp. 197-233; Ariadna Camariano-Cioran, *Măsurile fiscale și administrative în Moldova (1753-1754)*, în *SMIM*, V, 1962, pp. 505-528; Al. Constantinescu, *Dările în secolele XIV-XV în țările române*, în *SAI*, 3 (1973), pp. 110-118; V. Mihordea, *Obligațiile locuitorilor dependenți: rumânii și vecinii față de vistierie*, în *SRdl*, 25 (1973), nr. 1, pp. 61-81; N. Grigoraș, *Imunitățile și privilegiile fiscale în Moldova (de la întemeierea statului și până în secolul al XVIII-lea)*, în *Rdl*, 27 (1974), nr. 1, pp. 55-77; Idem, *Reformele cu caracter administrativ din Moldova ale lui Constantin Mavrocordat*, în *CI*, Iași (seria nouă), VII (1976), pp. 123-164; Idem, *Privilegiile fiscale în Moldova (1741-1821) (I-II)*, în *AIAl*, XIV (1977), pp. 41-53 și XVIII (1981), pp. 183-200; Idem, *Dările în Moldova de la întemeierea statului și până la 1741 (II)*, în *CI*, Iași, XII-XIII (1981-1982), pp. 317-341; *Dările în Moldova de la întemeierea statului și până la 1741 (III)*, în *CI*, Iași, serie nouă, nr. XIV-XV/1983-1984, pp. 153-172. Pentru bibliografia în domeniu vezi: Mihai Lazăr, *Obligații fiscale privitoare la creșterea vitelor în Moldova medievală (secolele XV-XVIII). Considerații istoriografice*, în Suceava, tom. XVII-XVIII-XIX/1990-1991-1992, pp. 128-149.

90. Matei D. Vlad, *Impunerea și perceperea dărilor pe cai în țările române (până la sfârșitul secolului al XVII-lea)*, în *SRdl*, 10 (1957), nr. 3, pp. 135-152; H.H. Stahl, *Teoria "pământului gospod" și problema "dării cailor"*, în volumul *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969, pp. 124-186.

91. V. Miordea, *Văcărițul, dare temporară*, în *SRdI*, 21 (1968), nr. 3, pp. 449-467; M. Regleanu, *Un document necunoscut cu privire la văcărit*, în *RA*, 2/1966, pp. 318-320; M. Lazăr, *Contribuții la cunoașterea fiscalității în Moldova în secolul al XVIII-lea: văcărițul, cunița, alîmul și cornărițul*, în *Suceava*, VI-VII (1979-1980), pp. 149-161; Idem, *Date și sublinieri noi cu privire la sulgiu și ialoviță în Moldova în secolele XVI-XVIII*, în "Hierasus". Anuarul Muzeului Județean Botoșani, 1979, pp. 131-140; Idem, *Gorștina de oi în Moldova în secolele XV-XVIII*, în *Suceava*, VIII (1981), pp. 243-255. Un studiu mai nou, dens în idei și informații, abordează structurile fiscale din Moldova la începutul secolului al XVII-lea și modul de impunere și percepere al sulgiului (Ioan Caproșu, *Structuri fiscale și administrative într-un catastif moldovenesc de vistierie din 1606*, în *AlIAI*, tom. XXX/1993, pp. 253-278.

92. Nicolae Grigoraș, *Dăriile în Moldova de la întemeierea statului și până la 1741 (III)*, în *loc. cit.*, pp. 153-158; Mihai Lazăr, *Gorștina (desetina) de porci în Moldova în secolele XV-XVIII*, în *Suceava*, vol. X (1983), pp. 455-470.

93. N. Grigoraș, *Obligațiile în muncă față de stat și turci ale populației din Moldova (sec. XIV-XVIII)*, în *SRdI*, 18 (1965), nr. 4, pp. 895-913; M. Maxim, *Obligațiile militare, în muncă și în transport ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă în a doua jumătate a secolului XVI*, în *op. cit.*, pp. 99-109.

94. N. Grigoraș, *Principalele amenzi din Moldova în timpul orânduirii feudale (sec. al XV-lea - al XVIII-lea)*, în *AlIAI*, VI (1969), pp. 157-175; N. Stoicescu, *Treapădul și ciubotele în secolele XVI-XVIII*, *SRdI*, 22 (1969), nr. 2, pp. 281-288; *Instituții feudale din țările române. Dicționar* (coordonatori Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu), *passim*.

95. D. Mioc, H. Chircă și Ștefan Ștefănescu, *L'évolution de la rente feudale en Valachie et en Moldavie (XIV-e au XVIII-e siècle)*, în "Nouvelles études d'histoire", II (1960), pp. 221-252; N. Corivan, I. Grămadă, *loc. cit.*, pp. 257-279; N. Corivan, *Contribuții la obligațiile țăranilor din Moldova în prima jumătate a sec. al XVIII-lea*, în S.C.S., Iași, VIII (1957), nr. 1, pp. 63-85; Mihai Lazăr, *Considerații privind abuzurile săvârșite de stăpânii de moșii din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în *SAI*, 33-34 (1976), pp. 190-198; I. Ciubotaru, *loc. cit.*, pp. 87-120; V. Miordea, *Relațiile feudale din secolul XVIII în Moldova*, *passim*; C. Istrati, *Relațiile dintre țărani și stăpânii moșiilor în regiunea de munte a Moldovei în perioada de destrămare a feudalismului și apariție a elementelor capitaliste*, pp. 3-18.

96. Vezi în acest sens și Eugen Mewes, *Cercetarea istorică agrară în România*, în "Terra Nostra", nr. 4/1981, pp. 44-50.

97. *Ibidem*.

98. *Ibidem*, p. 45.

99. Vezi: Mihai Lazăr, *Creșterea animalelor în Moldova medievală în viziunea geografilor, etnografilor, sociologilor și filologilor*, în *Suceava*, tom XIII-XIV/1986-1987, pp. 161-170.

100. Pentru detalii în legătură cu domeniile de cercetare ale istoriei agrare și componentele structurale ale agriculturii vezi: Eugen Mewes, *Cercetarea istorică agrară în România*, în "Terra Nostra", IV/1981, pp. 43-64; Idem, *Relația agrar-agricol-rural*, în "Terra Nostra", IV/1981, pp. 89-96; Idem, *Cu privire la conținutul noțiunii de "istorie economică"*, în "Terra Nostra", IV/1981, pp. 31-42; Idem, *Clasificarea domeniilor de cercetare ale istoriei agrare*, în "Terra Nostra", IV/1981, pp. 79-88.

RÔLE ET PLACE DE L'ÉLEVAGE DU BÉTAIL DANS L'ÉCONOMIE DE LA MOLDAVIE MÉDIEVALE. CONSIDÉRATIONS HISTORIOGRAPHIQUES

RÉSUMÉ

L'élevage du bétail dans la Moldavie médiévale n'a pas encore fait l'objet d'une analyse approfondie dans l'historiographie roumaine. Pendant une période relativement longue, les historiens, les ethnographes, les folkloristes, les économistes, les agronomes, les géographes, les sociologues,

les linguistes etc. auxquels revenaient des tâches concrètes dans ce domaine, ont agi isolément, procédant à l'étude de l'ensemble des problèmes concernant l'élevage selon une vision unilatérale, apportant des arguments peu significatifs.

La complexité des occupations agricoles ainsi que la difficulté de les aborder dans un esprit unitaire ont constitué des impediments essentiels qui, jusqu'à présent, n'ont pas donné la possibilité de faire une étude ample à caractère monographique.

Dans cette étude nous nous sommes proposé d'analyser la contribution d'ensemble à la connaissance et à l'approfondissement des principaux aspects de l'économie zootechnique de la Moldavie médiévale. On a insisté sur les études axées surtout sur les principales réalités de l'économie de l'élevage.

L'analyse des principales études historiographiques modernes et contemporaines nous mène à la constatation que la plupart des historiens qui ont abordé les occupations agricoles spécifiques de l'époque médiévale ont traité surtout des aspects relatifs aux relations agraires. L'historiographie plus récente a déjà fait des pas importants dans la direction de la connaissance de caractère de l'économie féodale, du commerce intérieur et extérieur avec du bétail et des impôts sur le bétail, mais elle continue à rester déficitaire quant aux domaines comme l'évolution de l'exploitation féodale et paysanne le caractère, la dimension et le mode d'exploitation de la réserve seigneuriale, la division en zones géographico-économique des occupations, l'assurance de la base fourragère etc.

ISTORIOGRAFIA ARTEI ECLEZIASTICE DIN MOLDOVA SECOLELOR XIV-XVI. ARHITECTURA SI PICTURA INTERIOARA

Ion Solcanu

Arta ecleziastică a românilor din spațiul est carpatic a binemeritat atenția unui număr impresionant de specialiști, atât din țară cât și de peste hotare. Faptul se explică prin complexitatea și originalitatea creației artistice în discuție. Complexitate, pentru că la începuturile artei aulice est-carpătice s-au întâlnit aici influențele marilor stiluri ale vremii - bizantin, gotic și, mai târziu, renescentist - grefate pe o tradiție autohtonă dar, deopotrivă, trebuie avute în vedere durata și amploarea fenomenului în discuție, întins pe aproape 250 de ani și cuprinzând arhitectura - de lemn sau zid, sculptura în lemn și piatră, pictura murală deopotrivă cea interioară și exterioară, pictura icoanelor, broderia, orfevrăria etc.

Din această sinteză a influențelor marilor stiluri europene cu tradiția autohtonă a apărut o artă de o mare originalitate, marcată profund de acele particularități zonale, în care unii specialiști întrevăd un specific național¹. În arhitectura de zid apar soluții proprii de boltire și o desăvârșită proporționalitate a edificiilor, în vreme ce în pictură, detașarea neechivocă o realizează atât decorul interior cât, mai ales, cel exterior. La rândul lor, artele somptuoase care s-au înscris pe deplin acestei evoluții de excepție care îl îndreptățește pe Gabriel Millet să remarce, în lucrarea sa **Broderies religieuses de style byzantin** (Paris, 1947), valoarea artistică deosebită a broderiilor liturgice, de altar, epitafuri, dvere și zavase din Moldova secolului XV.

Așadar, un demers ca cel de față nu numai că este într-un totu legitimat, dar chiar deosebit de dificil. Dificultatea rezidă în bogăția și varietatea tematicii abordate de istoriografia de până la noi încât, de la bun început, se impun câteva precizări de natură metodologică. În primul rând, dat fiind cele expuse mai sus, nu putem pretinde o cuprindere exhaustivă a bibliografiei problemei deși, mărturisim, am tins către așa ceva. Apoi, în strânsă dependență cu aceasta este de la sine înțeles că doar o parte din bibliografie poate fi utilizată într-un asemenea demers deoarece multe dintre titluri sunt reluări și reveniri nesemnificative și de popularizare ale unor aspecte. Totodată, dorim o sinteză a celor mai importante probleme ale artei ecleziastice din Moldova secolelor XIV-XVI. Și iarăși, fără a avea pretenția semnalării tuturor problemelor importante ale fenomenului în discuție considerăm demersul nostru doar un început a cărei perfectibilitate nu o negăm.

Desigur, în cadrul fiecărui compartiment al artei ecleziastice din Moldova

feudală pot fi identificate anume aspecte asupra cărora istoriografia s-a oprit cu stăruință. Cum însă și istoria artei este supusă legilor progresului, ceea ce într-o anumită perioadă concentrează atenția cercetătorilor, iese din sfera preocupărilor lor într-o altă perioadă. Chiar dacă ar fi numai acest motiv și încă am fi îndreptățiți să nu aplicăm principiul cronologic în tratarea subiectului, ci unul sintetic. Așadar, vom prezenta opiniile istoriografiei privind cele mai de seamă aspecte din domeniile arhitecturii și picturii interioare din Moldova de la începutul secolului XIV la mijlocul secolului XVI, fără a întreprinde însă, noi înșine, vreo ierarhizare sau apreciere asupra acestora.

Arhitectura de lemn a precedat-o pe cea de zid din cărămidă sau piatră, iar numărul bisericilor de lemn era predominant. Istoricii de artă au fost preocupați de stabilirea raportului dintre edificiile de lemn și cele de zid, mai precis în ce a constatat influențele celor dintâi asupra celor din urmă. În funcție de această principală problemă s-au detașat o serie de aspecte precum: identificarea unor vechi biserici de lemn, fie arheologice, fie la suprafața solului, datarea acestora și stabilirea planimetriei.

Pentru secolul XIV au fost semnalate, arheologic, vestigiile unor edificii de lemn la Rădăuți, Suceava și Tg. Trotuș. Cea dintâi a fost pusă în evidență de săpăturile din anii 1974-1977 în cuprinsul bisericii Sf. Nicolae, în suprafața actualului naos și altar și datată, în temeiul materialelor arheologice - monede și obiecte de podoabă - "cel mai târziu în a doua decadă a veacului XIV"².

Biserica de lemn de la Suceava este suprapusă, ca și precedenta, de un edificiu de zid de la începutul secolului XV acoperit, la rândul său, de actuala biserică Sfânta Inviere (1551) ctitorită de Elena Rareș. Lăcașul de lemn, cu soclul de piatră, a funcționat între a doua jumătate a secolului XIV și începutul secolului XV, după opinia lui Emil I. Emandi, unul dintre arheologii care au efectuat săpăturile în anii 1982 și 1983³.

Tot din a doua jumătate a secolului XIV datează și biserica de lemn din Trotuș, ridicată pe soclu de piatră de râu și de carieră⁴. Mult mai târzie, de la mijlocul secolului XVI, ar fi biserica de lemn, pe o substrucție de piatră, descoperită la începutul deceniului șase al secolului nostru pe platoul din fața Cetății de Scaun a Sucevei⁵.

O bibliografie impunătoare⁶ există în legătură cu biserica de lemn de la Putna, pe care tradiția consemnată de cronicarul Nicolae Costin la începutul secolului XVIII o atribuie lui Dragoș Vodă și mutată apoi, de Ștefan cel Mare, în vecinătatea ctitoriei sale putnene⁷. Pe temeiul unei inscripții, corelate cu informații documentare, memorialistice și de altă natură s-a demonstrat că edificiul există cert în a doua jumătate a secolului XVI, dar nu este exclusă prezența sa anterioară, în veacul XV sau chiar XIV⁸.

Desigur, construcțiile abia menționate reprezintă o parte infimă din ceea ce exista în Moldova secolelor XIV-XVI. O listă, inclusiv a bisericilor de lemn anterioare domniei lui Ștefan cel Mare, elaborată pe baze documentare⁹, probează

tocmai afirmația noastră. Altele sunt amintite de documentele din 15 și 16 martie 1490 ca fiind încă în vremea lui Alexandru cel Bun¹⁰.

Construită din bârne de stejar cioplite în patru muchii, așezate orizontal (după sistemul Blockverband) și prinse în cuie de lemn sau în "coadă de rândunică", biserica de lemn de la Putna a avut un plan inițial simplu, în formă de navă dreptunghiulară, cu altar, naos, pronaos, cu extremități poligonale. Bolta era unică, semicilindrică, cioplită în bârne de stejar, racordată la est și vest cu fâșii curbe¹¹. Acest plan îl avea și biserica de lemn descoperită pe platoul din fața Cetății de Scaun a Sucevei¹².

Edificiile de la Troțuș și Suceava (de sub actuala biserică Sf. Înviere), ambele datate în a doua jumătate a secolului XIV, aveau același plan dreptunghiular, cu absida altarului poligonală, decroșată, din cinci laturi, un naos pătrat și un pronaos îngust în raport cu naosul și, probabil, absidat poligonal¹³.

Biserica de lemn suprapusă de cea de zid, cu hramul Sf. Nicolae (Rădăuți) avea nava tot pătrată, iar absida altarului rectangulară, dar mai îngustă decât nava și lipsită de pronaos¹⁴.

De o importanță particulară este raportul dintre arhitectura ecleziastică de lemn și cea de zid, tratat fie în studii monografice, fie în lucrările destinate istoriei arhitecturii. Pentru ca acest aspect să fie mai lesne de înțeles îl vom aborda abia după prezentarea edificiilor de zid, în paragraful destinat a lămuri rolul influențelor asupra arhitecturii aulice moldovenești.

Arhitectura ecleziastică de zid din Moldova secolelor XIV-XVI a acumulat deja o impresionantă bibliografie încât o sistematizare a acesteia poate fi făcută din unghiurile tipologiei edificiilor, interferențelor stilistice și a relației cu arhitectura de lemn.

Sub raport tipologic, cea dintâi constatare privește marea varietate a edificiilor de zid, fiind identificate ca aparținând planurilor gotic, sală, triconc, mixt, cruce liberă și cruce greacă complexă.

Edificii de cult cu structură gotică în Moldova secolelor XIV-XVI sunt în număr mic, dintre care doar două au aparținut populației românești: Sf. Neculai din Rădăuți și o alta la Giulești-Suceava. Cea dintâi a provocat o întreagă literatură privitoare la datarea și apartenența stilistică¹⁵. Cele două opinii care atribuiau monumentul fie lui Bogdan I¹⁶, fie lui Alexandru cel Bun¹⁷ s-au dovedit caduce în urma investigațiilor arheologice din anii 1974-1977 care îl plasează în timpul domniei lui Petru I¹⁸.

Dacă problema datării pare să fie rezolvată, cel puțin până la ivirea unei alte probe, aceea a apartenenței stilistice rămâne încă deschisă. În legătură cu aceasta s-au formulat două ipoteze. Prima, în ordine cronologică, consideră edificiul ca fiind o bazilică romanică târzie, cu trei nave, având bolțile colateralilor perpendiculare pe bolta în leagăn cu arce dublouri dar, deasupra colateralilor din naos se găsesc mici încăperi-tainițe, prevăzute cu bolți semicilindrice dispuse pe axa longitudinală. Acest sistem este specific cistercian, deci gotic incipient, adaptat însă cultului

ortodox prin compartimentarea edificiului în altar, naos și pronaos (pridvorul aparține domniei lui Alexandru Lăpușneanul)¹⁹. Pentru o încadrare a edificiului stilului romanic recunoscând însă și influența elementelor gotice (redușe însă la prezența contraforturilor) și a celor bizantine (compartimentarea) s-au pronunțat G. Balș²⁰, P. Constantinescu-Iași²¹, Gr. Ionescu²², Virgil Vătășianu²³ pentru a reveni ulterior²⁴, D. Năstase²⁵.

O nuanțare a acestei încadrări tipologice aflăm la arhitectul Gheorghe Curinschi-Vorona, după care contraforturile ar fi "unicul element gotic" dar "cu rol predominant decorativ, dispariția câtorva dintre ei (restabiliți de către ultima restaurare) neaducând nici un prejudiciu stabilității edificiului". Pe acest temei apreciază construcția ca o "basilică romanică scurtă" de tip transilvan deci un altar și naos, la care s-ar fi alipit ulterior pronaosul. Ipoteza o susține pe observația că zidul despărțitor dintre naos și pronaos are o grosime "vădit disproporționată în raport cu sarcinile sale statice, demnă de un zid exterior"²⁶.

Cel de-al doilea edificiu gotic adaptat cultului ortodox cu altar poligonal cu cinci laturi în interior și în exterior, flancat de contraforturi dispuse în cele patru muchii ale sale, cu naosul de plan pătrat, cu un stâlp central, octogonal în secțiune și cu trei pilaștri angajați pe laturile de nord, sud și est, având în exterior, la nord și la sud, câte trei contraforturi, iar pronaosul îngust, de plan dreptunghiular cu o ușă spre exterior în axul longitudinal, are colțurile de N-V și S-V întărite de câte un contrafort dispuse în unghi de 45°, a fost identificat la Giulești (comuna Boroaia, județul Suceava) și atribuit lui Giulea-Dzula capitaneus - care la 6 mai 1387 garanta, alături de alți patru mari boieri, omagiul de vasalitate depus de Petru I al Moldovei față de regele Poloniei, Wladyslaw Jagello²⁷.

Pentru comunitățile catolice din Siret și Baia erau menționate la 1340 și, respectiv, 1345 mănăstiri franciscane. La 1371 biserica din Siret era înălțată la rang de catedrală a episcopatului catolic atunci înființat²⁸. Anterior anului 1384 se ridicase, tot aici, biserica Sfântul Ioan Botezătorul a mănăstirii dominicane²⁹, pentru ca la 1410 Alexandru cel Bun să dispună construirea la Baia a unei biserici dedicată Sfintei fecioare, în amintirea soției sale catolice, Margareta³⁰. Călătorii străini informează despre existența în secolele XVI-XVII a unei biserici a mănăstirii franciscane, cu sacristie și turn clopotniță³¹.

Edificiile de plan sală (zis și dreptunghiular sau longitudinal simplu) din Moldova secolelor XIV-XVI, deși reduse numeric, s-au bucurat de o atenție particulară, îndeosebi cele de la Dolheștii Mari și Bălinești.

Cea mai veche biserică de zid aparținând planului sală pare să fie cea de la Netezi (comuna Grumăzești, județul Neamț), pusă recent în evidență de săpăturile arheologice, a fost ctitorie de curte a boierului Bratul Netedul de la sfârșitul secolului XIV³². Altarul era semicircular atât în interior cât și în exterior, naosul constituit dintr-o simplă navă dreptunghiulară, cu o pereche de pile angajate în axul transversal, în timp ce pronaosul, mai îngust și cu aceeași pereche de pile, a fost adăugat ulterior.

O anume probabilitate stăruie însă asupra succesiunii cronologice a celorlalte construcții de plan sală de la Orhei, Dolheștii Mari, Lujeni, Bălinești, Volovăț etc. Cea de la Orhei, ridicată în două etape, se compune dintr-un altar semicircular și o navă dreptunghiulară de la începutul secolului XV, iar pronaosul supralărgit și prevăzut cu trei laturi spre apus ar fi ulterior³³.

Bisericele de la Dolheștii Mari și Bălinești au reținut atenția îndeosebi prin două aspecte: datarea și originea tipologică. Cea dintâi, unde la 1481 era înhumat portarul Șendrea, cumnatul lui Ștefan cel Mare, căzut în lupta din acel an la Râmnic, a fost considerată, de cei mai mulți, că datând dintr-o perioadă apropiată înmormântării lui Șendrea dar, oricum, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare³⁴. Paul Henry, pe temeiul simplității construcției, înclina pentru o datare mai veche deși, precaut, se opunea oricărei "precizări cronologice"³⁵. Mai recent, N. Grogoraș o plasa în vremea domniei lui Alexandru cel Bun "dacă nu și mai înainte" în baza corelării unor informații documentare sau chiar a lipsei altora³⁶.

G. Balș, Gr. Ionescu, Sorin Ulea³⁷, N. Grogoraș, V. Drăguț considerau că monumentul de la Dolheștii Mari, cu altarul pentagonal atât în interior, cât și în exterior, iar pronaosul și naosul acoperite cu bolți semicilindrice întărite la mijlocul fiecăreia cu câte un arc dublu în consolă și sprijinite pe stâlpi încorporați zidurilor mărginașe, ar descinde din biserica Sf. Neculae din Rădăuți, fiind o interpretare simplificată a acesteia.

Fără a exclude anumite influențe gotice (traseul pentagonal al altarului), Virgil Vătășianu aprecia utilizarea pilaștrilor încorporați zidurilor mărginașe și a dublourilor, care laolaltă închipuie un contrafort răsturnat, ca derivând din principiile arhitecturii bizantine atribuind construcția unui meșter local³⁸, iar Gh. Curinschi - Vorona vedea în acest edificiu "o influență a bisericilor de lemn de plan drept, care au transmis... anumite trăsături de plan. O reminescență a arhitecturii de lemn par să fie și absidele poligonale în exterior și circulare în interior care se întâlnesc atât la Lujeni, cât și la Dolhești și Bălinești"³⁹.

Acest din urmă edificiu, cu altar pentagonal în exterior, cu naosul și pronaosul boltite în semicilindri pe arce dublouri, cu trei laturi în partea vestică și un turn clopotniță etajat pe cea sudică, stă sub semnul unor influențe gotice evidente, îndeosebi în acoperirea primului nivel al turnului clopotniță⁴⁰, cu o boltă pe nervuri al căror profil este absolut identic cu al celor din "Turnul tezaurului" de la biserica mănăstirii Putna⁴¹. Deși pisană de la Bălinești indică anul 1499 decembrie 6 ca dată a târnosirii edificiului, acceptată ca atare de G. Balș⁴², Virgil Vătășianu⁴³, Ion I. Solcanu⁴⁴, mai recent, de V. Drăguț în *Arta gotică*, există și o a doua opinie care apreciază că la 1494 construcția și pictarea interioară a bisericii erau încheiate⁴⁵. Toți aceștia din urmă își întemeiază opțiunea pe: 1. lipsa din pisanie a anului de începere a construcției; 2. identificarea de către O. Tafrali a unor agrafile pe pictura din altar care ar indica anii 1493 și 1494⁴⁶, grafile dovedite însă a indica altceva și datând din secolul următor⁴⁷.

Biserica de plan triconc a avut în spațiul est-carpatic cea mai spectaculoasă

evoluție. De la cele dintâi exemplare datate în a doua jumătate a secolului XIV - până la Înălțarea - Neamț de la sfârșitul secolului XV, la Sf. Gheorghe-Suceava, Sf. Neculae-Probota din prima jumătate a veacului XVI și Sucevița de la apusul aceluiași veac, arhitecții le-au adus modificări, adaptându-le mereu noilor cerințe.

Descoperirea unor noi lăcașuri de plan triconc, numărul mare al acestora, diversitatea aspectelor privind evoluția lor precum boltirea, sporirea spațiului interior prin introducerea unor noi compartimente, decorul plastic al fațadelor etc. explică și bogăția literaturii de specialitate.

Alături de lăcașul Sf. Treime-Șiret a cărei plasare în a doua jumătate a secolului XIV fie în vremea lui Sas, fie a lui Petru I este unanim acceptată, deși nu cu probe irefutabile⁴⁸, cercetările din ultimele decenii au mai scos la iveală bisericele de plan triconc de la Volovăț și Vornicenii Mari, ambele din județul Suceava, iar pentru secolul al XV-lea, din timpul domniei lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare au fost cercetate, pe aceeași cale, edificiile de la Moldovița, Humor, Bistrița, Putna, Probota și Dobrovăț.

Construcțiile de la Volovăț⁴⁹ și Vornicenii Mari⁵⁰ au fost ctitoriile marilor boieri Giurgiu de la Volhoveț și, respectiv, Oană de la Tulova, vornic, ambele înălțate în ultimul sfert al veacului XIV. Toate aceste trei edificii se aseamănă între ele, fiind un triconc simplu, cu absida altarului decroșată și cu traseu semicircular și la exterior, cu naos și pronaos dreptunghiular, iar cele de la Siret și Vornicenii Mari cu un decor exterior realizat din cărămizi multicolore (albastru-peruzea, verde-oliv, galben și cafeniu)⁵¹.

Un aspect al triconcului de la est de Carpați a fost acela al sporirii spațiului interior. Am văzut deja că aceeași problemă s-a pus la un moment dat și pentru bisericele de plan dreptunghiular, edificiul religios de la Netezi, Neamț primind ulterior un pronaos. La fel s-a întâmplat și cu a doua ctitorie a vornicului Oană de la Tulova, biserica vechii mănăstiri a Humorului. Ridicată la începutul secolului XV numai cu altar și naos, i s-a adăugat un pronaos la sfârșitul aceluiași secol⁵². Alte soluții de mărire a spațiului interior a fost adaosul unor noi încăperi, ca gropnița, pridvorul și alungirea pronaosului, acoperit cu două calote dispuse în filă și supralărgirea lui.

Mult discutat în istoriografia de specialitate a fost momentul apariției gropniței, ca spațiu cu destinație funerară⁵³. Acest moment era plasat de istoriografie la începutul secolului XV, apreciindu-se că ultimul compartiment al ctitoriei lui Alexandru cel Bun de la Moldovița ar data tot de atunci încât spațiul dintre naos și pridvorul actual a fost identificat cu o gropniță⁵⁴. Opinia respectivă a întâmpinat însă, opoziție chiar la scurtă vreme după lansarea ei⁵⁵, pentru ca cercetări arheologice ulterioare să o infirme, probând faptul că încăperea dinspre vest a bisericii de la vechea mănăstire a Moldoviței a fost adăugată abia la sfârșitul secolului XV, în vremea lui Ștefan cel Mare⁵⁶.

Plasarea momentului apariției spațiului funerar - gropnița - la începutul secolului XV mai stăruie încă deoarece s-a afirmat, fără a se publica însă

rezultatele investigațiilor arheologice, că prima biserică de zid a mănăstirii Bistrița, ctitoria aceluiași Alexandru cel Bun, a dispus de un asemenea compartiment⁵⁷ încât, sub acest aspect, controversa rămâne deschisă. Nu însă dacă e vorba de plasarea acestui moment în deceniul șapte al secolului XV deoarece recentele cercetări de la Probota au dovedit că edificiul ridicat aici de Ștefan cel Mare în jurul anului 1465 dispunea de o încăpere aflată între naos și pronaos, destinată înhumării⁵⁸.

Biserica de la Putna, care a urmat imediat ridicării celei de la Probota, a avut de asemenea, un spațiu funerar de la bun început⁵⁹. Faptul este explicat atât prin experiența de la monumentul anterior, probotean, cât și prin destinația de necropolă ctitoricească. Odată ajunși aici arhitecții ștefanieni au reluat acest compartiment la edificiile Inălțarea-Neamț și Dobrovăț, apoi în secolul XVI, la Probota, Moldovița, ctitorii ale lui Petru Rareș, Galata-Iași și Sucevița - pentru a aminti doar pe cele mai de seamă construcții ecleziastice de plan triconc.

Controversată a fost și problema datării apariției pridvorului în arhitectura ecleziastică de la est de Carpați. Se presupune că un prim exemplu a fost descoperit de săpăturile arheologice de la Șipot-Suceava, edificiul fiind constituit din "altar, naos și pronaos, precedate și de un exonartex dreptunghiular"⁶⁰. Cel de-al doilea exemplu îl constituie prima biserică de la Putna, ctitoria lui Ștefan cel Mare, unde exonartexul - pridvorul - a fost adăugat ulterior dar nu mai târziu de marele incendiu de la 1484, după cum au relevat cercetările arheologice⁶¹. Din acest moment, edificiile importante Inălțarea-Neamț⁶², Sf. Gheorghe-Suceava, Probota, Humor, Moldovița, Galata, Sucevița etc. au dispus de acest compartiment.

Pentru sporirea spațiului interior la un lăcaș de plan triconc s-a utilizat, în afara soluțiilor deja amintite, alungirea pronaosului prin împărțirea lui în două travee. Cel dintâi exemplu îl aflăm la biserica Inălțarea a mănăstirii Neamț⁶³ (terminată la 14 noiembrie 1497) și i-a urmat biserica de plan mixt Sf. Ioan din Piatra Neamț. Soluția atât de ingenioasă a permis o nemăiîntâlnită alungire a edificiului pe axa vest-est, de 40, 50 m, pentru ca următorul triconc care a adoptat-o (Sf. Gheorghe-Suceava), să aibă 43 m lungime, deși este lipsită de gropniță. Mai toți ctitorii mari până la sfârșitul secolului XVI - Petru Rareș, Alexandru Lăpușeanu, Ieremia Movilă și chiar unii din secolul XVII, Anastasie Crimca, Ștefan Tomșa al II-lea au preluat modelul nemțean al arhitecților lui Ștefan cel Mare. Unele ctitorii - Probota, Bistrița, Sucevița - i-au copiat întocmai structura și dispoziția planimetrică - altar, naos, gropniță, pronaosul împărțit în două travee, pridvorul - iar altele - biserica episcopală de la Roman, Slatina, Dragomirna, Bârnova etc. nu s-au putut lipsi de soluția pronaosului împărțit în două travee ca mijloc de sporire a spațiului interior, chiar dacă unele - Slatina, Solca, Dragomirna, Bârnova nu se mai încadrează planului triconc. Exemplele enumerate întâi aparțin tipului numit de unii istorici ai artei medievale românești⁶⁴ triconc dezvoltat, spre a-l deosebi de edificiile de același plan, având însă numai altar, naos și pronaos.

Istoriografia română și străină este unanimă în aprecierea că încă la sfârșitul

secolului XV și deci în timpul domniei lui Ștefan cel Mare arhitectura de la est de Carpați a ajuns la o cadență proprie, filtrând influențele marilor stiluri ale vremii - bizantin, gotic, renescentist - altoindu-le pe experiența autohtonă. Inovațiile amintite mai sus, în direcția sporirii spațiului interior, stau mărturie în acest sens. Pe aceeași linie situează istoriografia și apariția planului așa-zis mixt precum și sistemul de boltire a naosului.

Cum asupra problemei boltirii vom insista mai îndelung în paragraful influențelor, dat fiind că cea mai mare parte a istoriografiei române și de peste hotare o atribuie unei sugestii, fie a arhitecturii de lemn autohtone, fie a arhitecturii de zid străine - armene, iraniene, arabo-spaniole etc. - amintim aici doar că până la 1487 s-a utilizat sistemul bizantin de trecere de la un spațiu pătrat la unul circular prin intermediul pandantivilor.

Fie că este numit plan mixt sau intermediar⁶⁵, fie "plan dreptunghiular" boltit cu o serie de cupole dispuse în filă și prinse sub un singur acoperiș⁶⁶, fie "tip de sinteză"⁶⁷ se recunoaște în el mărturia capacității creatoare a artei românești est-carpatică de la cumpăna secolelor XV-XVI. Exceptând pe Grigore Ionescu mai toți specialiștii în domeniu întrevăd în acest plan al edificiilor ecleziastice o sinteză rezultată din interferența planului sală cu planul triconc. Pentru Virgil Vătășianu, dincolo de faptul că elemente ale celor două planuri se regăsesc întrunite în cel deal treilea "dovada că aceste biserici sunt în adevăr combinate din cele două tipuri precedente rezultă din faptul că bisericile de tip mixt apar, în ordine cronologică, abia după constituirea deplină a tipurilor care formează premisa"⁶⁸. Aspectul exterior derivă din tipul sală-longitudinal, în timp ce interiorul tinde spre triconc prin practicarea absidelor laterale în pereții anume îngroșați și prin preluarea sistemului de boltire al triconcului, înlocuind însă turla cu o simplă calotă⁶⁹, iar semicilindrul prin una sau două calote⁷⁰.

Pentru Gh. Curinschi - Vorona tipul de sinteză "constituie o negare și a compoziției spațiale longitudinale și a exprimării prin elemente verticale a spațiului dezvoltat în jurul unei axe verticale" reținând, pe de o parte "planul drept și învelitoarea de proveniență populară, pe de altă parte, principiul acoperirii succesiunii de spații interioare prin cupole, care rămân oarbe, ascunse sub învelitoare"⁷¹.

Elaborarea acestui plan de biserică de către arhitecții ștefanieni poate fi urmărită prin monumentele de la Borzești (1493-1494), Războieni (1496) și Sf. Ioan -Piatra Neamț (1497-1498), experiență amplificată apoi la bisericile din Arbure (1503), Reusenii (1503-1504) și Dobrovăț (1503-1504).

La nivelul cercetărilor de specialitate actuale se admite că planul cruciform, cruce liberă, în spațiul est-carpatic este prezent doar printr-un singur exemplar, cunoscut până azi, descoperit în curtea actualei biserici Sf. Dumitru - Suceava. Datată către sfârșitul secolului XIV, cu brațele de nord și sud de formă rectangulară, asimilate cu absidele, biserica a dispus și de un pronaos flancat de contraforturi pe direcția absidelor, iar pe colțurile N-V și S-V de câte un turn.

Autorii, M.D. Matei, Al. Rădulescu și Al. Artimon opinau că în această fază construcția a fost destinată cultului romano-catolic⁷², deși în faza următoare, în secolul XV, a fost înlocuită prin suprapunere de o alta cert ortodoxă, certitudine întemeiată pe prezența elementelor de rit funerar cuprinse în cimitirul descoperit.

Un corespondent în mediul bizantino-balcanic aflăm în Serbia⁷³.

Pe aceeași cale au fost evidențiate substrucțiunile unei biserici presupuse a fi de plan cruce greacă înscrisă, de tip complex, cu un pronaos cvasi-pătrat, iar naosul împărțit pe patru stâlpi și acoperit de boltiri semicilindrice dispuse în cruce cu brațele egale. Monezile găsite în mai multe morminte au fost emise de Petru I și permit ca edificiul vechii mitropolii de la Mirăuți-Suceava, căci despre el este vorba, să fie datat în vremea acestui voievod⁷⁴.

Problema interferențelor stilistice și a raportului dintre arhitectura religioasă de lemn și cea de zid este una dintre cele mai prezente în istoriografia artei est-carpătice. Se admite, îndeobște, că începuturile arhitecturii religioase de zid moldovenești au stat sub semnul marilor stiluri europene ale vremii. Întrărirea bizantină nu este negată, iar pătrunderea ei prin Balcani pare să fi fost drumul cel mai sigur. Ceea ce se discută însă sunt filierele bulgară și sârbă ale influențelor bizantine.

După știința noastră, cel dintâi cercetător care a făcut apropierea între bisericile bucovinene și construcțiile athonite, armenesti și georgiene a fost austriacul Karl Romstorfer. Tot el remarcă planul cu o singură navă al bisericilor moldovenești precum și unele detalii arhitectonice pe care le explica prin anume condiții locale: asprimea climei, lipsa meșterilor experimentați etc.⁷⁵.

Încă înainte de primul război mondial, arhitecții N. Ghika - Budești și G. Balș, considerau că bisericile din Messembria, Macedonia, Muntele Athos și Grecia, apoi din Serbia și România, cât și cele din Asia Mică până în Georgia, Armenia și Rusia "sunt manifestațiuni artistice primite din același sâmbure al civilizației bizantine"⁷⁶. Acestei foarte largi încadrări le vor urma altele, în deceniile următoare, de natură să restrângă mereu direcția influențelor, așa cum vom vedea în cele ce urmează.

După Louis Brehier monumentele moldovenești din ultimul sfert al secolului XIV "ridicate sub influența ucenicilor lui Nicodim nu păstrează din arhitectura munteană (care după autor a fost puternic înrăurită de cea sârbă, n. ns.) decât un singur element: planul în formă de treflă"⁷⁷.

G. Balș, sintetizând influențele bizantine în arhitectura religioasă est-carpatică, amintea compartimentarea edificiului în altar, cu anexele proscomidia și diaconicul, naos și pronaos; boltirile cu arcurile în plin centru și calota pe pandantivi, prezența absidelor laterale ale naosului care, împreună cu altarul, alcătuiesc așa-zisul plan trilobat sau triconc. Întrebându-se dacă acest plan a venit de la Sf. Munte, din Serbia sau Bulgaria, autorul înclină spre filiera sârbă, respingând-o pe cea bulgară⁷⁸. În sinteza sa asupra bisericilor lui Ștefan cel Mare nota: "planul moldovenesc arată câteodată caracteristice atonice și sârbești, care nu sunt constantinopolitane, altă dată caracteristice constantinopolitane și atonice

care nu sunt sârbești, în fine și caracteristice ce se regăsesc în cele trei regiuni" pentru a conchide că "principiile planului nostru ne-au fost transmise de la Muntele Athos prin Serbia, unele caractere sârbești rămânând în evidență; altele însă pierzându-se"⁷⁹. Nu mult după aceea, la al treilea Congres de studii bizantine de la Atena, în 1930, afirma că "planul triconc, larg răspândit în România și care la origine este armean (subl. ns.) a venit la noi de la Muntele Athos, foarte probabil pe calea Serbiei"⁸⁰.

Paul Henry stabilea, la rândul său, anume influențe sârbești în arhitectura moldavă și nu numai la începuturile ei ci și în vremea lui Ștefan cel Mare atunci când observa că bisericile de la Krusevac, Kalenic, Rudenica aparțin aceluiași tip ca cele de la Pătrăuți, sau Voroneț, prezentând aceleași trăsături esențiale: cupola pe pandantivi, altarul cu o singură absidă, planul triconc și pronaosul mai mult sau mai puțin dezvoltat. Tot atunci remarcă însă și deosebirile edificiilor sârbe: prezența celor patru stâlpi plasați în tot atâtea colțuri ale pătratului servind ca punct de reazim celor două arce mari care susțin cupola⁸¹, după cum începând cu Pătrăuți, arcele mari se sprijină pe console, întocmai ca la biserica sârbă de la Zica, mai veche cu două secole.

N. Ghica-Budești, remarcând asemănarea până la identitate a planurilor bisericilor Vodița I și Sf. Treime-Siret, aprecia că au "o origine comună, în peninsula balcanică: poate în Macedonia, biserica Sf. Neculae din Seres sau Serbia, biserica din Rudenița, care prezintă dispozițiuni apropiate"⁸².

Sesizând aceeași asemănare a planimetriei bisericilor Vodița I și Sf. Treime-Siret, Virgil Vătășianu mai nota că precum la Cotmeana, tot așa și la Siret "arcelele oarbe ale fațadelor poartă de-a lungul extradosului un decor de teracote colorate și smălțuite, în genul celor întâlnite îndeosebi în Bulgaria"⁸³ (subl. ns.).

Pentru aceeași origine sârbă a triconcului simplu moldovenesc s-a pronunțat și Răzvan Theodorescu mai întâi într-un studiu⁸⁴, iar mai apoi într-o lucrare mai amplă atunci când nota "chiar dacă biserica din Siret va fi fost concepută de la bun început cu naos fără pilaștri laterali, asemănător... naosului Vodița I, cronologia firească a spațiului triconcului în Moldova - în același timp cu sau după împământenirea sa în Țara Românească - nu e cu nimic forțată, datarea implicită a monumentului de la Siret putându-se face cândva între 1370-1375... lăcașul legându-se astfel, în chip firesc, de aria sârbească"⁸⁵.

Polonezul Wladyslaw Podlacha, referindu-se la bisericile de plan triconc cu cupolă din spațiul est-carpatic remarcă prezența acestora în Egiptul superior (biserica mănăstirii Sohăg) și în Siria (biserica Kasr ibn vardan), care se repetă apoi în planul bisericilor de la Sfântul Munte și, în sfârșit, pe la finele Evului Mediu, apare pe pământul Serbiei, în Muntenia, în Moldova, ținându-se aici de formele simplificate egipto-siriene"⁸⁶ (subl. ns.).

Influența bizantină privește nu numai planul bisericilor - triconcul servind destinației cultice prin simbolica sa trinitară, dar și prin evidenta funcționalitate a absidelor laterale care permit plasarea unui număr mare de slujitori pentru

efectuarea cântărilor din strană cerute de desfășurarea serviciului religios - ci și structura și boltirea lor. În evoluția triconcului pe teritoriul est-carpatic de până în vremea lui Ștefan cel Mare boltirea se realiza prin mijlocirea pandantivilor care transformau pătratul de bază într-un cerc, pe care se ridica apoi fie un tambur încununat cu o cupolă, fie o simplă calotă, sistem specific bizantin.

Începând cu edificiile de la Milișăuți și Pătrăuți, arhitecții lui Ștefan cel Mare au înscris în acest cerc, un alt pătrat realizat din arce dispuse în unghi de 45° în raport cu axele principale ale bisericii; pătratul astfel obținut era din nou transformat în cerc prin intermediul pandantivilor și abia acum se construia deasupra fie turla, fie o calotă. G. Balș i-a dat acestui sistem de boltire numele de "bolți moldovenești" fără a avea însă intenția de a sugera astfel originea autohtonă a lor⁸⁷. Tocmai acest sistem de arce dispuse pieziș pe tradiționala modalitate bizantină de a bolti, sistem care avea menirea de a reduce spațiul de acoperit și de a distribui în chip uniform forțele de împingere, a dat naștere unei îndelungi dispute. Pentru Romstorfer arcele diagonale, care au rezolvat perfect problema boltirii, sunt necunoscute stilurilor romanic și gotic, specifice artei Moldovei (subl. ns.) dar înrudite cu anumite soluții orientale întâlnite la sala de consiliu de la Ani, la moscheea de la Cordoba etc.⁸⁸.

Tot pentru originea orientală a sistemului moldovenesc de boltire s-a pronunțat și G. Balș. Neîntâlnind însă arcele piezișe ci numai trompa conică, emitea ideea că arcele diagonale de la noi nu sunt decât niște trompe a căror deschidere a fost într-atât exagerată încât să li se atingă extremitățile⁸⁹. Ulterior însă, identificând în Orient, la Mausoleul sultanului Mahmud de la Bijapur sau la moscheea din Cordoba, bolți prin întretăierea a două pătrate conchidea că "en resume a defant de preves evidents il vue parait tres plausible de voir dans les voutes caracteristiques des eglises moldaves une influence iranienne transmise par les Armeniens"⁹⁰.

Sugestia a fost primită cu rezerve. fără a o respinge însă I.D. Ștefănescu o îmbogățește stabilind drumul posibilelor influențe prin Rusia. "Armenii au venit din Mica Armenie prin Crimeia..., s-au stabilit în Rusia și sudul Poloniei "de unde" puteau să fi adunat fragmente din moștenirea Novgorodului și din alte părți. Oamenii s-au gândit probabil la acestea când au încercat să explice sistemul original al boltirii (moldovenești n. ns.)⁹¹. Mai circumspect, Paul Henry se întreba, cu îndreptățire, de ce armenii nu au introdus pe solul est-carpatic și alte forme specifice țării lor de baștină, în cazul în care sistemul de boltire pe arce piezișe le-ar aparține⁹².

Refuzul apare tranșant la Virgil Vătășianu care, neacceptând ideea premiselor ipotetice, concret inexistente, ale arhitecturii armene asupra sistemului de boltire moldovenesc⁹³ susține originea autohtonă, est-carpatică, a acestuia. Concret, autorul apreciază că arcele piezișe, diagonale, ca sistem de boltire în arhitectura religioasă de zid își are originea în structura unui tavan de lemn cu pătrate formate din grinzi așezate unele peste altele, modalitate prezentă încă ia

câteva edificii din Moldova de nord și Galiția.

Ipoteza autorului se sprijină pe identificarea unor biserici de lemn, precum cea de la Volcineț (Ucraina) la care, peste altar, se află "o cupolă construită din grinzi formând pătrate așezate diagonal unele peste altele, restrângând astfel spațiul și formând un soi de cupolă poligonală... sistem care se regăsește și la unele biserici din Armenia" și "spre apus, la casele țărănești din Polonia". Părându-i firesc ca astfel de boltiri să fi existat și la bisericile de lemn din Moldova secolelor XV-XVI consideră că "e mult mai simplu și mai logic de a admite că structura învelișurilor interioare piramidale din lemn a fost transpusă în piatră numai în Moldova. În acest sens cred că aici arcul a preluat funcția grinzii..."⁹⁴. Adaptarea acestui sistem a urmărit o mai bună distribuire a împingerilor centrifugale ale bolților și îndeosebi ale turlei centrale. Direcția de dispersare a fost spre axele principale. Sistemul a avut succes, iar observația datorată aceluiași autor, întru totul adevărată, după care arhitecții moldoveni îl vor perfecționa în secolul XVI prin dublarea arcelor piezișe, fie întretându-le, fie încăleându-le, făcându-l să supraviețuiască până târziu, în secolul XVII, poate constitui o dovadă a originii sale locale.

Grigore Ionescu s-a arătat rezervat față de această opinie⁹⁵, dar majoritatea istoricilor artei feudale românești au acceptat-o. Încă din 1928 I.D. Ștefănescu opinia că "au mode de construction de la coupole, il peut s'expliquer par l'influence des procedes de l'architecture en bois"⁹⁶.

Mai rezervat era Paul Henry care, comentând opinia profesorului vienez Joseph Strzygowski după care "monumentele arhitecturii lemnului i-au pus (pe armeni n.ns.) pe calea descoperirii procedeeului aflat în discuție"⁹⁷ nota "astfel că nu este, a priori cu neputință ca anumite biserici de lemn, cu toate că cele pe care le cunoaștem în Moldova sunt fără cupolă, să fi putut sugera un procedeu de felul acesta"⁹⁸.

Cercetătorul francez B. Millet, într-un studiu preliminar la lucrarea **L'ancien art chretien de Syrie** (Paris, 1936), a profesorului vienez J. Strzygowski, "s-a pronunțat în favoarea derivării arcelor piezișe moldovenești din arhitectura de lemn"⁹⁹.

Se impune a fi reținută și explicația arhitectului Gh. Curinschi-Vorona care, după cum vom putea constata în alt loc, întrevide influențe mai ample ale arhitecturii de lemn asupra celei de zid. Referindu-se însă la sistemul arcelor piezișe, autorul apreciază că "are și el la origine modalitatea de a reduce o deschidere în tavan prin intermediul unui sau mai multor rânduri de bărne dispuse diagonal, fapt demonstrat de copierea unor asemenea dispoziții de lemn de arhitectură rupestră a Indiei și de transpunerea lor sub forma arcelor de piatră în moscheea din Cordoba (faza 961-966) cu opt arce și cu șase arce în gavitul unei biserici din Horanașat (1251), unde reproduce, probabil, alte exemple mai timpurii. Din cele de mai sus rezultă: sistemul arcelor piezișe este mult anterior arhitecturii gotice și nu are nimic comun cu bolțile gotice pe nervuri; sursele sale îndepărtate

sunt structurile de lemn transpuse în piatră; prezența în Moldova a acestui sistem se poate datora unor sugestii armenesti sau este rezultatul parcurgerii pe cont propriu a drumului de la structuri de lemn la structuri de zidărie¹⁰⁰.

La același capitol esențial al boltirii bisericilor de zid din Moldova cercetătorii întrevăd alte influențe ale arhitecturii locale de lemn. Observând că la biserica Borzești (iar apoi Războieni și Piatra Neamț) pronaosul este subîmpărțit în două travee dreptunghiulare printr-o pereche de pilaștri "care suportă console de piatră și înaintază adânc înspre interior, prezentând o serie de ieșituri treptate compuse din planuri, semănând foarte mult cu consolele de scândură crestate, menite să susțină grinzile unei case țărănești, iar pe pereții de vest și est, de o parte, și pe aceste console, de alta, sunt încălecate, de fiecare parte a traveei, câte două arcuri longitudinale care îndeplinesc oarecum rolul cosoroabei și al grinzilor treptate ce se văd de-a lungul streășinei unei case de lemn" se conchide că "această parte a construcției corespunde deci unei clădiri de lemn, transpunând formele în limbajul arhitecturii de piatră"¹⁰¹.

Interesant de notat că exact acest sistem al consolelor din pronaosurile bisericilor amintite îi apare lui Gheorghe Curinschi-Vorona ca fiind "console în formă de contrafort răsturnat ale arcelor diafragmă..., asemănătoare unor console de bovindouri întâlnite în arhitectura gotică din Transilvania", tot el apreciind însă ca datorat tradițiilor arhitecturii lemnului "modul de ridicare al bolților cilindrice pe console"¹⁰².

Tot ca un reflex al arhitecturii tradiționale, de lemn este apreciat și modul în care constructorii bisericilor de piatră au rezolvat problema de a mări spațiul interior. Observând, judicios, că în arhitectura de zid o asemenea problemă se rezolvă "nu numai prin alungirea, dar și prin lărgirea concomitentă a clădirii" cea din urmă modalitate fiind evitată de meșterii moldoveni, autorul aprecia că aceștia au recurs, în schimb "la alungirea clădirilor prin adăugarea de încăperi noi de-a lungul axei principale, exact așa cum face lemнарul care construiește cu bârne clădite orizontal. Lungimea de bârnă determină aici dimensiunile încăperii, care nu pot fi depășite decât prin adăugirea unei încăperi noi, separate întotdeauna de cea precedentă prin pereți intermediari, pentru a ancora îmbinarea bânelor"¹⁰³. Concluzia pe care o degajă autorul este că "pe baza acestui principiu adițional s-a ajuns treptat la planul bisericii mari din mănăstirea Neamț (1497) compus din exonartex, pronaos împărțit în două travee, gropniță, naosul triconc".

Bisericile de plan sală dreptunghiular sau longitudinal simplu, ar sta după Virgil Vătășianu cel puțin exemplarul de la Lujeni, iar după Gheorghe Curinschi-Vorona toate¹⁰⁴, sub influența aceleiași arhitecturi de lemn. Pentru Virgil Vătășianu, biserica din Lujeni trebuie considerată ca cel mai vechi reprezentant păstrat al unui tip esențialmente autohton" și "ea confirmă oarecum existența bisericii de lemn cu planul simplu longitudinal din primul grup"¹⁰⁵, opinie neacceptată de Grigore Ionescu¹⁰⁶. Referindu-se la același grup de biserici care ar aparține tipului numit și "arhaizant", regretata cercetătoare Corina Nicolescu opina în acest consens cu

Virgil Vătășianu, într-un amplu studiu - **Arta în epoca lui Ștefan cel Mare** din volumul **Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare** - că aceste edificii "sunt similare ca plan și sistem de acoperire cu bisericile de lemn".

Identificând în teren biserici de lemn datând din secolele XVIII-XIX (sat Răpciuni, com. Ceahlău, jud. Neamț; Bistricioara, jud. Neamț, Călugărița, lângă comuna Horodnicul de Jos, dar și lângă Cernăuți) la care altarul și partea de vest descriu un traseu poligonal - pentagonal și, respectiv, din trei laturi - sau faptul că unele sunt prevăzute cu un pridvor deschis așezat pe latura de sud, Virgil Vătășianu le aprecia ca fiind modele din care s-au inspirat în secolul XV și meșterii constructori de la ctitoria logofătului Tăutu de la Bălinești¹⁰⁷.

În cazul nișei monumentale (înalță de 9m, cu o deschidere de 6m și o adâncime de 2m) dinspre vest de la biserica Arbure, realizată prin prelungirea zidurilor laterale, prelungite sub forma unor ante, legate printr-un arc în plin centru, se considera că sugestia trebuie căutată în "arhitectura prispei și a pridvorului casei țărănești pe care meșterul a transfigurat-o, dezvoltând-o, în chip original, la o scară monumentală", iar că "prispa fără stâlpi a unei case din Straja (azi Muzeul Satului din București), prinsă între ante, sugerează un asemenea antecedent"¹⁰⁸. Nișa de la Arbure va constitui după același autor, germenul dezvoltării pridvorului moldovenesc deschis din arhitectura primei jumătăți a secolului al XVI-lea.

Un ultim reflex al arhitecturii tradiționale ecleziastice de lemn asupra celei de zid est-carpatic se întrevede în forma acoperișurilor. Karl A. Romstorfer a studiat forma acestora cu prilejul refacerii celor de la Sf. Gheorghe-Suceava, Solca, Putna etc. atunci când a remarcat că unele dintre ele redau întru totul imaginea celor din modelele prezentate de ctitori în tablourile votive¹⁰⁹. Reluând cercetarea, G. Balș¹¹⁰ constată și el fragmentarea acoperișurilor de la bisericile de plan triconc în mai multe părți: o învelitoare în patru ape pentru pridvor-pronaos și câte una de formă conică pentru altar, absidele laterale de nord și sud și turlă. Amândoi erau pentru originea gotică a acestor acoperișuri juguite de la bisericile moldovenești. Într-o manieră categorică G. Balș nota că "dacă meșterii care au condus construcția acestor biserici erau de școală gotică, nu e de mirare să se fi gândit la o asemenea soluție, care era cea întrebuintată în construcțiile gotice, mai cu seamă cele civile, unde fiecare parte din clădire era învelită pentru sine și unde turnulețele și cloșetoanele... dau înfățișări înrudite cu cea care o capătă bisericile moldovenești acoperite în acest fel"¹¹¹.

Ideea a făcut chiar carieră. Paul Henry a cochetat cu ea dar, vom vedea mai jos, nu mai mult¹¹²; Grigore Ionescu¹¹³ și N. Dumitru acceptând-o¹¹⁴.

Mai circumspect față de influențe străine asupra arhitecturii moldovenești, abordând și problema acoperișului din mai multe unghiuri, inclusiv al tradițiilor locale și al rolului determinant al factorului geografic (climă, precipitații, resurse materiale) savantul francez abia amintit, Paul Henry, după o largă trecere în revistă a opiniei lui G. Balș, conchidea că "noi credem chiar că dacă trebuie să caute neapărat un model, meșterul român ar fi trebuit de preferință, să-și întoarcă privirea

către biserica de lemn pe care o avea sub ochi"¹¹⁵. Mai mult decât atât autorul aprecia că până și natura materialului cu care se acopereau bisericile moldovenești - șindrila - constituie tot un reflex al arhitecturii locale de lemn - laică sau religioasă - "un procedeu original, al lor propriu, pe care nu-l oferea nici unul din modelele bizantine, sârbești sau occidentale"¹¹⁶.

La scurtă vreme ideea era acceptată și de Virgil Vătășianu, pentru a o relua convingător și argumentat într-o serie de contribuții ulterioare¹¹⁷. Dintre cei foarte mulți care susțin această sugestie a arhitecturii de lemn religioase locale asupra aceleiași arhitecturi, dar de zid, remarcăm pe arhitectul Gheorghe Curinschi-Vorona. "În cazul bisericilor moldovenești, turla obligă învelitoarea să se desfacă spre cele patru puncte cardinale în corpuri independente..." nota autorul care, conclusea: "Este o soluție de necesitate, transformată într-o caracteristică de stil, care nu trebuie confundată cu învelitorie gotice separate ale unor corpuri de înălțimi diferite, sursele sale găsindu-se în propria dezvoltare a arhitecturii moldovenești"¹¹⁸. Dacă aici găsim oarecare ambiguitate, autorul nenumind arhitectura de lemn, în schimb, influența acesteia o afirmă în cazul bazelor "stelate ale turelor "care" își au probabil originea în procedul de a prelungi bârnele de sub streășină ale absidelor poligonale ale bisericilor de lemn, de unde a rezultat forma stelată, transpusă în vechime în arhitectura de lemn"¹¹⁹. Mai mult decât atât "chiar și contraforții bisericilor moldovenești, gotici ca aspect și prin modul de lucrare a pietrei, sunt așezați adesea fără sens constructiv la îmbinarea zidurilor, amintind încheieturile acoperite cu ștenapi (babe) ale pereților din bârne"¹²⁰.

Într-un excurs istoriografic despre arhitectura ecleziastică din spațiul est-carpatic nu poate fi exclusă problema decorului plastic al fațadelor. K.A. Romstorfer și G. Balș au fost cei dintâi care au descris sistemul de ornamentare al fațadelor, realizat la început prin alternarea rândurilor orizontale de piatră cu cele de cărămidă și din arcade oarbe, care străbat pe verticală numai absidele, străjuite în partea superioară de discuri ceramice, precum la Sf. Treime- Siret. În prima jumătate a secolului XV au apărut teracotele albastru-verzui.

În vremea lui Ștefan cel Mare asistăm la o diversificare a mijloacelor de ornamentare a fațadelor. Arcadele oarbe primesc deasupra un șir sau două de ocnite, primele mai late, cele de sus mai înguste care cuprind și spațiul naosului, gropniței, pronaosului etc., de jur-împrejurul edificiului. Între acestea și sub cornișă aflăm câte un rând de discuri multicolore și, respectiv, până la trei. Suprafața bazei tamburului turlei și a acestuia reiau elementele de decor.

Încă în lucrarea **L'art roumain**, scrisă în colaborare cu N. Iorga, G. Balș¹²¹ aprecia că acest sistem de arce și arcaturi este frecvent la bisericile romanice din apus, dar îl aflăm și la clădirile bizantine din Italia și Balcani cu începere din secolul IX. Toate acestea îl determinau să conchidă: "Vedem deci o influență destul de directă a țărilor balcanice, dar mai cu seamă a Constantinopolului în ceea ce privește arcadele oarbe, iar în privința ocnitelor chestiunea e mai puțin deslușită. S-ar putea presupune și o înrăurire a bisericilor romanice transmisă prin țările

germanice, încă din vremea primelor construcții religioase din Moldova, în perioada de dinainte de 1487. Totuși, o proveniență sudică pare mult mai verosimilă"¹²².

Tot atunci savantul spaniol J. Puig i Cadafalch sesizând analogii între decorul fațadelor bisericilor romanice, care a stat însă sub influența celor orientale, opina că sub aceeași influență pare să fi stat și ornamentica de la fațadele bisericilor religioase din Moldova. El conchidea: "Nous aboutissons ainsi à cette conclusion: que cette école qui apparut dans l'Occident de l'Europe, probablement aussi en même temps en Orient et en Russie, est celle qui arrive à Ravenne dès le V-e siècle, passant comme un courant impétueux entre Syrie, l'Anatolie et Arménie... c'est l'héritière des civilisations de l'Assyrie et de la Chaldée, qui, ayant triomphé de l'art grec et de ses dérivés au début du moyen-âge, la surpassa pour créer les beautés de l'art roman"¹²³.

Paul Henry, după o lungă incursiune în plastica figurativă a fațadelor bisericilor occidentale (de stil romanic), a celor orientale și balcanice, ajunge la o concluzie întrucâtva asemănătoare lui J. Puig i Cadafalch: "Nu există nici un fel de influență ci numai identitate în ceea ce privește tradiția, dezvoltarea paralelă a unei formule bizantine, al cărui ultim exemplu ni-l oferă Moldova"¹²⁴. Remarca, însă, că arhitectura Moldovei și-a "constituit un tip propriu" de decor al fațadelor care constă "în decorarea absidelor cu arcaturi înalte și înguste, care, spre deosebire de nenumăratele biserici din Serbia sau din Bulgaria, nu trec de pe abside pe pereți, și a le încorona cu o friză, în general dublă, de mici arcaturi, adică pe ocnițe, ele fac înconjurul complet al edificiului"¹²⁵.

Virgil Vătășianu accepta că decorul fațadelor bisericii Sf. Treime-Siret este autentic bizantin în schimb "originea firidelor moldovenești trebuie însă pusă, neapărat, în legătură cu arhitectura baltică, unde firida apăruse, de altfel, tot ca un rezultat al influențelor orientale"¹²⁶, așa cum demonstrase J. Puig i Cadafalch. Tot Virgil Vătășianu era de părere că pentru arhitectura religioasă din Moldova "e caracteristică combinarea paramentului plastic, adică de firide și ocnițe, cu policromia cărămizilor smălțuite"¹²⁷.

Acest sistem de decorare a fațadelor bisericilor românești de la est de Carpați va fi treptat reorganizat și părăsit către sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare spre a face loc suprafețelor netede, întinse, capabile de a primi un alt decor, cel pictural¹²⁸. Edificiile de la Volovăț și Arbure sunt lipsite atât de firide, arcade oarbe și ocnițe, cât și de discuri smălțuite încât rațiunea înlăturării lor nu poate fi decât aceea că trebuia făcut loc unei noi modalități de împodobire a fațadelor.

★

★

★

B. Pictura bisericilor est-carpătice din perioada cercetată a reținut atenția specialiștilor din țară și străinătate datorită puternicei personalități manifestată de școala de aici încă de la sfârșitul secolului al XV-lea și primele decenii ale secolului

următor. Acum, în decorul interior artiștii epocii inovează și experimentează noi scheme iconografice și soluții de natură să sporească valoarea monumentală a picturii. Dar dimensiunea adevărată la care ajunsese școala de pictură moldovenească este dată de decorul exterior, de pe fațade, care prin amploarea spațială, tematică, semnificație și valoarea artistică este recunoscut ca fenomen pictural unic în arta universală. Cum însă pictura exterioară a comportat îndelungi dezbateri privitoare la începuturile și originile ei dosarul istoriografiei ar fi extrem de bogat, el singur ocupând un spațiu întins chiar pentru un studiu de sine stătător. Acesta este și motivul pentru care vom aborda doar pictura interioară a bisericilor din Moldova cu aspectele: 1. datarea diverselor ansambluri, 2. iconografia, 3. semnificația. Înainte de acestea însă se impune o scurtă privire asupra opiniilor despre începuturile picturii religioase din Moldova.

După cei dintâi cercetători ai subiectului în discuție, și-i numim pe Romstorfer¹²⁹, Milkowicz¹³⁰, E. Kozak¹³¹, Wl. Podlacha¹³², I.D. Ștefănescu¹³³, V. Grecu¹³⁴, G. Balș¹³⁵, Paul Henry¹³⁶, pentru a-i aminti doar pe cei mai de seamă de până la ultima conflagrație mondială, începuturile picturii religioase din Moldova s-ar plasa în a doua jumătate a secolului XV, deci de atunci de când se păstrează ansamblurile cercetate de ei, excepție făcând urmele de culori semnalate pe pereții gropniței de la ruinele ctitoriei lui Alexandru cel Bun de la Vatra Moldoviței¹³⁷.

Lucrările de sinteză de după cel de-al doilea război mondial coboară debutul picturii religioase est-carpătice la începuturile secolului XV. În afară de prezența frescelor deja semnalate de la biserica Vatra Moldoviței, Virgil Vătășianu își întemeiază opinia pe menționarea documentară a zugravilor Nechita și Dobre. Înzestrați de Alexandru cel Bun cu sate și mori pentru pictarea unei biserici, pe resturile de picturi provenite de la paraclisul Cetății de Scaun de la Suceava și pe icoanele raclei Sf. Ioan cel Nou atribuite ipotetic, unui meșter local¹³⁸.

Acestor argumente, V. Drăguț¹³⁹ le adaugă altele, tot de natură arheologică, culese de la cei care au efectuat cercetările, precum urmele de frescă de la Humor¹⁴⁰, Bistrița¹⁴¹ și în chip eronat și cele de la Probota¹⁴².

Deși contribuția lui Sorin Ulea este anterioară celei abia menționate a lui V. Drăguț și recente sinteze semnată de Virgil Vătășianu, întâlnim o apreciere confirmată ulterior de cercetările arheologice deși, la momentul respectiv, se întemeia doar pe logica istorică. Autorul considera atunci că "începuturile picturii moldovenești se plasează în ultimele decenii ale veacului al XIV-lea, ele confundându-se cu înseși începuturile statului moldovenesc"¹⁴³. Numai așa poate fi explicată creația miniaturistică de pe Tetraevangheliarul din 1429 a monahului Gavril de la mănăstirea Neamț. Amintind și pe zugravul Ștefan, răsplătit la 1425, de același Alexandru cel Bun, Sorin Ulea îi aprecia pe ceilalți doi, Nechita și Dobre, ca fiind sud-slavi¹⁴⁴. De altfel, referindu-se la procesul nașterii școlii de pictură est-carpătice, același autor nota, cu alt prilej, că "un rol foarte important l-au jucat, incontestabil, meșterii străini, la început sud-slavi, mai apoi greci, adică artiștii care au adus pe pământul Moldovei - și de la care localnicii au învățat - meșteșugul

picturii de tradiție bizantină^{144a}.

Cercetările arheologice de ultimă oră de la biserica vornicului Oană de la Tulova, din satul Vorniceni Mari (jud. Suceava), datată în ultimul sfert al secolului XIV¹⁴⁵, de la aceea a lui Dzula capitaneus sau Jula, cum îl aflăm în documentele timpului, de la Giulești (com. Boroaia, jud. Suceava), construită în ultimele două decenii ale aceluiași secol al întemeierii statului Moldova¹⁴⁶ și de la edificiul de plan cruciform (cruce liberă) din curtea actualei biserici Sf. Dumitru-Suceava datând, în prima sa fază, tot de atunci¹⁴⁷ au confirmat amintitele supoziții ale cercetătorului Sorin Ulea. Prudența ne obligă să observăm că dacă edificiile au fost înălțate atunci și, teoretic, tot atunci puteau fi decorate cu frescele identificate de săpăturile arheologice nu e mai puțin adevărat că decorul pictural putea fi realizat și mai târziu. Corelând însă toate datele care certifică prezența picturilor la monumentele de sfârșit de secol XIV și de la începutul celui următor, atestarea documentară a zugravilor Dobre, Nechita și Ștefan în deceniile doi și trei din secolul XV, precum și prezența școlii de miniatură de la Neamț, tot în vremea lui Alexandru cel Bun, obținem certitudinea că, într-adevăr, la sfârșitul secolului XIV în Moldova se răspândise practica înfrumusețării edificiilor de cult ortodox cu fresce interioare.

Edificiile religioase de la est de Carpați consemnate de cercetările istoriografice ca păstrătoare de picturi inițiale sau parțial retușate sunt: Lujeni, Dolheștii Mari, Pătrăuți, Bădeuți (distrusă în primul război mondial), Sf. Ilie-Suceava, Voroneț, Sf. Neculae-Dorohoi, Sf. Neculae-Popăuți, Înălțarea-Neamț, capela cetății Hotin, Sf. Neculae-Rădăuți, Sf. Gheorghe-Hârlău, Dobrovăț, Arbure, Bălinești, Părhăuți, Probota, Sf. Gheorghe-Suceava, Humor, Sf. Dumitru-Suceava, Moldovița, Coșula, paraclisul mănăstirii Bistrița, Adormirea-Baia, Râșca, unele dintre acestea având și picturi exterioare.

Picturile interioare ale acestor edificii au precedat, neîndoiește, decorul fațadelor, neputându-se concepe o inversare a acestei ordini. Pentru înțelegerea drumului parcurs de pictura religioasă din spațiul est-carpatic de la mijlocul secolului XIV și până la jumătatea secolului XVI, altfel spus a surselor constituirii școlii moldovenești apoi, odată constituită, a direcțiilor în care a evoluat, atât sub raport iconografic și formal, cât și al conținutului de idei este absolut necesară datarea corectă a fiecărui ansamblu pictural în parte. Or, nu întâmplător, cercetările au stăruit îndelung asupra acestui aspect încât, și astăzi, după aproape un secol de la debutul lor, nu există o unanimitate de opinii fie chiar în privința unora dintre cele mai importante ansambluri de fresce interioare, precum Arbure, Bălinești etc.

Biserica din Lujeni (azi în R.S.S. Ucraineană) era semnalată drept ctitorie a boierului Vitold la 1893¹⁴⁸. Cercetările asupra picturii efectuate în deceniul trei al secolului nostru, când încă nu erau în totalitate descoperite, le datau, cu anumite diferențe, în vremea lui Ștefan cel Mare¹⁴⁹.

Frescele de la Dolheștii Mari par să fi fost realizate anterior anului 1481, când Șendrea, ctitorul edificiului, a murit în lupta de la Râmnic, dovadă fiind tabloul votiv care-l reprezintă împreună cu soția, un fiu și o jupâniță¹⁵⁰.

Frescele interioare de la monumentele Pătrăuți, Bădeuți, Sf. Ilie-Suceava și Voroneț, au trăsături caracteristice, după Wladyslaw Podlacha, celor de la sfârșitul sec. XV și începutul celui următor, în care grup include și frescele interioare de la Arbure¹⁵¹.

În cazul picturilor de la Pătrăuți, N. Iorga, G. Balș, Virgil Vătășianu, Sorin Ulea etc. le plasează imediat după 1487¹⁵², în timp ce după Paul Henry biserica a fost "zugrăvită nu se știe când, dar în mod sigur în secolul al XVI-lea, cu excepția unor porțiuni executate mai târziu"¹⁵³. Mai confuz era I.D. Ștefănescu care aprecia că decorul interior de aici "comporte au moins deux exécutions et deux époques. Dans le naos, la plus ancienne... la seconde peinture supportée par des dessous au premier tiers du XVIIe siècle. Dans le pronaos, les saints militaires sont peints dans le style de la seconde moitié du XVIe siècle, époque à laquelle appartiennent aussi les dessous, par leur qualité et leur composition"¹⁵⁴. Cercetările recente restrâng limitele temporale ale realizării frescelor interioare de la Pătrăuți între iulie 1496, data morții lui Alexandru, fiul mai mare al ctitorului, și 23 noiembrie 1499 ziua când a murit Ana, una dintre fiicele aceluiasi voievod¹⁵⁵.

Biserica Sf. Ilie de la Suceava a fost înălțată de arhitecții lui Ștefan cel Mare în 1488. Decorul interior a fost plasat în vremea lui Ștefan cel Mare fiindcă tabloul votiv îl reprezintă dar și că iconografia naosului se apropie de aceea a bisericii Voroneț¹⁵⁶. Pentru I.D. Ștefănescu "la présence du prince Rareș dans le tableau des fondateurs, ajoutée aux données de l'analyse stylistique, range la décoration de Saint-Elie parmi les oeuvres de ses maîtres. C'est vers 1540 qu'on a décoré les prois exterieures, c'est à cette époque qu'on a peint ou refait complètement l'intérieur"¹⁵⁷.

Cercetarea tabloului votiv, constatarea câtorva deteriorări voite a unor părți ale acestuia precum și faptul că lui Ștefan cel Mare îi succede Bogdan și nu Alexandru, dacă tabloul votiv ar fi fost executat până în iulie 1496, îl determinau pe semnatarul acestor rânduri să afirme necesitatea de a pune sub semnul întrebării însăși datarea picturii interioare de la biserica Sf. Ilie-Suceava pentru perioada 1488-1496 sau chiar pentru 1488-1504¹⁵⁸. Indoielilor noastre li s-a răspuns de curând. Reluând cercetarea tabloului votiv, semnalându-se aceleași inadvertențe pe care le remarcam și noi în articolul amintit, se conchidea că biserica Sf. Ilie "a fost pictată, în interior, în timpul domniei lui Ștefan cel Tânăr, între anii 1522 și 1526, ea alăturându-se din punct de vedere iconografic grupului Pătrăuți, Voroneț și Milișăuți"¹⁵⁹.

Îndelung discutată a fost datarea picturilor interioare de la Voroneț. Wickenhauser le atribuia, împreună cu cele exterioare, mitropolitului Grigore Roșca¹⁶⁰; Kozak, în baza inscripției de deasupra ușii de trecere din pronaos spre naos, arăta că la decorarea pronaosului a contribuit mitropolitul Teofan la 1550¹⁶¹. Mai întâi Wladyslaw Podlacha¹⁶², apoi G. Balș, Paul Henry, Virgil Vătășianu, Petru Comarnescu, Sorin Ulea au susținut că picturile cele mai vechi - altar și naos - provin cel puțin din timpul lui Ștefan cel Mare (Podlacha, G. Balș, Paul Henry)¹⁶³,

sau imediat după 1488, pronaosul în 1550 și pridvorul în 1547 (Virgil Vătășianu, Petru Comarnescu și Sorin Ulea)¹⁶⁴. I.D. Ștefănescu le data la sfârșitul sec. XVI în sinteza din 1928, opinie reluată în **Nouvelles recherches** unde preciza că "face excepție de la aceasta decorația cupolei realizată în sec. XV de meșterii lui Ștefan cel Mare"¹⁶⁵.

O restrângere a perioadei de realizare a decorului din naosul și altarul bisericii Voroneț, cuprinsă între 26 iulie 1496 și primăvara anului 1497, a propus-o Maria Ana Musicescu pe temeiul lipsei lui Alexandru și prezenței lui Bogdan în tabloul votiv, opinie acceptată de V. Drăguț și semnatarul acestor rânduri¹⁶⁶.

Picturile interioare de la Sf. Neculae-Dorohoi au fost plasate, pe considerente stilistice, în vremea lui Ștefan cel Mare dar, evident, după 1495, anul înălțării edificiului, de către G. Balș, I.D. Ștefănescu, Paul Henry, Teodora Voinescu, Ana Maria Musicescu, Virgil Vătășianu¹⁶⁷. N. Iorga observa, cu justețe, că tabloul votiv este ulterior epocii ctitorului¹⁶⁸, ceea ce pentru Sorin Ulea a constituit punctul de plecare în datarea frescelor interioare în vremea domniei lui Ștefăniță, între 1522-1525¹⁶⁹.

Deși biserica Sf. Neculae-Popăuți (Botoșani) ieșea din cadrul Bucovinei la a căror momente se referea lucrarea lui Wladyslaw Podlacha, totuși, autorul cuprinde și picturile de aici pe care le aprecia ca fiind din secolul XV¹⁷⁰, opinie reluată de N. Iorga¹⁷¹, de I.D. Ștefănescu¹⁷², argumentată de Virgil Vătășianu¹⁷³ și întâlnită apoi la Sorin Ulea¹⁷⁴, V. Drăguț etc.

Surprinzătoare rămâne opinia lui Paul Henry care, "la prima impresie" era pentru o datare a picturilor interioare în sec. XV, dar "un examen atent al iconografiei nu ne îngăduie totuși să afirmăm că ansamblul pictural este atât de vechi și ne obligă să-l plasăm, cu aproximație către perioada Humorului și a Moldovei" anume "către anii 1540 sau 1550"¹⁷⁵. Într-un întreg capitol intitulat problema bisericii din Popăuți, savantul francez își demonstrează opțiunea pentru a conchide că decorația naosului "sub forma actuală datează de pe la mijlocul veacului al XVI-lea"¹⁷⁶.

Cei care s-au pronunțat asupra picturilor interioare de la biserica Înălțarea-Neamț au remarcat refacerile târzii care împiedică cercetarea lor completă și, inclusiv, datarea corectă. În prima sinteză I.D. Ștefănescu le acorda doar o pagină, iar în cea de a doua le încadra către 1570¹⁷⁷, stăruind mai mult asupra decorului de fresce din bolta de trecere pe sub turnul-clopotniță, decor care ar data din vremea ctitorului și ar constitui sinteza unui ansamblu care a împodobit un palat domnesc sau o sală de recepție a mănăstirii¹⁷⁸. Deplângând intervențiile ulterioare asupra frescelor interioare S. Ulea le aprecia chiar și în aceste condiții ca fiind "ultimul ansamblu de pictură ce ne-a rămas din epoca lui Ștefan cel Mare"¹⁷⁹.

La capela lui Ștefan cel Mare din cetatea Hotin¹⁸⁰, asemenea la Sf. Ilie-Suceava și, ulterior, la biserica mănăstirii Tazlău, G. Balș presupunea existența unui prim decor din zugrăveli provizorii, care imitau cărămizile aparent colorate divers, sugerând parametrul policolor al cărămizilor smălțuite din fațadă.

Datarea frescelor de la biserica Sf. Neculai-Rădăuți a fost îngreunată de incertitudinea care plana asupra momentului înălțării ei, fapt clarificat abia acum un deceniu. E. Kozak remarcă "modificarea lor completă de restaurarea din 1880" și că "datează de dinainte de 1559"¹⁸¹. W. Podlacha presupunea că cele patru scene din altar, neatinse de penelul restauratorilor din 1880, ar putea fi din aceeași perioadă cu cele din bisericile Sf. Ilie, Pătrăuți, Voroneț și Bădeuți, care, după iconografie și stil, sunt cuprinse între 1487-1550 "dacă nu chiar din decenii anterioare"¹⁸². N. Iorga și G. Balș le plasau în vremea lui Alexandru Lăpușeanu, contemporane cu adosarea pridvorului¹⁸³, opinie la care a subscris și I.D. Ștefănescu¹⁸⁴.

De aceștia s-a detașat, pentru prima dată, francezul Paul Henry care s-a pronunțat că pictura altarului "e destul de veche" sesizând asemănarea izbitoare dintre Cina cea de taină de aici și aceea voronețiană, ambele prezentând particularitatea "disponerii lui Iisus în dreapta noastră, în cornu sinistro al mesei, iar apostolul Ioan se aruncă la pieptul lui Iisus cu o violență surprinzătoare, rămânând complet culcat peste el"¹⁸⁵. Picturile din naos denotă "cu toată stângăcia retușărilor... stilul celui de al XVI-lea veac"¹⁸⁶.

Tot pentru epoca lui Ștefan cel Mare a opinat și Virgil Vătășianu, restrângând perioada la anii 1480-1481, când voievodul a înfrumusețat mormintele înaintașilor săi înmormântați în necropola rădăuțeană, dar picturile din navă și vechea tindă ar fi recente¹⁸⁷. Demonstrația, în punctele principale, o regăsim apoi la Sorin Ulea¹⁸⁸, pentru ca într-un studiu ulterior să se susțină că și tabloul votiv ar aparține domniei lui Ștefan cel Mare¹⁸⁹.

În problema momentului pictării bisericii Sf. Gheorghe-Hârlău în istoriografie întâlnim două direcții: prima plasează frescele în ultima jumătate a secolului XVI¹⁹⁰, iar a doua care le atribuia domniei ctitorului, Ștefan cel Mare¹⁹¹.

Zugrăveala interioară de la Dobrovăț a fost realizată în epoca lui Petru Rareș¹⁹², într-o încadrare vagă, pentru ca mai apoi G. Balș, pe temeiul unei inscripții pictate să o reducă la perioada 1527-1531¹⁹³, iar ulterior, Sorin Ulea la 1529¹⁹⁴ dateare acceptată astăzi de istoriografie.

Nu același lucru se poate afirma despre pictura interioară de la Arbure. Mai întâi, Wickenhauser aprecia că după construcție biserica a rămas fără acoperiș și abia târziu a fost pictată¹⁹⁵. La scurtă vreme E. Kozak, pe temeiul că fiii lui Arbure sunt reprezentați în tabloul votiv la vârsta copilăriei conchidea că frescele datează din perioada întemeierii bisericii¹⁹⁶, opinie la care subscria și W. Podlacha. "Dacă, într-adevăr, anumite porțiuni ar trebui considerate mai târziu, scria Podlacha, acestea ar putea fi, de pildă, martiriile de pe peretele vestic exterior, lucrări mărunte, executate meșteșugărește"¹⁹⁷. Problema s-a complicat la 1924 când bizantinologul V. Grecu publica inscripția zugravului Dragosin cu anul 1541¹⁹⁸. Din acest moment s-au creat în istoriografie două direcții: prima, după care picturile interioare au fost realizate de Dragosin, fiul "popii" Coman din Iași, la 1541; a doua susține că rolul zugravului Dragosin, nu Dragoș, se reduce la acela de simplu

restaurator. Celei dintâi s-au încadrat D. Dan¹⁹⁹, I.D. Ștefănescu²⁰⁰, Sorin Ulea²⁰¹, V. Drăguț²⁰², iar celei de a doua, G. Balș²⁰³, Virgil Vătășianu²⁰⁴, Petru Comarnescu²⁰⁵, I. Caproșu²⁰⁶.

Recent, într-un amplu studiu a fost reluată problema inscripției lui Dragosin de la 1541, s-a întregit lectura, s-a demonstrat că tabloul votiv actual, din naos, este o restaurare timidă de epocă, concluzionându-se că toată pictura interioară nu putea fi executată decât la scurtă vreme după construirea bisericii, poate în anii 1503-1504²⁰⁷, opinie înșușită de o parte a istoriografiei noastre²⁰⁸.

Într-o situație similară se află problema datării picturii interioare de la Bălinești. Incertitudinea care planează asupra anului de începere a construcției complică rezolvarea chestiunii. O parte a istoriografiei plasează realizarea decorului interior între 1500-1511²⁰⁹ în vreme ce o altă o datează chiar la începutul deceniului zece al secolului XV²¹⁰. Opinia acestora din urmă se justifică prin aceea că pisană indică doar anul terminării și târnosirii bisericii - 6 decembrie 1499 - iar pe pictura din altar O.Tafrali identificase câteva sgrafite în care citise anii 1494 și 1496²¹¹. Lectura acestor sgrafite fusese contestată de mai mulți cercetători, dar abia recent cercetările au demonstrat că inscripțiile zgâriate pe frescele din interiorul altarului au fost făcute cu peste o sută de ani mai târziu și indică altceva decât presupușii ani²¹². Eliminându-se confuzia semănată de O.Tafrali a dispărut argumentul material al celor care plasau pictura interioară în primii ani de după 1490. În recenta monografie despre biserica Bălinești regăsim noua lectură a sgrafitelor propusă de noi și, în consecință, datarea picturii este plasată după 1500²¹³.

Ctitoria logofătului Gavril Troțușanu, de la Părhăuți, are doar picturi interioare, semnalate de Kozak care deplângea starea deplorabilă de întreținere a acestora²¹⁴, situație remarcată și de polonezul Podlacha când nota că tencuiala de pe bolta altarului a căzut complet și "s-au păstrat mai bine frescele din pronaos și din pridvorul deschis" lăsând a înțelege că au fost realizate spre 1570, de către zugrăvi locali²¹⁵. I.D.Ștefănescu și Paul Henry le datează în 1522²¹⁶, Virgil Vătășianu în epoca lui Rareș²¹⁷, iar Sorin Ulea, refuzând opinia lui Ștefănescu și Henry, propune anii 1539-1540²¹⁸. Un studiu recent apreciază însă că picturile interioare de la Părhăuți au fost realizate în două etape: 1. altarul și naosul în vara-toamna anului 1522; 2. pronaosul și pridvorul între 1531-1537²¹⁹.

Până la descoperirea portretului funerar al lui Ion, fiul lui Petru Rareș și, probabil, al primei sale soții²²⁰ și nu al Elenei, cum susținea Sorin Ulea, portret însoțit de o inscripție pictată care indică și anul 1532²²¹, pictura interioară de la Probota, ctitorie și necropolă domnească a lui Petru Rareș și a familiei sale, era datată pentru vremea acestui voievod²²² sau, mai târziu, în a doua jumătate a secolului XVI²²³.

Biserica Sf.Gheorghe din Suceava a fost începută de Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, dar continuată și terminată la 1522 de fiul său, Ștefăniță. La vreme de câteva decenii Petru Șchiopul o acoperea din nou, zidea o clopotniță și muta moaștele Sf.Ioan cel Nou din vechea biserică mitropolitană în cea nouă. Astfel se

explică opțiunile pentru datarea picturilor interioare în vremea lui Ștefăniță, Petru Șchiopul și Petru Rareș. Cea dintâi, care plasa frescele interioare în vremea lui Ștefăniță, fie imediat după sfințirea din 1522, fie până în 1527, a fost susținută, cronologic, de Simeon Fl.Marian²²⁴, E.Kozak²²⁵, D.Dan²²⁶, W.Podlacha²²⁷, G.Balș care, însă, va reveni asupra ei²²⁸, I.D.Ștefănescu²²⁹, Virgil Vătășianu care în lucrările recente își va reconsidera părerile²³⁰ și Petru Comarnescu²³¹. Față de toți aceștia Andrei Grabar va pendula pentru o perioadă mai laxă cuprinsă între domnia lui Ștefăniță și prima domnie a lui Petru Rareș²³².

Pentru vremea lui Petru Șchiopul s-au pronunțat Melchidesec²³³ și N.Iorga²³⁴.

Cea de-a treia opinie emisă de V.Grecu pe temeiul analizei stilistice²³⁵, acceptată de francezul Paul Henry²³⁶, atribuie decorul interior domniei dintâi a lui Petru Rareș, perioadă restrânsă și precizată de Sorin Ulea pe baza unei inscripții de deasupra primilor doi ctitori din tabloul votiv care ar indica anul 1534²³⁷.

Biserica mănăstirii Humor, ridicată la 1530 de logofătul Teodor Bubuiog și soția sa Anastasia, fiica logofătului Ioan Tăutul, a primit picturile interioare în timpul vieții acestora și a domniei lui Petru Rareș aprecia W.Podlacha deoarece "este greu de presupus că o biserică cu doi ctitori să nu fi fost împodobită cu fresce"²³⁸. I.D.Ștefănescu nota că "La decoration du monastère de Humor représente l'oeuvre originale exécutée vers 1530-1535"²³⁹. Paul Henry remarcă analogiile cu Moldovița, încât data picturile interioare de la Humor nu la 1531, precum E.Kozak²⁴⁰, ci la "o distanță de numai câțiva ani"²⁴¹. Pentru aceeași datare, cu precizarea anului 1535, s-au pronunțat ulterior Sorin Ulea, V.Drăguț, Al.Efremov, Virgil Vătășianu²⁴².

O inscripție care indica anul 1537, descoperită la începutul secolului de către E.Kozak, data convingător, încă de atunci, decorul interior al faimoasei ctitorii rareșiene din 1532 de la Moldovița²⁴³. Cercetătorii de după Kozak, W.Podlacha, D.Balș, I.D.Ștefănescu, Paul Henry, Virgil Vătășianu, Sorin Ulea, V.Drăguț, Corina Nicolescu au acceptat și preluat datarea amintită²⁴⁴, atât pentru decorul interior cât și pentru cel exterior.

În cazul frescelor de interioare de la Sf.Dumitru-Suceava, înălțată în 1534-1535²⁴⁵, W.Podlacha nota că "sistemul de picturi din naos se abate foarte puțin de la sistemul din bisericile sec.XVI"²⁴⁶ și le include în grupul Sf.Gheorghe-Suceava, Humor și Moldovița încât concluzia se impunea de la sine, cu atât mai mult cu cât sesiza și analogiile formale cu picturile de la cea din urmă. I.D.Ștefănescu prelua ideea analogiilor²⁴⁷, pe care nu o refuza nici Paul Henry²⁴⁸.

La picturile bisericii Coșula, ctitorie din 1535 a vistiernicului Matiaș, s-au referit N.Iorga²⁴⁹ și G.Balș, ambii amintind picturile interioare repictate târziu și urme de fresce exterioare²⁵⁰. Aceste referiri sumare surprind la cercetătorii români amintiți din vreme ce profesorul W.Podlacha le data, fără a le acorda un spațiu sporit, alături de cele de la Probota, pentru a doua jumătate a secolului XVI²⁵¹. În pronaos I.D.Ștefănescu identifică între picturi "deux têtes de saints, auréolées d'or, derniers restes de la peinture de 1535"²⁵² (subl.ns.). Sorin Ulea le datează vag, între 1537-1538²⁵³ iar cei doi i-au urmat consimt pentru o perioadă imediată zidiri

monumentului²⁵⁴.

La mănăstirea Bistrița, Ștefan cel Mare a înălțat în 1498 un turn-clopotniță, pe trei nivele. Etajul de mijloc, de deasupra parterului, a fost amenajat ca paraclis și decorat apoi cu picturi, între care unele scene evocă viața Sf. Ioan cel Nou de la Suceava. Tot aici un tablou votiv care-l figurează și pe Ștefan cel Mare. Pe acest temei, cât și al analogiilor stilistice, picturile au fost atribuite ctitorului zidirii de O. Tafrali²⁵⁵, I.D. Ștefănescu²⁵⁶, Paul Henry²⁵⁷, Virgil Vătășianu²⁵⁸. Spre deosebire de aceștia G. Balș și V. Drăguț le plasează în timpul domniei lui Petru Rareș²⁵⁹, iar Sorin Ulea în cea de a doua jumătate a secolului XVI²⁶⁰.

La 1532, septembrie 12, se încheiau la Baia lucrările de înălțare a bisericii lui Petru Rareș, închinată Adormirii Maicii Domnului. Tabloul votiv reprezintă pe ctitori cu un copil încât datarea decorului în vremea acestora, la scurtă vreme după zidire, este acceptată de mai toți cercetătorii²⁶¹.

Frescele de la biserica mănăstirii Râșca, ctitorie a lui Petru Rareș din 1542, la care a supravegheat și contribuit episcopul Macarie, au fost atribuite de N. Iorga, G. Balș, I.D. Ștefănescu, Paul Henry, Leonida Gavrilăscu etc. domniei aceluiași voievod²⁶². Cu mult înainte însă, preotul cărturar C. Bobulescu identifica o inscripție în limba greacă, pictată în altarul bisericii, care ar fi indicat anul 1592, luna iulie și numele zugravului, "Stamatelu Costona din Zachint"²⁶³. Reluând cercetările, Sorin Ulea atribuie picturile domniei lui Iliaș Rareș, între 1551-1552²⁶⁴, date acceptată de istoriografia de specialitate.

Iconografia picturilor interioare a constituit subiectul de preferință al cercetătorilor preocupați să stabilească raporturile școlii moldovenești de pictură cu cele sud-dunărene, răsăritene și occidentale. O abordare exhaustivă a istoriografiei problemei ar presupune inventarierea fiecărei teme și scene majore care decorează cupola tamburului, tamburul cu pandantivii, altarul, naosul, gropnița, pronaosul și pridvorul, iar abia după aceea prezentarea opiniilor despre analiza raporturilor iconografice cu temele și scenele similare din arta bizantină, postbizantină și occidentală. Spațiul însă ne constrânge la o sinteză a principalelor aspecte ale iconografiei picturilor interioare din Moldova abordate de istoriografie.

Dacă pentru I.D. Ștefănescu și Paul Henry, Sorin Ulea lectura picturilor trebuie începută din cupola turlei de deasupra naosului, atitudine întemeiată pe sensul simbolic al diverselor părți de biserică, sens dedus din scrierile lui Denis Areopagitul, Simeon din Tesalonic la care "cupola este cerul te. estu, cerul vizibil. Ea reprezintă încarnarea Verbului sub trăsăturile Pantocratorului"²⁶⁵, pentru mai toți ceilalți: Wladyslaw Podlacha, G. Balș, Virgil Vătășianu, Vasile Drăguț etc. ordinea în care tratează decorul interior nu mai este aceeași. W. Podlacha le descrie în succesiunea compartimentelor pe axa vest-est²⁶⁶, Virgil Vătășianu în sens invers, de la altar spre pridvor, pe temeiul funcției principale, liturgice, a absidei principale²⁶⁷, iar la V. Drăguț expunerea nu urmează un anume principiu²⁶⁸.

I.D. Ștefănescu, P. Henry, Sorin Ulea continuă apoi lectura cu baza cupolei - intradosurile arcelor, timpanele cilindrice și pandantivii - apoi, cu absida altarului,

naosul (partea superioară și la urmă registrele de jos) ș.a.m.d.

Majoritatea cercetătorilor admit că efectuarea decorului interior și al bisericilor moldovenești, asemenea tuturor celor bizantine, a urmat prescripțiile unei tradiții iconografice centurate la Muntele Athos în perioada paleologă și consemnată apoi în cărțile de pictură, așa numitele Erminii. Controversate sunt însă, de la caz la caz, temeiurile și textele care au stat la căpătâiul acestor reprezentări. Cercetările iconografice vechi ale lui Didron M. (Manuel de l'iconographie chrétienne) publicate la Paris în 1845, urmate de cele ale lui N.V. Pokrovski de la sfârșitul secolului trecut și, îndeosebi, ale lui Gabriel Millet din primele decenii ale veacului XX au demonstrat rolul inspirator al liturghiei, imnelor cultice, ritualului și obiceiurilor religioase în decorul interior. Studii de amănunt au urmat acestor sinteze notificând complexitatea izvoarelor iconografice. Acestor direcții le-au subscris și W. Podlacha când nota că "poezia bisericească, împreună cu obiceiurile și cu ritualul bisericii, a definit și a normat alcătuirea picturii în biserica ortodoxă. În toate bisericile din Bucovina naosul posedă în această privință o decorație în frescă prin excelență tipică, iar din naos în primul rând absida altarului și turla cu cupola ei"²⁶⁹.

Ideea o regăsim apoi la I.D. Ștefănescu și la Paul Henry.

Din iconografia tamburului turlei de pe naos și a altarului din bisericile moldovenești două sunt temele care au reținut mai îndelung atenția istoriografiei: Divina Liturgie și Cina cea de taină. Cea dintâi, cunoscută și sub numele Dumnezeiasca Liturgie, a fost semnalată de W. Podlacha la bisericile Sf. Gheorghe-Suceava, Dragomirna și Sucevița²⁷⁰. La scurtă vreme I.D. Ștefănescu adăuga acestora și imaginea de la Dobrovăț, figurată însă în pronaos, pe peretele estic sub sinodul ecumenic de la Niceea²⁷¹ și aceea de la Sf. Dumitru-Suceava, figurată tot la baza tamburului turlei, în timp ce Sorin Ulea identifica o altă la Probota²⁷².

La biserica Sf. Gheorghe-Suceava, Divina Liturgie urmează primelor două registre, unul cu tronurile, heruvimii și serafimii, altul cu profeții și apostolii. Tema, plasată pe cel de-al treilea registru, figurează Intrarea cea mare, reprezentată prin îngeri purtând în procesiune atributele euharistice (patena, potirul, trestia, sulita, lingurița, epitaful), și Intrarea cea mică, cu îngeri purtând Evangheliile și celelalte cărți liturgice. Prima simbolizează intrarea lui Hristos în Ierusalim, iar a doua răspândirea învățaturii acestuia în lume. Acest act liturgic are loc în naos, sub cupola turlei²⁷³. În reprezentarea de la Dobrovăț, în procesiunea Intrării Mari apar și episcopii, care în mod obișnuit nu iau parte la această procesiune în practica liturgică, fapt care o apropie de tema sârbă de la mănăstirea Marko²⁷⁴.

Grigore Nandriș, în amplul studiu publicat postum, remarcă, după Gabriel Millet, prezența temei la bisericile athonite Molivoclisia (1536), Xenofon (1544) și Stovronikita (1546), dar numai la atopedi apare într-o redacție similară celei de la Sf. Gheorghe-Suceava. Pe urmele lui Paul Henry admite interrogativ posibilitatea priorității modelului moldav față de cel athonit²⁷⁶.

W. Podlacha observa primul că Cina cea de taină din altarul bisericii Voroneț prezintă particularitatea dispunerii lui Iisus la masa în formă de sigma în partea

dreaptă a privitorului adică nu la locul de cinste ci în cornu sinistro²⁷⁷.

Aceeași specificitate a dispunerii lui Iisus în cornu sinistro o remarcă Paul Henry și la Cina cea de taină din biserica Sf.Neculae de la Rădăuți. Și, tot ca la Voroneț, "apostolul Ioan se aruncă la pieptul lui Iisus cu o violență surprinzătoare, rămânând complet culcat peste el"²⁷⁸.

Virgil Vătășianu semnală aceeași particularitate iconografică în pictura bisericii Zemen (Bulgaria)²⁷⁹, pictată în secolul XIV²⁸⁰, particularitate care o explica prin inversarea cartonului folosit de pictor, la Voroneț. O altă explicație a dispunerii lui Iisus în locul cel mai umilit, în colțul stâng al mesei, ar corespunde învățaturii creștine despre umilință²⁸¹. Autorii recentei monografii Voroneț au acceptat opinia observând că ideea smereniei este reluată de scena Spălarea picioarelor care face pendant Cinei de taină²⁸².

Firește, în afara acestor scene, întâlnim și altele notate ca rarități în iconografia religioasă a Moldovei de până la mijlocul secolului XVI. La Voroneț, Paul Henry identifică Pregătirea crucii în care pictorul a concentrat momentele Adăparea lui Iisus cu oțet și fiere și Ridicarea crucii cu baterea țărășilor la piciorul ei. Cercetătorul francez remarcă prezența momentului Ridicarea (Pregătirea) crucii la Hilandar, dar și la "Sf.Clement din Ohrida și în alte câteva biserici din Macedonia"²⁸³, în timp ce M.A.Musicescu, pe urmele lui André Grabar, o semnală și la Zemen, în Bulgaria²⁸⁴. Mai mult, Sorin Ulea o identifică și în absida de sud de la biserica Sf.Ilie-Suceava²⁸⁵. Același cercetător semnală aici singularitatea scenei, de factură apuseană, Iisus legat la stâlpul infamiei.

Cavalcada împăratului Constantin din pronaosul bisericii Pătrăuți, dar denumită uneori, inadecvat, Aflarea sfintei cruci²⁸⁶, era semnalată pentru prima dată de I.D. Ștefănescu, ale cărei semnificații le releva ulterior André Grabar²⁸⁷. Sorin Ulea identifică alte două reprezentări ale Cavalcadei la Bălinești și Arbure²⁸⁸, întrevăzând însă o posibilă origine constantinopolitană a acestei teme²⁸⁹.

Încercarea de precizare a raporturilor iconografice posibile dintre picturile interioare ale bisericilor moldovenești și cele bizantine sau de tradiție bizantină de la Athos, Salonic, Mistra, Creta, Bulgaria, Serbia, Rusia, Polonia, Țara Românească sau cu picturile apusene le datorăm, îndeosebi lui I.D.Ștefănescu, Paul Henry și Virgil Vătășianu. Cercetătorii au analizat cu pertinentță scenele mai importante, îndeosebi ale imnului cristologic din altar și naos, stabilind asemănări posibile, filiații cu teme similare de aiurea, precum și particularitățile picturilor din Moldova. Cum o inventariere a tuturor acestora depășește cadrul studiului propus reținem doar concluziile la care au ajuns autorii amintiți. Toți recunosc că începuturile picturii religioase est-carpătice trebuie să fi stat sub semnul școlilor bizantine deja existente în sudul Dunării. "Nu negăm rolul artiștilor străini, greci sau insulari" scria I.D. Ștefănescu²⁹⁰, în vreme ce Virgil Vătășianu afirma că "înflorirea picturii moldovenești din prima jumătate a secolului XV se întemeiază, cel puțin în parte, pe premisele curentului bizantin împământenit cel mai târziu în vremea lui Alexandru cel Bun. Școala macedoneană și școala monahală, inclusiv școala

cretană mai veche trebuie să fi pătruns în Moldova încă înainte de secolul XV pentru a putea explica formarea, în cursul domniei lui Ștefan cel Mare, a unei școli moldovenești cu caractere specifice, în care se recunosc premisele amintite²⁹¹.

Prezența acestora precum și a celor balcanice sunt semnalate în secolul XV și prima jumătate a lui XVI încât I.D. Ștefănescu nota că numeroase subiecte și detalii iconografice sunt comune Serbiei, Bulgariei, României, pentru a continua "L'etude que nous avons faite ne nous a pas conduit a découvrir des éléments qui aient profondément modifié la physionomie particulière de l'art moldave. Les faits nous obligent a rattacher l'art moldave a un milieu artistique qui, dans la mesure ai cela est possible, était indépendant"²⁹².

Paul Henry semnală prezența școlii macedoniene la Voroneț²⁹³, Sf. Neculae-Dorohoi²⁹⁴; multiplicarea registrelor de la Bălinești ar sta sub semnul școlii cretane²⁹⁵, după cum sursele de inspirație ale unor fresce interioare de la Voroneț, Moldovița, Humor, Sf. Dumitru-Suceava, trebuiesc căutate în Bulgaria și Serbia²⁹⁶.

Prezența școlii cretane în Moldova era semnalată de Virgil Vătășianu și la Lujeni, după o zăbovire prealabilă în capela Sf. Treimi a castelului din Lublin²⁹⁷.

Influența școlii rusești, uneori evidentă, este atribuită de I.D. Ștefănescu deplasării armenilor din Crimeia, apoi în Rusia și sudul Poloniei, răspândind astfel moștenirea Novgorodului²⁹⁸. Aceste influențe evidente ale iconografiei ruse sunt identificate de Virgil Vătășianu la Lujeni, precum reprezentările ecvestre și prezența unei Nedele²⁹⁹.

Influențe apusene sunt remarcate de toți cei trei cercetători. Pentru I.D. Ștefănescu acestea se concretizează în figurarea Mielului în locul Fiului, Emanuel veghind, Incoronarea Fecioarei, Christ cumpătimuit și de asemenea, în atitudini sau compoziții³⁰⁰. Cina cea de taină și Răstignirea din altarul bisericii Moldovița stau, după Paul Henry sub semnul Occidentului "prin gesturile pline de veridicitate și de viață ale apostolilor încât întreg tabloul (Cina cea de taină n.n.s.) ne duce cu gândul la cinele italienești"³⁰¹. Concluzionând asupra frescelor de la Moldovița și Humor autorul remarca disponibilitatea meșterului moldav de a-și însuși "unele forme pur italienești, iar acestea să-și găsească locul firesc în scenele respective"³⁰².

Pentru Virgil Vătășianu, în frescele interioare ale bisericilor Sf. Gheorghe-Hârlău, "dramatismul sugerat de svârgolire a tâlharului nepocăit și goliciunea totală a trupului" din scena Iisus pe cruce, deși regăsit întru totul în coticlonul de la Lavra (1535), constituie un accent apusean³⁰³. Același spirit mai este prezent în friza Patirilor de la Sf. Neculae-Dorohoi³⁰⁴ și la Bălinești, detectabil în "plastica figurilor și în concepția artei apusene din Polonia"³⁰⁵.

Wladyslaw Podlacha, unul dintre pionierii cercetării frescelor religioase din Moldova de nord nota rolul avut de școlile din sud asupra stilului, iconografiei și compoziției picturilor bucovinene³⁰⁶, iar învierea activității școlilor ruse și-a exercitat influența și spre Moldova³⁰⁷.

Dincolo de toate aceste interferențe stilistice și iconografice, începând cu a doua jumătate a secolului XV și continuând cu veacul următor, în Moldova se

constituisse o școală de pictură. Chiar dacă W.Podlacha credea că datorită condițiilor "este îndeolnic să fi existat un centru permanent al artei și științei... anumite detalii extrase de cercetătorii istoriei și culturii române vorbesc în favoarea existenței unor ateliere de pictură și în Bucovina sau, în orice caz, a unor ateliere care se ocupau cu meșteșugurile artistice"³⁰⁸. Atunci încă nu se identificaseră pictorii locali, iar inscripțiile, îndeosebi în greacă și corelate cu elementele de iconografie și stilistice îndreptățeau pe Podlacha la sublinierea rolului școlilor de pictură din sud asupra celei nord-românești.

În concluziile lor, I.D. Ștefănescu și Paul Henry mărturisesc aceeași convingere a constituirii școlii de pictură moldovenești în vremea lui Ștefan cel Mare. "Putem constata, scria primul, că arta moldavă nu este una a împrumuturilor"³⁰⁹, iar cel din urmă, discutând capacitatea artistului moldav de a-și însuși unele forme străine conchidea "Nu e vorba de o imitație mecanică, ci de un sincretism, artistul luând, din modelele ce provin din școli diferite și aproape contradictorii, (cele bizantine și italiene, n.ns.) trăsăturile care exprimă cu cea mai mare forță gândirea sa riguroasă"³¹⁰.

Recentele cercetări, din ultimii 30 de ani, datorate acad. Virgil Vătășianu, M.A. Musicescu, Sorin Ulea au relevat noi argumente în favoarea școlii moldovenești de pictură de la sfârșitul secolului XV și din veacul următor. Noi înșine opinăm că numai astfel se poate explica apariția picturii exterioare, ca fenomen artistic pe deplin constituit încă în vremea lui Ștefan cel Mare³¹¹. Lui Sorin Ulea îi revine meritul relevării unor trăsături specifice școlii de pictură est-carpatică³¹².

Valoarea școlii de pictură religioasă est-carpatică și chiar capacitatea ei de a influența decorul edificiilor de cult din spațiile vecine și chiar mai îndepărtate erau remarcate de unii specialiști acum opt-nouă decenii. Kondakov, Strzygowski și N.I.Petrov atrăgeau principal atenția asupra rolului Moldovei în evoluția artei post-bizantine în raport cu Muntenia Athos³¹³ și cu Rusia³¹⁴. De altfel, după cum remarca deja mai sus, în privința unei posibile influențe a școlii de pictură moldovenești asupra Athosului s-au pronunțat ulterior Paul Henry, Virgil Vătășianu și, mai recent, Grigore Nandriș³¹⁵.

Semnificația picturilor interioare de la bisericile din Moldova este apreciată, într-o cvasiunanimitate de opinii ca fiind prin excelență teologică. După cum s-a constatat, iconografia acestor edificii este de tradiție bizantină și "izvorul din care au venit elemente iconografice izolate și întregi compoziții a fost, ca și în Occident, liturghia"³¹⁶. Alături de liturghie, izvorul de inspirație pentru decorul pictural interior l-au avut și imnele cultice, ritualul bisericesc și obiceiurile acesteia, realități pe care Wladyslaw Podlacha le releva pentru Moldova, încă la începutul secolului nostru³¹⁷. I.D. Ștefănescu³¹⁸, Paul Henry și alții au confirmat concluziile generale ale lui Podlacha.

Destinația și conținutul picturilor au determinat, în primă instanță, semnificația acestora care, lesne de dedus, nu putea fi decât teologică. Așa este

cazul întregului decor al tamburului turlei, altarului, naosului, gropniței, pronaosului și pridvorului. În naos, întâlnim însă scenele votive iar în gropniță sau, uneori, pronaos, pe cele funerare, ale căror semnificații nu mai sunt pur religioase. Scenele acestea, oricare ar fi ele, constituie invocări ale clemenței divine adresate, prin mijlocirea sfinților patroni ai lăcașurilor, de către ctitori și familiile lor. Cele votive, dispuse în naos, pentru ctitorii aflați în viață, iar scenele funerare, dispuse în spații care mărginesc locurile de veșnică odihnă a ctitorilor sau membrilor familiilor lor, figurează atât persoane trecute în neființă, cât și unele aflate încă în viață.

O scenă din pictura interioară a bisericilor moldovenești a cărei semnificație depășea sfera teologică este Cavalcada împăratului Constantin cel Mare. Imaginea celei din pronaosul bisericii Pătrăuți avea, după Andrei Grabar, un sens alegoric căci, "așa cum atunci împăratul Constantin a plecat împotriva păgânilor zdrobindu-i, tot așa Ștefan al Moldovei, un nou Constantin, va învinge pe dușmanul necredincios în numele crucii"³¹⁹. Interpretarea a fost acceptată de marea majoritate a istoricilor artei feudale românești³²⁰ și extinsă apoi scenelor identificate în pronaosurile bisericilor Bălinești și Arbure³²¹. Unele nuanțări au fost cerute de cadrul noilor încheieri ale cercetării frescelor interioare și exterioare moldovenești³²².

Un tablou complet asupra istoriografiei artei est-carpătice de la mijlocul secolului XIV și până la mijlocul secolului XVI și, implicit, al artei în evoluția sa, ar presupune extinderea investigațiilor către celelalte compartimente ale ei precum pictura exterioară (originile, începuturile, iconografia, semnificația, valoarea artistică), sculptura (iconostase, tetrapoade, mobilier etc.) artele somptuare (argintăria, broderia etc.). Un asemenea excurs istoriografic ar oferi o imagine întregită a stadiului cercetărilor privind arta est-carpatică, marcând atât realizările, deloc neglijabile, cât mai ales, lacunele. Acestea din urmă sunt însă foarte importante. Ele vor stăruie vreme cât nu va exista un colectiv de cercetători menit a studia o creație artistică atât de complexă și valoroasă care, în chip legitim, a stârnit interesul și admirația unanimă a specialiștilor de pretutindeni și din toate timpurile ființării ei.

NOTE

1. Sv. Radojcie întrebuința în 1965 expresia "artă internațională a creștinilor balcanici" (Une école de peintres de la deuxième moitié du XVe siècle. Contribution à l'histoire de l'art chrétien des Balkans sous la domination des Turcs, în "Zbornik za likovne umetnosti", I, Novi-Sad 1965, p. 70. Manolis Chatzidakis, referindu-se la creația aceleiași zone o numea "artă balcanică fără naționalitate" (*Contributions à l'étude de la peinture post-byzantine*, Extras din Hellenisme contemporain, Athènes, 1953, p. 28) în timp ce Maria Ana Musicescu admitea existența în Țările Române a unor "școli naționale" de pictură care subliniau tocmai diversitatea de expresie artistică a sud-estului european (*Réflexions sur quelques problèmes de la peinture post-byzantine dans la sud-est de l'Europe*, în: Bulletin Associations Internationales d'Etudes du Sud-Est Européen, X, 1/1972, Bucarest, p. 102).

2. *Măturii heraldice cu privire la începuturile statului feudal independent Moldova*, în volumul: *Constituirea statelor feudale românești* (redactor coordonator Nicolae Stoicescu), București, Ed. Academiei, 1980, p. 295 și urm.

3. Mulțumim și pe această cale cercetătorului Emil I. Emandi pentru informațiile oferite.
4. Al. Artimon, *Noi considerații arheologice privind istoria așezării urbane de la Troțuș*, în "Carpica" XVI, 1984 p. 111, 126.
5. *Șantierul Suceava - raport de săpături*, în SCIV, IV (1953), nr. 1-2, pp. 354-356.
6. Pentru a economisi spațiul cităm doar, în ordine cronologică, pe cei care au referiri asupra monumentului în discuție: N. Iorga, D. Dan, Lecca Morariu, Paul Henry, Gr. Ionescu. I. G. Negură, Virgil Vătășianu, Oreste Gherasim, N. Grigoraș și I. Caproșu, Șt. S. Gorovei, Ioana Cristache și Titu Elian, Ion I. Solcanu, V. Drăguț, Gheorghe Bratiloveanu și Mihai Spănu etc.
7. Nicolae Costin, *Letopiseșul țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, ediție îngrijită de I. Șt. Petre, pp. 175-176.
8. Ion I. Solcanu, *Datarea și planul bisericii de lemn de la Putna* în SCIA, tom. 21, 1974, pp. 95-100.
9. N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova. Până la mijlocul secolului al XV-lea*, ed. a II-a revăzută, București, Ed. Meridiane, 1971.
10. Ion I. Solcanu, în recenzia lucrării lui N. Grigoraș și I. Caproșu, în Anuarul Institutului de istorie și arheologie "A. D. Xenopol" Iași (AIIAI), IX, 1972, pp. 538-539.
11. Idem, *Datarea și planul bisericii de lemn de la Putna*, pp. 99-100
12. Vezi supra 5 și Virgil Vătășianu, *Contribuții la stadiul tipologiei bisericilor de lemn din Țările Române*, în Anuarul Institutului de istorie din Cluj, III, 1960, p. 32.
13. Al. Artimon, *op.cit.*, *loc.cit.*
14. Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *O mărturie arheologică despre relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Bogdan I*, în SCIVA, 4, 1983, pp. 326-333.
15. Spicuim, în ordine cronologică, M. Kogălniceanu, *Cercetări critice cu privire la istoria românilor*, în "Revista pentru istorie, arheologie și filologie", XIII, 1912, p. 103 K. A. Romstorfer, *Die Kirchenbauten in der Bukowina*, în "Mittheilungen der Kais-königl Central Comision", XXII-1896; N. Iorga-G. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, pp. 43-45; G. Balș, *Inceputurile arhitecturii bisericești în Moldova*, București, 1925, p. 5; P. Constantinescu, Iași, *Evoluția stilului moldovenesc*, Iași, 1927, pp. 9-10; Paul Henry, *Monumentele din Moldova de Nord. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, București, 1984 (traducerea originalului publicat la Paris în 1930), pp. 48-52; Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, București 1937, p. 234; Idem, *L'architecture moldave aux temps d'Etienne la Grand*, în "Biuletin Historii Sztuki; Kultury, VI, 1938, Varșovia; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, pp. 301-302; *Istoria artelor plastice în România* (sub îngrijirea lui G. Oprescu), I, București, 1968, pp. 181-182; Virgil Vătășianu, *Probleme privind arhitectura Moldovei și a Țării Românești din secolul al XVI-lea*, în BMI, 1972, nr. 2, pp. 60-62; V. Drăguț, *Arta gotică în România*, București, Ed. Meridiane, 1979, pp. 145-147; Gheorghe Curinschi-Vorona, *Istoria arhitecturii în România*, București, Ed. Tehnică, 1981, pp. 110-111; Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, Ed. Academiei, 1982, pp. 160-161.
16. G. Balș, *Inceputurile...*, p. 5; P. Constantinescu, Iași, *op.cit.*; Grigore Ionescu în toate cele trei lucrări citate mai sus; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 302; idem, *Probleme*, p. 60. Tot aici opinia anteriorității edificiului față de domnia lui Bogdan I: "Seducătoare pare deocamdată și ipoteza de a încerca să împingem și mai înapoi în timp datarea bisericii din Rădăuți, dar un răspuns la această întrebare l-ar putea da, eventual, numai un sondaj arheologic". În recenta d-sale contribuție - *Studii de artă veche românească și universală*, București, Ed. Meridiane, 1987, p. 42 - nota: "pentru perioada lui Bogdan I pledează prezența mormântului său ca și particularitățile sistemului bazical cistercian care, de fapt, ar cere chiar o datare mai timpurie". Tot pentru epoca lui Bogdan I se pronunțase și Dumitru Năstase (în capitolul *Arhitectura din Istoria artelor plastice*, I, București, 1968, p. 183) și V. Drăguț în *Arta gotică*, p. 147.
17. N. Iorga, G. Balș, *op.cit.*; Paul Henry, *op.cit.*, p. 49.
18. Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *Mărturii heraldice...*, p. 206; Idem, *O mărturie arheologică...*, SCIVA, 1983, p. 326, idee la care a subscris și Vasile Drăguț, *Creația artistică în epoca întemeietorilor de țară*, în *Constituirea statelor feudale românești* (volum coordonat de Nicolae Stoicescu), București,

Ed. Academiei, 1980, pp. 287-288 și nota 103 de la p. 288; Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *Lajcu vodă*, în "Magazin istoric", 1986, nr. 2, pp. 20-22.

19. Remarca privind influența cisterciană i se datorează lui Paul Henry (*op.cit.*, p. 51) reluată și amplificată de Virgil Vătășianu care nota: "acest sistem de bolți este specific și hotărâtor pentru explicarea provenienței tipologice a clădirii", în *Probleme...*, p. 60; Idem, *Studii de artă veche românească și universală* București, Ed. Meridiane, 1987, pp. 41-42, V. Drăguț, *Arta gotică*, p. 147.

20. G. Balș, *Începuturile*, p. 5.

21. P. Constantinescu-Iași, *Evoluția stilului moldovenesc*, pp. 9-10.

22. Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, 1937, p. 234; Idem, *Arhitectura pe teritoriul României*, pp. 160-161.

23. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, pp. 301-302.

24. Vezi supra 19

25. *Istoria artelor plastice în România*, I, p. 183.

26. Gheorghe Curinschi-Vorona, *op.cit.*, pp. 110-111.

27. Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna Ion Vătășianu și Șt. Scorțeanu, *Ansamblul reședinței feudale de la Giulești*, județul Suceava, în "Cercetări arheologice, Muzeul de istorie al R. S. România" (CAMIRSR), VI, 1983, București, pp. 79-83.

28. Vasile Drăguț, *Arta gotică*, pp. 144-145.

29. *Ibidem*.

30. Rada Teodoru, *Vechile biserici din Baia*, în SCIA, 1973, 1. Al. Lepădatu, *Antichitățile de la Baia*, BCMI, II, 1909, pp. 53-61.

31. Vasile Drăguț, *op.cit.*, p. 151.

32. Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *Reședința feudală de la Netezi (Jud. Neamț)* în SCIVA, 1985, nr. 4, pp. 298-315.

33. F. A. Smirnov, *Archeologiceskie isledovania starago Orcheia*, în *Akademia nauk SSSR, Institut istorii, Kratkie sobščenia*, 56, Moscova, 1954, p. 27; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale* p. 629.

34. Iorga-Balș, *op. cit.*, p. 79; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 124 și urm.; Idem, *Chenarele bisericii din Dolheștii Mari*, BCMI, XXII-1929, p. 162 și urm. I. D. Ștefănescu, *L'Evolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. Nouvelles recherches*, Paris, 1929, p. 5; Gr. Ionescu, *L'architecture moldave aux temps d'Etienne le Grand*, Warszawa, 1938, p. 150; Idem, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 226; Idem, *Arhitectura pe teritoriul României*, pp. 218-219; *Istoria artelor plastice*, I, p. 303; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, pp. 625-628; Gh. Curinschi-Vorona, *op.cit.*, p. 138 și fig. 8.

35. Paul Henry, *op.cit.*, p. 127.

36. B. Grigoraș, *Date și observații asupra unui vechi monument de artă feudală din Moldova (Dolheștii Mari)*, în BMI, anul XLI, 1972, nr. 1, pp. 40-44. Ideea este acceptată de V. Drăguț, *Arta gotică*, p. 151.

37. Sorin Ulea, *Prima biserică a mănăstirii Putna*, în SCIA, 1969, nr. 1, pp. 41-44. Pentru ceilalți autori nota 34, supra.

38. Virgil Vătășianu, *op.cit.*, p. 628; Idem, *Studii de veche artă românească*, p. 42.

39. Gheorghe Curinschi-Vorona, *op.cit.*, p. 39. De remarcat însă că la biserica din Dolheștii Mari absida altarului are un traseu pentagonal atât în interior, cât și în exterior.

40. N. Ghica-Budești, *Biserica logofătului Tăutu din Bălinești*, în BCMI, IV, 1911, pp. 200-211; Iorga-Balș, *op.cit.*, p. 84; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, pp. 133-136; Paul Henry, *op.cit.*, p. 128; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, pp. 629-632; Corina Popa, *Bălinești*, Ed. Meridiane, 1981, p. 12 și urm.; Virgil Vătășianu, *Studii*, p. 43; Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, pp. 219-220.

41. *Istoria artelor plastice în România*, I, p. 306; V. Drăguț, *Arta gotică*, pp. 156-157 și 172-173.

42. G. Balș, *Bisericile lui...*, p. 139 și urm. În studiul *Maica Domnului Îndurătoarea în bisericile moldovenești din secolul al XVI-lea*, București, 1930, p. 3 și 14, G. Balș admite că sgrafitul semnalat de O. Tafrafi ar indica anul 1494. Vom reveni în cadrul prezentării opiniilor referitoare la datarea

ansamblului pictural de la Bălinești.

43. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 629; Idem, *Despre datarea bisericii Sf.Nicolae din Bălinești*, în SCIA, tom. 25, 1978, pp. 209-210; Idem, *Studii*, p. 43.

44. Lectura corectă a sgrafitelor semnalate de O. Tafrali, cerută de un anume context publicată inițial de Ion I. Solcanu, *Représentations chorégraphiques de la peinture murale de Moldavie et leur place dans l'iconographie sud-est européenne (XVe-XVIIe siècles)* în RESE, 1976, nr. 1, p. 50-51.

45. Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 425 și nota 1; Carmen Bogdan, în *Datarea zidirii monumentului de la Bălinești sec.XV*, în MIA, an. XLVI, 1977, nr. 2, pp. 68-69, opina că biserica exista deja la 1491 întemeindu-și opțiunea pe piatra de mormânt a fiului lui Dragotă. Corina Popa (*op.cit.* pp. 35-37) deși acceptă lectura sgrafitelor propusă de noi consideră, totuși, că biserica a fost terminată în 1494-1495 deoarece "discurile ceramice cu decor animalier încetează să mai fie folosite la bisericile construite după 1495". Gr. Ionescu (*Arhitectura pe teritoriul României*, p. 220 și nota 100) este pentru aceeași datare ante 1494 și 1496.

46. O. Tafrali, *Biserica din Bălinești*, în *Indrumări culturale*, București, 1927, p. 26.

47. Ion I. Solcanu, *Biserica din Bălinești: datarea construcției și a picturii interioare*, în AIIAI, tom. XIX, 1982, pp. 531-537.

48. G. Balș, *Inceputurile arhitecturii bisericesti în Moldova*, București, 1925, p. 5; P. Constantinescu-Iași, *Evoluția stilului...*, pp. 13-14; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, pp. 302-304; *Istoria artelor plastice*, I, pp. 185-186; V. Drăguț, *Creația artistică în epoca întemeietorilor de țară*, în volumul *Constituirea statelor feudale românești* p. 293 și nota 2; Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, p. 177. Sondajele arheologice au evidențiat în interiorul navei, în fundații, urmele unor picioare de zid dispuse în flancurile absidelor laterale, Horia Teodor, *Opera lui G.Balș în lumina descoperirilor recente*, în *Ani, anuar de cultură armeană*, 1942-1943, București, 1943, pp. 20-23; Idem, *Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova*, în BMI, 1930, nr. 1, p. 31. În temeiul acestor descoperiri Virgil Vătășianu socotea că "ar fi un indiciu că biserica Sf.Treime ar fi un descendent al tipului Vodița II" (*Istoria artei feudale*) p. 304, iar mai recent că "pilaștrii care însă nu au mai fost executați pun probleme încă nelămurite privind relațiile cu monumentele Olteniei" (în *Studii*, p. 42).

49. Al. Artimon, *Câteva considerații istorico-arheologice asupra bisericii din secolul alXIV-lea descoperită la Volovăț (jud.Suceava)*, SCIVA, 1981, nr. 3, pp. 383-405.

50. Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare. Secolele XI-XVII*, București, 1982, pp. 108-114; Idem, *O ctitorie din secolul al XIV-lea a vornicului Oană de la Tulova*, în SCIA, 1985, pp. 3-13.

51. *Ibidem*.

52. Elena Busuioc și Gh. I. Cantacuzino, *Date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului*, în SCIV, 1969, I, pp. 67-82; Elena Busuioc, *Noi date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului*, Suceava, "Anuarul Muzeului Județean", V, 1978, pp. 179-190.

53. Selectăm, în ordine cronologică: G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul XVI*, 1928, pp. 222-223; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 635, în legătură cu gropnița de la Putna și cea, presupusă, de la biserica veche de la Moldovița; Corina Nicolescu, *Spațiul în epoca lui Ștefan cel Mare*, București, Ed.Academiei, 1964, p. 341; Dumitru Năstase, *Despre arhitectura funerară în arhitectura moldovenească*, în SCIA, seria AP, 1967, nr. 2, pp. 201-207; Idem, *Arhitectura în istoria artelor plastice în România*, I, 1968, p. 320 despre supralărgirea pronaosului "din necesitatea de a crea un spațiu "suplimentar" cu specială destinație funerară".

54. Virgil Vătășianu, *op.cit.*, pp. 309-310.

55. Emil Lăzărescu în recenzia lucrării *Istoria artei feudale a academicianului Virgil Vătășianu*, recenzie în SCIA, 1959, nr. 2, p. 294 și nota 7; Corina Nicolescu, *Mănăstirea Moldovița*, București, Ed. Meridiane, 1965, p. 7; Horia Teodoru, *Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova*, în BMI, 1970, nr. 1, pp. 33-35.

56. Gh. I. Cantacuzino, *Vechea mănăstire a Moldoviței în lumina cercetărilor arheologice*, în

BMI, 1971, nr. 3, pp. 81-83.

57. Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel Mare: mănăstirea Probota*, în SCIA, seria AP, 24, 1977, p. 218 și nota 54.

58. *Ibidem*, p. 214 și 218.

59. N. N. Pușcașu, *Informarea asupra săpăturilor de cercetare arheologică efectuate la mănăstirea Putna în anii 1969-1970*, în BMI, 1973, 4, p. 71.

60. Virgil Vătășianu, *Schiță evoluției artei Țărilor Române în secolele X-XVI*, în volumul *Studii de veche artă românească...*, p. 43.

61. N. N. Pușcașu, *op.cit.*, p. 71.

62. N. Iorga, în *Contribuții la istoria bisericii noastre. I. Mănăstirea Neamțului*, p. 86, aprecia că pridvorul de la Inălțarea-Neamț s-ar datora epocii lui Alexandru Lăpușneanu, opinie reluată apoi de arh. G. Balș în *Bisericile lui Ștefan*, p. 103. În urma lucrărilor de conservare efectuate la monument în 1927, autorul revine asupra opiniei anterioare. Vezi: Gh. Balș, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, p. 152, unde remarcă contemporaneitatea pridvorului de la Inălțarea-Neamț cu restul edificiului; Idem, *Introducerea pridvorului în planul bisericilor moldovenești*, Acad. Rom. Mem. Sect. Ist. seria a III-a, XI, 1931.

63. Karl A. Romstorfer, *Schloss Neamțu*, în "Jahrbuch der Kais-Köbigl. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale", VII-1899, p. 27, apud Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 665; Iorga-Balș, *L'art*, p. 80 și 83; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan*, pp. 98-105; Idem, *Introducerea pridvorului...*, p. 45 și urm.; Paul Henry, *Monumentele*, p. 119; Virgil Vătășianu, *op.cit.*, pp. 666-667 unde se lasă a înțelege că sistemul de împărțire a pronaosului în două travee, printr-un arc transversal, de la Sf.Ioan-Piatra a precedat pe cel de la pronaosul Inălțarea-Neamț; Corina Nicolescu, *op.cit.*, pp. 83-84.

64. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale; Istoria artelor plastice*, I, p. 326; Ion I. Solcanu, *Realizări artistice*, în *Petru Rareș* (sub coordonarea lui Leon Șimanschi), București, 1978, p. 294.

65. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 678 și urm.; Năstase Dumitru, *Istoria artelor plastice*, I, p. 326, opinează că denumirile de "mixt" sau "intermediar" sunt, totuși, improprii; Vasile Drăguț, *Arta gotică*, p. 169; Ion I. Solcanu, *Realizări artistice loc.cit.*

66. Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, p. 225, Corina Nicolescu, *op.cit.*, p. 84, îl numește simplu "dreptunghiular".

67. Gh. Curinschi-Vorona, *op.cit.*, pp. 142-143.

68. Virgil Vătășianu, *op.cit.*, p. 679.

69. Idem, *Istoria artei europene*, I, *Epoca medie*, București, Ed. Didactică și pedagogică, 1967, p. 551.

70. Dumitru Năstase, *Istoria artelor plastice*, I, p. 326.

71. Gh. Curinschi-Vorona, *loc.cit.*

72. *Bisericile de piatră de la Sf.Dimitrie din Suceava*, în SCIV, 1969, nr. 4, pp. 541-565.

73. A. Dereko, *Monumentalna i dekorativa arhitektura u srednyevkovnog Srbyi*, Beograd, 1962, p. 39, fig. 48.

74. Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *Contribuții arheologice la cunoașterea primului lăcaș al Mitropoliei Moldovei: biserica Mirăușilor din Suceava*, în "Cercetări arheologice. Muzeul de istorie al RSR".

75. Karl A. Romstorfer, *Die moldauisch-byzantinische Baukunst*, Wien, 1896, p. 10.

76. G. Balș, *O vizită la câteva biserici din Serbia*, *Arta românească*, București, 1911, G. Balș-N. Ghika-Budești, *Ruinele bizantine din Messembria*, în BCMI, V, 1912, pp. 20-21.

77. Louis Brehier, *Arta română*, în BCMI, an XVII, 1924, p. 4.

78. Gh. Balș, *Începuturile arhitecturii bisericești din Moldova. Discurs rostit în ședința solemnă la Giume*, 1925, București, 1925, pp. 7-9.

79. Iorga-Balș, *L'art roumain*; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 188; Idem, *Influences du plan serbe sur le plan des églises roumaines*, în *L'art byzantin chez les Slaves*, I-2, *accueil dédié a la mémoire de Th.Uspenskij, Orient et Byzance*, IV, Paris, 1930.

80. Idem, *Influences arménienne et géorgiennes sur l'architecture roumaine*, Vălenii de Munte, 1931, p. 5.
81. Paul Henry, *Les principes de l'architecture serbe et l'école moldave*, în *Mélanges Uspenskij*, Geuthner, 1930; Idem, *Monumentele din Moldova de nord*, pp. 34-35 și 88.
82. N. Ghika-Budești, *Înrăuririle reciproce dintre arhitectura din Muntenia și cea din Moldova*, în volumul *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, pp. 175-178.
83. *Studii de veche artă românească*, p. 76. În același sistem decorativ al fațadelor autorul întrevădea altădată și o posibilă influență baltică, vezi: *Istoria artelor plastice*, I, p. 303.
84. Răzvan Theodorescu, *Despre planul triconc în arhitectura medievală timpurie a sud-estului european*, în SCIA, seria AP, 1973, p. 2.
85. Idem, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, București, Ed. Academiei, 1974, p. 312.
86. Wladyslaw Podlacha, *Pictura murală din Bucovina*, traducerea lucrării *Malovidla scienné w cerkwiach Bukowiny* apărută la Lwow, în 1912. Trimiterile vor urma exemplarului român cu titlul de mai sus cuprins în: Wladyslaw Podlacha, Grigore Nandriș, *Umanismul picturii murale post bizantine*, București, Ed. Meridiane, 1985, vol. I, pp. 65-66.
87. G. Balș, *Sur une particularité des voûtes Moldaves*, în "Bulletin de la Section Historique", XI, 1924, pp. 9-16.
88. Karl A. Romstorfer, *op.cit.*, p. 12.
89. Iorga-Balș, *L'art roumain*, p. 321.
90. G. Balș, *Sur une particularité*, p. 16. Vezi și N. Ghika-Budești *Gh. Balș și influența artei armene asupra vechii arhitecturii din Muntenia și Moldova*, București, f.a., pp. 4-8; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, pp. 188-189.
91. I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie du nord. Nouvelles Recherches*, Paris, 1929, p. 168.
92. Paul Henry, *Monumentele*, p. 91.
93. Virgil Vătășianu recenzia la lucrarea lui G. Balș, *Bisericile lui Ștefan...*, în "Anuarul Institutului de istorie națională" Cluj (AIINC), V, 1928-1930, Cluj, 1930, pp. 690-692.
94. Idem, *Istoria artei feudale*, pp. 639-646; *Bolțile moldovenesti. Originea și evoluția lor istorică*, în AIINC, V, 1930, pp. 415-431; Idem, *Contribuție la cunoașterea bisericilor de lemn din Moldova*, în *Inchinare d-lui Iorga la 60 de ani*, p. 413 și urm.; Idem *Istoria artei europene*, I, *Epoca medie*, pp. 548-549; Idem, *Pictura murală din nordul Moldovei*, București, 1974, p. 10; Idem, *Studii de veche artă românească*, p. 44.
95. Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, București, 1937, p. 232 și 251, nota 2. De curând autorul identifica anumite analogii și cu sistemele de tavane bolți de tip "darbazi", caracteristice arhitecturii populare georgiene" și continuă "aceeași formulă, mai simplificată și, prin aceasta, mai apropiată de tipul georgian "darbazi" ne-o prezintă bolțile din pronaos ale bisericilor din Arbore și Reuseni" (Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, p. 227, nota 105) unde însă boltirea nu este pe arce piezișe ci pe arce etajate. Aceeași rezervă la Dumitru Năstase care a redactat capitolul despre arhitectură a Moldovei din *Istoria artelor plastice în România*, I, p. 311, atunci când nota: "Nu este de crezut că inovatorii acestui sistem... s-au putut inspira de la procedee... proprii unei arhitecturi din lemn".
96. I. D. Ștefănescu, *L'évolution...*, Paris, 1928, p. 29 și nota 5
97. Paul Henry, *op.cit.*, p. 92 care trimite la lucrarea *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien, 1918, încât, putem nota acum, opinia lui Virgil Vătășianu are punctul de plecare în teoria profesorului său J. Strzygowski pe care, de altminteri, îl citează permanent (Vezi: *Istoria artei feudale*, p. 645, nota 1 și passim).
98. *Ibidem*.
99. Apud Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 640, nota 1.
100. Gheorghe Curinschi-Vorona, *op.cit.*, pp. 149-150.
101. Virgil Vătășianu, *op.cit.*, p. 680.
102. Gheorghe Curinschi-Vorona, *op.cit.*, p. 149.

103. Virgil Vătășianu, *Istoria artei europene*, I, p. 550.
104. Vezi, supra 39.
105. Virgil Vătășianu, *Despre originea arhitecturii moldovenești*, în "Junimea literară" XVI, 1927, nr.5-7; Idem, *Istoria artei feudale*, p. 625.
106. Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, p. 218, nota 97.
107. Virgil Vătășianu, *Contribuții la cunoașterea bisericilor de lemn din Moldova*, în *Inchinare lui N. Iorga la 60 de ani*, Cluj, 1931, pp. 402-419 și fig. 10, 12, 1. În recenzia semnată de Virgil Vătășianu, la lucrarea *Bisericile moldovenești din veacul XVI*, întâlnim reproșul îndreptățit că nici aici după cum nici în *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, G. Balș nu a pus problema raportului dintre arhitectura religioasă de zid, care s-ar întemeia doar pe influențe străine: bizantină, gotică, armenească (în Anuarul Inst. de Ist. Națională din Cluj) vol. V (1928-1930), Cluj, 1930, pp. 690-692 și 692-696.
108. Gheorghe Curinschi-Vorona, *op.cit.*, p. 145.
109. Karl A. Romstorfer, *Die moldauisch-byzantinische Baukunst*, Wien, 1896; Idem, *Die Kirchenbauten in der Bukowina*, în MCCW, n.F., XXII, 1896.
110. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan*, pp. 190-198.
111. *Ibidem*, p. 194.
112. Paul Henry, *op.cit.* Intreaga complexitate a aspectelor privind acoperișurile bisericilor noastre moldovenești la pp. 96-100.
113. Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, București, 1937, p. 325. În ultima sa contribuție (*Arhitectura pe teritoriul României*, pp. 232-233) autorul prezintă doar forme acoperișului recunoscându-i valoarea "elementul care contribuie cel mai mult la determinarea fizionomiei globale a monumentului este acoperișul", fără a-i preciza însă originea.
114. *Istoria artelor plastice în România*, I, București, 1968, p. 313.
115. Paul Henry, *op.cit.*, p. 98.
116. *Ibidem*, p. 100.
117. Virgil Vătășianu, *Contribuții la cunoașterea bisericilor....*, pp. 402-419 și pp. 17-18 în extras; Idem, *Istoria artei feudale*, p. 638, 646-647.
118. Gheorghe Curinschi-Vorona, *op.cit.*, p. 148.
119. *Ibidem*.
120. *Ibidem*.
121. N. Iorga, G. Balș, *L'art roumain*, pp. 387-389.
122. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 221.
123. J. Puig i Cadafalch, *Les églises de Moldavie. Contribution a l'étude des origines de leur forme décorative. Une école parallèle pendant le XI-e siècle dans l'Europe occidentale*, în "Bulletin de la Section historique", București, 1924, tome XI, p. 85.
124. Paul Henry, *op.cit.*, p. 105.
125. *Ibidem*.
126. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 647. Ideea l-a captivat și pe distinsul cercetător Mihai Ispir într-un remarcabil studiu, vezi *Considerații asupra decorăției în arhitectura civilă din Moldova I. Epoca lui Ștefan cel Mare*, în SCIA, seria A.P. tom 29, 1982, p. 15 și nota 40.
127. *Ibidem*.
128. Dumitru Năstase, *Ideea imperială în Țările române, geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVII)*, Fundația europeană Drăgan, Atena, 1972, p. 25 și nota 13.
129. K. A. Romstorfer, *Bildende Kunst*, în *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Bukowina, Viena, 1899, pp. 447-454.
130. W. Milkowicz, *Zwei Fresko-Kalender....*, *loc.cit.*, p. 45.
131. E. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, I, Viena, 1903, p. 186.
132. W. Podlacha, *op.cit.*, pp. 52-53.
133. I. D. Ștefănescu, *L'Evolution*, Paris, 1928, pp. 76-78; 85 și urm.; 111 și 208.
134. V. Grecu, *op.cit.*

135. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 245 și urm.
136. P. Henry, *op.cit.*, p. 155 și urm.
137. E. Kozak, *op.cit.*; N. Iorga-G. Balș, *op.cit.*, p. 47; I. D. Ștefănescu, *op.cit.*, p. 111 și 208.
138. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, pp. 394-396; Idem, *Studii de artă veche românească*, 1987, p. 50.
139. Vasile Drăguț, *La peintures murales de la Moldavie XV-e-XVI-e siècle*, Bucarest, Ed. Meridiane, 1983, p. 8
140. Elena Busuioc și Gh. I. Cantacuzino, *op.cit.*, pp. 67-82; Elena Busuioc, *op.cit.*, pp. 179-190.
141. Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *O locuință domnească din vremea lui Alexandru cel Bun* în "Revista Muzeelor și monumentelor, seria Monum. ist. și de artă" (RMM. MIS), 1975, nr. 2, pp. 72-80. Fragmentul de frescă a fost descoperit "in situ" pe peretele interior al gârlicului unei pivnițe de la casa domnească (p. 75).
142. V. Drăguț, datorită unei lecturi eronate, plasează monumentul descoperit de autori, Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna în vremea lui Alexandru cel Bun, când, de fapt, datează din a doua jumătate a secolului XV (vezi V. Drăguț, *op.cit.*, p. 9 și Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *Date noi cu privire la prima ctitorie datorată lui Ștefan cel Mare: mănăstirea Probota*, în M.M.S., 1977, nr. 7-9, pp. 586-599; Idem, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel Mare: mănăstirea Probota*, în SCIA, tom 24, 1977, pp. 223-226).
143. Sorin Ulea, *Pictura*, capitol în *Istoria artelor plastice*, I, București, Ed. Meridiane, 1968, p. 189, sub redacția lui G. Oprescu. V. Drăguț reia ideea lui Sorin Ulea (vezi *op.cit.*, p. 8) fără a-l cita.
144. *Ibidem*, p. 190 și 194.
- 144a. Idem, *Gavril ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești* în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 449.
145. Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei*, pp. 108-114; Idem, *O ctitorie a voievodului Oană*, SCIA, 1985, pp. 3-13.
146. Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna și Șt. Scorțanu, *Ansamblul reședinței feudale de la Giulești*, pp. 79-83.
147. Mircea D. Matei, Al. Rădulescu, Al. Artimon, *Bisericile de piatră de la Sf. Dumitru din Suceava*, pp. 545-565.
148. Dimitrie Dan, *Lugeni*, Cernăuți, 1893.
149. Astfel le data I. D. Ștefănescu întemeiat pe "la composition des dessous, l'aspect des tons, le modèle des draperies, le dessin monumental des portraits des diacres, ainci que le caractère des figures, rattachent ces peintures, d'une belle exécution, aux fragments de décoration originale que nous avons découverts dans des églises de la seconde moitié du XV-e siècle" (chapelle de Bistrița, Popăuți, Saint Nicolas de Dorohoi) vezi, *L'Evolution*, I, Paris, 1928, p. 91; Paul Henry le data larg "în vremea lui Ștefan cel Mare", *Monumentele*, p. 168. La fel și G. Balș (*Biserica din Lujeni*), în AAR, Mem. Secț. Ist., S III, tom. XI, 1931, pp. 35-39. La aceeași opinie rămânea I. D. Ștefănescu și după aproape două decenii (Vezi: *L'église de Lujeni. Les peintures murales*, în "Analecta", tom. III, 1946, pp. 3-16). Tot aici referiri despre scena *Judecății de apoi* de pe peretele nordic al pronaosului, cea mai veche prezență în Moldova. Pentru aceeași datare: Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 349, opinie regăsită și în sintezele datorate lui Vasile Drăguț.
150. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, pp. 125-127, nu precizează data decât prin prezența ipotetică a lui Ștefăndra din tabloul votiv; I. D. Ștefănescu, *Nouvelles recherches*, pp. 6-11; Virgil Vătășianu (*op.cit.*) pp. 804-805 le datează spre sfârșitul sec. XV, indirect, discutând costumele ctitorilor pentru ca în recenta sa contribuție (*Studii*, p. 50) să opineze că "sunt anterioare anului 1481, decesul ctitorului". Sorin Ulea este pentru o perioadă ante 1481 (vezi *op.cit.*, p. 348). Singur N. Grigoraș opina că personajele tabloului votiv ar reprezenta pe vistiernicul Isac, care a intrat în posesia satului și bisericii în 1502 și "nu este exclus ca să fi distrus vechiul tablou votiv înlocuindu-l cu altul, în care să fie pictat el și membrii familiei sale" N. Grigoraș, *Date și observații asupra unui vechi monument de artă feudală din Moldova (Dolhești Mari)*, în BMI, anul XLI, 1972, I, p. 44.
151. Wladyslaw Podlacha, *op.cit.*, p. 278, 280, 288. Cele de la Pătrăuți ar fi din secolul XVI,

ibidem, p. 283.

152. N. Iorga, G. Balș, *op.cit.*, p. 44; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, pp. 22-23; Virgil Vătășianu, *op.cit.*, p. 805; Sorin Ulea, *op.cit.*, p. 350.

153. Paul Henry, *op.cit.*, p. 187.

154. I. D. Ștefănescu, *L'Évolution*, Paris, 1928, p. 144.

155. M. A. Musicescu, *Considerații asupra picturii din altarul și naosul Voronețului*, în *Cultura moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 368.

156. Wl. Podlacha, *op.cit.*, p. 280; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 29 și 250; Teodora Voinescu, *Portretele lui Ștefan cel Mare în arta epocii sale în Cultura moldovenească*, p. 469; Ion I. Solcanu, *Portretul lui Ștefan cel Mare în pictura epocii sale*, în "Cercetări istorice", serie nouă, Iași, XVI (1975), p. 86.

157. I. D. Ștefănescu, *L'Évolution*, p. 124.

158. Ion I. Solcanu, *Precizări privind compoziția votivă din pictura bisericii Sf. Ilie Suceava*, în M.M.S., anul LI, 1975, nr.9-12, p. 765.

159. Gh. Bratiloveanu și Pavel Blaj, *Biserica Sfântul Ilie Suceava*, Iași, 1988, p. 38.

160. F. A. Wickenhauser, *Molda oder Beiträge...*, *Geschichte der Klöster Woronez und Putna*, 1886, p. 13 și urm.

161. E. Kozak, *Die Inschriften*, I, p. 210. În studiul nostru *Biserica Voroneț la 500 de ani*. Excurs istoriografic apărut în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", anul LXIV, 1988, nr. 5, p. 82, arătăm în chip eronat că E. Kozak ar fi susținut pictarea interiorului la 1547, deși la pagina următoare există o revenire.

162. Wladyslaw Podlacha, *op.cit.*, p. 288.

163. G. Balș, *Bisericile*, p. 34; Paul Henry, *op.cit.*, p. 159. Tot Balș, pe temeiul inscripțiilor descoperite de Kozak, opinează că picturile pronaosului au fost realizate la 1550, iar ale exonartexului la 1547, odată cu cele exterioare (*op.cit.*, p. 35). Într-o recenzie la *L'Évolution*, Paris, 1928, G. Balș susține aceași teorie a realizării picturilor din naos în vremea lui Ștefan cel Mare, în vreme ce I. D. Ștefănescu le-ar plasa la sfârșitul sec. XVI, vezi G. Balș, *Un ouvrage sur la peinture dans les monuments de l'art roumain ancien*, în "Revue Historique du sud-est européen", an IV, 1929, 1-3, pp. 19-34 și extras, Vălenii de Munte, 1929, p. 26.

164. Virgil Vătășianu, *op.cit.*, p. 808; Petru Comarnescu, *Indreptar artistic al monumentelor din nordul Moldovei*, p. 172 și urm.; Sorin Ulea, *op.cit.*, p. 350.

165. I. D. Ștefănescu, *L'Évolution*, pp. 134-135; Idem, *Nouvelles recherches*, pp. 49-50.

166. M. A. Musicescu, *op.cit.*, pp. 367-370; Vasile Drăguț, *La peinture murale de la Moldavie XV-e - XVI-e siècle*, 1983, pp. 17-19 și nota 50 de la p.46; Ion I. Solcanu, Pr. C. Buzdugan, *op.cit.*, pp. 15-16.

167. Bibliografia la Sorin Ulea, *Datarea ansamblului de pictură de la Sf. Neculai-Dorohoi*, în SCIA, tom 11, 1964, nr. 1, pp. 69-70.

168. N. Iorga, *Portretele domnilor români*, Sibiu, 1930, p. V-VII.

169. Sorin Ulea, *op.cit.*, pp. 69-79.

170. Wladyslaw Podlacha, *op.cit.*, p. 279.

171. N. Iorga-G. Balș, *op.cit.*, p. 61.

172. I. D. Ștefănescu observa că cel puțin două restaurări ale picturilor interioare: prima, în sec. XVI, a doua în vremea lui Mihai Racoviță, pentru a conchide că părțile originale datează din sec. XV. Vezi *L'Évolution*, Paris, 1928, p. 95. Revenind cu noi precizări în *Nouvelles recherches*, pp. 19-28, data în vremea lui Ștefan cel Mare o parte din fresce, pentru ca la p. 27 să se afirme că "studiul iconografic indică prima și a doua treime a sec. XVI", decorația "Dobrovățului și cea de la Sf. Ilie încadrându-le de o manieră precisă".

173. Virgil Vătășianu, *op.cit.*, p. 819; Idem, *Studii*, pp. 50-51.

174. Sorin Ulea, *op.cit.*, p. 356 și 358-359, indică anul 1497.

175. Paul Henry, *op.cit.*, p. 156.

176. *Ibidem*, p. 208.

177. I. D. Ștefănescu, *L'évolution*, pp. 166-167; Idem, *Nouvelles recherches*, p. 173.
178. Idem, *Le roman de Barlaam et Ioasaph, illustré en peinture*, în "Byzantion", t.VII (1932), pp. 347-369; Idem, *Monastère de Neamțu. L'église de l'Ascension*, în *Inalt Preasfințitul Arhiepiscop și Mitropolit Nicodim, Patriarhul României, Prinso la sărbătorirea a 80 de ani*, București, 1946, pp. 244-271. Vezi și Corina Nicolescu, *Mănăstirea Neamțu*, București.
179. Sorin Ulea, *op.cit.*, p. 359.
180. G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacul XVI*, p. 87. Vezi și Virgil Vătășianu, *op.cit.*, pp. 824-825; Idem, *Studii*, p. 51.
181. E. Kozak, *op.cit.*, 37 și 100.
182. W. Podlacha, *op.cit.*, p. 278 și 308.
183. N. Iorga-G. Balș, *op.cit.*, p. 61; N. Iorga, *Domni români după portrete și fresce contemporane*, p. V și p. 28; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, pp. 158-159; Idem, *Bisericile din sec.XVI*, p. 132 și 279.
184. I. D. Ștefănescu, *L'évolution*, p. 170; "Les peintures de Rădăuți, datées par des documents de la seconde moitié du XVI-e siècle".
185. Paul Henry, *op.cit.*, pp. 166-167.
186. *Ibidem*, p. 191.
187. Virgil Vătășianu, *op.cit.*, pp. 814-815; Idem, *Studii*, p. 50.
188. Sorin Ulea, *op.cit.*, p. 349.
189. Ion I. Solcanu, *Portretul lui Ștefan cel Mare în pictura epocii sale*, în "Cercetări istorice", serie nouă, Iași, tom VI, 1975, pp. 91-92.
190. I. D. Ștefănescu afirmă că "les peintures des deux conques du naos nous ramènent a Saint-Georges de Suceava et a la seconde moitié du XVI-e siècle, époque a laquelle on a peint l'abside, le naos et une partie du pronaos", în *L'évolution*, p. 139; Idem *Nouvelles recherches*, pp. 55-56. Pentru Paul Henry "frescele din biserica Hârlău (Sf. Gheorghe, n.ns.) sunt anterioare, de altfel, celor de la Moldovița, cel puțin o parte din ele", în *Monumentele*, pp. 186-187. Sorin Ulea datează ansamblul pictural de aici, atât cel interior, cât și exterior la 1530, vezi *Istoria artelor plastice*, I, 1968, p. 363.
191. Virgil Vătășianu nota că "zugrăveala originală va fi fost executată curând după 1492". Vezi *Istoria artei feudale*, pp. 815-816.
192. N. Iorga-G. Balș, *op.cit.*, p. 61.
193. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 124, opinia acceptată și de I. D. Ștefănescu, *L'évolution*, p. 168, pentru ca ulterior, (*Nouvelles recherches*, pp. 16-19, Idem, *Les peintures du monastère de Dobrovăț în Mélanges offerts a Charles Dihl*, II, Paris, 1930, pp. 181-196) să opineze că "les peintures du monastère de Dobrovăț, exécutées avant 1538".
194. Sorin Ulea, *Datarea ansamblului de pictură de la Dobrovăț*, în SCIA, 1961, 2, pp. 483-485; Idem, *Istoria artelor plastice*, I, pp. 356-357, opinie îmbrățișată de V. Drăguț, *Dobrovăț*, Ed. Meridiane, 1984, p. 13.
195. F. A. Wickenhauser, *Geschichte und Urkunden des Klosters Solka*, în vol. *Moldova*, partea II, Cernăuți, 1877, p. 12 apud W. Podlacha.
196. E. Kozak, *Die Inschriften*, partea I, pp. 7-8, apud Wl. Podlacha.
197. Wl. Podlacha, *op.cit.*, p. 309.
198. V. Grecu, *Eine Belagerung Konstantinopels in der rumänischen Kirchen Malerei*, în "Byzantion", I, 1924, p. 282.
199. D. Dan, *Cătoria hatmanului Luca Arbure*, în BCMI, 1926, p. 45.
200. I. D. Ștefănescu, *L'évolution*, p. 124 și urm.
201. S. Ulea, *Portretul funerar al lui Ion, un fiu recunoscut al lui Petru Rareș și datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în SCIA, 1959, p. 63, nota 3. Vezi și capitolul din *Istoria artelor plastice*, I, p. 356.
202. V. Drăguț, *Dragoș Coman, maestrul frescelor de la Arbure*, București, 1969, p. 30. Autorul și-a menținut opinia și în sintezele despre arta feudală sau pictura murală din Moldova.
203. G. Balș, *Bisericile sec.XVI*, pp. 275-276. Aceeași opinie în *Un ouvrage...*, în "Revue

historique", an IV, 1929, 1-3, pp. 24-25, recenzie la lucrarea *L'évolution* a lui I. D. Ștefănescu unde preciza anul 1511 ca dată a pictării interiorului de la Arbure.

204. Virgil Vătășianu nota: "Date fiind condițiile rele în care se păstrează zugrăveala din interior pare zădarnică orice pledoarie, fie în favoarea tezei care îi atribuie lui Dragoș prima zugrăvire fie în sensul că a fost un simplu restaurator", *Istoria artei feudale*, p. 831. Circumspect aici, în sinteza *Istoria artei europene. Artă din perioada Renașterii*, București, 1972, p. 202, considera că biserica a primit în interior un strat de picturi imediat după zidire încadrând acestora și tabloul funerar din pronaos.

205. Petru Comarnescu, *Indreptar artistic*, pp. 326-327.

206. I. Caproșu, *Biserica Arbure*, 1967, pp. 16-18; Idem, *Biserica Arbure* în M.M.S., an L, 1974, 5-6, pp. 409-410, unde, remarcând lipsa celor cinci fete ale ctitorului din ambele compoziții, opina că "zugrăveala interiorului a fost isprăvită cu mulți ani înainte de moartea lui Arbure (1523)".

207. Ion I. Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure*, (I). *Pictura interioară*, în AIIAI, XII, 1975, pp. 35-53.

208. Virgil Vătășianu, *Studii*, p. 64.

209. Paul Henry opina: "putem admite că pictura de la Bălinești a fost efectuată în prima treime a sec. al XVI-lea", *Monumentele*, p. 170; G. Balș a fost cel care limita pictura motivă la anii 1500-1511 "urmând cu foarte puțini ani zidirea bisericii", 1499, vezi *Bisericile lui Ștefan*, p. 138. Tot în prima treime precum P.N., data picturile interioare de la Bălinești și I. D. Ștefănescu, *L'évolution*, pp. 100-101, în *Nouvelles recherches*, p. 16 și urm., precum și într-un studiu ulterior (*Eglise de Bălinești*, în BCMI 1944, p. 39) autorul revine, admitând că o parte a picturilor se realizează artei sec.XV. Încadrându-le aici pe cele din altar, tabloul ctitorilor, friza *Patimilor lui Iisus*, în vreme ce altele, tot din naos, nu pot fi raportate nici artei sec. XV și nici primei jumătăți a celui următor. Virgil Vătășianu le plasează ant- 1511 în *Istoria artei feudale*, p. 825; Idem, *Despre datarea bisericii Sf.Neculăe din Bălinești*, în SCIA 1978, pp. 209-210; Idem, *Studii*, p. 64.

210. Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 425 și nota 1; Carmen Bogdan, *Datarea zidirii monumentului de la Bălinești. Opinii*, în MIA, XLVI, 1977, nr. 2; Ștefan S.Gorovei aprecia, pe alte considerente, că pe la 1490 construcția bisericii era "realmente începută", vezi *Activitatea diplomatică a marelui logofăt Ioan Tăutu*, în "Suceava, Anuarul Muzeului Județean", V, 1978, p. 242; Idem, *Autour de la paix moldave de 1489*, în RRH, 1974, nr. 3, p. 541; Idem, *Biserica din Bălinești*, în M.M.S., an XLIX, 1975, nr. 1-2, pp. 108-109.

211. O. Tafrali, *Biserica din Bălinești*, în "Îndrumări culturale", București, 1927, p. 26.

212. Cerută de un anume context lectura sgrafitelor în cauză o aflăm mai întâi la Ion I.Solcanu. *Représentations chorégraphiques de la peinture murale de Moldavie et leur place dans l'iconographie sud-est européenne (XV-e - XVII-e siècles)* în RESE, 1976, nr.1, pp. 50-51. Aspectul a fost reluat într-un articol de sine stătător, Ion I. Solcanu, *Biserica din Bălinești: datarea construcției și a picturii interioare*, în AIIAI, XIX, 1982, pp. 531-537.

213. Corina Popa, *Bălinești*, București, 1981, p. 37 și nota 62. Recenzia semnată de Ion I. Solcanu în AIIAI, tom. XIX, 1982, pp. 706-707. Într-un anume sens și V. Drăguț a acceptat o lectură a sgrafitelor de vreme ce aprecia că frescele interioare au fost realizate în vara sau toamna anului 1499, vezi: *Le peinture murale de la Moldavie*, 1983, p. 47 și nota 58.

214. E. Kozak, *Die Inschriften*, partea I, p. 51.

215. Wl. Podlacha, *op.cit.*, p. 312.

216. I. D. Ștefănescu, *L'évolution*, p. 86 și 101-103 și Paul Henry, *op.cit.*, p. 171.

217. Virgil Vătășianu, *op.cit.*, p. 838.

218. Sorin Ulea, *op.cit.*, p. 365.

219. Bogdana Irimia, *Datarea picturilor murale de la Părâuțu*, în "Rev. Muz. și mon.", seria "Mon. ist. și de artă", 1974, nr. 2, pp. 66-72.

220. Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel Mare: mănăstirea Probota*, în SCIA, seria AP, tom 24, 1977, p. 227, nota 97.

221. Sorin Ulea, *Portretul funerar al lui Ion, un fiu necunoscut al lui Petru Rareș și datarea*

ansamblului de pictură de la Probota, în SCIA, an VI, 1959, nr. 1.

222. I. D. Ștefănescu, (*L'évolution*, p. 106) opina că pictura pridvorului și, prin extensie a întregului interior "a le dater du premier quart du XVI-e siècle", deși pisania indică anul 1530 ca termen al zidirii edificiului. Paul Henry, *op.cit.*, p. 171; Virgil Vătășianu (*Istoria artei europene* București, 1972, p. 198) acceptă propunerea lui Sorin Ulea.

223. Wl. Podlacha, *op.cit.*, p. 279.

224. Sim. Fl. Marian, *Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, București, 1985, pp. 54-57.

225. E. Kozak, *op.cit.*, pp. 134-135.

226. D. Dan, *Biserica Sf. Gheorghe din Suceava*, în BCMI, 1910, pp. 134-139.

227. Wl. Podlacha, *op.cit.*, pp. 315-316.

228. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 174, dar îl citează pe Kozak. În lucrarea ulterioară, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, p. 157, autorul constatând că "zugrăvelile interioare se continuă pe zidul pridvorului și pe cel al pronaosului fără întrerupere" conchide că "ar trebui admis că pe această parte cel puțin, pictura este făcută după 1579".

229. I. D. Ștefănescu, *op.cit.*, p. 139.

230. Virgil Vătășianu a optat întâi pentru domnia lui Ștefăniță *Istoria artei feudale*, p. 836) pentru ca în *Istoria artei europene*, vol. II, p. 298, să accepte datarea în 1534, propusă de Sorin Ulea.

231. Petre Comănescu, *Îndrumar artistic...*, 238-241.

232. Andrei Grabar, *L'origine des facades peintes des églises moldaves*, în *Mélanges offerts a M. Nicolas Iorga*, Paris, 1935, p. 366.

233. Melchisedec, *O vizită...*, extras din "Revista pentru istorie, arheologie și filologie", I, 1883, p. 296.

234. N. Iorga, *Neamul românesc în Bucovina*, București, 1905, p. 21.

235. V. Grecu, *Eine Belagerung Konstantinopels in der...*, în *Byzantion*, 1984, p. 281, nota 2.

236. P. Henry, *op.cit.*, pp. 187-189.

237. Sorin Ulea, *Datarea frescelor bisericii mitropolitane Sf. Gheorghe din Suceava*, în SCIA, seria Arte plastice, tom 13, 1966, nr. 2, p. 219 și urm.

238. Wl. Podlacha, *op.cit.*, p. 328.

239. I. D. Ștefănescu, *op.cit.*, p. 109.

240. E. Kozak, *op.cit.*, p. 188, apud P. Henry.

241. P. Henry, *op.cit.*, p. 210.

242. Sorin Ulea, *Pictura, în Istoria artelor plastice în România*, I, p. 364; V. Drăguț, *Humor*, București, Ed. Meridiane, 1973, p. 11; Virgil Vătășianu, *StudII*, p. 66.

243. E. Kozak, *op.cit.*, pp. 187-188.

244. Wl. Podlacha, *op.cit.*, p. 322; G. Balș, *Bisericile sec.XVI*, p. 36; Paul Henry, *op.cit.*, p. 173, 210-211.

245. E. Kozak, *op.cit.*, p. 138.

246. Wl. Podlacha, *op.cit.*, p. 322.

247. I. D. Ștefănescu, *op.cit.*, p. 169.

248. Paul Henry, *op.cit.*, p. 190.

249. N. Iorga, *Coșula*, în BCMI, 1926.

250. G. Balș, *Bisericile sec.XVI*, p. 61.

251. Wl. Podlacha, *op.cit.*, p. 279.

252. I. D. Ștefănescu, *op.cit.*, p. 111.

253. Sorin Ulea, *loc.cit.*

254. Virgil Vătășianu, (*Istoria artei europene*, II, p. 202) plasează decorul interior între 1536-1538; V. Drăguț, *La peinture murale de la Moldavie, XV-e - XVI-e siècle*, 1983, p. 35.

255. O. Tafrali, *Îndrumări culturale*, București, 1927, p. 28.

256. I. D. Ștefănescu, *L'évolution*, p. 97; Idem, *Nouvelles recherches*, p. 273.

257. Paul Henry, *op.cit.*, pp. 156-157.

258. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 822.

259. G. Balș, *Bisericile secolului XVI*, p. 277; V. Drăguț, *op.cit.*, p. 35. Tatiana Pogonat care a restaurat picturile este de aceeași părere, vezi, *Restaurarea picturilor murale din paraclisul mănăstirii Bistrița-Neamț*, în BCMI, 1976, 1, p. 86.

260. Sorin Ulea, *Originea și semnificația*, în SCIA, 1963, nr. 1, p. 87, nota 2.

261. G. Balș, *Bisericile secolului XVI*, p. 42 și urm.; Sorin Ulea, *Pictură*, în *Istoria artelor plastice*, p. 365.

262. N. Iorga și G. Balș, *L'art roumain*, Paris, 1922, p. 117. G. Balș *Bisericile secolului*, p. 79) semnalează tabloul votiv; I. D. Ștefănescu, *L'évolution*, p. 87 și 169, atribuie sec. XVI pictura exterioară prin analogie cu dispunerea *Judecării de apoi de la Arbure*, tot pe perețele de sud; Idem, *Le monastere de Râșca. Le trésor de Văleni*, în "Byzantion", an X, 1935; P. Henry *op.cit.*, p. 211 se referă la pictura exterioară; Leonida Gavrilăscu, *Mănăstirea Râșca*, în M.M.S., 1960, nr. 1-2, pp. 70-77.

263. C. Bobulescu, *Poate fi vorba de o nouă pictură a mănăstirii Râșca în secolul al XVI-lea*, în BCMI, anul VIII, 1915, pp. 190-191.

264. Sorin Ulea, *Datarea ansamblului de pictură de la Râșca*, în SCIA, 1963, nr. 2, pp. 433-437; Idem, *Un peintre grec en Moldavie au XVI-e siècle: Stamatelos Kotronas*, în "Revue roumaine d'Histoire de l'art", VII, 1970, pp. 13-26.

265. I. D. Ștefănescu, *Nouvelles recherches*, pp. 68-69; Idem, *Iconografia și studiile de artă religioasă*, în "Rev. Ist. română", vol. XV, fasc. II, pp. 133-137; Idem, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, Ed. Meridiane, 1973, p. 55 și urm.; Paul Henry, *Monumentele în cazul mai tuturor bisericilor a căror pictură în calota turlei este lizibilă*.

266. Wl. Podlacha nota "Când descriem în amănunt sistemul picturilor se impune de la sine împărțirea lor după locul unde se găsesc. Ținându-ne de această împărțire ne vom ocupa mai întâi de picturile de pe pereții exteriori, apoi de picturile care se găsesc în interiorul bisericii, adică de cele din pridvor și din pronaos, de picturile din absida altarului, de cele din pronaos, de picturile din absida altarului, de cele de pe pereții naosului și de cei din turlă", în *Pictura murală din Bucovina*, p. 70.

267. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 806 unde începe tratarea picturilor de la Pătrăuți la p. 807 pe cele de la Milișăuți etc.

268. V. Drăguț (*La peinture murale de la Moldavie*) aplică pentru unele biserici principiul folosit de I. D. Ștefănescu dar pentru frescele de la Dobrovăț, Probota, Moldovița etc. utilizează maniera anunțată de Podlacha.

269. Wl. Podlacha, *op.cit.*, p. 59.

270. Idem, *Die göttliche. Liturge in den Wandmalereien der Bukowiner Klosterkirchen*, în "Zeitschrift für christliche Kunst", Düseldorf, XXIII, 1910, pp. 259-268; Idem, *Pictura murală*, pp. 130-132.

271. I. D. Ștefănescu, *Nouvelles recherches*, p. 18; Idem, *Les peintures du monastere de Dobrovăț*, în *Mélanges Charles Diehl*, II, Art, p. 189; Idem, *L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles, 1936, p. 73, 76-77, 189-191.

272. Sorin Ulea, *Datarea frescelor bisericii mitropolitane Sf. Gheorghe din Suceava*, p. 229 și nota 70.

273. Grigore Nandriș, *Umanismul picturii murale postbizantine din estul Europei*, în Wl. Podlacha, Grigore Nandriș, *Umanismul picturii murale postbizantine*, București, Ed. Meridiane, 1985, vol. II, p. 109. Wl. Podlacha mai numește *Liturgia Domnului și Cântecul îngerilor*, deși pare, la prima vedere ceva simbolic, în fond nu este nimic altceva decât *Îșirea mare* (subl. ns.) a preotului și a diaconului în timpul serviciului divin", *op.cit.*, p. 335; la Paul Henry numite tot *Intrarea cea mare și Intrarea cea mică*, vezi *Monumentele*, p. 188; V. Drăguț, în *Dobrovăț*, prezintă tema în baza bibliografiei cercetate fără a o aminti încă.

274. Grigore Nandriș, *op.cit.*, p. 111.

275. Paul Henry, *op.cit.*, p. 188.

276. Grigore Nandriș, *op.cit.*, p. 110, deși la Poganovo (Bulgaria), pictată la 1500, pe tamburul turlei André Grabar identifica aceeași temă, fără a preciza însă raportul iconografic cu cele moldovenești.

277. Wl. Podlacha, *op.cit.*, p. 189.
278. Paul Henry, *op.cit.*, pp. 166-167.
279. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 809; M. A. Musicescu, *Considerații asupra picturii din altarul și naosul Voronețului*, în *Cultura moldovenească*, p. 374 și nota 1.
280. Dora Panaiotova, *Bolgarskaia monumentalinaia jipopisi XIV veka*, Sofia, 1966, pp. 117-118.
281. Pr. Erast Costea, *Mănăstirea Voroneț*, Cernăuți, 1943.
282. Ion I. Solcanu, Pr. Costache Buzdugan, *Biserica Voroneț*, Iași, 1984, p. 19.
283. Paul Henry, *op.cit.*, p. 163.
284. M. A. Musicescu, *op.cit.*, p. 392 și nota nr. 1.
285. Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul*, în volumul *Cultura moldovenească*, p. 432, nota 3.
286. I. D. Ștefănescu, *Nouvelles recherches*, p. 173.
287. André Grabar, *Les croisades de l'Europe orientale dans l'art*, în *Mélanges Charles Diehl*, II, Paris, 1930, pp. 19-27.
288. Sorin Ulea, în capitolul *Pictura interioară* din volumul *Istoria artei plastice în România*, I, 1968, p. 357 și 365.
289. Idem, *L'origine iconographique du thème de la cavalcade de l'empereur Konstantin*, în "XIV-e Congrès international des études Byzantines", Bucarest, 6-12 sept. 1971, pp. 163-164, *Résumés-Communications*.
290. I. D. Ștefănescu, *Nouvelles recherches*, p. 165 și urm.
291. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 802.
292. I. D. Ștefănescu, *loc.cit.*
293. Paul Henry, *op.cit.*, p. 162. De aceeași opinie Virgil Vătășianu *op.cit.*, p. 811 și 813.
294. Paul Henry, *op.cit.*, p. 158.
295. *Ibidem*, p. 170.
296. *Ibidem*, p. 165, 182, 190; Virgil Vătășianu întrevide același spirit sârbesc în ciclul *Patimilor* precum Paul Henry vezi *Istoria artei feudale*, p. 834.
297. Virgil Vătășianu, *op.cit.*, p. 804.
298. I. D. Ștefănescu, *op.cit.*, p. 168.
299. Virgil Vătășianu, *op.cit.*, p. 804.
300. I. D. Ștefănescu, *op.cit.*, p. 167.
301. Paul Henry, *op.cit.*, p. 173 și urm.
302. *Ibidem*, p. 185.
303. Virgil Vătășianu, *op.cit.*, p. 816.
304. *Ibidem*, p. 822.
305. *Ibidem*, p. 830.
306. Wl. Podlacha, *op.cit.*, p. 353 și urm.
307. *Ibidem*, p. 349.
308. *Ibidem*, p. 351.
309. I. D. Ștefănescu, *op.cit.*, p. 165.
310. Paul Henry, *op.cit.*, p. 185.
311. Ion I. Solcanu, *Datarea ansamblului... de la Arbure*, II, *Pictura exterioară*, în AIIAI, XVIII, 1981, pp. 167-181; Idem *Beginnings of exterior painting in Moldavia*, în "Nouvelles études d'histoire", tome VI, 1980, nr. 1, pp. 175-190.
312. Sorin Ulea, *loc.cit.*; Idem, *Originea și semnificația*, I, SCIA, 1/1963 și II, SCIA, 1972; Idem, *La peinture exterieur moldave: on, quand et comment est-elle apparue*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, 4, 1984, studiu asupra căruia ne rezervăm dreptul să nu fim însă de acord chiar cu concluziile privitoare la locul și data debutului picturii exterioare. Despre aceasta însă într-un studiu viitor.
313. N. P. Kandakov, *Pamiatnichi hristianscogo iscustva na Afone*, Petersburg, 1902, p. 130, apud Virgil Vătășianu, *op.cit.*, p. 802. J. Strzygowski, *Comori de artă în Bucovina*, BCMI, VI, 1913.
314. N. I. Petrov, *Ruminschie hudojestvennie pamiatnichi v Rosii u vozmojnosti vliania in na russcoe iscustvo* (în *Trudî XIV-ogo arheologhicescogo siezda v Cernigove; II*), 1908, p.89, apud Virgil

Vătășianu, *op.cit.*, p. 802.

315. Vezi supra: 275, 276 și 296.

316. Wl. Podlacha, *op.cit.*, p. 39 și urm.

317. Supra 270.

318. I. D. Ștefănescu, *Nouvelles recherches*, p. 67 și urm.

319. Supra 287.

320. Virgil Vătășianu, V. Drăguț, Sorin Ulea.

321. Sorin Ulea, în *Istoria artelor plastice în România*, I, p. 357 și 365.

322. Ion I. Solcanu, *Reflectarea luptei pentru independență în pictura murală din nordul Moldovei (Noi contribuții)*, în "Anuarul Muz. Jud. Suceava", VI-VII, 1979-1980, p. 280.

THE HISTORIOGRAPHY OF CLERICAL ART IN MOLDAVIA DURING THE 14TH-16TH CENTURIES THE ARCHITECTURE AND THE INTERIOR PAINTING

SUMMARY

The author intends to analyze and to synthesize the Romanian and foreign historiography concerning the clerical art in Moldavia during the 14th-16th centuries. The defining elements of the wooden and wall architecture are individualized from looks, studies and scientific communications dealing with the above - mentioned topic. Concerning the wall architecture, the clerical aims are analyzed chronologically and typologically (the late Roman style, the Gothic architecture).

Furthermore Ion Solcanu also analyzes the historiography concerning the interior painting and the iconography of the same period, emphasizing the interest with which the monuments of Medieval art have been treated for their singular value and their originality.

IDEOLOGIA POLITICĂ DIN ȚĂRILE ROMÂNE ȘI DIN EUROPA EST-CENTRALĂ; CONEXIUNI ȘI INTERFERENȚE (secolul al XVII-lea)

Pavel Blaj

După cum se știe, zona continentală în care s-au format și s-au dezvoltat statele românești a fost flancată de mari puteri care au exercitat o permanentă presiune asupra lor. Configurația acestui peisaj "geopolitic" a evoluat de-a lungul veacurilor, în funcție de modificarea conjuncturii internaționale. Astfel că în secolul XVII țările române erau încadrate la sud de Imperiul otoman, la apus de Imperiul habsburgic, care din anul 1526 a luat locul Ungariei, la nord de regatul Poloniei iar la răsărit, de Rusia¹. Ca urmare, statele din spațiul carpato-danubian au constituit părți integrante ale sistemului politic european, firește în limitele impuse de statutul lor politico-juridic, nu numai datorită poziției lor geografice, ci și obiectivelor politice, economice și strategico-militare urmărite de marile puteri europene în această zonă geografică. De aceea, încă din secolul XIV, conducătorii politici și exponenții spirituali ai românilor au fost în permanență conștienți de apartenența poporului și statelor lor la comunitatea europeană. "Conștiința europeană - nota istoricul Vlad Georgescu -era aliniteri evidentă și des afirmată de Mușatini și Basarabi, care se considerau parte a lumii europene, aparătorii ei la marginile primejduite de păgâni"².

Modificarea configurației politice a Europei est-centrale, determinată de ascensiunea în țările române a influenței otomane, dispariția Ungariei și politica de compromis a Poloniei față de Poarta otomană, a avut ca urmare și creșterea treptată a influenței bizantine în cultura românească. Se naștea astfel în cadrul acestei culturi, un conflict între "valorile orientale și cele europene" sesizat, se pare, pentru prima dată, de domnul Moldovei, Ieremia Movilă, care considera că acele influențe venite din sudul Dunării erau străine "tradiției și obiceiurilor pămîntene"³. Totuși, până la sfârșitul veacului XVII, s-a menținut un echilibru între "formele orientalizate și cele europene de civilizație"⁴, conducătorii politici și cărturarii români întreținând permanente contacte cu restul Europei⁵. Ca urmare, așa cum a mai observat și cu alt prilej același istoric Vlad Georgescu, "acest sentiment politic, unit cu prețuirea culturii europene, a existat la toți cărturarii dinaintea epocii fanariote"⁶.

Așadar, unul din conceptele care a fost vehiculat și în cercurile culte ale societății, preluat, prin contactele directe sau indirecte cu ideologia politică din

Europa est-centrală, a fost tocmai cel de *Europa*.

Conceptul de *Europa*, cu complementul său, *european*, s-a generalizat în limbajul Europei occidentale încă din secolele XIV-XV, când au fost întocmite primele hărți ale Europei - **portulanele**. Totuși, conceptul de **Europa** a continuat să fie identificat cu cel de **creștinătate**, ambii termeni fiind utilizați cu același conținut și în secolul XVII. Din punct de vedere geografic, Europa era încadrată în limitele *Republicii Creștine*. Este vorba însă de *Republica Creștină* ce includea statele catolice, de vreme ce Rusia, deși stat creștin, nu era considerată ca aparținând Europei, tocmai datorită faptului că profesa creștinismul de rit ortodox, la care se adăugau și "obiceiuri rele", adică modalitatea de interpretare a altui concept, și anume a celui de libertate, ce era în flagrantă contradicție cu modalitatea de receptare a lui în spiritualitatea apuseană. Or tocmai pe aceste considerente a fost fundamentată nu o dată propaganda antirusă, îndeosebi de către Polonia, propagandă alimentată de grave și ireconciliabile contradicții de natură politică și teritorială care au dominat dintotdeauna, raporturile dintre cele două state. Au existat totuși nu puține voci care au atras atenția contemporanilor occidentali asupra faptului că Rusia nu putea fi totuși exclusă din comunitatea europeană la fel ca și Imperiul otoman. Cea mai concludentă din acest punct de vedere este concepția lui Leibniz de la considerarea Rusiei drept un <<alter Turca>>, la prezentarea acesteia ca drept veritabil, și de aceea indispensabil, "contrafort al Creștinătății". Și aceasta nu numai pentru faptul că, geografic, era situată între <<Orient și Occident>>, ci pentru că Rusia avea în pofida religiei sale de rit ortodox, o "misiune spirituală și religioasă", în acest spațiu european. De altfel, această misiune "europeană" a Rusiei, adică cea de contrafort al lumii creștine, în fața expansiunii lumii islamice care, prin exponentul său cel mai de seamă, adică Imperiul otoman, amenința grav integritatea teritorială și libertatea lumii creștine, a fost judicios argumentată și de unul din cei mai de seamă reprezentanți ai gândirii politice din Rusia secolului XVII, și anume A.L. Ordin Nașciokin⁷.

În ceea ce privește pe cărturarii români, ei aveau, deja, în secolul XVII, o imagine destul de clară asupra geografiei Europei. Ei își însușiseră cunoștințele în acest domeniu prin intermediul hărților și manualelor care circulau în țările române și care le-au permis "să fixeze cu precizie contururile Mării Baltice, să localizeze marile orașe, să delimiteze teritoriile ocupate de popoare formate într-un spațiu în care au locuit permanent sau în care au pătruns prin migrație"⁸. De aceea, conceptul de Europa a fost utilizat, în primul rând, în legătură directă cu vecinii imediați ai țărilor române. Astfel, în capitolul din *Letopiseșul* său consacrat descrierii țărilor vecine, Grigore Ureche, deși nu folosește expres termenul de *Europa*, în legătură cu Polonia conceptul se subînțelege limpede din fixarea coordonatelor sale geografice⁹.

În schimb, el este formulat ca atare în paragraful referitor la tătari; de la început, cronicarul, dând dovadă de obiectivitate, observa că tătarii erau un neam

vechi "și din ceput viteji și până astăzi vedem că s-au ținut tot în ce au apucatu"¹⁰. În ceea ce privește teritoriile locuite de ei, cronicarul atrăgea atenția că nu trebuie să fie confundate numai cu Crimeea, deoarece "Tartaria sau cumu-i zicu unii Țara Tătărăscă, iaste împărăția mare,....de coprinde loc multu, **o parte de Evropa și Sarmatia toată de la Asia cu Știția sau Sireca, ce-i zic acum Cataio**"(s.n.)¹¹. Cu alte cuvinte, "Tartaria" se întindea pe un teritoriu ce aparținea geografic la două continente, Europa și Asia, limitele din extremitatea estică a continentului european fiindu-i foarte bine cunoscute lui Grigore Ureche. Aici, în această zonă, era situată una din multele diviziuni teritorial-administrative ale împărăției tătărăști, și anume "țara cea mică carea **stă către Evropa**" (s.n.), fiind delimitată de fluviile Nipru și Don, în care este inclusă Crimeea, "unde le zice la Pericopu"(s.n.)¹².

Conceptul de **Europa** a fost utilizat ca atare și în paragraful în care cronicarul a făcut la fel de bine cunoscuta incursiune în istoria turcilor. Puțini la număr, la începutul istoriei lor, ei au reușit să se înmulțească în așa măsură, încât au cuprins, mai întâi, teritorii situate pe două continente, Asia și Africa, apoi "s-au tinsu de au apucatu o parte mare și din a treia (parte a pământului, n.n.) **din Evropa** (s.n.)"¹³. În legătură strânsă cu acest din urmă concept cu care, de altfel, se și identifică, autorul l-a utilizat, în acel context și pe cel de "creștini", adică de locuitori ai Europei, pentru care turcii constituiau o pedeapsă divină¹⁴. Or, acea pedeapsă era binemeritată de vreme ce lupta pentru putere în Imperiul bizantin, dintre Paleologi și Cantacuzini, le-a înlesnit pătrunderea în Europa. Căci, profitând de acea împrejurare, "socoti **neprietenul crucii** (adică turcii, n.ns.) ca să arate unii părți cu prietenie și să-l chieime întru ajutoriu, ce s-au și tâmplat, **că au trecut cu oaste la Evropa și au deschis calea și altora pre urmă la Evropa, să facă multă nevoie**" (s.n.)¹⁵.

Prin urmare, analizând contextul în care a fost utilizat conceptul de **Europa**, rezultă că pentru Gr. Ureche avea nu numai un conținut **geografic**, ci și unul **politic și ideologic**, deoarece desemna și limitele politice și religioase a două lumi aflate într-o permanentă confruntare, alimentată încă, deși în mai mică măsură în comparație cu epocile anterioare, de ireconciliabile contradicții dintre cele două religii fundamentale: cea creștină și cea islamică.

Mult mai amplu și mai nuanțat a fost utilizat conceptul de *Europa* de către celălalt mare cârturar moldovean al secolului XVII, și anume Miron Costin. În intenția de a-l familiariza pe regele Poloniei, Jan Sobieski, cu istoria Moldovei și a Țării Românești și a-i atrage, astfel, atenția asupra necesității de a contribui la restabilirea vechiului lor prestigiu, ceea ce ar fi fost și în folosul direct al Regatului polon, Miron Costin i-a dedicat și cunoscuta sa *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească (Poema polonă)*. Prezintă, în prima parte, originea moldovenilor, autorul a insistat asupra cuceririlor făcute de Traian în Dacia, pentru a cărei apărare de invaziile neamurilor barbare el a poruncit să sape, începând din Țara Românească, "un șanț uriaș, care păstrează și în veacurile următoare numele lui Traian"¹⁶. Urmărind același obiectiv, Traian nu s-a oprit la Nistru, ci și-a dus

numeroasele armate, " prin câmpii pînă la Bug și nici chiar Niprul nu-l poate opri", de unde a făcut o incursiune, "pînă la Don, *care desparte Europa de Asia*" (s.n.)¹⁷. Dacă în acest context, conceptul de *Europa* are, preponderent, un conținut geografic, în schimb, una din paginile următoare ale amintitei lucrări, el îi imprimă și unul politic. Căci, transformarea Adrianopolului de către turci, în prima lor capitală, "*aici în Europa*" (s.n.), a fost determinată de anarhia care a cuprins Imperiul roman, după decesul împăratului Traian. Succesorul său, Hadrian, care, potrivit afirmațiilor cronicarului, a fost întemeietorul orașului Adrianopol, nu s-a mai preocupat de apărarea granițelor din Europa nord-estică ale Imperiului, stabilite de Traian, astfel încât încât "frumoasele provincii dobîndite de Traian (între care se număra și Dacia - n.ns.) se văzură pradă incursiunilor tătărești, drumuri deschise din cauza nepăsării împăratului"¹⁸. Or, concluzia, de ordin politic, care trebuia trasă din această stare de lucruri, era cea a evitării anarhiei politice și susținerea unei puteri centrale, bine consolidate¹⁹. Aceeași conotație politică o are conceptul de *Europa* și atunci când Miron Costin amintea că "*Țarigradul și cîte Țări țin turcii în ceasta parte de lume, care să chiamă Evropa, parte de Împărăția Rîmului ieste*", fapt ce explică și numeroasele obiceiuri "de ale Rîmului" (s.n.)²⁰.

Pentru a se înțelege mai bine locul românilor în desfășurarea evenimentelor de după cucerirea Traiană a Daciei, Miron Costin a făcut o veritabilă demonstrație a cunoștințelor sale de geografie, în *De neamul moldovenilor*, paragrafe pe care le reproduc și pentru a reliefa, încă o dată, motivația sa, ce consta în "deșchisul minții, să să înțeleagă statul lumii"²¹. Astfel, Europa constituie una din cele patru "părți" ale globului pămîntesc, celelalte trei fiind Asia, Africa, și America. Cea din urmă avea o poziție geografică cu totul deosebită de Europa, deoarece, "fiind pămîntul rîtundu", America se afla "cum ar hi împotriva noastră, suptu noi acea parte ieste", ceea ce explică și diferențele de fus orar: "cîndu ieste la noi zioă, la dînșii atunceia ieste noapte și cîndu la noi noapte, la dînșii zioă"²². Miron Costin a indicat, totodată, și limitele continentului european. În nord ele sunt marcate de Don, care o desparte de Asia, în sud, de Marea Neagră și bogazul cela ce să scură Marea Neagră în Marea Albă, tocma supt orașul Țarigradului și în gios pre Marea Albă, până unde cade apa Nilului în Marea Albă și Nilul desparte Asiia de Africa. De la Nil să începe Africa și Eghiptul amu nu de Asiia, ci de Africa ieste, cum toate țările cîte sîntu de malul Nilului până să închide cu Marea Ochianului, carea înconjură pămîntul, alătura cu Marea Albă, până să cură și Marea Albă în Ochian, la Hișpania, **dincolo Africa dincoace Evropia, Hișpania de Evropa, Fesul, dincolo de Marea Albă, de Africa**" (s.n.)²³.

În ceea ce privește Moldova, ea aparținea, potrivit convingerii cronicarului, părți orientale a Europei și de aceea istoria ei nu putea fi înțeleasă, decât în cadrul acestei zone geografice²⁴. Aceasta poate fi, deci, o explicație a faptului că utilizarea conceptului de Europa o întâlnim la cronicar și în legătură cu evenimentele politice care s-au desfășurat în această parte a continentului. Astfel, relatând campaniile antiotomane ale lui Iancu de Hunedoara, Miron Costin evoca

speranțele pe care le trezise popoarelor creștine din Balcani victoriile acestuia: "Așa era la toți nădejde și părere, că de ar fi putut merge acele oști de atunci ungurești, să intre în Trachia, **cum încă turcii nu să întemeiasă la Europa, aici, dincoace de Marea Albă, și fiincă Țarigradul era atunci încă neluat și grecii la Machedonia, Tesalia, și Morea fiind nesupuși de tot, să scotea turcii de această parte de lume, din Europa**"(s.n.)²⁵. Un obiectiv care, dacă s-ar fi realizat, ar fi determinat, desigur, o cu totul altă evoluție istorică a acestei părți a Europei, adică a celei centrale și sud-estice, în care erau situate țările române. Că el era conștient de aceasta, se poate deduce din termenii în care și-a exprimat regretul că amintitul obiectiv nu a putut fi realizat: "Ce, deaca nu va Dumnezeu, pînă unde ieste sorocul voiei sînției sale, bietul om, deși silește, folos nu face"²⁶.or, cum se știe, speranțele creștinilor, aflați, deja, sub stăpânirea otomană, sau pericol de a fi supuși Imperiului, au fost spulberate la Varna, anul 1444. Aflând despre noua expediție antiotomană pe care Iancu de Hunedoara a fost silit să o întreprindă, în împrejurările bine cunoscute, sultanul, "cu mare sîrguială trece și el de la Anadol această parte, la *Evropa* " numeroase oști cu care obține victoria de la Varna (s.n.)²⁷. Astfel că această parte a Europei a rămas sub controlul otoman, care s-a consolidat în secolul următor, astfel că sultanul Suleyman Magnificul putea include, printre numeroasele sale stăpâniri, și pe cea a "*Evropei degios*"(s.n.)²⁸.În sfîrșit, cu dubla semnificație, *geografică și politică*, a fost utilizat conceptul de *Europa* și atunci când cronicarul a blamat comportamentul prințelului Transilvaniei, Gheorghe al II-lea Rakoczy care, "cu răutățile lui, nu numai Ardealul și aceste țări ale noastre, Moldovei și Țării Muntenestei, ce au împlut toată *Evropa*"(s.n.)²⁹.

Cunoștințe temeinice de geografie a Europei a posedat și Constantin Cantacuzino stolnicul care putea să semnaleze și să corecteze erorile unora din scriitorii și geografii apuseni³⁰. Conceptul de *Europa* îi era foarte familiar, de altfel. Referindu-se la invaziile barbare în Imperiul Roman de Răsărit, stolnicul Constantin Cantacuzino arăta că acestea au venit "despre răsărit" și au început "a împresura și cu sila a descăleca părți de-ale apusului"³¹. Or, acest "Răsărit" se identifica cu Asia, iar *Apusul*, cu Europa:"Adecăte cum zic, den Asia, partea cea mai mare a pămîntului, în *Evropa viind*, în patru părți dară gheografii cești mai noi împărțind tot pămîntul, adecăte în Asia, în Africa și în *Evropa* și în America"³². În Europa s-au stabilit, însă, după cunoștințele cronicarului, numai "cei mai aleși și ostași", cum au fost "goții, vandalii, slovenii, hunii"³³. Conceptul de *Europa* era utilizat , astfel, și cu semnificație politică, nu numai geografică, de vreme ce, "*cuprinzând aceste părți și mai toată Evropa*", fenomenul s-a petrecut "nu fără multă și nespūsă vârsare de sânge și omoruri necrezute, nice fără de dese, groaznice și grele războaie"(s.n.)³⁴. Mai mult chiar, Constantin Cantacuzino a ținut să precizeze că aceștia, "călcînd și descălecînd *mare parte a Evropei* și pe aici au trecut ", adică peste teritoriul locuit de români, care, spre deosebire de alte popoare, "tot iată pînă astăzi, cum s-au zis, că tot încă de nu să află atîta fericîți și slobozi de tot, iar încăși domnie, stăpîniri și limba aceia a romanilor...(toate ale lor cele

neaoșă și de moșie și le-au stricat)³⁵, demonstrând, astfel, încă o dată, continuitatea românilor pe teritoriul locuit de ei, idee al cărei apărător ardent a fost.

Ceea ce trebuie reținut, însă, este faptul că, în această perioadă, s-a manifestat "tendința de a asimila Europa cu creștinătatea (așa cum am mai menționat - n.n.), cu partea aflată în afara dominației otomane, deși din punct de vedere geografic nu apar îndoieli"^{35 bis}. Conceptul de Europa a fost, apoi, întregit, și prin faptul că, având clare contururile sale geografice, "Europa dobândește și o semnificație culturală, atunci când desemnează partea asupra căreia nu s-a întins dominația otomană"³⁶. De aici, concluzia că "umaniștii români se orientează decis spre civilizația ce se dezvoltă dincolo de frontierele expansiunii otomane, și ei acordă o pondere deosebită culturilor care înfloresc într-o arie "clasică", acolo unde au apărut civilizațiile elenă și latină, dezvoltate de popoare care au stat statornic în același spațiu, printr-o continuitate neîntreruptă"³⁷.

Făcând excursul în istoria Imperiului otoman, Grigore Ureche își justifică demersul, prin aceea "că-i fără cale ca să nu poménim și să nu scriém, **că suptu mîna lór și suptu jugul lor sîntem șerbi**" (s.ns.)³⁸. Poziția sa față de turci este, apoi, limpede exprimată, la începutul aceluiași paragraf: "Acestu féliu de oameni ce le zicem turci, carii întîi din tîlhari și din oameni puțini atîta s-au lățitu și s-au înmulțitu ... **de sîntu de Dumnezeu lăsați certarea creștinilor și groază tuturor vecinilor de prin prejur**" (s.n.)³⁹. Este, așadar, expresia puternicei îngrijorări provocate nu numai românilor, ci întregii lumi creștine de amenințarea ce plana asupra ei din partea otomane.

Pătrunderea treptată a turcilor în Europa, începând cu prima jumătate a secolului XIV, a fost înlesnită, mai întîi, de rivalitățile politice din Imperiul bizantin, apoi de lipsa de unitate a Europei creștine, în ceea ce privește aprecierea iminenței și a gravității pericolului otoman. Această stare de fapt s-a perpetuat și, chiar, s-a agravat, și după cucerirea de către turci a Constantinopolului, în anul 1453, deși evenimentul a produs o adevărată panică în Europa centrală și apuseană. Un rol deosebit de important în adîncirea deosebirilor de vederi în "problema otomană", receptată, ca atare, odată cu căderea Constantinopolului, l-a avut Reforma, pentru ideologii căreia pericolul cel mai grav din Europa nu îl reprezentau turcii, ci papalitatea, recte Biserica catolică. La rîndul său, "tabăra catolică" nu și-a cruțat eforturile pentru a culpabiliza "ereticii" protestanți, pe care îi acuza că erau cauza "pedepsei divine" abătută asupra Creștinătății, prin intermediul turcilor. Mai mult decît atât, la începutul secolului XVII, Casa de Austria a căutat să profite de amenințarea otomană asupra provinciilor răsăritene ale Imperiului, în scopul consolidării absolutismului monarhic al Habsburgilor. Pe de altă parte, oricît de paradoxal ar părea, amenințarea otomană a contribuit la asigurarea libertății de exercitare a religiei protestante. În perpetuă lipsă de fonduri, Curtea imperială era silită să apeleze la sprijinul adunării landurilor imperiului, pentru procurarea acestora, în vederea finanțării campaniilor antiotomane. Or, principala condiție pe care o punea adunarea landurilor pentru aprobarea impozitelor solicitate, în scopul

amintit, era aceea a asigurării liberului exercițiu al religiei protestante⁴⁰. De aceea "ideea de cruciadă antiotomană, care a persistat și în cursul secolului XVII, a avut, în concepția unora dintre propovăduitorii săi și un evident ascuțit antiprotestant"⁴¹.

Dar, dacă proiectul lui Charles Gonzague, duce de Nevers, căci despre aceasta este vorba, a eșuat, în schimb, ideea de cruciadă a fost reactualizată câteva decenii mai târziu, în anul 1646. Proiectul inițiat de regele Poloniei, Wladislaw al IV-lea, în care cele trei țări din spațiul carpato-dunărean, dar, mai ales, Moldova și Țara Românească, au fost direct implicate, a eșuat, de asemenea, datorită opoziției dietei polone care se temea că eventuala victorie împotriva otomanilor ar facilita întărirea absolutismului monarhic, în detrimentul "libertăților de aur" ale șleahței polone. Implicarea în proiect a țărilor române reliefa, însă, starea de spirit antiotomană care domnea în societatea românească și în secolul XVII. În plan ideatic, această stare de spirit a fost exprimată, îndeosebi, în operele cronicarilor.

Contradicția ireductibilă dintre lumea creștină și cea islamică, cea din urmă întruchipată de turci, dar și de unitate a lumii creștine, subminată de grave dispute dogmatice între Biserica catolică și cea ortodoxă, s-au manifestat, după părerea lui Grigore Ureche, și la Conciliul de la Florența, din anul 1439. Cu toate concesiiile făcute de împăratul Bizanțului, Ioan Paleolog, papalității, **"de nevoia turcilor ce-i veniș, la grumazi, că rămăseese numai cu numele împăratu, iare afară coprinsese turcii tot"** (s. n.)⁴², nu a obținut ajutorul acesteia împotriva otomanilor. La eșecul demersurilor sale de reconciliere a celor două Biserici, în scopul de a-și uni forțele, în vederea combaterii pericolului comun, însă, în egală măsură, și vârfurile Bisericii ortodoxe⁴³. Egoismul, meschinăria unor interese minore, în comparație cu cel major, al luptei antiotomane, s-au manifestat, în toată amploarea lor, și în plan politic. Iar unul din cazurile citate de același cronicar, pentru ilustrarea acelei dureroase realități, este cel al regelui polon, Ioan Albert. Abandonând linia politică față de Moldova a tatălui său, Cazimir al IV-lea, noul rege polon "nu făcea caste împotriva păgânilor, carii în toate părțile fulgera și tuna cu trăsnetul armelor sale, vărsând sângele creștinilor și stropșindu volniciia tuturor, **înmulțind legea lui Maomet cea spurcată**", ci a atacat Moldova lui Ștefan cel Mare (s. n.)⁴⁴. Epitetele utilizate de cronicar la adresa otomanilor trădează aversiunea sa față de aceștia și subliniază, o dată în plus, vinovăția "criminală" a celui care, deși creștin, nu s-a sfiit să le ignore pericolozitatea, pentru întreaga lume creștină; și aceasta, împotriva faptului că, până și unii dintre episcopii bisericii catolice polone i-au atras atenția asupra gravei erori pe care o comitea⁴⁵.

Dacă sfetnicii erau ostili planurilor lui Ioan Albert, mai curând din teama de a nu se distruge armata polonă, într-o confruntare cu moldovenii, în schimb, Grigore Ureche îl condamnă pe regele polon, tocmai în perspectiva obligației ce-i revenea de a se opune "păgânilor", ca unui ce aparținea lumii creștine, ce îmbrățișa toate popoarele Europei, indiferent de confesiunea lor. Deoarece, **"nu spre păgâni, ci spre creștini vrea să facă războiul, nu da ajutoriu celui ce nu**

avea odihnă de turci, (adică lui Ștefan cel Mare - n. n.) **ci vrea să slăbească pre ceta ce să lupta cu vrăjmașii creștinilor, pre carile trebuia cu toții să-l ajutorească**"(s. n.)⁴⁶. Ignorând, în mod deliberat, această obligație a **solidarității creștine**, Ioan Albert nu putea să nu-și primească pedeapsa divină, așa încât, nota cu nedisimulată satisfacție Grigore Ureche, "Dumnezeu la atâta lipsă și nevoie îl adusese", că "nici ai săi nu-l băga în samă, ci era în zavistiia celor de casă și de batjocura tuturor și în toate chipurile îl huliia, **asa și cinstea lui zi de zi micșorându-să, de inimă rea, puțin de n-au murit**"⁴⁷. În schimb, de întreaga sa simpatie și prețuire s-a bucurat Ștefan cel Mare, în care a văzut pe adevăratul salvator al comunității creștine. Marele domnitor a dat, în tot cursul vieții sale, dovada înțelegerii, în complexitatea ei, a acelei obligații. Ei i-a fost subordonată și împăcarea cu regele Ungariei, Mathias Corvin, ambii înțelegând că "vrăjmașul lor și a toată creștinătatea, **turcul**, le stă în spate", urmărind să-i dezbine, pentru a-i putea supune, apoi, **"suptu jugul său"**(s. n.)⁴⁸. Lipsa de solidaritate creștină a fost, după părerea lui Grigore Ureche, și cauza care i-a determinat și pe unguri să se supună, în cele din urmă, turcilor. Deoarece, după cucerirea Belgradului de către turci, în anul 1521, Habsburgii au căutat să profite de situația critică în care ajunsese Ungaria, astfel încât "ungurii văzându atâta stropșitură și nevoie țării, una dispre nemți... **s-au închinatu turcilor și au luat de la dâșii domnu, ca și în țările noastre**"(s. n.)⁴⁹.

Deși nu este formulată **explicit**, credem că nu greșim prea mult avansând ipoteza că marele cronicar îi incrimina, în acest pasaj, și pe Habsburgi care, prin politica lor egoistă, au permis turcilor să-și extindă controlul asupra unui alt segment teritorial al Creștinătății, reducând, astfel, limitele acestuia. Or, acea atitudine era cu atât mai de condamnat, în opinia cronicarului, cu cât, în acele împrejurări, Ardealul, **locuit, în cea mai mare parte de români**, a ajuns, de asemenea, **"suptu robiiia turcească"**(s.n.)⁵⁰. Deci, în condițiile în care lumea creștină nu putea ajunge la înțelegerea necesității unirii forțelor împotriva "păgânului", românii nu aveau altă alternativă, decât cea a unei **opoziii pasive** față de aceștia, calea armelor fiind exclusă, în împrejurările politice din Europa est-centrală, în care își scria el opera. Un exemplu concludent care ilustrează această necesitate îl constituie domnul Moldovei Petru Șchiopul, care, "văzându nevoia țării, **că turcii pre obiceiul lor cel spurcat și neastâmpăratu de lăcomie**, trimiseră de cerea bani, să le dea mai mult decât adetu țării", a preferat să renunțe la domnie, de unde și admiratia lui față de acest domn (s.n.)⁵¹. Prin urmare, deși ideea luptei otomane "se păstrează vie la Ureche...ea ne apare mai degrabă, ca un ideal proiectat în trecut sau, mai curând, ca o vagă speranță pentru un viitor nedefinit, decât ca o realitate activă, prezentă în orice moment"⁵².

Mult mai rezervat, în ceea ce privește termenii în care au fost caracterizați otomanii, s-a dovedit a fi Miron Costin. Una dintre primele referiri la aceștia, din **Letopisețul său**, îi prezenta ca fiind nestatornici, mai ales în raporturile lor cu creștinii, în general, cu românii, în special, trăsătură dovedită și cu prilejul mazălirii

lui Constantin Movilă din domnia Moldovei. Căci, explica cronicarul, "turcul cu vreme dă, cu vreme ia, precum este vremea, așa lasă, blându cându ieste vreme de blândețe, sămețu și ageru, cându este vreme de sămeție. **Creștinului niciodată cuvântul nu-l ține, nici este a-l amăgi rușine, toate precum ieste vremea face**" (s.n.)⁵³. Lăcomia lor fără de margini l-a determinat pe Petru Șchiopul să abandoneze domnia deoarece constatase că nu se mai putea "**să sature pânțele turcilor fără fundu**", sacrificiu care i-a asigurat "vecinică pomenire în țară", deci și prețuirea cronicarului (s.n.)⁵⁴. **Ipocrizia** era, de asemenea, una din armele cele mai eficace utilizate de turci împotriva creștinilor, deoarece "**turcii cu săgeti de bumbacu ucig pre oameni**" - o sintagmă atât de plastică, caracteristică, de altfel, stilului literar al lui Miron Costin - așa cum au procedat și în cazul lui Miron Barnovschi (s.n.)⁵⁵. "Sătul de binele turcilor", Moise Movilă a preferat, după mazilirea lui din Moldova, să se retragă în Polonia, pe când succesorul său, Vasile Lupu, a știut să profite din plin de **lăcomia turcilor**, pentru a-și asigura stabilitatea domniei și a-și rezolva diverse alte interese⁵⁶. Cunoscând, însă, "**lunice hirea turcilor**", nu a avut curajul să se refugieze la ei, atunci când a fost alungat din țară de adversarii săi. În sfârșit, "cruda tiranie turcească" a făcut ca domnia țării române să fie, doar formal, stăpânii acestora.

Din această atitudine s-a tras concluzia că "dominant la Miron Costin nu este *sentimentul puterii turcești*, ci, mai curând, cel al *slăbiciunii Moldovei*"⁵⁸. Opoziția dintre lumea creștină și cea islamică a fost, însă, mereu prezentă în conștiința sa, dar rezolvarea conflictului nu era, încă, posibilă, și din punctul său de vedere, decât pe calea unui **modus vivendi** între datoria de creștini a domnilor români și necesitatea de a nu se declanșa un război cu otomanii care, în împrejurările de atunci, ar fi fost de-a dreptul catastrofal pentru români⁵⁹.

Sentimentele antiotomane, în directă legătură cu conștiința apartenenței la lumea creștină, au fost dezvăluite, în termeni lipsiți de orice echivoc, de alți cronicari ai vremii⁶⁰. Stolnicul Constantin Cantacuzino amintea că turcii, ocupând Imperiul bizantin, care făcuse parte din "acea mare monarhie romană" nu au mai respectat "nici cele dreptăți și faceri de bine" care și "de bunii de evlavie-i și de milostivii împărați puse în legi era și neclătit să păzâia"⁶¹. La rândul său, **Letopiseșul Cantacuzinesc**, înregistrează "călcarea țării și a legii creștinești", ceea ce a determinat marea răscoală antiotomană declanșată de Mihai Viteazul, în anul 1593⁶². "**Feara cea rea și cumplită**" - termeni în care îi caracterizează Radu Popescu -, precum și alte numeroase epitete peiorative întâlnite în diverse alte izvoare românești și străine⁶³, constituie tot atâtea dovezi ale conștiinței prăpastiei care separa lumea creștină de cea islamică, prezentă atât la români, cât și în restul Europei. Cu toate acestea, nu s-a putut ajunge la crearea unei solidarități a lumii creștine și în planul practicii politice și al acțiunii militare. În acel context, a apărut, însă, și conceptul de **contrafort al creștinătății**⁶⁴. Calitatea de apărătoare a creștinătății a fost atribuită, inițial, de unii reprezentanți ai ideologiei europene, Ungariei, calitate contestată, mai ales, de exponenții "conștiinței politice" a cehilor,

apoi Poloniei, dar și Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești⁶⁵. Conceptul a fost cunoscut și utilizat și de Grigore Ureche. Căderea Belgradului, în anul 1521, sub loviturile oștilor lui Soliman Magnificul, a constituit o mare pierdere, deoarece era **"apărătura nu numai a Țării Ungurești, ci a toată creștinătatea"** (s.n.)⁶⁶, ceea ce i-a permis sultanului să pună stăpânire pe cea mai mare parte a Ungariei și să-și deschidă calea către Viena⁶⁷. Aceeași calitate era cunoscută de stolnicul Constantin Cantacuzino ca aparținând, **de drept și de fapt**, și Moldovei și Țării Românești. Așa cum s-a remarcat, deja, calitatea de "contrafort" a țărilor române a fost utilizată, **în practica politică și militară** a statelor din Europa est-centrală și, chiar, și de Imperiul otoman, în împrejurări și sub forme specifice care trebuiau să le servească, în primul rând, propriile lor obiective în acest spațiu geografic și mai puțin, sau, chiar, deloc, pe cele ale românilor. Din acest motiv, "conceptul de **contrafort al creștinătății** nu a rămas", în cazul lor, "doar un simplu concept, vehiculat în publicistica epocii, deci o noțiune mai mult abstractă"⁶⁸.

Firește, ideologia politică a Europei est-centrale a secolului XVII este mult mai amplă și mai complexă. Concepte ca cele ale "solidarității creștine", "rațiunii de stat", "coroanei", ca simbol al "statului și al puterii monarhice" au fost vehiculate și în statele din spațiul carpato-danubian, unde au fost, însă, receptate în paramentrii propriei gândiri politice românești ce nu a fost scutită de influența pe care a exercitat-o asupra ei specificitatea statutului politico-juridic al Transilvaniei, pe de o parte, și cel al Moldovei și al Țării Românești, pe de alta. Un statut care s-a reflectat, de asemenea, în nuanțe diferite, în ideologia politică a Europei est-centrale, fie ea "oficială" - oglindită în actele internaționale, încheiate de statele care au urmărit să-și justifice pretențiile de hegemonie în această zonă geografică, "oficioasă", profesată de grupuri apropiate cercurilor conducătoare ale statelor amintite și ale căror obiective politice s-au străduit să le promoveze, prin mijloace ideologice, fie, în sfârșit, așa zisă "idependentă", ce poate fi surprinsă, îndeosebi, în relatările de călătorie, memorii, corespondență particulară, izvoare narative etc. În paginile acestui material m-am oprit, însă, asupra a două din conceptele care au fost vehiculate în spațiul geografic și în perioada cronologică abordate, și anume cel de **Europa**, și cel de **problemă otomană**, cel din urmă cu complementul său de **"contrafort al creștinătății"**. Am urmărit, cu alte cuvinte, să relievez, fără a încerca abordarea tuturor implicațiilor lor, doar două din cele mai importante idei care au preocupat și gândirea politică românească și care au putut să influențeze orientarea pe plan extern a țărilor române. De aceea, m-am limitat la exagerarea lor din operele câtorva cronicari moldoveni și munteni, dintre care se detașează, ca valoare ideatică, îndeosebi, în cazul de față, operele lui Grigore Ureche, Miron Costin și Constantin Cantacuzino stolnicul. Căci, având conștiința apartenenței țărilor lor la Europa, ei au abordat, în această perspectivă, și **problema otomană**. Chiar și din cele câteva exemple reținute în paginile de mai sus, se pot surprinde diferențele de opțiune în ceea ce privește mijloacele preconizate în epocă, în vederea rezolvării acestei probleme. Investigarea, cât mai complexă, cu puțință, a

tuturor izvoarelor accesibile și valorificarea contribuțiilor înregistrate, deja, în istoriografia română și străină vor oferi, fără îndoială, suportul necesar elucidării rolului ideologiei nobiliare în orientarea politicii externe a țărilor române în secolul XVII care constituie, de altfel, subiectul unei lucrări mai ample.

NOTE

1. Eugen Stănescu, *Probleme ale vecinătății statale în istoria medievală și premodernă a românilor*, în "Cercetări de Istorie și Civilizație Sud-Est Europeană", 1965, vol. V, 1986, pp. 28-32.
2. Vlad Georgescu, *Istoria românilor. De la origini până în zilele noastre*, ediția a III-a, București, 1992, p. 71.
3. *Ibidem*, p. 72.
4. *Ibidem*, "până la fanarioți - nota istoricul citat - românii și-au păstrat, de fapt, două fețe, una europeană și alta orientalizată, datorită influențelor sud-dunărene"(cf. *Ibidem*).
5. *Ibidem*, p. 118.
6. Idem, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1700-1831*, București, 1972, p. 37.
7. Vezi, pentru detalii, Veniamin Ciobanu, *Evoluția conceptului de "Europa" și "european". Câteva considerații istoriografice*, în volumul *Istoria ca lectură a lumii. Profesorul Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, volum coordonat de Gabriel Bădăraș, Leonid Boicu și Lucian Nastasă, Iași, 1994, p. 145 și urm.
8. Alexandru Dușu, *Etapile civilizației europene în viziunea umaniștilor români*, în "Revista de Istorie", 5, 1974, p. 717.
9. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, 1955, pp. 112, 115.
10. *Ibidem*, p. 115.
11. *Ibidem*.
12. *Ibidem*, p. 117.
13. *Ibidem*, p. 118.
14. *Ibidem*. Turcii, "carii întâi din tâlhari și din oameni puțini atâta s-au lățitu și s-au înmulțitu, că doao părți de pământ coprindu, adecă Asia și Africa, s-au tinsu de au apucatu o mare parte și din a treia, din Evropa, de suntu de Dumnezeu lăsați certarea creștinilor și groază tuturor vecinilor de prin prejur"(s.n.).
15. *Ibidem*, p. 119.
16. Miron Costin, *Opere*. Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 223.
17. *Ibidem*.
18. *Ibidem*, p. 225.
19. "De aceea, o! regilor, când Dumnezeu vă dă un stăpânitor războinic, înțelept și viteaz în lupte, toți să vă țineți tare de acest stăpânitor și să vă rugați lui Dumnezeu pentru dânsul, să-i dea viață lungă"(cf. *Ibidem*).
20. *Ibidem*, p. 260.
21. *Ibidem*, p. 262.
22. *Ibidem*; pentru detalii, în legătură cu cunoștințele cărturarilor români din secolul XVII despre America, vezi Paul Cernovodeanu, Ion Stanciu, *Imaginea Lumii Noi în Țările Române și primele lor relații cu Statele Unite ale Americii până în 1859*, București, 1977, p. 21 și urm.
23. Miron Costin, *op. cit.*, p. 262.
24. Cf. M. Berza, *Turcs Empire ottoman et relations roumano-turques dans l'historiographie moldave des XVe-XVIIe siècles*, în "Revue des Etudes Sud-Est Europeennes", Tome X, 1972, nr. 3, p. 621.

25. Miron Costin, *op. cit.*, p. 283-284.
26. *Ibidem*, p. 284.
27. *Ibidem*, p. 285.
28. *Ibidem*, p. 291.
29. *Ibidem*, p. 311.
30. Alexandru Duțu, *op. cit.*, p. 717.
31. Constantin Cantacuzino stolnicul, *Istoria Țării Românești*, Ediție critică de Damaschin Maior, Studiu introductiv de Damaschin Maior și Eugen Stănescu, București, 1991, p. 109.
32. *Ibidem*.
33. *Ibidem*.
34. *Ibidem*.
35. *Ibidem*, p. 53-54.
- 35bis. Alexandru Duțu, *op. cit.*, p. 717-718.
36. *Ibidem*, p. 718.
37. *Ibidem*.
38. Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 118.
39. *Ibidem*.
40. Cf. Veniamin Ciobanu, *Implicații ideologice ale impactului otoman asupra Europei (secolele XIV-XVII). Câteva considerații*, în *Alia*, XXXI, Iași, p. 177 și urm.
41. *Ibidem*.
42. Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 72.
43. *Ibidem*.
44. *Ibidem*, p. 100.
45. *Ibidem*, p. 100-101.
46. *Ibidem*, p. 105.
47. *Ibidem*, p. 105-106.
48. *Ibidem*, p. 86-87.
49. *Ibidem*, p. 125.
50. *Ibidem*.
51. *Ibidem*, p. 204-205.
52. Cf. Veniamin Ciobanu, *Implicațiile ideologice ale impactului otoman...*, p. 179-180.
53. Miron Costin, *op. cit.*, p. 58.
54. *Ibidem*, p. 94-95.
55. *Ibidem*, p. 102.
56. Între altele, și obținerea asentimentului Porții pentru căsătoria fiicei sale Maria, cu "cneazul" Radziwill care "era aceea voie din bani, nu din inima turcilor" (cf. *Ibidem*, p. 121; vezi și p. 108).
57. *Ibidem*, p. 140.
58. Cf. Veniamin Ciobanu, *Implicațiile ideologice ale impactului otoman...*, p. 180.
59. *Ibidem*.
60. *Ibidem*, p. 180-181.
61. Constantin Cantacuzino stolnicul, *op. cit.*, p. 48.
62. *Istoria Țării Românești de când au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopiseșul Cantacuzinesc)*, în volumul *Cronicari munteni*, Studiu introductiv de Dan Horia Mazilu. Selecția textelor și glosar de Anatol Ghermanschi, București, 1988, p. 93.
63. Radu Popescu, *Istoriile domniilor Țării Românești*, în *Cronicari munteni*, vol. II, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, București, 1984, p. 7.
64. Cf., pentru detalii, Veniamin Ciobanu, *Implicațiile ideologice ale impactului otoman...*, p. 189 și urm.
65. *Ibidem*, p. 189 și urm.
66. Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 125.
67. "Că dacă au luat turcii Belgradul cel mare, carele era apărătura nu numai a Țării

Ungurești, ci a toată creștinătatea dinspre apus, au dobânditu decia și Buda, carele este scaunul Crăiei Ungurești" (s.n.) (cf. *Ibidem*, p. 125; vezi și p. 121)

68. Veniamin Ciobanu, *Implicațiile ideologice ale impactului otoman asupra Europei (secolele XIV-XVII)*. Câteva considerații, p. 194.

THE POLITIC IDEOLOGY OF ROMANIAN AREA AND OF THE MIDDLE EAST EUROPE

SUMMARY

In this issue, the author try to present the politic conceptions of romanian area in the XVIIth century, and also some remarques of the strangers about this part of the continent.

The study is basicly axed on the "Europa" concept in the contemporary thinking and the position in relative to Otoman Court.

SCRIPTORII, CĂRTURARI ȘI MANUSCRISE ÎN LIMBA ROMÂNĂ DIN NORDUL MOLDOVEI (SEC. XVI - XIX)

Olimpia Mitric

"Moldova de Sus, leagănul țării, cu vechile mănăstiri și cu mormântul lui Ștefan"¹ se numără între principalele focare de cultură ale poporului român. Aici își au originea celebrele manuscrise slavone măiestrit împodobite în scriptoriile mănăstirilor Putna, Moldovița, Rădăuți, Sucevița, Dragomirna, dar și multe din cele mai vechi traduceri în limba română. În aceste locașuri, dar și în altele (Probota, Humor, Voroneț, Râșca, Slatina) s-au tradus și copiat zeci de manuscrise în limba română; tocmai această activitate, despre care s-a scris mai puțin, am dorit-o reconstituită în paginile lucrării de față. Am pornit, firește, de la studiul manuscriselor existente astăzi la toate categoriile de deținători din județul Suceava (nordul Bucovinei nefiindu-ne, deocamdată, accesibil spre cercetare) și depistarea celor risipite în diferite biblioteci din țară și de peste hotare, în funcție de posibilitățile noastre de documentare. Precum se știe, proiectatul corpus al manuscriselor în limba română de pe întreg cuprinsul țării se lasă încă așteptat, apoi nu întotdeauna manuscrisele sunt date, localizate și semnate.

Cum era de așteptat, se continuă tradiția scriptoriilor de pe lângă mănăstirile voievodale fondate în secolele XV, XVI și XVII. Se mai copie manuscrise slavone, dar, începând cu secolul al XVIII-lea, au întâietate cele românești, traduse din limbile slavonă și greacă, mai târziu și din franceză, căci, în raport cu reprezentanții Școlii ardelenne sau cu cărturarii munteni grupați în jurul Râmnicului, "mișcarea iluministă moldovenească se impune mai puțin prin scrieri originale (...) dar, în schimb, se angajează într-o amplă activitate de traducere"². Mentorii acestor direcții majore în cultura românească moldovenească au fost mitropoliții Iacov Putneanul și Veniamin Costachi, iar reprezentanții mai activi: arhimandritul putnean Vartolomei Măzăreanu (obișnuia să-și ortografieze numele: Madzereanu sau Mazereanu - n.n.), Paisie Velicovschi în mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț, dascălul putnean Ștefan Raiorez, ieroshimonahul Ioan de la Râșca, Chiril, Shimonahul de la Secu, Isaia din Episcopia Rădăuților ș.a.

Evoluția normală a întregii societăți nord moldovenești este curmată brusc la 7 mai 1775, când, cu acordul Porții Otomane, Imperiul habsburgic răpește o parte din teritoriul pe care-l va numi ulterior Bucovina, iar, în 1785, sunt expropriate și desființate toate schiturile și mănăstirile, cu excepția Putnei, Suceviței și Dragomirnei. Este util să mai amintim că, înainte de 1775, în Bucovina au existat

10 mănăstiri, 17 schituri și 3 sihăstirii. Prin urmare, sunt desființate și transformate în biserici parohiale (le numim pe cele mai însemnate) mănăstirile: Moldovița, Voroneț, Humor, Sfântu Ilie, Pătrăuți, Solca, în care știm că se dezvoltaseră activități culturale în veacurile anterioare. După 1 aprilie 1781, s-a întrerupt și legătura dintre Mitropolia din Iași, ea fiind obligată să renunțe la jurisdicția asupra Episcopiei de Rădăuți, care este mutată la Cernăuți începând cu 13 februarie 1782, devenind Episcopia Bucovinei și pusă sub jurisdicția Mitropoliei ortodoxe sârbești din Carloviț. Odată cu plecarea călugărilor din aceste locașuri s-au risipit școli, scriitorii, biblioteci, obiecte prețioase. Unele din aceste obiecte, împreună cu călugării, au trecut în Moldova, altele au ajuns în păstrarea celor trei mari mănăstiri, care au continuat să supraviețuiască, altele s-au împărțit pe la parohiile din jur sau au fost comercializate, altele, din păcate, s-au pierdut. Spre pildă, multe din manuscrisele și cărțile mănăstirilor Moldovița și Solca se păstrează acum în mănăstirile Dragomirna și Sucevița. Ajungând în posesia bibliotecarului Adolf Bucher, manuscrisele mănăstirii "Sf. Ilie" sunt vândute apoi (în 1891) Bibliotecii Universității din Cernăuți. După cel de-al doilea război mondial, devin proprietatea Bibliotecii Universitare din Cluj Napoca unde se păstrează și în prezent³. Totuși, după cum vom vedea, în ciuda restricțiilor, Bucovina și-a păstrat caracterul românesc și după anexare, iar copierea manuscriselor a continuat, deseori, chiar în cadrul mănăstirilor desființate.

1. Mănăstirea Putna - leagănul "primelor manifestări ale unei activități literare în limba română"⁴

Cel mai reprezentativ scriptoriu nord moldovenesc este, fără îndoială, cel din cadrul mănăstirii Putna, care a luat ființă în chiar anul fundării bisericii, în 1466, pledând în sensul acesta manuscrisele copiate în anul 1467⁵. În scurt timp, va ajunge în fruntea tuturor scriptoriilor din Moldova. Activitatea de aici, asemenea altor locuri, a fost strâns legată de cea a școlilor din cadrul lor, ce aveau menirea să pregătească pe viitorii slujitori ai stranei și altarului, dar și pe viitorii dieci și logofeți din cancelariile domnești și mănăstirești. Diecii, scriitorii, traducătorii, îndreptătorii, prelucrătorii, cu alte cuvinte creatorii de manuscrise erau, în același timp, și ritori, psalți, protopsalți, dascăli, adică profesori. Avem a face cu acea școală românească de parohie și de mănăstire ca și școala diecilor ambulanți, căreia "i se datorește acea frumoasă caligrafie și acea perfectă ortografie prin care se deosebesc toate inscripțiile, notițele și manuscrisele redactate"⁶. Școala de la Putna, în primă fază, a funcționat cam între anii 1490-1595, fără întreruperi, la început într-o formă mai modestă, apoi ca școală medie "greco-slavo-românească"⁷. Aici s-au copiat în special cărți de cult (inclusiv aici și cunoscutele irmologhioane, rodul școlii muzicale conduse de protopsaltul Eustatie), dar și tratate în limba latină, s-au calculat și redactat, după date astronomice pascalii pe zeci și

sute de ani, s-au scris Analele putnene din care au derivat cele două letopisețe la începutul sec. al XVI-lea, Putna I și Putna II⁸. Cel mai vechi manuscris juridic românesc și cel mai vechi text literar moldovenesc, cunoscut sub numele de Nomocanon sau Pravila de la Putna a fost alcătuit și scris de " ritorul și sholasticul" Lucaci, profesor de retorică și logică în școala Putnei. Nomocanonul este însoțit de *Cuvântul despre dumnezeire al lui Ioan Damaschin*. Tot aici s-a copiat, în anii 1592-1604, versiunea bilingvă a *Florii darurilor*, cea mai veche traducere românească⁹. Din anul 1566 datează inscripția românească de pe una din icoanele de la Putna, reprezentând un citat din Proverbele lui Solomon¹⁰.

Cu intermitențe (datorate jafurilor și luptelor), scriptoriul și școala funcționează și în cursul sec. al XVII-lea. N-avem exemple de manuscrise în limba română, dacă excludem posibilitatea ca aici să fi viețuit Misail Călugăru¹¹.

În secolul următor, prin îngrijirea lui Iacov Putneanul, începând cu anul 1750, când devine mitropolit al Moldovei, se reorganizează întreaga viață a Putnei, care ajunsese într-o decădere totală, inclusiv activitatea culturală. (...) putnenii fac în Moldova ceea ce rămnicienii izbutiseră a face în Țara Românească și mitropolitul Iacov călăuzește pe acești moldoveni așa precum Chesarie călăuzise pe oltenii lui¹². Câțiva ani mai târziu, în 1759, Iacov înființează la "mănăstirea veche" o școală elementară pentru instruirea tinerilor, singura din Putna¹³. Dascălii școlii, din cei pe care-i cunoaștem, traduceau și copiau manuscrise. Între ei, se evidențiază Vartolomei Măzăreanu, el însuși format la Putna, "întâiul cleric cugetător din timpul său"¹⁴. Conștient de rolul învățaturii în formarea tinerilor, Vartolomei Măzăreanu, probabil, înainte de 1768, cumpără cu banii săi o livadă, lângă mănăstirea cea veche, în care ridică, potrivit propriilor afirmații din Testament, "o școală mare și una mică sub un acoperământ"; este vorba, deci, de un local nou cu două săli de clasă¹⁵. Paralel cu activitatea didactică și obligațiile ce-i revin în cadrul obștei, ca arhimandrit, traduce "din slovenie", copie, compilează, prelucrează și elaborează fără întrerupere cărți bisericești și laice, în total peste 80 de titluri, scrise într-o limbă românească "fluentă și plăcută"¹⁶. Între altele, traduce sfaturi morale utile din opera adusă din Rusia, *Ithica ieropolitica*; compilează cronici moldovenesti, alcătuieste condici mănăstirești, "care sunt și cele mai frumoase ce ni le-a lăsat secolul al XVIII-lea, traducând și compilând deosebitele documente și precedând lucrarea de o prefață"¹⁷; traduce cărți profane, spre pildă: *Calendar pe 112 ani*, un *Letopiseț rusesc*, o *Esopie*, după Cartea Ezop tipărită în Sanct Petersburg. Mai recent, neobositul cercetător ieșean, dl. N.A. Ursu plecând, între altele, de la minuțioase analize lingvistice și stilistice pe texte, fie că îi contestă unele lucrări (*Cuvântul de îngropare vechiului Ștefan voievod*; *Cuvânt pentru răbdare*; *Epistolie către Evagoras pentru cinste*; *Cuvântul unui țaran către boieri*; *Corespondența între doi streini asupra obiceiurilor Moldovii și a Țării Muntenesti*, scrise în perioada 1770-1780, pe care același cercetător le atribuie unui alt putnean, unde se va fi format, Gherasim Putneanul, traducător din limba franceză, fost episcop de Roman și mitropolit al Moldovei), fie că îi atribuie altele noi (fragmentul din *Letopisețul*

Moldovei, cunoscut ca fiind al lui Ioan canta)¹⁸. Deși unele din cărțile sale sunt traduse și copiate pentru alte mănăstiri, fie din inițiativă proprie, fie din lipsa unor dieci pricepuți acolo, ca de pildă, pentru mănăstirea Moldovița (*Pomelnicul m-rii Moldovița*, 1775), pentru mănăstirea Humor (*Condica sfintei m-ri Homorului*, 1776), pentru mănăstirea Bisericiani "să fie de citit părinților de la numita mănăstire, însă numai în lăuntru mănăstirii" (*Leastvita Sf. Ioan Scăriașul*, 1766), pentru Episcopia Rădăuților (*Miscelaneu*, 1779), sau chiar pentru mănăstirea Neamț (*Miscelaneu*, 1777), Vartolomei Măzăreanu a ostenit, în primul rând, pentru mănăstirea Putna, "pentru ca să fie fraților de citit în trapezare și prin chilli" (*Prolog pe lunile dechemvrie, ghenvar, februarii*, 1761). În felul acesta a îmbogățit biblioteca mănăstirii constituită din manuscrise mai vechi și din tipăriturile vremii. Parohia "Sf. Dumitru" din Adâncata (jud. Suceava) păstrează un manuscris necunoscut, după știrea noastră, tradus și copiat de către Măzăreanu (vezi D. Dan, *Arhimandritul...* op. cit., p. 41, 63-64); este vorba de *Slujba sf(î)ntulu(i) Harala(m)pii*, legat la sfârșitul unui Octoih tipărit la București, în 1746 (BRV II (249), p. 93; Poenaru, Contribuții, p. 190), cu următoarea foaie de titlu. Luna februarii în 10 zile. /Slujba sf(î)ntului mucenic/Hara(la)mpii,/care s-au tălmăcit di pe slo/venie și s-au scris pe mol/dovenie, din mineiul ceal /nou moschicesc tiparnic /și din obștii minei, /prin osârdie pre cinstitului monah Vasiian, /prin osteneala mult pă/cătosului Vartholomei, a(r)hi/mandri(t), în anul 1766 /ianuarii/. Aflat într-o stare de conservare precară, favorizată de lipsa copertii posterioare, manuscrisului îi lipsește partea finală, păstrându-se numai primele 20 de p. numerotate (p. 1: foaia de titlu; p. 2: Stihuri; p. 3: Pomenirea și prăznuirea sf(î)ntului muceni(c)/Haralampii, sara, la vecernie mare; p. 6: Slujba sf(î)ntului mucenic Haralampie). (Acum se păstrează în FCV, inv. 164).

Între celelalte nume de dascăli, în același timp, copişti și creatori de manuscrise, amintim pe Ghiorghei, care, în 1781, copie în "școala Putnii, în mănăstire Putnii" un *Miscelaneu* în cuprinsul căruia include o Alexândrie; Iordache, la rândul său, în 1789, scrie o Alexândrie "de pe o Alexândrie veche ce au fost în turnul cel mare de la mănăstirea Putna"; Ilie, "diacon și dascăl din mănăstirea Putna", care, după 1783, alege calea refugiului în Moldova. De aceea îl regăsim, în 1794, "în satul Zamostie" (ținutul Dorohoi -n.n.), aducând Esopia copiată de alt dascăl putnean, Ștefan Raieretz, și unde, în timp ce se afla "cu slujba învățaturii copiilor" copie un *Miscelaneu*. În sfârșit, alt dascăl, evocat anterior, care alege calea refugiului, fără să-și abandoneze vechile îndeletniciri este "vel dascăl" Ștefan Raieretz, adică din Raia;¹⁹ cu numele său întreg Ștefan Țicău, probabil de origine, din Iași, ²⁰ ai cărui ani de formare, se înțelege, s-au consumat în școala condusă de Vartolomei Măzăreanu. În mare, activitatea sa a putut fi reconstituită în baza manuscriselor copiate, cunoscute până în prezent. Primul manuscris o *Esopie*, tradusă "din grece pe rumânie", la Putna, în perioada 1769-1774 sau 1776²¹ ni-l relevă ca pe un bun cunoscător al limbii grecești. De aceea i s-a mai atribuit o altă traducere din grecește (*Iliada și Odiseea*), care, se știe, împreună cu Esopia

circulau prin părțile de nord ale Moldovei²². În ceea ce ne privește, fișarea manuscriselor românești din zonă ne-a prilejuit descoperirea a 2 manuscrise necunoscute din zestrea acestui dascăl călător și harnic copist. Primul, un *Pateric* (Muzeul Fălticeni, inv. 909), copiat "de pe un Pateric tipărit ce era la sfânta mănăstire Putna, cu toată cheltuiala și osteneala mult păcătosului Ștefan Raieretz, vel dascăl, ce au fost 4 ani pol la împărăteasca școală de la aceeași sfânt(ă) mă(nă)stire, leafă având pe an 180 nemțăști bani galbeni; și fiind și la ace dregătorie au scris și Patericul acesta pentru folosul fraților (...), în let 1792, mai 12". Deci, este posibil ca în acest an să se fi întors la Putna, unde copie Patericul. Cunoaștem, prin intermediul însemnărilor autografe de pe manuscrisele copiate, că, în 1785 se afla în Iași, unde copia, semnând Ștefan Țicău, *Letopiseșul Țării Moldovei* (compilația lui V. Măzăreanu), iar în 1790, ca "dascăl de copii", în Chișinău, unde copia și o Alexandrie²³. În 1797, april 23, pe prima filă de gardă a Patericului de curând descoperit, își alcătuia un "Izvod de toate cărțile și acareturile mari și mici câte să află pre lângă mine", în care predomină cărțile ce-i slujeau preocupărilor sale didactice și pedagogice și care, credem, reprezentau propriile sale copii manuscrise. În acest an, potrivit unei însemnări lăsate pe un Triod tipărit în București în 1769, era dascăl în Herța; prezența sa continuă să fie înregistrată aici până prin 1802, când este posibil să-l fi avut ca elev pe Gh. Asachi²⁴.

Un an mai târziu, se afla în zona Sucevei, pentru că, în 1803, februarie 25, lăsa pe f. 218 v. a unui exemplar din Cazania lui Varlaam (acum proprietatea Bibliotecii Județene Brașov, inv. CS/1501), cu circulație în localitatea Siminicea (SV) niște considerații, care, din păcate, îi pun la îndoială unele cunoștințe: "Sfântul Ioan Novi de la Suceava au luat mucenie la anii 1500, în luna iulie 2; au luat sfârșit prin tăiere de sabie de cadeul din Cetatea Albă, în zilele lui sultan Sălim, împăratul turcesc. Iară cartea aceasta s-au tipărit de Dositei, mitropolitul Moldovei. S-au scris de Ștefan Rateret (probabil, lecțiune defectuoasă -n.n.), vel dascăl din Putna, 1803, fev(ruarie) 25"²⁵. Aceasta ar fi ultima informație pe care o posedăm, până acum, despre Ștefan Raieretz. Cel de-al doilea manuscris (depistat în m-reă Slatina, cota 1311/6) este un (*Miscelaneu*) "scris cu toată osteneala și cheltuiala a mult păcătosului Ștefan, dascăl, Raieretz, din Putna, let 1800, august 2", pe când funcționa, ca dascăl din câte știm, în târgul Herței. Conținutul manuscrisului *Întrebări și răspunsuri* din Vechiul și Noul Testament, *Cântecul lui Adam* în 2 variante, *Tălmăcire buchilor după slovenie* pledează pentru folosirea lui în procesul de învățământ. Scrisul inconfundabil, regulat, curat, omogen, ni-l relevă ca pe un bun și prolific mănuitor al condeiului. De aceea cercetări ulterioare vor mai scoate la iveală manuscrise zămislite de mâinile celui care nu și-a uitat nicicând obârșia.

În acest context, nu putem omite numele lui Gherasim Putneanu, evocat mai sus, originar din nordul Moldovei, călugărit, de bună seamă, la Putna, unde și-a început și studiile. Prin 1770 se afla în cercul episcopului de Roman, Leon Gheuca (și el fost călugăr putnean). Între 1770 și 1780 ar fi scris lucrările atribuite anterior lui Vartolomei Măzăreanu. La Roman învață și limba franceză, de vreme ce, prin

1770, își începea deloc neglijabila carieră de traducător²⁶.

Din rândul călugărilor scriitori care au tradus și copiat, fie în mănăstirea Putna, fie în Sihăstria Putnei (1725-1785) au mai făcut parte: ieromonahul Silvestru, shimonahul Arsenie, Nathanail Dreteanu, "duhovnicul de la Pășcani", ieromonahul Ignatie, călugărul Sila. După 1800 activează: ierodiaconul Venedict Pavliucovschii, Leontie Pitei, monahul Sevastian (Ștefan) Gherghiescul, ierodiaconul Damaschin Zguran, ieromonahul Iustinian Hnidei fiind ultimul care, în perioada 1870-1890, copie un *Miscelaneu* religios bilingv.

2. Scriptoriul mănăstirii Moldovița

La 1498, Ștefan cel Mare dăruia mănăstirii Moldovița un manuscris, opera caligrafului și miniaturistului Teodor Mărișescul; deci, s-ar putea crede că, la acea dată, nu exista un centru de caligrafie. Totuși, Anastasie, egumenul mănăstirii, copia, în 1466, *Mineiul pe ianuarie*, potrivit unei însemnări marginale autografe. Aceeași grafie mai au alte 5 *Minee* păstrate astăzi în mănăstirea Dragomirna²⁷. Prin urmare, aici exista o școală mănăstirească în slavonă²⁸. Din secolul al XVI-lea cunoaștem numele a 2 caligrafi: Isaia pustnicul, autorul unui *Tetraevanghel*, și Lucaci, scriitorul unui *Ceaslov*. Scriptoriul cunoaște o perioadă mai prosperă sub îndrumarea episcopului Efreim, cu metania în această mănăstire, unde, de altfel, se va și retrage. Mănăstirile Dragomirna, Sucevița și Moldovița mai păstrează manuscrise realizate din porunca sa. Dintre copiiști se remarcă: Epifanie, autorul unui *Liturghier*, în 1616, Vartolomeu, ieromonahul, Arsenie, diaconul din Moldovița, Efreim, ieromonahul, Silioan. Biblioteca mănăstirii păstra și altfel de cărți. Însuși Efreim nota, la 1610, pe una din ele: Această carte, numită Varlaam (desigur este vorba de Varlaam și Ioasaf), am cetit-o eu, netrebnicul și mult păcătosul nevrednicul, ieromonah Efreim din Moldovița, în aceeași mănăstire, și am aflat în ea multe cuvinte de suflet folositoare și mult m-am cucernicit (...) ²⁹.

Din rândul celor mai vechi texte românești neliterare face parte și scrisoarea egumenului Moldoviței, adresată primarului Bistriței, la 30 iunie, 1592³⁰. De asemenea, se apreciază că între copiiștii textelor ce compun *Codicele pribeagului Ștefan* (ms. păstrat la BAR, Cluj-Napoca), realizat între anii 1666-1668, se numără Antonie, arhimandritul mănăstirii și duhovnicul voievodului și monahul Ghidion, din aceeași mănăstire. Antonie a mai tradus în românește, la îndemnul domnului pribeag, rugăciuni, fragmente din scripturi contestate de bisericile reformate³¹. BAR păstrează *Pomelnicul mănăstirii Moldovița* (Catalog I, cota 921), "tălmăcit di pe Sârbia (...) din pomialnicul cel vechiu ci iaste de 358 ani" de către Venedict, egumenul mănăstirii și Vartolomei Măzăreanu. Din secolul al XVIII-lea (deși zestrea de manuscrise în limba română este atât de săracă, deocamdată), ne-au parvenit multe nume de dieci și dascăli cu activitate în această mănăstire: "Pisa Gligorașcu, diacul ot Vama, moșie; Să să știe când s-au învățat a spune în mănăstiri, în

Moldovița, vleit 7209 (=1701), measeț mart, 11 zile, egumen Neculai, la dascăl Hariton ucih (am învățat) psaltire; Ion este ros (sic!) din Maramorăș (Coperta 3, *Minei pe luna aprilie*, XV, M-rea Dragomirna, inv. 1882)³²; Să știe de când am învățat carte aici, la Moldovița, la dascălul Ioan, sin lui Vasile Vicovanul ot Bistrița, 7245 (=1737), measeța dechembrie, în 17 zile; Să știe de când am învățat carte în Moldovița, în zilele lui Grigore vodă, domn zemle moldavschi, eu Pintelei diac. Și am socotit că dacă n-ași mai trudi a mai îmbla mai bine aș muri. Vleit 7250 (=1742 sau 1741) tocma; Să știe de când am învățat carte eu, Hristofor, la Moldovița, în leatul 7267 (=1759 sau 1758); Să știe de când am învățat carte și Onița a lui Gălan, vleit 7243 (=1734 sau 1735)" (Coperta 2, f. 245, *Minei pe tot anul și Paraclise*, XVI, M-rea Dragomirna, inv. 1872); "Să știe de când am fost eu, Ioan, dascăl, la sfânta mănăstire Moldovița în zilele prea luminatului domn Io Constandin Mihail Cehan Racivița, voevod, și în zilele preaosfințitului mitropolit chiriu chir Iacov, în egumenie lui Gheorghe, leat 7265 (=1756 sau 1757)" (f. gardă, *Minei pe decembrie*, XV, M-rea Dragomirna, inv. 1824). Tot mănăstirea Dragomirna păstrează un *Octoih* (inv. 1909), în limba slavonă, copiat de ieromonahul Ioan ot Moldovița, în 1743, februarie 26. Epilogul și însemnările marginale sunt în românește. Nota autografă de pe f. 68 cuprinde date despre intervenția ulterioară a unui alt scriitor din această mănăstire: "Aceste stihirile evanghelschie am scris ieromonah Silvestru ot Moldovița".

3. Ample activități de traducere în limba română susținute de Paisie Velicovschi la mănăstirea Dragomirna

Activitatea de reînviere a tradițiilor culturale în limba slavonă în scriptoriul mitropolitului Anastasie Crimca de la Dragomirna este bine cunoscută. Caracteristicile sale s-au impus aproape pe tot parcursul secolului al XVII-lea, deși tentative de a scrie românește au existat. Anastasie Crimca însuși este autorul unui "testament" într-o frumoasă limbă românească și semnează (ca mitropolit) documente în limba română³³. În 1661, ieromonahul Rafail Dragomirneanul scrie un *Sbornic* trilingv (în slavonă, română și greacă)³⁴. "Ștefan, dascăl din Dragumirești, din Moldova", copie, în 1740, în Ardeal, un *Pentecostar*³⁵. Alt ieromonah din Dragomirna, "om cu carte, cuvios mare", Avraamie, pe la 1742, întemeiază schitul Gorovei³⁶. Dragomirna devine o adevărată școală de traducători, începând cu anul 1763, odată cu venirea lui Paisie Velicovschi și a ucenicilor săi. Dacă la Putna se traducea în special din slavonă, aici predominau traducerile din limba greacă. Văzând, scrie unul dintre ucenicii săi, Ștefan, ierodiaconul, "pre blagocestivul neamul acesta românesc lipsit de cuvântul lui Dumnezeu și de învățăturile Sfinților Părinți și dascăli ai bisericii noastre"³⁷. Paisie începu marea operă de tălmăcire a cărților necesare, învățând călugării să copie, să traducă, să prelucreze. Textele variate traduse aici au fost preluate decenii de-a rândul și

răspândite în manuscrise, multe fiind și tipărite. Primii colaboratori ai lui Paisie, cei care în fapt au pus bazele acestei școli, ei fiind și primii traducători din elină, "oameni învățați și experienți în traducerea de cărți" (după aprecierea lui Paisie) au fost ieromonahul Macarie și dascălul Ilarion, ambii din Țara Românească, cu studii la Academia domnească din București. Paralel, au desfășurat și o activitate didactică, inclusiv lui Paisie i-au fost dascăli de elină. Despre greutățile inerente oricărui început, vorbește, însuși Paisie, într-o scrisoare adresată lui Teodosie, ucrainean și el, aflat în Țara Românească, la Poiana Mărului³⁸.

Macarie (venit de la Athos) rămâne la Dragomirna până în anul 1773. Pe lângă textele traduse, a elaborat, în 1772, una din primele gramatici românești, un Lexicon slavono-român (în 1778), a compus versuri și o scurtă poetică³⁹.

Ilarion Bou Rău, ieromonah și dascăl în Episcopia Râmnicului, sosit la Dragomirna în perioada, după 1763 și înainte de 1768-1775, s-a remarcat printr-o strălucită activitate de traducător. În scrisoarea evocată, Paisie îl consideră "cel mai iscusit traducător din grecește în moldovenește, iar N.A. Ursu, în studiul citat, căruia de fapt îi este închinat, îl consideră "un remarcabil cărturar român din secolul al XVIII-lea"⁴⁰.

Însuși Paisie, ajutat de ucenicii ucraineni și ruși, a tradus în slavonă sau, după propriile mărturisiri, a îndreptat cărți slavone, având drept model cărțile traduse din grecește. Din numărul total de lucrări semnalate, se estimează cam la 44 numărul manuscriselor traduse și copiate exclusiv de Paisie⁴¹. Cu o activitate mai scurtă se remarcă Sofronie și Rafail (de la mănăstirea Hurezi), alt Rafail de la Episcopia Râmnicului.

După alipirea Bucovinei la Imperiul habsburgic, în 1775, Paisie se mută cu obștea, al cărui număr crescuse la 350 de membri, la Secu și la Neamț. Astfel, inițiată în 1763, prospera activitatea de traducere și copiere din limbile greacă și slavonă, se încheie. S-au tradus aici cu profesionalism titluri din bogata literatură patristică, dar și lucrări filozofice, științifice și literare.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea activează aici: Filaret Bendevschii, Serghei Tomovici, Venedict Pavliucovschii, Daniil Diaconovici. În timpul egumenului Ignatie Hacman, în 1819, ia ființă o școală "normalnică" susținută de călugării mănăstirii (vezi *Pomelnicul mănăstirii*, f. 65, v.).

4. Episcopia Rădăuților - important centru de cultură românească în secolul al XVIII-lea

Catedrală mitropolitană (din a doua jumătate a secolului al XIV-lea), apoi Episcopie de Rădăuți (din secolul al XV-lea), Bogdana, ctitoria lui Bogdan I, era locul unde se concentra întreaga viață literară și culturală din eparhie. Activitatea de copiere și ornamentare a manuscriselor slavo-române a cunoscut o înflorire deosebită în timpul unor episcopi cu astfel de îndeletniciri: Eftimie, care scrie o

Cronică a Moldovei, Isaie care, încă la Slatina fiind, alcătuiește prima colecție cunoscută de cronici moldovenești, Ghedeon (a fost dascăl, a avut ca ucenici pe Veniamin, Ilarion și Dosoftei)⁴², Anastasie Crimca, Efrem sau Teodosie Barbovschi binecunoscuți pentru manuscrisele lor. Tot aici au creat, în secolul al XVII-lea, renumiții sinceli Ivanco și Daniil.

Cel mai vechi text cunoscut de literatura istorică este considerat a fi așa numitul *Tabel cronologic* (BAR, CCC/2), tradus, după un original slavon alcătuit în Serbia, și copiat în grai moldovenesc în 1587 sau 1588. Ar fi, deocamdată, cel mai vechi text în limba română scris în Rădăuți. Găsindu-se pe fața unei file aparținând arhivei personale a domnitorului Petru Șchiopul, se presupune că ar proveni din cercul cultural al episcopului Ghedeon (după unii ar fi scris chiar de el) și ar fi fost destinat domnitorului amintit⁴³. Alți episcopi, precum Ioachim și Dositei, au încurajat acțiunea de traducere în limba română. De pildă, în 1775, dascălul Ilarion (de la Dragomirna) traduce și copie, la rugămintea lui Dositei, *Exaimeronul lui Vasile cel Mare*.

Ca nou episcop, din 1745, urmare a hrisovului lui Grigore Ghica, Iacob Putneanul organizează aici o școală slavo-română, care, din anul 1766, devine numai românească⁴⁴. Aici va fi învățat polonezul Vasili Nikorovicz, care, rămas în Rădăuți, copie, în 1783, un *Octoih* (astăzi în biblioteca m-rii Dragomirna, inv. 1931).

În ultimii ani de existență a Episcopiei, se remarcă activitatea deosebit de prolifică a lui Isaia, "ierodiacon ot Rădăuți, pisar", pe care-l înregistrăm cu 7 titluri laice, la modă, între care două în câte 2 volume, copiate în numai 2 ani: *Miscelaneu*, 1779 (Arhivele Statului Iași, ms. 124); (Fènelon, *Întâmplările lui Telemac*, cărțile 6-10), 1780 (BAR, Catalog I, cota 743); (Johan Thuresson, conte de Oxenstiern, *Cugetări de multe feluri*, cărțile 1 și 2 (Arhivele Statului Iași, ms. 20, respectiv Biblioteca Națională din București, Arhiva Așezământului Brătianu, ms. XLI/13), 1780; (Ambrosius Marilianus), *Theatron politicon*, 2 tomuri, 20 cap., 1780 (Filiala Arhivelor Statului Iași, ms. 122, 123); Fr. Loredano, *Zăbava fandasei*, nedatat (Arhivele Statului Iași, ms. 205).

Totuși, în anii următori, 1783 și 1784, sunt traduse din slovenie "și așezate pre limba noastră moldovenească" *Datoria preoțască și Sfințirea besericii*, ce se păstrează și astăzi, colligate. Tot aici, în 1785, Procopie Uricariul, sen Grigore, copie *Paraclisul Precestei*⁴⁵.

5. Cărturari pasionați de istorie în mănăstirea Slatina

De la începuturi, se observă la Slatina un interes aparte pentru istorie. Isaia, viitorul episcop al Rădăuților, chemat la Slatina de Al. Lăpușneanu pentru a pune bazele unui centru de cărturărie slavonă, asemenea celor din mănăstirile vecine, alcătuiește prima colecție de cronici moldovenești, cunoscută, un *Sbornic* (descoperit de I. Bogdan la Kiev), format din Letopisețul de la Putna (I), cronicile

lui Macarie și Eftimie și pe filele căruiua consemna venirea în Moldova, în anul 1561, a patriarhului de la Țarigrad⁴⁶.

Manuscrisele și pomelnicele ce provin din mănăstirea Slatina vădesc o activitate prosperă în cadrul scriptoriului, începând cu ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, activitate reluată cu greu după pustiirile consecutive provocate de războaiele poloneze sau ruso-turce și întreruptă din nou de distrugerile provocate de eteriști. Situație deloc întâmplătoare dacă avem în vedere faptul că în această perioadă între egumenii Slatinei s-au numărat: Gherasim Putneanul, arhimandritul mitropoliei, Chiril, arhidiaconul mitropoliei, Filaret Apamias Beldiman, Sofronie Clipa Barbovschi, cu toții cărturari, cu influență în epocă, în mare parte aderenți ai "cercului literar și politic" al lui Leon Gheuca și colaboratori apropiați ai lui Veniamin Costachi. Acestea au constituit și motivele care i-au determinat pe unii cercetători să vadă în mănăstirea Slatina un loc preferat de întâlnire al membrilor proaspătului cerc al "francmasonilor și conspiratorilor" (înființat la Iași, în 1772) și să explice amploarea evenimentelor locale de mai târziu⁴⁷.

Între anii 1777 și 1792 se întocmește aici un *Pomelnic* triptic, (astăzi în colecția Patriarhiei Române). La porunca mitropolitului Teofan, în 1794, se scrie un *Pomelnic*, după altul vechi din 1618; tradiția continuă cu *Pomelnicele* întocmite în anii 1813, 1835 și 1860. În anii 1812 și 1819 monahul Nechifor Malcociu copie *Cronici moldovenești*. Dintre traducători, amintim aici pe Ioniță Pralea (1769-1847) care traduce, îndreaptă din greacă, în 1810, *Cântări bisericești*, iar mai târziu, *Psaltirea*. Prezența lui și a altor psalți i-a determinat pe specialiști să admită existența unei școli de psaltichie aici, cel puțin pentru începutul secolului al XIX-lea⁴⁸. Gherasim Putneanul (v. supra p. 176), după ce, prin 1770 traduce primele 9 cărți din *Aventurile lui Télémaque*⁴⁹, *Taina francmasonilor*, în 1787, continuă, în perioada când era și egumenul Slatinei (1789-1796) cu: Voltaire, *Istoria craiului Sfeziei*, Carol al XII-lea, în 1792, *Istoria Americăi*, tomul 2, în 1795, romanul Bacalaureatului de Salamanca, sub titlul *Viața domnului Heruvim de la Ronda* (BAR, cota 46), în 1793, Criticonul lui Bałtasar, sub titlul *Critil și Andronius*, în 1794, și, posibil, culegerea de cugetări morale *Pentru știința stihilor*, păstrată într-o copie din 1814 (BAR, cota 194)⁵⁰. Altă personalitate legată de Slatina este mitropolitul Veniamin Costachi, cunoscut traducător din greacă, care în 1822, refugiat în Basarabia, la Colincăuți, moșia mănăstirii, traduce *Funie întreită* (ms. autograf de curând identificat se păstrează în FCV, inv. 438) iar, retras la Slatina, în perioada anilor 1845-1846, traduce din Teofilact al Bulgariei, *Comentar la cele 14 epistole ale Sf. apostol Pavel*, în trei volume (Biblioteca Patriarhiei Române).

6. Scriptoriul Mănăstirii Râșca

Și aici a funcționat o școală de caligrafi copişti, traducători și miniaturişti. În 1560 călugărul Teodor (Balș) caligrafiază și înfrumusețează un *Tetraevanghel* (azi Muzeul din Șcheii Brașovului)⁵¹.

Alt copist moldovean cu o activitate rodnică, care s-a dovedit a fi și editorul unora din cărțile sale, este ieroshimonahul Ioan de la mănăstirea Râșca; în perioada 1795-1806 copie, în special, *Miscelanele de literatură monahală*. Mai semnalăm prezența altor copişti, unii formați, se pare, în cadrul școlii de aici: ierodiaconul Gherasim, traducător și tipograf, Methodie, monah agăpean, Vasile, câmpulungean, monahul Theofan, Ivancea, "paraclisiarhul", diaconul Amfilohie sau Meleti, ierodiaconul.

Astăzi, mănăstirea Râșca mai păstrează două *Pomelnice*, din anii 1814 și 1833, copii după cel din 1792, realizate de "Gheorghe, sin Costandin Popovici, ot Bărăști".

7. Posibile scriptorii în mănăstirile Probota, Humor, Voroneț și Sucevița

În secolul al XV-lea, în mănăstirea Probota exista o școală mănăstirească în limba slavonă⁵². Fără îndoială, ea a funcționat și în perioada următoare. Biblioteca Academiei păstrează un *Minei pe luna august* scris de două mâini, în secolul al XVI-lea, una din ele, potrivit însemnării, este a ierodiaconului Ioil din mănăstirea Probota⁵³.

La Probota s-au format și ridicat câțiva dintre ierarhii cărturari și viitorii mitropoliți ai Moldovei: Gh. Movilă, Teodosie Barbovschi, Dosoftei; poate constitui și acest fapt o confirmare a unui trecut de viață culturală. Totala lipsă de informații în legătură cu perioada de început a formării spirituale a mitropolitului Dosoftei i-a determinat pe unii cercetători să creadă că numai în cadrul acestei mănăstiri și-ar fi putut dobândi atât cunoștințele în domeniul limbilor vechi (elina și greaca), a celor moderne (polona, ucraineană, rusa și neogreacă), cât și formația de teolog⁵⁴.

În 1676, călugărul Macarie de la Probota adăuga la sfârșitul unei Psaltiri slavone (copiată de ieromonahul Isaia, în 1628), proprietatea mănăstirii Bisericanii, niște rugăciuni, tot în limba slavonă, urmate de o însemnare în românește⁵⁵. În sfârșit, următoarele semnalări sunt târzii. În 1823 se scrie *Pomelnicul mănăstirii*⁵⁶, iar, la 1833, mai 2, ierodiaconul Theodosie copie aici un *Miscelaneu* (BAR, cota 377, Catalog III).

Funcționarea unui atelier de argintărie în cadrul mănăstirii Humor, în a doua jumătate a secolului al XV-lea⁵⁷, ar putea constitui dovada existenței aici a unui volum oarecare de carte, posibil și a unei școli de dieci. În 1556, Eftimie, cronicarul lui Al. Lăpușneanu, viitorul episcop, era egumenul mănăstirii⁵⁸.

Ieromonahul Calist de la Humor copia, în 1574, *Cuvântul de laudă închinat Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*⁵⁹.

Grafitile de pe pereții bisericii, însemnările de pe filele unor manuscrise, confirmă existența unei școli pe parcursul secolului XVIII, până prin 1843, la care poposeau și tineri din Transilvania: "Ioniță a venit să învețe cărți la Humor, pe la

1701; Constantin, diac din Vama; Vasile de la Dorna; Lupu de la Bistrița, Ștefan din Maramureș, Sandul, Ioniță de la Botoșani și Ghedeon de la Humor⁶⁰. La rândul său, prof. Victor Brătulescu⁶¹ descoperea în grafitele de la mănăstirile Voroneț și Humor nume de călugări și de dieci: "Teodor, diac ot Maramureș (...) 7235 (=1726 sau 1727); Toader, diac, feciorul lui Ion Stoica; Să să știe de când am învățat eu, Costache, în Humor, leat 7259 (=1751 sau 1752); Să să știe de când am învățat eu, Mihai, la Homor, era vleat 1787; Vasile, diac ot Botoșeni, 1843; Adică eu, diac Todor, să să știe (limba slavonă); Ion, pisar ot Rotopănești, vleat 7149 (=1740 sau 1741)". Pe foaia de titlu a manuscrisului *Floarea cântărilor*, copiat de monahul Ionichie, homoran, în 1778, octombrie 6, se specifică: "cântări trebuitoare pentru învățătura diecilor i proci" (M-reă Văratice, inv. 37). Pe acest Ionichie, ce-și mai spunea "ardelian baiazat ot Rodna" îl întâlnim activând la Humor până în anul 1784, când copie *Mântuirea păcătoșilor* (în "Bibliotecile noastre", an III, 1926, nr. 3). Alt copist nota în 1787: "Să se știe când am învățat eu, Mihai, la Humor"⁶². Prin urmare, în acest an, școala mai funcționa.

După unii cercetători⁶³, abia în timpul lui Teofan I și Grigorie Roșca (sec. XVI) s-ar fi pus bazele unei școli de cărturărie slavonă și română la mănăstirea Voroneț. Cu cheltuiala mitropolitului Teofan, diaconul Mihail realizează manuscrisele, cunoscute, până acum: *Faptele apostolilor*, în 1543, *Apostol*, în 1543 sau 1544⁶⁴, binecunoscutul *Tetraevanghel*, în 1550 (astăzi, în biblioteca m-rii Dragomirna, inv. 608). Așa s-ar explica și păstrarea, alături de manuscrise slavone, a două din primele texte românești: *Codicele voronețean și Psaltirea voronețeană*. Într-o scrisoare a egumenului mănăstirii, din perioada 1619-1630, către birăul de Bistrița, (*Documente românești din arhivele Bistriței*, I, București, 1899, p. 31), N. Iorga descoperea rotacismul și ajungea la concluzia: "poate că aici avem a face cu o tradiție voronețeană".

Dintre diecii ce au activat la Voroneț ne sunt cunoscuți: Ifrim Ardelean ce copie aici *O versiune a relației mitropolitului Gheorghe*, în 1781 (acum în cuprinsul unui *Apostol*, tipărit la București, în 1743, păstrat în biblioteca m-rii Dragomirna, inv. 864), Ionichie, "dascăl homoran", care realizează un *Osmoglasnic*, în 1790 (Muzeul Bucovinei din Suceava, inv. 809), Ironim Stolear, autorul cunoscutei *Esopii*, în 1801 (Muzeul Bucovinei din Suceava, inv. 141.221).

Deși începuturile vieții monahale de la Sucevița coboară în timp, până spre secolul al XV-lea, nu avea știri să se fi copiat manuscrise aici. Abia după urcarea pe tron a lui Movilă, în 1595, în atelierele mănăstirii se vor scrie, decora manuscrise comandate de familia sa. Este cunoscută scrisoarea lui Ieremia Movilă, din 1605, ianuarie 12, adresată membrilor Stavropoghiei din Lemberg, prin care-i roagă să ajute pe diacul său, Andrei ca să cumpere hârtie și să caute dieci

destoinici pentru a scrie cărți⁶⁵. De asemenea, Sucevița a avut legături spirituale cu Benedict, episcopul de Vad, care, în 4 mai 1631, trimite un diac în solie la Sucevița⁶⁶.

De bună seamă, Sucevița posedă și o bibliotecă, unde se păstrau manuscrisele și cărțile necesare. Aici, spre sfârșitul secolului trecut, a fost descoperit cel mai vechi text bisericesc datat, scris în limba română: *Apostolul papei Bratul*, copiat în 7077 (=1559 sau 1560) în Șcheii Brașovului⁶⁷.

Pentru cea de-a doua jumătate a secolului XVII și prima jumătate a secolului XVIII ne lipsesc texte edificatoare pentru a dovedi continuitatea scriitorului de aici. Deocamdată, cel mai vechi text în limba română îl constituie *Pomelnicul* din 1769, al cărui cuvânt de introducere este semnat de Dosithei, episcopul Rădăuților; urmează un *Miscelaneu de cronici* datând de la sfârșitul secolului al XVIII-lea sau începutul secolului al XIX-lea (BAR, Catalog I, cota 932), scris de mai multe mâini, între care și a diaconului Serafim Grigorievici, cu metanie de la mănăstirea Sucevița. Din prima jumătate a secolului XIX se mai păstrează niște pravile călugărești, dintre care una "de pe altul vechi priscris", purtând semnătura ieromonahului Isaie Zugrav și Blajevici.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, funcționa și aici o școală slavo-română. Pentru limba slavonă fusese trimis, în 1798, diaconul Ghenadie, "în voroavă și citire desăvârșit"⁶⁸. Din relatările lui D. Dan, în 1932, în prima curte a mănăstirii, mai exista, în bună stare de conservare, clădirea școlii ce se afla aici din vechime pentru călugări și laici, cât și pentru copiii începători, locuitori ai satelor apropiate. Ea a funcționat până în anul 1858, până la apariția învățătorilor laici⁶⁹.

8. Alte manuscrise, alți copişti locali

Mergând pe urmele celorlalte manuscrise, adică a celor ce nu-și au originea în scriitoriile menționate mai sus, am constatat că un număr considerabil de texte sunt rezultatul eforturilor unor dascăli, posibil ca unii să fi fost ambulanți: Manolache, dascăl, scrie, probabil, în Pătrăuți, *Codicele pătrăuțean*, în 1787, mart 4; Nechita, dascăl, copie, în Dorna Candreni la 1790, noiembrie 24, un manual de predici numit *Mântuirea păcătoșilor* (BAR, Catalog III, cota 3234); În perioada 1785-1789, dascălul Matei din Mihalcea copie *Calendarul pe 112 ani* al protopopului Mihail Strelbițchi, adăugându-i de la sine note cronologice, ca "de când i-au dat nemților Bucovina" ș.a.; Vasile Țintilă, învățător în Tereblece, copie un *Miscelaneu* în anii 1834-1836 (BAR, Catalog I, cota 1301); În 1846, dascălul Ieremievici scrie, în Suceveni, un *Tipicon* (M-rea "Sf. Ioan cel Nou de la Suceava", inv. 1847); Nicolae Alexandrovici, învățătorul și cantorul din Lențești, copie, în 1866, un *Tipicon* (FCV, inv. 2658, ph. "Sf. Ilie" din Voitineli); La școala publică din Suceava, redeschisă de Dositei Herescu, în 1784, se pare, erau dascăli Vasile Tăutul, copistul și, probabil, traducătorul *Halimei*, anii 1778-1779 (M-rea "Sf. Ioan cel Nou

de la Suceava", inv. 5) și Miron Toachi "lehrer von dem Sutzava", autorul unui *Calindari a celor șapte planeti* (BAR, Catalog II, cota 1845).

Altă categorie consistentă de manuscrise e constituită din exemplarele ce aveau menirea să suplinească lipsa manualelor de specialitate din cadrul Institutului teologic din Cernăuți, predominante fiind cele pe bază de întrebări și răspunsuri. Ele aparțin profesorilor și, mai ales, clericilor; unele sunt traduceri autografe, rod al activităților de seminar, din câte se pare: Claudius Arvisenet, *Memoriale vitae sacerdotalis*; Evghenie Vulgaris, *Teologie polemică* (ambele în biblioteca m-rii "Sf. Ioan cel Nou de la Suceava", fără număr inv. și inv. 1117); *Istorii biblice* ș.a., nelipsind, firește, calendarele, dicționarele, gramaticile, culegerile de cântece populare, proverbe și zicători sau poezii.

Și unii din boierii locului fac traduceri, întocmesc miscelane, își procură copii: Ioniță von Arhip, "fiu răpăusatului logofăt Filimon von Arhip din Suceava", menționat și ca episcop al bisericii mănăstirii "Sf. Ioan cel Nou de la Suceava", este autorul a două *Miscelane* cu un conținut extrem de variat, predominante fiind cărțile populare. Unul conține cronica rimată despre mazierea lui Al. Moruzi din domnia Moldovei, despre care se crede că ar fi alcătuită de însuși Ioniță Arhip⁷⁰. Un copist necunoscut copie, în primii ani ai sec. al XIX-lea, probabil, în Crasna Ilscii, cu cheltuiala proprietarului mare Ilie Ilscii din Crasna, "carele ține de când în când câte un scriitoriu bine plătit prin mai multe luni, spre a-i scrie cărți de acestea, măcar că sângur nu știe, neci scrie, neci ceti", volumele: Fenelon, *Aventurile lui Télémaque*, cărțile I-V și Ambrosius Marlianus, *Theatron politicon*, tomul II, cap. 11-20 (M-rea Dragomirna, inv. 1894, 1895). Unul din textele ce compun un *Miscelaneu* (BAR, Catalog I, cota 1286) este scris în 1789, martie 31, de către logofătul Ilie Gligorcea, în satul Carapciu.

În sfârșit, câteva manuscrise sunt realizate de preoți: în 1802, preotul Ioan Danișeschi din Mihuceni copie *Întrebări și răspunsuri* (M-rea Dragomirna, inv. 1661); în mănăstirea "Sf. Ilie" din Suceava, preotul Theodor scrie un *Miscelaneu teologic*, în 1778 (BAR, Catalog II, cota 1733).

După cum s-a putut remarca, un număr însemnat de manuscrise se păstrează acum în colecțiile Bibliotecii Academiei; a ajuns acolo întregul fond de manuscrise al mănăstirii Râșca, multe din manuscrisele mănăstirilor Slatina și Dragomirna sau mare parte din exemplarele ce au aparținut unor personalități, precum Nicolae Istrati de la Rotopânești sau S.F.I. Marian de la Suceava. Altele au fost regăsite în mănăstirile Secu, Văratec, Sihăstria, în biblioteca Mitropoliei din Iași sau în cea a Patriarhiei Române, precum și la Filiala Arhivelor Statului Iași. Puținătatea instrumentelor de lucru (inventare, cataloage de manuscrise) atât de eficiente în redactarea unor astfel de lucrări ne-a împiedicat identificarea manuscriselor ce se mai află în multe alte colecții și fonduri, pentru că ocazii de a le răspândi au fost numeroase, de-a lungul timpului. Astfel, nădăjduim că se vor umple golurile din activitatea unor scriitori. Prin urmare, eforturile noastre de a reconstitui activitățile multiple ce s-au desfășurat în cadrul locașurilor de cult, care

s-au dovedit a fi nu numai locuri de meditație dar, în același timp, și focare de cultură, de rezistență națională și de simțire patriotică, sunt abia la început. Alături le-au fost știutorii de carte din sate și târguri, formați și ei în școlile mănăstirești (unii întâlniți și ca dascăli ambulanți), care s-au îndeletnicit și cu traducerea și copierea, legarea sau colportarea manuscriselor, constituindu-se și ei, după puterile lor, în pioni ai rezistenței și continuității culturii românești.

NOTE

1. C-tin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri și până astăzi*, București, 1971, p. 499.
2. Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968, p. 229.
3. Gh. Brătîlovanu și Pavel Blaj, *Biserica Sf. Ilie, Suceava*, Iași, 1988, p. 58.
4. Apud Ion, Gheție Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 110.
5. Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p. 345.
6. N. Iorga, *Românismul în trecutul Bucovinei*, 1938, p. 57.
7. Ștefan Bărsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. X-XVI)*, București, 1971, pp. 235-244.
8. Claudiu Paradais, *op. cit.* p. 346.
9. *Pravila ritorului Lucaci*, text stabilit, studiu introductiv și indice de I. Rizescu, București, 1971; *Crestomație de literatură română veche*, I, coordonatori I.C. Chițimia și Stela Toma, Cluj-Napoca, 1984, pp. 154-157; Ion Gheție, Al. Mareș, *op. cit.* p. 110.
10. *Vezi Documente și însemnări românești din sec. al XVI-lea*, Introducere de Al. Mareș, București, 1979, p. 153.
11. *Vezi P.P. Panaiteșcu, Contribuții la istoria culturii românești*, 1971, pp. 530-531; L. Onu, *Critica textuală și editarea literaturii române vechi*, București, 1973, p. 71.
12. N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, II, București, 1932, p. 151.
13. Printr-o analiză diplomatică severă, Dl. N.A. Ursu stabilește că așa-zisul atestat școlar al lui Isaia Băloșescu, primit la 1778, la terminarea studiilor (D. Dan, *Arhimandritul Vartolomei Măzăreanu*, București, 1911, pp. 6, 54), precum și scrisoarea inedită a lui Vartolomei Măzăreanu, publicată de Petru Rezuș (*Vechea școală teologică de la Putna. O scrisoare inedită a lui Vartolomei Măzăreanu. La 225 de ani de la nașterea lui*, în "Altarul Banatului", II, 1945, nr. 3-4, pp. 150-156) sunt falsuri. Prin urmare, după părerea sa, la Putna n-a existat o Academie, Vartolomei Măzăreanu n-a fost membru al Academiei din Chiev și nici inspector școlar pe toată Moldova, n-a existat dascălul grec de psaltichie cu studii în insula Patmos. (Vezi N.A. Ursu, *Două documente false privitoare la "academia" lui Vartolomei Măzăreanu de la Mănăstirea Putna*, în *AliaI*, XXIII/2, 1986, pp. 843-852).
14. N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)* I, București, 1969, p. 453.
15. D. Dan, *Arhimandritul...*, *op. cit.*, p. 61.
16. Idem, *Ibidem*, p. 64; Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 48.
17. N. Iorga, *Istoria literaturii...* *op. cit.*, p. 443.
18. N.A. Ursu *Un scriitor român necunoscut din sec. al XVIII-lea*, în *AliaI*, XXIII, 1986, I, pp. 239-254; Idem, *O bijuterie a literaturii noastre vechi: Cuvânt de îngropare a vechiului Ștefan voievod, domnul Țării Moldovii, cel ce s-au numit mare*, în *MMS*, 1990, nr. 4, pp. 126-150; Idem, *Paternitatea și modelul controversatului pamflet: Cuvânt a unui țărăn cătră boieri*, în "Cronica", 1994, nr. 3, p. 7; Idem, *Cronica lui Vartolomei Măzăreanu, nu a lui Ioan Căntă*, în "Cronica", 1995, nr. 3, pp. 7, 15.
19. N.C. Enescu, *Ștefan vel dascăl de la Putna*, în *MMS*, 1969, nr. 5-6, p. 352.

20. Idem, *Ibidem*, p. 351.
21. D. Furtună, *Esopia dascălului Ștefan de la Putna, manuscript cam din 1776*, "Tudor Pamfile", an II, nr. 4-12, Dorohoi, 1924, p. 50; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, București, 1987, p. 155.
22. I. Nistor, *Un capitol din viața culturală a românilor din Bucovina (1774-1857)*, București, 1916, p. 20 și urm. (Apud N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 350-351)
23. Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Chișinău, 1923, pp. 28-29. (Apud N.C. Enescu, *op. cit.*, pp. 351-352).
24. N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 352; Idem, G. Asachi, *un veac de la moartea sa*, în *MMS*, 1969, nr. 10-12, pp. 657-670.
25. *Tipărituri românești (1539-1750) existente la Brașov. Catalog*, Brașov, 1980, pp. 43-44.
26. Vezi N.A. Ursu, *Un scriitor român... op.cit.*, pp.239-254; Idem, *Cine este Gherasim, traducătorul lui Voltaire (la 1792)?*, în "Cronica" 1986, nr. 1, p. 6.
27. Vezi I., Iufu, *Mănăstirea Moldovița - centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă (sec.XV-XVIII)*, în *MMS*, 1963, nr. 7-8, pp. 428-455.
28. Vezi și *Istoria învățământului din România*, I, coordonator acad. Ștefan Pascu, București, 1983, p. 81.
29. *Varlaam și Ioasaf*, sec. XVI (M-rea Dragomirna, inv. 1849). Apud I., Iufu, *op.cit.*, p. 436.
30. Vezi *Documente...* *op. cit.*, pp. 173-174.
31. Vezi *Crestomație...* *op. cit.*, p. 131.
32. Apud I., Iufu, *op. cit.*, p. 439.
33. Melchisedec, Episcopul, *Chronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea I, București, 1874, pp. 240-241.
34. Astăzi se păstrează în Muzeul Național din Praga. (Apud V.Cândea, *Mărturii românești peste hotare*, I, București, 1991, p. 221).
35. Prof. N. Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944, p. 131.
36. Dr. Ipolit Vorobchievici, *Istoria sfintei mănăstiri Dragomirna*, Cernăuți, 1925, pp. 53-54.
37. Apud N. Iorga, *Istoria literaturii...* *op.cit.*, II, București, 1969, p. 318.
38. Vezi N.A. Ursu, *Un cărturar român necunoscut din secolul al XVIII-lea*, în "Cronica", 1985, nr. 35, p. 5.
39. Macarie traduce (cu rezerva că unele titluri ar fi putut fi traduse la Athos și aduse la Dragomirna): Antonie Marele, *170 capete*; Vasilie cel Mare, *Pentru năvaurile oamenilor*; Vasilie cel Mare, *30 de cuvinte*; Izvod; Grigore Sinaitul; *Fisichi* a lui Nichifor Vlemidul; Isaac Sirul, *Izvod vechi*; Isaac, *22 cuvinte*; Iosif, *Vrienie tom 2*; *Loghichi sau filosofia lui Nichifor Vlemidul*. Izvod; *Pentru botez a 4 patriarși*. Izvod; Macarie Eghiptean și din Pateric puțin (*Omlile* au fost tipărite la București, în 1775); Petru Damaschin, *Cartea 2*. Izvod; *Hotărârile pe larg a Marelui Vasilie*, Izvod; teodor Studit. *Izvod scris* (D.Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise și cărți al bibliotecii mănăstirii Neamțului*, în *BOR*, 1941, nr. 7-8, pp. 414-443. Apud N.A. Ursu, *Dascălul Macarie, autorul Gramaticii românești (1772) și al Lexiconului slavono-român (1778)* în "Limba română", 1985, nr. 5, p. 446).
40. Posibil ca în perioada de după 1763 și înainte de 1768-1775 să fi tradus (și aici nu sunt excluse unele excepții): Grigore Bogoslov, *2 Cuvinte*, Izvod; *Exaimeron, o bucată*, 5 *Voroave*, Izvod; *Exaimeron și pentru rai, bucată den urmă*; Calist, *Carte 1*, Izvod; Marco Efesean. Izvod; Maxim Mărturisitorul, *400 capete*, Izvod (identificat de noi între manuscrisele m-rii "Sf.Ioan cel Nou de la Suceava", inv.1840); Talasie Livianul, *400 capete* (D. Fecioru, *Un catalog vechi...* *op.cit.*, pp. 414-443. Apud N.A. Ursu, *Un cărturar român...*, *op. cit.*, p. 5).
41. Apud P. Mihail, *Starețul Paisie de la Neamț*, în *MMS*, 1962, nr. 5-6, p. 414.
42. *Istoria învățământului...* *op. cit.*, p. 80.
43. Vezi Ion Gheție, Al. Mareș, *op. cit.*, pp. 406-408.
44. *Istoria învățământului...*, *op. cit.*, p. 249.
45. D. Dan, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, p. 134.

46. *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. revizuită și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959, pp. 41-43.
47. Vezi Șt.S. Gorovei, *Un cărturar uitat: Logofătul Grigoraș*, în *AliaI*, XXIII, 1986, vol. 2, pp. 681-693.
48. C. Cojocaru, *Arhiereul Filaret Apamias Beldiman un vrednic ucenic al Mitropolitului Veniamin Costachi*, în *MMS*, 1980, nr. 1-2, p. 88.
49. N.A. Ursu, *Un scriitor român necunoscut... op. cit.*
50. Idem, *Cine este Gherasim... op. cit.*, p. 6.
51. Corina Nicolescu, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din țările române, sec. XIV-XVIII. Catalog*, 1964, p. 11; Ana Niculăiasa, Mihai Niculăiasa, *Istoria localităților din zona sud-estică a județului Suceava în date și cifre*, București, 1976, p. 67.
52. *Istoria învățământului... op. cit.*, p. 81.
53. P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, cota 63.
54. I.D. Lăudat, *La un eveniment mare: o ediție de prestigiu*, în *MMS*, 1980, nr. 3-5, p. 324.
55. Melchisedec, Episcopul, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 monastiri și Biserici antice din Moldova*, București, 1895, p. 84.
56. Idem, *Ibidem*, pp. 150-156.
57. În 1477 se fereca aici Tetraevangelhelul realizat, în 1473, pentru m-reă Humor, la comanda lui Ștefan cel Mare (Vezi *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, coordonator Elena Lința, București, 1981, nr. 19).
58. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii... op.cit.*, I, pp. 490-491.
59. George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, București, 1969, p. 71, nota 2.
60. D. Voloșciuc, *Biserica "Adormirea Maicii Domnului" din Mănăstirea Humorului*, în *MMS*, 1965, nr. 5-6, pp. 311-317.
61. *Nume de călugări și de dieci în grafițele de la mănăstirile Voroneț și Humor*, în *MMS*, 1965, nr. 9-10, pp. 543-545.
62. *Istoria învățământului... op. cit.*, p. 255.
63. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii... op. cit.*, I, p. 451.
64. Văzute de D. Dan la Sucevița și semnalate în *Mănăstirea Sucevița. Cu anexe de Documente ale Suceviței și Schitului celui Mare*, București, 1923, pp. 81-85.
65. *Documente privitoare la Istoria românilor* urmare la colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki, Suplementul II, vol. II, nr. 172, p. 343.
66. D. Dan, *Mănăstirea Sucevița... op.cit.*, p. 119.
67. Vezi Ion Gheție, Al. Mareș, *op. cit.*, p. 192.
68. *Istoria învățământului... op. cit.*, p. 255.
69. D.Dan, *Mănăstirea Sucevița... op. cit.*, p. 119.
70. *Cronici și povestiri românești versificate (sec.XVII-XVIII)*, ed. critică de Dan Simonescu, București, 1967, p. 333.

**COPISTES, CLERE ET MANUSCRITS
EN ROUMAIN DU NORD DE LA MOLDAVIE
(XVIe-XIX^eSIECLES)
RÉSUMÉ**

Cette étude se propose de reconstituer l'activité de traduction et de transcription des manuscrits enroumain dans le cadre des "scriptoriums" du Nord de la Moldavie des monastieres Putna, Moldovița, Dragomirna, Slatina, Râșca, Probota, Humor, Voroneț, Sucevița et l'Evêché de Rădăuți.

On met aussi en relief l'activité d'autres auteurs de manuscrits de la zone mentionnée: maîtres, maîtres ambulants, étudiants, boyards et prêtres.

UNITATEA DE NEAM ȘI LIMBĂ A ROMÂNILOR

Gheorghe Moldoveanu

A vorbi despre unitatea de neam și limbă a românilor, ca și a oricărui alt popor, aproape ar putea însemna asocierea între doi termeni care, oricum, se presupun reciproc: unitatea de neam are la bază ideea dependenței comune, dar apartenența la o anumită etnie, la o anumită naționalitate se mărturisește prin limba moștenită de la părinți și împărtășită cu frații și surorile colectivității, ale cărei dimensiuni pot varia între familie și neam¹. Alăturarea termenilor neam și limbă e totuși necesară fiind de natură să explicitizeze. Sentimentul unității de limbă izvorăște din conștiința fiecărui individ că "actele sale lingvistice aparțin unui sistem național"² și se împlinește în "conștiința de sine a unui popor privit din perspectiva graiului vorbit de el"³, constituindu-se în bază a conștiinței de cultură și aspirație a membrilor națiunii, a ideii înseși de unitate națională.

Relația dintre etnic și lingvistic este așa de strânsă, încât se admite la modul general, că un proces de glatogeneză presupune și un proces de etnogeneză, de cele mai multe ori reciproca fiind valabilă⁴. Istoria a probat că și situația inversă este adevărată: dispariția unei limbi a însemnat dispariția poporului ce o vorbea⁵. S-a afirmat chiar că istoria limbii unui popor este însăși istoria poporului respectiv, fără ca între cele două istorii să se stabilească un raport mecanic. Indiscutabil este faptul că în limbă se actualizează întregul tezaur de tradiții al unui popor⁶, întreaga lui concepție despre lume. Aceasta a și făcut ca limba să fie considerată casa în care spiritul își are locuința statornică. Aceasta și face din limbă cel mai puternic instrument de coeziune națională.

Problema unității de neam și limbă a românilor, a unității lor spirituale ocupă un loc aparte, date fiind condițiile concrete ale dezvoltării lor istorice și politice. Crearea unor formațiuni statale diferite în care erau cuprinși românii, ca și intrarea teritoriilor românești în zonele de interese sau în stăpânirea puterilor ce se învecinau aici și care tânjeau la cucerirea acestor teritorii nu a atenuat conștiința apartenenței urmașilor populației romanizate din spațiul carpato-balcanic la același areal spiritual, al românilor. Ideea comunității de neam și limbă, la care e de adăugat cea de religie, apare la mai toate personalitățile culturale ale românilor și chiar la personalități ale culturii europene de-a lungul timpului.

Prima personalitate culturală de marcă a românilor, Nicolaus Olahus⁷, atrăgea atenția, în lucrarea sa *Hungaria*, că "limba moldovenilor și a valahilor a fost cândva romană", că "limba, datinile și religia sînt aceleași la moldoveni și la

ardeleni", fiind cel dintâi care susținea unitatea de neam, limbă, obiceiuri și religie, bazată pe originea lor comună.

Pentru istoricii români din sec. al XVI-lea, al XVII-lea, preocuparea pentru ideea de unitate a neamului românesc este firească și constantă. Grigore Ureche observa că "românii, câți se află lăcuitori în Țara Ungurească și la Ardeal și la Maramoșu de la un loc sîntu cu moldovenii și toți de la Rîm se trag"⁸ și că moldovenii și muntenii sunt creștini și formează o seminție⁹. Încă de la Grigore Ureche se face deosebirea între numele generic al etniei, români, și numele pe care îl au aparținătorii etniei după numele teritoriului în care locuiesc. Această idee se conturează cu mai mare claritate la Miron Costin, preocupat mai îndeaproape de "înțelesul numerilor (numelor), mai lesne neamului acestor țări, Moldovei și Țării Muntenesti și românilor din Ardeal"¹⁰, și de rădăcina și izvorul acestui neam, observând că "nici un neam nu iese în toată lumea să aibă numai un nume ci unile dispre capetele ceale dintâi ale vreunui norod stăpânitoare, alte nume sîntu di pre locuri, de unde sîntu începute, multe di pre cetăți mari, multe di pre ape vestite"¹¹.

Numele pe care le au românii după numele țărilor sau al provinciilor în care locuiesc prezintă după Miron Costin, mai puțină importanță, subordonându-se celui de român. Afirmând "... măcar că ne răspundem acum moldoveani, iară nu întrebăm <<știi moldovenește?>>, sau <<știi românește?>> adecă râmlenește, puțin nu zicem <<stis romanițe>> pre limba latinească"¹², autorul primei cărți românești despre întâiul descălecat probează existența conștiinței la români a unității lor etnice, a conștiinței că "numele vechiu și mai dreptu iese rumân, adecă rîmlean"¹³. Informații din diverse izvoare istorice îi conturează ideea că "Acest nume (român), de la discălicatul lor de Traian și cît au trăit, pînă la pustiirea lor dispre aceste locuri și cît au trăitu în munți, în Maramoraș și pe Olt, tot acest nume au ținut și țin până astăzi și încă mai bine muntenii decît moldoveanii, că ei și acum zic și scriu țara sa <<rumânească>>, ca și românii cei din Ardeal"¹⁴.

Expresia "cea mai clară și mai concisă a întregii probleme a conștiinței romanității la români" care "le creează românilor convingerea permanenței etnice pe solul dac cît și cea a unității neamului de pe acest sol"¹⁵ o aflăm la stolnicul Constantin Cantacuzino, care afirmă: "Însă românii înțeleg nu numai ceștea de aici ci și den Ardeal, carii încă mai neaoși sînt, și moldoveanii și toți cîți și într-altă parte se află și au această limbă, macar fie și cevași mai osebită în niște cuvinte dar amestecarea altor limbi ... tot romani îi ținem, că toți aceștia dintr-o ființă au izvorît și cură"¹⁶.

Cu Dimitrie Cantemir se realizează un enorm pas: judecarea istoriei românilor în contextul istoriei universale. Concepția despre unitatea etnică a românilor o aflăm din chiar titlul monumentalei sale lucrări *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* (concepută întâi în latină și reluată în română, deoarece afirmă în *predoslovie*, "cu păcat va fi de lucrurile noastre decia înainte mai multe streinii decît ai noștri să știe") și amplificată în titlul primei cărți: *Hronicon a toată*

țara Românească (care a apoi s-au împărțit în Moldova, Munteniască și Ardealul) din descălecatul ei de la Traian, împăratul Rîmului. Așijderea pentru numerele carele au avut odată și carele are acum. Și pentru romanii carii de atunce într-însa așezîndu-să, într-aceeași și pînă acum neconținut lăcuiesc". Dar limba neamului romano-moldo-vlah nebiruit martur este pentru continuitatea populației romanizate în Dacia, căci este limba lor "părințască", continuatoare a limbii latine.

Faptul că românii, indiferent de țara în care locuiau, aveau conștiința apartenenței la același neam e atestat și de numeroase documente străine. Încă înaintea lui Miron Costin, W. Lazius, discutând despre originea romană a românilor, reproduce întrebarea "*Stis Romane - Scis Romane?*"¹⁷.

De la Lazius informația e prelevată de Ioan Lucius, care adaugă și alte expresii ale celor ce vorbesc "Rumaneste-Romane": "Su noi sentem Rumeni - Etiam nos sumus Romani"; "Noi sentem di sange Rumanae - Nos sumus de sanguine romano", care probează nu numai conștiința, ci și mândria descendenței romane; "Bine venit domnata - Bene veniat dominatio tera"¹⁸. Însă cea mai interesantă informație pe care o aduce Lucius, din punctul nostru de vedere, este cuprinsă în "Rumen Muntean - Romanus montanus", care evidențiază adăugarea la etnonimul generic, român, a unui atribut prin care se preciza apartenența la statul în care cel în cauză locuia: muntean, moldovean, ungurean (ardelean).

L-am amintit aici pe W. Lazius pentru întrebarea "Stis Romane", care apare și la Miron Costin, iar nu ca primul străin care a vorbit despre unitatea etnică a românilor sau despre conștiința la români a descendenței lor etnice, informații de acest fel existând de mai înainte. În anul 1574, juristul francez Pierre Lescapier făcea o călătorie de la Veneția la Constantinopol; trecând și prin țările române el va consemna în jurnalul său colonizarea romanilor și că locuitorii Valahiei, ai Moldovei și ai Transilvaniei "își zic succesori adevărați ai romanilor și numesc vorbirea lor romanește (s.n.), adică romană"¹⁹.

În deceniul următor, rectorul colegiului iezuit din Cluj, Ferrante Cupeci, scria lui Claudio Aquaviva, generalul ordinului, că dintre cele trei categorii de locuitori ai Transilvaniei, cei mai vechi sunt valahii, care-și numesc limba "*romanesch*"²⁰. În același interval de timp, misionarul catolic de la curtea lui Petru Șchiopul remarcă în însemnările sale "caracterul autohton al conștiinței romanității la români, unitatea etnică și psihică dintre moldoveni și munteni, folosirea de către moldoveni pentru neamul lor a etnonimului român²¹.

Prezența ideii descendenței romane a românilor, a unității lor etnice și a conștiinței unității etnice la români în istoriografia secolului al XVII-lea nu mai poate mira, cu atât mai mult cu cât adesea se reiau afirmații mai vechi, chiar dacă se aduc informații noi. Preluarea informațiilor lui W. Lazius la I. Lucius²², citat mai sus, nu e singurul caz. Într-o descriere anonimă a Moldovei, dintre anii 1685-1687, rămasă probabil de la un misionar catolic, se afirmă nu numai romanitatea poporului ci și că "se chiamă în limba lor Rumuni (s.n.), adică Romani"²³ iar Lisznyai K. Pal vorbește despre români în *Valachia et Valach*²⁴, care în valahică

se cheamă Rumuny, în latină Romani, în maghiară Olah, la plural Olahok (s.n.)²⁵.

Prezența la românii din sec. al XVI-lea a ideii unității lor etnice, rezultat al descendenței comune, e probată, mai mult decât de operele lor istorice, de prefețele unor scrieri religioase, ele înseși constituind apoi o bază de afirmare a conștiinței naționale a românilor. E în afară de orice îndoială că scopul prim al cărților religioase era altul decât al celor istoriografice, dar afirmația "Cu mila lui Dumnezeu, eu, diaconul Coresi, dacă văzui că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba (lor), numai noi rumânii n-avăm"²⁶ pune în evidență conștiința apartenenței autorului la etnia numită români, pe care o slujește cu credință și cu mândrie, dedicându-i rezultatul muncii sale. În epocă era frecvent cuvântul râmlean, slav de origine, dar Coresi preferă român (rumân), cu derivatele lui, fiind mai apropiat de latinescul romanus. Așa apare în *Tîlcul evangheliilor* din 1564: "am scos de am tipărit tetraevanghelul și praxiul rumânește"; tot astfel în *Psaltirea* din 1577: "am scos de în psăltire sârbească pre limba rumânească. Preferința lui Coresi pentru român/rumân, cu derivatele lui are la bază apropierea de roman, confirmată de un citat din *Faptele Apostolilor* (1563): "Și spunu năravurile ce nu se cade noao a le priimi și a le face, Rumâni sîntemu (s.n.)". "Pentru a ne da seama cine sunt acești rumâni va trebui să apelăm la textele originale: cel slav după care s-a făcut traducerea, are expresia "rîmleanini" textul latin afirmă "quum simus Romani" (...). Așadar rumânii din *Faptele Apostolilor* sunt de fapt romani"²⁷.

Aceeași preferință apare în *Palia de la Orăștie*, tipărită de fiul diaconului Coresi, Șerban, și de diaconul Marin, cu ajutorul episcopului Transilvaniei, Mihai Tordaș. De pe prima pagină a *Paliei* aflăm că traducerea s-a făcut "pentru întrămătura besearcei sfîntă a românilor, poftind tot binele, ispășenie creștinilor români", iar preadoslovia scrisă de episcopul Tordaș, precizează că două cărți traduse din *Vechiul Testament*, *Bitia* (*Facerea*) și *Ishodul* (*Ieșirea*) "le dăruim voo fraților rumâni (...) și le-am scris voo fraților români". Interesantă e apropierea cu *Encyclica episcopi Valahici in Transsilvania* din 1582, în care Mihai Tordaș se adresează credincioșilor săi, recomandându-le să citească *Palia*, adresată "in lingua Romana [...] in linguam Romanam vertinus, et los vobis fratribus Romanis ita legendos donamus [...] confratribus Valachis [...] confratribus Romanis"²⁸.

O formulare asemănătoare folosește mitropolitul Varlaam atunci când se adresează ardelenilor în *Cartea carea să chiamă răspunsul împotriva catihismului calvinesc*: "iubiți creștini și cu noi de un niam, români pretutinderea tuturor ce se află în părțile Ardealului, ce sînteți cu noi într-o credință". Mitropolitul Moldovei proba astfel că folosirea lui rumânească în titlul monumentalei sale *Cazanii* nu era din întâmplare și nu era în loc de moldovenească, pe care îl includea.

Încercarea lui Mihai Viteazul de a uni cele trei țări rumânești, singura modalitate de obținere și apărare a independenței rumânești, nu este pusă de regulă, în legătură cu conștiința unității de neam și posibila exploatare a acesteia în plan politic. Dar această conștiință poate fi invocată. Dovadă că acest sens e cererea boierilor ostili lui Mihai de a le fi trimis domn Simion Movilă, urmând ca

muntenii să se unească cu moldovenii. Această unire era clădită pe ideea că "noi sîntem cu toții de aceeași limbă și de aceeași credință"²⁹. Această conștiință, prezentă la moldoveni, a stat și la baza proiectului lui Despot de a uni cele trei țări românești și a le elibera din asuprirea turcească.

Adevărata exploatare în plan politic a conștiinței unității etno-lingvistice a românilor va avea loc prin secolul al XVIII-lea, asociind-o cu lupta pentru emancipare atât pentru românii din Muntenia și Moldova, cât și, mai ales, pentru românii din teritoriile aflate sub stăpîniri străine. Credința că emanciparea românilor e posibilă numai prin unirea lor, că fiecare român e dator să-și slujească neamul se constituie în temelie a unor activități din planurile cele mai diverse.

Pe primul plan se situează chemarea la rezistență împotriva oricăror încercări de deznaționalizare la care erau supuși românii din afara statelor românești. Iar deznaționalizarea se manifestă, înainte de toate, în planul lingvistic. Grăitoare pentru rezistența împotriva politicii de deznaționalizare a românilor este atitudinea soției lui Doxachi Hurmuzachi, care, după reîntoarcerea lor la Cernaucă, unde se va crea un adevărat centru al românismului din toate teritoriile, adresează soțului dorința sa cea mai fierbinte: "Să grijim, iubite soțule, ca în amestecătura aceasta de limbi³⁰, copiii noștri să rămână ceea ce sîntem noi, adică români, și să-și conserve sentimentele lor naționale în toată viața"³¹.

Aceeași conștiință, că numai uniți românii se pot afirma, îl îndeamnă pe Teodor Racoc din Carapciul Bucovinei, urmașul lui Ion Budai-Deleanu pe lângă guberniul din Lemberg ca, la 8 martie 1817, să adreseze tuturor românilor, iubitori de neam și de propășirea limbii patrioticești³² din toate provinciile românești. Apelul de a-l sprijini în publicarea unei gazete pentru români. Demersul său era susținut de gândul că "neamul românesc, măcar că împărțit între mai multe țări și trăind sub osăbite stăpîniri, totuși o limbă are, aceeași lege și tot aceleași obiceiuri, precum și aceleași cărți și aceeași scrisoare"³³.

Condițiile istorice concrete impuneau românilor păstrarea și folosirea numelui generic al limbii lor, nu a numelui derivat din al provinciei locuite, iar intelectualii din secolul trecut au depus eforturi deosebite în acest sens. E de amintit aici reproșul făcut de Alexandru Hurmuzachi lui Teoctist Blajevici, contracandidatul lui Aron Pumnul la ocuparea primei catedre de limba română de la gimnaziul din Cernăuți în 1849. Considerând cel puțin neadecvat numele moldo-valaho-română, pe care-l folosisese T. Blajevici, fiul marelui român din Cernanța preciza cu vădită ironie: "Dacă la numirea limbii noastre este neîndestulătoriu cuvântul de românească, apoi pentru a fi consecințe ar trebui să îndeplinească numirea dată de dînsul și, în loc de limbă moldo-valaho-românească, să zică moldo-valaho-transilvano-bucovino-basarabo-banatoromânească (s.n.)"³⁴.

La moartea sa, în 1857, Doxachi Hurmuzachi lăsa urmașilor săi de neam și de credință un jurământ cu nimic mai prejos de testamentul Văcărescului: "Aveți de îndeplinit trei datorii, mari și sfinte, pentru care veți răspunde în fața lui Dumnezeu, înaintea oamenilor și a urmașilor voștri. Aceste trei datorii sînt patria,

limba și biserica. Românească este țara aceasta, în care trăim, câștigată și păstrată cu sîngele străbunilor noștri și înzestrată cu drepturi românești, care n-au putut să apună, pentru că sînt o proprietate nepieritoare a ei. Limba română, sufletul naționalității noastre, pe care ne-au păstrat-o străbunii noștri în timpii barbariei chiar cu răpunerea vieții, a fost totdeauna și este adevărata limbă a acestei țări; nici un drept nu s-a aflat în putere ca s-o desființeze. Biserica țării noastre este biserica ortodoxă, odorul cel mai scump al sufletelor noastre [...]"^{34a}.

În Moldova intrată sub ocupație țaristă, etnonimul moldovean și denumirea moldovenească pentru limbă s-au păstrat mai mult ca în toate celelalte provincii, dar conștiința că românii de aici aparțin trunchiului mare al neamului românesc, cu care vorbesc aceeași limbă n-a dispărut. O proba titlul folosit de moldoveanul Ștefan Mărgheală pentru lucrarea sa apărută la Petrograd în 1827, *Gramatica rusască și românească*, procedând ca și mitropolitul Varlaam care-și intitula principala operă *Carte românească de învățătură*, deși apărea la Iași. Pe aceeași linie se poate cita și *Bucoavnă, adevărată începătoare învățătură pentru cei ce vresc a învăța carte moldovenește*, din 1822, care la ediția mai dezvoltată, din 1865, purta titlul *Abecedă română compusă pentru școalele elementare de Ivan Doncev (Rumânskaia Azbuca)*, și era scris cu caractere latine, la curent cu mișcarea din România.

O proba căminarul Dumitrache Pastiescu, care, în *Curierul românesc* din ianuarie 1830, scria: "... în Basarabia dintre români este d-l titular sovetnic Constantin Stamate, bărbat literar, cinstitor de oameni învățați, sîrguitor spre luminarea neamului său (...). Rumâni cari aduc cinste neamului nostru cu învățătura și caracterul lor cel cinstit sînt încă și d. (...) Alecu Leonard, d. Vasile Catîche (...) d. Costache Tufescu"³⁵.

O spunea Alexei Mateevici la Congresul Învățătorilor din Basarabia, la 25 mai 1917: "Unii se numesc moldoveni, alții - cei mai puțini - români. Da, sîntem moldoveni, fii ai vechii Moldove, însă facem parte din marele trup al românismului, așezat prin România, Bucovina și Transilvania. Frații noștri din Bucovina, Transilvania și Macedonia nu se numesc după locurile, unde trăiesc, ci-și zic români. Așa trebuie să facem și noi"³⁶.

Pare nu numai de neînțeles, ci de-a dreptul straniu ca astăzi să susțină cineva, cu argumente temeinice că în Republica Moldova "în Moldova de la est de Prut există un alt neam decât neamul românesc, există o altă limbă decât limba română. Și totuși o face istoricul chișinăuian P.P. Moldoveanu, după care "numele etnic moldovan, denumirea limba moldovenească, numele Moldova sînt tot atât de sfinte, scumpe și dulci pentru populația băștinașă, majoritară din Republica Moldova, ca și numele etnic român, expresia limba română, numele România pentru populația băștinașă majoritară din România"³⁷. Așezând lucrurile în ordine nefirească, voit sau nu, autorul citat ajunge la ciudata concluzie că numele de "botez istoric" român e mai nou decât moldovan. Fără comentarii!

Explicația pentru neam moldovenesc și limbă moldovenească ne-o oferă d-l

Mircea Snegur: "națiunea de <<limbă moldovenească>> din acest articol (articolul 13 din Constituția Republicii Moldova) ține nu atât de un temei științific, cât de unul politic"³⁸. Or denumirile de limbă și de popoare se pot susține cu argumente de ordin științific, pentru a rezista, nu politic. La discuția pe tema *Unitatea spirituală a românilor dincolo de frontiere*³⁹ organizată de Universitatea din Suceava în 15 octombrie 1995, prof. Eugen Coșeriu atrăgea atenția că încercarea de a desprinde poporul moldovenesc și limba moldovenească din trunchiul românesc "este începutul unui genocid cultural. Aspirația acestor grupuri și, în realitate, dușmani ai limbii, ai poporului român este să scoată poporul moldovenesc de dincolo de Prut din rădăcinile sale istorice, reprezentate prin limba și prin tradițiile pe care le are, și să-l altoiască ori pe un alt trunchi, ori în vid".

Impunerea denumirii popor moldovenesc și limbă moldovenească are repercusiuni și pentru românii din Ucraina. La recensământul din 1989, etnicii români reprezentau 19,64%⁴⁰ din populația regiunii Cernăuți. Erau însă împărțiți în români și moldoveni, ceea ce aparent, nu prezintă vreo importanță⁴¹. La gruparea după limba maternă declarată se constată că dintre cei ce se declaraseră români se regăsesc numai 67,6%: 53% declaraseră ca limbă maternă "limba naționalității"-limba română și 14,6% - "limba altei etnii" (limba ucraineană - 11,7% și limba rusă 2,9%). Ceilalți 32,4% dintre români, care, probabil, vor fi declarat ca limbă maternă limba moldovenească, nu se regăsesc nicidecum, ceea ce reprezintă o fraudă. Politica lingvistică dusă de imperiul sovietic își arată acum roadele. În confuzia dintre român/românesc și moldovean/moldovenesc, cultivată de autorități, românii care credeau că declarând că vorbesc moldovenește acceptă că vorbesc limba română într-o variantă a ei, cu unele, foarte puține, particularități locale s-au trezit că vorbesc în limbajul oficial "limba altei etnii", care putea rămâne chiar nenominalizată.

Cu siguranță, lucrurile nu vor fi stând astfel în sudul Basarabiei sau în Transcarpatia.

Interpretările politice pot duce la întreținerea sau cultivarea unor confuzii grave. În cazul nostru, "a promova sub orice formă o limbă moldovenească deosebită de limba română este, din punct de vedere strict lingvistic, ori o greșeală naivă, ori o fraudă științifică; din punct de vedere istoric și practic, e o absurditate și o utopie; și, din punct de vedere politic, e o anulare a identității etnice și culturale a unui popor și, deci, un act de genocid etnico-cultural"⁴².

Avea dreptate Eugen Coșeriu la Congresul Filologilor Români din 1994, când, contestând existența limbii moldovenești, atrăgea atenția că "cine, cu bună știință, nu protestează și permite să se facă o astfel de greșeală se face și el vinovat, ba chiar mai vinovat decât cine comite greșeala din neștiință"⁴³. E cu atât mai grav însă că dezmembrarea românilor se cultivă cu bună știință, slujind orice interes, numai pe al neamului nu. Dacă aceștia nu se gândesc, ca Dăxachi Hurmuzache că "pentru binele și fericirea națiunii româniei să depărteze Dumnezeu din mijlocul românilor sămânța inтриgei și a invidiei, spiritul de partid, egoismul și

pofta de a domni cu stricăciunea binelui public și să le insuflă spiritul armoniei, al frăției și al bune înțelegeri între sine⁴⁴, ar trebui să-și aducă aminte măcar cuvintele episcopului Amfilohie de la Hotin: "cel ce n-are priință și dragoste pentru patria sa, adecă pentru țară și limba în care s-au născut (s.n.) comite un păcat deopotrivă de mare ca și cel ce nu-și iubește pe părinții săi"⁴⁵.

NOTE

1. A se vedea și sensurile cuvântului neam, cu trimitere atât la "popor, națiune", cât și la "rudă: persoană care face parte din aceeași familie cu cineva" (DEX).
2. Eugenio Coseriu, *Introducere în lingvistică*, Cluj, Ed. Echinox, 1995, p. 58.
3. Ștefan Munteanu, *Unitatea de neam și unitatea de limbă*, în "Limba română", Chișinău, 1994, nr. 3, p. 26.
4. Procesul de formare a limbii române nu poate fi separat de procesul de formare a poporului român.
5. Dispariția ultimului vorbitor al limbii dalmate, Tuoul Udina, la 1898, însemna și dispariția poporului dalmat.
6. Limba însăși, ca limba istorică este definită ca ansamblu de tradiții, în parte analoge, în parte divergente (Eugen Coșeriu, *Lingvistica istorică și istoria limbilor*, în *Forum*, 1993, nr. 11-12, p. 104).
7. Tradus, numele lui ar însemna Nicolae Românul, olah fiind corespondentul maghiar al lui valah, valahi fiind numele folosit în epocă pentru români.
8. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1958, p. 134.
9. *Ibidem*, p. 138.
10. Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, în *Opere*, București, 1958, p. 268.
11. *Ibidem*.
12. *Ibidem*, p. 269.
13. *Ibidem*.
14. *Ibidem*, p. 268.
15. Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Ediția a II-a revăzută și adăugită, București, 1993, p. 226.
16. Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești întru care să cuprindă numele ei cel dintâi și cine au fost lăcuiitorii ei atunci și apoi cine o au descălecat și o au stăpânit până și în vremile de acum, cum s-au tras și stă, în Cronicari munteni*, I, București, 1961, p. 52.
17. Wolfgang Lazius, *Respublicae Romanae in exteris provinciis bello acquisitis constitutae commentariorum libri XII*, Frankfurt pe Main, 1598, după A. Ambruster, *Op. cit.*, p. 106.
18. Ioan Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amsterdam, 1666, după A. Ambruster, *Op. cit.*, p. 181. Cât privește ortografia, a se vedea Eugenio Coșeriu, *Limba română în fața occidentului*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1994.
19. *Voyage fait par moy, Pierre Lescaopier l'an 1574 de Venise à Constantinopol*, după A. Ambruster, *Op. cit.*, p. 127.
20. A. Ambruster, *Op. cit.*, p. 131.
21. Idem, *Ibidem*, p. 132.
22. De la I. Lucius, informațiile vor fi preluate de P. Marius Szent-Ivany S.J., *Curiosa et selectiora variarum scientiarum Miscellanea*, Tyrnaviae, 1691.
23. I.C. Filitti, *Un raport catolic despre Moldova la sfârșitul sec. al XVII-lea*, după A. Ambruster, *Op. cit.*, p. 187.
24. *Valachia et Valachi* este un capitol din cartea lui Lisznyai K. Pal, *Magyarok Cronicaja (...)*, Delneczenben, 1692.

25. După A. Ambruster, *Op. cit.*, p. 190.
26. *Epilog la Psaltirea românească*, Brașov, 1570.
27. A. Ambruster, *Op. cit.*, p. 111.
28. După A. Ambruster, *Op. cit.*, p. 113.
29. După A. Ambruster, *Op. cit.*, p. 153.
- 29a. *Carte românească de învățătură dumenecale peste an și la praznice împărătești și la svinți mari*, 1643.
30. Pentru limbă "comunitate de oameni care vorbesc aceeași limbă; popor, neam, națiune" (DEX) a se vedea la M. Eminescu "Un sultan dintre aceia ce domnesc peste vro limbă".
31. După Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, Ed. Humanitas, 1991, p. 57.
32. După Ioan V. Cocuz, *Presa românească în Bucovina, 1809-1944*, Suceava, 1991, p. 14.
33. După I. Nistor, *Op. cit.*, p. 82.
34. În Aron Pumnul. *Voci asupra vieții și însemnătății lui, dimpreună cu documente relative la înființarea catedrei de limba și literatura românească la gimnasiul superior din Cernăuți precum și scrierile lui mărunte și fragmentare*, publicate de I.G. Sbiera, Cernăuți, 1885, p. 164.
- 34a. După I. Nistor, *Op. cit.*, p. 120-121.
35. După Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Chișinău, Cartea moldovenească, 1991, p. 259.
36. După Z. Ornea, *O carte ticăloasă*, în RL, 1994, nr. 21, p. 9.
37. Petre Moldovan, *Moldovenii în istorie*, Chișinău, Polygraf-Service, 1994, p. 11.
38. Mircea Snegur, *Limba română este numele corect al limbii noastre. Mesajul președintelui Republicii Moldova prezentat Parlamentului în ziua de 27 aprilie 1995*, în *Limba română*, Chișinău, 1995, nr. 3, p. 48.
39. Va apărea în *Analele Universității "Ștefan cel Mare" Suceava, seria Filologie*, 1995. A se vedea și Eugen Coșeriu, *Latinitatea orientală*, în "Limba română", Chișinău, 1994, p. 23: "Nu se afirmă identitatea poporului <<moldovenesc>> din stânga Prutului separându-l de tradițiile sale autentice - reprezentate în primul rând de limba pe care o vorbește - desprinzându-l de unitatea etnică din care face parte, tăindu-i rădăcinile istorice și altoindu-l pe alt trunchi, ori în vid.
40. Cifrele sunt după Ion Popescu, *Partea românofonă a regiunii Cernăuți și zonele ei sociolingvistice*, în *Glasul Bucovinei*, 1994, nr. 1, p. 21-27.
41. Același recensământ atesta că în Ucraina trăiesc 459.350 de români, dintre care 324.525 sunt trecuți moldoveni. "Nu vom insista prea mult asupra acestui paradox, deoarece el are o explicație pur politică: **Divide et impera**. În cazul în care ar apărea, firesc, sub o singură denumire, românii ar figura în tabelul de mai sus (al dinamicii componenței naționale a populației Ucrainei, n.n.) la poziția a patra, după ruși și evrei. Deși nu avem date statistice oficiale privind exodul de evrei între 1989-1994 (după unele estimări cca. 200.000) ne putem da seama, totuși, că românii au devenit numeric a doua minoritate națională din Ucraina, după ruși" (Eugen Patraș, *Minoritățile naționale din Ucraina și statutul lor juridic*, în *Glasul Bucovinei*, 1995, nr. 2, p. 15).
42. Eugen Coșeriu, *art. cit.*, p. 25.
43. Idem, *Ibidem*.
44. După Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, Ed. Humanitas, 1991, p. 121.
45. După Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Chișinău, Ed. Cartea moldovenească, 1991, p. 262.

L'UNITÉ ETHNIQUE ET LINGUISTIQUE DES ROUMAINS

RÉSUMÉ

En s'appuyant sur des données offertes par divers documents, l'auteur met en évidence le fait que les Roumains ont toujours eu la conscience de leur unité ethnique et linguistique: ils se sont toujours considéré roumains et descendants des Romains. Le nom **Roumain** était souvent accompagné

par un dérivé du nom de la province; mais il était tellement présent dans leur conscience qu'il était exprimé seulement s'il y avait besoin, en ne gardant que le dérivé, dans lequel le mot Roumain était sous-entendu. Dans ces conditions est condamnable l'attitude de ceux qui pour des raisons strictement politiques, essaient d'imposer aujourd'hui l'idée de l'existence d'un autre peuple, avec une autre langue: le peuple moldave et la langue moldave, idée avec des implications dramatiques pour la population roumaine qui vit sur le territoire de l'ex Union Soviétique.

LIBERALISM ȘI CAUZĂ NAȚIONALĂ LA PAȘOPTIȘTII ROMÂNI

Gheorghe Cliveti

La întrebarea - posibilă și incitantă - dacă istoria românilor a cunoscut generații-mit, cele mai multe răspunsuri, nu neapărat din partea specialiștilor, ar fi, cu certitudine afirmative. Și pentru a convinge, acestea ar porni - de asemenea, cu certitudine - de la invocarea exemplarelor generații de la 1848 și de la 1918. Ar porni mai ales de la invocarea "generației pașoptiste", și aceasta nu atât în temeiul unei zadarnice, în fond, încercări de ierarhizare a "valorilor istorice" cât în cel al realizării tonalităților în care imaginea "marilor momente" s-a păstrat în memoria posterității. Imaginea generației de la 1918 s-a răsfrânt, până la a se topi, în icoana Marii Uniri; pe când, imaginea "generației pașoptiste" s-a păstrat printr-o permanentă redimensionare de sine, în tonalității vii, de foc mistuitor, în care s-au cuprins și ard "cugetul și simțirile" românești cele mai profunde. O imagine a unei generații care a dat cea mai puternică expresie - mesianică! - crezului național; a unei generații care, animată de vizionarism romantic și pătrunsă de imperativele momentului, a trasat "programa propășirii sociale și naționale"; a unei generații care, legându-și numele de Revoluție, a contribuit din plin la fondarea și înălțarea edificiului politico-statal modern; a unei generații care, în consonanță cu profeția lui Jules Michelet, și-a asumat misia istorică de a înscrie destinul național românesc "în calendarul lumii"¹.

Dincolo de aura de mitică, amintirea generației de la 1848 s-a putut încărcă însă și de pete mai puțin luminoase, evidențiate de evaluări îndeaproape ale actelor și acțiunilor acelora pe care posteritatea, la noi, cel puțin, i-a gratulat cu apelativul generic de "pașoptiști". Dacă asemenea evaluări s-ar fi înscris, cu prioritate, în tendința atât de des invocatului "spirit critic", ele ar fi condus, constant, la relevarea dimensiunilor reale ale "fenomenului pașoptist". Din păcate, nu a fost să fie așa. Aceleași evaluări au trebuit, multă vreme și în cele mai multe cazuri, să resimtă serios rezonanțele controverselor, marcate, de regulă, de accente polemice, privind "valoarea istorică" a fenomenului menționat. Controversele au vizat mai ales semnificația momentului revoluționar, ca expresie concentrată a idealurilor de la 1848. Fapt întrutotul explicabil dacă ținem seama că revoluția pașoptistă s-a dovedit a fi un veritabil eveniment fondator², a cărui "dezbateri", nu doar istoriografică, s-a constituit într-un incitant test pentru înțelegerea resorturilor profunde ale devenirii societății moderne. O "dezbateri" ce a relevat înclinații spre

judecăți de valoare asupra valențelor revoluționare, ca și asupra celor romantice ale fenomenului pașoptist, asupra sensului social și național al revoluției, asupra forțelor participante la aceasta și asupra obiectivelor programatice. Cât despre curentele politice, acestea au fost supuse, de regulă, tipologizării, urmărite în dispunerea lor "serială" (cum a făcut A.D. Xenopol) sau în cea ideologico-socială (cum au făcut mai toți cei ce le-au avut în vedere), fără a fi însă suficient subliniat rolul efectiv al respectivelor curente, între care și cel liberal - supus atenției noastre -, în derularea evenimentelor revoluționare, chiar "istoriile"³ ieșite din mediul "partizan" nereținând decât participarea unor exponenți de vârf la revoluție, ca atestare a începuturilor "partidului marilor Brătieni". Succintele referiri, ce ni le-am propus în continuare, asupra "dezbaterii" de durată pe tema "valorii istorice" a revoluției de la 1848 le-am înțeles ca edificatoare în sensul celor menționate, dar, desigur, și ca necesare pentru considerațiile privind liberalismul ilustrat (activat) de "pașoptiști", prin rapoarte la cauza națională.

În cuprinsul "dezbaterii" sus amintite punctul de plecare l-a constituit, firește, "pledoaria" revoluționarilor înșiși, o "pledoarie" plină de efuziuni sentimentale, de vizionarism, de accente mistice, predispusă la fetișuri (Națiune, Popor, Libertate, Dreptate, Fraternitate), făcută cu autoritatea actelor și acțiunilor revoluționare, dar și cu fervoarea discursurilor ținute în focul evenimentelor și reluate, se știe, în toată forța lor argumentativă și în toată expresivitatea lor ideatică, în împrejurările marilor decizii naționale de la 1857, 1859, 1866, 1877. De referință, pentru întreaga "pledoarie" a revoluționarilor⁴, au putut rămâne atât de binecunoscutele cuvinte ale celui mai ardent dintre ei, Nicolae Bălcescu, după care "Revoluția română de la 1848 n-a fost un fenomen neregulat, efemer, fără trecut și viitor, fără altă cauză decât voința întâmplătoare a unei minorități sau mișcarea generală europeană. Revoluția generală fu ocazia, iar nu cauza revoluției române. Cauza ei se pierde în zilele veacurilor. Uneltitorii ei sunt optsprezece veacuri de trude, suferințe și lucrare a poporului român asupra lui însuși. Ea a fost o fază, o evoluție istorică, naturală, neapărată, prevăzută, a acelei mișcări providențiale care târăște pe nația română împreună cu toată omenirea pe calea nemărginită a unei dezvoltări progresive, regulate, către țința prea înaltă ce Dumnezeu ne ascunde și unde El ne așteaptă". Asemenea cuvinte, de început la *Mersul revoluției în istoria românilor*⁵, au ajuns, de altfel, cu timpul, să fie invocate, cu valoare de motto, pentru mai toate demersurile istoriografice consacrate "fenomenului revoluționar pașoptist". Aceleași cuvinte au dat expresie crezului revoluționar, dar și crezului național pașoptist. Mai ales crezului național, care a solidarizat într-un grad deosebit de înalt pe "pașoptiști". Majoritatea dintre aceștia au nutrit convingerea că momentul 1848 a avut o importanță istorică crucială, ca însemn mareț al "deșteptării naționale"; de asemenea, ca relevanță peremptorie a faptului că "libertatea dinlăuntru" (socială, individuală) nu-și putea afla deplina consacrare fără "libertatea națională"; că emanciparea "claselor asuprite", în speță a țărănimii, constituia nu doar o problemă - cheie de ordin social, ci și una de o profundă

semnificație națională; că aceeași semnificație națională o aveau și necesarele reforme în toate branșele societății (industrie, comerț, finanțe, administrație, justiție, armată, învățământ, culte); cum o avea și fundamentarea guvernământului constituțional prin consacrarea Legii ca auspiciu suprem al vieții de stat; la fel și asigurarea autonomiei (național-confesională pentru românii din Transilvania, Banat și Bucovina, politico-statală pentru Principate), scrutarea perspectivelor Independenței cu deosebire, ale Unirii - "cheia boltei, fără de care s-ar prăbuși tot edificiul național". Era vorba de o convingere de care românimea se arăta deosebit de adânc pătrunsă, regăsindu-se "întru toate ale sale" solidarizată de "îndemnul național", lansat prin acte de largă adresabilitate, precum celebrul discurs al lui Simion Bărnuțiu din catedra de la Blaj (2/14 mai 1848), *Proclamația de la Islaz*, *Proclamația partidului național din Moldova către români*, *Dorințele partidei naționale în Moldova* etc.

Solidarizați în numele cauzei naționale, "pașoptiștii", cu precădere cei din Principate, au etalat poziții mult divergente în privința reformelor reclamate de perspectivele modernizării societății. Necesitatea reformelor fusese, cel puțin în principiu și sub presiunea interesului național, larg însușită. Deosebiri serioase de opinii s-au manifestat însă în legătură cu determinarea momentului și amploarei acestora. Și cum Revoluția semnifica faptul de conștiință al demarării transformărilor structurale, a fost inevitabil să survină, în cuvinte și în atitudini, delimitări față de cauza acesteia. *Crezul revoluționar* a putut fi nutrit îndeosebi de "pașoptiștii ardenti" (N. Bălcescu, C.A. Rosetti, D. Brătianu, I.C. Brătianu, Al.G. Golescu), ce s-au format la "școala societăților conspirative" (Frăția, Asociația studenților români la Paris), a lojilor francmasonice, fiind profund animați de ceea ce René Rémond numea "mitologia romantică a insurecționării maselor"⁶. În schimb, "moderații" (M. Kogălniceanu, I.H. Rădulescu, I. Ghica, V. Alecsandri) au manifestat mai multă încredere sau înclinație pentru reforme, ce să consacre un nou regim al proprietății, libertățile personale, instituțiile liberale. Iar la dreapta "moderaților" s-au situat adepții "măsurilor în spiritul ordinei", într-un ritm lent, fără zguduiri sociale și fără "atingerea marii proprietăți". Aceștia, aparținând, de regulă, "protipendadei regulamentare", au ținut să supună unor critici "de fond" programele de reforme ale "moderaților" și au recurs, în privința "ardentilor revoluționari", la etichetări persiflante, precum cele de "bonjuriști", "roșii", "conspiratori"⁷. Toate asemenea divergențe sau deosebiri de poziții - relevante pentru faptul că "pașoptismul nu a reprezentat o ideologie, în sensul strict al cuvântului, ci o îmbinare de ideologii"⁸ - au reflectat mobiluri sociale, aspirații politice, formații intelectuale diferite. Iar o atare realitate s-a putut constitui în "premise obiectivă" a criticii pașoptismului". O "critică" ce a alimentat, se știe, doctrina conservatoare⁹, mereu în căutarea unui ton cultural-științific, ilustrat de "mari curente" ca junimismul, sămănătorismul, poporanismul. Fără a fi prin excelență "arma ascuțită" a celor predispuși mai curând la reflecție decât la acțiune - în fond, M. Kogălniceanu a fost un spirit critic și un om de energică acțiune¹⁰ - "critica" de

maniera unei "sociologii beletristice"¹¹, de "viziune profesională", cum o aprecia Emil Cioran¹², asupra "fenomenului pașoptist" s-a brodat, în timp, pe canavaua maioresciană a "teoriei formelor fără fond". Din perspectiva acestei teorii a fost desfășurat un rechizitoriu aspru¹³, nedrept chiar, nu doar pe alocuri, în privința revoluției pașoptiste, înțeleasă la dimensiunea unei cronaxii a "spiritelor exaltate", ca impuls al "imitării" unor instituții (liberale!) din Occident, lipsite de aderență la "fondul tradițional românesc". Ca argumente "faptice" ("obiective") au putut fi invocate disonanțele interne, insuficiențele discursului și programului "de la '48". A fost invocat, cu deosebită "venerație", "exemplul lui Kogălniceanu", care, deși reformator liberal (calitate pe care "criticii" i-au cam lipsit-o de atributul aferent), înțelesese la un moment dat (în 1852) să se dezică declarat de "crezul revoluționar", el negând necesitatea unor "grabnice și zgomotoase schimbări", pe considerentul că atunci "când revoluțiile încep, civilizația încetează... orice schimbare, orice prefacere năprasnică neputând să ne fie decât fatală"¹⁴. De numele lui Kogălniceanu a fost legată până și promovarea unui "naționalism de expresie moldovenească", "tradiționalistă"¹⁵, un "naționalism" ce ar fi aureolat "generația de la 1848" (a Daciei literare). Prin forțarea flagrantă a realităților, dar și a inconsecvențelor "pașoptiștilor" în a-și delimita ei înșiși cronologic generația¹⁶, s-a căutat să fie degajat de întreaga-i semantică momentul revoluționar, recurgându-se la plusarea, nu lipsită de temei, până la un punct, a altora, "programatoare", ca cel de la 1840 (anterior) sau ca cel de la 1857 (al adunărilor ad-hoc, ulterior revoluției)¹⁷. S-a recurs, de asemenea, la plusarea exclusivismului "valah" (muntenesc) în adoptarea "mijloacelor extreme", în cultul pentru "acțiunile subversive", incitate de discursuri incendiare (de inspirație "pariziană"), ce nu și-ar fi aflat corespondența într-un program bine elaborat¹⁸. Prin considerarea "revoluționarismului excesiv", a căii lipsite de discernământ și cumpătare, ca fiind o "meteahnă" proprie "spiritului valah", a putut fi mângâiat oarecum "orgoliul moldovenesc", rănit, chipurile, de "muntenizarea" vieții politice românești după 1859 și, mai ales, după 1866; de asemenea, a putut fi menajat "naționalismul ardelenesc", care, dincolo de nota "latinizantă" a discursului, a avut darul de a deștepta și incita pe "frații de peste munți" la confruntarea cu asupritorii lor "ereditari", o confruntare situată în continuitatea directă a răscoalei lui Horea și a mișcării **Supplexului** de la 1791 și care, consfințind întâlnirea, pe terenul aceleiași acțiuni a "demersului suplicant" (intelectual, iluminist) și a revoltei sociale, ar fi fost prea puțin atinsă de "ardentul revoluționarism", de vocație "europeană", al unor Bălcescu, Brătianu etc. O atare vocație, ce și-ar fi etalat-o cu multă ferveare "pașoptiștii munteni", a fost supusă, de altfel, cu insistență, criticii sau chiar caricaturizării (exemplul lui Caragiale fiind, în acest sens, mai mult decât elocvent). S-a mers atât de departe pe linia "criticii negativiste" încât a fost pus sub semnul îndoielii până și autenticitatea (înălțimea sufletească a) crezului național al "revoluționarilor munteni", care în viziunea retrospectivă a lui N. Iorga¹⁹ ar fi avut "meritul" de a se fi întors "de la Paris, vorbind franțuzește perfect, scriind

franțuzește perfect, știind toate străzile mari și mici și toate răspântiile Parisului, cunoscând toate instituțiile ca și toate încurcăturile vieții pariziene din acele timpuri. S-au întors mândri, disprețuind pe părinții lor, disprețuind pe bunicii lor, disprețuind pe strămoșii lor, disprețuind țăranimea barbară a acestui pământ românesc... Au venit în această țară cu gândul să ridice steagul tricolor, care, în astfel de împrejurări, nu putea fi decât o zdreanță și au ridicat zdreanța lor, au adunat împrejurul ei lumea strigând trei cuvinte străine, pe care nu le înțelegea: libertate, egalitate, fraternitate..." și nu "vechi cuvinte românești: omenie și dreptate".

Desigur, o atare "ieșire iorghistă" la adresa "pașoptismului revoluționar muntenesc" nu a fost singulară. Ea nici nu s-a distins, dincolo de virtuozitățile de stil și de retorică, prin noutate ideatică. "Ieșirea" lui N. Iorga s-a întâlnit, în timp, cu cele ale exponenților "reacțiunii" din chiar "epoca pașoptistă"²⁰, când un Zilot Românul, la "unison antibonjurist" cu paharnicul C. Sion, colonelul Locusteanu²¹ și C. Faca, acuza arderea **Regulamentului Organic**, în septembrie 1848, de "rebelii... înzoați bine cu tricoloră/văpsea drăcească, a vrajbei soră"²². Ea s-a întâlnit - de asemenea, în timp - cu "dezamăgirile" unora dintre "pașoptiști" (C. Negri, V. Alecsandri), pricinuite de "întinarea nobilelor idealuri ale tinereții", prin practicile politicianismului. Ce-i drept, în disputele dintre liberali și conservatori în viața politică a "Vechii României", discursul celor dintâi - mai ales în campaniile electorale și în sesiunile parlamentare - și-a făcut o obișnuință, nelipsită de stridențe, din invocarea "momentului '48". Replica "spiritelor critice", în numele conservatorismului, dar și "din simț estetic", a trebuit să fie pe măsură, ea mai putând fi stăvilită de reușitele, îndeosebi naționale, ale "guvernelor radicale" și de strălucitele "punerii la punct" din partea mereu nostalgicilor "pașoptiști", ajunși la senectute, Mihail Kogălniceanu, C.A. Rosetti, Ion și Dimitrie Brătianu. Nu a putut fi însă vorba de "punerii la punct" definitive, "critica pașoptismului" - în speță, a celui "romantic-revoluționar" - urmându-și cursul, ea părând chiar, la cumpăna secolelor XIX și XX, să-și fi impus registrul specific de evaluare a "realităților trecute", oricum, să fi convins o bună parte a intelectualității universitare și scriitoricești. Situația s-a repercutat, o vreme, până și asupra viziunii "socialiștilor români" asupra "fenomenului pașoptist" (pentru C. Dobrogeanu-Gherea "tentativa revoluționară" de la 1848, socotită prematură, servind de argument pentru teoria "socialismului în țările înapoiate", după care, în societatea românească, la mijlocul secolului XIX, nu ar fi existat nici condițiile obiective, nici cele subiective în măsură să permită "întocmirea politico-socială a capitalismului")²³. Într-un atare context intelectual, demersul lui A.D. Xenopol consacrat revoluției de la 1848, demers întemeiat factologic și coerent ideatic, nu a prea avut cum, pe moment, să aibă o audiență deosebită, dincolo de cercul cititorilor îndestul de avizați să-i pătrundă valoarea contribuțiilor și de al acelora care i-au audiat prelegerile la Universitatea ieșeană, conferințele sau comunicările științifice, însă nu până într-atât încât să fi ilustrat "o școală" în materie de ceea ce el înțelegea prin "istoria contemporană a românilor"²⁴. Pentru ca demersul să fi avut audiența cuvenită era necesar ca

"spiritul critic tradiționalist" să fi fost provocat în resorturile sale cele mai intime, ceea ce autorul *Istoriei partidelor politice* nu a ținut, se știe, să facă. O atare provocare a putut surveni în climatul intelectual și politic din perioada interbelică, marcat profund de realizarea Marii Uniri, act ce a determinat, între altele, o reșezare "în pervaz luminos" a amintirii "generației pașoptiste". O critică a criticii fenomenului pașoptist s-a profilat, cu vigoare, la un diapazon înalt, dat, între alții, pentru domenii de deschideri diferite, de Ștefan Zeletin²⁵ și, mai ales, de Eugen Lovinescu²⁶. Dacă pentru Zeletin momentul 1848 a semnat confirmarea politico-ideologică a clasei burgheze, a rolului ei în "viața națiunii" (ideile liberale luând caracterul revoluționar pe fondul finalizării etapei "capitalismului comercial" - ce a avut meritul "dizolvării economiei rurale" - și al necesității afirmării "capitalismului industrial"), pentru E. Lovinescu același moment istoric a marcat redimensionarea procesualității devenirii civilizației române moderne, nu după "proiecția" unei clase, ci în temeiul unor determinații complexe, reflectate de fapte de conștiință, de mișcarea ideilor, a căror forță creatoare, ca expresie a "interdependențelor europene", nu a trebuit să țină neapărat de imperativele (stadiul) dezvoltării social-economice²⁷.

Demersul lovinescian a rămas reprezentativ pentru reșezarea în orizonturile "spiritualității interbelice" a raportului dintre tradiționalism (înțeles de data aceasta ca formă a cugetării, nu ca matrice a "vieții românești") și modernism (scontat ca sens, nu ca schimbare superficială în devenirea societății), noul climat intelectual realizând "cununia între mijloacele de expresie moderne și tonurile naționale, specifice"²⁸. În noul climat, reflecția pe "teme ale secolului XIX" nu a mai părut tentată de a urma exemplul dat de Maiorescu, Eminescu, Gherea, Ibrăileanu etc. În a-și instrumenta demersul specific (literar) în numele "criticii social-politice"²⁹. Marea tentativă a ajuns să o constituie finalitatea spiritual-filosofică. Experiențele trecutului interesau mai ales prin mesajul ideatic etern, prin tot ceea ce răspundea fascinației pentru spiritual, primordial, mistic. Nu întâmplător, "fenomenul pașoptist" a ajuns să suscite interes pentru demersuri de istoria și filosofia culturii, în special pentru noul demers de istoria literaturii³⁰, asupra căruia aura romantică (mistică) a "generației pașoptiste" a trebuit să producă o deosebită impresie³¹. Desigur, ceea ce a putut interesa era în primul rând cazuistica literară romantică și nu semnificația majoră a revoluției pașoptiste, de eveniment fondator. O atare semnificație putea să incite demersuri istoriografice, care, dincolo de preocupările istoricilor ardeleni, cu rezultate deosebite, relative la însemnătatea anilor 1848-1849 pentru "revolta socială" și pentru "resurecția națională" în Transilvania³², nu au prea fost orientate întru relevarea faptului revoluționar ca un tot, la dimensiunea sa "panromânească". Lui N. Iorga, spre exemplu, i s-a părut demn de relevat, în partea ce a rezervat-o în volumul IX (Unificatorii) al sintezei sale, mai curând latura agitatorică (stridentă) decât cea politico-programatică (elaborată) a "încercării revoluționare din 1848" (din Principate, bineînțeles, nu și din Transilvania, unde nu ar fi fost "patriotic" pentru marele istoric să nu sublinieze faptul că la 1848-1849 a

avut loc o adevărată revoluție românească³³. Cât despre alți istorici "interbelici", exponenți sau nu ai "școlii critice", cu greu ar putea fi reținute în dreptul numelui vreunua dintre ei realizări semnificative cu referință la revoluția pașoptistă. În atare condiții și-au putut face loc aprecieri tendențioase, ocazionale, lipsite de fundament științific, un Al. Christian Tell sau un M. Polihroniade permițându-și chiar să avanseze ideea că ceea ce s-a petrecut la 1848 în Moldova ar fi fost "o farsă", iar ceea ce s-a petrecut în Muntenia "o comedie"³⁴.

Din motive lesne de înțeles, cercetările consacrate revoluției de la 1848 au căpătat un puternic impuls, însă excesiv de ideologizant, în perioada ce a urmat războiului al doilea mondial, în condițiile cuceririi și exercitării puterii în România de comuniști. În chiar anul accederii semnificative a acestora la guvern (1945), Lucrețiu Pătrășcanu publica *Un veac de frământări sociale*, lucrare în care un capitol întins a fost consacrat punerii în lumina "noii ideologii" a "adevărului 1848". Pornind de la premisa că "unii au denigrat revoluția pașoptistă (prin <<mistuitoare critici>>) pentru partidul conservator de pe vremuri", iar "alții au înfățișat într-o lumină falsă și tendențioasă oamenii și faptele revoluționare, pentru a lăsa nepătată tradiția liberalilor"³⁵, ideologul Pătrășcanu a crezut nimerit să dezvăluie "adevărul istoric" după tezele marxist-leniniste și staliniste, urmărind, în esență, să revoluționeze revoluția, pentru a face din ea o "mașină de război politic". A urmărit să realizeze, pe seama "momentului 1848", un veritabil "catehism revoluționar", axat nu pe critica, ci pe negarea, în temeiul "dialecticii răsturnate", miezului de idei (naționale și liberale) al revoluției de la mijlocul secolului XIX. Un catehism căruia istorici-ideologi(zați) au avut ca "sarcină de partid", în "deceniul șase", să-i confere acoperire factologică³⁶. Nu va fi, de aceea, defel simplu ca cercetarea istorică responsabilă să se degajeze de impuse clișee ideologizante. Pași însemnați, pe linia unei atare cercetări, au putut fi totuși făcuți, prin contribuții de rezistență științifică, în contextul "școlilor de istorie modernă", ce s-au profilat, în note oarecum distincte, sub aspectul metodologiei și al problematizării, în centrele universitare-academice București, Cluj și Iași³⁷. Contribuțiile au vizat o problematică deosebit de largă, de la raportul social-național, caracterul unitar, cauzele și obiectivele programatice la desfășurarea și consecințele revoluției. A putut rezulta astfel o literatură de specialitate impresionantă, nu doar ca volum, existând încă posibilitatea multor altor contribuții, deschiderile oferite în acest sens de profesorul Gheorghe Platon având valoarea unui incitant program istoriografic³⁸. Și totuși, în privința aceleiași literaturi, chiar și asupra unor contribuții de dată relativ recentă, credem că se impune, mai ales aici, observarea excesivului determinism socio-economic pentru fapte, acte sau acțiuni a căror survenire a ținut, într-o măsură considerabilă, și de idealitatea umană creatoare. Ne gândim, între altele, la curențele politice. Spre exemplu, curentul liberal apare evaluat, aproape fără excepție, la semnificația unei ideologii de clasă, reflectând, ca stadiu și perspective, doar ceea ce era burghez. Or, realitățile au fost cu mult mai complexe și numai o evaluare a lor degajată de orice prejudecăți ar putea permite relevarea

rolului liberalismului în mișcarea revoluționară, prin raportarea necesară la cauza națională.

Liberalism și naționalism (cauză națională) - un binom sub semnul căruia a devenit "lumea europeană" în secolul XIX³⁹. Un binom ce a cunoscut maxima sa expresivitate în prima jumătate a amintitului secol, când "vogile revoluționare" au culminat cu "primăvara popoarelor", de la 1848. Iar în "mișcarea generală europeană" s-a înscris, în nota sa specifică, și acțiunea românească. Pentru români, înscrierea acțiunii lor naționale în "mișcarea europeană" a trebuit să țină nu atât de "resorturi subiective" cât de necesități profunde. "Românizarea" ființei de stat în urma revoluției de la 1821 nu a putut deschide, de la sine, perspectivele emancipării naționale. Dominația străină continua să apese, în modalități diferite, dar cu efecte asemănătoare, asupra tuturor provinciilor românești. Ea continua să apese asupra Principatelor Moldova și Valahia sub forma înrăitei în decrepitudine suzeranitate otomană și sub cea a tot mai gravelor ingerințe rusești (sub incidența protectoratului consacrat *de jure* la 1829). În Principate, revoluția lui Tudor marcase - în numele "principiului voinței poporului" (voinței naționale) și nu în cel al principiului democratic, în sens politico-reprezentativ, cum eronat s-a considerat, prin forțarea interpretării unui anumit pasaj bălcescian din *Mersul revoluției*⁴⁰ - urcarea românismului la putere. În ochii întregii românimi, Principatelor le revenea rolul de "Piemont la Dunăre și Carpați", un rol pe care acestora nu prea le era, deocamdată, îngăduit să-l joace. Deși preconizată de tratatul de la Adrianopol, autonomia celor două state românești era mai curând fictivă decât activă, ea rezidând, în fond, în voința contractanților respectivului act internațional - (Rusia și Turcia) și nefiind conformă "vechilor drepturi", recunoscute pe vremuri de sultanii otomani în "capitulațiile" încheiate cu domnitorii moldo-valahi. Cum tot fictivă, la rigoare, se dovedea și atât de des invocată, de istorici și de economiști, libertate comercială, dacă ținem seama că, așa cum era prevăzută de același tratat din 1829, aceasta permitea înscrierea Principatelor "în schimbul internațional" ca "parte colonializabilă" și nu ca "parte concurențială", aptă să încheie acorduri contractuale. Cele două Principate erau amenințate în însăși viața lor de stat, în condițiile în care protectoratul rus se exercita practic ca un "proconsulat". Și fiindcă "domniile regulamentare", prevalent administrative, se ilustrau în alura unui "despotism fricos", responsabilitatea acțiunii "mântuitoare" și-au asumat-o exponenții "partidei naționale". Într-o primă etapă, aceștia au trebuit să mizeze pe concursul marilor puteri, îndeosebi al Angliei și Franței, solicitat pe calea legală a memoriilor - cale ce a cunoscut un moment de referință în acțiunea lui Ion Câmpineanu la 1838 - și scontat în temeiul poziției geopolitice a Principatelor. Nu a fost însă dificil să se înțeleagă faptul că o atare cale nu prea avea cum să aibă sorți de reușită, de vreme ce, sub raport politico-diplomatic, Principatele constituiau o "afacere ruso-turcă", plasată sub incidența principiului "integrității și independenței Imperiului otoman", realitate la care au trebuit să consimtă toate marile puteri la 1841 (prin Convenția de la Londra)⁴¹. Refuzându-li-se, de cei ce se credeau în drept, intrarea

Principatelor în "cetatea europeană" - ale cărei limite politico-diplomatice fuseseră preconizate de "sistemul de tratare" din 1815 -, românii își vor pune acțiunea în ritm cu frământările din "interiorul" acesteia, contribuind astfel la prăbușirea ei și la fundamentarea uneia noi, a Europei statelor naționale. O atare punere în ritm, a fost urmarea implicării în prim-planul acțiunii românești a "junei partide naționale", care a pregătit și a condus revoluția de la 1848. Adepți ai căii revoluționare, "junii" au recurs la acțiuni "conspirative" în interior, au strâns legăturile cu emigrațiile naționale, mai ales cu cele de orientare "mazziniană", în spiritul "Junei Europe", și au desfășurat o susținută propagandă în străinătate în numele cauzei române. Acțiunile "junilor" au fost inițiate în cultul romantic al Revoluției, vădindu-se și din unghiul acțiunii românești, "marea schismă" ce ar fi survenit, după estimările lui Ferdinand Baldensperger, prin deceniul patru al secolului trecut, în cuprinsul romantismului european (între romantismul prevalent literar, animat de mitul "ruinurilor", de exotic, și romantismul propensiv, vizionar, revoluționar)⁴². În viziunea "romanticilor roșii", Revoluția era întruchiparea Istoriei, a Providenței, ea răspunzând unei duble promisiuni: a Libertății și a Naționalității (Națiunii). Era vorba de nutrirea ardentă a unui misionarism ce a putut forja la "juni" sentimentul solidarizant de generație trăindu-și la o altă intensitate timpul decât cei "bătrâni", "părinții" a căror "viață", remarcă Alecu Russo, "a trecut ca și viața strămoșilor lor, adică lină ca un râu ce curge prin livezi și grădini și se pierde fără huiet în Siret... Părinții noștri au deschis ochii în leagănul strămoșesc, oamenii de la 1835, cari inaugurează generația de față, au răsărit în larma ideilor nouă. Ochii și gândul părinților se învârtă(u) la Răsărit, ai noștri sunt țintiți spre Apus, deosăbire de la cer la pământ"⁴³. O mare deosebire, într-adevăr, însușită mai ales de "junii" ce erau profund animați, până la ardoare și profetism, de cultul Revoluției. Relevant, în acest sens, a fost cazul lui N. Bălcescu, care, sesiza inspirat G. Călinescu, admitea, ca și Nazzini, "răsturnarea (sensului) civilizației după Cristos", de vreme ce ea se întemeia pe "principiul subiectiv, din lăuntru, pe dezvoltarea absoluta cugetării și a lucrării în timp și în spațiu, și pe identitatea între esența naturii spirituale a omului și esența naturii divine. Cugetarea nu era însă rațiunea, putând fi foarte bine... ființa supremă a revoluționarilor, Providența"⁴⁴. Aceasta apare, de altfel, des invocată în discursul "pașoptiștilor", de la Ion Heliade Rădulescu și până la V. Alecsandri, (acesta în surprinzătoarea, ca vehemență, Protestație în numele Moldovei, al omenirii și al lui Dumnezeu). Providența, pentru "ardentii" de felul lui Bălcescu, reprezenta "sânul universal al binelui", iar Istoria "mijlocul de mergere spre absolut", omul-individ-liber trebuind să fie în permanență preocupat de "chipul cu care ne putem mântui", ce nu-l poate afla decât în Națiune⁴⁵. Își afla astfel expresia o veritabilă teosofie a națiunii, de care "spiritele ardente" s-au dovedit atât de pătrunse în timpul evenimentelor revoluționare de la 1848.

Cultul Națiunii și-a putut afla, așadar, în Revoluție marja manifestării ardente, de un romantism în cea mai înălțătoare (exaltată) expresie. Revoluția era privită ca însemn al înscrierii destinului național în "decretele Providenței". Revoluționarii -

cei "ardenti" - au excelat în viziuni mistice, eschatologice, chiar, trăind sentimentul mistuirii lor în destinul național "ca moment final al Istoriei"⁴⁶. Era vorba de viziuni în care Revoluția, reconfirmând-o sau reluând-o, la scară europeană, pe cea "mare" (franceză) din 1789, apărea ca întruchipare a lui Mesia zicând, cum a zis lui Lazăr, popoarelor: Sculați-vă!⁴⁷. În aceleași viziuni cultul Națiunii se întrepătrundea profund cu cel al Libertății, care avea darul de a capta, prin vocație, "spiritele libere" (liberale). Liberalismul, ca "religie a libertății"⁴⁸, a putut, de aceea, să prindă în atmosfera fierbinte a evenimentelor revoluționare "înălțimea atitudinică și ideatică", ce va reverbera, peste timp, în inima și mintea oricărui bun liberal român. Atunci, la 1848, liberalismul s-a pătruns de "mistica revoluționară", până la a suporta riscul ieșirii sale din "genul propriu". În măsura în care acea "mistică" prefigura împlinirea supremă a Națiunii, ea a trebuit să se regăsească și în "genul liberal", care, la români, cel puțin, își intrase în albie sub impulsuri "naționaliste". Datorită acestor impulsuri, liberalismul românesc a și cunoscut experiențe unice, din perspectiva "teologico-politică", prin raportare la ortodoxism. Deși înfățișa, după dogmă, unitatea spiritualului (transcendentului) și a temporalului (imanentului), ortodoxismul românesc, animat atât de profund de cauza națională, nu s-a constituit într-o rezistență manifestată față de "înnoirile" în temeiul principiilor liberalismului, care, în planul practicii implicau, prin definiție, acțiunea factorului rațional asupra "lumescului" ținând de immanent, de "secol" - invocarea "preoților cu crucea în fruntea... oastei creștine" (naționale), ca și cazul exaltatului Popa Șapcă sau cel al episcopului Andrei Șaguna, confirmând, credem, aserțiunea noastră. Dintre toate "națiile ortodoxe", românii au putut oferi, de altfel, cel mai clar exemplu de liberalism de ținută europeană. Și aceasta fiindcă tot de ținută europeană, în consonanță cu "mișcarea generală", a fost și revoluția pașoptistă, necunoscută, la aceeași amploare și intensitate, de nici o altă "nație" de credință ortodoxă⁴⁹, încât recent formulata dilemă, "à la française ou à la russe" sub care s-a încercat "profilarea" acțiunii revoluționare românești⁵⁰, nu și-ar putea păstra, în fond, valabilitatea dincolo de incitarea simplificării realităților trecute. În Revoluție, ortodoxismul și liberalismul, ca tot ce vibra de românism, au trebuit să răspundă, în modalități specifice, dar care s-au întâlnit, la bătălia orologiului național. Liberalismul, mai ales, a trebuit să-și urmeze vocația de "căuzaș", exponenții săi regăsindu-se între cei de vază ai "partidei naționale". Obiectivele politico-sociale cu caracter liberal și-au făcut loc în cuprinsul programului național (redat de cunoscutele "petiții", "proclamații" sau "dorințe" de la Iași, Brașov, Islaz, București, Lugoj, Cernăuți din primăvara și vara anului 1848). Realizarea unor astfel de obiective era înțeleasă ca subsumată "triumfului cauzei naționale", prin consacrarea națiunii ca fundament al ființării întregului edificiu politico-statal, ca prefigurare a unui "viitor de aur", iar o atare înțelegere releva chintesența concepției generației pașoptiste în privința reașezării raportului stat-societate (raport a cărui obiectivitate constituia premisa și oportunitatea liberalismului). Centrul de greutate în determinarea reașezării raportului respectiv, ținea de

latitudinea "societății civile", a "poporului suveran", a voinței naționale. Iar toate acestea erau privite ca "adevăruri sfinte", a căror "slujire", prin atitudini exaltate, a putut antrena liberalismul până la riscul mistuirii sale de mistica revoluționară".

Data fiind natura sa rațională, de suport ideatic pentru acte și acțiuni menite soluționării unor probleme presante în imanentul social, economic, politic și instituțional, liberalismul s-a menținut totuși în albia proprie, dezvăluindu-și capacități intrinseci de autoreglare. Nu însă într-un sens restrictiv, ci în unul prin excelență constructiv, liberalismul românesc trebuind să denote, în chiar contextul revoluționar, nu atât acoperirea prin sine a cauzei ce o "slujea", ci instrumentarea sa specifică în numele realizării acesteia. Și a trebuit să denote o atare instrumentare chiar dacă a resimțit din plin marcarea discursului său de "mistica revoluționară", inspirată, cum remarcă Ernest Renan, de predispoziția suflatească a "generației pașoptiste", la români și în "alte zări europene", de "a se arunca pe sine asupra vieții ca asupra unei rugăciuni"⁵¹. Cât despre resorturile raționale ale curentului liberal, acestea au putut răzbate îndeosebi din activitatea "pașoptiștilor-programatori de vocație" (M. Kogălniceanu, N. Bălcescu, G. Barițiu ș.a.), a "mesianicilor pozitivi", cum îi caracteriza G. Călinescu. Discursul lor "programator" proba acuratețe în utilizarea conceptelor și ideilor, la aceasta folosind "tradiția memoriilor și proiectelor de reformă"⁵², actualizată prin aprofundarea invocării drepturilor istorice, în temeiul unor susținute preocupări pentru cunoașterea și valorificarea trecutului național⁵³, ca și prin "trimiteri" substanțiale la principiile și normele politico-juridice moderne. A folosit, de asemenea, și "tradiția" acțiunilor politice, ce probau, și din perspectiva lor, adevărul, subliniat de N. Bălcescu, că revoluția de la 1848 a însemnat, în fond, dezvoltarea celei de la 1821. Ca moment de referință pentru demararea acțiunilor politice era socotită "înțelegerea" dintre Tudor Vladimirescu și "partida boierilor patrioți" la 1821, "înțelegere" căreia "novatorii" i-au dat extensiune programatică, fie aceasta și în limitele unui liberalism de orizont boieresc ("în anterior și giubea"). Accentuarea progresivă a acțiunii politico-programatoare era pusă pe seama atitudinii "partidei naționale" în cadrul Adunării Obștești a Munteniei (1838-1840), a inițiativei lui Ioan Cămpineanu (1838), a mișcării conduse de Mitică Filipescu (1840), a întregii activități a societăților secrete revoluționare". Situată în continuitatea unor asemenea acțiuni, "revoluția pașoptistă" a avut, cum au crezut revoluționarii înșiși, meritul istoric de a conferi cea mai largă cuprindere programului politic, la dimensiunea întregii națiuni, a "poporului suveran" (înțeles ca subiect, nu ca obiect al deliberărilor în agora Cetății). Cu toate accentele exaltate, "mistice", întâlnite de regulă în preambulul "petițiilor", "proclamațiilor", "dorințelor", programul revoluționar s-a definit prin coerență și trimiteri de o claritate ce cu greu ar putea fi tăgăduită. Iar în această reușită s-a regăsit, se înțelege, spiritul liberal. Și în acțiunea românească, ca în oricare alta unde s-a afirmat cu vigoare, liberalismul s-a străduit, "acceptând autoritatea evenimentului revoluționar... să distingă politica revoluției de religia ei, să elaboreze teoretic și practic instituțiile politice... implicate de revoluție, dar

făcute impracticabile de religia sa"⁵⁴. Asumându-și un atare rol, liberalismul, deși resimțindu-și discursul pătruns de "mistica revoluționară", s-a lăsat condus de resorturile sale raționale spre condiția de "ateu sub adevăratul (său) Dumnezeu, sub Dumnezeul în care credea"⁵⁵. El a putut juca un rol important, de căpetenie, în cuprinsul revoluției, nu un rol neapărat strălucitor, ci unul constructiv, la "înălțimea" implicării sale prin idee și faptă.

Despre programul revoluționar pașoptist s-a scris și încă se mai poate scrie mult. Au fost relevate semnificațiile profunde dar și limitele obiectivelor programatice, limite impuse de conștientizarea (evaluarea) realităților interne (a contextului internațional nefavorabil, ilustrat de intervenția ruso-otomană în Principate și de confruntarea cu maghiarii și cu manevrele habsburgice în Transilvania). A fost relevată în funcție de stabilirea obiectivelor programatice și de ținuta ("culoarea") atitudinilor, dispunerea spectrului politic în timpul revoluției: de la "reacțiune" și conservatorism la liberalismul moderat cu adepți ai votului cenșitar și ai monarhiei constituționale (N. Kogălniceanu, I. Heliade Rădulescu) și liberalismul radical (democrat), cu adepți al votului universal și ai regimului republican (N. Bălcescu, C.A. Rosetti, D. Brătianu). Programul, se știe, a atins o gamă foarte largă de "chestiuni": socială (emanciparea și împrăștierea țăranilor prin despăgubirea stăpânilor de moșii, în Principate, și fără nici o despăgubire, în Transilvania), politică ("libertăți cetățenești", sistem reprezentativ), economică (susținerea dezvoltării industriei, libertatea reală a comerțului, emiterea monedei naționale), judiciară (neatarnarea justiției, înamovibilitatea magistraților), confesională (sinod național, în Principate, recunoașterea drepturilor bisericii ortodoxe, în Transilvania), a instrucțiunii publice (învățământ de stat primar, gimnazial și superior) și națională (autonomia deplină și Unirea). Fără a insista, la rândul-ne, asupra actelor programatice, toate relevante pentru miezul liberal al gândirii politice "pașoptiste", credem că se cuvin reținute, în urma lecturii lor, câteva învățăminte de valoare perenă. Anume, că individual-cetățean, exercitându-și libertățile sale, reprezintă criteriul primordial, cheia de siguranță, dar nu și finalitatea ultimă a liberalismului - libertatea și prosperitatea națiunii; că proprietatea privată ("sfântă și inviolabilă") constituie fundamentul sine qua non al demnității umane; că fără o atare demnitate, libertatea, în care a tins dintotdeauna să se regăsească esența umană, nu poate fi atinsă nici măcar în reperele sale de primă instanță. Timpul a confirmat valabilitatea unor astfel de "învățăminte", chiar dacă amprenta pe care și-au pus-o "pașoptiștii" asupra lor a mai pălit sau a trecut, în mod firesc, în contul altor generații de liberali ce s-au succedat pe eșichierul politic românesc. Nici una, însă, ca pătrundere de "religia libertății", nu a mai putut căpăta o "aură mitică" atât de luminoasă ca cea a "generației pașoptiste", care, etalându-și un stil aparte de participare la istorie, a ținut parcă să demonstreze că "rezistă vremii" nu atât roadele acțiunilor de rutină cât "spectacolul pasiunilor veritabile, căci ele își păstrează intactă facultatea de a stârni vocații"⁵⁶. Și ce poate fi mai înălțător decât a-ți etala, la diapazonul dat de pașoptiști, vocația libertății întru eternizarea Națiunii?

NOTE

1. C.A. Rosetti, *Note intime. 1844-1849*, II, București, 1903, p. 23; cf. L. Boicu, *Geneza "chestiunii române" ca problemă internațională*, Iași, 1975, p. 119.
2. Roger Chartier, *Révolution*, în *La Nouvelle Histoire*, Paris, 1978, p. 494 și urm.
3. *Istoricul Partidului Național Liberal. De la 1848 și până astăzi*, București, 1923, pp. 19-36.
4. P. Cornea și M. Zamfir, *Gândirea românească în epoca pașoptistă, 1830-1860*, vol. I-II, București, 1969, passim.
5. N. Bălcescu, *Mersul revoluției în istoria românilor*, publ. în "România viitoare", an. I, Paris, 1850, pp. 7-16.
6. René Rémond, *Introduction à l'histoire de notre temps*, vol. II. *Le XIX-e siècle. 1815-1914*, Paris, 1974, p. 188.
7. Vezi, pe larg, P. Cornea și M. Zamfir, *op. cit.*, pp. 14-26.
8. *Ibidem*, p. 24.
9. A. Iordache, *Originile conservatorismului politic din România și rezistența sa contra procesului de democratizare (1821-1882)*, București, 1987, pp. 107-145.
10. Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu - istoric*, Iași, 1974.
11. Șt. Zeletin, *Neoliberalismul* (ed. C.D. Zeletin), București, 1992, p.23.
12. Emil Cioran, *Schimbarea la față a României*, București, 1993, p. 115.
13. T. Maiorescu, *Istoria politică a României sub domnia lui Carol I* (ed. St. Neagoe), București, 1994, p. 33 și urm.
14. P. Cornea și M. Zamfir, *op. cit.*, vol. I, p. 22.
15. Vezi, pentru aceasta, N. Iorga, *Doctrina naționalistă*, în *Doctrinile partidelor politice* (publ. sub egida Institutului Social Român), București, 1923, p. 37.
16. N. Bălcescu, în *Mersul revoluției...*, aprecia drept moment al intrării "generației sale" în acțiune anul 1840, pe când Alecu Russo în a sa *Studie moldovană* (publ. în "Zimbrul", an I, nr. 1-3, 1851) considera anul 1835.
17. T. Maiorescu, *op. cit.*, p. 33. La rândul-i, M. Eminescu, într-unul din ale sale *Articole politice*, pune pe seama adunării ad-hoc a Moldovei adevărata operă de fondare a "României constituționale", "o adunare compusă din privilegiați, din boieri, condusă din vornici, care abrogă privilegiile, proclamă Unirea României, egalitatea cetățenească, despărțirea puterilor publice, responsabilitatea ministerială, inviolabilitatea domiciliului și a persoanei, libertatea conștiinței ș.a.m.d. Adică toată zestrea constituțională a Apusului, fără prețiosul concurs al patrioților roșii". Cf. E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne* (ed. Z. Ornea), București, 1972, p. 227.
18. T. Maiorescu, *op. cit.*, p. 33.
19. N. Iorga, *O luptă literară*, vol. II, Vălenii de Munte, 1916, p. 301.
20. "Epocă" a cărei ultimă limită cronologică ar fi constituit-o anii 1859/1860. Vezi P. Cornea și M. Zamfir, *op. cit.*, vol. I, p. 9.
21. Locusteanu nota, spre exemplu, sub impresia revoluției de la 1848: "Adio, frumoasă, dulce și mândră țară... Poate Dumnezeu românilor, prin ajutorul blagoslovniciei Rusii să te mai întoarcă la mărirea ta". În privința "pașoptiștilor revoluționari", Locusteanu a folosit epitețe ca "dascăleții", "ciocoi rapaci", "nebulii", "câinii". Cf. G. Călinescu, *Istoria literaturii române. De la origini și până în prezent* (ed. Al. Piru), București, 1982, p. 202 și urm.
22. *Ibidem*, p. 200.
23. C. Dobrogeanu-Gherea, *Neoioabăgia*, 1921, p. 82.
24. *O istorie contemporană* ce și-ar fi avut începutul la 1821. Vezi A.D. Xenopol, *Istoria românilor în Dacia Traiană*, ed. III, vol. XI-XII; Idem, *Istoria partidelor politice*, vol. I/I, București, 1910.
25. Șt. Zeletin, *op. cit.*; vezi, de același, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric* (ed. C.D. Zeletin), București, 1991.
26. E. Lovinescu, *op. cit.*, passim.

27. Pe bună dreptate, mentorul "Sburătorului" remarcă faptul că ideologia pașoptistă nu a însemnat doar expresia impulsurilor dezvoltării capitaliste, că ar fi "antiștiințific de a privi idealitatea omului ca un reflex exclusiv al originii și, deci, al interesului de clasă, fără nici o libertate deliberativă"; că, "după cum istorismul (tradiționalismul exacerbat) este o derivație a unei excesive specializări istorice, economismul este o deformare a economiei politice". E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 151, 155.

28. Z. Ornea, *Studiu introductiv* la E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 57.

29. E. Lovinescu remarcă, de altfel, că până la "moderniști", întreaga literatură română a avut caracter de critică socială; vezi *op. cit.*, p. 110.

30. O. Boitoș, *Paul Bataillard et la révolution roumaine de 1848. Contribution à l'histoire de relation franco-roumaines*, Paris, 1930; Idem, *Raporturile românilor cu Ledru Rollin și radicalii francezi în epoca revoluției de la 1848*, București, 1940; I. Breazu, *Edgar Quinet et les Roumains*, Paris, 1928; Idem, *Michelet și românii*, Cluj, 1953; Al. Marcu, *Conspiratori și conspirații în epoca renașterii politice a României. 1848-1878*, București, 1930 etc.

31. G. Călinescu a folosit, în privința "pașoptiștilor", cu nuanțările cazuistice, apelativul de "mesianici".

32. I. Lupaș, *Din activitatea lui Andrei Mureșanu*, București, 1925; Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1928; Idem, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848*, București, 1928 etc.

33. N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IX, București, 1938, pp. 117-182; 183-196.

34. Al. Christian Tell și M. Polihroniade, *Domnia Regelui Carol I*, București, 1937, p. 45.

35. Lucrețiu Pătrășcanu, *Un veac de frământări sociale*, București, 1945, p. 112.

36. Gh. Georgescu-Buzău, *Descompunerea feudalismului și începuturile capitalismului în Țara Românească și Moldova*, București, 1950; Idem, *N. Bălcescu*, București, 1956; V. Maciu, *De la concepțion socială et politique de Nicolae Bălcescu*, în "Nouvelles Etudes d'Histoire", I, (1955), pp. 373-390 etc.

37. V. Chereșteșiu, *Adunarea Națională de la Blaj. 3-5 (15-17) mai 1848. Începuturile și alcătuirea programului revoluției din 1848 în Transilvania*, București, 1966; G.E. Marica ș.a., *Ideologia generației române de la 1848 din Transilvania*, București, 1968; D. Berindei ș.a., *Revoluția română din 1848*, București, 1969; Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria modernă a României*, Iași, 1980; Idem, *Moldova și începuturile revoluției de la 1848*, Chișinău, 1993; C. Bodea, *Anul 1848 la români. O istorie în date și mărturii*, vol. I-II, București, 1982; V. Cristian, *Contribuția istoriografiei în pregătirea ideologică a revoluției române de la 1848*, București, 1985; G.D. Iscriu, *Revoluția română din 1848-1849*, București, 1988 etc.

38. Deschideri în sensul evaluării fenomenului pașoptist românesc în cuprinsul larg al proceselor europene; vezi, pentru detalii, Gh. Platon, *Geneza revoluției române*, *passim*.

39. René Rémond, *op. cit.*, *passim*.

40. Uneori, revoluția de la 1821 a fost considerată democratică, în sens politic-reprezentativ, printr-o interpretare eronată a cunoscutului pasaj bălcescian din *Mersul revoluției în istoria românilor*. "Revoluția de la 1821 a strigat dreptate și a vrut ca tot românul să fie liber și egal, ca statul să se facă românesc. Ea fu o revoluție democratică". În spiritul său, pasajul viza doar un democratism național.

41. L. Boicu, *op. cit.*; vezi și Gh. Cliveti, *România și Puterile garante. 1856-1878*, Iași, 1988, p. 30 și urm.

42. J.B. Duroselle, *L'idée de l'Europe dans l'histoire*, Paris, 1965, p. 1365, p. 214; vezi și Gh. Cliveti, *Revoluția franceză și "secolul naționalităților"*, în Anuarul Institutului de Istorie "A.D. Xenopol", T. XXX, Iași, 1993, p. 342 și urm.

43. Al. Russo, *Studie moldovană*; cf. P. Cornea și M. Zamfir, *op. cit.*, vol. II, p. 348 și urm.

44. G. Călinescu, *op. cit.*, p. 188 și urm.

45. În discursul ținut în fața studenților români la Paris (*Privire asupra stării de față, asupra trecutului și viitorului patriei noastre*), Bălcescu susținea că sacrificiul în numele cauzei naționale "nu este moartea, este deșteptarea, este învierea"; cf. N. Bălcescu, *Scrieri alese* (ed. A. Russo), București, 1973, p. 83.

46. E. Cioran, *op. cit.*, p. 126, 132.

47. M. Kogălniceanu, ce-și exprima rezerve față de revoluție, ca schimbare bruscă, violentă

a societății, o privea în toată importanța sa istorică, atunci când o considera drept cale de izbăvire a națiunii. Nu întâmplător, el și-a exprimat admirația față de Revoluția franceză, care, "Zguduind Europa până în cele mai adânci ale sale temelii, se resimți și între români... Marea revoluțiune franceză zice popoarelor, ca și Christ lui Lazăr: sculați-vă!"; cf. Al. Zub, *La sfârșit de ciclu. Despre impactul Revoluției franceze*, Iași, 1994, p. 35.

48. Benedetto Croce, *History of Europe in the Nineteenth Century*, London, 1953, p. 18 și urm.

49. A. Besancon remarcase faptul că "Rusia liberală (a "zapadnicilor" - n.ns. G.C.) nu a avut parte de Revoluție și a murit"; vezi A. Besancon, *Originile intelectuale ale leninismului*, București, 1993, p. 79 și urm.

50. Catherine Durandin, *Révolution à la française ou à la russe. Polonais, roumains et Russes au XIX-e siècle*, Paris, PUF, 1989; Mai recent, aceeași autoare, în *Histoire de la nation roumaine*, Paris, 1994, p. 62, a ținut să avanseze opinia că românii, la 1848, "construiesc în grabă un pașaport pentru dreptul la recunoaștere ca națiune", elitele intelectuale fabricând o "schemă identitară" și un "argument național" artificiale. Fără comentarii!

51. cf. Benedetto Croce, *op. cit.*, p. 162.

52. V. Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines. 1831-1848*, Bucharest, 1972.

53. V. Cristian, *op. cit.*, passim.

54. Pierre Manent, *Istoria intelectuală a liberalismului*, București, 1992, p. 129.

55. *Ibidem*.

56. P. Cornea și M. Zamfir, *op. cit.*, vol. I (*Studiu introductiv* de P. Cornea), p. 42.

LIBÉRALISME ET QUESTION NATIONALE CHEZ LES QUARANTHUITARDS ROUMAINS

RÉSUMÉ

Notre intention a été de montrer la signification particulière du moment 1848 dans le développement historique du libéralisme roumain. Ayant la chance de la Révolution, le libéralisme s'est cristallisé d'une manière mise en évidence par la pensée et l'action de la "génération de 1848". Cette révolution - animée par un visionarisme romantique et profondément marquée par les impératives historiques - a tracé "le programme du progrès social et de l'émancipation nationale". L'esprit ardent a trouvé ses représentants marquants tel que N. Bălcescu ou C.A. Rosetti; on découvre cet esprit surtout dans la "religion de la liberté". Malgré les accents exaltés, "mystiques", rencontrés dans le préambule des "pétitions" ou des "proclamations révolutionnaires", le programme de '48 s'est défini par la cohérence et le pragmatisme, caractéristiques qu'on ne peut pas facilement mettre en question. Et c'est dans cette direction que c'est retrouvé, d'une façon évidente, l'esprit libéral. Dans le cas des Roumains, le libéralisme a essayé, tout en acceptant l'autorité de l'événement révolutionnaire, de faire la distinction entre la politique de la révolution et sa religion; d'élaborer, dans la théorie et dans la pratique, les institutions politiques, présumées nécessairement par la processualité de l'émergence de la société moderne.

PROBLEME DIN ISTORIA MODERNĂ A ROMÂNIEI. OPINII ÎNTR-O DEZBATERE ISTORIOGRAFICĂ (II)

Gheorghe Iacob

În continuarea demersului nostru din numărul anterior al revistei, ne oprim la alte două probleme și anume:

- rolul partidelor politice în stabilirea și aplicarea strategiei modernizării;
- caracterul regimului politic în perioada 1866-1914.

★

Secolul al XIX-lea se caracterizează printr-o permanentă și intensă confruntare de idei privind organizarea României moderne; în cadrul acestei confruntări s-au manifestat două curente de idei, liberalismul și conservatorismul, care vor domina frontul ideologic până la primul război mondial.

Odată cu instaurarea regimului constituțional, confruntarea dintre grupările liberale și cele conservatoare se desfășoară asupra direcțiilor, căilor și ritmului dezvoltării țării, deci, asupra strategiei construcției societății moderne. Lupta pentru dominație politică, pentru impunerea propriilor opțiuni în evoluția țării, ca și necesitatea coordonării luptei politice la nivelul întregii țări, vor determina treptata unificare a grupărilor politice liberale, respectiv conservatoare și constituirea celor două partide politice de guvernământ. Totodată, vor fi adoptate programe politice, ca rezultat al procesului de clarificare doctrinară, de apropiere pe terenul metodelor și mijloacelor luptei politice.

Istoriografia consideră, aproape în unanimitate, că nașterea Partidului Național-Liberal s-a consumat în iunie 1875, iar cea a Partidului Conservator în februarie 1880, când un mare număr de fruntași ai grupărilor liberale și conservatoare au semnat programele politice ale P.N.L., respectiv ale Partidului Conservator.

Între oamenii politici care au contribuit la constituirea P.N.L. s-au aflat: I.C. Brătianu, D. Brătianu, M. Kogălniceanu, I. Câmpineanu, Ion Ghica, D. Giani, C.A. Rosetti, M.C. Epureanu, N. Stătescu, A.G. Golescu, C. Grădișteanu, D.A. Sturdza, George Vernescu, N. Fleva ș.a.

Iar printre fondatorii Partidului Conservator, se regăseau: L. Catargiu, T. Maiorescu, P. Mavrogheni, V. Pogor, T. Rosetti, M.C. Epureanu (revenit de la liberali), general I.Em. Florescu, A.I. și N. Lahovari și alții.

Din momentul constituirii și până la primul război mondial evoluția celor două partide a urmat traiectorii diferite. Partidul Național-Liberal își va consolida continuu structurile organizatorice, devenind cel mai puternic partid politic al țării. A cunoscut și disidențe¹: Partidul Liberal Moderat, având ca membri marcanti pe V. Conta, Gr. Cobălcescu, Gr. Buicliu; Fracțiunea liberă și independentă; Liberalii sinceri - conduși de G. Vernescu; Partidul Radical, creat de Gh. Panu; Gruparea drapelistă - în frunte cu P.S. Aurelian, care a atras în jurul său pe Barbu Ștefănescu-Delavrancea, A.D. Xenopol, E. Costinescu, V. Lascăr, G. Mârzescu și alții.

Manifestarea acestor disidențe nu a afectat, însă, unitatea și forța P.N.L. Sunt mai multe explicații: pe de o parte, doctrina și acțiunea politică a P.N.L. răspundea dorințelor marii majorități a membrilor partidului; pe de alta, unele grupări disidente reprezentau interese provinciale sau opțiuni apropiate de programul liberal. Unele interese politice de moment, care au stat la originea disidențelor, au fost depășite, liderii acestora revenind la "matca" partidului; alții, însă, au trecut la conservatori.

În evoluția Partidului Conservator se constată o continuă frământare organizatorică, o înlănțuire de disensiuni, determinate atât de interese politico-economice, dar nu mai puțin de interese și orgolii personale ale liderilor. Raporturile dintre "vechii" conservatori și junimiști reflectă cel mai bine această realitate.

Totodată, trebuie subliniat că la criza internă a partidului a contribuit într-o mare măsură și inadaptabilitatea la noile necesități ale societății. Organizarea Partidului Conservator Democrat, în anul 1908, sub conducerea lui Take Ionescu, care a avut o largă adeziune în rândul intelectualilor, dar și a alegătorilor, în general, exprima necesitatea obiectivă a înnoirii, a adaptării registrului tactic și a arsenalului doctrinar conservator.

De-a lungul acestei perioade istorice, atât liberalii, cât și conservatorii, au adoptat mai multe programe politice sau documente cu valoare programatică.

Pentru liberali, cele mai semnificative programe și documente programatice, care marchează linia politică urmată de partid, sunt următoarele²:

- *Programul adoptat de Congresul presei liberale de la Iași, în 8/20 noiembrie 1871;*
- *Programul publicat în iunie 1875;*
- *Manifestul către alegători, din 11 septembrie 1888;*
- *Programul Partidului Național-Liberal - dat la Iași la 8/20 noiembrie 1892;*
- *Manifestul adresat țării în decembrie 1906;*
- *Manifestul-Program al partidului din 1911;*
- *Scrisoare către Partidul Național-Liberal - semnată de I.I.C. Brătianu, în septembrie 1913.*

Dintre programele și documentele cu valoare programatică ale conservatorilor³, menționăm:

- *Programul Partidului Conservator din 1880;*
- *Era Nouă din 1881;*

- *Apelul către alegători din toamna anului 1888;*
- *Programul Partidului Conservator* - expus de către Gh.Gr.Cantacuzino, la 14 mai 1889 la Iași;
- *Programul publicat la începutul anului 1905;*
- *Programul prezentat de Petre P. Carp, înaintea deschiderii sesiunii parlamentare din 1911;*
- *Programul Partidului Conservator*, aprobat în ședința Comitetului Executiv al Partidului, în zilele de 11-14 decembrie 1913.

După părerea noastră⁴, delimitarea celor două curente de idei, liberalismul și conservatorismul, a fost urmată de cristalizarea unor doctrine, liberală, respectiv conservatoare, care au reprezentat suportul ideologic al celor două partide politice de guvernământ. A nega existența unor doctrine în frontul ideologic al României moderne - mai ales după 1878 - înseamnă a nega o dezbateră conștientă, în funcție de interesele claselor conducătoare, asupra direcțiilor, căilor și ritmului dezvoltării României moderne, a explica, în ultimă instanță, întregul proces de dezvoltare doar pe baza unor lupte strict politicianiste pentru putere a unor grupuri politice - care își ziceau partide - urmărind, în primul rând, puterea și apoi impunerea unei anumite direcții politice.

Apreciem că formularea în programe politice, în discursurile parlamentare, în discursuri politice - rostite cu diverse prilejuri - în numeroase broșuri și articole din presa de partid, etc. a concepțiilor promovate de cele două partide politice privind dezvoltarea țării, privind marile probleme social-economice și politice, preocuparea liderilor politici pentru definirea unei doctrine, pentru delimitarea de cea a adversarului politic, reprezintă suficiente dovezi de existență a unor doctrine politice pe deplin constituite.

Este adevărat, nu avem pentru acești ani lucrări doctrinare. Faptul ne apare ca firesc; perioada este relativ scurtă, iar problematica societății deosebit de complexă; liderii politici și-au utilizat timpul și energia mai ales pentru activitatea practică și mai puțin pentru cea teoretică.

★

Între trăsăturile definitorii ale vieții social-economice și politice, un loc aparte ocupă raportul specific dintre cele două clase conducătoare - burghezia și moșierimea - între doctrina liberală și cea conservatoare, între Partidul Național-Liberal și Partidul Conservator.

Ambele partide politice de guvernământ erau de acord cu dezvoltarea țării, cu modernizarea.

Burghezia concepea acest proces în conformitate cu interesele sale, care din punct de vedere economic erau apropiate de necesitățile reale ale țării; P.N.L. a acționat pentru dezvoltarea industriei, pentru afirmarea elementului național, pentru consolidarea independenței economice a țării - condiție a unei adevărate

independențe politice. Doctrina liberală, ca și opera legislativă a partidului, stau mărturie în acest sens.

De cealaltă parte, moșierimea și conservatorii, clasă și partid în defensivă, concepeau modernizarea ca un proces lent, care să nu afecteze structurile de bază, să nu le periclitizeze pozițiile economice și politice. Ori de câte ori s-a pus problema unor transformări care amenințau echilibrul de forțe politico-economice interne, moșierimea și partidul său politic s-au opus cu înverșunare; poziția lui P.P. Carp în istorica ședință a Parlamentului, din martie 1907, opoziția Partidului Conservator cu prilejul anunțării și dezbaterii reformelor în anii 1913-1914 o demonstrează cu prisosință.

Se poate aprecia că această coparticipare la acțiunea de modernizare - în limitele în care s-a realizat - a fost impusă, fiind o încercare de adaptare la noile necesități ale unei societăți în plin efort de dezvoltare. Și activitatea legislativă a Partidului Conservator demonstrează urmărirea cu maximă atenție a intereselor de clasă ale moșierimii; măsurile luate în lumea satelor (cele privind îndoielile agricole, mărirea impozitelor, a jandarmeriei ș.a.) atitudinea față de capitalul străin, politica vamală sunt exemple edificatoare.

Construcția în sens modern s-a realizat, deci, într-o stare permanentă de confruntare; se poate vorbi de continuitate doar în privința activității de administrație a țării; menținerea unor legi votate de liberali, după venirea la guvern a conservatorilor, semnifică nu atât acordul cu prevederile acestora, cât mai ales imposibilitatea de a le schimba, având în vedere că acestea corespundeau unor necesități de dezvoltare a societății.

Raportul dintre cele două clase și partide a evoluat lent, dar consecvent în favoarea burgheziei și a Partidului Național-Liberal care, odată cu întărirea pozițiilor sale economice și politice, odată cu evoluția raportului de forțe din cadrul său în favoarea tinerilor liberali, va forța realizarea unor măsuri și reforme. Anunțarea reformelor, în septembrie 1913, finaliza o confruntare, care se desfășura de peste trei decenii, asupra necesității unei noi reforme agrare, însoțită de o reformă electorală; faptul că în anul 1914 s-a convocat Constituanta, pentru a dezbate aceste noi reforme, semnifica o victorie a liberalilor.

Acest raport specific de forțe între burghezie și moșierime, între Partidul Național-Liberal și Partidul Conservator, a generat un mecanism politic de exercitare a puterii, caracterizat prin alternarea la guvern în condițiile confruntării. Și trebuie menționat că, în afara factorilor social-economici și politici amintiți, în instituționalizarea și apoi perpetuarea acestui mecanism un rol important a jucat și factorul executiv, căci acest mecanism asigura, odată cu stabilitatea internă, și pe cea a instituției monarhice.

Prin urmare, alternarea la guvern în condițiile confruntării a celor două partide reprezenta o formă de manifestare a mecanismului politic - consecință a unui întreg complex de factori social-economici și politici - și nicidecum expresia unei identități de opțiuni, a unui pact, a unei înțelegeri între ele. Nu se poate, deci,

accepta formula de "rotativă guvernamentală", înțeleasă - așa cum reiese dintr-o serie de lucrări - ca rezultat al unui compromis între cele două partide politice. Oamenii politici liberali și conservatori nu concepeau o astfel de înțelegere, iar întreaga viață politică demonstrează (practic, toate schimbările de guvern s-au realizat în condiții de confruntare; unele înțelegeri de moment - precum cea de la 1907 -, dictate de conjuncturi politice interne sau externe nu justifică desprinderea unei aprecieri generale privind "compromisul între cele două partide") - că o astfel de "rotativă" - în sensul arătat mai sus, nu a funcționat.

Eliminarea termenului de "rotativă guvernamentală" ni se pare, de aceea, necesară, întrucât este legat de ideea de alianță a burgheziei și moșierimii, a Partidului Național-Liberal și Partidului Conservator, viziune care afectează înțelegerea corectă a coordonatelor și strategiei evoluției istorice a României moderne.

★

Viața parlamentară desfășurată în condițiile create de Constituția de la 1866 s-a situat la un nivel comparabil cu cel din state în care exista deja o îndelungată tradiție parlamentară. Dezbaterile din Adunarea Deputaților și din Senat, organizate în sesiuni de-a lungul a 4-5 luni - în care legile erau discutate în general, cât și pe articole - se caracterizează printr-o intensă confruntare de idei asupra destinului țării. Mari personalități ale vieții culturale și politice ne-au lăsat ample și valoroase discursuri asupra unor probleme fundamentale privind căile, mijloacele și ritmul dezvoltării societății. Este suficient să amintim pe Mihail Kogălniceanu, Ion Brătianu, Titu Maiorescu, D.A. Sturdza, P.P. Carp, N. Iorga, Take Ionescu, I.G. Duca, I.I.C. Brătianu, V. Lascăr, P.S. Aurelian, Spiru Haret ș.a.

Parlamentul a avut, de asemenea, un rol deosebit de important în viața politică prin exercitarea dreptului de control asupra puterii executive și prin urmărirea modului în care se aplicau legile țării. O dovedesc sutele de interpelări ale deputaților și senatorilor în urma cărora unii miniștri au fost obligați să demisioneze, periclitând uneori soarta întregului guvern.

Din această perspectivă se poate aprecia că activitatea Parlamentului - cu toate limitele, abuzurile și slăbiciunile manifestate - a contribuit la democratizarea societății și, totodată, la afirmarea țării ca un factor de progres și stabilitate în Europa vremii, îndeosebi în sud-estul continentului. De asemenea, trebuie subliniat că evoluția țării pe o linie burghezo-democratică - în care viața parlamentară a jucat un rol deosebit de important - a stimulat lupta pentru desăvârșirea unității național-statale.

★

Regimul politic din România în perioada 1866-1914 a fost analizat doar

tangențial în diferite lucrări privind viața politică. Se întâlnesc mai multe formulări, unele enunțate, altele argumentate: "regim burghezo-moșieresc"⁵, "regim al burgheziei și moșierimii"⁶, "regim burghez"⁷ sau "burghezo-democratic"⁸.

Apreciem că un prim factor, care trebuie avut în vedere în stabilirea caracterului regimului politic, privește Constituția de la 1866. Subliniem din nou faptul că deși moșierimea și-a impus punctul de vedere într-o serie de probleme, deși principiile Constituției au fost deseori încălcate - ne referim mai ales la participarea cetățenilor la viața politică - această Constituție, raportată la perioada anterioară ca și la Constituția de la 1923, raportată la Europa vremii (de reținut că România este primul stat constituțional din sud-estul Europei), era esențialmente burgheză.

Totodată, trebuie avut în vedere că la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, România realizează un ritm de dezvoltare accelerat, procesul de integrare în Europa capitalistă se intensifică. Creșterile semnificative înregistrate de industrie, constituirea și consolidarea unui sistem de credit, creșterea volumului bugetului țării, asigurarea pentru o lungă perioadă de timp a unei balanțe excedentare, realizările din transporturi, unele progrese din agricultură, volumul și structura comerțului exterior etc., confirmă ideea că în România capitalismul se dezvoltă în toate laturile vieții social-economice. Deși existau numeroase și grave probleme, precum cele din lumea satelor, cele decurgând din raporturile economice inechitabile cu statele capitaliste dezvoltate, din poziția capitalului străin în economia țării - având în vedere totalitatea factorilor și trăsăturilor vieții social-economice și politice, concluzia care se desprinde este aceea că modul de producție capitalist devine treptat dominant.

Un rol important pentru explicarea caracterului regimului politic revine mecanismului de exercitare a puterii. Or, după cum am încercat să demonstrăm, raportul de forțe între cele două partide a evoluat în favoarea P.N.L., care-și impune treptat poziția. Deosebirile doctrinare, abordarea diferită a procesului de modernizare - atât în stabilirea, cât și în transpunerea în practică a strategiei dezvoltării țării- forța organizatorică inegală (P.N.L. în continuă consolidare, Partidul Conservator într-o permanentă dezbinare), au generat, o subliniem încă o dată, alternarea la putere în condițiile confruntării, confruntare finalizată prin impunerea puterii politice a burgheziei și dispariția partidului politic al moșierimii.

În aprecierea caracterului regimului politic nu trebuie evitată luarea în considerație a politicianismului, mai ales pentru că acest aspect a influențat mulți autori, care au interpretat tarele politicianiste ca efecte ale stadiului de dezvoltare a țării, a compromisului dintre burghezie și moșierime. Noi credem că trebuie pornit de la realitatea că practicile politicianiste caracterizează orice regim politic, indiferent de nivelul de dezvoltare social-economică a țării. Politicianismul s-a manifestat și în viața politică a României din aceste decenii, liberalii și conservatorii aducându-și acuzații reciproce; în această direcție este greu de găsit diferențe între cele două partide. Nu trebuie, deci, să fim derutați de manifestările politicianiste în

explicarea caracterului regimului politic.

Având în vedere toți acești factori, apreciem că formulările de "regim burghezo-moșieresc" (legată de ideea compromisului dintre burghezie și moșierime, a alianței dintre cele două partide politice), ca și cea de "regim al burgheziei și moșierimii" (care sugerează un rol politic pentru moșierime mult mai mare decât cel manifestat în fapt), nu corespunde cu realitatea istorică.

Pe baza celor prezentate până aici, considerăm că în România modernă, după 1866, prin Constituție, și mai ales după 1877 prin întreaga evoluție social-economică și politică, s-au creat condițiile pentru manifestarea unui regim politic burghez mai întâi în principii și tendință, devenind treptat o realitate politică.

Ne putem, astfel, explica mai firesc și mai convingător trăsăturile regimului burghezo-democratic din România Întregită, care-și are rădăcinile în trăsăturile regimului politic din perioada anterioară.

★

În preajma declanșării primului război mondial, regimul constituțional din România se consolidase, funcționând la un nivel comparativ cu cel al unor state având veche tradiție constituțională. Limitele sale cele mai grave proveneau din sistemul censitar și manifestările politicianiste, care măreau mult distanța între principii și realitatea politică.

În același timp, sistemul bipartid, care funcționase aproape jumătate de veac, era contestat tot mai mult prin apariția unor noi partide politice cu pretenție de guvernare de altfel, Partidul Conservator Democrat a fost acceptat la guvern, este drept, într-o coaliție cu Partidul Conservator.

Problema cea mai importantă, vizând perfecționarea regimului constituțional, era în acești ani modificarea sistemului electoral. De altfel, P.N.L. introdusese încă în programul de la Iași, din 1892, principiul votului universal, tergiversând însă, din numeroase motive, între care opoziția chiar a numeroși lideri și membri ai partidului, luarea problemei în discuție. Abia prin scrisoarea lui I.I.C. Brătianu din septembrie 1913, se anunța, alături de reforma agrară, și o nouă reformă electorală.

După venirea la guvern a P.N.L., în ianuarie 1914 și desfășurarea de alegeri parlamentare, la 24 februarie 1914, M. Orleanu, președintele Camerei Deputaților, propunea revizuirea Constituției în vederea realizării reformelor agrară și electorală⁹. Deși corpurile legiuitoare aprobă în lunile martie-aprilie revizuirea Constituției și au loc alegeri pentru Constituantă, declanșarea primului război mondial amână luarea în dezbatere a noilor reforme.

Procesul de revizuire a Constituției a fost reluat abia în Parlamentul de la Iași; în urma dezbaterilor, în iulie 1917, au fost modificate, în afara art.19 privind proprietatea și articolele 57 și 67, privind sistemul electoral care prevedeau¹⁰: "Adunarea Deputaților se compune din deputați aleși de cetățenii români majori,

prin vot universal, egal, direct și obligatoriu și cu scrutin secret pe baza reprezentării proporționale" (art.67). A urmat decretul-lege publicat în 16/29 noiembrie 1918, care prevedea că: "Toți cetățenii români majori vor alege prin vot obștesc, obligatoriu, direct și secret pe baza reprezentării proporționale un număr de deputați proporțional cu populația"¹¹.

Dreptul la vot se exercita de la 21 de ani pentru Adunarea Deputaților și de la 40 de ani pentru Senat. Vârsta minimă pentru a fi ales deputat era de 25 de ani, iar senator de 40 de ani. Nu aveau drept de vot femeile, tinerii sub 21 de ani, militarii și magistrații¹².

Introducerea votului universal în România venea în întâmpinarea dorințelor exprimate în hotărârile de Unire a Basarabiei și apoi a Transilvaniei cu România. Astfel, în Declarația privind Unirea Basarabiei cu România se prevedea: "Basarabia va trimite în Parlamentul român un număr de reprezentanți proporțional cu populația, aleși pe baza votului universal, egal, direct și secret. Toate alegerile din Basarabia pentru voloste și sate, orașe, zemstve și Parlament se vor face pe baza votului universal, egal, secret și direct"¹³.

La fel, Rezoluția privind Unirea Transilvaniei cu România, adoptată la 1 decembrie 1918, de Marea Adunare Națională, de la Alba Iulia, stipula la art.3: "Înfăptuirea desăvârșită a unui regim curat democratic pe toate terenurile vieții publice. Votul obștesc, direct, egal, secret pe comune în mod proporțional, pentru ambele sexe, în vârstă de 21 de ani la reprezentarea în comune, județ ori Parlament"¹⁴.

Congresul general al Bucovinei a votat "Unirea necondiționată cu România". Prevederile decretului-lege din noiembrie 1918, au fost confirmate de Constituția adoptată în martie 1923.

Noua Constituție prelua aproximativ 60% din Constituția de la 1866. Trebuie însă reținut că au fost votate atât articolele revizuite, cât și cele menținute din vechiul text; iar Constituția a fost publicată ca un text nou. Faptele conduc pe Eleodor Focșeneanu la concluzia că "Formal, era o Constituție nouă; în fond, era Constituția veche amplu revizuită"¹⁵.

NOTE

1. Gh. Platon, *Istoria modernă a României*, București, 1985, p. 302-305.

2. Gh. Platon, V. Rusu, Gh. Iacob, V. Cristian, I. Agrigoroaiei, *Cum s-a înlăptuit România modernă*, Iași, 1993, p. 151 și urm.

3. *Ibidem*.

4. Gh. Iacob, *Raporturile dintre liberali și conservatori în viața politică a României la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, I și II, în Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A.D.Xenopol" Iași, vol. XXV, și XXVI, 1988, 1989; Idem, *Observații asupra vieții politice din România după cucerirea independenței de stat; aspecte privind terminologia*, în *Istorie și Civilizație* (coordonatori: I. Toderașcu, I. Agrigoroaiei), Iași, 1988.

5. Termenul este întâlnit într-un foarte mare număr de lucrări privind istoria noastră modernă; de aceea, nu credem necesară exemplificarea.

6. Este punctul de vedere exprimat de Tr. Lungu în dezbateră organizată de revista "Anale de istorie", nr.4/1969, p.168; vezi și V. Russu, *Instituirea și organizarea regimului politic al burgheziei și moșierimii (februarie - iunie 1866)*, AȘUI, tom XVI, 1970.

7. În dezbateră citată, Gh. Zaharia vorbește de un "regim burghez în curs de consolidare" (*loc.cit.*, p. 172).

8. I. Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România. Evoluția formei de guvernământ în Istoria Modernă și Contemporană*, București, 1988, p. 130-131.

9. Eleodor Focșeneanu, *Istoria constituțională a României. 1859-1991*, București, 1992, p. 48.

10. I. Scurtu, *Viața politică din România. 1918-1944*, București, 1982, p. 40.

11. *Ibidem*.

12. *Ibidem*.

13. I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, Chișinău, 1991, p. 283.

14. I. Scurtu, (coordonator), Gh.Z. Ionescu, Eufrosina Popescu, Doina Smârcea, *Istoria României între anii 1918-1944. Culegere de documente*, București, 1982, p. 26.

15. Eleodor Focșeneanu, *op. cit.*, p. 59.

PROBLEMS OF MODERN ROMANIAN HISTORY. SOME VIEWS IN A HISTORIOGRAPHIC DEBATE (II)

SUMMARY

Among the dominant features of the socio-economic and political life, of particular concern is the specific relation between the two ruling classes - the bourgeoisie and the boyars, between the liberal and the conservative doctrine respectively, between the National Liberal Party and the Conservative Party.

Both governing political parties were of one mind as regards the necessity of the country's development and modernization. The bourgeoisie saw this process in the light of its own class interests which, from the economic standpoint, came close to the country's actual needs; consequently, the National Liberal party took action for the development of industry, the manifestation of the national element, for consolidating the country's economic independence as a pre-requisite of real political independence.

On the other hand, the conservative landlords, on the defensive both as a class and as a party, conceived of modernization as a slow which was not to disrupt fundamental structures or encroach upon their economic and political status either. Whenever alterations that jeopardized the existing internal economic-political balance of power were impending, the landlords and their political party bitterly resisted them.

Therefore, the country's development policy along capitalist lines was influenced decisively by the bourgeoisie and its political party. Growth in the modern sense evolved from steady confrontation; one can speak of continuity only insofar as the administrative activity of the country was concerned; thus, the preservation of laws previously passed by the Liberals when the Conservatives took the helm spells less their agreement with the respective provisions but rather, the sheer impossibility of repealing them, given their identity with the actual needs of the development of society.

The relations between the two classes and political parties underwent slow but sure changes in favour of the bourgeoisie and the National Liberal Party which, in view of its strengthened political and economic position and the inner balance of power being tipped in behalf of the left wing, was to make a point of carrying out political reforms.

Making the reforms public in September 1913 but put the finishing touch to a confrontation - going back over three decades - on the necessity of a new land reform accompanied by an electoral reform; the fact that in 1914 the Constituent Assembly was convened to debate on these new bills meant a Liberal victory.

The particular balance of political power between the bourgeoisie and the great landed proprietors, between the National Liberal Party and the Conservative Party, generated a political mechanism of exerting the power characterized by *alternative governing under circumstances of confrontation* which was, by no means, an expression of any identity of political options, pact or convention between the two parties. That being the case, the syntagm "cabinet rotation", understood as the result of a compromise worked out between the two political parties, cannot be accepted as such.

Taking into account the distinctive features of the socio-economic and political life, the evolution of relations between the bourgeoisie and the landlords, between the National Liberal Party and the Conservative Party respectively, as well as the mechanism of exerting political power - all of them dealt with in the volume -, it is but normal to see such labels as: "bourgeois-landlord regime" (alluding to a would-be compromise between the bourgeoisie and the landlords, to a would-be alliance of the two political parties) or "regime of the bourgeoisie and the landlords" (indicative of a political role of the landlords much more prominent than it actually was) as falling short of historical reality.

Our analysis leads to the conclusion that in modern Romania, after 1866, through the Constitution, and especially 1877, through the entire socio-economic and political evolution, conditions had been created for the assertion of a political regime bourgeois at first in its principles and tendencies, and gradually turning into a political reality. In this way we can decipher more accurately the physiognomy of the bourgeois-democratic regime in Greater Romania which had its roots in the political regime from the previous epoch.

COLONIZAREA POPULAȚIEI GERMANE ÎN BUCOVINA

Constantin Ungureanu

Stăpânirea austriacă în Bucovina a modificat simțitor structura etno-demografică a populației existente în această regiune. Acest proces de modificare a fost stimulat pe diverse căi, îndeosebi prin colonizări și emigrări. Administrația habsburgică era interesată în exploatarea cât mai eficientă a bogățiilor acestui ținut. Pentru integrarea reală a Bucovinei în imperiu era necesară crearea unei structuri etno-demografice a populației care să permită implantarea cu succes a culturii și civilizației germane.

Primii meseriași și negustori au venit în nordul Moldovei încă din secolul XIV, așezându-se în localitățile mai importante. Din cauza numărului lor mic acești germani au fost asimilați treptat de către moldoveni. Când Bucovina a fost ocupată de către trupele austriece, practic, în acest ținut nu existau locuitori germani, sau numărul lor era cu totul neînsemnat. Referindu-se la populația de atunci, istoricul austriac Johann Polek scria: "De asemenea, existau atunci deja două colonii germane: localitatea Gartenberg sau Sadagura, întemeiată în 1770 de către Peter *Freiherr* Gartenberg și Prelipcea, care avea o vechime de zece ani, dar care atunci se afla în totală decădere"¹.

În 1760 s-a așezat la Prelipcea un grup de germani protestanți, aici urmând a fi construită o fabrică de postav (*Tuchfabrik*). Între acești coloniști au apărut neînțelegeri, iar domnul Moldovei, Alexandru Ghica, a preferat să transfere această fabrică la Chiperești, lângă Iași. Războiul ruso-turc din 1768-1774 a contribuit și mai mult la decăderea acestei colonii. Recensământul rus din 1774 înregistra la Prelipcea numai patru familii nemțești². În 1782 în acest sat locuiau tot patru familii germane³, însă în curând și acestea s-au împrăștiat prin alte localități.

Războiul din 1768-1774 a contribuit însă și la întemeierea satului Sadagura. Pentru a putea plăti solda soldaților săi, comandamentul rus avea nevoie de o monetărie. În acest scop s-a făcut apel la serviciile lui Peter *Freiherr* von Gartenberg. Monetăria a fost întemeiată în toamna anului 1770 pe o parte a teritoriului satului Rohozna și a moșiei Jucica, în apropiere de târgul Cernăuți. Pentru funcționarea moneteriei au fost aduși specialiști germani și evrei. La intrarea trupelor austriece în Bucovina această monetărie era deja desființată. Nu se poate afirma cu exactitate numărul locuitorilor germani din această colonie. Când s-au efectuat recensămintele rusești, nu s-a permis înregistrarea populației din acest sat. Recensământul lui Spleny din 1775 nu a înregistrat nici o familie germană în

Bucovina. Probabil că majoritatea nemților au plecat odată cu desființarea monetăriei ori s-au împrăștiat prin alte localități. În schimb numărul evreilor s-a mărit neconținut în Sadagura: în secolul XIX ei constituiau deja populația de bază a localității. Odată cu instaurarea dominației austriece au început să sosească și primii coloniști germani în Bucovina. La început aceștia erau reprezentanți ai armatei, diferiți funcționari și reprezentanți ai administrației, negustori, meseriași ș.a. Majoritatea lor s-au așezat la Cernăuți, Suceava, Siret și unele sate mai importante. Deoarece acest ținut era pe atunci foarte slab populat, administrația austriacă dorea să transforme Bucovina într-un avanpost al religiei catolice și al elementului german în estul Europei. Totuși, întemeierea coloniilor germane în Bucovina a devenit mai intensivă **după** ce Bucovina a fost unită cu Galiția. În timpul primei sale vizite în Bucovina, împăratul Iosif al II-lea declara că procesul de colonizare a acestui ținut este de cea mai mare importanță, însă el trebuie efectuat cu cât mai puține cheltuieli din vistieria statului.

Cea mai veche colonie germană din Bucovina se numește Iacobenii și a fost întemeiată în munții din sud-vestul Bucovinei, în apropiere de Vatra Dornei. Spleny menționează în 1775 că în munții Bucovinei se află multe zăcăminte de sare. Mai mulți specialiști au început să cerceteze munții Bucovinei, fiind descoperite zăcămintele de fier de la Fundul Moldovei, lângă Iacobenii. Pentru prelucrarea acestor zăcămintele s-a hotărât în 1782 întemeierea primei colonii cu mineri germani în munții Bucovieni. Primii coloniști germani au sosit la Iacobenii în 1784, fiind originari din nordul Transilvaniei și din Zips (un comitat din nordul Ungariei, în prezent în Slovacia). Numărul lor a fost completat cu noi coloniști, astfel în 1786/87 au sosit 30 persoane (25 bărbați și 5 femei) de religie protestant evanghelică⁴. În 1796 au sosit încă 40 familii de muncitori din Zips⁵. Nu se poate constata cu precizie câți nemți locuiau în această colonie către sfârșitul administrației militare. La începutul anului 1786 la Iacobenii au fost înregistrate 14 familii (71 locuitori) de religie romano-catolică⁶, care fără îndoială erau germani. Însă majoritatea nemților din această localitate erau de religie protestantă. Într-un articol din ziarul "Neuland" se anunța că în colonie s-au așezat 430 persoane⁷, totuși nu este clar pentru care an se referă aceste cifre. Se știe că această colonie s-a format în 1784-1786, însă ea a fost completată cu coloniști până către finele secolului XVIII.

Chiar de la ocuparea Bucovinei se propunea întemeierea de colonii cu țărani nemți. Însă pe parcursul activității sale, generalul Enzenberg, guvernatorul militar al Bucovinei, a fost un adversar al colonizării planificate deoarece între timp crescuse rapid numărul populației Bucovieni datorită emigranților din Galiția și Moldova, care aduceau cu dâșii multe vite și care cu hrană, fiind peste puțin timp în stare să plătească toate impozitele. O colonizare a nemților ar fi necesitat mari cheltuieli din bugetul statului.

Primul plan mai concret privind așezarea țăranilor germani în Bucovina ne-a parvenit de la armeanul Bogdan Ștefan Bogdanovici, care în 1781 a cumpărat moșia Orășeni de la boierul moldovean Paladi. Acesta se adresa la 8 iunie 1781

către administrația Bucovinei cu dorința ca, pe cont propriu, să așeze pe această moșie circa 50 familii nemțești. Totuși această propunere nu s-a realizat în practică.

În vara anului 1782 inginerul Budinszky, care a cartografiat satele din zona dintre Prut și Nistru, își exprima părerea, că în această zonă ar putea fi așezate 3-4.000 de familii germane. Enzenberg, în principiu, era de acord cu această părere, limitându-se însă la posibilitatea așezării a circa 400 de familii⁸. Enzenberg conchidea că așezarea ar fi posibilă numai în grupe mici de câte 40-50 de familii. Dar în octombrie 1782 generalul era de părere că în Bucovina nu ar fi posibilă întemeierea coloniilor germane, considerând că pentru civilizarea populației er fi îndeajuns ca în localitățile mari să fie așezate câte 3-4 familii. El motiva aceasta prin faptul că numai între 1778-1782 emigraseră din Moldova circa 6.000 de familii⁹. Stabilirea coloniștilor pe moșiile private era mai puțin posibilă, deoarece boierii erau cointeresați în primul rând în dezvoltarea creșterii animalelor, iar așezarea nemților ar fi fost prea costisitoare, deoarece în majoritatea cazurilor doreau să sosească în Bucovina țărani săraci.

La 18 decembrie 1782 Consiliul Aulic de război înștiința administrația de la Cernăuți că în primăvara lui 1783 cel puțin 400 familii de nemți urmau să fie colonizate în Bucovina. La acest ordin Enzenberg răspundea prin raportul de la 4 ianuarie 1783, că într-un timp atât de scurt este imposibil de pregătit materialul de construcție pentru 400 de case, deoarece în zona dintre Prut și Nistru nu existau păduri și acest lemn trebuia pregătit și transportat din zona Ceremușului.

Între timp, la 25 ianuarie 1783, Budinszky a prezentat lucrarea sa *Descrierea Bucovinei*, care a fost scrisă pe baza cartografierii economice a 40 de localități. Budinszky își exprima părerea că în aceste localități ar putea fi instalate 1992 familii, și anume: la Zastavna - 245, la Coțmani și Laschiuca împreună - 241, la Verenceanca - 198, la Kisălău - 124, la Valeva - 113, la Nepolocăuți - 105, la Orășeni - 100 familii¹⁰...

Ulterior a fost sistată colonizarea germanilor în zona dintre Prut și Nistru. Cauza principală a eșuării acestui plan a fost migrația foarte masivă pe atunci din Galiția și Moldova. La aceasta se adaugă necesitatea de a aduce lemn din zona Câmpulungului pe Ceremuș și lipsa brațelor de muncă. Această colonizare ar fi fost foarte costisitoare, iar între timp însuși Iosif al II-lea declara că aceasta trebuie făcută cu cât mai puține cheltuieli.

Între timp colonizarea țăranilor germani avea să înceapă în Bucovina pe altă cale. La 25 iunie 1782 au sosit la Cernăuți două familii nemțești venite din Banat, având 12 copii. Noii veniți au declarat că urmau să mai sosească în curând și alte familii. Consiliul Aulic de război îi ceruse lui Enzenberg să acorde sprijin acestor familii sărace, care au fost așezate în casele părăsite din Roșă. Încă nu se hotărâse definitiv soarta acestor familii, când în octombrie 1782 sosesc la Cernăuți încă 11 familii, însoțite de 26 copii. În total, au sosit din Banat în Bucovina 22 familii de țărani germani. La 24 octombrie 1783, locotenentul Deckert, răspunzător

de problemele colonizării, raporta: "Coloniștii din Banat au fost instalați în următoarele localități: la Roșă - două familii; la Molodia - 13 familii; la Cernăuți - două familii; la Mitocul Dragomirnei - trei familii; la Jucica - două familii"¹¹. Acești coloniști erau de religie romano-catolică.

Informații detaliate despre soarta acestor 22 familii de coloniști din Banat se găsesc într-un raport din 19 noiembrie 1788. Atunci locuiau la Jucica două familii, la Cernăuți mai rămăsese o familie, una transferându-se la Roșă, unde deja se aflau trei familii. Cu excepția acestor familii, treptat s-au instalat la Roșă încă 15 familii. La Molodia din 13 familii rămăseseră 10, iar la Mitocul Dragomirnei din trei familii una a emigrat în Moldova¹².

Deși s-au păstrat numeroase informații despre colonizarea nemților în Bucovina, totuși nu se poate constata cu aproximație numărul **total** al nemților din Bucovina către sfârșitul administrației militare. Pentru anul 1786 există informații exacte despre numărul populației de religie romano-catolică și protestantă. Deoarece numărul polonezilor și slovacilor era atunci în Bucovina cu totul neînsemnat, nu încapă nici o îndoială că la aceste două confesiuni aparțineau atunci în număr covârșitor numai nemții și maghiarii.

Johann Polek afirma că la începutul anului 1786 în Bucovina erau înregistrate 1.039 familii sau 3.609 locuitori de religie romano-catolică¹³. Dintre aceștia, 2.136 erau maghiari din coloniile *Istensegits*, *Fogodisten*, *Hadikfalva* (Dornești), *Andreasfalva* (Măneuți) și *Joseffalva* (Dornișoara). Mai rămăneau deci 1.473 persoane, care erau - credem - în majoritate nemți, fiind repartizați pe localități astfel: **în ținutul Cernăuți**: Cernăuți - 358 persoane, Sadagura - 157, Boian - 107, Molodia - 72, Roșă - 60, Zastavna - 22, Ocna - 14, Samușin - 7, Rarancea - 7, Pohorlăuți - 9, Jurcăuți - 9, Dobronăuți - 6, Toporăuți - 5, Verbăuți - 5, Toutri - 4, Cuciurul Mic - 3, Horoșăuți - 2 și la Onut - 2; **în ținutul Vijnîța**: Coțmani - 49 persoane, Zveneacin - 12, Vășcăuți - 6 și Lascovca - 3; **în ținutul Siret**: Siret - 39 persoane, Sinăuți - 18, Frătăuți - 16, Calafindești - 8, Tereblecea - 8, Sf. Onufri - 7 și Rogojești - 7; **în ținutul Suceava**: Suceava - 187 persoane, Iacobeni - 71, Câmpulung - 31, Solca - 30, Mitocul Dragomirnei - 26, Bosancea - 23, Ilișești - 16, Sf. Ilie - 16, Vatra Dornei - 9, Pojorâta - 16, Moldovița - 5, Humor - 5, Poiana Neamțului - 4, Liteni - 3, Dorna Candreni - 3, Arbore - 2 și Băișești, Brăiești, Lucăcești și Stulpicani câte o persoană¹⁴.

Tot în acest articol a fost totalizat și numărul militarilor de religie romano-catolică. Astfel atunci se aflau în Bucovina 3.302 militari catolici¹⁵, militarii însă nu erau incluși atunci în numărul total al populației, de aceea acest număr de catolici nu poate fi luat în considerație.

Tot atunci au început să sosească în Bucovina și coloniști protestanți, al căror număr se ridica în 1786 la 228 persoane¹⁶. Dintre aceștia circa 120 erau maghiari protestanți (formând circa 40 familii stabilite temporar la Rarancea). **Probabil** că ceilalți erau germani, dintre care 31 evanghelici locuiau în 1786 la Cernăuți¹⁷. **Probabil** că majoritatea celorlalți protestanți locuiau atunci la Iacobeni.

În concluzie, putem spune că în Bucovina se aflau în 1786 circa 1473 germani romano-catolici și circa 108 germani evanghelici, în total 1581 persoane.

Funcționarii polonezi au început să pătrundă mai masiv în Bucovina după alipirea acesteia la Galiția, iar primii coloniști slovaci au venit în Bucovina la sfârșitul secolului XVIII. De asemenea, este cunoscut că toți românii și majoritatea covârșitoare a rutenilor și huțulilor erau ortodoxi, o parte dintre ruteni fiind greco-catolici.

Către sfârșitul administrației militare în Bucovina locuiau circa 135.000 locuitori (în conformitate cu lista parohiilor de la începutul anului 1785 atunci existau în Bucovina 239 parohii, în care erau 247 biserici, numărul total al populației fiind dat de 26.371 familii și 296 preoți¹⁸). Putem deci conchide că spre sfârșitul administrației militare elementul german constituia circa 1,1% din totalul populației din Bucovina. Între anii 1774-1786 a fost întemeiată o singură colonie germană la Iacobeni. Restul germanilor locuiau dispersat în diferite localități, fiind mai numeroși la Cernăuți, Suceava, Sadagura, Molodia, Roșa În perioada administrației militare asistăm practic la o dublare a populației Bucovinei.

Administrarea militară a Bucovinei era considerată numai o etapă temporară, dar necesară. Prin prescriptul imperial de la 6 august 1786 s-a dispus încetarea administrației militare în Bucovina și înglobarea acesteia în Galiția, ca cerc administrativ (*Kreisamt*). Acest eveniment a dat un nou impuls colonizării elementului german în Bucovina. Administrația Bucovinei, condusă de un căpitan districtual, se subordona direct guvernului galițian, neputându-se împotrivi noilor planuri de colonizare a ținutului.

Spre sfârșitul regimului de administrație militară în Bucovina s-a efectuat reforma bisericească. Mănăstirile din Bucovina aveau în stăpânire numeroase moșii, care cuprindeau mai bine de jumătate din suprafața Bucovinei. Prin reformă, moșiile episcopale și mănăstirești au fost secularizate și din averile lor s-a creat **Fondul Bisericesc**, care a trecut în proprietatea statului. Această modificare a avut o mare importanță pentru colonizările ulterioare, deoarece în perioada administrației galițiene toate coloniile au fost întemeiate pe domeniile Fondului bisericesc și cameral. Numai în a doua jumătate a secolului XIX au fost întemeiate câteva colonii pe proprietățile private.

Pe parcursul administrației galițiene (1786-1850) în Bucovina au fost întemeiate un șir de noi colonii germane, ceea ce a contribuit desigur la mărirea ponderii populației germane. În Bucovina se evidențiau **trei tipuri de colonii germane**. În munții din districtul Câmpulung Moldovenesc au fost întemeiate un șir de colonii cu mineri nemți. Majoritatea acestora erau originari din Comitatul Zips (astăzi pe teritoriul Slovaciei) și din Transilvania. Alt tip erau coloniile de la Karlsberg (Gura-Putnei), Fürstenthal (Voevodaea), Huta Veche și Huta Nouă. În aceste localități au funcționat fabrici de sticlă și majoritatea germanilor de aici proveneau din Boemia și erau de religie catolică. În sfârșit, cele mai numeroase erau coloniile întemeiate de către țărani germani. În 1787 s-au așezat țărani șvabi

la Frătăuți, Ilișești, Satul Mare, Bădeuți, Sf. Onufri, Ițcani, Tereblecea, Milișăuți și Arborea. Majoritatea acestor coloniști erau evanghelici. În anii '30 ai secolului XIX au fost întemeiate coloniile Schwarztal, Bori, Lichtenberg, Buchenhain, Clitt. De asemenea, un număr mare de funcționari, negustori, meșteșugari și militari se așezau treptat în orașele, târgurile și satele mai importante.

a) **Coloniile de mineri germani.** După cum s-a menționat anterior, prima colonie cu mineri nemți s-a întemeiat în 1784-1786 la Iacobenii. În 1796 mina din Iacobenii a fost cumpărată de către Karl Manz, om preocupat de problemele dezvoltării industriei miniere. Locuitorii acestei colonii erau saxoni, dintre care circa 1/3 erau catolici și 2/3 - evanghelici.

Manz a luat măsuri să se facă cercetări geologice în zona montană, descoperindu-se deja în 1797 zăcăminte de plumb la Cârlibaba, pe cursul superior al râului Bistrița. Aici a fost deschisă o mină și astfel a fost întemeiată a doua colonie de mineri la *Mariensee* (Cârlibaba). Locuitorii acestei colonii erau originari din Zips, majoritatea dintre ei fiind catolici. Nu se cunoaște precis câte familii de germani s-au așezat aici. În 1842 locuiau la Cârlibaba 322 persoane, dintre care 76 erau evanghelici și 84 romano-catolici¹⁹. Numărul coloniștilor în această localitate s-a mărit lent, deoarece condițiile de trai erau grele, în afară de minerit neputându-se practica alte ocupații lucrative.

În anul 1805 comisarul Mehes a descoperit la Dealul Negru lângă Fundul Moldovei zăcăminte de cupru. Pentru prelucrarea acestor zăcăminte au fost aduși - tot din Zips - un număr de lucrători. Ca urmare, între localitățile Pojorâta și Fundul Moldovei a fost întemeiată colonia *Luisenthal*. În 1807 soldații au tăiat pădurea pentru a pregăti terenul pentru întemeierea acestei colonii, numită așa în cinstea arhiducesei Maria Luisa, viitoarea soție a lui Napoleon I. Primii coloniști au sosit în 1808, construindu-se treptat circa 140 de case de-a lungul drumului și a râului Moldova. La Fundul Moldovei și la Pojorâta s-au așezat alți coloniști germani, în majoritate catolici.

Dezvoltarea treptată a extracției și prelucrării minereurilor de fier a contribuit la întemeierea unei noi colonii. Pe valea râului Moldova, în apropiere de Vama, a fost întemeiată în 1807 colonia *Eisenau* (**Eisen** = fier), astăzi Prisaca Dornei. Datorită străduinței lui Manz, plecat personal în Ungaria de Nord, la *Eisenau* s-au așezat în 1807 38 familii (circa 200 persoane) de familii din comitatul Zips²⁰, în 1848 locuind aici deja 86 familii²¹.

Același Manz și-a adus contribuția principală la întemeierea coloniei *Freudenthal*, colonie întemeiată în 1809, pe valea râului Moldovița, mai la nord de Vama. Inițial s-au instalat aici circa 35 familii (circa 170 persoane)²². Ulterior locuitorii acestei colonii sunt cunoscuți ca muncitori forestieri.

Coloniștii germani s-au așezat în majoritatea localităților din această zonă montană, îndeosebi la Bucșoia și Stulpicani, majoritatea locuitorilor de aici fiind totuși români.

După 1849 mineritul din munții Bucșoiei a decăzut și nu mai aducea profit.

Din acest motiv coloniștii germani au fost nevoiți să practice alte ocupații. În conformitate cu datele statistice oficiale în 1842 locuiau²³:

Localitatea	Romano-catolici	Evanghelici
Iacobeni	498	718
Fundul Moldovei.	392	150
Pojorâta	279	165
Câmpulung	376	40
Vama, Eisenau	296	330
Bucșoaia, Voroneț	194	63
Vatra Dornei	160	13
Cârlibaba	84	76
Stulpicani	64	2
Vatra Moldoviței	58	15
Poiana Ștampei	19	13
Dorna Candreni	10	9
Ciocănești	20	-
Gemeni, Ostra	15	-
Valea Putnei	13	-
Ruș pe Boul	4	4
Frumosul	5	-
Total	2487	1598

În această listă de localități numai la Iacobeni și Cârlibaba majoritatea populației era formată din catolici și protestanți, în rest predominau ortodocșii. În această zonă numai la Sadova nu a fost înregistrat nici un locuitor de confesiune romano-catolică sau evanghelică. În această listă nu sunt incluse coloniile *Eisenau*, *Luisenthal* și *Freudenthal*, care în 1842 încă nu formau localități de sine stătătoare, ci aparțineau satelor învecinate. Probabil că din totalul de 2.487 de romano-catolici care în 1842 locuiau în acest district, exista și un număr cu totul neînsemnat de polonezi și slovaci.

b) Coloniile de meșteșugari germani.

Încă înainte de întemeierea primei colonii cu mineri germani în Bucovina, în cercurile conducătoare de la Cernăuți apăruse ideea necesității unei colonii de sticlari. Totuși prima încercare de a întemeia o astfel de colonie nu a avut succes. Încă din 1775 Spleny sublinia necesitatea construirii unor fabrici de sticlă în Bucovina: "Fabricile de sticlă ar fi foarte profitabile, deoarece întreaga Valahie și Moldova sunt asigurate cu sticlă în cea mai mare parte din Polonia sau chiar din Veneția, pe când ele ar putea fi aprovizionate de aici cu sticlă mult mai ieftină, cu atât mai mult cu cât aici există materialul necesar"²⁴. Generalul Enzenberg își exprima în 1779 o părere asemănătoare.

Prima încercare mai concretă de întemeiere a unei sticlării a avut loc în 1782. La 6 ianuarie 1782 s-a publicat un anunț în ziarul "Lemberger Zeitung", anunț în care se căutau specialiști pentru o sticlărie. În urma acestui anunț, 12 sticlari căsătoriți de la fabrica Niemove de lângă Göttingen, inițiați de Johann Kamm din Waldheim (Boemia), și-au exprimat dorința de a se așeza în Galiția (24 februarie 1782)²⁵. Inițial s-a propus trimiterea acestor sticlari în Bucovina. Consiliul Aulic de război i-a încredințat la 28 iunie 1782 lui Enzenberg misiunea de a purta tratative cu acești sticlari. Funcționarii din Galiția au hotărât însă ca acești sticlari să fie trimiși la Dolina, localitate din această regiune. În iunie 1783 administrația din Bucovina a acceptat această hotărâre și astfel a eșuat primul plan de construcție a unei fabrici de sticlă în Bucovina.

Freiherr von Lezzeni a arendat din 1791 până în 1821 o zonă întinsă, aparținând atunci de domeniile Cuciurul Mare și Sf. Onufri. La rândul său Lezzeni a transmis acest pământ lui *Kriegshaber*, care l-a luat pe timp de treizeci de ani în arendă, căutând să obțină cât mai mult profit din această afacere. Pe acest teritoriu se aflau mai multe păduri și cu contribuția acestui arendaș s-a întemeiat și prima sticlărie la Huta Veche, lângă Crasna.

În anul 1793 *Kriegshaber* a chemat lucrători sticlari din Boemia, promițându-le salariu și loc de gospodărie. Treptat s-a pregătit lemnul necesar pentru construcția și funcționarea fabricii. Despre activitatea acestei fabrici nu sunt informații și chiar în 1804 nu se producea aici sticlă. Treptat lemnul prevăzut pentru fabrică a fost folosit de locuitori pentru construcția caselor. În anii 1814-1817 lucrătorii sticlari au părăsit satul. Deși nu avem date despre activitatea acestei fabrici, totuși la Huta Veche s-au așezat niște germani din Boemia constituindu-se astfel aici o colonie germană.

Curând a fost întemeiată o nouă colonie la Huta Nouă, pe teritoriul satului Ciudei. Arendașul *Kriegshaber* a chemat din nou lucrători din Boemia, deoarece majoritatea germanilor de la Huta Veche practicau alte meserii. S-au efectuat aici pregătirile necesare pentru funcționarea sticlăriei, însă și această fabrică nu a cunoscut o dezvoltare deosebită. În anul 1821 a expirat termenul de 30 de ani de arendare și, ca urmare, Huta Veche și Huta Nouă au trecut sub administrarea domeniului Fondului Bisericesc din Cuciurul Mare. Tot atunci a fost încheiat un

contract între domeniu și locuitorii coloniilor pe perioada 1821-1827, în care se reglementa plățirea impozitelor, contractul fiind prelungit apoi până în 1833.

În decembrie 1833 la Huta Veche locuiau 108 familii, dintre care 41 erau nemțești. Din totalul acestor familii 82 persoane se ocupau cu tăierea lemnului. În același an, la Huta Nouă locuiau 66 familii, inclusiv 21 nemțești. Numeroși germani de aici erau specializați în producerea sticlei. În 1839 locuiau la Huta Veche 33 familii germane, în 1845 înregistrându-se aici 36 familii. La Huta Nouă locuiau în 1835 20 familii germane, numărul lor rămânând același în 1850²⁶. Acești germani erau toți romano-catolici. Conform statisticilor oficiale, în 1842 locuiau la Ciudei 913 romano-catolici, iar la Crasna 315, însă majoritatea acestora erau slovaci²⁷.

Denumirea coloniei *Karlsberg* provine de la numele erzhertzogului Karl și a fost întemeiată în 1791 de către directorul economic din Rădăuți Pauli și evreul Reichenberg. Aceștia au deschis în pădurea de lângă Putna o fabrică de sticlă. Deoarece atunci fabrica de sticlă de la Lubașov din ținutul Zolkiew (Galiția) își încetase activitatea, lucrătorii de acolo au fost chemați la *Karlsberg*. Acești lucrători erau germani catolici din Boemia, fiind conduși de Löffelmann, un bun specialist în producerea sticlei. Sub conducerea acestuia fabrica a cunoscut o dezvoltare rapidă, trecând în curând sub administrația direcției economice de la Rădăuți. Primul administrator al fabricii a fost un oarecare Beller, înlocuit apoi cu Valentin Rybicki, care a condus fabrica până în 1819. Urmașul său, Franz Kuppetz, a administrat rău fabrica, aceasta fiind închisă la 14 iulie 1827, o serie de lucrători părăsind satul.

Nu se cunoaște precis numărul inițial al coloniștilor de la *Karlsberg*. Datorită bunei funcționări a fabricii, numărul coloniștilor germani s-a mărit treptat. În 1803 au sosit din Boemia noi coloniști, aceștia ocupându-se cu tăiatul pădurilor. Numărul germanilor din *Karlsberg* a crescut inclusiv după închiderea fabricii, în 1848 locuind aici 667 germani catolici²⁸.

În anul 1802 au fost transferați la Cacica lucrătorii de la zăcămintele de sare de la Pleș. Funcționarii administrației s-au pronunțat atunci pentru întemeierea celei de-a treia fabrici de sticlă la Pleș. S-a propus chiar aducerea de lucrători de la fabricile de sticlă din *Sommersdorf* și *Stockern* (Boemia), atunci închise. Această idee nu a fost pusă în practică.

În același timp, administrația de la Rădăuți a propus întemeierea unei colonii pe valea numită Voevodessa, lângă Marginea. De la această vale provine și denumirea coloniei, *Fürstenthal*. Böller a cercetat această zonă, informând la 21 noiembrie 1802 că ar fi rentabilă construirea unei fabrici de sticlă aici, concomitent cu aceasta și niște lucrători germani și-au exprimat dorința de a întemeia această colonie. În aceste condiții, la 24 octombrie 1802 inspectoratul domeniului Rădăuți a încheiat cu acești lucrători o înțelegere privind condițiile așezării lor în acel loc.

Concomitent s-au dus tratative cu un oarecare Sebastian Schuster din Rehberg (Boemia) privind așezarea în această colonie a unor lucrători necesari aprovizionării cu lemn a viitoarei fabrici. Susnumitul Schuster s-a întors în 1802 în Boemia pentru a căuta lucrători, raportând la 27 martie 1803 că 20 familii și-au

exprimat dorința de a pleca în Bucovina²⁹.

Fabrica de sticlă de la Fürstenthal a început să funcționeze la sfârșitul anului 1803, activitatea sa desfășurându-se anevoios la început, datorită numărului insuficient de lucrători calificați.

Această penurie de lucrători calificați s-a datorat pe de o parte faptului că o parte din lucrătorii ce își exprimaseră la început dorința să vină în Bucovina s-au răzgândit ulterior, iar pe de altă parte mulți dintre lucrătorii de la Fürstenthal aveau o vârstă înaintată, unii dintre ei decedând pe parcurs.

Informațiile despre această colonie sunt consistente, păstrându-se date relative la numele și prenumele locuitorilor, la ocupațiile lor. La Fürstenthal locuiau în 1811 61 familii, dintre care 29 persoane erau lucrători ai fabricii de sticlă, 19 aprovizionau cu lemn aceeași fabrică, restul având alte ocupații³⁰.

Bredetzky S., care a întocmit o listă bogată de informații despre așezările nemțești din Galiția și Bucovina, menționa că în 1811 la Fürstenthal locuiau 362 și la Karlsberg 218 persoane (în total 580 persoane), toți de confesiune romano-catolică³¹. Conform statisticilor oficiale, în 1822 numărul locuitorilor de la Karlsberg era de 507 persoane, dintre care 14 erau evrei, la Fürstenthal numărându-se atunci 368 locuitori, inclusiv 9 evrei³². Aceste două colonii au fost populate aproape exclusiv numai cu germani originari din Boemia. La Karlsberg erau înregistrați în 1842 613 romano-catolici și trei ortodoxi. În același an locuiau la Fürstenthal 586 romano-catolici și doi greco-catolici³³. Nu găsim înregistrat acum nici un evreu în aceste colonii.

Către mijlocul secolului XIX fabrica de sticlă de la Fürstenthal era singura din Bucovina, care mai funcționa. În noaptea de 28/29 septembrie 1899 această fabrică a ars, nemaifiind niciodată reconstruită.

În afară de minerii nemți și lucrătorii de la fabricile de sticlă, în prima jumătate de secolul XIX au sosit în Bucovina un număr mare de coloniști ce se ocupau cu tăierea pădurilor și prelucrarea lemnului. Primii dintre aceștia s-au stabilit la Huta Veche și erau slovaci. La Karlsberg și la Fürstenthal un număr mare de coloniști germani se ocupau cu tăierea pădurilor, fapt menționat anterior. La începutul secolului XIX s-a întemeiat o colonie de germani la Frasin, pe valea râului Moldova. Numărul lor inițial nu este cunoscut, însă proveneau din Boemia, ocupându-se cu tăierea pădurilor. În 1817 s-au așezat șapte familii germane din Boemia la Păltinoasa, lângă Capul Codrului, anul următor adăugându-se trei familii. În 1890 locuiau la Păltinoasa circa 400 persoane, majoritatea germani catolici³⁴.

Treptat, s-au așezat în mod sporadic și în alte localități din zona montană a sudului Bucovinei, alți germani ce se ocupau cu tăiatul pădurilor.

c) coloniile de agricultori germani.

Cele mai numeroase colonii din Bucovina erau cele populate de agricultori germani. Primii agricultori germani au sosit aici încă în perioada administrației militare. Astfel, în 1782-1783 circa 22 familii de agricultori germani sosite din Banat

s-au așezat la Molodia, Roșă, Jucica și Mitocul Dragomirnei. Preconizata așezare a coloniștilor germani în zona dintre Prut și Nistru nu a avut loc în perioada administrației militare, din cauzele expuse anterior.

În perioada administrației galițiene de evidențiază două perioade cronologice diferite, când au fost întemeiate colonii cu țărani agricultori germani. Imediat după trecerea Bucovinei sub jurisdicția Lembergului, în 1787, au fost întemeiate coloniile de la Frătăuți, Satul Mare, Milișăuți, Sf. Onufri, Ițcani, Arbore, Ilișești și Tereblecea. Abia peste jumătate de secol, în anii '30 ai secolului XIX a fost reluată colonizarea agricultorilor germani în Bucovina. În acest timp au fost întemeiate coloniile de sine stătătoare de la Bori, Lichtenberg, Schwarzthal, Poiana Micului, Clit.

Către sfârșitul administrației militare un număr mare de locuitori au emigrat în Moldova. Ca urmare, au rămas 277 case nepopulate, dintre care 127 se aflau în districtul Suceava, 118 în Siret, 30 în Vijnița și două în Cernăuți³⁵. În urma acestei emigrări a apărut posibilitatea instalării țăranilor germani în casele părăsite. Iosif al II-lea, aflat la Lemberg (august 1786), sublinia posibilitatea colonizării unor germani în satele unde se aflau case părăsite. Majoritatea acestor case însă nu puteau fi locuite, din cauza stării lor precare. Casele mai bune erau repede ocupate de alți imigranți. Trecerea Bucovinei sub jurisdicția Galiției a favorizat colonizarea elementului german. Funcționarii galițieni puteau să-i trimită mai ușor pe aceștia în Bucovina, fără a mai întâmpina împotrivire din partea administrației locale. În același timp moșiile fostelor mănăstiri au trecut în proprietatea statului, acest eveniment ușurând posibilitatea întemeierii de noi colonii. Funcționarul Ainser răspundea atunci de proprietățile statului.

Pregătirile pentru așezarea coloniștilor au pornit la începutul anului 1787. La propunerea lui Ainser, prin ordinul de la 21 iulie 1787, comisarul Ferdinand Danss a fost numit responsabil pentru efectuarea colonizării. La 14 august 50 familii se aflau în drum spre Bucovina, majoritatea lor fiind din Hessen, Pfalz, Baden și Württemberg.

Între 1-29 august Ainser a călătorit personal prin Bucovina, pentru a se informa la fața locului despre situația reală. La 30 noiembrie 1787 el constata că existau 208 case părăsite în satele: Clivești (6), Mămăești (8), Tereblecea (8), Frătăuți (12), Satul Mare (12), Milișăuți (8), Arbore (8), Andrasfalva (7), Hadikfalva (28), Mitocul Dragomirnei (10), Sf. Ilie (21), Ilișești (12), Horodnic (10), Privorochia (6), Sf. Onufri (6), Negrileasa (10), Joseffalva (16). La acestea se adăugau 20 case părăsite de-a lungul drumului spre Suceava³⁶.

Comisarul Danss avea de gând la început să îi așeze pe maghiarii de la Andrasfalva în casele părăsite de la Hadikfalva și să-i așeze pe germani la Andrasfalva. Germanii care au sosit în septembrie și octombrie în Bucovina și-au găsit însă adăpost pe timpul iernii la Frătăuți, Siret, Sf. Onufri, Mitocul Dragomirnei, numai șase familii s-au așezat temporar în trei case de la Hadikfalva.

Între timp, multe din casele părăsite consemnate de Ainser au fost ocupate de alți locuitori. Până la urmă s-a realizat așezarea germanilor numai în satele

Frătăuți, Satul Mare, Milișăuți, Sf. Onufri, Arbore, Ilișești, Ițcani-Bădeuți și Tereblecea. Aceste sate erau toate așezate pe domeniile Fondului bisericesc. Dar și în aceste sate majoritatea caselor erau improprii pentru locuit, coloniștilor construindu-li-se case noi. În mai 1787 s-a hotărât așezarea germanilor la Joseffalva, în satele părăsite de secui, propunere nerealizată. A eșuat și propunerea colonizării nemților la Corcești, unde deja fuseseră construite case pentru ei.

Ni s-au păstrat știri mai detaliate despre coloniștii așezați în satele de pe domeniul Frătăuți. Comisarul Danss raporta la 31 octombrie 1787 că până la acea dată se așezaseră în satele Frătăuți, Milișăuți, Arbore, Satu Mare 26 familii evanghelice și 4 protestante. 21 familii se ocupau cu agricultura, 6 cu meșteșugurile, ultimele trei practicând diferite profesii. Aceste familii numărau 150 persoane, 76 bărbați și 74 femei³⁷. În noiembrie 1788 existau la Frătăuți 16 familii (92 persoane), la Satul Mare opt familii (28 persoane), la Bădeuți-Milișăuți opt familii (31 persoane), la Arbore opt familii (34 persoane). Numărul total al coloniștilor din aceste cinci sate era de 185 persoane (40 familii)³⁸.

Izbucnirea războiului ruso-turc în vara anului 1787 a îngreunat colonizarea elementelor germane. Austriecii intră în război contra turcilor, în februarie 1788 armata mareșalului Koburg traversând Bucovina în drum spre Moldova. Din cauza acestui război, coloniștilor nu li s-a putut pune în timp util la dispoziție material de construcție. În octombrie 1788 colonizarea țăranilor germani în Bucovina a fost declarată încheiată. Numai la Tereblecea, din cauza războiului, așezarea germanilor s-a încheiat abia în septembrie 1789. Între anii 1787-1789 s-au așezat în Bucovina 74 familii de coloniști germani, repartizate astfel: Frătăuți: 16 familii; Ilișești, Satul Mare, Milișăuți-Bădeuți, Sf. Onufri, Ițcani: câte 8 familii, Arbore și Tereblecea: câte 7 familii³⁹. Acești coloniști au fost scutiți de impozite timp de doi ani. Coloniștii vor mai sosi sporadic, astfel că în 1795 38 coloniști se vor așeza în diferite sate, majoritatea lor fiind șvabi de religie evanghelică.

Bredetzky arăta în 1811 că, în afară de coloniile Karlsberg și Fürstenthal existau în Bucovina încă 9 sate în care locuiau germani. Conform informațiilor sale, distribuția în teritoriu a coloniștilor germani era următoarea: Frătăuți - 229 persoane, Iacobeni - 193, Ilișești - 189, Arbore - 146, Tereblecea - 130, Satul Mare - 69, Ițcani Noi - 65, Sf. Onufri - 30, Milișăuți - 8 persoane⁴⁰. Acești țărani nu au format colonii aparte, ci s-au așezat în satele deja locuite de români. Numărul lor a crescut repede, aceste colonii constituindu-se treptat ca așezări de sine stătătoare. Conform statisticilor oficiale, în aceste așezări locuiau în 1842⁴¹:

Localitatea	Evanghelici	Romano-catolici
Arbore	196	99
Bădeuți	144	6

Frătăuți	472	172
Ilișești	689	77
Ițcanii Noi	182	15
Milișăuți	31	5
Onufri	9	116
Satul Mare	-	-
Tereblecea	-	304
Total	1723	794

Probabil că majoritatea absolută a romano-catolicilor și evanghelicilor consemnați în aceste sate erau germani. Numai la Tereblecea o parte din catolici erau slovaci.

După întemeierea acestor colonii germane a trecut aproape jumătate de secol până când administrația austriacă a reluat procesul de întemeiere a unor colonii cu agricultori germani. Până în anii '30 ai secolului XIX țărani germani se așezau în Bucovina în grupe mici, fără o contribuție deosebită a statului. La începutul anului 1830 s-a ridicat din nou problema așezării organizate a coloniștilor germani. Acești coloniști urmau să fie așezați în sud-vestul Bucovinei, în special de-a lungul drumului militar ce traversa ținutul dinspre Transilvania spre Galiția. Pe atunci acționau în această zonă multe bande de tâlhari ce prădau drumeții. Coloniile trebuiau să întărească siguranța acestui drum și să contribuie la așezarea statornică a locuitorilor din munții Bucovinei. Majoritatea agricultorilor germani ce au întemeiat noile colonii erau agricultori din Boemia.

La 16 iunie 1835 mai întâi 16, apoi 54 familii din Boemia s-au adresat administrației Fondului bisericesc Solca, exprimându-și dorința de a se așeza în Bucovina. Majoritatea acestor imigranți proveneau din ținutul Praga, unii fiind originari din Bavaria. Cele 54 familii erau constituite din 252 persoane (124 bărbați și 128 femei)⁴². Mulți dintre acești țărani practicau diferite meșteșuguri, 26 fiind lucrători zilieri necalificați.

Administrația domeniului Solca propusese încă din 1832 ca în zona Solonețului să fie așezați coloniști germani, însă în 1834 acolo a fost întemeiată o colonie de slovaci. În aceste condiții s-a propus ca 30 familii de germani (din cele 54 sosite) să fie stabilite pe valea pârâului Bori, în 1836 luând ființă colonia Bori. Coloniștii au fost sprijiniți la început de stat și de germanii din Humor și Ilișești, fiind și scutiți timp de șase ani de impozite. În 1890 locuiau la Bori 296 persoane, dintre care 294 erau germani catolici⁴³. Restul de 24 familii sosite în 1835 au întemeiat noua colonie Lichtenberg⁴⁴. Această colonie nou înființată avea misiunea să facă siguranța drumului militar dintre localitățile Clit și Marginea, drum nesigur din cauza

tâlhărilor. Colonia Lichtenberg este plasată geografic între Clit și Marginea, pe dealul Ederii. Coloniștii urmau să se ocupe cu creșterea vitelor și agricultura, o parte dintre ei urmând să se ocupe cu tăiatul pădurilor și asigurarea cu lemn a fabricii de sticlă de la Fürstenthal. Conform unui protocol din 24 august 1838 la Lichtenberg locuiau atunci 30 familii de țărani germani din Boemia⁴⁵. În 1857 la Lichtenberg trăiau 330 persoane, iar la Bori 227⁴⁶. Aceste sate erau locuite aproape exclusiv de nemți romano-catolici.

După întemeierea acestor colonii nu au încetat cererile imigranților de a veni în Bucovina. Între anii 1836-1837, reprezentanții a circa 20, apoi a circa 50 familii germane din Boemia au adus tratative cu administrația domeniului Solca, pentru înființarea de colonii în Bucovina. Administrația domeniului constata la 4 aprilie 1837 că "nu există pământ pentru 50 sau mai multe familii unde s-ar putea prelucra pământul; supușii, care cu mulți ani în urmă au emigrat în Moldova, se întorc și ocupă vechile lor pământuri. În schimb, în zonele păduroase nepopulate este loc pentru mai mult de 100 familii"⁴⁷. Se mai menționa că germanii ar putea să se stabilească în văile râurilor Moldovița, Humor sau pe teritoriul satului Stulpicani. În aceste zone, principala ocupație urma să fie creșterea vitelor și prelucrarea lemnului.

În august 1837, administrația districtului Solca a propus ca slovacii de la Tereblecea și Crasna să întemeieze împreună cu emigranții germani din Boemia o colonie pe valea râului Negrileasa. Acest teritoriu se afla în sudul Bucovinei, aparținând Fondului bisericesc Ilieșești. În august 1838, comisia de colonizare condusă de comisarul Hoppe a început tratativele cu imigranții despre condițiile stabilirii lor în Bucovina. Slovacii au refuzat chiar de la început să se așeze la Negrileasa. Din cauza condițiilor severe de trai coloniștii cereau să fie scutiți de impozite timp de 10 ani. Întemeierea coloniei Schwartzthal s-a înfăptuit abia în 1842. Inițial locuiau aici 28 familii de germani din Boemia⁴⁸, scutiți de impozite numai pe șase ani. Concomitent a fost întemeiată colonia Poiana Micului (Buchenhain), așezată pe cursul superior al râului Humor, mai la nord de mănăstirea cu același nume. Aici s-au așezat în toamna anului 1841 40 familii germane și 40 familii slovace venite din Crasna⁴⁹. În conformitate cu recensământul oficial din 1880 la Poiana Micului existau 1.232 locuitori, dintre care 1.227 erau romano-catolici (dintre aceștia 589 erau germani). În același an la Schwartzthal locuiau 343 persoane, dintre care 330 erau germani romano-catolici⁵⁰.

Colonia Clit a fost întemeiată lângă Lichtenberg, până la mijlocul secolului XIX. Aici s-au stabilit în 1843 16 familii de germani din Boemia. În 1880 în această colonie locuiau 899 persoane, dintre care 451 erau germani romano-catolici⁵¹. Aici mai locuiau ruteni și români.

Toate coloniile germane întemeiate în perioada administrației galițiene au fost așezate pe teritoriul Fondului bisericesc al Bucovinei. Majoritatea coloniilor constituite mai târziu au fost așezate pe proprietăți private. Astfel, în 1850 circa 20 familii de germani din Boemia și Austria Inferioară s-au așezat pe moșia satului

Banila Moldovenească și au întemeiat colonia Augustendorf⁵².

Pe teritoriul moșiei Berhomet, proprietatea boierului Vasilko, au fost întemeiate ulterior coloniile Alexanderdorf (1860) și Katharinendorf (1869), iar pe teritoriul satului Jadova s-au format coloniile Jadova Nouă (1885) și Nikolausdorf (1893). Un număr însemnat de germani s-au stabilit la Bălăceana (1848), Storojineț (1851), Hliboca (1857/58), Stăneștii de Jos (1860). Germanii nu au format colonii aparte în aceste localități ci au locuit împreună cu băștinașii. Majoritatea coloniilor germane din a doua jumătate a secolului XIX s-au constituit în districtul Storojineț, însă în perioada anterioară, a administrației galițiene, au fost întemeiate cvasi-totalitatea coloniilor germane. Concomitent, un număr mare de funcționari, negustori, meșteșugari și militari germani s-au stabilit cu traiul în orașele, târgurile și satele mai importante din Bucovina. Pondere germanilor era mare îndeosebi la Cernăuți, Rădăuți, Suceava, Câmpuung, Siret, Gura Humorului, Vatra Dornei, Solca.

La Cernăuți locuiau deja în 1795 68 familii de germani evanghelici (35 în orașul propriu zis și 33 în Roșă)⁵³. La 3 noiembrie 1796 se constata într-un raport că la Cernăuți, Roșă, Sadagura și Boian locuiau cel puțin 100 familii evanghelice (circa 400 persoane)⁵⁴. După întemeierea coloniilor protestante germane (1787-1789), Ștefan Hübel a fost numit în martie 1791 pastor pentru acele comunități. Germanii evanghelici de la Cernăuți cereau pentru ei un pastor aparte, care a fost numit abia în ianuarie 1797 în persoana unui oarecare Kern.

La Cernăuți însă numărul germanilor romano-catolici era și mai mare decât al celor protestanți. Colonizarea elementelor germane în Bucovina în timpul administrației galițiene a influențat structura populației de aici. Indispensabile pentru determinarea exactă a numărului de germani din Bucovina anilor '50 ai secolului XIX sunt lucrările lui Joseph Hain și Karl Czoernig⁵⁵. J. Hain îndeplinea atunci funcția de secretar ministerial al serviciului direcției statisticii administrative, iar K. Czoernig era șeful direcției statisticii administrative din imperiu.

K. Czoernig nota despre enclava germană din Bucovina: "În Bucovina populația germană locuiește exclusiv numai de la începutul dominației austriece. Împreună cu populația germană numeroasă de la Cernăuți și din împrejurimile sale, de la Siret, Suceava, Rădăuți, Solonețul Vechi, Solca, Arbore, Gura Humorului, Vama, Câmpulung Moldovenesc, acest ținut conține două tipuri de colonii:

a) Coloniile întemeiate de împăratul Iosif al II-lea la Tereblecea, Sf. Onufri, Frătăuții Vechi, Milișăuți, Satul Mare, Ițcanii Noi și Ilișești și sunt populate cu nemți din vestul Germaniei și așezările Lichtenberg, Buchenhain, Schwarzthal și Poiana Micului, întemeiate în timpurile mai noi de germani din Boemia;

b) Locuitorii germani din satele montane (Cârlibaba, Iacobenii, Pojorâta, Luisenthal, Eisenau, Freudenthal, Bucșoia, Stulpicani) sunt majoritatea din Zips și sași din Transilvania sau sosiți din ținuturile vestice ale Austriei și din Bavaria, care locuiesc la salina Cacica și la fabricile de sticlă din Crasna, Gura-Putnei și Voevodeasa⁵⁶.

Conform datelor statistice avansate de J. Hain populația Bucovinei număra în 1846 371.131 locuitori (25.000 germani)⁵⁷. K. Czoernig constata că în 1850 populația Bucovinei era de 380.826 locuitori (25.592 germani)⁵⁸. Conchidem pe baza acestor date că la mijlocul veacului XIX germanii dețineau o pondere de circa 6,72% din totalul populației Bucovinei. La sfârșitul administrației militare locuiau în Bucovina numai circa 1.580 germani (1,17% din totalul populației). Pe parcursul administrației galițiene populația germană s-a mărit de 16 ori. În același timp, populația totală a Bucovinei a sporit cu circa 182% (la sfârșitul administrației militare populația ținutului era de circa 135.000 locuitori).

Procentul germanilor din Bucovina a crescut și în următoarele decenii. Tabelul următor indică numărul germanilor pe districte, în conformitate cu datele recensămintelor oficiale de la 31 octombrie 1857 și 31 decembrie 1869⁵⁹.

Denumirea districtului	1857			1869		
	Total populație	germani	în %	Total populație	germani	în %
Cernăuți (orașul)	26.345	6.944	26,3	33.884	6.636	19,5
Cernăuți (ținutul)	66.975	2.379	3,5	74.367	2.422	3,1
Câmpulung	26.352	5.131	19,4	35.557	7.711	21,7
Coțmani	75.556	605	0,8	76.082	549	0,7
Rădăuți	66.751	9.552	14,3	73.601	6.074	8,2
Siret	31.542	3.116	9,8	46.929	5.189	11
Storajineț	70.388	2.660	3,7	54.344	5.276	9,7
Suceava	58.912	5.246	8,9	69.023	6.107	8,9
Vijnița	34.099	301	0,9	48.177	1.101	2,3
Total	456.920	35.934	7,8	511.964	41.065	8

În continuare, numărul populației germane din Bucovina nu s-a modificat în mod semnificativ, creșterea populației datorindu-se în principal sporului numeric.

Începând cu anul 1881, recensămintele oficiale austriece au început să înregistreze populația după criteriul limbii de comunicare (*Umgangssprache*). Datorită acestei modificări recensămintele austriece au constatat o mărire bruscă a populației de limbă germană din Bucovina. Conform recensămintelor austriece

din 31 decembrie 1880, 1890 și 1900, structura populației din Bucovina se prezenta astfel⁶⁰:

Anul	Total populație	Germani	În %
1880	568.453	108.820	19,14
1890	642.495	133.501	20,78
1900	723.504	159.486	22,04

După criteriul național însă, ponderea populației germane în ansamblul populației era mult mai mică. Astfel, în 1900, din 159.486 vorbitori de limbă germană 91.907 erau evrei, 47.113 de confesiune romano-catolică, 18.000 evanghelici, 2.334 ortodocși, 132 aparțineau altor națiuni⁶¹. În 1910, la un total de 794.869 locuitori, 68.219 erau germani (8,58%)⁶².

Deși erau o minoritate numerică, germanii au jucat un rol principal în viața economico-socială, politică și culturală a Bucovinei. Treptat, ei au pus stăpânire pe o însemnată parte a fondului funciar și silvic, pe exploatarea miniere și forestiere. Prin locul și rolul lor în administrația ducatului, coloniștii germani au reușit să transforme, parțial, mai ales orașele în "insule de cultură și civilizație occidentală".

Limba germană devenise dominantă în Bucovina, un argument grăitor în această privință constituindu-l faptul că aproape toți evreii de aici erau considerați vorbitori ai acestei limbi. A se compara acest fapt cu situația din Galiția de la sfârșitul dominației austriece, când majoritatea evreilor de acolo vorbeau limba poloneză, chiar elementul germanic de acolo suferind o asimilare treptată.

Populația germană era mai numeroasă în partea centrală și de sud a Bucovinei, unde românii constituiau majoritatea populației. În zonele populate compact de către ucrainenii minoritatea germană era neînsemnată. Astfel, în conformitate cu ultimul recensământ austriac din 1910, în districtele Coțmani, Zastavna, Vașcăuți și Vijnița locuiau 193.962 persoane, dintre care 162.578 erau ucrainenii (circa 83,8%), **1.481 germani (0,7%)** și 517 români (0,3%)⁶³.

Urmarea nefastă a dominației austriece în Bucovina a fost modificarea caracterului etnic al ținutului, în urma politicii de colonizare și migrației însemnate de elemente alogene, românii nu mai constituiau majoritatea etnică în această provincie. Majoritatea moșiilor aparținând bisericii ortodoxe române și boierilor moldoveni au fost treptat înstrăinate.

Totuși, nu trebuie negat faptul că dominația austriacă a avut și urmări pozitive. Legislația austriacă a contribuit la dezvoltarea economică a ținutului, fiind stimulată economia de piață și relațiile de schimb capitaliste. S-a diversificat viața economică a ținutului, a început să se dezvolte industria extractivă și forestieră.

Dominația austriacă a adus în Bucovina elemente de civilizație și cultură

europeană. O dezvoltare deosebită au avut-o orașele, în special Cernăuți, Rădăuți, Suceava, deși această creștere rapidă a populației orășenești nu era favorabilă elementului românesc. Funcționarii austrieci au avut meritul păstrării păcii și liniștii în acest ținut, cu o populație formată din naționalități de confesiuni diferite.

NOTE

1. J. Polek, *Die Vereinigung der Bukowina mit Galizien im Jahre 1786*, în *JBLM*, 8/1900, p. 54.
2. *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, partea I, Chișinău, 1975, p. 435. În continuare se va cita *MEF*.
3. R.F. Kaindl, *Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Oesterreich*, Innsbruck, 1902, p. 321.
4. *Ibidem*, p. 337.
5. *Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode 1862-1871*, Lemberg, 1872, p. 203.
6. J. Polek, *Zur Frage der Errichtung eines röm-kath. Bistums in der Bukowina*, în *JBLM*, 16/1908, p. 30-31.
7. *Die Zipser in der Bukowina*, în "Neuland", 9/1956, nr. 24.
8. R.F. Kaindl, *op. cit.*, p. 390.
9. I. Nistor, *Românii și rutenii în Bucovina*, București, 1915, p. 100.
10. J. Polek, *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783*, p. 63.
11. R.F. Kaindl, *op. cit.*, p. 398.
12. *Ibidem*, p. 517-518.
13. J. Polek, *Zur Frage der Errichtung...*, p. 30.
14. *Ibidem*, p. 30-31.
15. *Ibidem*, p. 33-34.
16. *Bukowina. Heimat von Gestern*, Karlsruhe, 1956, p. 39.
17. J. Polek, *Das Entstehen und die Entwicklung der evangelischen Pfarrgemeinde in Czernowitz*, în *JBLM*, nr. 5/1897, p. 58.
18. Daniel Werenka, *Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich (1774-1785)*, Czernowitz, 1895, p. 185-195.
19. Arhiva regională de stat din Cernăuți (*ARSC*), Fond 1, inventar 1, dosar 8.025. În continuare se va cita *ARSC*.
20. *Die Zipser...*, în "Neuland", 9/1956, nr. 24.
21. R.F. Kaindl, *op. cit.*, p. 340.
22. *Die Zipser...*
23. *ARSC*, fond 1, inventar 1, dosar 8.025.
24. R.F. Kaindl, *op. cit.*, p. 343.
25. *Ibidem*, p. 344.
26. *Ibidem*, p. 353.
27. *ARSC, Ibidem*.
28. R.F. Kaindl, *op. cit.*, p. 359.
29. *Ibidem*, p. 361.
30. *Ibidem*, p. 378.
31. Bredetzky S., *Historisch-statistische Beitrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa, nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischen Ordnung*, Brün, 1812, p. 153, 162; J.H. Biderman, *Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung (1775-1875)*, Lemberg, 1876, p. 60.
32. *ARSC*, fond 1, inventar 4, dosar 747.

33. *Ibidem*, fond 1, inventar 1, dosar 8.025.
34. R.F. Kaindl, *op. cit.*, p. 384.
35. I. Nistor, *Românii și rutenii...*, p. 384.
36. R.F. Kaindl, *op. cit.*, p. 502-508.
37. *Ibidem*, p. 428-429.
38. *Ibidem*, p. 429.
39. Bukowina. *Heimat von Gestern...*, p. 88.
40. Bredetzky, S., *op. cit.*, p. 136, 153, 158-159, 167, 170, 176, 181.
41. ARSC, fond 1, inventar 1, dosar 8.025.
42. R.F. Kaindl, *op. cit.*, p. 441.
43. *Ibidem*, p. 448.
44. J. Polek, *Zur Frage der Errichtung...*, p. 41.
45. R.F. Kaindl, *op. cit.*, p. 453.
46. ARSC, fond 3, inventar 1, dosar 1.475.
47. R.F. Kaindl, *op. cit.*, p. 461.
48. J. Polek, *Zur Frage der Errichtung...*, p. 41.
49. R. F. Kaindl, *op. cit.*, p. 474.
50. *Special Orts-Repertorium der Bukowina*, vol. III, Viena, 1885, p. 7.
51. *Ibidem*, p. 14.
52. Bukowina. *Heimat von Gestern...*, p. 91.
53. J. Polek, *Das Entstehen und die Entwicklung...*, p. 60.
54. *Ibidem*, p. 64.
55. J. Hain, *Handbuch der Statistik der österreichischen Kaiserstaates*, Vol. 1, Viena, 1852; K. Czoernig, *Ethnographie der österreichischen Monarchie*, vol. 1, Viena, 1857.
56. K. Czoernig, *op. cit.*, p. 43.
57. J. Hain, *op. cit.*, p. 240.
58. K. Czoernig, *op. cit.*, p. 74-80.
59. *Hauptbericht der Handels - und Gewerbekammer für das Herzogthum Bukowina und Topographisch - statistische Darstellung des Kammerbezirkes mit Schluss des Jahres 1861*, Cernăuți, 1862, p. 104-105; *Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871*, Lemberg, 1872, p. 65.
60. A. Zachar, *Die Ergebnisse der Volks- und Viehzählung vom 31 Dezember 1900 im Vergleich mit denen der Volks- und Viehzählung vom 31 Dezember 1880 und 1890 im Herzogthum Bukowina*, în "Mittheilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina", vol. XI, Cernăuți, 1907.
61. *Ibidem*, p. 76-77.
62. I.E. Torouțiu, *Poporația și clasele sociale din Bucovina*, București, 1916, p. 82.
63. *Ibidem*, p. 82.

THE PROCES OF COLONISATION WITH GERMANS IN BUKOWINA

SUMMARY

At 1774, when the Habsburg Crown annexed Bukowina, there was no German ethnic in the area. A thorough analysis of the process of colonisation made us conclude that in the later period of Habsburg military administration (1774-1786) there were in Bukowina 1580 German ethnics, who represented 1.17%. Their number raised in 1850 to 25,592 (representing 6.7% from a total of 380,826); and in 1910, from a total of 794,899 inhabitants, 68,219 (8.78%) were Germans. They constituted compact communities in urban and rural areas, in the center and in the south of Bukowina.

PROBLEMA AUTONOMIEI BUCOVINEI ÎNTRE ANII 1775-1861

Ștefan Purici

Partea de nord-vest a Moldovei, ocupată de trupele austriece în toamna anului 1774, a fost cedată Austriei "pentru vecie" de către Poarta Otomană prin convenția austro-turcă "pentru cesiune și demarcațiune" din 7 mai 1775, delimitarea definitivă fiind făcută prin convenția din 2 iulie 1776, "însemnătoare a marginilor" teritoriului vizat¹.

La 6 ianuarie 1775, generalul Ellrichschausen întocmea la Lemberg (Lvov), un plan de administrare sub autoritate militară a "districtului moldovenesc", propunând ca denumire pentru acesta "generalatul moldovenesc", care urma să fie compus din două districte². Conte Hadik, președintele Consiliului Aulic de Război, la 14 ianuarie 1775, în timpul prezentării raportului lui Ellrichschausen coregentului Iosif al II-lea, a opinat că în teritoriul ocupat nu trebuie să fie instituită o zonă militară și a obiectat împotriva denumirii de "generalatul Moldovei"³ ca nepotrivită din considerentul menținerii unei vii memorii a fostei apartenențe la Țara Moldovei. Iosif al II-lea a dispus ca zona recent achiziționată să fie numită "districtul Bucovina"⁴.

Administrația Bucovinei, începând cu instituirea ei, în anul 1775, și până la desființarea ei, în anul 1786, a fost o administrație militară și, ca o recunoaștere a individualității etno-politice a noului teritoriu, a depins, pe linie administrativă, direct de Consiliul Aulic de Război din Viena⁵. Generalul Gabriel von Spleny, primul guvernator militar al Bucovinei (1775-1778), a primit ordinul expres al coregentului Iosif al II-lea de a menține totul strict "in statu quo" în provincia recent alipită, de a evita tot ce ar semăna a fi o nouă formă de guvernare, de a păstra neștirbit tot ceea ce a fost bun înainte, obiceiurile și religia locuitorilor din ținut⁶. Bucovina, ca un teritoriu alipit Austriei, în primii ani după anexare, s-a bucurat de o relativă autonomie politico-administrativă.

Dar Casa de Habsburg, urmărind ruperea legăturilor firești ale locuitorilor din teritoriul anexat cu consăngenii lor din Țara Moldovei și orientarea efectivă a Bucovinei spre provinciile ereditare ale imperiului, în virtutea drepturilor sale de suveranitate asupra ținutului achiziționat, va introduce, treptat, prin reformele înfăptuite, în conformitate cu spiritul iosefinist⁷, dominant în epocă, concepțiile sale în domeniul politic, administrativ, bisericesc și cultural. Încă până la includerea oficială a nord-vestului Moldovei în componența Austriei, în decembrie 1774, generalul Spleny a propus Curții de la Viena un șir de măsuri în scopul instalării

administrației habsburgice în teritoriul recent ocupat prin trecerea în competența comandantului militar al zonei, ajutat de un comitet de afaceri, a tuturor problemelor de natură economică, social-politică sau culturală și religioasă. Unul dintre punctele principale ale proiectului înaintat îl constituia îndepărtarea autohtonilor din orice funcție administrativă sau juridică și înlocuirea lor cu ofițeri austrieci⁸.

Cu toate că aceste propuneri n-au fost acceptate, pentru moment, de către guvernul central, după prestarea jurământului de credință față de dinastia Habsburgică, în octombrie 1777, guvernatorul încearcă să modifice sistemul tradițional de organizare a ținutului sub pretextul că Bucovina nu se bucura de o administrație bună. El cere insistent de la Viena să i se trimită câte un judecător militar - auditor - la Cernăuți și Suceava și 5 directori administrativi pentru orașele Cernăuți, Siret, Suceava și pentru ocoalele Câmpulung Moldovenesc și cel Rusesc. Gabriel von Spleny motiva cererea sa prin faptul că autohtonii - "Bukowiner Nationalisten" - n-ar fi fost buni pentru aceste posturi fiindcă ei "știu să judece numai după obiceiul moldovenesc, stau prea mult sub influența preoților și a bisericii pentru ca să poată judeca după datinile civilizate, nu-i poți îndupleca să execute prompt ordinele primite, necunoscând subordonarea oarbă"⁹. În ciuda faptului că folosește în posturi secundare și localnici ca, de pildă, Vasile Ieremievici și Mihalache, guvernatorul militar al Bucovinei se va înconjura, în scurt timp, cu o adevărată "armată" de funcționari militari, uneori și civili, austrieci ca: Schimdebauer, Metzger, Pitzelly, Sigowsky, Erggelet ș.a.

Odată cu instalarea, la 6 aprilie 1778, a noului guvernator militar al Bucovinei, generalul Karl von Enzenberg, s-a continuat acțiunea de uzurpare a instituțiilor tradiționale moldovenești, încercându-se realizarea unor măsuri concrete în scopul transformării provinciei într-o zonă militară de graniță. Pe baza unui studiu amănunțit asupra întregii vieți economice și sociale a Bucovinei, generalul Enzenberg a propus, la 30 decembrie 1779, Consiliului Aulic de Război un șir de măsuri concrete privind reorganizarea provinciei, printre care: reorganizarea satelor și transformarea lor în sate model prin colonizarea cu agricultori germani și ucrainieni; înființarea a 6 oficii gospodărești camerale care să se ocupe de administrarea bunurilor ce urmau a fi preluate de către stat de la mănăstiri și a bunurilor camerale; transformarea în funcționari de stat, cu leafă din vistieria imperială, a directorilor districtuali, a primarilor orașelor și a consilierilor lor etc.¹⁰. În plus, guvernatorul militar raporta cu insistență Curții de la Viena referitor la urgența ruperii oricăror legături dintre Bucovina și Moldova, realitate ce era o piedică substanțială în procesul de integrare a ținutului în componența Austriei.

Aceste propuneri au fost introduse în Bucovina numai treptat și cu multă prudență. Teama de o reacție negativă a întregului popor¹¹, unele considerente geopolitice, l-au determinat pe Iosif al II-lea să nu dea curs tuturor propunerilor lui Enzenberg, ci să convoace o conferință specială, la care să se dezbată problemele organizării viitoare a Bucovinei. La conferința de la Viena, convocată în aprilie 1780, au fost formulate câteva soluții privitoare la soarta acestei provincii. Unii

dintre participanți au propus înglobarea Bucovinei în confiniul militaro-grăniceresc de la Năsăud. Alții au opinat pentru încorporarea Bucovinei în provincia Galiția. O soluție intermediară a fost a acelor care au recomandat divizarea provinciei în două: zona dintre Prut și Nistru să fie trecută la Galiția, iar partea de sud să fie alipită districtului grăniceresc de la Năsăud¹². Totuși, participanții la conferință n-au putut conveni asupra unei anumite propuneri. Coregentul Iosif al II-lea, la 21 aprilie 1780, a anunțat Consiliul Aulic de Război că se va ocupa personal de problema organizării viitoare a Bucovinei. S-a decis ca, deocamdată, Bucovina să fie considerată un cerc administrativ sub comandament militar, iar pentru soluționarea problemelor administrative curente să se creeze la Cernăuți un Oficiu cercular (Kreisamt) cu două directorate, la Cernăuți și Suceava, ceea ce însemna, practic, menținerea pentru încă o anumită perioadă a vechilor forme de organizare autohtonă, a autonomiei relative.

Planurile de renunțare la stato quo ante și de alipire la un teritoriu sau altul a Bucovinei i-a îngrijorat profund pe românii bucovineni. Sub conducerea episcopului Dositei Herescu și a boierului Vasile Balș, sincer adept al iosefinismului, la sfârșitul lunii aprilie 1780, la Cernăuți, s-a întrunit un sfat popular care a adoptat atitudinea locuitorilor provinciei față de eventualele modificări ale statutului politico-administrativ al Bucovinei¹³. Stările reunite s-au pronunțat împotriva intențiilor de divizare ori de alipire a Bucovinei la un teritoriu sau altul. Întemeindu-se pe această hotărâre, Vasile Balș¹⁴ a alcătuit două documente importante: "Prea plecată Pro Memorie" (Unterhäniges Pro Memoria) și mai vasta "Descrierea Bucovinei și a situației ei interne" (Beschreibung der Bukowina und deren innern Verhältniss), pe care, la 13 noiembrie 1780, le-a înaintat președintelui Consiliului Aulic de Război, contele Hadik, cu rugămintea de a fi prezentate împăratului. Înfățișându-se drept "cetățean al acestei lumi", preocupat de "binele obștesc", boierul bucovinean a adus un șir de argumente istorice, politice, economice, sociale, culturale, uneori discutabile, în favoarea menținerii în continuare a Bucovinei sub administrație militară, deci în sprijinul ideii de autonomie provincială, formulând, concomitent, un adevărat program de reorganizare a întregii vieți publice din acest teritoriu¹⁵.

Spre deosebire de D. Herescu, V. Balș și alți locuitori ai Bucovinei, o parte însemnată a românilor bucovineni n-a dorit să accepte instaurarea dominației austriece și permanentele încercări ale Habsburgilor de a modifica realitățile social-politice din teritoriul anexat. Astfel, de pildă, intențiile de a abroga statutul politico-juridic al Bucovinei, măsurile de reorganizare a administrației provinciei, au provocat, în anul 1780, răzvrătirea mazililor din capitala ținutului, orașul Cernăuți. Aceștia au condamnat trecerea episcopului Dositei Herescu în slujba austrieșilor, susținând că își vor alege singuri episcop, după demiterea actualului conducător al diecezei bucovinene¹⁶. Protestând împotriva noilor autorități, răzvrățiții au constituit un consiliu aristocratic sub conducerea paharnicului Leon Imbault, fost staroste de Cernăuți, pe vremea Moldovei. Potrivit raportului general-feldmareșalului Drechsel, care a fost însărcinat să cerceteze cauzele tulburărilor

din Cernăuți, scopul constituirii numitului consiliu era de "a se sustrage legii"¹⁷. În anul 1780, nobilimea română din Bucovina, dezaproband instaurarea administrației habsburgice, a încercat să formeze ceea ce astăzi s-ar numi organe paralele ale puterii. În plus, una dintre principalele revendicări ale mazărilor a fost cererea de a fi utilizate în serviciul administrației Bucovinei persoane din rândul lor¹⁸, adică băștinașe, pentru a nu permite degradarea statutului provinciei.

Situația a devenit atât de gravă, încât Karl Enzenberg s-a văzut nevoit să-l trimită pe Vasile Balș la Iași, pentru a primi informații referitoare la statutul și rolul pe care-l jucau mazării în timpul Moldovei. Constantin Moruzi, domnul Moldovei, a refuzat să-i dea trimisului informații înscrise într-un document oficial, astfel că rămâne să ne biziim pe veridicitatea raportului întocmit de V. Balș. Boierul bucovinean i-a relatat lui W. Schröder, șeful Comandamentului militar al Galiției, că Domnul Moldovei l-a "însărcinat a comunica verbal Excelenței Voastre: <<că nu trebuie de avut nici o stimă pentru ei (mazării din Cernăuți - n.n.), nici a acorda vreo crezare în certurile lor, pentru că ei totdeauna au fost ceea ce sunt acum, înclinați spre procese și alte reclamații nefondate, beție și tulburări și mai ales cei din districtul Cernăuților>>"¹⁹. Situația tensionată a persistat în capitala provinciei în decursul a câțiva ani²⁰ și această opoziție a mazărilor a contribuit într-o măsură considerabilă la atenuarea procesului de reforme realizate în Bucovina, având repercusiuni și asupra poziției autorităților de la Viena.

Iosif al II-lea, căruia i-au fost prezentate, la 23 noiembrie 1780, cele două memorii sus-numite ale lui Vasile Balș, a decis ca cele cerute să rămână "în suspenso", continuându-se măsurile în vederea alipirii Bucovinei la Galiția și Transilvania²¹. Totuși, ținând cont de situația creată la Cernăuți, la 10 decembrie 1780, împăratul a hotărât să ceară părerea contelui E. Blümegen care și-a exprimat opinia că "Bucovina în nici un caz nu trebuie unită cu altă provincie, ci să fie tratată ca o provincie cu totul separată", pentru ca, prin aceasta, să se câștige "simpatia și încrederea națiunii moldovene"²².

La 5 aprilie 1781, Vasile Balș a înaintat noi propuneri în care iarăși insista asupra necesității menținerii individualității Bucovinei, a înființării de școli publice din veniturile mănăstirilor, a stimulării țăranilor în muncă, prin privilegii și răsplăți²³. În urma spiritului de agitație întreținut de mazării bucovineni, grație memoriilor adresate Curții de la Viena, împăratul Austriei, Iosif al II-lea, a dispus, la 20 mai 1781, menținerea administrației militare și rămânerea Bucovinei sub conducerea Consiliului Aulic de Război²⁴.

Acestuia din urmă i s-a ordonat să schițeze un proiect de constituție a ținutului, care să prevadă o administrație ușoară și dreaptă, dar profitabilă pentru visteria imperială²⁵.

Astfel, la începutul anilor '80 ai secolului al XVIII-lea, românii bucovineni au reușit, cu toate că nu pentru mult timp, să apere integritatea micii lor patrii, pronunțându-se prin memorii și fapte în favoarea autonomiei Bucovinei.

În timpul vizitei sale în Bucovina, între 14-19 iulie 1783, Iosif al II-lea și-a

exprimat intenția de a înlocui administrația militară cu una civilă fiindcă, susținea împăratul, "spiritul național al populației de aici ar fi potrivnic" menținerii acesteia. La 16 septembrie 1786 împăratul a semnat actul de desființare a administrației militare și înlocuirea acesteia cu una civilă²⁶. Iar la 1 noiembrie 1786, sub presiunea cercurilor politice galițiene²⁷, Bucovina a fost încorporată în provincia imperială Galiția, ca al 19-lea cerc administrativ²⁸. Alipirea Bucovinei la Galiția a fost, acest fapt este recunoscut de majoritatea cercetătorilor, un moment negativ în evoluția național-culturală a provinciei anexate. Au fost închise un șir de școli populare, restul au fost trecute sub îndrumarea Consistoriului romano-catolic din Lemberg; au fost deschise larg porțile pentru așezarea țară a unei mulțimi de funcționari, țărani, meșteșugari, negustori, învățători, preoți etc. din Galiția vecină; au fost adoptate măsuri de catolicizare a bucovinenilor; limba română, în scurt timp, a fost îndepărtată din viața publică a Bucovinei²⁹, etc.

Inițial, bucovinenii n-au îndrăznit să protesteze față de împotriva nedreptății făcute. În schimb, au făcut-o pe alte căi. Este suficient să amintim faptul că, în decurs de doi ani de la înglobarea Bucovinei, în cadrul Galiției, populația ținutului s-a redus, potrivit cifrelor oferite de administrația cercuală, de la 27.245 de familii la 22.412, cele circa 21.750 de persoane (în realitate numărul lor a fost mai mare) refugiindu-se în Moldova³⁰.

Instaurarea pe tronul Austriei a unui nou împărat, Leopold al II-lea (1790-1792) le-a insuflat românilor bucovineni speranțe într-o soartă mai bună. În anul 1790, Vasile Balș alcătuiește și trimite noului împărat un memoriu prin care cerea separarea Bucovinei de Galiția. Doleanța era motivată prin faptul că deosebirea de limbă, de datini și de obiceiuri ce există între Bucovina și Galiția constituie o reală piedică în calea coordonării administrative a ambelor provincii. Patenta imperială din 29 septembrie 1790 a împăratului Leopold al II-lea dispunea că "unirea săvârșită în anul 1786 numai cu scopul de a simplifica administrația publică nu mai poate dăinui", deoarece experiența a arătat că "după origine, grai, moravuri, datini și confesiune" locuitorii se deosebesc de cei din Galiția și că deci "nu se poate aștepta o împreunare și contopire adevărată". S-a hotărât ca Bucovina să fie separată de Galiția în așa fel ca ea, în viitor, să nu fie considerată ca parte a acestei țări a Coroanei, statutele ei să nu facă parte din statutele galițiene. Rezoluția imperială specifica faptul ca administrația de stat și aulică să rămână în continuare, din considerente de precauție, într-o împreunare cu Galiția care promite Bucovinei siguranță și bună primire³¹. Acest decret confuz n-a condus la separarea imediată de Galiția. Nici memoriul nobilimii bucovinene adresat, în anul 1791, Oficiului cercual al Bucovinei, care conținea rugămintea de a fi redeschise mănăstirile desființate la 1783, în urma reformei eclesiastice³², n-a schimbat cu nimic situația.

Moartea lui Leopold al II-lea și înscăunarea noului împărat Francisc I (1792-1835) au dus la amânarea separării Bucovinei de Galiția. Totuși, începând cu anul 1792, Bucovina primi o "Tabulă a Țării" proprie și un for de judecată propriu, mai

întâi pentru popor și apoi și pentru nobili. Numirea românului Vasile Balș în postul de căpitan cercual al Bucovinei (1792-1805)³³ trebuia să micșoreze, în opinia guvernanților austrieci, nemulțumirile bucovinenilor în legătură cu pierderea individualității politico-administrative și sociale a ținutului lor. Însă nobilimea bucovineană a refuzat în mod demonstrativ să participe la ședințele Seimului din Lemberg³⁴. În anul 1804 Bucovina a primit un "Forum nobilium", adică o instanță de judecată proprie, dar în 1817 aceasta a fost din nou alipită la cea din Galiția.

În perioada postiosefinistă, caracterizată prin conservatorism și regres, Curtea de la Viena nu mai dorea să tolereze apeluri sau atacuri îndreptate spre modificarea structurii sociale și administrative a imperiului, proclamat la 10 august 1804. Din această cauză românii din Bucovina, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, au luptat, mai ales, împotriva degradării individualității culturale și religioase a ținutului lor în cadrul multietnicului imperiu, orice manifestări politico-naționale fiind prohibite și persecutate cu toată severitatea³⁵.

"Primăvara popoarelor" a descătușat acele "dorințe ale popoarelor", adică doleanțele lor naționale, politice, sociale, etc., care, până la acel moment (1848), au fost "sever interzise"³⁶, aveau să constate chiar coloniștii germani din Frătăuții Vechi într-un memoriu adresat Dietei de la Viena.

Chestiunea centrală, în jurul căreia s-au grupat reprezentanții cei mai valoroși din toate categoriile sociale românești din Bucovina, precum și un însemnat număr de membri ai elitelor politice și economice neromânești, a fost dezideratul separării de Galiția și constituirii unei provincii autonome. Unii din liderii mișcării naționale românești din Bucovina au colaborat, paralel, cu românii din Principate în vederea constituirii unui stat național România sub supremație habsburgică și, după eșecul suferit de acest proiect, au conlucrat cu conaționalii lor din celelalte teritorii românești aflate în componența Imperiului austriac, în direcția formării unei provincii autonome, care să-i cuprindă pe toți românii austrieci, sau, cel puțin, a unei mitropolii românești în Austria. Tema dată necesită o reflectare detaliată ce nu poate fi încadrată în limitele prezentului studiu, revendicând o abordare separată. Din această cauză ne vom concentra doar asupra problemelor legate de dobândirea autonomiei Bucovinei.

Pe fundalul manifestărilor revoluționare din toate colțurile Imperiului austriac, la Cernăuți, în 8/20 mai 1848, la inițiativa comitetului de acțiune³⁷, ales de întrunirea populară din 10/22 martie 1848³⁸, a avut loc o mare adunare a bucovinenilor la care au participat reprezentanți ai clerului, boierimii liberale, țărănimii, orășenilor și ai minorităților etnice³⁹. Adunarea l-a ales ca președinte pe Doxachi Hurmuzachi și a luat în dezbatere revendicările generale ale populației din Bucovina. La începutul lunii iunie 1848, revendicările, înainte de participanți, au fost definitive într-un program din 12 puncte, sub denumirea de "Petiția Țării". Documentul fusese semnat de peste 230 de bucovineni din toate, practic, clasele și categoriile sociale și etniile existente în Bucovina⁴⁰. "Petiția Țării" a reprezentat, comenta gazeta "Bucovina", "cea mai adevărată expresie a opiniei publice și a

conglăsuitoarelor dorinți ale națiunei"⁴¹.

Revendicările de ordin național-politic "ale unei țări care, deși mică, se specifica în acest document, apare totuși ca reprezentantă a unei naționalități deosebite, a celei române"⁴², constau în: 1) autonomia Bucovinei și separarea ei de Galiția, convocarea unei diete provinciale (art.1); 2) conducere provincială proprie, atât administrativă cât și politică și juridică (art.3); 3) păstrarea naționalității prin întemeierea școlilor populare și înființarea unei catedre de limba și literatura română. Angajarea în funcții publice a indivizilor "ce cunosc deplin limba țării", ținându-se cont de pământeni, și obligația autorităților provinciale "de a primi cereri în limba românească și într-aceeași limbă să le soluționeze" (art.2); 4) recunoașterea egalității politice și religioase a tuturor confesiunilor, prin "desființarea tuturor îngrădirilor și greutăților provenite din cauza acestor deosebiri" (art.6)⁴³.

"Petiția Țării" reprezenta o sinteză și un compromis între diversele clase și categorii sociale și etniile din Bucovina, un program ce conținea revendicări general acceptate, posibile de realizat în întregime în condițiile de atunci. Soliditatea și justețea revendicărilor înaintate urmau să impresioneze autoritățile habsburgice prin caracterul extrem de divers din punct de vedere social și etnic al semnatarilor, prin adeziunea la acest program a unor nobili și clerici de vază, a Episcopului Bucovinei etc. Doxachi Hurmuzachi a reușit să unească în jurul acestui program minim nu numai pe patrioții români, ci și pe reprezentanții cu vederi progresiste din rândurile germanilor, ucrainenilor, armenilor și polonilor bucovineni⁴⁴. Doleanțele românilor bucovineni referitoare la separarea de Galiția și constituirea unei provincii autonome, la revenirea în drepturi a pământenilor și a "limbii țării", adică întoarcerea la situația de până la 1786, sau, mai precis, la cea anterioară anexării ținutului la Austria⁴⁵, dar la un alt nivel al evoluției social-politice a societății civile, au fost îmbrățișate și sprijinite de reprezentanții celorlalte etnii din Bucovina, fiindcă urmașii primului val de coloniști și imigranți, ca și românii, nu doreau să fie înlăturați din viața socială, economică, politică și religioasă a ținutului de către imigranții care soseau continuu din alte regiuni ale Austriei, în special din Galiția.

Pentru a salva imperiul de loviturile revoluționare ale popoarelor componente ale împărăției, Casa de Habsburg a fost nevoită să recurgă la convocarea unui parlament al Austriei și să desemneze, în acest scop, efectuarea alegerilor parlamentare în toate provinciile austriece. În viitorul parlament Bucovina a dobândit 8 locuri: unul pentru Cernăuți și 7 pentru circumscripțiile sătășii. Alegerile, care s-au desfășurat în iunie-iulie 1848, au relevat rezultate deosebite: din cei opt deputați aleși, șapte erau țărani și unul era intelectual⁴⁶. Aceste rezultate se datorau realităților social-economice care au domnit în Bucovina în prima jumătate a secolului al XIX-lea și ele au fost programate de guvernul central și influențate de autoritățile provinciale și locale. Guvernanții au pornit de la ideea că oamenii de la sate vor fi mai lesne de manevrat și evenimentele ulterioare aveau să confirme, în mare parte, justețea acestei premise. Pe lângă acestea, Miron Ciupercovici,

Gheorghe Timiș și Lukian Kobîlița s-au evidențiat, ca exponenți ai intereselor țărănimii și apărători ai drepturilor acestei categorii sociale, în deceniul premergător revoluției de la 1848. De o stimă aparte a bucovinenilor se bucura și germanul Anton Kral, directorul gimnaziului din Cernăuți, unul dintre cei nouă membri ai comitetului de acțiune însărcinat cu formularea "Petiției Țării" și semnat al acestui important document. Proprietarii de la țară, aflați sub sabia lui Damocles a violențelor tulburări țărănești, s-au retras, în majoritatea lor, la orașe, lipsindu-le atât curajul de a candida, cât și siguranța într-o eventuală victorie electorală.

Pentru o mai bună înțelegere a evenimentelor ulterioare este necesar să facem o mică paranteză în legătură cu originea etnică a deputaților bucovineni. În istoriografia ucraineană predomină teza că "cinci deputați au fost ucraineni, alții doi - români". Această proveniență socială și națională a primilor parlamentari bucovineni, inclusiv și a germanului A.Kral, corespundea, în general, structurii sociale și naționale a Bucovinei: atât în partea de nord, cât și în cea de sud⁴⁷. Români sunt arătați Mihai Bodnar și Miron Ciupercovici, iar ucraineni sunt numiți Gheorghe Timiș, Vasile Cârste, Vasile Murgoci, Ioan Dolenciuc și Lukian Kobîlița.

Cum au stat în realitate lucrurile putem afla dintr-un raport oficial al căpitanului cercual al Bucovinei, Gheorghe Isăcescu (1840-1849), adresat autorităților vieneze⁴⁸. În document se menționa că "Timiș este de 55 de ani și posedă numai limba moldovenească, fără însă să știe să scrie în această limbă"; V. Cârste avea 34 de ani și era "supus din Boian și posedă numai limba moldovenească, însă nu știe să scrie"; L. Kobîlița de "40 de ani, țăran din Putila, vorbește numai huțanește" și nu știe a citi și scrie⁴⁹.

Despre Ioan Dolenciuc aflăm informațiile necesare din memoriul orășenilor din Suceava, care specifica că acesta era "un țăran care nu știe să scrie, nici să citească, în nici o limbă, ci numai să vorbească rutenește și moldovenește"⁵⁰. I. Dolenciuc, de 66 de ani, era dintre țăranii galițieni stabiliți în Bucovina în căutarea unui trai mai bun. El cunoștea limbile ucraineană și română, dar nu cunoștea "originea constituției anterioare" a teritoriului inclus în componența Austriei la 1775⁵¹, adică n-a fost legat suficient de acest pământ pentru a-i cunoaște bine trecutul, obiceiurile, legile, tradițiile, etc.

Mai dificilă, din lipsa informațiilor documentare, este stabilirea originii etnice a lui V. Murgoci din Coțmani. Dar faptul că a fost ales de către locuitorii despre etnia cărora gazeta "Bucovina" menționa că "sunt mai mult ruteni"⁵² și faptul că purta un nume românesc, ne îndreptățesc să susținem că Vasile Murgoci era un român care, datorită circumstanțelor etno-demografice nefavorabile, rupt în întregime cu neamul său, se considera deja ucrainean și era pierdut pentru cauza românească.

În urma investigațiilor făcute, putem afirma că patru deputați (M. Bodnar, M. Ciupercovici, Gh. Timiș, V. Cârste) erau români, trei parlamentari (L. Kobîlița, I. Dolenciuc, V. Murgoci) erau ucraineni și un ales al poporului (A. Kral) era german. Dacă am putea trece cu vederea peste neregulile oricăror alegeri și, în special, ale

celor de la 1848 (falsificări, presiuni, mituiri, intimidări, dirijare și manevrare din partea autorităților etc.), am putea, la rândul nostru afirma că rezultatele obținute în alegerile parlamentare pot fi parțial explicate prin raportul dintre etniile din Bucovina: cei circa 185 de mii de români (48,6% din totalul populației) și-au ales 4 reprezentanți în parlament (50% din numărul deputaților); 145 mii de ucraineni (38,2%) au fost reprezentați prin 3 parlamentari (37,5%); restul populației (13,2%) a ales 1 deputat (12,5%).

Totuși, activitatea deputaților bucovineni atât în parlamentul austriac, cât și printre alegătorii lor din Bucovina, a depins într-o măsură relativ mică de originea lor etnică. Ea a fost dictată de nivelul conștiinței lor naționale, de orizontul culturii lor generale și, în special, a celei politice, de modul în care interpretau interesele categoriilor sociale pe care le reprezentau, precum și de atitudinea față de interesele celorlalte clase. În această privință, printre parlamentarii bucovineni s-a remarcat, evident, directorul gimnaziului A. Kral; M. Ciupercovici poseda "o inteligență naturală și vorbește chiar nemțește"; M. Bodnar scria și citea în limba română, dar "limba germană o posedă foarte puțin"; Gh. Timiș, V. Cârste, I. Dolenciuc, L. Kobîlița și V. Murgoci erau analfabeți și nu cunoșteau limba germană. Astfel, se explică faptul pe care Anton Kral avea să-l facă public după dizolvarea parlamentului și anume că cinci deputați "au fost un instrument în mâini străine"⁵³ și au putut fi lesne influențați și manipulați de cercuri imperiale⁵⁴.

Din vasta activitate a parlamentarilor bucovineni vom analiza numai acțiunile lor privitoare la statutul politico-administrativ al Bucovinei.

La 1 august 1848, o delegație condusă de E. Hurmuzachi și deputatul rădăuțean M. Bodnar a înaintat, prin intermediul lui Dolhoff, doleanțele bucovinenilor, cuprinse în "Petiția Țării", prezidiului parlamentului din Viena⁵⁵. Anton Kral, împuternicit să ia cuvântul în plenul parlamentului, în numele principiului "egală îndrituire a tuturor naționalităților", avându-se în vedere "nu numai timpul de față, ci și viitorimea", a cerut acordarea autonomiei Bucovinei. În acest scop el a propus alegerea orașului Cernăuți drept capitală a provinciei, aici urmând să-și aibă sediul Dieta Bucovinei, instituțiile și dregătoriile provinciale⁵⁶.

Deputatul rădăuțean M. Bodnar, susținut în permanență de familia Hurmuzachi și personal de Eudoxiu, a fost cel mai convingător și consecvent în revendicarea separării Bucovinei de Galiția. El aprecia obținerea autonomiei provinciale, ca și liderii mișcării naționale românești, drept o condiție vitală pentru demararea unor reforme și modificări cardinale a întregii vieți social-economice și politice din Bucovina, drept o bază temeinică pentru afirmarea, apărarea și dezvoltarea ființei naționale a românilor bucovineni. Printr-o declarație aparte, deputații M. Bodnar și M. Ciupercovici au susținut în întregime revendicările și doleanțele incluse în "Petiția Țării"⁵⁷.

Totodată, "Petiția Țării" a fost sprijinită și dezvoltată printr-un șir de memorii și petiții formulate de populația Bucovinei, care au fost trimise pe adresa împăratului austriac. Astfel, la 30 iulie 1848, la adresa lui Ferdinand I, a fost trimisă

"Petiția locuitorilor din comunele Gura Humorului, Ilișești și Brașca"⁵⁸. Printre doleanțele sătenilor din aceste comune, la un loc de frunte, se număra cererea ca Bucovina, "printr-o lege, să fie declarată provincie autonomă a imperiului austriac și să aibă o administrație proprie"⁵⁹. Același deziderat era adus la cunoștința forurilor vieneze prin memoriile locuitorilor din Pătrăuți, Dărmănești, Straja, Horodnic, Liteni, Câmpulung⁶⁰, ș.a.

La 18 august 1848, deputații M. Bodnar, M. Ciupercovici, Gh. Timiș și reprezentanții comunali I. Niculiță și V. Știrbul au înaintat parlamentului de la Viena o petiție în numele poporului din Bucovina, cerând autonomia ținutului și constituirea sa într-o provincie separată de Galiția, cu administrație proprie, în conformitate cu patentă imperială a lui Leopold al II-lea, din anul 1790, înființarea școlilor populare în limba română în fiecare comună, inaugurarea unei facultăți la Cernăuți, libertatea "absolută" a presei, etc.⁶¹.

Pe o poziție opusă s-au situat alți patru deputați bucovineni, pronunțându-se împotriva autonomiei Bucovinei. V. Murgoci, V. Cârste și I. Dolenciuc au înaintat parlamentului o petiție cu expunerea dorinței de a nu se permite separarea Bucovinei de Galiția. Într-o scrisoare adresată la 30 iulie 1848 lui S. Stanciu, deputat comunal în Bosanci, M. Ciupercovici îl ruga pe acesta să-i informeze pe alegătorii săi că parlamentarul sucevean, I. Dolenciuc, "se încurcă cu galițienii, un lucru jelnic" și "vra el de bunăvoie a băga norodu său spre robie vecinică"⁶². L. Kobîlița a semnat o adresare cu aceeași revendicare⁶³. Spre deosebire de colegii săi, L. Kobîlița a cerut ca, în cazul când unirea între Bucovina și Galiția nu va putea fi menținută, regiunea Bucovinei dintre Prut și Nistru să fie dezlipită de restul Bucovinei și organizată într-un ducat huțanesc cu autonomie⁶⁴. În realitate, deputatul din Putila nu s-a implicat prea mult în acțiunile îndreptate spre menținerea Bucovinei în cadrul Galiției. El a fost interesat de rezolvarea pozitivă a revendicărilor huțulilor din munții Bucovinei, de îmbunătățirea statutului lor social și juridic. Încă în anul 1843 L. Kobîlița și-a exprimat nemulțumirea în legătură cu masiva imigrare a ucrainenilor din Galiția și așezarea lor printre huțulii bucovineni, ceea ce a dus la o înrăutățire considerabilă a situației huțanilor, la micșorarea drepturilor și privilegiilor de care se bucuraseră tradițional⁶⁵. Însă această atitudine a lui L. Kobîlița, precum și abandonarea de către dânsul, într-un timp relativ scurt, a taberei parlamentarilor antiautonomiști, nu reprezintă suficiente temeiuri pentru a afirma, așa precum au făcut-o istoricii A. Jukovski și N. Polonsika-Vasîlenko, că "liderul ucrainenilor bucovineni", deputatul huțan, s-a situat "pe poziția autonomiei politice a Bucovinei"⁶⁶.

La 30 august 1848, deputații V. Murgoci, V. Cârste, L. Kobîlița și I. Dolenciuc au adresat o scrisoare publică țăranilor din Bucovina, în care îi acuzau pe ceilalți parlamentari bucovineni de faptul că aceștia nu sprijină cauza țărănească, adică desființarea obligațiilor feudale. Deputații care se pronunță pentru autonomie, se specifica în scrisoare, urmăresc "scopul de a vinde pre voi (pe țăranii bucovineni - n.n.) preoților și boierilor" și de "a vă arunca iarăși în vechea robie", fiindcă ei au

cerut "ca să fie Bucovina cu Moldova"⁶⁷.

Toate aceste acuzații se bazau pe neadevăruri, deoarece deputații autonomiști au sprijinit fiecare, într-o măsură mai mare sau mai mică, cauza țărănească. M. Bodnar și M. Ciupercovici au intervenit în câteva rânduri (la 11, 18, 26 august și 13 septembrie 1848) în cadrul discuțiilor în parlament cu propuneri de a se anula boierescul fără vreo despăgubire din partea țăranilor⁶⁸. Aceste luări de poziție nu puteau să nu fie cunoscute de adepții menținerii unirii Bucovinei cu Galiția, cu atât mai mult că, la 29 august 1848, autorii scrisorii publice, V. Murgoci, V. Cârste și L. Kobilița (I. Dolenciuc a fost bolnav) au votat împreună cu M. Bodnar, M. Ciupercovici și Gh. Timiș (A. Kral s-a abținut de la vot) pentru propunerea ca toate obligațiile țărănești să fie anulate fără răscumpărare⁶⁹. Ori, pentru semnarea scrisorii publice, problema despăgubirilor era numai o stratagemă pentru realizarea intențiilor lor și ale celor care îi dirijau din umbră.

Pentru a dobândi susținerea țăranilor pentru "unirea Bucovinei cu Galiția", deputații antiautonomiști au demarat în ținut o întreagă campanie de înaintare a petițiilor și memoriilor cu revendicări respective. A fost realizată cu succes atragerea de partea lor a deputatului din Cupca, Gh. Timiș. Anton Gherman din Cernăuți îi scria, la 22 octombrie 1848, că M. Ciupercovici și M. Bodnar⁷⁰, sosiți în Bucovina, duc o agitație pentru separarea de Galiția, "considerând, probabil, că vor putea introduce boierescul lui Ghica⁷¹ în cazul când se va permite înființarea Dietei provinciale la Cernăuți". Inspirându-i această idee insidioasă, A. Gherman îl sfătuia pe "scumpul" său Timiș să se orienteze spre "moșierii nobili și supușii nobililor" din Galiția, "care au gânduri oneste", spre deosebire de gândurile necinstite ale lui Bodnar și Ciupercovici, și "să fie atent cu alt domn din Bucovina", adică cu A. Kral. Deputatul din Cupca era povățuit să acționeze mai întâi pentru anularea "legilor moldovenești care ființau în baza diplomei" lui Ghica și numai după aceea "începeți separarea Bucovinei de Galiția"⁷². Verosimil, Gh. Timiș a aderat la gruparea antiautonomistă din dorința de a soluționa cât mai repede posibil problema obligațiilor feudale ale țăranilor, urmând ca după rezolvarea acestei chestiuni să se încadreze în activitatea de autonomizare a Bucovinei.

În schimb, țăranii bucovineni au fost întărâtați direct împotriva ideii de autonomie a provinciei lor. Ei au fost induși în eroare cu zvonuri de tipul că viitoarea dietă provincială va fi compusă numai din "preoți, boieri, intelectuali și funcționari", sătenii fiind exceptați⁷³. Instituirea unei diete provinciale separate și a diverselor instituții autonome, li se inspira bucovinenilor de la sate, va conduce la majorarea impozitelor. Deoarece "clerul nu plătește nimic, din această cauză să nu se amestece în problemele de stat"⁷⁴. V. Murgoci cerea deputaților comunali din Coțmani, E. Flügner și N. Koreliuk, să ducă agitație și să explice țăranilor că Bucovina n-are nevoie de o dietă proprie, că lor nu trebuie să le fie frică de galițieni, fiindcă "galițienii nu vor lua și nu vor duce în spate casele bucovinenilor"⁷⁵. Ori, bucovinenii aveau deja amara experiență din perioada de până la 1848, când coloniștii și imigranții într-adevăr nu luau nimic cu dâșii, ci se așezau pe

pământurile lor, în satele, munții și pădurile lor.

O astfel de situație paradoxală, ca unii deputați ai Bucovinei să petiționeze "contra Patriei lor" și să-i acuze pe ceilalți parlamentari de "trădarea intereselor țărănimii care i-au ales", a fost posibilă deoarece deputații din Putila, Boian, Hatna, Coțmani și Cupca, explica A. Kral, "s-au lăsat manevrați", devenind "un instrument în mâinile străinilor"⁷⁶. Acești "străini", care dirijau din umbră lupta pentru menținerea Bucovinei în componența Galiției, au fost nobilimea poloneză din Galiția, cointereseată în exploatarea bogățiilor și administrarea Bucovinei⁷⁷; mișcarea națională ucraineană din Galiția care, prin "Consiliul central rutean" din Lemberg, urmărea constituirea din Galiția de Est și Bucovina a unei Galiții "rutene"⁷⁸; funcționarii de toate categoriile din Bucovina care, fiind veniți, în majoritatea lor, din alte provincii ale imperiului în special, din Galiția, în cazul realizării autonomiei și instalării în "dregătorii" a "pământenilor", urmau să părăsească ținutul. "Străinii", în tripla lor înfățișare, urmăreau ca, prin intermediul țărănimii amăgite cu lozincile echității sociale și instigată împotriva elitelor politice și economice autohtone, cu ajutorul deputaților analfabeți, deci ușor manevrabili, care luau cunoștință de petițiile și memoriile bucovinenilor prin mijlocirea unor interpreți părtinitori, să nu permită separarea Bucovinei de Galiția și să folosească potențialul uman și politico-economic bucovinean în propriile lor interese.

Din cele relatate mai sus se poate observa că ideea autonomiei Bucovinei a fost principala doleanță și revendicare a locuitorilor provinciei chiar de la ocuparea ținutului lor de către Austria. Această năzuință a fost susținută și promovată, în anul 1848, de liderii mișcării naționale românești din Bucovina și ea a fost sprijinită de numeroși reprezentanți ai altor etnii din provincie: germani, ucraineni, armeni ș.a. D. Hurmuzachi, I. Vasilco, M. Zota, C. Popovici, I. Miculi, Alexandru și Gheorghe Hurmuzachi, alți pașoptiști bucovineni, au elaborat un program realist de acțiuni care totaliza doleanțele nu numai ale românilor din provincie, în traducerea lui în viață au fost cointeresați și neromânii din Bucovina. A. Jukovski menționa că, în anul 1848, Doxache Hurmuzachi, împreună cu alți boieri români, a întemeiat "Partidul patrioților" (*Patriotenpartei*), la care au aderat atât nemți, cât și ucraineni, și care, sub lozinca "patriotismul bucovinean", milita pentru separarea Bucovinei de Galiția, nutrind, chipurile, "aspirații imperialiste românești"⁷⁹. Faptul că aceste aspirații ale românilor bucovineni n-au avut un caracter "imperialist" îl dovedesc și evenimentele din anii 1848-1849 și 1860-1861, când ideea de autonomie a Bucovinei a fost îmbrățișată de majoritatea covârșitoare a militanților bucovineni de diverse etnii.

În același timp, în mișcarea antiautonomistă, inițiată și dirijată de cercuri politice extrabucovinene, au fost antrenați, pe lângă țărani ucraineni, și românii de la sate. Lor li se insufla ideea, care a prins rădăcini în mentalul țărănesc, că numai prin menținerea Bucovinei în componența Galiției ei se vor putea elibera de toate obligațiile feudale⁸⁰. Această mișcare era întreținută prin stimularea exagerată a interesului de clasă al țărănimii căruia, în mod artificial, îi era opusă problema

autonomiei provinciei. Ea nu poate fi calificată drept "o mișcare pentru reunirea ei (a Bucovinei - n.n.) cu celelalte pământuri ucrainene și, în primul rând, cu Galiția"⁸¹, fiindcă, la mijlocul secolului al XIX-lea, conștiința națională a ucrainenilor din Bucovina "era încă foarte firavă și numai se forma"⁸². Pe de o parte, ucrainenii, strămoșii cărora s-au stabilit în acest teritoriu înainte de anul 1775, se considerau deosebiți de cei din Galiția și se numeau "valahi" din cauză că rădăcinile lor se aflau deja în pământul care, odinioară, a fost parte integrantă a Țării Moldovei, ei vorbeau liber limba română, pe lângă limba lor maternă, împărțeau religia ortodoxă și nu cea unită, precum ucrainenii din Galiția. Această categorie de ucraineni, în mare parte, a sprijinit ideile autonomiste ale românilor bucovineni. Pe de altă parte, ucrainenii care s-au stabilit în Bucovina după 1775 erau fugari de pe domeniile nobililor galițieni ori urmași ai acestora, zilieri la boierii bucovineni. Anume, aceștia erau purtătorii identității naționale ucrainene în ținuturile bucovinene. Nivelul scăzut al conștiinței lor naționale, combinat cu o lipsă totală de intelectualitate ucraineană, faptul că erau conștienți de realitatea viețuirii pe un pământ care n-a fost al lor, nici al părinților sau al strămoșilor lor, au făcut imposibilă apariția, în această perioadă a mișcării naționale ucrainene. Nu putem fi de acord cu calificarea curentului antiautonomist din Bucovina drept o mișcare "proucraineană"⁸³. Cercetătorul T. Sopilniuk, analizând ideile social-politice care circulau în Bucovina la mijlocul secolului trecut, a constatat că ucrainenii bucovineni "încă nu puneau, în anii 40 ai secolului al XIX-lea, problema unificării întregului popor ucrainean". Propaganda, destul de timidă, desfășurată în Bucovina de către "Consiliul central rutean" din Lemberg, datorită nivelului scăzut al conștiinței naționale a ucrainenilor de aici, "nu atingea scopul dorit"⁸⁴.

În toamna lui 1848, parlamentarii M. Bodnar și M. Ciupercovici au părăsit Viena și s-au întors în Bucovina pentru "a calma spiritele agitate de deputații Dolenciuc, Cârste, Murgoci și Kobilița, care s-au pronunțat împotriva despărțirii Bucovinei de Galiția" și "au adresat diferite scrisori mincinoase poporului țărănesc din Bucovina"⁸⁵. Începea o nouă fază în lupta pentru dobândirea autonomiei provinciale - atragerea maselor populare. Pentru a învinge, ideea trebuia să-i unească cât mai strâns pe liderii mișcării naționale românești, pe deputații autonomiști, pe reprezentanții minorităților etnice, pe cei ai clerului ortodox, pe deputații comunali, pe oamenii de rând, etc. Această luptă urma să fie anevoioasă și cu mari dificultăți, fiindcă împotriva separării de Galiția avea să activeze practic întregul aparat administrativ din Bucovina, bine organizat, disciplinat, dotat cu darul de a "convinge" masele fie cu ajutorul biciului, fie cu ajutorul vorbelor dulci, docil indicațiilor superiorilor săi galițieni, cointerestat personal în eșecul autonomiștilor.

M. Ciupercovici și M. Bodnar au desfășurat o amplă campanie de agitație în rândurile țăranilor bucovineni. Împreună cu reprezentanții clerului, ei au circulat prin sate, întâlnindu-se cu alegătorii și adunând semnături în favoarea separării Bucovinei de Galiția⁸⁶.

O delegație numeroasă, compusă din mireni și clerici, în frunte cu D.

Hurmuzachi și M. Ciupercovici, îi va face o vizită episcopului E. Hacman⁸⁷ pentru a dobândi susținerea cuvenită și a antrena în mișcare ierarhia Bisericii ortodoxe din Bucovina. E. Hacman s-a încadrat în mod activ în mișcarea pentru obținerea autonomiei provinciei⁸⁸ deoarece scopurile ei corespundeau în întregime atât intereselor Bisericii ortodoxe bucovinene, cât și intereselor lui personale. Separarea de Galiția trebuia să zădărnicească politica de catolicizare a bucovinenilor, promovată de Consistoriul romano-catolic din Lemberg; revendicarea ridicării rangului Bisericii ortodoxe la nivelul celei catolice și dobândirea respectivelor drepturi și privilegii era o năzuință a tuturor episcopilor ortodocși; scoaterea Bisericii ortodoxe din Bucovina de sub autoritatea Mitropolitului de la Karlowitz era împărtășită atât de clerul bucovinean, cât și de superiorii lui de la Cernăuți. E. Hacman i-a sprijinit pe liderii mișcării naționale românești din Bucovina atât timp cât revendicările înaintate de aceștia nu i-au periclitat situația personală.

Împotriva proiectelor de separare a Bucovinei de Galiția a fost pus în funcțiune un puternic aparat de propagandă și agitație. La Cernăuți, la 1 noiembrie 1848, a avut loc o adunare a reprezentanților comunelor din circumscripția electorală rurală Cernăuți, care a fost organizată de Anton Gherman. Acesta a adus la cunoștința participanților că propunerea de a fi constituită o dietă provincială separată de cea a Galiției a fost înaintată de clericii și nobilii din Bucovina. Țăranii au fost convinși de faptul că clerul, nobilimea și intelectualii vor beneficia din plin în urma proclamării autonomiei Bucovinei, în schimb oamenii de la sate vor trebui să suporte toate cheltuielile necesare. Din aceste considerente, reprezentanții comunelor cernăuțene au votat "împotriva unei diete provinciale ca aceasta și anulează în întregime semnăturile unor comune care au fost stoarse prin diferite metode dubioase"⁸⁹. La această adunare, verosimil, a participat și deputatul ales din partea numitei circumscripții, Gheorghe Timiș, care, de acum înainte, va părăsi tabăra deputaților autonomiști și se va alia cu V. Murgoci, I. Dolenciuc și V. Cârste.

Dispoziții similare au fost inspirate și țăranilor din circumscripția electorală Gura Humorului. Sătenii au protestat vehement împotriva declarațiilor lui Miron Ciupercovici în privința necesității dobândirii autonomiei Bucovinei⁹⁰. Nefiind de acord cu aceste invenții, dar neputând, probabil, suporta învinuiri nedrepte la adresa sa, M. Ciupercovici va scrie, la 7 noiembrie 1848, o cerere adresată parlamentului de la Viena cu rugămintea "să-i fie ridicat mandatul de deputat", motivând că el "nu cunoaște pe deplin limba germană, în care se desfășoară dezbaterile în parlament"⁹¹. La sfârșitul lunii noiembrie, el va reveni asupra deciziei de demisie, fiindcă alegătorii "ce și-au pus în mine întreaga lor încredere, se menționa într-o altă scrisoare adresată parlamentului, sunt foarte nemulțumiți de demisia mea"⁹². Dar această retractare n-a fost luată în considerație deoarece fuseseră deja anunțate, pentru 1 februarie 1849, noi alegeri în circumscripția rurală Gura Humorului, la care din nou (!) va fi ales M. Ciupercovici. Ori, pentru lunile noiembrie 1848 - ianuarie 1849, în tabăra deputaților autonomiști vor activa numai

A. Kral și M. Bodnar.

Pentru a demasca zvonurile false, lansate de V. Murgoci, V. Cârste și I. Dolenciuc, Mihai Bodnar a alcătuit, la 5/17 noiembrie 1848, adresarea "Fraților țărani din Bucovina". Deputații progalițieni, se menționa în apelul către sătenii bucovineni, "cu asemenea vorbe ne clevetesc": parlamentarii autonomiști urmăresc "scopul de a vă vinde pre voi preoților și boierilor" și, în acest scop, au înaintat "o petiție la adunarea obștească în care am fi cerut ca să fie Bucovina cu Moldova și ca să vă aruncăm iarăși în vechea robie, în care ați fost până acum, înainte de constituție"⁹³. M. Bodnar a explicat, în acest manifest, punct cu punct toate revendicările incluse în petiția din 18 august 1848, adresată parlamentului și semnată de el împreună cu M. Ciupercovici, Gh. Timiș, I. Niculiță și V. Știrbu. "Noi (semnatarii petiției - n.n.), care am cunoscut nevoile țării, a nației noastre și a noastre (ale țăranilor - n.n.) îndeosebi, n-am cerut ceea ce numai nouă în parte (țăranilor - n.n.) ne-ar fi fost de folos, ci aceea ce toată țara (toate categoriile sociale - n.n.) vrea și ce ei îi trebuie, căci precum noi această țară sfântă scumpa noastră patrie, pe care în multă vărsare de sânge strămoșii noștri, din mâna dușmanilor au răscumpărat-o ca să ne-o lase nouă - nu vrom prin darea în mâinile străinilor s-o facem nenorocită"⁹⁴.

La mijlocul lui noiembrie, deputații bucovineni, cu excepția lui M. Ciupercovici și a lui L. Kobîlița care a refuzat să participe la lucrările parlamentului, au plecat la Kemsier. La 15 decembrie 1848, parlamentarii V. Murgoci, I. Dolenciuc, V. Cârste și Gh. Timiș au înaintat prezidiului parlamentului o petiție în care, în numele alegătorilor lor, au cerut păstrarea Bucovinei în componența Galiției⁹⁵.

Gazeta Bucovina avea să reacționeze prompt, condamnând "trădătoria de patrie și dobitocească orbire a ticăloșilor patru sau cinci deputați țărani ai Bucovinei, care cer împreunarea provinciei noastre cu Galiția ruteană sau polonă"⁹⁶. Întregul dispreț față de parlamentarii Bucovinei care militau împotriva intereselor provinciei aveau să-l arate Hurmuzăcheștii, subliniind că "Țara (poporul - n.n.) nu sunt acei 4 neghiobi, care, ca urmare a nefericitei legi electorale șed spre nenorocirea și ocara Bucovinei ca reprezentanți ai noștri, cu legislatorii împărăției austriece în parlament și s-au făcut uneltele unor intriganți politici, spre a cere încorporarea Bucovinei la Galiția. Vai de țara aceea, despre soarta căreia hotărăsc acest feliu de reprezentanți, vai de statul acela, care ar ave să primească legile sale din mâinile unor asemenea legislatori"⁹⁷.

Țărănimea agitată din Bucovina, instigată cu lozinci sociale a înaintat parlamentului câteva memorii și petiții întru susținerea poziției deputaților progalițieni, exprimată prin memoriul din 15 decembrie 1848. Astfel, de pildă, un protest împotriva separării Bucovinei de Galiția a fost trimis pe adresa parlamentului, la mijlocul lunii februarie 1849, de către reprezentanții a 27 de sate din circumscripția electorală Sadagura⁹⁸, al căror deputat era V. Cârste. Același caracter îl purta și petiția semnată de reprezentanții a 34 de sate din districtele Siret și Rădăuți⁹⁹.

Este semnificativ faptul că printre semnatarii ambelor petiții s-au numărat atât țărani ucraineni, cât și țărani români, care, în loc de semnătură, în fața numelui lor au pus câte o cruciuliță. Dat fiind acest analfabetism, exista pericolul ca țăranii să semneze documente care nu aveau nimic comun cu convingerile lor¹⁰⁰. De exemplu, în memoriul semnat de sătenii din districtele Siret și Rădăuți, **unde marea majoritate a populației era constituită din români ortodocși**, se afirma că "un observator fără prejudecăți s-ar convinge de la prima vedere că Bucovina este populată predominant de ruteni și că limba ruteană este înțeleasă pentru oricare din provincie"; că "necesitățile naționale și de instruire ale majorității ucrainene de religie greacă (ortodoxă - n.n.) și greco-catolică depășesc de trei ori pe celelalte"; că "dorița de unire a Bucovinei cu Galiția ruteană izvorăște din inima poporului" deoarece, "ca urmare a vechilor legături comerciale de pe timpurile cnejilor ruteni, Bucovina și Galiția au intrat în componența unuia și același stat, pe ele nu le separau hotare de stat ori naturale"; că semnatarii "exprimă dorița generală ca Bucovina să fie unită indivizibil, ca al 19-lea cerc, cu Galiția ruteană"¹⁰¹. Aceste multiple menționări și referiri la o "Galiție ruteană" dezvăluie, concomitent, una dintre întrucupările acelor "străini" care s-au aflat în spatele petițiilor antiautonomiste, fiindcă la timpul respectiv nu exista o Galiție "ruteană" - ideal al mișcării naționale ucrainene din Galiția poloneză.

Iar în parlamentul austriac continua activitatea pentru atragerea pro sau contra autonomiei Bucovinei a deputaților din celelalte provincii ale imperiului. Gazeta Bucovina, la începutul lunii februarie 1849, își informa cititorii că în parlament ideea autonomiei este promovată de deputații M. Ciupercovici, M. Bodnar și A. Kral¹⁰². Dar eforturile acestor militanți erau insuficiente, ele trebuiau să fie armonizate și completate cu acțiunile intelectualității, preoțimii și nobilimii, cu cele ale liderilor mișcării naționale românești. Astfel, într-un moment, când în parlament se purtau discuții foarte aprinse cu privire la soarta Bucovinei și a organizării imperiului în general, o delegație a bucovinenilor, în frunte cu episcopul E. Hacman, s-a prezentat la Olmütz, la 20 ianuarie 1849, înmânându-i noului împărat Franz Iosif I "o adresă scrisă în limba germană și în limba română", ce conținea dorița expresă a recunoașterii autonomiei¹⁰³. Acestei delegații multinaționale, membrii ei erau români, ucraineni, germani și armeni, care, prin gura episcopului E. Hacman, îi declaraseră împăratului Austriei că "sunt veniți din partea românilor bucovineni"¹⁰⁴, Franz Iosif I i-a promis soluționarea pozitivă a chestiunii autonomiei provinciei lor.

Memoriul din 20 ianuarie 1849 a fost tipărit în mai multe limbi sub titlul Promemoriul la Petiția Țării Bucovina din anul 1848 și, la 9 februarie 1849, a fost înaintat parlamentului și, special, Comisiei parlamentare pentru redactarea Constituției. Scopul acestui document, structurat în 9 articole, elaborat de istoricul E. Hurmuzachi și semnat, pe lângă dânsul de E. Hacman, A. Kral, I. Vasilco și M. Bodnar¹⁰⁵, era să explice și să argumenteze, din punct de vedere istoric, necesitatea și legitimitatea separării Bucovinei de Galiția și a constituirii ei într-o

provincie autonomă. Cele 9 puncte ale documentului dezvoltau ideea că Bucovina n-a aparținut niciodată Galiției, fiind din vechi timpuri un ținut românesc. Activitatea deputaților progalițieni a fost supusă unei critici distrugătoare. În fine, semnatarii Promemoriul-ui cereau: constituirea Bucovinei ca ducat autonom; încetarea amestecului Guberniului din Lemberg în treburile interne ale acestei zone, inclusiv pe tărâm școlar și religios; stăvilirea prozelitismului catolic; acordarea dreptului de a folosi limba română în administrație și în dieta provincială; liberalizarea legăturilor dintre Bucovina și Principatele dunărene¹⁰⁶.

În acest timp, Comisia parlamentară pentru elaborarea Constituției a luat în dezbatere, la 24 februarie 1849, problema viitorului statut al Bucovinei. Din petițiile analizate, patru erau pentru separarea Bucovinei de Galiția și patru - contra. Raportorul Fr. Smolka a relevat că argumentația adusă în sprijinul dezlipirii Bucovinei de Galiția este mai bogată și mai întemeiată, iar argumentele aduse împotriva acordării provinciei statutului de autonomie nu erau destul de fundamentate. La sfârșitul raportului, prezentarea căruia a durat o zi întreagă, Fr. Smolka a formulat următoarea concluzie: "Să i se recunoască Bucovinei situația de provincie separată. Petițiile să fie depuse pe masa Comitetului parlamentar pentru a se putea lua cunoștință de conținutul lor și acest fapt să se anunțe în plenul Adunării parlamentare"¹⁰⁷. Majoritatea deputaților, care au participat la dezbateri, s-au pronunțat pentru separarea Bucovinei de Galiția, considerând că, prin acest act, se va atrage la imperiu Moldova și Muntenia și, concomitent, se va produce "o slăbire a Galiției și anume a rutenilor, despre care se susține că simpatizează cu rușii"¹⁰⁸. La 28 februarie supunându-se la vot problema Bucovinei, toți membrii Comisiei parlamentare au votat pentru separarea ei de Galiția și acordarea statutului de provincie autonomă. Din cei 7 deputați ai Bucovinei (L. Kobîlița n-a participat la lucrările parlamentului după 22 octombrie 1848), M. Bodnar, M. Ciupercovici și A. Kral au votat pentru acordarea autonomiei, în timp ce V. Murgoci, I. Dolenciuc, V. Cârste și Gh. Timiș au votat împotrivă¹⁰⁹. În plus, la 3 martie 1849, cei patru deputați bucovineni antiatonomiști vor semna, prin cruciulițe, un protest contra menționatei decizii a Comisiei parlamentare pentru elaborarea Constituției¹¹⁰.

Deoarece deputații vor respinge, la 4 martie 1849, proiectul constituțional elaborat de cabinetul de miniștri austriac și aprobat de împărat, la 7 martie Franz Iosif I a desființat parlamentul, proclamând Constituția din 4 martie, în care ducatul Bucovina era indicat ca țară a Coroanei¹¹¹. Anton Kral avea să menționeze că "trebuie să fim recunoscători mijlocirii active a deputățiunii naționale aflătoare la Olmütz, în luna ianuarie 1849, că împăratul a recunoscut independența Bucovinei în Constituția din 4 martie 1849"¹¹².

Eudoxiu Hurmuzachi a fost chemat la Kremsier de ministrul de interne A. Bach pentru a da consultații în problema reorganizării administrative a Bucovinei. Din însărcinarea acestuia, istoricul bucovinean se va ocupa cu traducerea în românește a tuturor ordinelor privind Bucovina, precum și a codului penal și civil

austriac. El va participa, la indicația ministrului de justiție A. Schmerling la elaborarea unui lexicon de termeni juridici românești și la traducerea unor cărți didactice pentru Bucovina¹¹³.

Prin decretul imperial din 13 martie 1849, autoritățile din Galiția și Bucovina erau înștiințate că, potrivit Constituției din 4 martie 1849 "ducatul Bucovinei formează o țară de Coroană autonomă"¹¹⁴. Guvernul din Viena numi în locul căpitanului cercual Gh. Isăcescu, trecut la pensie, pe E. Bach, fratele ministrului de interne în postul de guvernator provizoriu al noului ducat¹¹⁵. Acesta, fără știrea bucovinenilor, a trimis la Viena un proiect de constituție și o lege electorală a Bucovinei, deși, aprecia gazeta Bucovina, ca proaspăt numit în funcție, nu cunoștea adevăratele doleanțe ale populației din acest teritoriu. Atât procedeul lui E. Bach de a hotărî de unul singur, cât și faptul că, prin ceea ce propunea "lovea în interesele cele mai importante ale nației", prevăzând în viitoarea dietă un număr prea mic de reprezentanți ai orașelor, de intelectuali, față de numărul țăranilor și proprietarilor de la sate care, s-a dovedit deja în anii 1848-1849, în majoritatea lor deveneau unelte în mâinile cercurilor imperiale, "automați și nulități parlamentare"¹¹⁶.

În urma protestelor înaintate la Viena de către liderii mișcării românești, E. Bach a fost nevoit să publice, la 26 aprilie 1849 instrucțiunile privitoare la elaborarea proiectului de constituție și să formeze un comitet din 15 persoane¹¹⁷. Acest Comitet al bărbaților de încredere, în frunte cu K. Umlauf, președintele tribunalului, era compus pe jumătate, "din bărbați ce se bucură numai de încrederea de șef al țării" (E. Bach - n.n.) și pe jumătate din "bărbați care se bucură în cel mai mare grad de o deplină încredere a țării întregi", anunța Bucovina.

În septembrie 1849 Proiectul de Constituție provincială pentru ducatul Bucovinei a fost publicat în paginile gazetei Bucovina¹¹⁹. Redacția constata că "interesele cele mari ale țării fuseseră luate în socotință cât se putu mai mult" și că, de acum înainte, totul va depinde de bucovineni, fiindcă aplicarea integrală și corectă a proiectului ar preface provincia "într-o fântână nesfârșită de bunătăți pentru prezent și viitor"¹²⁰. Documentul elaborat definea Bucovina ca "provincie a coroanei imperiului austriac", iar Cernăuții - drept capitală a acesteia, precizând în cele 57 de articole, modul în care avea să se exercite regimul autonomiei provinciale. Dieta urma să fie compusă din 48 de deputați, dintre care 16 reprezentau țăranimea, 16 reprezentau pe marii proprietari și 16 erau reprezentanți ai intelectualității, industriei, comerțului și meseriașilor, aleși în baza votului direct. O stipulare importantă era cuprinsă în art. 2: "Hotarele ducatului nu se pot strămuta decât numai la o propunere a dietei provinciale sau cu învoirea aceleiași prin lege imperială"¹²¹. Această prevedere, potrivit concepției autorilor proiectului, trebuia să zădărnicească și să prevină realipirea ducatului la Galiția sau împărțirea lui în două¹²², precum o cereau unele cercuri ucrainene din Galiția. O astfel de formulare împiedica adoptarea hotărârii respective de către împărat fără consultarea cu dieta

Bucovinei, cu toate că, în eventualitatea unui dezacord, proiectul prevedea dreptul împăratului de a desființa dieta¹²³. Nu vom insista asupra altor detalii, ci vom menționa că, deși nu a fost aplicat, în urma reintroducerii absolutismului, în decembrie 1851, proiectul de constituție a fost aprobat oficial, cu mici modificări, în martie 1861 și a intrat în vigoare¹²⁴.

Odată fiind publicat proiectul constituției ducatului și fiind ordonată reformarea administrației publice în Bucovina, procesul realizării autonomiei Bucovinei evolua în direcția creării unor instituții provinciale separate de cele galițiene. În februarie 1850 fusese anunțată crearea a 15 dregătorii pentru strângerea dărilor, în luna mai a fost înaintat la Viena proiectul organizării politice și judecătorești a Bucovinei, în iunie 1850 a fost creată Camera de Comerț și Industrie din Cernăuți¹²⁵. La 29 septembrie 1850, printr-un decret imperial, odată cu statutul de autonomie provincială, este dat publicității "Regulamentului alegerii Dietei pentru Ducatul Bucovina"¹²⁶. La 8 octombrie 1850 a fost promulgată legea despre organizarea politică a Bucovinei. În fruntea provinciei se situa guvernatorul care, simultan, trebuia să îndeplinească obligațiile președintelui guvernului. Ducatul a fost împărțit în șase districte. La 4 noiembrie 1850 Bucovina a obținut un comandament militar propriu cu sediul la Cernăuți care, însă continua să depindă de Lemberg¹²⁷.

Procesul de cristalizare a autonomiei Bucovinei a fost trenat odată cu schimbarea regimului politic în Austria, instaurarea neoabsolutismului. La 31 decembrie 1851, Constituția din 4 martie a fost abrogată sub pretextul că ea nu era "nici conformă situației statutului, nici aplicabilă"¹²⁸. În pofida faptului că, formal, autonomia Bucovinei n-a fost anulată și ea nu a fost trecută sub administrația Galiției, traducerea în viață a statutului de autonomie reală a provinciei s-a prelungit pentru un deceniu. Istoricul ucrainean al vieții politice din Bucovina, D. Kwitkowsky, avea să constate, pentru anii 1850-1861 un fenomen ignorat de istoriografia ucraineană și anume să ucrainenii bucovineni au aderat la ideea autonomistă și au conlucrat deschis "cu românii în special în problema dezlipirii Bucovinei de Galiția"¹²⁹.

La 6 martie 1853 a fost formal anulată uniunea administrativă a Bucovinei cu Galiția și a fost numit primul președinte al ducatului (Landespräsident), Franz Freiherr von Schmück¹³⁰. Separarea administrativă definitivă de Galiția a avut loc la 29 mai 1854. Bucovina a fost împărțită în 15 districte¹³¹.

În timpul războiului Crimeii, în eventualitatea unei înglobări a Principatelor Române pentru a atrage, probabil, simpatiile populației românești, Curtea de la Viena va încerca să revadă chestiunea realizării unei autonomii reale a Bucovinei. Cunoscutul om politic, proprietarul din Suceava, Cr. Petrovici a fost solicitat să înainteze propuneri referitoare la constituirea dietei Bucovinei. În ianuarie 1856, Cr. Petrovici a înaintat autorităților austriece un detaliat memoriu cu recomandările sale¹³². Se poate să fi fost solicitată și opinia altor personalități din Bucovina, însă adunarea provincială n-a fost convocată.

Înfrângerea din Italia, în vara anului 1859, a armatelor austriece a condus la prăbușirea neoabsolutismului și a determinat niște tentative ale Casei de Habsburg de a revigora imperiul. În august 1859 a fost chemat la putere un guvern federalist în frunte cu Rechberg. Ministrul de interne, A. Goluchowski, fost guvernator al Galiției, considera că imperiul poate fi revigorat, dacă Austria se va sprijini în interior pe state naționale autonome, mari și puternice. În acest mod și elementele periferice ar fi putut rezista centralismului nivelator, unificator, care urmărea consolidarea guvernului central în dauna autorităților provinciale.

Sub pretextul nevoii de economisire și de aplicare a unei administrații corespunzătoare, prin decretul imperial din 22 aprilie 1860, au fost desființate guvernământul și ducatul Bucovinei, teritoriul acestuia fiind din nou alipit Galiției¹³³. Acest eveniment a produs în rândurile populației bucovinene o mare neliniște. Oamenii politici din Bucovina au reacționat imediat. În teritoriul realipit Galiției se declanșează o luptă politică generală, comparabilă cu cea din anii 1848-1849. Elitei politice românești i se vor alia reprezentanți ai tuturor grupurilor naționale și categoriilor sociale din Bucovina. Lupta se declanșează și se amplifică în condițiile favorabile prilejuite de criza politică prin care trecea regimul și însuși Imperiul Habsburgic, criză care făcea posibilă trecerea de la regimul neoabsolutist la regimul constituțional¹³⁴.

Prin decretul imperial din 5 martie 1860, Franz Iosif I a dispus ca vechiul consiliu consultativ, compus până atunci din persoane numite de el personal, să fie lărgit prin 30 de delegați din partea provinciilor și transformat în "parlament imperial întărit". Românii din Austria au fost reprezentați prin Episcopul Transilvaniei A. Șaguna, proprietarii Al. Mocioni din Banat și N. Petrino din Bucovina¹³⁵.

Era firesc ca N. Petrino să sprijine la Viena eforturile bucovinenilor întru redobândirea autonomiei. Însă acesta, probabil sub presiunea reprezentanților cabinetului federalist și a autorităților galițiene se va situa pe o poziție opusă. În ședința "parlamentului imperial întărit" din 14 septembrie 1860, N. Petrino a pledat împotriva menținerii guvernământului Bucovinei: "Dacă un organism birocratic funcționează numai pentru a asigura autonomia, atunci eu, pentru persoana mea, pot renunța la el"¹³⁶.

Din această cauză, bucovinenii vor interveni nu pe lângă delegatul Bucovinei ci pe lângă A. Șaguna și Al. Mocioni cu rugămintea de a-i ajuta în chestiunea reînținerii statutului de autonomie provincială. La 2/14 iunie 1860, Eudoxiu și Gheorghe Hurmuzachi i-au adresat lui A. Șaguna o scrisoare prin care îi comunicau că ducatul Bucovinei "este în oara aceasta amenințat de o lovitură de moarte în tot ce-i este mai scump, în lege, în biserică, în limbă, în toate interesele naționale, morale și materiale" deoarece urmează "a se împreuna și a se slei cu Polonia austriacă"¹³⁷. Episcopul Transilvaniei a fost rugat să prezinte împăratului și să sprijine cu "viu graiu" petiția Bucovinei care urma să fie trimisă pe adresa lui A. Șaguna.

Al. Mocioni, în ședința "parlamentului întărit" din 14 septembrie 1860 a declarat că sprijină autonomia provinciei fiindcă "încorporarea Bucovinei la Galiția pare a fi nepotrivită și făcută împotriva majorității populației"¹³⁸. Bucoveninii nu doresc unirea țării lor cu Galiția, menționa Al. Mocioni, deoarece își aduc cu durere aminte de fosta unire care ținuse o jumătate de secol. Atunci posturile conducătoare din provincia lor fuseseră ocupate de elemente străine care nu cunoșteau nici poporul, nici limba lui, nici situația politică din Bucovina și aceasta a fost tratată ca o provincie cucerită.

Al. Mocioni a cerut ca problema Bucovinei să fie prezentată împăratului pentru deliberare și pentru luarea unei definitive decizii¹³⁹.

Din partea lor, bucovinenii vor elabora, semna și trimite la Viena memorii și petiții, vor trimite delegații la împărat, își vor expune doleanțele în presa vieneză oficială. Din aceste considerente, ministrul de interne, A. Goluchowski a cerut Oficiului poștal al Bucovinei să refuze expedierea la Viena a memoriilor și petițiilor cu revendicări autonomiste. Concomitent, el a ordonat căpitanului districtual al Bucovinei, I. Miculi, să-i raporteze cine îi instigă și ajută pe bucovineni să alcătuiască memorii împotriva alipirii Bucovinei la Galiția¹⁴⁰. Direcția ținută la Câmpulung s-a grăbit să raporteze că o asemenea petiție a fost semnată de către Ciupercovici¹⁴¹.

În octombrie 1860, autoritățile galițiene informau pe subalternii lor de la Cernăuți că Eudoxiu Hurmuzachi a întocmit o proclamație adresată bucovinenilor, în care revendica separarea Bucovinei de Galiția și reorganizarea administrației provinciale pe baze autonome. Lembergul a ordonat să se ia toate măsurile convenite pentru a interzice și a împiedica răspândirea în Bucovina a manifestului lui E. Hurmuzachi¹⁴².

Aplicarea ideii federaliste de către cabinetul Rechberg-Goluchowski a pus în gardă elementul german din Austria care nu era dispus să consimtă la transformarea statului într-o structură eteroglotă, nici să admită aservirea germanilor răsfirați pe întreaga suprafață a statului de către majoritățile etnice autohtone. Germanii din Austria preconizau menținerea supremației politice a elementului german, cerând un guvern central puternic, secondat de un parlament central cu sediul la Viena, înzestrat cu vaste atribuții de control asupra aparatului administrativ. Pentru a calma spiritele, A. Goluchowski a îndrumat publicarea diplomei imperiale din 20 octombrie 1860, prin care s-a promis instituirea unui parlament și luarea de măsuri pentru aranjarea de alegeri parlamentare¹⁴³. În urma publicării acestei diplome au fost sistate și cercetările legate de depistarea și sancționarea autorilor memoriilor cu revendicări autonomiste. Se aștepta, consemna E. Hurmuzachi, ca autonomia Bucovinei să fie restabilită, iar funcționarii anexioniști compromiși amovați¹⁴⁴.

La 13 decembrie 1860, cabinetul federalist a fost demis și la cârma țării a fost pus cabinetul centralist al lui A. Schmerling. Au apărut noi speranțe într-o soluționare pozitivă a problemei bucovinene. La 27 decembrie, în casa boierului I.

Vasilco, a avut loc o consfătuire a reprezentanților orașului Cernăuți și ai boierimii bucovinene în vederea alcătuirii unui nou memoriu al Bucovinei¹⁴⁵; în plus la 30 decembrie, în ziarul vienez "Die Presse" apare articolul lui E. Hurmuzachi "Cu privire la problema anexării Bucovinei la Galiția", în care era inclus un protest vehement contra nesocotirii principiului egalității în drepturi a Bucovinei cu celelalte provincii ale Austriei și nerecunoașterii individualității ei național-politice. Hotărându-se anularea autonomiei provinciale, "nu a fost de nici o mirare faptul că actele de încorporare, chiar de la publicarea lor, menționa E. Hurmuzachi, au provocat în toată Bucovina cea mai mare împotrivire, care s-a manifestat și exprimat în mai multe petiții ale proprietarilor și țăranilor, ale orașenilor, negustorilor și clerului, adresate Maiestății Sale pentru păstrarea autonomiei acestui domeniu al Coroanei"¹⁴⁶.

Un impresionant memoriu, *Emanzipationsruf der Bukowina* (Chemarea Bucovinei la emancipație), a fost înaintat împăratului Austriei¹⁴⁷. Documentul a fost semnat de 250 de reprezentanți ai "tuturor claselor, naționalităților, stărilor și confesiunilor" din Bucovina și cerea menținerea și respectarea autonomiei provinciei¹⁴⁸.

Acțiunile perseverente și stăruitoare ale bucovinenilor, în frunte cu Eudoxiu Hurmuzachi, Iordache Vasilco, intervențiile lui Al. Mocioni și A. Șaguna au dus la recunoașterea definitivă, prin Constituția din 26 februarie 1861, a autonomiei Bucovinei. În noul parlament imperial, compus din 343 de deputați aleși, Bucovinei i-au fost rezervate 5 locuri. Statutul și legea electorală a Bucovinei, date publicității, stipulau că dieta provincială trebuia să fie compusă din 30 de membri¹⁴⁹.

La 20 aprilie 1861, noul șef al provinciei, W. Martina, a publicat o *Înștiințare*, prin care anunța populația Bucovinei: "În urma înaltei rezoluții din 9 martie a.c. se desrădică în 22 aprilie a.c. ce până acum fostă dregătorie cerculară, încetând deodată lucrările ei, și se introduce în aceeași zi guvernul țării cel înființat de către Maiestatea Sa c.r. apostolică"¹⁵⁰. Cu această ocazie, la Cernăuți se va desfășura la 23 aprilie 1861, o demonstrație la care s-a sărbătorit dobândirea autonomiei Bucovinei. În fața celor circa 400-500 de participanți au vorbit lideri ai mișcării naționale românești din Bucovina, precum și profesorul R. Neubauer, Levinschi și Cr. Petrovici¹⁵¹. În cinstea lui E. Hurmuzachi și a lui I. Vasilco s-a aranjat o retragere cu torțe. În drum spre locuință, demonștranzii l-au întâlnit pe E. Hurmuzachi și l-au petrecut până acasă cu "mare alai și cu mari ovații"¹⁵².

Pentru a stabili bazele structurii autonomiste a Bucovinei, au fost anunțate alegerile pentru dieta provincială. Numărul mandatelor a fost distribuit în modul următor: unul - Episcopului Bisericii ortodoxe din Bucovina, 12 - marilor proprietari laici și eclesiastici, 2 - Camerei de Comerț și Industrie, 3 - orașelor și 12 - comunelor rurale în care votarea se făcea indirect, prin electori¹⁵³.

Campania electorală, din martie 1861, a fost foarte tensionată din cauza luptei dintre două tabere ce urmăreau interese opuse: forțele progalițiene râvneau alegerea unor oameni prin care să-și asigure controlul asupra Bucovinei, iar forțele

autonomiste încercau din răspuțeri să-i înlăture pe străini de la conducerea provinciei. În acest sens au fost organizate comitete de pregătire a alegerilor dintre alegători, au fost constituite grupuri de propagandă, s-au desfășurat adunări populare, au fost lansate și citite în public foi volante, apeluri, manifeste.

Un rol important în pregătirea și desfășurarea campaniei electorale în toate localitățile Bucovinei l-a avut intelectualitatea în general și tinerii elevi și studenți în special. La 2 martie 1861, studenții români din Bucovina, aflați la Viena la studii, I.Gh. Sbiera, A. Berariu și L. Popescu, au lansat un apel către alegătorii din Bucovina¹⁵⁴. Sub titlul *Iubiților frați bucovinenii*, documentul, într-o formă prescurtată, circula în zeci de copii prin Bucovina. Ca deputați pentru Dieta Bucovinei trebuia să fie alese acele persoane, se sublinia în manifest, "carii sunt născuți de-n toți strămoșii Bucovinenii, carii sânt de legea noastră dreptcredincioasă și vorbesc limba noastră cea dulce, carii ni s-au arătat până acuma credincioși și priincioși sorții noastre, și carii au ajutat a mijloci aceste drepturi de la Maestatea Sa Împăratul pentru poporul nostru. Pe aceștea să-i alegeți, că numai aceștea ne pot scăpa dela peire și a ne da o viață fericită (subliniat în original - n.n.)"¹⁵⁵.

Ideile acestui manifest au fost împărtășite și sprijinite de Alexandru Hurmuzachi care, în preajma alegerilor, a cerut alegătorilor "să aleagă pe oricine va fi cinstit și cu cap și hotărât de a nu gândi la altceva decât la binele nostru obștesc"¹⁵⁶.

La sfatul lui Aron Pumnul¹⁵⁷ și prin îndrumarea nemijlocită a lui Gheorghe Hurmuzachi, un număr însemnat de studenți de la liceul din Cernăuți au pornit prin comunele Bucovinei pentru a face agitație electorală¹⁵⁸. Ancheta, efectuată de autoritățile habsburgice, va evidenția entuziasmul și perseverența lui Vasile Bumbac, Vasile Burlă, Nicolae Hurjui și Samuil Isopescu cu care aceștia au desfășurat o amplă agitație electorală în Siret, Suceava, Storojineț, Tărășeni, Slobozia, Volcineț, Camenca, Frătăuții Noi, Solca, Cupca, Suceveni, Stroești, Prisăcăreni, Iordănești, Ropcea, Budineț etc.¹⁵⁹. Pe lângă dâșii, au mai participat la campania electorală în modul cel mai activ elevii Dimitrie Isopescu, Gheorghe Halus, Eusebie Nedelcu, Vasile Grigorovici¹⁶⁰. Ulterior, din cauza persecuțiilor din partea profesorilor galițieni de la liceul din Cernăuți, V. Burlă și V. Bumbac au fost nevoiți să părăsească Bucovina și să-și continue studiile în Transilvania¹⁶¹.

Sub anchetă a ajuns și profesorul de teologie și limba română de la gimnaziul de băieți din Suceava, Constantin Andrievici. Acesta, fiind întrebat de țărani pe cine să aleagă ca deputați, a întocmit un apel către "întreaga năciune din Suceava" cu sfatul ca alegătorii din această circumscripție să-i voteze "pe Ioan Pruncul din Chilișeni, Pruncul din Reuseni, Alecu Popovici din Stroești, Bogdan Focșineanul, Ioan Costin" și pe alți români din ținutul Sucevei¹⁶². Profesorul sucevean a fost suspectat de activitate antistatală și a fost supus unei percheziții la domiciliu. La 8/20 martie 1861, pretorul cercual din Suceava l-a învinuit pe C. Andrievici că "susține mai mulți școlari ai gimnaziului din Cernăuți, carii sânt trimiși încoace de către unii frunțași ai năciunii române bucovinene, spre a merge dela sat

la sat și a dezvălui țăranilor înțelesul statutelor împăratești în privința alegerii deputaților la dieta țării și a îmbia pe țăranimea română ca să voteze numai pentru un român". I-a fost imputat și faptul că a întocmit o adresare către alegători, pe care V. Bumbac a citit-o în cafeneaua armeană din Suceava, pentru ce V. Bumbac, denunțat de unii armeni, a fost supus arestului la Suceava¹⁶³. Caracterizându-l pe profesorul sucevean, anchetatorii au menționat, pe lângă altele, că C. Andrievici este un adept al "ideilor daco-românismului" în Bucovina¹⁶⁴. Cu circa jumătate de an mai devreme, la înființarea liceului greco-oriental din Suceava, C. Andrievici a rostit o cuvântare plină de sentimente naționale românești. Discursul patriotic al profesorului Andrievici a fost supus unei aspre critici de către reprezentantul consistoriului ortodox, T. Bendela, iar pretorul cercual a încercat atunci să-l învinuiască de răspândirea unor idei antihabsburgice.

Rezultatul campaniei electorale a fost dezvăluit, într-un ton puțin pesimist, de unul dintre participanții la acele evenimente, I. Gh. Sbiera. Fiindcă "presiunea guvernamentală asupra primarilor sâtești și a alegătorilor rurali a fost cumplit de mare, din 12 deputați, pe care avea să-i aleagă corpul electoral sâtesc, au fost aleși 5 prefecți districtuali, 3 boieri și 4 țărani. Și dintre aceștia: numai 3 români adevărați! Trist de tot!"¹⁶⁵. Eudoxiu Hurmuzachi, ales deputat în circumscripția electorală rurală Câmpulung-Dorna, în ședința Dietei Bucovinei din 16 aprilie 1861, avea să sublinieze: "Astăzi formăm numai o minoritate în dietă, dar suntem majoritatea în țară și cu vremea vom cuceri și dieta. Cu fruntea ridicată și fără frică privim noi la uneltirile acelora, pentru care națiunea e o frază și țara o unealtă pentru a vâna după scopuri egoiste și particulare"¹⁶⁶. Totuși, în compoziția Dietei, aprecia istoricul I. Nistor, românii aveau 16 deputați constituind, împreună cu episcopul, majoritatea absolută în organul legislativ provincial.

Studentul Vasile Bumbac, însuflețit de dobândirea autonomiei reale și de rezultatele alegerilor va scrie și va publica o *Mulțumită*, prin care îi exprima lui E. Hurmuzachi recunoștința românilor din Bucovina "Pentru modeala-ți jertvă și ostineala Ta,/ Ce-o puse-și pe altarul năciuni-ți cu iubire,/ Voind să aperi dreptul și scumpă țința sa", salvând provincia din "străine ghiare"¹⁶⁷. Generațiile posterioare vor încrusta pe troița de la mormântul patriotului român, ridicată în anul 1934, următoarea inscripție: "Aice odihnește Eudoxiu Hurmuzachi, Liberatorul Bucovinei și Marele Istoric Român. Născut 1812 mort 1874"¹⁶⁸.

La 6 aprilie 1861, în sala Primăriei din Cernăuți, a fost inaugurată Dieta Bucovinei în prezența guvernatorului Bucovinei Wenzel Ritter von Martina și sub președinția episcopului Eugen Hacman, primul căpitan al Bucovinei autonome. Structura politico-administrativă a ducatului era următoarea: Dieta Țării (*Landtag*) reprezintă puterea legislativă și alegea din rândul deputaților un Comitet al Țării (*Landesausschuss*), compus din patru membri cu un președinte în frunte. Președintele Dietei se numea Căpitan al Țării (*Landeshauptmann*); reprezentant al guvernului central de la Viena era guvernatorul, numit președintele țării (*Landespräsident*), căruia îi erau supuse administrațiile județene, în frunte cu câte

un prepozit districtual (*Bezirkvorsteher*).

Dieta Bucovinei, la propunerea lui Eudoxiu Hurmuzachi, se va adresa împăratului cu rugămintea de a acorda ducatului o stemă proprie și un drapel, ca însemne distincte ale autonomiei. Doleanța bucovinenilor a fost tradusă în viață prin rezoluția imperială din 26 august 1861. Stema reprezenta capul de bour de pe vechea stemă a Moldovei, iar drapelul avea culorile albastru și roșu, dispuse vertical și având la mijloc stema Bucovinei¹⁶⁹. La 9 decembrie 1862, printr-o diplomă imperială, Curtea de la Viena a confirmat și a întărit neatârnnarea administrativă a Bucovinei de provincia vecină, deoarece atât trecutul cât și prezentul prin deosebirile "de limbă, de datine și de obiceiuri nu fac să fie de dorit o contopire cu Galiția"¹⁷⁰.

Odată cu dobândirea statutului de autonomie, a dietei provinciale proprii, Bucovina s-a bucurat și de dreptul de a trimite reprezentanți în Parlamentul central din Viena, în Delegațiunea austriacă și în Casa magnaților. Aceste realități au făcut posibilă organizarea unei proprii vieți politice provinciale marcată, totuși, de cunoscutele procese de germanizare și promovare a etniei ucrainene, în special după unirea Principatelor Române, în scopul aplicării cât mai eficace a principiului *divide et impera*, dar și de afirmarea ascendentă a aspirațiilor politico-naționale românești. În ciuda unor tentative de revizuire a statutului Bucovinei autonomia ei a fost păstrată pe întreg parcursul dominației austriece (până în anul 1918) și a condiționat o bogată și intensă viață social-politică prin activitatea diverselor instituții, organizații și partide politice bucovinene, punând temeliile unei societăți civile moderne.

NOTE

1. E. Hurmuzachi, *Documente privitoare la istoria românilor*, București, 1876, vol. VII, pp. 157-161, 485-488.

2. Arhivele Statului București (în continuare ASB), fond *Consiliul Aulic de Război din Viena* (în continuare CAR), pachet I, d. 3, f. 1-1v.

3. *Ibidem*, d. 5, f. 3-4v.

4. *Ibidem*, d. 6, f. 1-1v.

5. M. Șt. Ceașu, *Instituirea administrației habsburgice în Bucovina*, în *Suceava - Anuarul Muzeului Bucovinei*, XX, 1993, p. 129.

6. ASB, fond CAR, pachet I, d. 42, f. 1v; Șt. Purici, *Anexarea părții de nord-vest a Moldovei și atitudinea diferitelor clase și categorii sociale față de acest act*, în *Țara Fagilor. Almanah cultural-literar al românilor nord-bucovineni*, IV, Cernăuți-Târgu-Mureș, 1995, p. 41.

7. Iosefinismul urmărea ca, pe calea reformelor imperiale, aplicate în toate domeniile societății, să se înlăture o parte din tarele lumii medievale și să se realizeze modernizarea edificiului social existent. Scopul final era ca prin centralism, germanizare și dominarea bisericii de către stat să se realizeze unitatea imperiului într-un stat-națiune, în care toți locuitorii urmau să devină cetățeni supuși, potrivit stării lor, deopotrivă aceluiași legi, având aceleași drepturi și îndatoriri față de stat, indiferent de națiunea sau confesiunea căreia îi aparțineau.

8. T. Balan, *Administrația și justiția în Bucovina sub generalii Spleny și Enzenberg, 1774-1786*,

în Junimea Literară. Revistă literară științifică (Cernăuți) 1908, nr. 7-8, p. 160.

9. Apud I. Nistor, *Istoria Bucovinei*. Ediție și studiu bio-bibliografic de Stelian Neagoe, București, Editura Humanitas, 1991, p. 24.

10. M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I (1774-1862). *De la administrația militară la autonomia provincială*, București, Editura Academiei Române, 1993, p. 118.

11. Consiliul Aulic de Război i-a remis generalului K. Enzenberg un ordin prin care îi cerea să păstreze secrete măsurile de organizare a Bucovinei chiar și față de acei localnici care erau folosiți ca executanți ai ordinelor imperiale (Cf. ASB, fond CAR, pach. VII, d. 33, f. 1).

12. I. V. Cocuz, *Începuturile activității parlamentare în Bucovina*, în *Suceava - Anuarul Muzeului Județean*, XI-XII, 1984-1985, p. 225; M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 120; I. Nistor, *op. cit.*, pp. 27-28.

13. M. Șt. Ceașu, *op. cit.*, p. 132; Idem, *Vasile Balș, un iosefinist bucovinean*, în *Suceava*, XVII-XVIII-XIX, 1990-1991-1992, p. 411; I. V. Cocuz, *op. cit.*, p. 225; M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 121; Idem, *Un memoriu din 1780 al iluministului Vasile Balș despre situația din Bucovina și necesitatea unor reforme*, în *Codrul Cosminului*. Seria nouă. *Analele științifice de istorie ale Universității "Ștefan cel Mare" din Suceava*, 1995, nr. 1 (11), p. 229; I. Nistor, *op. cit.*, p. 29.

14. În septembrie 1780 Vasile Balș a fost inclus în rândurile funcționarilor administrației Bucovinei.

15. Vezi M. Iacobescu, *Un memoriu din 1780...*, pp. 226-229; M. Șt. Ceașu, *Vasile Balș...*, p. 411.

16. ASB, *loc. cit.*, pach. V, d. 64, f. 1v.

17. *Ibidem*, d. 82.

18. *Ibidem*.

19. *Ibidem*, d. 88, f. 1.

20. În ordinul Consiliului Aulic de Război din Viena, din 10 decembrie 1783, se specifica faptul că maziile din Cernăuți, interesați de menținerea situației de status quo, întrețin o stare de agitație în popor.

21. R. Wagner, *Eine protokollarische Aussage aus dem Jahre 1781 über die beabsichtigte Eingliederung der Bukowina nach Galizien*, în A. Armbruster (Hg), *Vom Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina*, Band II, Augsburg, Hofmann-Verlag, 1993, p. 243.

22. *Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde verfasst anlässlich des 50 jährigen glorreichen Regierungsjubiläums Seiner Kaiserlichen und königlichen Apostolischen Majestät unseres Allergnädigsten Kaisers und obersten Kriegsherrn durch die k.k. Gendarmerie des Landes-Gendarmerie-Commandos nr. 13, Czernowitz, Commissionsverlag der k.k. Universität-Buchhandlung H. Pardini (Engel & Suchanka)*, 1899, p. 298.

23. M. Șt. Ceașu, *op. cit.*, p. 413.

24. Idem, *Instituirea administrației habsburgice...*, p. 133; M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, p. 121.

25. *Ibidem*; R. Wagner, *op. cit.*, pp. 243-253.

26. M. Iacobescu, *op. cit.*, pp. 122-123.

27. G. Bogdan-Duică, *Bucovina. Notețe politice asupra situației*, Sibiu, 1895, p. 173; H. I. Bidermann, *Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung (1775-1875)*, Lemberg, Kornel Piller, 1876, p. 7.

28. I. Nistor, *op. cit.*, p. 51; *Die Bukowina*, p. 299.

29. Șt. Purici, *Statutul limbii române în Bucovina între anii 1775-1861*, în *Glasul Bucovinei*. Revistă trimestrială de istorie și cultură (Cernăuți-București), I, 1994, nr. 4, pp. 3-9.

30. Idem, *Emigrarea populației bucovinene în Moldova (1775-1848)*, în *Ibidem*, I, 1994, nr. 3, p. 6.

31. Arhiva de stat a regiunii Cernăuți (în continuare ASRC), fond 1026, inv. 2, d. 95 a, f. 6-7v; M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 324; I. Nistor, *op. cit.*, p. 58.

32. ASRC, fond 1, inv. 1, d. 322.

33. M. Șt. Ceaușu, *Vasile Balș...*, pp. 416-417.
34. I. Nistor, *op. cit.*, p. 59.
35. Cf. ASRC, fond 1, inv. 1, d. 6316, f. 3-4v; d. 7085, f. 1; d. 7754, f. 1.
36. *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente 1393-1849* (în continuare DTDS), București, 1983, p. 629.
37. Membrii lui erau E. Hacman, D. Hurmuzachi, I. Miculi, I. Vasilco, Cr. Petrovici, A. Kral, C. Popovici, N. Hacman și Zoltin.
38. M. Iacobescu, *Revoluția de la 1848 - moment de răscruce în istoria românilor din Bucovina, în Suceava*, V, 1978, pp. 21-22; I. Gh. Sbiera, *O pagină din istoria Bucovinei din 1848-1850 dimpreună cu niște Notițe despre familia Hurmuzachi*, Cernăuți, Societatea Tipografică Bucovineană, 1899, p. 9.
39. M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, p. 379; I. Nistor, *op. cit.* p. 93.
40. DTDS, p. 633.
41. *Bucovina. Gazetă românească pentru politică, religie și literatură*, (Cernăuți), 1848, nr. 9, p. 67.
42. C. Bodea, *O istorie în date și mărturii*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, vol. I, p. 608.
43. *Ibidem*, pp. 609-610; *Bucovina*, 1848, nr. 9, p. 67; DTDS, pp. 633-634.
44. A. Jukovski, *Istoria Bukovini. Ciastîna druha pislia 1774 r.*, Cernivți, "Ceas", 1993, p. 29.
45. În petiția coloniștilor germani din Frătăuții Vechi, domeniul Frătăuți, din iunie 1848, adresată parlamentului vienez, se atenționează asupra faptului că "dorința celei mai mari părți, atât cât le este cunoscută numiților iscăliți, este contrarie spiritului timpului, prin faptul că românii din Bucovina năzuiesc să restaureze starea care era aici înainte de anexarea acestui teritoriu la uniunea statelor austriece" (DTDS, pp. 629-630).
46. DTDS, pp. 628-635, 645.
47. A. Jukovski, *op. cit.*, p. 23; O. Masan, *Perși bukovînski parlamentarii*, în *Molodîi Bukovîneți* (Cernăuți), 1994, nr. 19, p. 5; *Narîsi z istorii Pivnicinoi Bukovîni*, Kîiv, Naukova Dumka, 1980, pp. 100-101.
48. Românul Gh. Isăcescu nu poate fi bănuit de părtinire, deoarece n-a participat la mișcările politice de la 1848, ori de falsificare, fiindcă deputații urmau să plece în capitala imperiului unde se putea depista cu ușurință orice plâsmuire a funcționarului, fapt ce putea avea urmări deosebit de grave pentru căpitanul Bucovinei.
49. DTDS, p. 632.
50. *Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului 1388-1918*, București, 1989, vol. I, p. 668.
51. *Ibidem*, p. 666.
52. *Bucovina*, 1849, nr. 8, p. 43.
53. *Ibidem*, nr. 10, pp. 51-53.
54. M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 370.
55. DTDS, p. 637. Dieta Austriei a activat între 22 iulie - 22 octombrie 1848 la Viena și între 22 noiembrie 1848 - 7 martie 1849 la Kremsier.
56. *Bucovina*, 1849, nr. 10, pp. 51-53.
57. O. Masan, *op. cit.*, în *Molodîi Bukovîneți*, 1994, nr. 20, p. 5.
58. DTDS, pp. 636-637.
59. O. Monoranu, M. Iacobescu, E. Dimitriu, *Documente ale revoluției de la 1848 în Bucovina, în Suceava*, V, 1978, p. 485.
60. M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 401.
61. DTDS, pp. 639-640.
62. *Suceava. File de istorie*, p. 671.
63. G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 176; O. Masan, *op. cit.*, p. 5; F. P. Șevcenko, *Lukian Kobîlîișia. Z istorii antifeodalnoi borotibi selianstva Bukovîni v perșii polovîni XIX.*, Kîiv, 1958, p. 197.
64. I. Nistor, *op. cit.*, p. 98, 101.

65. *Selianskii ruh na Bukovîni v-40 h rokov XIX st. Zbirník dokumentiv*, Kiiv, Derjopolitvídavnîťtvo URSS, 1949, p. 136.
66. A. Jukovski, *Histoire de l'Ukraine*, Aux Editions du Dauphin, 1993, p. 61; N. Polonsika-Vasîlenko, *Istoria Ukrainî*, t. 2 (vid polovînî XVIII storicia do 1923 roku), München, 1976, p. 335.
67. DTDS, p. 640; O. Monoranu, M. Iacobescu, E. Dimitriu, *op. cit.*, p. 490.
68. DTDS, pp. 639-641.
69. O. Masan, *op. cit.*, în *Molodîi Bukovînej*, 1994, nr. 19, p. 5.
70. Pentru a "calma spiritele agitate" din Bucovina, M. Bodnar a înaintat o cerere de concediu pentru perioada 22 octombrie - 17 noiembrie 1848 (DTDS, p. 640).
71. În Galiția boierescul a fost desființat prin decretul imperial din 17 aprilie 1848. Proprietarii bucovineni au cerut amânarea aplicării decretului pentru Bucovina până în primăvara lui 1849.
72. *Selianskii ruh na Bukovîni...*, p. 177.
73. *Ibidem*, p. 212.
74. *Ibidem*, p. 213.
75. ASRC, fond 1, inv. 1, d. 9579, f. 3-5.
76. *Bucovina*, 1849, nr. 10, p. 52.
77. În toamna lui 1848, în parlamentul austriac circula un proiect de federalizare a Austriei. Bucovina era inclusă în "Austria polonă" și pentru ea erau stabilite limbi de administrație polona și ucraineana (Bucovina, 1848, nr. 8, supliment, p. 61).
78. K. G. Țipko, *Naționaline pîtannia na Bukovîni v period revoliuîi 1848 roku*, în *Naukovî zapîskî Cernivețkoho derjavnoho universîtetu*, Cernivți, 1956, t. XVIII. Seria istoricînih nauk. Vîpusk perșii, p. 25.
79. A. Jukovski, *Istoria Bukovîni*, p. 29.
80. Vezi nota 71.
81. F. P. Șevcenko, *Lukian Kobilița*, p. 192; V. Kurîlo, M. Lișcenko, O. Romaneti ș.a. *Pivnicina Bukovîna, ii mînule i suciadne*, Ujgorod, Karpatî, 1969, p. 54.
82. O. Masan, *op. cit.*, p. 5; F. P. Șevcenko, *op. cit.*, p. 190.
83. O. Masan, *Disertații z istorii Bukovîni (informațiino-kritîcinii ohlead)*, în *Bukovînskii jurnal* (Cernăuți), 1995, nr. 3-4, p. 141.
84. Cf. Șt. Purici, *Mișcarea națională românească în Bucovina în anii 1775-1861 în reflectarea istoriografiei ucrainene*, în *Revista de istorie a Moldovei*, 1995, nr. 1, p. 42.
85. DTDS, p. 641.
86. *Selianskii ruh na Bukovîni*, p. 177.
87. *Ibidem*.
88. La începutul lui 1849, V. Murgoci, adversarul autonomiei Bucovinei, îi însărcina pe E. Flügner și N. Koreliuk să desfășoare printre țărani din districtul Coțmani o largă agitație împotriva episcopului E. Hacmann care, specifica deputatul, militează "pentru separarea Bucovinei de Galiția" (ASRC, *loc. cit.*, d. 9579, f. 3).
89. *Selianskii ruh na Bukovîni*, pp. 212-213.
90. O. Masan, *Perși bukovînski parlamentarii*, în *Molodîi Bukovînej*, 1994, nr. 20, p. 5; F. P. Șevcenko, *op. cit.*, p. 199.
91. DTDS, p. 645.
92. *Ibidem*.
93. O. Monoranu, M. Iacobescu, E. Dimitriu, *op. cit.*, p. 490.
94. *Ibidem*, p. 492.
95. O. Masan, *op. cit.*, p. 5; F. P. Șevcenko, *op. cit.*, p. 198.
96. *Bucovina*, 1848, nr. 12, supliment, p. 90.
97. *Ibidem*, 1849, nr. 1, supliment, p. 7.
98. ASRC, *loc. cit.*, d. 9577, f. 1-6.
99. *Ibidem*, d. 9578, f. 1-3.
100. Țărani români din Bucovina în nici un caz n-au fost animatorii și purtătorii idealului reunirii

"pământurilor ucrainene".

101. ASRC, *loc. cit.*, f. 1-3.
102. *Bucovina*, 1849, nr. 1, supliment, p. 7.
103. ASRC, *loc. cit.*, d. 9575, f. 15; *Bucovina*, 1849, nr. 1, pp. 1-2; P. Rușșindilar, *Hurmuzăcheștii în viața culturală și politică a Bucovinei*, Iași, Editura Glasul Bucovinei, 1995, p. 55.
104. *Bucovina*, *loc. cit.*, p. 1.
105. Arhivele Statului, filiala Suceava (în continuare ASS), fond personal, *Teodor Bălan*, pach. V, d. 23, f. 20-21.
106. *Ibidem*, f. 1-20; *DTDS*, p. 646.
107. G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 176.
108. *Ibidem*, p. 176-179, 183, 185; M. Iacobescu, *op. cit.*, pp. 404-405.
109. G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 180; A. Jukovski, *op. cit.*, p. 23.
110. ASRC, *loc. cit.*, d. 9576, f. 1-2.
111. *Bucovina*, 1849, nr. 4, p. 23.
112. *Ibidem*, nr. 10, p. 53.
113. Șt. Bucevski, *Câteva cuvinte despre hotarele Bucovinei*, în "Septentrion". Foiaia Societății pentru cultura și literatura română în Bucovina (Rădăuți), 1991, nr. 4-5, p. 5.
114. *DTDS*, p. 647.
115. I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, p. 107.
116. *Bucovina*, 1849, nr. 9, pp. 49-50.
117. *Ibidem*, nr. 10, supliment, pp. 55-56.
118. *Ibidem*, nr. 11, p. 57; nr. 27, p. 145.
119. *Ibidem*, nr. 29, p. 160-162, nr. 31, pp. 169-170.
120. *Ibidem*, nr. 29, p. 159.
121. *Ibidem*, p. 160.
122. M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 428.
123. *Bucovina*, 1849, nr. 29, p. 161.
124. M. Iacobescu, *Documente ale revoluției de la 1848 în Bucovina*, în *Suceava*, VIII, 1981, p. 457.
125. Idem, *Revoluția de la 1848...*, p. 34.
126. I. V. Cocuz, *op. cit.*, p. 231.
127. A. Jukovski, *op. cit.*, p. 31.
128. M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, p. 429.
129. D. Kwitkowsky, *Politicienii jittia, în Bukovina, ii minule i suciasne*, Paris-Philadelphia-Detroit, 1956, p. 480.
130. G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 174; *Die Bukowina*, p. 300; L. Geier, *Verwundert hebt der Pruth im Schiff sein Haupt...*, în *Kaindl-Archiv-Zeitschrift der Bukowina-Instituts für Kulturaustausch mit den Völkern Mittel- und Osteuropas*, Heft 21, 1995, p. 12.
131. *Die Bukowina*, p. 325.
132. ASRC, fond 3, inv. 1, d. 812, f. 1-12.
133. *Perevodî Zakonov, Patentov i Rasporiajenii iz vestnika zakonov dlia Gherțogstva Bukovinî. Rok 1860*, Lvov, 1860, pp. 38-39.
134. M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 430.
135. T. Balan, *Redobândirea unei autonomii*, în "Revista Arhivelor", VII, 1946, nr. 1, p. 57.
136. *Ibidem*, p. 60.
137. *Ibidem*, pp. 66-67, anexa 2.
138. *Ibidem*, p. 61.
139. *Ibidem*, pp. 61-62.
140. M. Iacobescu, *op. cit.*, pp. 432-433.
141. ASRC, *loc. cit.*, d. 1856, f. 1.
142. *Ibidem*, d. 1644, f. 4-36.

143. T. Balan, *op. cit.*, pp. 58-59.
144. *Ibidem*, p. 70, anexa 5.
145. *Ibidem*, p. 68, anexa 4.
146. *Ibidem*, pp. 68-70, anexa 5.
147. I. Nistor, *op. cit.*, pp. 107-108.
148. A. Jukovski, *op. cit.*, p. 33; M. Iacobescu, *Revoluția de la 1848*, p. 34.
149. T. Balan, *op. cit.*, p. 63.
150. ASRC, *loc. cit.*, d. 1461, f. 51.
151. *Ibidem*, d. 1788, f. 1-3.
152. T. Balan, *op. cit.*, p. 63.
153. M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, p. 434.
154. Vezi textul integral în: I. Gh. Sbiera, *Familia Sbiera după tradiție și istorie și amintiri din viața autorului*, Cernăuți, Societatea Tipografică Bucovineană, 1899, pp. 135-139; M. Iacobescu, *op. cit.*, pp. 437-440.
155. ASRC, *loc. cit.*, d. 1794, f. 24-25v.
156. R. Cădea, *Un luptător bucovinean: Alecu Hurmuzachi*, Sibiu, 1941, p. 17.
157. Cf. M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 436.
158. ASRC, *loc. cit.*, f. 1-5.
159. *Ibidem*, f. 2-3.
160. I. Nistor, *op. cit.*, pp. 110-111.
161. T. Balan, *op. cit.*, p. 64.
162. ASRC, *loc. cit.* d. 1844, f. 5.
163. *Ibidem*, f. 1-1v.
164. *Ibidem*, f. 15v.
165. I. Gh. Sbiera, *op. cit.*, p. 149.
166. T. V. Stefanelli, *Eudoxiu Hurmuzachi*, în "Junimea Literară", 1912, nr. 11-12, p. 202.
167. V. Bumbac, *Mulțumită de-n partea rumânilor bucovineni, închinată domnului Eudoxiu de Hurmuzachi, pentru neobositele-i ostenel jertvite, pentru binele și înflorirea patriei*, Cernăuți, 1861, nepaginat.
168. ASS, fond *Colecția fotografii*, nr. 184.
169. M. Iacobescu, *Revoluția de la 1848*, p. 36.
170. *Die Bukowina*, pp. 300-301.

THE AUTHONOMY PROBLEM OF BUKOWINA (1775-1861)

SUMMARY

This study tries to reveal some aspects about the romanian intellectuals' struggle for defence and national affirmation, during the military administration period and during the Galitian one, until the obtaining of national autonomy.

This moment from history of Bukowina is presented from an interesting point of view: the adversities and difficulties on the political, social and cultural level and the romanians' efforts for conquering and achieving national autonomy.

**VIAȚA POLITICĂ ROMÂNEASCĂ ÎN BUCOVINA:
LOIALISM, AUTONOMISM SAU IREDENTISM?
(1900 - 1914)**

Florin Pintescu

Începând cu anul 1774 pajurile imperiale austriece și-au extins stăpânirea și asupra unei părți din nord-vestul Moldovei, denumită de atunci Bucovina, conferindu-i o istorie aparte față de celelalte provincii istorice românești.

Studiul istoriei universale ne demonstrează că populația dintr-un teritoriu cucerit de o terță putere poate îmbrățișa, în general, următoarele idei și conduite politice:

- **ideea de loialitate** față de statul sau casa domnitoare;
- **ideea de autonomie**, mergând spre dobândirea unei complete autonomii locale față de puterea centrală;
- **ideea de iredentism**, mergând spre desprinderea completă de puterea centrală (casa domnitoare) și alipirea provinciei iredente la un stat cu locuitori de aceeași credință, limbă și cultură.

În cele ce urmează vom căuta să schițăm impactul acestor idei și conduite politice asupra românilor bucovineni la începutul secolului XX.

Deși Europa se găsea atunci în plină "belle époque", acest lucru nu era valabil și pentru românii bucovineni, presați deopotrivă între primejdia **germanizării culturale** a unei părți a elitelor românești datorită acțiunii dirijate de la Viena a "Kulturträger"-ilor (purători de cultură) germani sau evrei și primejdia **slavizării etnice** a ducatului (10.000 km², împărțit în 11 districte politice) prin invazia elementelor etnice rutene din Galiția. Într-adevăr, recensămintele austriece întocmite tendențios¹ "demonstrau" că începând cu anii 1880 rutenii erau mai numeroși decât românii în Bucovina².

Tristul tablou al situației românilor bucovineni din epoca studiată de noi este admirabil redat de N. Iorga: "De-oparte aristocrația (s.n.), alcătuită din coborâtori ai maziilor, boerinașilor celor mici și mai mici ai Moldovei, din Armeni și Evrei bogați, cari au fost și ei înfășurați în mătasa unui titlu de cavaler și baron - culmile până la care se înalță "aristocrația" băștinașă (...). Aristocrații au pierdut în mare parte moșiile lor, pe care le țin Evreii, ei s-au ruinat răpede, adevă Români și Armenii sânt siliți a începe cariera administrativă obișnuită și se văd întrecuți de alții ce se ridică din rândurile celor "mai jos" decât dâșșii (...). **Toate neamurile se înfrățesc în aristocrație prin vorbirea limbii germane** (s.n.). Românește vorbesc

cei mai mulți români când nu vreau să-i înțeleagă cineva. Toate neamurile se înfrățesc prin spoiala culturii germane (...). "Inteligența" (s.n.) se sokoate ca a doua castă a țării, castă de preoți și învățători mai ales, la care se adaug câțiva avocați și funcționari mici. **Ei nu se simt una cu poporul pe care nu-l înțeleg, și-l iubesc prea puțin** (s.n.). Crescuți "austriecește", adică formalist și materialist, ei vreau înainte de toate "mai mult", cât mai mult. Jos (s.n.) zace poporul, a cărui voință se tipărește, al cărui nume se speculează, dar al cărui bine nu-l caută nimeni (exagerare, n.n.). Societățile de cetire pentru dânsul sunt nume (...) oamenii din sate orbecăiesc între ispitele deznaționalizatorilor, ei gem greu sub povara cametei evreiești"³.

Elita românilor ar fi trebuit să lupte - și a luptat - pentru schimbarea acestei stări de lucruri, însă la începutul secolului XX această elită nu prea avea mijloacele necesare îmbunătățirii stării propriului ei popor din Bucovina.

O parte a boierimii suferise în secolul XIX un proces de aculturație datorită formației ei intelectuale preponderent germană. I.G. Sbiera sublinia că în 1861, "Când s-a constituit Comitetul Țării membrii lui, deși în majoritate români n-au fost în stare să facă aceasta (să vorbească românește, n.n.); cu toții începură să vorbească între sine numai nemțește și introduseră astfel, prin simpla întrebuintare, limba nemțască ca limbă oficială în organul autonom al țării. Causa de ce? Fiindcă toți românii din Comitetul Țării, și chiar din camera ei legislativă afară de unul, singur țăran cu puțină cunoștință de carte, **știau vorbi nemțește mai bine decât românește** (s.n.), căci studiile și le făcuseră prin școli unde toată învățătura se predă numai în graiul nemțesc; lor dară le lipseau nu numai expresiuni potrivite pentru cunoștințele ce le aveau, dar și stilul românesc în care să-și exprime cugetările"⁴. O situație tragicomică s-a înregistrat cu prilejul unei vizite a regelui Carol I la Cernăuți. Regele **german** al României îi vorbește **românește** baronului Nicolae Mustazza care-i răspunde "Majestăt, wir sind deutsch erzogen"⁵.

Evident, au existat și boieri patrioți care au luptat pentru propășirea neamului românesc din Bucovina. Activitatea "boierului de la Storjineț", lancu cavaler de Flondor, poate fi considerată un exemplu fericit în acest sens. În prima sa cuvântare din Dieta Bucovinei (28 decembrie 1898), ținută contrar uzanțelor în limba română, declara că "va lucra totdeauna ca limba noastră să domine nu numai în cameră ci să fie întrebuintată și în actele oficiale"⁶. În pofida acestui fericit exemplu, aculturația suferită de o parte a boierimii române din Bucovina nu putea decât să slăbească lupta acesteia pentru cauza românească, boierii fiind singurii apărători firești ai țăranilor români din Bucovina.

Slăbirea și divizarea boierimii române din Bucovina a fost o politică firească, predilectă, a Casei de Habsburg în secolul XIX. Încă din 1817 *Forum Nobilium* din Bucovina s-a contopit cu Forumul Nobiliar din Galiția, boierii români fiind nevoiți să meargă la Lemberg spre a-și rezolva pricinile. Se urmărea astfel amalgamarea boierilor români cu nobilii poloni din Galiția și crearea de interese comune, lipsindu-i pe români de elita lor firească⁷, care ar fi putut limita influențele alogene asupra

istoriei românilor bucovineni. Politica austriacă de slăbire a boierimii române a dat rezultate strălucite: "În anul 1777 se aflau în Bucovina nu mai puțin de 277 boeri români cari formau clasa marilor proprietari (...). Astăzi, (1914, n.n.) nu mai sunt în Bucovina nici 10 Români cari ar putea fi socotiți între acei posesori, cari să aibă în proprietatea lor măcar o singură moșie. În total posesiunea acestor mari proprietari români nu formează nici chiar $3\frac{1}{2}\%$ din întreaga suprafață a Bucovinei. Restul de $96\frac{1}{2}\%$ se află în mâini străine (...)"⁸.

Concluzionând, boierimea română nu putea influența decisiv viața politică a Bucovinei datorită aculturației parțiale realizată de cultura germană, datorită amalgamării - parțiale, de asemenea -, cu nobilimea polonă din Galiția, datorită numărului ei restrâns și sărăciei materiale accelerate.

Clasa de mijloc - în formare - românească era foarte restrânsă numeric în comparație cu cea alogenă, funcționarii, meseriașii și negustorii români ocupând - de regulă - poziții marginale în aparatul economic sau cultural-administrativ al Bucovinei. Prezentăm în continuare situația funcționarilor din Bucovina în anul 1910. Tabelul este reprodus după I.E. Torouțiu⁹.

Personalul la	Români	Evrei	Străini	În total
Justiție	95	281	251	627
Administrație	128	109	665	902
Școli	860	203	1232	2295
Poștă și telegraf	51	130	356	537
Calea ferată	31	120	247	398
Medicii	14	109	28	151
Farmaciiștii	1	113	17	31
Suma	1.180	965	2796	4941

În 1912 situația meseriașilor și negustorilor din Bucovina era cu totul nefavorabilă elementului românesc. Existau atunci în Bucovina 9.322 de meseriași, dintre care **737 români**, 5.091 evrei și 9.322 străini și 10.312 negustori, dintre care **444 români**, 8.642 evrei și 1.226 străini¹⁰.

Limbajul sec al acestor cifre ne demonstrează că românii bucovineni aveau o clasă de mijloc extrem de rarefiată raportată la ansamblul populației, clasă de mijloc care să patroneze producerea bunurilor materiale și să subvenționeze cultura română. La începutul secolului XX **străinii**, nu românii dețineau principalele bogății ale țării, acest lucru având urmări neplăcute asupra politicii românilor bucovineni ce nu puteau beneficia de un mare suport economic în raport cu adversarii lor politici (germani, evrei, ruteni).

La declinul boierimii și insuficiența clasei de mijloc neamul românesc din

Bucovina adăuga și sărăcia clasei sale țărănești, mai ales în raport cu coloniștii germani, sprijiniți de autorități. De altfel, țăranii români din Bucovina dețineau suprafețe mai mici de pământ, comparativ cu țăranii români din Vechiul Regat sau provinciile reunite la acesta în 1918 (mai ales Basarabia). Cu toate aceste rele, românii din Bucovina au desfășurat o interesantă luptă politică până la izbucnirea primului război mondial, luptă punctată de succese și de insuccese, de împăcări și discordii între partidele politice românești.

Pentru înțelegerea vieții politice românești din Bucovina anilor 1900-1914 trebuie studiată îndeosebi activitatea Partidului Național Român (aripa conservatoare), a Partidului Popular Național și a Partidului Țărănesc Democrat.

Partidul Național Român se formase în 1892, când fruntașii politici ai românilor se hotărâsc să se solidarizeze în toate afacerile naționale și bisericești. Elementele active din acest partid ("*Jung-Rumänen*") voiau să implice **întreg** poporul român în viața publică și se separă în 1897 de elementele conservatoare ("*Alt-Rumänen*") ce doreau să desfășoare o politică restrânsă, la nivelul elitelor, neavând încredere în ideea implicării maselor în politică.

Din gruparea "tinerilor" ("*Jung-Rumänen*") făceau parte George Popovici, Gr. Filimon, C-tin Isopescu, Florea Lupu, C-tin Morariu, nume ce vor deveni foarte active în politica bucovineană.

În anul 1899 elementele conservatoare ("*Alt-Rumänen*") au încheiat un pact politic cu baronul Bourguignon, președintele țării (1898-1903), aprig antiromân, ce a căutat să slavizeze școlile primare contra voinței populației, să introducă un spirit antiromânesc în Universitatea din Cernăuți, studenții români fiind persecutați la examene. Baronul Bourguignon a început o faimoasă prigoană contra tricolorului românesc, considerat de români drept semn al naționalității lor¹¹.

Promițând grupării conservatoare unele avantaje la ocuparea posturilor școlare conducătoare, baronul obține încetarea atacurilor violente împotriva sa, atacuri găzduite în coloanele ziarului "Patria"¹², gruparea conservatoare ("pactistă") scoțând un nou ziar politic, "Timpul". În numărul din 1 iulie 1900 gruparea "pactistă" prezenta unle puncte de program politic: "Vom ține morțiș la autonomia țării, vom stărui ca competența legiuitoare a Dietei provinciale să fie lărgită corespunzător intereselor țării. Nu evităm însă a declara totodată sincer și clar, că **satisfăcându-se trebuințele cultural-economice ale poporului nostru, orice politică națională revendicativă sau expansivă este departe de noi**" (s.n.)¹³. Răspunzând unui articol din "România Jună" (București) în care se aprecia că "pactiștii" au capitulat în fața lui Bourguignon, ziarul "Timpul" considera că "oamenii noștri, în loc să fi învățat că **taurul nu se apucă de coarne, nici leul de labă** (s.n.), și-au istovit puterile cele mai bune spre a-și crea pe lângă dușmanii deja existenți, și contrarietatea guvernului local"¹⁴. Credem că aceste aprecieri ilustrează poziția de loialitate principală a grupării pactiste față de Casa de Habsburg.

Liderii românilor nemulțumiți de pact s-au retras din partid și au pus bazele **Partidului Popular Național** (august 1900)¹⁵, în frunte cu George Popovici și lăncu

Flondor. Noua grupare politică a adoptat un program radical național, iar punctele de vedere ale acestei grupări vor fi exprimate în noul ziar "Deșteptarea". George Popovici va pierde alegerile pentru Dietă din 1901, șefia partidului fiind preluată de Iancu Flondor.

Principalele prevederi programatice ale acestui partid erau: "(...) deplina autonomie a bisericii noastre: conservarea neștirbită a caracterului etnic al bisericii noastre; cerem creșterea și instruirea poporului nostru pe baza învățământului național; cerem dregătorii imparțiale și obiective cu cunoștința țării, neamului și limbii noastre; ne vom opune cu toată puterea contra ocupării posturilor la dregătorii cu bărbați străini de țară; cerem separarea completă a Bucovinei în toate afacerile sale publice de influența galițiană, prin urmare înființarea neîntârziată a unei Curți de apel și a unei direcțiuni a căilor ferate bucovinene în țară; vom lupta din răspuțeri ca țăranul român să rămână stăpân al pământului și averii sale, conștienți fiind că dânsul este temelia neamului nostru; (...) pretindem ca poporul român să fie reprezentat în corpurile legiuitoare nu numai corespunzător numărului și importanței sale istorice, ci și a principiilor sale politice; ne vom interpune deci pentru dobândirea sufragiului universal și direct"¹⁶. Baza socială a acestui partid condus de un boier o formau țăranii, meseriașii, preoții, funcționarii, profesorii¹⁷. "Atât de convins era Iancu Flondor de forța țăranimii bucovinene încât și atunci când a fost părăsit de o parte a partidului național căzut la împăcare cu guvernul (1900, n.n.), a continuat lupta alături de G. Popovici bazându-se numai pe țăranime"¹⁸.

Dezavuarea tricolorului de către pactiști va stârni aprige polemici de presă în epocă. Florea Lupu și George Wassilko, reprezentanții românilor în parlamentul de la Viena, consultați de primul ministru Koerber în chestiunea tricolorului "am auzit că amândoi să fi declarat (relatarea ziarului "Deșteptarea", n.n.) că nu vor opune guvernului nici o rezistență căci **tricolorul reprezintă culorile României și nu interesează pe reprezentanții (?) românilor bucovineni**"¹⁹. Florea Lupu nu a rectificat inițial aceste afirmații, amenințând cu darea în judecată a ziarului, lucru ce nu s-a întâmplat²⁰. Ulterior, Florea Lupu a negat orice convorbire cu Koerber (ca și George Wassilko), dar a declarat că "Românii bucovineni trebuie să înțeleagă odată că **nu mai au nici un drept a purta tricolorul** (s.n.) pentru că nu sunt în stare a dovedi îndreptățirea lui, din contra ori-ce luptă pentru tricolorul național este o luptă contra morilor de vânt"²¹. Atacându-l în nr. 1.213 al ziarului "Bukowinaer Post" pe Iancu Flondor acesta îl provoacă la duel, dar Florea Lupu refuză duelul, motivând că în codul penal duelul este considerat o crimă și că în calitate sa de judecător nu poate aproba acest lucru²². Conflictul s-a aplanat, ulterior Florea Lupu recunoscându-i lui Iancu Flondor toate meritele politice²³.

Spre deosebire de pactiști, Iancu Flondor a apărut cu tărie tricolorul, declarându-i președintelui Bourguignon: "Domnule președinte, te rog să iei cunoștință că culorile roș-galben-albastru le privim drept culori naționale române și că e sub demnitatea noastră de a discuta cu dumneata de o putem dovedi prin

fapte istorice sau ba, chiar și în caz că aceste culori ar fi identice cu culorile regatului român²⁴.

Același om politic va face un rechizitoriu zdrobitor, în discursul din 6 iulie 1901, pactului încheiat în 1899 cu baronul Bourguignon, demonstrând că românii au fost înșelați. "Astăzi, domnii mei, a trecut mai mult decât un an și jumătate și din toate promisiunile câte le-ați primit de la președintele țării, nimic nu s-a împlinit. D-voastră n-ați primit nimic, decât cei 2.500 florini mizerabili din fondul religionar, drept suvenție pentru internatul de copile române. Și știți de ce a-ți primit acești bani? Pentru că rutenii primiseră încă înainte de aceasta sume duble. Din toate promisiunile date atunci de guvern, nici una nu s-a realizat. Pe terenul școlar domnește și azi aceeași prigonire contra elementului Românilor și pe toate celelalte terene sistemul practicat până atunci de către guvern a rămas intact"²⁵. Baronul Bourguignon răspunde la cuvântarea lui Flondor - în lipsa acestuia - caracterizându-i aprecierile drept manifestări ale unor "simptome patologice". Flondor a dat un răspuns, apoi l-a provocat pe baron la duel pentru aceste vorbe, litigiul fiind soluționat în cele din urmă²⁶. În timpul cât a funcționat memorabilul "pact" cu Bourguignon învățământul rutean făcuse progrese fantastice în detrimentul celui românesc. "Deșteptarea" a tras un serios semnal de alarmă asupra acestor lucruri, arătând că învățământul ucrainean se subordona imperativelor șefului politic Omelian Popovici. În contrast, **"...când unii învățători vor să se miște, să se înscrie și să lupte într-o însoțire românească, fie și școlară, inspectorii noștri îi avertizează, îi înfrică, ca nu cumva să facă un lucru ca acesta, căci e primejdie pentru stat și guvern"** (s.n.)²⁷.

Convinși că guvernatorul Bourguignon nu este decis să-și țină promisiunile, pactiștii se împacă cu Partidul Popular Național (2 iunie 1902)²⁸. Florea Lupu s-a opus fuziunii celor două partide, fiind exclus din partid în iulie 1902²⁹. Tot acum conservatorii pactiști au făcut o greșală politică ce s-a dovedit ulterior a fi funestă pentru neamul românesc din Bucovina, neîngăduind tânărului Nicolae Wassilko nici un rol politic în partidul lor, jignindu-l grav, încât el trece la ucraineni, pe care-i va duce din izbândă în izbândă asupra românilor³⁰. Un apărător fervent al românilor în această perioadă a fost lăncu Flondor, care a înțeles că soluționarea problemei românilor din Bucovina depinde și de bunele relații cu regatul României. "Domnii mei - spunea el în ședința Dietei Bucovinei din 6 iulie 1901 - primul dezastru l-a suferit țara noastră prin tulburarea relațiilor noastre comerciale-politice între statul vecin România și între Austria. Țeara noastră e situată la cea mai extremă periferie a statului și în multe privinți are un interes netăgăduit - mai ales în privința economică - ca acest contact cu regatul vecin să nu fie întrerupt, cum am zice, printr-un zid chinez"³¹. "Timpul", ziarul pactiștilor, acuza pe George Popovici și lăncu Flondor că fac politică transilvăneană³², deoarece George Popovici luase poziție în favoarea românilor transilvăneni expuși persecuției maghiare.

Exemplele expuse ne permit să apreciem că Partidul Popular Național **sentimental** îmbrățișa cauza tuturor românilor, însă **politic** erau adepții unui

autonomism care să-i confere ducatului largi posibilități de dezvoltare. Despre un iredentism nici nu putea fi vorba, deoarece partidul ar fi fost scos imediat în afara legii. Activitatea Partidului Popular Național s-a caracterizat și printr-o susținută luptă de ajutorare a țăranilor români din Bucovina. Astfel, în aprilie 1909, revoltat că moșiile Fondului bisericesc din Bucovina nu se arendau românilor, Iancu Flondor a pornit în fruntea a 600 de țărani sosiți din Mahala, Ostrița și Buda ca să ceară președintelui Bucovinei anularea contractului pentru moșiile Fondului din Mahala cu Stommler. Intervenția sa la consilierul aulic Fekete nu a fost zadarnică³³.

O politică de sprijinire a elementului țăranesc din Bucovina -dar antinațională, antiromânească - a dus **Partidul Țărănesc Democrat**, apărut în toiul luptelor dintre "pactiști" și "naționali" (1902).

Inspiratorul noului curent politic a fost Aurel Onciul, doctor în drept și economie politică, directorul unei bănci din Brno. Bărbat inteligent, își enunță mai întâi ideile sale politice în revista politică "Privitorul", care apare la Brno (Moravia), apoi la Cernăuți. Aurel Onciul își asociază pe cumnatul său, Florea Lupu, izgonit de conservatori. Partidul Țărănesc Democrat era sprijinit de baronul Bourguignon, dezaproba politica revendicativă a Partidului Popular Național și propovăduia o colaborare pașnică cu naționalitățile din Bucovina, mai ales cu ucrainenii³⁴.

Aurel Onciul s-a îndreptat spre ucrainenii "tineri", loiali coroanei habsburgice, spre deosebire de ucrainenii "bătrâni" ce simpatizau cu Rusia. Pentru a câștiga încrederea ucrainenilor "tineri" Aurel Onciul va publica în "Privitorul" o serie de articole, printre care "Condițiunile existenței românilor" și "Problema austriacă", în care susține prezența din vechime a rutenilor în Bucovina³⁵. De asemenea, a lansat teoria luptei sociale, abandonând lupta națională³⁶. Aproximativ la acea vreme Aurel Onciul de ucrainenii a fost sprijinită de guvernatorul Bucovinei, Conrad Hohenlohe Schillingsfürst. Însuși Aurel Onciul era convins că articolele sale nu aveau un suport științific real. De aceea, în ziarul "Privitorul", subvenționat și scris aproape în întregime de el a apărut și studiul lui Zaharia Voronca "Rutenizarea Bucovinei", în care se combat ideile lui Aurel Onciul³⁷.

Lansându-se într-o campanie violentă de presă contra liderilor Partidului Conservator (Pactist) și ai Partidului Popular Român, Aurel Onciul considera că tricolorul ne era decât "păcatul Partidului Popular Național față de împărăție" iar lupta contra ucrainizării "păcatul față de ucrainenii"³⁸. Aurel Onciul îi învinuia pe liderii formațiunilor politice mai sus-amintite de "acte de neloialitate față de coroană, iredentism și înaltă trădare"³⁹. Românii fuseseră apărați de acuzația de iredentism în Parlamentul de la Viena de către deputatul german Ellenbogen. "Seamănă că de pe piața Austriei s-a lansat lozinca de a-i stigmatiza pe români ca pe niște trădători de patrie spre a putea rectifica sus politica de prigonire în contra poporului românesc. Poporul românesc însă care este un popor pacinic și extrem de loial și credincios împăratului său, nu-i va strica această tractare... Ce cere așadar poporul românesc. - Cere numai o șchioapă de progrese în privința națională și culturală, spre a se apropia de apusul monarhiei care e mult mai înaintat în această

privință..."⁴⁰.

Liderii Partidului Țărănesc Democrat au atras de partea noului curent politic țărănimea bucovineană săracă și învățătorimea prost plătită și organizată de Mihai Chisanovici. În octombrie 1902 apare ziarul acestui partid "Voința poporului", practic un ziar de scandal, folosind un stil pamfletar și căutând discreditarea "boierilor" în fața țăranilor. "Cu cât mai calic e țăranul, cu atât mai greu poate el străbate prin școală la lumină - cu atât mai mulți și mai efini lucrători pot avea boierii"⁴¹. "La noi însă boierimea și lingăii lor, cari de patruzeci de ani stă în fruntea țării n-au grijit de loc de tămăduirea ranelor poporului țăărănesc, ci numai pentru punga lor"⁴². Datorită politicii antiromânești a acestui partid, societatea studențească "România Jună" din Viena șterge pe Aurel Onciul și Florea Lupu din rândurile ei. "Voința poporului" reacționează violent. "Mucoșii din Viena, amețiți de putoarea unui hoit boieresc (!) au aflat de bine în nepătrunsa lor cumișenie politică și naționalică să șteargă din lista membrilor emeritați și onorari pe doi din cei mai valoroși bărbați ai poporului român adică dr. Aurel Onciul și dr. Florea Lupul. Și bine au făcut că bărbații cumiști n-au ce căuta în cuibul unei ciurde de tonți. "România Jună", recte "Gogomania Jună" a comis această năzdrăvănie admirată de toată Europa. "Deșteptarea", cloaca pentru toate murdăriile boierești face cas de mare întâmplare din gogomania mucoșilor din Viena. Ea latră ca cânele la lună, crezând că lehăiturile ei se vor lipi de bravii noștri deputați Aurel Onciul și Florea Lupu. Latre sănătoși până îi vor crăpa fâlcile. Bărbați de soiul d-lor Aurel Onciul și Florea Lupu nu se vor lăsa împedecați de infamele calomnii ciocoiești"⁴³. Fără comentarii.

Aurel Onciul a căutat să își apropie și minoritatea germană, pentru care a avut calde cuvinte de apreciere. "Aurel Onciul cu Partidul Democrat, sprijinit de păturile largi ale orașenilor și țăranilor români a însemnat un factor de stabilizare - căci Onciul a susținut o politică de "sinceră loialitate față de tron și domnie" (*aufrichtigen Loyalität gegenüber Staat und Regierung*), la fel cum recomanda compatriotul său George Popovici"⁴⁴. Onciul lăuda și scotea în evidență realizările coloniștilor germani. "Germanii sunt buni gospodari, lucrează bine pământul, știu să crească animale frumoase și sunt adesea meșteșugari. Fiecare țăran știe că germanii cresc cei mai frumoși cai și cele mai frumoase vite... Noi românii avem de învățat - și învățăm astăzi - multe lucruri bune de la coloniștii germani"⁴⁵.

Attrăgând o parte din învățătorii români în Partidul Țărănesc Democrat, aceștia au fost îndepărtați de idealurile naționale, cerând revendicări sociale. Partidul Popular Național avertiza că noul curent țăărănesc-democrat "tinde să capteze învățătorii români spre a-i preface în factori distructivi față de națiune"⁴⁶.

În 1903 a avut loc o încercare de împăcare a Partidului Țărănesc Democrat cu Partidul Conservator (Pactist) și Partidul Popular Național. Dându-și seama de nesinceritatea propunerii lui Aurel Onciul, Iancu Flondor s-a opus și a denunțat această împăcare⁴⁷. În aceste condiții Partidul Țărănesc Democrat a încheiat în iunie 1904 o uniune politică cu ucrainenii, germanii și evreii numită "Tovărășia Țărănească (Progresistă) - *Freisinniger Verband*, alcătuită din cluburi sau grupuri

naționale distincte⁴⁸. Alegerile violente din acest an sunt câștigate de această grupare politică. Partidul Popular Național nu obține nici un loc de deputat și se autodizolvă în luna noiembrie 1904 prin publicarea unui comunicat în "Deșteptarea Poporului", publicație care dispărea după 12 ani de activitate⁴⁹. Iancu Flondor demisionează.

Anul 1905 aduce o împăcare parțială între oamenii politici români. Se constituie **Partidul Național Român**, format prin fuziunea dintre țărănist-democrați și conservatori. Liderii fostului Partid Popular Național nu aderă la această împăcare, reîncepând în 1906 lupta contra țărănist-democrațiilor prin ziarul "Apărarea Națională"⁵⁰. Partidul Național Român reprezenta practic o sinteză ciudată dintre populism și conservatorism, opus naționalismului autentic promovat de Partidul Popular Național ("Apărărișt").

La 18 septembrie 1907 conservatorii și democrații hotărăsc să fuzioneze cu **Partidul Creștin Social** al doctorului Carol Lueger, primarul Vienei. La această fuziune se alătură și "apărăriștii" (nume luat de la ziarul "Apărarea Națională"). S-a constituit astfel **Partidul Creștin-Social Român**⁵¹. În "Românul" din 1/16 octombrie 1908 era publicat apelul tuturor forțelor politice românești, inclusiv al țărănist-democrațiilor, care-i cereau lui Iancu Flondor să preia conducerea Partidului Creștin Social Român.

"Iubite Iancule! În vreme de grea cumpănă, noi solii tuturor vârstelor, tuturor păturilor și năzuințelor românești din țară venim la tine ca să te rugăm dintr-o gură ca să părăsești singurătatea de până acum și să reintri iarăși în războiul politic... Din inimă curată și sinceră întregul nostru popor te roagă: fii căpitanul nostru și du-ne la izbândă".

La 19 octombrie 1908 s-a votat statutul Partidului Creștin Social din Bucovina. La punctul 1 se prevedea: "Partidul Creștin Social din Bucovina are ca scop a promova **în cadrul credinței pentru împărat și împărăția Austriei** (s.n.), interesele naționale, confesionale, politice și economice ale românilor bucovineni"⁵².

Germanii și ucrainenii aderă și ei la partidul lui Lueger, constituindu-se în Dieta Bucovinei un club comun al românilor, germanilor și ucrainenilor - **Liga Creștin Socială**. În 1909, Partidul Creștin Social Român revine la vechiul nume de Partidul Național Român⁵³ condus de Iancu Flondor. Ziarul "Patria" al acestui partid a dus o susținută campanie contra evreilor (a se vedea colecția ziarului, 7 februarie 1909-27 noiembrie 1910).

Datorită disensiunilor interne Flondor demisionează din nou, motivându-și gestul printr-o scrisoare scrisă lui Aurel Onciul în 7 noiembrie 1910: "Stimate d-le președinte! Discordia și lupta între Frați, care au cauzat neamului nostru în Bucovina în ultimul deceniu multe și dureroase scăderi consumând cu desăvârșire puterile Românilor și războiul lor contra deznaționalizării, încep din nou a se încuibă în rândurile noastre.

În fața acestor împrejurări de tot triste îmi este peste putință a răspunde pentru viitorul neamului românesc în Bucovina și trebuie cu inima întristată să mă

retrag de la conducerea partidului național"⁵⁴. Flondor a refuzat să revină asupra demisiei sale și partidul s-a descompus în conservatori, democrați, naționali. În 1912 conservatorii și naționali s-au împăcat din nou, arătând că nu pot fuziona și cu țărănist-democrații, deoarece aceștia propagă "sciziunea și ura dintre stări"⁵⁵. De altfel, țărănist-democrații și naționali s-au dușmănit până la Marea Unire din 1918, negăsind o strategie comună pentru apărarea intereselor neamului românesc din Bucovina. Constantin Loghin conchidea cu dreptate că: "Această Unire nu este rezultatul luptelor politice din Bucovina, ea nu este meritul unor bărbați mai mult sau mai puțin politici, ci ea este rodul acelei conștiințe naționale, despre care am spus că n-a încetat a exista în Bucovina"⁵⁶.

Putem conchide că numai o parte a elitei românilor din Bucovina și-a făcut datoria față de neamul ei. Renunțarea țărănist-democraților la lupta națională a cauzat mari confuzii în rândul populației românești din Bucovina, populație având o psihologie obișnuită de supunere față de orice stăpânire, care se simțea izolată astfel atât față de alogeni cât și față de cea mai mare parte a elitei sale. "Dar Românul izolat este blând ca și mielul. Când îi bate cineva din picior el tace. **Așa a tăcut și tace în fața celei dintâi ciocoroadă, dacă o vede îmbrăcată altfel ca el** (în ochii țăranului român din Bucovina cei îmbrăcați "nemțește" sau "orășenește" reprezentau stăpânirea, n.n.). <<Capul plecat, sabia nu-l taie>>, de aceea la oricine care arată sabia, el pleacă capul. Când simte însă cotul tovarășului, adică când este în ceată, atunci, de îndată el ridică capul: și atunci ferește, Doamne, pe oricine de dânsul, căci este repede la mânie"⁵⁷.

Evenimentele din Bucovina s-au precipitat odată cu izbucnirea primului război mondial când autoritățile austriece suspectau tot mai mult pe românii bucovineni de iredentism față de coroana austriacă și de simpatii pentru regatul României.

Încă din 1913 colonelul Eduard Fischer, comandantul jandarmilor din ducat a cerut subordonaților săi să observe mișcarea națională românească din Bucovina. Informațiile obținute de subordonații săi erau contradictorii, reflectând confuzia opiniei publice, confuzie inerentă înaintea oricărui război.

"În comunele din jurul mănăstirii Putna știrea despre alipirea Bucovinei la România era răspândită și fusese adusă de un fecior de țăran, care în anul 1913 petrecuse ca lucrător în județul Buzău, unde între cetățeni se vorbea foarte mult că <<odată Bucovina va fi alipită la România>>..."⁵⁸. Aceleași știri fuseseră culese și în comunele Horodnicul de Sus, Vicov de Jos, Straja⁵⁹. Colonelul - devenit între timp generalul - Fischer voia să afle dacă aceste știri disparate prind la populația din România: "Din aproape toate unghiurile Bucovinei rapoartele sosiră aducând știrea plăcută că populația e <<liniștită>>, <<loială>> și că pentru moment nu sunt semne de iredentă românească"⁶⁰. Căpitanul Iaskiewicz, comandantul corpului de jandarmi din Rădăuți raporta la 31 martie 1914 că populația românească din jurul Rădăuților e "loială" și pentru moment indiferentă față de orice curent politic, "având acum alte griji"⁶¹. Comandantul corpului de jandarmi din Suceava nota că

populația de aici este animată de sentimente contradictorii: "Astfel, o parte a țăranilor din județul Sucevii, știind de situația puțin de invidiat a fraților lor din regatul liber, va fi contra unirii cu acest stat deoarece în regat "țăranii români sunt tratați ca sclavii" (s.n.)⁶². Totuși, existau și motive de neliniște pentru autoritățile austriece deoarece "țăranii români din acest județ (Suceava, n.n.), știind ce bir mic plătesc statului țăranii din regat, apoi văzând că îngrijirea bolnavilor pe la spitalele din România se face gratuit, ușor ar putea fi convertiți la <<această idee>>. Convertirea se va putea efectua cu atât mai ușor cu cât în tot județul ideea despre <<România Mare>> este răspândită și fiecare are știre despre măsurile ce se pregătesc în România"⁶³. Credem - repetăm - că ultima parte citată din acest raport al jandarmeriei din Suceava (28 martie 1914) reflectă foarte bine disponibilitățile imaginarului colectiv de a accepta diverse zvonuri în perioadele ce preced declanșarea unei crize. Interesantă era și starea de spirit a țăranilor români din satul Stroești. Jandarmii de aici arătau într-un raport din 22 aprilie 1914 că țăranii români au știre despre propaganda românească pornită din regat dar nu se pot împăca cu ideea alipirii Bucovinei la România deoarece "țăranii din regat n-au drepturi politice și sufăr un tratament asemenea sclavilor". Dar "dacă țăranii din România ar avea aceleași drepturi cu cei din Austria, atunci bucuroși ar dori să facă parte din România" (s.n.)⁶⁴. Eduard Fischer era convins că, în condiții favorabile lor, românii din Bucovina erau gata să respingă ideea de stat austriacă. Acest militar considera că aniversarea de la Putna din 1904 a fost o ocazie binevenită pentru românii din Bucovina ca să încheie "legături intime cu românii din Regat" și să pregătească "terenul pentru propaganda politică de mai târziu", propagandă pe alocuri atât de puternică, încât a reușit să "zdruncine ideea de stat austriacă" (s.n.)⁶⁵. Firește, o parte a intelectualilor români din Bucovina nutreau sentimente naționaliste mai puternice decât țăranii. Autoritățile austriece considerau că profesorii români de la liceul din Câmpulung și cei de la școala de lemnărit din același oraș sunt "politicește infectați" și "trebuie supravegheați"⁶⁶. La Siret, situația era considerată ca fiind destul de gravă, deoarece "preoții români în biserică iar învățătorii români în școală <<predică>> unirea Bucovinei cu România. Ocuparea Bucovinei de către Austria se califică ca furt"⁶⁷. La Suceava, intelectualii români erau considerați "naționaliști încarnați" (*verpichte nationalisten*) și se conchidea că "ar fi bucuroși ca Bucovina să aparțină României" dar "de frică" nu-și exprimă ideile în public⁶⁸.

Probabil că sintetizând aceste rapoarte, Eduard Fischer ar fi putut lua măsurile de cuviință pentru paralizarea influenței propagandei românești, dar izbucnirea războiului a făcut inoperant acest lucru. "Desigur că în baza acestor rapoarte, generalul Fischer, care în materie de suprimare era foarte scrupulos, a intenționat ca cu ajutorul jandarmilor să ia întinse măsuri de a infiltra românii din Bucovina sentimente austrofile. Paralizarea propagandei românești s-ar fi încercat cu toate mijloacele. S-ar fi angajat oameni de condei care să compare situația de înflorire politică a poporului român din Bucovina cu situația caracterizată printr-o

totală "lipsă de cultură" a populației din Regat. Am fi asistat posibil și la formarea unui partid politic românesc de culoare austriacă, dacă în iulie 1914 războiul nu ar fi izbucnit și nu ar fi incendiat Europa"⁶⁹.

Statul austriac avea suficiente mijloace pentru a face inoperantă mișcarea națională a românilor din Bucovina, mai ales că aici nu a existat o mișcare politică iredentistă⁷⁰ clasică, pe care poliția secretă a imperiului ar fi denumit-o ca atare, datorită următorilor factori interni:

- elitele populației române aveau o forță economică și politică net inferioară celei deținute de elitele similare ale alogenilor, considerați ca totalitate.

- nivelul de trai al populației românești - deși superior celui din Regat - era totuși inferior celui similar al germanilor și evreilor, mai ales.

- slavizarea etnică - spontană sau întreținută - a nordului Bucovinei a slăbit în general națiunea română din această provincie.

- germanizarea culturală (această sintagmă trebuie folosită, credem, cu mare precauție) a scindat elitele românești, care nu au putut astfel să opună unite o contraideologie pan-românească celei integratoare, practică de curtea Vienei. La acest lucru a contribuit și faptul că viața politică din România apărea drept coruptă, balcanizată, comparativ cu cea austriacă, nivelul de trai din Regat fiind mai scăzut decât în Bucovina.

- discordia dintre partidele politice românești a permis manevrelor abile ale Vienei să descurajeze lupta națională.

- în Bucovina nu a existat o asociație secretă, similară carbonarilor italieni, care să militeze prin orice mijloc pentru separarea de Austria, mai ales că societățile de tip francmasonic erau interzise în imperiu.

Studiul istoriei demonstrează că orice mișcare iredentistă se poate constitui și poate avea sorți de izbândă doar atunci când statul la care populația iredentă vrea să se alipească este un stat puternic. Ori România nu se putea compara ca potențial economic și militar cu Austria, de care mai era și legată prin tratatul de alianță din 1883, astfel că nu putea să sprijine decât platonic mișcările naționale ale românilor de pe cuprinsul monarhiei, pentru a nu-și nemulțumi aliata.

De asemenea, un rol deloc neglijabil este jucat de factorul cultural. Elitele românești din Regat erau în general formate la izvoarele culturii franceze, cele din Bucovina la izvoarele culturii germane. În secolul XIX s-a constatat peste tot un recul al culturii franceze și un avânt al culturii germane. Intelectualilor români din Bucovina nedeciși, nepătrunși de ideea națională românească, regatul României nu le putea oferi un model cultural superior celui german. Nemaivorbind de intelectualii celorlalte etnii, care nu erau deloc interesați în chestiunea alipirii Bucovinei la România.

Totuși, începând cu secolul XX s-a afirmat în Bucovina un fel de iredentism cultural (s.n.), promovat mai ales de revista "Junimea Literară" (ce apare la 1 ianuarie 1904), revistă influențată de "Neamul Românesc" și "Semănătorul". De altfel, în 1909 autoritățile austriece interzic accesul lui N. Iorga în imperiu. Dar

acest curent nu a îmbrăcat proporții de masă⁷¹. O parte a intelectualilor români din Bucovina vor dezvolta, practic, în exil, un iredentism politic, odată cu retragerea lui Ion Nistor în România, în timpul războiului.

La finele acestui studiu, considerăm că în perioada studiată de noi a existat în Bucovina un curent **loialist**, promovat de Partidul Conservator (Pactist) și, mai ales, de Partidul Țărănesc Democrat și un curent **autonomist** promovat de Partidul Popular Național. Nu a existat în Bucovina un curent politic **iredentist**, unirea Bucovinei cu România datorându-se nu luptei unor bărbați politici români (din Bucovina sau Regat), ci Voinței Divine, care a permis oamenilor politici din regatul României să-i conducă până la urmă în război pe români de partea bună a baricadei, sacrificiul lor de sânge nerămânând zadarnic.

NOTE

1. I.E. Torouțiu, *Poporația și clasele sociale din Bucovina*, București, 1916, p. 34-38.
2. *Ibidem*, tabelul de la p. 33.
3. N. Iorga, *Neamul românesc din Bucovina*, București, 1915, p. 215.
4. I.G. Sbiera, *Familia Sbiera după tradițiune și istorie și amintiri din viața autorului*, Cernăuți, 1899, p. 30.
5. I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, ediție și studiu bio-bibliografic de Stelian Neagoe, București, Editura Humanitas, 1991, p. 209.
6. Grigore Nandriș, *Iancu Flondor (1865-1924)*, în *Iancu Flondor eroul Bucovinei*, Buletinul Fundației Culturale "Iancu Flondor", an I, nr. 1, Chișinău, 1992, p. 10 (în continuare se va cita *Iancu Flondor eroul Bucovinei*); Pintescu Florin, *Concepții politice la Iancu Flondor și Ion Nistor*, în "Codrul Cosminului", nr. 1 (11), 1995, p. 252.
7. M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei (1774-1862)*, vol. 1, București, Editura Academiei, 1993, p. 264-265.
8. I.E. Torouțiu, *op. cit.*, p. 412-413.
9. *Ibidem*, tabelul de la p. 194.
10. *Ibidem*, tabelele de la p. 302 și 393.
11. C. Loghin, *Istoria literaturii române din Bucovina (1775-1918)*, Cernăuți, 1926, p. 161.
12. *Ibidem*, p. 162.
13. I. Nistor, *op. cit.*, p. 264.
14. *Ibidem*, p. 265.
15. C. Loghin, *op. cit.*, p. 163; I. Nistor dă ca lună de înființare a acestuia **septembrie** 1900 în *op. cit.*, p. 265.
16. "Deșteptarea", Cernăuți, nr. 48/15 noiembrie 1900.
17. I.V. Cocuz, Hulubei Matei, *Presa românească în Bucovina (1809-1944)*, Bacău, 1991, p. 38.
18. C. Loghin, *Iancu cavaler de Flondor (1865-1924)*, în volumul *Iancu Flondor eroul Bucovinei*, p. 18.
19. "Deșteptarea", nr. 14/22 februarie - 7 martie 1901, p. 3.
20. *Ibidem*, nr. 16/1 - 14 martie 1901, p. 3.
21. *Ibidem*, nr. 23/25 martie - 6 aprilie 1901, p. 1.
22. *Ibidem*, nr. 80/14 - 27 octombrie 1901, p. 3.
23. Pintescu Florin, *op. cit.*, p. 253.
24. "Deșteptarea", nr. 61/9 - 22 august 1901, p. 1.

25. *Ibidem*, nr. 49/28 iunie - 11 iulie 1901, p. 5.
26. *Ibidem*.
27. *Ibidem*, nr. 6/21 ianuarie - 3 februarie 1901, p. 1.
28. I. Nistor, *op. cit.*, p. 267.
29. *Ibidem*.
30. *Ibidem*, p. 268.
31. "Deșteptarea", nr. 49/28 iunie - 11 iulie 1901, p. 1.
32. *Ibidem*, nr. 6/21 ianuarie - 3 februarie 1901, p. 3.
33. Al. Procopovici, *Din vremurile unirii noastre*, în vol. Iancu Flondor eroul Bucovinei, p. 63.
34. I. Nistor, *op. cit.*, p. 309; C. Loghin, *Istoria literaturii române din Bucovina*, p. 205.
35. I.V. Cocuz, *Viața politică românească în Bucovina*, în "Suceava", nr. X/1983, p. 605. Acest studiu este indispensabil pentru înțelegerea mișcărilor politice din Bucovina secolului XX, catalogând toate curentele politice românești de atunci.
36. *Ibidem*, p. 606.
37. I.V. Cocuz, Hulubei Matei, *op. cit.*, p. 51.
38. I. Nistor, *op. cit.*, p. 315.
39. *Ibidem*, p. 316; I.V. Cocuz, *op. cit.*, p. 606.
40. "Deșteptarea", nr. 18/8 - 21 martie 1901, p. 2.
41. "Voința poporului", nr. 16/10 august 1903, p. 1.
42. *Ibidem*.
43. *Ibidem*, 13 iulie 1904, p. 19-21.
44. Emanuel Turczynski, *Geschichte der Bukowina in der Neuzeit*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1993, p. 204.
45. *Ibidem*, p. 196.
46. "Deșteptarea", nr. 83/24 octombrie - 6 noiembrie 1902, p. 1.
47. I.V. Cocuz, *op. cit.*, p. 609.
48. *Ibidem*
49. I. Nistor, *op. cit.*, p. 320.
50. *Ibidem*, p. 325, 327.
51. *Ibidem*, p. 331.
52. *Ibidem*, p. 332.
53. *Ibidem*.
54. "Patria", nr. 88/10 noiembrie 1910.
55. I. Nistor, *op. cit.*, p. 336.
56. C. Loghin, *op. cit.*, p. 208.
57. C. Rădulescu Motru, *Sufletul neamului românesc. Calități bune și defecte*, București, Editura Anima, 1990, p. 7.
58. T. Bălan, *Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina pe timpul războiului mondial (1914-1918)*, Cernăuți, 1923, p. 174-175.
59. *Ibidem*, p. 175.
60. *Ibidem*, p. 176.
61. *Ibidem*.
62. *Ibidem*, p. 177.
63. *Ibidem*, p. 176.
64. *Ibidem*, p. 177.
65. *Ibidem*, p. 172.
66. *Ibidem*, p. 177.
67. *Ibidem*, p. 178.
68. *Ibidem*.
69. *Ibidem*.
70. **Irredentismo** - Esaltazione e difesa dei valori nazionali di fronte a una dominazione o a una

presenza straniera, fino alla secessione e ribellione (s.n.).

Irredento - Di terre o popolazione non ancora riunite alla madrepatria e soggette al dominio straniero; per antonomasia, di quelle italiane rimaste sotto l'Austria dopo il 1866 (Giacomo Devoto, Gian Carlo Oli, *Il dizionario della lingua italiana*, 1995, Casa editrice Felice le Monnier, s.p.a., Firenze, p. 1.036).

71. Doina Alexa, *Ion Nistor în acțiunea pentru realizarea Marii Uniri - Itinerar cronologic*, în "Codrul Cosminului", nr. 1 (11) 1995, Suceava, p. 117.

**LA VIE POLITIQUE ROUMAINE EN BUCOVINE:
LOYALISM, AUTONOMISME OU IRREDENTISME?
(1900 - 1914)**

RÉSUMÉ

Dans cette étude, l'auteur essaye de surprendre de spécifique de la vie politique des roumains de Bucovine au commencement du XX-ème siècle, en étudiant les idées et les conduites politiques professées par les hommes politiques roumains de la région.

L'on démontre et l'on accredit l'idée qu'il y eut en Bucovine un courant politique loyaliste, représenté par le Parti Conservateur - Pactiste ("Partidul Conservator - Pactist"), et surtout par le Parti des Paysans Démocrates ("Partidul Țărănesc Democrat") et un courant politique autonomiste représenté par le Parti Populaire National ("Partidul Popular Național").

Il n'a pas existé un courant politique irrédentiste, si par irrédentisme l'on surprend aspect négatif du terme. Dans l'intervall étudié certains représentants des roumains de Bucovine, sous la direction de Ion Nistor, on milité en exil (en Roumanie) un irrédentisme politique (en sens classique du mot), après l'éclatement de la Première Guerre Mondiale.

ION NISTOR - OMUL POLITIC

Doina Alexa

Personalitate polivalentă a epocii - istoric, profesor, om politic, ctitor al României întregite, îndrumător cultural - Ion Nistor a fost, așa cum aprecia Alexandru Zub, cu ocazia comemorării a trei decenii de la moartea sa, unul dintre acele spirite constructive "care a avut de spus un cuvânt greu în problema societății românești din prima jumătate a secolului XX"¹.

Personalitatea și activitatea multilaterală a lui Ion Nistor au fost relevate încă din timpul vieții sale; în 1937, cu ocazia împlinirii a 25 de ani de activitate științifică și didactică, a fost sărbătorit de către colegii de la Universitatea din Cernăuți, dedicându-i-se, cu acest prilej, un volum omagial². La aceasta se adaugă numeroasele articole elogioase din presa vremii, semnate de către Nicolae Iorga, Dimitrie Marmeliuc, Constantin Loghin, Tudose Dracea, Teodor Grossu ș.a.

Ultimele decenii au înregistrat câteva semnificative realizări în reconstituirea operei și biografiei lui Ion Nistor. Între acestea se înscriu: o valoroasă efigie medievistică, alta despre academician sau relativă la prezența culturală, câteva studii de ansamblu apărute în țară și în străinătate, cât și un recent volum de studii editat cu prilejul comemorării a trei decenii de la moartea sa³.

Coordonată esențială a biografiei lui Ion Nistor - activitatea politică este domeniul cel mai puțin cercetat până în prezent.

Referirile din sintezele de specialitate și studiile de ansamblu cu privire la Ion Nistor sau din puținele pagini cu caracter memorialistic pe care ni le-a lăsat sunt departe de a contrazice această afirmație. Încercăm să aducem o completare, din acest punct de vedere stăruind asupra următoarelor aspecte: activitatea desfășurată de Ion Nistor ca ministru delegat cu administrația Bucovinei cu reședința la Cernăuți și ministru de stat reprezentând interesele acestei provincii în Consiliul de Miniștri; președinte al Partidului Democrat al Unirii; fruntaș al Partidului Național Liberal și ca titular al unor importante portofolii ministeriale în guvernele liberale din perioada interbelică.

* * *

În cei 144 ani (1774-1918), cât Bucovina s-a aflat sub dominație habsburgică, activitatea desfășurată pe tărâm cultural și național de către fruntașii românilor din acest teritoriu a reprezentat o eficientă modalitate de luptă politică

pentru apărarea drepturilor, a individualității proprii și realizarea unității naționale.

Din perspectiva acestei considerații, credem că începuturile activității politice a lui Ion Nistor trebuie fixate în anii studenției cernăuțene (1897-1903). Din primul an de studii la Facultatea de Filosofie a Universității "Franz-Josef" din Cernăuți, devine membru al Societății Academice "Junimea", fiind ales în anul 1898, președinte al acesteia. Sub influența ideilor propovăduite de Nicolae Iorga prin "Sămănătorul", de unitatea culturală a tuturor românilor, ce trebuia să premergea celei politice, la 1 ianuarie 1904, editează, la Cernăuți, revista "Junimea literară", Ion Nistor subordonând această publicație, ca și o bună parte a activității științifice și didactice pe care a desfășurat-o în perioada 1904-1914, susținerii dezideratelor naționale românești în Bucovina. Deși nu a fost membru al vreunui partid politic, s-a ancorat temeinic în frământările naționale românești din provincie. Astfel, Ion Nistor a contribuit în mod hotărâtor la resurecționarea luptei naționale a românilor bucovineni și încadrarea ei în contextul larg al mișcării panromânești, în care Regatul român deținea o poziție centrală, ca loc de unde urma să vină sprijinul pentru eliberarea și întregirea națională.

În perioada 1914-1918, împreună cu alți reprezentanți ai curentului irident în Bucovina, s-a refugiat în Regat, iar mai apoi în Basarabia. Aici, în calitate de președinte al Comitetului refugiaților bucovineni, a desfășurat o amplă activitate politică și culturală pentru realizarea unității naționale. Această etapă a activității sale politice va culmina, la 28 noiembrie 1918 cu Unirea necondiționată a Bucovinei cu România, act în realizarea căruia Ion Nistor a avut un rol determinant⁴.

Prin decretul-lege din 18/31 decembrie 1918, care consfințea unirea Bucovinei cu România, Ion Nistor este numit ministru de stat, fără portofoliu, în guvernul Ion I.C. Brătianu⁵. La aceeași dată, prin decretul regal nr. 3745, se stabileau dispozițiile tranzitorii pentru administrația și justiția Bucovinei. Prin art. I, se hotăra rămânerea în vigoare a legilor și ordonanțelor austriece de până atunci. Legile esențiale ce decurgeau din actul Unirii nu puteau fi modificate decât prin decrete-legi. Conform art. II și III, ca reprezentanți ai Bucovinei, intrau în guvernul central, doi miniștri fără portofoliu, unul "delegat al guvernului pentru administrația Bucovinei cu reședința la Cernăuți", iar al doilea la București. Hotărârile Consiliului de Miniștri privitoare la Bucovina nu se puteau lua decât cerându-se avizul ministrului delegat al guvernului la Cernăuți (art.IV). De asemenea, prin art.I, se prevedea dreptul acestuia "de a da ordonanțe privitoare la administrația Bucovinei în cadrul legilor în vigoare". Afacerile străine, armata, siguranța statului, căile ferate, poșta, telegraful, vămile și alte câteva sectoare au trecut în competența ministerelor centrale de resort de la București. Internele, justiția, finanțele, instrucțiunea publică, cultele, lucrările publice, industria, comerțul, asistența socială și salubritatea publică erau grupate în 9 secretariate, după modelul ministerelor, în

cadrul unui serviciu administrativ local, sub conducerea ministrului delegat cu reședința la Cernăuți. Ministrul delegat era secondat de un secretar general, iar în fruntea celor 9 secretariate urmau să fie numiți secretari-șefi⁶.

Iancu Flondor a fost desemnat ministru delegat cu administrația Bucovinei cu sediul la Cernăuți, iar Ion Nistor la București⁷.

Integrarea Bucovinei în cadrul României întregite a fost un proces deosebit de complex, iar sarcina celor doi miniștri delegați, ce urmau să se pună de acord în privința tuturor chestiunilor în acest sens, foarte dificilă. Se impunea depășirea greutăților de după primul război mondial, în timpul căruia Bucovina a reprezentat teatru de operațiuni și rezolvarea problemelor ce decurgeau din racordarea noilor provincii la sistemul economic, politic și cultural al statului național român unitar. La acestea s-au adăugat diferențele de "metodă, principii și concepții"⁸, care s-au manifestat între cei ce aveau menirea să guverneze acest proces.

În privința integrării Bucovinei în cadrul României întregite, în esență, s-au confruntat două puncte de vedere. Unul dintre ele este cel al lui Iancu Flondor și al partizanilor săi, conform căruia după cum se exprima însuși Flondor "până la unirea (integrarea n.n. D.A.) definitivă va trebui să treacă timp de tranziție, în care fiecare provincie urma să-și păstreze un fel de autonomie a sa"⁹.

Celălalt este cel al naționaliștilor integriști, adepți ai lui Ion Nistor, grupați în jurul "Glasului Bucovinei", iar din septembrie 1919, sub stindardul Partidului Democrat al Unirii. Conform acestuia, în opera de reedificare națională, se pune un accent deosebit pe Regatul României, văzut ca factor eliberator, căruia urmau să i se subordoneze deplin și rapid provinciile din fosta monarhie habsburgică, prin unirea lor necondiționată. La acesta se adaugă viziunea centralistă a lui Ion Nistor, conform căreia, "politica locală bucovineană a încetat cu ziua unirii", întreaga activitate urmând să fie subordonată "ideii de stat român național și unitar"¹⁰.

Problema acestui conflict a rămas oarecum controversată până în zilele noastre. În perioada anterioară anului 1947, subiectivismul celor care trăiseră Marea Unire a făcut dificilă emiterea unor păreri întotdeauna obiective. După acest an, vitregia vremurilor a făcut imposibilă, așa cum se știe, desfășurarea de cercetări sistematice referitoare, mai ales, la istoria contemporană a Bucovinei.

Considerăm că abordarea activității desfășurate de Ion Nistor, ca ministru delegat cu administrația Bucovinei cu reședința la Cernăuți și ministru de stat reprezentând interesele acestei provincii în Consiliul de Miniștri, nu este posibilă fără o încercare de limpezire a fondului problemei. Aceasta presupune, de asemenea, câteva referiri succinte la concepția și activitatea politică desfășurată de Iancu Flondor, în perioada 18/31 decembrie 1918 - 15 aprilie 1919, ca ministru delegat cu administrația Bucovinei cu sediul la Cernăuți.

Pentru concepția politică a lui Iancu Flondor este reprezentativ Programul românilor bucovineni, publicat în ziarul "Bucovina", din 24 aprilie 1919¹¹. Cotidianul a fost editat de Iancu Flondor începând cu 18 martie 1919, ca organ de presă ce reprezenta punctul de vedere al grupării autonomiste.

În materie de politică administrativă, Iancu Flondor a fost adeptul convins al descentralizării și păstrării autonomiei provinciale. De aceea, recomanda organizarea Bucovinei într-o unitate administrativă aparte. "Este bine-cunoscut - sublinia Flondor - că România Mare nu se va mai putea administra în modul centralizat de până acum. În interesul bineînțeles al statului unitar, trebuie să se înființeze și la nordul țării [...] pentru teritoriul Bucovinei, ținutul Hotinului din Basarabia și pentru unele părți ale vechiului Regat, un centru administrativ propriu¹²". După opinia sa, "înființarea lui ar schimba repede fizionomia etnică din această parte, garantând siguranța și contribuind la înflorirea statului"¹³.

Apărând autonomia Bucovinei, Iancu Flondor încearcă să obțină de la regele Ferdinand aprobarea pentru continuarea activității Regionalei Căilor Ferate din Cernăuți, arătând că două linii ferate capitale, una care leagă Marea Neagră cu Marea Baltică, iar cealaltă Odessa cu Cehoslovacia, trec și se întretaie la Cernăuți, oraș cu deosebit rol în transbordare¹⁴. Guvernul Român, însă, a desființat Regionala din Cernăuți subordonând-o celei nou înființate la Iași pentru Moldova, Bucovina și Basarabia.

De asemenea, "boierul de la Storojineț", a militat pentru reducerea aparatului funcționăresc, având în vedere că începând cu anul 1919, aici se va instala un masiv aparat administrativ¹⁵.

În privința raporturilor românilor cu celelalte naționalități apreciem că Iancu Flondor a desfășurat o politică suplă și tolerantă.

Astfel, el a încercat, așa cum mărturisea într-un raport trimis regelui Ferdinand "să evit totul ce s-ar resimți de populația neromânească ca o nedreptate"¹⁶. Același raport ne dezvăluie și o parte a cauzelor conflictului dintre Ion Nistor și Iancu Flondor. "Din multele semne ale populației românești - nota Flondor - m-am încredințat că intențiunile mele sunt în general înțelese. Totuși un grup restrâns de tineri bărbați neexperimentați în politică, neînsemnați ca număr și ca forță, cu firi pornite, cer și agitează pentru o bruscă și radicală naționalizare a administrației. Agitația aceasta neliniștește populația și duce în eroare colegii mei de cabinet asupra adevăratei stări din Bucovina, la care are mare parte și ministrul Nistor. Toate stăruințele mele insistente de a mă înțelege cu ministrul Bucovinei au rămas zadarnice. Această stare politică de dizarmonie între domnul Nistor și mine reclamă o grabnică lămurire"¹⁷.

Activitatea politică a lui Ion Nistor ne demonstrează că acesta s-a situat pe poziții diametral opuse în raport cu Iancu Flondor. În privința administrației Bucovinei, el s-a găsit de la început pe o poziție diferită de cea a lui Flondor, militând pentru o centralizare de tip liberal. În articolul *Spre o nouă orientare* publicat în numărul 25 din 13 decembrie 1918, al cotidianului "Glasul Bucovinei", Nistor își afirma limpede viziunea centralistă. "Unindu-ne cu frații noștri din Regat, Ardeal și Basarabia, în cadrele României Mari, am încetat de a face politică izolată și inspirată numai din interesele provinciale. Se impune deci o schimbare radicală în viața noastră politică de până acum; [...]. Trebuie să avem în vedere interesele

întregului neam românesc. Acestor interese superioare trebuie să le subordonăm întreaga noastră activitate politică¹⁸.

Ion Nistor era conștient ca și Iancu Flondor de altfel, de faptul că izvorul conflictului dintre ei se afla în primul rând în concepția diferită privind ritmul de integrare a Bucovinei în structurile statului român. Credem că următoarea apreciere făcută de Ion Nistor, peste ani, în *Istoria Bucovinei* este relevantă: "Nu este mai puțin adevărat că se putea observa pretutindeni o rezistență ostilă față de noua administrație românească [...]. Vechea tensiune între bucoviniști și naționali începu să se accentueze tot mai mult. Din tensiunea aceasta luă naștere conflictul dintre miniștrii Bucovinei, Flondor și Nistor care, în aprilie 1919, cunosc o formă acută¹⁹.

Cu privire la evoluția conflictului, considerăm semnificative câteva din scrisorile trimise de Sextil Pușcariu, în acel moment director al cotidianului "Glasul Bucovinei" și decan al Facultății de Filosofie din Cernăuți, lui Ion Nistor în perioada decembrie-aprilie 1919 la București.

La 30 aprilie 1919, Pușcariu îl informa pe Ion Nistor: "Flondor de repetate rânduri a dat semnalul de luptă față de secretarii lui, secundat, evident de Dori - Lupu. Articolul lui Rotică, în "Dacia", a fost o bombă și îți leagă ție vina că l-ai inspirat. A căzut chiar vorba: Flondor ori Nistor, ori-or! Însă deocamdată nu e nimic public²⁰.

Într-o altă scrisoare, din 10 aprilie 1919, Sextil Pușcariu aprecia că: "Noi credem, ca tine, că o conducere cu d-nul Flondor și oamenii lui e imposibilă: avem vederi prea deosebite; orice împăcare ar aduce inevitabile conflicte și ar fi o petecitură. Dacă situația internațională face mai preferabilă o astfel de împăcare temporară, lucru pe care noi aici nu-l putem judeca, s-ar putea încerca pentru vreo lună încă²¹.

În această stare de lucruri, în aprilie 1919, Iancu Flondor înaintează o notă verbală președintelui guvernului ad-interim, Mihail Pherechide, în care afirma: "După plecarea D-lui președinte Ion I.C. Brătianu la Paris, aproape toate măsurile luate de Consiliul de Miniștri în chestiunea Bucovinei, în special din partea D-lui ministru Nistor, sunt de așa natură că aproape în mod obiectiv ele se prezintă ca o distrugere a administrației țării". De aceea, prin aceeași notă verbală, condiționa rămânerea sa în funcția de ministru delegat cu administrația Bucovinei până la revenirea în țară a lui Ion I.C. Brătianu, de următoarele: respectarea "minuțioasă" a decretului-lege nr. 3745 din 18 decembrie 1918, menținerea Direcției Căilor Ferate din Cernăuți, "organizarea neîntârziată a jandarmeriei în Bucovina" și "excluderea d-lui Nistor de la orice amestec în treburile Bucovinei²².

Răspunsul guvernului a fost primirea demisiei lui Iancu Flondor și însărcinarea lui Ion Nistor cu administrația Bucovinei, la 15 aprilie stil nou 1919²³. Acest fapt a reprezentat triumful grupării naționaliștilor integriști în lupta lor cu autonomiștii²⁴. Dincolo de caracterul mai versatil, în ceea ce privește activitatea politică a lui Ion Nistor și relațiile pe care acesta și le-a făurit cu oamenii politici liberali în perioada refugului, în vechiul Regat, ne permitem să apreciem, că

deznodământul "crizei bucovinene", a avut ca motiv principal situarea pe poziții ireductibile a celor doi miniștri ai Bucovinei în problema integrării acestei provincii în cadrul României întregite.

Noul ministru delegat a sosit în Cernăuți la 18 aprilie 1919²⁵, pentru a-și lua funcția în primire. Un incendiu catastrofal distrusese o bună parte din comuna Buda de lângă Cernăuți, astfel că prima hotărâre luată de Consiliul Secretarilor-șefi a fost votarea unui ajutor pentru sinistrați. La stăruința lui Ion Nistor, Mitropolitul Vladimir Repta a aprobat oficierea serviciului divin al Învierii, la ora 12 noaptea, ca și în București, asistând împreună cu secretarii-șefi la înălțătoarea serbare religioasă din Catedrala Mitropolitană din Cernăuți.

Într-o proclamație adresată locuitorilor Bucovinei, Ion Nistor îi îndemna pe aceștia să privească cu încredere și dragoste noua stăpânire românească care "garantează pentru ordinea și liniștea țării și respectă drepturile legale ale fiecăruia"²⁶.

În zilele următoare, a fost convocat Consiliul Secretarilor-șefi, cărora Ion Nistor le-a expus "programul de guvernare" - concretizare a concepției sale cu privire la integrarea Bucovinei în structurile statului național unitar. După puțin timp, a avut loc remanierea Consiliului, fiind înlocuiți acei secretari-șefi care "nu înțelegeau să adere la noul program"²⁷. În urma remanierii, Secretariatul general al serviciului administrativ a fost încredințat lui Iorgu Toma, Internele lui Vasile Bodnărescu, Finanțele lui Nicolae Prelici, Justiția lui Erast Mandicevski, Instrucția publică lui George Tofan, Cultele lui Ștefan Saghin, Industria și Comerțul lui Maximilian Hacman, Agricultură lui Filaret Doboș, Salubritatea lui Octavian Gheorghian, iar Lucrările Publice lui Teodor Vicol. Aceste numiri au fost întărite prin decret regal, iar la 7 mai 1919, noii demnitari au depus jurământul față de ministrul delegat²⁸.

Una dintre cele mai importante hotărâri ale Consiliului Secretarilor-șefi de serviciu, a fost introducerea limbii române în instituțiile publice din Bucovina. Considerăm această decizie ca firească în cadrul statului național unitar și sine qua non în vederea integrării organice a Bucovinei în structurile României întregite. Astfel, ordonanța din 7 martie 1919, relativă la probarea cunoașterii limbii române de către funcționarii publici în Bucovina²⁹, a fost urmată, la 16 ianuarie 1920, de un ordin al Secretariatului pentru Afacerile interne al Bucovinei, prin care se prevedea obligativitatea "ca actele de orice natură adresate autorităților românești să fie scrise în limba română". În caz contrar, "actele scrise în altă limbă decât cea română vor fi trecute atât de instanța primă cât și de cea superioară la dosar, fără a fi învrednicite de rezolvarea competentă"³⁰. Mai apoi, la 29 iulie 1920, printr-o hotărâre a Consiliului de Miniștri se prevedea acordarea unui termen de un an funcționarilor publici din noile provincii pentru a-și însuși limba română³¹.

Concomitent cu instituirea acestei legislații, ocuparea funcțiilor din administrație și învățământ a fost condiționată tot mai frecvent de cunoașterea limbii române. În fruntea județelor bucovinene au fost numiți prefecți români, care

i-au înlocuit pe cei austrieci³². De asemenea, în justiție, în cursul anului 1919, în funcțiile de judecători - șefi ale celor 20 de judecătoria districtuale din Bucovina au fost numiți magistrați români³³. La 14 mai 1919, a fost înființată Curtea de Apel din Cernăuți, materializându-se astfel "un vechi și legitim postulat al întregii populațiuni a provinciei". Inaugurarea solemnă a acesteia a avut loc la 14 iulie 1919, în prezența miniștrilor Ion Nistor, Alexandru Constantinescu, Ștefan Ciceo Pop, Vasile Goldiș ș.a.³⁴.

Una din problemele cele mai dificile era cea a învățământului. Mai întâi, limba germană a fost exclusă din învățământul public. Li s-a permis totuși, tuturor minorităților cultivarea prin școală a limbii proprii, dar li s-a impus totodată și deprinderea limbii române. Numărul liceelor, dintre care cele mai multe își sistaseră funcționarea în timpul războiului, a fost redus la necesitățile reale, examinându-se totodată și situația corpului didactic, de care Bucovina, se știe, nu ducea lipsă. Tot în anul 1919, școala normală din Cernăuți a fost transformată în instituție românească și pusă sub conducerea înflăcăratului patriot George Tofan³⁵.

Datorită acestor măsuri, Ion Nistor a fost acuzat în presa minorităților naționale din Bucovina și mai ales în cotidianul "Bucovina" de românizarea accelerată a instituțiilor provinciale³⁶.

Acuzelor de același fel formulate de deputatul socialist Gheorghe Grigorovici, în ședința Senatului din 10 iulie 1920, Ion Nistor răspundea: "Domnul Grigorovici îmi face reproșuri că am suprimat 700 de școli rutene și că în locul lor am deschis școli românești [...]. S-a deschis numai clasa I, iar în clasele celelalte s-a introdus numai limba română, cum trebuie să fie în fiecare școală. Prin urmare, [...] nu s-a tins să se deznaționalizeze pe nimeni, ci numai s-a reparat o nedreptate ce se comisese de mult față de români". Continuându-și pledoaria, afirma pe bună dreptate, că în Bucovina "fiecare naționalitate își are școala ei, învățătorii, revizorii și inspectorii ei și acest lucru fără restricție [...]. Și această politică de egalitate, de dreptate față de pretențiile culturale ale fiecăruia s-a observat în școală și biserică și, în privința aceasta, în Bucovina nu există nici un fel de asuprire, nici o siluire. Școlile ucrainene, nemțești, evreiești, poloneze și maghiare funcționează toate. Neapărat, am creat și școli românești, acolo unde se simțea nevoia și le-am sprijinit cu toată dragostea și interesul pe care trebuie să-l avem pentru propășirea culturii noastre naționale"³⁷.

Trebuie avut în vedere și faptul că pe lângă instituțiile administrative din Bucovina, în 1919, s-a instituit un serviciu de translatură, care a ființat până când funcționarii, în marea lor majoritate necunoscători ai limbii române, își vor fi însușit această limbă.

De asemenea, s-a acordat o grijă deosebită organizării cursurilor de limba română, pentru funcționarii și cadrele didactice de grad primar și secundar. Astfel de cursuri s-au organizat la Cernăuți, cât și pe lângă inspectoratele districtuale din Bucovina. Mulți dintre învățătorii neromâni au fost trimiși în vechiul Regat, sau în comunele românești din Bucovina, pentru a învăța limba română. În toamna anului

1923, aceștia au fost supuși unor examene de limba, istoria și geografia românilor. Celor ce nu au reușit la acest examen, li s-a dat posibilitatea să se prezinte și în anii următori³⁸.

În același spirit s-a acționat și în privința Universității din Cernăuți. În anul 1919, Consiliul Secretarilor-șefi, sub președinția lui Ion Nistor și Ministerul Instrucțiunii Publice al României au hotărât să mențină Universitatea din Cernăuți și să o organizeze ca așezământ de înaltă cultură a Bucovinei³⁹. Prin decretul-lege nr. 4091 din 12 septembrie 1919, s-a hotărât transformarea Universității din Cernăuți în Instituție românească⁴⁰. Organizarea pe baze românești a acestei instituții nu însemna o simplă hotărâre legislativă, ci un proces deosebit de dificil. Cadrele didactice de la Facultățile de Drept și Filosofie erau străini, cu excepția lui Sextil Pușcariu, Constantin Isopescu Grecu și Ion Nistor. După ce, în august 1919, Sextil Pușcariu va părăsi Cernăuțiul, fiind chemat la Cluj, complexa sarcină a reorganizării Universității din Cernăuți îi va reveni lui Ion Nistor.

Nu i-a fost deloc ușor lui Ion Nistor să impună *Alma Mater* românească în Bucovina. Trebuiau depășite animozitățile create de vechea universitate austriacă, biruită opacitatea celor ce considerau un lux de prisos cîtorirea unei a patra Universități românești, atât de aproape de cea ieșeană, argumentarea afirmațiilor că România întregită dispunea de nebănuite rezerve pentru recrutarea unui corp universitar de înaltă ținută științifică⁴¹.

Printre problemele cele mai urgente care se impuneau rezolvate era cea a completării catedrelor vacante rezultate în urma exodului profesorilor austrieci. Li s-a cerut, cum era și firesc, depunerea jurământului față de regele Ferdinand și însușirea limbii române. Dintre aceștia, numai patru au acceptat să-l depună și să-și continue activitatea: A. Peneke, F. Netolitzky, E. Herzog și C. Siegel. Ceilalți au cerut să se întoarcă în Austria. Cu privire la acest aspect, într-un interviu acordat ziarului "Izbânda", în mai 1919, Ion Nistor afirma: "acuzăția că vreau să românizez dintr-o dată, în mod brusc, fără tranziție, Universitatea din Cernăuți nu e întemeiată. Am cerut profesorilor să învețe limba română și să dea examen la această limbă, în care caz voiam să le dau garanția definitivă că-și vor păstra catedrele. Acum au venit la mine, cerând un certificat, că nu pot să-și păstreze catedrele, pentru care caz Austria Germană le-ar fi promis catedre acolo [...]. Ei sunt cei ce grăbesc soluția, împiedicând românizarea cu încetul"⁴².

Despre atmosfera care domnea la Universitatea din Cernăuți, chiar după hotărârea oficială de românizare, Alexie Procopovici îi comunica lui Ion Nistor, într-o scrisoare adresată la 26 noiembrie 1919, următoarele: "voiesc să-ți atrag atenția că Facultatea Filosofică a hotărât să-și deschidă cursurile la 1 decembrie, pe cât am înțeles de la Cîndea. Despre limba în care se vor ține aceste cursuri n-a fost vorba. Probabil că vor ceti nemțește. Cum Ministerul din București n-a luat până acum nici o atitudine, se vede că nu-i vom putea împiedica de a face așa. Vom avea prin urmare o Universitate mai mult cu caracter german chiar, câtă vreme atâtea catedre românești rămân neocupate. Cred că ar trebui luate măsuri de

urgență"⁴³.

Referitor la același aspect, la 27 februarie 1920, Romulus Cândea îl informa pe Ion Nistor: "străinii aceștia (profesorii austrieci n.n. D.A.) întrebuintează orice ocazie să ne sfideze. În programa cursurilor pe semestrul de vară, numai Siegel și-a anunțat cursurile românește, Herzog, franțuzește, Peneke, Netolitzky [...] nemțește, numai nemțește!"⁴⁴. În finalul scrisorii îi lansa următorul apel: "Domnule Ministru, dacă puteți mai faceți rost de câțiva profesori la catedrele vacante, să ne românizăm odată Universitatea"⁴⁵. Pentru rezolvarea acestei probleme, la 3 iulie 1919 Ion Nistor va da o decizie conform căreia candidații la examenul de docență de la Universitatea din Cernăuți vor putea prezenta, până la data de 30 iulie a aceluiași an, teza de docență și în manuscris⁴⁶. Aceleași necesități se circumscrie și ordonanța dată de Ion Nistor, la 1 decembrie 1919, privind suplinirea catedrelor vacante la Facultățile de Drept și Filosofie⁴⁷.

De asemenea, a acordat concursul său nemijlocit ocupării unor catedre universitare de către: Constantin Berariu și Traian Lunguleac la Facultatea de Drept, Radu Sbiera, Dimitrie Marmeliuc, Alexie Procopovici, Leca Morariu, Vasile Grecu, Teodor Balan ș.a. Este semnificativ că toți aceștia vor deveni nume de rezonanță ale științei românești. Astfel, la 24 octombrie 1920, a putut fi inaugurată Universitatea românească din Cernăuți. În calitate de rector, Ion Nistor s-a ocupat de organizarea festivităților inaugurale și s-a făcut purtătorul de cuvânt al multiplelor necesități ale acestei citadele universitare⁴⁸.

Dintre realizările ministrului Ion Nistor, trebuie menționată și preocuparea pentru desfășurarea în bune condiții a campaniei electorale din noiembrie 1919, pentru constituirea primului Parlament al României Mari. În acest sens, după ce la 3 septembrie 1919 s-a dat decretul-lege electoral pentru Bucovina⁴⁹, la 4 septembrie 1919, printr-o ordonanță dată de Ion Nistor s-au stabilit modalitățile concrete de desfășurare a alegerilor parlamentare în cele 19 circumscripții electorale ale Bucovinei⁵⁰. Ion Nistor a fost ales deputat de Vicov, candidând din partea Partidului Democrat al Unirii, al cărui președinte era⁵¹. Ca deputat, în ședințele consecutive ale Corpurilor Legiuitoare din 29 decembrie 1919, ministrul de stat Ion Nistor a prezentat, din însărcinarea suveranului, proiectul legii pentru ratificarea de către Parlament a actului Unirii de la 28 noiembrie 1918⁵².

În rândul înfăptuirilor se înscrie și adoptarea reformei agrare la condițiile concrete din Bucovina. La propunerea sa, Secretariatul pentru Agricultură, a întocmit în anul 1919, o serie de broșuri explicative ale reformei, instrucțiuni pentru instituirea și funcționarea organelor de aplicare și o secție cadastrală pe care a înzestrat-o cu aparatura și materialele necesare⁵³. Ion Nistor este cel care, din inițiativă parlamentară, în ședința Senatului din 14 iulie 1920, prezintă spre ratificare decretul-lege pentru reformă agrară în Bucovina⁵⁴. Relevând caracterul larg, democratic al reformei, aprecia că "toate populațiile din Bucovina capătă pământ, se bucură în mod egal de avantajile legii agrare, fără deosebire de naționalitate"⁵⁵. Pentru întărirea elementului românesc în regiunea dintre Prut și

Nistru s-au întemeiat cinci colonii.

S-au luat măsuri pentru refacerea industriei din Bucovina, mai ales a celei forestiere care reprezenta principala bogăție a acestei zone. S-au reparat căile de comunicații și s-au făcut pași importanți în punerea în circulație a căii ferate Cărlibaba-Borșa. Pentru rezolvarea problemei finanțelor, o deosebită importanță a avut ordonanța dată de Ion Nistor la 7 iunie 1919 cu privire la ștampilarea coroanelor austro-ungare⁵⁶. Această acțiune a fost finalizată în decembrie 1919, deși situația finanțelor a continuat să fie îngreunată de pătrunderea unor cantități masive de coroane neștamilate din Galiția⁵⁷.

Ion Nistor a deținut funcția de ministru delegat cu administrația Bucovinei cu reședința la Cernăuți și totodată de ministru de stat reprezentând interesele acestei provincii în guvernul central de la București, până la 2 mai 1920. Acțiunea inițiată de prim-ministrul Averescu de extindere a organizațiilor Partidului Poporului în toate provinciile, desființarea Consiliului Dirigent, a Secretariatelor și Directoratelor, ca și intenția de a numi candidați proprii în viitoarele alegeri au nemulțumit unele grupări politice din aceste provincii, care au hotărât retragerea reprezentanților lor din guvern. Astfel, la 26 aprilie 1920 își dă demisia Vasile Goldiș urmat, la 2 mai 1920, de Ion Inculeț și Ion Nistor. Astfel s-a încercat producerea unei crize de guvern. Tentativa lor a fost evitată de Averescu prin numirea ca miniștri de stat a lui Teodor Mihali și Petru Groza pentru Transilvania, Sergiu Niță ca reprezentant al Basarabiei și Ion V.Stârcea pentru Bucovina⁵⁸. De altfel, la 3 aprilie 1920, prin decret-regal, au fost desființate Consiliul Dirigent, secretariatele și directoratele din Bucovina și Basarabia. Sarcinile secretariatelor și ale Consiliului Administrativ local al Bucovinei au trecut asupra Comisiei Centrale de unificare și descărcare. Totodată, funcția de ministru delegat cu administrația Bucovinei a fost înlocuită cu cea de președinte al acestei comisii care i-a fost încredințată, după retragerea lui Ion Nistor din guvernul Averescu, lui Dori Popovici⁵⁹.

Odată cu revenirea liberalilor la putere, în ianuarie 1922, Ion Nistor, din mai 1920 senator al Universității din Cernăuți, va fi numit din nou ministru de stat reprezentând interesele Bucovinei. El va deține această funcție pe întreaga durată a guvernării liberale Ion I.C. Brătianu (19 ianuarie 1922 - 30 martie 1926).

În această perioadă, Ion Nistor a contribuit în chip determinant la încadrarea organică a Bucovinei în structurile fundamentale ale statului național unitar român. A acționat în vederea aplicării reformei agrare, consolidarea Universității din Cernăuți, crearea la 1 ianuarie 1926 a tribunalelor de la Storojineț, Suceava și Câmpulung⁶⁰. Printre realizările importante se înscriu și menținerea Mitropoliei Bucovinei și rezolvarea problemei Fondului bisericesc ortodox al Bucovinei. Prin legea pentru organizarea Bisericii Ortodoxe Române din 6 mai 1925, administrarea acestuia a fost încredințată unui Consiliu Eparhial sub președinția Mitropolitului Bucovinei, compus în proporție de două treimi din laici și o treime din clerici⁶¹.

În anul 1924, Ion Nistor a fost însărcinat cu o misiune diplomatică. Conduce Comisia oficială română, care poartă negocieri, în martie 1924, la Viena, cu

guvernul Austriei, pentru aplicarea prevederilor Tratatului de pace de la Saint-Germain. În privința Bucovinei rezultatele negocierilor s-au concretizat în cinci convenții, referitoare la fondul de pensii, reglementarea datoriilor și creanțelor austro-ungare, repartitia bunurilor provenite prin trasarea noilor frontiere, regimul apelor, problema împrumutului de război austriac. "Cu semnarea acestor convenții - preciza Ion Nistor - am scutit Bucovina de diverse plăți care pe nedrept i se impuneau și am readus în țară depozitele Fondului Bisericesc care fuseseră evacuate la Salzburg. Una din convențiile încheiate prevedea restituirea unui bogat material artistic referitor la Bucovina, între care harta Bucovinei ridicată în 1774 de colonelul Enzenberg. Tot atunci, am obținut în schimb tabloul lui Franken înfățișând bogățiile lui Cresus, cu chipul lui Mihai Viteazul ca principe oriental. Cu acea ocazie, am făcut studii în arhivele vieneze, unde se găsea un prețios material în legătura cu intrarea României în războiul mondial, care urma să fie copiat de un delegat român și trimis în țară"⁶².

În cadrul activității politice a lui Ion Nistor, un loc important l-a ocupat întemeierea și conducerea Partidului Democrat al Unirii din Bucovina. Rădăcinile acestuia trebuie căutate în fostul Comitet al refugiaților bucovineni ce a activat în vechiul Regat și Basarabia, în perioada 1914-1918, sub președinția lui Ion Nistor. Comitetul a avut un rol determinant în realizarea unirii necondiționate a Bucovinei cu România, la 28 noiembrie 1918. După realizarea unității naționale, membrii fostului Comitet au reprezentat nucleul grupării naționaliștilor integriști, constituită în cursul anului 1919, la Cernăuți, în jurul lui Ion Nistor și al cotidianului "Glasul Bucovinei".

La 15 septembrie 1919, în cadrul unei mari adunări ținute la Palatul Administrativ din Cernăuți, această grupare se transformă în Partidul Democrat al Unirii din Bucovina⁶³. În manifestul electoral din octombrie 1919, constituirea partidului se justifica drept "o trebuință a vieții obștești din Bucovina, în care, prin unirea cu toți românii dintre Nistru și Tisa alte idei trebuie să conducă sufletul poporului decât cele ce l-au condus sub vitrega stăpânire austriacă"⁶⁴. El își propune să realizeze "fără știrbirea drepturilor firești ale nimănui, trecerea de la vechiul regim austriac la noul regim constituțional românesc, care se va modifica și completa, după nevoile vremii în constituția României Mari"⁶⁵.

În programul acestui partid un loc important îl ocupau următoarele probleme: unificarea deplină și consolidarea României întregite; ridicarea țărănimii printr-o largă reformă agrară, vot universal egal, secret și obligatoriu, descentralizarea administrativă; unificarea justiției, libertatea națională, culturală și confesională a tuturor cetățenilor ș.a. În domeniul social se prevedea: recunoașterea a opt ore de muncă pentru muncitori, protecția muncii, asigurarea pensiilor, îmbunătățirea situației funcționarilor, crearea unor școli de comerț și meserii.

În privința politicii externe, se stipula "menținerea demnității și suveranității statului român și orientarea spre acele state și popoare care ne-au ajutat în cel mai greu ceas al dezvoltării noastre"⁶⁶.

Partidul va reprezenta interesele burgheziei și intelectualității, cât și a unor largi pături ale țărănimii române din Bucovina. Organele de conducere ale acestuia, desemnate în Adunarea constitutivă au fost: Ion Nistor - președinte, iar Iorgu Toma și Nistor Andronicescu - vicepreședinți⁶⁷. Organul de presă al partidului a fost cotidianul "Glasul Bucovinei". Această formațiune politică va juca un rol important în integrarea acestei provincii în viața politică a României întregite, conform viziunii centralizate, de esență liberală a conducătorului său.

Având în frunte elemente care se remarcaseră în perioada luptei pentru făurirea unității naționale, Partidul Democrat al Unirii a obținut, în alegerile din noiembrie 1919, 20 de mandate în Adunarea Deputaților și 7 în Senat, ce i-a permis să participe la guvernarea Blocului Parlamentar⁶⁸. După înlăturarea acestui guvern (13 martie 1920), la 19 mai 1920 Partidul Democrat al Unirii aderă la Federația Democratiei Național-Sociale condusă de Nicolae Iorga, ce grupa partidele Blocului Parlamentar trecute în opoziție⁶⁹. În camerele legiuitoare, în urma unor noi alegeri, reprezentanții partidelor din Federație au constituit "opoziția federalistă". Ion Nistor a făcut parte din comitetul de conducere al acesteia⁷⁰.

La Congresul Partidului Democrat al Unirii din aprilie 1920, în programul adoptat, pornind de la considerentul "că unirea s-a făcut dar nu s-a desăvârșit unificarea administrativă", se afirma dreptul la existență ca partid regional⁷¹. Această declarație va fi reînnoită de către Ion Nistor, în iunie 1921, în contextul creat de descompunerea "Blocului Federalist" și încercarea de înlocuire a acestuia, în cadrul Parlamentului, cu un bloc al reprezentanților din noile provincii. Eșuarea acestui plan a apropiat în și mai mare măsură grupările lui Ion Inculeț și Ion Nistor de Partidul Liberal, cu care au început să ducă tratative de colaborare, ajungând până la fuziune⁷².

Așa cum foarte sugestiv aprecia Dimitrie Marmeliuc "armonia prilejuită de entuziasmul unirii începu să dispară pe încetul dintre românii bucovineni; astfel că și forțele acestui partid s-au dispersat rapid"⁷³. O parte a liderilor s-au alăturat grupării lui Dori Popovici, din jurul ziarului "Țărâtimea", care în aprilie 1920, a fuzionat cu Partidul Poporului. În iunie 1920, și-au anunțat demisia mai multe cadre importante, în frunte cu Vasile Bodnărescu, nemulțumit de modul cum s-a soluționat problema candidaturilor în circumscripția Rădăuți, la alegerile din mai 1920. Acesta a întemeiat Partidul Țărănesc din Bucovina care în iunie 1922 a aderat la Partidul Țărănesc⁷⁴.

La rândul său, Ion Nistor, președinte al Partidului Democrat al Unirii, a încheiat, în ianuarie 1922, cartel electoral cu Partidul Liberal, iar în anul următor va fuziona cu acesta din urmă. Imediat după depunerea proiectului de constituție, guvernul a convins pe Ion Inculeț și Ion Nistor, șefii partidelor cu ajutorul cărora Ion I.C. Brătianu arătase regelui în 1922 că face un guvern de coaliție, să fuzioneze cu Partidul Liberal. Menirea acestui act politic, după opinia lui Ion Ciupercă, era să sporească autoritatea atât de contestată, a guvernului de a da țării constituția. În ședința din 29 ianuarie a Camerei Deputaților și 31 ianuarie a Senatului, Ion Nistor

citește declarația de fuziune a partidului său cu Partidul Național Liberal. În cadrul acesteia, a subliniat ideea epuizării rolului partidului său ca partid național regional, ceea ce trebuia să fie o pildă pentru Partidul Național Român din Transilvania⁷⁵. Fuziunea fusese deja votată în adunarea Partidului Democrat al Unirii din 21 ianuarie 1923⁷⁶. În urma fuziunii, Ion Nistor a devenit președinte al Organizațiilor Partidului Național Liberal din Bucovina, iar cotidianul "Glasul Bucovinei" a fost transformat în organ național românesc.

"Am aderat din convingere la programul acestui partid - declara Ion Nistor - pentru că, în îndelungata colaborare cu liberalii, m-am putut convinge de sinceritatea naționalismului lor, de seriozitatea operei lor administrative și de interesul pe care îl au pentru Bucovina. Concepția de armonie socială din ideologia lor corespundea pe deplin simțămintelor mele. Am rămas mereu credincios convingerilor mele naționaliste propovăduite generației noastre de Nicolae Iorga, precum și de Partidul Național Liberal, ale cărui doctrină și ideologie se întemeiau pe ideea națională⁷⁷.

Conduita politică a lui Ion Nistor a fost mult influențată - credem - de faptul că, în timpul celor patru ani cât a fost refugiat în vechiul Regat, s-a aflat în strâns contact cu regele Ferdinand, Ionel Brătianu și alți oameni politici liberali⁷⁸. Atunci, ca și în perioadele cât Ion Nistor a fost ministru de stat reprezentând interesele Bucovinei în guvernele liberale, s-au născut inevitabile afinități și simpatii. Cu privire la acest segment al biografiei lui Ion Nistor, Sextil Pușcariu, la 29 mai 1921, nota în memoriile sale: "mersul său politic îl îndeamnă în mod fatal la liberali"⁷⁹. La 31 mai 1921, Pușcariu făcea o altă remarcă semnificativă: "Nistor și Lapedatu s-au aruncat cu totul în brațele politicii. Amândoi admiratori ai Brătienilor, ei cred că toți oamenii de bine trebuie să slujească Partidul Național Liberal. Mai ales Nistor și-a format niște convingeri mature politice, recunoscând că politica trebuie făcută cu armele tradiționale, numai în luptă aprigă cu adversarul și cu o disciplină de partid de fier"⁸⁰.

Fără îndoială, opțiunea lui Ion Nistor pentru cel mai puternic partid politic al perioadei interbelice a fost unul din factorii importanți ai ascensiunii spectaculoase pe care acesta a cunoscut-o în ierarhia de stat a României întregite.

În perioada interbelică, Ion Nistor a fost unul dintre liderii care au desfășurat o intensă activitate în cadrul Partidului Național Liberal. La 4 ianuarie 1934, Ion Nistor este unul dintre cei care susțin candidatura lui Constantin I.C. Brătianu la conducerea partidului⁸². În urma Congresului Partidului Național Liberal din 5 iulie 1936, Ion Nistor a fost ales membru al Delegației Permanente a acestuia⁸². Totodată, a făcut parte din toate guvernele liberale interbelice, cu excepția celui condus de Constantin Argetoianu (28 septembrie-23 noiembrie 1939)⁸³, deținând portofolii importante.

În guvernul Ion I.C. Brătianu (21 iunie-23 noiembrie 1927), lui Ion Nistor, deputat de Rădăuți⁸⁴, în urma alegerilor din iunie, i se încredințează primul portofoliu ministerial, cel al lucrărilor publice. El își va păstra funcția și în guvernul

liberal următor, condus de Vintilă I.C. Brătianu (24 noiembrie 1924-10 noiembrie 1928)⁸⁵.

În domeniul lucrărilor publice, Ion Nistor considera, așa cum declara într-un interviu acordat ziarului "Viitorul", în septembrie 1927, că, guvernul trebuie să aibă ca preocupări prioritare, "găsirea marilor fonduri necesare refacerii șoselelor noastre" și "pregătirea unei legiuiri ce să pună întreținerea șoselelor pe alte baze decât cele de azi și cu participarea reală la această operă a întregii populații"⁸⁶.

În timpul ministeriatului său, s-au realizat importante lucrări noi în domeniul căilor de comunicație, acordându-se o deosebită importanță Basarabiei unde, așa cum aprecia Ion Nistor în același interviu, "aproape că nu există șosele"⁸⁷. Dintre aceste realizări menționăm: șoselele Soloca-Soloneț, Orhei-Bălți, Bolgrad-Ismail, Cetatea Albă-Budani, Podurile de la Vințul de Jos peste Mureș și Ștefănești peste Prut. De asemenea, s-au efectuat importante lucrări de refacere a șoselelor Sighet-Săcel, Bârsana-Petrova, Târgu Mureș-Câmpeni și Bolgrad-Reni. A susținut, în permanență, necesitatea unor noi fonduri pentru construirea și modernizarea căilor de comunicații, în vederea prosperității economiei naționale⁸⁸.

Din inițiativa sa, în cursul anului 1928, la Ministerul Lucrărilor Publice, s-au elaborat un anteproiect al legislației drumurilor și un altul pentru apărarea și exercitarea profesiei de inginer⁸⁹. De asemenea, a dovedit o preocupare deosebită pentru ajutorarea populației din regiunile care au avut de suferit în urma inundațiilor din toamna anului 1927. Cele mai afectate au fost comunele din zona Prutului, Vășcăuți, Slobozia Baniei, Ceremuș, Boian, cât și alte localități din Bucovina și Basarabia. După vizitarea zonelor calamitate, Ion Nistor a expus situația guvernului. La insistența sa, Consiliul de Miniștri a aprobat acordarea unui prim ajutor, în valoare de cinci milioane lei, pentru populația din aceste zone⁹⁰. De asemenea, a luat măsuri pentru aprovizionarea populației cu porumb, lemn de construcție și refacerea căilor de circulație distruse⁹¹.

În noiembrie 1928, odată cu demisia guvernului național-liberal încetează și mandatul lui Ion Nistor. În conformitate cu prevederile articolului 79 din Constituție, care consfințea calitatea de senatori de drept în Parlament a miniștrilor cu o vechime de cel puțin 6 ani, Ion Nistor a fost prezent, în continuare, în toate legislaturile, până în 1940. Ca senator, s-a evidențiat printre liderii opoziției național-liberale. În calitate de președinte al organizațiilor național-liberale din cele cinci județe bucovinene, a desfășurat o vie activitate politică și națională⁹².

În scurta guvernare I.G. Duca (14 noiembrie-29 decembrie 1933), Ion Nistor, a fost numit ministru de stat, iar mai apoi însărcinat cu conducerea Departamentului Minorităților etnice. La ocuparea funcției, declara că: "atitudinea față de minorități trebuie să fie întemeiată pe dreptate și loialitate, iar colaborarea cu acestea, rodnică și eficientă"⁹³.

În guvernul național-liberal următor, prezidat de Gheorghe Tătărescu (31 ianuarie 1933-17 noiembrie 1937), Ion Nistor a fost însărcinat, la 9 iulie 1934, cu conducerea unor servicii și direcții din Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor

Sociale. Pe întreaga perioadă cât a deținut aceste atribuțiuni, va purta titlul de Ministru al Muncii⁹⁴. La 23 septembrie 1935, Ion Nistor a fost confirmat în demnitatea de Ministru al Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale. În urma remanierii guvernamentale din august 1936, va rămâne titular al Ministerului Muncii, reînființat. Numirea lui Ion Nistor în aceste portofolii s-a circumscris politicii lui Gheorghe Tătărăscu, de comun acord cu Carol al II-lea, de întărire a poziției "tinerilor" liberali în guvern și de subordonare a Consiliului de Miniștri, intereselor monarhului⁹⁵.

Această perioadă a fost una dintre cele mai rodnice din activitatea guvernamentală a lui Ion Nistor. În domeniul legislației muncii și asigurărilor sociale, activitatea sa s-a concretizat într-o serie de măsuri menite să contribuie la relansarea și dezvoltarea economiei românești, protejarea și creșterea gradului de competență a forței de muncă autohtone, în spiritul doctrinei "prin noi înșine".

O importanță deosebită a avut Legea pentru pregătirea profesională și exercitarea meseriilor, adoptată la 30 aprilie 1936⁹⁶. Aceasta a stabilit norme vizând pregătirea temeinică, ridicarea calificării profesionale a muncitorilor, la nivelul cerut de sporirea gradului de complexitate al economiei naționale. Unul din obiectivele cele mai importante ale legii era, așa cum sublinia Ion Nistor, în expunerea de motive "dezvoltarea evolutivă a viitorului meseriaș, îndrumându-l către meseriile pentru care are aptitudini, supraveghind perioada de pregătire în timpul ucenicieii, completându-i învățătura practică prin cursuri profesionale, întocmite de specialiști, adăpostindu-l în cămine de ucenici și dându-i posibilitatea perfecționării până ce devine lucrător sau meșter"⁹⁷.

În vederea transpunerii în practică a acestor prevederi, Ion Nistor a inițiat construirea căminelor de ucenici de la Timișoara, Hunedoara, Cernăuți, Reșița, Brașov, Dej, Târgu Mureș, Bacău, Târgu Jiu, Slatina, Rădăuți, Suceava ș.a.⁹⁸.

Căminul de ucenici din Cernăuți a avut o capacitate de 300 de locuri de cazare, reprezentând una dintre cele mai grandioase clădiri ale Cernăuțiului interbelic. Acesta va fi inaugurat la 18 august 1937 și a purtat numele lui Ion Nistor⁹⁹.

În baza aceleiași legi, pentru soluționarea problemei orientării profesionale, a înființat, în anul 1937, institutele psihotehnice de la București și Cluj, care au constituit o premieră a domeniului în țara noastră¹⁰⁰. De asemenea, a luat importante măsuri pentru protejarea muncitorilor autohtoni și tot el a fost inițiatorul Institutului și Legii creditului meșteșugăresc, adoptată la 10 martie 1937¹⁰¹.

În domeniul asigurărilor sociale, a inițiat construirea edificiilor caselor de Asigurări Sociale din București, Cernăuți, Câmpina, Brașov, Timișoara și Cluj¹⁰². În cursul anului 1936, ca expresie a preocupării sale, s-au înregistrat progrese notabile în punerea în aplicare a Legii și regulamentului pentru plasarea invalizilor, orfanilor și văduvelor de război, în funcții și locuri de muncă¹⁰³.

Între realizările cele mai importante din domeniul sănătății se înscriu: construirea dispensarului Universității și a Azilului de noapte din Cernăuți, a Preventoriului academic de la Gura Humorului (prima instituție de acest fel din țară)

și spitalului din strada Lahovary din București¹⁰⁴. De asemenea, a luat importante măsuri pentru ocrotirea mamei și copilului, precum: înființarea secțiilor de maternitate pe lângă multe din spitalele județene, preconizând chiar dotarea spitalelor din țară cu astfel de secții. În perioada 1934-1936 au fost înființate centre în peste 200 de dispensare în diverse localități ale țării și patru mari centre de ocrotire a copiilor orfani, la Craiova, Galați, Iași și Cernăuți¹⁰⁵.

Pentru întărirea supravegherii asupra tineretului și contracararea taberelor de muncă organizate în diferite centre din țară de către Garda de Fier, Ion Nistor va iniția Legea pentru organizarea muncii de folos obștesc. Prin aceasta se prevedea realizarea muncii obștești de către toți tinerii până la 21 de ani, care efectuau pregătirea militară¹⁰⁶. Animat de temeinice convingeri democratice, în expunerea de motive a acestei legi, făcută în ședința Senatului din 22 februarie 1937, Ion Nistor sublinia: "În vremurile actuale, agitate de atâtea interese și de atâtea elemente turbulente, care vor să se impună prinzând tineretul fie cu promisiuni, fie cu amăgiri, numeroase state au găsit necesar să insuflă tinerilor generații acel spirit de disciplină, de solidaritate, [...] printr-o pregătire militară completă cu o organizare a muncii în folos obștesc, condusă ca ea să dea cele mai bune rezultate pentru colectivitate și pentru cei care o efectuează. Legea a fost adoptată de Camerele Legiuitoare în ședințele din 17 și 18 martie 1937¹⁰⁷.

Cu ocazia adunării electorale a Partidului Național Liberal, desfășurată la 12 decembrie 1937 la Cernăuți, Ion Nistor a făcut un bilanț al activității sale ca ministru al Muncii, Sănătății și ocrotirilor sociale. Pe bună dreptate, el constata cu satisfacție: "În condițiile acestea, credem că vom putea să facem o nouă guvernare, rodnică și cinstită. Dovada rezidă în realizările trecutei guvernări. Am plătit în trecut lefuri la timp. Mai mult: am reparat nedreptatea ciuntirii salariilor. În ceea ce privește pensionarii, știți prea bine că le-am făcut și lor dreptate. Invalizilor le-am venit în ajutor creând eu legea, datorită căreia invalizii și orfanii au fost primiți în toate posturile și locurile [...]. Se știe prea bine ce am făcut pentru plugari. De asemenea, pentru muncitori. Unii au zămbit, când eu, profesor de istorie, am fost însărcinat să conduc Ministerul Muncii. Dar eu din copilărie și până astăzi sunt un muncitor zilnic, nu cu opt, ci cu zece și chiar mai multe ore pe zi. Prin urmare, am găsit toată înțelegerea pentru muncitor, am făcut legea meseriilor, am unificat legislația muncitorească și am creat o situație legală pentru meșteșugari și pentru muncitorime"¹⁰⁸.

Odată cu demisia guvernului Tătărescu, la 28 noiembrie 1937, a luat sfârșit și mandatul lui Ion Nistor.

În guvernul Gheorghe Tătărescu (24 noiembrie 1939-11 mai 1940) lui Ion Nistor i-a fost încredințat portofoliul cultelor și artelor. În momentul alcătuirii listei guvernamentale, Gheorghe Tătărescu a propus lui Carol al II-lea numirea lui Ion Nistor în fruntea Ministerului de Interne, dar acesta a refuzat¹⁰⁹.

Cu ocazia ocupării funcției ministeriale, la 28 noiembrie 1939 Ion Nistor sublinia că menirea acestui minister este "să vegheze la propășirea celor mai

sublime bunuri ale omenirii: credința în Dumnezeu și întruchiparea a tot ce este mai nobil, frumos și bun în artă". Totodată, evitând să facă o expunere a programului de lucru al acestui minister, deoarece "vremurile prin care trecem cer vorbe și nu fapte", solicita tuturor "muncă și devotament"¹¹⁰.

Preocupările lui Ion Nistor s-au axat, mai ales, asupra soluționării diverselor probleme de cult. A inițiat inventarierea averilor cultului romano-catolic și a purtat discuții cu munții papal, în probleme privitoare la Concordat și la ordinele călugărești catolice¹¹¹.

Conflictul lui Ion Nistor cu mitropolitul Bucovinei, Visarion Puiu n-a putut fi aplanat decât prin demisia acestuia din urmă, acceptată de Sfântul Sinod și regele Carol al II-lea, la 12 februarie 1940¹¹².

Bun cunoscător al realităților bisericești din Bucovina, ministrul Cultelor și Artelor a pregătit un proiect de lege cu privire la un mod mai eficient de administrare a fondului bisericesc. De asemenea, a acordat importante subvenții bisericilor și mănăstirilor aflate la nevoie¹¹³.

În domeniul artelor, una dintre cele mai importante inițiative a fost ridicarea unui Palat al Artelor în București, ce urma să servească drept sediu tuturor manifestărilor artistice valoroase. Viața artistică a fost sprijinită și prin achiziționarea operelor reprezentative și crearea de mici ateliere pentru tinerii artiști¹¹⁴.

Odată cu remanierea guvernamentală din 11 mai 1940, ca urmare a înțelegerii dintre Carol al II-lea și Gheorghe Tătărescu, Ion Nistor împreună cu alți trei miniștri este nevoit să părăsească guvernul¹¹⁵. Imediat după aceea, eminentului istoric i s-a propus conducerea Institutului Româno-German din Berlin. A refuzat să primească această răspundere, în locul său fiind desemnat Sextil Pușcariu.

Ultimatumul sovietic l-a surprins pe Ion Nistor la București unde, la 27 iunie 1940, participa în calitate de rector al Universității din Cernăuți la Conferința Interuniversitară ce urma să ia în discuție proiectul legii pentru reorganizarea învățământului superior¹¹⁶. În seara zilei de 27 iunie 1940, în vederea consolidării acțiunilor guvernului, Carol al II-lea a introdus în Consiliul de Miniștri câteva personalități din provinciile istorice amenințate, care au avut un rol deosebit în realizarea Marii Uniri. Astfel, la 27 iunie, Ion Nistor intră din nou în guvern ca ministru de stat fără portofoliu. Pentru acest moment dispunem de propriile sale mărturisiri: "chemat noaptea la Tătărescu, m-a invitat să intru în guvern pentru a trata cu rușii asupra Bucovinei. Noaptea, târziu am prestat jurământul la Palat. La 28 iunie am discutat chestiunea cesiunii la Academie. A doua zi, am fost la gară întru întâmpinarea refugiaților din Cernăuți, veniți să susțină cauza lor în Consiliul de Miniștri.

Prin ocuparea Cernăuților de către armata roșie, am suferit o mare pierdere personală. Locuința mea din Cernăuți, cu o bibliotecă de mai multe mii de volume privitoare la istoria românilor, a rămas în mâinile năvălitorilor. Pierderea aceasta veni să dubleze durerea mea de pe urma pierderii Bucovinei de Nord. Atunci - din însărcinarea Academiei - am elaborat un memoriu adresat tuturor Academiei din

străinătate, în care arătam marea pierdere culturală pe care neamul românesc o îndură prin încălcarea Bucovinei și Basarabiei de către armata roșie, solicitând suport moral pentru redobândirea acestei provincii, cu numeroasele așezăminte culturale care se găseau în ele. Tot atunci, am stăruit asupra condițiilor în care, în anul 1918, se înfăptuise unirea Bucovinei, publicând un studiu asupra acestei uniri în limbile germană, italiană și engleză, pentru a lămuri străinătatea asupra drepturilor României asupra Bucovinei"¹¹⁷.

În conjunctura politică binecunoscută din vara anului 1940, guvernul Tătărescu, este înlocuit, la 4 iulie 1940, cu Cabinetul Ion Gigurtu. Odată cu demisia acestui guvern încetează și activitatea politică a lui Ion Nistor.

Deși după 4 iulie 1940, Ion Nistor nu a mai deținut nici o funcție politică nemijlocită, după recuperarea Bucovinei de către trupele române și reinstaurarea stăpânirii românești a fost însărcinat, la 27 iulie 1941 de către Ministerul Educației Naționale să plece la Cernăuți, pentru a face inventarierea patrimoniului Universității. Referindu-se la acest segment al biografiei sale, Ion Nistor rememora peste ani: "Universitatea rămăsese în bună stare, ocupanții ruși o transformaseră în Universitate rusească. Am raportat că situația era de așa natură că Universitatea românească și-ar fi putut reîncepe, în toamnă, foarte bine activitatea. Din nefericire, guvernul antonescian n-a dat urmare propunerii mele, susținută de un memoriu semnat de peste o mie de cărturari bucovineni"¹¹⁸.

Ion Nistor pentru care - cum însuși mărturisea în cuvântarea rostită cu ocazia inaugurării anului universitar 1933-1934, "Universitatea a însemnat instituția căreia i-am închinat tot ce am avut mai bun și mai distins în sufletul meu românesc"¹¹⁹, primea astfel o nouă lovitură.

Concomitent cu activitatea politică nemijlocită, dar și după încetarea acesteia, Ion Nistor a luptat pentru apărarea integrității teritoriale a României Mari. Acestor eforturi li se circumscrie activitatea desfășurată de Ion Nistor în cadrul Ligii Antirevizioniste Române, din conducerea căreia a făcut parte din anul 1934¹²⁰, cât și mare parte a operei sale istorice. Lucrările publicate la sfârșitul deceniului al patrulea, odată cu precipitarea evenimentelor internaționale, sunt elocvente în acest sens. Dintre acestea menționăm: Basarabia and Bucovina (1939), cu ediții în germană, italiană și franceză; Unirea Basarabiei cu România (1940), tradusă, de asemenea, în limbi străine de circulație, Vechimea așezărilor românești dincolo de Nistru (1939), Aspecte geopolitice și culturale din Transnistria (1943), Basarabia, pivotul politic al Moldovei voievodale (1944) ș.a.

Acelorași deziderate li se circumscrie și lucrarea, rămasă în manuscris, Expansiunea germană către Estul și Sud-Estul Europei. 1 ianuarie 1939. Ion Nistor a elaborat acest studiu la cererea lui Grigore Gafencu, Ministru al Afacerilor Externe în guvernul Tătărescu. În acest scop, Ion Nistor a utilizat și informațiile serviciilor de resort ale Ministerului Afacerilor Externe. Prin acest studiu, în împrejurările dramatice care se anunțau pentru România, în anul 1939, Ion Nistor considera necesar să-și îndeplinească, până în ultimele clipe, "rolul de a preveni orice

eventualitate de surprindere și de a da alarma la timp, pentru celelalte foruri de răspundere în stat, ca prevenite și în deplină cunoștință de cauză, să avizeze la cele mai eficace mijloace și să-și aducă astfel contribuția salvatoare față de posibilele desfășurări ce se întrevăd"¹²¹.

Prezentarea coordonatelor activității politice a lui Ion Nistor nu ar fi întregită fără referirea la câteva momente dramatice din ultimele două decenii de viață ale acestuia.

Așa cum se știe, odată cu instaurarea dictaturii comuniste, numeroși oameni politici și de cultură au fost supuși unei dure represiuni. După etatizarea Academiei Române, la 10 iunie 1948, Ion Nistor a fost înlăturat din funcția de director al Bibliotecii și Colecțiilor acestei instituții. În același an, este exclus din rândurile profesorilor onorifici ai Universității din București.

După aceea, în anii "vrajbei noastre românești", cum se exprima eminentul istoric în puținele pagini cu caracter memorialistic pe care le-a lăsat posterității, orizonturile i-au devenit tot mai întunecate. Excluderii din toate funcțiile culturale, i s-a adăugat rămânerea fără locuință, greutatea în a-și încasa pensia derizorie fixată de regimul comunist, imposibilitatea de a-și mai publica și împlini opera"¹²². În perioada 6 mai 1950 - 8 iulie 1955, a fost întemnițat în penitenciarul de la Sighet, fără să fi fost vreodată judecat sau condamnat. Fără îndoială că, robustețea fizică și perfectul echilibru psihic l-au ajutat să supraviețuiască gulagului comunist, din evidențele căruia numele lui Ion Nistor lipsește"¹²³.

În Adunarea Deputaților din 8 decembrie 1923, Ion Nistor afirma: "să zidim la temelii România Mari ca și meșterul Manole tot ce avem mai scump și mai sfânt în sufletul nostru pentru ca această temelie să fie trainică și indestructibilă"¹²⁴. Credem că aceste cuvinte ar putea fi considerate o declarație de principiu a lui Ion Nistor în privința dezideratelor care l-au animat în activitatea politică.

Ca ministru delegat al Bucovinei cu sediul la Cernăuți și ca ministru fără portofoliu, reprezentând interesele acestei provincii în Consiliul de Miniștri, Ion Nistor a desfășurat o operă rodnică în direcția unificării legislativ-administrative și economice, aplicarea și adoptarea măsurilor democratice ce au însoțit Marea Unire ținând seama de particularitățile locale. De asemenea, a acționat pentru rezolvarea greutăților ivite și a tuturor doleanțelor populației din Bucovina. În materie de politică față de naționalitățile neromâne, s-a situat pe poziția declarațiilor ferme pe care le-a făcut, respectând drepturile lor. Deși "Glasul Bucovinei" a adoptat uneori poziții ascuțite față de minorități, iar pana istoricului Ion Nistor nu a uitat să zugrăvească nedreptățile suferite de neamul românesc din partea acestora, în timpul stăpânirii austriece, totuși în practică nu s-au înregistrat abuzuri"¹²⁵.

În ansamblu, activitatea lui Ion Nistor a reprezentat o operă constructivă, în vederea integrării Bucovinei în structurile statului național unitar român. Sprijinirii acestui proces i s-a circumscris și activitatea Partidului Democrat al Unirii, întemeiat și condus de Ion Nistor.

Ca fruntaș național liberal a desfășurat, atât în cadrul partidului și mai ales a formulelor guvernamentale în cadrul cărora a deținut portofolii, o activitate rodnică în vederea consolidării și propășirii statului român.

De asemenea, Ion Nistor a consacrat o bună parte a activității politice, cât și a operei științifice și culturale, apărării integrității teritoriale și independenței României Mari, printre citorii căreia s-a numărat.

Considerăm că toate acestea converg în a demonstra că Ion Nistor a fost o personalitate de excepție a perioadei interbelice, la fel de valoros ca profesor, istoric, îndrumător cultural și om politic.

NOTE

1. Alexandru Zub, *Istorie și geopolitică: Ion Nistor*, în Ion Nistor (1876-1962), volum îngrijit de Alexandru Zub la împlinirea a trei decenii de la moartea istoricului și omului de stat. Cu tabel cronologic, bibliografie și indice de Mihai Ștefan Ceașu, Iași, Ed. Universității "Al.I.Cuza", 1993, p. 36. (În continuare se va cita: *Ion Nistor (1876-1962)*...)
2. *Omagiul lui Ion Nistor (1912-1937)*, Cernăuți, 1937, 956 p.
3. Pentru o bibliografie de referință privitoare la biografia și opera lui Ion Nistor, vezi *Ion Nistor (1876-1962)*..., p. 34
4. Cu privire la activitatea desfășurată de Ion Nistor pentru desăvârșirea unității naționale, vezi: Ovidiu Vuia, *Profesorul Ion Nistor și epoca sa, până după Marea Unire din 1918*, Bruxelles, 1987; Mihai Ștefan Ceașu, *Ion Nistor luptătorul pentru Unirea Bucovinei cu România și Doina Huzdup, Un episod din viața lui Ion Nistor*, Chișinău, 1918, în *Ion Nistor (1876-1962)*..., p. 110-130.
5. "Monitorul Bucovinei", an 1919, fascicula 7, Cernăuți, 2 ianuarie, p. 2.
6. *Ibidem*, fascicula 8, 5 ianuarie, p.1-2.
7. Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, Ediție și Studiu Bio-bibliografic de Stelian Neagoe, București, Ed. Humanitas, 1991, p. 404.
8. Alecu Procopovici, *Cinsprezece ani de la Unirea Bucovinei*, Cernăuți, 1934, p. 24.
9. Sextil Pușcariu, *Memorii*, ed. Minerva, București, 1978, p. 338.
10. Mihai Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 121.
11. "Bucovina", an II, Cernăuți, 18 martie 1919, p. 1-2. Florin Pintescu, *Concepții politice la Iancu Flondor și Ion Nistor*, în "Codrul Cosminului", Seria nouă, nr.1 (11), 1995, Suceava, p. 253.
12. *Ibidem*, p. 2.
13. *Ibidem*.
14. ASS, fond Iancu Flondor, d. 27, f. 12 (xerocopie).
15. Ion Nistor, *Unirea Bucovinei, 28 noiembrie 1918. Studiu și Documente*, București, Cartea românească, 1928, p. 120.
16. ASS, fond Iancu Flondor, d. 27, f. 12 (xerocopie).
17. Florin Pintescu, *op. cit.*, p. 254.
18. "Glasul Bucovinei", an I, nr. 25, 12 decembrie 1918, Cernăuți, p. 1.
19. Ion Nistor, *op. cit.*, p.255.
20. Arhivele de Stat din Cernăuți, fond Ion Nistor, inv. 988, d. 226, f. 4.
21. *Ibidem*, f. 8-9.
22. Ion Nistor, *op. cit.*, p. 407-408.
23. "Glasul Bucovinei", an II, Ed. Specială, 15 aprilie, Cernăuți, p. 1.
24. *Ion Nistor, (1876-1962)*..., p. 26.

25. "Glasul Bucovinei", an II, nr. 126, 15 aprilie 1919, Cernăuți, p. 1.
26. Ion Nistor, *op. cit.* p. 408.
27. *Ibidem*, p. 409.
28. "Glasul Bucovinei", an II, nr. 141, 13 mai 1919, Cernăuți, p. 1.
29. "Monitorul Bucovinei", an 1919, fascicula 15, Cernăuți, 7 martie, p. 1-2.
30. ASS, fond 101, Prefectura Județului Rădăuți, inv. 231, f. 1-2.
31. "Monitorul Bucovinei", an 1920, fascicula 38, Cernăuți, 5 iulie, p. 1.
32. Ion Nistor, *op. cit.*, p. 409.
33. Iorgu G.Toma, *Justiția în Bucovina, în Zece ani de la Unirea Bucovinei. 1918-1928*, Cernăuți, ed. Glasul Bucovinei, 1928, p. 138 (în continuare se va cita: *Zece ani de la Unirea Bucovinei...*).
34. *Ibidem*, p. 140.
35. Ion Nistor, *op. cit.*, p. 410.
36. "Glasul Bucovinei", an II, nr. 146, 18 mai 1919, Cernăuți, p. 2.
37. *Dezbaterile Parlamentare. Senatul*, Ședința din 10 iulie 1920, în "Monitorul Oficial", partea a III-a, nr. 15, 17 iulie 1920, p. 208-209.
38. Emanoil Iliuț, *Invățământul primar și normal primar în Bucovina, după Unire, în Zece ani de la Unirea Bucovinei...*, p. 302-303.
39. Ion Nistor, *op. cit.*, p. 411.
40. Romulus Căndea, *Invățământul superior, în Zece ani de la Unirea Bucovinei...*, p. 263.
41. Stelian Neagoe, *Ion Nistor - cel mai de seamă istoric și om politic al Bucovinei*, în Ion Nistor, *op. cit.*, p. XX.
42. "Glasul Bucovinei", an II, nr. 146, 18 mai 1919, Cernăuți, p. 2.
43. Arhivele de Stat din Cernăuți, fond Ion Nistor, inv. 988, d.226, f.3
44. *Ibidem*, d. 169, f. 4.
45. *Ibidem*, f. 16.
46. "Monitorul Bucovinei", an 1919, fascicula 42, Cernăuți, 19 septembrie, p. 2.
47. *Ibidem*, fascicula 56, 3 decembrie 1919, p. 12.
48. Dimitrie Marmeliuc, *Inaugurarea Universității*, în "Glasul Bucovinei" an III, nr. 542, 22 octombrie 1920, Cernăuți, p. 1.
49. "Monitorul Bucovinei" anul 1919, fascicula 62, Cernăuți, p. 1.
50. *Ibidem*.
51. Arhivele de Stat din Cernăuți, fond Ion Nistor, inv. 988, d. 246, p. 6.
52. Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. XXI.
53. Filaret Doboș, *Zece ani de viață agricolă în Bucovina, în Zece ani de la Unirea Bucovinei...*, p. 155-156.
54. *Dezbaterile Parlamentare. Senatul*, Ședința din 14 iulie 1920, în "Monitorul Oficial", partea a III-a, nr. 16, 20 iulie 1920, p. 217-225.
55. *Ibidem*, Ședința din 10 iulie 1920, nr. 15, 17 iulie 1920, p. 209.
56. "Monitorul Bucovinei", an 1919, fasc. 37, Cernăuți, p. 1.
57. "Glasul Bucovinei" an II, nr. 308, 10 dec. 1919, p. 2.
58. Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire*, vol. II, partea I, 1918-1933, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 266.
59. Dimitrie Marmeliuc, *Viața politică și presa românilor bucovineni după Unire, în Zece ani de la Unirea Bucovinei...* p. 25.
60. Iorgu G. Toma, *Justiția în Bucovina, în Zece ani de la Unirea Bucovinei...*, p. 142.
61. Aurel Morariu, *Problema fondului bisericesc ortodox-român al Bucovinei, în Zece ani de la Unirea Bucovinei...*, p. 125-126.
62. Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. XXI.
63. "Glasul Bucovinei" an II, nr. 240, 14 sept. 1919, p. 2.
64. *Ibidem*, nr. 249, 26 sept. 1919, p. 1.

65. *Ibidem*, nr. 264, 26 oct. 1919, p. 1.
66. *Ibidem*.
67. *Ibidem*, nr. 242, 12 sept. 1919, p. 2.
68. Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, p. 147.
69. *Ibidem*, p. 108.
70. Ion Agrigoroaiei, *Nicolae Iorga și consolidarea României întregite*, în "Analele științifice ale Universității <<Al.I.Cuza>> Iași", tom XXXVI, 1990, p. 8.
71. Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, p. 256.
72. *Ibidem*, p. 109.
73. Dimitrie Marmeliuc, *op. cit.*, p. 256.
74. *Ibidem*, p. 259.
75. Ion Ciupercă, *Opoziție și putere în România anilor 1922-1928*, Iași, Ed. Universității "Al.I.Cuza", 1994, p. 97.
76. Dimitrie Marmeliuc, *op. cit.*, p. 257.
77. Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. XX.
78. BAR, I.G. Duca, *Memorii*, vol. V, p. 17.
79. Sextil Pușcariu, *Memorii*, București, Ed. Minerva, 1978, p. 525.
80. *Ibidem*, p. 257.
81. Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, vol. II, partea a II-a, noiembrie 1933-septembrie 1940, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1988, p. 110.
82. *Ibidem*, p. 148.
83. *Ibidem*, p. 150-151.
84. "Glasul Bucovinei", an X, nr. 2041, 12 iulie, 1927, Cernăuți, p. 2.
85. Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, vol. I, p. 146-147
86. "Glasul Bucovinei", an X, nr. 2486, 22 sept. 1927, Cernăuți, p. 2.
87. *Ibidem*.
88. *Ibidem*, an XI, nr. 2647, 19 aprilie 1928, p. 2.
89. *Ibidem*.
90. *Ibidem*, an XX, nr. 2476, 8 sept. 1927, p. 3.
91. *Ibidem*, nr. 2478, 11 septembrie 1927, p. 1.
92. Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. XXII.
93. "Glasul Bucovinei" an XVI, nr. 4185, 16 noiembrie 1934, p. 1.
94. Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, vol. II, p. 572.
95. *Ibidem*, p. 653.
96. "Monitorul Oficial", nr. 99, 30 apr. 1936, p. 1.
97. "Glasul Bucovinei" an XV, nr. 4762, 3 martie 1936, Cernăuți, p. 1.
98. Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. 22.
99. "Glasul Bucovinei", an XV, nr. 5859, 1 august 1937, Cernăuți, p. 1.
100. *Ibidem*, an XIV, nr. 4791, 12 aprilie 1936, p. 1.
101. *Ibidem*, an XV, nr. 5039, 13 martie 1937, p. 1.
102. Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. XXIII.
103. "Glasul Bucovinei" an XV, nr. 5005, 4 februarie 1937, Cernăuți, p. 1.
104. Calendarul "Glasul Bucovinei", Cernăuți 1937, p. 253.
105. Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, p. 680.
106. "Glasul Bucovinei", an XV, nr. 4995, 30 ianuarie 1937, Cernăuți, p. 2.
107. *Ibidem*, nr. 5219, 14 decembrie, p. 5.
108. Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, p. 1041.
109. "Glasul Bucovinei" an XXI, nr. 5777, 29 noiembrie 1939, Cernăuți, p. 1.
110. Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. 23.
111. *Muzeul Național al Bucovinei*, fond Ion Nistor (documente nenumerotate).
112. Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. XIV.

113. "Glasul Bucovinei" an XXI, nr. 5880, 9 aprilie 1940, Cernăuți, p. 3.
114. Carol al II-lea *Note Zilnice*, fila 625, apud Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *op. cit.* p. 1080.
115. "Glasul Bucovinei" an XXI, nr. 5940, 28 iunie 1940, Cernăuți, p. 1.
116. Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. XXIV.
117. *Ibidem*.
118. "Anuarul Universității <<Regele Carol al II-lea>> din Cernăuți, 1933/1934 - 1934/1935 - 1935/1936, Cernăuți, 1937, p. 30.
119. Onisifor Ghibu, *Politica religioasă și minoritară a României. Fapte și documente care impun o nouă orientare*, Cluj, 1940, p. 80.
120. Mihai Iacobescu, *O lucrare inedită a istoricului Ion Nistor: Expansiunea germană către Estul și Sud-estul Europei. 1 ianuarie 1939, în Ion Nistor (1876-1962)...*, p. 131.
121. Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. XXX-XXXI.
122. *Inchisoarea de la Sighet acuză*, Baia Mare, Editura Gutinul, 1991, p. 5.
123. Gheorghe I. Florescu, *Ion I.C. Brătianu - ctitor al Marii Uniri*, în "Patrimoniul" Chișinău, nr.1/1992, p. 19.
124. Florin Pintescu *op. cit.*, p. 256.
125. În acest sens, stă mărturie cea mai mare parte a operei istorice a lui Ion Nistor.

ION NISTOR - THE POLITICAL MAN

SUMMARY

An essential coordinate of Ion Nistor's biography - the political activity is the field that has been the least approached so far. The present study tries to complete this field underlining the following aspects: the activity developed by Ion Nistor as a delegate minister concerning the administration of Bucovina, having its capital in Cernăuți, and as a minister of state representing the interests of this province in the Minister's Board; as a president of the Democratic Party Union; as a leader of the National Liberal Party and as a holder of some important ministerial portfolios within the liberal governments during the inter-war period.

Generally, speaking, Ion Nistor's activity represented a constructive work concerning the integration of Bucovina in the structures of the Romanian National Unitary State. As a national liberal leader, he developed both within the party and especially the liberal governmental formulas - as part of which he held some portfolios - a fruitful activity regarding the consolidation and the thriving of the rounded off Romania. Ion Nistor also dedicated an important part of his political activity and a part of his scientific and cultural work, to the defence of the territorial integrity and the independence of the Great Romania - he, himself being considered one of its founders.

DIN ISTORIA ȚINUTULUI HERȚA (până în anul 1940)

Ioan Murariu

Așezat pe partea dreaptă a Prutului superior, la nord-vestul actualului județ Botoșani, și având o suprafață de aproape 400 kmp.¹, teritoriul fostului ținut Herța a fost locuit încă din preistorie.

Viața oamenilor din epocile străveche și veche ne este cunoscută numai prin descoperirile arheologice. Anumite preocupări pentru cercetarea arheologică a ținutului Herța au existat încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Pe vremea aceea, Al. I. Odobescu a întocmit un *Chestionar arheologic* pe care l-a dat spre completare învățătorilor din județul Dorohoi, și care îngloba și satele fostului ținut Herța. Primind răspunsurile învățătorilor, Al. I. Odobescu le-a prelucrat și și-a publicat concluziile în "Monitorul Oficial al României" pe anul 1871. Acest material a fost retipărit în anul 1908².

Cercetările arheologice inițiate de Al. I. Odobescu au fost continuate în prima jumătate a secolului nostru de către Paul Verona³. În cetățuia de la Fundul Herței, în satele Movila și Horbova, apoi pe dealul Frunzei din Oroftiana, și în apropierea pârâului Baranca de la sudul târgului Herța, cei doi cercetători au semnalat descoperirea unor cuțite, dălți, topoare și vârfuri de săgeți din piatră, cioburi de oale - pictate sau cu ornamente în relief - obiecte făcute din coarne de cerb sau dinți de mistreț, un idol de pământ, un inel de bronz și câteva arme din fier.

În satul Oroftiana s-a descoperit nu demult un topor de bronz prevăzut cu gaură transversală pentru fixarea cozii. Acesta datează de pe la anul 1700 î. Hr., adică de la sfârșitul epocii bronzului timpuriu, după părerea unui cunoscut arheolog din Botoșani⁴.

Geții sau dacii, care, împreună cu romanii, sunt strămoșii românilor, au locuit în urmă cu peste două milenii pe un teritoriu foarte întins. Pe dealul Măgura (385 m) din satul Ibănești, care se află la circa 10 km, în sud-estul ținutului Herța, se mai păstrează urmele unei vechi cetăți getice. Ceramica descoperită acolo permite datarea acestei cetăți în secolele V-III î. Hr. Geto-dacii de aici, ca și cei din întregul spațiu Carpato-Dunăreano-Nistreano-Pontic, se îndeletniceau nu numai cu cultivarea plantelor și creșterea vitelor, dar și cu comerțul, având legături chiar și cu regiuni îndepărtate din sudul Peninsulei Balcanice. Numai așa se explică descoperirea de la Ibănești a unei monede macedonienă din timpul regelui Filip al II-lea (359-336)⁵.

Pe vremea regelui Burebista (cca. 82 - 44 î. Hr.), Dacia se întindea din Slovenia până la gura Bugului, și de la Carpații Păduroși (Nordici) până la Munții Haemus (Balcani). În acest spațiu geografic vast era cuprins și teritoriul ținutului Herța.

În anul 106 d. Hr., în urma a două grele și îndelungate războaie, Traian, împăratul romanilor, a cucerit o mare parte din Dacia regelui Decebal, transformând-o în provincie. Daco-geții din nordul Moldovei, numiți costoboci, au rămas în afara stăpânirii romane. Cu toate acestea, în secolele II-III d. Hr. ei s-au aflat mereu sub puternica și binefăcătorească influență lingvistică, economică și culturală a Imperiului roman. Nordul Moldovei, deci și teritoriul ținutului Herța, a făcut parte din aria geografică foarte largă de etnogeneză românească.

După retragerea armatei și administrației romane din anul 271 d. Hr., procesul etnogenezei românești a continuat atât pe teritoriul fostei provincii imperiale Dacia, locuit acum de o numeroasă populație daco-romană, cât și în afara ei, în toate teritoriile locuite de dacii liberi după anul 106, deci și pe teritoriul ținutului Herța. Continuitatea de viață a populației daco-romane după anul 271 este dovedită de numeroase izvoare istorice, îndeosebi arheologice.

Primele populații migratoare (vizigoți, ostrogoți, gepizi, slavi, avari) au ajuns în spațiul Carpato-Dunăreano-Nistreano-Pontic în secolele III-VII d. Hr. Aceste populații fie că au migrat mai departe, fie că au sfârșit prin a fi asimilate de populația daco-romană, apoi românească, ce era băștinașă, sedentară și mai numeroasă.

Specialiștii consideră că procesul istoric de formare a poporului nostru și a limbii române s-a încheiat, în linii mari, în secolele VII-VIII.

Pe teritoriul ținutului Herța și în imediata vecinătate a acestuia se păstrează urmele unor cetăți sau așezări întărite, care în Moldova poartă denumirea de horodiști. Pe teritoriul actualului județ Botoșani, astfel de cetăți se găsesc în satele Fundul Herței, Oroftiana, Baranca-Hudești, Horodiștea, Dersca și Tudora.

Câteva așezări întărite, asemănătoare și contemporane cu acestea, se află pe teritoriul ținutului Herța, apoi în jurul orașului Cernăuți și în zona Codrilor Cosminului⁶. Dintre aceste așezări întărite, cea mai importantă și mai bine cunoscută prin îndelungate cercetări arheologice este cea din satul Fundul Herței, comuna Cristinești, județul Botoșani, căreia localnicii îi zic redută.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Al. I. Odobescu scria că în această cetățuie "s-au descoperit bombe de fie găurite, săgeți și alte rămășițe"⁷. Anumite cercetări de suprafață a efectuat aici și Paul Verona în 1934, prezentându-și concluziile, după trei ani, la un Congr. de arheologie și numismatică ce s-a ținut la Cernăuți⁸. După o întrerupere de două decenii, cercetările au fost reluate la Fundul Herței în 1957⁹. Acestea s-au efectuat însă mai intens în perioada 1967-

1974¹⁰.

Fragmente ceramice descoperite în așezarea fortificată de la Fundul Herței sunt "specifice civilizației de tip Dridu" - susțin specialiștii ieșeni¹¹. Pe baza ceramicii, uneltelor, armelor și a altor obiecte scoase la lumină din cele 26 locuințe dezvelite, aceiași prestigioși profesori universitari și arheologi ieșeni au stabilit că cetățuia de la Fundul Herței - cea mai importantă și mai bine conservată din zona ținutului Herța - datează din secolele IX-XI¹².

Știm că încă din secolele IX-X romanii de pe ambele versante ale Munților Carpați au început să se organizeze din punct de vedere politic în formațiuni prestatale, numite voievodate, cnezate sau jupanate. Acestea s-au constituit pe cursurile unor râuri, sau, în cazul teritoriilor românești de la est de Carpați, în acele zone numite din vremuri îndepărtate "cobâle", "câmpuri", "ocoale" sau "codri".

Un cnezat românesc - susțin aceiași mari istorici ieșeni - a existat de o parte și de alta a Codrilor Herței în secolele IX-XI. Centrul politic al Cnezatului Herței era cetățuia din satul Fundul Herței, cetățuia "aproape inexpugnabilă, fiind cea mai bine întărită dintre toate horodiștile din zonă". Se pare că puțin mai la vest, în jurul Codrilor Cosminului, a existat, în aceeași perioadă, un alt cnezat românesc¹³. Unirea românilor în astfel de formațiuni s-a făcut, între altele, și din nevoia de apărare împotriva unor populații migratoare ce veneau dinspre răsărit - ungurii și pecenegii¹⁴. Codrii Herței, și cei ai Cosminului, fiind ca niște coloane vertebrale în centrul respectivelor cnezate, au putut servi românilor și ca locuri de refugiu vremelnice în acele timpuri de restriște.

În secolele XII-XIII teritoriul ținutului Herța a făcut parte dintr-o formațiune politică prestatală mai mare, situată în nord- vestul Moldovei, și numită Țara Românilor¹⁵.

În anul 1241, ținutul Herța, și toate teritoriile românești din spațiul Carpato-Dunăreano-Nistreano-Pontic, au fost pustiite de ultimii migratori, tătarii. După circa un secol, în vremea lui Dragoș Vodă s-a format o mică Țară a Moldovei, cu capitala la Baia, lângă Fălticeni de azi. Atunci, Moldova încă nu se întindea până la Nistru și Marea Neagră, dar cuprindea și ținutul Herța. Puțin mai târziu, în timpul domnului Bogdan I (1359-1365), Țara Moldovei a devenit independentă față de Ungaria. După 1359 ținutul Herța a făcut parte fără nici o întrerupere din Moldova până în 1859, apoi din România, până în 1940.

Cel dintâi sat românesc atestat documentar în această țară este Molnița. Documentul care îl amintește poartă data de 29 iunie 1400 și a fost scris în cancelaria domnului Moldovei, Alexandru cel Bun¹⁶. Până în anul 1500 au mai fost menționate în documente - tot pentru prima oară - alte patru sate românești herțene: Mamornița (16 februarie 1428)¹⁷, Herța (20 decembrie 1437)¹⁸, Buda Mare și Buda Mică (12 august 1461)¹⁹, și Lucovița (3 aprilie 1488)²⁰. Celelalte sate românești din ținutul Herța sunt menționate pentru prima oară în documente de după anul 1500. Desigur, vârsta reală a tuturor satelor este mai mare decât vârsta lor documentară.

Numele unor sate herțene provin de la întemeietorii lor. Exemple: Ținteni (de la Țintă), Mogoșești (de la Mogoș). Despre localitatea Herța s-a afirmat că numele ei se explică mitologic, prin "Herța", care înseamnă "Maica Glie" (= pământ hrănitor)²¹. Noi însă credem că numele acestei frumoase localități provine de la un boier român cu numele de Herța. Un document redactat la Suceava pe data de 20 decembrie 1437 amintește, între altele, de "satul lui Herța, pe Prut"²².

Numele satului Mamornița a fost explicat prin următoarea frumoasă legendă: "Tradiția populară e că numirea satului și a moșiei vine de la o jupâneasă, vestită prin binefacerile sale; se numea Ornița, și fiind bătrână respectată, i se zicea mamă. Lumea nevoiașă alerga la Mama Ornița, de unde apoi, prin lepădarea lui <<a>>, a rămas Mamornița"²³.

Principalele ocupații ale românilor herțeni în tot Evul Mediu au fost cultivarea plantelor și creșterea animalelor. Cronicile, precum și documentele care se păstrează, nu ne dau informații foarte exacte despre suprafețele însămânțate, producțiile obținute, numărul animalelor crescute de țărani, sau, relațiile agrare din ținutul Herța. Realitățile economice de aici le putem deduce, uneori, din izvoarele istorice care privesc întreaga țară a Moldovei. Știm, de exemplu, din cronică lui Miron Costin, că în timpul domnului Vasile Lupu (1634-1653) Moldova era prosperă din punct de vedere economic. Dar tot din această cronică, precum și din altele, aflăm că au fost și ani cu recolte slabe, din cauza secetei, inundațiilor, lăcustelor etc. Un cronicar ne informează că în vara anului 1749 în Moldova au fost așa de multe lăcuste, încât, "de mulțimea lor, soarele nu să vide (...). Și pe multe locuri, neavând oamenii ce mânca, usca oamenii coji de copaci și le chisa, făcându-le faină (...). Pe alte locuri strânge ghindă, și iarăș asămine făce"²⁴.

În izvoarele istorice găsim și câteva informații privitoare la relațiile agrare în Evul Mediu. Astfel, printr-un document din 1 iunie 1762 de la Grigore Vodă Callimachi (1761-1764), boierul Neculai Țintă, stăpânul moșiei Herța, primea dreptul de a lua dijmă de la țărani "din țarini cu pâni, din grădini cu legume, din fânați, din livezi cu pomi, din prisăci cu stupi, însă din 50 unul, iar fiind mai puțini, câte 1 para de stup (...)"²⁵.

Puțin mai târziu, în anul 1779, țărani de pe moșia Noua Sulița²⁶, proprietatea lui Costache Volcinschi, aveau obligația anuală "să lucreze 6 zâle și să facă și câte o falce de fân pe an, și dejma de toate, după obicei, din grădini și din țarini, den zece una, iar pentru iarbă ce le-or da să-și facă fân de trebuința lor, în locul dejmii să aibă a cosî într-o zi tot omu, acelor ce le-or da iarbă, și acel fân să-l aibă de clădit, îngrădit gata, iar neputând să facă falce, să de un leu de falce"²⁷.

Din cauza obligațiilor feudale, unii țărani dependenți fugeau pe alte moșii. Dar ei puteau fi aduși înapoi cu forța. La 23 iunie 1702 domnul Constantin Duca scria staroștilor din Cernăuți să cerceteze jalba unui Ion Budacu, stăpânul satelor Probătești (=Probotești) și Târnauca, împotriva unor călărași de Coțmani, despre care zicea că sunt țărani vecini - adică dependenți - de pe moșia lui. Domnul porunea că dacă vor putea dovedi că oamenii respectivi sunt de pe moșia lui

Budacu, acest Budacu să-i ia înapoi "de grumazi"²⁸.

În Evul Mediu, mulți locuitori ai ținutului Herța practicau și meșteșugurile, numindu-se rotari, butnari, dulgheri, dogari, olari, ciubotari etc. Dar pentru acea perioadă nu ni s-au păstrat statistici complete cu numărul și felul meșteșugarilor.

Disponem de ceva mai multe informații privitoare la comerț. Activitatea comercială se desfășura nu numai în dughene, dar și în aer liber, cu ocazia iarmaroacelor și a târgurilor săptămânale. La începutul secolului al XIX-lea, în târgul Herța se țineau câte patru iarmaroace în fiecare an²⁹.

Cărăușia era o ocupație rentabilă. Numai așa se explică de ce într-o statistică a Moldovei din anul 1803 se precizează că cele 23 de sate ale ținutului Herța erau specializate - total sau parțial - în căraușie³⁰.

Drumul comercial cel mai important care traversa ținutul Herța era cel dintre orașele Cernăuți și Dorohoi, care trecea prin Boian, târgul Herța și Ibănești³¹. Din Dorohoi, prin Botoșani, acest drum ducea la Iași³².

Progresele societății românești au impus organizarea și extinderea serviciului poștal prin corespondență. "În 1818 o cursă poștală lega Iașul de Lemberg (Liov), prin orașele Botoșani, Dorohoi, Herța, Cernăuți, Snyatin și Stanislau"³³.

Populația aproximativă a ținutului Herța ne este cunoscută abia din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, prin câteva catagrafii (recensăminte fiscale) și statistici.

Cea dintâi catagrafie din câte ni se păstrează, cu numele capilor de familie, este cea din anul 1774. Atunci, în cele 25 de localități ale ținutului existau 963 de case. Cele mai mari sate erau Târnuca, Pilipăuți și Molnița. După numele cu care au fost înregistrați locuitorii, ușor ne dăm seama că aceștia, aproape în totalitate, erau români³⁴. Români erau și stăpânii unor moșii: Sandul Brahă, Ilie Holban, Ion Holban, Toader Holban, Vasile Holban, Mihai Vodă, Vasile Pancul, Cărăcar și Gorovei, Andrii Herțan, Constantin Volcinschi, Sandu Sturza și Dumitrașcu Potlog. Unele moșii erau răzășești, iar două erau stăpânite de Mănăstirea "Sf. Spiridon" din Iași și de Mănăstirea Schitului³⁵.

În catagrafia din anul 1774 au fost înregistrate și 70 de femei bătrâne, scutite de bir și de alte obligații. Erau născute prin 1700-1725 și purtau împreună 26 frumoase și vechi nume de botez românești: Ileana, Maria, Dochîța, Anița, Catrina, Frosina, Paraschiva, Anghelina, Nastasia, Măriuța, Vasilca, Palaghia, Axinia, Safta, Simina, Ioana, Gafița, Sofia, Boghița, Măranda, Floarea, Iftinca, Ilinca, Sanda, Vârvara și Magdalina³⁶.

După trei decenii, în anul 1803 s-a întocmit în Moldova o *Condică a liuzilor*, din care aflăm că în ținutul Herța trăiau 2.200 birnici, care, împreună, plăteau Vistieriei un bir anual de 24.952 lei³⁷. În acel an au fost înregistrați următorii stăpâni de moșii în ținut: Damian Holban, Vasile Holban, Ioan Holban, Grigore Ghica, Mihalache, Vasile Chiriac, Ștefan Holban, Tanasie Vasile, Zoița Potlog, Ioniță Sturza, Vasile Strâșca și Hagi Manole. Aceștia purtau următoarele ranguri boierești: vistiernic, paharnic, vornic, stolnic, sluger, clucer, pitar, căminar și jicnicer. Șapte

moșii erau răzășești, iar două erau stăpânite de Mănăstirea "Sf. Spiridon" din Iași și de "clirosul Bucovinei"³⁸.

Din anul 1816 se păstrează o *Condică a Vistieriei Moldovei* care ne informează că în satele ținutului Herța trăiau 1.685 liuzi (unități fiscale, formate din câteva familii de contribuabili), al căror bir pe un sfert de an era de 4.315 lei³⁹. Boierii români, cu diferite ranguri, care stăpâneau majoritatea moșilor, erau următorii: Constantin Brahă, Dămian Holban, Vasile Holban, Constantin Holban, Paraschiva Holbănesii, Catrina Holbănesii, Grigore Ghica, Mihalache, Iordachi Chiriac, Costachi Chiriac, Lepădatu, Marin, Neculai Stroici, Ștefan Holban, Iordache Herțanu, Sava Volcenschi, Ion Stârce, Neculai Frunzăți, Mihai Mavrogheni, Zoîța Potlog, Ilie Holban, Ștefan Vasâlcău, Hagi Manoli Polițanu și Toader Țintă. Moșia Hreățca continua să fie a Mănăstirii "Sf. Spiridon". Răzeșii mai stăpâneau în 1816 doar părți de moșii⁴⁰.

Satul Herța a devenit târg în anul 1672, după cum rezultă dintr-un hrisov al domnului Moldovei, Gheorghe Duca. Acest hrisov a fost reînnoit mai târziu de domnia Scarlat Callimachi în anul 1817, și Ioniță Sandu Sturdza la 6 iulie 1824⁴¹. Satul Mamornița a dobândit statut de târg în timpul domniei lui Constantin Moruzi (1777-1782), adică îndată după răpirea Bucovinei românești de către Imperiul Austriei (1775), când pe lângă Mamornița trecea noua graniță moldo-austriacă⁴².

Fiind situate lângă noua graniță de nord a Țării Moldova, târgurile Herța și Mamornița au avut mai mult o importanță comercială la sfârșitul secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea.

Până la începutul secolului al XIX-lea în ținutul Herța a funcționat o singură școală - cea din târgul Herța atestată documentar pentru prima oară la 28 iulie 1794, aceasta se numea Școala Începătoare Românească. Aici a fost elev și Gheorghe Asachi, avându-l ca dascăl (învățător) pe Ștefan Raerezul⁴³.

Bisericele creștine din ținutul Herța erau în totalitate ortodoxe. Biserica cu hramul "Sf. Gheorghe" din târgul Herța, ctitorită de Nicolae Țintilă și Ilie Holban la sfârșitul secolului al XVIII-lea, s-a bucurat de mari privilegii din partea lui Mihai Șuțu, domnul Moldovei⁴⁴.

În istoria poporului român, ținutul Herța mai este cunoscut și prin vestiții săi codrii multiseculari, unde în Evul Mediu trăiau cei mai temuți haiduci moldoveni. Astăzi, la poalele acestor codrii dinspre România, se înșiruie frumoasele sate Oroftiana de Sus, Oroftiana de Jos, Bajura, Hudești, Alba, Comănești, Suharău, Dămileni, Cristinești, Poiana, Baranca, Fundul Herței, Racovăț, Ibănești și Pomârla. De partea cealaltă a Codrilor se înșiruie alte sate, la fel de frumoase, care din 1940 (1944) fac parte din regiunea Cernăuți (Ucraina). De la Pomârla, Codrii Herței se continuă dincolo de frontiera actuală, spre nord, nord-vest, până în satul Buda și în apropierea Codrilor Cosminului, în care Ștefan cel Mare a obținut o strălucită victorie împotriva oștilor poloneze în toamna anului 1497.

Vestiții Codrii ai Herței sunt amintiți cu ocazia unor evenimente politice și militare din Evul Mediu în Letopisețul lui Ion Neculce⁴⁵ și într-o cronică anonimă din

secolul al XVIII-lea⁴⁶. Mai aflăm informații despre ei și despre haiduci în Catagrafia Moldovei pe anul 1774⁴⁷, precum și în operele lui Nicolae Iorga⁴⁸, Vasile Mihordea⁴⁹, Constantin C. Giurescu⁵⁰ și Al. I. Odobescu⁵¹.

Din punct de vedere administrativ, până în anul 1775, localitatea Herța și satele din jur au făcut parte din ținutul Cernăuți, amintit pentru prima oară într-un document din 1 iunie 1476⁵².

În perioada 1741-1743, pe când domnea a doua oară în Țara Moldovei, Constantin Vodă Mavrocordat a împărțit fiecare ținut în câteva subdiviziuni, numite ocoale⁵³. Ținutul Cernăuți cuprindea patru ocoale.

În anul 1775, în urma unui îndelungat război ruso-turc, terminat cu victoria rușilor și cu pacea de la Kuciuk-Kainargi, Imperiul Austriei a reușit să anexeze dar fără nici un drept istoric, ținutul Câmpulung-Suceava și cea mai mare parte a ținuturilor Suceava și Cernăuți, adică o suprafață totală de 10.441 kmp., cu o populație de 71.750 locuitori, din care 55.485 (adică 77,33%) erau români⁵⁴.

Din ținutul Cernăuți, austriei au anexat, în 1775, trei ocoale întregi. Al 4-lea ocol se numea Ocolul Târgului și era format din orașul Cernăuți, târgul Herța și 30 de sate de lângă malul drept al Prutului. Din acest ocol, austriei au anexat numai orașul Cernăuți și 10 sate: Roșica, Mihalcea, Camăna, Cucurul Mare, Voloca, Corovia, Mologhia, Cotul lui Baenschi, Ustrița și Horecea. Celelalte 20 de sate, plus târgul Herța, au rămas în Moldova.

Din acest târg și din cele 20 de sate s-a organizat un nou ținut, cu numele de H e r ț a, cândva, între anii 1776 și 1788⁵⁵. Centrul administrativ al noului ținut Herța era în târgul cu același nume.

Partea din nord-vestul Moldovei cotropită în anul 1775 a fost numită de austriei Bucovina, adică Țara pădurilor de fagi. Viața țăranilor români de acolo s-a înrăutățit din cauza asprei fiscalități și - mai ales - a sporirii numărului zilelor de clacă. Din această cauză, mulți țărani au fugit în Moldova rămasă sub suzeranitate otomană, îndeosebi în ținuturile de lângă frontiera impusă: Herța, Dorohoi, Botoșani și Suceava. În anul 1805 autoritățile austriece îi cereau domnului Alexandru Moruzi să trimită cu forța în Bucovina circa 1.500 de familii țăărănești care mai înainte fugiseră în Moldova, după ce și-au incendiat casele⁵⁶.

Ca unitate administrativ-teritorială, micul ținut moldovenesc Herța s-a menținut până la 12 februarie 1834⁵⁷. Pe vremea aceea unele ținuturi erau prea mici, ori aveau forme nefirești, din cauza hotarelor foarte întortocheate. În anul 1834 s-a hotărât "rătundirea" unor ținuturi moldovenești. Au fost desființate ținuturile Herța, Hârlău și Cărligătura, teritoriile lor fiind incluse în ținuturile vecine. Ținutul Herța, cu vestiții săi codri de stejari, fagi și carpeni, a fost unit cu ținutul vecin, Dorohoi, formând unul din ocoalele acestuia.

După Unirea Principatelor (1859), domnul Alexandru Ioan Cuza a transformat ținuturile moldovenești în județe, iar ocoalele, în plăși. În felul acesta, ocolul Herța din ținutul Dorohoi a devenit plasa Herța din județul Dorohoi, situație care s-a menținut până în anul 1940. În unele momente din această perioadă, plasa Herța

a cuprins aceleași sate ca și vechiul ținut Herța, în număr de aproape 30. În alte momente a fost mai mare, cuprinzând și sate care altădată aparțineau de ținutul Dorohoi. De exemplu, în anul 1937, plasa Herța, mult mai mare decât vechiul ținut cu același nume, era formată din 47 de sate⁵⁸.

Pe teritoriul ținutului Herța, sau în imediata apropiere, s-au petrecut câteva evenimente importante în Evul Mediu, consemnate mai ales în cronicile moldovenești.

O veche și frumoasă legendă, inclusă de Ion Neculce în *O samă de cuvinte* din fruntea letopiseșului, ne informează că după înfrângerea suferită la Războieni (sau Valea Albă) în 1476 din partea turcilor, Ștefan cel Mare a fost îndemnat să continue lupta de către mama sa, aflată în Cetatea Neamțului⁵⁹, și de către Daniil Sihastrul de la Voroneț. "Deci au și purces Ștefan Vodă în sus pe la Cernăuți și pre la Hotin și au strânsu oaste, feliuri de feliuri de oameni". Aflând de această oaste proaspătă, turcii "au început a fugi spre Dunăre. Iar Ștefan Vodă au început a-i goni în urmă și a-i bate, până i-au trecut peste Dunăre"⁶⁰. Din această legendă înțelegem că Ștefan Vodă a adunat oaste și din satele ținutului Herța.

Câteva războaie, invazii străine, sau alte evenimente care au avut loc în secolele XVI-XVII în apropierea ținutului Herța, la Tărășăuți, Hotin, Ibănești etc., sunt descrise în cronicile lui Grigore Ureche⁶¹, Miron Costin⁶² și Ion Neculce⁶³.

În epoca modernă (1821-1848), principalele ocupații ale românilor herțeni au continuat a fi cultivarea plantelor și creșterea animalelor.

Liberalizarea comerțului exterior al Moldovei și Țării Românești prin pacea de la Adrianopol (1829) și creșterea prețurilor la produsele agricole au favorizat extinderea suprafețelor cultivate de boieri și țărani, în special cu grâu.

Dar sporul de producție pe unitatea de suprafață s-a obținut nu atât prin introducerea tehnicii în agricultură, cât mai ales prin intensificarea muncii de clacă a țăranilor. După introducerea Regulamentului Organic în Moldova (1 ianuarie 1832), claca legiuită era de 12 zile pe an, dar în realitate era mult mai mare, deoarece se raporta la aratul, semănatul, prășitul, seceratul etc. unor mari suprafețe de pământ într-o zi de muncă.

Revoluția română de la 1848 a încercat, între multe altele, să dea și problemei țăărănești o rezolvare, prin desființarea obligațiilor de origine feudală (clacă, dijmă, ș.a.) și prin împrumutări. Dar revoluția a fost înfrântă, așa că problema s-a rezolvat mai târziu, în timpul glorioasei domnii a lui Alexandru Ioan Cuza (1859-1866).

În anul 1863 au fost secularizate averile mănăstirești. Atunci, moșiile mănăstirilor reprezentau 22,33% din suprafața Moldovei⁶⁴. În ținutul Herța a fost secularizată moșia mănăstirii Mogoșești, ctitorie din anul 1818 a călugărului Sava Holban⁶⁵.

După cum se știe, în ziua de 14 august 1864 domnitorul Alexandru Ioan Cuza a decretat Legea agrară, care hotărâa desființarea clăcii pentru totdeauna și împrumutarea foștilor țărani clăcași, în funcție de numărul de animale pe care aceștia le aveau cu $\frac{2}{3}$ din suprafața moșiilor. În plasa Herța din județul Dorohoi au fost împrumutați 2.869 capi de familie (58 frunțași, 665 mijlocași, 1.446 "cu brațele", și 700 "cu casele"), cu terenuri arabile, fânețe, imașuri și locuri de case și grădini în vatra satului. Pentru cele 6.467 fâlcși și 3 prăjini⁶⁶ (adică 5.690 fâlcși și 11 prăjini în câmp și 776 fâlcși și 72 prăjini în vatra satului), cei 2.869 de țărani împrumutați urmau să le achite foștilor proprietari, în timp de 15 ani, suma de 1.780.792 lei și 12 parale⁶⁷. Dar din această sumă țărani au achitat doar $\frac{2}{3}$, cealaltă treime fiind suportată de Stat⁶⁸.

După anul 1866 munca de clacă obligatorie a fost înlocuită cu contracte între moșieri și țărani, numite tocmeli sau învoieli agricole. Legea învoielilor agricole a fost adoptată în luna martie 1866 și modificată în anul 1872, într-un mod nefavorabil țăranilor.

Aplicarea acestei legi modificate s-a lovit de împotrivirea țăranilor din multe sate, între care și Tureatca, după cum rezultă din următoarea telegramă:

"Tureatca, 1 mai 1875.

D-lui Ministru de Interne, Buc.

Locuitorii comunei Tureatca, fiind instigați, nu se supun angajamentului agricol; cauzează rămânerea moșiei nelucrată; sunt amenințat de pagube enorme; autoritățile locale din județ nu execută; rog regulați urgent executarea angajamentului lucrători din 1873.

Goilav.

[Rezoluție]. Prefectul va vedea depeșa și va lua grabnice măsuri, conform cu legea tocmelilor agricole, dacă acele alcătuiri sunt conforme cu legea.

L. Catargy⁶⁹

După Legea agrară din 1864, Târnauca era "cea mai mare și mai frumoasă moșie din plasa Herța"⁷⁰. În 1866 era arendată de N. V. Pilat, despre care Ion Ionescu de la Brad scria că este "unul din cei mai mari fermieri din județul Dorohoi"⁷¹.

Mănăstirea Mogoșești avea livezi, 12 pogoane de vie și terenuri cultivate cu floarea soarelui și haldani (câneapă rară)⁷².

La 1864 românii herțeni dețineau un mare număr de animale, în funcție de care s-a și făcut împrumutarea. Pe vremea aceea nu numai țărani, dar și moșierii și arendașii aveau multe animale domestice. De exemplu, după 1865 arendașul N. V. Pilat îngrășa în fiecare an peste 1.000 de boi cu borhotul de la fabrica de rachiu pe care o avea în satul Târnauca⁷³.

Avem ceva informații și despre apicultură, străveche îndeletnicire a românilor. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, mănăstirea Mogoșești din plasa Herța deținea și câteva prisăci, fiecare fiind formată din câte 50-80 știubeie

(stupi)⁷⁴.

Ținutul Herța are puține resurse ale subsolului. Cea mai importantă este piatra de construcție, exploatată încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea⁷⁵ și începutul secolului al XX-lea⁷⁶ în carierele de la Târnauca, Tureatca și Mogoșești.

Până la primul război mondial, în plasa Herța nu s-a dezvoltat o industrie importantă, chiar dacă legile votate de parlamentul României în 1887 și 1912 favorizau acest lucru. Ceva progrese a înregistrat industria morăritului. Astfel, pe malul drept al Prutului, în sectorul satului Pilipăuți, funcționau în a doua jumătate a secolului al XIX-lea "șapte mori străine"⁷⁷. Către anul 1900 funcționau în târgul Herța "două mori cu aburi", precum și o "moară cu cai"⁷⁸. În ajunul primului război mondial existau mori cu aburi sau cu benzină în satele Buda Mare, Hreățca, Slobozia, Târnauca, Sinihău, Tureatca, Culiceni și Pueni⁷⁹.

Tot atunci, în plasa Herța funcționau: Banca "Codrul Cosminului" în Buda Mare, Banca "Deșteptarea", în Lunca, precum și alte bănci populare în satele Mamornița, Bănceni, Târnauca, Tureatca și Probotești⁸⁰. De la aceste bănci țăranii puteau face împrumuturi bănești, în condiții avantajoase pentru ei.

La începutul secolului al XX-lea mai existau Cooperative agricole (la Buda Mică și Târnauca), Cooperative de consum (Târnauca, Tureatca), Obști de arendare a moșiilor (Hreățca, Mogoșești, Lunca, Mamornița, Bănceni, Horbova, Probotești, Sinihău) și Obști pentru exploatarea pădurilor (Lunca, Mamornița, Târnauca, Tureatca)⁸¹.

Meșteșugurile din satele herțene au rămas și în epoca modernă cele tradiționale. În anul 1900 România a participat la Expoziția universală de la Paris. Județul Dorohoi - din care făcea parte și plasa Herța - a contribuit atunci cu 9 obiecte de artizanat. Câteva dintre acestea au fost luate de la locuitorii Ion Burlă și Gheorghe Cărauș din Mogoșești și de la M. Pantagiu din Tureatca⁸².

După răpirea Bucovinei (1775) și a Basarabiei (1812), ținutul Herța a devenit o regiune de margine a Țării Moldovei, apoi a României, până în anul 1918. Situat la întretăierea noilor granițe cu imperiile vremelnice ale Austriei și Rusiei, acest ținut a căpătat o importanță tot mai mare în ceea ce privește comerțul extern românesc, îndeosebi cu Imperiul Austriei.

Dar în ținutul Herța s-a dezvoltat și un comerț intern, fapt demonstrat de creșterea numărului de negustori, dughene și iarmaroace.

În prima parte a epocii moderne mulți negustori și meșteșugari erau sudiți, adică supuși ai unui Consulat străin din Iași. În această calitate, ei se bucurau de multe privilegii juridice și fiscale. Nu este de mirare, deci, că și mulți negustori români au cerut calitatea de sudit. Numărul sudiților, adică a celor ce nu se supuneau legilor Moldovei, a crescut foarte mult, determinând autoritățile din Iași să ia măsuri de limitare a fenomenului, prin impunerea unor condiții celor ce doreau să rămână sudiți.

La o catagrafie din 1824/1825, în ținutul Herța au fost înregistrați 30 de sudiți austrieci și un francez⁸³, iar în anul 1832, numai în târgul Herța existau 29 de

negustori sudiți, dintre care 24 austrieci, 2 francezi și 3 ruși⁸⁴. Au existat mereu conflicte între negustorii sudiți privilegiați și cei pământeni, impuși la diferite dări. Dar categoria socială a sudiților a fost desființată abia în anul 1863, în timpul domnitorului Alexandru Ioan Cuza⁸⁵.

Iarmaroacele, ca modalitate de practicare a comerțului intern în epoca medievală, și-au păstrat importanța și în prima parte a epocii moderne.

În anul 1835 au fost organizate iarmaroace și la Mamornița. Cele patru iarmaroace mari anuale urmau a se ține "la 24 iulie, 25 august, 28 septembrie și 22 octombrie". Vistieria a popularizat în toată Moldova ținerea acestor iarmaroace⁸⁶. Dar tot atunci, vornicul Grigore Ghica, stăpânul ținutului Herța, protesta împotriva ținerii de iarmaroace la Mamornița, deoarece era concurat târgul său. Sfatul Administrativ al Moldovei a respins plângerea vornicului, pe motiv că ar avea de pierdut negustorii. În anafora înaintată domnului, membrii Statului scriau ca "nici nu se cuvine a se jicni interesul obștesc pentru particularnicul folos, dar mai ales că și așezarea zilelor de iarmaroace la Mamornița nu smintesc nicidecum pe acelea de la Herța". Pe această anafora, domnul Mihail Sturdza a pus următoarea rezoluție la 25 aprilie 1835: "se încuviințează socotința Sfatului"⁸⁷.

În anul 1845 logofeteasa Catinca Ghica, stăpâna târgului Herța, a contestat dreptul Eufrosinei N. Mavrogheni de a ține iarmaroace în târgul Mamornița. Dar aceasta, într-o jalbă trimisă domnului, scria că iarmaroacele sale "nu jicnesc dritul proprietății Herței", deoarece "este o depărtare multă de la Mamornița până la Herța", și iarmaroacele săptămânale se țin duminică în Mamornița și joia în Herța⁸⁸.

Importanța iarmaroacelor din Moldova a scăzut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o dată cu dezvoltarea comerțului permanent și cu construirea căilor ferate, care au revoluționat transporturile de mărfuri.

Cele mai importante drumuri comerciale din ținut, în epoca modernă, se întretaiau în târgul Herța. Din acest târg pornea un drum spre sud-est, prin Cristinești, Liveni și Caracalia, până în Săveni. Alt drum al negustorilor lega târgul Herța de Darabani, trecând prin Cristinești, Dămileni, Suharău și Hudești. Mai important era însă drumul ce lega Herța de orașul Dorohoi, de unde, prin Botoșani și Hârlău, negustorii ajungeau la Iași. În sfârșit, din Herța mai pornea un drum comercial important spre nord-vest, către Cernăuți.

Până în anul 1867 pe teritoriul ținutului Herța - ca și în toată Țara Moldovei - au circulat numai monede străine, de diferite proveniențe. Dar după această dată au circulat monede naționale românești - lei și bani.

Evoluția demografică a ținutului Herța în epoca modernă ne este cunoscut din catagrafii fiscale, recensăminte moderne și alte surse. Târgul Herța, de exemplu, avea o populație de 2.123 locuitori în anul 1832⁸⁹, și 3.455 locuitori în anul 1845⁹⁰.

În anul 1866, în întregul ținut Herța existau 3.983 familii. Înmulțind această cifră cu coeficientul 5, așa cum se obișnuiește, obținem o populație de circa 20.000

locuitori⁹¹.

La recensământul din anul 1912, ținutul Herța avea o populație totală de 24.723 persoane, din care 12.132 erau de sex masculin și 12.591 de sex feminin. Atunci, târgul Herța avea 2.849 locuitori, dar mai mare era satul Târnauca, cu 3.306 locuitori. Satele cu peste 1.000 de locuitori în 1912 erau, în ordine, următoarele: Tureatca, Proboțești, Molnița, Horbova, Pilipăuți și Mogoșești⁹².

Despre aspectul târgului Herța în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ne informează marele om de știință Ion Ionescu de la Brad: "Casele din mahalalele târgului Herța sunt încungiurate cu garduri de nuieli, pe lângă care s-au răsădit câtină, care formează un gard viu de un aspect foarte pitoresc și frumos"⁹³.

Târgul Herța, cu activitate preponderent comercială, avea către anul 1900 patru mahalale, denumite astfel: Boierească, Ciubotărească, Olărească și Târnauceană⁹⁴.

Populația ținutului Herța a suferit și în prima parte a epocii moderne de pe urma unor armate străine. De exemplu, în anul 1821, după ce armata otomană a înfrânt-o pe cea eteristă a generalului Alexandru Ipsilanti la Drăgășani, a pătruns în Moldova, învingând rezistența unor grupuri de greci eteriști la Mănăstirea Secu și la Sculeni. Cu ocazia urmăririi eteriștilor, dar și din dorința de a jefui populația, cete de turci au ajuns până în târgul Herța din extremitatea nordică a Țării Moldovei. Nu se știe din ce motive turcii au ucis atunci în Herța câțiva negustori evrei⁹⁵.

Revoluția română de la 1848, izbucnită din motive naționale și sociale, a avut în frunte intelectuali bine cunoscuți în epocă, între care și poetul George Sion (1822-1892), născut în localitatea Mamornița din ținutul Herța. Credem că și în acest ținut a existat o agitație revoluționară, întreținută de evenimentele revoluționare din Imperiul Austriei. Din 24 iulie 1848 se păstrează un raport al Isprăvniceii ținutului Dorohoi - din care făcea parte și ocolul Herța - către Vistieria Moldovei, cu următorul conținut:

"Privighetorul ocolului Herței, cu raportul nr. 196 către Isprăvnicie, încunoștiințează că în revizia ce a făcut prin satele cu apropiere de granița Bucovinei, ar fi găsit un număr de locuitori din ceea parte, trecuți aici supt mască de a cumpăra sare și titiun; care, purtându-se pîntre locuitorii de aici, presărînd soiuri de vorbe tulburătoare liniștii, îndemnînd pe aceștia spre a se împotrivi atît la datoriile lor către proprietari, precum și în plata dărilor către hazne, Isprăvnicia, măcar deși pe de o parte a pus în lucrare măsurile cuvenite pentru a lor prindere, iar pe de alta grăbește a supune în cunoștința respectivei Visterii spre a pune în lucrare, prin locul competent, oprirea trecerii în partea aceasta a unor asemenea oameni, precum bine va socoti de cuviință, căci, din niște așa învățături, să nu se prilejească vreo buntuluire între locuitori, care să aducă mai multe confuzii.

sameș, Andrieș"⁹⁶

Lupta românilor moldoveni și munteni pentru Unirea Principatelor și formarea statului național român modern a fost intens sprijinită și de populația ocolului Herța

din ținutul Dorohoi. S-a remarcat îndeosebi poetul herțean George Sion, care în anii 1856-1857 a scris și poezii cu conținut unionist: *Marșul Unirii*, *La Unire*, *Plugușorul* și altele⁹⁷. Tot el este și autorul frumoasei poezii *Limba românească*⁹⁸.

În aceeași perioadă, la 10/22 iunie 1856 un număr de 93 dorohoieni au semnat **Actul de adeziune al județului Dorohoi la Programul Unirii**⁹⁹.

În Divanul ad-hoc al Moldovei din toamna anului 1857, marii proprietari din Ținutul Dorohoi au fost reprezentați de vornicul Mihail Kogălniceanu, iar orașenii de postelnicul Costache Vârnăv¹⁰⁰.

Eforturile unioniștilor de pe ambele maluri ale râului Milcov au fost încununate de succese în zilele de 5 și 24 Ianuarie 1859, prin dubla alegere ca domnitor a marelui patriot român, colonelul Alexandru Ioan Cuza.

Românii din plasa Herța, județul Dorohoi, împreună cu puținii locuitori de alte naționalități care trăiau acolo, au contribuit cu jertfe de sânge și cu importante bunuri materiale la susținerea războiului contra turcilor din 1877-1878, în urma căruia România a devenit un stat suveran și independent. În acest război, Armata Română a luptat în alianță cu cea rusă, obținând victorii care au uimit Europa.

La 26 noiembrie 1876, printr-un ordin al domnitorului Carol I (1866-1914), s-a constituit Regimentul 16 Dorobanți cu sediul în Botoșani. Era format din 8 companii, grupate în două batalioane. Compania a 6-a, cu sediul la Mamornița, era formată din ostași domiciliați în plasa Herța¹⁰¹. Majoritatea herțenilor au luptat în această companie, în fruntea căreia se aflau doi ofițeri: căpitanul George Degeratu și locotenentul Cristache Tănăsescu. Pentru vitejia și spiritul de sacrificiu în luptele din sudul Dunării, mulți soldați și ofițeri din Regimentul 16 Dorobanți Botoșani au fost răsplătiți cu "Steaua României", "Virtutea Militară" și alte decorații de război.

Dar victoria Armatei Române pe fronturile din Bulgaria nu ar fi fost posibilă fără eforturile materiale ale populației civile din țară și din teritoriile românești aflate încă sub stăpâniri străine.

Se păstrează multe documente din care rezultă că populația județului Dorohoi a sprijinit armata cu alimente, cojoace, precum și cu cai și căruțe pentru transporturi¹⁰². Locuitorii județului Dorohoi au contribuit la înzestrarea armatei în acest război pentru neatârănarea țării și cu o mare sumă de bani, suficientă pentru cumpărarea a 2.000 de puști, marca "Peabody"¹⁰³.

Răscoala țăranilor români din anul 1907 a avut drept cauze principale lipsa de pământ și creșterea prețului arenzii. După cum se știe, răscoala a început în satul Flămânzi din județul Botoșani în ziua de 8 februarie 1907, de unde s-a întins în toată Moldova, Muntenia și Oltenia. Pe teritoriul județului Dorohoi, primele răscoale au fost în satele Ibănești (23 februarie) și Hudeștii Mari (28 februarie). Până în primele zile ale lunii martie s-au semnalat răscoale și în alte localități dorohoiene, între care Herța, Tureatca, Buda, Mamornița și Hreățca.

Vasile Miclescu, prefectul județului Dorohoi, trimitea în ziua de 6 martie 1907 o telegramă către ministrul de Interne, anunțându-l că în Hreățca și în alte sate s-au semnalat mișcări ale țăranilor pentru pământ. El făcea precizarea că "aceste

mișcări sunt provocate pretutindeni în județ de către preoți și învățători¹⁰⁴.

La începutul lunii martie s-au mai semnalat frământări țărănești și în localitatea Mamornița. Unii țărani de acolo cereau scăderea învoielor agricole, iar alții, pământ. De frica lor, toți arendașii au fugit¹⁰⁵.

Din 19 martie 1907 se păstrează telegrama deputatului Verona către primul ministru și ministrul de Interne, cu următorul conținut: "Aici spiritele sunt foarte surescitate, iar pe moșia Hreățca locuitorii cer cu forța predarea moșiei; se amenință locuința. Suntem lipsiți de orice mijloc de apărare. Rog dispuneți de urgență trimiterea de armată la fața locului spre a evita nenorociri, mai ales că joia este iarmaroc săptămânal la Herța"¹⁰⁶.

După cum a mai menționat, în multe sate țăranii au făcut răscoale la îndemnul învățătorilor și preoților. Unul dintre învățătorii instigatori a fost Haralamb Teodoriu din satul Hreățca, plasa Herța, județul Dorohoi¹⁰⁷.

În timpul răscoalelor din acest județ s-au înregistrat patru victime. Confruntarea dintre armată și țăranii în târgul Mihăileni s-a terminat cu uciderea unui țăran și rănirea altor trei¹⁰⁸.

În ziua de 14/27 august 1916, România a intrat în primul război mondial de partea puterilor Antantei (Anglia, Franța, Rusia), cu scopul de a dezrobi teritoriile românești aflate sub stăpânirea Austro-Ungariei. Pentru îndeplinirea marelui vis de la 1600, s-au jertfit pe Altarul Patriei sute de mii de bravi soldați și ofițeri ai Armatei Române.

La marele război pentru reîntregirea neamului românesc (1916-1918), județul Dorohoi a participat cu Regimentele 29 Infanterie și 69 Infanterie, în care se aflau și numeroși români din satele fostului ținut Herța, devenit plasa Herța a acestui județ.

Confesorul Regimentului 69 Infanterie era preotul N. V. Hodoroabă din satul dorohoiian Hânțești. El a însoțit acest brav regiment în multe bătălii purtate în perioada august 1916 - 5 martie 1917, cât i-a fost confesor. La sfârșitul conflagrației a publicat o carte în care a descris în felul următor plecarea pe front a Regimentului 69 Infanterie din Dorohoi, în ziua de duminică, 21 august 1916: "Pe strada principală, Arcuri de Triumf împodobite cu drapele tricolore și cu steagurile Aliatilor. Pe pancarde, sus, scris cu litere mari: <<Trăiască România Mare! Mergeți cu bine! Să vă întoarceți cu bine!>>"

"(...) Corul intonează: <<La arme!>>, <<Pe-al nostru steag>> și alte cântece patriotice. S-apropie plecarea. Soldații pun ranțele jos și se pun pe jocuri și chioară. Se încep jocuri pe companii".

"(...) În formație de marș, regimentul părăsește curtea căzărmei (...). Lume multă ne petrece, emoționată. Când încetează gornistii, începe muzica regimentului. Ni se aruncă flori. Urale și strigăte de <<să veniți sănătoși>> nu mai conținesc...Scena e foarte emoționantă. Copii și fete mici aruncă buchete de flori în fața ofițerilor cari au flori la chipiuri, buchete în piept, și coroane de flori care, atârinate de după gât, bat la sold. Soldații, de asemenea, își împodobiți cu flori

la capele, pe piept și-n țevile armelor (...)"

"Iată-ne și la gară (...). În fluturări de batiste și chipiuri, și-n strigăte puternice de <<ura-a-a-a>>, la ora 11 și 45 minute părăsim Dorohoiul, și Dumnezeu știe câți din noi nu-l părăsesc pentru totdeauna!!!...Câți nu-l vor mai vedea?"¹⁰⁹

Regimentul 69 Infanterie a primit botezul focului în estul Transilvaniei, apoi s-a remarcat prin vitejie în luptele din Muntenia și de la Oituz¹¹⁰.

În timpul primului război mondial, ca și mai înainte cu patru decenii, populația civilă a județului Dorohoi a sprijinit frontul cu bani, alimente, îmbrăcăminte, încălțăminte, cai, căruțe și zile de muncă în folosul Armatei.

În marile bătălii din timpul primului război mondial și-au dat viața pentru Patria Română 6.312 soldați și ofițeri din județul Dorohoi. Între eroii căzuți cu fața la dușman pentru făurirea României Mari s-a aflat și bravul colonel Nicolae Piperescu, comandantul Regimentului 69 Infanterie din Dorohoi¹¹¹.

În timpul Războiului pentru reîntregirea Țării, mulți soldați și ofițeri din județul Dorohoi, din care făcea parte și fostul ținut Herța, au fost răsplătiți pentru faptele lor de vitejie cu înalte decorații și ordine, precum "Mihai Viteazul", "Virtutea Militară", "Bărbăție și Credință", "Coroana României" și altele.

În acest război, ca și în cel al Independenței, au luptat alături de români și ostași aparținând minorităților naționale din județul Dorohoi, îndeosebi evrei. Unii dintre ei au murit pentru Patria în care s-au născut și au trăit, alții s-au întors răniți și cu decorații militare¹¹².

Pentru a cinsti memoria luptătorilor dorohoieni din primul război mondial și din Campania anului 1919, populația și notabilitățile orașului au amplasat în perioada interbelică un monument de bronz în fața Primăriei, pe un deal ce domină împrejurimile. Monumentul reprezintă un ostaș care pornește în fugă, la atac, ținând într-o mână o armă cu baionetă.

"Legea asupra instrucțiunii", adoptată în anul 1864, în timpul marelui domnitor Alexandru Ioan Cuza, dar pusă în aplicare începând cu luna septembrie 1865, a avut o mare importanță pentru progresul învățământului românesc, devenit unitar. Legea hotăra obligativitatea și gratuitatea învățământului primar de patru ani.

Între învățătorii numiți în 1865 în județul Dorohoi s-au aflat Anania Lăzărescu la școala din satul Tureatca, și Ion Tomaziu la cea din Târnavca¹¹³. În anul următor, 1886, în plasa Herța din județul Dorohoi existau 5 școli primare, cu un număr total de 142 elevi (139 băieți și 3 fete)¹¹⁴. Cea din târgul Herța funcționa încă din secolul al XVIII-lea. În anul școlar 1864/1865 îl avea ca învățător pe Mihail Munteanu, absolvent al Școlii Preparandale din Iași, promoția 1859¹¹⁵.

Către anul 1900 funcționau școli primare în Mamornița, Buda, Pilipăuți, Tureatca (înființată în 1890), Molnița și târgul Herța (una de băieți și una de fete)¹¹⁶. După alte informații, atunci se mai aflau școli și în satele Hreățca și Sinihău¹¹⁷.

La sfârșitul secolului trecut, mulți elevi nu frecventau școala din cauza

lipsurilor materiale ale părinților. Cunosând această realitate, ministrul Spiru Haret - marele reformator al învățământului românesc - a hotărât în anul 1898 să se înființeze cantine școlare, unde elevii să servească masa de prânz. O asemenea cantină a înființat D. Teodoru la o școală din Herța în ziua de 1 octombrie 1898. La 14 decembrie, același an, a început să funcționeze și cantina școlii din satul Pilipăuți¹¹⁸. Aici, în anul 1904, și-a deschis porțile Școala Elementară de Horticultură "Nicolae Sofian", condusă de I. Popescu-Greaca¹¹⁹, cu o durată de doi ani, și care pregătea tehnicieni agronomi, salariați ai Primăriilor¹²⁰.

Unii învățători herțeni erau pasionați culegători de folclor. Asemenea frumoase preocupări aveau învățătorii N. Sandovici din Târnauca, în anul 1885, și Gh. N. Ionescu din Mamornița pe la 1900¹²¹.

Animatorii vieții culturale în satele herțene erau tot învățătorii. În ziua de 2 martie 1900, revizorul școlar al județului Dorohoi a dat dispoziții pentru înființarea de cercuri culturale. Până în 1903, în județ, au fost înființate 13 cercuri, dintre care două erau la Tureatca și Mamornița¹²².

Unii învățători din plasa Herța - ca și din toată România de atunci - s-au lăsat atrași de politică. Învățătorul Ioan Ilasievici din Târnauca era socialist. Considerat periculos pentru ordinea politică și socială de atunci, el a fost destituit din învățământ în ziua de 5 octombrie 1882. Mai târziu a reintrat în învățământ, iar în anul 1907 i-a instigat la răscoală pe țăranii din satul Sârbi, județul Dorohoi¹²³.

În privința religiei, marea majoritate a oamenilor din localitățile herțene o formau creștinii ortodocși. Existau și mulți evrei ce aparțineau cultului mozaic, pe care îl practicau în sinagogi, în deplină libertate.

În toate satele herțene se aflau biserici ortodoxe. Era și o veche mănăstire ortodoxă în satul Mogoșești, ctitorită, cum am mai menționat și în altă parte, în anul 1818 de către călugărul român Sava Holban. În 1866, această sfântă mănăstire avea 22 călugări¹²⁴.

Agricultura și zootehnia au format și în perioada interbelică (1918-1940) ocupațiile de bază ale majorității locuitorilor din fostul ținut Herța.

Un eveniment deosebit de important l-a constituit împrăștierea țăranilor din anul 1921, împlăcută în timpul guvernării generalului Alexandru Averescu, șeful Partidului Poporului. A fost cea mai importantă din câte s-au făcut după primul război mondial în țările din centrul și estul Europei.

Legea prevedea ca loturile de împrăștiere să fie în vechiul regat al României de 5 hectare, în Bucovina de 4 hectare, în Basarabia de 6-8 hectare, iar în Transilvania de 7 iugăre¹²⁵. Cum țăranii din fostul ținut Herța, devenit plasa Herța, făceau parte din vechea Românie, se înțelege că au fost împrăștiți cu câte 5 hectare.

Pentru pământul primit, țăranii urmau a plăti foștilor stăpâni de moșii o sumă

egală cu de 40 de ori prețul anual al arenzii în zona respectivă. Cu toată imperfecțiunea ei, această reformă agrară a îmbunătățit viața țăranilor și a făcut să scadă tensiunea socială în lumea satelor.

Criza economică mondială dintre anii 1929-1933 a lovit puternic și agricultura românească. S-a manifestat prin creșterea stocurilor de produse agricole, scăderea prețurilor, și prin imposibilitatea țăranilor de a achita datoriile contractate la diferite bănci. Situația țăranilor debitori s-a ameliorat prin câteva legi adoptate între decembrie 1931 și aprilie 1933.

La 7 aprilie 1934, după ce liberalii au preluat puterea, Parlamentul a votat "Legea pentru lichidarea datoriilor agricole și urbane". Această lege prevedea un termen de maximum 17 ani pentru achitarea datoriilor, salvând astfel multe gospodării țărănești de la o completă ruinare economică. Desigur, de legislația amintită au beneficiat și țăranii herțeni.

În cele două decenii interbelice, industria fostului ținut Herța a fost reprezentată doar printr-un număr de mori și fabrici de spirt. O moară de grâu foarte cunoscută în împrejurimi se afla în târgul Herța. Dar mai importantă era producția meșteșugărească, atât în Herța, cât și în satele din jur.

Fiind situat aproximativ la jumătatea distanței dintre Cernăuți și Dorohoi, târgul Herța a avut o mare importanța din punct de vedere comercial. Mulți negustori achiziționau pe piața Herței produse agricole și animale vii, pentru a le exporta în țări din Europa centrală și vestică.

Importanța comercială aveau și iarmaroacele - acum săptămânale - care în târgul Herța continuau a se ține joia, cu participarea a numeroși negustori, țărani și meșteșugari, veniți, uneori, de la mari depărtări.

Căile de comunicații, adică șoselele și drumurile, au rămas aceleași ca și în perioadele anterioare. A început să se dezvolte transportul auto pentru mărfuri și călători, dar s-au menținut și mijloacele vechi de transport - carele și căruțele.

Până la al II-lea război mondial, pe micul teritoriu al fostului ținut Herța nu s-a construit nici un kilometru de cale ferată. Cea mai importantă gară feroviară era în târgul Noua Suliță de pe malul stâng al Prutului, la 7 kilometri de târgul Herța.

Cele mai complete știri privitoare la numărul locuitorilor din localitățile fostului ținut Herța în perioada interbelică ni le oferă recensământul populației care s-a efectuat în România în ziua de 29 decembrie 1930. atunci, populația totală a celor 26 de localități era de 28.185 persoane. Românii erau în număr de 26.031, reprezentând 92,35% din total. Între minoritățile naționale, evreii se aflau pe primul loc. Numărul lor era de 1.926 (6,86% din total). Cei mai mulți evrei locuiau în târgul Herța ocupându-se mai ales cu comerțul și cu diferite meserii. Celelalte minorități naționale din localitățile herțene abia numărau împreună 228 persoane, ceea ce însemna doar 0,8% din totalul populației. Din numărul total al locuitorilor, 13.685 erau de sex masculin și 14.500 de sex feminin.

Din punct de vedere confesional, covârșitoarea majoritate a populației herțene era de religie ortodoxă. Locuitorii de alte confesiuni (cu excepția evreilor,

de religie mozaică) erau într-un număr nesemnificativ: romano-catolici, evangheliști (luterani), greco-catolici, adventiști și reformați (calvini)¹²⁶.

Precizăm că pe teritoriul ținutului Herța niciodată nu au existat conflicte etnice sau religioase, românii majoritari trăind întotdeauna în bună înțelegere cu minoritățile naționale de acolo.

Învățământul în fostul ținut Herța a înregistrat progrese importante între cele două războaie mondiale. Numărul știutorilor de carte a crescut foarte mult comparativ cu perioada anterioară anului 1918. Este adevărat că la recensământul populației din decembrie 1930 au fost înregistrați și mulți analfabeți, însă aceștia erau de vârstă înaintată, și, mai ales, de sex feminin.

O oarecare dezvoltare a cunoscut și învățământul profesional. Astfel, la 15 octombrie 1923, în localitatea Mamornița și-a început activitatea Școala Elementară de Meserii. Această școală care îl avea la conducere pe învățătorul A. Simionovici, a funcționat în clădirea fostei vămi de graniță Mamornița, cu secții de rotărie, stolerie și împletituri¹²⁷.

Către anul 1940, pe lângă cele două școli primare de stat, în târgul Herța mai funcționa și o școală primară confesională¹²⁸.

La fiecare început sau sfârșit de an școlar, precum și la terminarea școlii primare, învățătorii herțeni pregăteau cu elevii frumoase serbări. Dar ei mai pregăteau serbări și cu ocazia excursiilor. În anul 1927, învățătorii din Mamornița, Buda Mare și Hreățca, au plecat cu elevii lor într-o excursie la Cosmin, pentru a vedea și admira Codrii ce amintesc de glorioasa domnie a lui Ștefan cel Mare. Îmbrăcați în frumoase costume naționale românești, elevii din cele trei sate i-au încântat pe localnici cu un bogat program artistic¹²⁹.

Căminul cultural "Principele Nicolae" a fost înființat de învățătorul Ștefan Ștefănescu în anul 1929 într-un fost conac boieresc din satul Târnauca. Acest prestigios cămin era abonat la 6 publicații, iar în anul 1934 dispunea de o bibliotecă de 4.725 cărți, situându-se, din acest punct de vedere, între primele Cămine culturale sătești din România. În incinta acestui frumos cămin era amenajată o farmacie pentru țărani, precum și un micro-muzeu cu mărturii despre istoria satului¹³⁰.

Existau atunci și alte cămine culturale, însă mai puțin importante. Mai menționăm că în târgul Herța funcționa, cu frumoase rezultate, un Cerc de lectură¹³¹.

În ținutul Herța s-au născut mari personalități ale culturii românești: Gheorghe Asachi (1788-1869, născut în Herța), întemeietorul școlii naționale în Moldova și a celui dintâi ziar, "Albina Românească" (1829); poetul unionist George Sion (1822-1892, născut în Mamornița), autor, între altele, a nemuritoarei poezii *Limba românească*; marele filolog și lingvist Vasile Bogrea (1881-1926, născut în Târnauca), pe care savantul băcăuan Vasile Pârvan în prezenta Academiei Române ca pe "unul din cei mai buni cunoscători ai limbilor clasice pe care-i avem în țară", iar alt savant, Nicolae Iorga, spunea că a fost "cel mai învățat dintre

români"¹³².

După cum se știe, în cursul anului 1940, în condițiile internaționale cunoscute, România a pierdut, fără război, peste o treime din teritoriul său.

În ziua de 28 iunie 1940, după ce România, sub amenințarea forței, a fost silită să accepte notele ultimative ale U.R.S.S., trupele sovietice au intrat în Basarabia și în nordul Bucovinei, ocupând aceste teritorii românești fără a mai respecta termenul de patru zile propus în cea de-a doua notă ultimativă.

Dar în afară de Basarabia și nordul Bucovinei, aceste trupe au ocupat și ținutul Herța din vechea Românie de până la 1918. Acest mic teritoriu, format din 9 comune și aproape 30 de sate, și care era parte componentă a județului Dorohoi, nu a fost cerut de sovietici nici prin Protocolul adițional secret al Pactului Ribbentrop-Molotov din 23 august 1939, și nici prin cele două note ultimative din luna iunie 1940¹³³. S-a scris că ținutul Herța a fost ocupat din greșeală, ca urmare a liniei groase lăsată de un creion roșu pe harta pe care V. M. Molotov i-a înmănat-o lui Gh. Davidescu, ambasadorul României la Moscova, care linie ar fi acoperit un teritoriu cu o lățime de 7 mile¹³⁴. Se pare, totuși, că nu a fost vorba de o greșeală, din moment ce frontiera s-a stabilit la fel și în 1944¹³⁵.

Cedarea ținutului românesc al Herței s-a făcut cu jertfe. În anul 1940, în ținutul Herța se aflau dislocate regimentele 16 Artilerie și 27 Dorobanți (Infanterie), ambele din Bacău. În primele ore ale zilei de 29 iunie 1940 s-a produs un incident între tanchiștii sovietici, sosiți la Herța, și o baterie din regimentul 16 Artilerie, comandată de căpitanul Ioan Boroș. În timpul acestui incident au murit doi ofițeri artileriști români - căpitanul Ioan Boroș și sublocotenentul Alexandru Dragomir - precum și un soldat evreu, pe nume Iancu Solomon, originar din Moineși, județul Bacău¹³⁶. Căpitanul Ioan Boroș a fost înmormântat în Dorohoi, după care a fost mutat în Cimitirul central din Bacău, unde i s-au dat onoruri militare. Soldatul Iancu Solomon a fost înmormântat în Cimitirul evreiesc din orașul Dorohoi.

Stăpâni pe Herța românească, tanchiștii sovietici au încercat să înainteze spre sud, către Dorohoi. Dar după câțiva kilometri au fost nevoiți să se întoarcă deoarece șoseaua Herța-Dorohoi era minată cu mine antitanc de o companie de Pionieri din Regimentul 27 Dorobanți, comandată de căpitanul Traian Jugureanu.

La sfârșitul lunii iunie 1940, sute de familii (sau numai părți de familii) din localitățile ținutului Herța s-au refugiat în Regatul României, părăsindu-și casele și aproape toată agoniseala de o viață. Cele mai multe familii s-au stabilit în satele de lângă granița impusă, între Oroftiana și Mihăileni, fiind primite cu toată dragostea și căldura sufletească de românii din satele respective.

Românii herțeni s-au întors la vetrele lor în vara anului 1940, când viteaza Armată Română a eliberat Basarabia, nordul Bucovinei și ținutul Herța. Dar în primăvara anului 1944, în contextul internațional cunoscut, România a pierdut, pentru a doua oară, aceste teritorii. Din nou românii herțeni au luat drumul bejeniei, stabilindu-se cu traiul în satele pe care le cunoșteau bine din 1940-1941.

În anul 1940, apoi în anul 1944, ținutul Herța a fost inclus în R. S. S.

Ucraineană. În deceniile următoare, autoritățile sovietice au dus o politică de deznaționalizare a populației românești, majoritară și băștinașă. Mulți români nevinovați au fost deportați în Siberia. Au fost închise biserici, interzisă grafia latină, demolată statuia lui Gheorghe Asachi din Herța¹³⁷, precum și din satul Frunza de pe malul drept al Prutului.

Dar, în ciuda acestor îndelungate și nemeritate persecuții, mândrii români herțeni, la fel ca cei bucovineni și basarabeni, nu și-au uitat originea daco-romană, nici credința, portul, obiceiurile, datinele sau frumoasa limbă românească. Geograful George Vâlsan (1885-1935) scria că "a fi român înseamnă a fi păstrat tenacitatea neamului nostru, acea vitalitate misterioasă care s-a putut îndoi, dar niciodată nu s-a frânt".

NOTE

1. I. Gherman, *Ținutul Herța. Istoria tragică a unui pământ românesc*, București, Ed. Universul, 1991, p. 4;
2. Al. I. Odobescu, *Rămășițe antice din județul Dorohoiu* (Raport anexat Ministerului Instrucțiunii Publice în iulie 1872), București, Ed. Minerva, 1908;
3. P. Verona, *Memoriu relativ la descoperirile arheologice și istorice făcute în regiunea Herței din județul Dorohoi*, în "Revista Istorică Română", vol. V-VI, 1935-1936, pp. 633-637;
4. P. Șadurschi, *Toporul cu gaură transversală descoperit la Oroftiana de Sus, pe Prut, în "Hierasus"*, Muzeul Județean Botoșani, Anuar 1981, p. 8;
5. P. Șadurschi și E. Moscalu, *O nouă cetate getică aparținând aspectului cultural Canlia la Ibănești (județul Botoșani)*, în "Hierasus", Muzeul Județean Botoșani, 1989, VII/VIII, p. 189;
6. M. Petrescu Dâmbovița, D. Gh. Teodor, *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu Herții (județul Botoșani)*, Iași, Ed. Junimea, 1987, pp. 5-63;
7. A. I. Odobescu, *op. cit.*, p. 161;
8. M. Petrescu Dâmbovița, D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 8;
9. N. Zaharia, M. Petrescu Dâmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova (de la paleolitic până în secolul XVIII-lea)*, București, Ed. Academiei, 1970, p. 287;
10. M. Petrescu Dâmbovița, D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 6;
11. *Ibidem*, p. 57;
12. *Ibidem*, p. 12;
13. *Ibidem*, p. 63;
14. *Ibidem*;
15. *Atlas pentru istoria românilor*, (coordonator acad. Șt. Pascu), București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1983, pp. 29-30;
16. *Documenta Romaniae Historica*, vol. I (volum îngrijit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi), A - Moldova, București, Ed. Academiei, 1975, p. 15;
17. *Ibidem*, p. 104;
18. *Ibidem*, p. 247;
19. *Ibidem*, vol. II (îngrijit de L. Șimanschi, G. Ignat și D. Agache), 1976, pp. 142-143;
20. *Ibidem*, vol. III (îngrijit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan), 1980, p. 64;
21. I. Gherman, *op. cit.*, p. 6;
22. *Documenta Romaniae Historica*, vol. I, p. 247;
23. G. I. Lahovari, g.-ral C. I. Brătianu, G. G. Tocilescu, *Marele dicționar geografic al României*,

vol. IV, București, 1901, p. 225;

24. Pseudo-Enache Kogălniceanu, I. Canta, *Cronici Moldovenești*, (ediție critică de A. Ilieș și I. Zmeu), București, Ed. Minerva, 1987, pp. 39-40;

25. V. Mihordea, *Documente privind relațiile agrare din veacul al XVIII-lea*, vol. II, Moldova, București, Ed. Academiei, 1966, p. 371;

26. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea cătunul Noua Sulița făcea parte din comuna Mamornița, (vezi I. Ionescu, *Agricultura română din județul Dorohoiu*, Imprimeria Statului, 1866, p. 420). Pe la 1900 satul *Noua Sulița*, numit și *Pasatul*, făcea parte din comuna Buda, plasa Herța, județul Dorohoi, (vezi G. I. Lahovari, ș.a., *op. cit.*, p. 639). Acest sat nu trebuie confundat cu târgușorul Noua Sulița de pe malul stâng al Prutului Superior, aproape de Herța.

27. V. Mihordea, *op. cit.*, p. 488. Idem, *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, București, Ed. Academiei, 1968, p. 232, nota 281;

28. Idem, *Documente privind relațiile agrare (...)*, p. 98;

29. I. Murariu, *Iarmaroace și târguri săptămânale în Moldova (1774-1832)*, în "Hierasus", Muzeul Județean Botoșani, Anuar 1981, anexa nr. 2, pp. 144-145;

30. *Ibidem*, p. 143;

31. Al. I. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 29;

32. *Ibidem*, pp. 75-76;

33. M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, București, Ed. Academiei Române, 1993, vol. I, p. 249;

34. *Moldova în epoca feudalismului*, Chișinău, Ed. Știința, 1975, vol. III, partea I, pp. 116-119, 381-394, 495;

35. *Ibidem*.

36. *Ibidem*.

37. Th. Codrescu, *Uricariul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la Istoria Românilor*, Iași, Tipo-Litografia "Buciumului Român", vol. VIII, 1886, pp. 297-299;

38. *Ibidem*.

39. C. Istrati, *Condica Vistieriei Moldovei din anul 1816*, supliment (I) al Anuarului de Istorie și Arheologie "A.D. Xenopol", Iași, Ed. Academiei, 1979, pp. 88-90;

40. *Ibidem*.

41. G. I. Lahovari ș.a., *op. cit.*, vol. III, 1900, p. 706;

42. *Ibidem*.

43. Șt. Ciubotaru, *Pagini din istoria învățământului botoșănean 1759-1948*, București, Ed. Litera, 1987, p. 38;

44. N. Grigoraș, *Dregătorii târgurilor moldovenești și atribuțiunile lor până la Regulamentul Organic*, Iași, Tipografia "Avântul", 1942, p. 103; vezi și C. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române până la 1848*, București, Ed. Științifică, 1972, p. 194;

45. I. Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, București, Ed. Minerva, 1975, p. 66;

46. *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, București, Ed. Academiei, 1965, p. 441;

47. *Moldova în epoca feudalismului (...)*, pp. 490-491 și 534;

48. N. Iorga, *Istoria comerțului românesc, epoca mai nouă*, București, 1925, p. 42;

49. V. Mihordea, *Documente (...)*, pp. 646-647; Idem, *Relațiile agrare (...)*, p. 81, nota 465;

50. C. C. Giurescu, *Principatele Române la începutul secolului XIX*, București, Ed. Științifică, 1957, pp. 44-45; Idem, *Istoria pădurii românești din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, Ed. Ceres, pp. 82-83 și 176;

51. Al. I. Odobescu, *op. cit.*, p. 161;

52. *Documenta Romaniae Historica, A - Moldova*, vol. II (1449-1486), București, Ed. Academiei, 1976, p. 314;

53. A. Macovei, *Organizarea administrativ-teritorială a Moldovei între anii 1832 și 1862*, (I), în Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol", Iași, XIX, 1982, p. 363;

54. M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 153;
55. C. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul (...)*, p. 50;
- Localitățile micului ținut erau: Herța, Băcești, Buda de Gios, Buda de Sus, Culiceni, Fundoiaia, Fundul Herței, Godinești, Hreața, Lucovița de Sus, Lucovița de Gios, Mamornița, Mogoșești, Molnița, Movila, Noua Suliță, Orofitana, Pilipăuți, Sinihău, Târnauca, Ținteni. După anul 1775 în Moldova a rămas și satul Tureatca, dar acesta a fost inclus în ocolul Berhometele din micul ținut Suceava până în 1834, apoi în ocolul Berhometele din ținutul Dorohoi.
56. M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 259;
57. C. C. Giurescu, *Principatele Române (...)*, p. 58;
58. *Enciclopedia României*, vol. II, 1938, p. 11;
59. De fapt, doamna Oltea, mama lui Ștefan cel Mare și Sfânt, nu mai trăia în anul 1476;
60. I. Neculce, *op. cit.*, pp. 13-14;
61. G. Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei* (ediție îngrijită de P. P. Panaitescu), București, Ed. Minerva, 1987, pp. 83, 89, 94-95;
62. M. Costin, *Opere* (ediție îngrijită de P. P. Panaitescu), București, Ed. pentru Literatură, 1965, vol. I, p. 122;
63. I. Neculce, *op. cit.*, p. 50;
64. C. C. Giurescu, *Suprafața moșilor mănăstirești secularizate la 1863*, în "Studii - Revistă de istorie", anul XII, nr. 2, București, Ed. Academiei, 1959, pp. 149-157;
65. I. Ionescu, *op. cit.*, p. 423;
66. O falce era egală cu 80 de prăjini sau cu 1,43 hectare. Prăjina avea 179 metri pătrați.
67. Leul vechi era egal cu 40 de parale sau cu 120 de bani.
68. I. Ionescu, *op. cit.*, pp. 18-22. Atunci, plasa Herța era mai mare decât fostul ținut Herța, căci cuprindea și câteva sate din fostul ținut Dorohoi.
69. *Documente privind Istoria României. Războiul pentru independență*, vol. I, partea I-a, București, Ed. Academiei, 1954, p. 61;
70. I. Ionescu, *op. cit.*, p. 264;
71. *Ibidem*.
72. În 1866, după secularizare, mănăstirea mai stăpânea 70 fâlcii de pământ arabil și 200 fâlcii de pădure (*Ibidem*, p. 424);
73. *Istoria României*, vol. IV, București, Ed. Academiei, 1964, p. 454;
74. I. Ionescu, *op. cit.*, p. 424;
75. G. I. Lahovari ș.a., *op. cit.*;
76. *Dicționarul statistic al României întocmit pe baza rezultatelor definitive ale Recensământului general al populațiunii din 19 decembrie 1912*, Ediție oficială, vol. I, (Argeș-Iași), București, 1914, pp. 361-366;
77. I. Ionescu, *op. cit.*, p. 424;
78. G. I. Lahovari ș.a., *op. cit.*, vol III, p. 706;
79. *Dicționarul statistic al României (...)*, pp. 358, 361-366;
80. *Ibidem*.
81. *Ibidem*.
82. C. Ionescu, *Participarea județelor Botoșani, Dorohoi, Suceava, Iași și Neamț la Expoziția universală de la Paris din anul 1900*, în "Hierasus", Muzeul Județean Botoșani, Anuar 1981, pp. 167-173;
83. S. Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781-1862*, Universitatea "Al. I. Cuza" din Iași, 1985, anexa nr. 1;
84. I. Murariu, *Dezvoltarea păturii negustorești în Moldova între anii 1774 și 1829*, în "Studii și cercetări științifice" (seria Istorie - Filologie), Institutul Pedagogic din Bacău, 1974, anexa nr. 5;
85. S. Mărieș, *op. cit.*, p. 49;
86. *Documente privitoare la Istoria economică a României. Orașe și târguri*, Moldova, seria A, vol. II, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1960, pp. 173-174;

87. *Ibidem*, p. 196. În anul 1842, în târgul Herța se organizau câte 10 iarmaroace în fiecare an. Ziua de târg săptămânală era joia (*Ibidem*, p. 273);
88. *Ibidem*, pp. 335-337. Atunci, Eufrosina N. Mavrogheni mai stăpâna și târgul Săveni dinținutul Dorohoi.
89. E. Negruți, *Clasificarea localităților urbane din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Considerații demografice*, în Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol" din Iași, XII, 1975, anexa nr. 1;
90. Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848*, Iași, Ed. Junimea, 1980, p. 123;
91. I. Ionescu, *op. cit.*, pp. 31-32;
92. *Dicționarul statistic al României* (...), vol. I, pp. 358, 361-366;
93. I. Ionescu, *op. cit.*, p. 219;
94. G. I. Lahovari, *ș.a.*, *op. cit.*, vol. III, 1900, p. 706;
95. M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 353;
96. *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1960, p. 270;
97. Vezi volumele: *Din poeziile lui George Sion*, București, 1857; Idem, *Poezii* (cu o prefață de Petru. V. Haneș, profesor secundar), București, Ed. Minerva, 1915; Idem, *Poezii. Suvenire contemporane* (I), București, Ed. Minerva, 1973; Idem, *Mărturii despre Unire*, ediție îngrijită de Virgiliu Ene, București, Ed. Tineretului, 1959, pp. 235-237;
98. G. Sion, *Suvenire* (...), pp. 31-33;
99. O. Guțic și Gh. Grigoraș, *Dorohoi. Mic îndreptar turistic*, București, Ed. Sport-Turism, 1982, p. 38;
100. *Documente privind Unirea Principatelor. Documente interne, 1854-1857*, vol. I, București, 1961, pp. 197, 224-225;
101. *Războiul pentru independența națională. Documente militare* (volum întocmit de Daniel Berindei ș.a.), București, Ed. Militară, 1971, pp. 49-50, 74;
102. Vezi *Documente privind Istoria României. Războiul pentru independență*, București, Ed. Academiei, 1952-1955, vol. II (1 ianuarie 1877 - 9 mai 1877), pp. 330-331; vol. IV (15 iunie 1877 - 15 iulie 1877), p. 94; vol. V (16 iulie 1877 - 31 august 1877), pp. 64, 619; vol. VI (1 septembrie 1877 - 15 octombrie 1877), pp. 468, 576-577; vol. VII (16 octombrie 1877 - 30 noiembrie 1877), pp. 135, 519; vol. IX (16 ianuarie 1878 - 3 martie 1878), pp. 87-88; *Independența României. Documente*, vol. I (*Documente și presă internă*), București, Ed. Academiei, 1977, p. 211;
103. Șt. Ciubotaru, *Caleidoscop botoșănean*, Botoșani, Ed. Gee, 1995, p. 78;
104. *Documente privind marea răsccoală a țaranilor din 1907*, București, Ed. Academiei, 1983, vol. II (*Destășurarea răscolei*), A - Moldova, p. 234;
105. *Ibidem*, p. 253;
106. *Ibidem*, p. 255;
107. *Ibidem*, p. 278. Vezi și Gh. Amarandei, *Mărturii privind ridicarea la luptă în 1907 a țaranilor din fostul județ Dorohoi*, în "Hierasus", Muzeul Județean Botoșani, Anuar 1981, p. 178;
108. *Marea răsccoală a țaranilor din anul 1907*, București, Ed. Academiei, 1967, p. 189;
109. Preot N. V. Hodoroabă (fost confesor al Regimentului 69 Infanterie și al Brigăzii a 10-a Artilerie), *Din războiul pentru reîntregire. Note și impresii din campanie, 1916-1918*, ediția a II-a, București, Ed. Cartea Românească, pp. 24, 27-30;
110. *Ibidem*, pp. 84, 100, 148, 159;
111. Gh. Amarandei, *Aspecte ale contribuției fostului județ Dorohoi la înfăptuirea Marii Uniri din 1918*, în "Hierasus", Muzeul Județean Botoșani, VI, 1986, pp. 164-165;
112. Șt. Ciubotaru, *Caleidoscop* (...), pp. 261-262;
113. Idem, *Pagini din istoria* (...), p. 43;
114. I. Ionescu, *op. cit.*, p. 86;
115. Șt. Ciubotaru, *op. cit.*, p. 71;
116. G. I. Lahovari ș.a., *op. cit.*

117. Șt. Ciubotaru, *op. cit.*, p. 44;
118. *Ibidem*, p. 89;
119. *Ibidem*, pp. 122-123;
120. I. Gherman, *op. cit.*, p. 12;
121. Șt. Ciubotaru, *Pagini din istoria (...)*, p. 164;
122. *Ibidem*, p. 133;
123. *Ibidem*, p. 173-174;
124. I. Ionescu, *op. cit.*, p. 423;
125. D. Șandru, *Reforma agrară din 1921 în România*, București, Ed. Academiei, 1975, p. 146;
126. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, București, Ed. Institutului Central de Statistică, vol. I, 1938, pp. 352-354; vol. II, 1938, pp. 180-182, 610-612;
127. Șt. Ciubotaru, *op. cit.*, p. 122;
128. *Enciclopedia României*, vol. II, 1938, p. 181;
129. Șt. Ciubotaru, *op. cit.*, pp. 86-87;
130. *Ibidem*, pp. 163-164;
131. *Enciclopedia României*, vol. II, 1938, p. 181;
132. I. Bejenaru, *Dicționarul botoșănenilor*, Iași, Ed. Moldova, 1994, pp. 37-39, 51-52, 234-235;
- I. Gherman, *Ținutul Herța (...)*, pp. 12-15;
133. M. Adauge, Al. Furtună, *Basarabia și basarabenii*, Uniunea Scriitorilor din Moldova, 1991, pp. 295-298;
134. M. Mușat, I. Ardeleanu, *România după Marea Unire*, vol II, partea a II-a (noiembrie 1933 - septembrie 1940), București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1988, pp. 1111-1112;
135. I. Gherman, *Ținutul Herța (...)*, p. 17;
136. Șt. Ciubotaru, *Caleidoscop (...)*, p. 91 și urm.;
137. Pentru detalii vezi I. Gherman, *Ținutul Herța (...)*, pp. 21-25; Idem, *Istoria tragică a Bucovinei, Basarabiei și Ținutului Herța*, București, Ed. All, 1993, pp. 85-88; Șt. Ciubotaru, *Caleidoscop (...)*, pp. 96-99.

PAGES DE L'HISTOIRE DU PAYS DE HERTZA (jusqu'en 1940)

RÉSUMÉ

Situé au nord-est de l'actuel département de Botoșani, le pays de Hertza, avec ses presque 400 Km carrés de surface, a été habitué depuis la préhistoire, comme le prouvent les recherches archéologiques.

Au I-er siècle avant Jésus-Christ, il était habité par les Gètes-Daces et il faisait partie de la Dacie d'un roi puissant: Burebista (88-44 av. J. Christ). Pendant les premiers siècles de l'ère chrétienne, il a fait partie du large espace d'ethnogenèse roumaine.

Depuis le IX-e jusqu'au XI-e siècles, les Roumains de Hertza se sont organisés en un petit pays ayant pour centre la petite forteresse de Fundul Hertzei et ont ainsi résisté aux dernières migrations venues de l'est.

Le pays de Hertza n'a jamais fait partie ni de la Bucovine roumaine dominée par les Autrichiens de 1775 à 1918, ni de la Bessarabie roumaine dominée par les Russes de 1812 à 1918. Le pays de Hertza a toujours fait partie du pays de la Moldavie de 1359 à 1859 et de la Roumanie de 1859 à 1940.

Toutes les sources historiques écrites prouvent le caractère roumain du pays de Hertza depuis le Moyen Age jusqu'au XX-e siècle. En 1930, le pays comptait 28.185 habitants. Sur ceux-ci, 26.031 (92,35%) étaient Roumains. Les 1.926 Juifs représentaient 6,84% de la population. Quant aux autres

minorités nationales, elles comptaient 228 personnes, représentant 0,8% de la population.

Constitué de 9 communes, avec leurs trente villages environ, le pays de Hertza a été occupé, le 28 juin 1940, par l'armée soviétique, en même temps que la Bessarabie et le Nord de la Bucovine. Mais l'Union Soviétique n'avait demandé le pays de Hertza ni par le **Protocole additionnel secret du Pacte Ribbentrop-Molotov du 23 août 1939**, ni par les deux ultimatums adressés au **gouvernement roumain en juin 1940**.

En 1940, puis en 1944, l'Union Soviétique a inclus le pays roumain de Hertza dans la République Soviétique Socialiste d'Ukraine. Pendant les décennies suivantes, les autorités soviétiques ont mené une politique de dénationalisation de la population roumaine, majoritaire et autochtone. Mais, malgré les persécutions subies, les Roumains de Hertza n'ont jamais oublié leur origine dace-romaine, leur foi, leurs coutumes, leur langue maternelle.

L'ouvrage présente, à la lumière des documents et d'autres catégories de sources, l'histoire économique, sociale, culturelle du pays de Hertza jusqu'en 1940.

NOTE ȘI COMENTARII

UN MORMÂNT PREISTORIC DESCOPERIT LA SUCEAVA - "DEALUL ZAMCA"

Ion Mareș

În partea de nord-vest a orașului Suceava se află Dealul Zamca, pe platoul căruia este amplasată mănăstirea Zamca. La aproximativ 400 m, în partea de est a acesteia, pe strada Rezervorului (la cca. 150 m de Turnul de Apă) (fig. 1), s-au săpat în anul 1993 fundațiile unei construcții, cu această ocazie fiind distrus un mormânt care conținea un schelet uman¹.

În urma observațiilor noastre - efectuate la fața locului după ce săpăturile atinseseră nivelul solului galben (1,10 m adâncime) - s-au putut reconstitui câteva date legate de această descoperire². În acest sens, s-a constatat că era un mormânt plan de înhumăție cu un schelet uman³ (matur, probabil bărbat), puternic chircit pe latura dreaptă și orientat pe direcția NNW-SSE.

Groapa mormântului, de formă aproximativ ovală, a fost săpată inițial de la -0,20 m, de la nivelul solului actual, până la adâncimea de 0,96 m, aproape de baza solului brun-gălbui. Pământul de umplură, al gropii respective, era format dintr-un sol amestecat, de culoare neagră-cenușie, cu lentile de pământ brun-gălbui și bucățele mici de calcar.

În acest mormânt s-a găsit un singur obiect de inventar și anume un topor-ciocan cu ceafa cilindrică (fig. 2), confecționat din graniodiorit⁴. Toporul a fost lucrat cu multă precizie, întreaga lui suprafață fiind șlefuită, muchia este de formă ovală în secțiune (prezintă o știrbitură recentă), iar pe tăișul ușor arcuit se pot observa urme de folosire din vechime. Gaura pentru coadă a fost perforată din ambele sensuri (dinspre latura exterioară și din cea interioară) și are o formă bitronconică, cu bazele mici amplasate în interior.

Piesa are următoarele dimensiuni: 10,5 cm, grosimea maximă 4,7 cm, lățimea tăișului 4,5 cm, diametrul muchiei 3-3,4 cm, diametrul găurii pentru coadă (pe latura exterioară) 1,9 cm și (pe latura interioară) 1,6-1,7 cm.

Pentru încadrarea cronologică a acestui mormânt dispunem de puține informații. Luând în considerație faptul că este vorba de un mormânt plan de înhumăție, cu scheletul chircit (nu s-au semnalat urme de ocră sau alte elemente - o eventuală construcție din bârne, scânduri, lespezi, sau de rogojină, dar nu excludem ca ele să fi fost prezente, însă aceste urme să nu fi fost sesizate de lucrători) și cu un singur obiect de inventar care face o datare mai largă, noi includem această descoperire - cu rezerva cuvenită - în perioada de tranziție la

epoca bronzului sau, eventual, în prima parte a epocii bronzului, fără a putea stabili cărei culturi îi aparține.

Toporul-ciocan își găsește analogii atât în perioada de tranziție la epoca bronzului⁵ cât și în epoca bronzului⁶, fiind răspândit pe un spațiu mai mare.

Semnalăm, de asemenea, existența aici a unui alt mormânt amplasat la 4,60 m spre nord de primul, fiind remarcat prin prezența câtorva oase umane, secționate de hârleț, aflate în profilul gropii fundației. Nu poate fi exclusă nici posibilitatea existenței unei necropole în acest punct⁷.

În urma cercetărilor de suprafață efectuate pe Dealul Zamca au fost descoperite, în perimetrul de nord-est al platoului dealului, fragmente ceramice care pot fi datate în următoarele perioade: neolitic (cultura ceramicii liniare), prima epocă a fierului (Hallstatt?), a doua epocă a fierului (La Tène) și epoca feudală (sec. XVI-XVII⁸, fig. 1). S-a remarcat, de asemenea, și o mică alveolare care poate proveni de la un eventual șanț de apărare, aplatizat în mare parte de lucrările agricole.

Suntem convinși că efectuarea unor cercetări arheologice în acest punct va duce atât la clarificarea datării mormântului distrus cât și la stabilirea existenței unei eventuale necropole.

NOTE

1. Descoperirea mormântului ne-a fost semnalată de Simon Ivanov, maestru la Societatea Civică SRL din Suceava, coordonatorul lucrărilor de aici (vezi Ion Mareș, *Situri istorice sub buldozere*, în *Bucovina literară*, nr. 4/43, anul IV, Suceava, 1994, p. 40).

2. Reconstituirea amplasării scheletului în mormânt s-a făcut după datele furnizate de lucrătorii care au săpat groapa de fundație. Dimensiunile precizate în text (referitoare la mormânt) au fost determinate prin studierea profilului de est al fundației. La aceste investigații a participat și colega noastră Paraschiva-Victoria Batariuc, căreia îi mulțumim și pe această cale pentru ajutorul acordat.

3. Oasele scheletului au fost aruncate odată cu pământul săpat, fiind recuperată numai o jumătate de calotă craniană și un femur.

4. Conține: feldspați, calcit, plagioclazi, hornblendă, cuarț (determinarea piesei a fost făcută de Petronela Feibel, geolog la Secția de Științe ale Naturii din cadrul Muzeului Bucovinei, căreia îi mulțumim și pe această cale).

5. Un topor asemănător a fost descoperit la Mihailovka, datat în cultura lamnaia (O.G. Șapoșnikova, *lamna cul'tura*, în *Arheologija Ukrains'koj RSR*, vol. I, "Naukova Dumka", Kiiv, 1971, p. 265, fig. 76/2).

6. O piesă asemănătoare s-a descoperit în stratul culturii Monteoru din așezarea de la Mândrișca, punctul "Titelca Morăriei" (Gh. Bichir și Eug. Dogan, *Săpături arheologice la Mândrișca*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 294, fig. 5/1). Două topoare-ciocan, asemănătoare tipului nostru, se află în colecțiile Muzeului Bucovinei (sala II, vitrina 1) și care pot fi atribuite atât perioadei de tranziție la epoca bronzului cât și epocii bronzului, dar, lipsind datele referitoare la contextul și locul descoperirii nu se pot face precizări mai exacte (vezi Mircea Ignat *Epoca bronzului și a Hallstattului timpuriu în județul Suceava*, în *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 133-134).

7. O necropolă plană de incinerare, cu peste 100 de morminte, a fost cercetată în punctul "Parcul Cetății" (Platoul Cimitirului) din orașul Suceava; acest cimitir este datat în neoliticul final și se presupune aici o zonă de contact între elementele cucuteniene, amforelor sferice și Horodiștea-Gorodsk

(Nicolae Ursulescu), *Contribuția cercetărilor arheologice din județul Suceava la cunoașterea evoluției neo-eneoliticului din Moldova*, în *Suceava*, XIII-XIV, 1986-1987, p. 72-73) iar fragmentele ceramice, găsite în morminte, prezintă un amestec de elemente Gorodsk și ale amforelor sferice (Idem, *Apariția înmormântărilor tumurale și a incinerăției la est de Carpați*, în *MemAnt*, XIX, 1994, p. 196). Un mormânt cu ocru, datat în epoca complexului Horodiștea-Erbiceni-Foltești, a fost descoperit în cartierul Burdujeni din orașul Suceava (Paraschiva-Victoria Batariuc, *Un mormânt din perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului descoperit la Suceava*, în *Suceava*, X, 1983, p. 835-840); alte două morminte, aparținând culturii amforelor sferice, au fost cercetate în zona Spitalului județean (Grigore Foit, *Două morminte ale culturii amforelor sferice descoperite la Suceava (I)*, în *Suceava*, III, 1973, p. 217-227).

8. Mugur Andronic, Paraschiva-Victoria Batariuc, *Contribuții la cunoașterea evoluției habitatului uman în zona limitrofă a orașului Suceava în Suceava*, XVII-XVIII-XIX, 1990-1991-1992, p. 18, nr. XLV. Identificarea așezării din epoca La Tène, cât și a unui probabil șanț de apărare, s-a făcut în urma periegezei întreprinsă în anul 1994 de către Mircea Ignat, Dumitru Boghian, Ion Mareș și studentul Constantin Emil Ursu (materialele se păstrează la Muzeul Bucovinei și la Catedra de Istorie veche de la Universitatea "Ștefan cel Mare" din Suceava).

LISTA FIGURILOR

Fig. 1 Harta orașului Suceava cu punctul "Dealul Zamca".

Fig. 2 Topor-ciocan confecționat din graniodiorit descoperit în mormântul plan de inhumatie din punctul "Dealul Zamca".

UN TOMBEAU PRÉHISTORIQUE DÉCOUVERT A SUCEAVA - "DEALUL ZAMCA"

RÉSUMÉ

En 1993, à la suite des travaux de construction effectués du point "Dealul Zamca", on a détruit un tombeau plan d'inhumation qui contenait un squelette recroquevillé du côté droit et orienté vers le NNV-SSE. Dans ce tombeau on a découvert une hache-marteau en graniodiorite avec la table cylindrique (fig. 2).

Compte tenant autant des conditions fortuites de cette découverte que de l'existence de peu de repères pour la datation ce tombeau a été situé dans la période de transition vers l'Âge du bronze, ou bien dans la première étape de l'Âge du bronze, sans aucune autre précision.

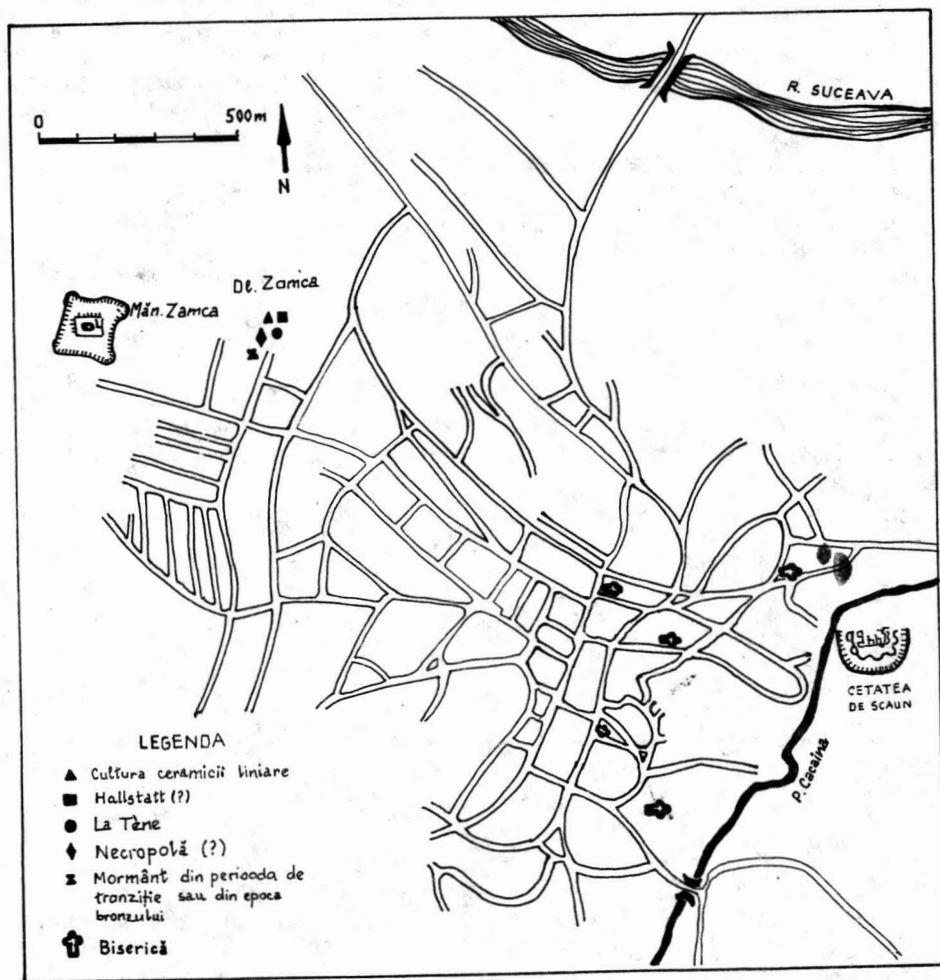

Fig. I

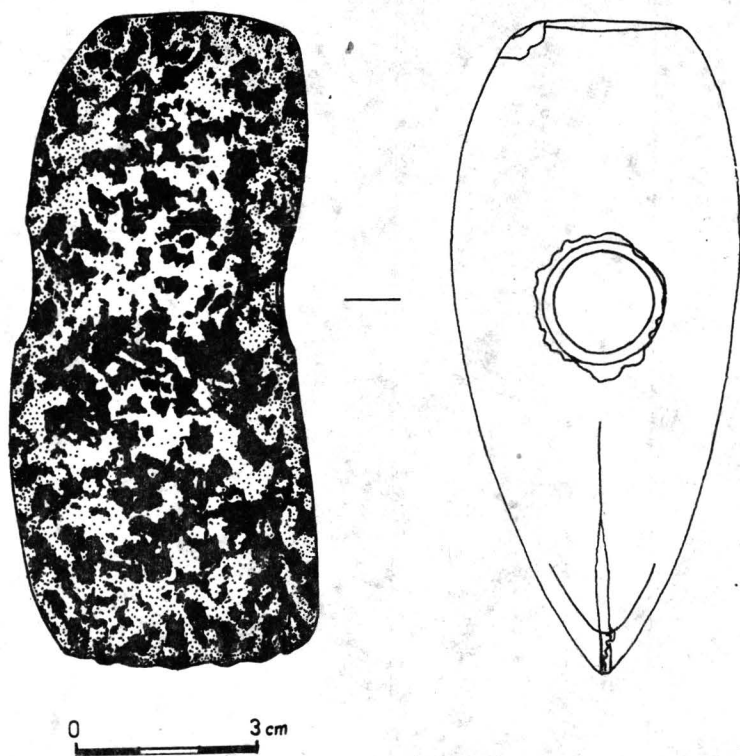

Fig. II

PROPRIETATEA MĂNĂSTIREASCĂ DIN ȚINUTUL SUCEAVA ORGANIZARE ȘI FUNCȚIONARE (sec. XIV-XVIII)

Ioan Scripcariuc

Proprietatea funciară a fost în evul mediu temeiul de organizare a instituțiilor statului. Specifică multor țări din răsăritul Europei a fost lipsa unei autorități economice și politice deosebite a proprietarilor, independente de instituția centrală. Cu sprijinul acesteia din urmă, în Țările Române domeniile mănăstirești s-au afirmat ca modele de organizare și funcționare. În relație esențială cu statul, această evoluție este pusă în valoare de numeroase documente, începând cu secolul al XIV-lea până chiar la reformarea din secolul al XIX-lea și cu influențele externe din ultimele două secole.

Sub semnul unei ideologii autocrate, afirmația lui Dimitrie Cantemir: "odinioară întreaga Moldovă, de când a fost ea întemeiată de Dragoș, nu a fost decât patrimoniul domnului"¹, prezentă de altfel cu diferite nuanțe la toți domnii, conjugată cu observația că: "s-a îndătinat obiceiul că, dacă domnul sau vre-un boier vrea să întemeieze vre-o mănăstire el este dator să-și împartă averea în mod egal între mănăstire și copiii lui și să dea mănăstirii tot atât cât lasă fiecăruia dintre fii"², explică în parte atitudinea domniei asupra evoluției domeniului mănăstiresc. De altfel, mai trebuie amintit că potrivit nomocanoanelor bizantine și a obiceiului, aplicate în vechiul drept românesc, orice danie către o mănăstire acorda privilegiul de înscriere în pomelnicul ctitorilor cu câștigurile spirituale implicate de acesta într-o epocă dominată de ordinea creștină. De la realitatea daniilor domnești pe seama mănăstirilor, atestată de numeroase documente, tradiția cronicărească mai amintește că Alexandru cel Bun "făcut-au două sfinte mănăstiri mari în Moldova: Bistrița și Moldovița și li-au îndzăstrat cu multe sate, cu vecini și cu hăleștie și cu veșminte scumpe pe înlontru și cu odoare"³. Alexandru cel Bun poate fi considerat prin organizarea dată statului un adevărat ctitor de țară "dăător de legi și datini" alături de Bogdan I-ul și Petru I Mușatinul, în fapt împlinind un program ctitoricesc inițiat fără îndoială de aceștia din urmă. Prin conexiunea cu Bizanțul, Alexandru cel Bun înscrie însă Țara Moldovei mai puternic într-un sistem autocrat și de construcție spirituală.

Legenda despre începuturile proprietății în Moldova era vie la 1817 când într-o anafora a Divanului domnesc se scria: "Dragoș n-a descălecat pământul Moldovei pustiu" iar domnești au fost de la început "locurile pustii... braniștile și locurile târgurilor"⁴.

Era o perioadă când numeroase procese evidențiau o criză juridică și fiscală care afecta hotarele târgurilor și slobozilor domnești de multe ori în legătură cu domeniile mănăstirești, multe în dependență de locurile sfinte sau muntele Athos dar ilustrând cel mai bine tradiția "Bizanțului după Bizanț". Structural, proprietatea căuta o formă nouă de organizare cu o mai puternică inserție a interesului economic.

Dominantă în ținutul Suceava fiind proprietatea domnească, se explică de ce tocmai aici se întâlnesc cele mai mari ctitorii, iar în legătură cu o situație de la începutul statului este și plasarea în ținuturile Suceava și Neamț a primelor necropole voievodale care au fost relee și modele în organizarea domeniilor.

În aceste împrejurări, atenția domnilor asupra înzestrării mănăstirilor a fost o constantă; iar mănăstirile din zona muntoasă a ținutului Suceava și-au alcătuit proprietăți întinse și organizate complet. Amintirea unei ierarhii între mănăstirile Moldovei stăruia la 1757 când mitropolitul Iacov numea Putna "din ceput cap tuturor mănăstirilor pământului Moldovei", egumenul primind atunci drepturi deosebite⁵. De fapt era doar o scurtă perioadă de renaștere a mănăstirilor într-o epocă de criză.

Deosebite de regimul proprietății de ocol sau boierești, domeniile mănăstirești au fost mai stabile și datorită considerentelor spirituale. Cazurile în care sate sau părți din moșia unei mănăstiri sunt luate și dăruite altui proprietar sunt extrem de rare⁶. Cele cunoscute totuși în vremea lui Ștefan Tomșa se datorează unui șir tot mai lung de procese și confiscări datorită cărora multe proprietăți sunt bulversate. Interesele domnului ating situații mai vechi a căror eludare complică sistemul de dării și întăriri.

Fără îndoială că în calitate de prime necropole domnești mănăstirile au captat de la început atenția domnilor Moldovei. Dăruirea satului Coțmanul Mare către Anastasia după a cărei moarte "să fie în stăpânirea Episcopiei de Rădăuți"⁷ este una din primele ilustrări ale mecanismului dreptului de ctitorire⁸.

Identic vor funcționa toate daniile către biserici și mănăstiri unele cu un regim deosebit de imunitate juridică⁹. Scopul înzestrărilor mănăstirilor și bisericilor era legat de intenția înscrierii printre ctitori și prin aceasta împăcarea spirituală după moarte.

Bisericile cu rang ierarhic aveau drept de jurisdicție dincolo de limitele propriilor domenii. Este cazul Episcopiei de la Rădăuți care primea 50 de biserici "cu darea și cu plocioanele și cu toate pricinile și tot venitul bisericesc"¹⁰. Drepturi asemănătoare, care confirmă tradiția despre întâietate, mai cunosc mănăstirile Putna¹¹ și probabil Bistrița¹² sau Neamț.

Proprietatea mănăstirească din ținutul Suceava este în special legată de numeroasele ctitorii domnești. Vechile mănăstiri și schituri, anterioare statului, sau ctitoriile boierești apar menționate frecvent în hotarul unor sate "cu mănăstirea lui", sau sunt dăruite și întărite de domn care trecea astfel în rândul ctitorilor.

În documente sunt expres menționate scutirile și exceptările de la regimul

fiscal de ținut și diferitele obligații economice sau militare. Proprietățile mănăstirești capătă astfel dimensiuni aparte atât ca organizare cât și ca funcționare.

Unul din cele mai vechi documente de danie către o mănăstire este cel din 2 iulie 1398¹³ când mănăstirea Sf. Nicolae din Poiană primește două sate pe pârâul Pobrata cu închegarea unui domeniu¹⁴. Primind privilegiul pentru atribuții judecătorești "să nu-i judece nimeni din panii și dregătorii noștri... să-i socotească înaintea egumenului și dregătorilor, fie pentru omor sau orice fel de faptă", mănăstirea Sf. Nicolae se înscrie între cele cu imunități. Alături de un regim juridic de excepție, mănăstirea de la Pobrata primește părți din deseatina de vin, o prisacă la Bohotin și "cu voia șoltuzilor și pârcălabilor de la Baia" 2 coloade de malț și 4 coloade de grâu¹⁵, iar Ștefan cel Mare îi dă: "obroc veșnic... 10 buți de vin și 2 măji de pește, una de crap și o jumătate de piatră de ceară de la Târgu Frumos"¹⁶. Evoluția regimului mănăstirii cu actul din 7 ianuarie 1608¹⁷ capătă un aspect deosebit. Constantin Moghilă întărește mănăstirii: "șugubina din satele ei ori în care ținut ar fi" iar "starostele aceluia ținut și șugubinariii vor face judecata... să nu fie trași nici părinții, nici frații și nimeni din rude". E o reformare aproape fundamentală în sistemul satelor acestei mănăstiri.

Dacă evoluția proprietății ecleziastice poate fi urmărită începând cu venitul vămii din Siret acordat la 1 mai 1384 bisericii Sfântul Ioan Botezătorul¹⁸, o atenție deosebită este acordată în mod firesc Mitropoliei de la Suceava, dăruită la scurtă vreme după recunoașterea obținută din partea Patriarhiei Ecumenice cu Poiana Vlădicăi, după cum se specifică în document, în amintirea faptului că "s-au dus la această poiană spre a îmtâmpina pe Sfântul Ioan cel Nou"¹⁹.

Deși se afla permanent în atenția domniei, poate tocmai datorită autorității sale, Mitropolia de la Suceava nu va ajunge să dețină un domeniu compact în această parte a țării, decât limitat la părți din ocolul târgului, sau a curții de la Suceava. În schimb, Episcopia de la Rădăuți se va număra printre proprietarii de seamă ai zonei²⁰.

Ctitoriile domnești din ținutul Suceava se remarcă mai ales prin braniștile organizate în zona de munte²¹ și domeniile situate de-a lungul principalelor râuri.

Mănăstirea Moldovița primește, poate cu prilejul unei refaceri, două mori în Baia, jumătate din altă moară de slădniță și patru sălașe de tătari în Baia²². Mai apoi îi este dăruită vama Moldoviței²³, pentru a sublinia importanța comunicației cu regiunea Bistriței și Maramureșului. Construind noua biserică de la Moldovița, Petru Rareș înzestrează apoi mănăstirea cu o braniște²⁴, în hotar cu cea a mănăstirii Putna și ocolul Câmpulungului, în care Moldovița stăpânea și o serie de munți.

Tot prin act domnesc, mănăstirea vornicului Oană, "care este la Homor", este dăruită mai întâi cu un sat la obârșia Solonețului "unde este Tatomir și Pârtea" și cu "seliștea lui Dieniș"²⁵, iar la 26 decembrie 1428 este delimitat hotarul unui domeniu compact - braniște "de la Strâmtură, pe Homor în sus până la obârșie și pe amândouă părțile"²⁶. Hotare mult lărgite "dreptele și vechile hotare ale sfintei mănăstiri în munți" sunt pomenite într-un document de la Ieremia Movilă²⁷.

Mănăstirea Putna este dăruită încă de la întemeiere cu satul Jicovul de Sus, "cu toate poienile și fânețele, cu muncelile și izvoarele, cu toate veniturile și hotarele care au ascultat mai demult de acest sat"²⁸. Putna mai capătă după stăpânirea unui șir de sate de pe valea Sucevei autoritate juridică și spirituală asupra a 16 biserici din ținuturile Sucevei și Cernăuților și braniștea întinsă până la obârșia Sadăului, Seleatinului și Sucevei²⁹. Limitele maxime ale braniștei sunt atestate de două documente de la Vasile Lupu³⁰.

Mănăstirea Voroneț primea la 17 august 1488 Stulpicianii "la Toplița Rece, pe Suha Mare și Suha Mare de la gură până chiar la obârșie, și cu toate poienile și muncelile câte sunt pe lângă ea și toate izvoarele, anume Răroaia și Ostra și Negrileasa și cu toate izvoarele câte cad în ele și cu poienile și cu fânețele"³¹, hotar în care se va organiza braniștea.

Mănăstirea Sucevița este înzestrată la 6 august 1583 de Petru Șchiopu cu satul Sucevița, "cu poiane de fâneată și cu munți și cu slatine care sunt în acești munți și cu izvoare de pești"³². Același domn adaugă la hotarul braniștei și muntele Giumalău³³. Domeniul compact al Suceviței s-a limitat însă în special la cel trasat în 1583 și cu o parte din ocolul Bădeuților.

Și mănăstirea Solca stăpânea în secolul al XVIII-lea o serie de munți în ocolul Câmpulungului³⁴ pentru care a intrat în conflict cu mănăstirea Voroneț.

Alături de întinsele zone muntoase mănăstirile au cuprins în stăpânire și sate³⁵. Se remarcă îndeosebi mănăstirea Putna care deținea satele de pe valea râului Suceava de la Jicovul de Sus până la Siret; Sucevița și Solca care stăpâneau cea mai mare parte din fostul ocol al Bădeuților și Voronețul care stăpânea de la Stulpicani la Capul Codrului, Drăgoiești și Lucăcești.

În cadrul unor transformări mai ample se constată că satele mănăstirești pierd din subordonarea față de proprietari, iar în secolul al XVIII-lea este des menționată intervenția dregătorilor de ținut³⁶.

Alături de mănăstirile domnești, între primele care ajung la un nivel superior, se află și numeroase ctitorii boierești sau ale unor călugări³⁷. Astfel mănăstirea de la Horodnic pe lângă satele din apropiere capătă și unele scutiri³⁸: "să nu dea nici dărie, nici ilîș, nici podvodă, nici deseatină, nici osluh, nici posadă, nici la moară să nu lucreze, nici la cetate, nici vin să nu care, nici la oaste niciodată să nu meargă, nici jold", iar dregătorii să nu intre în sat "nici un boier, nici vornic, nici osluhari, nici joldunari, nici posadnic, nici globnic, nici ilîșar".

Mănăstirile primesc în unele cazuri, mai ales în apropierea hotarelor târgurilor și a celor domnești, autoritate economică și juridică pentru înființarea de slobozii. Nu numai apropierea de reședința domnească a determinat imunitățile dobândite de mănăstirea lui Iațco pentru întemeierea unui sat în hotarul mănăstiresc³⁹.

A precumpănit desigur și un interes spiritual pentru favorizarea așezării oamenilor din țară și străini care "să fie slobozi, să-și are și să-și cosească fân din țarina târgului Suceava ca și oamenii târgoveți". Meșterii erau scutiți de dare,

posadă și iliș "nici la morile noastre să nu lucreze, nici să nu dea deseatină din albine, nici din vii și nici altceva să nu dea niciodată în veci". Autoritatea juridică era cenzurată numai de intervenția personală a domnului și numai pentru anumite cazuri.

Constituirea deplină și sistemul clasic de organizare a domeniilor mănăstirești a fost cunoscut de Moldovița, Putna, Voroneț și Sucevița. Proprietatea mănăstirească a fost completată adesea de folosința unor instalații hidraulice, încasarea unor venituri speciale și scutiri. Acordate în diferite etape, moșiile mănăstirești apar printre singurele de mare întindere compacte. Mai mult zonele de munte au fost cuprinse în cea mai mare parte de braniști⁴⁰. Analiza hotarelor mănăstirești permite evidențierea caracterului acestora, care iau locul proprietății domnești pe măsură ce ocoalele sunt desființate⁴¹. Braniștile, prin interdicțiile puse străinilor, erau organizate ca niște domenii închise. Toate izvoarele ne indică slaba densitate în zonele de munte, mai mult părți din acestea nu erau stăpânite de mănăstiri. Conflictele pentru hotare se datorează cuprinderii în urma sporului demografic a unor locuri mănăstirești⁴² sau altele tendințelor mănăstirilor de a-și spori hotarele prin falsuri.

Incidente ca cel semnalat la 1766 când ispravnicul de Suceava primea poruncă să pedepsească pe Vasile Savul din Vicovul de Jos pentru necuviință față de egumenul Putnei⁴³ au fost numeroase și este cazul să amintim și lungul proces al sătenilor din Rădășeni cu mănăstirea Slatina⁴⁴. Trebuie să remarcăm că acestea se produc pe un fond general de criză, iar multe se rezolvă prin așa numitele așezăminte. Emigrările de peste munți au constituit motivul formării de nuclee pentru viitoarele așezări în hotarul braniștei. Reorganizarea ținutului Suceava după răpirea Bucovinei nu a mai cuprins mare parte din aceste hotare, iar desființarea unor mănăstiri de aici după 1785 a făcut ca sistemul economic realizat până atunci să se dizolve.

Relevantă pentru funcționarea unei proprietăți mănăstirești este evoluția satului Vâlcești pe Siret, din ținutul Suceava, cumpărat de Petru Șchiopu și întărit mănăstirii Galata⁴⁵. Satul primește scutiri de dări și apărare de abuzurile slujbașilor⁴⁶. Situația e benefică pentru sat și îl vedem în catastiful mănăstirii Galata⁴⁷ organizat ca un complex agricol. Actele care urmează precizează "numai să aibă a da darea împărătească... și ei singuri să aibă a o strânge"⁴⁸. Pentru a opri abuzurile, la 15 ianuarie 1614 se cere slujbașilor "să nu tragă pentru alte sate... să nu-i globiți pentru ucideri și furturi și nici să aveți a-i trăda fiindcă domnia mea i-am iertat să fie pentru îmbrăcăminte rugătorilor noștri"⁴⁹. Duca Vodă scria egumenului și vătămănuului de Vâlcești pentru scutirea oamenilor străini de: "dajde, zloți, lei, taleri, galbeni, iliș, ialoviți, cal, conac, podvoadă, cai de olac"⁵⁰.

Ocupându-se mai aproape de moșiile mănăstirești domnii le acordau imunitate față de dregătorii de ținut. Precizările și completările care au urmat dovedesc existența abuzurilor⁵¹ și complicarea sistemului fiscal generalizat și la zone apropiate satelor mănăstirești⁵².

Domeniile mănăstirilor au reprezentat și o formă de manifestare a spiritului autocrat în ideologia politicii domnești. Faptul că cele din ținutul Suceava și-au păstrat o relativă libertate față de domnie sau altă subordonare externă, poate fi asimilat păstrării legăturilor spirituale cu tradiția începuturilor statului. În esență, proprietatea mănăstirească s-a integrat nevoilor economice ale schimbului, depășind un sistem închis, strict autarhic. Fenomenul poate fi dovedit prin analiza imunităților acordate de domni dar și prin poziția în care s-au înscris ctitoriile domnești, mai dense în ținutul Suceava și situate într-o zonă de interferențe economice și culturale.

NOTE

1. Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, Editura Academiei, 1973, p. 263.
2. *Ibidem*, p. 359.
3. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1958, p. 75.
4. Theodor Codrescu, *Uricariul*, vol. IV, p. 329-336.
5. T. Balan, *Documente bucovinene*, vol. V, pp. 164-165, nr. 85.
6. Se poate semnala conflictul între mănăstirile Sucevița și Solca, pentru Hrâncești, pe apa Solcâi, vezi *D.I.R.*, veacul XVII, vol. V, pp.317-318, nr. 420; Solca e dăruită la 20 martie 1598 mănăstirii Sucevița, vezi T. Balan, *op. cit.*, vol. I, pp. 120-126, nr. 50, iar în 1623 "din pustie" e dăruită mănăstirii Solca, vezi *D.I.R.*, A, veacul XVII, vol. V, pp. 204-206, nr. 277.
7. *D.R.H.*, A, vol. I, p. 49-50, nr. 35.
8. Dreptul de ctitorie era axat pe ideia de "danie închinată", vezi *Istoria dreptului românesc*, București, 1980, vol. I, p. 554.
9. Se acordă dreptul de judecată pentru omor Episcopiei de la Rădăuți. Vezi *D.R.H.*, A, vol. II, pp. 363-365, nr. 239.
10. Cu acest prilej este întocmită o primă listă de biserici din ținutul Suceava într-un document autentic. Vezi *D.R.H.*, A, vol. III, pp. 135-139, nr. 73.
11. *Ibidem*, pp. 503-506, nr. 283.
12. *D.R.H.*, A, vol. I, pp. 424-425, nr. VI.
13. *Ibidem*, pp. 7-8, nr. 6.
14. Episcopul Melchisedec, *Notițe istorice și arheologice adunate de la 48 de mănăstiri și biserici antice din Moldova și Bucovina*, București, Academia Română, 1885, p. 151.
15. *D.R.H.*, A, vol. II, pp. 33-35, nr. 26.
16. *Ibidem*, pp. 196-198, nr. 168.
17. T. Balan, *op. cit.*, vol. I, p. 141; *D.I.R.*, A, veacul XVII, vol. V, p. 99, nr. 137.
18. *D.R.H.*, A, vol. I, pp. 1-2, nr. 1.
19. *Ibidem*, p. 22, nr. 15.
20. Dimitrie Dan, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, p. 140 și urm.; vezi și *D.R.H.*, A, vol. I, pp. 49-50, nr. 35.
21. Pavel Blaj, Ioan Iosep, *Contribuții la cunoașterea braniștilor din Bucovina*, în *Suceava*, XVII-XVIII-XIX, 1990-1991-1992, p. 90-104; C. Cihodaru, *Braniștile și problema apariției rezervei senioriale în Moldova*, în A.Ș.U.I., (serie nouă) secțiunea III (științe sociale) tomul III, fasc. 1-2, pp. 27-51.
22. *D.R.H.*, A, vol. I, p. 23, nr. 16.
23. *Ibidem*, pp. 38-39, nr. 27.
24. *D.I.R.*, A, veacul XVI, vol. I, p. 366.

25. *D.R.H.*, A, vol. I, pp. 57-59, nr. 40.
26. *Ibidem*, pp. 119-120, nr. 81.
27. *D.I.R.*, A, vol. VI, XVI, p. 277-278, nr. 344.
28. *D.R.H.*, A, vol. II, pp. 202-204, nr. 141.
29. *Ibidem*, vol. III, pp. 140-143, nr. 74.
30. ASS, *Colecția Documente*, I/56; Teodor Balan, *op. cit.*, vol. II, pp. 126-127, nr. 60.
31. *D.R.H.*, A, vol. VI, pp. 73-76, nr. 40.
32. *D.I.R.*, A, veacul XVI, vol. III, pp. 225-227, nr. 273.
33. *Ibidem*, p. 251-252, nr. 305.
34. ASS, *Colecția Documente*, V/32; Idem, *Mănăstirea Putna*, II/19 (Condica Mănăstirii Solca); Teodor Bălan, *op. cit.*, vol. V, p. 113-114, nr. 162.
35. Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905; Idem, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1923; I. Nistor, *Istoria Fondului bisericesc din Bucovina*, Cernăuți, 1921, pp. 3-19.
36. Theodor Codrescu, *op. cit.*, vol. X, pp. 180-201.
37. N. Grigoraș, *Primele Mănăstiri și biserici moldovenești. Ctitorii și proprietăți boierești*, în "Studii și cercetări istorice", Iași, XX, 1946, pp. 114-131; N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova până la mijlocul veacului al XV-lea*, Ediția a II-a, București, Editura Meridiane, 1971, pp. 63-69.
38. *D.R.H.*, A, vol. I, pp. 352-353, nr. 249.
39. *D.R.H.*, A, vol. II, pp. 38-39, nr. 28.
40. a) Pentru Moldovița: munții Suhard, *D.R.H.*, A, vol. I, p. 420, nr. 4; Braniștea în acte false; *D.R.H.*, A, vol. I, pp. 420-423, nr. 4, 5. Vama Moldoviței în *Ibidem*, pp. 38-39, nr. 27 și pp. 385-387, nr. 272, *D.R.H.*, A, vol. II, pp. 3-4, nr. 3 - Hotarul mănăstirii; Izvorul din muntele Suhard la T. Balan, *op. cit.*, vol. II, pp. 88-89, nr. 75.
- b) Pentru Homor: Hotarul: *D.R.H.*, A, vol. III, pp. 532-533, *D.I.R.*, A, veacul XVI, vol. I, pp. 165-166, nr. 149.
- c) Pentru Putna: Braniștea: *D.R.H.*, A, vol. III, p. 142, nr. 74, *Ibidem*, pp. 503-506, nr. 283; T. Balan, *op. cit.*, vol. II, pp. 126-127.
- d) Pentru Voroneț: Satul Stilbicanii "cu toate poienile și muncelile", *D.R.H.*, A, vol. III, pp. 73-75, nr. 40; Braniștea la T. Balan, *op. cit.*, vol. II, pp. 95-97, nr. 41.
- e) Pentru Sucevița, Hotarul: T. Balan, *op. cit.*, vol. I, pp. 85-90, nr. 32; *D.I.R.*, A, veacul XVI, vol. III, pp. 225-228.
41. Vezi Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 164 și urm. (Catastihul lui Vartolomei Măzărean); Idem, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1923, p. 107 și urm.; Idem, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, pp. 180-201; Al. Bocănețu, *Mănăstirea Moldovița*, Cernăuți, 1933, p. 57.
42. T. Balan, *op. cit.*, vol. II, p. 74.
43. ASS, *Mănăstirea Putna*, II/3; Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, p. 99, nr. 138.
44. *D.R.H.*, A, vol. II, vezi indicii.
45. *D.I.R.*, A, veacul XVI, vol. III, p. 361.
46. *Ibidem*, p. 232.
47. *Ibidem*, p. 408-409.
48. *D.I.R.*, A, veacul XVII, vol. IV, p. 3 și pp. 127-128, nr. 161, pp. 223-225, nr. 274; p. 276, nr. 342 și *D.I.R.*, A, veacul XVII, vol. II, pp. 131-132, nr. 161.
49. *D.I.R.*, A, veacul XVII, vol. III, pp. 155-156, nr. 244.
50. Theodor Codrescu, *op. cit.*, vol. VII, p. 227.
51. *D.R.H.*, A, vol. XIX, p. 179, nr. 148; *D.I.R.*, A, veacul XVI, vol. III, p. 311.
52. *D.I.R.*, A, veacul XVI, vol. IV, pp. 154-155, nr. 207.

LES PROPRIÉTÉ DES MONASTÈRES DU DISTRICT DE SUCEAVA

RÉSUMÉ

Situé dans le noyan originaire du Pays de la Moldavie, le district de Suceava s'est distingué au Moyen Age par un caractère particulier de la propriété foncière. Celle-ci étant constituée des vastes propriétés princières privées - à quoi s'ajoutait une grande concentration de fondations (de monastères), - a été une réserve pour les domaines appartenant aux monastères bâties au moyen de nombreuses donations et comprenant tout un complexe d'exploitations et de revenus spéciaux.

UNIREA BASARABIEI ȘI A BUCOVINEI CU ROMÂNIA. ECOURI ÎN PRESA DIN IAȘI

Ion Agrigoroaiei

Unirea din 1918 a fost rezultatul unui îndelungat proces istoric și a reprezentat victoria mișcării de eliberare a întregii națiuni române. Lupta pentru unitate statală s-a intensificat în epoca modernă, dar premisele sale sunt aidoma unor rădăcini adânci în trecutul neamului nostru. Continuitatea în vatra în care s-a zămislit, păstrarea entității etnico-lingvistice și cultural-spirituale, a legăturilor de viață materială, menținerea ființei de stat, a independenței sau autonomiei constituie permanențe ale existenței noastre, factori care au asigurat - în pofida greutăților de tot felul și cu eforturi considerabile - dezvoltarea generală a societății românești.

În cursul anului 1918, ca urmare a ridicării tuturor românilor, ce a atins în timpul primului război mondial o amploare fără precedent, s-a desăvârșit unificarea statului prin largi adunări democratice, cu caracter plebiscitar. Lupta de eliberare națională a românilor nu a fost un fenomen izolat: realizarea unității de stat făcea parte dintr-un proces general de afirmare și definitivare a statelor din Europa centrală și de sud-est. Într-un anumit sens, se poate spune că "secolul naționalităților" se încheie acum când, prin lupta îndelungată și hotărâtă a popoarelor asuprite și în contextul contradicțiilor din anii războiului, se trasează și se consfințesc hotare în conformitate cu drepturile istorice și etnice ale naționalităților. Tratatul de pace încheiat după primul război mondial au avut multe carențe și au întărit puterea în lume a marilor state învingătoare. Totodată, unele din aceste tratate și prevederi au meritul istoric de a fi consemnat dezmembrarea imperiilor multinaționale și de a fi recunoscut dreptul de autodeterminare națională și de constituire a statelor unitare independente și suverane, proces care avea semnificația desăvârșirii revoluției burghezo-democratice într-o vastă zonă a Europei¹.

România a intrat în primul război mondial cu scopul realizării idealului național. Succesele obținute de armata română după trecerea în Transilvania n-au putut fi consolidate datorită, în primul rând, faptului că Aliații nu și-au îndeplinit, decât în mică măsură și cu mare întârziere, angajamentele luate, dând astfel

Puterilor Centrale posibilitatea să realizeze pe frontul român o covârșitoare superioritate². Armata română a fost prinsă între două fronturi, trebuind să se retragă, după lupte extrem de îndârjite, în fața unui inamic superior. Dar planul de distrugere a României a eșuat. Prin lupte grele, armata română a provocat pierderi însemnate inamicului și l-a oprit în sudul Moldovei. Aproximativ 2/3 din teritoriul țării a intrat sub ocupație dușmană. Cea mai mare parte a cercurilor conducătoare, armata, o parte a populației s-a retras în Moldova. Orașul Iași a constituit, timp de doi ani, așa cum s-a spus, "centrul rezistenței până la capăt" în fața încercărilor Puterilor Centrale de a ocupa în întregime teritoriul statului român³. "Viața Moldovei în acești doi ani (1916-1918, n.n.) - scrie Constantin Kirilțescu - este o bucată din istoria României independente. Acolo s-a concentrat toată vîlga țării, acolo e mîntea care plămăiește și brațul care lovește"⁴.

Presa din Iași, oraș devenit capitală a statului, a jucat un rol deosebit de activ: au fost relatate acțiunile din diferitele provincii în vederea realizării marelui act național, s-au publicat documente semnificative privind momentele fundamentale ale Marii Uniri, s-a exprimat bucuria, entuziasmul fără seamăn care a cuprins în acele luni poporul român⁵.

La începutul lunii martie 1918, o delegație a românilor din Basarabia a venit la Iași, exprimând nădejdea că "vom ajunge acolo unde e năzuința noastră". Cu acest prilej, N. Iorga le declara: "Ați venit la o mare durere (începuseră tratativele de pace cu Puterile Centrale - n.n.) să aduceți o mare mângâiere"⁶. În a treia decadă a lunii martie, asemenea discuții au devenit tot mai frecvente la Iași. La locuința lui C. Stere au avut loc mai multe întruniri, discutându-se modalitățile concrete de realizare a Unirii. Ne asemănăm cu românii din celelalte provincii - preciza ziarul "Opinia" - "prin vorbă, obiceiuri și prin atâtea trăsături care arată comunitatea noastră de origine". Nu se poate trage, deci, "o linie de deosebiri fundamentale [...], în afară de vorbele rele, criticile neîntemeiate ale unor interesați a ne învrăjbi"⁷. Ziarul "Mișcarea" sublinia faptul că acest moment al Unirii din 1918 - hotărârea adoptată de Sfatul Țării, la 27 martie - reprezenta "o rază de lumină îmbucurătoare, care mângâie sufletele noastre și trezește nemuritoare speranțe"⁸. În ciuda situației sale grele, statul român - se arăta în "Neamul românesc" - "continuă să exercite aceeași putere de atracție pentru toți frații subjugăți"⁹. Unirea reprezenta o necesitate inexorabilă a istoriei, care avea de desăvârșit "ceea ce trebuia să se împlinească"¹⁰. La 30 martie a avut loc la Iași o mare sărbătoare, mii de cetățeni manifestând pe străzile orașului. În cadrul unei adunări organizate la Universitate, în numele Academiei Române și al celorlalte societăți științifice, Petru Poni a adresat felicitări luptătorilor basarabeni pentru unitate națională¹¹; în aceeași zi, rectorul Universității ieșene, prof. N. Leon, trimitea președintelui Sfatului Țării o telegramă prin care saluta actul "săvârșit spre reintegrarea țării și a neamului"¹².

În ultimele luni ale anului 1918, lupta pentru desăvârșirea unității naționale intra în stadiul său decisiv. Și orașul Iași a cunoscut ample acțiuni în favoarea și în cinstea Unirii, acțiuni ce au avut un larg ecou în presă¹³. Au fost relatate

manifestațiile respective, s-a dat glas bucuriei, entuziasmului nemărginit care a cuprins poporul român în acele momente de mare importanță istorică.

Ziarul "Evenimentul" descria, în numărul său din 23 octombrie 1918, manifestația din ajun, din Piața Unirii, unde cetățenii s-au adunat în mod spontan și "ascultau vorbele înflăcărâte ale oratorilor din popor, care, în aceste patriotice zile, sărbătoreau izbânda idealurilor [cenzurat] și triumful românismului". A urmat o manifestație pe străzile Ștefan cel Mare și Lăpușneanu, în fața legațiilor Franței, Angliei, Statelor Unite și Italiei. "A fost frumoasă ziua de ieri" - remarca în încheiere articolul¹⁴. A fost, de asemenea, relatată marea întrunire studențească din ziua de 22 octombrie, care a hotărât să aleagă un Comitet general cu reprezentanți ai studenților din toate provinciile românești. Președinte al Comitetului a fost ales Gr.T. Popa, viitorul profesor universitar, medic și distins om de cultură. Era reprodusă **Moțiunea** adoptată de întrunirea studențească prin care aceasta cerea, "cum a cerut și până acum, cu mai multă hotărâre decât oricând, Unirea politică națională [...] într-un singur stat independent", trimitea "salutul său frățesc adunărilor naționale române" și invita "pe oamenii culturii, ai școlii, ai luptei naționale, pe toți factorii conștiinței românești, pe toți românii de convingere, să desăvârșească opera pentru care atâta sânge s-a vărsat, cerând cu glas tare împlinirea voinței neamului românesc: Unirea". A urmat o manifestație pe străzile Iașului și o adunare în Piața Unirii, la care au vorbit reprezentanți ai studențimii din diferite provincii istorice românești. S-a jucat Hora Unirii în jurul statuii lui A.I. Cuza¹⁵.

Într-un alt număr, ziarul informa cititorii asupra întrunirii profesorilor universitari, desfășurată sub președinția rectorului, întrunire care privea cu deosebită satisfacție evoluția favorabilă a evenimentelor militare și politice¹⁶; s-a votat o Moțiune "de mulțumire și admirație pentru reprezentanții tuturor puterilor aliate din localitate și pentru toate Universitățile puterilor aliate"¹⁷. Reintrarea României în război alături de aliați era apreciată de presa ieșeană ca un moment deosebit al "redeșteptării neamului copleșit, pentru scurtă vreme, de puhoaietele vrăjmașe" și al înfăptuirii "mărețului nostru ideal național"¹⁸.

Manifestațiile care aveau loc la Iași îi aminteau unui martor ocular de mișcările unioniste din ianuarie 1859. "Față cu marile evenimente europene - scria el la 24 octombrie 1918 (articolul a apărut câteva zile mai târziu) - poporul ieșean adunat în Piața Unirii a manifestat cu entuziasm pentru acest fapt istoric și frumoase și calde discursuri s-au pronunțat [...]. Realizarea idealului național început la 1859 și merit a se termina cu unirea Transilvaniei este un eveniment care încheie istoria luptelor noastre pentru încheierea întregului neam românesc"¹⁹.

Apropiata unire a Bucovinei și Transilvaniei l-a determinat pe prof. Gh. Ghibănescu să scrie un admirabil articol despre Munții Carpați, din care reproducem aici un fragment: "Astăzi munții pe de-a-ntregul sînt ai noștri, cu tot ce au ei, în pîntecele lor, în văile lor. De sus de tot, de unde ies apele din coastele munților până în vale, unde apele se rostogolesc în câmpii [...], va fi numai țară și

pământ românesc. Nu mai sunt Carpații hotar de țară; s-a prăbușit această nedreptate istorică, căci cu prăbușirea împărățiilor s-a dus și mărunțirea discordiilor din lume [...]. În veci să fie munții ai noștri, căci dacă ei ne-au păstrat neamul, vrednici fi-vom să-i păstrăm, ca să fie numai ai noștri"²⁰.

La 30 octombrie 1918, o mulțime imensă, în rândurile căreia numeroși participanți proveneau din provinciile istorice, s-a adunat în fața statuii domnitorului Al.I. Cuza, ca "într-un mănunchi care era simbolul întregirii neamului", exprimându-și sentimentele de grațitudine față de Aliați și prețuirea față de românii care s-au jertfit pentru cauza națională. În ziua următoare, în același cadru, în timp ce un cor de transilvăneni intona "Pe-al nostru steag e scris unire", o delegație a românilor de peste munți era primită de rege²¹.

Presa informa publicul în legătură cu serbarea organizată de Reuniunea Femeilor Române, în Aula Universității, la 1 noiembrie 1918, pentru "celebrarea victoriei dreptății", a "unirii întregului neam românesc". Au luat cuvântul reprezentante ale asociațiilor feministe din toate provinciile, exprimând bucuria trăirii momentelor istorice și dorința de a contribui la consolidarea lor²². În aceeași perioadă, o delegație a profesorilor Universității, în frunte cu rectorul N. Leon, s-a prezentat la miniștrii țărilor aliate, aducându-le felicitări pentru victorie și "pentru marele ajutor dat pentru înfăptuirea Idealului Național"²³. Prin miniștrii țărilor aliate, care și-au continuat șederea la Iași și după încheierea păcii de la București, s-au menținut o serie de legături cu statele respective și cu misiunile românești din străinătate, cu preocuparea constantă de a demonstra dreptatea cauzei românești. Mulțumirile adresate miniștrilor aliați de la Iași aveau în vedere și poziția, sprijinul pe care-l așteptau, în virtutea eforturilor, a sacrificiilor făcute, de la Franța, Anglia, S.U.A. și Italia la viitoarea conferință de pace. Nădejtile vor fi confirmate numai în parte, România fiind inclusă în rândul statelor cu "interese limitate".

Presa a relatat pe larg festivitățile desfășurate la Iași, la 8 noiembrie 1918, închinat lui Mihai Viteazul, festivități ce aveau, în acel context istorico-politic, o semnificație cu totul deosebită²⁴. Ele au început dimineața, la Catedrala mitropolitană, cu participarea liderilor politici și militari ai țării, a membrilor corpului diplomatic, a reprezentanților românilor de peste Carpați, a unei gărzii de ofițeri decorați cu ordinul "Mihai Viteazul" etc. În cuvântul său, mitropolitul Pimen a îndemnat ca "în aceste vremuri mari să avem sus inimile, pregătiți sufletește pentru ziua cea strălucită a **unirii celei mari**, cum s-a gândit eroul român Mihai Viteazul". În după-amiaza aceleiași zile, festivitățile au continuat în sala Teatrului Național; au vorbit despre faptele vitejești ale voievodului prof. Al. Lapedatu, dr. N. Bălan Bodnărescu (din partea Transilvaniei și, respectiv, a Bucovinei) ș.a. Ansamblul coral al orașului Iași și marea actriță Mărioara Ventura au interpretat și recitat cântece și poezii patriotice. Seara, în Aula Universității, N. Iorga a conferențiat despre *Politica lui Mihai Viteazul. Originile și însemnătatea ei actuală*, în fața oficialităților (corpul diplomatic, membri ai guvernului și foști miniștri), a profesorilor universitari etc²⁵.

La 14 noiembrie, se publica apelul "Asociației profesorilor universitari", care arăta, între altele: "Cinstind memoria eroilor care și-au sacrificat viața pentru el [neam] în cursul secolelor și în acest uriaș război [...], să pășim cu încredere la înfăptuirea unității noastre naționale, singura cheazășie a vieții neamului român"²⁶.

În legătură cu evenimentele din Bucovina, se aprecia că, "după 18 veacuri de suferinți și de lupte, poporul român se găsește în preziua înfăptuirii unității lui naționale"²⁷. Cu deosebită satisfacție și solidaritate au fost întâmpinate declarațiile prin care românii din Bucovina și Transilvania își exprimau hotărârea de a se uni cu Țara. Unirea Bucovinei, se sublinia cu deplin temei, însemna reîntregirea Moldovei istorice, pas decisiv în realizarea Marii Uniri²⁸. La 3 noiembrie 1918, I.G. Duca publica în "Mișcarea" articolul *Finis Austriae*, în care sublinia dreptul la libertate al naționalităților, necesitatea istorică a înlăturării imperiului și a constituirii, pe ruinele sale, a statelor naționale.

Locuitorii Iașilor, asemenea românilor de pretutindeni, au primit cu mare entuziasm hotărârea de unire luată de Adunarea de la Cernăuți, din 15/28 noiembrie 1918. Conducerea Universității a felicitat pe bucovineni²⁹, iar presa ieșeană a publicat rezoluția Adunării și relatări despre manifestările însuflețitoare ce au însoțit proclamarea unirii Bucovinei. În articolul *Dezrobirea Bucovinei*, Sever Zotta făcea un scurt istoric acestui teritoriu sub ocupația străină, insistând asupra modalităților prin care Curtea de la Viena a încercat să deznaționalizeze populația românească. Evidențiind caracterul necesar al Unirii, autorul consemna cu satisfacție: "La Cernăuți s-a proclamat în mod solemn și în mijlocul unei însuflețiri extraordinare ștergerea pentru vecie a hotarelor, care despărțeau de 144 de ani Bucovina, această improvizatie diplomatică a habsburgilor, de străvechea și neînvinsa Moldovă [...]. Ce-a urmat, se știe. Multă civilizație și puțină cultură. Multe școli și puțină școală. Multe onoruri și puțină onoare". Au căzut, "obosite, capetele pajurei bicefale", iar locul ei a fost luat, pe turnul primăriei din Cernăuți, de tricolorul românesc³⁰.

Imediat după adoptarea hotărârii de la Cernăuți, o delegație a românilor bucovineni conduși de I. Flondor a venit la Iași, aducând oficial la cunoștința guvernului român, celorlalți factori politici, unirea Bucovinei cu România³¹.

Cu câteva zile înainte, se avansa caracterul reprezentativ al viitoarei adunări din Transilvania și se exprima convingerea că nimic nu mai poate opri realizarea dezideratului național: "Adunarea Națională de la Alba Iulia va fi o expresie adevărată a voinței poporului român", iar "cuvântul acestei adunări va fi vrednic să rămână pe vecie înscris în cartea neamurilor, fiindcă va fi rostit cu toată greutatea cuvenită și cu toată energia morală a unui neam conștient. Ideea unității naționale numără prea mulți martiri dincolo, prea mulți au rostit-o în momente supreme și s-au îmbătat de visul ei dezrobitor; prea mulți au lăcrimat sub steagul lui Horea și în preajma mormântului lui Avram Iancu; în prea multe temniți au fost înscrise nume de români pentru ca astăzi această idee să aibă nevoie de apărare pentru a birui. De aceea, nu se așteaptă cuvântul hotărâtor de la Alba Iulia cu nerăbdare în ochi,

ci cu seninătatea înfăptuirilor istorice, care nu pot nici șovăi, nici întârzia. El va suna dezrobitor, cum a mai răsunat acum trei veacuri (sub Mihai Viteazul - n.n.)³².

Presa ieșeană a publicat știri despre pregătirea Adunării de la Alba Iulia, a reprodus textul convocării ei și manifestul **Către popoarele lumii**, lansat de Marele Sfat al Națiunii Române, primite cu entuziasm de românii de pretutindeni. Din nou, se sublinia caracterul larg, democratic, al adunării ce se întrunea peste câteva zile și se aprecia că Alba Iulia va fi "pentru a doua oară, leagănul supremului nostru vis"³³.

La reparația sa la Iași, în 1920, revista "Viața românească" saluta cu deosebită bucurie realizarea Marii Uniri, în condițiile căderii imperiilor austro-ungar și țarist: "În sfârșit, după veacuri lungi de apăsare și de negură, după nesfârșitele și tragicele alternative ale marelui război al omenirii, ceea ce au râvnit nedeslușit atâtea generații, ceea ce au visat cu ardoare părinții noștri, ceea ce am visat cu hotărâre noi, - s-a împlinit, și s-a împlinit integral. Și această izbăvire deplină a încercatului nostru popor s-a întâmplat odată cu cel mai neașteptat rezultat al unui război. Spre norocul neamului nostru, s-a petrecut un fapt unic în istoria omenirii, tainic și negândit de nici o minte omenească: dintre cele două mari împărății, care strângeau în ghiarele pajurelor lor pe românii de peste Prut și de peste Carpați, și care se încleștaseră într-o luptă de exterminare, n-a ieșit nici una biruitoare, ci au căzut cu mare sunet amândouă. Și către Răsărit și către Apus zărilor s-au limpezit. Poporul nostru, liberat își poate începe rostul lui între neamurile lumii, își poate afirma energia și darurile sufletului său"³⁴. Se insista în mod deosebit asupra consecințelor însemnate ale desăvârșirii unității noastre naționale în direcție culturală, a literaturii în special. "Cum forța culturii este rezultatul unei cât mai întinse colaborări, căderea granițelor izolatoare deschide, fără îndoială, și literaturii noastre posibilități în proporție cu puterile adevărate ale neamului întreg. Dacă până azi literatura noastră n-a ajuns de însemnătate europeană, aceasta se datorește nu numai tinereții ei ci, credem noi, și trunchierii la care ne-a supus istoria nemiloasă"³⁵. Așa cum s-a consemnat mai târziu, de Tudor Vianu de pildă, după Marea Unire, cultura românească a putut să participe, într-o măsură considerabil sporită, la îmbogățirea patrimoniului culturii universale.

La 28 octombrie 1920 s-a semnat la Paris de către reprezentanții Marii Britanii, Franței, Italiei, Japoniei, pe de o parte, și de ai României, pe de altă parte, tratatul prin care se recunoștea suveranitatea României asupra teritoriului dintre Prut, Nistru și Marea Neagră³⁶. Faptul era remarcat și de "Viața românească", subliniindu-se caracterul legitim, necesar al Marii Uniri: "Și acum, nu putem să nu admirăm tainicile căi pe care fără șovăire merge Istoria spre îndeplinirea celor ce trebuie să fie"³⁷.

La rubrica *Cronica socială*, se cerea înființarea unei Universități populare în România întregită ("rolul unei Universități, fie ea și populară, este de a păstra cultul marilor înalțimi de gândire omenească în scopul de a ridica până la dânselle inimile și cugetele tuturor"); marele act național era apreciat ca "momentul cel mai

solemn din istoria neamului românesc - momentul în care încetează istoria țărișoarelor îmbucătățite, robite și umilite de către vecini, când începe istoria nouă a unui popor întregit, definitiv constituit într-un stat, care stat, orice-ar fi să se întâmple, trebuie să rămână deplin stăpân pe destinele lui...³⁸.

Opinia publică a avut un rol deosebit de activ. Dincolo de accentele și nuanțele diferite, presa românească s-a pronunțat cu hotărâre pentru respectarea drepturilor naționale fundamentale, cucerite cu atâtea jertfe și sacrificii. Stau mărturie și articolele din presa ieșeană (noi am adus în discuție numai câteva), atenția cu care au fost urmărite evenimentele și, mai mult decât atât, intensă implicare în marea angajare națională.

NOTE

1. Vezi, pe larg, *Afirmarea statelor naționale independente unitare din centrul și sud-estul Europei (1821-1923)*, București, Editura Academiei Române, 1979; Viorica Moisuc, *Acte fundamentale ale statutului politico-juridic al României în perioada 1918-1920*, în *Probleme de politică externă a României 1918-1940*. Culegere de studii, II, București, Editura Militară, 1977; Constantin Botoran, Ion Calafeteanu, Eliza Campus, Viorica Moisuc, *România și Conferința de pace de la Paris (1918-1920). Triumful principiului naționalităților*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1983; Ion Agrigoroaiei, *Rolul și locul României în relațiile internaționale din perioada interbelică*, în *România în istoria universală*, I, Iași, Editura Universității "Al.I. Cuza", 1986.

2. Victor Atanasiu, Anastasie Iordache, Mircea Iosă, Ion M. Oprea, Paul Oprescu, *România în primul război mondial*, București, Editura Militară, 1979, p. 137 și urm.; Ion Cupșa, *Armata română în campaniile din 1916-1917*, București, Editura Militară, 1967, p. 178 și urm.; *România în relațiile internaționale 1699-1939*, Iași, Editura Junimea, 1980, p. 402 și urm.; *România în anii primului război mondial*, vol. I, București, Editura Militară, 1987, p. 384 și urm.

3. *Iași 1600-1859-1918. Aspecte ale luptei pentru unitate națională*, Iași, Editura Junimea, 1983, p. 213-304.

4. Constantin Kirîțescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, vol. II, s.a., p. 4.

5. Vezi *Iași 1600-1859-1918...*, p. 305 și urm.; A. Loghin, *Iașul în istoria constituirii statului național unitar român*, în "Analele științifice ale Universității <<Al.I. Cuza>> Iași. Istorie", fasc. I, 1969, p. 53-54.

6. *Opinia*, 4 martie 1918.

7. *Idem*, 28 martie 1918.

8. *Mișcarea*, 30 martie 1918.

9. *Neamul românesc*, 15 aprilie 1918.

10. *Timpul*, 29 martie 1918 și *Opinia*, 31 martie 1918.

11. Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *Viața politică în România, 1918-1921*, ed. a II-a, București, Editura Politică, 1976, p. 15-16.

12. Arhivele Statului Iași, fond Rectoratul Universității, dosar 4/1919, f. 64.

13. Vezi și I. Agrigoroaiei, G. Calcan, M. Strugariu, *Unirea din 1918 și presa din orașul Iași*, în "Cercetări istorice", IX-X, Iași, 1978-1979, p. 451 și urm.; Eufrosina Popescu, *Ecoul unirii Transilvaniei cu vechea Românie în presa de dincoace de Carpați*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, Editura Academiei, 1968, p. 417 și urm.

14. *Ziua de ieri*, în "Evenimentul", 23 octombrie 1918.

15. *Hotărârile studențimii universitare*, în "Evenimentul", 25 octombrie 1918.

16. Puterile Centrale primeau lovituri decisive. La 24 octombrie/6 noiembrie, locul guvernului Al. Marghiloman a fost luat de guvernul prezidat de generalul C. Coandă, care a adresat, la 27 octombrie/9 noiembrie, un ultimatum trupelor de ocupație, cerându-le să părăsească teritoriul României în 24 de ore. În aceeași zi a fost dat decretul de mobilizare a armatei române împotriva Puterilor Centrale. Sfârșitul primului război mondial găsea astfel România în tabăra Aliatilor.

17. *Marea întrunire a profesorilor de la Universitate*, în "Evenimentul", 28 octombrie 1918.

18. *Ceasul Învierii*, în "Evenimentul", 30 octombrie 1918; vezi și articolul *O zi mare*, în același ziar, din 31 octombrie 1918.

19. I. Grigoriu-Havas, *Amintiri din 1859*, în "Evenimentul", 3 noiembrie 1918.

20. Gh. Ghibănescu, *Munții*, în "Evenimentul", 4 noiembrie 1918.

21. "Mișcarea", 31 octombrie 1918; A. Loghin, *Iași și Marea Unire din anul 1918*, în "Analele științifice ale Universității <<Al.I. Cuza>> din Iași. Istorie", t. XXIV, 1978, p. 59 și urm.

22. *Manifestarea națională a asociației feministe*, în "Evenimentul", 6 noiembrie 1918; Elisabeta Ioniță, *Femeile din România și Marea Unire din 1918*, în RA, supliment vol. XL, 1979, p. 203.

23. "Evenimentul", 8 noiembrie 1918.

24. *Iași 1600-1859-1918...*, p. 316-317; Scarlat Porcescu, *O prețioasă relicvă*, în "Cronica", 10 noiembrie 1978.

25. Vezi, în "Evenimentul", articolele: *Capul lui Mihai Viteazul* (8 noiembrie 1918), *Comemorarea lui Mihai Viteazul* (10 noiembrie), *Comemorarea lui Mihai Viteazul și ideea Unirii* (14 noiembrie) și "Neamul românesc", 12 noiembrie 1918.

26. "Evenimentul", 14 noiembrie 1918.

27. "Mișcarea", 26 octombrie 1918.

28. "Opinia", 26 octombrie 1918.

29. Arhivele ~~Ștefan cel Mare~~ Iași, fond Rectorat Universitate, dosar 1/1918, f. 278.

30. "Evenimentul", 17 noiembrie 1918.

31. Vezi relatările din "Mișcarea", 19 noiembrie 1918.

32. *La Alba Iulia. Adunarea Națională a românilor din Transilvania*, în "Mișcarea", 15 noiembrie 1918.

33. "Evenimentul" și "Mișcarea" din 15 noiembrie 1918.

34. "Viața românească", vol. XLII, anul XII, Iași, 1920, p. 167. Desigur, se poate comenta pe larg acest fragment. Precizăm aici numai că, în anumite forme, s-au întrezărit mai de mult împrejurările în care se va realiza unirea tuturor provinciilor românești.

35. *Ibidem*.

36. *România în anii primului război mondial...*, vol. II, p. 747.

37. "Viața românească", vol. XLII, anul XII, Iași, 1920, p. 324.

38. Em.A. Costin, *O Universitate populară*, în "Viața românească", vol. XLIII, anul XII, Iași, 1920, p. 120.

THE GREAT UNION ECHOS IN THE LOCAL'S PUBLICATIONS

SUMMARY

In this study, the author analyses the echos of the Great Union through the local/regional press. He presents some of the most interesting and important articles on this theme. The study contains references about several publications: "The Romanian Life", "The Opinion", "The Event", "The Time" etc.

O NEOBIȘNITĂ "RECENZIE" SEMNATĂ DE DR. RUDOLF WAGNER

Mircea Grigoroviță

În cunoscuta revistă "Der Südostdeutsche" (Anul 46, nr. 12 din 15 dec. 1995), care apare la Augsburg, a apărut la rubrica "Buch und Kultur" un articol, care, după titlu, ar fi trebuit să fie o recenzie a unei cărți publicate de cel ce scrie acum aceste rânduri: Mircea Grigoroviță: "Învățăământul în nordul Bucovinei (1775-1944)". Titlul a fost tradus: *Der Unterricht in der Nordbukowina*. De la bun început trebuie spus că traducerea titlului nu reflectă exact sensul acestuia. "Nordul Bucovinei" nu este identic cu "Bucovina de Nord" (Nordbukowina). Atunci când spunem "Nordul Bucovinei" accentuăm că este vorba de o singură Bucovină cu nordul și sudul ei, pe când denumind teritoriul "Nordbukowina" punctăm existența a două Bucovine: cea de nord și cea de sud. Deosebirea este esențială. Or concepția subsemnatului este că există o singură Bucovină, chiar dacă cele două părți aparțin acum unor state diferite. Apoi se poate spune că "învățăământul" putea fi tradus în limba germană mai bine prin "Unterrichtswesen".

Originalitatea absolută a lui R.W. constă în aceea că, după propria lui mărturisire, nu a citit întreaga carte, ci având la dispoziție câteva pagini xeroxate, unde era citat numele lui, face câteva observații marginale în legătură cu aceste pagini disperate. Un procedeu, fără îndoială, straniu.

Dar să vedem ce acuzații i se aduc autorului cărții românești și ce i se poate răspunde strict științific.

Prima obiecțiune adusă (de altfel și profesorului M. Iacobescu) este aceea că am calificat într-un anumit fel negativ atitudinea lui R.W. față de poporul român. Dar nimeni nu i-a cerut lui R.W. să fie un prieten al poporului român, un filo-român, nu i s-a cerut nici să fie neutru, echidistant față de acest popor, dar i se poate pretinde ca din punct de vedere științific să fie strict obiectiv sau măcar să încerce să fie. Dar prin activitatea sa R.W. nu a dovedit această strădanie! (El este revoltat că s-au publicat despre el anumite date biografice, denumite de el în limba ucraineană "Babski - Baiki"). Dar în această citare datele au fost furnizate chiar de R.W. în cartea sa: *Alma mater Francisco - Josephina. Die Deutschsprachige Nationalitäten - Universität. Festschrift zum 100. Jahrestag ihrer Eröffnung 1875*. Herausgegeben von Rudolf Wagner. München. Verlag Hans Meschendorfer. 1975). Este oare o crimă de a aminti, chiar după R.W., că acesta s-a născut în Galiția și că a studiat la universitatea românească din Cernăuți? (Acestea sunt "Babski - Baiki"?). În legătură cu datele despre Aurel Onciul furnizate de R.W., acuzat fiind

de R.W. că nu le cunosc, într-adevăr mărturisesc că nu le cunosc, fiindcă sunt false. Nu este adevărat că A. Onciul a fost arestat în anul 1918 la Iași și că a avut după aceea domiciliu forțat la București, de unde a revenit la Cernăuți după moartea sa!!! Adevărul este următorul: la Iași A. Onciul a avut câteva zile domiciliu forțat la un hotel (1918) dar n-a fost deloc arestat, apoi a avut toată libertatea și s-a stabilit la București, unde a profesat avocatura. În momentul de față nu se știe unde îi este mormântul. Interesant în legătură cu A. Onciul este că R.W. este și ghicitor de gânduri la distanță: știe deci ce știu și ce nu știu despre A.O.!!!

Foarte grav este atunci când R.W. îmi răstălmăcește afirmațiile, fiindcă bănuiesc că totuși le-a înțeles sensul. În volumul citat al lui R.W. apare un studiu cu totul supradimensionat: *Die Ukrainistik an der Universität Czernowitz*, care însă nu tratează decât foarte puțin tema indicată de titlu, studiul prezentând cu totul altceva: o istorie foarte subiectivă, necorectă a Bucovinei, considerată ca patrie de totdeauna a ucrainenilor care timp de 400 de ani au fost supuși românizării în timpul stăpânirii moldovenești, atunci fiindu-i răpite poporului ucrainean cele mai valoroase forțe spirituale !??? Ce are de a face oare această viziune a istoriei Bucovinei cu "Ucrainistica la Universitatea din Cernăuți"? Am luat poziție contra acestui abuz de pagini și nu împotriva unei prezentări obiective, care ar fi oglindit munca științifică dusă de catedra de ucrainistică de la universitatea bucovineană. Ce se poate spune despre aserțiunea lui R.W. că sunt contra prezentării ucrainisticii de la universitatea bucovineană. Despre autorii articolului menționat, Basil Kolotylo și dr. Iwan M. Nowosiwsky, aflăm tot din cartea editată de R.W. că sunt bucovineni, că amândoi au studiat la universitatea românească din Cernăuți și că în 1940 au plecat în Germania. Dintr-o altă sursă suntem informați că Iwan Nowosiwsky a fost bursier al universității românești. Publicarea acestui articol în forma cum a apărut este încă o dovadă de lipsă de respect a lui R.W. în unele cazuri față de adevărul istoric.

În apărarea tezelor sale, considerând că se situează pe aceeași parte a baricadei, R.W. îi citează, de-a dreptul straniu, pe acad. Radu Grigorovici și pe "duiosul cronicar al Bucovinei", Em. Grigorovitz. Este de fapt o întreprindere riscantă și nereușită. R.W. susține că aflându-se alături de Radu Grigorovici și Em. Grigorovitz se află într-o societate românească bună. Într-adevăr societatea este foarte bună, numai că R.W. nu se află în această societate. Sunt de părere că R.W. nu i-a citit atent pe nici unul din cei doi. R.W. se referă la articolul lui Radu Grigorovici: *Bucovina, fereastra către vest a Moldovei*. Dar articolul lui R.G. tratează numai câteva aspecte ale problemei și nu problema în toată complexitatea ei. Dar se pare că W.R. a trecut foarte ușor peste un pasaj, care exprimă foarte bine esența articolului: "Nivelul de trai și de civilizație, urbanizarea, industrializarea și tehnologizarea agriculturii și zootehniei se accentuează și se stabilește un contact solid cu una din marile culturi europene, cea germană. Dacă ne-am opri aici cu judecata, bunicii și părinții noștri s-ar răsuci în mormintele lor. Căci această occidentalizare s-a plătit scump de către românii din teritoriul Bucovinei". (Este

vorba de dezastrul demografic al românilor bucovineni). Ce are de spus R.W. despre această afirmație foarte justă? Corespunde oare ideilor sale ?* Iar Em. Grigorovitză, care de tânăr a părăsit Bucovina în nici un chip nu poate fi considerat drept un aliat post-mortem al cercetătorului german. Respectul și dragostea pentru cultura germană nu se pot identifica cu dragostea pentru imperiul habsburgic, ultima nefiind de găsit nici la Radu Grigorovici, nici la Em. Grigorovitză. Ultimul, notează Constantin Loghin, ne arată, cuprins de o vădită mâhnire cum orașele Bucovinei, ca Cernăuți, Rădăuți, Storojineț etc. mai păstrau până prin jumătatea a doua a secolului trecut un pronunțat caracter românesc, însă treptat elementele străine au înăbușit elementul autohton românesc. Sunt foarte curios de unde știe R.W. că îl apreciez pe Radu Grigorovici la pag. 130, căci în această pagină numele lui R.W. nu apare, deci acesta nu posedă această pagină, dacă vrem să-l credem că se află numai în posesia paginilor, care îl privesc?

R.W. este foarte alergic la noțiunea de "germanizare". Ca o dovadă că administrația habsburgică nu dorea germanizarea Bucovinei este faptul că lui Aron Pumnul i s-a oferit o catedră de limba română la Liceul "german" din Cernăuți (de altfel singurul liceu din Bucovina acelor vremi), când acesta s-a refugiat din Transilvania din cauza ungurilor. Dacă habsburgii ar fi dorit "germanizarea", ei n-ar fi putut fi constrânși să înființeze la Cernăuți o catedră de limba română!! Este într-adevăr o opinie foarte "interesantă". În afară de aceasta, între 1861 și 1863 procesele-verbale ale Dietei Bucovinei, după R.W., erau scrise în limba română cu litere chirilice, ceea ce ar dovedi că "limba română era atunci încă în dezvoltare, până când apoi Aron Pumnul a pus alte accente". Aici există două obiecții: R.W. trebuia să expliciteze ce se înțelege prin punerea altor accente, iar afirmația că limba română se afla într-o evoluție este un nonsens, fiindcă orice limbă se află în permanență într-o continuă evoluție. Urmează la R.W. o comparație cu limba germană, care era deja pe atunci o limbă "mondială" (*Weltsprache*), menționându-se și că ucrainenii nu erau de loc obsedați să învețe limba română. Dar oare ucrainenii, care domiciliau în Bucovina din timpul stăpânirii moldovenești nu cunoșteau limba română?

Foarte ironic, dar cu o ironie cu totul deplasată și care este fără obiect, R.W. crezându-și poate cititorii analfabeți în materie de istorie a culturii, scrie nici mai mult nici mai puțin că germanii probabil au vrut să se autoromanizeze întrucât limba cursurilor universităților era până la mijlocul secolului trecut limba latină. Dar foarte probabil că R.W. știe foarte bine de ce era așa! Și ca să fac și eu o observație inutilă voi aminti că Paracelsus a fost acela care a ținut primul cursuri în limba germană la Universitatea din Basel în 1526/1527. Predominarea limbii latine a fost zdruncinată din 1687, când Christian Thomasius și-a ținut cursurile în limba germană la Universitatea din Leipzig. Cam în același timp se țineau cursuri în limba germană la Universitatea din Jena, iar din 1711 aproape nu exista profesor la Universitatea din Halle care să nu-și țină cursurile în limba germană.

În legătură cu înființarea Universității din Cernăuți, se face o observație

justă, dar care nu face cinste grupului etnic german. Propunerea pentru înființarea universității, care s-a formulat în Dieta Bucovinei și în Reichsrat-ul de la Viena, n-a venit din partea grupului etnic german sau a guvernului de la Viena, ci din partea naționalităților din Bucovina sub conducerea românului Constantin Tomasciuc. Și aici R.W. se mai îndepărtează de adevărul istoric: Pentru ca să aflăm cum s-au petrecut în realitate evenimentele este bine să se citească valorosul op al lui I.G. Sbiera: "Familia Sbiera după tradițiune și istorie și Amintiri din viața autorului" (Cernăuți, 1899). În legătură cu universitatea, R.W. falsifică de-a dreptul textul meu, insinuând, ceea ce n-am spus nicăieri, că Eudoxiu Hurmuzachi și ceilalți "Landeshauptmann"-i ar putea fi considerați drept "germanizatori"! Pe atunci un lucru devenise clar, mai mult decât clar, că dacă românii ar fi cerut o universitate de limba română, cererea ar fi fost refuzată categoric, singura opțiune posibilă pentru ca Cernăuții să devină centru universitar era o instituție de învățământ în limba germană! A fost o chestie de tactică, care a dat roade.

R.W. susține în continuare că eu aș fi supărat, întristat de remarca acestuia că românii nu ar avea înclinații pentru comerț și meserii. În cartea mea eu am apreciat numai că R.W. își permite ironii deplasate la adresa românilor. R.W. traduce cuvântul "deplasat" (care aici avea înțelesul de "nepotrivit") cu "überhebblich" (care înseamnă: prezumțios, orgolios, îngâmfat, fudul, trufaș), traducerea suferă deci! (Poate că nici nu ar fi de mirare! R.W. a plecat de 56 de ani din România și între timp a mai uitat limba română! Și ca dovadă că n-am dreptate, R.W. citează statistici de comercianți români și evrei, după "Istoria Bucovinei" de Emanuel Turczynski, situația fiind reprezentativă pentru 1910. Apoi R.W. afirmă că în 1930 situația era identică. R.W. uită să se refere și la situația comerțului și a meseriilor după plecarea majorității evreilor din România. De fapt în cartea mea arătăm că o piedică în calea frecventării școlilor profesionale de către români în Bucovina austriacă era faptul că școlile profesionale de meserii își țineau cursurile în limba germană, pe care copiii din păturile sociale de jos nu o stăpâneau. Dar societățile culturale românești au făcut tot ce le-a stat în putință pentru ca să se ridice din rândul românilor bucovineni și aceste categorii sociale foarte importante. Se uită azi de istoricii străini că de exemplu Cernăuții aveau înainte de răpirea din 1775 o populație majoritară românească și că existau și comercianți și meseriași români. (Vezi Alexandru Bocăneț: *Istoria orașului Cernăuți pe timpul Moldovei*, Cernăuți, 1939).

În sfârșit, R.W. ajunge la perioada interbelică, cerându-mi să-i răspund în legătură cu numărul școlilor primare cu limba de predare germană în Bucovina și cu încălcarea dreptului la autonomie culturală a germanilor din Bucovina, promisă de Iancu Flondor. În primul rând ar trebui ca R.W. să ne fi explicat în ce a constatat această îngrădire a germanilor, care le-a limitat dezvoltarea culturală liberă. Căci și aici adevărul este cu totul altul: Germanii, ca și toate celelalte naționalități, s-au bucurat de o neîngrădită libertate de a-și organiza viața culturală. La Cernăuți în perioada interbelică a existat la toate grupurile naționale o extraordinară

efervescență culturală, care se poate explica numai prin libertatea culturală care a existat atunci pentru toți, indiferent de origine etnică și religie! Iar printre cei care au urmat liceele românești la Cernăuți interbelici putem cita pe Paul Celan, Johanna Brucker, Immanuel Weissglas, Rudolf Rybiczka (liceul german din Cernăuți), Ludwig Rybiczka etc. Învățământul românesc liceal interbelic a fost de nivel european.

Acum îmi permit să pun și eu domnului dr. Rudolf Wagner două întrebări: 1) Cu ce drept moral a ocupat imperiul habsburgic Bucovina? Era acest teritoriu locuit în mare majoritate de etnici germani, care trebuia eliberat de sub stăpânirea Moldovei?; 2) Cu ce drept moral a colonizat imperiul habsburgic pământul românesc al Bucovinei cu populații străine de neamul românesc? Oare nu este răpirea Bucovinei în 1775? (Dar nu numai aceasta! Dar împărțirile repetate ale Poloniei etc.?) nu au fost un act imperialist de cotorpire? Ar fi mai bine ca întâi să luăm în considerare aceste probleme și apoi să discutăm celelalte teme legate de ceea ce în istoriografia românească se numește pe drept cuvânt "răpirea Bucovinei".

În "Învățământul în nordul Bucovinei" l-am citat pe R.W. la pag. 58, 59, 62, 86, 95, 129, 165, 167, 170, uneori ca sursă de informații, alteori pentru a-l combate. Aș fi fost foarte mulțumit, dacă R.W. ar fi citit întreaga mea lucrare și ar fi scris o veritabilă recenzie, nu un atac complet gratuit, exprimat prin fraze care nu reliefează nimic consistent. Această foarte neobișnuită așa-zisă recenzie inițial n-a surprins, fără însă să-mi producă nici o supărare. Doar am zâmbit cu îngăduință!

PETRE COMARNESCU ȘI LUCIAN BLAGA SUB ZODIA AFINITĂȚILOR ELECTIVE

Nicolae Cârlan

În contextul general al culturii românești perioada interbelică, scurtă contorsionată, dar extrem de densă și diversificată în împliniri de anvergură universală, reprezintă, la o privire detașată, în pofida confruntărilor multiple și cel mai adesea acute dintre direcții și orientări divergente, un veritabil loc comun pentru manifestarea celor mai deosebite poziții estetico-ideologice, culturale și artistice înregistrate vreodată la noi. Căci, oricât de tăioase, tensionate și antitetice vor fi fost polemicile care au angajat grupări și mari personalități ale vieții spirituale ale momentului și oricât de ireconciliabile vor fi părut și chiar vor fi fost atunci unele opoziții, acestea se vădesc astăzi a avea în ultimă instanță, un caracter desigur nu convergent dar, oricum, complementar, cu condiția să le abordăm prin prisma unității în diversitate, în pofida faptului că anumite extreme ne pot apărea ca de neîmpăcat (avangardismul și gândirismul, de pildă). Ne mulțumim totuși în această paranteză, să relevăm un singur aspect: Adrian Maniu, unul dintre întemeietorii revistei "Comtemporanul", va fi întâlnit ulterior în echipa de la "Gândirea".

În aceste condiții nu mai poate surprinde pe nimeni existența atâtor evidente similitudini de viziune și concepție în ideologia culturală și artistică promovate de doi dintre reprezentanții de marcă ai culturii și literaturii românești, ai gândirii filosofice interbelice - Lucian Blaga și Petru Comărnescu. Căci, deși situați pe aliniate nonidentice, ei ni se înfățișează ca solitari în ceea ce privește atitudinea, poziția față de valorile perene ale spiritului autohton. Faptul se explică, desigur, în principal, grație unui complex de afinități pendinte de acele imponderabile ale personalității umane, calificate, cel puțin de la Ghoete încoace, prin determinativul "elective", dar și prin coordonata filosofică a formației fiecăruia, ceea ce le-a permis accesul la o viziune lucidă, cuprinzătoare, obiectivă și de elevată perspectivă asupra manifestărilor spirituale aflate în plin proces de derulare, adică nedefinite și nefixate, deci neputând accepta o percepție sigură și categorică, neminată de riscul contrazicerii sau anulării ulterioare.

Demersul nostru nu-și propune radiografierea exhaustivă a interferențelor sau identităților marcate de traiectul evolutiv al fiecărui dintre cei doi oameni de cultură și artă exclusiv prin opera lor, ci pornește, în principal, de la un set de scrisori pe care și le-au adresat, reciproc, în perioada 7 ianuarie 1929 - 23 iunie 1944, cu referiri la repere din dinamica peisajului cultural din acea "epocă

labirintică" a culturii românești, cum caracterizează Dumitru Micu perioada interbelică.

Debutul relațiilor s-a produs în anul 1929, când lucidul june Petru Comărnescu îi consacră lui Lucian Blaga două articole publicate în "Vremea" (28 februarie) și în "Ultima oră" (24 februarie). Articolul din "Vremea", privind statura poetului, intitulat semnificativ, *Urișul din semne*, este un adevărat poem exegetic sau - mai bine - un eseu poematic, cu imagistica "inspirată" din universul liric al lui Lucian Blaga - *Poemele luminii* (1919), *Pași profetului* (1921), *În marea trecere* (1924) și *Lauda somnului* (1929), univers pe care Comărnescu nu-l explicitează analitic, ci doar îl sugerează prin grave acorduri lirice cu tonalitățile de orgă:

"A năvăli în soare, cântînd luminii, sprijinind pietrele de pașii prevestitori a umblet surd, căruia să-i răspundă cine din lumea-zid ar putea. Tristețea lui cine să o măsoare; umbletul lui cine să-l însemneze? Strigarea lui pe cine să cheme?

Soarele să-l privească nu putea. Luna nu se lăsa strânsă de mâinile întinse, în care doar pâinea se înțelege împărțită. Timpul, ceasornic de neschimbat, nu așteaptă popasul odihnei, precum sângele cuminenia pământului - sfârlează. Merse credincios și ager, spovedaniei slujind adevărul și cântecului de zori, strigătul cocoșului către zi.

Fum din mijloc de lumină s-a îndesat în ceara pământului și a dezgropat taine, păstrate în visele somnului, în vatra subconștientului, în mirosul vântului.

Cu vântul s-a înfrățit, cu vântul a mișcat frunzele, cu vântul a căutat norii și a sorbit gurile țărânei. Din ele revărsat-a zvonul inimilor putrezite, fosforul dinților de zimbri, geometria idolilor rotunjiți de ape, cutreierați de blestemul înăbușit în legendă.

Viața și-a tras-o în somnul viselor și i-a purtat pe spatele păsărilor, urechile în miezul pământului.

Curgerea apelor, trecerea vremii, umbletul vântului, uitarea visului, jalea poetului".

În cel de-al doilea articol, *Blaga dramaturgul*, Petre Comărnescu mai apropiat de uneltele criticului, investighează plasma poematice-mitologică a celor șase piese de teatru apărute între anii 1922-1927 și anume *Zamolxe* (1922), *Tulburarea apelor* (1923), *Daria*, *Fapta și pantomima*, *Învierea* (1925) și *Meșterul Manole* (1927). Fondul virtual și difuz al dramaturgiei lui Lucian Blaga este definit sintetic în acești termeni adecvați obiectivului abordat: "subconștientul metafizic prins în forma actualizată a mișcării dramatice, concepută ca o continuă întruchipare în evenimente sufletești pe care poetul le prezintă anonim și colectiv ca niște trăsături generale naturii omenești".

"Drama lui Blaga nu e nici rezolutivă și nici evolutivă. N-are început precizat, n-are spațiul fixat". Dramaturgul ne propune să trăim în colectivitate, metafizic, în mister: "protecția lăuntrică, dar cu stilizarea-i firească este calea esteticii sale". Abstractul și anonimatul, calității implicite colectivismului său spiritual. Tradiția și mitul, realități originare în continuu "spor", materializate prin simbol, căci, conchide

Petru Comărnescu, "simbolul este exprimarea lui Blaga."

După astfel de evaluări generice, Comărnescu porcede la definiri particularizatoare, surprinzând nota specifică a uneia sau alteia dintre piese fără a poposi, însă, în zona considerațiilor analitice decât în cazul dramelor *Meșterul Manole* și *Tulburarea apelor*, pe care exegetul le consideră "cele mai semnificative" și "mai valoroase". Astfel, Zamolxe este "un mister plin de păgânism dacic, în care mitul nu are acea forță care schimbă o legendă într-un concept sintetic, un basm într-o idee fundamentală".

Fapta și Daria impresionează prin "problematica lor freudiană, prin obsesiile subconștientului, prin realizarea lor scenică", în vreme ce *Învierea* rămâne "de un singular efect", calificat, din păcate fără substanță.

În "Ultima oră" P. Comărnescu se referise și anterior la creația lui Lucian Blaga, fapt pentru care acesta-i adresase mulțumiri protocolare printr-o misivă laconică din Berna (unde era atașat de presă la Legația Română), datată 7 ianuarie 1929, pentru ca la numai trei zile de la apariția articolului Blaga-dramaturgul să-i scrie din același loc, mulțumindu-i pentru "omagiul din *Ultima oră*". Să precizăm că la "Ultima oră", Comărnescu răspundea de pagina culturală și că integrala consacrare a acestei pagini lui Lucian Blaga se datorează în exclusivitate responsabilului de pagină. De altminteri, el își explică opțiunea prin "materializarea admirației pentru ceea ce scrieți", prin intenția lui Ventura de a juca *Meșterul Manole*, prin apariția volumului de versuri *Lauda somnului*. Dar corolarul acestor motivații vine din "înțelegerea și iubirea artei Dvs.", din "admirația unică pe care o port poeziei și gândirii Dvs.". (Scrisoarea datează din 26 februarie 1929). Iată de ce ne apare cu atât mai îndreptățită și corectă aprecierea lui Blaga din scrisoarea mai sus menționată: "Ai pus lucrurile așa de bine la cale, încât întregul nu putea să iasă mai bine decât a ieșit. Mai întâi: cele două puncte de vedere diametral opuse: Barbu - Pillat. Fiecare are în felul său dreptate. Adevărul meu e însă sinteza creatoare a celor două puncte de vedere. Așa cum această sinteză a fost subliniată în articolul d-tale". Și parcă anume ca să iasă în evidență mai pregnant fluxul afinităților care-i lega pe cei doi oameni de spirit reprezentativi fiecare în felul său pentru cultura românească, atașați unor poziții și orientării spirituale totuși divergente (democrat-raționalist, Petre Comărnescu, iraționalist, din stânga "Gândirii," Lucian Blaga), poetul notează despre articolul lui Comărnescu: "prea se potrivește cu tot ce gândesc eu însumi despre mine".

Pe un fond de aversiune anterior, declanșat și de atitudinea critică a lui Petre Comărnescu față de exagerările spre care se îndrepta "Gândirea" sub cârma lui Nichifor Crainic, articolul lui Comărnescu, ca, de altminteri, întreaga pagină din "Ultima oră", declanșează ceea ce acesta din urmă numește "incidentul Crainic". Este vorba despre reacția mentorului gândirist, publicată în "Rampa", unde se lansează în remarci nedrepte și ofensatoare la adresa unor confrăți pe care-i cataloghează drept "snobi literari care, indiferent dacă îl pricep sau nu, fac caz de literatura lui Blaga". E de observat că, în afară de Comărnescu, "snobii" cu care

încearcă a se răfui Nichifor Crainicul sunt: Ion Pillat (*Lucian Blaga și specificul românesc*), Ion Barbu (*Legenda somnului în poezia lui Blaga*), E. Bucuța (*Cronicarul de pe Vistula*). De remarcat că E. Bucuța și I. Pillat sunt "snobi" care, observă cu ironie Lucian Blaga într-o scrisoare trimisă lui Comarnescu la 4 martie 1929, "fac parte din chiar cercul <<Gândirea>>". Și tot cu acest prilej, Blaga înțelege să-și definească decis natura relațiilor cu Petre Comarnescu: "puțini scriitori mi-au arătat atâta prietenie ca d-ta" și "eu la rândul-mi am obiceiul să răspund la prietenie cu prietenie. Nu sunt deloc dispus să mai aștept ca să mă conving. M-am convins". (Pentru că a fost vorba despre o atitudine polemică, să nu pierdem ocazia de a evidenția, fie și parantetic, doar printr-un simplu citat, cum vedea Petre Comarnescu modalitatea și rostul polemicii în viața spirituală: "O polemică în jurul unei idei capitale, privitoare la realitatea românească, onorează totdeauna pe cei care o poartă și arată un nivel de civilizație înaintată. Chiar când o tabără sau două nu scapă de anumite regretabile ieșiri pătimașe, sau măcar de o anumită suficiență, care desigur că scad dar nu anulează valoarea dezbaterii ideologice").

În aceeași scrisoare (26 februarie 1929), Petru Comarnescu își avertizează prietenul: "Năjduiesc ca, în scurtă vreme, să arăt undeva pe larg cazul <<Gândirea>> și să se explice atitudinea mea firească și sinceră". Și, într-adevăr, în cele două numere ale publicației "Acțiune și reacțiune. Caiete semestriale de sinteză națională în cadrul secolului XX", editate de Petru Comarnescu (împreună cu Ionel Jianu, Mihai Polihroniade și Constantin Noica), aceasta întreprinde o analiză de pe poziții raționaliste, se înțelege, a revistei "Gândirea", ajungând la concluzia falimentului în pragul căruia aceasta se află după un deceniu de experiență, fiindcă, după "o fâlfâire a facultății de gândire, a devenit, prin accident, o tribună a unor idei sensibile, rostite subiectiv și capricios".

Referindu-se mai cu seamă la Manifestul "Crinul alb", care nu numai că se voia singura sinteză, dar se erija în unicul reper, neapărat infailibil al evoluției vieții spirituale românești, și respingând ideea înregimentării sub flamurile creștinismului autohtonizat, a întregii vieți spirituale românești, opțiunea lui Petru Comarnescu se îndreaptă spre suplețea concepției lui Lucian Blaga, pentru că "d-sa este într-adevăr pentru o nouă spiritualitate dar nu numaidecât creștină, ci una metafizică".

Din "sudul Franței", unde-și petrecea vacanța, Lucian Blaga solicită în iunie 1929 lui Petru Comarnescu să-i trimită publicația la Berna, solicitare reînnoită în aceeași lună de la Zermatt, pentru ca la 4 iulie să-i scrie din aceeași localitate: "Am primit "Acțiune și reacțiune". Le-am citit cu multă atenție și totodată cu interes. În ce privește critica <<Gândirii>> ce să-ți spun? Conține multe adevăruri, totuși ți-ai schimbat unele păreri despre lucrurile care nu se pot citi în revistă. În orice caz, îți mulțumesc din inimă pentru cuvinte despre mine. Când ne vedem ? Nu te oprești la Berna când treci spre Paris?" Întâlnirea avea să se producă peste trei ani, "când - notează Comarnescu în 1939 - Blaga era atașat de presă la Berna și a venit la Geneva, unde studiam eu, la Institutul pentru Liga Națiunilor, m-a căutat

și țin minte că două seri de vară ne-am plimbat prin preajma lacului Leman. Blaga-mi era îndatorat pentru pagina pe care i-o consacrasem în 1928 sau 1929, la "Ultima oră", pentru cele scrise de mine despre el și cărțile sale și se arăta foarte prietenos. Vorbea greu și rar, scoțând idei splendide. Eu, cu debitul meu accelerat, trebuie să fac îndelungi pauze spre a-l face să vorbească. Cu Blaga și pictorul Șirato am făcut cale mai anevoioasă eforturi de displicină pentru a-i asculta și a mă folosi din înțelepciunea lor".

Relațiile dintre cei doi cugetători nu se opresc, firește, aici. Petru Comarnescu, aflat la Los Angeles; în California, spre a-și pregăti și susține doctoratul în filosofie (1929-1931), urmărește devenirea operei lui Lucian Blaga pe care o comentează în scris, cu același entuziasm avizat.

Spre edificare, vom reproduce două pasaje din scrisoarea datată 8 iulie - o varitabilă microexegeză a dramei *Cruciada copiilor*, pe care o consideră "o neântrecută construcție dramatică, de nemăsurată originalitate, de impresionantă viziune și de românească problematică, pusă în culori de mit. Socot că te-ai menținut în puritatea înălțimilor metafizice. Nu vreau să-ți spun altceva decât, că prin această ultimă creație, depășești istoria literaturii române pentru a ajunge în cea universală. Așa cred și așa judec". Și așa a fost. Intuiția lui Petru Comarnescu nu a dat, cătuși de puțin, greș.

Odată cu trecerea timpului relațiile de amicitie se adâncesc și se consolidează, așa încât, la rugămintea lui Blaga, aflat la Viena, Petru Comarnescu se interesează în București de un editor pentru *Cunoașterea luciferică*, recomandându-i "Bucovina" sau "Vremea" și informându-l, totodată, de intenția lui I. Brucăr, filosof și istoric al filosofiei de orientare realist-raționalistă, de a "scoate o carte despre câțiva filosofi și sisteme, printre care Ricker, Otto Husserl, Heidegger, iar dintre români, Motru și Lucian Blaga". Îi sugerează să-i împrumute, la cerere, lui Brucăr continuarea la *Eonul dogmatic*, nepublicată, pentru completarea documentării, notificând: "...te declar aproape fenomenolog și metoda similară, dar nu identică, fenomenologiei". În răspunsul său Blaga menționează, între altele: "În chip cu totul excepțional, cu condiția să nu arate altora, afară de tine, aș fi dispus să să i-o dau pentru completarea studiului. Cred că noua mea lucrare adâncește mult, din punct de vedere epistemologic, tezele fundamentale ale *Eonului*. Pentru studiul său, i-aș da voie d-lui Brucăr să utilizeze *Cunoașterea luciferică* cum va crede de cuviință".

În 1933, *Cunoașterea luciferică* era deja în librării și Petru Comarnescu, prompt ca de obicei, o va recenza în "Revista de filosofie", pe care Blaga îl roagă, la 3 iulie 1933 să i-o trimită, firește, în Elveția.

Până în 1942 nu mai deținem vreun semnal al legăturilor dintre cei doi prieteni întru spirit. La 20 ianuarie 1942 Lucian Blaga, director al revistei "Saeculum", îi solicită oficial lui Petru Comarnescu colaborarea, care, însă, nu s-a produs, din motive necunoscute deocamdată, iar la 22 ianuarie 1943 îi anunță apariția iminentă a revistei "peste vreo 10 zile", cu un "excelent sumar". Dacă n-a

colaborat la revista "Saeculum", replică la "Gândirea" lui Nichifor Crainic, în schimb, Petru Comarnescu va urmări evoluția prietenului său ca poet (v. *O nouă etapă în poetica lui Lucian Blaga*, în "Timpul", VII, 1943, 23 aprilie), ca dramaturg reprezentat pe scena Teatrului Național din Cluj și Timișoara (v. "Viața", 23 iunie 1943) și ca filosof, recenzându-i în "Revista Fundațiilor Regale", nr. 1, 1944, *Trilogia cunoașterii (Eonul dogmatic, Cunoașterea luciferică, Cenzura transcendentă)* și de fiecare dată, Blaga nu întârzie cu scrisorile de mulțumire, neuitând să-și reînnoiască invitația pentru colaborarea la "Saeculum".

Testimoniile acestor relații, pilduitoare mai ales pentru vremurile de azi, inundate de confuzie și înverșunare, între doi cugetători, oameni de cultură și artă de exemplară valoare, aflați pe poziții ideologice nonidentice, care se regăsesc într-un flux convergent când este vorba de susținerea valorilor perene ale spiritului, se opresc la data de 23 iunie 1944. Neamul românesc se află într-un moment al existenței sale, practic în fața unui înspăimântător dezastru iminent și, în scurtă vreme, lunga noapte roșie avea să se aștearnă apăsător și catastrofal asupra acestui colț de lume ce părea abandonat, *sine die*, nu numai de marile și trecătoarele puteri ale pământului, dar chiar de însăși puterea supremă care guvernează cosmosul.

Blaga și Comarnescu vor străbate și ei acest infern, fiecare pe cont propriu, pe cât se pare, suportând cu stoicism vicisitudini a căror gravitate mai mult o bănuiam sau o intuim (unii dintre noi), revenind în câmpul vieții spirituale, în mod public, atunci când condițiile draconice ale comunismului păreau a-și schimba caracterul diabolic. Cum s-a văzut, a fost numai o aparentă "schimbare la față", un răgaz pentru schimbarea mijloacelor primitive de coercițiune cu altele mai subtile rafinate, dar nu și mai puțin infernale, prin care sistemul politic atât de straniu al comunismului ținea parcă cu tot dinadinsul să demonstreze că principala sa menire pe această lume este să ucidă libertatea de manifestare a spiritului uman, restul fiind, probabil, considerate amănunte.

1. Blaga, Lucian, *Correspondență (A-B)*, ediție îngrijită și comentarii de Mircea Cenușă, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1989.

2. Cărlan, Nicolae, *Petre Comarnescu publicist*, în "Septentrion", Societatea pentru Cultura și Literatura Română în Bucovina, anul II, nr. 4-5, aprilie 1991.

3. Comarnescu, Petre, *Kalokagathon*, (Antologie de Dan Grigorescu și Florin Toma. Studiu introductiv și note de Dan Grigorescu și o mărturie de Valeriu Râpeanu), București, Editura Eminescu, 1985.

4. Comarnescu, Petre, *Chipurile și priverile Europei*, ediție îngrijită și prefațată de Traian Filip, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980.

5. Crohmălniceanu, Ov. S., *Literatura română între cele două războaie mondiale*, vol. I, București, Editura Minerva, 1972.

6. Gruia, Bazil, *Blaga inedit. Amintiri și documente*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1974.

7. Micu, Dumitru, *"Gândirea" și gândirismul*, București, Editura Minerva, 1975.

8. Ornea, Z., *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, București, Editura Minerva,

1980.

**PETRU COMARNESCU AND LUCIAN BLAGA
SOME ASPECTS OF ONE CORELATION**

SUMMARY

This study is based on the eloquents testimonies. The author tries to reveal the relations between two of the most remarcable personalities of the Romanian culture: Lucian Blaga and Petru Comarnescu (corelation who was demonstrated through the important and new documents).

"VECHIUL" VEST ȘI "NOUA" ISTORIOGRAFIE AMERICANĂ

Emma Porfireanu

În prezent, istoria Vestului sălbatic este una dintre temele cele mai controversate în istoriografia americană. Cel care a provocat disputa a fost un tânăr pe nume Frederick Jackson Turner, pe atunci proaspăt membru al catedrei de istorie de la Universitatea din Wisconsin. În 1893, el a prezentat la conferința anuală a Asociației Istoricilor Americani o lucrare ce a rămas pentru mult timp baza teoriei privitoare la cucerirea Vestului sălbatic, intitulată *Semnificația frontierei în istoria Americii*. La vremea ei, a produs senzație în rândul slujitorilor muzei Clio. În viziunea lui Turner, înaintarea spre Vestul Statelor Unite s-a făcut treptat, fiecare etapă deschizând o nouă "frontieră". Experiența cuceririi acestui spațiu a influențat decisiv caracterul și spiritul poporului american, mai mult decât descendența sa europeană. Spre deosebire de imigranții de pe "Mayflower", cuceritorii Vestului american au avut de înfruntat un mediu geografic cu totul nou. În acest context, Turner a privit Vestul ca pe un proces, mai mult decât ca pe o simplă regiune geografică în care natura și cultura s-au întâlnit. Rezultatul acestei osmoze a fost un nou om, individualist, curajos, determinat să cucerească și să îmblânzească sălbăticia preeriilor americane. Frederick Turner a publicat în 1923 o altă lucrare de răscruce, *Semnificația secțiunilor în istoria Americii*, în care discuta diferențele regionale (secționale) din cadrul Statelor Unite. Un alt istoric, Walter Prescott Webb, profesor la Universitatea din Texas, i-a întărit teza prin publicarea în 1931 a lucrării *Vestul American, un miraj perpetuu*. În opinia sa, ariditatea a diferențiat Vestul de restul țării și i-a determinat evoluția, dându-i o personalitate distinctă.

Turner și Webb au fost criticați de istorici, mai ales după cel de-al doilea război mondial. Interpretarea lor prin prisma mediului geografic a fost considerată limitată, discriminatorie la adresa populației indiene sau a rolului femeilor în cucerirea Vestului. Lor li s-a atribuit vina de a fi inițiat așa-numitul "mit al Vestului sălbatic" și imaginea acestuia: cowboy-ul singuratic și generos, aducător de justiție și creator al democrației americane. Istorici ca Robert Athearn și scriitori ca Wallace Stegner au încercat să distrugă acest mit literar. Totodată, Stegner remarcă faptul că așezarea coloniștilor în Vest nu determina întotdeauna crearea unor comunități agricole, așa cum sugera Turner, ci a dus în unele locuri și la apariția unor așezări urbane.

Cel mai nou val de istorici care și-au construit argumentele împotriva tezei lui Turner a apărut la începutul anilor '90. Provenind din generația Vietnamului, Patricia Limerick, Richard White, Donald Worster, Peggy Pascoe sunt numai câteva

nume din "noua istoriografie americană". Ei se declară împotriva falsei imagini a Vestului colonizat de bărbați albi care au pus bazele democrației americane, a ideilor de individualism și libertate, atât de dragi Noii Lumi. În opinia lor, Vestul a fost atât un loc cu realizări, cât și unul cu eșecuri. Multe zone au rămas fără locuitori din cauza disperării și sărăciei acestora (așa-numitele "orașe-fantomă"). Totodată, Vestul a fost o regiune în care diferite grupuri, nu numai populația albă masculină, ci europeni și asiatici, prostituate și mame au făcut eforturi de supraviețuire într-un mediu nou și dur.

Richard White, de exemplu, considera că indienii originari din această regiune au avut o viziune diferită asupra zonei. Pentru ei, natura nu era neprietenoasă sau sălbatică. Ei i-au înțeles caracteristicile și s-au străduit să se adapteze mediului, în loc de a încerca să-l transforme. Pentru alții veniți, Vestul a însemnat un loc sălbatic care trebuia schimbat și îmblânzit. Prin acțiunea lor, ei au modificat caracteristicile naturale ale locului.

Un alt istoric, Donald Worster, se referă la Vest ca la o "societate hidraulică", în care irigațiile și barajele au afectat negativ habitatul natural și solul.

În acest peisaj istoriografic, un loc aparte îl ocupă teza soților Popper. Ei pretind că Vestul american nu este propice agriculturii și insistă pentru deprivatizarea pământului. Rezultatul final va fi o rezervație naturală de tipul celei din estul Africii, în care să fie crescuți din nou bizoni, cerbi, câprioare și alte animale.

În concluzie, scrierea istoriei acestei regiuni a Statelor Unite a cunoscut diferite etape, în funcție de locul pe care Vestul l-a ocupat în cadrul națiunii. De la "marele deșert american" al lui Zebulon Pike (1806) până la teza lui Turner referitoare la frontiera americană și la "noua istoriografie americană" este un drum lung. Termenul de "frontieră" nu a fost încă scos din uzul istoricilor, deoarece fiecare parte subliniază numai un aspect particular al istoriei și geografiei Vestului. De aceea, opiniile lor trebuie privite ca niște contribuții valoroase la construirea imaginii reale a Vestului. "Cearta" istoricilor nu înseamnă că oamenii nu vor cunoaște niciodată adevărata față a Vestului american. Noi documente și fapte așteaptă să fie descoperite și adăugate la istoria acestei regiuni a Statelor Unite.

Scurtă istoriografie a "noilor" istorici ai Vestului:

Patricia Nelson Limerick, *Moștenirea unei cuceriri. Trecutul necercetat al Vestului american* (1987).

Richard White, *"Este ghinionul și nu al meu". O nouă istorie a Vestului american* (1991).

Donald Worster, *Sub cerurile Vestului. Natură și istorie în Vestul american* (1992), *Imperii-râu* (1994). *Drumuri. Spre o nouă istorie a Vestului* (1991). *Sub un cer deschis. Regândind trecutul Vestului american* (1992).

DOCUMENTE

**ȚINUTUL SUCEAVA LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA DUPĂ
UN IZVOR INEDIT (UNELE ASPECTE ECONOMICE ȘI DEMOGRAFICE)****Constantin Șerban**

Data de 7 mai 1775 a intrat în istoria ținutului Suceava ca un moment epocal, nu numai de importanță administrativă ci și de importanță națională. Este momentul încheierii Convenției dintre Curtea din Viena și guvernul otoman prin care Înalta Poartă a cedat, fără a avea dreptul s-o facă, Imperiului habsburgic teritoriul Bucovinei și când fostul ținut Suceava a fost sfărțec în două, fiind împărțit între cele două mari puteri europene¹. O lună mai târziu avea să ia ființă o comisie mixtă austro-otomană care a delimitat noua frontieră de nord a Moldovei², operație care a durat mai bine de un an de zile³.

În comparație cu situația anterioară anului 1775 noul ținut al Sucevei, din nordul Moldovei, avea în noile condiții create, o formă cam ciudată și anume semăna cu o imensă elice cu trei aripi din care cele din partea de vest și sud mai groase. Încercând să facem o delimitare a noilor sale hotare constatăm că în partea de nord acestea porneau de la apa Siretului la sud de orașul Siret de unde coborau spre sud urmând o linie sinuoasă la o depărtare de râul Siret între 10-35 km. până la satul Chilișeni. De aici hotarul se îndrepta spre vest, trecând pe la sud de Udești și Vulturești, pe la nord de Horodniceni, pe la sud de Drăgoiești, pe la nord de m-rea Slatina și Găinești, pe la sud de Ostra, pe la nord de Holda, pe la est de Crucea (deci urma culmea muntelui Stânișoara), pe la nord de Chiril, Dorna, Sasul, oprindu-se la vârful Tămău. De aici hotarul se îndrepta spre sud-vest pe la vest de Drăgoiasa până la izvoarele Borcei afluent al Bistriței, unde intra pe teritoriul actualului județ Neamț. Din acest loc hotarul coincidea în bună parte cu actuala limită de sud a județului Suceava până la nord de Drăgoiești (jud. Neamț) iar de aici pe valea Moldovei până la nord de Tupilați (jud. Neamț) de unde lua direcția spre nord-est până la apa Siretului pe care o atinge în apropiere de Mogoșești (jud. Iași). Hotarul de est al noului ținut Suceava se afla în 1775 dincolo de apa Siretului între Cosmești (jud. Iași) limita sa de sud și Nihoreni (Rep. Ucraina) limita sa de nord adică pe o lungime de aproape 180 km. și pe o lățime de circa 15-20 km. intrând astfel pe teritoriul ținuturilor Botoșani, Hârlău și Iași⁴. Noul ținut al Sucevei poseda aproape 200 sate și numai două așezări urbane (Fălticeni și Burdujeni). Până nu de mult cea mai veche evidență statistică și

împărțire administrativă a ținutului Suceava în noua sa structură data din primii ani ai secolului al XIX-lea. E vorba de datele din *Condica liuzilor* din 1803, un valoros izvor statistic prin excelență fiscal dar și cu elemente economice și sociale, în sensul că el cuprinde și date relativ la dezvoltarea agriculturii, meșteșugurilor, la clasele și categoriile sociale. Din punct de vedere administrativ, ținutul Suceava se împărțea atunci în șase ocoale și anume: Berhometile, Siretul de Sus, Siretul de Jos, Moldova, Șomuzul și Muntele⁵.

În cele ce urmează ne vom referi la un alt izvor inedit care ne procură date noi privind structura ținutului Suceava la sfârșitul secolului al XVIII-lea pe baza căruia se pot face și unele considerații de natură economică și demografică. Materialul documentar menționat se compune din două piese: o hartă⁶ și o "descriere topografică"⁷. Dacă despre prima piesă s-a mai scris până în prezent, dar în linii generale⁸, cea de a doua n-a făcut până în prezent obiectul unei cercetări speciale. Harta la care ne referim are proporții impresionante (108 foi de 42x62 cm. adică total 28,232 m.p.), ridicată la scara de 1:28.000 stânjeni, a fost alcătuită în anii 1788-1790 în timpul războiului austro-ruso-turc din 1787-1792 de către un corp de ingineri civili austrieci sub comanda unui căpitan (Hora von Oztellowitz) din Regimentul bănățean de graniță și cuprinde numai o parte a teritoriului Moldovei și anume ținuturile Suceava, Roman, Neamț, Bacău și Putna adică teritoriul pe care au staționat trupele austriece în susnumitul război. În comparație cu alte hărți din secolul al XVIII-lea aceasta se impune prin concepția cu totul modernă care a stat la baza alcătuirii ei. Așa, de exemplu, formele de teren sunt redată cu hașuri, iar celelalte elemente geografice cu semne topografice specifice și valabile și în zilele noastre (de exemplu pentru păduri, pășuni, vii, localități, grădini, mori, fântâni, biserici, ape, căi de comunicații principale și secundare etc.)⁹.

În ceea ce privește "descrierea topografică", alcătuită într-un termen mai scurt (1788-1789), ea cuprinde pentru fiecare localitate următoarele rubrici: numele localității, numărul caselor, numărul locuitorilor de sex masculin, capii de familie impozabili, persoanele supuse la prestație, efectivul animalelor de tracțiune (cai și boi), distanța dintre localități calculată în ceasuri, starea localității, starea clădirilor din localitate, pădurile și crângurile, fânețele, mlaștinile, smâncurile, bălțile (iazurile, râurile și pâraiele cu indicarea naturii malurilor, adâncimii, lățimii, vitezei, natura fundului etc.), drumurile, cărările, potecile, munții, dealurile, colinele etc.

O comparație între cele două piese documentare (hartă și descrierea topografică), din punctul de vedere al conținutului, ne duce la concluzia că în hartă au fost incluse și unele porțiuni din sfera teritoriului ținutului Suceava, adică și din Bucovina ocupată de austrieci, (orașele Siret și Suceava, precum și satele: Șcheia, Sf. Ilie, Ițcani, m-rea Zamca, Dragomirna, Pătrăuți, Stroești, Drăgoiești, Stupca, Ilișești, Litenii mici, Metocul armenesc de la Hagigadar, Corlata, Misești, Zăhărești, Lisaura, Ipotești, Bosancea, Răusenii, Stulpicani, Slătioara, Dorna Candreni, Vatra Dornei, Poiana Stampei, Stăneștii de Sus și de Jos, Grăboavele, Poieni,

Șerbănești, Călinești lui Ianachi, Plutonița, Tarnița, Chiril, Băișești, Capu Codrului, etc. Sunt apoi localități din celelalte ținuturi vecine, de exemplu din ținutul Botoșani: orașul Botoșani, satele Bricoești, Calmuș, Hrițcani, Călinești, Văratec, Corun, Slobozia Vorona, etc. din ținutul Cărligătura: Tg. Frumos, Prigoreni, Soara, Gănești, etc.

Harta ne mai oferă indicații prețioase relativ la situația economică a ținutului Suceava. De exemplu întinsele sale păduri care ocupau atunci o suprafață mult mai mare decât azi^{9bis}, la mlaștinile din lunca Siretului, la cursul principalelor ape din zonă (Suceava, Moldova, Bistrița, Șomuzul Mare și cel Mic cu afluenții lor, pe malul cărora se aflau de multe ori instalate mori de măcinat cereale, dar și pive pentru băut sumane precum și steampuri pentru sfărâmat piatra și minereul) de exemplu la Cotârğași 4 mori înjugate 2 câte 2, pe apa Niagra o moară, la Baia 4 mori înjugate 2 câte 2, o moară la Dolhasca pe Șomuzul Mare, o moară pe apa Râșca la m-rea cu același nume, la Huși o moară pe Șomuzul Mare, la Telești 3 mori în apa Șomuzului, la Tupilați 3 mori, etc.

Pe hartă sunt însemnate de asemenea ogoarele localnicilor, în fâșii paralele, în apropiere de sat, de exemplu la Chilișeni, Baia, Vereșani, Lentesti. Așa cum s-a mai amintit, localitățile sunt indicate cu gospodăriile locuitorilor și grădinile ce le înconjurau, pe baza cărora se pot face unele estimări demografice pentru fiecare localitate în parte. Tot atât de importante sunt datele relativ la drumuri. O primă observație relativ la drumuri este aceea că la 1790 când a fost terminată harta exista în ținutul Suceava o densă rețea de căi de comunicație că drumurile principale se aflau de o parte și de alta a apei Siretului și râului Moldova. De remarcat faptul că foarte rar existau treceri peste ape organizate ca podul plutitor (Uberfahrt) de exemplu, la satul Izvorul din Vale peste Siret, la Roșcani tot peste Siret, etc. În ceea ce privește drumurile, ele treceau apele în general pe poduri de lemn.

Cele mai interesante și valoroase date relativ la ținutul Suceava de la sfârșitul secolului al XVIII-lea le conține "descrierea topografică" unde au fost înregistrate circa 173 localități și 8345 case (adică o populație de aproximativ 41.725 locuitori)¹⁰. În privința numărului caselor cele mai puține s-au înregistrat la Poiana Pastie 3, Bărgăieni 4, Comârșani 5, Broșteni 6, Brăteni 8, ca și la Leutești, m-rea Boureni 9, iar cele mai multe în localitățile: Zvoriștea din Vale 260, Dumbrăveni 166, Vlădeni 163, Plopeni 145, Zamostie 142, Litenii mari 121, Grămești 106, Bersca 104; așadar Zvoriștea din Vale putea avea atunci circa 1330 locuitori¹¹. La vremea respectivă Pașcanii erau un sat cu 102 case¹², Dolhasca cu 60 case, Baia împreună cu Bogata 199 case¹³, Șoldăneștii 60 case. În ceea ce privește singurele așezări urbane acestea erau orașul Burdujeni cu 122 case (deci 610 locuitori)¹⁴, Fălticeni cu 229 case (deci 1145 locuitori)¹⁵. De observat că pe lângă orașul Fălticeni mai era și satul Fălticeni cu 50 case, iar pe lângă orașul Burdujeni figura și satul Burdujeni cu 123 case (deci cu o casă mai mult decât orașul cu același nume).

Ce fel de case erau în satele și orașele din Ținutul Suceava la sfârșitul secolului al XVIII-lea? În statistica efectuată la 1790 se fac deseori referiri privind natura materialului de construcție al acestora. În marea lor majoritate casele erau din lemn (von Holz), puține din ele având pereții din nuiiele (mit Ruthen geflochten) ca de exemplu în localitățile: Nihoreni, Turiatca, Pârâul Negru, Vețcani, Rușii lui Ciomârțani, Vlădeni, Siminice, Mitocul, Iari sau Prelipcea, Corocăești, Roșcani, Cornu Săliște, Glodina, Onișeni, Șoimărești. În rare cazuri se constată că peste aceste nuiiele de la pereții caselor se lipește lut pentru o mai mare rezistență și pentru a spori căldura acestora (mit Erden eingeschmiert) ca de exemplu la Suldești, Poiana Vădița, Șarul.

Cei care au alcătuit "descrierea topografică" au precizat și faptul dacă în localitatea respectivă existau sau nu biserici. Marea majoritate a celor 66 biserici din cele 179 localități erau construite din lemn (holzerne Kirche)¹⁶; în alte localități acestea erau din piatră sau cărămidă (die Kirche ist von guten Steine gemauert) ca de exemplu la Belilești, Zvoriștea din Vale, orașul Burdujeni, Plopeni, Horodniceni, Litenii Mari, Dolheștii de Sus, Baia, m-reă Slatina, m-reă Râșca, m-reă Pobrata, Forești, Ghermănești, m-reă Boureni, Pașcani, Cosmești. În privința bisericilor și mănăstirilor din piatră și zid se mai menționează uneori faptul că unele erau înconjurate de o incintă de zid, ca de exemplu la m-reă Slatina, unde mai exista și o casă a preotului¹⁷, la m-reă Râșca, la m-reă Pobrata, prevăzută și cu crenele (Schusslocher) ca și la m-reă Râșca.

Datele relativ la gospodăriile locuitorilor din sate și orașe sunt însoțite de amănuntul că acestea aveau garduri în general din lemn și starea lor proastă (Schwache, schlechte) sau bună (starke, solide). În fine, din când în când întâlnim în statistică mențiunea curților boierești (Edlhof) în diferite localități, lucrate în majoritatea cazurilor construite din lemn și starea lor proastă (schwachen, schlechten) sau bună (starken). Dat fiind însemnătatea acestor construcții le menționăm integral și anume în localitățile: Vlădeni, Dersca, Căndești, Călinești, Losna, Bălilești, Zvoriștea din Vale, Zvoriștea din Deal, Humeni, Berești, orașul Burdujeni, Plopeni, Salcea, Dumbrăveni, Horodniceni, Merești, Slobozia Hance, Bălusești, Bănești, Fântânele, Șoldești, Tudora, Litenii Mari, Giurgești, Petie, Huși, Șoldănești, Spătărești, Tâmpeschi, Dumbrăvița de Sus, Ciumălești, Movileni, Oniceni, Forăști, Dolhasca, Băiceni, Drăgușeni, Pașcani așadar 38 curți de boier¹⁸. Uneori curțile boierești erau construite și din piatră și cărămidă (Edlhof von guten Steinen solide gemauerte) la Zvoriștea din Vale, orașul Burdujeni, Spățărești, Plopeni¹⁹.

Altele erau lucrate parțial din lemn și parțial din piatră (Edlhof ist von unterher mir Stein aufgemauert der obere Theil aber von Holz) deci partea de jos din piatră iar cea de sus din lemn, ca de exemplu la Dumbrăvița²⁰. În schimb la unele curți boierești se utilizează o fundație înaltă din piatră de circa 1 1/2 stânjani (klafter) (Edlhof ist von der Erde auf 1 1/2 Klafter hoch genauert); în rest casa era din lemn, ca de exemplu la Horodniceni, Litenii Mari, Șoldănești, Drăgușeni, Pașcani²¹. În fine, în "descrierea topografică" se dau indicații privind existența unor

grădini mari în localitățile: Humeni, Ionășeni, Berești²², a unor instalații industriale, ca de exemplu mori de măcinat cereale (Mahlmuhlen): la Schinca erau 4, una la m-rea Slatina, una la Holda, una la Broșteni, două la Cotârğași, 4 la Tupilați²³, mori cu steampuri (Schurittmuhlen) la Broșteni, două la Cotârğași²⁴ și pive de bățut sumane (Stampfmuhle) una la Tupilați²⁵.

Un material de mare valoare economică pe care-l cuprinde "descrierea topografică" se referă la unele prevederi fiscale în sensul că pentru fiecare localitate sunt indicați capii de familie impozabili (Anzahl des manlichen Geschlechtes Steuerpflichtige Hausvater) adică cei supuși la impozitul capitației. Aceasta pe de o parte, iar pe de alta sunt indicați locuitorii supuși la prestație (An sonst Dienstbare). Așa de exemplu, în satul Turiatca erau 75 locuitori supuși la capitație și 53 la prestație. Tot așa în satul Dersca erau 56 supuși la capitație și 130 la prestație, la Căndești 4 la capitație și 17 la prestație²⁶, la Grămești 22 la capitație și 78 la prestație, la Zamostie 72 la capitație și 74 la prestație din totalul de 710 locuitori, la Zvoriștea din Vale 138 la capitație și 118 la prestație din 1300 total, la Adâncata 40 la capitație și 40 la prestație, în orașul Burdujeni 79 la capitație și 71 la prestație, iar în satul cu același nume 80 la capitație și 78 la prestație; la Horodniceni 38 la capitație și 58 la prestație din totalul de 480 locuitori, la Fântănele 36 la capitație și 74 la prestație, la Litenii Mari 25 la capitație și 118 la prestație, la Dolheștii de Sus 29 la capitație și 74 la prestație din totalul de 405²⁷. De asemenea se constată că la Oncești au fost supuși la capitație 4 locuitori și 28 la prestație, la Șoldănești 30 la capitație și 30 la prestație din totalul de 300, în orașul Fălticeni 254 la capitație și nimeni la prestație din totalul de 1145 locuitori; în schimb în satul cu același nume 39 la capitație și 31 la prestație. Merită amintit faptul că la Pașcani, pe atunci încă sat, 61 locuitori erau supuși la capitație și 42 la prestație²⁸. De remarcat apoi faptul că și în alte localități exista situația ca nimeni să nu fie supus la prestație, de exemplu la Leucușești, Buciumeni, orașul Fălticeni, Rădășeni, Dorna, Holda, Broșteni, Cotârğași, Râșca, Bogdănești, Berești, Rădeni, Oniceni, Forești, Dolheștii de Jos, Brăteni, Lespezile, Hârtoful, Checîn, Conțești, Moțca, Lunca, Chertești, Homnița, Broșteni, Bărgăieni, Căbuji, Drăgușeni²⁹. Cât privește exceptarea locuitorilor din ținutul Suceava de la capitație ea este semnalată în mult mai puține localități ca de exemplu Dumbrăvița de Sus, Comârșani, Lișcani, Secuieni, m-rea Boureni, Mitești³⁰. Oricum, fie la capitație, fie la prestație erau supuși locuitorii din aceste localități de excepție.

Tot atât de importante sunt și datele relativ la animalele de tracțiune (cai și boi) de exemplu se arată că la Stănești erau un cal și 16 boi, la Turiatca 10 cai și 144 boi, la Dersca 17 cai și 188 boi, la Lozna 57 cai și 204 boi, la cele 66 gospodării, la Bălișești 2 cai și 77 boi, la Zamostie 30 cai și 160 boi la 142 gospodării, la Zvoriștea din Vale 9 cai și 276 boi la 260 gospodării, la Mitoc 10 cai și 36 boi, la Dumbrăveni 20 cai și 104 boi, la Văratec 10 cai și 56 boi, la 38 gospodării, la Dolheștii de Sus 23 cai și 20 boi. În orașul Burdujeni numai 28 boi iar în satul cu același nume 8 cai și 76 boi. În orașul Fălticeni 57 cai și 60 boi iar

în satul cu același nume 27 cai și 156 boi, la Rădășeni 73 cai și 252 boi la 96 gospodării, la Baia împreună cu Bogata 15 cai și 368 boi la 199 gospodării, la Bogdănești 14 cai și 120 boi la 63 gospodării, la Boroaia 43 cai și 148 boi la 90 gospodării, la m-rea Pobrota 2 cai și 140 boi, la m-rea Slatina 9 cai și 12 boi, la Pașcani 35 cai și 140 boi³¹.

În multe localități, cum s-a mai arătat, sunt înregistrați numai cai sau numai boi ca de exemplu la Nihoreni 120 boi, la Molnița 11 boi, la Pârâul Negru un bou, la Botoșenița 2 boi, Slobozia lui Caraiman 20 boi, la Poiana Pastie 4 boi, la Rabia 14 boi, la Mierești 8 boi, ca și la Slobozia Hance, la Poiana Vădița 4 boi, la Săliștea 32 boi, la Vulturești 6 boi, la Hriațca 20 boi, la Oncești 12 boi, la Leucușești 20 boi³².

Iată acum localitățile în care au fost înregistrați numai cai (în afară de orașul Burdujeni) și anume Crucea 22 cai, Chirilu 12, Dorna 40, Șarul 12, Holda 11, Holdița 6, Broșteni 20, Cotârğași 11, Laiul 10³³, așadar localități din zona de munte. În fine, sunt și localități unde nu s-au înregistrat nici un fel de animale de tracțiune, ca de exemplu la Vețcani, Râșca, Dumbrăvița de Sus, Comârzani, Lețcani, Săcuieni, m-rea Boureni³⁴. O estimare a totalului animalelor de tracțiune din ținutul Suceava la 1790 ne permite să apreciem că atunci erau 1399 cai și 6759 boi.

Așa cum s-a mai afirmat, datele din "descrierea topografică" se referă și la alte elemente economice ca de exemplu: vegetația, rețeaua hidrografică, căile de comunicație, formele de teren deosebite. În privința vegetației se indică pentru fiecare localitate în parte sau pe grupuri de localități, ce fel de păduri erau în zonă; de exemplu în satul Nihoreni erau păduri înalte de stejar ca și în satul Niculcenii³⁵. Păduri de stejar mai sunt semnalate la Zvoriștea din Deal și din Vale, la Humeni, Ionășeni³⁶. În alte cazuri se arată existența pădurilor de foioase. De exemplu la Turiatca, Stănești, Vlădeni, Adâncata, Burdujeni sat și oraș, Horodniceni³⁷. Alteori se arată că pădurile erau tinere, ca de exemplu la Corocăești, Tudora, Roșcani, Șoldănești, Spătărești, Bogdănești, Pleșești, Broșteni, Pașcani³⁸. Din când în când se mai indică și existența esențelor arborilor ca de exemplu de mesteacăn la Mălini, de fag amestecat cu brad la Dorna, de fag amestecat cu stejar pe valea Moldovei, de conifere la Șarul, Holda, Holdița, Broșteni, Cotârğași, de conifere amestecate cu foioase la m-rea Slatina, de fag la Dolhasca³⁹. Cât privește pădurile mai mici, crângurile, acestea erau mai ales pe lângă satele din valea Siretului, a Sucevei, etc.⁴⁰.

De o deosebită importanță sunt și datele relativ la fânețe deoarece ele explică în bună parte modul de creștere a vitelor. Ele sunt semnalate în "descrierea topografică" aproape în toate localitățile cu deosebire că la unele din ele se afirmă că în majoritatea anului erau uscate și numai primăvara și toamna erau umede când zona respectivă era inundabilă și supusă precipitațiilor abundente ca de exemplu la Vețcani, Căndești, Losna, Zamostie, Vlădeni, la Burdujeni, la Adâncata, Mitocul, Plopeni, Bălușeni, Bănești, m-rea Slatina, m-rea Râșca, Miroslăvești, pe ambele maluri ale Sucevei, Siretului, Moldovei, Șomuzului, Bistriței, etc.⁴¹; la Baia,

Moișa, Laiul, Pleșești erau mai mult uscate⁴².

În privința apelor stătătoare au fost înregistrate bălțile, mlaștinile, smâncurile, dându-se inclusiv dimensiunile lor. Așa de exemplu la satul Zamostie exista o baltă mare, lată de 500 stânjeni și adâncă de 4-6 picioare (după spusele localnicilor), la Lozna balta de acolo avea 3-4 picioare adâncime, la Vlădeni balta avea adâncimea între 5 și 17 picioare în funcție de debitul de precipitație, la satul Baiceni sunt semnalate două bălți de 60 stânjeni lățime și 2 stânjeni adâncime ca și cele de la satul Boldești. La Pașcani era de asemenea o baltă mare de circa 200 stânjeni lățime și 2-3 stânjeni adâncime⁴³. Interesant că apa din aceste bălți era potabilă, adică bună de băut pentru oameni și animale. În anumite situații pe lângă astfel de bălți se aflau și mlaștini, smâncuri greu de trecut călare și cu pasul pe timp ploios, ca de exemplu cele de la Horodniceni, unde pământul era argilos⁴⁴.

În privința apelor curgătoare sunt indicate în "descrierea topografică" atât cele principale cât și cele secundare. Așa de exemplu Siretul la intrarea în ținutul Suceava și până la ieșire avea dimensiuni diferite; astfel la Turiatca și Stănești o lățime de 20-25 stânjeni, în zonă terenul fiind nisipos; din această cauză apa putea fi trecută prin vad cu piciorul și cu căruța mai ales pe vreme uscată. La satele Humeni și Bezești, Siretul atingea o lățime de 25-30 stânjeni, la Adâncata și Burdujeni 30 stânjeni, la Roșcani, Șoldănești și Tudora 35-40 stânjeni și adâncimea de 2-4 picioare, la Hârtoapele avea aceeași lățime dar adâncimea creștea la 6-7 stânjeni. Mai la sua, la Merișani, Mitești lățimea Siretului se reducea la 15-17 stânjeni iar adâncimea era de numai 5-6 picioare⁴⁵. Despre apa Sucevei se arată că la Fetești, Adâncata și Mitocul aceasta atingea o lățime de 50 stânjeni și o adâncime de 2-3 picioare, dar la Salcea lățimea sa era numai de 40 stânjeni și adâncimea de 2-4 picioare; despre malurile acesteia se arată că erau înalte iar fundul râului nisipos⁴⁶. Apa Moldovei în dreptul satelor Baia și Bogata avea o lățime care varia între 12-15 stânjeni pe timp uscat și de 100 stânjeni pe timp ploios. În schimb la Râșca, Bogdănești avea numai 20-30 stânjeni lățime și 2-3 picioare adâncime, fundul pietros și nisipos ca și la Săvești și Brusturi⁴⁷. Despre apa Bistriței se arată că în zona de munte aceasta avea fundul pietros și o lățime de 20-24 stânjeni (la Dorna) și o adâncime de 3-4 picioare, pe timp ploios și că nu se trecea decât pe pod; în schimb la Holda și Holdița aceasta avea o lățime de 9-10 stânjeni și 5 picioare adâncime⁴⁸.

Astfel de date sunt și pentru unele ape mai mici cum ar fi Adâncata de 1-1 1/2 stânjeni lățime și 1-2 picioare adâncime⁴⁹, Toplița de 1 stângen lățime și 1-2 picioare adâncime la satul Fântânele⁵⁰, Platoșița de 1 1/2 stânjeni lățime și 2-3 picioare adâncime la Boroaia și Filipești⁵¹, Șomuzul Mare la Oncești curgea printr-o vale cu multe bălți, având malurile când înalte, când joase⁵², etc.

În legătură cu apele curgătoare în "descrierea topografică" mai sunt indicate ici și colo podurile fixe și mobile, morile de măcinat cereale, ca de exemplu poduri de lemn peste apa Molnița la satul Nihoreni, poduri plutitoare la Zvoriștea peste Siret, pod de piatră la satul Mireni peste apa Adâncata, dar și poduri de lemn peste

aceeași apă. La Suceava erau atunci două poduri bune din lemn peste apa Sucevei din care unul acoperit cu șindrilă; un pod de lemn era și peste apa Toplița la satul Fântânele. Două poduri plutitoare funcționau la Roșcani peste Siret, alte două la Pașcani și alte două la Cosmești peste aceeași apă⁵³. Tot așa sunt semnalate o moară pe apa Valea seacă și două mori pe apa Bistrița⁵⁴.

În privința căilor de comunicație datele din același document confirmă în foarte mare măsură pe cele existente în harta lui Hora von Oztellowitz în ceea ce privește importanța și traseul lor; în plus se arată starea lor. De exemplu, șoseaua (Landstrasse) de la Burdujeni la Mireni era bună pentru căruțe grele⁵⁵, drumul pe la satele Roșcani, Șoldănești și Cornu trecea pe teren pietros și nisipos, ca și cel de la Bogata la Mălini, drumul peste muntele Farnicele era foarte greu pe potecă și pentru cai și pentru oameni, cel ce trecea pe la Holda și Cotârgași (în zona de munte) putea fi parcurs numai cu calul cu samar. La Fălticeni șoseaua mergea pe teren argilos; în general de-a lungul drumurilor erau poduri de lemn peste ape⁵⁶.

În ceea ce privește formele de teren (munți, dealuri, coline) la fiecare localitate sau grupuri de localități din aceeași zonă se precizează în "descrierea topografică" existența înălțimilor (Anhohe) care domină fie văile apelor, fie drumurile, fie localitățile respective. E de la sine înțeles că aceste date aveau un caracter strict militar.

La capătul acestei analitice expuneri ne permitem să tragem unele concluzii care se impun de altfel. Mai întâi trebuie să recunoaștem că ne aflăm în fața unui material documentar inedit de excepție care prin datele ce le cuprinde aduce știri valoroase relativ la situația geografică, economică, administrativă, demografică și chiar culturală din trecutul ținutului Suceava la sfârșitul secolului al XVIII-lea, care completează în mare măsură cunoștințele noastre de până acum.

În privința datelor economice ele se referă nu numai la semnalarea întinderii fondului forestier din regiune, a fânețelor, a numărului animalelor de tracțiune, a instalațiilor industriale cu caracter rural (mori, pive, steampuri), dar și la sistemul fiscal existent în acea vreme în această parte a Moldovei. Deosebit de importante ni se par și datele privind populația și numărul caselor; de altfel indicațiile de acest gen au și un caracter etnografic deoarece ni se arată și cum erau construite casele. Tot așa și cele privitoare la lăcașurile de cult, la reședințele boierești. De asemenea se păstrează nomenclatura așezărilor rurale din ținutul Suceava la 1790 din care unele au și dispărut între timp⁵⁷.

De aceea ne permitem să apreciem că deși datele înregistrate în "descrierea topografică" ca și în harta care o însoțește au un caracter cu totul special (adică militar) ele ne permit să avem o imagine cuprinzătoare asupra ținutului Suceava la 1790 care trebuie să fi exprimat în mare parte realitatea.

NOTE

1. *Documente Hurmuzaki*, vol. VII, pp. 150-161, 162-169; Istoria României, vol. III, București, 1964, p. 484; I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, 1991, p. 11, Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, I, (1774-1862), București, 1993, p. 75.
2. *Documente Hurmuzaki*, vol. VII, pp. 172-174, 183-185, 187, 191-193; suprafața teritoriului ocupat era de 171 mii ordinare (Idem, p. 198) adică 10441 km².
3. La 2 iulie 1776 a fost încheiată convenția de delimitare a noii frontiere; *Documente Hurmuzaki*, vol. VII, pp. 486-488, o listă a localităților din Bucovina ocupată, vezi Idem pp. 581-598 adică 5 orașe, 226 sate și 52 cătune, 28. mănăstiri, vezi și I. C. Bacila, *Răpirea Bucovinei și delimitarea spre nordul Moldovei*, Chișinău, 1931, pp. 12-20.
4. V. Ciurea, *Vechiul ținut al Sucevei*, București, D.a. p. 4.
5. Th. Codrescu, *Uricariul*, VII, Iași, 1886, pp. 242-256.
6. Biblioteca Academiei, Hărți D IX-2, Brouillon oder Original Aufnahme der fünf Moldaueschen districten, namlich des Zuzschawer, Roman, Niamtz, Bakeu und Putnauer Bezierkes ... unter der Direction des tetschbanatischen Granitz-Regimentz Hauptman Hora von Otzellowitz ...; N. Docan, *Lucrările cartografice despre războiul din 1787-1791*, București, 1911-1912, pp. 1276-1277.
7. Biblioteca Academiei ms. german 2 partea I și 2 Topographische Beschreibung der in Jahre 1788 und 1789 von der K.K.Armee in Besitz genommen fünf Moldaueschen Bezirken, partea I 1-54 secții, partea a II-a secțiile 55-107 fiecare secție corespunde la câte o planșă din harta menționată la nota 6.
8. V.Andrei, *Harta austriacă Otzellowitz din 1790*, București, 1943, pp. 1-7 extras din Revista geografică română, VI, fasc. I-II, 1943; M. Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice cartografice*, București, 1978, p. 187.
9. V.Andrei, *op. cit.* pp. 3-5.
- 9 bis. Constantin Șerban, *Fondul forestier din vestul Moldovei în secolul al XVIII-lea după un document inedit*, în Cercetări agronomice în Moldova. rezultate. recomandări, an XXII, vol 3 (87), Iași, 1989, pp. 181-184.
10. Biblioteca Academiei ms. german 2, partea I, f. 4-84.
11. Idem, f. 10.
12. Idem, f. 76.
13. Idem, f. 26.
14. Idem, f. 14.
15. Idem, f. 26.
16. Iată unde sunt aceste biserici: Nihoreni, Turiatca, Stănești, Vlădeni, Căndești, Călinești, Grămești, Zvořiștea din Deal, Berești, Siminicea, Adâncata, Mitocul, Mierești, Slobozia Hance, Belușeni, Benești, Fântânelele, Roșcani, Șuldești, Tudora, Rotunda, Săliște, Giurgești, Pleșești, Hriața, Hârtoșul, Huși, Tâmpeschi, orașul Fălticeni, Sasca, Mălini, Crucea, Șarul, Broșteni, Fântâna Mare, Negotești, Oniceni, Lipovenii lui Manole, Tătăruși, Băiceni, Boldești, Bălusești, Bădilița, Stolniceni, Lespezele, Hârtoapele, Chertești, Mitești, Tupilați.
17. Biblioteca Academiei ms. german, an 2, partea I f. 28.
18. Biblioteca Academiei ms. german 2, partea I, f. 6, 8, 10, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 46, 48, 50, 54, 76.
19. Idem f. 10, 14.
20. Idem f. 46.
21. Idem f. 16, 24, 54, 76.
22. Idem f. 10.
23. Idem f. 26, 28, 40, 84.
24. Idem f. 40.
25. Idem f. 84.
26. Biblioteca Academiei ms. german 2, part. I, f. 6, 8.
27. Idem, f. 8, 10, 14, 16, 20, 24.
28. Idem, f. 24, 26, 76.
29. Biblioteca Academiei ms. german 2, part.II, f. 24, 26, 40, 44, 46, 48, 52, 54.
30. Idem, f. 46, 54, 74, 84.

31. Idem, f. 6, 8, 10, 14, 18, 24, 26, 44, 46, 48, 76.
32. Idem, f. 4, 6, 8, 10, 16, 18, 22, 24.
33. Biblioteca Academiei ms. german 2, partea I, f. 30, 32, 34, 40, 50.
34. Idem, f. 8, 44, 46, 54, 74.
35. Idem, f. 4, 8.
36. Idem, f. 10.
37. Idem, f. 6, 14, 16.
38. Idem, f. 20, 22, 24, 44, 76.
39. Idem, f. 26, 32, 40, 47, 28, 48.
40. Idem, f. 18, 22.
41. Biblioteca Academiei ms. german 2, partea I, f. 8, 14, 24, 28, 47, 74.
42. Idem, f. 26, 44, 51.
43. Idem, f. 8, 12, 51, 53, 76.
44. Idem, f. 16.
45. Biblioteca Academiei ms. german 2, partea I, f. 6, 10, 14, 22, 53, 84.
46. Idem, f. 14, 18.
47. Idem, f. 26, 45, 47, 55.
48. Idem, f. 32, 40.
49. Idem, f. 14.
50. Idem, f. 80.
51. Idem, f. 47.
52. Idem, f. 24.
53. Biblioteca Academiei ms. german 2, partea I, f. 4, 10, 14, 20, 22, 77.
54. Idem, f. 26, 40.
55. Idem, f. 14.
56. Idem, f. 22, 26, 30, 41, 53.
57. T. Bălan, *Sate dispărute din Bucovina*, Cernăuți, 1937, 29 pag. de consultat și D. Olinescu, *Hărțile Bucovinei*, în *Bul. soc. geografice* XV, 3-4/1894, 8 pag.

ANEXĂ

L I S T A

localităților rurale și urbane din ținutul Suceava în anii 1788 - 1789
după "Descrierea topografică"

Nr. crt.	Numele localității	Numărul caselor	Locuitori de sex masculin		Animale de tracțiune		Observații
			Cap de familie imposabili	Supus la prestație	Cal	Bol	
1.	Nicoreny (Nihoreni)	37	8	120	-	120	case de lemn, căptușite cu nuiiele și șindrilă, biserica de lemn
2.	Turiatka (Turiatca)	91	75	53	10	144	case de lemn, căptușite cu nuiiele și șindrilă, biserica de lemn, proprietar: Vasile Holban
3.	Stenesty (Stănești)	17	7	14	1	16	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare proastă
4.	Seneutzy (Sinăuți)	24	7	13	4	20	case de lemn, garduri în stare bună
5.	Wledeni (Vlădeni)	30	20	8	11	12	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare proastă, curte boierească cu case de lemn, proprietar: Constantin Mareș
6.	Slobodsia (Slobozia)	13	6	2	2	4	case de lemn, garduri în stare proastă
7.	Molnitza (Molnița)	13	7	4	-	11	case de lemn, garduri în stare proastă
8.	Slobodzia lui Cholban (Slobozia lui Holban)	11	7	4	3	12	case de lemn, garduri în stare proastă
9.	Derska (Dersca)	104	58	130	17	188	case de lemn, garduri în stare bună, curte boierească cu casa de lemn

10.	Pereu Negru (Pârâul Negru)	30	2	24	-	1	case de lemn căptușite cu nuiiele și șindriilă, garduri în stare proastă
11.	Wetzkany	49	1	47	-	-	case de lemn căptușite cu nuiiele și șindriilă, garduri în stare proastă
12.	Nichultcheny	56	15	65	2	18	case de lemn, garduri în stare bună
13.	Kendesty (Cândești)	13	4	17	1	6	biserica de lemn, garduri în stare bună, curte boierească cu casa de lemn, proprietar: mănăstirea Dobrovăț
14.	Kalinessy (Călinești)	36	13	10	2	28	biserica de lemn, garduri în stare proastă, curte boierească cu case de lemn, proprietar: Ștefanache Gherghel
15.	Losna (Lozna)	66	65	1	57	204	case de lemn, garduri în stare bună, curte boierească cu casa de lemn
16.	Dobreneutz oder Hapey (Dobronăuți)	86	21	53	3	24	case de lemn, garduri în stare bună
17.	Slobosia lui Talpa (Slobozia lui Talpă)	16	8	6	1	4	case de lemn, garduri în stare proastă
18.	Belilesty (Băilești)	55	26	34	2	77	case de lemn, biserica din cărămidă și piatră, curte boierească cu casa de lemn, proprietar: Ilinca Palade
19.	Gremesty (Grămești)	106	22	78	4	28	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare bună
20.	Werpole (Verpola)	24	5	26	1	8	case de lemn, garduri în stare bună
21.	Rudesty (Rudești)	25	15	15	1	16	case de lemn, garduri în stare bună
22.	Werite oder Batoschinze (Batoșița Răzășească)	20	2	18	-	2	case de lemn, garduri în stare proastă

23.	Ruschi lui Tsciumertan (Rușii lui Ciomortan)	42	6	34	1	12	case de lemn căptușite cu nuiiele și șindriilă, garduri în stare proastă
24.	Samostie (Zamostie)	142	72	74	30	160	case de lemn, garduri în stare bună
25.	Sworiste din vale (Zvoriștea din Vale)	260	138	118	9	276	biserica din cărămidă și piatră, curte boierească cu casa din piatră și zid
26.	Sworiste din deal (Zvoriștea din Deal)	50	19	29	16	36	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare bună, curte boierească cu casa de lemn, proprietar: stolnic Ion Cheșu
27.	Slobosia lui Kereiman	34	18	12	-	20	case de lemn, garduri în stare bună
28.	Humeny	31	9	22	1	8	case de lemn, garduri în stare buncurte boierească cu casa de lemn, multe grădini
29.	Ionescheny (Ionășeni)	58	27	31	1	24	case de lemn, garduri în stare bună, multe grădini, sat de răzeși
30.	Beresty (Berești)	62	20	43	2	16	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare bună, curte boierească cu casa de lemn, multe grădini, proprietar: pitar Nicolae Calmuțchi
31.	Poyana Pastie (Poiana Pustie)	3	3	2	-	4	case de lemn, garduri în stare bună
32.	Vledeny (Vlădeni)	163	59	146	1	76	case de lemn căptușite cu nuiiele și șindriilă, garduri în stare bună
33.	Siminitche (Siminicea)	80	30	50	2	68	case de lemn căptușite cu nuiiele și șindriilă, biserica de lemn, garduri în stare bună
34.	Phetesty (Fetești)	70	15	70	4	44	case de lemn, garduri în stare bună
35.	Attenkata (Adâncata)	85	40	40	5	60	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare bună
36.	Mitokul (Mitocul)	45	27	15	10	36	case de lemn căptușite cu nuiiele și șindriilă, biserica de lemn, garduri în stare proastă

37.	Dorf Burduscheny (Burdujeni sat)	123	80	78	8	76	case de lemn, garduri în stare proastă
38.	Stadt Burduscheny (Burdujeni oraș)	122	79	71	28	-	case de lemn, biserica din cărămidă și piatră, garduri în stare bună, curte boierească cu casa din piatră și zid, proprietar: mănăstirea Burdujeni
39.	Mireny	23	10	19	2	22	case de lemn
40.	Plopeni	145	30	144	6	66	biserica din cărămidă și piatră, curte boierească cu casa din piatră și zid, proprietar: hatmanul Răducanu Roset
41.	Iary oder Prilepka (Prilipcea)	38	20	29	4	44	case de lemn căptușite cu nuiiele și șindrila, garduri în stare proastă
42.	Saltsche (Salcea)	118	24	110	3	32	case de lemn, garduri în stare bună, curte boierească cu casa de lemn, proprietar: lordache Hurmuzachi
43.	Seledscheny (Sălăjeni)	59	16	43	10	56	case de lemn, garduri în stare proastă
44.	Dumbreweny (Dumbrăveni)	166	56	110	20	104	case de lemn, garduri în stare bună, curte boierească cu casa de lemn, proprietar: vistier lordache Balș
45.	Chorodnitscheny (Horodniceni)	96	38	58	6	56	case de lemn, biserica din cărămidă și piatră, garduri în stare bună, curte boierească cu casa de lemn și fundație din piatră, proprietar: vistieroasa Maria Canta
46.	Rebeia (Rabia)	16	9	11	-	14	case de lemn
47.	Botesty (Botești)	30	16	14	2	16	case de lemn, garduri în stare proastă
48.	Mieresty (Merești)	20	5	15	-	8	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare proastă, curte boierească cu casa de lemn
49.	Waradikul	38	26	12	10	56	case de lemn, garduri în stare proastă

50.	Slobosia Hantsche	41	16	25	-	8	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare proastă, curte boierească cu case de lemn
51.	Korotkejesty (Corocăești)	31	26	7	6	36	case de lemn căptușite cu nuiiele și șindrilă, garduri în stare proastă
52.	Beluscheny (Bălușeni)	24	14	10	3	24	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare proastă, curte boierească cu case de lemn, proprietar: Vasile Stamate
53.	Benesty (Bănești)	64	28	36	1	16	case de lemn, biserica de lemn, curte boierească cu case de lemn, proprietar: spătar Ioan Cănanău
54.	Fontenellile (Fântânele)	110	36	74	6	56	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare proastă, curte boierească cu case de lemn, proprietar: pitar Iordache Cănanău
55.	Roschkany (Roșcani)	66	20	54	3	48	case de lemn căptușite cu nuiiele și șindrilă, biserica de lemn
56.	Schuldesty (Joldești)	103	19	100	4	36	case de lemn căptușite cu nuiiele și șindrilă, lipite cu pământ, biserica de lemn, curte boierească cu casa de lemn
57.	Tudora	44	44	101	3	84	case de lemn, biserica de lemn, curte boierească cu case de lemn, proprietar: stolnic Ioniță Varnav
58.	Pojana Weditza	16	4	14	-	4	case de lemn căptușite cu nuiiele și șindrilă, lipite cu pământ
59.	Korny (Corni)	16	8	13	2	8	case de lemn căptușite cu nuiiele și șindrilă
60.	Liteny Mare (Litenii Mari)	121	25	118	5	40	case de lemn, biserica de cărămidă și piatră, garduri în stare proastă, curte boierească cu case de lemn și fundație din piatră
61.	Retunda (Rotunda)	40	6	39	1	14	case de lemn, biserica de lemn, mănăstire de lemn

62.	Dolhesty din suss (Dolhești)	81	29	74	23	20	case de lemn, biserica de cărămidă și piatră, garduri în stare bună
63.	Seliste (Săliște)	41	14	39	-	32	case de lemn căptușite cu nuiele și șindrilă, biserica de lemn
64.	Glodina (Valea Glodului)	36	7	36	2	16	case de lemn căptușite cu nuiele și șindrilă, garduri în stare bună
65.	Wunturesty (Vulturești)	13	3	20	-	6	case de lemn, garduri în stare proastă
66.	Dschurdschesty (Giurgești)	25	7	24	3	12	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare proastă, curte boierească cu case de lemn, proprietar: Iordache Gherghel
67.	Cholturesty	18	4	16	1	6	case de lemn, garduri în stare proastă
68.	Pleschesty (Pleșești)	66	23	58	1	36	case de lemn, biserica de lemn
69.	Chreatzka (Hreățca)	50	15	39	-	20	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare proastă
70.	Ontschesty (Oncești)	34	4	28	-	12	case de lemn, garduri în stare bună
71.	Petie	48	33	15	2	60	case de lemn, curte boierească cu case de lemn, proprietar: Vasile Ciudin
72.	Chertopol (Hârtopol)	39	37	6	1	64	case de lemn, biserică de lemn
73.	Preotesty (Preotești)	101	36	80	1	68	case de lemn, garduri în stare proastă
74.	Chuschy (Huși)	54	14	42	2	34	case de lemn, biserica de lemn, curte boierească cu case de lemn, proprietar: clucereasa Safta Adănoaia
75.	Leukuschesty (Leucușești)	40	40	-	-	20	case de lemn, garduri în stare bună
76.	Scholdenesty (Șoldănești)	60	30	30	2	32	case de lemn, curte boierească cu case de lemn și fundație de piatră, proprietar: banul Bașota

77.	Speteresty (Spătărești)	80	54	26	7	120	case de lemn, garduri în stare proastă, curte boierească cu case de piatră și zid, proprietar: spătar Milu
78.	Tempesty (Tâmpești)	30	9	27	-	24	case de lemn, biserica de lemn, curte boierească cu case de lemn, proprietar: clucer Tudorache Ciurea
79.	Butschumeny (Buciumeni)	39	47	-	24	48	case de lemn, garduri în stare bună
80.	Stadt Foltischeni (Fălticeni oraș)	229	254	-	57	60	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare proastă
81.	Dorf Foltischeni	50	39	31	27	156	case de lemn, garduri în stare bună
82.	Oprischeny (Opriceni)	32	26	12	26	104	case de lemn, garduri în stare proastă
83.	Redescheny (Rădeșeni)	96	110	-	73	256	case de lemn, garduri în stare bună
84.	Lemescheny (Lămășeni)	60	62	8	51	132	case de lemn, garduri în stare bună
85.	Michiesty (Mihăiești)	40	20	28	2	28	case de lemn, garduri în stare bună
86.	Rotopenesty (Rotopânești)	70	33	42	2	54	case de lemn, garduri în stare bună
87.	Baya (Baia)	199	113	86	15	368	case de lemn, biserica de cărămidă și piatră, ruine
88.	Bogata	199	113	86	15	368	case de lemn
89.	Schinka	26	12	14	2	28	case de lemn, patru mori
90.	Saska (Sasca)	33	17	16	4	40	case de lemn, biserica de lemn
91.	Penseny	-	-	-	-	-	case de lemn
92.	Sucha (Suha)	126	57	69	17	172	case de lemn
93.	Meliny (Mălini)	-	-	-	-	-	case de lemn, biserica de lemn

94.	Kloster Slatina	43	13	30	9	12	case de lemn, biserica de cărămidă și piatră, casa preotului, incinta, o moară
95.	Geimesty (Găinești)	30	8	22	3	4	case de lemn
96.	Krutsche 1 Krutsche 2 (Crucea)	40	33	7	22	-	case de lemn, biserica de lemn
97.	Kirilu Koten (Chirilu)	24	15	9	12	-	-
98.	Dorna	64	64	-	40	-	case de lemn
99.	Scharul (Șarul)	38	16	12	12	-	case de lemn căptușite cu nuiile, șindrilă lipită cu pământ, biserica de lemn
100.	Holda	19	19	-	11	-	case de lemn, o moară
101.	Holditza (Holdița)	12	7	5	6	-	case de lemn
102.	Brosteny (Broșteni)	31	31	-	20	-	case de lemn, biserica de lemn, o moară, două pive
103.	Kotergaschul (Cotârgași)	12	12	-	1	-	case de lemn, două mori, două pive
104.	Rischka (Râșca)	54	57	-	-	-	case de lemn, biserica de cărămidă și piatră cu incintă, garduri în stare proastă
105.	Moischa (Moișa)	20	22	6	8	16	case de lemn, garduri în stare proastă
106.	Bogdenesty (Bogdănești)	63	74	-	14	120	case de lemn, garduri în stare proastă
107.	Fontina mare (Fântâna Mare)	25	14	16	5	44	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare bună
108.	Pleschesty (Pleșești)	16	14	6	3	28	case de lemn, garduri în stare bună
109.	Dumbrawitza de Sus (Dumbrăvița de Sus)	20	-	16	-	-	case de lemn, garduri în stare bună, curte boierească cu case de zid, acoperite cu țiglă, proprietar: pităreasa Maria Pătrășcoiu

110.	Dumbrawitză din Dschos (Dumbrăvița de Jos)	22	16	13	2	24	case de lemn, garduri în stare proastă
111.	Beresty (Berești)	80	81	-	50	140	case de lemn, garduri în stare proastă
112.	Redeny (Rădeni)	20	20	-	6	48	case de lemn, garduri în stare proastă
113.	Boroaya (Boroaia)	90	92	108	43	148	case de lemn, garduri în stare bună
114.	Ortschesty (Orțești)	22	16	6	-	16	case de lemn, garduri în stare bună
115.	Philipasty (Filipești)	15	4	16	-	6	case de lemn
116.	Tschumolesty (Ciumălești)	60	34	16	3	32	case de lemn, curte boierească cu case de lemn
117.	Kemersany (Comărzani)	5	-	7	-	-	case de lemn, garduri în stare proastă
118.	Mocholeny oder Movilenj (Movileni)	15	5	10	-	4	case de lemn, garduri în stare proastă, curte boierească cu case de lemn, proprietar: comisul Tudorachi
119.	Nicotesty (Negotești)	40	15	25	1	32	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare bună
120.	Ioniassa (Ioneasca)	35	11	17	1	24	case de lemn, gard de lemn, stare bună
121.	Rusch (Roșii)	42	33	9	11	64	case de lemn, garduri în stare bună
122.	Onitscheny (Oniceni)	50	57	-	30	88	case de lemn căptușite cu nuiile și șindrilă, biserica de lemn, garduri în stare proastă, curte boierească cu case de lemn, proprietar: spătar Grigore Bașotă
123.	Phoresty (Forăști)	54	50	-	28	100	case de lemn, biserica de cărămidă și piatră, curte boierească cu case de lemn, proprietar: medelnicearea Smarandoaia Canta
124.	Zolesty (Tolești)	24	18	7	5	28	case de lemn, garduri în stare bună

125.	Manoli Lippoweny (Lipovenii lui Manole)	29	18	17	-	62	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare bună
126.	Dolhesty din dschoss (Dolhești)	36	46	-	35	40	case de lemn, garduri în stare bună
127.	Dolhaska (Dolhasca)	60	40	20	3	92	case de lemn, curte boierească cu case de lemn, proprietar: ban lordache Cănanău
128.	Bobrata Kloster (Probota)	30	16	14	2	140	biserica de piatră, ruine, incintă, țigani
129.	Teterruschul (Tătăruși)	64	53	11	6	40	case de lemn, biserica de lemn, garduri în stare bună
130.	Breteny (Brăteni)	8	8	-	-	6	case de lemn
131.	Buda	36	6	30	1	20	case de lemn
132.	Sirtzelul (Sirițelu)	40	24	16	-	32	case de lemn, garduri în stare bună
133.	Laiul	16	10	8	10	-	-
134.	Beitscheny (Băiceni)	36	23	13	2	42	biserica de lemn, curte boierească cu case de lemn
135.	Beluschensty (Belușeni)	54	18	36	-	12	biserica de lemn
136.	Gura Bediliza	54	18	36	-	12	biserica de lemn
137.	Bediliza (Budelița)	54	18	36	-	12	biserica de lemn
138.	Boldesty	20	7	13	-	12	biserica de lemn
139.	Chermenesty (Ghermănești)	51	29	22	1	48	biserica de cărămidă și piatră
140.	Stolnitscheny (Stolniceni)	37	15	22	4	28	biserica de lemn
141.	Lepisile (Lespezi)	11	11	-	1	14	biserica de lemn

142.	Chertoapile	23	23	-	2	58	biserica de lemn
143.	Chetschin	103	103	-	19	56	
144.	Konzești (Conțești)	38	38	-	4	74	
145.	Wale Saka (Valea Seacă)	36	21	15	4	44	
146.	Lunka (Lunca)	45	27	18	15	30	
147.	Fontenilele (Fântânele)	16	7	9	2	14	
148.	Genstesty	31	18	13	4	36	
149.	Tokilele	22	13	9	7	30	
150.	Mozka (Moțca)	30	30	-	8	90	clădiri neînsemnate
151.	Lunka (Lunca)	16	16	-	1	10	clădiri neînsemnate
152.	Kertesty	19	19	-	3	12	biserica de lemn
153.	Homnitsa	20	20	-	4	28	incintă
154.	Prostien (Broșteni)	6	6	-	1	20	case de lemn
155.	Bergeieny (Bărgăieni)	4	4	-	2	4	incintă
156.	Letzkany (Lețcani)	18	-	18	-	-	incintă
157.	Kebuschy (Căbuj)	23	23	-	6	36	incintă
158.	Sekuieny (Săcuieni)	18	-	20	-	-	incintă
159.	Dreguscheny (Drăgușeni)	45	45	-	22	92	curte boierească cu case de lemn și fundație de piatră
160.	Schoimeresty (Șoimărești)	28	18	10	2	28	case de lemn căptușite cu nuiile și șindrilă
161.	Miroslewesty (Miroslăvești)	36	12	26	-	20	

162.	Nawrepesty (Năvrăpești)	22	19	1	7	48	
163.	Sotschi (Soci)	52	27	27	4	72	
164.	Kloster Boureny (Boureni)	9	-	9	-	-	biserica din cărămidă și piatră
165.	Brostieny (Broșteni)	27	23	17	7	36	
166.	Paschkany (Pașcani)	102	61	42	35	140	case de lemn, biserica de cărămidă și piatră, curte boierească cu case de piatră, proprietar: vistier Iordache Balș
167.	Sodomeny	49	29	21	18	62	-
168.	Kosmesty (Cosmești)	99	32	93	5	80	biserica de cărămidă și piatră
169.	Bledschesty (Blăjești)	39	24	19	8	38	-
170.	Nitesty (Mitești)	22	-	19	16	30	biserica de lemn
171.	Werescheny (Verișeni)	19	13	6	3	24	-
172.	Leutesty	8	4	4	-	6	-
173.	Tupilatzy (Tupilați)	46	30	16	-	60	case de lemn, biserica de lemn, patru mori, o pivă

N.B. La rubrica nr. 2 s-a redat numele localității așa cum a fost consemnat în catagrafie și pe hartă, iar în paranteză identificarea pe bază de documente. Identificarea proprietarilor localităților s-a făcut după catagrafia din 1803 (*Condica liuzilor*)

COMMISSIONSPROTOKOLL ÜBER DIE ERÖFFNUNG
DER KLOSTERGRÜFTE VON PUTNA

Ion Zugrav *

Vasile M. Demciuc

PREAMBUL

Mănăstirea Putna, vatră de istorie legendară, având rădăcini adânci și puternic înfipite în trecutul zbuciumat al neamului nostru, "Jerusalimul neamului românesc" (M. Eminescu), adăpostește mormântul lui Ștefan cel Mare, cu adevărat numit "altarul conștiinței naționale".

În mod firesc, mormântul viteazului domn a atras atenția cercetătorilor din timpurile moderne. În paginile următoare vom supune atenției cititorului traducerea integrală în limba română a rezultatului unei astfel de cercetări efectuate în 1856 de către reprezentanții regimului "chesaro-crăiesc" (*Kaiserlich und Königlich*). În anul 1856, când stareț la Putna era Artimon Bortnic, s-au deschis toate mormintele din biserica mănăstirii. Cu acest prilej s-a întocmit un proces verbal. Manuscrisul ce conține acest proces, în limba germană, este intitulat *Commissionsprotokoll über die Eröffnung der Klostergrüfte von Putna* (Procesul verbal al comisiei cu privire la deschiderea criptelor mănăstirești din Putna) și cuprinde 62 foi, scrise cu caractere gotice, alternativ, când *per extensum*, când pe o coloană de o jumătate de pagină. Acest manuscris este paginat în trei feluri: paginarea originală (1-31); a doua paginare, cu cerneală roșie, începând cu "42/2" și sfârșind cu "102/2"; a treia paginare, cu creionul, începând cu cifra 35 și sfârșind cu 96. Credem că ultimele paginări trebuie puse pe seama numerotării în continuare, după un alt document.

Foile manuscrisului sunt prinse cu șnur în două fire, galben și negru, sigilate la capăt cui trei sigilii particulare, imprimate în ceară roșie, ale unor membri ai comisiei, respectiv a egumenului Artimon Bortnic (cu inițialele A.B.).

Textul ne oferă informații privind măsurile de lungime folosite în acea epocă: piciorul sau "șuh"-ul vienez de 0,31608 m, indicat uneori numai cu un apostrof (') urmând după cifră și "Țol"-ul de 2,5 cm.

Textul prescurtat al acestui Protocol a fost tipărit de Franz Wickenhauser în *Geschichte der Kloster Voronetz und Putna*, Cernăuți, 1886, p. 80-96 și integral de K.A. Romstorfer, sub titlul *Die Eröffnung in der gr. ort. Klosterkirche Putna befindlichen Fürstengraber im Jahre 1856*, Cernăuți, 1904, 39 p.

În limba română este cunoscută o descriere-reportaj a lui Iraclie Porumbescu cu titlul *Desmormântarea domnilor Moldovei din catacombele mănăstirii Putna*, retipărită din "Gazeta de Moldavia", nr. 97, 98 din decembrie 1856 în Iraclie Porumbescu, *Scrieri*, Cernăuți, 1898, p. 46-61. O reproducere privitoare la "odoarele aflate în mormintele ctitoricești din mănăstirea Putna" aflăm și la D. Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 42-48.

Republicăm acest document - în prima traducere integrală românească - ținând cont de faptul că lucrările germane sau românești mai sus citate sunt astăzi rare și greu accesibile cititorului, revista noastră bucovineană aducându-i astfel și realizatorului traducerii, eruditului Ioan Zugrav un modest omagiu.

Nu am corectat greșelile de cronologie istorică sau de interpretare a evenimentelor, pentru ca cititorul modern să-și dea seama el însuși de stadiul științei istorice din veacul XIX. Cititorul le va putea depista și corecta ușor. Vom explica însă câteva cuvinte ieșite din uz: eruare (deranjare), capuză (acoperământ feminin de cap), nohot (năut), șarjă (metal topit), Reichszeug (țesătură imperială).

* Preot profesor doctor **Ioan Zugrav** s-a născut la 23 august în Românești-Suceava și a murit la 20 iulie 1982 în Suceava. A urmat cursurile Liceului clasic ortodox român din Suceava și ale Facultății de Teologie, Filosofie, Litere și Drept din cadrul Universității din Cernăuți. În anul 1919 susține teza de doctorat în teologie cu lucrarea *Încercările de unire de la Conciliul din Lyon (1274) până la cel din Firența (1434)* (publicată ulterior la Cernăuți în anul 1922). Activează în cadrul Institutului Catolic de la București (specializarea istorie), apoi la "Ecole de Chartes" din Paris. E secretar, misionar eparhial la Cernăuți (1937-1938), profesor de Liturgică și Pastorală la Facultatea de Teologie din Cernăuți (1938-1948). A colaborat cu studii și articole cu caracter liturgic, pastoral sau istoric la periodicele "Candela", "Luminătorul", "Mitropolia Moldovei și Sucevei", "Cuvântul Preotesc" (Rădăuți).

Vasile M. Demciuc

Proces-verbal cu privire la deschiderea criptelor mănăstirești din Putna

PROTOCOL

dresat, în temeiul înaltelor ordine emise de c.c. Guvern al Țării Bucovina, din 23 septembrie și 16 noiembrie 1856, nr. 15.140 și 19.357, cu prilejul deschiderii care este a se efectua la criptele mănăstirești din Putna, de către mai jos numita comisiune.

Putna, la 23 noiembrie 1856

Membrii comisiunii:

1. Concepistul gubernial, d-l Anton Schönbach, încredințat cu conducerea acestui act oficial.

2. Asesorul consistorial, d-l Teoctist Blajievici, desemnat de către Prea Cinstitul Consistoriu Episcopesc cernăuțean, ca împreună comisar.

3. C.C. inginer director de construcții, d-l Anton Röhl, însărcinat cu suprema conducere a procedurii tehnice la această deschidere.

4. C.C. medic districtual, dr. Vincenț Szymonowicz, destinat de a veghea la păstrarea necesarelor reguli sanitare.

Prezenți la comisune:

Prea cuviosul egumen al mănăstirii Putna, arhimandritul Artemon Bortnic, întregul "convent" - sobor al mănăstirii Putna, apoi alte persoane și vizitatori ocazionali ai mănăstirii.

Raport preliminar înainte de începerea lucrărilor oficiale

La raportul din 1/13 septembrie 1851, înaintat de actualul egumen din Putna, arhimandritul d-l Artemon Bortnic, către Prea Venerabilul Consistoriu Episcopesc Bucovinean, arătând că în mănăstirea Putna, conform cu existența mormintelor din biserică, odihnesc persoane istorice importante și anume:

1. Cel mai renumit erou român și ctitorul mănăstirii Putna, voievodul Ștefan cel Mare, mort în anul 1504.

2. Prima sa soție, principesa Maria, (sic!) sora principelui rus Simion, moartă în anul 1477.

3. A doua soție a sa, principesa Maria, fiica principelui moldov(enesc) (sic!) Radul, moartă în anul 1511.

4. Fiul și urmașul său, principele Bogdan, din a doua căsătorie, mort în anul 1517 și fiica sa mică Maria, moartă în anul 1518.

5. Doi copii mici ai lui Ștefan cel Mare: Bogdan și Petru, morți în anii 1479 și 1480.

6. Principele Ștefan, nepot al principelui Ion Petru, mort în anul 1527.

7. Principesa Maria, nora lui Ștefan cel Mare și soția lui Petru Rareș, moartă în anul 1529.

8. Apoi sunt aici înmormântați mitropoliții Sucevei Teoctist și Iacob, mort în anul 1778 și afară de aceasta mai mulți episcopi și boieri, ale căror pietre funerare nu se mai află. Numitul egumen continuă în raport, că după obiceiul existent, boierii și alți vizitatori importanți ai mănăstirii își exprimă dorința de a vedea sicriile și relicviile acestor renumiți membri familiari, precum este cazul în alte mănăstiri și cripte, la Kiev, Neamț etc. Dar, deoarece până acum nu se cunoaște unde se află intrarea la aceste cripte și morminte, nu s-a putut satisface această dorință.

Din tradiția orală, de la persoane marcante a aflat numitul egumen că intrarea la mormintele ctitorilor se află în pridvorul bisericii, el a făcut în acest caz chiar o încercare și, în prezența a trei frați din sobor, după ce a înlăturat nisipul, a aflat în intrarea bisericii, la o adâncime de 7 "șuhuri" un gang zidit cu cărămizi, aproximativ de o lățime de 2 "șuhuri", care se întinde către ușa bisericii și în care

s-au aflat și oseminte omenești. Acest gang ar fi astupat, neboltit, ci acoperit cu pietre mari plate și se trage de la deschizătura făcută până la mormântul principelui Ștefan, într-o depărtare de 9 stânjani ("Klafter").

Deoarece, însă, dintr-o scrisoare a mitropolitului Iacob, din 2 martie 7265/1757, aflătoare între documentele mănăstirii, care este anexată raportului egumenului, se cunoaște că în scrierile vremurilor trecute se păstrau și comori și că lucrurile prețioase și mărgăritarele amintite în această epistolă, au fost scoase din mormintele ctitorilor, atunci a sistat egumenul cercetarea în continuare, fără autorizație mai înaltă și fără prezența unei comisii menită pentru aceasta, a astupat deschiderea făcută și a pus la loc pavajul bisericii.

Raportul termină acest anunț cu observarea că, potrivit cu demnitatea numitei familii princiare, ar fi de dorit ca presupusele cripte să fie făcute accesibile prin excavarea unei intrări corespunzătoare, prin punerea unui chepeng ("falltüre") cu lacăt, apoi prin aerisirea și curățarea gangului subteran pentru a face posibil vizitatorilor mănăstirii, în acest chip vizionarea, cum este cazul la toate criptele din țară și străinătate, precum și s-ar putea să fie înmormântate după moarte și alte persoane sau puse în această criptă.

Acest raport a fost imediat îndreptat de către Consistoriul Episcopesc cernăuțean către anterior existentă c. c. conducere provizorie a țării spre cele legale. Dar, în condițiunile ocupațiunilor presante de altă natură, a redusului stat de funcționari tehnici, nu s-a dat curs unei acțiuni oficiale. Chestiunea însă a fost și a rămas obiectul unor legende misterioase în mănăstirea Putna, precum și în gura poporului și a deșteptat - abstracție făcând de venerarea pe care întreaga națiune a Bucovinei, a Transilvaniei, a Ungariei, precum și a învecinatelor Moldova și Valahia o nutrește față de timpurile istorice ale celui mai renumit principe a lor - și setea de știință a locuitorilor zeloși pentru o promovare generală și răspândire a faptelor memorabile ale unei țări care păstrează în ambele privințe atâtea momente importante, până în prezent însă a aflat atât de puțină tratare științifică - sistematică - și a devenit generală dorința de a cunoaște cu precizie locul de odihnă a acelei familii serenisime, al cărei cel mai renumit erou a ținut piept în veacul al XV-lea și al XVI-lea, mai întâi prin vitejia sa memorabilă istorică, cruzimilor și devastărilor tatarilor, a bătut 40 de bătălii și, în decurs de cei 47 ani de domnie a sa, a liberat țara Moldovei - de care ținea pe atunci Bucovina - precum și țările situate la apus, țări ale actualei monarhii austriace, de pustiirile barbariei asiatice și ale cărui oseminte le păstrează Bucovina actuală în criptele bisericesti ale mănăstirii, care a fost ctitorită de acest principe, pretins după o luptă victorioasă dată cu tătarii în câmpia Rădăușului, după documente sigure, însă, în orice caz, în anul 1466 după Hristos (6974) de la facerea lumii și care a fost înzestrată de acesta cu numeroase moșii, foarte prețioase veșminte și vase bisericesti, care există și astăzi, precum și cu foarte avantajoase privilegii.

Reinventarierea numitei mănăstiri din toamna anului curent, executată în urma emisului Guvernului țării și eruarea concomitentă a documentelor mănăstirești

care se referă la chestiunea prezentă, au prilejuit imediat subsemnatului c.c. concepist gubernial raportul anexat sub 2/2 către c.c. Guvern al țării, după care susinselele îndegetări din gură în gură se confirmă și se adaugă că monumentele funerare aflătoare în biserica mănăstirească care sunt executate de o mână artistică vorbesc pentru existența mormintelor numitului principe și ctitor al mănăstirii, Ștefan cel Mare și a familiei sale și că această presupunere se întărește prin o schiță, aflată în mănăstire, a istoriei acestui principe și a mănăstirii, în care schiță se induce textual: "Principele Ștefan cel Mare ar fi venit în stare bolnavă la Suceava, a murit acolo în anul 1504, 2 iulie a numitului an, a fost dus în plângerea generală a poporului și cu mare pompă la mănăstirea ctitorită de el, locul său preferat de petrecere, pe care l-a destinat în mod expres ca locul său de înmormântare..." că, însă, despre existența reală, precum și despre starea și conținutul acestor cripte, nici în mănăstire nu se pot afla documente, nici n-are cineva cunoștință sigură.

Referitor la acest raport s-a văzut prea onoratul c.c. Guvern al țării îndemnat, pe de o parte cu privire la memorabilitatea mondială a amintitului principe și a interesului pentru istoria țării a mănăstirii Putna, de la care, din cauza posesiunilor sale care se întindeau de la hotarele Ungariei - Transilvaniei - Galiției și ale celor moldovenești și peste acestea până la ținuturile Prutului la Cernăuți și Boian, înainte de ce au fost numite Bucovina, - au purtat numele *Teritoriul Putnei*, *Territorium Putnae* -, de aceea pe această mănăstire se bazează toate reminiscentele țării, în fine, însă și îndemnat cu privire la recomandarea, multiplu exprimată, din partea înaltului c.c. Ministru al Cultelor, de a cruța monumentele vechi și alte memorabilități istorice și a le păstra cu îngrijire, cu înaltul emis din 25 septembrie 1856, nr. 15.140, anexat sub 3/3, de a autoriza deschiderea propusă a criptelor existente sub biserica mănăstirească de la Putna și de a ordona subsemnatului c.c. concepist gubernial de a face pregătirile necesare pentru proiectata deschidere în înțelegere cu c.c. inginer de la Direcția Construcțiilor, d-l Röll și cu c.c. medic districtual al Rădăuțului, d-l dr. Szymonowicz - care au primit concomitent ordinul de a interveni la această lucrare oficială - imediat de a proceda la deschiderea oficială în comisiune, de a înainta înaltului c.c. Guvern al țării protocolul dresat cu această ocazie și de a raporta din trei în trei zile detaliat despre lucrurile memorabile din punct de vedere istoric și de altă natură, aflate aici.

Executării imediate a acestei lucrări oficiale i-a stat împotrivă, afară de împiedicarea prin alte lucrări oficiale ale membrilor desemnați pentru această comisiune și neterminarea capelei de iarnă de la mănăstirea Putna, a cărei executare definitivă se arăta cu atât mai necesară cu cât dacă lucrările de deschidere ar fi durat eventual mai mult, ușor s-ar fi putut stingheri serviciul divin din biserică, prin terminarea capelei serviciul divin ar fi continuat nestingherit de deschiderea criptelor, în această capelă.

După terminarea completă, s-a dat imediat către deja numiții membri ai comisiunii înaltul emis gubernial din 16 noiembrie 1856, numărul 19.357, sub 4/4,

de a păși imediat după sfințirea oficială a numitei capele, la începerea lucrărilor comisiunii și, totodată, de a se adresa către Prea Venerabilul Consistoriu Bucovinean cu provocarea de a trimite, pentru precauțiunea necesară la împlinirea acestui act important, din mijlocul său, a unui comisar la Putna.

Cu aceasta, deocamdată s-a încheiat. *Datum ut supra.*

Iscălit: *Schönbach k.k. Statthalterei concipist (m.p.)* (concepist la locotenența gubernială).

Continuat Putna, la 24 noiembrie 1856.

După sfințirea sărbătorească din partea domnului egumen, la 22 noiembrie a.c. a capelei de iarnă, în care nestingerit de deschiderea criptei, se continuă exercițiile religioase și după evacuarea de ieri - Duminică - comisiunea adunată, constând din membrii numiți la începutul acestui protocol, trece la începerea lucrărilor oficiale.

În pronaosul bisericii, unde, după indicațiunile monumentelor ridicate acolo și după pietrele funerare, ar trebui să fie următoarele cripte:

1. Mormântul principelui Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, decedat în anul 1517;
2. Mormântul principesei Maria, fiica aceluiași principe Ștefan cel Mare, decedată în anul 1518;
3. Mormântul nurorii lui Ștefan cel Mare și soției principelui Petru Rareș, principesa Maria, decedată în 1529 și
4. Mormântul principelui Ștefan, nepotul principelui Ștefan, decedat în 1527.

S-a scos, nu departe de ușa de intrare, de fier, în acest compartiment, o piatră puțin proeminentă, recunoscută ca indiciu pentru scopul propus și, sub atenta conducere a comisarului tehnic, spre cruțarea frumoasei pardoseli bisericesti, numita piatră și pavajul învecinat, într-o lățime de 3 până la 4 picioare, apoi mai departe, piatra calcaroasă din mijlocul pronaosului, de două picioare în pătrat de 6 "țoli" groasă, albă, granulată cu vine albăstrui - piatră amvon sau analoghion - umplutura de 3 "șuhuri" (aflată dedesubt) de nisip și 18 "țoli" de pământ moale amestecat cu nisip, ca prin aceasta să se ajungă la presupusa intrare a criptei, care presupunere s-a confirmat în curând prin capătul vizibil al unei bolți zidite, în care se afla o mică deschizătură acoperită cu o piatră calcaroasă, așezată ușor pe deasupra. Numita piatră de acoperire a fost imediat ridicată, iar deschizătura lărgită - cu observarea regulilor sanitare cerute -, după care, îndepărtându-se molozul pătruns, mai întâi s-a arătat o bucată de stofă țesută cu aur, apoi rămășițele complet putrezite ale unui sicriu confecționat din lemn moale. După decuparea numitei bolți, groasă de 6 "țoli", cu care ocazie, din precauție, s-a împins înainte un vas lung de lemn pentru evitarea deteriorării a desigur existentelor resturi mortuare, s-a arătat un mormânt lung în lumină, de 7 "șuhuri" la cap, de 24 "țoli" la picioare, de 21 "țoli" lat, de la talpa pavată cu cărămizi de 30 "țoli" înălțime, mărginit la cele două laturi longitudinale de pereți de cărămidă de

12 "țoli", iar la cele transversale de 6 "țoli" grosime al cărui talpă, constând din cărămizi neted tipărite și bine arse și în majoritate bine păstrate, se află la 7 "șuhuri" sub nivelul pardoselii bisericii.

Cu precauțiunea cerută și cu pietatea cuvenită seriozității acestei lucrări oficiale, comisiunea a trecut apoi imediat la eruirea cadavrului presupus, al cărui poziție se părea îndreptată, ca și cea a însăși bisericii, spre răsăritul soarelui, ca a simbolului învierii.

Deși mormântul părea că a rămas evident neatins, nu s-a aflat totuși până la partea de la piept a sicriului nici o urmă de cadavru. Totul devenise în decursul perioadei de mai mult de trei secole, după cum mărturisesc susinsele monumente, un pământ negru, ușor fărâmițos, umed.

Abia la nivelul amintit al pieptului, s-au aflat stofe mai solide, rămășițe ale unor veșminte foarte prețioase, apoi, în dreptul capului, de asemenea, resturi de costisitoare legături de frunte și de cap și unele obiecte de metal, din care cauză comisia s-a văzut obligată să ridice conținutul integral al mormântului într-o cuvertură mare de mormânt, aparținând bisericii - cu observarea continuă a considerațiilor cerute și înzestrată cu semnul sfintei cruci, cu îngrijire și cu neconținută luare în vedere a pietății. Și deoarece amurgul nu permitea mai mult o procedare în continuare, s-au depus amintitele relicve în naosul bisericii, sub încuietoare, în scopul cercetării din ziua următoare, după care s-au înmănat comisiunii cheile bisericii din partea egumenului.

Cu acestea s-a încheiat în această zi. *D.u.s.*

Iscăliți: Schönbach k.k. Statthaltereii - concipist, Blajevici Konsistassesor, Dr. Szymonowicz k.k. medic districtual, Röll Directions Inginer.

Continuat în 25 noiembrie 1856

Rămășițele mortuare aflate ieri au fost transportate, pentru a preîntâmpina orice profanare posibilă, în felul cel mai îndepărtat, într-o chilie potrivită mănăstirească, pe o masă acoperită cu o pânză albă, în prezența tuturor membrilor comisiunii, cea a egumenului și a mai multor frați conventuali și depuse cu îngrijire și cu observare continuă de mai multe ori a amintitei pietăți, s-a trecut la o cercetare serioasă dacă mormântul deschis este al unui membru al familiei lui Ștefan cel Mare, din amintitele monumente eclesiastice ale pronaosului - și dacă rămășițele funerare n-ar putea oferi în privința istorică și arheologică importante date materiale pentru posteritate și pentru știință, precum și pentru amintiri istorice, de care Bucovina este săracă.

Rezultatul acestei cercetări a fost următorul: de existența de odinioară a unui cadavru omenesc în numitul mormânt amintesc, sub masa generală de pământ negru, care nu mai răspândește nici un miros rău și care era amestecat cu fășii de lemn putrezit de la sicriu, numai cinci oase aflate de la mijlocul mâinii, trei dinți incisivi și doi dinți molari, apoi resturi amestecate cu moloz, toate oasele de o mărime și de o calitate au trebuit să aparțină unei persoane mature. Mai departe

s-au găsit următoarele resturi de veșminte mortuare și de podoabe.

1. Resturile unei broboade feminine, un fel de șal, al cărui mijloc consta din mătase, după culoare devenit de nerecunoscut și care pe latura longitudinală era înzestrată cu garnituri înguste, cusute însă cu franjuri la ambele capete, de 13 țoli lărgime, din fire de aur și de argint, delicat lucrate cu iglița. Aceste rămășițe de veșminte, cel mai bine păstrate, oferă o interesantă mostră de foarte frumos lucru de mână din timpul anterior.

2. Resturi ale unui acoperământ de cap feminin, din stofă grea de mătase, marginea podoabei de cap este cusută cu un găitan, pe suprafața căruia se află o cruce.

3. Mai departe, cadavrul prefăcut în pământ era îmbrăcat într-un fel de "baiaderă", care era confecționată din împletituri de mătase și aur cu mici nasturi în formă de clopoței, din metal prețios, nasturi în prezent complet distruși, apoi înfrumusețată cu franjuri de aur și mărgăritare. Mărgăritarele se află în stare de distrugere, de turtire.

4. Pe o fâșie de stofă s-au aflat, evident la piept, nouă bucăți de nasturi de argint în formă de clopoței, în diametru de 3/4 țoli de lucrare ajur, în majoritate acoperiți de cocleală, având nevoie de curățire.

5. În fine, două inele de aur, lucrare simplă, din care unul conține un turchiz, celălalt o așchie de rubin și e montat în relief.

Între timp, s-au continuat lucrările de săpături în biserică și, după ce s-au luat în păstrare grijulie pământul alterat și resturile descrise, fiecare îndeosebi, și s-au dus în biserică sub închietoare, comisiunea a pășit la deschiderea unui al doilea mormânt, aflat la stânga către nord, lipit de cel anterior, care, după îndepărtarea molozului de deasupra prin evitarea peretelui lateral stâng de o grosime de șase țoli, s-a arătat prăbușit în sine. Acesta s-a găsit zidit de asemenea din cărămidă, în aceleași dimensiuni ale criptei învecinate, dar fără pavaj de temelie și zidit cu mai puțină grijă.

El este situat la aceeași adâncime cu cel dintâi și nu lasă să se întrevadă o altă legătură. Și din rămășițele acestui mormânt, deschis cu grija anterioară, numai doi dinți "oculari"?! și un molar în perfectă bună stare, care au aparținut unei persoane mature, au permis să se conchidă la prezența de odinioară a unui cadavru omenesc în mormânt. Toate celelalte de la cadavru erau, ca și în mormânatul anterior, pământ negru. Obiectele descoperite pas cu pas, afară de dinții descoperiți în masa de pământ amintită, erau:

1. O capuză femeiască din "Reichszeug" cu o cruce țesută înlăuntru, ale cărei rămășițe vădesc lămurit forma inițială.

2. Resturile unei pânze - basma - în formă de vâl, cu franjuri de metal și 46 nasturi de metal cu urechiușe. Genul lor nu se poate indica precis. Suprafața aurită i-a scutit de completa oxidare.

3. Trei inele de la o mână destul de mică, toate după aparență din aur nr. 3, cel mai mare, de o execuție cizelată, cu un turchis și o așchie de granat, al

doilea de felul asemănător, înzestrat cu un turchis, al treilea, în fine, cu o gravură ștearsă și cu o lucrare de mozaic albastru, reprezentând pe Maica Domnului cu Pruncul Iisus.

După terminarea cercetării, au fost puse imediat sub cheie pământul din mormânt și obiectele aflate - ca și cele anterioare - separat și, deoarece venirea amurgului nu permitea deschiderea celor trei locuri de înmormântare, la care s-a lucrat cu anticipație de către lucrătorii supravegheați, comisia s-a încheiat pentru astăzi.

D.u.s. iscăliți: Schönbach, k.k. Statthalterei concipist, Blaszewicz Konsistorial assesor, dr. Szymonowicz k.k. Bezirksarzt, Röll Directions Inginer.

Continuat la 26 noiembrie 1856

Cu iruperea necesarei lumini a zilei prin ferestrele, după obiceiul ritual al bisericii greco-orientale, joase și înguste, s-a transportat comisiunea din nou la mormintele știute și a aflat nemijlocit la mâna dreaptă de la primul mormânt mai sus prezentat, situat către sudul bisericii, mormântul al treilea, în care - după inscripția de pe monumentul ridicat alături - ar odihni Principele Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare.

Constatarea tehnică a acestui mormânt este următoarea:

Mormântul este lung de șase șuhuri, lat de 27 Țoli, de la pavajul de cărămizi până la încheierea bolții, de 3 șuhuri înalt, pereții de șase Țoli și bolta executată din zidărie și cărămizi de șase Țoli, groasă, talpa mormântului în aceeași adâncime sub pavajul bisericii, ca și la primul mormânt.

Și la bolta acestui al treilea mormânt se află, ca la ambele morminte anterioare, o deschidere la terminarea locului de la picioare a groapei, de aproximativ 15' în pătrat, pe care o acoperă o piatră neregulată care are drept consecință că la această deschizătură cadavru presupus din mormânt s-a aflat acoperit de moloz.

Vrednic de notat este faptul că deschizătura amintită a mormântului se află peste picioare, pe când cea din mormintele anterioare se află deasupra capului cadavrelor.

După totală descoperire a mormântului, au fost ridicate resturile aflate înăuntru, cu mult amintita grijă și considerare, de către doi călugări, pe pânza mortuară destinată, și s-a procedat la cercetarea comisională, cu care ocazie s-au aflat cele următoare:

I. Din rămășițe omenești, numai 16 dinți, care au aparținut unei persoane complet dezvoltate, mature. Celelalte din fostul cadavru erau, ca și anterior, pământ obișnuit negru.

II. Privitor la rămășițele de veșminte: resturi putrezite ale unei mantii princiare, confecționate din "Reichszeug" foarte prețios asemănător catifelei, care se distinge prin forma sa și prin împletitura de aur aflată, cu care aceasta este împodobită la guler și la mâneci. Partea din față a gulerului și fețele mânelor sunt

cusute cu mici nasturi de metal, care se află în stare oxidată, fărâmicioase. Celelalte obiecte din îmbrăcăminte erau trecute într-o totală putrezire pământie, din care cauză nu s-a putut afla din ele nici o urmă.

III. Îmbrăcăminte de cap și podoabe:

1. Părți constitutive drăgălașe dintr-o coroană, confecționată dintr-o stofă foarte groasă de catifea, căptușită cu mătase fină, culoarea ambelor stofe pare să fi fost roșu închis. Forma coroanei însă nu s-a putut determina din rămășițe. Pe coroană erau aplicate și s-au aflat: a) 52 bucăți podoabe în formă triunghiulară, cu părți laterale îndosate lucrate din aur, pe o parte oablă, cu împletitură gingașă și cu pietre roșietice prinse în relief, neregulate, neșlefuite. La fiecare din acestea din urmă, există cinci găuri mici care serveau la fixarea pe coroană. b) 24 bucăți ornamente de aur în șapte unghiuri, de execuție asemănătoare cu cea de sus, la mijloc, de asemenea înzestrate cu o piatră roșie neșlefuită și neregulată. La fiecare din aceste șapte colțuri din aceste ornamente se află mici găuri pentru fixarea la stofa coroanei. c) două bucăți de încuietore - atârănătoare grele de aur, în formă de nasturi cu ornamentații suprapuse, reprezentând struguri și înzestrate cu un inel de închidere.

Al doilea s-au aflat trei inele, din care unul formează un cerc simplu de aur, de 1,15 țoli de lat, pe a cărui suprafață sunt de văzut două linii marginale și un desen gravat în formă de rețea, al doilea inel gros, lucrat în aur, este aparent înzestrat sus cu un topaz, apoi lateral cu un rubin mai mic neșlefuit și cu un smaragd, ambele laturi, pe lângă aceasta sunt împodobite cu o gravare cu fel de fel de arabescuri. În fine, al treilea inel, cel mai greu, din aur, este înzestrat sus cu un carneol, în care bourul, vechea stemă a Moldovei, este adânc incizată. Părțile laterale ale acestui inel sunt gravate în arabescuri cu linii simple, afundate.

După cercetarea aceasta exactă și descrierea conținutului mormântului și după păstrarea separată și încuierea lui în modul mai înainte arătat, s-a încheiat protocolul. Lucrările de deschidere în biserică însă s-au continuat în același timp.

D.u.s. Îscăliți: Röhl, DirectionsInginer, Schönbach K.K. Statthalterei concipist, Blazewicz Konsist asesor, dr. Szymonowicz K.K. Bezirksarzt.

Continuat la 27 noiembrie 1856

Comisiunea a trecut la deschiderea celui al IV-lea mormânt, care, după indicația pietrei funerare așezată acolo, ar trebui să acopere osemintele principelui Ștefan, nepotul principelui Ștefan cel Mare.

I. Constatare tehnică a mormântului.

Acest mormânt se află la stânga mai su amintitului mormânt al principesei Maria, șapte șuhuri de la mijlocul pronaosului în direcția celorlalte morminte, este de șase șuhuri și nouă țoli lungime, la partea capului 22 țoli, la picioare 20 țoli lățime și de la talpă, care s-a găsit bătătorită cu pământ tare, până la capătul bolții, în măsura luminii, de 24 țoli înalt.

Cu totul diferit de celelalte morminte, s-a aflat la acesta descris acum un **grilaj** de fier (cu șase țoli deasupra talpei de pământ), constând din 11 bucăți, înspre partea oablă a șinelor, pe ambele părți zidite în adâncime de șase țoli în pereții laterali, grilaj pe care zăcea sicriul cu cadavrul.

La starea completă de putrezire, atât a sicriului, cât și a cadavrului, s-au aflat pe grilaj numai puține resturi de îmbrăcăminte care se mai țineau, dintr-o stofă grea de mătase imprimată în aur, într-un fel deosebit de frumos, precum și așchii din sicriul putrezit care, după textarea încă vizibilă, era confecționat din lemn de stejar.

Celelalte rămășițe transformate în pământ poros, afară de metalele prețioase zăceau căzute pe talpa de lut sub grilajul care, fără îndoială, s-a pus cu scopul scurgerii umezelii și a păstrării mai îndelungate a cadavrului.

Și la acest mormânt se afla deasupra capului o deschidere care era acoperită cu o piatră neregulată calcaroasă. După ridicarea acestei pietre, s-a zărit mai înăi căzută în moloz un os de la membrul superior.

Poziția necorespunzătoare a osului cadavrului, precum și stadiul diferit al putrezirii sale, față de celelalte rămășițe ale numitului cadavru, permit de a se trage concluzia că acest os brahial a aparținut unui alt corp și, probabil, la cercetarea anterioară bisericească a mormântului de față, s-a pus în criptă.

II. Descrierea mai amănunțită a rămășițelor de vestimente aflate

Haina cadavrului este, în genere, ca și cadavrul, putrezită și topită. Din unele bucăți ceva mai bine păstrate, se poate însă deduce forma unei mantii și a unui epitrahil, pe care îl purtau atunci și principii. Mantia era confecționată din catifea grea, roșie, lucrată în chip de damast, cu o parțial neveritabilă "Einlage" și cu o căptușeală de asemenea roșie, de mătase. La suprafața de la spate a acestei mantii, este fixată o cruce de schimnic, din mătase, cu șnururi împletite cu argint, indicând gradul cel mai înalt de vot monahal, al cărei capăt este înzestrat cu mici ciucuri de argint drept franjuri.

Epitrahilul era dintr-un atlas roșu, foarte greu, a cărui suprafață era imprimată într-un mod vrednic de relevat, cu aur curat, în chip de arabescuri. Un capăt încă păstrat al acestui epitrahil era, de altfel, cusut cu galon de aur și argint și înzestrat cu franjuri de mătase.

III. Podoabe aflate:

1. Două bucăți de ornamente de aur (pendeloques) care împodobeau coroana, fără să se poată indica locul lor de fixare. Un ametist formează picătura ("Tropfen") introdusă în ornamentul ferecat, prins în aur și terminându-se jos, de asemenea, într-o picătură mică de aur, lunguiață, gravată pe trei fețe. Pe marea picătură de sus, de ametist, se află o sârmă subțire de aur de 3/4 țoli, la capătul căreia atârna de urechiușe două plăcușoare ovale, netede. La o jumătate a acestei sârme este așezată o perlă neregulată, de mărimea mazărei, care și-a pierdut cu

timpul soliditatea. Sus, mai departe, se află un inel de aur, neînchis, de care atârână picătura întreagă. Al doilea ornament constă din ametistul încadrat și din picătura de aur gravată.

2. O bucată a unui ornament în forma unei încuietori, de aur, pe întreaga suprafață cu o împodobire fină de sârmă și pe fețele laterale cu lucrare de ajur, turnate încă șapte bucăți mici de inelușe late. Pe una din suprafețele mari principale, se află prinse trei bucăți de rubine neșlefuite, neregulate. Totul atârână de un inel de aur, neîncheiat.

3. Opt bucăți de aur din verigile unui lanț, înșirate, înzestrate - se pare - pe toate părțile cu împodobiri fine de sârmă.

4. Șase bucăți de plăcuțe de aur, plate, neregulate, ovale, prevăzute cu mici urechiușe și inelușe.

5. Șase bucăți rozete mici de aur.

6. Treizeci și două de plăcuțe de aur cu urechiușe și verigute.

7. Una sută cincizeci și șapte de mărgăritare perforate, de mărimi și forme diferite, care însă se află, în urma vremii, într-o stare de stricare și sfărâmare.

Toate aceste mai înainte numite podoabe par, în majoritatea cazului, că au fost împodobit coroana, în parte, judecat și după rămășițe și pomposul veșmânt mortuar.

Bătător la ochi este că nu s-a aflat nici un inel de degete, ca în mormintele anterioare, deși s-a căutat minuțios după ele, de hatârul simboalelor sau a inscripțiilor, sperate de a se afla.

IV. În fine, **din rămășițele omenеști**, s-a aflat întregul, bine conservatul os frontal, ambele oase nazale, ambele oase ale maxilarului superior, putrede și topite, jumătatea dreaptă a maxilarului inferior, partea de jos a osului stâng parietal, total putredă. Terminația internă a părții pietroase de la osul temporal drept și o tibie putredă, rămășițe din care se poate numai trage concluzia că acestea au aparținut unei persoane dezvoltate, mature, și că mai buna conservare a acestora, în comparație cu completa putrezire din celelalte trei morminte, are motivul său în poziția înălțată și în grilajul de fier amintit.

După această descriere și după păstrarea deosebită a rămășițelor mortuare de mai sus și a amintitelor obiecte memoriale, comisiunea a pășit mai departe la cercetarea unui - între timp nou descoperit - **al cincilea mormânt**, despre care nu se face nici o mențiune între mai sus amintitele monumente și pietre funerare din pronaos.

Acest mormânt se află în peretele estic a mai sus descrisului al treilea mormânt, al principelui Bogdan, și se întinde până la zidul median între, până acum cercetata despărțitură I-a a bisericii (pronaosul) și între despărțitura a II-a a bisericii (naosul), sau "pomelnic".

Diferit de mormintele până acum descoperite, acest al cincilea mormânt se află numai la 2,1/2 șuhuri sub pavajul bisericii, este în lumină lung de 5,1/2 șuhuri, 22 țoli de lat de la talpă până la culmea bolții, înalt de 24 țoli, de altfel, ca și

celelalte morminte, executat cu pereții laterali groși de șase țoli. Boltirea a aflat-o comisia decapată pe latura longitudinală vestică și această parte acoperită peste întreaga lățime a mormântului, cu două plăci de piatră groasă de patru țoli și regulat lucrată.

După ce s-au ridicat, precaut, aceste două plăci de acoperire, s-a văzut un cadavru de mărime mijlocie, care, fără sicriu, complet îmbrăcat, zăcea pe 13 bucăți de șine de fier, de șase țoli, zidite oblu peste talpa de lut, deacurmezișul mormântului. Cadavru al cărui cap, complet învelit, acoperit cu o căciulă de blană, rotundă, odihnea pe o zidire de cărămidă construită dedesubt, lată de un suh.

Din veșmintele cadavruului încă netrecute în completă desfacere, veșminte care constau din stofe de mătase, inițial - probabil - roșii, foarte grele, acum brun închise, precum și din căpățâna aflată în poziție naturală și încă tare, și din osul din falca de jos, cei mai mulți dinți și după trei oscioare superioare ale degetelor, este răzvedit de conchis că acest cadavru, neexpus umidității datorită poziției sale mai înalte, s-a păstrat mai bine decât rămășițele aflate în mormintele anterioare.

De vreme ce acest cadavru a putut fi cercetat după indiciile sale exterioare și a putut fi descris, fără să fie nevoie de o scoatere a acestuia din mormânt, este evident că s-au aflat rămășițe ale unui corp omenesc și a îmbrăcămintei sale, pe când în mormintele anterioare s-a observat numai mult descrisul pământ, comisiunea a ajuns astfel la părerea de a lăsa cadavruul prezent, până la o altă hotărâre mai înaltă în întregime în poziția sa aflată și dispune numai prin un călugăr, destinat de egumen, cu o parțială desfășurare a veștmântului superior, care se mai ține, sub care în dreptul pieptului devine vizibilă haina de desubt, scurtă, națională, cusută cu mici nasturi de metal în formă de mazăre, trecuți în oxidare, descuși, la mâini împodobită cu fluturi din metal nobil. După această observare, s-a pus veștmântul superior iarăși în poziția sa anterioară, cadavruul, de altfel prăbușit din mormânt, s-a lăsat mai departe neatins și mormântul iarăși închis cu amintitele plăci de acoperire, în felul aflat mai înainte.

Răspunsul la întrebarea cui a putut aparține acest cadavru, deoarece acesta nu este însemnat cu vreo piatră memorială sau cu o inscripție a pronaosului, a fost rezervat considerației finale a comisiunii și cu aceasta s-a încheiat protocolul. D.u.s.

Iscăliți: Schönbach, k.k. Statthalterei concipist, Blacewicz, consistor-assesor, Sr. Szymonowicz k.k. Bezirksartz, Röll Directions Inginer.

Continuat la 28 noiembrie 1856

După ce lucrările conduse de partea tehnică au constatat că în pronaos nu există, în afară de cele cinci morminte descrise, alte cripte, comisiunea trecu la deschiderea criptelor din cea de a doua despărțitură a bisericii, mai apropiată de sanctuarul bisericii, numită **naos sau pomelnic**, în care trebuie să odihnească înmormântate următoarele persoane:

1. Principele Ștefan cel Mare însuși, ctitorul mănăstirii Putna, decedat în anul

1504.

2. Prima sa soție, Maria, sora principelui rus Simion, decedată în anul 1477.

3. A doua sa soție, principesa Maria, fiica principelui valah Radu, decedată în anul 1511.

4. Doi copii, mici, ai lui Ștefan cel Mare, Bogdan și Petru, decedați în 1479 și 1480.

Eruarea ultimului loc de odihnă a prim numitului, istoricește memorabil principe Ștefan al VI-lea, cu numele de cel Mare, a fost și este scopul principal al prezentei comisiuni.

Cu mândrie aude moldo-românul încă astăzi pomenirea celui mai mare erou al său, cu venerație exprimă el acest nume și consacră amintirii acestui domnitor, care a adus statul moldovenesc la cea mai înaltă treaptă a puterii și a gloriei și a făcut numele poporului român vestit, mulțumirea adânc simțită.

Ștefan cel Mare este eroul, ale cărui fapte le cântă moldo-românul în cântece, în Ștefan cel Mare vede el pe ilustrul principe care a înflăcărat dragostea de patrie și entuziasmul la oamenii săi și cinstește în el pe protectorul credinței creștine și promovatorul religiozității. Virtutea cea mai proeminentă a acestui principe a fost vitejia sa și talentul său de strateg, așa că moldovenii sub conducerea sa erau eroi și se considerau de neînvins.

Pentru completarea istoriei acestui principe, indicate la începutul acestui protocol, se induc următoarele izvoare istorice: Ștefan al VI-lea, mai târziu numit cel Mare, era fiul principelui moldovean Bogdan al III-lea, care la îndemnul uzurpatorului Petru Aron, a fost omorât în anul 1452 la Reusenii.

Ștefan, care după uciderea tatălui său era fugit în Moldova (!), veni în anul 1458 (!), pentru a răzbuna moartea tatălui său, în contra lui Petru Aron, îl bătu și-l fugări pe acesta și fu după aceasta proclamat la Suceava, capitala de odinioară a țării Moldovenești, principe domnitor.

După urcarea pe tronul domnesc, Ștefan se afla îndemnat de condițiile de odinioară, cu țările vecine care amenințau independența țării, precum și de starea internă a țării, să organizeze țara din punct de vedere militar, pentru a întâmpina atât pe vecinii hrăpăreți cât și pe претенdenții la tron, cu putere.

El se punea singur în fruntea luptătorilor săi, care, sub conducerea sa, deveneau de temut inamicilor. Aproape fiecare expediție pe care o întreprindea în contra inamicului era încununată cu o victorie. El birui în Rusia Roșie (Rutenia) contra polonilor în anul 1458; contra lui "Czepisch" (Țepeș), principele Valahiei, în anul 1458; contra sașilor în Transilvania în anul 1461; contra lui Vlad Țepeș în ținutul Putnei Valahice, în 1462; contra sașilor din Transilvania, a doua oară, în 1463; la Chilia și Akerman, în 1465, contra lui Matei Corvin, regele Ungariei; la Baia, în 1467, contra tătarilor, la Libnița (Lipnic, Lipinți, n.ns) în 1468, contra lui Petru Aron, care venise cu trupe poloneze de ajutor în contra lui Ștefan, în anul 1469.

În 1470 contra valahilor și turcilor, la Brăila și în 1471 la Soci, în 1473 contra

lui Radu, principele Valahiei la Milcov, în 1474 contra ungurilor la Telizna și contra sașilor în Transilvania. Cea mai glorioasă victorie a fost cea contra turcilor, în anul 1475, la Racovița, Bârlad și la Dunăre, unde Ștefan a nimicit oastea de 120.000 a lui Soliman Pașa, pentru care victorie însuși Papa Romei a dispus *Te deum-uri* sărbătorești în toate bisericile și să se facă rugăciuni pentru Ștefan ca pentru bastionul creștinătății contra dușmanilor sfintei cruci.

În același an, 1475, a câștigat Ștefan biruința asupra numitului principe valah, Radul, la Râmnicul Sărat și asupra cazacilor, la Grumăzești, apoi în anul 1476 asupra turcilor la Dunăre, unde Ștefan a luat ca pradă și cortul sultanului Mehmed al II-lea.

În anul 1476, contra numitului principe Radul, pe care-l alungă, așezând în locul său ca principe al Valahiei pe Vlad Țepeș, în 1484 contra sultanului Baiazid și contra tătarilor din Crîm, aceștia din urmă sub Mengli Gîhirai, în 1485 încă odată contra regelui unguresc Matei Corvin și, în fine, în 1490 și 1491 victoriile asupra polonilor.

Așa a readus Ștefan, din apropiere neîntrerupte războaie și lupte, steagul moldovenesc "Zimbrul", de 40 ori victorios acasă.

Deoarece vremurile furtunoase ale veacului său nu i-au dat răgaz acestui principe, de aceea, acesta n-a putut să realizeze pentru îmbunătățiri în interiorul țării, precum și pentru cultura poporului său așa de mult, pe cât intenționa. Pentru a înblânzi însă moravurile războinicului popor, sălbăticit prin neconținute vărsări de sânge, s-a străduit să întărească simțul religios și cucernicia acestuia. Pentru atingerea acestui scop cucernic, el însuși pune pe seama lui Dumnezeu această ocupație războinică a poporului și nu atribuia multele victorii obținute nici curajului și talentului său de strateg, nici vitejiei neclintite a luptătorilor săi, ci numai ajutorului dumnezeiesc, concepție care milostiv a arătat-o prin ctitorii și clădirea de case diviene, frumoase, în parte pompoase. Dovadă sunt multele biserici și mănăstiri, pe care Ștefan, ca prinos de recunoștință și, de bună seamă, ca ispășire pentru vărsarea de sânge - deși cerută de starea de lucruri - a poruncit să se clădească după fiecare biruință câștigată, al căror număr ar fi astfel de 40, ca și victoriile obținute.

Așadar, Ștefan cel Mare a pus să se clădească, după a patra victorie, în anul 1466, mănăstirea Putna, pe care o destină ca locul viitor de odihnă a rămășițelor sale pământești și care a fost sfințită în modul cel mai solemn în anul 1468, de mitropolitul de pe atunci al Sucevei, Teoctist, - al cărui mormânt se află tot la Putna - în asistența mai multor episcopi și a 65 de preoți și diaconi.

După biruința câștigată în anul 1474 asupra principelui valah Radul, el porunci să se clădească la Vaslui biserica Sf. Ioan Botezătorul și după strălucita victorie asupra turcilor și cazacilor în anul 1475 biserica Sf. Nicolae din Iași și biserica Sf. Dimitrie din Suceava. Apoi a zidit el, în amintirea ajutorului lui Dumnezeu la biruința contra principelui Vlad Țepeș, biserica Sf. Procopie din Bădeuți (lângă Rădăuți) și așa mai departe.

Ridicând monumente vrednice de convingerile sale pioase, acest exemplu a avut și consecința urmărită, că s-a aplicat cu zel și de către urmașii săi.

Poporului său, încă i-a dat pilda altruismului și jertfelniciei prin faptul că a întrebuințat cele mai multe dintre comorile sale pentru scopuri religioase și pioase. Multe moșii și localități cu care a dotat acest principe mănăstirea Putna și care în prezent răspândesc, sub administrarea grijiilor a guvernului k.k. austriac binecuvântare peste toată țara, ca părți ale Fondului Religionar greco-neunit bucovinean, pentru mărețele scopuri ale școlii, ale bisericii și ale omenirii, precum și pentru adevăratul bine al clerului greco-oriental. Apoi multe privilegii, care le-a acordat numitului principe mănăstirii acesteia, dovedesc cu prisosință caritatea sa.

Însuși, cucernic și religios, a cultivat aceste virtuți și în casa sa. Despre aceasta mărturisesc artistic brodatele, scumpele veșminte bisericești ornate, care sunt lucrate de mâna soțiilor acestui principe și ale doamnelor nobile și păstrate în mănăstirea Putna și în alte locuri. Aceste virtuți ale lui Ștefan, relevate aici pe scurt, au fost acelea care i-au adus numele de "cel Mare" și au câștigat inimile poporului său.

După o domnie glorioasă de 47 ani, două luni și trei săptămâni, Ștefan cel Mare a murit la 2 iulie 1504, la Suceava - după alții - la Hotin, în Moldova.

Un doliu general și plângerile boierilor și ale poporului răsună în ceasul morții acestui nobil principe, ale cărui rămășițe pământești au fost aduse cu mare pompă și astrucate - potrivit cu știrile concordante ale cronicilor și cu monumentele funerare care se află în mănăstirea Putna - în naos-pomelnicul bisericii mănăstirești. Și pentru mântuirea sa, în calitate de ctitor al acestei mănăstiri, și pentru familia sa, se slujesc până în ziua de astăzi rugăciuni și pomeniri, pe când despre alcătuirea și conținutul acestui mormânt nu sunt de găsit nici în mănăstirea Putna, nici altundeva, oarecari cunoștințe sigure. De aceea, pentru încredințare, este de aflat de către prezenta comisiune, starea reală - prin deschiderea criptei.

Pentru contextul istoric și pentru faptul că mormintele principilor Bogdan și Ștefan s-au aflat în pronaosul bisericii, se mai adaugă aici, că, după decedarea lui Ștefan cel Mare, a preluat domnia fiul său, numitul principe Bogdan al IV-lea, care însă deși a pășit pe urmele slăvitului său tată, în urma situației politice de atunci a Europei, n-a mai putut opune mai departe rezistență puterii de presiune turcești și s-a văzut silit să urmeze ultimei voințe a lui Ștefan cel Mare, și să supună de bunăvoie țara către Poartă, în schimbul unui dar anual.

Bogdan a murit în anul 1517, după ce a domnit 12 ani și 4 luni și a fost înmormântat în pronaosul mănăstirii Putna.

După dânsul s-a urcat pe tronul princiar fiul său Ștefan, cu numele de "cel Crud", care a fost otrăvit de către soția sa în anul 1527 și se află, de asemenea, înmormântat în pronaosul amintit.

Pentru a afla acum locul de înmormântare mai des amintit al lui Ștefan cel Mare care - conchizând după monumentele bisericii - s-ar afla în naos sau pomelnic, s-au scos, analog ca în pronaos, mai întâi câteva pietre de pavaj, de 22

țoli, în pătrat, groase de patru țoli, precum și piatra amvon sau analoghion, aflată în mijlocul naosului-pomelnic, de trei țoli în diametru, de patru țoli de grosă, lucrată curat, șlefuită, albă, de granulație fină, cu vine gri și s-a efectuat scoaterea umpluturii de nisip care se afla dedesubt.

La 18 țoli sub pavajul de lespezi de piatră, zăceau în mijlocul naosului trei bucăți de plăci de piatră, în pătrat, de 22 țoli, regulat lucrate și așezate pe tencuială, care lăsau să se conchidă la o deschizătură aflată dedesubt.

Deoarece însă după ridicarea acestor plăci, în adâncime se afla numai o umplutură asemănătoare, atunci s-a scos iarăși pavajul pe ambele părți și s-a continuat săpătura. În fine, s-a zărit, la dreapta de amintita piatră de încheiere sau piatră de analoghion a naosului, la o adâncime de trei șuhuri, o lespede groasă de șase țoli, mare și regulată, care imediat descoperită pe toate părțile se prezintă ca lucrată dintr-o singură bucată de piatră calcaroasă, de șase șuhuri lungă și de o lățime de trei șuhuri, al cărei colț nord-estic a fost evident, rupt cu violență și apoi iarăși piatra a fost rezemată la loc.

Piatra descoperită forma, evident, capacul unui mormânt lucrat în piatră, ieșind cu trei țoli în afară pe toate laturile mormântului, care, în comparație cu mormintele principale mai simple din pronaos era lucrat cu mult mai arătos și cu mult mai mare grijă, fapt din care s-a tras concluzia că acest loc de îngropare trebuie să cuprindă un cadavru proeminent față de anterioarele rămășițe princiare și că acesta, după indicația monumentului funerar de alături, din dreapta - și după inscripție - nu poate să fie altul decât cel căutat, al principelui Ștefan cel Mare.

Totuși, însă, pentru a ajunge la convingerea dacă numărul monumentelor existente în naos corespunde cu cel al monumentelor funerare aflate aici și pentru a avea în același timp toate mormintele în fața ochilor, s-a continuat descoperirea acestor morminte.

Fără a scoate deci greaua piatră de acoperire din piatră calcaroasă, s-a săpat între aceasta și monumentul funerar situat pe mâna dreaptă de aceasta, în zidul bisericii, unde încă nu s-a aflat alt mormânt, ci numai o umplutură și substructura de temelie a numitului monument funerar.

Imediat s-a continuat deci săpătura pe partea stângă de la amintita piatră de acoperire, cu care ocazie - în depărtare de tre șuhuri de la mijlocul naosului - s-a dat de terminarea unei bolti care forma, după viguroasa îndepărtare a molozului, un mormânt zidit și complet închis, lat de 3,6 țoli și lung de 4,1/2, întinzându-se către nava principală a bisericii, asemenea celor aflate în pronaos.

După lățimea neobișnuită și scurtimea mormântului, trebuie să fie considerat acesta drept un mormânt de copil.

Lipit de peretele vestic al acestuia, se reazimă mai departe cu peretele estic un mormânt, de 6,1/2 șuhuri lung, 30 țoli de lat, zidit și boltit (ca și cele din pronaos), cuprinzând restul adâncimii a prezent tratatului compartiment bisericesc naos-pomelnic, până la peretele despărțitor către pronaos.

În fine, se descoperă nemijlocit de la monumentul funerar situat la peretele nordic al bisericii, încă un mormânt zidit ca și celelalte, șapte șuhuri de lung și 30 țoli de lat, care, avea aproape de peretele estic o mică deschidere, acoperită cu o piatră neregulată.

După ce amintitele morminte au fost imediat liberate și curățite de umplutura care zăcea deasupra, se arată dintr-o privire că acestea corespund deplin, nu numai după număr, ci și după poziție, cu numitele monumente funerare și pietre memoriale ale naosului, și, deoarece toate mormintele pronaosului, precum și cele ale naosului s-au aflat confirmând operele de istorie moldovene, cronica mănăstirească de la Putna și monumentele funerare ridicate în biserică, cu inscripții clare, n-a rămas nici o îndoială întemeiată că mormântul aflat aici mai întâi, clar indicat prin monumentul funerar alăturat și proeminent față de celelalte prin prestanță, nu poate fi altul decât cel căutat, al lui Ștefan cel Mare.

În sunetul deplin al clopotelor mănăstirii, s-a efectuat imediat ridicarea, cerând o încordare de puteri, a pietrei calcaroase grele care acoperea acest mormânt.

În prezența comisiunii adunate, soborul mănăstiresc ținut necurmat prezent cu lumânări în mână, deasupra mormântului deschis, într-un mod sărbătoresc, pomenirea bisericească a morților - panahida - după al cărei sfârșit s-a trecut la cercetarea comisională a conținutului supraomenesc al mormântului.

Constatare:

Cadavrul, complet prăbușit în sine, acoperit de veștmintele funerare putrezite, odihnea, cum era cazul în două din mormintele descoperite anterior, pe 13 vergele oable de fier, care zac pe pereți de cărămidă, zidită pe ambele părți laterale ale mormântului.

Din trunchiul corpului nu-i nimic vizibil și pe zidurile de cărămidă groasă de 12 țoli, exact în dreptul capului, zace încă destul de bine păstrată partea superioară a tigvei unui corp omenesc, fără nici o urmă a unei îmbrăcămînți de odinioară, complet descoperită.

După afirmațiile comisarului sanitar, se căută această rămășiță de la cap; care este îndepărtat de celelalte rămășițe ale corpului cadavrului printr-un spațiu de moloz de cinci țoli; din osul frontal și din ambele oase parietale ale tigvei, mâncate de putreziciune, se compunea tigva. Osul frontal este între aceste rămășițe de oase, până la pereții săi putreziți, cel mai bine păstrat; din pereții laterali îmbinați cu acesta prin cusătura lor, lipsesc unghiurile putrezite din spate, de sus și de jos.

Dacă ar aparține această parte a tigvei la celelalte rămășițe corporale, apoi poziția în care a fost aflată aceasta, este în orice caz bătătoare la ochi. Ea zace adică pe partea sa rotunjită de putreziciune, cu convexitatea în sus, în așa fel că continuările găurilor ochilor, ale osului frontal, sunt îndreptate către vestul bisericii și zac întoarse de la restul corpului; în această situație n-a putut ajunge niciodată

prin procesul natural de putrezire.

Această circumstanță care trebuie să bată la ochi față de felul în genere obișnuit de înmormântare, apoi poziția izolată a acestei tigve care este despărțită printr-un interspațiu de cinci țoli de celelalte rămășițe, în fine, lipsa totală de rămășițe ale unei îmbrăcămînți pentru gât și pentru cap permit să se conchidă cu siguranță că, capul acestui cadavru a fost mutat de mult timp din poziția sa naturală.

Din cuprinsul rămășițelor căzute plat peste corpul complet putrezit, din putrezita - dar încă evident dintr-o grea îmbrăcăminte roșie - se poate conchide la un corp mic al cadavrului și, prin aceasta mai departe, la identitatea rămășițelor pământești ale lui Ștefan cel Mare, care după documentele istorice și ale tradiției orale, a fost în viață de o statură mică dar puternică. Mai departe, forma dedusă a hainei superioare a cadavrului, precum și stofa bogată, grea, a acestuia și crucea împletită cu aur, descoperită pe locul pieptului - fără ca să aibă loc o cercetare mai amănunțită - în comparație cu rămășițele aflate și cercetate mai îndeaproape ale principelui Bogdan și ale fiului acestuia, principele Ștefan, nepotul lui Ștefan cel Mare - întăresc că haina superioară aflată în mormântul ridicat într-un mod deosebit, de preferat, pe piatră șlefuită, este o mantie princiară. Cu această descriere, comisiunea consideră că tema ei privitoare la mormântul acesta este rezolvată și dispune, fără a desfășura rămășițele cadavrului și veșmintelor - de altfel descompuse - și fără a le mișca din poziția în care au fost aflate, până la altă dispoziție înaltă, să acopere din nou mormântul cu placa de piatră amintită. Cu aceasta a fost încheiat protocolul pentru ziua aceasta. D.u.s. Iscăliți: Schönbach, K. K. Stattheltereii concipist, Blazewicz, Konsist. Assesor, Szymonowicz, K.K. Bezirksartz, Röll Directions Inginer.

Continuat la 29 noiembrie 1856

După ce s-a găsit mormântul deosebit de căutat al lui Ștefan cel Mare, și după ce s-a aflat despre conținutul prețios al celorlalte trei morminte necercetate încă, care neîndoielnic corespund cu celelalte monumente funerare ale pomelnicului, se poate trage acum o concluzie sigură, iar comisiunea, consecventă cu părerea de ieri din acest caz, consideră neindicată descoperirea totală a amintitelor trei morminte, deoarece deschiderea lor ar fi de dorit probabil la un timp de mai târziu și în vederea participării unui public mai mare la această chestiune.

Se cercetară deci amintitele trei morminte și se constatară, deocamdată, următoarele:

La morminte se aflau - ca și la cele anterioare, mult amintitele deschizături ale bolții, care însă aveau în diametru abia trei țoli și au fost astfel lărgite, că se putea face o convingere necesară despre conținutul mormântului. Mormintele înșile sunt - ca și cele din pronaos - zidite, iar cu ajutorul lumânărilor ținute prin amintitele deschizături s-a dedus că toate cadavrele aflate înăuntru zac în sicrie de lemn, complet putrezite și prăbușite.

Hainele mortuare căzute în putrefacție peste corpurile putrezite erau acoperite cu un mucegai alb, sicriile stăteau fără șine de fier nemijlocit pe pământ și deoarece sicriile sunt căzute către mijloc iar tencuiala care s-a desprins din partea superioară a bolții a acoperit majoritatea cadavrelor, atunci nu se mai poate conchide pe mai departe asupra formei și a celorlalte calități ale veștmintelor sau cu privire la veștmintele puse în mormânt.

Mirosul rău de mucegai și cadavru ieșit din aceste morminte era relativ mult mai puternic decât cel din mormintele anterior deschise și așa de intensiv că lumânările ținute în deschizăturile lărgite se stinseră. Cauza cea mai apropiată pentru aceasta ar trebui să fie deschizăturile mult mai mici aflate aici.

Privitor la mai sus amintitul al treilea mormânt, scurt, dar în raport cu altele mult mai lat, s-au zărit cu ocazia privirii înăuntru, numai resturile unui sicriu prăbușit și veștminte de cadavru. După poziție și după evident mai largul cuprins al fostului sicriu și a a celorlalte resturi de cadavru, trecute în putrefacție, se poate conchide - cu privire la istorie, la cronică mănăstirii și a inscripției de pe piatra de mormânt aflată la nord de naosul bisericii -, că în acest mormânt, aflat la picioarele celei de a doua soții a lui Ștefan cel Mare, sunt înmormântați copiii numitului principe, anume Bogdan și Petru, răposați în anii primi ai vieții.

Cu aceasta comisiunea a considerat lucrarea oficială de acum terminată și au fost lăsate nedeschise și mormintele aflate în pridvor, ale foștilor mitropoliți Iacov și Teoctist din Suceava. Pentru cuviincioasa reîngropare a pământului scos pentru necesara constatare a identității cadavrelor din cele patru morminte ale pronaosului, s-a dispus însă, confecționarea de sicrie corespunzătoare, s-au făcut pregătiri pentru reînhumare și astfel s-au sistat lucrările pentru alte dezgropări.

D.u.s. Iscăliți: Schönbach K.K. Statthalterei concipist, Blazewicz, Konsist. Assesor, dr. Szymonowicz K.K. Bezirksarzt, Röhl, Directions Inginer.

Continuat la 1 și 2 decembrie 1856.

În baza prezentelor lucrări oficiale, comisia găsi de bine a supune consfătuirii comune următoarele puncte de întrebare și a le răspunde în următoarele:

1. Dacă cele patru morminte deschise și cercetate din pronaos, într-adevăr sunt acelea care sunt numite pe monumentele funerare ridicate și pe pietrele funerare, și cui poate să fi aparținut, în mod doveditor, cadavru aflat îmbrăcat din al cincilea mormânt?

Răspuns:

Operele istorice moldovenești concordante, cronicile și monumentele funerare, ridicate în naosul bisericii, adevăresc acestea: mormintele deschise zac în același rând, după cum arată pietrele funerare, adică de la dreapta la stânga sau de la sudul la nordul bisericii - mormintele principelui Bogdan, a principesei Maria, al principesei Maria și a principelui Ștefan cel Crud. Veștmintele și podoabele aflate vorbesc, de asemenea, în favoarea cadavrelor princiare și anume: mormintele de

la mijloc cuprind, lămurit de cunoscut, rămășițe de veșminte feminine, foarte pompoase și inele, pe când rămășițele celor de pe ambele laturi cuprind veșminte bogate princiare și, mai ales mormântul principelui Bogdan, inelul cu stema Moldovei: zimbru(!).

Ce-i drept, se găsesc pe bogatele rămășițe de veșminte ale lui Ștefan cel Crud, dim mormântul al patrulea, unele asemănări cu cele duhovnicești, anume cu un veștmânt călugăresc, dar aceasta nu se poate susține cu hotărâre, de vreme ce sunt de față numai puține resturi de îmbrăcăminte.

Dar, dacă și ar fi deplin constatat, că au fost de fapt îmbrăcăminte duhovnicească, aceasta nu ar împiedica cu nimic identitatea mormântului, deoarece în istoria Moldovei se întâmplă cazuri că unii principii înainte de moarte au intrat în starea călugărească, aceasta adesea cu scurt timp înainte de moarte și chiar pe patul de moarte, și este posibil ca Ștefan, cu numele cel Crud, pe care - după istorie - l-a otrăvit soția sa, scurt timp înainte de moarte să fi depus votul călugăresc, ca ispășire pentru viața sa. Atunci sunt explicabile crucile de schivnic de pe resturile de veșminte princiare, apoi este și explicat de ce între rămășițele mormântului său nu s-au aflat inele, deoarece purtatul acestora nu-i permis călugărilor.

Este deci, din plin constatat că în naosul bisericii mănăstirești Putna se află și se aflau mormintele membrilor familiei lui Ștefan cel Mare, ale căror inscripții de pe monumentele funerare ale pronaosului, într-o traducere verbală a inscripției sârbești, sună după cum urmează:

(Se dau traduceri exacte în limba germană a textului inscripțiilor de pe mormintele: I. Al lui Bogdan, mort în anul 7025/1517, aprilie 20, la miezul nopții. II. Al Mariei, numită Cneaghina, fiica lui Ștefan cel Mare, moartă în anul 7026/1518 în luna mai (în loc de martie 18), cum se află la Kozak, *Inschriften*, p. 90.). III. Al lui Ștefan al VII-lea, numit cel Crud, cu data de 7035/1527, ziua 12 ianuarie (luna și ziua care nu s-a putut citi la Kozak, *op. cit.*, p. 98.). IV. Al Mariei, soția lui Petru Rareș, cu data morții 7037/1520, iunie 20 (recalcularea datei 7037 în 1520 greșeală de condei, probabil în loc de 1529).

Cu privire la mormântul al cincilea, despre care nu există în biserică nici o piatră de pomenire, apoi trebuie să se conchidă din faptul că în biserică sunt înmormântați numai membri ai familiei de citori, a lui Ștefan cel Mare și că stofele bogate de îmbrăcăminte, descoperite pe cadavru, asemănătoare celorlalte veșminte princiare, confirmă că acesta este un mormânt al unui descendent al pomenitei familii princiare - și anume al fiului lui Ștefan cel Mare, Alexandru, despre care cronică (Ietopisețul) aflată în mănăstire amintește că-i înmormântat aici.

Locul respectiv glăsuiește: "A doua soție Maria și Voichița este fiica principelui Valahiei Radu, cu care s-a cununat Ștefan cel Mare în anul 1475 și cu care a trăit 29 de ani, în care timp ea a născut doi fii: Alexandru și Bogdan și o fiică Maria".

Anul morții și al înmormântării acestui principe Alexandru nu este de aflat în

cronica numită, dar trebuie că acesta să fi murit încă înainte de urcarea la tron a lui Bogdan, de vreme ce Bogdan, ca al doilea născut, a preluat domnia și despre care Alexandru nu se amintește nimic.

Este de presupus că acest principe a murit într-un timp când împrejurările sau starea de beligeranță nu au permis să i se ridice un monument funerar.

Întrebarea 2. Este mormântul deschis din naosul bisericii acel al principelui Ștefan cel Mare, pot fi considerate ca ale sale rămășițele găsite în acest mormânt și cum este de a se explica apariția bătătoare la ochi, că la aceste morminte lipsesc nu numai toate insignele princiare, ci și orice acoperământ de cap, care doar au fost aflate în patru morminte mai înainte deschise, iar în special în mormântul principelui Bogdan, evidente rămășițe ale coroanei?

Răspuns ad 2.

Istoria Moldovei, tradițiile orale, legendele din gura poporului, monumentul ridicat în naosul bisericii mănăstirești și mormântul însuși găsit alături, excelând prin prestanță față de toate celelalte, dau netăgăduita dovadă că Ștefan cel Mare a fost înmormântat aici. Inscripția gravată pe numitul monument funerar, glăsuiește în traducere din limba sârbă:

"Drept credinciosul Domn Ioan Ștefan Voievod și din mila lui Dumnezeu gospodar al Țării Moldovenești, fiul lui Bogdan Voievod și ctitor al acestei mănăstiri care hodinește aici, a trecut la cele veșnice în anul 7000... luna...".

Din spațiul rămas liber pentru data anilor și al lunii morții lui Ștefan cel Mare, rezultă că această lespede funerară a fost lucrată încă pe timpul când era în viață, și că, odată cu ocazia înmormântării cadavrului, nu se mai afla același meșter sau un alt meșter egal de iscusit pentru a completa gravarea sau că stăteau în cale alte piedici. Ziua, luna și anul morții acestui principe sunt însă constatate prin istorie și cronici și anul de mai sus 7000... pentru indicarea miilor, este de întregit în 7012/1504 după Hristos, luna iulie, 2.

Și resturile aflate în mormânt: bogatele veștminte din "Reichszeug", crucea împletită în aur, nu lasă nici o îndoială că în acest mormânt odihnesc într-adevăr rămășițele cadavrului princiar.

Despre împrejurarea, în fine, că tigva aflată era complet neacoperită și că nu s-a descoperit nici o insignă princiară, dau deslușire documentele aflate la mănăstirea Putna și anume raportul amintit la începutul acestui protocol, al egumenului mănăstirii Putna, scrisoarea anexată a numitului mitropolit al Sucevei Iacov către egumenul Putnei din 2 martie 7265/1757, care a fost tradusă de comisarul și translatorul jurat, din românește, pentru întrebuițarea comisiei și se anexează sub 5/5 - și al cărui original stă în fața comisiei, scrisoarea aceasta dând o deslușire destul de înfricoșătoare.

Pasagiul acelei scrisori care se referă la această chestiune sună textual: "Pentru domnia lui ispravnicul de Suceavă, că au venit la mănăstire și au dezgropat mortul acela, unde au fost prepusul și n-au găsit alta nemic, afară de acele ce ce

arată molitva sa Dionisie în răvașul său: bine au făcut de au venit și n-avem nici o părere de rău, de vreme ce au ieșit mănăstirea de prepusul ce era; și molitvei sale Dionisie răspuns pe carte nu i-am făcut, îi vei spune molitva ta din gură, că am înțeles toate câte ni-au scris și toate pietricelile acele ce s-au aflat și inelele și "șărjile" și boldurile și altele ce s-au aflat, toate să le pecetluiești la un loc. Și să pui pe Rafail argintarul, ca să ia măsură de pe coroana, ce este la Maica Preacista cea făcătoare de minuni și de pe coroana Mântuitorului Hristos, ce este tot întru aceeași icoană, pe o hârtie, cât îi coroana de mare și fără floare, numai mărimea lor; și atât pietrele acele și inelele, cât și măsurile coroanelor, cu om de credință să mi le trimiteți".

Însă să căutați împreună cu părinții sobornici, că este o pungă cu mărgăritare, pecetluită cu pecetea noastră, și să o deschideți și să alegeți dintrânsa 500 fire de mărgăritare, care să fie tot de un fel și de o potrivă și mai sunt, - nu știu două sau trei sute - fire mărgăritare ca nohotul, ce au căzut de pe aer și să ni trimiteți mărgăritarele totodată, atât cele 500 fire cât și cele ca nohotul, dimpună cu lucrurile ce s-au aflat pe mort..." (Textul original, cu data însă de 7266/1758, la D. Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 46.).

Cu întristare trebuie comisiunea să recunoască faptul că mortul despre care este vorba în această scrisoare este Ștefan cel Mare și că de mormântul său s-a atins o mână criminală și că, spre orice scop bun s-ar fi întrebuințat cele luate din mormântul său, fapta a fost nepermisă, ilegală, față de evlaviosul ctitor și cel mai mare binefăcător al mănăstirii, faptă penală și rușinoasă.

Prădarea acestui mormânt este dovedită de poziția contrară oricărei stări normale - îndreptată către ușă, a părții superioare aflate a capului, care a fost găsită zăcând goală, fără nici o îmbrăcămintă, pe când în toate celelalte cinci morminte deschise s-au aflat acoperăminte de cap, părți de coroană și cealaltă îmbrăcămintă; cealaltă îmbrăcămintă, aparent bogată, care s-a găsit în mormântul lui Ștefan cel Mare, lasă de asemenea să se conchidă la existența unui corespunzător acoperământ a capului, fără de care nici unul din cadavrele cercetate n-au fost înmormântate.

Că, în fine, mortul arătat din scrisoarea fatală de mai sus, care este ținută într-un mod așa de bătător la ochi, misterios, - nu este altul decât Ștefan cel Mare, rezultă deplin, indubitabil, din însemnarea care se află pe partea exterioară a acestei scrisori, însemnarea făcută de egumenu! de pe atunci al Putnei și care sună așa: "această scrisoare este de la Prea Sfințitul Mitropolit Iacov, în care scrie despre trimiterea lucrurilor, aflate în mormântul din pomelnic" (adică naos, prima despărțitură unde se află mormântul lui Ștefan cel Mare), "ca să facă din ele două coroane pentru icoana făcătoare de minuni".

În pomelnicul bisericii însă se găsesc, afară de cripta lui Ștefan, numai însă mormintele celor două soții ale sale și a doi copii decedați în primii ani de viață, morminte în care, evident, nu se puteau afla șarje.

Rămâne aici observarea rezultată din cronică mănăstirii Putna, că numitul

mitropolit Iacov a renovat mănăstirea Putna care, îndată după mijlocul secolului anterior, a fost dărâmată de un cutremur de pământ, a ridicat din nou zidul înconjurător, a clădit o capelă de iarnă, iar mănăstirea însăși a înzestrat-o cu un nou iconostas și alte obiecte bisericești. În 1760 a luat Mitropolitul Iacov, după renunțarea la scaunul mitropolitan, rasa unui călugăr de rând, a trăit aici 18 ani, a depus la urmă votul călugăresc cel mai strict, îmbrăcând schima, murind în completă sărăcie, în 1778.

După numita constatare a locurilor de înmormântare ale pronaosului și a mormântului lui Ștefan cel Mare din naos-pomelnic a bisericii mănăstirii Putna, nu este nici un dubiu că mormintele -deși nedescoperite deocamdată de către comisiune - după număr și rând și înfățișare exterioară, corespund deplin cu celelalte monumente funerare ale naosului (pomelnic).

Inscripțiile glăsuiesc: (se dau, traduse în limba germană, inscripțiile de la: mormântul II, al soției a doua a lui Ștefan cel Mare, Maria, fiica lui Radul, moartă în 7000/1492 (?!), cu data morții greșit arătată, pe când pe piatră lipsește anul și luna; a mormântului al III-lea al Mariei, prima soție a lui Ștefan, moartă în 6985/1477 decembrie 19, apoi inscripția mormântului al IV-lea, a principilor Bogdan și Petru, din 6987/1479, iulie 26, respectiv 6988/1480 octombrie 1. (La Kozak, *op. cit.*, p. 83 și la D. Dan, *op. cit.*, p. 39 corect luna noiembrie 21).

Întrebarea 3.

Prin care semne caracteristice se deosebesc mormintele descoperite, atât după forma externă, cât și prin construcția și inscripțiile obișnuite în Moldova și la credincioșii greco-orientali, și cum se poate explica faptul că rămășițele de cadavru din mormintele lui Ștefan cel Mare și Alexandru s-au aflat fără sicrie, celelalte morminte însă cu sicrie?

Răspuns la întrebarea a 3-a

Mormintele aflate - cu excepția mormântului, cu mult mai îngrijit al lui Ștefan cel Mare - nu se deosebesc de cele prezente zidite și prevăzute cu bolți. Totuși, comisiunii nu-i este cunoscut că în morminte, după cum aceasta a fost cazul la trei din cele aflate, ar fi așezate gratii pentru punerea deasupra a cadavrelor sau a sicriului, de asemenea, nu se poate exprima cu siguranță de ce Ștefan cel Mare și principele Alexandru au fost deja înmormântați fără sicrie, celelalte cadavre însă cu sicrie. Cei drept, a fost și este încă astăzi obiceiul la popoarele orientale de a înmormânta morții lor înveliți numai în pânză, mătase sau altfel de veșminte; pe de altă parte se pare că în Moldova, în secolul al XV-lea și al XVI-lea nu era în uzul general de a astruca principii fără sicriu, când și principii Bogdan și Ștefan cel Mare au fost găsiți în astfel de sicrie, deși acum de lemn.

Sicriile de metal erau totuși, ca și înbălsămarea celor avuți, în biserica greco-orientală lucruri mai puțin obișnuite deoarece se dorea putrezirea grabnică a

cadavrelor și se făceau rugăciuni pentru aceasta în biserici.

Se ia însă în cumpănă că păturirea și poziția resturilor de îmbrăcăminte, atât în mormântul lui Ștefan cel Mare, cât și în mormântul principelui Alexandru, s-au aflat complet în regulă și rânduială, aceasta însă cu îndepărtarea sicriilor și scoaterea cadavrelor - afară că s-ar fi întâmplat din cauza putrezirii - neapărat ar fi trebuit să fie distruse și, dacă se ia în considerare că zidul gros de 12 țoli de cărămidă aflat în dreptul capului acestor ambe morminte, evident ca suport al capului, care fără această menire și sub presupunerea că sicriile ar fi puse fără rost - atunci trebuie să ne aliem la părerea că trupurile lui Ștefan cel Mare și a principelui Alexandru au fost astrucate fără sicrie, numai învelite în veștminte bogate princiere.

Întrebarea nr. 4.

Ce importanță au, judecat din punct de vedere bisericesc sau istoric, deschiderile descoperite în boltă la toate mormintele?

Răspuns ad 4.

Deschiderea aplicată la fiecare mormânt - ori la cap, ori la picioare - și molozul pătruns parțial prin aceasta, dovedesc că aceste cadavre au fost deja cercetate.

Mobilul pentru aceasta trebuie să fi fost că au voit să se încredințeze despre putrezirea survenită, care era considerată ca un semn al intrării sufletului împăcat în fața scaunului de judecată, sau - ce este mai verosimil - pentru a citi peste mormintele parțial deschise "execviile", rugăciunile de înmormântare, care încă astăzi sunt în uz în Moldova din 3 în 3 ani.

Întrebarea nr.5.

În mormântul nr. 3 al principelui Bogdan s-au aflat, ce-i drept, părți ale coroanei, dar nici o rămășiță a capului. În mormântul lui Ștefan cel Mare, din contra, oase de tighă goale ale capului superior, cu toate că Ștefan a fost înmormântat mai mulți ani înaintea lui Bogdan. Cum se poate explica această constatare din punct de vedere medical și este în aceasta un motiv de a se îndoii de identitatea părții de tighă a lui Ștefan cel Mare aflată în mormânt?

Răspuns ad.5.

Că partea superioară a tighii din mormântul lui Ștefan cel Mare s-a păstrat mai bine decât rămășițele de corp ale lui Bogdan, are cauza sa în mormântul lucrat din pietre fin granulate de calcar și în mormântul uscat a lui Ștefan, întrucât, din cauza umidității mai mici, rămășițele de cadavru trebuie să se păstreze mai bine și mai îndelung. Afară de aceasta, Ștefan era înmormântat fără sicriu, din contra, Bogdan într-un sicriu de lemn mai ușor expus la putrezire. În fine, zăceau oasele

tigvei în mormântul lui Ștefan pe zidul de cărămizi mai puțin accesibile la umezeală, din care cauză s-au putut menține în stadiul aflat, într-un decurs mai lung de timp, deci contra identității ei nu se poate ridica din această pricină nici un dubiu.

Întrebarea nr.6.

Sunt mormintele aflate, părțile de veșminte găsite în ele și obiectele de podoabă, din punct de vedere istoric și tehnic, de interes și de importanță pentru prezent?

Răspuns ad.6.

Mormintele înșile sunt simple, mai arătos este cel al lui Ștefan cel Mare. Din cauza interesului lor istoric, însă, se anexează din partea comisariatului tehnic, desenul și tot așa se schițează obiectele mai importante aflate în mormânt, anexate aici - o executare mai amănunțită a acestora, precum și desenul bisericii mănăstirești din Putna, foarte interesantă din punct de vedere arhitectonic, și al monumentelor funerare amintite, aflătoare în ea - se va înainta de către numitul comisar în curând secțiunii înaltului c.c. Minister al Comerțului(!) pentru păstrarea de monumente arhitectonice.

După aceasta, comisiunea s-a înțeles spre dispunerea provizorie a următoarelor:

Rămășițele din mormânt scoase din pronaos, devenite pământ, să fie păstrate separat în sicrie și puse în fostele morminte; obiectele aflate vrednice de păstrare, însă, până la o hotărâre mai înaltă, să fie puse în vase corespunzătoare, cu indicarea persoanelor cărora le-au aparținut în viață, puse sub sigiliul comisiei, păstrate într-un dulap bisericesc, tot așa sigilat și pus sub cheie.

Tot așa, să fie sigilate ușile de intrare ale bisericii din pridvor și pronaos, cheile bisericii trebuind să fie însă predate egumenului. Se observă că sigilarea este necesară deoarece fără aceasta egumenul nu s-ar putea apăra în fața cererii publicului - care a arătat un cald interes pentru lucrarea oficial executată - de a vedea obiectele memoriale aflate, că dimpotrivă, lăsarea cheilor bisericii, pentru cazul unui pericol de incendiu, este necesară, în care caz, egumenul este împuternicit, ca pentru salvarea obiectelor bisericești, să deschidă biserica.

Propunere finală:

Considerând înalta venerațiune pe care o dă populațiunea moldo-română a Austriei, în Bucovina, Transilvania, și în Banatul Unguresc, apoi, peste granițele monarhiei Austro-ungariei, în Moldova învecinată și în Valahia-"Manilor" (sufletele strămoșilor) fostului lor mai mare principe național și binefăcător al țării și ilustrei sale familii - considerând și amintirea binecuvântată cu care acest erou a înviorat știința românilor și gura poporului, în cîntece și legende - a cărui amintire îi este rezervată și în pagina istoriei creștinătății un loc onorabil, demn, și al cărui gând

pios a creat cu precădere pentru Bucovina de astăzi, binecuvântările Fondului Religionar, nu poate o părintească recunoaștere a sentimentelor din partea unui popor, care în fidelitatea sa, de neînfrânt și în supunere către prea înaltul tron al Austriei, încă nu s-a clătinat, nu se poate altfel, decât să strângă inimile câștigate de mult, tot mai tare și mai cordial, între altele și prin includerea amintirilor sale istorice în marea monarhie, nu se poate decât să-l înflăcăreze până la devotament entuziast. Iar în afară, peste hotarele patriei Austriece, așa de departe cât cuprinde limba moldo-românească, să deștepte față de regimul austriac drept, și față de trecutul îndepărtat, o glorie mai mare și, blândeței recunoscute din partea românilor Moldovei și a Valahiei, să le aducă încă și mai mare respect și simpatie, a cărei dobândire s-a intenționat deja, prin prea înalt aprobatul Plan regulativ-duhovnicesc din 29 aprilie 1876 (V. cap. art. 19) și care ar aduce țării Bucovinei - ca punct principal de reminiscență română - deoarece ea adăpostește relicvele sale cele mai scumpe, un nou avânt, strălucire și vază.

Condusă de aceste convingeri, comisia înaintează către înaltul c. c. Guvern al țării următoarele respectuoase propuneri:

După ce s-a constatat prin actul oficial, că în pronaosul bisericii mănăstirești din Putna, se află mormintele princiare numite, și apoi că în naosul acestei biserici, s-au eruat mormintele căutate ale lui Ștefan cel Mare, apoi ale celor două soții ale sale și ale copiilor, ar fi de satisfăcut dorința generală a Bucovinei și a națiunii moldo-române, pentru aceasta nelimitat de recunoscătoare, ca, după înștiințarea preliminară și invitare la aceasta a notabilităților națiunii române și a bisericii greco-orientale a Bucovinei, Transilvaniei și a Banatului Unguresc, apoi a Moldovei și Valahiei - pe cale oficială a autorităților și guvernelor țării respective și a publicării în jurnalele respective - într-un mod care se va propune de cinstitul Consistoriu Episcopesc și a oficierii unor "exeqvii" (parastase) sărbătorești corespunzătoare, de oficiat în luna mai sau iunie a anului viitor, la mănăstirea Putna, ca după terminarea lor, să se deschidă, cu observarea procedurii urmat de comisiune în pronaosul acestei biserici - în prezența invitaților, și celelalte morminte încă nedescoperite, al lui Ștefan cel Mare, ale celor două soții ale sale, a principilor Alexandru, Bogdan și Petru, să se ridice conținutul mormintelor și să se studieze obiectele încă bine conservate, aflate cu această ocazie, din punct de vedere istoric, arheologic sau din alte privințe importante, ca, împreună cu obiectele aflate de comisie în pronaos, să se păstreze spre veșnica amintire a ctitorului princiar al Mănăstirii Putna și a membrilor familiei sale, deosebit de relicvele trecute în putrefacție și anume într-un mod accesibil vizitatorilor mănăstirii, ca să poată fi văzute. În fine, să se compună un Memoriu despre acțiunea oficială actual întreprinsă, precum și despre cursul sărbătoririi amintite, memoriu iscălit de notabilitățile prezente cu această ocazie, și acesta să se păstreze spre consultare pentru vizitatorii marcanți de mai târziu, în arhiva mănăstirii.

Referitor la păstrarea amintitelor obiecte memoriale, comisiunea, spre ținere de amintire demnă a familiei ctitorilor mănăstirii, precum și pentru promovarea

simțului artistic în țară și pentru dobândirea unei recunoștințe juste din partea românilor din străinătate, face - după schița comisarului tehnic, respectuos următoarea propunere:

Ar fi de ridicat, atât în pronaosul cât și în naosul bisericii mănăstirii Putna, în stilul bizantin cel mai corespunzător pentru această mănăstire un monument, nu prea ieșit în afară, dacă nu din marmură albă, apoi cel puțin din piatră frumoasă din Sucevița, cel mai fin granulată, monument ridicat de un sculptor iscusit și care să se așeze pe ambele laturi ale părții sudice a peretelui care desparte naosul de pronaos.

Acestă lucrare ar putea fi executată în așa fel încât să se formeze numai două monumente, dintre care, fiecare încheiat îndeosebi prin coloane delicate și prin arcuri ogivale în mod arhitectonic, să cuprindă despărțituri separate pentru a adăposti relicvele corporale potrivite pentru vizionare și obiectele memoriale de podoabă ale membrilor singulari ai familiei princiere.

Apoi, pe pedestalul plasat pe o treaptă înaltă de aproximativ trei picioare, de pe întreaga lungime a monumentului ar trebui plasate dulăpașe-vitrine, delicate, înzestrate cu rame fine de argint îngropate și, corespunzător cu fiecare despărțitură cu plăci de marmură neagră la suprafața pedestalului, înzestrate cu inscripții aurite corespunzătoare, spre indicarea membrilor singulari ai familiei.

În fiecare din aceste despărțituri ale monumentului, în nișele corespunzătoare de peste pedestale, ar fi de păstrat părți din corpurile putrezite și rămășițe de vestimente ale familiarelor princieri decedați, după obiceiul vechi roman, în urne corespunzătoare lucrate din marmură neagră sau metal.

În fine, despărțitura mijlocie a monumentelor, care sunt destinate pentru relicvele lui Ștefan cel Mare și ale lui Bogdan, în calitate de foști principii domnitori, ar fi de înzestrat în mod deosebit și, luând în considerare faptul că, după cercetarea făcută, lucruri prețioase și șarje au fost sustrate de mâini nepioase din mormântul lui Ștefan cel Mare, ar fi de întrebuițat pentru împodobirea urnei sale din lucrurile prețioase păstrate în dulapuri sigilate de inventar din turnul tezaurului de la mănăstirea Putna, probabil rămășițe scoase din mormântul acesta și cu aceasta s-ar aduce, pentru memoria urmașilor, expiare onoarei jignite a acestui principe.

După aceasta, s-a făcut cunoscut soborului mănăstirii cuprinsul prezentului protocol, iar acesta a declarat că lucrarea oficială s-a petrecut astfel cum s-a scris. Drept care, membrii totdeauna prezenți ai conventului adevăresc cu următoarele iscălituri: Art. Bortnic, igumen, Gymnasu, Dubrovski, ieromonah; Benedict Smigelschi ieroschimonah; Teofan Antonovici, ieroschimonah; Sebastian Georgescu, ieromonah.

După ce s-a așezat pământul săpat din morminte în sicrie nou confecționate și s-a îngropat în fostele morminte, în cântarea serviciului bisericesc pentru morți, din partea conventului mănăstirii obiectele aflate în morminte au fost puse sub sigiliul comisiei în biserică, încuindu-se biserica și predându-se cheile comisiei,

s-a încheiat lucrarea oficială și prezentul protocol cu totul.

Iscăliți: Schönbach, K.K. Statthaltereii concipist; Blazewicz Konsistorial assesor; dr. Szymonowicz, K.K Bezirksarzt; Röhl Director Ingenieur.

traducere: **Ion Zugrav ***

CONSTANTIN MORARIU: "CURSUL VIEȚII MELE" (jurnal)

Mihai Iacobescu

1. **Identificarea și publicarea documentelor privitoare la istoria Bucovinei** în timpul stăpânirii habsburgice reprezintă o problemă dintre cele mai actuale și de perspectivă. Prioritatea rezolvării acesteia, **sine ira et studio** este cerută în prezent, în condițiile prăbușirii lagărului socialist și a imperiului sovietic, poate mai mult ca oricând, fiindcă beneficiarii de azi ai politicii expansive țariste sau staliniste - ne referim și la cei ce se erijează în moștenitorii imperiului moscovit, ucrainenii - care au inclus arbitrar în frontierele țării lor părți din Basarabia, nordul Bucovinei și ținutul Herței și care se străduie să fabrice "documente și argumente" prin care să justifice chiar și rapturile teritoriale rezultate pe baza înțelegerii secrete dintre Stalin și Hitler, prin Pactul Ribbentrop-Molotov. Un exemplu, care dezonorează istoriografia ucraineană recentă și care arată că vechile metode de abordare părtinitoare și denigratoare a adevărului istoric continuă să fie utilizate o constituie republicarea și difuzarea într-o ediție de masă, ca un manual oficial pentru toată regiunea Cernăuți a **Istoriei Bucovinei**, vol.I (1991) și II (1994) a lui Arkadie Jukowski, lucrarea fiind publicată anterior, după 1956, în plină epocă stalinistă, la Paris, Philadelphia și Detroit¹.

Cum adevărul istoric, oricât ar fi de complex, de discutat și controversat este unul singur și pentru români și pentru ucraineni indiferent în ce măsură este astăzi convenabil unora sau altora, credem că eforturile pentru reliefarea, clarificarea, apărarea și afirmarea acestui adevăr trebuie să aibă la bază documentele vremii și nu dorințele subiective ale generației actuale.

2. **Un filon încă insuficient explorat până azi îl formează mărturiile de epocă** ale celor ce au trăit efectiv, nemijlocit în anii stăpânirii habsburgice. Semnalăm într-o lucrare anterioară² acele valoroase **Scurte observații asupra Bucovinei** ale lui Ion Budai-Deleanu, consilier la Curtea de Apel din Lemberg, care a străbătut de mai multe ori acest teritoriu la începutul veacului al XIX-lea și a fost însărcinat să facă un raport către guvernul Galiei despre realitățile istorice, cadrul fizico-geografic, bogății, populație, așezări, aspecte ce privesc viața social-politică și economică, administrația, justiția, cultura. religia³.

Din aceeași perspectivă semnalăm în rândurile ce urmează - în speranța că în viitor va apărea integral - jurnalul lui Constantin Morariu (1854-1927), intitulat **Cursul vieții mele**, manuscris păstrat la Suceava, în biblioteca Octaviei-Leca

Morariu⁴.

Scris cu cerneală neagră, pe un caiet mare, cu foi veline, legat în coperti groase și cu o etichetă, pe care aceeași mână a scris, cu litere mult îngroșate, **Cursul vieții mele** (sub care Leca Morariu, fiul autorului a adăugat Mss.A. fiindcă există și un text Mss.B. în limba germană), jurnalul cuprinde în total 280 pagini numerotate; din acestea 260 formează textul propriu-zis, care se încheie la sfârșit cu un cuprins, cu lista lucrărilor apărute individual și a publicațiilor la care Constantin Morariu a colaborat, cu diverse articole și studii - toate întocmite de către autor.

Textul este structurat în mai multe capitole, care privesc: originea familiei, arborele genealogic, copilăria, anii de școală (cea primară, pe care a urmat-o la Mitocul Dragomirnei, cea normală - la Suceava, iar gimnaziul și seminarul teologic - la Cernăuți), procesul Arboroasei, căsătoria, etapele în care a slujit ca preot la Toporăuți (1878-1885), la Cernăuți (1885-1895) și la Pătrăuți (1896-1917), pribegia în timpul primului război mondial (inițial în Moldova, la Huși, apoi la Elisabetgrad și în cele din urmă la Chișinău, în Basarabia). Jurnalul se încheie cu rândurile ce se referă la ultimii ani de viață, reîntoarcerea sa în Bucovina, reluarea activității sale ca preot și consilier consistorial, îmbolnăvirea sa și pensionarea în vara anului 1924; participarea în 1925 la sărbătorirea lui Ion Nistor, cu prilejul împlinirii a 49 de ani de la nașterea acestuia și discursul rostit de Constantin Morariu. Cea din urmă însemnare din jurnal este din 14 februarie 1926, când are o scurtă convorbire cu Vladimir Filipovici, medicul său. Pe ultimele pagini Constantin Morariu notează titlurile a 44 din scrierile sale, tipărite separat, în ordine cronologică și 139 de articole și studii apărute în diverse publicații, de pe întreg spațiul locuit de români.

3. Din textul jurnalului, din cele 260 pagini, în timpul vieții lui Constantin Morariu **au apărut**, în "Viața Românească" la Iași, în 1906 și 1907 fragmente referitoare la lupta pentru apărarea limbii românești în Bucovina⁵ și despre "gazeta populară Deșteptarea"⁶, circa 9 pagini din manuscris; după moartea lui Constantin Morariu, fiul său, Alexandru-Leca Morariu a reprodus, între anii 1927-1930 alte 35-37 pagini, în diverse publicații și anume "Floarea Soarelui", "Făt-Frumos" și "Junimea Literară". Fragmentele publicate de Leca Morariu se referă la anii copilăriei și ai studiilor, procesul Arboroasei și lupta pentru apărarea limbii române⁷. Deși nu reprezintă nici a 6-a parte din textul jurnalului, fragmentele publicate sunt, fără îndoială, printre paginile cele mai valoroase. Însă, azi, utilizarea informațiilor din fragmentele publicate este cu atât mai anevoioasă, dacă nu chiar imposibilă, cu cât colecțiile publicațiilor apărute la Cernăuți, distruse în anii epocii staliniste, nu se mai găsesc decât cu mari dificultăți, parțial la Biblioteca Academiei și tot parțial la Suceava. Apoi, unele fragmente publicate de Leca Morariu au fost fie prescurtate, fie ușor "îndreptate", față de textul original.

Față de tot ce s-a scris despre viața și activitatea lui Constantin Morariu - de către Constantin Loghin⁸, Dimitrie Marmeliuc⁹, Romulus Căndea¹⁰, Vasile Grecu¹¹, Nicolae Iorga¹², Gheorghe Cardaș¹³, Petru Iroaie¹⁴, Ion Gherghel¹⁵, V. Loichița¹⁶, I.E.

Torouțiu¹⁷ sau în sintezele apărute pe plan central¹⁸ sau local¹⁹ - jurnalul, în integralitatea sa, are o dublă semnificație. Pe de o parte permite să se reconstituie, în toată complexitatea și bogăția ei, personalitatea lui Constantin Morariu, ca preot, ca animator și îndrumător al activității culturale pusă în slujba celor mulți, a oamenilor de rând, ca poet, scriitor, traducător, istoric, ziarist, inițiator și conducător al "gazetei pentru popor", "Deșteptarea" (1893-1904), apreciată pe bună dreptate ca fiind "cea mai bună gazetă pe care intelectualul român a pus-o cândva în mâna țaranului"²⁰, nu numai în Bucovina, ci în întreg spațiul locuit de români²¹. Inițiativele sale sunt, însă, cu mult mai numeroase. Pe de altă parte, multe din informațiile jurnalului ne ajută să completăm, să nuanțăm imaginea reală, complexă, sinuoasă a Bucovinei în general, ca și a unor aspecte concrete și personalități ale vieții spirituale în special (între care cea a unchiului său, Silvestru Andreievici Morariu) între anii 1875-1914 și aceasta este latura cea mai valoroasă a lucrării lui Constantin Morariu. Mai mult încă, lucrarea ar merita publicată integral și pentru un alt fapt: pentru întreaga preoție de azi și de mâine jurnalul ne dezvăluie un model unic pentru modul în care Constantin Morariu și-a înțeles și slujit biserica, profesia, ca veritabil păstor și educator sufletească al semenilor.

Să pătrundem, aşadar, împreună în câteva din elementele valoroase ale jurnalului.

4. În legătură cu familia Morărenilor - care, atât prin numărul mare de cărțurari pe care i-a dat (Constantin, Leca, Aurel, Victor, Silvestru Andreievici Morariu, unchiul autorului de jurnal), cât și prin rolul însemnat în istoria Bucovinei, nu poate fi comparată decât cu cea a Hurmuzăcheștilor²² - avem surpriza să aflăm, din jurnal, că, atât Constantin Morariu, cât și unchiul său Silvestru Andreievici Morariu știau și aveau dovezi sigure că această familie descinde "de la contele polonez Andrei Kwiatkowski (Florescu), care în luptele cu rușii, de pe timpul împărțirii Poloniei fu prins de către aceștia ca general și din prinsoare a izbutit să fugă, travestit în haine țărănești, până la Mitocul Dragomirnei, unde și-a făcut o moară cu șase pietre, raritate pe atunci în tot Orientul" și "după moara aceea, numită Moara de la nisip, i-a rămas conumele de Morariu". Acea moară - pe care și Constantin Morariu a văzut-o cu ochii săi, pe când era copil - se afla "pe pâraul Huc, nu departe de Țancanii Noi"²³. Descendența poloneză, legendară sau reală are însă mai puțină însemnătate; esențial este faptul că toți Morărenii s-au identificat cu idealurile și activitatea neobosită pentru apărarea, dezvoltarea și afirmarea ființei naționale a românilor din Bucovina, remarcându-se ca patrioți înflăcărați, propovăduitori ai limbii, culturii și istoriei naționale, trudind cu perseverență și competență pentru emanciparea social-economică și cultural-politică a bucovinenilor.

Tatăl său, Gheorghe Morariu era fiul economilor Toader și Maranda Morariu; se născuse la 8 ianuarie 1818 și urmase școala normală la Suceava, pe vremea aceluia director de tristă faimă, Theil, "cel ce îi pedepsea pe școlarii români pentru vorba lor moldovenească, cu atârănarea unor chipuri de măgari (din hârtie, n.n.) la

grumaz", scoțându-i în fața clasei și obligându-i pe colegi să-i scuipe și să-i batjocorească²⁴. Gheorghe Morariu a practicat multă vreme serviciul de cantor bisericesc, în mod deosebit în Cernăuți, "rămânând de atunci cantor bisericesc în Mitoc, până la moartea sa la 6 decembrie 1892". Mama sa, Maranda, era fiica economilor Vasile și Ana Hrișcă, din Mitoc; ea se născuse în 1824 și se căsătorise cu Gheorghe Morariu la numai 15 ani. Părinții au avut în total 16 copii, dintre care 11 au murit la o vârstă fragedă, iar Constantin era al treilea din cei 5 rămași în viață. Casa părinților era "o casă veche, de lemn, cu ferești mici, cu tindă și două odăi" și era "acoperită cu paie"²⁵.

5. Atmosfera lumii rurale este surprinsă în jurnal prin câteva elemente reprezentative.

Din "ceața copilăriei" Constantin își amintește, cum, în serile lungi, de iarnă "opaițul ardea pe muchea cuptorului" și "mama ședea pe vatră și torcea" sau aveau loc "șezători de tors" și "meștera poveștilor la prilejuri de acestea era Floarea lui Strugariu", care "povestea cu atâta farmec, încât noi, copiii, n-o lăsam nici să se răsuflă"²⁶.

În cea de-a doua jumătate a veacului al XIX-lea, la Mitocu-Dragomirnei "industria" casnică era încă în floare și țărani îi satisfăceau aproape toate trebuințele vestimentare cu produsele acestora: "semănatul cănepei, al inului și haldanilor era la noi așa de obișnuit ca și semănatul păpușoiului. Culegându-se și îmblătindu-se sămânța, fuioarele se puneau la topit în pâraul Huc, de lângă Lipoveni, ori în apa Sucevei"; apoi urma activitatea de prelucrare cu acel întreg arsenal de unelte țărănești străvechi: "prin melițoi, meliță, ragilă, piepteni și perie, iar la lână prin piepteni și fușalăi, se alegeau fuioarele, paciușele, câlții și bucii, apoi toată iarna era de tors, de rășchirat pe rășchitor ori pe caleap, de zolit torturile, de pus pe vâtelniță, de făcut gHEME și de dat pe urzitoare. Primăvara începeau a boi torturile cu calacan, coajă de pădureț, sovârf, draghiță etc. Gardurile de pe lângă ogradă erau pline de fuioare topite în apă, ca să se usuce la soare. Și-apoi stative în casă și fel de fel de ițe, vătale, spete, fuscei, îmblători, scriptji, tălchici, suveici, meledeți, ori se rup fire, ori se fac lătunoaie de ștergere ori de prosoape în 3, 4, 5, 6 ițe cu burangic, bumbăcel, bumbac; atâtea valuri de pânză de bumbac, de fuior, de câlți; atâtea lăicere de lână ori de buci; atâtea țesături de sumane, de desagi, traiste, saci și țoluri"²⁷.

Pe când începea să meargă la școala primară, pe la 1861, Constantin găsea în casa părintească "multe cărți", adică: "Psaltirea, Ceaslovul, Octoiul, Floarea darurilor, Alfavita etc", cărți legate mai mult de activitatea cantorului, care îl ținea "aspru la carte" și îl învăța "slovenie", trăgându-l frecvent de urechi, încât mamă-sa îi lua cartea din mâini și-i zicea, plângând: "fugi, măi, că te-a zăluzi de cap!"²⁸

Satul își avea încă "doftoroaicele" sale: "și cum Floarea lui Ion Strugariu era meșteră la povești, așa baba Pruna era meșteră la leacuri. De dureri de stomac mă trăgea cu untură pe pânțele, zicând că-i vătămătură; de gâlci mă descânta cu busuioc, învălit într-o petecă cu care șterseseră ouă roșii de Paști; de diochi îmi

stângea cărbuni, și de multe alte beteșuguri ea îmi lua trehna, cum se zice, ca și cu mâna; dar, când nici baba Pruna, nici "cititul cu Psaltirea" nu erau de leac, tatăl său "intra în casă cu un doftor din Suceava"²⁹, semn că și elementele de progres începeau să pătrundă în lumea satelor.

În deceniul al șaptelea al veacului trecut, școala primară din Mitocu-Dragomirnei se afla improvizată într-o casă țărănească "plină de copii", unde a funcționat doar în primul an; într-al doilea s-a mutat "în casa șvabului Lauer", iar "în anul al treilea școala fu din nou strămutată în casa lui Nică Saghin". Învățătorii se schimbau aproape tot atât de des ca și localurile; în primii doi ani, lui Constantin Morariu - care, după numele bunicului său Andrei, a fost înscris Andreevici (până în 1869, când mai mulți Morăreni, între care și Silvestru Andreevici au cerut schimbarea numelui în Morariu) - i-a fost învățător Vasile Rac, iar în ultimii ani Gheorghe Bocancea, amândoi români. Carte se învăța - ne informează autorul jurnalului - "mai ales pe vreme de iarnă", dar copiii se temeau de școală, fiindcă unii săteni "ziceau că au să mă bată cu vergi de mesteacăn pârлите în para focului și au să mă puie în genunchi, pe grăunțe de hrișcă, de mi s-o beli pielea și mi-o curge sânge"³⁰.

Sărbătorile din timpul anului, cu ritualurile și datinile intrate în obișnuința sătenilor s-au imprimat în mintea copilului ca evenimente cruciale: "cine mai poate uita - se întreabă Constantin Morariu - farmecul ce le aduc colindele, umblatul cu steaua, cu Irozii și cu malanca, ori Paștile cu oăle roșii și cu scrânciobul, ori Sf. Gheorghe cu brazdele verzi din donițe, de pe stâlpii porților și pe prispe, în care sunt înfipite câte o crenguță verde de răchită, și datina urzicatului celor ce nu se scoală dimineață în ziua aceea, ca să nu fie leneși în decursul anului - și Duminica Mare, cu ramurile de tei, prin casă și la streșinile casei, și câte altele"?³¹

6. Viața lui Constantin Morariu n-a fost deloc nici ușoară, nici liniară, ci plină de sinuozități și adversități, izvorâte, atât din capriciile și rigorile administrației habsburgice sau din intrigile și răutățile semenilor, cât și din nenorocirile care s-au abătut asupra propriei familii.

Născut la 20 aprilie 1854 la Mitocul Dragomirnei și-a făcut studiile primare la "școala poporală" din sat, între anii 1862-1866. A urmat apoi "școala normală capitală", gimnaziul și liceul greco-ortodox din Suceava, între anii 1866-1874. Aici a simțit din primele zile "cât de greu" îi venea, "la școala cu limba nemțească, în care erau predate toate obiectele, afară de religie și limba română". Directorul, Mitkiewicz l-a avertizat din semestrul întâi al primului an de studiu că "nu mă lasă la gimnaziu, dacă nu voi trece examenul din toată gramatica nemțească"³². Dar orele de răgaz, destinate învățaturii erau, adesea, "înghițite" de treburile săvârșite în favoarea gazdei sale, chiar dacă gazda era propriul său unchi: "tăiam lemne, aduceam apă de la Șipot, cu cofele în mâini ori pe coromâslă, măturam și ștergeam colbul prin odăi, spălăm podelele, curățam încălțămintele unchiului și ale bunicii, frământam pâine, spălăm blidele, frecam cratițele, furculițele și sfeșnicile, mergeam în târg după toate cumpărăturile, iarna căram lemne prin odăi și făceam

foc în sobe, mai pe scurt lucrăm tot ce trebuia". Totuși, prin sânguința și rezultatele dovedite la învățătură, câștigă "un stipendiu de 84 de florini pe an din Fondul religiosar"³³, stipendiu pe care l-a păstrat până la terminarea studiilor la Suceava. Se preocupă, încă din timpul studiilor gimnaziale de îmbogățirea cunoștințelor de limbă, cultură și istorie națională; în acest sens, cum la Suceava, elevii "din clasele superioare aveau o societate cu o bibliotecă de felurite cărți și foi (publicații, n.n.) românești", devine membru al acesteia și - notează el în jurnal - abia de atunci am început mai cu temei a mă dezvolta și în limba maternă, încât, colegii mei de clasă la prilejuri festive, de pildă la maialuri³⁴ ori când trebuia să-l felicităm pe vreun profesor român de patronul său, pe mine mă însărcinau cu ținerea orațiilor³⁵.

În clasele gimnaziale și liceale elevul Constantin Morariu are profesori excelenți - ca Tarasius Lucyk la greacă și latină, Blasius Knauer la istoria naturală, Dimitrie Isopescu și Nosievici la matematici și la cântare - dar și alții, care îi lasă o impresie detestabilă, ca directorul Limberger, care predă zoologia și ca dascăl era "un pedant nesuferit, un adevărat ucigător de spirit", care "pe elevii români îi prigonea sistematic"; acest "românofag" a desființat societatea culturală a elevilor români din liceu și "a sechestrat toată biblioteca ei", iar când bănuia pe cineva că citește clandestin publicații românești îi striga: "dumneata cetești gazete valahe? Dacă cetești gazete valahe, apoi du-te în Valahia!"³⁶

Acest tratament discriminatoriu, această restricție de a citi în limba maternă în chiar cea mai glorioasă dintre fostele capitale de odinioară ale Moldovei l-a făcut pe elevul Constantin Morariu să trăiască în vacanțele petrecute la Mitocu-Dragomirnei primele nopți de neliniște: "dormeam în fânul din podul grajdului și nopți întregi, până la revărsatul zorilor dimineții, somnul fugea de mine, din pricina gândurilor la soarta ilotică³⁷ a neamului nostru, la nesfârșitele nedreptăți și nevoi suferite de acest neam din partea străinilor"; și, consideră autorul, că, încă de pe băncile școlii gimnaziale "nici o durere nu m-a chinuit cu atâta necruțare în toată viața, ca durerea de starea cea mizeră a neamului nostru"³⁸.

Între 1874-1878 Constantin Morariu își continuă studiile la Cernăuți, la "Institutul teologic arhiepiscopesc", care, din 1875 se transformă în Facultatea de teologie, în cadrul Universității "Francisc Iosif", proaspăt înființată, la un veac de la anexarea nordului moldav de către habsburgi.

7. Procesul Arboroasei. Când, în toamna aceluiași an, 1875, se constituie primele societăți academice studențești, Constantin Morariu devine secretar al "Arboroasei" - președinte fiind Ciprian Porumbescu, vice-președinte - Zaharia Voronca, iar Orest Popescu și Eugen Sireteanu - membri în comitetul de conducere al acesteia.

Preocupările și inițiativele membrilor acesteia, de-a cultiva și apăra limba română, de-a-și însuși și răspândi literatura și istoria națională au atras, după mai puțin de doi ani de la înființarea societății, intentarea, de către autoritățile habsburgice, a aceluia faimos proces public membrilor comitetului de conducere.

Procesul Arboroasei³⁹ ocupă în jurnal un loc important - și este și firesc,

fiindcă îl marchează și stigmatizează pe Constantin Morariu, în ochii cercurilor administrației imperiale, pentru tot restul vieții.

Dacă la școala normală din Suceava Constantin Morariu era preocupat de problema învățării și însușirii limbii germane, condiție **sine qua non** pentru a rămâne și continua studiile, la facultatea din Cernăuți îl chinuie de la început gândul necunoașterii corespunzătoare a limbii materne: "În anul întâi al studiilor teologice îmi era rușine de mine însumi că-mi venea cam greu să învăț obiectele în limba română, de aceea mi-am propus să nu mai citesc nemțește, ci numai cărți și foi românești". Și, tocmai de aceea "studenții români de la toate facultățile au înființat Societatea academică Arboreasa, al cărei secretar a devenit autorul jurnalului, iar președinte - Ciprian Porumbescu, care, ne informează Constantin Morariu era și "dirigent al corului societății" și totodată "sufletul ședințelor sociale". Comentând împrejurările în care s-a ales comitetul Arboreasei, autorul jurnalului nu ezită să relateze și un fapt trecut cu vederea de alți istorici ai Arboreasei⁴⁰: invidia și lupta unor colegi pentru a acapara principalele funcții de conducere: "studenții civilști", de la celelalte facultăți, deși se aflau în minoritate s-au bătut să preia conducerea societății, cerând consistoriului ortodox și chiar episcopului Silvestru Morariu să interzică "alumnilor" teologi primirea în societate. Aflând despre aceste uneltiri, Ciprian Porumbescu "ambitios cum era, s-a retras cu totul din societate, împreună cu toți colegii săi din anul al IV-lea, între care erau cei mai buni coriști; și astfel Arboreasa o încheie cu frumoasele ei conveniri sociale, de mai înainte. Mare durere simțeam eu - ne relatează Constantin Morariu - din pricina acelei neuniri, care dădea apă la moară potrivnicului nostru rector seminarial, ruteanul Ilie Filipowicz, din a cărui cancelarie, de câte ori îi duceam anunțul în scris pentru vreo ședință a Arboreasei (deci: totul trebuia să se știe și să se aprobe! n.n.) niciodată nu ieșeam fără să-mi fi zis: "Ce vă trebuie D-v. o societate la un loc cu civilști? Ei să-și aibă societatea lor și D-v. deosebit!". Prin urmare și funcționarilor superiori ruteni, ca și celor austrieci, deviza **divide et impera**, dezbină și stăpânește, le era foarte convenabilă. Numai că, în cele din urmă a biruit unirea, înțelegerea între studenții români, indiferent de la ce facultate erau: "în urma unei rușinoase demisiuni a președintelui civilist al Arboreasei, Ciprian i-a luat locul, după vreo patru luni, începând a face minuni în direcția înaintării societății. Ședințele noastre sociale nu mai erau simple conveniri studențești, ci manifestații ce grupau în jurul lor publicul cel mai distins". Constantin Morariu își trimite cititorul jurnalului la corespondența sa în "Familia" pentru a-l informa despre activitatea și succesele Arboreasei⁴¹. După luarea conducerii societății de către Ciprian Porumbescu, aflăm din jurnal, "mergeau treburile de părea că nu-i a bine; și binele ne-a și părăsit în scurtă vreme"; tocmai în zilele ofensivelor românilor la Grivița și Plevna, autoritățile habsburgice au inițiat la Cernăuți: cercetarea și percheziționarea arhivelor Arboreasei, de către "concepistul gubernial Steiner", care a confiscat unele documente, între care scrisoarea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii din București, cu care - ne informează secretarul și deținătorul arhivelor societății, Constantin

Morariu, "căpătasem 200 de franci în scopul învâțării bibliotecii"; anchetarea membrilor comitetului Arboroasei, de către același "Steiner, împreună cu consilierul consistorial Ilasievici"; arestarea, în ziua de 15 noiembrie 1877 a lui Constantin Morariu, Orest Popescu și Eugen Sireteanu, studenți în anul al IV-lea și Zaharia Voronca, din anul al III-lea de teologie, operațiune efectuată de "slujbașul evreu Straucher de la tribunalul penal din Cernăuți", care "a venit la seminar pe la orele 19,30 cu panduri înarmați și ne-a dus în trăsură închise la temniță (...), trăgând și un cordon de soldați împrejurul reședinței mitropolitane pentru eventualitatea că am fi încercat să scăpăm cu fuga. Ciprian fu adus la temniță din casa sa părintească de la Stupca, de către jandarmi".

Tratamentul aplicat celor acuzați și condițiile din închisoare sunt relatate astfel: "Pe toți ne-au închis în celule separate, împreună cu cei mai mari făcători de rele. Eu eram închis la un loc cu un armean ce făcuse moarte de om și cu un iudov și un băiat din Ceahor, întemnițați pentru furturi. Băiatul avea pe el cămașa și izmenele pline de păduchi, încât, unde puneam mâinile, ucidea neconștient. Chilia părea a fi zugrăvită de sângele ploșnițelor ucise, și, când iarna au făcut întâiași dată foc în sobă, ploșnițele mișunau pe ea mai dihai decât furnicile într-un mușuroi. Spiritualul nostru, Mihail Dracinschi, a intervenit în afacerea aceasta la președintele țării și al tribunalului, și, ca urmare pe mine m-au dus în spitalul temniței, unde a doua zi de dimineață mi-au curățat perina de niște păduchi albi și mari, ca și cum a-i curăța mulțime de omizi de pe frunzele de varză". Și totuși o concesie modestă li s-a făcut: "Lui Ciprian i se încuviințase vioara și mie flautul și amândoi corespondam din chiliile noastre, prin semnale ca cele ale trâmbițelor militare"⁴². Cu aprobarea semnată de "judele de instrucție, românul Zotta", autorul jurnalului reușește să-i trimită din temniță logodnicei sale o scrisoare, împreună cu textul unei arii, "născocită în amurgul serilor, pe flaut, fiindcă, cei cinci arboroseni, pentru a sfida propria lor situație și a nu se lăsa cuprinși de gânduri negre, nu se sfiau să înjghebeze și câte-o horă.

Procesul celor cinci studenți români din conducerea Arboroasei este publicat numai în foaia germană "Bukowina"⁴³ din Cernăuți; de aceea, Constantin Morariu se simte îndatorat să precizeze că, procesul "a durat de Vineri, 1 februarie, până duminică, târziu, noaptea, pe 3 februarie 1878, fiind sala de pertractare neobișnuit de plină de public, mai ales din starea preotească", fiindcă întreg comitetul era format din studenți români de la facultatea de teologie.

Completul de judecată "era compus din președintele Bendelea, consilierul Gertlinger și adjunctul Goian, ca votanți și ascultantul Pridie ca grefier. Ca jurați funcționară: Ignatz Ehrlichau, Adolf Honius, Heinrich Kipper, Dr. Alois Handl, Johann Bolusiewicz, dr. Vitus Graber, Sender Margulies, Gregor Jakubowicz, Ludwig Kornelsohn, baronul Alexandru Vasilco, Josef Gorzer și Wilhelm Szaikowski, iar ca locțiitor Josaf Gregor".

Desfășurat în condițiile în care în toate provinciile românești, inclusiv în Banat, Transilvania și Bucovina aflate sub administrația habsburgică, acționau

comitete de solidaritate cu cei ce luptau pentru cucerirea independenței de stat a României, în timp ce guvernul de la Budapesta și cercurile imperiale de la Viena susțineau "cauza integrității Porții Otomane", spre a contracara expansiunea Rusiei în Balcani, procesul a stârnit și simpatia unor personalități progresiste din cadrul justiției imperiale; așa se și explică faptul că, "cei mai vestiți avocați din Cernăuți, Dr. Rott, Dr. Tabora și Dr. Atlas au primit apărarea noastră, a celor cinci, ca o afacere de onoare, adică fără nici o renumerație. Ei au cercat toate mijloacele să fim puși în libertate și, în același scop, mărinimosul boer din Stupca, răposatul Alecu, cavaler de Popovici, și-a oferit drept cauțiune toată moșia sa, dar în zadar", fiindcă, apreciază autorul jurnalului, "pe temeiul unor bănuieli cu totul fictive, am trebuit să stăm închiși 11 săptămâni".

Actul de acuzare cuprindea, totuși, următoarele învinuiri: legăturile Arboreasei cu Ministerul Cultelor și Instrucției din București, "în scopul subvenționării societăților române din Austro-Ungaria" și mulțumirea exprimată de arboreseni, "de frații detrunchiați de la comuna maică", printr-o scrisoare ce se încheia cu lozinca: "Trăiască națiunea română!" Procurorul acuza, de asemenea și hotărârea celor cinci arboreseni, care "au decis, într-o ședință din 30 septembrie 1877, ca, din incidentul doliului secular al anexării Bucovinei la Austria, să se exprime condoleanța, trimițând primăriei din Iași (...) o depeșă telegrafică", în care se scria că "societatea junimii române din partea detrunchiată a vechii Moldove, trimite condoleanțe membrilor săi pentru apărătorul decapitat", adică fostul domn Grigore al III-lea Ghica, ucis de turci, cu complicitatea morală a diplomaților habsburgi, la 1 octombrie 1777, la Iași, fiindcă se opusese ocupării și anexării nordului moldav, Bucovinei⁴⁴.

În "actul de acuză" se considera că, prin cele două telegrame trimise la București și Iași, cei cinci arboreseni "au cerut, deci în public, înaintarea mai multor oameni și în scrieri răspândite ce ațâțau la dezgust și ură în contra unității de stat a imperiului și a administrației statului Austriei și așa au comis crima tulburării liniștei publice", fapt ce, în conformitate cu legislația imperială poate atrage după sine pedeapsa "cu temniță grea, de la 1 până la 5 ani".

Unul dintre avocații apărării, Dr. Rott, invocând în fața instanței drept scuză pentru arboreseni entuziasmul și imprudența tinereței, arăta că și el a fost "odată, tânăr, ba chiar foarte tânăr" și ca student vienez a luat parte "la întreaga revoluție vieneză" de la 1848, dar, că, ulterior a devenit "cetățean liniștit și pașnic".

Analizând motivele acuzării, Dr. Rott relevă că, după ce va "delătura totul ce nu-i esențial", îi va rămâne să dovedească faptul că "ceea ce rămâne nu poate fi o crimă"; Dr. Rott surprindea unele premise contradictorii de la care a pornit procurorul în fundamentarea rechizitoriului său: în concepția procurorului, "serbarea lui Ghica în România (organizată la Iași, cu prilejul dezvelirii unei statui închinată memoriei domnului martir, n.n.) e înscenată cu scopul de a prepara zmulgerea Bucovinei de la Austria" și "serbarea lui Ghica e identică cu tendința de recăștigare a Bucovinei"; dar, ulterior, procurorul "a rectificat singur această aserțiune", ușurând

sarcina apărării de a demonstra că "o identificare a decapitării lui Ghica cu anexarea Bucovinei e absolut imposibilă".

Dr. Rott relevă - scrie autorul jurnalului - că Austria nu ar putea fi învinuită de complicitate morală în asasinarea lui Ghica fiindcă, așa cum se știe, "convențiunea dintre Poarta Otomană și Austria a fost încheiată la 7 mai 1775, iar moartea lui Ghica a survenit în octombrie 1777, prin urmare la doi ani și jumătate mai târziu". Admițând aceasta, Dr. Rott aduce în sprijinul opiniei sale poziția duplicitară a lui Ghica; Dr. Rott citează "colecția de documente istorice române a mareșalului nostru Eudoxiu Hurmuzachi", din care reiese, pe de o parte, că, "Ghica orîșicum s-a opus să cedeze Bucovina", iar, pe de altă parte "a cercat singur felurite mijloace pentru a accelera și a înlesni afacerea", citând, în acest scop "o scrisoare a lui Ghica din 12 februarie 1775, adresată internunțului austriac W. Thugut, prin urmare înainte de convențiune și în scrisoarea aceea Ghica își oferă serviciile sale și îl recomandă pe socrul său Iacovache Rizo drept mijlocitor între sine și guvernul austriac"; ori, "acel socru al lui Ghica - declară la proces Dr. Rott - a adus cele mai excelente servicii Austriei"⁴⁵. Dr. Rott face, în continuare, dovada duplicității lui Ghica și analizează în detaliu diverse documente de epocă, din care ar reieși motivul asasinării domnului Moldovei de către turci. Întrebându-se dacă, "în Bucovina (la 1877, n.n.) sunt cercuri care ținesc la despărțirea Bucovinei de Austria", Dr. Rott nu neagă faptul că "în România sunt astfel de cercuri" și că "acolo, în România este un partid cu scopul acesta", dar, precizează avocatul apărării "partidul acela e numai în popor, dar cu totul sigur nu în guvernul român", că "Austria noastră trăiește în prietenie cu guvernul român": ca dovadă, zice Dr. Rott, este "convenția comercială" din 1875 și "consulul României e la Viena și cel al Austriei la București" și "aceste relații amicale vor deveni și mai amicale"; presa vieneză oficială, citează Dr. Rott, relevă "identitatea intereselor României și ale Austriei". Apoi, adaugă Dr. Rott "în Bucovina este un partid național român, fiindcă sunt români în Bucovina" (dar, precizăm, la această dată nu exista oficial un partid național român în Bucovina!).

Fiind încă adeptul unor opinii democratice, fostul revoluționar de la 1848, avocatul Dr. Rott, amintind principiile care ar trebui să guverneze în imperiu, apreciază că "principiul cel dintâi este să lăsăm fiecărei națiuni, relativ la năzuințele ei naționale același teren de libertate ce îl pretindem noi înșine" și "dacă românii se bucură de asaltul redutei Grivița, aceasta e aceeași bucurie ce eu și fiecare german am avut-o la succesul germanilor în războiul franco-german, ce a avut-o fiecare italian la ocuparea Romei și la constituirea unității Italiei". Pentru a spulbera acuzațiile procurorului că cei cinci arboreseni se fac vinovați de activitate iredentistă, pentru a obține achitarea inculpaților, avocatul apărării Dr. Rott compară situația românilor din imperiu cu a românilor din România și se întreabă, cu o anumită naivitate, care, în fond exprimă încrederea și optimismul ce domneau încă la 1878 în cercurile imperiale, în stabilitatea și soliditatea alcătuirii multinaționale a Austro-Ungariei: "Nu sunt crescuți bucovinenii noștri, de la naștere,

de la părinții și moșii lor, atât de intim în referințele austriece, încât fără cele mai simțitoare pierderi și daune, ar fi absolut imposibil a încerca o schimbare teritorială? Cine cu mintea sănătoasă dintre românii bucovineni ar mai putea avea astfel de pofte de anexare? S-ar bucura, poate, boerii, dacă prețul moșiilor și veniturile lor ar scădea cu a patra parte? Ori ar avea un folos țăranul ori poate să-i bănuim chiar țăranului nostru că el ar avea astfel de pofte ori poate chiar preotului, ca să ajungă vremea votării unei legi că fondul religios bucovinean e proprietatea statului român, ori ca să fie și el așa ca figurile preoțești de acolo, pe care le vedem în călătorii și care se deosebesc mult de preoții noștri bine hrăniți, bine dotați, care umblă în echipaje elegante, au salar bun și alte venituri mari și grase, bisericеști?" Între altele avocatul constată că, între toate acuzațiile care rămân valabile, "singurul cuvânt **detrunchiat** nu e la locul său", dar, dacă în telegramele lor, atunci când se referă la Bucovina, arboresenii o socot "o parte a Moldovei", zice Dr. Rott, "este doar un fapt istoric că Bucovina a fost parte a Moldovei"⁴⁶ - adevăr pe care stăpânii de azi ai unei părți a Bucovinei nu mai vor să-l admită oricât de elementar părea atunci pentru oricine!

8. Fenomenul rutenizării Bucovinei reprezintă un alt aspect major ilustrat în paginile jurnalului.

Fie la Cernăuți, în timpul celor patru ani de studii teologice (1874-1878), pe care le absolvă cu apreciere maximă, "exelență unanimă"⁴⁷, fie ca preot ajutător la Toporăuți (1878-1885) apoi iarăși la Cernăuți, slujind la biserica Sf. Paraschiva (1885-1895), Constantin Morariu este cutremurat și revoltat de modul în care "curgerea rutenizării își urma între ei (românii, n.n.) calea în toată liniștea" și cât de "tristă era atunci îndeobște starea românilor bucovineni și în special a intelectualilor"; pe de o parte, unii intelectuali - și autorul se referă îndeosebi la preoții ortodocși, români - aveau o atitudine pasivă față de acest proces, iar pe de altă parte "majoritatea covârșitoare a parohienilor români", cum era cazul și cu cei "din suburbia Clocucica", din preajma capitalei sau cu românii din Toporăuți, "erau dedați cumplit la beție" și manifestau o mare reținere față de școală; ba, mai mult încă, "bieții clocucicani evitând în mod bător la ochi contactul cu intelectualii" și "cu școala", ajunseseră "de grăiau într-un jargon așa de împeștriat, cu vorbe rusești, încât cel mult după un deceniu ar fi trebuit să se prefacă în ruteni"⁴⁸ - previziune care, în condițiile ulterioare ale politicii staliniste, de aproape o jumătate de secol, s-a și adeverit. Procesul rutenizării este cu atât mai eficient cu cât, în vreme ce la Clocucica, de pildă, învățătorul român, Alexandru Cantemir se plângea că oamenii nu-și dau copiii la școală⁴⁹, zilierii ruteni sosiți în zonă, precum cei din Volcineț sau din Cernăuți primeau învățători ruși⁵⁰.

Analizând acest proces de invadare a Bucovinei în general și a părții de nord în special de către zilierii ruteni, Constantin Morariu este atent la rezultatele recensământului oficial, care "se face din zece în zece ani", tocmai având drept criteriu unic limba vorbită și ale cărui date îl îngrijorează; astfel, el constată, că, dacă în 1875 erau 221.000 români, 202.000 ruteni, 94.000 germani și evrei, 13.000

poloni, unguri, lipoveni (ruși), slovaci, armeni etc. "numai în 5 ani limba rusească (ruteană, ucraineană, n.n.) a întrecut-o pe cea românească cu 68.000 de suflete și încă celelalte limbi au dat înainte și au sporit, iar limba românească a dat tare înapoi, a scăzut cu 19.000 numai în 5 ani, lucru nemaiauzit și nemaipomenit până acum pe fața pământului"; această afirmație autorul jurnalului o probează cu datele oficiale ale recensământului din 1880, când se înregistrau: 190.000 români, 239.000 ruteni, 108.000 germani și evrei și alte 29.000 de etnii diferite⁵¹.

Cum explică autorul jurnalului acest pronunțat proces al rutenizării? Fară să analizeze în detaliu cauzele economice, militare și religioase ale imigrării rutenilor și huțulilor în Bucovina⁵², Constantin Morariu relevă în jurnalul său că, în momentul trecerii forțate a acestui teritoriu sub administrația galițiană, în 1786, "deși locuitorii Bucovinei erau mai toți români", dregătorii și mai ales învățătorii români au fost înlăturați din funcții și înlocuiți cu elemente alogene: "limba românească se stingea prin mulțime de sate ale noastre, pentru că întrânsele curgeau neconținut cete întregi de mazuri galițieni, care vorbeau cu românii numai rusește, așa și țărani noștri din acele sate, uitându-și limba cu totul s-au făcut ruși". Asimilarea lingvistică - fenomen catastrofal pentru destinele ulterioare ale Bucovinei - a fost urmată de falsificarea numelor românești: Mitrofan devenea Mitrofanovici (fiul lui Mitrofan), Turcan - Turcanovici. Asimilarea lingvistică și schimbarea numelor erau dirijate și oficializate mai ales în satele unde preoții și învățătorii erau poloni, sârbi sau ruteni; în școala normală din Cernăuți, între 1834-1850, de pildă, copiii erau învățați de dascăli ca Warnicki, Malawski, Sabara, Paulowicz - care, întocmai ca și faimosul director Theil, de la Suceava - aveau "cenzori" care urmăreau "care școlari vor vorbi românește", ținând evidența acestora, batjocorindu-i, maltratându-i: "Voi sunteți cei nepocăiți" întreba "poleacul învățător" citind tăblița cu numele școlarilor români, care îndrăzneau să vorbească și românește, după care - scrie Constantin Morariu - "bieții băieți erau întinși pe laiță și sălbatecul învățător începea a le melița dosul, ca să le urce mintea la cap"⁵³.

În jurnal se relevă și contrastul dintre prevederile legale și situația reală: legea imperială din 1867, în art. 19 prevedea că: "toate popoarele Austriei au drepturi egale și fiecare popor are dreptul nevătămat de-a-și apăra nația și limba și a griji de dânsle, împărăția recunoaște că toate limbile unei țări sunt egal îndreptățite în școli, diregătorii și în viața de obște. În localitățile unde locuiesc mai multe nații, școlile vor fi întocmite așa fel ca fiecare popor, fără nici o silă, să capete mijloacele trebuincioase pentru a învăța în limba sa"; dar, printr-o propagandă sistematică, perseverentă, finanțată și dirijată clandestin de guvernele de la Petersburg și de mișcarea naționalistă ruteană, filorusă, se susținea menținerea alfabetului chirilic, efectuarea slujbelor în limba slavonă, tipărirea în continuare a cărților de cult cu aceleași litere și învățarea slavonei în școli, sub pretextul aberant că "numai acela poate să aibă parte de rai și de împărăția cerului, care vorbește în casa sa limba rusească, adică limba lui Dumnezeu, iar cine vorbește limba țigănească, adică limba românească, acela va sta afară, la

poarta raiului, ca și câinii". O astfel de teză fantezistă se propaga, de pildă, la Roșă, Boian și Mologhia, lângă Cernăuți; la Mologhia, la acea dată erau "trei părți de români, o parte de ruteni și una de germani". Demascând această propagandă, care avea efecte în lumea rurală, neștiutoare, analfabetă, Constantin Morariu scrie "ei (rușii, n.n.) anume vreau să prefacă adevărul curat ca lumina soarelui, în întineric; ei aruncă cu glod în mărgăritarul cel strălucitor al limbii noastre; ei știu prea bine că, dacă țărani români din Bucovina își vor pierde limba, atunci își vor pierde și școala și biserica și toate averile și drepturile și toate aceste bunuri vor intra în mâinile veneticilor". Exploatăți și prizoniți de nobilii poloni, stăpâni pe pământurile din Galiția și pe bisericile catolice, cei mai săraci dintre rutenii sosiți în Bucovina aflau aici condiții mai bune de câștig, pe moșiile secularizate ale fondului bisericesc și se foloseau de bisericile ortodoxe ale românilor, bucurându-se temporar și de numeroase scutiri fiscale și militare, din partea autorităților imperiale. În utilizarea limbii ucrainene tonul îl dădeau moșierii străini, arendașii, evreii, dar și unii localnici bogați, care își aduceau argați ruteni; apoi, țărani români le urmau exemplul: "prin sate - notează Constantin Morariu - au venit galițieni goi, flămânzi, nenprociți, ca vai de dâșii, căutându-și pâinea cea de toate zilele. Fiind ei bolânzi, nătângi, întinați pentru limba lor rusească, țărani noștri au început a vorbi cu dâșii numai rusește și-au pierdut limba românească", fiindcă unii moșieri, preoți sau arendași "cu un argat rus, cu un păzitor de noapte rus, cu jidanii, cu o moașă rusească, ori cu alți ruși vorbesc numai rusește"; în unele sate, unde rutenii veniți erau de confesiune unită, greco-romano-catolică, ca, de pildă la Rarancea, sătenii autohtoni au trecut și ei la biserica unită. Agitatori ruși au stimulat acest proces: "moscalii au tipărit zece porunci, împărțindu-le în multe țări și zicând în porunca a treia că o parte a Bucovinei are să fie a lor"; autorul jurnalului, martor ocular al procesului rutenizării ajunge la concluzia că "s-au rusificat Stănești, Călinești, Băbești, Cabești, Cuciur Mic, Mămăești, Rarancea, Hlivești, Orășeni, Toporăuți, Zăpeni și încă alte multe sate, care au fost odinioară curat românești"⁵⁴.

9. Lupta pentru apărarea și cultivarea limbii române este o primă direcție de activitate, în care se angajează părintele Constantin Morariu, indiferent de locul în care îl poartă pașii și parohia pe care i-o oferă stăpânirea.

Conștient că, "pe ruinele limbii noastre, slavonismul se lățește îngrozitor", Constantin Morariu începe prin a lua atitudine publică îndemnându-și proprii poporeni să-și dea odraslele la școală și să nu renunțe la limba maternă, pe care s-o apere ca pe lumina ochilor. Îndemnurile sale răzbat fie în cuvântările rostite în fața amvonului, în zilele de duminică și de sărbătoare, fie în paginile unor publicații românești - una dintre ele fiind, bunăoară "Revista politică" din Suceava, unde el publică ciclul intitulat **Limba noastră**. În coloanele publicațiilor el demască modul în care este prigonită și batjocorită limba română de către unii slujitori ai școlii bucovinene, ca directorul Theil sau profesorii Warnicki, Malawski, Sabara, Paulowicz, sintetizează știri în acest sens de la preoții din Crasna, Hliboca, Slobozia Rarancei, Volcineț, sau expune, într-un limbaj simplu, accesibil sătenilor

știutori de carte situația anormală a denaturării limbii materne ori acceptarea graiului aparținând zilierilor ruteni veniți din Galiția. "Avem în multe sate ale noastre țărani români, care, aflându-se în contact zilnic cu conlocuitorii lor de alte nații, vorbesc în mai multe limbi. Întrebăm, însă: știu țăranii aceia ce importanță are limba lor? Îi cunosc ei prețul? Pot ei să-i facă pe străini să le-o respecte? La anul viitor iar au să vie comisarii împărătești prin cele sate și au să facă o nouă conștiință a poporului din Bucovina, se înțelege că după parola: Umganssprache - limba de comunicație"⁵⁵.

Modificările în structura lingvistică a populației din lumea rurală îndeosebi sunt - apreciază Morariu - rezultatul direct sau indirect al ignoranței și al lipsei de responsabilitate din partea intelectualilor în general și al preoților în special: "Cine din acești conducători firești ai țaranului nostru - se întreabă autorul jurnalului - și-a dat până acum silința de a face pe această blândă oaie să priceapă și să simtă adânc **prețul limbii**, pentru care azi se zbugumă toate popoarele din lume"?

Îndemnul lui Constantin Morariu pentru cultivarea și dezvoltarea limbii române - care este definită drept "comoara cea mai neprețuită, odorul cel mai scump al unui neam de oameni", într-un cuvânt "viața unui popor", fiindcă, dacă "își pierde limba, îi pierdut și el"⁵⁶ - sunt consemnate într-o filipică, pe care o publică în "Revista politică"⁵⁷, apoi într-o broșură, în 1200 de exemplare, tradusă și în limba germană, reprodusă și în publicațiile "Tribuna" din Sibiu, "Gazeta Transilvaniei" din Brașov, "Calendarul poporului bucovinean" și preluate și de membrii societății academice Junimea, continuatoarea Arboroasei⁵⁸.

Constantin Morariu relevă semenilor că "suntem înconjurați din toate părțile de limbi străine, care se năpustesc asupra neamului nostru" și că, în pofida prevederilor legislative în vigoare, "care ocrotesc întrebuițarea limbii materne la noi în Bucovina", în fapt limba română continuă să fie "prigonită, batjocorită și urgisită de mulți străini din Bucovina" și "unii din acei străini numesc limba noastră limba țigănească, iar limba rusă o numesc limba îngerească și limba raiului". Demascând aceste etichetări ofensatoare, Morariu îi îndeamnă pe săteni și mai ales pe preoți să citească articolele sale "cu toată luarea aminte" fie individual, fie în grupuri "pe la clăci și pe la șezători", dar mai ales "duminica și sărbătorile, la strânsuri de oameni, ca să știe tot satul învățăturile cele bune" și "să nu-și mai lase călcat în picioare odorul cel scump al limbii românești"⁵⁹.

Pe lângă aceste lămuriri și îndemnuri, Constantin Morariu le oferă sătenilor și o sinteză a cunoștințelor sale, sub titlul **Istoria limbii românești**; el relevă că, "în Țara Ungurească, în Ardeal, în Banat, în Bucovina, în România și Basarabia locuia, pe timpul împăratului Traian, poporul dacilor"; după războaiele purtate de Traian asupra dacilor, timp de "patru ani de zile", la sfârșitul acestora, "dacii fură mai de tot stârpiți" și Dacia "prefăcută în anul 106 d.H. în țară romană", unde Traian a adus "mulțime nemărginită de oameni" și "de la acei romani aduși încoace de Traian ne tragem noi românii din ziua de azi" - Morariu admitând astfel vechea teză a lui Dimitrie Cantemir și a majorității ilumiștilor ardeleni cu privire la originea

noastră pur latină.

Adresându-se direct țăranilor, în cuvinte pe înțelesul acestora, Morariu scrie în continuarea sintezei sale: "însemnați-vă bine, fraților săteni, că noi românii, nu suntem niște lepădături ori niște venetici sosiți de ieri ori de alaltăieri în scumpa noastră țară, Bucovina, ci suntem aici de 1800 de ani"; de la romani - apreciază Morariu - am moștenit nu numai caracterul și structura gramaticală a limbii, ci "și marea virtute a vitejiei" și "multe credințe și datine", între care: obiceiurile de la Anul Nou, aruncatul banilor în groapa mortului și chiar ouăle fără pereche puse sub cloșcă". Și dacă imperiul roman s-a prăbușit - fiindcă "nici o mărire lumească nu ține veșnic" și "odată tot trebuie să vie o vreme, când orice mărire, orice strălucire trece ca roua ori se stânge ca fumul", autorul părănd să facă aluzie directă și la soarta imperiului habsburgic - deși după retragerea administrației romane din Dacia "au năvălit popoarele migratoare, curgând ca un potop", acest fapt nu a putut înăbuși procesul istoric al evoluției istorice; și "precum ies dintr-o tulpină bătrână și veche mlădițe nouă, așa au răsărit și din timpul cel vechi al romanilor alte popoare tinere, care trăiesc și astăzi, anume: franțuții, italienii, spaniolii, portugheții și noi, românii"⁶⁰.

Pentru a-și îmbărbăta semenii în fața vicisitudinilor rezultate de pe urma politicii habsburgice și îndeosebi a colonizărilor cu diferite populații alogene, Morariu evidențiază continuitatea și vitalitatea strămoșilor în acel mileniu al migrațiilor, când - probând mai mult ca oricând veridicitatea proverbului străvechi "apa trece, pietrele rămân" - istoria arată că "potopul popoarelor migratoare a trecut ca peste niște stânci neclintite, de munte" și "apa potopului s-a dus, iar stâncile au rămas", ceea ce oferă urmașilor posibilitatea să înțeleagă câtă "strașnică tărie de viață mai are poporul nostru român, dacă a scăpat el teafăr prin o mie de ani de chinuri și suferinți nemaiauzite și astăzi este un popor de peste 12 milioane de suflete" - autorul jurnalului gândindu-se nu doar la cei 190.000 de români bucovineni, ci la întreaga suflare românească din vechea Dacie. Întrebându-se: cum a fost posibilă supraviețuirea străbunilor pe timpul migrațiilor, autorul conchide: "Minunea aceasta ne-o arată vestitul Bonfiniu"⁶¹, care zice așa: Românii s-au luptat pe timpul năvălirii barbarilor mai mult pentru păstrarea limbii, decât pentru păstrarea vieții". Păstrarea limbii este deci sinonimă cu păstrarea ființei naționale: "Dacă s-ar fi lepădat strămoșii noștri de limba românească și ar fi grăit rusește, noi am fi astăzi ruși; dacă ar fi grăit grecește, am fi greci; dacă ar fi grăit ungurește, am fi unguri". Pentru a fi și mai convingător, Morariu îi îndeamnă pe semenii să ia aminte la ceea ce se petrece cu românii din afara statului român, cu încercările de desnaționalizare la care sunt supuși: "ungurii vreau în ruptul capului să-i prefacă pe românii din Ungaria, Ardeal și Banat în unguri; grecii se opintesc să-i prefacă pe românii din Macedonia și din Albania în greci; moscalii se silesc să-i prefacă pe românii din Basarabia în moscali; galițienii se folosesc de apucăturile cele mai nerușinate, ca să ne prefacă pe noi, românii din Bucovina, în mazuri"⁶² ori în boici"⁶³. Și, lucru ciudat: toți străinii aceștia caută, în toate chipurile să zugrume limba

românească, pentru că știu ei prea bine că numai așa își pot ajunge ținta⁶⁴.

Apelul la istorie este pentru Constantin Morariu un prilej de a-și convinge semenii că sunt răspunzători, atât în fața generațiilor din trecut, cât și a celor viitoare să apere "viața" adică "limba românească, pământul românesc", fiindcă greutățile cu care se confruntă generația sa sunt incomparabil mai ușoare decât cele din alte etape istorice și îndeosebi cea a migrațiilor: "dacă limba românească a fost păstrată cu atâta tărie de strămoșii noștri în timpul cel amar de o mie de ani al potopului migrațiilor, voi să n-o păstrați astăzi, când aveți dreptul împărătesc, din articolul 19 al legii din 21 decembrie 1867?"⁶⁵

Făcând o incursiune în istoria Bucovinei - care "era odată parte a Moldovei" - Morariu distinge două etape în evoluția acesteia: prima sub administrația militară (1774-1786), când cei doi guvernatori, Spleny și Enzenberg "ținură în mare cinste limba noastră" (concluzie, care exagerează și deformează realitatea⁶⁶ și cea de-a doua perioadă, de după 1786, când Bucovina "fu împreunată cu Galiția", când "poleacii au fost varga lui Dumnezeu pentru noi", prin măsurile adoptate: excluderea învățătorilor și profesorilor români din școli, desființarea obligativității învățământului primar, prigonirea limbii române, încercarea chiar de a introduce, alături de limba oficială a imperiului, germana și limba poloneză ca mijloc de conversație în cadrul provinciei Galiția.

Îndemnurile insistente adresate de Morariu contemporanilor de a-și apăra, păstra și dezvolta limba sunt însoțite și de diverse acțiuni complementare: publicarea unor **Sfaturi practice culese din istorie**⁶⁷ sau a unor documente, pe care le unește sub titlul **Hârtii vechi**⁶⁸, înființarea și implicarea sa directă în lumea rurală, prin Societatea doamnelor române sau prin cabinetul de lectură "Lumina"⁶⁹ condus de el însuși sau prin antrenarea societății politice "Concordia" (deși nu era oficial membru al acesteia), în numele căreia el adresează la 1895 un apel nu numai preoților, ci "Către toată suflarea românească din Bucovina"⁷⁰, apel intitulat **Fraților români din Bucovina**. În acest document este atacată și denunțată public administrația galițiană dintre anii 1786-1848, care a urmărit "o sistematică persecutare a limbii române" și astfel "a cauzat naționalității noastre dezastre, ale căror consecințe funeste le vedem și astăzi"; se propune drept remediu: aplicarea prevederilor legii din 1867 și utilizarea limbii române "în scris și în graiul viu, absolut în toate afacerile vieții publice și private", acțiune în care este necesar "să stăruie toți membrii națiunii noastre, energic și solidar, ca limba românească să-și ocupe dreptul său legal în toate actele și corespondențele oficiale comunale, parohiale, școlare, în toate actele și răspunsurile primite de la oficiile publice ale țării, în toate tipăriturile cu caracter de publicitate".

Considerând însă că mijloacele existente nu sunt și suficient de eficiente în apărarea și difuzarea limbii române în rândurile maselor țărănești, Constantin Morariu inițiază și difuzează "gazeta populară", care se va numi simbolic "Deșteptarea".

10. În legătură cu gazeta "Deșteptarea", Constantin Morariu aduce în

jurnal o sumă de informații valoroase, diferite, - și în bună parte inedite -, cu privire la: apariția publicației, scopul ei, conținutul, ecurile în diverse centre culturale românești, motivele și împrejurările îndepărtării lui Constantin Morariu din Cernăuți și ale decăderii și încetării existenței acestei publicații.

"De mult mă munceam cu gândul - scrie Constantin Morariu în jurnal - cum s-ar putea înjgheba o foaie în limba cea mai ușoară, țărănească", o gazetă "pentru trebuințele masei poporului". Acest gând s-a materializat într-un apel făcut public în 1892, odată cu izbucnirea conflictelor între forțele politice conservatoare din Bucovina și președintele țării, guvernatorul Pace⁷¹. Ceea ce l-a urmărit și însuflețit în concretizarea acestui gând au fost - precizează Constantin Morariu în jurnal - un raport de la 1848, al protopopului de Bosanci, Lazăr Grigorovici, raport publicat abia în 1890 și în care se dezvăluiau dificultățile și adversitățile cu care se confruntau românii din Bucovina pe tărâm cultural în general și școlar în special⁷². De asemenea, i-au fost îndemn în lansarea acestei inițiative: o scrisoare a lui Alecu Hurmuzachi din luna martie 1862 către episcopul Hacman, activitatea pilduitoare a profesorului său, I.G. Sbiera, nădejdea că după conflictele românilor cu guvernatorul Pace vor urma "zile mai bune" și conținutul unui articol al lui Take Ionescu din "Romanische Rewue"⁷³.

Apelul Comitetului de întemeiere al foi poporale "Deșteptarea" este de fapt redactat și difuzat de Constantin Morariu⁷⁴, în 1892, când nu se constituise încă un comitet. Ulterior se formează și un comitet de redacție, care, aflăm din jurnal, avea următoarea componență oficială: președinte - Artemie Berariu, paroh din Ceahor, iar ca membri: Vasile Morariu (văr cu autorul jurnalului), Grigore Haliș și Calancea, ambii profesori la facultatea de teologie, Teleagă, prefectul seminarial, Ștefan Șaghin, predicator la catedrala ortodoxă din Cernăuți, Dimitrie Bucevschi, directorul tipografiei arhiepiscopale și Constantin Morariu. În realitate deși în mod formal ca redactor responsabil figurează pe frontispiciul gazetei Ilie Dimitrovici, inspectorul rezidențial arhiepiscopal⁷⁵, care însă și-a dat demisia înaintea apariției propriu-zise a gazetei⁷⁶, iar ca editor și administrator Dimitrie Bucevschi - în primii trei ani, care reprezintă și activitatea cea mai glorioasă a publicației, majoritatea covârșitoare a articolelor au fost concepute și scrise exclusiv de Constantin Morariu.

Autoevaluându-și activitatea publicistică desfășurată, ca și starea sufletească ce l-a însoțit atunci când scria în coloanele gazetei "Deșteptarea", Constantin Morariu notează în jurnal: "Nimic în viață n-am lucrat eu așa cu sete și dor fierbinte, ca la "Deșteptarea". Gândul și preocuparea de a da celor mulți și însetați de cultură o publicație, care să le satisfacă în cât mai mare măsură așteptările, î-au cucerit pe deplin toate clipele sale de răgaz, ba, încă, scrie el "chiar noaptea, prin somn, visam planuri de îmbunătățire a sortii poporului nostru"⁷⁷.

Informațiile din jurnal ne sunt indispensabile spre a stabili paternitatea celor mai valoroase materiale din coloanele gazetei. Astfel, deși nu sunt semnate, toate articolele despre **limba română**, în afară de două (care sunt ale lui Constantin Hurmuzachi) îi aparțin lui Constantin Morariu. Lui îi aparțin și articolele ce se referă

la **Regulamentul de alegere comunală, Constituția împărăției Austriei**, ciclurile ample **Pământul nostru** (10 articole scrise și la îndemnul prietenului său George Popovici) sau cel intitulat **Să ne strângem puterile la un loc**; îi aparține de asemenea, traducerea lucrării **Din istoria lumii**, tălmăcită după dr.Th. B. Welter⁷⁸. Unele dintre colaborările sale s-au bucurat de un deosebit succes; ciclul **Pământul nostru** a fost republicat în "Calendarul poporului bucovinean" pe anul 1902 și a apărut apoi și separat în broșură, sub un nou titlu **Moșia și limba noastră**, broșură editată într-un mare număr de exemplare ce s-au distribuit gratuit în satele și orașele Bucovinei; fragmente din traducerea sa, **Din istoria lumii**, de Welter, au fost reproduse și în "Gazeta Transilvaniei" în 1897, iar comitetul de redacție al acestei prestigioase publicații românești din Brașov îi scria lui Constantin Morariu: "ar fi de nespusă valoare pentru bibliotecile noastre populare, dacă (lucrarea, n.n.) s-ar tipări și separat, în broșură".

Din jurnal aflăm și despre sfera largă a răspândirii și ecoul favorabil al gazetei "Deșteptarea" în întreg spațiul locuit de români: în Basarabia, în Banat, în Transilvania și în România. Din zona dintre Prut și Nistru s-au făcut abonamente la "Deșteptarea" mai ales de către preoți. La Timișoara, directorul publicației "Foaia de Duminică" le cere redactorilor: "de ce n-ați scrie și voi ca cei de la "Deșteptarea"? Un student ardelean, Proca, despre care aflăm că în 1895 citea "9 foi populare românești", declara colegilor săi de la Universitatea din Cernăuți "dintre toate, mai cu drag citesc "Deșteptarea". Din regatul României, Ionel Grădișteanu, venind în vizită la Vasile Morariu, în 1895, la Cernăuți declara: "Foaie poporală ca "Deșteptarea" noi, românii n-am avut și nu avem. Avem în România "Gazeta săteanului" și "Gazeta țăranilor". Avem la Sibiu "Foaia poporului"; te asigur că poporul nu le înțelege. "Deșteptarea" însă, trimite-o în toate provinciile locuite de români, tot poporul o va înțelege". De aceea, nu este lipsit de semnificație faptul, consemnat în jurnal, că, după modelul "Deșteptării" a apărut la București publicația care s-a impus și a supraviețuit numeroaselor "foi populare" ce apăreau atunci, "Albina"⁷⁹.

Succesele și aprecierile de care s-a bucurat în primii ani gazeta "Deșteptarea" printre cititorii români de pretutindeni își are explicația în două elemente fundamentale: conținutul și limbajul, care s-au afirmat și armonizat pe deplin, grație capacității creatoare, muncii migăloase, talentului, spiritului generos al lui Constantin Morariu, sufletului și cugetului său curat.

În privința conținutului, autorul jurnalului ne explică limpede și concis: "Sistemul îmi era să încep de la alfa condițiile ce garantează viața unui popor, anume, de la aer, lumină, școală, pământ, lege și să urmez succesiv mai departe"⁸⁰. De aceea și programul publicat în primul număr al gazetei, la 1 ianuarie 1893, este lapidar: "Frați români! Este acuma timpul să știe toți cărturarii noștri de unde ne tragem și la ce suntem în lume; este timpul să ne trezim cu toții și să ne ridicăm ochii ca să știm ce să facem, cele ce sunt bune pentru noi și neamul nostru românesc, pentru copiii noștri"; gazeta - continuă același program - se va ocupa

și cu "treburile economice, negustorești și meșteșugărești; cu istoria Bucovinei, de la începutul ei și până astăzi; cu istoria românilor", într-un cuvânt, redactorii de la "Deșteptarea" se vor călăuzitorii semenilor lor: "Câtă mângâiere simte drumețul, când, în puterea nopții, zărește în depărtare licărind o lumină ce-l îndreaptă din drum; astfel de bucurie și mângâiere am dori să dăm poporului nostru, prin gazeta aceasta; voim și noi, ca niște călăuzi credincioși, să-i arătăm cât ne-o fi cu putință, calea pe care trebuie s-o apuce"⁸¹. În același prim număr gazeta își motiva apariția și prin faptul că, în timp ce 208.301 de locuitori bucovineni autohtoni aveau, la acea dată o singură publicație, în limba maternă, "Gazeta Bucovinei", coloniștii germani din Bucovina, deși de 20 de ori mai puțini numeric, aveau patru ziare⁸².

Militând pentru "luminarea minții și creșterea în legile și obiceiurile strămoșești", pentru tot ceea ce "poate apăra dreptul nostru de a trăi în țara noastră ca popor de viță românească"⁸³, gazeta are un conținut bogat, complex, cuprinzând o sferă tematică extrem de diversă: necesitatea apărării și promovării limbii române - "noi, românii bucovineni sau grijim de limba noastră și atunci vom trăi, sau nu grijim de dânsa și atunci numaidecât trebuie să ne stângem numele și țara aceasta"; dezvoltarea învățământului în limba maternă, fiindcă, "noi, românii de aici nu avem învățători; pentru ca să-i avem, ne trebuie școală, în care ei trebuie să învețe, așa, ca mai târziu să poată învăța pe alții; noi, însă, nu avem școală pentru învățătorii noștri"; apărarea și emanciparea țăranimii, care și în Bucovina formează majoritatea covârșitoare a populației și în numele căreia în coloanele gazetei se publică în chiar cel dintâi număr, din 1893, o scrisoare deschisă adresată membrilor parlamentului de la Viena, cu prilejul întrunirii din acel an: "Strângeți-vă sănătoși și chibzuiți ce-ți chibzui, dar de una să nu uitați, adică să luați seama să fie bine, mai bine și de țara noastră și mai ales de noi, țăranimea, de care ziceți și domniile voastre că suntem talpa țării. Noi nu știm, cum judecați Domniile voastre, dar și pe noi tare ne mănâncă un lucru: vin adică să ne ceară birul tot după pătrarul de an și ni-l cer și în timp de primăvară ca și în cap de vară"⁸⁴; stăvilirea imigrării rutenilor din Galiția, fiindcă, se plâng țăranii autohtoni "de când au venit boierii din Galiția ne dau de câștig al 35-lea snop, deci, cum putem trăi? Birul trebuie a-l plăti, copiii a-i îmbrăca și a-i hrăni și de unde bani să-i iei?"; apoi "locurile cele mai de frunte ale acestui pământ (...) au ajuns în mâinile străinilor" ei stăpânesc centrul comunităților sătești în timp ce românii sunt "scoși din vatra satului și dați în cel prund sau pe cele râpe depărtate" - motiv pentru care unii țărani bucovineni emigrează în America⁸⁵; apelul frecvent la istorie are adesea ținută directă de atac criticarea și denunțarea prezentului: "strămoșii noștri sute de ani au fost osândiți să poarte jugul cel rău al turcilor", dar "asupriții noștri de azi sunt mult mai răi; ei stau în dosul legilor și de acolo se repăd asupra noastră pentru a ne da lovitura de moarte. Toate câte le auzi și le vezi în Bucovina îți spun că te afli într-o țară de robie"⁸⁶. Gazeta ia apărarea cauzei drepte a memorandiștilor din Transilvania⁸⁷; oferă cititorilor informații despre situația românilor din Basarabia, despre românii din Serbia, Bulgaria și Grecia, ca și despre unii dintre aceștia, care

au venit în România și au ajuns personalități "de vază" în statul român liber⁸⁸. Gazeta publică și numeroase creații folclorice - cele mai multe exprimând amărăciunile bucovinenilor, ca în versurile de față:

"Foaie verde de trifoi

Noi, românii, vai de noi

Ne frig cei nemți și ciocoi

Ne mănâncă de sudoare

Și ne calcă în picioare

Noi le cerem lor dreptate

Ei se-nbuiă în palate

Ne jupoaie și ne bate

Ca pe vitele-njugate"⁸⁹.

Cel de al doilea element, care a asigurat succesul "Deșteptării" a fost - și exemplele citate o ilustrează cu prisosință - limba curată, populară, pe înțelesul oamenilor de rând, aspect despre care Constantin Morariu, sufletul și creierul gazetei notează în jurnal: "Totdeauna, când mă puneam pe scris, îmi închipuiam că un simplu bădică, nu un cărturar stă la spatele mele și îmi urmărește cu ochii tot cuvântul așternut pe hârtie, întrebându-mă la cuvintele neînțelese de el: da asta sau cutare vorbă ce va să zică? Iată de ce mă silieam să scriu în limba cu totul vulgară, grijând ca nici un cuvânt să nu rămână neînțeles nici de cel mai simplu cititor"⁹⁰.

Dar tocmai această activitate de îndrumător, animator și editor cu rol decisiv la "Deșteptarea" a fost unul din motivele principale pentru care forurile diriguitoare, politice și eclesiastice ale Bucovinei, îl înlătură pe Constantin Morariu din capitală, îl împiedică să rămână paroh la Cernăuți, trimițându-l la Pătrăuți, în 1896. "Știam eu de mai nainte - notează el în jurnal - cum agenți secreți mă pândeau în mod vădit, când intram la tipografie și când ieșeam de-acolo" și "măcar că numele meu nicăieri nu se afla întrânsa (înscris pe paginile "Deșteptării", n.n.), lumea toată știa că lucrez la ea"⁹¹.

Pentru a salva și asigura continuitatea gazetei, s-a propus înlocuirea lui Constantin Morariu din funcția de redactor șef, pe care o deținea de fapt, cu Vasile Morariu, profesor la teologie și cu Artenie Berariu, care însă, au refuzat. Până la "limpezirea apelor", Constantin Morariu n-a mai călcat prin redacție, dar el continua s-o conducă din umbră; manuscrisele sale pentru "Deșteptarea" erau copiate și predate redacției în mod clandestin, de către soția lui Dimitrie Bucevski. O nouă lovitură a primit "Deșteptarea" în 1895, când, imediat după decesul mitropolitului Silvestru Andreievici Morariu - admirator și tainic sprijinitor al gazetei - autoritățile habsburgice au decis să închidă tipografia arhiepiscopală, iar cele două publicații românești - "Gazeta Bucovinei" și "Deșteptarea" - se văd silite să apară în tipografia lui Eckhardt, unde intră ca simplu culegător de litere și fostul director al

singurei tipografii românești, cea desființată (de la arhiepiscopie), Dimitrie Bucevschi.

După îndepărtarea lui Constantin Morariu din Cernăuți (un întreg capitol ar putea avea ca subiect intrigile și mașinațiunile rutenilor și ale autorităților imperiale pentru a zădărnici activitatea unor oameni ca autorul jurnalului!) acesta a continuat să colaboreze la "Deșteptarea", fie cu traduceri, fie cu articole proprii; dar, lipsită de aportul direct, de talentul literar și calitățile organizatorice ale sale, gazeta își diluează conținutul, traversează o perioadă de criză simțind lipsa și sprijinul unor colaboratori de calitate și confruntându-se cu mari dificultăți financiare, unele create voit de către autorități; lăncu Flondor a încercat să soluționeze parțial această situație, prin transformarea gazetei în organ oficial al Partidului Național-Poporal, al românilor, în lupta cu Partidul Democrat condus de Aurel Onciul, care, în numele unei false democrații devine unealta rutenilor.

11. Jurnalul ne dezvăluie și alte aspecte ale activității lui Constantin Morariu. Astfel, jurnal aflăm detalii cu privire la modul cum s-au născut acele contribuții istoriografice valoroase, ale lui Constantin Morariu, printre care, în primul rând **Kulturhistorische und ethnographische Skizzen über die Romanen der Bukowina** (Resicza-Wien, 1888-1891), **Părți din istoria românilor bucovineni** (Cernăuți, vol.I, 1893, vol.II, 1894), pentru realizarea cărora Silvestru Andreievici Morariu i-a oferit cu generozitate, așa cum aflăm din jurnal, "toate actele din arhivele Consistoriului (ortodox, din Cernăuți, n.n.), toate programele anuale ale școlilor și felurite știri private", apoi, "relativ la literatura română din Bucovina" - ne relatează același Constantin Morariu în jurnal - "am adresat o mulțime de scrisori prin țară"⁹², preluând și dezvoltând acea metodă (a corespondențelor, a sondajelor și chestionarelor trimise în toate colțurile locuite de români) utilizată înaintea sa, cu mult succes de către Aron Pumnul, pentru realizarea aceluși celebru **Lepturariu românesc**⁹³.

În speranța că într-un viitor apropiat cititorul va putea el însuși lua contact direct cu întreg jurnalul lui Constantin Morariu, credem necesar să încheiem referirile noastre, nu înainte de a releva că, între inițiativele și eforturile perseverente ale sale, în domeniul emancipării prin cultură se înscriu și instituțiile culturale propuse, finanțate din vinderea lucrărilor sale sau prin fondurile strânse prin osârdia lui, ca de pildă: **Azilul de fete române** din Cernăuți, **Școala superioară de fete** (creată la propunerea sa, pe cheltuiala Fondului Bisericesc)⁹⁴. **Institutul Biblic din Bucovina** (înființat în 1912 la Suceava și având o publicație proprie; după modelul acestuia s-a creat o instituție similară și în România, de după primul război mondial)⁹⁵ - instituții pe care, în 1924, pe când era bolnav și ținut la patul suferințelor, Constantin Morariu le considera cu mândrie și pace sufletească liniștitoare "copiii spirituali" ai vieții și strădaniilor sale; "acești copii, nota el în filele de la sfârșitul jurnalului, îmi dau la bătrânețe cea mai dulce mângâiere, mă fac să presupun că mi-am împlinit scopul vieții"⁹⁶.

NOTE

1. Arkadi Jukowski, *Istoria Bucovinei*, Biblioteca gazetei "Ceas", Cernăuți, 1991, p. 2.
2. Mihai Iacobescu, *Din Istoria Bucovinei*, vol. I (1774-1862), Editura Academiei, București, 1993, p. 19.
3. Textul lucrării lui Ion Budai-Deleanu s-a tradus din limba germană în românește în 1894 și s-a publicat în 8 numere ale "Gazetei Bucovinei" de către George Bogdan-Duică, iar recent a fost reprodus integral în "Suceava", vol. XX/1993, pp. 195-217.
4. Este vorba de valorile spirituale păstrate de Octavia-Leca Morariu în apartamentul din Suceava, strada Mărășești, nr. 34, Bloc T3, ap. 5, azi proprietatea familiei Olaru care păstrează cu sfințenie valorile familiei Morariu și care ne-a înlesnit cercetarea jurnalului; la Muzeul Bucovinei se află și Fondul memorial-documentar Octavia și Leca Morariu, cu 6387 volume de cărți și publicații.
5. "Viața românească", Iași, nr. 6/1906, pp. 471-474.
6. Idem, nr. 8/1907, pp. 222-228.
7. *Floarea Soarelui*, nr. 1/1927, pp. 305-309; *Făt-Frumos*, Cernăuți, III, 1928, pp. 41-42, 71-86 și 110-112; IV/1929, pp. 171-176; V/1930, pp. 159-163, 196-203; XII/1937, pp. 124-126, 191-193 și *Junimea Literară*, Cernăuți, XII/1927, p. 261-270.
8. Constantin Loghin, *Istoria literaturii române din Bucovina (1775-1918)*, Cernăuți, 1926, pp. 135-140.
9. D. Marmeliuc, *Constantin Morariu*, "Făt-Frumos", nr. 2/1927, p. 3.
10. Romulus Cândea, *Preotul Constantin Morariu*, "Calendarul Glasul Bucovinei", nr. 9/1928, pp. 44-47.
11. Vasile Grecu, *Constantin Morariu*, "Gazeta Bucovinenilor", București 1935, pp. 12-13.
12. Nicolae Iorga, *Oameni cari au fost*, vol. 3/1936, pp. 232-233.
13. Gheorghe Cardaș, *Preotul Constantin Morariu, 1854-1927*, "Albina", nr. 41/1937, p. 197.
14. Petru Iroaie, *Poezia lui Constantin Morariu*, "Junimea Literară", nr. 26/1937, nr. 1-9; "Glasul Bucovinei", nr. 13/1937, p. 5.
15. Ion Gherghel, *Goethe în literatura română*, București, Imprimeriile Monitorului Oficial, 1931, pp. 83-87.
16. V. Loichița, *Preotul și românul Constantin Morariu*, Editura "Glasul Bucovinei", 1938.
17. I.E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. VIII, București, Tipografia Bucovinei, 1946, pp. 1-22.
18. *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1970, pp. 586-587.
19. Emil Satco, Ion Pânzaru, *Dicționar de Literatură*; Bucovina, Suceava, 1993, pp. 145-146.
20. Constantin Loghin, *op. cit.*, p. 138.
21. Constantin Morariu, *Cursul vieții mele*, mss, p. 114.
22. Mihai Iacobescu, *op. cit.*, pp. 357-371.
23. C. Morariu, *op. cit.*, p. 1.
24. *Ibidem*, p. 6.
25. *Ibidem*, p. 7.
26. *Ibidem*, pp. 8-9.
27. *Ibidem*, pp. 9-10.
28. *Ibidem*, p. 13.
29. *Ibidem*, pp. 14-15.
29. *Ibidem*, pp. 14-16.
30. *Ibidem*, pp. 17, 18.
31. *Ibidem*, p. 8.
32. *Ibidem*, pp. 18-19.
33. Fondul religioson greco-ortodox din Bucovina a fost creat la 19 iunie 1783; el cuprindea

toate averile mobile și imobile, sursele de venituri ale bisericilor, mănăstirilor și schiturilor, ale episcopiei de Rădăuți și proprietățile acestora din Moldova (Mihai Iacobescu, *op. cit.*, pp. 191-197).

34. I.G. Sbiera explică astfel această formă de activitate: excursiile mai ale erzu prilejuite de "sărbătorirea învierii naturii, sărbătoarea Primăverii, maiatul cum îi ziceam noi, Armindenul, cum îi ziceau românii ardeleni" (I.G. Sbiera, *Familia Sbiera după tradițiune și istorie și amintiri din viața autorului*, Cernăuți, 1899, p. 169).

35. C. Morariu, *Mss. cit.*, p. 20.

36. *Ibidem*, pp. 24-25.

37. ilot = sclav în Sparta antică; aici cu sensul de supus al imperiului habsburgic.

38. C. Morariu, *Mss. cit.*, p. 26.

39. *Ibidem*, pp. 33-52 și 127.

40. Ilie Dușan, "Arboroasa", București, 1930; Teodor Bălan, *Procesul Arboroasei (1875-1878)*, Cernăuți, 1937; Romulus Căndea, *Arboroseni, trădători austrieci și naționaliști români*, Cernăuți, 1937.

41. "Familia", 1877, p. 201.

42. C. Morariu, *Mss. cit.*, pp. 33-36.

43. "Bukowina" nr. 6/1878, pp. 4-24.

44. Mihai Iacobescu, *op. cit.*, pp. 48-82; Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, 1991, pp. 212-233.

45. C. Morariu, *Mss. cit.*, pp. 41-42.

46. *Ibidem*, pp. 45-47.

47. *Ibidem*, p. 124.

48. *Ibidem*, p. 77.

49. *Ibidem*, p. 80.

50. *Ibidem*, p. 82.

51. *Ibidem*, pp. 84-85; datele din 1880 coincid cu cele consemnate și de Ion Nistor, *op. cit.*, p. 312.

52. Mihai Iacobescu, *op. cit.*, pp. 169-176.

53. C. Morariu, *Mss. cit.*, pp. 91-93.

54. *Ibidem*, pp. 95-96.

55. *Ibidem*, p. 84.

56. *Ibidem*, p. 85.

57. "Revista politică", Suceava, nr. 20-21/1889.

58. C. Morariu, *Mss. cit.*, pp. 83-84.

59. *Ibidem*, pp. 85-86.

60. *Ibidem*, p. 89.

61. Antonio Bonfini (1434-1503) istoric și umanist italian, istoriograf al lui Matei Corvin; în lucrarea sa *Rerum hungaricarum decades* ne oferă numeroase informații despre români.

62. mazuri = grup etnic din zona Mazovia.

63. boici = ruteni, grup din Galiția.

64. C. Morariu, *Mss. cit.*, pp. 90-91.

65. *Ibidem*, p. 97.

66. Mihai Iacobescu, *op. cit.*, pp. 274-287.

67. "Gazeta Bucovinei", nr. 58/1892.

68. Idem, nr. 83, 85, 86/1892.

69. C. Morariu, *Mss. cit.*, pp. 99, 100.

70. Apelul este reprodus și în jurnal, dar a fost publicat și în "Gazeta Bucovinei", nr. 85/1895.

71. Despre aceste lupte vezi Ion Nistor, *op. cit.*, pp. 261-262.

72. "Revista politică", Suceava, nr. 7/1890, p. 15.

73. C. Morariu, *Mss. cit.*, p. 103, 112.

74. "Gazeta Bucovinei", nr. 57/1892; C. Morariu *Mss. cit.*, p. 112.

75. Vezi colecția gazetei "Deșteptarea" la Fondul memorial-documentar "Simeon Florea Marian",

Suceava; vezi și Victor Morariu *Semicentenarul "Deșteptării" lui Constantin Morariu*, Cernăuți, 1945, pp. 5, 18.

76. C. Morariu, *Mss. cit.*, p. 112.
77. *Ibidem*, pp. 113-114.
78. *Ibidem*, p. 120.
79. *Ibidem*, p. 114.
80. *Ibidem*, p. 113.
81. "Deșteptarea", Cernăuți, nr. 1/1893, p. 1.
82. *Ibidem*, p. 3.
83. "Deșteptarea", nr. 12/1896, p. 90.
84. Idem, nr. 1/1893; 6/1896, p. 46 și 18/1896, p. 137.
85. Idem, nr. 2/1893, p. 12 și 7/1893, p. 50.
86. Idem, nr. 18/1896, pp. 136-138.
87. Idem, nr. 22/1893, p. 168.
88. Idem, nr. 8/1894, p. 57.
89. Idem, nr. 11/1893, p. 88.
90. C. Morariu, *Mss. cit.*, p. 113.
91. *Ibidem*, p. 115.
92. *Ibidem*, pp. 104-112.
93. Mihai Iacobescu, *op. cit.*, pp. 449-452.
94. C. Morariu, *Mss. cit.*, p. 61.
95. *Ibidem*, pp. 188-194.
96. *Ibidem*, p. 229.

CONSTANTIN MORARIU: "THE WAY OF MY LIFE" (THE DIARY)

SUMMARY

The author points out the unpublished documents about Bukowina, there is also the diary *The Way of My Life* by Constantin Morariu, a famous priest, secretary of Academic Society "Arboroasa", militant of cultural life, writer and historian.

His diary offers us precious informations about Morariu Family which gave to Bukowina a pleiad of scholars, about the life and the activity of the author, about the process of "Arboroasa" or another significant aspects of history of this region during the habsburgic authority - for example, the phenomena of Bukowina ukrainianization, the fight of the romanians from Bukowina for defense and promotion of romanian language, the context of appearance and statement of the publication "Deșteptarea", the circumstances in which was written the work. Parts of the history of the romanians from Bukowina.

VASILE GRECU - EXTRASE DIN JURNAL (II)*

Constantin Șerban

În arhiva fostului mare bizantinolog român de la Biblioteca Academiei Române se află un caiet cu coperti negre lucioase (18 X 15 cm), nenumărat, care cuprinde însemnările lui Vasile Grecu din anii 1907-1910 - perioadă în care și-a completat studiile universitare, precum și cultura sa generală. Aceste însemnări încep cu primele zile ale anului 1907 pe când el se afla la Viena în capitala Imperiului austro-ungar, prima însemnare datând din 2 ianuarie. Din ele rezultă că el s-a aflat aici timp de două luni, până la 3 martie 1907 (ultima sa însemnare). Notele sale au consemnat mai întâi lecturile efectuate ca de exemplu *Des Fest des Sankt Matern*, comedie de Ernst Welisch; Maria Cioban, *Scrisori către eleve*, ediția a doua, Arad, 1902; Homer, *Iliada*, I-VI, ediția Ancis Henzo, VI-XXIV; Iulius Lippert, *Die Geschichte der Familie*, Stuttgart, 1884; Lord Byron, *Manfred*, trad. dr. Leibert; Shakespeare, *Was ihr Wollt*, trad. dr. Schlegel. În privința spectacolelor vizionate el a consemnat Burgtheater, W. Shakespeare, *Hamlet* (13 ian.'07); Keiser Jubileus, Stadttheater, *Tänhauser und der Singerkönig* (10.I.07); *Danzer's Orpheum* reprezentare festivă în onoarea deputațiunii bucovinene (23.I.07); Offenbach, *Hofman's Erzählungen* (24.II.07); Mozart, *Zauberflöte* (26.II.07); Wagner, *Lohengrinn*, (3.III.07).

Din aceste însemnări mai rezultă că de la Viena Vasile Grecu s-a întors la Cernăuți, unde se afla la 16 martie 1907. Și aici el a continuat să consemneze lecturile făcute, de ex. *Griechische Tragodien* de M. von Willamowitz; Homer, *Odyseia*, ed. Ameis Henze; Kroll, *Wie studierte man klassische Philologie*, Greinfeld, 1907. Probabil că a audiat și o conferință a prof. dr. K. Hammerschmidt intitulată: *Über die Grunde Bedeutung von Konjunktiv und Optativ und ihm Verhältnis zu den temporibus auf Grund der homerischen Epen* (10 april. 1907 Cernăuți). În privința spectacolelor vizionate la Cernăuți el a consemnat: Lehar, *Lustige Witwe* (martie 1907).

De la data de 25 aprilie 1907 Vasile Grecu s-a aflat la Mitocul Dragomirnei, satul său natal, unde a continuat lecturile sale preferate: B. Delbruck, *Einleitung in des Studium der Indo-germ Sprachen*, 4 Auflage, Leipzig, 1904; U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Homerische Untersuchungen*, Ed. Nowotny, *Beitrage zur Lehre von Dinalsätze in der Homer Sprache*, Fr. Copee, *Prietene*, roman, trad. de Stăncescu.

La mijlocul lunii mai 1907 Vasile Grecu s-a aflat, potrivit însemnărilor sale, din nou la Cernăuți unde a continuat lecturile sale pe care le consemnează. De

exemplu *Die homerischen Hymnen*, ed. A. Gemoll, 1886; Ab. Keil, *De particularium finalium grecarum vi principali et non Homérico*, Halle, 1880; Dr. Ph. Weber, *Entwicklungen Geschichte des Abrissatzes*, Würzburg, 1884; Herodot, I, ed. D.I. Ghika; Marcel Prevost, *Der Skorpin*, übersetzt von M. Reichenberg; Nik. Werkelin, *Euripides Kyklops*, Grasser, Wien, 1907; Sophokles, *Oedipus rex*; *Notwendigkeit des Erhaltung des alten Gymnasium*; Hesiod, *Carmine* ed. Goethling Flock; Philostrati, *Peri Gymnastiki*; Shakespeare, *Troilus und Kressida*; Jul. Gunther *Gymnasticos des Philostrat*; W. Schmid, *Attikomus*, Stuttgart, 1896; Shakespeare, *Titus Andronikus*; I. Turgheniev, *Eine Unglücklichen*. De obicei Vasile Grecu nu făcea adnotări asupra cărților citite. Totuși, la una din ele, nu s-a abținut să nu-și exprime și părerea sa personală asupra temei tratate de autor. Este vorba de cartea *Antike Denkmäler in Bulgarien in Schriften der Balkan Kommission*, Antigona Abt. IV, und E. Kalinka, Wien, 1906 bei A. Holder. Iată ce scrie el: "Toate monumentele vechi din Bulgaria sunt adnotate la un loc, descrise cu precizie și sortate. O lucrare care ar fi de dorit și pentru România unde se află atâtea monumente vechi, neîngrijite" (Cernăuți 3 XII 1907).

De asemenea, la Cernăuți, în această perioadă, el a vizionat și două spectacole: *Noaptea Sfântului Gheorghe*, operetă de T. Cavalier de Flondor (30. V. 1907) și *Das Glück in Winkel*, Schauspiel în 3 acte de H. Sudermann (10 oct. 1907).

În primăvara anului 1908, Vasile Grecu a efectuat o călătorie în Germania la Berlin unde a stat circa două luni (februarie și martie) timp în care a frecventat cursuri la Universitate, în special ale profesorului Ulrich von Wilamowitz Moellendorff (1848-1931). Acesta funcționa la Universitatea din Berlin din anul 1897 și era foarte bine cunoscut în cercurile științifice europene ca un reputat elenist datorită lucrărilor publicate în acest domeniu, de ex. *Die Textgeschichte der griechischen Lyriken*, 1900; *Die Griechische und Lateinische Litteratur und Sprache*, 1905; *Einleitung in die Griechische Tragödie*, 1910. Aflat în capitala Germaniei Vasile Grecu, pe atunci în vârstă de numai 23 de ani a mai efectuat și vizite la diferite muzee, apoi a mai efectuat și călătorii la Postdam, Leipzig și Dresda în același scop. Ultima sa însemnare este din 8 martie 1908, iar următoarea din 22 martie, când se afla din nou la Cernăuți.

Din 22 martie 1908 îl aflăm pe Vasile Grecu în Bucovina, mai întâi la Cernăuți, apoi la Pătrăuți (30 august) ca participant la ceremonia organizată cu prilejul sfințirii Casei naționale din această localitate, asupra căreia face o largă relatare. În anul următor 1909 însemnările sale se referă la o călătorie făcută în România, la Iași, unde a participat la serbările consacrate Unirii Principatelor (de la 5 februarie) de asemenea descrise pe larg. În anul 1910 Vasile Grecu și-a petrecut mai tot timpul în Bucovina la Cernăuți, potrivit însemnărilor sale, unde și-a susținut ultimele examene la Universitate ("ieri am trecut examenul de istorie antică la Kromayer și azi cel din germană la Ziugerle, care a naibii m-a frecat, Cernăuți 25 V 10"). De asemenea, el și-a continuat lecturile sale: de ex. volumul de poezii

publicat de Nicolae Iorga la București în 1893. Iată ce impresie i-a lăsat această lectură: "Iorga e un observator fin și adânc, descrie frumos, poet însă nu e. E admirator al antichității, pe care o cântă. Dragostea din poeziile lui lipsește aproape cu totul, poezia ultimă seamănă să fie realitate din viața lui după cât știu povestea cu nevasta lui cea dintâi, Cernăuți 11. I. 10". În însemnările din acest an mai aflăm că de ex. la 27 ianuarie a văzut "întâiași dată o cometă lângă steaua Venus", că Vineri 4 martie a fost la "concertul lui Dermuth, primul bariton al Operei din Viena, care a murit subit după ce a cântat 3 balade", că joi 7 aprilie a ținut o "conferință despre Nicolae Iorga, pentru care mi-a trimis un bilet de mulțumire", că a participat la 9 aprilie la o șezătoare literară a Școalei române din Cernăuți, apoi că a vizionat spectacole de teatru cu actori români de seamă, (Aristița Romanescu, Agata Bârsescu); relatează apoi cum l-a cunoscut pe Petre Liciu și pe scriitorul C. Sandu Aldea. O însemnare din 12 iunie 1910 reține prin conținutul ei filozofic, o latură mai puțin cunoscută a marelui bizantinolog din epoca tinereții sale: "Omul nu poate fi fericit, îi lipsește puțința de a afla siguranța deplină, adevărul deplin, are minte să-și puie întrebări, trezind astfel îndoieli. Spre a le împrăști deplin îi lipsește puterea, care e pe cât de puțină, pe atât e de slăbită de nesinceritatea (care e cauzată și la cei mai cinstiți prin îndoieli) oamenilor. Și trebuie să fie așa spre fericirea multă, însă spre nefericirea (sau spre fericirea niciodată deplină) a celor puțini aleși. Minoritățile mici trebuie jertfite, minorităților mari. (De aceea omul nu va ști niciodată pe deplin, ce se petrece în mintea și în sufletul altui om).

În continuare, mai jos, reproducem integral însemnările sale din 1908 care ni se par cele mai interesante și care ne dezvăluie studiile sale aprofundate în domeniul literaturii clasice grecești la Universitatea din Berlin și apoi pasiunea sa pentru cunoașterea operelor de artă de valoare universală aflate în muzeele din Germania, în acea vreme.

"Sâmbătă, 8 februarie 1908, la 12² noaptea m-am pornit la Berlin prin Galiția, omăt colosal. Am ajuns la Lemberg cu întârziere de 7 ore, așa că mai departe trebuie să continui călătoria cu trenul accelerat. La casă o poloncă (o poloneză) oacheșe mă face să număr încet gruterii (creșterii), măcar că până la plecarea trenului sunt numai câteva minute. Ajung la Werberg duminică la miezul nopții. La Berlin luni 12³, (o japoneză, arăpoaică, Universitatea, Vahlen, Wilen... muzeele, Paulsen), Shakespeare, Was ihr Wollt, în Deutsches Thater, Schmeinste 13 a. Prima oară am văzut aici cum se schimbă scena, fără să cadă cortina, ci învățându-se scenele pregătite împrejurul unei axe verticale, așa că vezi ce se petrece și în culise. Bucata e o comedie și ca să facă și astăzi impresie că e comedie a fost modernizată. Foarte frumos reprezentată. Wassman din.. Christoph o figură, care la cetit încă nu o observă, a făcut în epopee rolul cel mai interesant. Foarte bine a fost și Schikrant ca Melvolio și Lucie Höfflich ca Viola. Berlin 12.II.08 V. Greciuc. Azi am vorbit cu cel mai mare filolog clasic și cel mai bun cunoscător al limbii grecești clasice Ulrich de Wilamowitz Moellendorff. L-am auzit pe Norden și pe Dielo. La Observator Treptow lângă Berlin am văzut luna de 400 de ori mărită

și Jupiter de 40 ori. Berlin 14.II.08, V. Greciuc. Am fost la seminarul lui Wilamowitz, s-a discutat despre compoziția cărții a VIII-a a lui Tukydidēs și mai ales despre cele trei părți, ce se află în ea și s-a aflat că nu se prea potrivește în cuprinsul cărții acesteia. După amiază am cercetat Museum für Meeres Kunde. Berlin 1.II.08 V. Greciuc. "John Gabriel Barkmannn" de H. Ibsen, reprezentată în Lessingtheater. O bucată cu gândiri foarte adânci și frumoasă și tocmai de aceea pe scenă nu era să renască cândva pe deplin. Barkmann lasă din cauza unor planuri mai materiale pe femeia pe care o iubește. Planurile nu reușesc. De aici începe bucată. El își aduce aminte de dragostea lui și acumă încep luptele sufletești. Dass grosste Vergehen ist es neue ein Freund das. Vertrauen seines Freudes muss brandt. Berlin 17.II.08, V. Greciuc. Azi Wilamowitz vorbind despre romanul lui Apuleius a spus un cuvânt foarte frumos. Die Mädchen sind damals am schönsten, wenn sie mädchenhart sind. Berlin 10.II.08. În 19.II.08 am fost în Aquarium. În 20.II.08 am fost în Zeighaus unde am văzut pe lângă altele și lucrurile care le-au pierdut Napoleon I în lupte de la Waterloo (indescifrabil), ordinele, etc. Napoleon e singurul împărat pe care trebuie să-l admire chiar fiecare monarhist... Berlin 21.II.08, V. Greciuc. Azi am fost a doua oară la Seminarul lui Wilamowitz, o metodă excelentă are omul acesta, așa că fiecare trebuie să se prepare. S-a hotărât că cele 3 părți care se află în cartea a 8-a a lui Tukydidēs sunt vârâte mai târziu, după ce unele părți erau deja gata scrise și cele 2-le nu sunt puse la loc potrivit iar al 3-lea care împlinește această condiție, nu e complet. După amiază am cercetat Galeria de tablouri din Friederich Museums unde am văzut tablouri frumoase de Rembrand van Riju. Rubens e mult mai bine reprezentat în Viena. Un lucru vrednic de văzut însă sunt aici covoarele de o frumusețe rară, țesute în Brussel (Bruxelles) după cartoanele lui Raffael, procurate de papa Leon X. V. Greciuc. Seara m-am rătăcit în Charlottenburg, Berlin 22.II.08; 5 Madone de ale lui Raffael se află în Friedrich Museums pe toate însă le întrece Madona în verdeață a lui din Viena. Berlin 23.II.08. Madama Butterfly, tragedie japoneză, operă de Giacomo Puccini. A fost frumoasă. Cântăreții și opera însă nu se poate asemana cu cea din Viena. Berlin 23.II.08. V. Greciuc. Azi am văzut pe reprezentanții principali ai impresionismului și ai neoimpresionismului: Manet. etc. și Segantini (Giovani Segantini) etc. Ei caută să arate cu ajutorul colorilor, impresiunile subiective de timp, spațiu, mișcare etc. Se poate că în momente și sub împrejurări anumite obiectele și oamenii apar așa cum îi pictează ei mai ales neoimpresioniștii, mie însă nu-mi vine a crede. Manet are tablouri foarte frumoase însă curioase; atât genialitatea lui cât și a lui Segantini nu se pot nega, se impun. Mi se pare însă, că prin setea aceasta să inventeze numaidecât ceva nou, pictura modernă decade, ca și în sculptură (ca pictură se vede, că tot așa s-a întâmplat, însă nu s-a păstrat nimic) clasică.

Pe Wilamowitz am trebuit și azi să-l admir. E om bătrân, însă cu inimă tânără, căci altfel moșneag de peste 70 de ani n'ar putea povesti așa de frumos despre dragoste. Romanele grec(ești) și lat(ine). V. Greciuc. Berlin 25.II.08. Azi i-am auzit pe Delitzich, Lenon Kokule de Stradonitz și Ed. Meyer. Delitzich îți face

impresia unui ciobotar și nu a autorului "Bibel și Babel". Lenon e pătruns de credința evangheliei și-i ironizează, cu mult spirit pe moraliști deiști englezi ș.a. Meyer prelege frumos, seamănă cu Iorga.

Wilamowitz a vorbit azi admirabil despre Plato și Isocrates întrucât au contribuit amândoi, fiecare în direcția sa, la mișcarea culturală din Athena în secolul al 4-lea a.Chr. După Wilamowitz, Pitagoras a scris încă înainte de 399, după aceia Gorgias... Phaidon, Symposion și Legile, la cari a lucrat Pl(aton) după ele mai lung timp. O temă frumoasă mi-a venit la colegul lui Wilamowitz în cap. Prestarea iubirii în literatura antică. Berlin 25.II.08.

Am văzut în Museum für Volkerkunde o pânză japoneză, al cărui motiv era tema ca și în Călin (Nunta în pădure) de la Eminescu. Numai cât pe pânză erau majoritatea covârșitoare cosași și lăcuste. Tot acolo e și colecția lui Schliemann, însemnat mai ales (este) tezaurul lui Priamos.

Konigl(iche) Schauspielhaus, auf Ninemtrag de Hertzog, o scenă din războiul danezo-prusac. Frumoase au fost scenele, unde apărea Maioru-Kohl și Grossmutter, de altfel preussintz aufgeblasenheit in übertriebener reichdeutscher Patriotismus. Berlin 26.II.08 V. Greciuc.

Kunst Gewerbe Museums Berlin 27.II.08.

Azi am fost iarăși la Vahlen, care și-a împlinit anul acesta jubileul de 50 de ani ca ordinarius. După amiază Wilamowitz a vorbit mai departe despre Isokrates după ce i-a ținut lui A. Kirchoff, filolog vestit, un cuvânt mișcător. Între altele (urmează un text în limba germană destul de lung). Seara o prelegere a lui Georg Brandes: Rousseu gegenbar Woltaire in Ring Akademie. Foarte frumoasă, interesantă și instructivă. Și oamenii cei mai mari înainte de toate sunt oameni și apoi genii. Și ori unde doi oameni mari din același timp, s-au putut împăca. Insen-Bojersen, etc. Excepție Schiller-Goethe. Berlin 28.II.08. V. Greciuc.

E un obicei foarte frumos și bun, care încurajează foarte mult pe tinerii univ(ersitari) la lucru, e metoda lui Wilamowitz ca în oare(a) ultimă de seminar să recapituleze, tot ce s-a lucrat și să scoată în relief partea membrilor (pentru care le mulțumește) însă trebuie să știi alege a(cea) parte pentru seminar în care întru adevăr se poate (și trebuie) să se lucreze ceva. (Wil. Talk. VIII).

Curtile regale din Berlin și Charlottenburg, grădinile reg(ale) și mausoleul din Charlot. Am văzut deja a treia curte regală cu luxul ei revoltător. E timpul deja, ca să nu mai fie. E trist însă că istoria în privința noastră, absolut luat, nu ni arată nici un progres, nici regres. Seara am fost la masa bei Prof. Fink, nu am (fost) foarte prietenos și oaspetele, cunoștință două (mai precis doi) japonezi culti și isteți. Europa și America nu vorbește nici de fel în șagă despre un pericol galben (gelbe Gefahr). Viitorul e al oamenilor acestora. V. Greciuc, Berlin 29.II.08.

Potsdam. Încolo plec în tren. În cupeu femeii simple discută despre Ibsen cu atâta cunoștință de cauză, încât mă minunez. Însă nu durează lung. După câteva minute vin toți vecinii lor la rând, cum trăiesc în casă, după aceia logodnile și despărțirile ce s-au întâmplat între dânsii, în timpul din urmă. Tot femei, îmi

gândesc. După ce se cobor, una care rămâne încă îmi spune "Gott sei dank" c-a scăpat de strigățul celorlalți. Mă fac că n-aud.

Sans Souci, curtea lui Frederic cel Mare, galeria de tablouri e foarte interesantă. Din peste 120 de tablouri, în care 80 sunt de Rubens și van Dyck restul de alții, între care Leonardo da Vinci, Raffael, Corregio, ș.a. Odaia lui Voltaire. Berlin 1.III.08.

În Lipsca minunată petrecere (Volkerschlaft Denken... Napoleonmuseums, Aneobachskeller). Dr. Georgie conducător. Lipsca 5.III.08.

Lipsca 6.III.08 Dl. Petrescu, Staatlichmuseums (tablouri, Börkelin, ms. morți Tarieback... Preller, schițele pentru ilustrațiile din Odyseea, casa lui Schiller în Gohliz, nu a făcut poesia An die Freunde, sem, roman. Königl. Operthether, in Tiefland de D'Albesti.

Galeria Dresda de tablouri, cea mai însemnată după Florența și Louvre. Fiecare om cult ar trebui s-o vadă. Aici am văzut Madona Sixtină. Acum deabia cred în icoane făcătoare de minuni, ochii nu se mai satură să o privească. Privirea lui Isus hotărâtă și provocatoare te fascinează. O oară mi-a trecut ca 5 minute. Reproducțiile nu-s de nimic. Nici una b.o. (?) din câte am văzut n-am putut observa că nouri-s plini de înger. Colorile în original așa-s de blânde și armonie, iar în reproducție de tot aspre și bătătoare la ochi. Aici culmea e ajunsă. De aceea avem neimpresioniști și recesioniști și Dumnezeu știe mai ce. Arta vrea lucruri nouă. Pătruns de mai curate sentimente religioase de cum am fost azi la 4² p.m. când am asistat la cântecele minunate, perfect executate la un chor excelent, din biserica protes(tantă) "Treuenkirche", nu cred să fi mai fost cândva. Așa ceva ar trebui și la noi: Biserica trebuia să te înalțe, să te facă să uiți de cele pământești, să te uiți pe tine însuși în contemplațiuni religioase! De nu, să-ți mormăie unul pe nas, de să-ți ții urechile... V. Greciuc. Dresda 7.III.08.

Orașul e mult mai frumos decât trebuie. Elba e tare frumoasă și poetică. A doua zi am continuat cu galeria de tablouri, iar după aceea am cercetat colecția de Kupferstich-uri (gravuri în aramă n.n.) din pricina cărora a venit la Lipsca. După amiază zi frumoasele sate: Blesenwiz și Lorschwitz cu casa lui Kroner unde Schiller a scris o parte din Don Carlos. Frumoasă e poziția satului Lorschwitz. Dresda 8.III.08.

(Urmează mențiunea unei cărți lecturată însoțită de unele comentarii).

Die Aufgaben des mittelschullehrer in Vortrag v(on) W. Jerusalem, Wien und Leipzig, 1903. Un tratat foarte instructiv, de ideile căruia ar trebui să fie pătruns fiecare profesor gimnazial, atunci nu s-ar plânge nici unul de soarta sa. Cernăuți 22 III.08.

În 30 aug. 1908 am fost la sfințirea Casei naționale din Pătrăuți. În ziua aceea am petrecut momentele cele mai fericite din viața mea. Atunci mi-am hotărât pentru totdeauna scopul și direcția vieții mele pentru viitor. Unul pentru altul să trăiască și unul pe altul să se ferească, e cel mai frumos scop al vieții pe care urmându-l, fiecare poate fi fericit. Restul vacanțelor cum le-am petrecut nu știu, a

fost un vis scurt de fericire, un vis frumos, cum numai copiii cei mici trebuie să-l aibă, când îi vezi dormind cu fața veselă și zâmbind. Se vede că atunci visează că vin îngerii din ceruri și-i iau de la mama lor ca să-i ducă în rai să-l vadă pe Dumnezeu, despre a cărui bunătate nemărginită le-a spus mama lor atâtea cuvinte frumoase. Când se trezesc le pare tare rău, căci așa de frumos se jucau ei cu copilașii cei de seama lor, cari erau ca și dâșii, numai că nu aveau aripi. Însă și ei măcar că nu aveau aripi nu puteau sbura. Dar Dumnezeu, care seamănă așa de bine cu un moș de-a lor...

Însemnările lui Vasile Grecu din anii 1907-1910 din acest manuscris se încheie cu cuvintele: Vineri în 23 septembrie 1910 am venit la Câmpulung. Data când Vasile Grecu s-a prezentat la postul său de profesor în acest oraș la Gimnaziul de stat, unde a funcționat ca profesor de limba latină până la izbucnirea primului război mondial în anul 1914, în toamna căruia s-a refugiat în România și apoi a funcționat ca profesor la Liceul "Mircea cel Bătrân" din Constanța.

În încheierea prezentării acestor însemnări de jurnal al fostului mare bizantinolog român, dispărut în urmă cu 23 de ani, subliniem faptul că prin intermediul lor se completează cu noi date biografia sa în sensul că până acum se știa că el a studiat numai la Universitatea din Viena în anii 1905-1907 și la cea din Cernăuți în anii 1907-1909 (vezi Enciclopedia istoriografiei românești, București, 1978, p. 163). Ori pe baza acestor însemnări se precizează că el a mai studiat și la Universitatea din Berlin în 1900 unde a urmat cursurile celebrului elenist Ulrich Wilamowitz Moellendorff al cărui admirator se manifestă în privința problemelor ridicate și a metodei de predare folosită de acesta.

SCRISORI PRIMITE DE LA TEODOR BĂLAN

Pavel Țugui

Istoricul bucovinean Teodor Bălan s-a născut la 26 iulie 1885 în Gura-Humorului. Studiile universitare le-a făcut la Cernăuți și Viena. Și-a început cariera de profesor în 1908, la Liceul de băieți din Câmpulung-Moldovenesc, apoi a predat istoria și geografia la licee din Cernăuți, Suceava și Sibiu. În 1930, susține teza de doctorat *Revoluția de la 1848 în Transilvania* și este numit conferențiar de istorie la Universitatea din Cernăuți, apoi avansat profesor universitar agregat la Universitatea din Cluj-Sibiu (1944). În urma pensionării, se stabilește în târgul natal - Gura-Humorului, unde-și continuă activitatea de cercetare. La 25 noiembrie 1972 se stinge din viață lăsând în urmă mai multe manuscrise ce merită să vadă lumina tiparului. Informații pertinente despre viața și activitatea lui pedagogică și științifică au publicat: George Muntean¹, P. Țugui² și I. Pânzaru, Petru Froicu³.

Prima mea întâlnire cu Teodor Bălan s-a produs la sfârșitul lui iunie 1959, în localul Institutului de Istorie "Nicolae Iorga" de pe bulevardul Aviatorilor, în prezența academicianului Andrei Oțetea. Profesorul bucovinean venise, în Capitală, în vederea efectuării unor "completări" la cartea sa - *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, tipărită de Editura Științifică, având tehnoredactor pe Gh. Popovici. Textul lucrării a fost dat la cules în ultimele zile ale lui decembrie 1959 și a apărut în librării în luna martie 1960. Cu acești prilej, în calitate de șef al secției de știință și cultură, de la C.C. al P.M.R., l-am rugat pe Teodor Balan să-mi comunice informațiile pe care le are despre S. Schwann, fost student la Universitatea din Cernăuți, secția Istorie. Anterior, promisem o scrisoare de la Ministerul de Externe, în care se arăta că "un istoric polonez" pe nume S. Schwann a descoperit "la Amsterdam manuscrise ale lui Karl Marx", cu "referiri la istoria românilor...", la relațiile Principatelor Române cu Imperiile Habsburgic și Țarist, precum și politica acestora "de acaparare a unor teritorii românești". Înainte de a face demersuri pentru cunoașterea și copierea manuscriselor lui Marx, era necesar să știm cine este S. Schwann și dacă ar fi posibilă "o colaborare" a istoricilor români cu istoricul polonez. După cum se va vedea mai încolo, primele informații despre S. Schwann le-am primit de la istoricul și omul politic bucovinean Ion Nistor. (Despre "manuscrisele lui Marx" și lucrările pregătitoare pentru tipărirea lor vezi articolul nostru: *Chiar și Marx și Lenin puteau fi "necorespunzătorii"*⁴). Datele primite de la profesorul T. Bălan au fost decisive în declanșarea acțiunilor de obținere a textelor de la Institutul din Amsterdam, astfel că se va tipări cartea: Karl Marx, *Însemnări*

de românî.

Schimbul de scrisori, cu familia Teodor Bălan, din Gura-Humorului, s-a încheiat în anul 1960, a cunoscut apoi o întrerupere pricinuită de destituirea subsemnatului din postul de șef de secție la C.C. al P.M.R. și ancheta prelungită până anul 1968. Personal, am transmis profesorului T. Bălan rugămintea să întrerupem, pentru un timp corespondența, spre a evita implicarea în cercetările asupra persoanei și activității mele.

Soția profesorului bucovinean, Silvia T. Bălan, a fost profesoară și directoarea Școlii Normale de fete din Cernăuți în anii 1938-1944 și a întreținut, în chip firesc, relații profesionale constante cu Școala Normală de băieți, al cărei director era profesorul dr. Alois Grigorovici. Pe parcursul anchetei mele (1961-1968) profesoara Silvia Bălan și Alois Grigorovici s-au oferit să "depună mărturie", în fața comisiei ce efectua cercetările. Intervenția celor doi profesori a fost benefică, deoarece unele acuzații infame au fost spulberate, iar ancheta a continuat la nivelul instanțelor politice, renunțându-se la transferarea "cazului" organelor de securitate. Unele scrisori primite de la d-na Silvia T. Bălan conțin informații despre "atmosfera politică din școlile normale din Cernăuți și comportamentul unor elevi și profesori, în anii celui de-al doilea război mondial.

Reînnoarea corespondenței cu familia Teodor Bălan se produce, la sfârșitul anului 1966, în timp ce lucram la întocmirea "Antologiei scrisului românesc din Bucovina" și a continuat până la dispariția istoricului bucovinean și apoi a soției sale.

În paginile de față reproduc scrisorile ce cuprind informații despre demersurile întreprinse de profesorul Teodor Bălan, în vederea tipăririi lucrărilor sale inedite, și cu referiri la cercetările istoriei Bucovinei, lăsând pe altă dată epistolele ce privesc chestiuni de natură personală.

Pavel Țugui

1

Mult stimată tov. Țugui,

După întâlnirea mea cu dvs. la Institutul de istorie, m-am interesat despre persoana prof. polonez Schwann. Ceea ce v-a spus d-l profesor Nistor⁶ corespunde realității. Prof. Schwann a fost student și a devenit licențiat al Universității din Cernăuți - secția istorie, fapt confirmat de foștii colegi de facultate. Am aflat că a publicat studii de istorie, recenzii etc. în reviste și ziare din Polonia, înainte de război, dar nu pot arăta unde a trăit în timpul războiului. Știu sigur că vorbește și scrie românește. Nu am reușit să obțin informații privitoare la situația lui actuală, adică unde lucrează în prezent. Atât despre Schwann.

M-am bucurat că arătați interes pentru cartea mea *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*.

Primiți, vă rog, mulțumirile mele,

Teodor Bălan

Gura-Humorului 16 august 1959

2

Mult stimat tov. Țugui,

Iertați că vă scriu fără a fi discutat împreună⁷. Dar am primit o scrisoare de la tov. profesor Oțetea în care îmi aduce la cunoștință că v-ați exprimat dorința să vedeți publicate atât documentele mele și cât și lucrarea mea de sinteză intitulată: *Das moldawische Steuerwesen bis zum XIX. Jahrhundert*.⁸ Stând astfel lucrurile, dați-mi voie să vă dau unele explicații.

Într-un șir lung de ani, am adunat materialul științific din colecțiile de documente indigene și străine pentru alcătuirea lucrării despre sistemul fiscal în Moldova, trecând în ea toate birurile moldovenești, geneza lor și aplicarea lor. Totodată am adăugat un capitol - durerosul capitol - despre tributul Moldovei către turci. Am scris lucrarea în nemțește, întrucât conținutul ei va interesa și lumea științifică străină, care obișnuiește să facă studii istorice comparate. Pentru ea am scris-o, ca să poată pătrunde în durerile trecutului nostru, ale poporului nostru stăpânit veacuri întregi de hainul suveran turc și de hrăpăreții domni moldoveni, culeși din mahalalele Constantinopolului. Lucrarea este înzestrată cu tot aparatul critic, așa după cum se cere unei lucrări serioase.

La îndemnul tov. prof. Oțetea am tradus lucrarea în românește, dându-i titlul: *Sistemul fiscal în Moldova până în secolul al XIX-lea*. Încep acum să transcriu pe mașina de scris textul românesc și sper să fiu gata într-o lună și jumătate.

Sunt de părere că amândouă edițiile, cea germană și cea română, să se publice simultan, pentru a nu împieta asupra uneia din ele.

În ce privește colecțiile mele de documente, posed mai multe. Între ele sunt două, care momentan v-ar putea interesa:

1. Un volum de documente câmpulungene.

2. Volumele VII și VIII din *Documentele mele bucovinene*⁹ din care până acum au apărut între anii 1930-1940 volumele I-VI, conținând tot trecutul satelor noastre bucovinene.

La care din ele v-ați gândit?

Părerea mea este că întrucât a apărut lucrarea despre istoria Câmpulungului, volumul de documente câmpulungene ar trebui preferat. Celelalte două volume ar urma mai târziu sub titlul de *Documente bucovinene* sau sub alt titlu mai convenabil.

Deocamdată vă comunic atâtă despre lucrările mele în manuscris, al căror număr este cu mult mai mare.

Primiți, vă rog, mulțumirile mele pentru valorosul sprijin acordat mie la publicarea monografiei despre Câmpulung, eu rămânând cu înaltă prețuire al Domniei Voastre

Teodor Bălan

3

Mult stimate tovarășe Țugui,

La îndemnul tov. prim secretar al Regiunii Suceava, Ene Țurcanu, vă trimit, în anexă, lista lucrărilor mele aflătoare în manuscris⁹.

Adaog că volumele VII și VIII ale *Documentelor bucovinene* reprezintă completarea celor 6 volume de *Documente Bucovinene*¹⁰ apărute până acum, iar lucrarea intitulată: *Sistemul fiscal în Moldova* se scrie acum pe mașină și va fi terminată pe la începutul lunii iulie a.c.

Primiți, vă rog, expresia deosebitelor mele sentimente.

Teodor Bălan

Gura-Humorului, 4 iunie 1960.

4

Lista lucrărilor mele manuscrise

1. *Bucovina în anul 1848*. Circa 190 pagini cu 72 scrisori din anii 1848 și 1849 anexate.
2. *Die Denkschriften der Bukowina aus den Jahren 1848/49*. Circa 200 pag. cu memoriile Bucovinei din timpul acesta anexate, din care unele cunoscute, altele necunoscute. Memoriile au fost copiate după originalele aflătoare în arhivele din Viena. Astfel s-a putut copia textul corect al acestor memorii. Memoriile acestea le posed și în fotocopii.
3. *Istoria teatrului românesc din Bucovina. 1855-1913*. Circa 190 pag. Lucrare făcută după afișele teatrale din timpul acela, începând cu afișele teatrale ale trupei d-nei Fany Tardini și după cererile trupelor teatrale reproduse în lucrare.
4. *Conflictul pentru regiunea Dornei dintre Moldova și Transilvania*. Circa 65 pag. cu 5 documente din anii 1481-1642 anexate, toate latinești.
5. *Din corespondența familiei Hurmuzachi 1831-1899*, circa 400-500 pag. Studiu și 348 scrisori anexate. Conține toată mișcarea culturală din Bucovina din sec. XIX.
6. *Documentele familiei Hurmuzachi*. Circa 400 pag. cu 131 doc. anexate din anii

1636-1856. Precedate de un studiu.

7. *Conflictul pentru tricolor în Bucovina, un capitol din istoria politică a Bucovinei 1898-1904*. Circa 170 pag. Studiu și 29 corespondențe între guvernatorul Bucovinei și Ministerul de Interne din Viena anexate.

8. *Documente câmpulungene 1685-1858*. Un volum de 282 doc. conținând circa 300 pag.

9. *Documente bucovinene vol. VII 1464-1740*: un număr de 171 documente. Va cuprinde probabil 200 pag.

10. *Documente bucovinene vol. VIII, 1741-1790*. Un volum de 193 documente.

11. *Numele Moldova*. Circa 50 pag. Anexată bibliografia medievală. Studiu.

12. *Cara Vlachia, Bogdania și Cara-Bogdania*. Circa 30 pag. Anexată bibliografia medievală. Studiu.

13. *Valachia Maior et Minor*. Circa 45 pag. Studiu. Anexată bibliografia medievală.

14. *Das moldawische Steuerwesen bis zum XIX. Jahrhundert*. Circa 250 pag. conținând istoria tuturor birurilor moldovenești inclusiv tributul plătit turcilor. Bibliografia.

15. *Sistemul fiscal în Moldova până în secolul al XIX-lea*. Ediția românească a lucrării precedente.

16. *Vornicelul și vătămanul, un capitol din organizarea satelor moldovenești*, circa 10 pag. Predat Editurii din București acum doi ani.

17. *Documentele mănăstirilor din Bucovina 1401-1850*. Va cuprinde circa 1 100 doc. în 10-11 volume. Această colecție, rezultatul unei munci de peste două decenii, este precedat de un studiu istoric despre fiecare mănăstire în parte. Documentele sunt redactate în limba originală în care au fost scrise.

18. *Călărașii de Coțmani*. Circa 40 pag. Anexate 16 doc. din anii 1733-1761.

19. *Polemica între ziarele "Bucovina" și "Siebenburger Bote" din 1849*. 16 pag. studiu.

Teodor Bălan

4 iunie 1960

5

Mult stimată tovarășe Țugui,

Vin a vă comunica /faptul/ că am terminat lucrarea mea despre Sistemul fiscal din Moldova până în secolul al XIX-lea, atât în ediția românească, cât și în cea germană sub titlul: *Das moldawische Steuerwesen bis zum XIX. Jahrhundert* și a vă ruga să-mi indicați pe ce adresă s-o trimit¹¹.

O asemenea întrebare am adresat-o și tov. profesor Oțetea.

Primiți, vă rog, expresia deosebitelor mele sentimente.

T. Bălan

6

Stimate Domnule Țugui,

La scrisoarea D-voastră din 22 martie a.c. răspund cu întârziere, fiindcă mă găseam la Cluj, când scrisoarea Dv. a sosit la Humor. Acum, de două zile am sosit acasă, și una din primele mele obligații este să răspund la multele scrisori ce au sosit în absența mea.

E binevenită ideea de a alcătui o antologie a scrisului bucovinean¹². Mă bucur de acest fapt ca unul ce m-am ocupat și mă ocup cu elucidarea trecutului îndepărtat și recent al Bucovinei.

Că începeți cu Eudoxiu Hurmuzachi e numai firesc. Promemoria lui E.H. e mai mult o lucrare de polemică și nu știu dacă ea s-ar potrivi pentru reproducerea ei într-o antologie. Dar Eud. Hurmuzachi a scris și câteva volume de *Geschichte der Rumänen* și îmi aduc aminte că, capitolul ce l-a scris despre Mihai Viteazul este extrem de frumos. Mi-a plăcut mai cu seamă faptul că E.H. a scris într-un timp când istoriografia română se găsea la începuturile ei. Și tocmai atunci E.H. a făcut unele aprecieri asupra lui Mihai Viteazul, care n-au fost contrazise până în ziua de astăzi. Ar fi cazul să revedeți *Geschichte der Rumänen* a lui E.H.

Vin a vă întreba dacă înțelegeți sub "Antologia scrisului bucovinean" numai Antologia scrisului românesc bucovinean. Dacă e vorba numai de scrisul românesc din Bucovina, atunci ar fi necesar să consultați Antologia autorilor bucovineni de Constantin Loghin¹³. Dar dacă doriți să publicați o "Antologie generală a scrisului bucovinean", atunci va trebui să folosiți vasta lucrare a d-lui Erich Beck intitulată: *Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina. Literatur bis zum Jahre 1965*, München 1966, Verlag des Sudestdutschen Kulturwerkes¹⁴. E vorba de bibliografia scrisului bucovinean, în care sunt citați toți autorii bucovineni, de orice naționalitate, și toți aceia care au scris despre Bucovina. E o lucrare extrem de valoroasă de aproape 400 pagini.

Va trebui s-o folosiți numaidecât. Un exemplar al acestei lucrări se găsește la Biblioteca Academiei Române, unde autorul însuși a predat-o. Dacă, din întâmplare, urmăriți scrisul meu, atunci vă întreb dacă cunoașteți și articolele mele publicate în reviste și ziare. În ce privește vizita ce doriți să mi-o faceți, vă declar că mă bucur foarte mult și nu poate fi vorba de un deranj. Sunt foarte izolat aici, și orice vizită îmi este binevenită mai cu seamă când e vorba de probleme științifice.

Lucrarea D-voastră nu va fi ușoară, fiindcă sunt foarte mulți autori bucovineni care ar trebui folosiți. Consultați numaidecât lucrarea lui E.Beck, care o să vă fie de mare folos. Sunt oricând gata să sar în ajutor tuturor care se ocupă cu știința românească și mai cu seamă cu scrisul românesc bucovinean. Deci mă veți înțelege că vă voi sprijini cu multă dragoste.

Cu stimă al D-voastră
Teodor Bălan

Gura-Humor - 5/IV 1969

7

Stimate Domnule Țugui,

Răspund târziu la scrisoarea Dv., dar nu din neglijență ci din neputință. De la Paști încoace am fost năpădit de oaspeți și de aceea pus în imposibilitatea de a răspunde la scrisori.

Erich Beck (adresa: 7000 Stuttgart-Burnau, Kaindlstrasse 3, Republica Federală Germană, Deutsch Bundes-Republik) a predat personal Academiei cartea sa despre: *Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina*. Informații mai detaliate vă poate da însuși d-lui. Adresați-vă lui. De altfel dânsul va sosi în România în luna lui august. Atunci e posibil să vină și la București. Pe mine mă va vizita în orice caz. Ar fi bine ca să-l rugați în scris pe Beck ca, atunci când va veni în România să vă aducă un exemplar și D-voastră. Prin poștă nu veți putea primi cartea.

Din modestie nu pot să vă propun titlurile lucrărilor mele care ar trebui trecute în antologia D-voastră. În cartoteca Academiei se găsesc fișele cu titlurile tuturor lucrărilor apărute la noi în țară. Căutați acolo. Nu sunt în măsură să vă comunic datele personale ale scriitorilor din Bucovina. Dar vă recomand pe d-l Eugen Popovici (București 9, str. Icoanei 83. Raion 1 Mai, tel. 12 25 91). El e un fel de cronicar al Bucovinenilor, notează datele lor. Bucovinenii s-au dus rând pe rând. Puțini mai sunt în viață din generația mea¹⁵.

Dacă nici prin d-l Beck nu veți putea primi bibliografia bucovineană, atunci nu rămâne decât să vă deplasați la mine ca să treceți în revistă cartea.

Dorindu-vă succes în greua muncă la care v-ați angajat, rămân cu cele mai alese sentimente

Al D-voastră
Teodor Balan

G.-Humor 20/V 1967

8

Stimate Domnule Țugui,

La scrisoarea D-voastră din 14/VII a.c. răspund, după cum urmează:

Lucrarea d-lui Beck este extrem de utilă. I-am scris chiar astăzi că d-ta ai nevoie de ea și i-am rugat să aducă un exemplar pentru d-ta. Du-lui vine la București pe la mijlocul lui august și, ca să se poată întâlni cu d-ta, i-am dat adresa D-voastră. Dar și dvs. ar trebui să faceți investigații pe altă cale. D-l Beck e rudă cu fam. Bodnăraș și iată cum: soția d-lui Beck este nepoata de frate a soției d-lui Aurel Bodnăraș, fratele mai mic al tov. Emil Bodnăraș și, după cum mi s-a spus, Aurel Bodnăraș ar fi director general la Ministerul Agriculturii sau al Silviculturii.

Ce privește persoana d-lui Beck, el este o personalitate marcantă în

activitatea științifică din Rep.<ublica> Fed.<erală> a Germaniei, e istoric care are numeroase lucrări, mai ales despre Bucovina și este membru al Academiei de Știință din München. În ce privește pe d-l Procopovici știu că este de obârșie românească, și a nume bunicul lui era Procopovici, român originar din Bucovina, fost funcționar în Cernăuți, s-a căsătorit cu fiica unui funcționar neamț din Vestul Austriei. La căsătorie i s-a pus condiția de părinții fetei, ca să treacă la catolicism, la naționalitatea germană și să-și crească copiii sens catolic și german. Astfel Erich Prokopowicz e fiul unui român germanizat, având și el mamă germană din Vestul Austriei; la prăbușirea Austriei tatăl lui Erich a funcționat încă în Cernăuți sub stăpânire românească, iar în anul 1940 s-a mutat la Viena cu toată familia, având acolo rude. Erich Prokopowicz este la fel un om valoros, pare să fie istoric bine pregătit și lucrează la Arhivele din Viena. A fost de mare ajutor d-lui Giurescu, când acesta a fost cu o comisie de cercetători români la Viena pentru a face investigații în domeniul documentelor istorice referitoare la istoria noastră. Ar fi bine să vă adresați pentru informații d-lui prof. Giurescu¹⁶.

Prokopowicz este binevoitor nouă (se vede că sângele apă nu se face) și foarte bine documentat asupra istoriei românilor din întreaga monarhie austro-ungară, nu numai Bucovina, ci și Transilvania.

Vă mulțumesc pentru aprecierile lucrărilor mele și vă rog să binevoiți a cerceta pe la Comitetul Central, unde se găsește manuscrisul meu despre: *Sistemul fiscal în vechea Moldovă*¹⁷. Mi s-a cerut pentru publicare lucrarea mea, de către șeful de cabinet al ministrului Emil Bodnăraș¹⁸ și de atunci nu mai știu de soarta ei. Am trimis manuscrisul la cabinetul ministrului Bodnăraș, în luna april-mai a.c. Vă mai comunic că tov. secretar cu agitația și propaganda al regiunii de partid din Suceava, Ștefan Panaitiu m-a chemat la 1 iunie a.c. la Suceava pentru a-mi pune în vedere să dau lista lucrărilor mele, cele publicate și cele rămase în manuscris, pentru a fi înaintată la C.C., care intenționează să ia măsuri pentru reeditarea scrierilor mele publicate și editarea celor nepublicate. Nici despre problema aceasta nu mai știu nimic. Ați putea afla dacă intenția aceasta a C.C. persistă și dacă sunt auspicii de realizare?

V-aș fi foarte îndatorat dacă ați izbuti să-mi puteți da unele informații în ambele chestiuni.

Cu multe salutări amicale al D-voastră

T. Bălan

G.-Humor 19/VII 1967

G.H. 13.VIII 1967

Stimate Domnule Țugui,

Îmi pare nespuse de rău că, după ce m-am străduit să vă fac legătură cu d-l Beck, întâlnirea D-voastră nu s-a realizat. Cartea ce a adus-o d-l Beck pentru D-voastră se găsește la mine. Când va fi el acasă, în Germania, îi voi comunica propunerea Dv. de a-i oferi lucrarea ce o aveți sub tipar, după cum îmi scrieți, și care conține "Bucovinensia", cum caută d-l Beck. Totuși ar fi bine ca să căutați niște publicații despre Bucovina, mai vechi sau și recente, ca să faceți schimb. Acestea, după dorința d-lui Beck, să mi le trimiteți mie, iar eu să le păstrez până la anul viitor când d-l Beck mă va vizita din nou și le va ridica.

Am toată încrederea că schimbul dorit se va realiza și de aceea rog să-mi comunicați urgent cum să ajungă "Bibliografia" lui Beck la D-voastră. Veniți poate personal, având interes să vizitați locurile de aici și totdeauna și pe mine, ca să o luați sau să v-o trimit prin poștă, ca pachet? Nu aș vrea, fiind o carte unică, ca valoare pentru Bucovina, să o trimit prin vreo terță persoană, ci numai direct D-voastră.

Vă mulțumesc că v-ați interesat la cabinetul tov. min./istru/ Bodnăraș de soarta manuscrisului meu și vă rog să continuați a vă interesa. Pentru că ați amintit de C.C. al P.C.R. și de tov. Răduțiu, țin să vă comunic că, la 1 iunie, am fost chemat la secretarul cu agitația și propaganda al Comitetului Regional P.C.R., tov. Panaitiu care mi-a adus la cunoștință că C.C. al P.C.R. ar intenționa să editeze manuscrisele și să reediteze lucrările mele deja publicate despre Bucovina. Îmi cerea să plec peste 2 zile la București, la C.C. Dar cum din motive de sănătate îmi sunt interzise călătoriile mai lungi, a plecat în locul meu prof. Burlacu de la Regiunea de Partid, cu lista tuturor lucrărilor mele. De atunci nici eu, nici tov. secretar Panaitiu nu mai știm nimic. Dar în a doua jumătate a lunii iulie am primit vizita tov. prof. Popescu-Puțuri, directorul Institutului de istorie de pe lângă P.C.R., care - fără a spune că ar ști ceva de intenția C.C.-ului comunicată mie la Suceava, a văzut absolut toate manuscrisele atât de numeroase și a spus că este un material deosebit de prețios ce nu are voie să se piardă. De aceea, după concediul său, va discuta la C.C. toată problema acestui material valoros, începându-se eventual a se publica unele, iar altele conservându-se pentru "momentul oportun". În orice caz, va trimite la mine pe adjunctul său cu informațiile convenite și pentru informații necesare lor. Eu vă rog să-mi comunicați cine este directorul adjunct¹⁹ al prof. Popescu-Puțuri și știind ce răspundere ați deținut odată la institutul de istorie al C.C. să vă interesați în mod discret²⁰, fără a divulga prea multe din cele ce vă scriu, ce intenții are C.C. față de mine și dacă sunt speranțe pentru realizarea acestor intenții despre care mi s-a vorbit de persoane competente.

În așteptarea răspunsului Dv. și mai ales în ce privește cartea adusă de d-l Beck, vă salut călduros cu stima cuvenită

Prof. Teodor Bălan

10

23/VII 1967

Stimate Domnule Țugui,

Azi am primit scrisoarea de la d-l Beck din R.F.G. în care îmi comunică, că va sosi în România, pe la începutul lui august și că va aduce cu sine un exemplar din *Bibliografia Bucovinei* pentru d-ta. Dânsul nu dorește să primească bani în schimb, ci numai să facă schimb de cărți, mai cu seamă cu "*Bucovinensia*".

Te rog adună un teanc de cărți referitoare la Bucovina. Cum să facem să vă întâlniți? Îți dau din nou de știre că nevasta lui este nepoata lui Aurel Bodnăraș, fratele mai mic al tov. ministru Emil Bodnăraș.

Dânsul îmi scrie că-i face onoare să poată ajuta pe alții. Te rog, gândește, cum s-ar putea face ca să vă întâlniți și să faceți schimbul de cărți.

Cu stimă

T. Bălan

11

4/VIII 1967

Stimate D-le Țugui,

Astăzi a fost d-l Beck la mine și a lăsat la mine un exemplar din *Bibliografia Bucovinei* pentru D-voastră. Dânsul pleacă mâine la București și va locui din 5/VIII - 9/VIII la Aurel Bodnăraș, București, str. aviator Zorileanu 89, raion 30 Decembrie, tel. 18 18 09²¹.

Bibliografia este la mine, iar dv. luați contact cu Du-lui pentru a afla ce cărți "*Bucovinensia*" dorește du-lui să primească în schimb de la D-voastră. După schimbul perfectat veți putea primi bibliografia.

De ce n-ați dat nici un semn de viață până acum?

Cu stimă

Teodor Bălan

(Carte poștală)

12

Stimate Domnule Țugui,

Răspund la scrisoarea D-voastră din 24 aug. a.c. Sunt bucuros și vă mulțumesc că v-ați străduit în problema lucrărilor mele. *Bibliografia* d-lui Beck se găsește la mine și așteaptă momentul potrivit pentru a fi remisă. Eu vă voi trimite

după 10 septembrie atât bibliografia lui Beck cât și lista lucrărilor mele rămase în manuscris. Cărțile pe care doriți să le cedați în schimb d-lui Beck, le veți trimite pe adresa mea, iar pe d-l Beck îl voi aviza eu ca să găsească modalitatea ca să le ridice de la mine, sau el, sau un împuternicit al lui.

Având în vedere experiența mea avută cu instituțiile noastre culturale și editoriale, voi fi foarte circumspect²² și nu voi ceda nimic din lucrările mele fără a încheia cu persoanele competente și în drept să acționeze o convenție în care voi specifica dorințele și condițiile mele și obligațiile instituției ce ia în primire lucrarea mea.

Zic, am experiența mea. Și astăzi se află la Institutul de Istorie - de 7 ani - un manuscris al meu și toate încercările mele de a-l recăpăta au rămas zădarnice. Nici promisiunile d-lui Oțetea n-au folosit la nimic²³.

Mulțumind foarte mult pentru informațiile ce mi le-ați dat și pentru munca ce ați avut cu descoperirea lucrării mele²⁴, rămân al D-voastră

Teodor Bălan

G.H. 2/IX 1967

P.S. Mă bucur de pe acum de vizita D-voastră²⁵.

13

G.H. 10/IX 1967

Stimate Domnule Țugu,!

După cum ați dorit, vă trimit bibliografia d-lui Beck și aștept lista cărților pe care doriți să i le dați în schimb.

Vă mulțumesc pentru ajutorul pe care mi l-ați și pe care mi-l dați în problema lucrărilor mele²⁶. Am fost foarte supărat din cauza felului cum am fost tratat de cei de la Edituri. Un om de știință nu se tratează cu dispreț. Și de altfel nu e cazul ca lucrările mele să fie controlate, fiindcă în cursul studiilor mele de la Universitatea din Viena, am învățat cum se scrie și cum nu se scrie istorie. Nu schimb istoria de dragul nimănui²⁷. Sunt de acord ca Dv. să luați contact cu tov. Răduțiu, chiar mă bucur de faptul acesta. Îmi va fi, cred, de mare folos²⁸.

Pe d-l Beck îl voi aviza imediat ce primesc cărțile ce i le veți trimite. El și le va ridica de la mine, fie personal, fie printr-un trimis al d-sale, anul viitor. Alăturat vă trimit lista lucrărilor mele rămase în manuscris²⁹.

De la d-l Beck n-am deocamdată nici o știre și sunt îngrijorat de faptul că d-lui a plecat subit acasă și n-a rămas în București, după cum intenționase. Poate e un caz de boală în familie, care l-a făcut să părăsească subit țara noastră. Sper că mă va informa asupra acestui caz, întrucât i-am cerut explicații.

Cu cele mai bune și alese sentimente

Al D-voastră

T. Bălan

Rog confirmați primirea.

14

11/IX 1967

Stimate Domnule Țugui,

Astăzi am expediat pachetul cu cartea lui Beck. Sper că o să vă găsească acum la București.

Rog să-mi confirmați primirea. V-am trimis și lista lucrărilor mele ce le am în manuscris.

Mulțumesc din nou pentru serviciile ce mi le-ați făcut.

Cu stimă
Prof. T. Bălan

(Carte poștală)

15

Stimate Domnule Țugui,

Răspund la scrisoarea D-voastră din 21/X 1967. Răspund târziu, dar nu din vina mea, ci a împrejurărilor. Sunt enorm de ocupat. Lucrez la lucrările mele și în afară de aceasta sunt mereu solicitat în alte direcții. Împlinesc dorințele tuturor după puțină și astfel suferesc corespondența mea. Cer așadar scuze pentru întârzierea răspunsului.

D-I Beck îmi scrie că încă nu i-ați răspuns la scrisoarea sa și nici n-ați confirmat primirea ei. Având în vedere gentilețea d-sale, de care ați fost părtaș și D-voastră, vă rog să-i confirmați primirea scrisorii lui și să-i răspundeți la dorințele lui exprimate în scrisoare.

Știu despre schimbul de cărți proiectat pentru vara 1968. Voi fi bucuros să vă fiu mijlocitor în executarea acestui schimb. Cărțile de schimb trimise de d-I Monoran din Suceava se găsesc acum la mine. Ar fi bine ca din timp cărțile D-voastre să-mi fie trimise mie, ca să fie la loc potrivit, când va sosi d-I Beck ca să le ia, căci întâlnire va fi la mine.

Am primit știri sigure despre instituția la care se găsește lucrarea mea despre *Sistemul fiscal din Moldova*³⁰. Am și asigurări că se va publica în anul 1968. Deci nu trebuie să mai obosiți în problema aceasta. V-ați mirat de mulțimea lucrărilor mele rămase în manuscris? Nu vă mirați, fiindcă eu, făcându-mi un plan de viață, am rămas fidel științei, ținându-mă departe de politică. Putusem să fac și o carieră politică, dar n-am vrut. N-am acceptat niciodată un post politic. Astfel am avut timp pentru lucrări științifice, muncind în diferite biblioteci și arhive, între care și arhivele din Viena și Lemberg. Și aceasta tot pe cheltuiala mea. Când am stat la Viena timp de 6 luni în anul 1922-3, mi s-a scăzut 80% din salariu. Ca să pot

petrece la Viena, am luat un împrumut la o bancă din Cernăuți, din care jumătate am dat soției, iar jumătate am luat cu mine. În timpul acesta alții, colegii mei, au fost primari, deputați, membri în diferite întreprinderi etc. Fie, eu nu i-am invidiat. Ei sunt astăzi trecuți în obscuritate, în timp ce numele meu va rămâne.

Am comunicat una din durerile mele. Nu le-aș fi spus, dacă nu ar fi intervenit ocazia, adică comunicarea D-voastră. Termin scrisoarea mea, rugându-vă încă o dată să împliniți dorința d-lui Beck³¹.

Cu tot binele
T. Bălan

16

Stimate Domnule Țugui,

Confirm primirii scrisorii D-voastre, pentru care vă mulțumesc și a pachetului cu cele 11 cărți menite pentru d-l Beck.

În ultima scrisoare, d-l Beck m-a încunoștințat că în a treia săptămână a lunii august (in der 3 August-woche) mă va vizita. L-am rugat să-mi avizeze din timp asupra zilei sosirii, ca să vă pot aviza pentru a vă putea întâlni în casa mea. Atunci veți avea ocazia să-i predați personal cărțile trimise. Ar fi bine ca și D-voastră să-mi dați de știre care va fi adresa D-voastră în acea săptămână a lunii august, ca să vă pot aviza asupra zilei sosirii d-lui Beck³².

Cu multe salutări colegiale al D-voastră
T. Bălan

G.-Humor, 15/VI 1968

17

Stimate Domnule Țugui,

Vin cu o rugămintă.

În vara anului 1967, cabinetul min.(isterial) Bodnăraș mi-a cerut telefonic trimiterea lucrării mele intitulată: *Sistemul fiscal din vechea Moldovă*, care urmează să fie publicată. M-am executat imediat trimițând lucrarea pe adresa cabinetului ministrului Bodnăraș.

De atunci încoace nu s-a auzit nimic de ea. Vă cerusem o dată sprijinul în această problemă, și mi-ați răspuns că lucrarea mea este la unul din Institutele de Editură³³ (nu mai știu care) și că ea urmează să apară în cursul anului 1967 sau

1968. De atunci au trecut doi ani și lucrarea nu a apărut. Vin să vă rog să binevoiți a cerceta acest caz, când veți fi la București, și să-mi dați de știre la care institut de editură se găsește lucrarea mea și care este soarta lucrării mele.

Mă tem că lucrarea mea, după părerea mea cea mai valoroasă pe care am scris-o, se va pierde și nu se va mai putea găsi. O pățisem așa cu manuscrisul meu despre *Istoria Câmpulungului*, care, după șapte ani de așteptare, a fost declarat pierdut³⁴. Având în vedere această ultimă întâmplare, sunt în grijă să nu pierd și acest manuscris.

Deci, vă rog, să-mi împliniți dorința exprimată mai sus și mă grăbesc de pe acum să vă mulțumesc pentru munca ce o veți avea și pentru serviciul pe care mi-l veți face.

Cu stimă al D-voastră

T. Bălan

G. Hum. 20/X 1968

Vă scriu la Craiova³⁵, pentru că prima mea scrisoare adresată la București pare a nu fi ajuns la destinație.

18

Mult Stimat Domnule Țugui,

Răspund la scrisoarea d-tale trimisă soției mele³⁶.

Întrucât istoria lucrării mele despre *Sistemul fiscal în vechea Moldovă* este mai lungă și mai complicată de cum s-ar crede, vin să dau explicațiile necesare pentru a cunoaște în amănunte cauzele supărării mele.

Iată cum stau lucrurile:

Cam prin anul 1960 Institutul de istorie condus de d-l Oțetea mi-a cerut lucrarea amintită mai sus. M-am executat imediat, expediind lucrarea. După două săptămâni lucrarea mi-a fost retrocedată cu observarea că unele rezultate ale mele nu concordă cu rezultatele la care au ajuns alți scriitori (?). Felul acesta de procedeu m-a supărat, ba m-a indignat, fiindcă o lucrare ca a mea, voluminoasă, lucrată prin curs de mai mulți ani cu ajutorul documentelor interne și al unei vaste bibliografii, mai mult străine decât românească, nu se poate recenza și aprecia în curs de 2 săptămâni. Am observat imediat că lucrarea nu a fost citită, ci dată la o parte și restituită, fiindcă e neavenită³⁷. E neavenită fiindcă aduce dovezi noi, formulează concluzii noi, care ar putea astfel întuneca valoarea altor lucrări, lucrute probabil mai superficial. Oare pe cine din membrii Institutului de istorie am reușit să-l combat și astfel să-l anihilez prin publicarea lucrării mele?

A doua cauză a supărării mele este următoarea. Dacă se restituie o lucrare, atunci se indică greșelile comise, concluziile greșite. Întrucât nu mi s-a înregistrat nici una din greșeli, am dat cu socoteala că lucrarea mea a fost neavenită. Ea a

fost restituită, fără a fi citită, numai din cauza pentru că formulează alte rezultate, la care s-a ajuns sau se va ajunge de acum înainte.

Domnule Țugui,

Nu sunt un începător în ale istoriografiei. Mi-am făcut studiile la Universitatea din Viena, unde mi s-a arătat cum se scrie istoria și cum nu se scrie istoria. Mi s-au enumerat greșelile care se comit îndeobște și care fac ca unele lucrări să rămână fără valoare. Mi-am însușit spiritul critic, care s-a profesat la Universitatea din Viena mai mult și mai bine ca în oricare altă Universitate. Nu veți găsi în lucrările mele nici una din greșelile notate de profesorii mei vienezi.

Mai am un obicei. Nu scriu o carte, când n-am a spune lucru nou. Nu citesc o carte și scriu alta cu acelaș subiect. Cunosc lucrări de ale mele care au fost copiate de alții, fără să fi adus știri noi, fără să se fi ajuns la concluzii noi.

În afară de faptul că am la activul meu un număr considerabil de lucrări, doresc să amintesc, că posed titlul de doctor în istorie cu o lucrare aprobată de Universitatea din Viena, am trecut examenul de docență și am ajuns la Universitate până la rangul de profesor agregat.

Veți înțelege așadară că m-am indignat ca oamenii cu mai puțină pregătire științifică, oameni cu mai puține lucrări decât mine, tratează lucrarea mea ca fiind netrebnică, fără valoare. În cariera mea am ocupat și rangul de director de arhivă, și de bibliotecă universitară, și atunci cred că merit ca lucrări de ale mele să fie tratate cu atenție, cu respect, dar nu tratate cu dispreț.

Gestul meu ce l-am făcut atunci, după primirea lucrării mele, a fost firesc, o urmare firească a atitudinii jignitoare a celor de la Institutul de istorie. Am dat de știre d-lui Oțetea, cu care mă găseam în relații amicale, că nu voi mai apela niciodată la bunăvoința Institutului d-sale, ca să-mi publice vreo lucrare. Și m-am ținut de cuvânt. Dar să vedeți ce a urmat. În vara anului 1967 am fost avizat telefonic de cătră șeful de cabinet al d-lui ministru Emil Bodnăraș să trimit imediat lucrarea mea la cabinetul d-lui ministru Bodnăraș, fiindcă urmează să se publice. Am expediat lucrarea după cum mi s-a cerut și timp mai îndelungat n-am auzit de ea. M-am adresat atunci matală, care ai aflat că lucrarea mea se găsește la Institutul de istorie, deci la Academie, deci tocmai la institutul care, pe vremuri, mi-a respins lucrarea, trimițându-mi totodată o scrisoare jignitoare.

N-am știut unde va ajunge lucrarea mea, când mi s-a cerut de d-l ministru Bodnăraș. Dacă aș fi știut că va ajunge la acelaș institut care s-a purtat cu mine cum s-a purtat, vă rog să mă credeți că n-aș fi înaintat lucrarea.

În vara anului acestuia, deci 1968, s-a înfățișat la mine d-l Curticăpeanu, funcționar la Academie, spunându-mi că lucrarea mea urmează să se tipărească, dar eu trebuie să adaog în lucrare noile studii istorice apărute între timp, care tratează subiecte asemănătoare cu al meu. Nebănuind nimic rău, am răspuns că sunt gata s-o fac, dar cer să mi se trimită lucrarea și studiul care urmează să fie citate de mine. D-l Curticăpeanu mi-a promis că-mi va aduce cele dorite. De atunci

a trecut o jumătate de an, iar de d-l Curticăpeanu nici urmă nu este.

Lucrul este clar pentru mine. Institutul de istorie n-are intenția să-mi publice lucrarea și creează pretexte pentru a amâna la infinit începerea publicării lucrării mele. A trecut un an, până când Institutul (?) a crezut că trebuie să trimită un delegat care să mă liniștească. Acesta a sosit, comunicându-mi să am răbdare, adăogând pretextul că lucrarea trebuie adăogită. D-sa a promis să-mi aducă lucrarea, plus studiile apărute între timp. Dar a trecut iar jumătate de an și lucrarea mea nu mi s-a trimis. Cine întreabă de ce, primește răspunsul stereotip că lucrarea mea trebuie completată. Deci și celor interesați li se răspunde cu același pretext că lucrarea urmează să fie completată de mine.

Văd limpede! Editura care e în posesia lucrării mele nu are de gând să mi-o publice și ia refugiu la pretexte care se vor prelungi până la infinit.

Dorința mea e simplă. Doresc ca lucrarea mea să fie publicată, fără subterfugii, fără pretexte străvezii. Să mi se declare în scris în ce an și trimestru va fi trimisă la tipar lucrarea mea. Dacă însă Editura nu are intenția să publice lucrarea mea, s-o comunice în scris și să-mi restituie lucrarea.

Domnule Țugui,

Ați luat la cunoștință odiseea lucrării mele și atitudinea echivocă a Editurii. Las în seama d-tale să tragi concluziile și să vezi dacă nu sunt în drept să fiu supărat. Nu puteam bănuî că vreodată, la vârsta mea, la seriozitatea mea, la meritele mele științifice voi păți ceea ce am pățit. Sunt îndurerat și devin mizantrop văzând cu ce fel de oameni am de lucru. Scrisoarea mea este lungă, dar ceea ce port în sufletul meu ca durere, ca decepție, s-a cerut spus odată.

Primiți, vă rog, mulțumitele mele pentru interesul ce mi-l purtați și scuzați dacă v-am indispus cu relatarea durerilor mele.

Cu stimă

T. Bălan

G.-Humor 5/XI 1968

19

Mult Stimat Domnule Țugui,

Spusesem în ultima scrisoare că, conducerea Editurii, unde se găsește manuscrisul meu despre *Sistemul fiscal în Moldova*, n-are de gând să-mi publice lucrarea. Caută mereu pretexte ca să mă liniștească, ca să mă facă a crede că în scurt timp se va lua în lucrare manuscrisul. Au găsit, așa cred cei de la conducere, un pretext major spunându-mi că trebuie coșcogemite să mai adaog ceva bibliografie ca, vezi bine, lucrarea mea să fie mai valoroasă.

După trecerea unui an, mi l-au trimis pe d-l Curticăpeanu ca să-mi spună că va trebui să mai adaog ceva bibliografie, dar fără ca Curticăpeanu să-mi aducă

lucrarea și bibliografia. Iar de la vizita pe care d-ta le-ai făcut în București³⁸ au trecut două luni și nici urmă nu-i de d-l Curticăpeanu. Deci a trecut anul cu promisiuni deșarte, de intenții foarte străvezii, ca să sosească un nou an în care se vor repeta pretextele, sau se vor inventa altele mai năstrușnice.

Pentru mine și cred că și pentru d-ta lucrul este clar. Se face cu mine un joc frivol până la infinit. Veți înțelege că nu accept să fiu obiectul acestui joc nedemn, înjositor pentru mine. Și de aceea vin să vă rog pentru ceva, pentru un serviciu. Vă rog treceți pe la Editură și puneți întrebarea netă, dacă ei intenționează să mă inducă în eroare, până la infinit, pretextând fel de fel de momente. Și adăogați din partea matală dacă n-ar fi mai demn să înceteze cu veșnicile amânări și veșnicile promisiuni și să declare net dacă au de gând să dea lucrarea la tipar, iar în cazul negativ să mi-o restituie. Dacă însă declară că o vor tipări în anul ce vine, atunci cereți să vă dea data precisă când va apărea lucrarea. Să facă această declarație sub cuvântul de onoare. V-aș fi foarte mulțumitor dacă mi-ați comunica numele directorului Editurii³⁹ ca să știu cu cine am de a face.

Iertați că vă indispon cu această rugăminte a mea, dar n-am alt om căruia m-aș putea adresa. În așteptarea răspunsului D-voastră, rămân cu mulțumite

Teodor Balan

G.-Humor 17/XI 1968

20

Mult Stimată Domnule Profesor,

Referindu-mă la scrisoarea din 25 oct. 1968 ce ați trimis-o pe adresa soției mele, vin a vă comunica: părerea mea despre lipsa de sinceritate a conducerii Editurii Academiei pare să se adevărească. Promisiunea d-lui Curticăpeanu că va veni la mine cu lucrarea mea pentru a fi completată, n-a fost ținută. A trecut anul fără ca acest domn să fi apărut la mine. Presupunerea mea, exprimată în ultima mea scrisoare, că Editura Academiei mă poartă cu vorba până la infinit, și că această editură n-are de gând să-mi tipărească lucrarea, pare a se adevăra. Vor trece anii cum trecură, după cum spune Eminescu, și lucrarea mea va zăcea necercetată prin rafturi, pentru a fi aruncată într-o zi, când nu voi mai fi, la coș.

Dorința mea pe care v-o adresez acum, este ca să binevoiți a-mi adresa Editurii Academiei și a-mi face cunoscută adresa și numele Directorului acestei Edituri.

Pe tov. vicepreședinte al Consiliului de Stat, Emil Bodnăraș⁴⁰ n-aș vrea să-l incomodez cu nevoile mele. D-sa a fost acela care mi-a cerut lucrarea ca să fie publicată. Și acum Editura continuă și de astă dată să facă același joc, ținând în rafturi lucrarea mea, până în momentul când darea ei la tipar nu va prezenta interes.

Doresc să mă adresez personal directorului editurii, ocolind astfel persoana d-lui E. Bodnăraș care, în momentul de față, nu poate să se intereseze de lucruri mărunte. Aș face-o numai ca ultima ratio.

Mulțumindu-vă pentru truda ce o aveți pentru mine, rămân cu cele mai sincere salutări al D-voastră

T. Bălan

G.-Humor, 2/I 1969

21

Mult Stimat Domnule Țugui,

Odată cu sosirea scrisorii D-voastră, în 21 ianuarie 1969, mi s-a restituit de Editura Academiei lucrarea mea despre *Sistemul fiscal din Moldova până în secolul al XIX-lea*, cu următoarea observație: "Menționăm că în lucrarea dv. studiile de specialitate din literatura marxistă lipsesc în întregime, cercetarea oprindu-se cu informația la anul 1939. În această situație editura nu poate trece la tipărirea manuscrisului. Director general, Acad. Al. Graur"⁴¹.

Cu acest gest făcut față de mine încetează legăturile mele cu această editură.

La această observare răspund că lucrarea mea tratează problema financiară din Moldova până la începutul secolului al XIX-lea și de aceea n-avea cum să trateze literatura marxistă. De aceea, cade observarea făcută. De cum aflasem că lucrarea mea a ajuns la Editura Academiei, eram sigur că ea va fi respinsă. Se va inventa un pretext oarecare pentru a restitui lucrarea ca nefiind potrivită.

Mă resemnez și nu voi face noi încercări pentru a obține tipărirea. Voi lăsa lucrarea, ca și celelalte lucrări ce le am în manuscris, fiilor mei, care poate vor avea în viitor mai mult noroc decât mine.

Mulțumindu-vă pentru străduințele făcute, vă rog să nu mai faceți noi încercări în chestia lucrării mele, eu nedorind ca lucrarea mea să fie publicată cât timp se găsesc în fruntea editurii aceeași oameni.

Dorindu-vă mult bine, rămân al D-voastră

Prof. T. Bălan

G.-Humor 22/I 1969

Mult Stimat Tovarășe Profesor,

O să vă mirați că vă scriu eu, soția prof. Teodor Bălan, deși nu ne-am întâlnit și totuși vă cunosc din discuții cu terțe persoane; aceasta chiar de mult, de

pe când eram încă directoarea Școlii Normale de Învățătoare din Cernăuți decapitatei noastre Bucovine. Până acum am evitat să vă spun despre lucruri ce vă privesc pe dvs. personal. Dacă D-voastră sunteți fostul elev Țugui al Școlii Normale de Învățători din același neuitat oraș pierdut pentru noi, atunci aflați că acu peste un sfert de veac, directorul D-voastre de atunci, prof. Alois Grigorovici, mi-a vorbit de D-voastră și alți colegi înzestrați ca despre elemente de elită, care însă aveți concepții "de stânga", de simpatie mare față de Franța distrusă, iar directorul era cuprins de oarecare temeri pentru situația D-voastră, la care ținea foarte mult. Cum și eu aveam câteva eleve cu asemenea înclinații, am hotărât amândoi directorii să păstrăm tăcere desăvârșită față de oricine ar fi și să nu ne atingem de individualitatea acestor copii, dar să-i ferim de primejdii. Acestea le-am spus delegaților de la Comitetul Central care m-au chestionat și acum am dorința să vă comunic și D-voastră, fost elev la Cernăuți. Comunicarea ce v-am făcut-o să o priviți ca o "amintire" a unei bătrâne dascălițe, care s-a devotat cu trup și suflet școlii, timp de peste 35 de ani, ca să aibă acuma o pensie de 950 lei lunar, mult mai puțin ca fostele ei eleve ieșite acuma la pensie ca învățătoare, cu 1300-1400 de lei lunar. Am examen de capacitate din 2 specialități, principale amândouă, limba română și limba franceză, iar în plus doctoratul în filologie umanistică cu cea mai înaltă calificare: "Summa cum laudae".

Soțul meu, care are peste 100 lucrări publicate și aproape tot atâtea în manuscris, nepublicate, are aceeași pensie ca mine, deși la pensionare avea rangul de profesor universitar agregat. A beneficiat 2 ani de indemnizația de profesor emerit, 400 lei lunar, și de o "pensie specială" de la guvern de 1000 lei⁴², dar acum se zvonește că ultima va fi suprimată. Dar cu 1 iulie i s-a tăiat indemnizația de "emerit", în schimb s-a mărit chiria locuinței noastre cu 2 1/2 ori suma inițială, deoarece camera ce i se acordase în plus, cuvenită lui ca om de știință, pentru lucru, bibliotecă și material științific foarte voluminos, trebuie plătită acuma ca spațiu excedentar.

Această situație penibilă din punct de vedere material m-a determinat ca la vârsta de aproape 74 de ani, suferind de ochi și de cord, să cedez solicitărilor insistente ale organelor de partid școlare, și să intru cu 12 ore săptămânal în învățământ, predând la liceul din localitate limba franceză, căci sunt 3 catedre de franceză vacante, iar actualmente eu sunt, așa scoasă din lada de naftalină, singurul cadru didactic calificat al școlii pentru limba franceză.

Tot această situație penibilă m-a îndemnat să îndrăznesc, fără știrea soțului meu, a vă scrie și a vă ruga să ne ajutați, binevoind a vă interesa la Editura Academiei ce au de gând să facă cu publicarea lucrării lui Teodor Bălan *Sistemul fiscal în Moldova*, pe care el o consideră "Lebenswerke"-ul lui. Astă-vară, pe la începutul lunii august, a fost la soțul meu un domn Curticăpeanu, cercetător la Academie, care s-a prezentat ca responsabil de carte al lucrării amintite ce urmează să apară. D-sa se găsea în concediu și a poposit la noi în trecere spre Voroneț. I-a spus soțului meu că, după concediul său, el va veni cu manuscrisul

la el, deoarece Editura dorește ca să fie citate în lucrare câteva "mai mici lucrări, mai mult broșuri" (citez cuvintele sale) apărute între timp. De atunci nu am mai primit nici o știre și nici Domnul Curticăpeanu nu a mai venit. D-voastră îl cunoașteți?

Stimate domnule profesor, vă scriu și vă rog să vă interesați de soarta lucrării, pentru că, între timp, au intervenit și alte probleme, de astă dată acute. La vârsta de 83 de ani împliniți în iulie a.c., sănătatea soțului meu a început a se șubrezi. Din cauza sclerozei cerebrale, el suferă de amețeli și de un oarecare dezechilibru la mers. Grija manuscriselor nepublicate, rodul unei munci foarte asidue, cinstite, fără nici un pic de împrumut, ca să nu zic "plagiat" din munca altora, material inedit aproape 90%, pierderea indemnizației de "emerit", problema locuinței, probabila pierdere a pensiei speciale și alte decepții care vă vor fi comunicate, dacă mai treceți pe la noi, așa cum îi scriserăți în ultima Dv. scrisoare, i-au risipit liniștea ce i se impune categoric pentru prelungirea vieții și l-a cam demoralizat. Tremur în nopțile cu insomnie pentru viața lui. A intervenit încă o întorsătură și mai ardentă. Casa în care locuim din 1950, reparând-o cu mari sacrificii, urmează să se puie în vânzare, ca imobil al statului, până la 1 ianuarie, iar noi nu avem posibilitatea financiară de a o cumpăra. Ar urma deci ca la vârsta patriarhală să ne mutăm poate undeva la periferia orașului, departe de policlinica ce o avem acum în vecini și pe care, în ultimul timp, o vizităm cam des. Dacă ar apare lucrarea soțului meu ce se găsește la Editura Academiei cât de curând, s-ar putea ca să realizăm poate suma necesară pentru a cumpăra casa, noi ca vechi chiriași având întâietatea (ce folos că nu avem și posibilitatea).

De aceea, vă rog din tot sufletul meu foarte amărât și cu toate că știu cât de puțin timp aveți la dispoziție, fiind și D-voastră mai mult decât ocupat, ci chiar hărțuit în muncă, cu naveta săptămânală la Craiova, să binevoiți a vă interesa și chiar a interveni, dacă puteți în accelerarea publicării lucrării soțului meu aflată la Editura Academiei. Soțul meu are legături cu Institutul de Istorie al Partidului, care i-a achiziționat și 2 lucrări, dar nu le poate plăti decât ca material documentar, ceea ce nu se poate compara cu renumerația unei lucrări tipărite. Mă adresez D-voastră nu numai ca unei cunoștințe, ci ca unui om care ați deținut înainte o funcție de înaltă răspundere la C.C. al P.M.R. și ca unui prieten al prietenului nostru Ionel Negură, care ne-a vizitat zilele trecute și ne-a vorbit mult de D-voastră, subliniind că-l apreciați și că țineți mult la soțul meu. Soțul meu nu poate uita că atunci când i s-a publicat *Istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, D-voastră fiind la C.C. al P.M.R. l-ați sprijinit mult, cum îl informase d-l Prof. Oțetea. Dar de atunci a trecut mult timp și Prof. Oțetea nu mai e prietenul soțului meu, probabil plecând urechea la unele intrigi ce se țin pe la Academie și Institutul de Istorie de către "binevoitori", despre care v-aș fi informat dacă aveam fericirea de a vă vedea la noi.

Stimate domnule profesor,

Știu că nu sunt în asentimentul soțului meu scriindu-vă această epistolă. Dar D-voastră cred că mă veți înțelege, deoarece ați trecut prin niște încercări groaznice care am aflat de la unele persoane, sunt pe cale de a fi pe deplin înlăturate. Sunt într-un complex întreg de necazuri, de probleme ce nu văd cum le-aș putea rezolva la vârsta mea, fără ajutor, amărâtă și mereu cuprinsă de teama pentru a mai menține și prelungi firul vieții soțului meu, de care mă leagă 49 de ani de căsătorie armonioasă, căci el e un om de rară noblețe sufletească, devotat aproape ca un rob muncii științifice, în care însă a fost și în trecut nedreptățit și a rămas și acuma nedreptățit. Materialul științific e o comoară neprețuită, dar - cum ne-a spus tov. director Popescu-Puțuri, care ne-a vizitat, - acest material depinde de "conjunctura politică" ce o avem și care - ca să repet pe tov. cehoslovac Smrkowsky este și a noastră, "nevralgică".

Aștept cu înfrigurare răspunsul D-voastră. V-aș mai ruga, dați-mi sfatul ce aș putea face, cui ar trebui să mă adresez ca să putem ieși din dilema morală și material-socială în care suntem angrenați, la vârsta patriarhală. Ar fi oare indicat să mă adresez tov. Emil Bodnăraș?

Oare, conform principiilor socialiste, o muncă științifică de peste 60 de ani, nu merita să fie recompensată? Nu pot îndeajuns repeta rugămintea de a mă ierta pentru îndrăzneala de a vă fi scris asemenea lucruri și de a vă cere ajutorul. "C'est un moment de grande detresse". Vă rog înțelegeți-mă!

Cu cele mai distinse sentimente

Silvia T. Bălan

NOTE

1. George Muntean, *În amintirea lui Teodor Bălan, România literară*, an VI, nr. 17 din 26 aprilie 1973, p. 14.

2. P. Țugui, *Teodor Bălan, Profil*, Ramuri, Craiova, an XII, nr.12, 15 decembrie 1975, p. 5.

3. I. Pânzaru, Petru Froicu, *Știința în Bucovina, Ghid Bibliografic - I*, Suceava, 1982, pp. 21-23.

4. În ziarul "Dimineața", București, nr. 180 din 14 septembrie 1993, p. 2 și manuscrisul cu o scrisoare a acad. Andrei Oțetea - *Informații inedite despre cartea - Însemnări despre Karl Marx*, nepublicat încă.

5. Manuscris inedit. Publicat de acad. Andrei Oțetea și prof. S. Schwann, București, Editura Academiei R.P.R., 1964.

6. Pe venerabilul istoric și om politic Ion Nistor l-am cunoscut la Ateneul Român, în pauza manifestării artistice, dedicată compozitorului bucovinean Eusebie Mandicevski. A fost o întâlnire întâmplătoare, între vicoveni. La festivitate fuseseră invitați institutorii Ion Vicoveanu și George Tudose, consăteni și dascăli ai subsemnatului, vechi amici ai profesorului Ion Nistor, născut în comuna vecină Vicov de Sus. Cei doi institutori din comuna mea natală, Vicov de Jos, îl cunoșteau pe Ion Nistor din anii interbelici, iar George Tudose s-a bucurat de protecția fostului rector al Universității din Cernăuți,

fiind ales deputat liberal în legislatura 1933-1937. La începutul anului 1959, m-am revăzut cu profesorul Ion Nistor la Institutul de Istorie al Academiei, în biroul academicianului Andrei Oțetea, adresându-i rugămintea să-mi comunice date despre istoricul polonez S. Schwann. Binevoitor, peste câteva zile Ion Nistor mi-a spus că Schwann a fost student la Universitatea din Cernăuți și a publicat o recenzie despre cartea - *Problema ucraineană în lumina istoriei de Ion Nistor*.

7. Profesorul Teodor Bălan are în vedere întâlnirea noastră anterioară când, din varii motive, n-am reușit să încheiem o discuție despre lucrările sale, în manuscris, și proiectele de editare a lor.

8. În ianuarie 1960, cu prilejul uneia dintre frecventele întâlniri ce le aveam cu acad. Andrei Oțetea, am aflat că istoricul Teodor Bălan dispune de studii importante referitoare la istoria Moldovei și, în particular, a Bucovinei, încât mi-am exprimat dorința ca lucrările lui T. Bălan să fie tipărite. Într-o scrisoare, datată "30 aprilie 1960", trimisă de acad. A. Oțetea profesorului bucovinean se menționează că "... Țugui care s-a interesat mult de tipărirea cărții D-tale (- *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc* n.n.) și ar vrea să vadă tipărite și documentele și, eventual "Das moldawische Steuerwesen" al D-tale". (Cf. Vasile Gh. Miron, Ștefan Ceașu, *Scrisori către Teodor Bălan*, în *Suceava. Anuarul Muzeului Județean*, vol. XI-XII, 1984-1985, p. 336). Deci profesorul Teodor Bălan face referire la scrisoarea primită de la acad. Andrei Oțetea.

Precizez că, la 18 aprilie 1960, primeam de la Gura-Humorului cartea - *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, cu dedicația: "Tov. Pavel Țugui mulțumită și omagiu. T. Bălan. 14.IV.1960".

9. Exprimându-mi dorința de a cunoaște lucrările în manuscris ale istoricului bucovinean, atât față de acad. Andrei Oțetea, directorul Institutului de Istorie al Academiei R.P.R., cât și într-o convorbire telefonică cu Ene Țurcanu, atunci prim secretar al Regiunii P.M.R. Suceava, Teodor Bălan îmi trimite Lista lucrărilor ... manuscrise, (dactilogramă), pe care o reproduc, în continuare.

10. Cele 6 volume, apărute la Cernăuți și București, între anii 1933-1942, cuprind: Volumul I - 1507-1653 - apare în 1933; Volumul II - 1519-1662 -, în anul 1934; Volumul III - 1573-1720 -, în anul 1937; Volumul IV - 1720-1745 -, în anul 1938; Volumul V - 1745-1760 -, în anul 1939 și Volumul VI - 1760-1833 -, apare în anul 1942.

11. Această scrisoare nu este datată, însă a sosit în București, conform datei de pe plic în luna octombrie 1960.

În urma înțelegerii cu acad. Andrei Oțetea i-am comunicat profesorului Teodor Bălan să trimită dosarele cu cele două manuscrise - în română și în germană - la Institutul de Istorie, pe numele academicianului Andrei Oțetea. Lucrarea urma să fie analizată de specialiști din Institut și, apoi, predată Editurii Academiei R.P.R. spre a fi tipărită. În calitate de șef al secției de știință și cultură de la C.C. al P.M.R. aveam relații de muncă neîntrerupte cu acad. Andrei Oțetea și conducerea Academiei R.P.R., încât eram informat despre activitatea din institutele de istorie academice, precum și asupra planurilor de tipărituri ale Editurii Academiei R.P.R. Această situație s-a întrerupt, la sfârșitul lunii octombrie 1960, când am fost destituit din funcția respectivă și, peste două luni, exclus din partid.

12. Este vorba de lucrarea noastră - *Antologia scrisului românesc din Bucovina*, începută în anul 1964 și contractată, apoi, la Editura pentru literatură din București.

13. Este vorba despre: C. Loghin, *Antologia Scrisului Bucovinean până la Unire*, vol.I *Poezia* și vol.II *Proza*, Editura Mitropolitului Silvestru, Cernăuți, 1938.

14. După cum se va vedea din următoarele scrisori, d-l Erich Beck din Munchen mi-a expediat, în timp util, cartea domniei sale.

15. Încă din 1964 începusem să adun material pentru *Antologia scrisului românesc din Bucovina*, astfel că am solicitat opiniile și sprijinul istoricului bucovinean. Prin mijlocirea și bunăvoința dânsului am reușit să stabilesc relații profesionale și cu Erick Beck.

16. Am urmat sfaturile lui T. Bălan și am solicitat informații de la profesorul C. Giurescu, după aceea m-am adresat direct, la Viena, lui Erich Prokopowicz care mi-a trimis date despre unii scriitori români bucovineni, incluși în *Antologia* respectivă.

17. Lucrarea - *Sistemul fiscal în Moldova* (text în română și în germană) a fost restituită autorului, în ianuarie 1961, cu anumite "observații" făcute de membri ai Institutului de Istorie al

Academiei. (Despre acestea vezi Scrisoarea din 5 noiembrie 1968!). Personal n-am aflat despre acestea decât în anul 1965, când m-am întâlnit cu profesorul Teodor Bălan. După câte știu, profesorul T. Bălan a adresat, la începutul anului 1967, o scrisoare fostului său elev - Emil Bodnăraș. În februarie 1967, d-l profesor Răduțiu din secția de știință și cultură de la C.C. al P.C.R., care știa încă din 1960 despre relațiile mele cu istoricul Teodor Bălan, mi-a cerut anumite informații despre lucrările lui și sugestii referitoare la manuscritele "de mare interes științific". I-am înfățișat situația lucrării despre sistemul fiscal în Moldova, lucrare returnată în 1961 de Institutul de Istorie de la Academie. Sigur este că intervențiile lui Emil Bodnăraș au determinat impunerea atenției forurilor științifice și politice asupra lucrărilor istoricului Teodor Bălan. După cum se va vedea, circumstanțele mi-au oferit posibilitatea să particip, în măsura priceperii și a poziției mele sociale, la introducerea lucrării profesorului T. Bălan în planul editorial al Editurii Academiei R.P.R.

18. Emil Bodnăraș îl cunoștea pe profesorul Teodor Bălan, încă din perioada primului război mondial, când îi fusese profesor de istorie și geografie la liceu. Știu că în anii 1959-1960, în calitate de prim vice-președinte al Consiliului de Miniștri, Emil Bodnăraș s-a interesat nemijlocit de editarea lucrării *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, cerându-mi informații despre "procesul muncii redacționale", "corectură", etc., treburi efectuate la Editura Științifică, sub conducerea d-lui profesor univ. dr. Gheorghe Bolocan, atunci redactor șef al Editurii respective.

19. În acea perioadă, funcția de director adjunct al Institutului de Istorie al mișcării muncitorești de pe lângă C.C. al P.M.R. o deținea d-l prof. dr. Gheorghe Zaharia. Domnia-sa n-a plecat la Gura-Humorului, deoarece lucrările lui T. Bălan nu se încadrau în profilul de cercetare de la Institutul respectiv. I-am comunicat interlocutorului meu, de la Gura-Humorului numele directorului adjunct, precizându-i totodată că lucrările intră numai în sfera de preocupări a Institutului de Istorie de la Academie. Este sigur că, după revenirea în București, I. Popescu-Puțuri a discutat cu acad. A. Oțetea despre cele aflate la Gura-Humorului și, probabil, l-a informat și pe Emil Bodnăraș.

20. T. Bălan face o confuzie. Eu n-am lucrat niciodată la "Institutul de istorie al C.C.", ci doar la secția de știință și cultură care îndeplinea rolul de "consilierat", pentru știință, învățământ și arte, al conducerii partidului.

21. Întâlnirea n-a avut loc, deoarece E. Beck a plecat imediat din București, acasă, în Germania.

22. În epistola mea îi atrăgeam atenția profesorului T. Bălan ca, în raporturile cu felurite instituții și persoane, să încheie înțelegeri precise, cu obligații și drepturi, referitoare la manuscritele predate, pentru a evita pierderea lor ...

23. Nu am aflat titlul lucrării, dar era vorba despre un studiu pentru revistă.

24. Profesorul T. Bălan are în vedere intervenția mea ca manuscrisul - *Sistemul fiscal în Moldova* (text în română și germană) să fie trimis de la cabinetul lui Emil Bodnăraș, la Institutul de Istorie al Academiei, spre a fi înaintat "oficial", spre tipărire, Editurii Academiei R.P.R.

25. Trebuia să mă deplasez la Gura-Humorului la 10 septembrie, dar obligațiile didactice de la Facultatea de Filologie din Craiova m-au împiedicat să realizez vizita anunțată.

26. Pe lângă studiul *Sistemul fiscal în Moldova*, a fost vorba și de câteva articole trimise la Institutul de Istorie al Academiei spre a fi publicate în periodicele de istorie.

27. Un "referent" al lucrării *Sistemul fiscal în Moldova* a propus să fie "scoase" pasagiile referitoare la Moldova dintre Prut și Nistru și aria Hotinului.

28. Considerând "obiecția" nejustificată științific și istoric, am apelat la d-l Răduțiu din secția de partid, ca să fie respinsă, iar lucrarea așa cum a redactat-o autorul, să fie depusă la Editură pentru tipărire.

29. Această nouă listă este identică cu cea din 1960.

30. Lucrarea se afla la Editura Academiei R.P.R. și a fost inclusă în planul editorial pe trimestrul IV al anului 1968.

31. Dojana îndreptățită a venerabilului meu interlocutor m-a determinat să las treburile cotidiene din facultate și să scriu d-lui E. Beck, înainte de a-i expedia lucrările cerute.

32. Deplasarea mea la Gura-Humorului am fost contramandez s-o contramandez din pricina unei

convocări la Universitatea din Craiova, unde lucram. Din această lucrare rezultă explicit faptul că manuscrisul *Sistemul fiscal în Moldova*, trimis de Teodor Bălan Institutului de Istorie al Academiei, la sfârșitul anului 1960, a fost returnat autorului cu observații, cum se vede din epistola din 5 noiembrie 1968.

33. "Institutele de Editură" reprezintă "Editura Științifică", unde T. Bălan editase în 1960 cartea *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc* și "Editura Academiei R.P.R." unde se afla din 1967 mss. *Sistemul fiscal în Moldova*.

34. Este vorba despre manuscrisul *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, pe care Editura Științifică nu l-a restituit autorului, conform dorinței lui.

35. Lucrând la Facultatea de Filologie din Craiova, în timpul absenței din București s-a pierdut o scrisoare, astfel că i-am dat profesorului T. Bălan adresa mea din Craiova. Dânsul suferea de o maladie care nu-i îngăduia să întreprindă călătorii pe distanțe mari, la București bunăoară, la Iași sau la Cluj.

36. Am aflat că profesorul era internat, temporar, în spital.

37. Cu toate că anterior avusesem convorbiri și am primit scrisori de la T. Bălan, faptele au evoluat în așa fel, încât, abia în această scrisoare el îmi comunică felul cum a procedat Institutul de Istorie de la Academie cu manuscrisul său. Neîndoios, profesorul bucovinean a fost nemulțumit și față de acad. Andrei Oțetea, directorul Institutului, atitudine exprimată, de altfel, în această scrisoare, evident, într-o formă decentă și academică.

38. În urma scrisorii anterioare, primită de la Gura-Humorului, l-am rugat pe acad. Andrei Oțetea să mă însoțească la o întâlnire cu directorul Editurii Academiei R.P.R., acad. Al. Graur. La discuția purtată cu directorul editurii s-a stabilit ca d-l redactor Curticăpeanu să se deplaseze la Gura-Humorului, pentru a realiza "ultimele retușuri" ale manuscrisului *Sistemul fiscal în Moldova* ..., programat să fie tipărit în trimestrul IV al anului 1968. Conducerea Editurii, din pricina ce nu le-am cunoscut atunci, nu și-a onorat promisiunile făcute, fapt ce l-a mâhnit profund pe istoricul bucovinean.

39. La 27 noiembrie 1968, am avut o nouă întâlnire cu acad. Al. Graur care a afirmat că tipărirea cărții lui Teodor Bălan se realizează, "conform planului editorial aprobat de Prezidiul Academiei ...", iar această declarație a directorului general al Editurii Academiei, am transmis-o telefonic familiei T. Bălan.

40. Exasperat că direcția Editurii Academiei nu trimite lucrarea la tipar, mi-am îngăduit să-i propun interlocutorului meu de la Gura-Humorului să adreseze o scrisoare lui Emil Bodnăraș, ca să intervină pe lângă instituțiile competente să dispună tipărirea lucrării. T. Bălan n-a îmbrățișat propunerea mea, ceea ce a constituit o eroare, cum va mărturisii într-o scrisoare din martie 1969.

41. Cauzele reale ce au determinat conducerea Editurii Academiei să respingă, în ultimul moment, tipărirea cărții *Sistemul fiscal în Moldova* până în secolul al XIX-lea par a fi mult mai complexe și ele pot fi elucidate corect, numai după ce se vor cunoaște "rapoartele" referențelor de specialitate și cele ale redactorilor din editură. Ceea ce pare sigur este faptul că unii cercetători medievaliști au fost nemulțumiți că studiile lor n-au fost citate și apreciate de Teodor Bălan. S-ar putea să fi intervenit și ingerințe politice conjuncturale. De pildă, lucrarea mea *-Antologia scrisului românesc din Bucovina* a fost scoasă la finea anului 1968 din planul Editurii pentru Literatură, din cauza tensiunilor politice cu U.R.S.S., după evenimentele din Cehoslovacia.

42. Din anul 1956, în temeiul unui decret prezidențial, tuturor profesorilor și medicilor "emeriti" a început să li se dea o indemnizație lunară de 400-500 lei, neimpozabilă, adăos la salariu, ori la pensia de asigurări sociale. De asemenea, la începutul aceluiași an, guvernul țării a instituit prin lege "pensia specială de stat", conferită personalităților științifice, cadrelor didactice universitare, scriitorilor și artiștilor (pictori, sculptori, compozitori, artiști dramatice și lirici) care au avut "o contribuție de excepție" la dezvoltarea științei, învățământului și culturii din România. Această pensie (de la 1000 la 3000 lei) nu se cumula cu pensia socială, cu salariul sau alte venituri. Ea a fost acordată, la începutul anului 1956, scriitorilor. Bacovia, T. Argehezi, H. Papadat-Bengescu și mulți alții, în anul următor lui L. Blaga și la numeroși profesori universitari-pensionari. Dintre bucovineni au obținut oasemenea pensie T. Bălan, N. Grămadă, foști profesori la Facultatea de Teologie din Cernăuți, profesorul Constantin

Loghin și alții. Din nefericire, guvernanții din anii 1969-1972, treptat au anulat aceste facilități oferite de Stat intelectualității din țară.

THE LETTERS RECEIVED FROM TEODOR BALAN

SUMMARY

By the activity of research, Teodor Balan became one of the more gifted historians from Bukowina. His books, studies and documents published and also in manuscript are remarkable by objectivity, many informations and rigorous scientific.

Many letter of Teodor Balan refer to his instances to print in german and romanian, the working *Das Moldawische Steuerwesen bis zum XIX Jahrhundert* (about 500 pages). Another letters contain the informations about Teodor Balan's help offered to Pavel Țugui at the elaboration of *The Antology of Romanian Writing Buovinean (1775-1920)*. The corespondence suggest the efforts of some romanians research worker take again the scientific investigations about history, the social-economic and cultural life from Bukowina, in new postbelic political conditions.

DIN ISTORIA CULTURII ÎN BUCOVINA

DIN ISTORIA ÎNVĂȚĂMÂNTULUI ROMÂNESC ÎN BUCOVINA.
CREAREA ȘCOLII DE LEMNĂRIT DIN
CÂMPULUNG MOLDOVENESC, ACUM O SUTĂ DE ANI

Mirela Șerban

În urmă cu mai bine de o sută de ani, în Bucovina aflată atunci sub stăpânirea Imperiului austro-ungar sub numele de Ducat, au demarat lucrările pentru înființarea la Câmpulung Moldovenesc a unei unități de învățământ pentru prelucrarea artistică a lemnului, numită inițial *Școala de stolerit* și apoi *Școala de lemnărit*¹.

Începutul l-a făcut consilierul ministerial Dr. Lind printr-un raport redactat în acest sens înaintat apoi la Camera deputaților din Dieta Bucovinei în vara anului 1893, care a primit o rezoluție favorabilă din partea acesteia, confirmată ulterior de conducerea guvernului țării (al Bucovinei) și de Camera de Industrie și Comerț din Cernăuți².

Motivarea înființării unei astfel de școli la Câmpulung Moldovenesc era cât se poate de justificată. Orașul se afla într-o zonă prin excelență forestieră în care abundau numeroase esențe de foioase și de conifere pe de o parte, iar pe de alta acesta era legat prin cale ferată de Cernăuți, capitala Ducatului³. În fine, în imediata vecinătate a orașului se aflau numeroase așezări rurale ai căror locuitori deprinseseră încă din copilărie, dovedind multă dexteritate, prelucrarea artistică a lemnului inclusiv împletirea coșurilor din nulele.

Avizul favorabil al guvernului Bucovinei sublinia de altfel faptul că înființarea școlii de lemnărit la Câmpulung Moldovenesc ar fi adus un real profit localnicilor prin stimularea comerțului cu astfel de obiecte realizate artistic și cu multă pricepere. Specialiștii de la Camera de Industrie și Comerț din Cernăuți avansau ideea că la această unitate de învățământ se vor putea învăța: dulgheritul, lucrarea mobilelor simple, strungăritul mobilelor și lucrarea obiectelor pentru trebuințele de toate zilele. De asemenea ei mai considerau că această școală putea să beneficieze de fonduri bănești obținute din partea guvernului Ducatului, dar și din partea conducerii de atunci a orașului, sub forma unor subsidii anuale. Cu acești bani s-ar fi putut acoperi cheltuielile ce urmau să se facă pentru construirea unui local propriu necesar școlii, considerând că din partea consiliului comunal al orașului Câmpulung Moldovenesc s-ar fi obținut gratuit locul pentru amplasarea clădirii școlii. Tot cu acești bani s-ar fi putut acoperi cheltuielile pentru încălzitul

claselor pe timp de iarnă etc.⁴

În vara anului 1893 un expert în probleme de învățământ din partea guvernului Bucovinei s-a deplasat la Câmpulung Moldovenesc și a făcut primele investigații privind existența condițiilor locale reale și favorabile înființării unei astfel de școli speciale din rețeaua de învățământ. Raportul întocmit de acest expert însă nu era prea încurajator prin conținutul și mai ales prin concluziile formulate. Astfel, se menținea propunerea înființării unei școli dar a unei școli mici pentru sculptarea obiectelor de industrie casnică, strungărit, felurite bastoane, împletitul de coșărci și lucrarea mobilelor țărănești. În luna august a aceluiași an, într-un alt raport întocmit de un reprezentant al Ministerului Învățământului din ducatul Bucovinei se propunea înființarea, cât se poate de repede, a unei școli pentru învățarea meseriei de lemnar, în cadrul a patru cursuri după cum urmează: curs de măsuritul de clădiri, curs de dulgherit, curs de confecționarea de mobile, curs de împletitul coșărcilor. De asemenea în același raport se mai prevedea ca noua școală din Câmpulung Moldovenesc să aibă cel puțin două-trei clase "mai luminoase destinate pentru ateliere, un loc de dulgherit în aer liber, o sală de desen, o sală de prelegeri, o cancelarie pentru direcțiune". Cât privește acoperirea cheltuielilor pentru școală, ele s-ar fi ridicat la 4.000 florini la înființare și apoi la câte 6.000 florini anual pentru întreținere. Se mai arăta apoi că autoritățile locale puteau acoperi din fondurile lor cheltuielile necesare pentru plata servitorilor, care făceau curățenie în școală, pentru luminat și încălzit etc.⁵

La sfârșitul anului 1893 în problema înființării școlii de lemnărit la Câmpulung Moldovenesc s-a ivit atunci un aspect legat de limba de predare în care urmau să fie predate disciplinele de învățământ viitorilor elevi, dezbătut în paginile unor ziare ca de exemplu *Gazeta Bucovinei* și *Deșteptarea* care apăreau atunci la Cernăuți. În mai multe articole se arăta dorința românilor din Câmpulung Moldovenesc ca la școala de lemnărit din orașul lor să se predea în limba română. "În numerele 23 și 24 ale *Deșteptării* - scria un siretean în ziarul *Gazeta Bucovinei* - rog românii din districtul Câmpulung pe cei competenți din Dietă și din societatea Concordia să le ajute de dreptul lor și să lucreze ca limba de propunere la școala de lemnărit, care se va deschide în curând în Câmpulung, să fie cea română", "având românii aceleași drepturi, ca și celelalte națiuni în Austria și fiind ținutul Câmpulung curat român" (sublinierea noastră). Mai departe, același corespondent scria: "Se înțelege de la sine, limba de propunere are să fie cea română fiind școala menită numai pentru locuitorii din district și nu pentru orașeni unde încă se află români în majoritate". Argumentându-și în mod fierbinte dorința ca la școala de lemnărit din Câmpulung Moldovenesc să se predea în românește elevilor, semnatarul aceluiași rânduri mai adăuga: "Oare n-au românii tot aceleași drepturi ca și cehii, italienii, slovenii și polonii? Aceștia au chiar în orașe cu populația mixtă, școli de lemnărit cu limba de propunere cehică în... cu limba italiană în... cu limba polonă în... Afară de aceste școli sunt încă în Austria următoarele școli de industrie cu propunere în limba slovenă în... Din toate acestea - continua sireteanul - se vede că avem drept,

dacă cerem ca învățământul la școala de lemnărit în Câmpulung să se predea în limba română⁶.

Și pentru că la începutul anului 1894 la Inspectoratul pentru școalele de meserii din Cernăuți se luau măsuri pentru angajarea de cadre didactice pentru această școală de etnie germană, dar cu obligativitatea ca acestea să învețe într-un an "a vorbi românește"⁷, au început să apară în presa românească din Cernăuți cereri ca deputații români din Dieta Bucovinei să facă interpelări în acest sens. Drept urmare, se constată că, de exemplu, la data de 16 februarie 1894 deputatul Th. Ștefanelli a pledat în Dietă pentru înființarea la Câmpulung a unei școli românești de lemnărit. Aceeași poziție a adoptat și un alt deputat român dr. Ioan cavaler de Volcinski care a afirmat în aceeași ședință a Dietei următoarele: "Eu trebuie să spun însă că noi românii trebuie să cerem cu toată hotărârea ca și școala din Câmpulung să nu se propună altfel decât românește (Foarte bine! din sală). Mai înainte de toate trebuie să știți că acolo și neromânii vorbesc românește, că limba română este limba de conversație...". Tot el a mai spus: "Școala din Câmpulung este pentru noi, românii, făcută și deci numai limba română poate fi introdusă acolo (Aplauze în sală). De altfel comuna Câmpulung a declarat că ea va subvenționa numai atunci școala dacă în ea se va propune românește. Eu cred așadar că rezoluția deputatului Pihuleak (de a se introduce limba ruteană, n. redacției) nu-i motivată... (Aplauze în sală)". De altfel, în acea vreme, consiliul comunal al orașului Câmpulung Moldovenesc în frunte cu primarul și cu prefectul Maghior condiționa în februarie 1894 suportarea cheltuielilor pentru școala de lemnărit necesare pentru luminat, încălzit, plata personalului de îngrijire, numai în cazul în care disciplinele prevăzute în programa școlară vor fi predate în limba română⁸.

Anul 1895 a fost hotărâtor pentru deschiderea Școlii de lemnărit din Câmpulungul Moldovenesc⁹. În vara acestui an a fost scos la concurs un post de maestru pentru împletit coșârci, post plătit cu 600 florini anual. Candidatul trebuia să cunoască limbile germană și română, să posede studii speciale dovedite cu acte precum și cunoștințe de desen¹⁰. În toamna anului 1895 (în luna septembrie) era anunțată prin presă iminenta deschidere a școlii de lemnărit din Câmpulung Moldovenesc, eveniment întâmpunat cu mult optimism. "În puține zile se va deschide la Câmpulung un institut a cărei menire e a da viață economiei din districtele noastre muntene nouă impuse. Noi românii avem un interes eminent de a stăruia ca poporul nostru să se apropie cu drag și în mulțime de această instituție... În fine notăm că limba de propunere la școala noastră de lemnărit e cea română și că instrucțiunea va fi îngrijită de oameni de specialitate excelenți". Totodată era elogiat directorul școlii "conducător al școalei e dl. Barbier, bărbat la înălțimea chemării sale" ca și unul din primii profesori români "iar bine cunoscutul nostru sculptor dl. I. Pâșlea va instrui în arta specialității sale". Articolul se încheia cu urarea "Dorim școalele de lemnărit din Câmpulung o înflorire bogată" (subl. noastră)¹¹.

Și totuși încă nu se rezolvase definitiv problema localului unde urma să funcționeze școala¹². Pentru construirea acestui local consiliul comunal din Câmpulung Moldovenesc oferise suma de 3.000 florini, Fondul religios al Bucovinei suma de 1.000 florini iar Comitetul Țării (al Bucovinei) suma de 2.731 florini¹³.

Pentru înscrierea elevilor la Școala de lemnărit s-a făcut un apel în paginile ziarului *Gazeta Bucovinei* adresat preoților și institutorilor din districtul Câmpulung ca aceștia să desfășoare o neobosită propagandă în rândurile tineretului românesc pentru a-l îndruma către această instituție specială de învățământ a cărei menire era să creeze "meseriași vrednici și inteligenți"¹⁴. În privința programei școlare, aceasta era întocmită la acea dată (sfârșitul lunii octombrie 1895). Ea cuprindea următoarele discipline: 1. Tâmplărie pentru construirea de mobile; 2. Dulgherie și construirea de mori; 3. Sculptură; 4. Strungărie; 5. Coșercărie; 6. Înfierarea în lemn. Timpul de școlarizare era fixat la patru ani. La înscriere, elevii trebuiau să aibă vârsta împlinită de 14 ani, să posede actele de stare civilă și de școlarizare pentru studiile elementare și să plătească o taxă de înscriere de 1 florin. Înscrierile au început atunci la 1 noiembrie 1895¹⁵.

Din păcate tocmai în toiul acestor ample pregătiri directorul școlii, A. Barbier, a expediat la diferite ziare românești care apăreau în Bucovina un anunț tipărit în limba germană privind deschiderea școlii, profilul ei și condițiile de înscriere, fapt care a nemulțumit profund opinia publică așa cum se reflectă în presa vremii. "Noi ne-am luptat ca să avem o școală de lemnărit cu limba de propunere românească. Am învins. Acum vine însă însuși conducătorul școlii cu anunțuri tipărite în limba germană și pretinde ca să publicăm acest anunț. Întrebăm acum a cui va fi vina dacă nu s-ar înscrie școlarii români la această școală? Domnii conducători se pare că uită cum că poporul nu prea cunoaște expresii ca *Zimmerei* (dulgherie), und *Geschirbau* (construirea de vase), *Brandmalerei* (pirogravura) etc. Fiind limba românească limba de propunere la școala de lemnărit, ni mirăm mult de feliul cum începe activitatea conducătorii ei. Sunt doar dumnealor în prima linie chemați, a respecta, ba mai mult, a apăra, limba în care au să propune..."¹⁶. De altfel, încercarea de a înlocui limba de predare română cu cea germană la această școală n-a reușit.

Drept urmare, la 29 octombrie/10 noiembrie 1895 școala de lemnărit din Câmpulung Moldovenesc și-a deschis porțile având inițial 14 elevi înscriși, între care 9 erau români, adică în procent de 63% din total¹⁷. Două săptămâni mai târziu numărul școlarilor a sporit la 25, dintre care 19 erau români, adică în procent de 76%, restul fiind germani și evrei. Cu acest prilej se constată însă că mulți din elevii români erau lipsiți de mijloace materiale. Drept urmare în paginile ziarului *Gazeta Bucovinei* a fost făcut apel la inimile caritabile de a-i ajuta cu bani "în afară de doi, toți românii sunt săraci lipiți pământului și trăiesc din ceea ce se poate colecta" afirma redactorul ziarului amintit¹⁸. În privința cadrelor didactice din primul an de învățământ, datele sunt extrem de sumare. Aflăm totuși că, de exemplu, Ilie

Vlasovschi era profesor de desen, de aritmetică, de contabilitate, profesorul Carol Höfner, de limbă germană, profesorul Ilie Pășlea, de sculptură în lemn¹⁹. În privința ținerii cursurilor, ele se făceau pe jumătate de zi, 3 ore de curs teoretic dimineața și 5 ore de aplicații practice în ateliere după-amiaza. Disciplinele de bază erau: limba română, matematica, fizica, chimia, limba germană, tehnologia lemnului, desen tehnic, desen arhitectonic, istoria artelor și sculptura²⁰.

Cursurile școlii de lemnărit din Câmpulung Moldovenesc în primul an de activitate, 1895-1896, s-au încheiat la începutul verii anului 1896. Cu acest prilej conducerea școlii a întocmit un raport de activitate în limba germană cu titlul: *Erster Jahres-Bericht über die k.k. Fachschule für Holzarbeitung in Kîmpulung, Bukowina, Schuljahrs 1895/1896. Erstattet durch Anastasie Ritt v. Barbier. Fachschulleiter 1896, Druck von L. Herer; Kîmpulung Verlag der k.k. Fachschule*, 20 pagini, violent criticat în presa vremii²¹ și a organizat o expoziție în localul școlii cuprinzând lucrări realizate de elevii școlii, precum și numeroase desene. Expoziția a fost deschisă timp de o săptămână între 20/27 iulie-1/8 august 1896. Unele din obiectele expuse erau destinate și vânzării²². Activitatea școlii de lemnărit din Câmpulung Moldovenesc a corespuns așteptărilor autorităților austro-ungare din acea vreme. De exemplu, istoricul austriac R.F. Kaendl menționa într-o monografie consacrată istoriei Bucovinei că la această școală s-a creat și o remarcabilă tradiție în confecționarea de mobile de stil românesc foarte solicitate și peste hotare²³.

Acestea sunt câteva date mai importante cu privire la începuturile Școlii de lemnărit din Câmpulung Moldovenesc de acum un secol, care mai târziu s-a numit Școala de arte și meserii (1927), apoi Liceul industrial de construcții (din 1974).

NOTE

1. Documentarea acestui studiu s-a efectuat după îndelungi cercetări în biblioteci (Biblioteca Academiei Române din București, Biblioteca Muzeului Național al Bucovinei din Suceava, Biblioteca Casei memoriale Simion Florea Marian din Suceava) și arhive (Arhivele Statului Filiala Suceava). Mai întâi o precizare se impune: anume că arhiva Școlii de lemnărit, de la înființare până la primul război mondial, s-a pierdut fiind distrusă de armatele de ocupație rusești din 1914-1915 (vezi N. Coman, *Martiriul Bucovinei 1914-1915*, București, 1915, Al. Randa, *Die Bukowina im Weltkrieg* s.l.a., Th. Balan, *Bucovina în războiul mondial*, Cernăuți, 1929). Cercetările efectuate în arhive au constatat numai existența următoarelor fonduri de arhivă privind Liceul industrial de construcții din Câmpulung Moldovenesc: Școala specială pentru prelucrarea lemnului Câmpulung, anii 1910-1946; Școala de Arte și Meserii Câmpulung Moldovenesc 1921-1940; Școala industrială de ucenici Câmpulung Moldovenesc 1924-1944; Liceul industrial de băieți Câmpulung Moldovenesc 1939-1950; Școala profesională metalurgică Câmpulung Moldovenesc 1923-1945; Gimnaziul industrial de băieți Câmpulung Moldovenesc 1935-1942. Știri sumare sunt apoi într-o lucrare mai veche din secolul trecut tratând despre școala de lemnărit (Holzbearbeitsschule) la R.F. Kaendl, *Geschichte der Bukowina*, vol. 3, Czernowitz, 1898, p. 53; autorul deținea informațiile de la C.A. Romstorfer, directorul Școalelor industriale din Bucovina, *Idem*, nota 31. Apoi știri tot mai sumare găsim în ampla monografie *Die Bukowina*. Czernowitz, 1899, p. 330 la capitolul intitulat *Dezvoltarea culturală în Bucovina*, redactat de Ed. Fischer, unde se amintește de o școală specială pentru prelucrarea lemnului - *eine Fachschule für Holzgewinnung* - (Școala profesională pentru exploatarea lemnului). În fine, într-o recentă lucrare a

prof. Valerian Maricari, *O școală uitată. Școala de arte și meserii din Câmpulung (Schița istorică)*, Câmpulung Moldovenesc, 1994, pp. 28-29 unde se menționează înființarea Școlii de Arte și Meserii din Câmpulung Moldovenesc la 10 noiembrie 1895 sub numele de Școala de lemnărit sau Școala de prelucrare a lemnului (*Holzbearbeitungsschule*).

2. *Gazeta Bucovinei* 61/1893, Școala de stoleri din Câmpulung.

3. I. Iosep, *Câmpulung Moldovenesc - geneză și evoluție teritorială*, în *Analele Universității "Ștefan cel Mare" Suceava, Secțiunea Geografie-Geologie*, Anul I, 1992, p. 68, vezi și G. Nimigeanu, *Orașul Câmpulung Moldovenesc*, în *Natura*, 3/1949; I. Iosep, *Orașul Câmpulung Moldovenesc - schiță geografică*, în *Studii și comunicări. Științe naturale*, III, Muzeul județean Suceava; calea ferată Câmpulung-Dărmănești realizată în 1888.

4. *Gazeta Bucovinei* 61/1893, Școala de stoleri din Câmpulung.

5. *Gazeta Bucovinei* 73/1893, Școala din Câmpulung pentru meseria de lemnari.

6. *Gazeta Bucovinei* 101/1893, Școala de lemnărit din Câmpulung.

7. *Gazeta Bucovinei* 2/1894.

8. *Gazeta Bucovinei* 13/1894, Dieta Bucovinei.

9. *Gazeta Bucovinei* 83/1894, Școala de lemnărit din Câmpulung.

10. *Gazeta Bucovinei* 51/1895, Școala de lemnărit din Câmpulung.

11. *Gazeta Bucovinei* 74/1895, Școala de lemnărit din Câmpulung.

12. *Gazeta Bucovinei* 76/1895, Din Câmpulung.

13. *Gazeta Bucovinei* 78/1895, Școala de lemnărit din Câmpulung.

14. *Gazeta Bucovinei* 81/1895, Direcțiunea școlii de lemnărit.

15. *Gazeta Bucovinei* 84/189, Școala de lemnărit din Câmpulung; I.V. Goraș, *Învățământul românesc în ținutul Sucevei 1775-1918*, București, 1975, pp. 133-135.

16. *Gazeta Bucovinei* 84/1895, Școala de lemnărit din Câmpulung.

17. *Gazeta Bucovinei* 86/1895, Școala de lemnărit din Câmpulung.

18. *Gazeta Bucovinei* 92/1895.

19. Valerian Maricari, *op. cit.*, pp. 47-54; I.V. Goraș, *op. cit.*, p. 134.

20. I.V. Goraș, *op. cit.*, p. 133.

21. *Gazeta Bucovinei* 91/1896.

22. *Gazeta Bucovinei* 54/1896.

23. I.V. Goraș, *op. cit.*, p. 134.

ARON PUMNUL - ÎNDRUMĂTOR DE CONȘTIINȚĂ NAȚIONALĂ

Petru Bejenaru

În timpul revoluției de la 1848 se refugiază în Bucovina Imperiului austriac personalități proeminente ale mișcării naționale și culturale între care: Vasile Alecsandri, Alexandru Ioan Cuza, Costache Negri, Mihail Kogălniceanu, Alecu Russo, Vasile Mălinescu, George Sion, George Barițiu și alții. Aici vor găsi sprijinul și ospitalitatea familiei Doxachi Hurmuzachi¹.

După multe peregrinări și în condiții extrem de grele, vine în Bucovina, la Cernaucă, și profesorul Aron Pumnul. Format la școala lui George Barițiu, I. Rusu și Simion Bărnuțiu și, mai cu seamă, la școala Revoluției de la 1848, împreună cu frații Hurmuzachi, Aron Pumnul va sprijini acțiunile ideologice, lupta de eliberare socială și națională și va cerceta problemele limbii și literaturii române. Lupta pentru idealul național și mișcarea culturală românească sub impulsul activității revoluționarilor din Moldova și Transilvania și a cărturarilor patrioți din Bucovina au dobândit o perspectivă nouă, transformând Bucovina în "centrul aspirațiilor românești pentru crearea unui singur stat național cuprinzând toate provinciile de neam" cum spunea Nicolae Iorga.

Urmare a activității cărturarilor revoluționari, apare, în primul rând, gazeta "Bucovina"; mai târziu se constituie "Societatea pentru cultura și literatura română în Bucovina", apar alte ziare și gazete românești și societăți cultural-politice care militau pentru emancipare națională.

În baza petiției înaintate adunării parlamentare de către "cei mai respectabili locuitori ai Bucovinei" s-a decis ca la Institutul de studii filosofice din Cernăuți să se înființeze o catedră de limba și literatura română. Sarcina catedrei nou create era dificilă deoarece "în Bucovina nu s-a găsit până acum mai nimica pentru învățarea și cultivarea graiului românesc, căci în această privință se află numai două școli naționale, în Cernăuți și Suceava, în care primesc copiii, în elementele acestui grai, un învățământ neîndestulătoriu până în clasa a II-a", se scria în raportul înaintat prezidiului Țării². În același raport se solicita și o anumită sumă "pentru înființarea unei biblioteci românești cu atât mai vârtos cu cât cărțile științifice românești și alte izvoare în limba română vor trebui procurate cu multă osteneală și cu mari spese, mai ales în anii dintâi"³.

La adunarea din 11 ianuarie 1848, cu profesorii din Cernăuți, cu numeroși clerici și boieri, deși anterior s-au recomandat drept candidați la această catedră mai mulți preoți profesori, Alexandru Hurmuzachi propune candidat pe Aron

Pumnul, om de cultură deja cunoscut în Bucovina. În urma examenului la care au participat mai mulți candidați, a fost declarat reușit Aron Pumnul care devine profesor supleant. După un nou concurs din 15-16 iunie 1849 este numit profesor definitiv de limba și literatura română la Obergymnasium. Cunoscând dificultățile și neînțelegerile privind fondurile de finanțare a noii catedre, George Barițiu, aflat în strânsă prietenie cu Aron Pumnul va scrie: "Niciodată catedra de limba și literatura română nu s-ar fi fondat în gimnaziul nemțesc din Cernăuți, dacă acea familie nu s-ar fi făcut, cum se zice, luntre și punte pentru împlinirea acestui scop". Era, desigur, vorba de familia Hurmuzachi.

Catedra de limba și literatura română avea să devină, în foarte scurt timp, pentru toți românii bucovineni, "paladiul științei naționale, altariul simțului și al virtuții, vatra naționalității române" așa cum mărturisea Alexandru Hurmuzachi.

Din primele zile, Aron Pumnul a mișcat sufletele elevilor săi, răspândind în juru-i, cu o rară generozitate, sentimente de dragoste față de neamul românesc, de trecutul său istoric și de marea comoară a limbii române. În anul 1849 se introduce o nouă organizare școlară și, ca urmare, Institutul de științe filosofice s-a contopit în gimnaziul superior cu fostul gimnaziu de patru clase. Acum gimnaziul avea opt clase, fiind împărțit în gimnaziul inferior (de jos) și gimnaziul superior (de sus). Aron Pumnul trece cu catedra sa la gimnaziu, având obligația de a preda săptămânal 5 ore de limba și literatura română, numai la clasele superioare. Om cu o distinsă formație culturală, slujitor al unui mare crez al vieții sale, profesorul "fără a se sfii de muncă și de neajunsuri a consimțit să propună graiul românesc" în toate cele opt clase ale noului gimnaziu și să "extindă numărul orelor pe săptămână de la 5 la 16"⁴.

Înalta spiritualitate în care se desfășurau lecțiile, valoarea adevărului demonstrat de ele, arta de a trata frumos și extrem de riguros temele de limba și literatura română făceau ca elevii să-l aștepte pe profesor "în mare liniște și aceasta din cauza respectului și iubirii ce aveau toți pentru acest bărbat"⁵.

Întemeiate pe interesante lecturi, ne apar în fața ochilor clase de adolescenți de 14-16 ani, ordonați îmbrăcați, cu păr mare și bogat, puțin pieptănat și cu ochii în evidentă expresie de cunoaștere, așteptând în bănci, gata să primească acele valori culturale și etico-morale pe care numai un cărturar devotat, credincios vocației și iubitor de semeni le putea oferi generos și durabil. Rămânea la catedră parcă în uitare, demonstrând și argumentând marile adevăruri ale istoriei neamului nostru, valorile fundamentale ale literaturii și culturii române, înalta spiritualitate românească. În una din bănci se afle gimnazistul Eminovici Mihai. Apartenența la un neam și-o țară, comuniunea înfăptuită în lecțiile de o didactică elevată, iubirea, marea-i iubire pentru semeni, robustețea gândirii de cărturar patriot, splendida frumusețe sufletească, constituiau trainicul suport al didacticii pedagogului de vocație - Aron Pumnul - dascăl care se învâluie împreună cu mai vestitul său elev, Mihai Eminescu, în nimbul de legendă al neamului românesc.

Cu un profund sentiment al apartenenței la poporul român din Bucovina,

Aron Pumnul a militat pentru cultivarea în rândul tinerimii de la Cernăuți a respectului și devoțiunii față de limba română despre care spunea: "limba românească este cea mai sfântă și cea mai prețioasă comoară a nației românești, fiindcă ea este chiar sufletul său; atât timp cât limba românească se va vorbi, va trăi și neamul...". Rostirea o făcea tot mai devotat, ca un autentic legământ de credință la care îndemna și determina tot mai mulți tineri. Slujirea cu credință și cu autoritatea de mare cărturar a adevărului despre rolul și semnificația limbii române fac din profesorul Aron Pumnul un model de conduită didactică și socială.

În creșterea lui Eminescu, susțin mulți autori, Aron Pumnul a avut un rol hotărâtor, nu numai ca propunător de catedră, ci și ca îndrumător de conștiință națională.

Parcurgând paginile "Lepturariului" ne convingem că profesorul Pumnul a cunoscut foarte bine scrierile înaintașilor și contemporanilor, a selectat și cuprins în manualele sale acele bucăți literare care aveau menirea de a trezi în rândurile tineretului conștiința demnității naționale, a dezvoltat dragostea pentru limbă, lege, neam, pământ, datină, obiceiuri, rămânând credincios ideii că "limba românească este cel mai sfânt și prețios tezaur al națiunii române" și de aici datoria de a păstra, cultiva și îmbogăți limba noastră.

Manualele au fost editate pentru a servi școlile bucovinene aflate sub dominație austriacă și autorul lor, Aron Pumnul, era un adept al ideii de autonomie a Bucovinei în Imperiu și un militant pentru unirea tuturor românilor. De aici și criteriul de bază în selectarea textelor pentru aceste manuale. Astfel de manuale au crescut generații întregi de tineri în spiritul dragostei pentru tot ce este românesc, aducând argumente pentru justificarea sentimentului mândriei naționale.

Astfel de cărți de inimă, minte și învățătură întrețin admirația pentru străbuni, dau detalii despre români și, în multe texte, cuprind elogii aduse dacilor. După organizarea și selectarea textelor, după modul de concepere a manualelor deducem cu ușurință trăirile launtrice, atitudinea și personalitatea autorului, cu o puternică rodire în mintea și sufletele acelor tineri veniți să învețe cu profesorul Aron Pumnul. Bunăoară, în aceste manuale se vorbește despre strămoși, datini și obiceiuri urmărind să se nască și să se dezvolte în sufletul elevilor dragostea față de pământul natal și față de neam, admirația pentru înaintași, mândria națională. Iată câteva titluri semnificative: *Însemnele Moldovei, Podul lui Traian peste Dunăre, Pasul de la Turnu-Roșu, Mormintele la cei vechi, Îmbrăcămintea romanilor, Câteva întâmplări scoase din istoria patriei române*. Erau cuprinse și texte despre Imperiu, dar puține la număr.

Din scrierile lui Iuliu Baraș au fost selectate bucăți în care se explicau diverse fenomene din natură și societate, iar din cele ale lui Damaschin Bojincă, bucățile referitoare la civilizația greco-romană, la mitologie, datini și credințe. Din "Foaie pentru minte, inimă și literatură" selectează pagina cu titlul *Iubirea de patrie* în care se definește patriotismul ca "ceva mai înalt, ceva mai vrednic de natura morală a omului, este sentimentul nobil...".

Personalitatea de cărturar patriot și pedagog de vocație o exprimă și poeziile cuprinse în manualele pentru cursul inferior. Aici întâlnim poeziile lui Anton Pan, Gheorghe Asachi, Vasile Alecsandri, Alexandru Donici, George Sion, Grigore Alexandrescu, Dimitrie Bolintineanu, Ion Heliade Rădulescu, Cezar Bolliac și alții. Spațiul nu ne îngăduie să redăm și alte detalii despre aceste manuale concepute și realizate de profesorul Aron Pumnul.

Ca pedagog ce era, Aron Pumnul a tipărit volumele: *Convorbire între un tată și fiul său asupra limbii și literaturii românești* (1850), *Lepturariu românesc din scriitorii români în șase volume* (1862-1865), cercetarea *Privire peste 312 din proprietățile din care s-a format Fondul religionar* (1865) și o carte de gramatică în nemțește în care a adunat cele mai importante reguli ale limbii române⁶. Numeroase studii au rămas în manuscris și în parte, publicate mai târziu de către profesorul Ioan al lui Gheorghe Sbiera.

Pentru acestea a muncit foarte mult "lucrând zi și toată noaptea, târându-se cu trăsura la școală" întrucât era bolnav și-și continua așa prestigiosul său apostolat. Cu puteri tot mai puține, dar cu acel legământ purtat numai de marii cărturari patrioți, "suferind ca un martir numai ca să mai poată aduce folos, serviciu cauzei căreia s-a închinat"⁷, Aron Pumnul a lucrat fără încetare asupra-i, asupra tineretului și asupra foii albe de hârtie pe care generos a lăsat-o plină de adevăruri despre limbă, despre noi românii, despre oameni.

Ca profesor, Aron Pumnul era blând, trata elevii ca pe fiii săi, "niciodată nu cerea de la ei decât aceea ce fiecare era în stare să facă"⁸ și de aceea și elevii își făceau cu plăcere datoria, străduindu-se a deveni tot mai buni. Cerea elevilor să fie preocupați a întrepinde ceva, să se facă folositori obștei și combătea pierderea timpului cu lucruri neînsemnate, lenevia și, cu deosebire, lipsa unor idealuri clare în viață. În întreaga sa activitate a rămas fidel ideii că existența omului în societate este posibilă numai unde sunt suverane legi aprobate de toți, acolo unde se respectă ordinea și "libertatea fiecăruia".

În biblioteca Universității din Cernăuți s-a păstrat și un catalog de buzunar al profesorului Aron Pumnul care cuprindea numele elevilor ce frecventau cursurile, clasele din care făceau parte, orarul săptămânii, semnele folosite în corectarea tezelor elevilor etc.

Cercetând acest document școlar personal ne dăm seama de minuțiozitatea, rigoarea și preocuparea profesorului pentru orientarea și evidența muncii de educație a tinerilor, respectul față de elevii săi, stăruința în a avea ordine nu numai în lecții, ci și în acțiunile sale culturale cât și în evidența acestora.

Cu unii elevi lucra mult și după orele de clasă, cu multă răbdare și tact pedagogic, fiind un profesor binevoitor, generos în munca de educație - un slujitor devotat crezului său de viață și de muncă în școală.

Își întemeia munca cu elevii pe reguli și principii științifice, pe o amplă cunoaștere a acestora și pe marea dragoste de oameni. De aceea munca sa la catedră era o continuă dăruire, o densă fluență de cunoștințe, idei și simțăminte

către tinerii gimnaziști, un creuzet în care se formau oameni adevărați.

Susținând cu convingerile sale despre "puterea creativă" a limbii române, profesorul Aron Pumnul demonstra elevilor săi că ea (limba română) "este în stare să-și înmulțească până la nesfârșit cuvintelnicul său" dacă pleacă numai de la rădăcinile, "sufiptele" și "prefiptele" ce le posedă în structura sa gramaticală.

Dincolo de erorile de limbă pe care le-a comis prin exagerările etimologizante, Aron Pumnul exprima marele adevăr al limbii, exprima tot mai frumos munca și viața oamenilor. Este gândirea și activitatea profesorului, ideea că limba, ca mijloc de comunicare, unește și solidarizează oamenii în jurul ideilor nobile, le formează un elevat univers spiritual în care sunt incluse tradițiile, obiceiurile, toată cultura sintetizată în marile attribute ale spiritului uman.

Vocația de a transmite valorile culturale și morale generațiilor tinere se exprimă și în rodnicia conlucrării profesorului cu elevii săi. Era apropiat de elevi, îi iubea sincer și exigent, de fiecare dată urmărea să le ușureze neajunsurile vieții, dar pregătindu-i, în același timp, pentru greutățile de mai târziu.

Aron Pumnul, îndrumător de conștiință națională, devotat vocației sale de mare cărturar patriot, printr-o muncă de mare valoare pentru tinerii studioși, reușește să înființeze biblioteca gimnaziștilor. În doar câțiva ani adună peste o mie de volume, reviste, ziare. Au fost înmănunchiate, chiar de la început, lucrări reprezentative aparținând unor oameni de seamă ai culturii noastre ca: Iancu Văcărescu, Alecu Donici, Dimitrie Bolintineanu, Andrei Mureșanu, Costache Negruzzi, Mihail Kogălniceanu, Matei Millo, Petru Maior, August Treboniu Laurean, Nicolae Bălcescu, Gheorghe Șincai, Alexandru Papiu-Ilarian ș.a. La această bibliotecă donație de cărți a făcut și elevul Mihai Eminescu⁹. Aron Pumnul întocmește o proclamație-manifest în care tinerii erau îndemnați să facă cunoscută biblioteca în rândul tuturor elevilor de gimnaziu și liceu și să le stimuleze lectura. De asemenea, profesorul Aron Pumnul este în corespondență și prietenie cu personalități vremii - Iacob Mureșan, V. A. Urechia, ministrul învățământului în vremea lui Al. I. Cuza, Nicefor Iliescu, arhimandritul mănăstirii Neamțului și Anastasie Panu prin care mărește averea de carte a bibliotecii gimnaziștilor din Cernăuți. Biblioteca funcționează în casa profesorului, iar ca bibliotecar lucrează și Mihai Eminescu⁹. Etapa studiilor la Cernăuți și activitatea la biblioteca gimnaziștilor a fost pentru Eminescu "locul de unde și-a pregătit și încercat aripile pentru primele zboruri". Aici Eminescu, sub puternica înrâurire a lui Aron Pumnul "cel mai iubitor de neam român din câți a cunoscut tineretul nostru școlar" - cum va scrie mai târziu poetul nostru național - a debutat cu cea dintâi poezie a sa în volumul *Lăcrimioarele învățăceilor gimnaziști*. Din *Lepturariu românesc* poetul s-a inspirat, spun exegeții, în creațiile: *Epigonii*, *Rugăciunea unui dac*, *Egipetul antic*, *Doina*. Fie numai prin sursa de inspirație oferită geniului poeziei universale, Aron Pumnul rămâne nemuritor și cu adevărat "părinte sufletesc".

De prea devreme profesorul Aron Pumnul contractase o boală nevindecabilă cu care s-a luptat până la trecerea pe celălalt tărâm. În ultimii ani ai vieții "venea

foarte neregulat în clasă", dar când venea, lecțiile erau "sărbătoare pentru noi" deși profesorul avea o înfățișare dureroasă și melancolică. Uneori își întrerupea lecția, părăsea sala, elevii îl însoțeau până la trăsură, îl ajutau să urce, iar Eminescu îl petrecea până acasă.

S-a stins din viață în plină activitate și capacitatea de a mai fi îndrumător de Conștiință națională și de care era mare nevoie la Cernăuți.

Aron Pumnul rămâne un nume, o vocație luminoasă și o permanentă îmbărbătare și speranță.

NOTE

1. Ion I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, Ed. Humanitas, 1991, p. 97.
2. Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, București, Ed. Academiei Române, 1993, p. 447.
3. I. G. Sbiera, *Aron Pumnul. Voci asupra vieții și însemnătății lui dimpreună cu documentele relative la înființarea catedrei de limba și literatura românească la gimnaziul superior din Cernăuți, precum și scrierile lui mărunte și fragmentare*, Cernăuți, 1889.
4. Ibidem.;
5. Tudor V. Ștefanelli, *Eminescu și Bucovina*, Cernăuți, 1943, p. 18.
6. Augustin Z. N. Pop, *Amintirea lui Aron Pumnul*, în "Tribuna", 14 ianuarie 1982.
7. Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești contemporane*, vol. I, București, Ed. Adevărul, 1934, p. 46.
8. I. G. Sbiera, *op.cit.*
9. Luca Bejenaru și Petru Bejenaru, *Un mare pedagog de vocație, Aron Pumnul*, în "Buletin de informare și documentare metodico-științifică", vol. III, Suceava, 1989, p. 203.
10. Dimitrie Vatamaniuc, *Eminescu*, Galați, Ed. Porto-Franco, 1993, p. 30.

ARON PUMNUL - ONE TEACHER FOR ONE NATION

SUMMARY

The author tries to reveal the essential aspects of Aron Pumnul's activity in the Bukowinean National School, of this activity as a teacher and supporter for the national cause, of his contribution to didactic field. The author analyses the place and the cultural importance of Aron Pumnul's activity for Romanian students from this historical province.

TEODOR BĂLAN ȘI ARHIVELE BUCOVINEI

Ioan Scripcariuc

Pe temeiul vechilor colecții de documente păstrate în Bucovina pe la autoritățile administrative, familiile nobile sau mănăstiri, arhivele istorice ale Bucovinei își au începutul abia cu puțin înainte de primul război mondial, această întreprindere având evidente scopuri politice. Depistarea și culegerea vechilor înscrisuri devenea și un imperativ al cercetării istorice la care s-au angajat profesorii de atunci ai universității cernăuțene: Dr. Herzberg - Fränkel, Raimund Fr. Kaindl, Vladimir Milkowicz și Ion Nistor. Activitatea acestora era sprijinită și de recent înființatul consiliu arhivistic de la Viena și impulsionată, nu în mai mică măsură, de interesul intelectualității românești din Bucovina, ridicată la ranguri științifice și universitare.

Această experiență a pregătit dezvoltarea arhivelor de după unire măcar la nivelul principiilor, chiar dacă profesorul Milkowicz a rămas în posteritate ca un simplu colecționar¹, iar o bună parte din documentele adunate de acesta fiind duse în timpul războiului la Salzburg sau risipite au rămas pierdute pentru arhivele bucovinene.

În atmosfera efervescentă de atunci se forma și personalitatea poate cea mai legată de arhivele din Bucovina: Teodor Bălan.

Cu un seminar de paleografie latină și germană urmat la prof. Przibram de la Universitatea din Viena și cu numeroase ore de practică la **Haus-Hof und Staatsarchiv**², Teodor Bălan se recomanda nu numai ca un bun cunoscător al limbii documentelor și al diplomatiei, dar prin preocupările sale științifice și un apropiat al istoriei Bucovinei. În spiritul unei tradiții, activitatea lui Teodor Bălan s-a împletit de la început între catedrele de la liceele din Câmpulung, Suceava și Cernăuți și eforturile de organizare a instituției arhivelor.

Două probleme importante se puneau în fața arhivelor din Bucovina după unire. Mai întâi inventarierea documentelor rămase la instituții și apoi recuperarea prin tratatele de pace și convenții arhivistice a materialului arhivistic aflat în alte state.

În primii ani, arhivele de la instituții au fost controlate de Sever Zotta³, care, în calitate sa de director al Arhivelor Statului din Iași, primise și sarcina coordonării arhivelor din Bucovina. După constituirea Comisiunii Arhivelor, Teodor Bălan era cel care raporta despre situația arhivelor din Cernăuți⁴, Suceava⁵ și Câmpulung⁶.

Arhivele din Austria au fost cercetate de o comisie guvernamentală, iar situația arhivelor din Polonia, cu documente create de *Forum Nobilium* din Stanislau și comandamentele militare din Lemberg și Przemysl, era prezentată într-un raport întocmit de același Teodor Bălan⁷.

Problema organizării arhivelor de la Cernăuți s-a pus cu deosebire după înființarea Comisiunilor de la Cluj și Chișinău, cu o contribuție din partea lui Dimitrie Onciul care propunea o comisie formată din: Ion Nistor, Dimitrie Dan, Romul Cândea, Ion Ionașcu și Ovid Țopa⁸. Dificultăți financiare, dar și interese politice au făcut ca abia la 22 august 1924 să se poată constitui comisiunea Arhivelor din Cernăuți sub conducerea lui Ion Nistor⁹. La propunerea acestuia, din comisie făcea parte și Teodor Bălan.

Încă din prima ședință a Comisiei, Teodor Bălan ridică problema spațiului de depozitare¹⁰ și a controlului asupra arhivelor instituțiilor publice¹¹. Când s-a pus problema organizării Direcției regionale a Arhivelor Statului Cernăuți, după o bogată activitate arhivistică și științifică, el se considera îndreptățit să candideze la postul de director¹², funcție în care a fost numit teologul Simion Reli. Teodor Bălan a funcționat ca subdirector onorific până în 1932¹³. Eforturile pentru înființarea Direcției regionale au rămas însă multă vreme fără împlinire. Din limite politice ea a fost mereu amânată.

Legea din 12 iulie 1925 și Jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 830 din 1932 dădeau un cadru mai riguros dezvoltării arhivelor din România. Este contextul în care, ocupând din 1932 funcția de director al Comisiunii arhivelor, Teodor Bălan descoperă urmele unor sustrageri de documente istorice de la Judecătoria din Suceava, ajunse mai târziu la Biblioteca Națională din Budapesta¹⁴, și se preocupă de preluarea unor fonduri școlare¹⁵.

Arhivistica românească interbelică era preocupată de întocmirea unui inventar general apărut abia în 1939¹⁶ și care prezenta pentru Cernăuți un ansamblu bine încheiat de documente și fonduri. În raportul său, Teodor Bălan semnala prioritatea adunării documentelor istorice și păstrarea sistemelor de ordonare date de creatori¹⁷.

Pentru publicarea a numeroase lucrări științifice precum și mai ales a colecției Documente bucovinene, Teodor Bălan colectează și transcrie, se interesează asupra documentelor din Bucovina rămase la Iași¹⁸ sau depistate de Sever Zotta în 1919 și, în legătură cu soții Iancu și Marga Zotta din Davideni, se interesează de documentele rămase de la frații Hurmuzachi¹⁹.

Spre sfârșitul activității, ca director la Arhivele Statului, Teodor Bălan caută la Viena documente cu privire la revoluția din 1848²⁰ și la perioada de studenție a lui Eudoxiu Hurmuzachi²¹, sprijină pe țaranul colecționar Petru Mândrilă din Câmpulung²².

Fără a cuprinde multe valori distruse de război sau funcționarii austrieci zeloși, ori pierdute datorită unor încă firave legături între creatori, deținători și Arhivele Statului, la Cernăuți se păstra în 1939 o arhivă prețioasă în care se

găseau o bună parte din documentele administrației militare și civile ale Bucovinei între 1786 și 1918, acte judiciare cu privire la evoluția proprietăților, între care se remarcă colecțiile *Libri granicialium* și *Libri haeriditatum*, documente cu privire la nobilimea bucovineană ș.a. În construcția acestui edificiu interesul științific s-a întâlnit cu interesul instituției și interesul național.

Câteva documente medievale - pergamente - au fost cumpărate sau donate la rugămintea directorului Arhivelor Statului din Cernăuți²³. Legăturile sale cu multe din familiile nobile din Bucovina sau alți colecționari de documente au permis de asemenea îmbogățirea zestre arhivistice. La acestea se adaugă copierea multor documente care, în multe cazuri, au salvat informații astfel pierdute.

Cunoscând toate acestea se poate înțelege spiritul raportului făcut de Teodor Bălan la 2 iulie 1940 cu privire la situația arhivelor din Cernăuți la data evacuării: "Cu lacrimi în ochi am părăsit biroul arhivei, aruncând o ultimă privire la imensa avere națională pe care, din cauza împrejurărilor și a anumitor greșeli neiertate comise de autoritățile noastre, am fost silit s-o las în seama dușmanului"²⁴.

Momentul era tragic și echivala cu ruperea unei părți din suflet: "Nu mă gândesc la mine, care mi-am pierdut toată averea. Tot ce am avut mai scump: biblioteca, colecțiile mele de monete, tablouri, mobile, lămpile, vesela, colecțiile mele de fotografii, de afișe - nu știu dacă știți că locuința mea a fost un muzeu istoric, totul s-a pierdut (...) regret din suflet că n-am putut salva Arhivele Statului, o avere care aparține Bucovinei întregi, întregului neam românesc. Cauza acestei regretabile întâmplări este ultimul scurt, pe care rușii au binevoit să ni-l acorde și într-o privință oarecare și autoritățile noastre care au refuzat să îndrume din timp evacuarea"²⁵.

Ocupația rusească timp de un an a afectat serios arhivele. La 12 iulie 1941 Teodor Bălan le găsea într-o "dezordine fantastică". La aceasta se adăuga un conflict cu conducerea Politehnicii ieșene mutată la Cernăuți pentru cedarea unui spațiu și rezolvat cu... "clădirea cea mai dărăpănată", căminul Unirea în care urmau să se instaleze arhivele²⁶.

Devenind director al Bibliotecii universitare din Cernăuți, în conformitate cu legea cumulului, Teodor Bălan demisionează la 1 septembrie 1942 din funcția de director al Arhivelor Statului²⁷, amintind cu orgoliu că Arhivele Bucovinei, "în forma în care se găseau în iunie 1940", erau rodul muncii sale.

Și de la Biblioteca universitară, Teodor Bălan păstrează strânse legături cu Arhivele Statului. La 1 februarie 1944 Aurelian Sacerdoțeanu îi solicita colaborarea la Revista Arhivelor cu privire la unele manuscrise ale lui Dimitrie Onciul²⁸, iar în timpul refugului de la Sibiu primește de la directorul general al Arhivelor Statului o scrisoare plină de amărăciune cu privire la desființarea Bibliotecii din Cernăuți²⁹.

La sugestia lui Bălan, Aurelian Sacerdoțeanu emite la 21 februarie 1944 un ordin cu privire la împrumutul de documente către alte instituții³⁰. Cu insistență, directorul Bibliotecii universitare solicita 2 dosare din 1849 amintind de ordinul directorului general. Este prilejul evidențierii unui conflict cu noul director al

Arhivelor din Cernăuți, Gheorghe Duzinchevici și mai ales a unor principii arhivistice în numele cărora nu se putea admite scoaterea documentelor în afara propriei săli de studiu și cu atât mai puțin funcționarea unui ordin în acest sens³¹. Tonul uneori prea virulent al lui Duzinchevici depășește uneori rigoarea: "Arhivele Statului din Cernăuți nu sunt opera d-lui Bălan, ci s-au constituit schimbându-și doar firma, din depozitele rămase de la Administrația austriacă a Bucovinei, chiar pe locul unde acestea au fost găsite". Era negată orice activitate în afara depistării materialului pentru propriile lucrări și se scuza neglijența în ordonarea fondurilor și preluarea arhivelor provinciale³². Raportul intitulat "neoficial" se încheie cu cuvintele: "Grija noastră de căpetenie este adunarea materialului spre a fi cât mai curând pus integral, cu opis sau fișe la dispoziția cercetătorilor"³³.

Conflictul, dacă într-adevăr a fost real, se pare că nu a depășit această fază. Teodor Bălan a rămas în admirația multora un "pater" al Arhivelor din Cernăuți. Acestuia i se solicitau informații cu privire la unele documente atunci când, în refugiu la Sibiu și Micăsasa, se încerca reconstituirea arhivelor bucovinene și când o parte din acestea era solicitată de reprezentanții sovietici din Comisia aliată de control³⁴. Fostul director al Arhivelor Cernăuțene scria: "În anul 1940, Arhivele Statului din Cernăuți erau foarte bine organizate, toate dosarele și actele erau la locul lor. Așa le-am lăsat când le-am părăsit. Când m-am întors și am găsit în locul ordinei ce lăsasem o grămadă de hârtii unele peste altele m-au podidit lacrimile. N-a fost distrusă numai opera funcționarilor care o creaseră, ci însăși instituția care poseda valori documentare neprețuite"³⁵.

În aceleași condiții, Gheorghe Duzinchevici solicita pentru Direcția nou înființată la Suceava copii după originalele de la Cernăuți sau după alte documente "pentru refacerea fondurilor pierdute"³⁶.

În acei ani de furtună optimismul lui Teodor Bălan era apreciat de Aurel Sacerdoțeanu care îi scria: "Îmi pare bine că aveți nădejde în păstrarea materialului salvat, să dea Dumnezeu să izbutiți. Eu păstrez îndoieli"³⁷. Oricum rămânea valoroasa colecție publicată, "un noroc pentru nația noastră"³⁸.

În anii ce au urmat desființării Bibliotecii cernăuțene și schimbării regimului politic al României, retras la Gura-Humorului, Teodor Bălan a rezistat prin colecția sa de documente și corespondența cu personalități ale istoriografiei românești. La început continuă legăturile cu Aurelian Sacerdoțeanu și colaborează la publicațiile Arhivelor Statului³⁹. Întreține o bogată corespondență cu Dumitru Furtună din Dorohoi cu privire la Mihai Eminescu și mișcarea culturală românească din Bucovina⁴⁰.

Schimbările în spiritul cercetării istorice de la sfârșitul deceniului, găsesc în Teodor Bălan un aliat. Academicianul Andrei Oțetea îi scria în 1957: "Noi am scăpat de teroarea incompetenței lui Roller (...) și vrem să începem cu metodele neștiințifice care au paralizat atâția ani activitatea noastră. Ceea ce așteptăm de la D-ta e să ne ajutați să restabilim regulile și metodele științifice în istoriografia noastră"⁴¹.

Împrejurările politice permit relansarea lui Teodor Bălan în publicistica științifică cu lucrarea: *Din istoria Câmpulungului Moldovenesc* și o serie de articole din "Revista de istorie". I se propune chiar să colaboreze cu secția de istorie medie a institutului "N. Iorga"⁴². Corespondează cu Al. Gonța în legătură cu istoria satelor medievale din Moldova⁴³, iar în 1964 prof. Vasile Grecu pune problema recunoașterii diplomei de doctor în istorie a lui Bălan⁴⁴.

Activitatea științifică este stimulată de depistarea de documente în Arhivele de la Iași⁴⁵, căutarea urmelor unor documente bucovinene la Budapesta⁴⁶ și Viena⁴⁷.

Începând cu 1960, mai ales, Teodor Bălan întreține legături intense cu Arhivele din Suceava. Donează sau vinde acestora peste 530 documente, majoritatea originale, referitoare la proprietățile mănăstirești.

Dorind completarea documentării pentru studiile sale și volumul de corespondență a Hurmuzăcheștilor, depistează la Mitropolia din Sibiu câteva scrisori către mitropolitul Șaguna pentru a căror studiere solicita recomandarea Arhivelor Statului din Suceava cu obligația de a face copii și pentru acestea⁴⁸.

Atunci când operei istorice îi era recunoscută valoarea de fundament și încă 20 manuscrise așteptau a fi publicate, Teodor Bălan își părăsește discipolii și prietenii trecând la cele veșnice. A rămas amintirea unei personalități de calibrul, formată în spiritul școlii critice germane și dedicată imperativelor istoriografiei naționale.

Într-un raport către oficialitățile politice de atunci⁴⁹, profesorului T. Bălan îi era recunoscut meritul de a fi salvat de la distrugere importante documente, iar manuscrisele erau recomandate pentru publicare.

Arzând pentru ideile sale, "Fostul elev al școlii arhivistice de la Viena"⁵⁰ a fost cel care, după Aurelian Sacerdoțeanu, "și-a adunat singur varul, piatra și nisipul operei"⁵¹. Publicațiile și manuscrisele sale ce socotim imperativ a fi publicate, mai ales în ce privește volumele de documente, demonstrează aceasta.

NOTE

1. Teodor Bălan, *Arhivele Statului din Bucovina*, în "Revista Arhivelor", III 1, nr. 6-7, 1936-1937, p. 97.

2. Vasile Gh. Miron, *Teodor Bălan (1885-1972)*, în *Suceava*, XI-XII, 1984-1985, p. 357; și ASS, fond Teodor Bălan I/3, f. 12.

3. DAC, fond D.G.A.S.-Arh. St. Iași, dos. 6/1919, f. 22-29, 76-77.

4. Idem, fond D.G.A.S.-Arh. St. Cernăuți, dos. 2/1925, p. 23-25 și Teodor Bălan, *Arhivele Bucovinei*, RA, I, 1-3, 1924-1926, f. 301-303.

5. Teodor Bălan, *Arhivele Bucovinei*, p. 304.

6. DAC, fond D.G.A.S.-Arh. St. Cernăuți, dos. 8/1925, f. 5, 7.

7. *Ibidem*, dos. 2/1925, f. 22.

8. *Ibidem*, dos. 8/1922, f. 2.

9. *Ibidem*, dos. 8/1924, f. 5.

10. *Ibidem*, f. 13.

11. Ștefan Hurmuzache, *Teodor Bălan*, RA, 1/1975, p. 67; DAC, fond D.G.A.S. - Arh. St.

Cernăuți, dos. 8/1925, f. 5, 42.

12. DAC, fond D.G.A.S. -Arh.St. Cernăuți, dos. 8/1925, f. 72.
13. Vasile Gh. Miron, *op. cit.*, p. 358.
14. DAC, fond D.G.A.S. -Arh. St. Cernăuți, dos. 8/1934, f. 107.
15. *Ibidem*, dos. 8/1938, f. 85.
16. *Inventarul Arhivelor Statului*, București, 1939.
17. *Ibidem*, p. 333.
18. ASS, fond Teodor Bălan, IV/96.
19. *Ibidem*, IV/90-93.
20. *Ibidem*, III/72.
21. *Ibidem*, III/85.
22. *Ibidem*, IV/90.
23. *Inventarul*, p. 335.
24. Teodor Bălan, *Raport al Direcției regionale Cernăuți*, RA, IV, 2, 1941, p. 377.
25. *Ibidem*, p. 378.
26. Teodor Bălan, *Raport al Direcției regionale Cernăuți*, RA, V, 2, 1943, p. 420.
27. *Ibidem*, p. 421.
28. ASS, fond T. Bălan, IV/54.
29. *Ibidem*, IV/55.
30. ASS, fond F.A.S. Suceava, dos., 2/1944, f. 21.
31. *Ibidem*, f. 25.
32. *Ibidem*, f. 26.
33. *Ibidem*, f. 26 V.
34. *Ibidem*, dos. 5/1945, f. 16.
35. *Ibidem*, f. 17-18.
36. Idem, fond T. Bălan, III/22.
37. *Ibidem*, IV/56.
38. *Ibidem*, IV/2.
39. *Ibidem*, IV/57-60.
40. *Ibidem*, III/29-44.
41. *Ibidem*, IV/8.
42. *Ibidem*, III/46.
43. *Ibidem*, III/48.
44. *Ibidem*, III/68.
45. *Ibidem*, IV/72.
46. *Ibidem*, III/87.
47. *Ibidem*, IV/33-34.
48. Idem, fond F.A.S. Suceava, dos. 3/1965, f. 9.
49. *Ibidem*, dos. 2/1972, f. 16-18.
50. Idem, fond T. Bălan, IV/8.
51. Șt. Hurmuzache, *op. cit.*, f. 69.

TEODOR BĂLAN ET LES ARCHIVES DE BUCOVINA

RÉSUMÉ

Les Archives de Bucovina se sont constituées grâce à l'effort d'une génération qui a compté aussi parmi ses membres le professeur Teodor Bălan. En tant que membre et à partir de 1937, (en tant que) le directeur de la Commission des Archives de l'Etat de Cernăuți, Teodor Bălan s'est employé à l'enrichissement de l'inventaire documentaire par des acquisitions faites dans des institutions diverses et de chez quelques vieilles familles de boiards.

En voyant la plupart de sa vie et de son activité aux archives, Teodor Bălan a contribué largement de la Direction des Archives Nationales de Suceava.

MIRCEA STREINUL, PROZATOR

Mircea A. Diaconu

După 1938, prim-planul creației lui Mircea Streinul îl ocupă proza, până 1944 el publicând mai multe nuvele sau romane, toate - cu o singură excepție - la edituri bucureștene. Nu trebuie să uităm că Mircea Streinul a debutat ca prozator și că primele aprecieri în publicistica vremii priveau fragmente din epica sa. Așadar, este vorba de o revenire la proză motivată de o vocație a tumultului interior care se concretizează în conflicte insolubile, în puternice neliniști ce stârnesc viziuni halucinante, alternând cu decupaje veriste dintr-o realitate concret istorică. La drept vorbind, poezia lui Mircea Streinul se revendică, în mare parte, de la aceeași vocație cultivată nesățios și manierist. În nici un caz nu putem susține că epica acestui scriitor depășește valoric, poezia sau că poezia și proza ar fi - în ceea ce privește temperamentul care le generează - domenii distincte, aflate în nete opoziții. Mai degrabă se poate vorbi de o complementaritate care dezvăluie semnele unor deficiențe, dacă nu chiar vicii, flagrante măcar la nivelul compozițiilor. În proza sa, Mircea Streinul experimentează niște formule care se răzvrătesc împotriva oricărei supunerii la norme și dorința de a scrie, cultivarea cu naivitate și încăpățănare, cu credință oarbă totodată, a ipostazei de prozator, nu are decât un rezultat pe măsură. De aceea, și o despărțire a creației lui Mircea Streinul între o vârstă a poeziei și una a prozei este motivată numai parțial și devine, eventual, valabilă prin fixarea anumitor nuanțe. De altfel, credem că și conștientizarea eșecului din planul creației poetice, ca și îngăduința cu care critica îi receptase poezia, îl fac pe Mircea Streinul să revină la mijloacele poeziei. Nu e imposibil, însă, ca el să fi înțeles că obsesiile sale se pot materializa mai eficient și mai expresiv în coerențe narative și că redundanța lirismului său poate să se răsfrângă favorabil și cu succes în mari construcții epice.

Metodologic, opțiunea noastră se îndreaptă către o tratare succesivă a scrierilor epice, chiar dacă, în felul acesta, constantele epicii lui Mircea Streinul par mai greu de observat. Vom încerca, în final, succint, să le precizăm, cu convingerea că nu am mai putea, astfel, să ignorăm anumite judecăți de valoare care se impun. De altfel, o interesantă și bine construită încercare de sinteză asupra creației - nu numai epice - a lui Mircea Streinul realizează Aurel Petrescu¹. Numai că o asemenea sinteză, care eludează individualitatea fiecărei creații în favoarea unor principii coagulante, își asumă riscul să mistifice valoarea operelor luate în discuție, să îndrepte atenția exclusiv către o tematică neutră, la urma

urmelor, din punctul de vedere al împlinirii artistice, să uniformizeze o problematică abordată diferențiat și într-o anumită gradualitate. Tematismul, rupt de contextualizările necesare, privirea globalizatoare, a cărei coerență rămâne ca și neverificabilă în absența edițiilor accesibile din opera autorului, presupun câteva riscuri pe care nu ni le putem - în nici un caz - în totalitate asuma. Citind cuvintele lui Aurel Petrescu - care, în principiu, nu sunt neadevărate - avem impresia că epica lui Mircea Streinul este a unui foarte mare prozator. Și totuși, nuvelele și romanele sale nu îndreptățesc o asemenea afirmație. Mult mai aproape de adevăr par faptele în studiul lui Nae Antonescu². Unui demers cuceritor, dar înșelător, îi stă alături, într-o mai dreaptă privire, o citire pe orizontală a scrierilor lui Mircea Streinul. Dar și Nae Antonescu, obligat și de spațiul tipografic pus la dispoziție, ignoră anumite fapte semnificative în decriptarea operei lui Mircea Streinul.

În 1938 lui Mircea Streinul îi apăreau două volume, nuvela *Aventura domnișoarei Zenobia Magheru* în colecția "Nuveliștii Vremii" și romanul *Ion Aluion* la editura Mitropolitul Silvestru din Cernăuți. Nuvela, scrisă în doar câteva zile (între 12 și 20 martie 1938), chiar dacă dezvăluie o anumită experiență epică reprezentată, în fond, de romanul *Ion Aluion*, elaborat, cu siguranță, anterior, nu are suficient echilibru compozițional. Autorului îi lipsește puterea de a se raporta la o unică problemă și o singură convenție literară, dar și capacitatea de a-și construi personajele cu o anumită consecvență care să nu permită ezitări la nivelul realizării semnificațiilor. E vorba de ezitări datorate lipsei de experiență, neputinței etc. și nu de premeditate mijloace de a crea ambiguități expresive. Ion Dracu își tulbură mătușa, bătrâna domnișoară Zenobia, prin asemănarea sa, până la identitate, cu logodnicul sinucis cu ani în urmă. Este cumva Ion Dracu ipostaza de strigoi a ofițerului austriac care în câteva scrisori de dinaintea sinuciderii spunea că se va întoarce și o va lua cu sine în mormânt? Așa ar fi putut să fie - și această ambiguitate ar fi fost profitabilă textului - dacă Nobia s-ar fi sinucis, cum intenționase, din cauza refuzurilor lui Ion de a-i satisface tulburătoarele avansuri erotice. Tema incestului, motivul dublului, al strigoiului, satanismul situează nuvela în descendența epicii fantastice, poate mai ales de sorginte romantică, în expresia ei germană, dar fără abisalitatea acesteia, căci Nobia este conștientă de păcatul iubirii ei. Nu ea crede în apariția ciudată, fantomatică, a logodnicului mort, ci Ion Dracu, care, după ce vede fotografiile lui și îi citește scrisorile, intră într-un fel de criză a propriei identități. Dar și el, chiar dacă are firea eroilor romantici - este, ca aceia, sensibil până la brutalitate, veșnic adolescent și bolnăvicios, deși viguros - și chiar dacă are la un moment dat senzația că este un strigoi, suferă mai mult pentru faptul că femeia, pe care și el poate ar fi putut-o iubi, ar vedea în el pe logodnicul de altădată. Așadar, o neliniște psihologică și nu de natură ontologică îl chinuie. În final, și faptul acesta reiese clar, conflictul este între o femeie însetată de dragoste, un animal flămând urmărindu-și prada, și un copil - poate nu întâmplător propriul nepot - fragil și prea matur în refuzurile lui încăpățănate. Oricum, intențiile unei proze fantastice, poate după modelul lui Eliade, sunt alterate

de un realism cam visceral, iar motto-ul din Eliade ("... Și totuși e ceva de neînțeles...") e cu totul nejustificat, căci în final nimic nu este de neînțeles. Tot neînțelesul privește explicații cam brutale. Astfel, o anume tensiune epică există, dar ea e îmbibată cu descrieri bucolice, antiteze cam facile și teoretice între satul paradisiac și orașul ucigător, secvențe din povești haiducești în care apar... Teofil Lianu, Mircea Streinul, Neculai Pavel într-un fel de apologie a Bucovinei. Par, toate acestea, niște paranteze cam didactice și extraliterare, deși, uneori, interesante în sine. Întregul, ca subiect și tensiune epică, le respinge însă.

În *Ion Aluion*, romanul cel mai bine încheiat și cel mai realizat artistic al lui Mircea Streinul, ezitățile sunt de altă natură. Nu vom ști niciodată unde sfârșește semnificația concret-istorică a evenimentelor și unde începe cea simbolică, până unde trebuie să urmărim evenimentele prin prisma verosimilității, a autenticității lor și de unde trebuie să acceptăm încălcarea acestui criteriu în favoarea altuia care se construiește simbolic. Mai exact, poate, până unde este romanul o frescă socială, istorică, chiar psihologică și de unde începe să fie creație ce afirmă un sens autonom, contrazicând chiar logica realului. Ni se pare că cele două tipuri de situare a materiei narative presupun două convenții epice incompatibile: una care spune că opera se subscrive realului, pe care îl esențializează, alta care se întemeiază pe ideea că prin cuvânt totul e posibil, chiar și absurdul.

De fapt, ce se întâmplă? În timpul celui dintâi război mondial, Cuciurul Mare a fost zguduit de o dramă, un copil fiind ucis de austrieci pentru vina imaginară de a fi spion plătit de ruși. Pe acest subiect, Mircea Streinul creează un roman obiectiv, cutremurător chiar, printr-o tensiune epică bine gradată, pentru că evenimentele nu sunt întrerupte de digresiuni inutile - cum se întâmplă la el de cele mai multe ori - și pentru că există o rigoare clasică a construcției. Marea calitate a romanului este dată de concentrarea întregii drame în corsetul regulii celor trei unități (de loc, de timp și de acțiune), consecințele imediate fiind lapidaritatea dramei și crearea unei atmosfere absurde, a senzației unei ciudate apocalipse care nu poate fi evitată. Realul și ficțiunea care se revendică de la logica realului sunt supuse convențiilor tragediei antice, Ion fiind o actualizare fericită a vinei tragice. Drama adolescentului se petrece pe fondul confruntării armatelor austriece cu cele rusești, în 1917. Wachtmeisterul Dreher observă o nevinovată convorbire între Ion Aluion și soldații ruși, mărturia vinovăției adolescentului fiind bucata de ciocolată pe care o primise. Dement, obsedat de trădare, împins de un exacerbat cult al sinelui, Dreher îl acuză de spionaj, îl interoghează cu sălbăticie, îl maltratează cu bestialitate și instituie în grabă, sub iminenta ocupare a satului de armata rușilor, o Curte marțială ad-hoc. Primarul român David Ivanovici, preotul satului, părintele Avacum, Tecla, tânăra mamă a lui Ion al cărui soț slujea, ca soldat, în armata împăratului, nu-l conving pe dementul Dreher să-și schimbe hotărârea. Ceea ce părea un joc în ziua toridă de vară se transformă, în câteva ore, într-o situație absurdă care nu poate sfârși decât în moarte, atmosfera amintind de realismul lui Brebreanu și de absurdul kafkian. Succesiunea de evenimente coșmarești intră în

logica din *Procesul* lui Kafka.

Nu interesează motivele care au creat situația, justețea lor, implicațiile morale, ci doar beția halucinatorie a lui Dreher pe care crima îl excită. Și el pare un posedat de morbul dreptății absolute, căci nu-l clintește nici un argument omenesc, nici mila ori dreptatea. Sub impresie se ascunde însă prozaica dorință de a se distinge în fața superiorilor și de a oferi o pildă sâtenilor, chiar înainte de părăsirea de către austrieci a satului. În puritatea lui cristalină, Ion, agresat bestial, se refugiază în vaga speranță dintr-un vis în care reușise să scape și în gingașele imagini ale unei întâlniri erotice cu Rozalia. Treptat, însă, ideea morții se cuibărește în gândul și în trupul său și, atunci când sergentul Honig îi favorizează scăparea, Ion refuză, narcotizat de apropierea tulbure a morții. Z. Ornea, în cronica sa la reeditarea acestui roman, consideră că eroul "n-a făcut-o, probabil pentru a împlini un destin cu valoare de simbol" și pentru ca "absurdul să fie total"³. Dar semnificațiile simbolului ies din sfera epicii realiste - cum se voia, la un prim nivel, romanul - și se pierd într-o negură de unde înțelesul lui nu mai poate fi decelat. Ce valoare cultivă eroul atunci când putându-se salva, n-o face - cu atât mai mult cu cât nu era vinovat - ce imbold sinucigaș îl mână la moarte, ce anume ar justifica sacrificiul orb? Să fie vorba doar de un cult al morții, care transcede individul? Să fie vorba de o atracție morbidă spre un dincolo purificator sau de o anumită atenuare a instinctului de conservare, de o mortificare provocată de întâlnirea cu posibilitatea morții?! Toate acestea, împreună, crează impresia unei prezențe misterioase în lume - nu întâmplător a doua ediție a romanului, din 1941, se numește *Semnul negru* - a cărei acuitate dispare în final, printr-un detaliu care ne readuce în materialitatea agresivității: sergentul Honiger dispare în pădurea Cuciurul Mare, ucis de Dreher, pentru sentimentele sale omenești. Bestialității care învinge în planul imediat îi opune oare Mircea Streinul salvarea prin moarte, nihilismul, sinuciderea?

Dincolo de anumite schematizări, replici uniforme neindividualizate, chiar livești - oricum, mult mai puține decât în alte cărți - minusuri pe care Z. Ornea nu le amintește, el conchide: "Autorul se dovedește a fi înzestrat cu har epic, cu reală știință în a compune un univers halucinant, în care absurdul, confruntat cu inocența, învinge. Roman de concentrată dimensiune (...) (*Ion Aluion*, n.n.) e o scriere densă și răscolitoare". Cu toate acestea, el opinează că dacă acesta este romanul cel mai valoros al lui Mircea Streinul - și noi credem, dimpreună cu Ion Simuț, că este -, atunci opera lui are puține șanse să fie scoasă "din zonele mediane" ale literaturii române. Și cu această afirmație nu putem fi, din păcate, decât de acord, pentru că diferența de valoare dintre acest roman și cele care vor urma, chiar și *Drama casei Timoteu*, ni se pare foarte mare. Cu acest roman ne situăm însă în descendența miturilor tragice ale antichității - cum credea Perpersicius -, între "vântul de nebunie al exasperărilor omucide" și "suflul de predestinare care l-a orbit pe Oedip sau a jertfit-o pe Iphigenia"⁴. Romanul poate fi citit ca o pagină din istoria tragică a Bucovinei - exemplaritatea și

reprezentativitatea sugerate de titlu reclamă acest fapt -, ca o tragedie individuală în sine, nu neapărat raportată la un spațiu concret, care implică o ciudată predestinare - titlul celei de-a doua ediții nu lasă nici un fel de dubii asupra acestei ezități -, dar și, cum sugerează Ion Simuț în valoroasa prefață de la ediția din 1995 a romanului, ca o parabolă a puterii "îndeosebi a terorii ce anulează, o dată cu libertatea insului și cu agresiunea inocenței, însuși sensul omenesc al vieții, atingând dureros rațiunea de a fi"⁵.

Am adăuga doar că Mircea Streinul intuiește, - poate dintr-o lectură atentă a teatrului antic care a surescitat și atenția existențialiștilor - sursele epice pe care le poate oferi absurdul, raportarea lui la spaimă și la avatarurile puterii. Și, de aceea, furia demențială a lui Dreher, transa lui nebunească - chiar dacă va continua prin uciderea lui Honig - are și motivații de natură existențialistă sugerate discret, care așează o punte între drama individuală sau colectivă și un semn nu numai premonitor, ci care provoacă dezlănțuirea anormală a eroului. Romanul începe cu pagini reușite care trasează contururile unui sat topit de o căldură toridă, anihilantă și alienantă, substituind rațiunea. Și această situație în plin absurd, printr-un detaliu oarecum nesemnificativ, aparținând unui duh straniu al naturii, e o constantă a narațiunii lui Mircea Streinul.

Din proiectatul "poem epic" al Bucovinei - asupra căruia Mircea Streinul nu s-a exprimat niciodată explicit, dar la care, cu siguranță, s-a gândit, căci aproape toate romanele sale au această finalitate, de fragmente ale unui întreg - face parte și *Viața în pădure* (1939), romanul numit peiorativ de Călinescu o "robinsonadă infantilă". De fapt, el aparține unei trilogii - cu elemente până la un punct autobiografic - din care n-a fost scrisă partea mediană, cuprinzând experiența devastatoare a erosului, care ar fi trebuit să se numească *Era lumina lunii*. A scris însă prima parte, romanul copilăriei tulburate de credințe mitice și de mirajul tutelar al lunii, în *Viața în pădure*, și ultima, romanul morții, în *Soarele răsare noaptea*. Există, evident, o retorică a titlurilor și valoarea lor simbolică e concepută aici în trepte ale unei biografii - aceea a lui Stan Nimeni - care situează ființa umană și impulsurile-i existențiale într-un context cosmic. Căci *Viața în pădure* conține trei părți din care două au titluri cu reverberații vizual-expresioniste, *Oamenii care voiau să fure luna* și *Lumina cea mare*. Ori, în momentul în care experiența este asumată de Stan Nimeni, personajul central, parțial un alter-ego al autorului, atunci regimul nocturn, paradisiac și mitic, care include și experiența iubirii, dar și a morții - când e vorba de un personaj secundar, în primul dintre romane - se pulverizează într-unul solar, diurn, istoric. *Lumina cea mare*, a morții pe care o trăiește Luca Urătu, devine *Soarele răsare noaptea*, căci Stan Nimeni este ancorat în istorie de evenimente care-i transcend ființa, cel de-al doilea război mondial. *Soarele răsare noaptea* exprimă faptul absurd care ia locul blândeii lumine nocturne integratoare, asumată fără intervenții exterioare și fără provocări ale istoriei.

Mircea Streinul nu este un romancier al țărânimii, chiar dacă își îndreaptă privirea cu predilecție spre satul bucovinean. Căci viziunea tragică, ordonatoare,

se construiește pe conflicte de altă factură decât cele specific țărănești, chiar dacă spațiul în care ele se desfășoară permite o asemenea afirmație. Printre intelectualii satului, printre argații vreunui țăran înstărit, printre copiii care rup barierele sociale, printre evreii din sate - dar rara de tot printre țărani, se situează centrul de interes al narațiunilor lui Mircea Streinul. Și chiar dacă se profilează o monografie a spațiului rural bucovinean, el culminează cu o dimensiune care nu mai privește materialitatea lui, o concretețe raționalizabilă. Există un duh al satului, o demonie a eroilor - chiar atunci când ei se mută în mediul citadin -, o atmosferă halucinantă care metamorfozează continuu peisaje și ființe, fără de care romanele lui Mircea Streinul ar fi rămas simple contururi înfățișând obiectiv date etnografice, specificul local. Acest duh, care traversează substanța epică, transformă posibila monografie a satului bucovinean într-una a sufletelor posedate, stăpânite de un demon interior, tulburate de spectrul misterios al lumii și de mirajul morții. Așa încât, nu romane, ci veritabile metafore narative sunt scrierile epice ale lui Mircea Streinul. Oricum, prozatorul ar putea include și romanele sale în categoria "goticului moldovenesc", iar această demonie, recurentă în scrierile sale, este, în propria-i intenție, un dat fundamental al spiritului locului, o particularitate a spațiului bucovinean. În conturarea unei demonii (caracteristice... Bucovinei?!) se găsește dimensiunea esențială a discutatei "monografii" a spațiului bucovinean.

O viziune poetică face din Cuciurul Mare, satul natal al prozatorului, un tărâm privilegiat, al experiențelor fundamentale, un spațiu arhetipal pe care se construiesc, la tensiunea marilor întrebări despre absolut, câteva destine de sorginte neoromantică și expresionistă. Deși evenimentul din roman se desfășoară între momente precis fixate din primul război mondial (e timpul lui *Ion Aluion*, extins până în momentul plecării rușilor), aproape nimic din problematica războiului nu transpare în roman. De altfel, satul parcă trăiește într-o lume paralelă celei concret istorice.

Chiar dacă tema sugerată de titlu, a regresiei într-un spațiu primordial, neutrăvit de prezența omului, apare numai în unul din capitole, *Lupul și lupoaica*, unitatea romanului e dată de o anumită tensiune, de o continuă progresie, fiecare capitol, cu o problematică aparte, pulsând în jurul unui simbol care-și transmite mai departe semnificațiile. Tema universului mitic al copilăriei din *Oameni care voiau să fure luna* se dezvoltă în tema regresiei în primordialitate, cu consecința inițierii eroului, din *Luca și lupoaica*, pentru a culmina în motivul chistic, al sacrificiului lipsit de motivație imediată, din *Lumina cea mare*.

Misterul selenar, farmecul tulburător al sângelui clipocind sub lumina difuză a lunii, farmecul lunii înseși devenite aproximare a morții stârnesc întrebările celor doi copii, Luca Urātu și Stan Nimeni, care intuiesc o ciudată consubstanțialitate a ființei cu cosmosul. Privind cerul, ei cred că nu vor mai muri niciodată, iar luna are pentru ei puteri miraculoase, vindecând de moarte. Deși cam livrești, imaginile nopții fac parte dintr-o mitologie care tinde să depășească un simplu defect de receptare. O cosmogonie personală are în centru obsesia neconștientizată a

sfințeniei pe care le-ar conferi-o stăpânirea lunii: "Vom pleca în lume. De mâncare nu trebuie să ne-ngrijim, căci vom fi priviți ca niște sfinți. (...) Dumnezeu va face altă lună pe cer, iar noi vom scoate din cutie pe-a noastră și o vom privi întreaga noapte".

Îmbătați de obsesia morții și de misterul sângelui, cei doi copii pleacă să o rupă de pe cer, dar descoperă, în spatele credinței că ea ar putea fi decupată de pe un deal, precaritatea iluziei lor. Fuga lui Luca Urātu în pădure, în cea de-a doua parte, care-i dădea motive lui Călinescu să numească romanul "o infantilă robinsonadă" (deși definirea rămâne cu totul arbitrară și incompletă), are drept cauză nu civilizația, nu agresivitatea contextului social, ci chiar condiția umană, situată în afara pulsului cosmic. În pădure, miturile continuă să existe cu adevărat, între regnuri curge o substanță identică. Un dialog cu ierburile, într-o noapte amețitoare, nu e un simplu artificiu poetic, oricum inadecvat construcției epice. Dar el e posibil, pentru că, "în noaptea aceea băiatul se simțea lucru, Pământ. Toți nervii lui receptau aburul unui duh care trecea, ca de la început, peste ape și lut". Întors printre oameni, după o iarnă petrecută în preajma unei lupoaice, Luca Urātu descoperă taina dragostei, dar fata, idolatrizată și de Stan Nimeni, râzându-și de inocența lor, își dăruie nuri unui flăcău. Jărecare. Într-un fel de joc cu moartea, un fel de ritual păgân, fără motiv în realitatea imediată, Luca Urātu devine, prin sinuciderea din final, o figură apocaliptică și mântuitoare, care - inițiat fiind - salvează miturile de la dispariție, demonstrându-le consistența. Deja anterior, întors printre oameni, el nu mai caută să fure luna, ci "lumina cea mare" a morții, continuând să trăiască într-o poveste și, mai ales, convingându-i și pe ceilalți să intre în ea. Stan Nimeni vede și el "domnul cu haine cenușii", apariție fantomatică și bizară, toți simt strigoii din jurul lor, văduva Maria le confirmă, apărând în timpul morții eroului, că ea cheamă norii și duce morții în spinare, că locuiește în pământ și vede deasupra capetelor oamenilor semne neînțelese.

În destinul lui Luca Urātu, Mircea Streinul pune, cam artificial și tezig, și ceva din condiția chistică. După plecarea eroului în pădure, cei rămași îi repetă cuvintele și îi povestesc cu religiozitate faptele. După inițierea sa, el disprețuiește ceea ce înseamnă precauție, pragmatism, orgoliu, căutând umilința și durerea, vorbind nu o dată înilde asemănătoare celor din evanghelii: "Oare n-am fost frate cu lupii pădurii? Îl domoli amar Luca. Atunci, de ce n-aș fi cu semenii mei. Doamne, ați trăit lângă mine și nu mă înțelegeți", spune Luca Urātu prietenilor săi, uimiți, atunci când acesta se împacă, inexplicabil, cu Iuridovi, dușmanul de moarte. Sau: "Doamne, sufletul meu va rămâne sterp ca o stâncă. Fraților, v-am dat totul. Nu mai cer nimic. În inima mea au fost stejari, izvoare și ierburi. Mi le-au smuls pe toate și vi le-am dăruit. Ciobanul a rămas fără oi". Firește, sub aceste expresii de sorginte biblică și sub figura harismatică a "gheneralului" Luca, zis Țic-Țic, se poate ascunde un model existențial cultivat de legionari. Dar, faptul acesta, în sine, e lipsit de semnificație. Important mi se pare că toată țesătura ideologică și complexul de semnificații sunt formulate explicit, fără susținere într-o tramă

plauzibilă sau, măcar, verosimilă. Toată construcția pare de un estetism cam facil și cam demonstrativ. De aceea, asemănarea cu *Căderea pierdută*, romanul lui Alain Fournier, este - tipologic vorbind - numai parțial justificată. Este clar că și "definiția" lui Călinescu în sintagma "robinsonadă infantilă" nu acoperă, decât prea puțin, textul și substanța epică a romanului.

Romanul, dacă n-ar abuza de superficiale antiteze, dacă nu ar fi cam eclectic la nivelul semnificațiilor, dacă nu și-ar prezenta, uneori cam tezig, conținutul, dacă ar fi ceva mai verosimil, în interiorul logicii lui, și nu neapărat prin raportare la realitate, dacă nu ar părea postsămănătorist, ar fi putut să reziste timpului. Dar, toate acestea, vicii ale întregii proze a lui Mircea Streinul, te obligă să crezi că romanul este mai degrabă un poem despre dragoste, moarte, ființă și absolut, că întâmplările sunt mai degrabă niște metafore.

Personajul mai mult martor din *Viața în pădure*, Stan Nimeni, devine eroul central în *Soarele răsare noaptea* (1943). Cu acest roman se poate argumenta poate cel mai ușor că Mircea Streinul prezintă în epica sa lumi aparținând aceluiași context, dar lumi, totuși, paralele: ele se intersectează, dar trăiesc într-o bizară independență. Evenimentele din acest roman se desfășoară cu predilecție în Cuciurul Mare, dar și în București, imediat după ce românii au cucerit Bucovina, în 1941. Într-un roman anterior, decupând nu doar secvențe vizuale, ci și articole de ziar care mărturiseau despre nenorocirea celor câteva luni de ocupație. În romanul *Soarele răsare noaptea*, nimic nu mai apare din tonul acestor tulburări nelegiuite, aproape nimic din criza ființei de acolo, deși există o continuitate firească, chiar epic vorbind, între cele două scrieri.

Plecat voluntar pe frontul antisovietic, ajuns ofițer, rănit în urma unei întâmplări stupide, Stan se întoarce în satul natal, nemulțumit de forfota capitalei, încercând să reconstituie, prin firea sa idealizant-romanțioasă, vârsta candidă și mitică a copilăriei. Nu numai orașul și războiul, dar chiar scrisul - căci Stan e romancier - e resimțit ca un fapt care-"l falsificase până la absurd". De aceea, participarea la misterul germinativ al materiei, fapta însăși constituie singura dimensiune originară a omului. "Vreau să devin omul care plantează nuci și vișini în țărâna proaspătă a satului său, - spune Stan Nimeni - și nu să rămân sămănătorul sterp de stele, care-am fost până acum!" Mediul de altădată nu mai poate fi, însă, reconstituit și Stan se va întoarce la București, dezamăgit și că soția prietenului său mort, părintele Cremene, refuză să-l accepte ca iubit. Însăpăimântat de singurătate, bolnav de alcool și de droguri, aproape nebun, revine la Cuciurul Mare doar spre a muri. Ordonanța care îl salvase pe front, îl împușcă acum - adeverindu-se astfel și prezicerea unui astrolog -, într-o scenă dostoevskiană. Oricum, apariția lui, pe țarină, ca o fantomă, este interpretată de fosta ordonanță, achitat pentru... crima lui, ca un semn bun. Moartea e, ca într-un rit al fertilității, absolut necesară unui imn închinat vieții. Astfel, romanul conține mai multe secvențe care diluează această evoluție a personajului și o lume hibridă, versatilă, ale cărei arme sunt șantajul, compromiterea și banii, față de care intențiile

umanitariste ale lui Stan și ale părintelui par ridicole. De altfel, ele chiar provoacă o suită de evenimente cu sfârșit dramatic. În roman, unele personaje se sinucid, altele mor în urma unor întâmplări stupide, un blestem se abate asupra satului și toată această situație pare neconvingătoare, nu din punctul de vedere al implicațiilor morale, nici din acela al verosimilității, ci din perspectiva coerenței semnificațiilor. Căci, ca în *Drama casei Timoteu*, drama lui Stan Nimeni este posibila consecință a unei vinovății anterioare a neamului, dar situația expusă și nu interiorizată - nu are deloc accente tragice. Citim, în final: "Am aflat zilele acestea că un străbunic al lui Stan jurase de trei ori, cu mâna pe sfânta cruce, că nu va mai pune niciodată strop din băutura diavolului în gură. De trei ori a căzut de la jurământ. Uneori trebuie să plătim noi păcatele înaintașilor noștri". Lipsei de unitate în planul semnificațiilor i se adaugă o compoziție neunitară și distorsionată, personaje neviabile, conflicte și evenimente rămase într-un stadiu inform. baladesc și neverosimil, iar curiozitatea cititorului și suspansul nu sunt prin nimic întreținute. Mai mult, antiteze facile, uneori cu intenție didactic-moralizatoare, paseismul și idealizarea trecutului sunt reminiscențe sămănătoriste, nepercepute ca atare de un spirit melancolic, introvertit și cam fantezist. Un abur greu face ca totul să se desfășoare ca într-un basm. Eroii sunt niște haiduci moderni, generoși și inocenți. sensibili și blânzi, vizionari și utopici, ireali, iar conflictele fără consistență și fără să aibă motivația unor psihologii în mișcare par rezolvate din exterior. Așa încât. subiectul e interesant doar în măsura în care dezvăluie care este substanța epică în care se îmbracă obsesiile lui Mircea Streinul. Dar nu nivelul ideatic dă valoare unui text epic, iar, în afara acestui lucru, în roman nu rezistă aproape nimic. De altfel, naratorul însuși mărturisește despre noile romane ale lui Stan Nimeni, scrise după eșecul din Cuciurul Mare: "În roman trecea - în detrimentul compoziției - peste amănuntele atât de necesare la crearea unei atmosfere și nu se oprea decât la esențialele dragoste, moarte și Dumnezeu, uitând că aceste noțiuni, luate în sine, aparțin numai poeziei". Ce altă caracterizare mai bună, aproape pentru întreaga proză a lui Mircea Streinul, decât aceste cuvinte?

Am simțit nevoia să prezentăm acest roman în imediata succesiune a *Vieții în pădure* pentru că ambele aparțin unui posibil ciclu. Dar, imediat după *Viața în pădure*, Mircea Streinul a publicat o nuvelă, *Guzli* sau *Tsu-Tsui* (1940), cu subtitlul "Romanul unui băiat de stradă". Poate că este singurul text autonom în care problematica este exclusiv citadină, iar lumea pe care o "investighează" autorul e cea a cerșetorilor, declassaților, foștilor pușcăriași, a hoților și bandiților, a vânzătorilor ambulanți de ziare ori a femeilor căzute. Mircea Streinul scrie aici pagini memorabile despre un Cernăuți îngrozit de crimele lui Ivan Streașin, cu parcurile lui înspăimântătoare, cu Dominicul sinucigașilor ori cu Prutul învolburat, în care lunecă frecvent oameni fără identitate. Un spațiu morbid - tocmai pentru că este tulburător, farmecă, ia mințile și îmbată - pe care Mircea Streinul îl situează într-o perspectivă expresionistă: "Numai Cernăuții rămân aceiași: un oraș imens, cu albastre ceruri de oțel sau cețuri nesfârșite" - spune el într-o notă care

dezvăluie, în final, deznodământul eroilor. Și continuă: "Ochelarii lui Hoffman îmi arată o dulce după amiază de toamnă (...)". Pe câteva pagini sunt evocate biserica iezuită, Grădina Publică, Dominicul, gara și cimitirul evreiesc, strada evreiască, punctele importante ale unui traseu devenit cotidian. Un descriptiv cu vocația peisajelor halucinante, a furtunilor de sfârșit de lume, terifiante, chiar a căldurilor toride, a dovedit Mircea Streinul că este și în alte romane. Nu trebuie să mai precizăm că în acest text - cu bune pagini de reportaj și cu o intrigă polițistă destul de bine întreținută - spectrul morții apasă asupra eroilor - copii și de această dată, "băieți de stradă" fermecați de lumea celuloidului și de cărțile lui Edgar Wallace. Chinciuc, un ingenuu, e ucis de polițiști, Dobreidenie omorât într-o încăierare cu spionii lui Ivan Streașnic, iar, în final, după ce dezvăluisese ascunzișul banditului, chiar Guzli cade cu gâtul străpuns de cuțitul unuia din bandiții scăpați.

Deși textul acesta nu are prea multe puncte de contact cu cel din 1938 numit *Aventura domnișoarei Zenobia Magheru*, Mircea Streinul îl va publica în 1942, dintr-o inexplicabilă grabă de a se impune, într-un volum special, alături de nuvela amintită, sub titlul, doar el concludent, *Oameni de noapte*.

Revenind la volumul din 1940, acesta conține, așa cum se întâmpla și cu romanul *Ion Aluion*, încă un text, o scurtă povestire, *Era și primăvara de vină* a cărui prezență aici e inexplicabilă. Să fi vrut, oare Mircea Streinul să spună că dincolo de condiția socială a eroilor, există un destin egalizator? Căci dacă Guzli, "băiat de stradă", e ucis, Luciliu, un licean jignit și umilit în sensibilitatea-i fragilă, venit din medii mai înalte, se sinucide. Crăița Grigorencu, personaj episodic din *Aventura domnișoarei Zenobia Magheru*, devenită superficială și răutăcioasă (într-unul din romanele ulterioare va fi prostituată), agresează sensibilitatea surescitată a tânărului. Este clar că Mircea Streinul se face apărătorul intransigent și absurd, dintr-un sectarism biologic care ar putea fi psihanalizat, al masculinității candidă puse în fața femeii frivole. Adelheid Redniczek îl adăpostește pe Guzli, ca o altă Zenobia Magheru, pentru a profita sexual de el. Dintre prostituate, doar Roza, fata din visurile lui Ion Aluion și ea supusă unui tir de vehemente acuzații într-alt roman, este aici privită în lumini mai blânde, ea povestindu-i lui Guzli drama unei femei care e obligată să se prostitueze. Misoginul Mircea Streinul e convins că victoria bărbatului stă în suicid. Oricum, un text mult prea artificial și prea simplist. Doar titlul aduce o notă aparte, venind parcă în întâmpinarea existențialismului francez.

Lupul în Țara Huțurilor (1941) este o revenire la tema regresiei în spațiul original, al conviețuirii regnurilor, spațiu primitiv și sălbatec situat dincolo de orice convenție socială, ca și dincolo de orice bucolism. "Departă de civilizație și de legi", huțurii sunt oameni aspri și neîndurați, cu obiceiuri "barbare ca sălbăticia naturii", care nu se tem decât de Dumnezeu și de duhurile pădurilor. Natura lor exotică, fixată între eresuri, ritualuri și gesturi înspăimântătoare, e realizată în reușite pagini de reportaj, atente fie la spațiul de coșmar - căci orice element al naturii se antropomorfizează sau este un totem, are voce și caută sânge -, fie la oameni care "n-au uitat graiul fiarelor" și pentru care "zeii pământului nu sunt plăsmuiri de

legendă".

O anumită inconsecvență în conceperea semnificației se observă, însă, și acum, căci Voncic, personajul principal, nu găsește în Țara Huțulilor, în acest spațiu al riturilor și al primitivității, echilibrul necesar, e obligat să coboare printre oameni și se va refugia, în cele din urmă, în spațiul original al pădurii. Ori poate că - ceea ce e posibil -, dacă și Țara Huțulilor e neprielnică, atunci doar izolarea totală, în primitivismul cel mai propriu, oferă șansa salvării. Dar o asemenea interpretare intră în conflict cu subiectul propriu-zis și cu evoluția personajului, căci inițial, când trăia în pădure, adăpostit într-o peșteră, el descoperă Țara Huțulilor cu o nemărturisită teamă, care ascunde admirație. Fermecat și de o fabuloasă față a muntelui, coboară printre huțuli, dar, brusc, misoginismul lui Mircea Streinul intră în acțiune: femeia își dorește intrarea în lumea mondenă și Voncic, pentru a-i satisface capriciile, se face plutaș, apoi contrabandist, un fel de picaro. dezamăgit însă nu numai în dragoste, ci și de "normele" citadinismului, de nevoia, odată aflat printre oameni, de a ucide. Așa încât, întoarcerea în pădure este singura-i mântuire și, cam teatral, e întâmpinat, cu vorbe omenești, de lupul crescut de Luca Urātu. într-un alt roman.

Să mai amintim câteva scene, în care tiparul sămănătorist și influența destoievskiană stau în această nuvelă alături: în Cernăuți, ibovnica ajutorului său. mort într-un accident, îl îmbată și îi fură banii, Ianco, soția, îi ucide, din gelozie. calul, cu bestialitate. Iar altădată, Voncic veghează ultimele clipe ale unui grănicer: pe care îl rănise, riscând să fie descoperit, poate și pentru că grănicerul îl salvase altădată, aparent fără motiv, în urma altor schimburi de focuri. Sau, oricum, dintr-un motiv misterios: "Poate fiindcă ninge, poate fiindcă te-am văzut îngenunchind în zăpadă...", spune el.

Spre deosebire de *Lupul în Țara Huțulilor*, *Drama casei Timoteu*, apărută în același an, 1941, este o construcție de mari dimensiuni, unul din romanele cele mai importante ale perioadei respective, se spune, apreciat sau admirat chiar de Miron R. Paraschivescu, Virgil Carianopol, I. Negoțescu, Pompiliu Constantinescu sau Perpessicius. Mai nou, Nae Antonescu, în articolul amintit din *Solstițiu*, susține că acesta e principalul roman al lui Mircea Streinul. Chiar dacă nu poate fi așa, măcar din cauza unei compoziții lăsate aproape cu totul la voia întâmplării, acest roman pune în evidență mai clar și cu nuanțe interesante problematica prozei lui Mircea Streinul.

O saga fiind, romanul urmărește destinul a trei generații care stau sub semnul eredității blestemată al unui paricid, dar, mai ales, fapt neobservat până acum, al unui incest. Inochentie Timoteiu își ucide tatăl și este condamnat la moarte cu puțin timp înainte ca vara sa, purtând același nume de familie, să-l nască pe Maței, cel care va fi personajul principal al romanului. În intriga aceasta, cu aspectele ei oedipiene, stă, de fapt, substanța unui întreg roman, pe care Mircea Streinul, însă, nu-l scrie, ea devenind doar premisa misterioasă, bizară - niciodată clarificată - a romanului celor trei generații de posedați, de căutători, fără

voie ai mântuirii neamului. Inochentie acceptă cu greu să spună pentru ce și-a ucis tatăl, dar răspunsul său este de fapt acela al unui oracol, căci gura sa transmite parcă un mesaj străin, înțeles, formulat ambiguu, într-un fel de transă: "I-am ucis, fiindcă am luptat cu diavolul", și, mai târziu: "Da, iată, v-am spus taina. Și, de-aici, începe o altă taină, pe care n-o pot spune, fiindcă n-o știu. Fiindcă nimeni nu poate s-o știe. Nimeni... Numai Dumnezeu!" Așadar, un răspuns obscur, criptic, în spatele căruia nu se află dezvăluirea unei cauze concrete, ci o taină care poate fi reiterarea mitului antic, dar care poate - tot atât de bine - să se ofere, generoasă, interpretărilor psihanalitice, ori care are în vedere absurdul și logica creației aflate sub amprenta divinității.

Maftei începe ca argat, dar prin adulter, prin moartea provocată hangului, prin uciderea lui Trifon, fratele logodnicei sale, ajunge în scurt timp și stăpânul unei mari averi, și soțul Varvarei, fosta soție a stăpânului. Conflictul nu are însă, cum s-ar putea crede, inflexiuni rebreniene căci Maftei are doar patima pământului, nu și pe a iubirii, pe care, înșelându-se, o crede străină neamului său. Anton, copilul lor, devine om de acțiune, o putere financiară a Cernăuților, în timp ce Paul, fiul altor doi argați - Vasile Combra și Veronia -, a căror prezență e motivată de nevoia unui contramodel, ori poate pentru a se sugera hazardul cu care acționează, totuși, destinul, devine profesor universitar. Rolul celei de-a doua generații este doar de transmițător al păcatului. Maftei mărturisește permanent că abia în nepot vede el adevărata împlinire a neamului: "Tatăl tău, zice el, e doar o simplă întâmplare în familia noastră. Rolul lui a fost să-ți dea viață. El nu poartă semnul Timoteilor pe frunte". Dar în timp ce bunicii, Maftei și Veronia, supraviețuiesc tuturor evenimentelor, căliți parcă de timp și Filip și Bob, nepotul Veronei, sfârșesc dramatic. În urma unei crize pasionale adolescente, bob se sinucide, iar Filip, ajuns doctor în arheologie, cu perspectiva unei cariere științifice deosebite și a unei căsătorii care să-i asigure intrarea în aristocrația de sânge a locului, se îndrăgostește de logodnica potcovarului Gheorghe Iuridovi, Lalea, pe care nu o va putea convinge să-i cedeze nici chiar atunci când, înșelată, în noaptea nunții, în așteptările ei sexuale, aceasta se va prostitua cu voluptate. Ca alte personaje feminine, Lalea e un animal flămând, însetat după dragoste, cu ochii în căutare de trupuri tinere și virile, în fața căreia bărbății se prosternează, se umilesc, se roagă în genunchi și plâng, atunci când nu-și sfășie sufletul și nu se sinucid. Vulgara inaccesibilă, care nu poate fi nici măcar violentă, vine din romanele dostoevskiene. Ca și alte scene: dușmani îmbrățișându-se în lacrimi și ucigându-se, figuri aspre și barbare cu ochi blânzi, cu suflet moale, rivali în dragoste confesându-se și copătimindu-se, în fine, bărbăți bolnavi de narcisism, contemplându-și posibila moarte, posibila dragoste. În ce-o privește pe Lalea, din cauza unor supralicitări de asemenea factură, ea însăși - feminitatea care inhibă, înspăimântă, umilește și se prostituează - pare demonizată și măcinată (din ce motive?) de un destin negru. "Mi-ești drag, Gheorghe - spune ea -, însă la noapte voi ieși iarăși în oraș și iarăși m-oi tăvăli în glod. Nu pot altfel... Tu înțelegi ceva din lucrul acesta. Filip Timoteu

și-ar da viața pentru mine, iar eu fug de el... Tu suferi și îți tai în fiecare zi o rană tot mai adâncă în inimă... La ce m-am născut? La ce?", iar lui Maței îi va mărturisi: "Pe Gheorghe îl iubesc, cu toate că-s o ticăloasă și mă târâi cu alții. Poate că-i un blestem purtarea mea, un blestem pentru mine și pentru alții".

Chiar dacă orașul, cu tot ce presupune el, tehnicism, alienare etc., suportă în romanele lui Mircea Streinul un adevărat rechizitoriu, femeia este aceea care provoacă moartea și nu neapărat ca semn al destinului. De altfel, ne-am putea întreba care este păcatul inițial al lui Inochent, al neamului său, ca să atragă după sine incestul? De asemenea, care este vina lui Bob? Nu cumva femeia este, în viziunea streiniană, elementul dezintegrator esențial care, ca și orașul și civilizația, interzic nu numai regresivitatea în spații primordiale, dar, mai ales, identificarea cu arhetipul original al androginului, al asexualității?! Căci bărbății, în dragoste, caută mereu această condiție. Înainte de căsătorie, Iuridovi spune: "Vom fi amândoi un singur trup și numai moartea ne va despărți", iar Filip, atunci când stă o noapte întreagă lângă Lalea, mărturisește: "Am stat toată noaptea alături, măi Andrii. A fost ca un fel de moarte". Poate nu e lipsit de importanță să amintim că, întors în țarina care aparține, Filip privește o scenă de dragoste care afirmă vitalitatea și puterea demiurgică a erosului, de care el nu mai este în stare: "Necunoscutul cercetă zărilor. Undeva, pe-un hat, ochii ageri descoperiră o fată. Imediat, străinul se repezi ca un hultan într-acolo. Fata se-nălță speriată, însă stăpânul îi vorbi ceva și Filip putu să vadă cum ea se lasă cu totul în voia brațelor arămii, care dădeau într-un fel de aur ciudat. Amândoi se răsturnară-n holdă. Valurile de grâu îi acoperiră ca valurile unei mări. O pace fără margini se lăsă peste toate. Marele Pan! - spuse tare Filip. Marele Pan și Gee! Acum începe o nouă lume. Măreț Pan! Însămânțând cu stele pe Gee!". Acolo, deci, dragostea e încă un gest ritualic de renaștere a universului, iar scena, visată sau reală, poartă semnele unui eveniment cosmic și mitic, la care poate fi raportată Lalea. Nu citadinismul, cum s-ar crede, face imposibilă o asemenea reiterare a genezei, nici blestemul sau "subțierea" sângelui, cum lasă să se creadă acest roman, ci o lunecare spre mortificare a bărbatilor. Bărbații îmbrățișați, savurându-și durerea comună, plângând și sinucigându-se reprezintă o compensație a androginului inaccesibil, sugerând, niciodată conștientizată de eroi, ideea homosexualității.

Poate că în felul acesta se descifrează - cum ne-o spune chiar sugestia inocenței din numele eroului - și ceva din păcatul lui Inochentie. De o blândețe efeminată, devitalizat, el și-a ucis tatăl, chiar dacă prin vene pare să-i curgă lacrimi, nu sânge. Nu cumva paricidul era gestul de autonegare prin care își pedepsea incestul provocat de aspirația spre sine însuși, spre armonia androgină? Oricum, bărbății sunt ființe emasculate, care își contemplă cu voluptate suferința. De aceea, credem că interpretarea adecvată a acestui roman, în special, și romanelor lui Mircea Streinul nu trebuie să fie una estetică, privind reminiscentele expresioniste, sămănătoriste, simboliste sau realismul scrisului său, nici una metafizică, urmărind materializarea destinului, a morții, a nevăzutului, ci una psihanalitică.

I s-au reproșat, totuși, romanului reminiscențe dostoevskiene și stilul, care a părut multora manierist, diluat, prea subiectivizat. *Drama casei Timoteu* începe cu o construcție mai riguroasă a frazelor și cu o viziune mai obiectivă. Nae Antonescu vorbește, pe bună dreptate, de o rigoare epică, de o atmosferă fatalistă, de o propensiune înspre semnificații tragice caracteristice începutului. Treptat, însă, perioade mari de timp sunt rezumate, acțiunea e răsfirată, evenimentele sunt minate de o slabă contextualizare, personajele par niște păpuși purtate de un duh străin. Dialogurile - cu copacii, ierburile, flăcările focului chiar - nu mai sunt motivate de situarea într-un vis halucinatoriu care substituie mitul, ca în *Viața în pădure* sau *Lupul în Țara Huțurilor*. mai că treptata apariție a unor asemenea scene definește exact prezența alienării și a destinului. "Când cineva e aproape de moarte, atunci poate umbla pe unde vrea cu sufletul" - spune Gheorghe Iuridovi, și sufletul eroilor masculini călătorește în spațiile primordiale, recuperând o dimensiune pierdută prin intrarea în pârgurile propriului destin, rămânând mereu incompatibil cu trupul viu, sănătos al femeii.

O ambiguitate necontrolată, confuză, dezamăgește însă. Părăsirea mediului arhaic, agresivitatea unei civilizații dezindividualizante, păcatul unui înaintaș, femeia care, ontologic, nu poate participa la săvârșirea androginului, o influență livrescă a vinii tragice sau o aberantă hipertrofiere a trăsăturilor unei familii, o rupere a unui echilibru natural, ce anume din toate acestea provoacă drama casei Timoteu și, mai ales, a casei Combra? Confuziile la nivelul coerenței și unității semnificației, chiar dacă par parțial motivate de existența unui duh al locului care distruge orice continuitate, dau nedorita senzație a unei creații insuficient cizelate, structurate, gândite. Finalul romanului propune, mai mult, o nouă lectură, simbolică. Orbit la moartea nepotului, Maței își contemplă cu detașare propria existență: "Doamne, prin câte am trecut! Frumos e la capătul vieții, femeie", iar cuvintele sunt adresate celeilalte supraviețuitoare, Veronia, care, fără nici o logică, tot admirativ, adaugă: "Filip și Bob au pus capăt unor neamuri crunte". Dacă moartea urmașilor stârnește accente admirative, ne situăm, oarecum, în plin nonsens. De altfel, în ultimele rânduri ale romanului, bătrânul se întoarce în Camena, la pământurile din tinerețe, și brusc își recapătă vederea, ca și cum, odată păcatul ispășit, viața ar putea-o lua de la capăt. "Cu o imagine de circumstanță - spune Perpessicius -, e ca și cum la capătul atâtor suferințe și în decorul idilic de la Colonos, Oedip și-ar fi recăpătat vederea".

Dar, dacă romanul se sfârșește - aparent - aici, în ambele ediții - fapt care arată că nu e vorba de o întâmplare - Mircea Streinu adaugă trei texte, bibliografia operelor lui... Filip Timoteu și două povestiri, *Era și primăvara de vină*, o reeditare, de fapt, și *Noaptea lui Dumitru Dunic sau întâmplarea cu Gheorghe Iuridovi*. Incluse, deci, romanului, aceste fragmente contextualizează și explică, poate prea pueril, așa cum în alte romane o făcea autorul însuși în notele de la sfârșitul operei, situația unor personaje din roman, de altfel secundare, chiar lipsite cu totul de importanță.

Celălalt roman de mari dimensiuni, *Prăvălia diavolului* (1942), apreciat exagerat de Virgil Ierunca, nu rezistă decât, poate, prin câteva pagini surprinzând, la atât de puțin timp după desfășurarea evenimentelor, teroarea ocupației sovietice din septembrie 1940 până în iunie 1941. Proiectat în trei tomuri, nu apar - decât două, primul nefiind decât, cu foarte mici modificări, reluarea romanului *Viața în pădure*, ca "explicație" la noul roman. Cel de-al treilea, numit apologetic *Eroul soarelui*, probabil nescris, ar fi trebuit să fie "romanul războiului împotriva comuniștilor", avându-l în centru pe Petruș. Dincolo de toate acestea, compoziția operei în sine trebuie discutată.

Romanul e alcătuit dintr-un prolog și opt părți, fiecare cu mai multe capitole, foarte diferite între ele ca dimensiune. Dacă în primele părți aceste capitole aveau mărimi aproximativ identice și titluri incitante, de parcă ar fi aparținut unui roman foileton - romancierul pare să aibă aici vocația ludicului -, în ultimele părți, capitole de o pagină alternează cu altele de câteva zeci. Mai mult decât atât, cele opt părți par să formeze, din punctul de vedere al conținutului, două romane diferite. Primul, dintre ele are drept suport existența celor "patru mușchetari", viețuitori - într-un fel - de falanster utopic la cârciuma "Berbecul vesel", care hotărăsc să se despartă doi ani, să investească banii primiți din vânzarea moșiei unuia dintre ei, pentru ca, la reîntâlnire, cel care n-a reușit în încercările lui financiar economice să se sinucidă. Cel de-al doilea este romanul cedării Bucovinei și al celor nouă luni de asuprire sovietică, prezența celor patru eroi nefiind aici, cu excepția începutului, nici măcar episodică. Dacă mai ținem cont că primul roman conține câteva fragmente veritabile bucle epice care pot fi citite separat, uneori chiar fuseseră publicate ca opere de sine stătătoare, fără nici un fel de legătură cu epica romanului, în afara aceleia, insuficiente, privind atmosfera posedată de demonul predestinării și de prezența morții, dacă spunem și că cel de-al doilea roman conține poezii întregi ale iconarilor, articole din ziarul *Bucovina* privind destinul bucovinenilor care au vrut, în 1940, să treacă granița, pasaje din *Istoria literaturii române din Bucovina* de C. Loghin, făcând parte, însă, dintr-un fragment care prezenta un vis al eroului, dacă mai amintim că se revine, în final, la biografia lui Stan Nimeni și că un capitol prezintă două discursuri ale generalului Ion Antonescu din 22 iunie 1941, înțelegem că *Prăvălia diavolului* e o construcție hibridă, lipsită de o idee coagulantă, o revărsare aproape necontrolată de evenimente reale și imaginare. Nu știi exact dacă autorul face o cronică a intrării rușilor în Cernăuți și a stăpânirii lor destrăbălate, dacă urmărește ideea predestinării - "semnul negru" care unește evenimente diferite, necontrolate de un unic fir epic, dacă e preocupat de motivele dezabuzării și scepticismului care fac din eroi personaje "dostoievskiene" (și punem cuvântul între ghilimele pentru că dostoievskianismul e atât de schematic și de vizibil!), ori dacă e interesat de criza provocată de o istorie care alterează până și reiterarea miturilor. Căci una dintre interpretările romanului poate susține că cei patru eroi, fețe ale unuia singur, după ce au experimentat și boemia și umilința, și bogăția, singurătatea ori crima, optează în momentul reîntâlnirii, după doi ani, nu

pentru sinucidere, ci pentru reîntoarcerea în mediul dezintoxicat, original, satul, și pentru sensul demiurgic al faptei, așa cum îi apărea lui Faust în ultima parte a dramei lui Goethe. Cei patru hotărăsc să se retragă într-un sat și să devină "modele vii ca Popa Tanda", niște iluminiști care propagă cultura. Proiectul lor, mutarea falansterului din cârciuma "Berbecul vesel", un fel de academie liberă a ideilor înalte, dar sterile, în satul în care locul ideii, disprețuite, îl ia fapta, se prăbușește din cauza războiului și din cauza cedării Bucovinei.

Eclectic, așadar, și la nivelul conținutului, acest roman dezvăluie o criză a autorului care altădată, în *Ion Aluiion* ori în *Viața pădure*, încerca, totuși, exerciții de virtuozitate pe o singură temă și pe un subiect coerent. Acum construcția e lască, autorul e incapabil să strunească mai multe fire narative și o tensiune epică, iar fabulația și digresiunea semnificativă înțețosează orice intenție de construcție piramidală.

Revenirea romancierului la terenul mai sigur al concreteței epice oferite de istorie este, în cea mai mare parte, un eșec. Și nu doar pentru că romanul prezenta evenimente imediate. În ciclul *Don Juan de Hutten*, Mircea Streinul vrea să evoce viața lui Juan de Hutten, descendent al unui patriot român din Bucovina, luptător pentru drepturile naționale în parlamentul vienez. În 1944 apărea doar prima parte, romanul *Băieții de fată*, "o introducere", cum spune autorul, în care a încercat să redea "climatul moral și decorativ al nordului românesc". Autorul însuși își dădea seama de "arbitrarul și artificialitatea" acestei încercări epice în care fabulosul și realul se contopesc, iar adevărul istoric îmbracă straiile frumos ornate ale ficțiunii. Acțiunea romanului începe la 1775 odată cu răpirea Bucovinei, prezentând drama croitorului lăncu Șarpe, ale cărui fiice sunt seduse de doi aventurieri, Igor de Hutten și Iliuță Petrașcu. Fii lor, Onufrei și Anatol, urmează destine diferite, fiecare purtând, însă, amprenta eredității lor culpabile. În acest cadru convențional, din nou crime, sinucideri, lașități, un inexplicabil blestem, o natură umanizată, dar și Maria Tereza, bătrânul Hurmuzachi, ori Cernăuții din 1775. Chiar și peisajele terifiante, care-i stimulaseră, deseori, lui Mircea Streinul, imaginația, sunt tratate acum cu o ușoară detașare și ironie. Până și teluricul își pierde acum, la sfârșitul vieții autorului, din consistență.

Așadar, inexplicabile carențe de compoziție coexistă cu o tumultoasă nevoie de expresie și cu o autentică neliniște care îmbracă forma unor narațiuni ce pot fi numite ample metafore ale eului. Problematika prozelor lui Mircea Streinul mi se pare că e dominată de o criză a masculinității, o criză de identitate devenită obsesie, care se repercutează, proteiform, în oglinzi dispuse asimetric. De aici decurg, poate, și tonul halucinant, și apăsarea unui blestem aparținând locului, și coborârea în teluric. Desigur că tot aici își pot găsi cauzele obsesia refugiului în vârsta candidă a copilăriei (aproape toate personajele sunt copii sau adolescenți, rareori maturi... cu suflet de copil), credința într-un destin care strunește întâmplările unei biografii (Mircea Streinul e preocupat de conturarea etapelor unor biografii), coborârea în spațiile întunecoase ale pădurii și originilor sau înălțarea la

puritatea luminii selenare ori a miturilor. Poate că tot de aici se naște credința că orașul, civilizația, bogăția, chiar populația de rit mozaic și mai ales femeia alterează condiția originară a ființei, în căutarea căreia bărbatul se află, supunând-o unei continue dezbinări și alterități. De aceea, din cauza acestei tensiuni interioare prea puternice, nu putem crede că epica lui Mircea Streinul e o frescă a Bucovinei. Epopee, da, căci, în frânturi, în narațiuni paralele, trec personajele cu foarte multă ușurință, vrând parcă să dea cât mai acut senzația unui univers închis și real. Devenind însă ostentativă, intenția aceasta aduce, până la urmă, deservicii reale artei, cum se întâmplă și din cauza notelor autorului, a explicațiilor care preced sau încheie textul, ori din cauza reluării, în diferite volume, a unor opere autonome publicate anterior. Din disperare, autorul prezintă un univers frânt, niște fragmente dispartate, reluate și recontextualizate, unite, în cele din urmă, nu de referirile la un spațiu concret, la o istorie reală, ci chiar de această disperare. Rareori supusă unei condiții artistice, ea - disperarea - se încheagă, într-o operă epică, respectând firesc convențiile genului.

NOTE

1. Aurel Petrescu, *Mircea Streinul*, în "Viața românească", nr. 11-12, noiembrie-decembrie 1994, pp. 48-58.
2. Nae Antonescu, *Mircea Streinul*, în "Solstițiu" (Satu Mare), nr. 2, 18 ianuarie 1990.
3. Z. Ornea, *Mircea Streinul, romancier*, în "România Literară", nr. 28, 19-25 iulie 1995.
4. Perpessicius, *Poezii tineri bucovineni*, în "Opere", vol. 8, *Mențiuni critice*, București, Editura Minerva, 1978, pp. 155-157.
5. Ion Simuț, *Un scriitor din fondul secret al literaturii române: Mircea Streinul*, în vol. *Mircea Streinul, Ion Aluion*, Oradea, Editura Cogito, 1995, p. 17.

MIRCEA STREINUL - LE PROZATEUR

RÉSUMÉ

Ce travail - qui s'inscrit dans une préoccupation plus ample de réconsidération de la littérature et de la réception littéraire - présente l'oeuvre de prosateur de Mircea Streinul, l'animateur du mouvement littéraire "Iconar" de Cernăuți, de la période de l'entre deux guerres, en se proposant une analyse sans aucune intention dénigratrice, comme il y en a eu jusqu'en 1990, mais ni une apologétique. Bon nombre d'essais épiques d'un prosateur mort à peine à l'âge de 35 ans révèlent d'un esprit effervescent dont les écrits se revendiquent de l'expressionnisme, surtout par le refus des contraintes artistiques au profit de l'exubérance, de l'intensité extrême dont il a vécu.

PERSONALITĂȚI DIN BUCOVINA

GEORGE TOFAN - PROFESORUL

Gheorghe Glurcă

Fără nici o îndoială, George Tofan a intrat definitiv în categoria veritabililor oameni de școală care-și fac din slujirea ei idealul suprem al vieții, însăși rațiunea de a exista. Traectoria lui profesională este pe cât de scurtă pe atât de densă și bogată în realizări care l-au impus ca "spiritul conducător în noua generație bucovineană"¹. După absolvirea în 1904 a facultății de litere, istorie și geografie din Cernăuți, a fost repartizat ca profesor suplinitor la Liceul de Băieți din Suceava. actualul Liceu "Ștefan cel Mare", pe care-l terminase cu doar patru ani mai devreme. În 1906 se va transfera la Școala Normală din Cernăuți², unde va funcționa până la sfârșitul scurtei sale vieți, cu excepția anilor de război (1914-1918). Măcelul, care a cutremurat Europa din temelii aducând schimbări profunde în configurația hotarelor sale interioare, a marcat într-o măsură mai mare sau mai mică și viața oamenilor de pe bătrânul continent. În ce-l privește pe George Tofan. deoarece a refuzat, asemeni altor intelectuali din Bucovina, să se înroleze în armata imperială, a trebuit să se refugieze. Ca și ei a ales drumul României, încă neutră, unde la sfârșitul lunii noiembrie 1914 i se încredințează conducerea Gimnaziului de Băieți din Bazargic (Cadrilater) inaugurat imediat după sosirea sa în oraș. Unele aspecte privind acest episod al vieții sale sunt consemnate de el însuși: "A doua zi dimineața (după inaugurare - n.n.) m-am trezit într-o sală goală, fără bănci, fără tablă, fără cretă, cu o droaie de elevi români, bulgari, armeni, greci, ovrei spanioli, la care s-au adus mai târziu, spre completare, și turci și tătari, din care majoritatea străinilor de abia rupeau câteva boabe românești. Cu acest material a pornit gimnaziul din Bazargic, (pe) care l-am condus până la intrarea României în război"³. Veritabil apostol al neamului, el și-a folosit toată priceperea și abnegația pentru a răspândi cultura românească pe aceste meleaguri, trăind momente de mare satisfacție pentru orice succes obținut. Păcat numai că intrarea României în război a întrerupt brusc și prea repede această rodnică activitate de pionierat desfășurată de el.

În vara anului 1917 îl găsim pe George Tofan în Basarabia împreună cu un grup de alți profesori bucovineni (I.I. Nistor, Liviu Marian, Eugen Botezat, Dimitrie Moldovan, Filaret Doboș etc.). Au venit aici, ca și colegii lor din Transilvania și din Regat, ca să-și ofere cunoștințele și priceperea într-o luptă de importanță vitală

pentru românii basarabeni. În acea perioadă bătălia pentru deșteptarea conștiinței naționale căpătase în Basarabia accente dramatice, iar irosirea ocaziei favorizate de conjunctura istoriei ar fi echivalat cu condamnarea, poate definitivă, la pierderea identității etnice a acelor milioane de români robiți timp de peste un secol de imperiul țarist. Trebuia acționat neîntârziat. Și cum școala constituia unul dintre mijloacele cu un impact deosebit asupra populației, mai ales asupra tineretului, primul Congres al învățătorilor și profesorilor moldoveni ținut la Chișinău între 25 și 28 mai 1917 a hotărât: "Pentru ca învățătorii moldoveni să se poată pregăti cum trebuie spre a fi în stare a deschide de la toamnă școli moldovenești prin sate și târguri, trebuiesc înființate numaidecât cursuri moldovenești de cel puțin două luni de zile. Cursurile să se înceapă la 15 iunie"⁴. Nu era deloc o treabă ușoară, deoarece învățătorii, fiind formați în școli rusești, aveau ei înșiși foarte slabe cunoștințe de limbă maternă, ca să nu mai vorbim de cele de istorie. Pentru a schimba o mentalitate adânc înrădăcinată în conștiința acestor oameni, pentru a pune bazele școlii în limba română și a introduce alfabetul latin într-un asemenea context era nevoie de oameni nu numai bine pregătiți profesional, dar și predispuși a-și asuma niște riscuri. Riscurile decurgeau din faptul că puterea administrativă în teritoriu era în mare măsură încă în mâna rușilor care nu se împăcau cu dorința de libertate a moldovenilor. Și ei nu se dădeau înapoi de la nimic pentru a intimidă și a înăbuși tendința patrioților basarabeni de a scăpa de jugul țarist. Îi ajutau și soldații ruși plecați de pe front într-un haos total, dedați la cele mai oribile jafuri și crime. Pe data de 20 august 1917, Tofan însuși a fost martorul unei asemenea întâmplări, când, în timpul "vizitei" unei patrule de bolșevici la o vie din apropierea Chișinăului, au fost împușcați Andrei Hodoroșea și Simion Murafa, doi unioniști de frunte. Apoi, între învățători erau și destui ruși care se opuneau fățiș oricărei schimbări în speranța că învățământul se va desfășura în continuare numai în limba rusă. Dar și fără aceștia existau moldoveni rusofoni, victime ale unei perfide educații antiromânești, mulțumiți cu blidul de linte primit de la stăpâni. Așa se explică faptul că hotărârea congresului n-a avut același ecou în conștiința tuturor învățătorilor, încât a fost nevoie de două serii de cursuri pentru a-i cuprinde pe toți. Cea dintâi, între 17 iunie și 17 august, s-a desfășurat la Chișinău, la ea luând parte, din proprie inițiativă, și vreo 20 de învățători transnistreni. Întrucât nu s-au prezentat decât aproximativ 500 de învățători, adică jumătate din numărul total, ceilalți au fost constrânși, sub amenințarea îndepărtării din muncă, să participe la seria a doua din octombrie (școala avea să înceapă, din această cauză, la 1 noiembrie). Durata a fost redusă la mai puțin de o lună și s-au organizat pe trei centre: Chișinău, Bălți (de a cărei activitate a răspuns George Tofan) și Soroca. Cursurile au constat din lecții de limbă, literatură, istoria românilor, metodici, muzică și activitatea extrașcolară a învățătorului. La final participanții au susținut examen și au primit un atestat în baza căruia își puteau desfășura activitatea în școli cu predare în limba română.

În ciuda tuturor greutăților, scopul a fost atins. Asta și datorită tactului

pedagogic de care au dat dovadă lectorii. Ei au urmărit, în primul rând nu cantitatea de cunoștințe transmise, ci să-i convingă pe cursanți că în cultura română există valori comparabile cu cele din cultura altor popoare, că avem o limbă frumoasă și armonioasă capabilă să exprime cele mai alese gânduri și sentimente omenești, că avem o istorie îndelungată și plină de fapte care ne fac cinste. Treptat au fost captate nu numai atenția lor, ci și interesul. În legătură cu aceasta, în lucrarea citată, Onisifor Ghibu relatează întâmplări semnificative și emoționante în același timp. Pe 17 august 1917 a avut loc un eveniment imposibil de imaginat cu două luni în urmă: spectacolul dat de învățători la încheierea cursurilor. S-a început cu "Deșteaptă-te, române" și s-au interpretat apoi piese de Gavriil Musicescu, Teodor Flondor, Ciprian Porumbescu și Isidor Vorobchievici. Referindu-se la acest concert, "Școala moldovenească" scria: "Sala Eparhială a fost ticsită de public. Fiecare punct din program a trebuit să fie cântat de câte două ori, iar imnul nostru național, ascultat de sala întreagă în picioare, chiar de trei ori. Era o însuflețire de nedescris... Se vedeau în atâția ochi lacrimi de bucurie fără pereche" (nr. 2-4/1917, pag.134).

Și de data aceasta George Tofan a fost la înălțimea misiunii pe care și-a asumat-o. Împreună cu ceilalți profesori veniți de peste Prut a dat o pilduitoare dovadă de solidaritate de neam, înfruntând atâtea riscuri în numele unui ideal nobil cum este întrajutorarea fraților aflați la nevoie. În calitate de responsabil al cursurilor de la Bălți a făcut o dată în plus dovada capacității sale organizatorice. Lui i se adresau colegii bucovineni cerând lămuriri sau sprijin pentru soluționarea unor probleme curente sau de perspectivă. În plus, el însuși a predat istoria la ambele serii de cursuri, iar apoi, în anul școlar 1917-1918, a lucrat ca profesor de limba română la Școala Eparhială de Fete și la Seminarul Teologic din Chișinău luptându-se cu greutățile inerente începutului (lipsa manualelor școlare, de ex.), dar și cu mentalitatea unora dintre elevi mai puțin receptivi la nou. Concomitent a contribuit la dezvoltarea presei românești din Basarabia, editând împreună cu Onisifor Ghibu revista "Școala moldovenească", prima publicație de profil de aici, și gazeta "România nouă" și a luat parte activă la agitata viață premergătoare unirii. Pătruns de convingerea că se apropie ceasul mării dreptăți istorice, nu putea rămâne în afara bătăliei care pregătea acel moment fericit. Cu gândul la ceea ce avea să fie îi scria lui Eugen Botezat: "...această muncă și rezultatele ei vor forma pentru noi unica satisfacție și mângâiere pentru aceste zile de dureri sfâșietoare. În muncă află deplină alinare. Trebuie să avem convingerea fermă că dorințele noastre pot fi realizate și dreptatea va ieși biruitoare, chiar în aceste zile, cari par a ridica ziduri de nepătruns între noi și pământul scump al patriei noastre, noi trebuie să fim tari și să așteptăm cu încredere ora supremei dreptăți"⁵.

Recunoscându-i-se meritele în organizarea și desfășurarea cursurilor, abnegația și dăruirea de care a dat dovadă pentru a pune bazele învățământului românesc din Basarabia, prin ordinul nr. 611 din 6 noiembrie 1918, George Tofan a fost numit revizor școlar al județului Chișinău, funcție pe care, practic, el n-a

îndeplinit-o. Ca neobosit militant pentru unire, se simțea chemat în altă parte, unde prezența lui era mai necesară. Într-adevăr, după marele act istoric de la 27 Martie 1918, în Basarabia lucrurile au intrat treptat pe făgașul normal. Procesul de integrare în viața politică, socială, economică, culturală a României era în plină desfășurare. Învățăământul în limba națională intrase și el în drepturile sale depline. Deci se putea considera ca încheiată misiunea pentru care venise aici. Tocmai de aceea gândurile lui George Tofan zboară tot mai des și mai insistent spre Bucovina lui dragă, unde evenimentele premergătoare unirii erau în plină desfășurare. Se simțea tot mai dator să intre în miezul faptelor, să-și aducă partea lui de contribuție la împlinirea visului cu care și-a nutrit speranțele ani și ani la rând. A revenit în Bucovina pe data de 23 noiembrie 1918, după mai bine de patru ani de refugiu. Despre ceea ce a întreprins în zilele imediat următoare, Ion I. Nistor scria: "După reîntoarcerea sa la Cernăuți, George Tofan a fost unul dintre făuritorii actului de unire, distingându-se prin o rodnică și neobosită activitate într-o vreme când în Bucovina era totul de refăcut și de așezat pe temelii noi. În numele foștilor refugiați români, George Tofan făcu în ședința istorică a Consiliului Național din Cernăuți, în ziua de 25 noiembrie 1918, istorica declarație care sfârșea cu frumoasele cuvinte: <<Ridicându-ne pe deasupra tuturor prejudecăților, uitând tot trecutul neînțelegerilor, gândurile noastre se îndreaptă în aceste clipe mărețe numai la viitorul neamului nostru iubit și de aceea chemăm la muncă pentru fericirea acestui neam pe toți cei de un gând cu noi>>"⁶. La 28 noiembrie participă la votarea unirii Bucovinei cu România, iar în continuare se implică cu toată energia în vâltoarea acțiunii de renaștere românească a provinciei înstrăinate timp de 143 de ani. În domeniul învățăământului el avea să joace rolul cel mai important: în aprilie 1919 a fost numit în funcția de secretar-șef al Departamentului Instrucțiunii Publice din Bucovina, iar vara și ca director al Școlii Normale din Cernăuți. Este semnul recunoașterii meritelor sale excepționale de care dăduse dovadă. Din toate colțurile Bucovinei i se adresează numeroase scrisori și telegrame de felicitare. Aflat în vârful piramidei învățăământului și cunoscând ca nimeni altul grelele probleme cu care se confrunta școala românească de aici George Tofan preconizează măsuri reformatoare grabnice și radicale, cu precădere în domeniul învățăământului primar care trebuia pus pe baze noi, naționale, în lumina celor mai înaintate idei pedagogice, deoarece până atunci această primă verigă a școlii era "nu pentru răspândirea culturii, ci pentru împlinirea altor scopuri străine de educație și instrucție"⁷. Tocmai de aceea inițiază consfătuiri în zilele de 27 și 28 noiembrie 1918 cu reprezentanții învățătorilor și stabilește măsurile corespunzătoare în vederea organizării lor și pentru reforma școlară. În ședința din 3 ianuarie 1919, Comitetul Asociației Corpului Didactic Român din Bucovina a hotărât convocarea celui de-al doilea congres general al învățătorilor pe 14 și 15 februarie 1919 la Cernăuți. Până atunci se desfășoară o vie activitate, au loc adunări districtuale, iar Tofan publică în "Glasul Bucovinei" numeroase articole pe această temă. Din păcate boala nemiloasă de care suferea de mai multă vreme se

aggravează, fiind tot mai puțin prezent în viața publică. De altfel, n-a mai avut fericirea să vadă împlinite măsurile preconizate, căci la mijlocul verii următoare avea să ia sfârșit meteorica-i existență. A lăsat în urmă un gol imens și o inegalabilă pildă de muncă și dăruire pe tărâmul învățământului, fiind sincer regretat de toată intelectualitatea bucovineană.

Ca profesor, George Tofan era înzestrat din belșug cu cele mai alese calități. Chiar și fizicul îl avantaja: "avea o statură mijlocie, fața rotundă, cu trăsături fine, avea predilecție pentru haine negre, cravată neagră, simț estetic foarte dezvoltat și la butoniera hainei purta totdeauna și câte un boboc sau o floare de trandafir"⁸. Exigent cu sine însuși, era exigent, dar nu distant, cu elevii. Iată cum a rămas în memoria unuia dintre ei: "Știu însă că trebuia să învățăm o limbă românească aleasă, corectă, trebuia să scriem bine, literar, să avem respectul cuvenit pentru ortografie și gramatică, trebuia să cunoaștem istoria națională în modul cel mai temeinic, trebuia să cunoaștem evoluția limbii și istoria literaturii și să fi citit foarte bine toate operele scriitorilor români"⁹. Anastasia Dugan, și ea fostă elevă a lui Tofan, îi scria la 20 martie 1919: "... îmi stau înaintea ochilor timpurile frumoase de odinioară când într-un capăt de coridor undeva sau pe catedra clasei noi elevele făceau cerc în jurul D-voastre și vă întrebam ... Vă întrebam nesfârșit ... Căci activitatea D-voastre la Școala Normală, apoi îndemnul și munca D-voastre pentru înființarea Școlii Normale de învățătoare particulare, precum și atâtea alte năzuinți de a ridica cultura și îndruma creșterea tineretului feminin la treapta cuvenită și menirea adevărată - toate acestea vădesc că nutriți un ideal mare și frumos ..." ¹⁰.

Deși temeinic pregătit profesional, era mereu în căutarea de noi informații și-i trăgea și pe ceilalți după el. Dovada o reprezintă, printre altele, participarea împreună cu unii intelectuali bucovineni, tot mai mulți de la un an la altul, la cursurile de vară de la Vălenii de Munte desfășurate sub conducerea lui Nicolae Iorga. Întors de fiecare dată de aici cu un plus de cunoștințe, era nerăbdător să le împărtășească elevilor săi în primul rând. Știa ca nimeni altul să sădească adânc în sufletele lor tinere sentimentul sfânt al dragostei de neam și idealul unirii cu Țara. Tot Emil Boca își amintea peste ani: "Lecțiile lui erau frumoase prin elementul dinamic din ele. După fiecare lecție rămâneam însetați, năzuind mereu a cerceta, a citi, a studia și mai ales a face planuri de orientare în vederea vremurilor ce aveau să vie. Prin intuiția justă cu care ne deprinsese spiritul său ager, acu de prin 1908 începeam să înțelegem ce avea să se dezlanțuie în 1914 ... Și ce putere avea cuvântul în gura lui! Cu el dispăreau păreții mohorâți ai clasei și ne găseam într-o uriașă familie românească, într-o țară cu așezări trainice pe temelii de omenie românească, așezări croite după tradițiile eroice, după înțelepciunea bătrânească lămurită și călită în suferințe și biruințe fără seamăn. Chiar în orele de exerciții gramaticale, când analizam fraze și perioade, urmăream în ele imaginea viforoasă a lui Mihai Vodă la Călugăreni după cartea lui Bălcescu sau priveam melancolicele peisagii de iarnă din povestea Doamnei Chiajna a lui

Odobescu.

Aici nu era meșteșug didactic pedant cu trepte formale și cu silogisme. Nu era nici timp, nici loc pentru așa ceva. Era izvor de apă vie țâșnind vijelios din stâncă. Era iureșul năvalnic, pasiunea înfrigurată de a cunoaște ființa neamului nostru, de a sorbi putere din puterea lui și de a ne vărsa apoi în acea ființă ca apele în mare"¹¹.

Dar George Tofan nu a fost numai un profesor înzestrat cu har pentru această nobilă muncă. Era în același timp un militant neobosit pentru emanciparea corpului didactic românesc din Bucovina, pentru dezvoltarea învățământului în limba națională, pentru racordarea școlii la cerințele vieții practice a populației românești de aici. În fond, toată activitatea sa pe tărâm școlar, ca și din celelalte domenii, era subordonată, cum s-a mai spus, unui țel suprem: unirea culturală a tuturor românilor și apoi unirea lor politică. În legătură cu aceasta, Nicolae Tcaciuc-Albu afirma că "acela care va studia odată istoria pregătirii sufletești a marelui act al unirii, acela care va răsfoi toate însemnările, cărțile, ziarele și revistele de la 1775 încoace cu privire la Bucovina ... va trebui să vadă că Bucovina până la Tofan ... n-a avut un astfel de publicist care să fi pregătit cu atâta temeinicie, atâta pricepere și atâta perseverență ziua cea mare ..." "¹².

Se lovea însă de tot felul de greutăți. Multe lipseau, așa încât aproape totul trebuia luat de la capăt. A editat mai întâi, depășind cu greu refuzul autorităților, revista "Școala" în 1907, prima publicație românească cu profil didactic din Bucovina, care a devenit în scurtă vreme o adevărată tribună de luptă nu numai pentru revendicări din domeniul școlar, ci și cultural sau chiar politic.

George Tofan a înțeles corect rolul pe care-l poate avea țărâtimea bucovineană pentru împlinirea marelui vis al unirii. Asupra ei trebuia acționat însă cât mai grabnic pentru formarea conștiinței naționale și ridicarea prin cultură la un nivel de trai superior. Aceste idealuri puteau fi împlinite printr-o acțiune concertată în care învățătorii aveau de îndeplinit un rol foarte important. Dar mai întâi ei înșiși trebuiau organizați pentru a deveni cu adevărat o forță. Și atunci George Tofan a decis să-i scoată din societățile învățătoresci multinaționale din care făceau parte, înființând "Reuniunea Școlară Română din Bucovina", transformată ulterior (în 1909) în "Asociația Corpului Didactic Român din Bucovina", cu organizații-filială în fiecare județ. Următorul pas trebuia să fie concentrarea acestor forțe și promovarea unei linii unitare de acțiune. Referindu-se la aceasta George Tofan spunea: "Necesitatea manifestării solidare a corpului didactic român din țară în vederea trebuințelor culturale ale neamului nostru și în special ale școlii române s-a simțit în anii din urmă tot mai mult și s-a accentuat tot mai clar și mai apăsător ... Silințele individuale și răzlețe trebuie unite, glasurile singuraticе trebuie armonizate într-un singur glas care să vorbească resvedit și de la loc potrivit. Acest loc potrivit e congresul nostru cultural"¹³. Deci o întrunire de proporții merită să determine o nouă îndrumare în viața școlilor. Congresul a avut loc la Suceava în zilele de 7 și 8 iunie 1914, la el participând 500-600 de învățători de pe meleagurile bucovinene

și invitați din Transilvania, din Regat și chiar din Cadrilater. Cei din Basarabia erau prea bine păziți de ohrana țaristă ca să poată trece dincolo de sârma ghimpată și să se întâlnească cu frații lor. Acum, după mai bine de trei sferturi de veac, importanța acestui eveniment pornit din inițiativa lui George Tofan ne apare și mai bine în adevăratele sale dimensiuni. Dar ea a fost formulată la scurtă vreme de către unul dintre participanții la congres: "... am înțeles trei adânci lucruri: în 7 și 8 iunie a învins un mare principiu, cel al progresului și s-a rostit o aspră deviză: mereu înainte spre lumină. În 7 și 8 iunie s-a înfăptuit un puternic început de cultivare temeinică a celei mai alese păture care jertfește ce are mai bun pe altarul poporului. În 7 și 8 iunie ne-am regăsit în sfârșit pe noi înșine - păstori împrăștiați ai aceleiași turme ... Va rămâne, am crezut după toate, însemnată ziua când și pe pământul nostru s-a făcut un mare început de apropiere sufletească între frații de-o limbă. Când după ani vom fi ajuns la culmi mai înalte, ne vom uita cu drag înapoi la aceste modeste dar însemnate începuturi"¹⁴. În înțelegere cu câțiva confracți, George Tofan urzea planuri și mai îndrăznețe decât acest congres. Astfel, după cum nota I.G. Dumitrașcu, unul dintre organizatorii învățătorilor din Regat, invitat la întrunirea de la Suceava, "Împreună cu Tofan și cu dr. Ghibu am plănuit atunci o federație națională între asociațiile de învățători din toate provinciile românești și în cazul nereușitei să ne dăm mâna peste hotare în federația internațională a învățătorilor prin care să promovăm interesele românismului"¹⁵. În legătură cu același proiect, Onisifor Ghibu, și el prezent la Suceava, afirma că aceasta manifestare "avea să formeze începutul unei acțiuni de proporții mari a întregului corp didactic românesc de toate gradele, deocamdată din monarhia austro-ungară, cu tendința de a deveni, cu timpul, o mișcare generală a corpului didactic românesc de pretutindeni"¹⁶. Evenimentele politice declanșate în vara anului 1914 au făcut însă ca aceste proiecte să nu-și mai afle rostul.

Importantă a fost activitatea lui George Tofan desfășurată și în cadrul Societății pentru Cultura și Literatura Română în Bucovina. Se știe că începutul secolului nostru a cunoscut o adâncire a procesului de deznaționalizare a românilor bucovineni. Era efectul consecințelor defavorabile acumulate în timp decurgând din expansiunea elementului slav printr-un fel de transhumanță într-un singur sens înregistrată încă cu veacuri în urmă. După cum dovedesc statisticile vremii, aflusul de străini s-a accentuat însă după răpirea Bucovinei și mai ales după trecerea ei în administrare galițiană. Acest transplant de populație, cu deosebire ucraineană, era nu numai acceptat de autorități, ci chiar stimulat prin facilitățile acordate. Expansioniștii fie că au întemeiat sate noi, fie că s-au așezat prin satele românești, pe unele slavizându-le cu timpul datorită numărului lor mare. Cât privește învățământul, în satele slavizate sau în cele cu populație mixtă, în perioada la care ne referim, funcționau numai școli rutene. Înțelegând pericolul dispariției iminente a elementului autohton, conducerea Societății (Dionisie Bejan - președinte și George Tofan - secretar) a luat măsuri de contracarare prin reromânizarea satelor înstrăinate. Școala reprezenta una din principalele arme de luptă în acest sens, mai

ales că legea permitea ca în asemenea sate să se înființeze școli românești, dar particulare. Ocazia nu trebuia irosită și s-a procedat în consecință. Era o acțiune de mari proporții care angaja toate resursele materiale și umane ale Societății: trebuiau asigurate spații, bază didactică, învățători, iar pentru atragerea copiilor - manuale, rechizite și chiar îmbrăcăminte și încălțăminte, toate pe cheltuiala Societății. Dar mai întâi trebuia lămurită populația acestor sate. Pria munca unor oameni de încredere și cu sprijinul preșos al preoților, efectele nu au întârziat: sat după sat cerea școală în limba română.

Nu trebuie să ne imaginăm că autoritățile au rămas indiferente. Dimpotrivă, instigate de ruteni, "puneau condiții greu de îndeplinit, înscenau anchete împotriva învățătorilor și pentru fiecare nemică amenințau mereu cu închiderea școlilor"¹⁷. În ciuda acestui fapt, în intervalul 1910-1914 au fost înființate 14 asemenea școli în sate precum Breaza, Călinești Cuparencu, Călinești Enache, Carapciu, Comarești, Costești, Cotul Bainschi, Adâncata (Hliboca), Măriței, Șerbăuți etc., cu 25 de învățători și aproximativ 1.400 de elevi. Consecința a fost depopularea școlilor rutene, cele din Măriței și Mihalcea, de exemplu, rămânând goale.

Nivelul pregătirii elevilor din aceste școli era oarecum modest. Faptul este explicabil dacă avem în vedere că cei mai mulți învățători de aici nu aveau pregătirea necesară. Este motivul pentru care în ședința Comitetului Central al Asociației Corpului Didactic din 21 aprilie 1912, la propunerea lui George Tofan, numit inspector al școlilor particulare, s-a hotărât înființarea unei școli normale particulare de fete cu predarea în limba română tot pe cheltuiala Societății. Urma ca fiecare om de școală să contribuie cu câte 100 de coroane pentru întreținerea ei, iar corpul didactic să predea gratuit. Școala a fost înființată într-adevăr la 24 septembrie 1912 în localul Societății, cu 60 de eleve¹⁸ (15 în cursul 1, 32 în cursul 2 și 13 în anul I), în 1913 ieșind primele absolvente, și a funcționat până la război cu reînnoirea anuală a aprobării autorităților. De exemplu, Vasile Marcu îi scria lui George Tofan la 2 ianuarie 1914: "Ce privește afacerea cu "Școala ta Normală" am fost la minister unde am scos numărul actului, aflând totodată că actul stă pe masa referentului (Laupauer), care e plecat până-n 4 ianuarie 1914 nerezolvat. Am dat numărul actului lui Aurel (Onciul - n.n.), care mi-a făgăduit că va interveni numaidecât îndată ce referentul se va întoarce și va merge la nevoie chiar la ministrul Hussarek. Eu voi urmări afacerea mai departe și-ți voi raporta dacă voi afla noutăți"¹⁹, iar peste aproximativ o lună adăuga: "Săptămâna trecută a fost Aurel la Ministerul de Culte și a intervenit în afacerea Școlii Particulare, urgentând rezolvarea ei. Hofrat-ul Breitenberg i-a făgăduit toate, numai a crezut că fondarea materială face greutăți. Atunci Aurel i-a răspuns că de aceasta n-are să-i pese nimic, căci, dacă nu va fi cu ce a o susține, ea va înceta, dară că sunt auspicii că țara va ajuta atuncea"²⁰.

Adânci rezonanțe în conștiința corpului didactic din Bucovina au avut cursurile de vară inițiate și organizate de George Tofan. Preocupat permanent de emanciparea neamului, el era atent la evenimentele din jurul său pentru a prelua

tot ceea ce considera util. Astfel, "Urmărind manifestațiile culturale ale altor popoare, a văzut în cursurile de vacanțe germane de la Salzburg o instituție demnă de imitat. Și iată-l pe Tofan publicând în *Junimea literară*", 1906, nr. 8-9, pag. 134-136, un articol insistând asupra necesității înființării acestui fel de cursuri românești. După părerea lui Tofan, ele urmau să se țină <<unde va în România, într-o localitate cu poziții frumoase>>. Aici oamenii de știință români aveau să țină cursuri sau să facă comunicări din toate domeniile culturii noastre naționale. Astfel contactul dintre români se va face de la om la om, de la individ la individ. Învățătorii, profesorii și studenții români vor auzi propovăduindu-se cuvântul viu, iar aceasta valorează mai mult decât <<o lectură întreagă>>. Aflat în 1906 la București pentru vizitarea Expoziției Jubiliare, el îi sugerează lui Nicolae Iorga această idee. Urmarea a fost că la 2 iulie 1908 au fost inaugurate cursurile de la Vălenii de Munte. După cum s-a arătat mai sus, încă din primul an au venit aici și cursanți din Bucovina. Numărul lor a crescut an de an. Din bogata corespondență a lui Tofan cu N. Iorga se desprinde interesul tot mai mare pentru această "adevărată universitate populară cu caracter general românesc", cum o aprecia conducătorul ei.

Prezența bucovinenilor la aceste cursuri nu era văzută cu ochi buni de autoritățile habsburgice, așa încât, pe fondul înrăutățirii relațiilor cu România, nu li s-a mai permis să le frecventeze. Ca urmare, George Tofan hotărăște să deschidă în Bucovina cursuri asemănătoare celor de la Văleni. Localitatea aleasă a fost Dorna Candrenilor vestită pentru pitorescul ei și pentru statutul de stațiune balneară. În plus el se baza și pe ajutorul lui Samuil Ioneț, directorul școlii de aici, în problemele organizatorice. Cursurile erau "de neapărată trebuință ..., deoarece învățătorimea română ieșită din școala normală mai veche primise mai puține cunoștințe de istorie și literatură națională"²¹. A trebuit ca organizatorii să depășească din nou numeroase piedici ridicate de oficialitățile devenite refractare la orice fel de întrunire a românilor. Parcă presimțeau că se apropie momentul mării dreptăți istorice și încercau să-l amâne pe cât posibil. Cursurile au avut totuși loc între 3 și 17 august 1913. Răspunderea pentru asigurarea conținutului activităților a revenit unor renumiți profesori din Cernăuți: Ion I. Nistor pentru istorie, dr. Eugen Botezat - șt. naturale și George Tofan - literatură română. Este semnificativ faptul că la cursuri au participat cu interes și gospodari din sat. Cât despre atmosfera ce a dominat, Tofan scria că cei prezenți aveau "o plăcere să asiste regulat și cu interes la toate conferințele ce s-au ținut, în tot timpul cursurilor a dominat o armonie și o animație vrednice de toată lauda, cei vreo 50 de frecvenți și frecventate stabile deveniseră o familie nedespărțită la cursuri, la excursii, la discuții serioase, la plimbări, la distracții nevinovate, în cântece și dans. Dacă acesta ar fi singurul folos al acestor cursuri, el ar fi fost destul de mare... Dar cine-i în stare să arate câte foloase aduc astfel de cursuri, câte idei nouă căzute pe un câmp bun, câte îndemnuri binefăcătoare, câte indicații utile, câte hotărâri de folos nu se ivesc pe urma unui contact intim de săptămâni"²².

Reușindu-le această primă încercare, organizatorii s-au gândit din timp la cele din anul următor, pentru care concepuseră un program și mai complex, popularizat intens în diferite publicații. Expunerile aveau să se imbine cu excursii în împrejurimi, cu experiențe și aplicații în teren. Numai că izbucnirea războiului a determinat plecarea precipitată a cursanților, cei mai mulți sosiți deja la Dorna Candrenilor. Așa a luat sfârșit o acțiune pornită dintr-o generoasă inițiativă a lui George Tofan. Chiar dacă ea n-a avut la dispoziție timpul necesar pentru a-și arăta roadele, posteritatea este datoră să așeze la locul cuvenit intenția ce a stat la baza ei. Și această intenție a pornit dintr-o conștiință pusă în întregime în slujba neamului său.

Iată, așadar, în mare sfera preocupărilor lui George Tofan puse în slujba învățământului în calitate sa de profesor. Dacă însă mai avem în vedere că în același răstimp de numai 15 ani a publicat un însemnat număr de articole răspândite în ziare și reviste din Cernăuți, Suceava, Iași, București, Arad, Chișinău, că a redactat el însuși ani la rând publicații precum "Junimea literară", "Școala", "Școala moldovenească" sau "România nouă", că a fost unul dintre colaboratorii lui Sextil Pușcariu la elaborarea Dicționarului Limbii Române, că a scris o lucrare (fără să mai aibă fericirea s-o vadă tipărită) despre învățământul românesc din Bucovina, că "a înființat bănci populare, societăți de consum, cantine școlare, biblioteci sătești, muzee, școli de adulți, șezători și cercuri literare, grădini de copii"²³, atunci adevărata imagine a acestui neobosit militant al neamului ne apare și mai aproape de realitate. Da, George Tofan era zămislit din aliajul nobil din care sunt făcuți doar oamenii aleși, născuți pentru a fi de folos altora. Scurta-i existență caracterizată prin neodihnă a condensat în ea un impresionant șir de fapte a căror valoare nu s-a erodat cu trecerea vremii. Bine a surprins în câteva cuvinte acest destin de excepție unul dintre prietenii săi cei mai apropiați: "Tofan nu era făcut să devină om de știință, nu era omul care să stea izolat de lume, în camera de lucru. Temperamentul său vioi îl îndemna la activitate, îl mîna la luptă. Tofan n-a fost fire contemplativă căreia să-i ajungă mulțumirea sufletească ce-i oferă lectura unei cărți literare, unei lucrări științifice. Pentru el știința era o armă pentru a reuși în viață. El era menit să creeze, să miște masele, să le entuziasmeze cu vorba lui și să le stăpânească cu energia lui"²⁴. După 75 de ani de la stingerea din viață, faptele sale au căpătat aură legendară și l-au așezat în rândul celor aleși de destin să marcheze o epocă cu pecetea personalității lor.

NOTE

1. N. Iorga, *Oameni cari au fost*, vol. 1, București, 1967, p. 126.

2. În legătură cu plecarea lui George Tofan la Cernăuți, biografia sa menționează anul 1907. Există însă dovezi care arată că adevărul este altul: "suplinitorul George Tofan, prin dispoziția Departamentului Școlar al Bucovinei nr. 8797 din 29 septembrie 1906, a fost confirmat în serviciu în

aceeași calitate (de profesor suplinitor - n.n.) la școlile chezaro-crăiești pentru învățători și învățătoare din Cernăuți" ("Raportul anual al Gimnaziului superior gr.-or. din Suceava. Publicat la sfârșitul anului școlar 1906/7 de Constantin Cosovici", Suceava, Tipografia Hermann Beiner, 1907, p. 4), iar Emil Bcca. fost elev al său, își amintea: "Noi îl știm (pe George Tofan - n.n.) mai ales din anul școlar 1906/1907 când a fost numit profesor la Școala Normală de învățători din Cernăuți" ("Cuvânt înainte" în *Corespondența lui George Tofan*, de Teodor Bălan, Cernăuți, Tipografia "Mitropolitul Silvestru", 1943 p. 6). În plus, el nu figurează în lista personalului didactic al liceului sucevean decât în anii școlari 1904-1905 și 1905-1906.

3. G. Tofan, *Amintiri din Cadrilater* în "Glasul Bucovinei" an II, nr. 107 din 28 martie 1919, p. 3.
4. Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții*, Chișinău, Ed. "Universitas", 1992, p. 198.
5. Teodor Bălan, *op. cit.*, p. 163.
6. Ion Nistor, *Zece ani de la moartea lui Gheorghe Tofan. Două articole inedite*, în "Junimea literară" an XIX, nr. 5-8/1930, pp. 268-269.
7. Nicolae Simionovici, *Momente din trecutul organizațiilor învățătorimii române din Bucovina 1905-1940*, mss, Biblioteca "I.G. Sbiera" Suceava, 1947, pp. 126-127.
8. Filimon Rusu, *Amintiri*, mss, Școala Cașvana.
9. Emil Boca, *loc. cit.*, p. 6.
10. Teodor Bălan, *op. cit.*, p. 170.
11. Idem, pp. 6-8.
12. Nicolae Tcaciuc-Albu, *George Tofan*, conferință ținută la Ateneul Român din Suceava în ziua de 11 martie 1923, Ed. "Școala Română", Suceava, 1923, p. 10.
13. George Tofan, *Congresul cultural*, în rev. "Școala", nr. 4-5/1914, pp. 83-84.
14. Vasile Olenici, *Din însemnările unui congresist*, în rev. "Școala", nr. 6-8/1914, pp. 185-186.
15. Nicolae Simionovici, *loc. cit.*, p. 197.
16. Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1981, pp. 260-261.
17. Constantin Loghin, *Șaptezeci de ani de la înființarea "Societății pentru Cultură și Literatură" (1862-1932)*, Cernăuți, Tipografia "Mitropolitul Silvestru", 1932.
18. Filimon Rusu, *loc. cit.*
19. Teodor Bălan, *op. cit.*, p. 132.
20. Idem, p. 134.
21. Gh. Buzdugan, *George Tofan în lumina unui sfert de veac*, în "30 de ani de organizație românească a învățătorilor din Bucovina", Cernăuți, 1935, p. 29.
22. George Tofan, *Cursurile de vară de la Candreni*, în rev. "Școala", nr. 9/1913, pp. 209-212.
23. Ilie Mandiuc, *Gheorghe Tofan*, în "Bucovina-supliment literar", nr. 356 din 3 august 1942.
24. Teodor Bălan, *O scurtă caracterizare*, în "Corespondența lui Gheorghe Tofan", p. 13.

THE PROFESSOR - GHEORGHE TOFAN

SUMMARY

In this study, the author tries to relive the image of George Tofan's activity in the didactic field. He presents the Tofan's contribution to the school development for a large area. The informations are based on the new sources; that's a very important thing for us and for our national culture.

KARL ADOLF ROMSTORFER (1854-1917)

Constantin Șerban

În lucrările cu caracter biografic și istoriografic, românești apărute până acum, datele despre viața și activitatea istoricului austriac K.A. Romstorfer sunt extrem de puține¹ și chiar inexistente în literatura de specialitate², deși acesta a desfășurat o bogată activitate științifică și publicistică, timp de câteva decenii în domeniul muzeografiei, etnografiei, arheologiei și arhitecturii în Bucovina la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Despre el se știe că a absolvit studii superioare de istoria artei și arhitectură la Universitatea din Viena, fapt pentru care a fost promovat încă de la începutul carierei sale în administrația centrală a Imperiului austro-ungar în concordanță cu pregătirea sa profesională. Astfel, el a ocupat în 1888 funcția de conservator în Comisia centrală pentru îngrijirea monumentelor istorice din Viena, apoi funcția de consilier ministerial în domeniul conservării și restaurării monumentelor de artă.

Bun organizator, el a îndeplinit apoi funcția de inspector al școlilor profesionale subordonate Ministerului Lucrărilor Publice din Viena. În această calitate K.A. Romstorfer a efectuat periodic inspecții în toate provinciile Imperiului austro-ungar inclusiv Bucovina, care din 13 martie 1849 fusese ridicată la rang de ducat (Herzogtum) prin decret imperial³. Marea bogăție de monumente istorice și de artă nepuse până atunci în adevărata lor valoare, pe care a avut prilejul s-o constate în Bucovina, l-a determinat pe istoricul austriac să-și concentreze tot mai mult activitatea sa științifică în această provincie. Stabilit la Cernăuți, în capitala Bucovinei, el a ocupat pe plan local de asemenea funcții publice de mare importanță, ca de exemplu director al școalelor profesionale din Cernăuți, membru în Consiliul orășenesc din Cernăuți, membru în Camera Comunală de Comerț și Industrie, ultima funcție deținând-o între anii 1898 și 1904.

La sfârșitul secolului al XIX-lea când K.A. Romstorfer venea în contact cu realitățile din Bucovina, începuseră să apară în această provincie românească aflată sub stăpânire străină din 1775, primele lucrări cu caracter monografic tipărite în limba germană. Începutul îl făcuse Dumitru Isopescul (1839-1901), profesor la gimnaziul greco-oriental (azi liceul "Ștefan cel Mare") din Suceava, cu lucrarea *Die Heimatkunde der Bukowina* (Cunoașterea patriei Bucovina), Cernăuți, 1872. El era urmat de H.I. Biderman (1831-1897) profesor și jurist cu lucrarea *Die Bukowina unter oesterreichische Verwaltung 1775-1875* (Bucovina sub administrația austriacă), Viena, 1875, cu o ediție la Lemberg în 1876, în fine lucrarea lui R.F. Kaindl (1866-1930), docent al Universității din Cernăuți, intitulată *Geschichte der Bukowina von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart unter besondere*

Berücksichtigung der kulturellen Verhältnisse (Istoria Bucovinei din cele mai vechi timpuri până în prezent sub diferite considerații privind situația culturală), Cernăuți, 1888, vol.I.

În aceste lucrări arhitectul și istoricul austriac a întâlnit numeroase referiri la monumentele istorice și de artă românești însoțite deseori de ample descrieri a căror studiere se afla în acea vreme abia la începuturile ei. De altfel atunci autorii acestor lucrări emiteau diferite ipoteze mai mult sau mai puțin întemeiate pentru a scoate în evidență adevărul istoric privind fie vechimea lor, fie adevărații lor ctitori, fie stilul arhitectonic autentic, etc.

Atras de acest adevărat tezaur cu caracter istoric și arhitectonic K.A. Romstorfer și-a început activitatea științifică mai întâi în domeniile muzeografiei și etnografiei, cercetări care au cunoscut foarte curând lumina tiparului, ele referindu-se la modul de construcție al caselor țărănești, la industria casnică, la meșteșugurile țărănești etc.⁴. Cât privește primele investigații arheologice organizate și efectuate sub conducerea sa K.A. Romstorfer a debutat în 1889 când a publicat primele rapoarte despre cercetările făcute la Coțmani și Horodnicul urmate de cele de la Siret, Măriței, Revna, Sucevița, Putna, Gura Humorului, Solca, Arbore și Suceava, în acest din urmă oraș preocupându-se de bisericile Mirăuți și Sf. Dumitru⁵.

În această vreme el a depus o vie activitate pentru înființarea unui muzeu istoric în Bucovina. E vorba de Muzeul țării creat la Cernăuți în 1891 fapt pentru care a fost ales în comitetul de conducere al acestei instituții culturale. De asemenea, el a susținut împreună cu alți specialiști publicarea unui periodic al Muzeului țării apărut doi ani mai târziu intitulat **Jahrbuch des Bukowina Landesmuseums**, care s-a bucurat de o apariție neîntreruptă timp de două decenii (1893-1913). Ca membru fondator al Muzeului țării, K.A. Romstorfer a inițiat încă din 1894 cercetări arheologice sistematice la Cetatea de Scaun a Sucevei (*Alten wojwoden Schloss*) aflată pe platoul din imediata vecinătate a orașului cu același nume.

În acea vreme renumita cetate, care fusese multă vreme cheia de boltă a rezistenței Moldovei împotriva atacurilor oștilor străine (poloneze, otomane și transilvănene), se afla complet ruinată. Construită inițial în timpul primilor domni ai Moldovei în frunte cu Petru I Mușat (1375-1391), refăcută în timpul domniei lui Alexandru cel Bun (1400-1432) ea cunoscuse apogeul pe vremea lui Ștefan cel Mare (1457-1504), care-i sporise suprafața și-i concepușe noi fortificații la nivelul cerințelor epocii sale. Așa se explică rezistența apărătorilor ei în timpul asediilor armatei otomane din 1476 și a celei polone din 1497. În secolul al XVI-lea cetatea Sucevei era considerată ca fiind o bază militară fortificată de mare importanță pentru Moldova (*un castello forte*). Drept urmare ea a fost demolată parțial pe timpul domniei lui Alexandru Lăpușneanu din porunca Înaltei Porți. Refăcută pe timpul domniei lui Vasile Lupu (1634-1653) ea a rezistat timp de mai multe luni unui puternic asediu (iulie-sept. 1653) al oștilor polono-transilvănene venite în sprijinul

noului domn Gheorghe Ștefan, rivalul lui Vasile Lupu⁶. La sfârșitul secolului al XVII-lea acțiunea de demolare a cetății de scaun a fost reluată pe timpul domniei lui Dumitrașcu Cantacuzino (1674-1675) tot din porunca otomanilor. Nimicirea cu totul a cetății s-a desăvârșit de către un cutremur de pământ abătut și asupra ei după câțiva ani pe timpul domniei lui Gheorghe Duca (1678-1684), când turnul cel mare al cetății s-a prăbușit⁷.

La sfârșitul secolului al XIX-lea când istoricul și arhitectul K.A. Romstorfer efectua primele săpături arheologice la cetatea Sucevei aceasta apărea oricărui vizitator ca "o grămadă de zidiri vechi, un castrement vechi, care ocupa colțul podișului format de înfundătura abruptă a acestuia cu care se lega șanțul semicircular ce-l despărțea de restul podișului"⁸. Aceeași impresie i-a lăsat-o cetatea și arheologului bucovinean Dionisie Olinescu, care în aceeași vreme întocmea un inventar al tuturor antichităților din Bucovina "Suceava, cetatea sau ruina palatului voievozilor Moldovei, pe dealul la revărsarea pârâului Cacaina în râul Suceava. Și astăzi (1894) scria acesta, se văd ziduri gigantice din acest palat cum și o parte a bolții capelei din cetate". În încheiere el afirma "*Ea n-a fost cercetată*" (s.n.)⁹.

După cum se știe săpăturile arheologice la cetatea Sucevei inițiate de K.A. Romstorfer au demarat la 25 iulie 1895 - așadar acum o sută de ani. Lui și colaboratorilor săi i se datorează scoaterea la lumina zilei a zidurilor cetății de sub molozul care le acoperea de sute de ani și care a trebuit să fie îndepărtat și transportat cu vagonetele pe o linie îngustă construită ad-hoc. Tot lui i se datorează și ridicarea topografică a planului cetății celei mici din timpul lui Petru Mușat și Alexandru cel Bun și al celei mari din vremea lui Ștefan cel Mare, a profilurilor zidurilor cetății văzută dinspre sud și separat dinspre vest. Pe acest plan se pot distinge turnurile patrâte din secolele XIV-XV și cele semicirculare din secolele XV-XVI, spațiile destinate locuinței familiei domnitoare, slujitorilor de la curte, ostașilor care alcătuiau garnizoana permanentă, magazinele pentru provizii, muniție și armament, temnița cetăți. În cursul săpăturilor au fost identificate conductele din olane prin care se aducea apa în cetate, o capelă pe peretii căreia se mai păstrau urme de pictură murală. Tot în cursul săpăturilor arheologice s-au mai descoperit zeci de morminte, împreună cu inventarul lor, resturi de pietre sculptate și ornamentate în stil gotic dar și renașcentist, plăci cu semne de cioplitori de piatră, diferite plăci cu blazoane, una din ele purtând capul de bour din stema Moldovei, inscripții în limbile latină, arabă, armeană, slavă și română, plăci pentru decorație și pentru sobe, cioburi de vase de pământ și de sticlă, unelte și podoabe de fier, de alamă, bronz, plumb dar și din metale prețioase, arme albe de tot felul, monede și fragmente de monede. Printre aceste monede au atras atenția unele de factură nordică - suedeze - dar care se pare că au fost bătute chiar în cetate, ceea ce întărește afirmațiile unor specialiști de existența unei monetării la Suceava în secolele XVI și XVII¹⁰.

Primele relatări cu privire la săpăturile efectuate la cetatea Suceavei făcute

de arheologul austriac dezvăluie istoricilor că cetatea fusese înconjurată în trecut la nord și la nord-vest de râul Suceava iar la vest de pârâul Cacaina, că cetatea cunoscuse două importante faze de construcție în secolele XIV-XV și XV-XVI, că dimensiunile cetății celei mici erau de 40-50 m. lățime și 60 m. lungime, având o formă patrulateră și că cetatea cea mare avea ziduri de 2 1/2 m. grosime și o formă semicirculară cu o lățime de 80 m. și o lungime de 120 m. În relatările sale K.A. Romstorfer făcea și o observație interesantă cu privire la locul pe care cetatea Suceava l-a ocupat în evul mediu în ansamblul fortificațiilor care apărau orașul cu același nume, de exemplu că cetatea de scaun era unul din punctele fortificate completate cu altele în care mai intrau cetatea Zamca, cetatea Șcheia și alte cetăți mai mici, care nu s-au mai păstrat așa cum se constata și în sistemul de fortificație al orașului Iași sau la unele orașe din Transilvania (Brașov, Făgăraș). Deși părerea sa n-a fost confirmată de cercetări ulterioare ea rămâne o ipoteză menită să sublinieze concepția medievală cu privire la sistemul de apărare al orașelor din acele vremuri. De asemenea istoricul și arhitectul austriac a mai afirmat într-unul din rapoartele sale următoarele privind locul ocupat de Suceava în contextul relațiilor comerciale internaționale europene "după cum se vede din toate acestea - afirma K.A. Romstorfer - castelul voievozilor forma numai o parte, negreșit cea mai importantă a întăriturilor vechiului oraș moldovean de reședință Suceava și de apărarea sigură pentru comerțul ce făcea. Era un centru întărit al comerțului ce se făcea pentru schimbarea mărfurilor până la Tg. Neamț și Tg. Baia, până la Cetatea Albă și Tighina, până la Iași, peste Siret până la Cernăuți și Lemberg, până la Hotin și Dorohoi, Cemenița și în Transilvania pe la Vama până la Brașov și Sibiu"¹¹.

Săpăturile arheologice la cetatea Sucevei s-au continuat an de an timp de un deceniu și rezultatele lor au fost publicate în periodicele de specialitate în primul rând în anuarul Muzeului țării, **Jahrbuch des Bucowiner Landes museums**¹².

O sinteză a tuturor săpăturilor arheologice efectuate de K.A. Romstorfer la cetatea Sucevei a făcut obiectul unui studiu amplu cu caracter monografic intitulat: *Das Suczawaschloss, beschreiben an Hand der in der Jahren 1895 und 1904 vorkommenen Untersuchung*, tradus în anul 1913 în românește sub titlul: *Cetatea Sucevei, descrisă pe temeiul propriilor cercetări în anii 1895-1904*, cu un Cuvânt înainte semnat de istoricul român Alexandru Lapedatu. După părerea acestuia monografia istoricului austriac avea "o valoare intrinsecă" la care se adăuga "un grad de seriozitate și conștiinciozitate" și "o vădită competență"¹³.

Parcurgând această lucrare oricare cititor constată că la cele 111 pagini de text au fost adăugate nu mai puțin de 113 ilustrații; de asemenea ea era însoțită de XII planșe mari care reprezentau: planul cetății pe mai multe secții (notate AB, CD, EF, GH, LM, QP, QR, ST, UV); plăci cu ornamente și figuri; plăci pentru sobe cu figuri de cavaleri; plăci pentru sobe cu stema țării și cu alte scuturi heraldice; plăci pentru sobe și pereți, brăuri (ciubuce) de cărmidă, cioburi de diferite vase, resturi de lulele, nasturi de alamă, plăsele de os pentru cuțite, cioburi de pahare

de lux; diferite forme de săgeți, piedici de cai, roțițe de pinteni, gloanțe de fier și plumb, tipare de turnat gloanțe, gloanțe de fier, linguri de turnat plumb, șlefuitor de gloanțe, scară de șa, pinteni, potcoavă de cizmă, țesală, lacăte și chei, inele, nasturi, postamente de pahare, fragment de statueta, cruci perle. Ultima ilustrație reprezenta serbarea comemorativă de la cetatea Sucevei din 15 iulie 1904 la împlinirea a 400 de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare.

Cercetările arheologice ale lui K.A. Romstorfer au trezit un mare interes la vremea respectivă în lumea științifică a vremii. La foarte scurt timp de la începerea săpăturilor la cetatea Suceava, la 6 august 1895, pe acest șantier și-au făcut apariția personalități austriece și românești: arhiducele Peter Ferdinand, președintele guvernului provincial, Ioan Lupul, prof. univ. dr. Dimitrie Onciul și funcționarul ministerial A. cav. de Peyersfeld ultimii doi din București (vezi **Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums**, 1897, p. 57).

Primul istoric din Bucovina care a remarcat prodigioasa activitate a lui K.A. Romstorfer pe șantierul arheologic de la Suceava a fost Johann Polek, istoric austriac custode al Bibliotecii Universității din Cernăuți (1889-1912) și apoi director al acestei instituții de cultură din 1912, care în 1893 a publicat în primul număr al Anuarului Muzeului Țării Bucovina un valoros studiu istoriografic intitulat: *Rueckblick auf die Forschungen zur Landes und Volkskunde der Bukowina seit 1773* (Privire retrospectivă asupra cercetărilor științelor țării și popoarelor Bukovinei începând din 1773, vezi J.B.L.M. 1893 p.3-20). Acest studiu fusese prezentat inițial sub forma unei comunicări la Muzeul Țării Bucovinei la 21 februarie 1892. În prima parte a lucrării J. Polek prezenta realizările cercetărilor în domeniul mai multor discipline: geologia, etnografia, științele naturii, demografia, carografia, literatura populară încheind cu cele de preistorie și istorie. În partea istoriografică pe primul loc se aflau publicațiile lui K.A. Romstorfer apărute în limba germană în *Mitteilungen der K.K. Zentral Commission für Kunst und historische Denkmale* în anii 1889, 1893 dar și în "Wiener Zeitung", din 1893 cu titlurile: *Descoperiri arheologice în Bucovina* (1889) *Tipul bisericii mănăstiri în Bucovina* (1890); *Siretul ca loc de descoperiri al obiectelor arheologice* (1891); *Vechea biserică parohială greco-orientală din Revna* (1891); *Bisericile parohiale greco-orientale din Solca și Arbore* (1892); *Podoabele de aur de la Meretei în Bucovina* (1893); *Monumentul tătarilor din Vama* (1893); *Muzeul Țării Bucovina* ("Wiener Zeitung", 1893). Această listă de lucrări ale lui K.A. Romstorfer era precedată de textul următor: "Preocupările în domeniul arheologiei au fost stimulate de Societatea de antropologie și Comisia centrală pentru cercetarea și conservarea monumentelor arhitectonice și a monumentelor de artă, în special cu privire la ultimile prin grija conservatorilor: domnii J.V. Gutter, D. Isopescul, H. Klauser și C. Romstorfer dau mereu știri cu exactitate cu privire la fiecare descoperire arheologică în *Mitteilungen*... Romstorfer are în afara acestor publicații rapoarte ca..."

Câtiva ani mai târziu, un istoric ieșean (G.D. Scraba) se referea și el la cercetările lui K.A. Romstorfer din ultimul deceniu al secolului trecut de la Suceava

Într-o mică monografie privind orașul Suceava intitulată *Suceava. Schiță istorică* (București, 1899). Autorul lucrării cunoscuse mai înainte un articol despre *Suceava* tipărit de C. Stamate într-un "Calendar" din 1854 în care se afirma că "Suceava a avut multe întărituri și chiar cetăți în juru-i cum se poate vedea la Iași, Brașov, Făgăraș". Ori cunoscând primele rezultate ale cercetărilor arheologice obținute de K.A. Romstorfer la cetatea Sucevei G.D. Scraba afirma în lucrarea sa următoarele: "În susținerea acestor afirmații (ale lui C. Stamati) ne vine în ajutor lucrarea cea mai nouă asupra săpăturilor ce se urmează în prezent la castelul domnesc al Sucevei de către dl. C. Romstorfer" făcând referință la studiul intitulat *Die Forschungearbeiten am alten Wojewodenschloss in Suczawa* din *Jahrbuch des Bukowiner Landes museum*.

În fine istoricul austriac R.F. Kaindl (1866-1930), docent al Universității din Cernăuți și profesor la Facultatea de teologie din Cernăuți, făcea interesante referiri la activitatea arheologică a lui K.A. Romstorfer în cunoscuta sa monografie privind Bucovina, *Geschichte der Bukowina vor ältesten Zeiten bis zur Gegenwart* (Istoria Bucovinei din cele mai vechi timpuri până în contemporaneitate) vol. 2 Cernăuți, 1903, la capitolul **Arhitectura și monumentele arhitectonice**. Astfel, pe lângă faptul că autorul *Istoriei Bucovinei* reproducea pasagii întregi din rapoartele de săpături ale lui K.A. Romstorfer, el menționa în subsol principalele publicații ale acestuia din anii 1902 însoțite de cuvintele: "lui Romstorfer îi revine marele merit că prin prudentele sale cercetări a reușit să tragă concluzii interesante pentru cunoașterea acestui monument" (p. 102, nota 7 și mai departe). "În afară de numeroasele resturi de construcții din colțul de NE al zidului de incintă al cetății unde se află podul mobil cercetările din 1902 i-au permis acestuia să dobândească o privire de ansamblu asupra întregii construcții a cetății. Funcționarul ministerial Romstorfer - continua R.F. Kaindl - va putea astfel să relateze mai bine acum despre importanța acestei construcții precum și alte concluzii la care a ajuns în cercetările sale privind teritoriul din afara curții interioare a cetății într-un raport ce va fi publicat în proximal număr al Anuarului Muzeului Țării (Idem, p. 103, nota 8, vezi și nota 9).

Luând cunoștință de rezultatul acestor săpături arheologice de la cetatea Sucevei, în 1904, marele istoric român Nicolae Iorga nota astfel impresiile sale despre activitatea științifică a lui K.A. Romstorfer în fosta capitală a Moldovei în evul mediu: "Vremea acoperise de mult cetatea supt un giulgiu de țărână din care ieșeau numai colțuri de piatră destăinuitoare. Un arhitect german, Romstorfer, a vrut să știe ce este acolo și a lucrat ani de zile cu multă râvnă, mare folos și puțină cheltuială pentru desfacerea din pământul lutos al Sucevei noastre de demult. Pe rând au răsărit șanțurile adânci pline de apă în zilele grele ale apărării, zidul puternic din afară întărit pe o temelie veche de către Ștefan, vulturul acestui cuib al uliilor și șoimilor dinaintea sa apoi zidul din 'năuntru, cămările de locuință, încăperile domnului, beciurile de arme și de ostași, gropile pentru robi, curțile cele mari din mijloc, unde puteau încăpea mii de apărători, turnurile de strajă și

bisericuța în care zilnic se cerea fără sunet de clopot îndurare și sprijinul lui Dumnezeu, nădejdea cea mai tare și apărătorul cel mai statornic, s-au găsit oase înfrățite în același praf fără nume, hâmburi de mult cu frumoase împietrituri care n-au fost încă cercetate, unelte și săpături, bani, lemnării, inscripții de piatră, unele se află jos la Muzeul dintr-o casă pustie. Pe celelalte ți le arată paznicul - continuă N. Iorga - un gropar de cimitire, harnic și călduros ajutător al lui Romstorfer, ba chiar cuprinsul zidurilor. El știe să-ți spună despre fiecare colț, să te poarte prin toate râpele și coclaurile, pe toate crestele și prin toate înfundăturile și când îți vorbește de mormanul de pietre asupra cărora plânge sufletul tău, el vede cetatea, din care tu nu vezi decât apărătorii pe care el nu-i știe și de care lui, neamțului, n-are de ce să-i pese. Și abia mai ascuți cuvintele lui îmbelșugate de lămuriri când de pe culmea, lângă fereștriuca deschisă în gol, străbătută de vântul care cântă și de vântul care urlă, privirea și se întinde asupra șesului verde al Sucevei asupra dungii de argint a râului, asupra turnului de la mănăstirea Todirenilor, asupra Burdujenilor noi și României..."¹⁴.

Concomitent cu cercetările arheologice de la cetatea Sucevei, istoricul și arhitectul austriac a continuat investigațiile sale științifice și asupra altor obiective cu caracter istoric din Bucovina, ca de exemplu Hlinița, Sinăuți, Drăgoiești, Bosancea, Milișăuți, Reuseni, Zaharești, Putna¹⁵. Cu acest prilej K.A. Romstorfer a subliniat printre altele și influența exercitată de arta bizantină asupra construcțiilor religioase din Moldova¹⁶.

După cum se știe, istoricul și arhitectul austriac a condus și lucrările de restaurare a multor documente de cult din Bucovina aflate în vremea lui în stare accentuată de ruinare¹⁷. În privința modului cum a reușit sau nu să respecte formele arhitectonice originale ale acestor monumente istorice și de artă, părerile specialiștilor români în frunte cu cea a istoricului Nicolae Iorga n-au fost chiar măgulitoare ci dimpotrivă destul de critice. Încă din anul 1905 istoricul N. Iorga care a elaborat *O istorie a neamului românesc din Bucovina* a subliniat pe de o parte contribuțiile importante ale lui K.A. Romstorfer în inițierea și efectuarea săpăturilor la cetatea Sucevei iar pe de alta a considerat drept înșirite de gust inovațiile arhitectului austriac aplicate în procesul de restaurare a monumentelor de cult ca de exemplu la biserica Sf. Gheorghe din Suceava și la mănăstirea de la Putna "acoperișul la biserica Sf. Gheorghe din Suceava - scria N. Iorga - a fost făcut cu țigle nouă roșii-închis cu dungi nesăbuite de albastru și de galben ceea ce pentru o biserică e o împopoțonare... o profanare". Tot așa la mănăstirea Putna. Abia s-a mântuit o restaurație, îndeplinită de arhitectul Romstorfer, căruia i se datorează în bine săpăturile de la Suceava iar în rău prefacerea prin țigle, schimbarea de proporții și zugrăveală nouă a o parte din bisericile bucovinene, așteptând să vie la rând celelalte, în fine biserica Mirăuților, țigle scânteietoare, piatră rasă, sfinți de Viena"¹⁸.

Autor al câtorva zeci de lucrări publicate în diferite periodice de specialitate din Imperiul austro-ungar (la Viena, Cernăuți) din Germania (la Heidelberg, Leipzig)

în cotidienele principale din Cernăuți și Viena precum și în lucrări independente toate au fost mult apreciate de specialiștii din vremea sa cât și de autoritățile centrale austro-ungare. Pentru aceste merite el a primit înalte distincții: Cavaler al ordinului "Coroana de fier" clasa a III-a, cavaler al ordinului "Francisc Iosif".

De remarcat faptul că și înaltele autorități din România au apreciat cum se cuvine activitatea științifică a lui K.A. Romstorfer conferindu-i acestuia o seamă de distincții de exemplu gradul de comandor al ordinului "Steaua României", ordinul "Coroana României", decorația "Bene Merenti" clasa I, în fine, în 1914 el a fost ales membru corespondent al Academiei Române.

Activitatea lui K.A. Romstorfer s-a încheiat în Bucovina în ajunul izbucnirii primului război mondial când el s-a stabilit la Viena unde a încetat din viață în 1917.

Alături de alți istorici străini din Bucovina (R.F. Kaendl, J. Polek, F.A. Wickenhauser, W. Schmidt, I. Fleischer etc.), K.A. Romstorfer se numără printre valoroșii oameni de știință austrieci care prin activitatea sa în domeniile muzeografiei, etnografiei, istoriei și mai ales arheologiei a contribuit la îmbogățirea istoriografiei românești prin lucrările sale menite să sublinieze contribuția monumentelor istorice și de artă din Bucovina la patrimoniul artistic și cultural universal.

NOTE

1. A. Candrea, Gh. Adamescu, *Dicționar enciclopedic ilustrat*, București, 1926-1930; Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea*, București, 1931, p. 201.

2. *Dicționar enciclopedic*, București, 1978; X X X, *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1979, x x x, *Cultura în Bucovina*, Suceava, vol. I-III.

3. Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei, 1774-1862*, vol. I, București, 1993, p. 427.

4. K.A. Romstorfer, *Der rumänische und Huzulen Bauerhaus*, în "Wiener Landwirtschaftliche Zeitung", 39/1886 (mai departe WLZ); Idem, *Einführung einer Hausindustrie in der Bukowina*, în "Bukowiner Nachrichten", Cernăuți, 1889, Idem, *Das Bauerhaus in der Bukowina*, Cernăuți, 1890; Idem, *Baudenkmaler in der Bukowina* în "Wiener Zeitung", 1890 (mai departe WZ); Idem, *Die Hausindustrie in der Bukowina*, în "Die Hausindustrie Oesterreichs", Wien, 1890 (mai departe HIO); Idem, *Typen Landwirtschaftlicher Bauten im Herzogtum Bukowina* în "Zeitschrift der Anthropologischen Gesellschaft in Wien", 22/1892.

5. K.A. Romstorfer, *Berich über die in der Bukowina gemacht archäologischen Fund bei Kotzman und Horodinka*, în "Mitteilungen der K.K.Zentralkommission für Kunst und historische Denkmale" (mai departe MKHD), Wien, 15/1889; Idem, *Funde über Bukowina*, în MKHD, 36/1889; 16/1891; Idem, *Antike Funde im Jahre 1889 in der Bukowina*, în MKHD, 36/1889; 16/1891; Idem,

Archäologische Funde in der Bukowina, în "Czernowitz Zeitung" (mai departe CZ) 131/1890; Idem, *Sereth als Fundort archäologischer Gegenstände*, în MKHD, 17/1891; Idem, *Goldschmuck aus Meretzei in der Bukowina*, în MKHD, 19/1893; Idem, *Die Kloster Putna und Sucewitsa*, în "Bukowiner Nachrichten", 1889; Idem, *Zur Rekonstruktion der Mirautzi Kirche in Suczawa*, în "Oesterreichische Wochenschrift für öffentliche Baudienst", Wien, 6/1890; Idem, *Steinmetzeichen an der Klosterkirche zu Humor*, în MKHD, 10/1892; Idem, *Die griechisch-orientalische Piarrkirche zu Solka und Arbore*, în MKHD, 18/1892; Idem, *Der Umbau des Kloster Suczewitzs*, în MKHD 19/1893; Idem, *Über Steinmetzeichen an der Schloss und Demetrius Kirche in Suczawa*, în MKHD, 21/1895.

6. J. Fleischer, *Zur Geschichte von Suczawa. Die Belagerung der Burg von Suczawa durch George Stephan (1653)*, în **Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums** (mai departe JBLM) 1896, vezi și Constantin Șerban, *Asediul Sucevei din 1653* în "Suceava, Anuarul muzeului județean", 1983, pp. 235-244

7. I. Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, București, 1959, p. 81.

8. V.I. Palade, *O excursie la Suceava 17 și 18 august 1871*, Iași, 1871, p.15.

9. Dionisie Olinescu, *Charta archeologică a Bucovinei*, în "Gazeta Bucovinei", Cernăuți, nr. 50-62/1894.

10. K.A. Romstorfer, *Cetatea Sucevei descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904*, București, 1913. Lucrarea este precedată de o Notiță istorică semnată de Alexandru Lapedatu, pp. XVII-LVI, urmată de textul propriu-zis al lucrării cu titlul *Descriere*, pp. 1-112, în anexă XII planșe, vezi și K.A. Romstorfer. *Die Forschungsarbeiten an alten Wojewodenschloss in Suczawa*, în JBLM, 1897; Idem, *Bericht über die Forschungsarbeiten an alten Wojewodenschlosse in Suczawa*, în JBLM, 1898, 1899, 1900; G.O. Scraba, *Suceava. Schiță istorică*, București, 1899, p. 7, nota 1.

11. K.A. Romstorfer, *Altere Vertheidigungsanlagen in der Bukowina* în **Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums**, 1895, pp. 12-13.

12. Idem, *Das alte Furstenschloss in Suczawa. Bericht über die Forschungsarbeiten seit 1895 insbesondere in Jahr 1901*, Cernăuți, 1902.

13. K.A. Romstorfer, *Cetatea Sucevei...*, p. XIV.

14. N. Iorga, *Neamul românesc din Bucovina*, București, 1908, p. 30.

15. K.A. Romstorfer, *Die Walburg und neue Funde in Hlinitza*, în MKHD, 21/1899. Vezi și alte articole în această problemă în MKHD, 23/1897, 25/1899, 27/1901, JBLM, 6/1898, 12/1904.

16. K.A. Romstorfer, *Die moldauisch Byzantinische Baukunst*, în "Allegemeneine Bauzeitung", Wien, 1896, iar despre particularitățile arhitecturii medievale din Moldova vezi de către același, *Die Architektur des ehemaligen Fürstentums Moldau*, în "Zeitschrift zur Geschichte den Architektur", Heidelberg, 5/1911-1912.

17. K.A. Romstorfer, *Restaurierung der Miraoutz Kirche in Suczawa*, în MKHD, 25/1899.

18. N. Iorga, *Neamul românesc din Bucovina*, București, 1905, pp. 19, 24, 130; Idem, *Conferințe bucovinene*, București, 1919, pp. 60, 61, 64.

ION GRĂMADĂ, PROZATORUL

Aurel Buzincu

Ion Grămadă s-a născut la 3 ianuarie 1886 în Zaharești, județul Suceava, într-o familie de țărani. Primele patru clase de școală le face în satul natal, după care își continuă învățătura la Liceul greco-ortodox din Suceava.

Liceean fiind, publică sub pseudonimul Nicu Nalbă scurte bucăți de proza în revista bucovineană "Junimea literară", condusă de I. Nistor, și în "Luceafărul" din Budapesta. În 1906 devine student al Universității din Cernăuți unde urmează cursurile de istorie și geografie. Continuă să scrie și să publice proză, dar se exersează și ca traducător, se angajează în elaborarea unor studii de istorie românească și, mai ales, se lansează, ca mulți alți intelectuali bucovineni ai timpului, în gazetărie.

În 1907, ca membru al societății studențești "Junimea", scoate gazeta "pentru popor", "Deșteptarea", care, după opinia lui Constantin Loghin, "pe vremuri a fost cea mai bine redactată și mai bine răspândită gazetă populară a Bucovinei".

În vara lui 1910 trece pe la cursurile organizate de Nicolae Iorga la Văleni, după care, în toamnă, se înscrie, pentru continuarea studiilor superioare, la Universitatea din Viena. Aici, deja cunoscut ca "mânuiitor abil al condeiiului", intră în scurt timp în societatea studențească "România Jună", care îl însărcinează să-i scrie istoricul. Are și alte proiecte, mai ales de istoric, pentru care se documentează îndelung la Academia Română și în fondurile de documente vieneze. Culege informații despre participarea românilor la asediul Vienei (pentru o lucrare cu care va deveni doctor în 1913), despre șederea lui Eminescu la Viena, apoi pentru o istorie a Bucovinei și chiar pentru o istorie a literaturii bucovinene. În tot acest timp continuă să publice articole pe diferite teme în "Tribuna", "Românul" din Arad - în redacția căruia intră pentru o vreme -, colaborează cu nuvele istorice la "Viața românească" și la alte publicații.

În toamna lui 1913 se întoarce la Cernăuți. Este profesor suplinitor la un liceu și predă istoria și logica în limba română. Intră în redacția gazetei "Viața nouă", organ al Clubului național român (fără legătură cu "Vieța nouă" a lui Ov. Densușianu).

La începerea războiului, Ion Grămadă trece în Regat, unde, împreună cu alți români veniți din Ardeal și Bucovina, participă la campania de convingere a opiniei publice asupra necesității intrării României în război de partea Antantei. Profesor la Liceul militar din Mănăstirea Dealu este mobilizat și, în 1916, dorește să plece

pe front. Cade sub gloanțe la Cireșoia în ziua de 27 august 1917.

Pot stăruî, desigur, în jurul numelui lui Ion Grămadă întrebări de orice fel și oricâte. E o personalitate, ori mai curând un simbol? E un nume împlinit sau numai o promisiune? Ce ar fi devenit într-o viață necurmată atât de repede? Poate el interesa cultura națională sau îl aduc în discuție numai conjuncturile și orgoliile provinciale, cu predispoziția acestora pentru a se trece ușor peste criteriile valorii, peste examenul critic?

Cert este că, într-o viață scurtă și clocotitoare, trăită în mai multe locuri, asumată sub semnul curajului, gustului aventurii și simțului romantic al libertății, dar și al angajării și al dăruirii totale față de un proiect, amintind de atâtea alte destine de aceeași factură din acest colț de lume, Ion Grămadă a reușit, totuși, să lase în urmă o operă. Ea se alcătuiește din activitatea de militant și de luptător pentru cauza românilor pe care istoria i-a înstrăinat de patrie, dintr-o bogată și puțin cunoscută activitate de gazetar, din scrieri istorice și de istorie literară, precum și dintr-o restrânsă, dar nu de neăgat în seamă, cel puțin pentru cursul literelor în Bucovina, componentă propriu-zis literară. În legătură cu aceasta ne propunem să facem câteva observații în cele ce urmează.

Pentru cine parcurge paginile "Junimii literare" din prima ei perioadă de apariție este inevitabilă și deloc exagerată impresia - e drept, pe fondul constatării unei mediocrități literare de ansamblu a publicației - că tânărul Nicu Nalbă este nu numai o certă promisiune, dar și, de departe, condeiful de prozator cel mai înzestrat al revistei. Speranța de a-l reîntâlni într-un număr viitor și de a-i citi încă o producție, ca să descoperi o noutate, să-l vezi evoluând, este tensionantă și acum, după nouăzeci de ani, când frunzărești o colecție îngălbenită și când știi că dosarul tânărului scriitor e închis de mult, ba încă știi și cum s-a închis acest dosar.

Această încredere într-un talent veritabil, nativ, și într-un scriitor cu vocație se instalează imediat, de la cele dintâi pagini parcurse. Numai că paginile lui de proză sunt rare și, cu timpul, dispar, încât are temeieri Constantin Loghin să deplângă faptul că gazetăria - dar și politica, și de ce nu și istoria? - l-au făcut pe Ion Grămadă "definitiv pierdut pentru literatura propriu zisă". Explicații există, fără îndoială, destule - și ele lămuresc îndeajuns situația: nevoile de zi cu zi ale unui om sărac, forța de atracție exercitată asupra tinerilor de către curentul național al românilor din Bucovina, cu urmarea orientării lor spre acțiune, spre viața practică sau spre îndeletniciri intelectuale, științifice, cu efecte în același domeniu al practicului. Și poate, nu în ultimul rând, venind dintr-o constantă a unui fel de a fi al bucovinenilor nu cine știe ce anevoie de degajat - o anume inaptitudine pentru a persevera în experiențe marcate de abstract, de metafizic, de gratuitate.

* * *

Când în 1904 îi apare în "Junimea literară" proza *De înviere* (o schiță lucrată impur, cu ustensilele povestirii), Ion Grămadă are numai 18 ani, are toate datele lipsei de experiență scriitoricească și ale entuziasmului naiv, așa cum are și, dobândite pe semne intuitiv, multe dintre ticurile prozei scurte care se scrie acum în Regat: ochiul coborât deliberat peste lumea, faptele, oamenii și sensibilitatea satului, o privire programatic binevoitoare, atentă cu deosebire la ceea ce e considerat străvechi și specific, gata să se arate mișcată de tot ce observă, gata să se înduioșeze, convingerea că aici stau adevărurile cele mari care se așteaptă de la scriitor, că pe aici curge viața cea "sănătoasă", care se cere "oglindită" pentru a fi de toți cunoscută și cu ale cărei lecții scriitorul trebuie să-l sprijine pe cititor să se îndrepte ori să se ferească de rătăcirî precum și, la fel, dispoziție infinită pentru a prelua și a comunica persuasiv tot ce se poate spune în cuvinte din limbajul, gândirea, simțirea, poveștile, întrebările și felul de a reacționa din această lume.

Și totuși, chiar dacă stă în vecinătatea unei convenți care face azi de necitt o mulțime din producțiile de acest gen ale timpului, tânărul prozator nu-și descurajează lectorul. Dimpotrivă, farmecă. Prin ce anume - nu e ușor de spus, iar faptul în sine devine semnificativ. Înseamnă că există în frazarea doar a adolescentului Ion Grămadă o anumită doză de indicibil, de inconceptualizabil, dar și mărturie certă de talent și care ademenește chiar și atunci când instrumentele analizei scot la iveală, mai peste tot, imperfecțiuni, naivități, nesiguranță, ezitări, convenționalisme.

De înviere nu este, cu siguranță, o reușită, ci doar un exercițiu. Autorul nu știe să-și supravegheze resursele și, ca atare, nu-și poate doza efectele și ratează obținerea tensiunii pe care a contat. Nu știe, apoi, să-și conducă instanța narativă, n-are încredere în independența acesteia și intervine în răsturile ei, îi tulbură funcționarea, cel mai adesea schimbându-i brusc și nemotivat (prin verosimil și necesar, cum s-ar cuveni) perspectiva sau își strecoară în discursul narativ fraza proprie - expozitivă, informativă, de regulă cu substanță etnografică.

Prin ce, atunci, ar putea să cucerească? Prin recognoscibilul materiei, s-ar putea spune, căci avem aici, ca și în alte bucăți ale autorului, cât se poate de pregnantă, nota specificului vieții din Bucovina. Probabil că asta avea în vedere Constantin Loghin când afirma, prin 1924, că Ion Grămadă este "cel mai bun prozator al Bucovinei". Numai că, dacă este o constatare corectă cea privitoare la faptul că Bucovina se recunoaște imediat în ce și cum scrie Ion Grămadă, este adevărat și că relevanța estetică a acestei note este minimă. Însușirea recognoscibilității, mai accentuate sau mai puțin accentuate, decelabilă la nivelul limbii sau al materiei vehiculate, nu e niciodată o cauză pentru o însușire artistică, ci un efect al unei cauze de ordinul tehnicii creatoare. Ceea ce captivează și farmecă la tânărul prozator vine dintr-un simț înăscut al frazării care-și situează

finalitatea în ea însăși și dobândește astfel aptitudinea, esențială și specifică artei, de a instrui "lume". Una care, acum, odată ivită și impusă artistic, adică făcută să existe prin ea însăși, are, e drept - dar tocmai prin propria-i energie lăuntrică - însușirea de a evoca Bucovina.

Atâta doar că, tehnic - ceea ce e decisiv - prozatorul nu evoluează. Bunele premise ale începutului nu sunt cultivate și în locul sunetului pur, cristalin, care se anunță și se așteaptă, cu timpul, prozele lui Ion Grămadă emană amatorism. Interogația de ordin tehnic inițială nu se poate spune că dispare, însă nu e conștientizată și nu beneficiază de soluții, încât se ajunge destul de curând la o manieră, la un manierism - personal, de bună seamă, dar nu mai mult.

Iată-l, de exemplu, în proza de debut, întrebându-se despre cum și-ar putea justifica artistic apropierea de materie și preluând o soluție cu efecte deja verificate la data respectivă: cea a însinuirii în perspectiva unui personaj fără ființă epică, însă verosimil și necesar în lumea textului prin identitatea de limbaj, de mentalitate, de psihologie dintre acesta și personajele propriu-zise. "Lelea Safta-i învăluită cu lucruri, de nu știe pe ce să pună mâna mai întâi. Ce te gândești D-ta, două mâini nu pot ajunge în tot locul, și apoi doară nu ești de fier! În casă directică, fierbe, spală, afară dă mâncare la gobăi și mătură prin ogradă, că mâine-i zi mare, zi la anul Paștile..." Formula e însă pe cât de repede și de nimerit găsită, pe atât de repede abandonată - dintr-o poruncitoare și naivă trebuință de începător de a spune totul și cât mai mult. Căci numai în pagina următoare, această "voce" spune că lelea Safta vede, uitându-se în lungul drumului și descoperindu-și proprii copii, ceea ce o lelea Safta verosimilă n-ar trebui s-o vadă niciodată: "Un băiet de vr'o 8 ani (s.n.) și o copilă de vr'o 6 (s.n.) mână dinapoi câteva oițe...".

Ceea ce e însă acum preocupare de ordin tehnic însoțită de reușite și de scăpări sau stângăcii trece, cu prozele următoare tot mai mult în umbra interesului pentru pregnanța în sine a materiei și a limbii - și de aici constatarea privitoare la absența evoluției în scrisul lui Ion Grămadă. Un pasaj descriptiv oricât de "frumos" în sine, ca cel introductiv din *În ajunul despărțirii* nu-și motivează prin nimic prezența în economia bucății, n-are nici o funcție în întreg, este strict retoric - și ca atare, artistic, absolut irelevant: "Însângerat scapătă soarele după munții acoperiți cu omăt, ale căror creștete scânteie în lumina asfințitului, de par aprinse, și însângerat pare și Someșul ce vâjâie asurzitor pe scocurile morilor de apă. Aerul de sară e răcoros, curat, și pe toată valea se-mpânzesc umbre ce curg dinspre munți și îmhobotează țarinile arse și îngălbenite de suflarea toamnei...".

Răspunzătoare de acest curs al talentului prozatorului pare a fi autoritatea cu care i se impune - și cu care îl abate de la drumul propriu - convenția sămănătorist-poporanistă a vremii.

O povestire precum *De ajun*, din 1906, de pildă, ar putea proba chiar o anume angajare manifestă a autorului. Preotul Niculae Crăciunescu, cel care a avut parte, dinspre consoartă de "multe zile fripte la început, că ar fi un țărănoi calic și că s-ar fi înțolit cu ajutorul și protecția rudelor ei" trăiește acum liniștit, într-o casă

așezată, în care e "veselie și neastâmpăr". Aflăm că "pe preuteasă o iubește ca ochii din cap", încât femeii i-au trecut visele tinereții și s-a obișnuit "în singurătatea pacinică de la țară". Lui, trecute fiindu-i tinerețile, i-au trecut în amintire și obârșiile simple și n-are decât o singură grijă: să-și vadă cele două fete intrate prin măritiș în familii cu stare. Tocmai având de urmărit un astfel de interes și bizuindu-se pe priceperea nevastei de a primi musafirii ca la oraș, părintele Niculae se îngrijește să aibă ca oaspeți de Crăciun trei tineri - un student la drept, unul la teologie și un "gimnaziast". Primul, Brustureanu, e "fraged și fără vlagă", dar e de familie bună, adică exact ce și-ar dori preotul pentru fata cea mare. Cât despre cea mică n-ar vrea să o dea după teologul Popescu - inteligent, "mai dezghețat la minte ca Brustureanu", plin de voință, însă doar "...un fecior de țăran". Preuteasa, desigur, și-a avut de spus în privința aceasta cuvântul ei, căci l-a rugat pe părinte: "Lieber Nicu, împlinește-mi și mie o dorință măcar: să n-o dai pe Lia după un teolog ca să-și petreacă zilele în pustiul de la țară, fierbând și cosând ca țărancele!" În consecință, în legătură cu teologul, părintele are deja un plan: "L-a mai pripăși o vreme prin casă, până se va afla un altul mai bun...". Iar față de întreaga situație, autorul își are opinia lui, pe care nu ezită să și-o exprime direct - "se vede că părintele a uitat de obârșia sa" - dar și mediat, prin felul de a-și selecta și combina materia. Astfel, prin aerul blând și dulceag al casei, chiar dacă o spune cu destulă delicatețe, nota de lejeritate din viața fetelor, absența în general a gravității din această lume. La fel, sancționează prin denunț cultivarea aparenței: în așteptarea musafirilor, "fetele scot din dulap pe Alecsandri, Eminescu și Dan de Vlahuță, toate netăiate încă" și "le împăștie pe masă, pe clavir și pe canapea, așa ca la întâmplare". Cine dă sfatul, însă, spune adevărul: "Fetelor hăi, scoateți cărți pe masă ca să nu fie goală!".

Mai mult, în final, teologul Popescu, de vorbă doar cu sine, își aduce aminte de răvașul primit de acasă și în care i se spunea: "Măi băiete! Noi te-am ruga frumos, dă, ca niște țărani proști ce suntem, să petreci și tu sărbătorile acasă cu noi. Poate, cine știe, ți-a fi rușine de noi acuma, căci ești domn mare și Crăciunul la domni poate va fi mai frumos, însă tot mai bine-i la noi acasă...!". Drept care teologul se simte brusc "înstrăinat de toți" - și de părinții și de neamurile cu care regretă acum că nu s-a dus să petreacă sărbătorile, dar și de lumea din casa părintelui Crăciunescu, o lume "înstrăinată", în chip evident, ea însăși de viața adevărată, "sănătoasă", o lume - capcană în calea tânărului, căci atrage și înstrăinează pe cei care nu i se pot împotrivi. Iar tânărul teolog ni se profilează ca o victimă, chiar dacă scriitorul îl face să adoarmă cu imaginea satului și a familiei în minte și cu reproșul pentru vina de a fi cedat ispitei: "Vede scocul și roțile morii, toate sioi de gheață... pe frații lui mici, ascultând la fereastră colindătorii, ce rar când străbat prin troiene până la dâșii. L-așteaptă toți cu masa plină și inima chinuită de nerăbdare. Iară el?...".

Desigur, proza nu poate fi redusă decât prin abuz la doar acest înțeles, pe care l-am putea defini ca aparținând unui poporanism bucovinean - mai blând, mai

delicat. Preocuparea - și harul lui Ion Grămadă - de a institui lume, prin insistența asupra elementelor care nasc atmosferă, atenuează nota critică și demonstrativă a unei astfel de bucăți. Scriitorul nu ajunge la lucruri ridice precum, să zicem, cele din *Datorii uitate*, nuvela lui Jean Bart - și ideea unei adeziuni totale și cu atât mai mult a uneia entuziaste la orientarea sămănătoristo-poporanistă din Regat nu e de susținut, pentru că lipsesc din scrisul lui Ion Grămadă excesele. Norma însă din perspectiva căreia se dorește receptat și sub regimul căreia lucrează este a numitei convenții. Prozele îi devin de la una la alta tot mai bogate în informație etnografică și aceasta e oferită cu un irepresibil patetism, discursul îi devine tot mai expozitiv în sens retoric, fără motivare intrinsecă, tot mai preocupat de "ogindire". Se acumulează mărcile prezenței nemotivate a componentei empirice a autorului în text - prin atitudini și intenții care privilegiază instaurarea idilicului, a duioșiilor și înduioșărilor și care, subtextual, implicit, mai discret poate decât în Regat și decât la prozatorii ardeleni, induc totuși sensul de îndrumar pentru viața practică și de lecție dat literaturii, induc ideologia "întoarcerii la vatră" și a "datorii" față de obârșia satească. Adică ceea ce a livrat mediocrității, printr-un concept deviant de artă, cvasitotalitatea producției literare a sămănătorismului și a poporanismului.

Când iese din universul rural, ceea ce se întâmplă foarte repede, interesat de război și de locuri îndepărtate, de lumea târgului sau de istorie, formula structuratoare devine cea a povestirii, iar povestirea are de impus o materie care-și cere dreptul la expresie prin împrejurarea că are natural, pretextual, o anumită pregnanță și un anume relief. Astfel, accentul se impune să cadă pe fraza evocatoare. Așa stau lucrurile în *Serafim Cărășel*, *Studentii*, *O noapte de groază*, *Din viața lui Ciprian Porumbescu* și în altele. Există peste tot și pagini sau măcar secvențe remarcabile prin detaliu, prin umor, prin limbaj și chiar prin tensiune.

Una e cu siguranță cea din proza *Din amintirile unui redactor* în care doi țărani bătrâni, soț și soție, doresc să ajungă cu trenul la Culiță "la ficiorul nostru din cătane", iar pentru asta îl caută pe șeful gării ca să se târguiască și "să se împace" în privința costului biletului și nu pot înțelege în ruptul capului cum se face că prețul biletului de tren nu se poate negocia. Încercând fără succes să-l determine pe funcționar să mai lase ceva-ceva din preț, bătrânul plătește cât e de plătit și urcându-și desagiile în vagon, zice ce are de zis: "Nu ești om purtat prin lume, Domnule, și nu te pricepi la căraușie".

Condeiful amatorului însă, al celui care nu e lipsit de talent, dar scrie rar și nu are constanță în interogația propriu-zis artistică, devine din ce în ce mai evident.

Prozele de inspirație istorică, printre ultimele, nu mai au puterea de a spune, literar vorbind, nimic.

* Ion Grămadă, *Scrieri literare*, cu un studiu asupra vieții și operei lui de Constantin Loghin, Cernăuți, Institutul de Arte Grafice și Editura "Glasul Bucovinei", 1924.

ION GRĂMADĂ - LE PROSATEUR

RÉSUMÉ

Dans ce "médaillon" l'auteur esquisse la destinée exceptionnelle du prozateur de Bucovine i. Grămadă (3 janvier 1886 - 27 août 1917), qui est resté dans le mémoire de ses contemporaines comme un écrivain de talent, un bon pédagogue et un héros qui s'est sacrifié pour l'accomplissement de la "Rumanie Entière". Il est tombé a Cireșoaia dans l'uniforme de l'armée du Royaume roumain dans lequel il s'était réfugié en 1914.

L'auteur fait ici une étude critique de l'oeuvre d'Ion Grămadă, en en faisant ressortir les mérites mais aussi les défautss.

BUCOVINA ÎN DEZBATEREA LUMII CONTEMPORANE

1. Bucovina în istoriografia ucraineană

Arkadii Jukovski, *Istoriia Bukovini Ceastina perșa do 1774 r.*, Cernovți, 1991
(*Istoria Bucovinei, partea I, până la 1774*), Cernăuți, 1991, 120 p.

În tratatele de istoria relațiilor internaționale europene privind epoca modernă termenul de **Bucovina** definește partea de nord-vest a Moldovei, care a fost ocupată în 1774 și anexată de Imperiul Habsburgic în 1775, în urma unor aranjamente diplomatice austro-otomane, cu consimțământul tacit al Franței și Rusiei. Din 1775 până la 1918, acest teritoriu creat artificial de cancelariile diplomatice s-a aflat sub stăpânirea Curții imperiale din Viena. După 143 de ani de stăpânire austriacă, la 28 noiembrie 1918, această parte a Moldovei istorice s-a unit cu România în urma hotărârii Congresului General al Bucovinei alcătuit din reprezentanții românilor și ai altor etnii din Bucovina, eveniment istoric consemnat în tratatul de pace de la Saint Germain din 10 septembrie 1919 (art. 59); prin aceasta, actul istoric din 28 noiembrie 1918 a primit o confirmare internațională.

După aproape 21 de ani, ca urmare a prevederilor pactului Ribbentrop-Molotov din 23 august 1939, partea de nord a Bucovinei, împreună cu Basarabia (Moldova de răsărit) și ținutul Herței au fost ocupate în mod samavolnic de fosta Uniune Sovietică. După o scurtă perioadă de restaurare a suveranității României (1941-1944), aceste teritorii românești au fost din nou ocupate de Uniunea Sovietică cu sprijinul aliaților acesteia din al doilea război mondial. Ulterior, partea de nord a Bucovinei, ca și unele părți de nord și de sud din Basarabia, au fost atribuite, în mod arbitrar, de către autoritățile sovietice R.S.S. Ucraina, azi Republica Ucraina.

În ultimii ani, **Bucovina**, ca entitate statală, s-a bucurat în mod deosebit de atenția specialiștilor români și străini dacă ținem seama că între anii 1991 și 1993 au fost publicate cinci lucrări monografice și anume: I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, ediție și studiu bio-bibliografic de Stelian Neagoe, Editura Humanitas, București, 1991; A. Jukovski, *Istoriia Bukovini Ceastina perșa do 1774*, Cernivți, 1991; St. Neagoe, *Bătălia pentru Bucovina*, București, 1992; N. Ciachir, *Din istoria Bucovinei 1775-1944*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1992; M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei, vol. I(1774-1862)*, Editura Academiei Române, București, 1993.

Pentru că monografiile consacrate Bucovinei, elaborate de istoricii români, au fost prezentate până acum prin recenzii în periodicele de istorie, în cele ce urmează ne vom concentra atenția asupra aceleia semnată de istoricul ucrainean A. Jukovski.

Lucrarea este alcătuită din patru capitole, după cum urmează: I. *Numele Bucovina* (pp. 7-9); II. *Istoria timpurie a Bucovinei* (pp. 10-20); III. *Epoca cnezatelor* (pp. 20-53); IV. *Perioada moldovenească* (pp. 54-97).

Capitolul I, precedat de o *Introducere* intitulată *Redobândirea memoriei istorice*, semnată de V. Starik și de un *Cuvânt înainte* semnat de autor cuprinde o seamă de argumente insuficient documentate, menite să dovedească mai întâi originea ucraineană a numelui acestui teritoriu. În perorația sa, A. Jukovski nu ține seama că numele de bucovină apare în tot cursul evului mediu ca element morfologic de geografie fizică. Consemnat în documente prima dată în 1392, într-un act de cancelarie al domnului Moldovei Roman I, bucovina este un nume comun care definește în limba slavă o pădure de fagi.

Multe bucovine existau în Evul Mediu în ținuturile moldovene Cernăuți, Suceava, Roman, Iași, Cârligătura, Neamț, dar și în numeroase județe din Țara Românească.

Afirmația autorului că Bucovina ar fi fost o unitate administrativ-politică distinctă cu mult înainte de 1775 nu este decât o speculație ieftină și o interpretare arbitrară de documente târzii. De altfel, întotdeauna, numele de bucovină este însoțit de cel de pădure, de exemplu în 1412, sub forma sylyam minorem bucovina, sylyae maiores et minores, bucovina dictae sau pădurea bucovina, pădurea bucovita, pădurile bucovinii, iar în cazul în care nu există al doilea termen, cel de pădure, el are sensul general de bucovină.

Capitolul al II-lea al lucrării intitulat *Istoria timpurie a Bucovinei* (pp. 10-20) a fost împărțit de autor în două perioade: *Perioada preslavă* ("doslovianskii period"), încadrată în secolele IX î.Hr. și IV d.Hr. și *Perioada slavă* ("slovianskii period") încadrată între secolele IV-X d.Hr. În contextul perioadei preslave se fac multe afirmații neștiințifice de genul: tribul nomad get al cimerienilor din Scitia era strămoșul ucrainenilor (?); Geția, ca țară a geților, cuprindea pământurile de la sud și vest de Nistru (?); agatârșii erau protoslavi (?); în fine, regele dacilor se numea Dorichet (?). Urmează apoi o cronologie defectuoasă pentru o serie de evenimente precum: campania lui Zopyrion contra Olbiei, campania lui Lysimachos contra geților, data când Macedonia a fost ocupată de romani, campania lui Lucullus Varro contra tracilor și grecilor etc. Se mai afirmă, eronat, că bastarnii erau de origine celtică (p. 12-15); că dacii ar fi apărut ca popor nou (novii narod) îndată după 73 d.Hr. în vecinătatea geților, la nord de Dunăre; că ei ar fi venit din Tracia de prin munții Rodopi după zdrobirea statului bessilor (p. 12); că după anul 44 d.Hr. geții ar fi populat părțile de răsărit ale Daco-Geției ("Bucovina", "Moldova", "Basarabia" și o parte din Galiția), iar dacii părțile muntoase ale Banatului, Transilvaniei și Valahiei de vest (p. 13). Se mai apreciază, în mod gratuit, că după anul 106 d.Hr.

dacii au plecat în masă din țara lor, majoritatea lor emigrând spre nord, dar în locul lor împăratul Traian ar fi adus coloniști romani care au populat satele și orașele (p. 14). În anul 271 d.Hr., împăratul Aurelian ar fi abandonat Dacia Felix trecându-și armatele și întreaga populație (*use rimske naselennia*) în Moesia, la sud de Dunăre, (p. 14), ceea ce ar fi fost cu neputință în acea vreme. Autorul neagă valoarea istorică a valurilor romane din Dacia romană inclusiv cele din Basarabia, din regiunea de dincolo de Nistru și din zona Suceava. El nu știe sau nu vrea să știe de cercetările istoricului român Mircea Ignat care a dovedit existența unui asemenea val pe teritoriul județului Suceava într-un studiu publicat în "Anuarul Muzeului Național al Bucovinei"; de asemenea, autorul nu vrea să știe nici de cercetările arheologice din secolul trecut din Bucovina publicate în "Anuarul Muzeului Țării" (*Jahrbuch des Bukowiner Landeskunde*) în anii 1893-1900 care atestă descoperirea de monede romane la Siret (1880), la Suceava (1886), la Roșia lângă Cernăuți (1895), la Țețina (1895), la Dorosăuți și Boriscoveni (1899), unele provenite din timpul lui Traian, altele din timpul lui Vespasian. În paginile aceluiași periodic din secolul trecut s-au publicat știri despre descoperirea în Bucovina de țigle de factură romană la Siret (1885) și a unei amfore romane la Suceava (1892), depusă atunci la Muzeul Țării din Cernăuți, ca și toate vestigiile arheologice mai înainte menționate. De altfel, relativ recent, s-au descoperit lângă Orhei țigle de proveniență romană. O altă afirmație gratuită este și aceea potrivit căreia numele localităților Târgul Frumos și "Târgul Roman" ar proveni de la vechea populație din nordul Bucovinei numită *targhiți* sau *tagrii* (p. 15). În privința originii numelui Basarabiei, autorul consideră că acestea derivă de la numele a două populații: *bessii* și *arpaii* sau *arapii* (p. 15).

În subcapitolul intitulat *Marea migrație a popoarelor* se întâlnesc noi afirmații fanteziste: creștinismul a fost răspândit în "Bucovina" de către goți (p. 16), popoarele migratoare (goții, hunii, avarii, ungurii, pecenegii, cumanii) ar fi nimicit resturile dacilor (p. 17), pământul "Bucovinei" ar fi fost colonizat cu o nouă populație: slavii (p. 17). Tot așa în subcapitolul *Epoca slavă* se întâlnesc afirmații necontrolate de genul: în "Bucovina" populația autohtonă nu poate fi decât slavă (p. 17); în secolul VII; tribul ucrainean al tiverților popula atunci "Bucovina", "Moldova", "Basarabia" și răsăritul Valahiei; aceștia se învecinau cu strămoșii românilor și ai bulgarilor (p. 19). Textul este însoțit de o hartă care prezintă pământurile ucrainene în secolul X (*Ukrainski zemli v X stoleť*) în care Marea Neagră este numită *Ruske More*.

Capitolul III intitulat *Epoca cnezatelor* ("kniaja doba", pp. 20-53) este structurat pe mai multe perioade (statul kievean, statul Halici, Volânia, "Bucovina" în componența statului ucrainean și autohtonismul elementului ucrainean în Bucovina) și conține iarăși noi și noi afirmații aberante. Nu vom insista asupra părerilor istoricului ucrainean privind constituirea în evul mediu a primului stat al slavilor răsăriteni - Rusia cu capitala la Kiev- deoarece istoricii ruși au rezolvat de mult această problemă prin lucrări fundamentale, printre care cele elaborate de

B.D. Grekov și Z.V. Udalțova. Cât privește întinderea acestui stat - considerat de autor ca fiind ucrainean - până la Dunărea de jos, potrivit izvoarelor narative rusești, credem că este mai mult o figură de stil întrucât, în realitate, ținând seama de extrem de slabă densitate demografică, era imposibil de controlat un teritoriu atât de întins.

În subcapitolul *Perioada statului kievean* (pp. 20-25) se abuzează de folosirea repetată a termenului de ucrainean privind legislația, organizarea cultului creștin, organizarea politică - despre care autorul apreciază că "toată era ucraineană" (?) (p. 24). Bizar ni se pare faptul că autorul omite amintirea țării bolohovenilor întinsă în acea vreme la est de Carpați. Cât privește pe berladnici, autorul îi consideră tot ucraineni, fără să prezinte și celelalte opinii formulate în literatura istorică (p. 26). Referindu-se la perioada statului Halici-Volânia (pp. 25-33), A. Jukovski exagerează afirmând că orașele medievale din Moldova ca: Suceava, Baia, Țețina, Hotin, Chilia, Cetatea Albă, Bârlad, Siret, Iași, Roman, Neamț aparțineau acestui stat care era condus de cnezi ucraineni (de exemplu cneazul Danilo). Despre acest cneaz se mai afirmă că în secolul XIII ar fi distrus în cadrul unei acțiuni de represalii șase orașe bolohovene care se supuseseră tătarilor, dar fără să arate cine erau de fapt acești bolohoveni (pp. 29-30). În subcapitolul *Țara Șepenițului* (pp. 30-31) este schițată existența acestei formațiuni prestatale românești, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, care a trebuit să lupte pentru supraviețuire contra statului polon și cnezatului Halici-Volânia până a reușit să intre în componența Moldovei după ce aceasta din urmă și-a dobândit independența față de Ungaria. Autorul consideră Țara Șepenițului tot un stat ucrainean din care făcea parte și nordul Bucovinei. Spre exemplificare, se anexează o hartă a Țării Șepenițului din secolele XIII-XIV care se suprapune exact pe hotarele părții de nord a Bucovinei, frontieră stabilită în realitate **prin silnicie** în iunie 1940 de guvernul sovietic din acea vreme.

Al treilea subcapitol intitulat *Bucovina în componența statului ucrainean* (pp. 33-35) conține din nou afirmații lipsite de logică istorică, în sensul că Dunărea ar fi fost în Evul Mediu timpuriu granița de sud a Ucrainei (p. 34). În subcapitolul *Autohtonismul elementului ucrainean în Bucovina* (pp. 35-53) se tratează problema priorității etnice în Bucovina, admitându-se că cei dintâi locuitori pe aceste locuri au fost ucrainenii. Și pentru a da mai multă autoritate afirmației sale, A. Jukovski abordează problema formării poporului român de pe pozițiile neștiințifice susținute în lucrările lui Sulzer, Roesler, Hunfalvy, Kaindl care de multă vreme au fost respinse de înaltele foruri științifice europene și românești. La refrenul că românii au migrat din Peninsula Balcanică la nord de Dunăre în secolul al XII-lea se adaugă teoria potrivit căreia ucrainenii s-au așezat pe teritoriile dintre Carpați și Nistru mult mai înainte, încă din secolul al VII-lea. Despre jupan Dimitrie menționat în inscripția descoperită la Mircea Vodă în Dobrogea, se afirmă că era un colonist slav dependent de statul kievean ucrainean (p. 39). În schimb, A. Jukovski păstrează tăcerea asupra procesului de asimilare a slavilor de către populația

autohtonă romanizată din spațiul carpato-dunăreano-pontic, așa cum acesta apare în operele istorice ale lui Dimitrie Onciul, B.P. Hașdeu, Nicolae Iorga, A.D. Xenopol. Istoricul ucrainean păstrează tăcerea și asupra concluziilor istoricilor ruși privind apariția pe scena istoriei a poporului ucrainean. Potrivit acestor istorici, numele de ucrainean a fost inițial un nume comun (*u-craina*=loc de margine) și abia târziu, în secolul al XIV-lea, a devenit un nume propriu care definea pe locuitorii ruși de la marginea cnezatului Moscovei, având în grijă apărarea frontierei de sud contra raidurilor însoțite de jaf executate periodic de tătarii crâmleni. Strămoșii ucrainenilor sunt cazacii zaporojeni care, târziu, în secolele XVI-XVII, s-au constituit într-o etnie proprie derivată din cea rusă. Unii istorici îi consideră a fi malo-ruși care întrețineau strânse relații cu velico rușii.

Revenind la tezele istoricului ucrainean A. Jukovski cu privire la raporturile dintre români și ucrainenii, în acest subcapitol el mai afirmă că românii din Bucovina sunt un element invadator, de cuceritori, veniți din Maramureș în prima jumătate a secolului al XIV-lea (circa 1347 p. 47), poziție care contravine adevărului istoric. În realitate, românii maramureșeni care au descălecat în frunte cu Dragoș au sporit numărul românilor deja existenți la est de Carpați și sub conducerea lui au creat o unitate politico-administrativă cu numele de Moldova, în relații de vasalitate față de Regatul Ungariei; unele documente menționează formațiunea politico-militară condusă de Dragoș și urmașii săi sub forma unei căpităanii având inițial reședința la Câmpulung (D. Onciul, N. Iorga) și mai târziu la Baia.

În subcapitolul *Argumentele lingvistico-toponimice* (pp. 48-53) se susține că limba ucraineană ar fi influențat profund limba română, că românii ar fi venit abia în secolul X în regiunile de la sud de Carpați și în Transilvania, iar în secolul al XIII-lea la est de Carpați, găsind aici toponime de rezonanță ucraineană. Asemenea concluzii, cu totul neștiințifice, n-au nici o bază documentară (p. 53).

Capitolul IV intitulat *Perioada moldovenească* (pp. 54-97) este alcătuit din mai multe subcapitole în care sunt tratate probleme ca: "venirea" românilor la răsărit de Carpați, începutul statului moldovenesc, apogeul voievodatului moldovean, "Bucovina" sub vasalitatea turcească. Cu acest prilej A. Jukovski face mult caz de faptul că Moldova medievală a existat numai o foarte mică perioadă de timp ca stat independent, deoarece s-a aflat, pe rând, sub suzeranitatea altor state vecine mai mari și mai puternice: Ungaria, Polonia, Imperiul otoman. Cine cunoaște bine istoria evului mediu european trebuie să recunoască existența unor relații feudale și a unei ierarhii la nivel internațional de la care n-au făcut excepție unele state europene mai mici aflate în vecinătatea altora mai mari. Scopul era supraviețuirea statală. Este, între altele, cazul Moraviei, Cehiei și Poloniei față de Imperiul german, sau, pentru un timp, cel al Serbiei și al Bulgariei. Ba chiar și Imperiul bizantin a fost nevoit să plătească, pe rând, tribut Imperiului persan, Califatului arab și Imperiului otoman pentru a restaura un climat de pace la frontierele sale cu aceste state. În subcapitolul privitor la venirea românilor la răsărit de Carpați (p. 54) se reia teza privind migrarea românilor din sudul Dunării la

nordul fluviului apoi, de acolo, în Transilvania și, în fine, din Transilvania în Moldova, teză cu totul neștiințifică, combătută chiar de unii istorici occidentali. În subcapitolul *Începuturile statului moldovenesc* (pp. 55-57), informațiile aduse în discuție sunt extrem de palide, insuficiente și uneori eronate, mai ales cu privire la rolul lui Iurg Koriatovici. Nu se amintește nimic despre organizarea căpităniei lui Dragoș, despre realizările sale și ale urmașilor săi, despre rolul lui Bogdan, voievod de Maramureș, care a scos Moldova din dependența față de Ungaria, neutralizând astfel presiunile repetate ale regatului angevin. Cu acest prilej însă, autorul reia teza influenței limbii ucrainene asupra limbii de cancelarie în Moldova, care, în realitate, nici n-a existat, folosirea limbii paleoslave fiind la modă în acea vreme și la statele de la sud de Dunăre, după cum limba latină s-a impus în cancelariile statelor europene occidentale fără să mai amintim că limba franceză a fost limba de cancelarie în regatul englez în secolele XI-XIV, aceasta fiind înlocuită abia după războiul de o sută de ani cu limba engleză. Tot în cadrul acestui subcapitol este tratată și problema suzeranității Imperiului otoman asupra Moldovei (Bucovinei la autor) între anii 1514 și 1774. În context sunt evidențiate conflictele militare și politica moldo-otomană din secolele XV și XVI, apoi contribuția lui Despot Eraclidul la crearea învățământului superior de tip european la Cotnari, între 1563-1564, nu la Suceava cum greșit apare în lucrare (p. 66). De asemenea, sunt subliniate urmările nefaste ale mutării capitalei Moldovei de la Suceava la Iași în timpul lui Alexandru vodă Lăpușeanu, care, în concepția lui A. Jukovski, ar fi grăbit înlocuirea limbii ucrainene din cancelaria domnească cu cea română. De data aceasta afirmațiile istoricului ucrainean sunt mult exagerate deoarece acest proces istoric s-a desfășurat treptat de-a lungul întregului ev mediu, folosirea limbii paleoslave în cancelaria domnească și în biserica din Moldova și Țara Românească devenind tot mai nefirească pe măsură ce societatea românească înainta pe calea progresului și civilizației, ca și alte popoare europene. Acest proces istoric s-a încheiat în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

O altă problemă abordată de autor în același subcapitol este influența căzăcimii asupra desfășurării evenimentelor din Moldova (pp. 66-75). După părerea noastră, aici s-ar fi putut implica mai mult autorul în abordarea problemei apariției ucrainenilor pe scena istoriei. Dar A. Jukovski nu intră în miezul problemei ci privește numai un aspect secundar al acesteia și anume implicarea cazacilor zaporojeni în viața politică a Rusiei apusene de fapt a acelei țări a nimănuiei apărută de cazaci contra tătarilor crâmleni. La acea dată, la sfârșitul secolului al XVI-lea, cazacii se constituiau într-o forță militară de excepție care putea fi folosită nu numai contra tătarilor dar și contra otomanilor. Atunci îi aflăm alături și de oastea lui Mihai Viteazul în lupta antiotomană în cadrul Ligii creștine. În secolul următor, dându-și seama de forța lor militară și conduși de un hatman capabil, ei au reușit să smulgă drepturi religioase și politice din partea suzeranilor lor polonezi, chiar să pună bazele unui stat propriu sub protecția Rusiei pe malul stâng al Niprului. Această nouă situație a destabilizat raportul de forțe în zonă fapt care a însemnat

un factor negativ pentru politica de independență promovată de unii domni ai Moldovei și Țării Românești. De exemplu, Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653), o personalitate politică și diplomatică de talie europeană care, deși era vasal Porții otomane a urmărit desprinderea Moldovei din sistemul politic otoman și crearea unui stat federal alcătuit din cele trei țări românești, fiind însă împiedicat de coaliția munteano-transilvană, dar mai ales de cazacii zaporojeni conduși de Bogdan Hmelnițki care în 1650 i-au pustiit țara în alianță cu tătarii crâmleni. După părerea noastră, autorul ar fi putut dezvolta mai mult acest capitol și cartea sa ar fi avut mult mai mult de câștigat decât să introducă în acest subcapitol o seamă de date nesemnificative. Aceeași părere ne exprimăm și pentru conținutul subcapitolului intitulat *Disputa pentru Moldova dintre Turcia, Rusia și Austria* (pp. 75-77). Aici se impun câteva precizări: Rusia n-a semnat tratatul de la Karlovitz (1699), ci pe cel de la Istanbul, în 1700-1702; suedezii nu s-au stabilit niciodată în Bucovina ci, lângă Tighina, la Varnița (între 1709 și 1712); în 1711 Rusia nu a declarat război Imperiului otoman ci invers (p. 76); expediția lui Mihai vodă Racoviță, domnul Moldovei (din 1717) în Transilvania, pe valea Moldovei, pe la Vama, n-a fost întreprinsă în scop de jaf, ci ca o acțiune militară în cadrul războiului austro-turc încheiat cu pacea de la Passarovitz (1718). Apoi credem că implicarea tot timpul a Moldovei de nord (Bucovina, **după** 1775) în evenimentele din secolul al XVIII-lea se face de către autor în mod artificial. De exemplu, în 1739 Rusia ar fi urmărit să ocupe nu "Bucovina", ci întreaga Moldovă; în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774 trupele ruse au ocupat "Bucovina", întreaga Moldovă, și o parte a Țării Românești (p. 77).

Subcapitolul al 2-lea din capitolul IV, care abordează problema organizării statale a Moldovei și a "Bucovinei", se referă la domnie, sfatul boierilor, organizarea administrativă, judecătorească, viața socială. Autorul face confuzii între diferite categorii sociale (p. 79). Pentru precizarea sferei termenilor de "veșini și răzeși", el ar fi putut folosi dicționarul *Instituții feudale din țările române* elaborat de un grup de specialiști români de înaltă calificare.

Subcapitolul 3 al capitolului al IV-lea, intitulat *Viața culturală și învățământul în Bucovina în perioada moldovenească* (pp. 81-83) cuprinde, de asemenea, multe exagerări ale autorului în sensul că elementul ucrainean a fost preponderent în literatură și tipărituri cu conținut teologic. Pentru a-și susține afirmațiile A. Jukovski invocă marea personalitate a lui Petru Movilă despre care se știe că era român de origine, fiu al lui Simion vodă Movilă, domn atât în Moldova, cât și în Țara Românească, la începutul secolului XVII. Acesta și-a petrecut tinerețea în Moldova, iar mai târziu, îmbrățișând cariera ecleziastică, a urmărit să-i ajute pe frații săi români din Moldova și din Țara Românească cu instalații de tipărit cărți în limba română, însoțite de tipografi, să înființeze la Iași o adevărată Academie destinată învățământului superior după modelul celei de la Kiev al cărei ctitor tot el era. În acea vreme cultura românească a cuprins tot teritoriul Moldovei și nu a exclus nordul Bucovinei, cum afirmă în mod tendențios A. Jukovski. În subcapitolul 4 al

capitolul al IV-lea intitulat *Moldova și Ucraina (Bucovina în componența statului moldovenesc și problema ucraineană)* (pp. 83-97) sunt reluate unele probleme abordate în paginile anterioare ale cărții, de data aceasta autorul aducând în sprijinul afirmațiilor sale păreri ale unor istorici români și ucraineni. În vreme ce părerile istoricilor români de talia lui I. Nistor, T. Bălan, N. Iorga, E. de Hurmuzachi sunt încriminate, cele ale unor istorici ucraineni ca: I. Martinovici, M. Korduba, O. Pavlik etc. sunt apreciate exagerat. Teze ca: - la venirea lor din Transilvania românii au aflat în "Bucovina" o populație ucraineană sedentară; Moldova medievală a ocupat treptat "Bucovina" până la sfârșitul secolului al XV-lea; elementul ucrainean a avut un rol hotărâtor în formarea statului Moldova; pe măsură ce românii se înmulțeau ei eliminau pe ucraineni din viața publică - sunt tendențioase, lipsite de un suport documentar istoric, contravenind adevărului istoric cu privire la procesul istoric de la răsărit de Carpați, desfășurat din antichitate până la 1774, an la care se oprește autorul cu expunerea sa. Ultimul subcapitol al lucrării intitulat *Locul perioadei moldovenești în istoria generală a Ucrainei* (pp. 95-98) nu aduce nimic nou față de cele relatate în paginile anterioare. Dimpotrivă, autorul complică lucrurile și mai mult, afirmând că până în secolul al XIII-lea a apărut statul ucrainean sub numele de statul Halici-Volânia, care a decăzut și s-a divizat în alte două state mai mici, unul fiind statul lituano-ucrainean și celălalt moldoveano-ucrainean. Toate aceste afirmații contravin concluziilor la care au ajuns nu numai istoricii ruși, dar și cei din alte state europene.

Desigur că lectura acestei lucrări s-a făcut la început cu oarecare curiozitate în speranța că autorul îmbogățește lectura de specialitate în domeniu. Ulterior, pe măsura lecturii, această speranță s-a transformat într-o deziluzie. Totuși, pentru a verifica afirmațiile aberante ale lui A. Jukovski au fost consultate lucrări de specialitate devenite lucrări de referință prin conținutul lor, ca de exemplu cele aparținând istoricilor I.V. Cerepnin, A.P. Levandovski, I.I. Orlik, Z.V. Udalțova, B.A. Râbakov, V.T. Pașuto, pe ultimul având privilegiul să-l cunoaștem personal, cu ani în urmă și să discutăm unele aspecte ale istoriei relațiilor româno-ruse din evul mediu. De asemenea, am consultat operele istoricilor E.A. Kosminski și S.D. Skazkin. La capătul lecturilor efectuate și comparate cu afirmațiile lui A. Jukovski, ne-am convins și mai mult de numeroasele inadvertențe existente în cartea pe care o recenzăm. Istoricii ruși susțin că vechiul stat al slavilor răsăriteni, cu capitala la Kiev, s-a numit Rusia, că toți marii cnezi ai acestui stat au fost ruși, după cum rusească a fost structura statului ca și cultura, (nu în zadar cea mai veche culegere de legi s-a numit *Ruskaia Pravda*), că încă din secolele VI-VII la hotarele răsăritene ale fostei Dacii romane au apărut triburile de slavi care au numit populația autohtonă romanizată cu termenul de *volohi*, că poporul român din spațiul carpato-dunăreano-pontic în care este cuprinsă toată Bucovina s-a format prin asimilarea altor etnii, inclusiv cea slavă, că populația romanizată din Dacia romană a adoptat limba latină vulgară în viața cotidiană, că primele cnezate și voievodate românești s-au format pe teritoriul Țării Românești, Transilvaniei și Moldovei, că în

Moldova creștinismul a fost adoptat de către băștinași odată cu populația din Rusia kieveană în secolul al X-lea, că în evul mediu, până la mijlocul secolului al XVII-lea, paleoslava a fost limba oficială în cancelarie și în biserică atât în Moldova, cât și în Țara Românească, în timp ce poporul de rând vorbea românește, că între Rusia kieveană și Moldova au fost stabilite legături strânse care au contribuit la dezvoltarea societății din ambele state, că după destrămarea Rusiei kievene s-a generalizat fărâmițarea feudală și teritorială, unul din aceste state fiind cnezatul Halici aflat în secolul al XIV-lea în imediata vecinătate a Moldovei - stat medieval românesc care, inițial, a fost vasal regatului Ungariei, iar mai târziu Poloniei, că pe parcurs Moldova a fost pusă în situația de a fi vasală în același timp și Imperiului otoman și Poloniei și că aceste două mari state își disputau la un moment dat suzeranitatea asupra Moldovei, luptându-se între ele, că procesul de formare al popoarelor bielorus și ucrainean s-a desfășurat de-a lungul mai multor secole în evul mediu, că topicul "Ucraina" s-a folosit din secolele XII-XIII pentru o parte din regiunile sud vestice ale Rusiei de pe cursul mijlociu al Niprului, că în secolul al XIV-lea prin Rusia mică (*Malo Rossia*) se înțelegea statul Haliciului, că abia în secolele XIV-XV s-au conturat particularitățile morfologice și lexicale ale limbilor ucraineană și bielorusă. De altfel, în evul mediu, când Polonia unită cu Lituania a ocupat întinse teritorii din Rusia apuseană, despre *Ucraina ca unitate administrativă* se știa că era o regiune tampon între creștini și păgânii tătari crâmleni. În această zonă tampon țărani ruși liberi au primit pământuri cu obligația îndeplinirii serviciului militar, bucurându-se de autonomia administrativă și militară, conducătorii lor fiind numiți hatmani, iar locuitorii acestor regiuni cazaci, adică luptători. Abia în secolul al XVII-lea, după marea răscoală contra panilor poloni, cazacii victorioși s-au pus sub protecția marelui cneaz al Moscovei și și-au creat un stat al lor.

Desigur că lucrarea de față pe care o recenzăm ar fi fost mai folositoare pentru oamenii de știință dacă ea ar fi exprimat adevărul istoric, despre Bucovina. Dar nu a fost așa. Autorul a încurcat într-atât lucrurile încât ea s-a transformat dintr-o lucrare științifică, cum s-ar fi vrut, într-un pamflet cu substrat politic, la îndemâna celor care doresc și urmăresc să stăpânească cu "argumente istorice" de proastă calitate un teritoriu de curând dobândit de la fosta Uniune Sovietică, stat care la rândul lui l-a acaparat în 1940, în baza acordului germano-sovietic, denunțat după cel de-al doilea război mondial de forurile politice internaționale. Dacă această carte nu exprimă adevărul, ea este nefolositoare, deoarece, așa cum spunea acum în urmă cu 2000 de ani Polibi: **"dacă din istorie se lasă la o parte adevărul, ceea ce rămâne din ea este doar o povestire nefolositoare"**. Asta este și părerea noastră despre cartea de față.

Constantin Șerban
Mihai Lazăr

2. Bucovina în istoriografia germană

Emanuel Turczynsky, *Geschichte der Bucovina in der Neuzeit. Zur Social und Kultur Geschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1993, 260 p. + 2 hărți + 16 ilustrații

Emanuel Turczynsky, istoric german originar din Cernăuți, fost profesor de istoria estului și sud-estului Europei la Universitatea Ruhr din Bochum, s-a impus în cadrul vieții științifice internaționale prin lucrările și studiile sale, bazate pe o vastă bibliografie, axate cu precădere asupra istoriei Bucovinei.

Studiile sale, vizând mai ales descrierea și explicarea situației confesionale din Bucovina sau situația monarhiei austriece în general, până la 1918, au fost publicate în reviste de specialitate din S.U.A, România, Grecia, Bulgaria, Iugoslavia și, bineînțeles, Germania și Austria.

Dintre lucrările de sinteză ale acestui autor erudit și poliglot amintim *Konfession und Nation* (1976) și *Von der Aufklärung zum Frühliberalismus* (1981), biografiile de personalități bucovinene publicate în renumite lexicoane întregind profilul științific al autorului.

Lucrarea pe care o supunem atenției cititorului român se deschide cu o frumoasă prefață semnată de Johannes Hoffmann (pp. VII-XI), urmată de o **Introducere**: Condițiile-cadru cultural istorice (pp. 1-12), o listă a ilustrațiilor (p. 13-14) și a abrevierilor (p. 14). Enumerăm în continuare capitolele acestei cărți: **Denumirea cultural-geografică și evoluția istorică. Spațiul și destinul istoric al Bucovinei până la 1774** (pp. 15-26); **Colonizările și afluirea imigranților în timpul administrației austriece în secolele 18 și 19** (pp. 27-41); **O nouă justiție și ordine socială** (pp. 42-57); **Modernizarea vieții publice** (pp. 58-71); **Știința și societatea între anii 1848-1858 ("Vormärz")** (pp. 72-88). **Desăvârșirea viabilității instituțiilor. Bisericele și preoții într-o regiune multiconfesională, Misiuni neobișnuite pentru biserica de stat: clerul ortodox și catolic în dialog** (pp. 89-106); **Evreimea bucovineană între hasidism și progres** (pp. 107-112); **Imigranții evanghelici ca promotori ai toleranței religioase în secolele XIX și XX** (pp. 113-120); **Stimularea autonomiei administrative** (pp. 121-138); **Explozia educațională la înființarea universității din Cernăuți** (pp. 139-152); **Societatea poliglotă și cultura ei politică** (pp. 153-167); **Regionalismul dezvoltat în contradicție cu naționalismul de import** (pp. 168-186); **Tensiuni sociale și compromisul național (1890-1914)** (pp. 187-208). **Bucovina de la izbucnirea primului război mondial. Apărarea îndârjită a independenței și alipirea la România** (pp. 209-218); **Restrângerea drepturilor**

minorităților în cadrul politicii de românizare (pp. 219-229); *Semnele prevestitoare ale repatrierii și deportările* (pp. 230-234). Un tabel cronologic (pp. 235-240), o listă a izvoarelor și a bibliografiei folosite (pp. 241-256) și un util indice de persoane (pp. 257-260) întregesc această lucrare.

Cititorul român care va parcurge cu atenție paginile acestei cărți va remarca în primul rând faptul că aceasta se bazează pe o vastă bibliografie, fapt ce demonstrează o mare erudiție, erudiție îmbinată însă și cu fine judecăți de valoare. Astfel, dorind să sublinieze faptul că Bucovina era un teritoriu liniștit în comparație cu Balcanii, autorul conchide că "În opoziție cu miturile eroice ale slavilor balcanici, grecilor și albanezilor, cu lupta lor contra dominației străine turcești care glorifica și dezvolta o ideologie eroică agresivă, în Bucovina începutului de secol XIX exista mitul realizărilor pașnice colective..." (p. 2).

De fapt, încă din paginile introductive cititorul atent va intui faptul că profesorul german este un spirit liberal care privește echidistant istoria diferitelor etnii din Bucovina, căutând să demonstreze că aici a existat un model de conviețuire pașnică, unic în Europa, executându-se "tranziția de la o provincie de margine a imperiului otoman la o regiune culturală de model central-european" (p. 6), model care trebuie și este privit cu interes de Europa. Se oferă astfel imaginea unui **homo bucovinensis** ("formulă" lansată în 1956 de Hans Prelitsch) tolerant și pașnic cu semenii săi, indiferent de religie, rasă sau etnie, bi sau chiar multilingv, produs al culturii și civilizației austriece în general și al iosefinismului în special. Totul însă este coroborat cu situația specială din Bucovina unde "valoarea neobișnuită demonstrată de reprezentanții administrației și de elitele indigene în dezvoltarea unei politici culturale - care în ciuda condiționării unei structuri economice cu caracter retrograd, comparativ cu Europa centrală, a condus în cursul câtorva decenii la o explozie culturală" (p. 8), unde a existat "un regionalism organic format într-un timp îndelungat pe baza toleranței și liniștii, ce s-a opus naționalismului pătrunzând de la Moscova, București și Viena" (*Ibidem*). Până la finele acestei lucrări autorul folosește cu mare iscusință o multitudine de date, cifre, mărturii în sprijinul argumentării ideilor expuse în paginile introductive, multitudinea acestora neputând fi reprodusă nici măcar parțial în cadrul restrâns al recenziei de față, rezultând astfel o expunere de istorie socio-economică, în dauna celei politico-evenimentiale.

Lucrarea recenzată de către noi ilustrează, fără îndoială, seriozitatea științifică devenită legendară a istoricilor germani. În tratarea istoriei românilor bucovineni din această "blühendes Land" (regiune înfloritoare) autorul ajunge însă la niște concluzii care trec dincolo de paradigma descriptivă și explicativă propusă de istoriografia română, putând trezi uneori nedumerirea cititorului român.

Cititorul român va admite fără nici un fel de rezervă faptul că românii din Bucovina au avut numai lucruri bune de învățat de la etnicii germani de aici, considerând strict adevărată afirmația lui Aurel Onciul, citată de către autor: "Germanii sunt buni gospodari, lucrează bine pământul, știu să crească animale

frumoase și sunt adesea meșteșugari. Fiecare țaran știe că germanii cresc cei mai frumoși cai și cele mai frumoase vite... Noi românii avem de învățat - și învățăm astăzi - multe lucruri bune de la coloniștii germani" (p. 196). De asemenea, va găsi justă aprecierea potrivit căreia progresul în Bucovina a început odată cu separarea de Galiția, sau va găsi măgulitoare aprecierea potrivit căreia Societatea pentru cultura și literatura română din Bucovina a fost bine organizată, constituind un model pentru societățile culturale ale celorlalte neamuri din Bucovina. Va admite, de asemenea, că modernizarea Bucovinei s-a datorat mai cu seamă imigranților stabiliți aici.

Unii cititori ar putea să conteste concluziile autorului referitoare la catalogarea "trezirii" conștiinței naționale la unii dintre intelectualii români din Bucovina drept "naționalism de import" sau la conchiderea că majoritatea populației bucovinene nu dorea unirea cu România. Fără motive reale ar apărea această contestare, deoarece - istoric vorbind - populația dintr-un ținut de margine redus ca întindere nu-și poate permite luxul declarării simpatiei fățișe pentru un stat sau altul, ci trebuie să-și rezerve o expectativă strategică. În fond, credem, nu este vorba decât de o autoconservare. Această contestare nu ar fi decât expresia obsesiei unui popor tânăr, cu o cultură minoră în raport cu marile culturi, care-și construiește din istorie o mitologie justificativă a eșecurilor sale. Personal suntem convinși că majoritatea românilor bucovineni - cu excepția unor intelectuali sau oameni politici - au fost în mod sincer loiali împăratului, cercetările de sociologie și politologie demonstrând cu prisosință ce impact are întotdeauna asupra unor oameni simpli mitul "bunului împărat". Conchidem că la 1918 pur și simplu Dumnezeu a ținut cu România.

Nedumerirea cititorului român poate fi însă justificată de faptul că în lucrarea de față autorul nu arată caracterul **totuși nedrept** al anexării Bucovinei la Austria și de faptul că perioada interbelică este prezentată drept o perioadă de românizare forțată, de tracasare a minorităților naționale pe plan cultural și politic de către statul român (românizarea Universității din Cernăuți, inscripționarea în românește a indicatoarelor stradale, aducerea de coloniști români în unele comune ucrainene, antisemitismul de atunci). Credem totuși că românii sunt un popor tolerant (au spus-o și străinii), iar fapte ca cele iacriminate de autor s-au petrecut - și se mai petrec încă - în orice teritoriu unde administrația unui stat se schimbă cu cea a altui stat, mai ales dacă trecutul istoric permite accentuarea unor pusee naționaliste. De asemenea, nu se amintește munca administrației edilitare românești din perioada interbelică.

În cadrul strâmt al recenziei de față nu se pot dezbate *per extensum* asemenea probleme, astfel că lăsăm cititorului român latitudinea aprecierii acestor concluzii ale autorului lucrării. Credem însă că sunt absolut necesare dezbaterile **științifice** între istoricii germani, români și ucraineni, unde, *sine ira et studio*, istoria **trebuie** explicată fără influența nefastă și distructivă a factorului politic. Istoricii germani, prin natura împrejurărilor istorice, pot și trebuie să fie mai "detașați"

emoțional față de istoria Bucovinei decât istoricii români sau ucraineni, iar prestața lor științifică unanim recunoscută ar putea ajuta mult la conturarea unei istorii obiective a Bucovinei, creându-se astfel o paradigmă istorică recunoscută și de comunitatea științifică internațională. În rest, chestiunile litigioase politico-teritoriale vor fi soluționate prin implacabila Justiție Divină.

Per ansamblu, această lucrare de istorie ne propune o înțelegere a istoriei bucovinene ca un model de colaborare și concordie demn de urmat, dincolo de rase, etnii, religii. Practic, ni se oferă un fel de paradigmă de istorie a viitorului (recunoscută fiind concepția profesorului german de proiectare a viitorului studiind în mod echidistant trecutul tuturor etniilor din Bucovina). Considerăm noi că această paradigmă poate deveni operabilă dacă în Europa nu vor mai fi convulsii economice, sociale și politice, iar cuvintele profesorului german de încheiere a lucrării își vor păstra întreaga valabilitate: "Și dacă istoria este un permanent dialog cu trecutul, ea este necesară, să așteptăm aprofundarea cunoștințelor despre aceste forme de conviețuire a oamenilor de comunități religioase și limbi diferite. Dacă de aceste cunoștințe ar putea să depindă și să rezulte apoi piatra de construcție pentru o Europă unită pașnic, va trebui să acordăm considerația cuvenită structurilor sociale și mentalităților est-central europene" (p. 234).

Considerăm că lucrarea ar trebui tradusă în limba română pentru valoarea sa intrinsecă, deoarece cititorul român va putea găsi citind-o referințe bogate despre viața tuturor minorităților din Bucovina care au trăit alături de români, viață despre care se cunosc atât de puține lucruri, pe de o parte. Pe de altă parte i s-ar oferi posibilitatea de a vedea cum este privită istoria Bucovinei de către un reprezentant al unei mari culturi, acesta văzând în fond cum este percepută istoria noastră în istoriografia apuseană. Acest din urmă lucru ar putea evita poate permanentizarea unei viziuni triumfaliste asupra istoriei noastre, impuse de **toate** regimurile politice din trecutul românesc, cu urmări extrem de grave, pe termen lung, asupra psihologiei naționale românești.

Florin Pintescu

3. Bucovina în dezbateri științifice internaționale

Simpozionul internațional "BUCOVINA DE PARTEA DIALOGULUI"

(21-28 aprilie 1996, Sejny - Mănăstirea Wigrierski, Polonia)

(1)

Într-un orașel îndepărtat, Sejny, aflat la extremitatea nord-estică a Poloniei, în zona lacurilor Mazuriene, la granița cu Lituania, a luat ființă, în urmă cu cinci ani, *Fundația Pogranicze* sau *Borderland* - teritoriul de la graniță.

Locul ales pentru sediul fundației poartă încă pregnante mărturii asupra interferențelor dintre diverse culturi și civilizații. Sala de conferințe se află în Sinagoga Albă. Alături, în școala talmudică, sunt biblioteca, centrul de documentare, arhiva, birourile personalului. În localitate și împrejurimi persistă vestigii ale conviețuirii unui adevărat mozaic etno-lingvistic și confesional: polonezi, evrei, lituanieni, ruși, tătari, țigani, bieloruși, ucraineni etc. Pentru unele manifestări cum a fost și recentul simpozion dedicat Bucovinei - se folosește, cu multă eficiență, și complexul mănăstiresc Wigrierski, de lângă Lacul Wigry. Mănăstirea a aparținut odinioară călugărilor camedolini, din ordinul benedictinilor. Acum a fost reamenajată și transformată într-un modern și liniștit "palat", care își păstrează arhitectura inițială, dar dependențele catedralei din mijloc au căpătat funcționalități extrem de multe, creative, la dispoziția Ministerului Culturii.

În concepția membrilor fundației, Sejny este "un turn de veghe" pentru Estul și Centrul Europei. Aici se studiază interferențele multilaterale ale comunităților din teritoriile de graniță, care au fost, în decursul timpurilor supuse amestecului de etnii, limbi și credințe diverse. Cei de astăzi, indiferent de originea lor națională, limbă ori credință trebuie organizați - susține Fundația Pogranicze - și ajutați în vederea unei conviețuirii armonioase, tolerante, raționale, creative. În acest scop sunt adoptate și propagate, urmărite și îndeplinite programe cultural-educative, îndeosebi pentru elevi, tineri și studenți, specialiști de diverse profesii, vârste și etnii. Principalele țeluri sunt promovarea și statuarea artei conversației, atitudinea tolerantă, altruismul, pluralitatea punctelor de vedere și respectul pentru opiniile celuilalt. În acest scop, tânăra instituție dispune de un Centru de documentare (cu materiale informative variate, cărți în toate limbile de largă circulație, discuri, filme) și organizează acțiuni cu caracter permanent (dezbateri, ateliere artistice, excursii, tabere etc.) sau periodice: cursuri, simpozioane, conferințe etc. Școala, care poartă titlul semnificativ *TERITORIUL DE LA GRANIȚĂ*, organizează cursuri periodice, sub egida Consiliului Europei, cu profesori bine selectați, pe anumite teme, în același scop, în limba engleză.

Rezultatele, acțiunile propriu-zise sunt consemnate și în revista

"Krasnogruda" editată de Fundația Pogranicze, ca și unele filme, emisiuni de radio și televiziune.

II

După ce în anii anteriori fundația s-a ocupat de istoria unor regiuni sau orașe pe care le consideră ca încadrându-se în preocupările sale (în statutul ei sunt înscrise: Transilvania, Bosnia, Bucovina, Vilnius, Praga) - în 1995, de pildă, ea s-a preocupat de soarta Bosniei, așa cum de altfel ne-a informat directorul fundației, domnul Krzysztof Czyzewski, filolog, cu prilejul unei vizite efectuate la Suceava și în cadrul Universității "Ștefan cel Mare" - pentru acest an toată atenția se concentrează asupra Bucovinei. Dacă abordarea soartei acesteia se face corect, gestul Fundației este pe deplin justificat: teritoriul Bucovinei a suferit deopotrivă consecințele politicii expansioniste ale imperiilor habsburgic, țarist și sovietic, iar în prezent, Bucovina este ruptă în două, grație politicii de forță și dictat staliniste, iar această situație persistă întrucât noul stat, devenit de curând independent, Ucraina, deconsiderând orice lege elementară a bunului simț și ignorând orice respect față de românii care au fost victima aceleiași politici expansioniste ruse și sovietice, se complăce în a se crede moștenitoarea și profitoarea "legitimă" a cuceririlor sovietice, fie din Basarabia, fie din Caucaz sau așa zisa "Ucraină subcarpatică" - formată din teritorii ce au aparținut Poloniei, Ungariei, Cehoslovaciei sau, iarăși, României.

În cazul Bucovinei, Fundația Pogranicze a organizat la Sejny, între 21-28 aprilie, simpozionul intitulat *Bucovina de partea dialogului*. Nu cunoaștem cum s-a procedat în cazul invitării altor delegați, dar cea din Suceava a primit șapte invitații completate conform indicației conducerii Fundației, fără a se avea în vedere preocupările speciale ale celor chemați în legătură directă cu istoria Bucovinei.

La simpozion au luat parte istorici, filologi, etnografi, folcloriști, ziariști etc. reprezentanți ai minorităților naționale din mai multe țări - între care, în principal, din România (în mod concret din "sudul" Bucovinei, din județul Suceava), Polonia, Ucraina, Austria, Germania. De asemenea, au participat, ca simpli observatori, membri ai ambasadelor română și ucraineană la Varșovia, conducători ai voievodatului Suwalky (unde se află și Sejny) și regiunii Cernăuți, corespondenți de presă, radio și televiziune. A lipsit invitatul conducerii județului Suceava, fiindcă, odată cu declanșarea campaniei alegerilor locale, nu s-a putut găsi nici un Om care să onoreze invitația voievodului din Suwalki. Ba, mai mult, nici grupul cameral "Ciprian Porumbescu" - înscris în program și așteptat ca un virtuos reprezentant al spiritualității bucovinene - de la Liceul de muzică, împreună cu instructorul-profesor nu au putut participa, pe de o parte fiindcă nici Consiliul județean nu s-a implicat cu nimic, nici Inspectoratul școlar județean nu și-a dat avizul. Profesorii participanți, Marta Timofeeiov de la Inspectorat și Sofia Mracica de la Liceul economic au fost

silite să-și ia...concediu fără plată. În schimb, delegația regiunii Cernăuți a răspuns invitației cu toată seriozitatea unor oameni care se respectă, aducând o echipă numeroasă de universitari (față de numai doi de la Universitatea din Suceava, din care doar unul cu preocupări în domeniul istoriei Bucovinei). Ucrainenii au venit cu două autocare și câteva mașini mici - cu specialiști, cu un grup numeros de artiști de la Teatrul Muzical-Dramatic "Olga Kobilanska" și de la Teatrul Studio "Holos" din Cernăuți, precum și două filme, închinată Bucovinei, după concepția sovieto-ucraineană. Faptul acesta arată că în cazul nostru, de la vorbe la fapte există un drum ca de la cer la pământ și că vorbele patriotarde ale politicienilor sunt doar pentru amăgit naivii în preajma alegerilor.

Delegația noastră a cuprins: doi invitați de la Universitate, un etnograf de la Muzeul Bucovinei, două profesoare de liceu, un reprezentant al lipovenilor și un alt trimis al Muzeului Bucovinei cu o temă *Arta românească din Bucovina*, care nu-i era în specialitate și pentru care i s-a dat, pentru proiecție, o casetă care nu s-a putut folosi, fiind total uzată.

III

Așa cum a fost conceput de către organizatori, simpozionul a avut următoarea structură. În deschiderea lucrărilor, tema *Descoperirea Bucovinei sau căutarea unui partener de dialog din Europa Centrală* a fost abordată de Krzysztof Czeyewski, directorul Fundației Pogranicze. El a salutat prezența delegaților de vârste și etnii diferite, fie bucovineni prin obârșie, fie oameni obligați să-și părăsească vatra strămoșească; relevând necesitatea găsirii unui limbaj comun, pentru a putea depăși orice stare tensională sau generatoare de conflicte, vorbitorul a prezentat Bucovina ca un *model istoric*, în care s-au păstrat individualitățile naționale, lingvistice, confesionale, ca și amprenta stilurilor arhitectonice diferite din Cernăuți; el i-a chemat pe participanți la unirea eforturilor pentru propagarea toleranței, înțelegerii, conviețuirii armonioase, condamnând naționalismul ca o expresie a neputinței și înapoierii, a primitivismului.

A urmat un prim grupaj de comunicări protocolare, reunite sub titlul *BUCOVINA ANULUI 1996*, în cadrul căruia au luat cuvântul Anatolij Kruglaszow (Cernăuți) despre *Bucovina ucraineană și tradițiile ei multiculturale astăzi*. Autorul, vicepreședinte al guvernatorului regiunii Cernăuți, s-a referit la "rezolvarea" problemei în statul multinațional Ucraina, în care, după aprecierea sa, sunt 70% ucraineni, 10% români și 9% moldoveni, 1% ruși, 1,7% evrei, 0,5% polonezi etc. Vorbitorul citează publicațiile românești "Zorile Bucovinei", "Concordia", "Plai românesc", "Arcașul" etc, precum și diversele societăți culturale ale românilor. Au urmat comunicările: *Universitatea din Suceava* (prof.univ.dr. Mihai Iacobescu, Suceava), *Educația minorităților naționale în Ucraina* (Petro Hasiuk, Cernăuți), *Educația minorităților naționale în România* (Marta Timofeev, Suceava)

și *Universitatea din Cernăuți* (Jurij Makar, Cernăuți).

În seara primei zile, delegația ucraineană ne-a prezentat - sub egida Fundației Pogranicze - două filme artistice; primul, *Urmele înaintașilor*, din viața huțulilor, în care sunt surprinse aspecte din viața, datinile și lupta cu asprile carpatine ale acestora, într-un stil modern. În cel de-al doilea film ni se prezintă un sat ucrainean de pe Ceremuș, din perioada interbelică, prilej de-a înfiera "bestialitatea" jandarmilor români, care maltratează, fără nici un motiv, populația; apoi vine armata sovietică "eliberatoare" și oamenii îi primesc cu flori pe ostași: "și cum ați putut voi trăi 20 de ani sub cizma românilor?" îl întreabă un rus pe un sătean - rusul "eliberator" căsătorindu-se cu fata popii din sat. Iată deci o "mostră" de educație făcută de noul stat independent în problema conviețuirii armonioase, tolerante, creative - după model stalinist, pe baza metodei realismului socialist.

În ziua a doua, sub genericul *FAPT ȘI ETOS ALE BUCOVINEI MULTICULTURALE* s-au prezentat comunicările: *Arta consensului sau despre cultura politică a Bucovinei*, de către prof. dr. Emmanuel Turczynski, de la München; autorul s-a referit la stadiul actual al cercetărilor despre Bucovina - cu referiri concrete la istoriografia din Polonia (pe care a apreciat-o ca fiind printre cele mai bogate și cu realizări de mare prestigiu), România (în care, între altele a elogiat și citat de mai multe ori lucrarea *Din istoria Bucovinei*, vol. I, 1774-1862), Ucraina, Germania, Austria, Israel etc. Autorul a încercat apoi să răspundă câtorva întrebări speciale: cum și când s-a realizat un consens și o cultură politică în Bucovina, momentul apariției unei ideologii și concepții politice specifice, calitățile, ordinea administrației habsburgice, factorii esențiali care au generat acel "homo bucovinensis" - înțelegerea, bunătatea creștinească, hărnicia oamenilor și îndeosebi buna administrație, legea austriacă, ordinea statală. Autorul a respins teza germanizării populației din Bucovina, argumentând că aici a fost vorba de o "modernizare". După ce Bucovina a intrat sub administrația română, apoi sovietică, populația de aici n-a mai găsit acea "ordine statală superioară" și totul s-a "prăbușit", oamenii nu au mai avut respectul pentru stat și lege. Același autor a prezentat și comunicarea d-lui Erich Beck, din Rickenbach-Huetten, *"Pete albe" în cercetările asupra Bucovinei*; Beck, posesorul celei mai mari biblioteci (devenite de curând publică) și al celei mai complete bibliografii despre Bucovina, s-a referit la faptul că este necesar ca istoriografia referitoare la Bucovina să abordeze mai ales cercetările în domeniile sociologic, economic, organizarea și perfecționarea administrației, sistemul fiscal, Fondul religios-ortodox, evoluția confesiunilor și așezărilor într-o manieră nouă, multidisciplinară. În lucrare s-au făcut referiri și la progresele economice realizate în Bucovina sub austrieci, modul în care țăranii au ajuns buni gospodari; n-au fost neglijate nici politica impozitelor, sistemul de învățământ - subliniindu-se ideea că în imperiul habsburgic cel mai înalt nivel de salarizare îl aveau slujitorii școlii.

Josef Buszco, din Cracovia, s-a referit în comunicarea sa la *Modificări social-naționale în Bucovina în perioada 1876-1914*, în care, printre altele, a evidențiat:

aspecte ale activităților Dietei, în care românii, de pildă, acționau într-o manieră proprie, considerându-se singurii autohtoni și impunând limba română alături de cea oficială, germana; dar, cu timpul, s-a impus și ucraineana; evreii - relevă autorul - s-au remarcat mai ales în viața financiară și comercială; ucrainenii erau mai ales zilieri agricoli, fără să aibă la început o conștiință națională. Evreii - după cercetările lui Buszko - erau în Bucovina fie oameni extrem de săraci, fie foarte bogați; unii evrei s-au infiltrat de timpuriu în aparatul juridic, alții în cel funcționează, toți, însă, veneau în număr mare din Galiția. Germanii s-au concentrat, mai ales, în zonele miniere și industriale, orășenești, dar au fost și lucrători agricoli și crescători de animale foarte buni. Erau în Bucovina, în această etapă, și circa 600 de țigani, buni meșteșugari, care sub raport național se socoteau "români".

Serhij Osadczuk, din Munchen, în comunicarea *Comunitatea bucovineană până la 1914 - conflicte de interese sau conviețuire în bună vecinătate* s-a referit la o sumă de probleme: comportamentul comunităților interetnice și confesionale, toleranța, mijloacele de realizare etc. În mod concret, autorul a analizat integrarea culturală prin intermediul societăților "Arcașul", rolul acestor societăți în promovarea ideilor de progres, locul și rolul organizațiilor profesionale, culturale. Autorul enumeră apoi fapte și date cunoscute privind înființarea societăților culturale, ale corurilor etc. El relevă că statul austriac îi proteja pe nemți și ei nu s-au simțit niciodată amenințați de alte etnii; de aceea, prima asociație germană în Bucovina avea un caracter administrativ și nu național; însă în 1861 s-a creat "Sala de lectură germană" care își propunea stimularea și dezvoltarea culturii germane. Apariția Universității din Cernăuți în 1875 s-a reflectat benefic în viața spirituală prin atragerea unor personalități din alte centre ale imperiului, prin antrenarea studenților în societăți academice. În 1882 s-a creat prima organizație sionistă "Zefiria", iar în 1889 cea de-a doua - "Hebronia". Diversitatea societăților etnice academice, legăturile acestora cu profesorii din diferite centre ale imperiului au creat un cadru favorabil pentru stimularea vieții spirituale, pentru un larg consens și o mare diversitate de opinii. În ultimul sfert de veac al existenței imperiului habsburgic au apărut și partide politice pe criterii etnice, legate fie de București, în cazul românilor, fie de Cracovia în cel al polonezilor. Liberalismul austriac și-a pierdut cu timpul locul și rolul său, fiindcă fiecare etnie s-a afirmat printr-o activitate proprie, contrară intereselor imperiului. Chiar și germanii, în aceste condiții, și-au creat "Asociația germanilor creștini", având ca țel apărarea intereselor economice și politice ale nemților din Bucovina. Se poate spune însă că nici un grup etnic nu și-a creat o asociație politică strict închisă, ci fiecare se străduia să se ridice deasupra intereselor înguste, pentru a asigura o conviețuire armonioasă, reciproc avantajoasă, bazată pe un anumit simț al toleranței și înțelegerii reciproce.

Igor Zaloba, Cernăuți, s-a referit în comunicarea sa la *Căile comerciale din Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1775-1918)*. Fiind așezată pe o arteră comercială de tranzit internațional, într-o zonă care lega Estul de Centrul și Apusul

Europei, Bucovina s-a bucurat din partea administrației habsburgice de o anumită atenție în ceea ce privește construirea și modernizarea căilor de comunicație, diversificarea și înmulțirea acestora - autorul citând exemple concrete privitoare la acest domeniu. În eseuul său, intitulat *Bucovina multinațională - probleme ale conviețuirii*, lectorul univ. Aurel Buzincu de la Universitatea din Suceava s-a referit nu atât la situația din Bucovina istorică din trecut, cât mai ales la problematica conviețuirii multinaționale, care la nivelul oamenilor simpli, obișnuiți, nu a ridicat și nu ridică probleme; ea generează stări tensionale de îndată ce oamenii simpli sunt manevrați și dirijați de oamenii politici sau sunt lipsiți de cele mai elementare drepturi și libertăți de către o administrație sau alta. Virtuțile conviețuirii armonioase și toleranța depind de modul în care sunt asigurate trebuințele firești ale vieții materiale și spirituale. Condamna naționalismul șovin ca armă politică a unor lideri de partide și grupuri etnice. Intelectualii nu trebuie să se lase angrenați în slujba politicianilor.

Kazimier Feleszko, din Munchen, prin comunicarea *Despre legenda prozei bucovinene* a stăruit asupra interferențelor lingvistice între diverse variante locale și asupra faptului că acest proces nu poate fi depistat și în cadrul limbilor oficiale; între graiurile locale din Bucovina -a argumentat autorul- se pierde parcă granița care poate fi surprinsă clar între limbile oficiale; el a exemplificat aceste concluzii prin tipuri de reacție și competențe de comunicare, ca o atitudine față de interferențe. După opinia sa, Bucovina este un unicat paralingvistic; el a stăruit asupra faptului că, sub raport lingvistic, "întregul areal Carpatic prezintă un fenomen lingvistic foarte complex și original", exprimând tocmai această conviețuire multietnică și multilingvistică. Apoi, susține Feleszko, în Bucovina a existat o solidaritate socială, care a dominat aspectul național, interesul față de naționalitate acuzându-se, adesea, în fața celui social-economic și cultural.

Alexandr Massan din Cernăuți, în comunicarea sa *Cernăuții între culturi, epoci și civilizații* admite că orașul este menționat întâi sub domnul Alexandru cel Bun, dar vorbește de o "anexare" a târgului Cernăuți la Moldova. Preocupat să justifice prezența zonei dintre Prut și Nistru la Ucraina de astăzi, autorul caută în cronicile și lucrările românești "cu lumânarea" toate referințele la prezența populațiilor alogene, în general, și slave, în special; Dimitrie Cantemir - susține Massan - scrie undeva că locuitorii Cernăuțiului nu vorbeau numai "rutenește, ci și polonește"; el spune că "Mahala" de la periferia Cernăuțiului are, într-adevăr un nume românesc, că Sadagura a fost înființată de evrei, că românii și ȣiganii au colonizat Bucovina, fiind urmați în acest proces de colonizare de armeni, evrei și polonezi.

Cum la simpozion aproape jumătate din cei prezenți vorbesc limba ucraineană, în continuare, Jurij Andruchowycz, din Ivan-Franco, ca și Nadia Babicz, din Cernăuți, își prezintă lucrările în ucraineană, vorbind despre *Carpatologia cosmopolitică sau învățătura despre spațiul etno-bio-cosmologic* și, respectiv, despre *Valori estetice și etice ale credințelor bucovinene răsrânte în frază*, al căror

text nu se mai traduce.

Ziua de 25 aprilie debutează cu lucrarea mea despre *Istoria românească a Bucovinei*, în care încerc să explic dificultățile ce stau în calea abordării realiste, obiective, complexe și veridice a trecutului Bucovinei, în cadrul celor trei direcții - ale istoriografiei germane, în general, și a Institutului de la Augsburg, în special, ale Centrului de studii de la Cernăuți, ambele ignorând cui și cum a aparținut acest teritoriu înainte de a fi ocupat și apoi anexat Imperiului Habsburgic, pe de o parte și a istoriografiei românești, care singură încearcă să apere adevărul despre trecutul Bucovinei tocmai pentru a fi înțeles mai bine prezentul și formulat mai cu dreptate imperativul viitorului - ale lumii contemporane; nu mă apuc să explic apoi decât geneza și împrejurările utilizării noțiunii de **BUCOVINA** și asupra-mi se dezlănțuie o avalanșă de întrebări, fiindcă ancorarea temei în realitatea istorică propriu-zisă supără pe cei mai mulți dintre participanții care au venit aici să preamărească un "model istoric" pentru ziua **de mâine**, ignorând trecutul Bucovinei **de ieri** și nici voind să împrieteze cu ceva nedreptățile de astăzi, adică efectele persistente ale Pactului Ribbentrop-Molotov. Printre primii care iau cuvântul se remarcă E. Turczynski: el laudă preocuparea mea pentru "trecutul Bucovinei", dar subliniază că datoria istoricului este să se ocupe, cu precădere, de viitor: "eu mă uit numai în viitor să pot vedea ce poate alege o generație din trecut"; respinge aprecierea mea că, în Bucovina, politica demografică habsburgică ar fi dus la crearea unui "conglomerat etnic", susținând că aici au coexistat și conviețuit "uniuni naționale" pe care Curtea din Viena le-a pus în contact cu civilizația Europei Centrale și Occidentale. Respingând criticile aduse istoriografiei germane și austriece, cum că s-ar preocupa numai de sublinierea efectelor pozitive ale civilizației și culturii germane asupra acestei zone, el relevă că "noi trăim într-o societate europeană și ne-am bucura dacă ea ar funcționa ca în Bucovina din timpul stăpânirii habsburgice"; ne doare și pe noi că nici în cazul Poloniei, nici al Germaniei, frontierele nu se pot modifica decât cu un potop de sânge, însă noi trebuie să facem așa fel încât să evităm orice vărsare de sânge; există posibilități pașnice de rezolvare a nedreptăților de ieri, așa cum a demonstrat și cazul rezolvării unificării celor două Germanii. Vorbitorul citează proverbul englez: "Nu plânge pentru laptele vărsat!". Prin urmare, deviza sa este să nu pierzi timp pentru lucrurile din trecut, ci să slujești viitorul! În legătură cu întăietatea românilor în Bucovina, Turczynsky relevă că, în amintirile sale, Kidner arată că înaintea românilor, în Bucovina trăiau evreii; ba, într-un film recent, din străinătate, se arată că în Bucovina evreii formau 90% din populație. De aceea, în încheierea cuvântului său, Turczynski declară: "să ne concentrăm asupra viitorului! Să nu vedem în Bucovina de ieri decât un model pentru Europa de mâine!".

Al. Massan din Cernăuți relevă că "apartenența Bucovinei la Moldova" trebuie rediscutată; este de acord că în 1992 nu se puteau sărbători 600 de ani de atestare documentară a Bucovinei, cum s-a propus în Ucraina, de către unii; problema necesită încă să fie studiată. Dar faptul că despre apelativul "bucovina"

se vorbește în documente încă de la 1392 dovedește că în Moldova erau toponime slavone și deja în 1412, la 15 mai, numele de Bucovina apare într-o înțelegere dintre regele Poloniei și Sigismund, regele Ungariei; apoi acest toponim este întâlnit tot mai frecvent. Toți polonezii știu că Ian Albert, regele lor, a fost înfrânt în Bucovina, la Codrul Cosminului. În toate cronicile se folosește și cuvântul Bucovina - "Țara Fagilor"; pădurile au fost defrișate, dar toponimele au rămas. Seeger o întâlnește frecvent, ca o numire specifică, deseori folosită în zonă. Că această denumire au dat-o localnicii slavoni nu mai poate fi contestat. Dacă alții erau înaintea populației slave, dădeau ei denumiri acestei zone. E clar! Nu? Fără îndoială și românii erau în Bucovina. Dar Miron Costin, de pildă, spune Massan, constată că Hotin, Soroca, jumătate din Suceava și Iași erau locuite de slavoni și cine îl poate contrazice pe Costin? Tot din cronici aflăm că starostele de Hoțin avea proprietăți în zonă și știa sigur compoziția etnică a zonei. Apoi, remarcă Massan, limba moldovenească conține și ucrainisme. Din cronica lui Dlugosz se subînțelege acest lucru limpede. Apoi nume ca Baia, Suceava sunt toponime românești? După cât știe el, chiar românii nu pun la îndoială faptul că numele Sucevei este slavon! Ar trebui, deci, conchide Massan, să ne așezăm la aceeași masă, români și ucraineni, și să cercetăm împreună istoria Bucovinei.

Jurij Makar, de la aceeași Universitate din Cernăuți, consideră că astfel de prilejuri sunt bune ocazii pentru discutarea și clarificarea unor probleme controversate. Apreciază lucrarea d-lui Iacobescu ca și voluminoasa lui carte despre Bucovina, dar unele chestiuni trebuie rediscutate. Se consideră un istoric al contemporaneității, al viitorului, mai ales, și nu al trecutului. O regiune multinațională ca Bucovina trebuie "ajutată" permanent pentru ca multi-etniile de aici să ajungă la o conviețuire cât mai armonioasă și tolerantă. Este drept că granițele nu corespund întotdeauna cu frontierele etnico-istorice, dar datoria istoricilor este să se preocupe de ceea ce apropie popoarele și etniile dintr-o zonă sau alta; faptele și statisticile pot fi mereu combătute și falsificate. Istoricii români spun și scriu că rutenii de azi sunt români ucrainizați, dar cum o pot dovedi? Până ce vor putea să facă dovada acestei opinii, să ne așezăm la masă împreună și să căutăm numai ceea ce ne apropie.

Josif Burg, din Cernăuți, începe printr-o glumă: Bucovina este "evreiască", fiindcă astăzi aproape toți locuitorii din Cernăuți se ocupă cu bișnița. Susține și el, ca și d-l Turczynski, ideea că termenul de "conglomerat" dat populației de aici ar putea fi înlocuit cu acela de "uniune de comunități etnice", dacă vom avea răbdarea să ascultăm melodii evreiești din Bucovina, vom întâlni în ele, în cuvinte și în melos, influențe ale huțulilor, românilor, ucrainenilor, polonezilor; astfel, una dintre cele mai frumoase rugăciuni evreiești din Bucovina folosește o melodie huțulă. Vorbitorul citează câțiva reprezentanți ai literaturii evreiești bucovinene, între care și Paul Celan. În ceea ce privește progresul economico-financiar al Bucovinei, vorbitorul este de părere că și evreii și-au adus o importantă contribuție. Este de părere că nu trebuie să ne mai întrebăm a cui a fost Bucovina; aici au trăit

bucoveneni și trăiesc bucovineni - asta este destul pentru generațiile de azi și de mâine. De ce să ne mai întrebăm cine au fost bucovinenii? Nu este nevoie!

Josef Buszko, din Cracovia, reia ideea că în Bucovina e vorba de un conglomerat de popoare, spunând că nu e vorba numai de două popoare, români și ucraineni care se luptă pentru supremație, ci de șase-șapte popoare care au conviețuit și s-au stimat reciproc.

Kazimier Feleszko, din München, declară că ziua de azi este o zi deosebită, a dezbaterilor, grație referatului acestui român din Suceava. El relatează că este originar din Bucovina, dar, în condițiile tragediei staliniste, grupa sa de la Universitatea din Cernăuți s-a refugiat în Polonia. Ce ne-a rămas nouă, foștilor bucovineni, se întreabă vorbitorul: prietenia, care ne-a însoțit pretutindenea, respectul față de aproapele nostru, fie el român, ucrainean, evreu, polonez, armean sau slovac. Ce s-a întâmplat în Bucovina - zice Feleszko - este o parte din tragedia care a cuprins o zonă mai largă; aici granițele au fost mobile, numai sufletul oamenilor a rămas peste vitregia vremurilor. De aceea, susține Feleszko, trebuie să găsim împreună limbajul, mijloacele, căile pentru o conlucrare armonioasă, pentru binele care rămâne veșnic după noi. Aceasta este convingerea pe care o slujesc de când mi-am părăsit vatra străbună, Bucovina.

Nadia Babicz, din Cernăuți, filolog, consideră că orice cuvânt are o mare însemnătate; în cazul Bucovinei trebuie să găsim o istorie comună, care să îndemne la armonie, înțelegere, toleranță.

Sub aceeași evidentă preocupare a unui dialog constructiv am încercat să dau răspunsul la unele observații asupra referatului meu. Noțiunea de **Das Volker-Konglomerat**, ca rezultat al politicii imperiale de colonizare și stimulare a imigrațiilor în Bucovina aparține chiar unui istoric german, W. Messner. Mi se pare însă ciudat să vorbim atâtea zile despre Bucovina fără să pomenim măcar faptul că această zonă ocupată în 1774 și anexată în 1775 de către Austria, a făcut parte integrantă din statul Moldova timp de 416 ani, apoi 144 de ani a stat sub habsburgi, circa 25 de ani a revenit la statul român, după care iarăși a fost anexată pentru 48 de ani la U.R.S.S. și de 5 ani se află în granițele Ucrainei. Cum am putea să abordăm istoria acestei zone fără a aminti fizionomia ei la 1774, când avea o populație în majoritatea ei covârșitoare românească, apoi la recensământul din 1910, făcut de austrieci, românii reprezentau doar 34,4, iar restul îl formau alogenii colonizați sau imigranți în timpul stăpânirii habsburgice, pentru ca azi, în partea anexată de sovietici și preluată de ucraineni, să aflăm din statisticile lor că mai sunt 10% români și 9% moldoveni. De la cine poate afla Europa de astăzi, dacă nu de la noi, cei ce ne preocupăm de Bucovina, despre calvarul acestei zone în epoca stalinistă, despre expulzările și exterminările sistematice, despre masivele deportări din Bucovina, despre transferul și transplantul demografic de elemente alogene din interiorul imperiului sovietic în această zonă. Voind să justifice realitățile cumplite de astăzi, oficialii de la Cernăuți adoptă același limbaj comun despre "români" și "moldoveni", vorbesc despre rezolvarea problemei naționale, dar îl rog pe domnul

Anatolij Kruglaszow, viceguvernantul Cernăuțului, să ne relateze aici și despre faptul că în nordul Bucovinei a fost difuzată și răspândită, cu recomandarea de-a fi considerată drept "manual de istorie", cartea lui Arcadii Jukowski, *Istoria Bucovinei*, în două volume și tipărită în zece mii de exemplare, în 1991 și 1994, în care se scrie nu numai că întreaga Bucovină este "vatra formării" civilizației ucrainene, dar că întreg teritoriul dintre Carpați și Nistru a fost locuit din vechime de către ucraineni și colonizat de românii veniți aici din Maramureș și Transilvania. Domnul Turczynski, pe care îl consider cel mai prestigios dintre istoricii prezenți aici, la Sejny, fără a supăra prin aceasta pe nici unul dintre ceilalți participanți, îmi reproșă, într-o pauză, faptul că, și în lucrarea mea, *Din istoria Bucovinei*, (apărută în 1993 la Editura Academiei) mă situez pe o anumită poziție "naționalistă", dar aş dori să-l întreb: domnia sa nu s-ar situa pe o poziție similară, dacă în locul unui teritoriu german, R.D.G. - rușii le-ar fi oferit după 50 de ani de ocupație, un mozaic etnic cum a ajuns cel puțin nordul Bucovinei și R.D.G. nu s-ar mai fi putut uni cu R.F.G.? Colegilor de la Cernăuți le este ușor să ne propună să ne așezăm la masa de lucru împreună, dar să admitem un fapt săvârșit prin forță și amenințare cu forța, ca și partea ce le convine din ceea ce se scrie sau s-a scris despre Bucovina pentru justificarea politicii staliniste? Simpla prezență a unor toponime de origine slavonă (și nu ucraineană), provenind din utilizarea timp de aproape 4-5 veacuri a limbii slavone ca limbă liturgică și de cancelarie nu poate fi un argument pentru contestarea caracterului covârșitor românesc al populației Moldovei. Însemnările călătorilor străini, toate catagrafiile medievale, ca și ultimul recensământ demografic efectuat chiar în timpul stăpânirii rusești din anii 1772-1773 relevă indubitabil că românii erau autohtonii acestui teritoriu.

Sub același titlu, *BUCOVINA POPOARELOR ȘI RELIGIILOR* au mai prezentat comunicări: Veniamin Ciobanu (Iași), despre caracterul românesc al Bucovinei și împrejurările interne și internaționale ale raptului din 1774, Mariana Mărgineanu (Muzeul Bucovinei, Suceava) despre elemente definitorii ale etnografiei bucovinene, Grigore Bostan (profesor la Universitatea din Cernăuți) despre *Literatura românească în Bucovina și legăturile ei cu literatura altor popoare*; autorul a prezentat Bucovina, sub raport spiritual, ca o zonă cu arhetipuri tradiționale românești și, totodată, de convergență multietnică; el a relevat, între altele, că în urmă cu 120 de ani, savantul Bogdan Petriceicu Hasdeu atrăgea atenția asupra influențelor ucrainene și polone în folclorul românesc din Bucovina. În 1930, într-o lucrare de doctorat, Petru Caraman stabilea unele corespondențe între români și sloveni în Bucovina, scriind două monografii despre *Folclorul regiunii Carpato-Nistriene* cu exemple de interferențe ucraineano-polone asupra folclorului românesc bucovinean. În continuare, Bostan relevă pe larg o impresionantă pleiadă de scriitori și poeți bucovineni, circa 60 la număr, astăzi. Tot pe aceeași linie, Borys Bunczuk, din Cernăuți, prezintă lucrarea *Literatura ucraineană a Bucovinei*, iar Jurij Makar și Oleksandr Dobrzanski, din Cernăuți, se referă la *Legături polono-ucrainene în Bucovina*; sunt punctate mai ales legăturile polono-ucrainene din a

doua jumătate a veacului al XIX-lea, autorul relevând ajutorul acordat de către polonezi ucrainenilor în cadrul Dietei Bucovinei sau în alegerile parlamentare imperiale; se subliniază ideea că ucrainenii au reușit să trimită primii deputați în Dieta Bucovinei numai grație ajutorului polonez, ceea ce, de fapt, concordă și cu concluziile cărții lui Arkadie Jukowski. Forțând însă lucrurile și părăsind terenul realităților istorice propriu-zise, autorul conchide că relațiile polono-ucrainene au fost de atunci și până astăzi un "model de colaborare".

În continuare, Wladyslaw Strutynski, din Cernăuți, s-a referit la *Polonezii Bucovinei*, iar Jan Bujak, din Cracovia, la *Biserica romano-catolică în Bucovina*. Bujak își începe comunicarea cu o afirmație foarte sentențioasă; nu este meritul nici al habsburgilor, nici al românilor sau ucrainenilor, ci numai al lui Dumnezeu că aici s-a creat și păstrat o extraordinară toleranță. Autorul evocă împrejurările în care Biserica catolică din Cracovia a obținut de la Alexandru cel Bun acceptul pentru înființarea unei episcopii catolice, care recent a sărbătorit, la Siret, împlinirea a 600 de ani de la fundare. Concluzia și insistența autorului se fixează în jurul axului că, în Bucovina, Biserica catolică a fost prezentă cu mult înainte de venirea austriecilor, dar după 1775 această importantă instituție funcționează în mod neîntrerupt până în 1944. Subliniază îndeosebi rolul cultural al catolicilor bucovineni, care, susține autorul, le cereau credincioșilor să-și facă rugăciunile în românește. Odată cu venirea bolșevicilor, după 1940, Biserica catolică a fost treptat-treptat lichidată.

Un alt vorbitor, Martin Pollack, din Viena, în comunicarea sa *Bucovinenii evrei și evreii galițieni* se referă îndeosebi la comunitățile evreiești din Bucovina și conchide că lumea de aici a început să fie cunoscută și elogiată după ce a fost distrus modelul creat de austrieci; făcând elogiul limbii și culturii germane, vorbitorul insistă asupra unui aforism: "poți să înveți ce vrei; dacă nu știi limba germană nimeni nu te va socoti om cult, erudit!".

Andrzej Bohosiewicz, din Cracovia, abordează tema *Armenii polonezi în Bucovina*. Între altele, el spune că, cercetând izvoare rusești, ucrainene și din alte surse, constată că au existat trei valuri principale de armeni: primul val de armeni vine aici prin secolul XI, când armenii au fost invitați de principii Kievului; cei mai mulți dintre armenii inițiali erau din orașul Any, care, căzând, marca și prăbușirea statului suveran armean. Armenii din primul val s-au stabilit pe malul Mării Negre și de aici au înaintat spre divesre centre, până la Camenița. Cel de-al doilea val armean vine în sec.XIII-XIV, fiind provocat de cuceririle lui Tamerlan; Cazimir cel Mare al Poloniei le-a acordat importante privilegii în interiorul statului său. Al treilea val l-au constituit armenii din Orientul Îndepărtat. Armenii veniți în Bucovina au făcut parte integrantă din cel de-al doilea val al imigranților din veacurile XIII-XIV.

Simeon Timofeeiov, din Suceava, și Zoja Jaroszewicz-Piereslawcew, din Olsztyn, s-au referit la *Unele aspecte ale istoriei stilștilor din Bucovina*, iar Crazyna Kobrzeniecka-Sikorska din Olsztyn la personalitatea lui Ignacy Wysoczanski - *arhiepiscop în ierarhia Bisericii Albe*.

Sub titlul *BUCOVINA-ȚARA OAMENILOR ȘI A CĂRȚILOR*, au mai fost grupate comunicările: *Literatura de limbă germană în Bucovina* (Petro Rychlo, Cernăuți), *Cernăuți - centru de cultură în limba idiș* (Josif Burg, Cernăuți), *Moștenirea bucovineană în opera lui Gregor von Rezzori* (Katarzyna Jastal, Cracovia), *Locul și cuvântul în poezia lui Paul Celan* (Jakub Ekier, Varșovia) și *Paul Celan în căutarea absolutului* (Adrian Dinu Răchieru, Timișoara - lucrarea prezentată de translatorea grupului nostru, de la Suceava, profesoara Sofia Mracica, sufletul și inițiatorul pregătirilor concrete pentru deplasarea noastră în Polonia, pentru care noi, toți, îi suntem profund îndatorați. Și mai reținem că și membrii ambasadei române de la Varșovia ne-au ajutat permanent în asigurarea traducerilor necesare din timpul seminarului).

IV

Să recunoaștem, în final, că seminarul a fost extrem de util pentru a lua "pulsul" celor prezenți din alte centre ale statelor vecine despre modul cum abordează și tratează problema Bucovinei ar fi prea puțin spus. De ce? Numai schimbul de opinii, cunoștințele stabilite, legăturile deja realizate cu unii specialiști în istoria Bucovinei, ca și cărțile apărute în aceste țări despre Bucovina - cărți pe care am și început să le primim unii dintre noi - constituie un bilanț inestimabil, ale cărei efecte sunt încă greu de apreciat. Încă mai mult decât atâta: Fundația Pogranicze ne-a acordat deja, nouă, sucevenilor, două burse pentru școala pe care o conduce și patronează, finanțată de Consiliul Europei: au plecat deja la aceste cursuri de vară asistenta Harieta-Luminița Mareci, de la Universitatea "Ștefan cel Mare" și Violeta Marianciuc de la Muzeul Bucovinei din Suceava. Sub egida Fundației Pogranicze s-a constituit și un comitet internațional condus de prof. dr. E. Turczynski, din Munchen, pentru elaborarea unei enciclopedii a personalităților din Bucovina - comitet din care face parte și un profesor de la Universitatea din Suceava - alături de un istoric ucrainean și altul polonez.

Iată, așadar, câteva motive care ne îndeamnă să menținem legătura cu Fundația Pogranicze și să încercăm un fapt temerar: acela de-a milita și persevera ca adevărul despre Bucovina să poată răzbate să poată găsi ecou și partizani în rândurile celor ce abordează istoria Bucovinei.

Mihai Iacobescu

**CONFERINȚA INTERNAȚIONALĂ "BUCOVINA 1775-1862:
ASPECTE POLITICE, SOCIALE, CULTURAL-ECONOMICE ȘI DEMOGRAFICE"**

(Rădăuți, 31 mai - 3 iunie 1996)

(2)

Cu participarea unor reprezentanți ai celor trei instituții care cercetează istoria Bucovinei - Institutul Bukovina de la Augsburg, Germania, Centrul de Cercetări Științifice de la Universitatea din Cernăuți, Ucraina și Centrul pentru studierea problemelor Bucovinei de la Rădăuți (aflat sub egida Filialei Iași a Academiei Române), precum și cu sprijinul Consiliului pentru problemele românilor de pretutindeni, al Guvernului României - în municipiul Rădăuți, în preajma ctitoriei lui Bogdan-Vodă, întemeietorul Moldovei, s-au desfășurat timp de trei zile lucrările conferinței internaționale pe tema Bucovina 1775-1862.

Sugerată de către partea română, prin profesorul dr. Dumitrie Vatamaniuc, directorul Centrului de Studii de la Rădăuți (și în strânsă legătură cu apariția lucrării *Din istoria Bucovinei*, vol. I, 1774-1862. *De la Administrația militară la autonomia provincială*, Editura Academiei Române, 1993, 550 p., a subsemnatului), conferința este prima de acest fel găzduită în România și tocmai de aceea are o semnificație deosebită. Specialiști din Germania, Ucraina și România, întruniți într-un oraș din sudul Bucovinei își exprimă public unele rezultate ale cercetării lor, angajându-se pentru prima dată la români acasă, într-un dialog științific amplu, complex, nu lipsit de anumite adversități, cu scopul mărturisit de a-și comunica, difuza și apăra public idei, opinii, concluzii cu privire la trecutul acestei zone istorico-geografice, atât de vitregită în trecut și astăzi ruptă în două prin voința arbitrară a regimului stalinist, prin aplicarea brutală a Pactului Ribbentrop-Molotov, în iunie 1940, acțiune ale cărei efecte odioase și anacronice mai sunt și astăzi tolerate de Europa și chiar justificate de profitorii și succesorii cotropitorilor imperiului roșu.

La conferința de la Rădăuți fiecare din cele trei centre pomenite la început, a venit cu câte cinci comunicări, abordând diferite aspecte ale istoriei acestei zone dintre anii 1775-1862.

Lucrările s-au desfășurat în sala de conferințe a Bibliotecii municipale, în prezența unui public numeros și eterogen, profesori, elevi, studenți, medici, oameni de vârste și îndeletniciri diverse, îndeosebi bucovineni din partea românească, dar și o delegație a românilor din partea de nord sau bucovineni care trăiesc în granițele altor state, mai ales în Germania. Nu au lipsit, mai ales în prima zi, reprezentanți ai presei locale, radioului și televiziunii. Comunicările au fost traduse succesiv și în limbile română, germană și ucraineană, ceea ce a triplat timpul afectat aceleiași lucrări.

Pentru a satisface curiozitatea cititorilor încercăm în rândurile ce urmează să rezumăm "filmul" desfășurării lucrărilor.

La masa prezidiului au luat loc prof. dr. Dimitrie Vatamaniuc și omologii săi, conducători ai celor două centre, german, Dr. Otfried Kotzian și cel ucrainean, Dr. Oleg Panciuc, care este și rectorul Universității din Cernăuți. Pe peretele din spatele prezidiului se afla harta Bucovinei întregi, după cunoscuta realizare cartografică a istoricului Ion Nistor. Deasupra hărții - o inscripție lapidară "Istorie și valori".

Cuvintele protocolare le-au rostit:

Î.P.S. Pimen, arhiepiscopul Sucevei și Rădăuțiului; dorind succes deplin lucrărilor conferinței, el a declarat că generației actuale i-a fost hărăzit să trăiască durerea rușii în două a Bucovinei și menținerea acestei stări nedrepte. Din programul conferinței - observa vorbitorul - lipsește latura vieții religioase, așa cum nici sub regimul lui Ceaușescu referirile privind rolul și locul Bisericii erau mereu și voit ignorate.

Prefectul Județului, economistul Ion Băncescu a salutat prezența oaspeților de peste hotare și pe toți participanții, exprimând bucuria și, totodată, mândria sucevenilor și rădăuțenilor de a găzdui o astfel de manifestare de prestigiu. Bogățiile și frumusețile acestor locuri, ca și blândețea și ospitalitatea moldovenilor au atras trecut oameni de pe alte meleaguri străine, care s-au stabilit aici, găsind hrană și gazde primitoare. Adevărurile istorice, chiar dacă uneori sunt dureroase, nu trebuie să afecteze bunele relații dintre statele vecine, care se stimează reciproc în măsura în care au capacitatea să abordeze toate problemele în mod sincer, deschis. Îl citează pe academicianul Platon, prezent la lucrările conferinței: "Istoria noastră este, îndoindnic, mai mult o istorie a nedreptății, a nevoii și suferinței".

Viorel Brădățeanu, în numele Primăriei municipale Rădăuți urează și el succes lucrărilor conferinței, relevând că "niciodată la Rădăuți nu a existat o asemenea concentrare de personalități științifice".

Prof. dr. D. Vatamaniuc, în numele Centrului de studii Rădăuți, relevă că participanții la reuniunea științifică de aici au sarcina de a face publice aprecieri despre acest eveniment unic: dialogul deschis între cele trei centre de studiere a istoriei Bucovinei. El propune ca dr. Kotzian să fie moderatorul discuțiilor pentru prima zi, iar Oleg Panciuc pentru cea de-a doua.

Prof. univ. dr. Oleg Panciuc, exprimându-și bucuria de a participa la conferință, vorbește succesiv în limbile ucraineană, germană și română, fiind, prin acest simplu fapt exponentul tradițiilor poliglote ale intelectualilor din Bucovina de odinioară.

Atât România, cât și Ucraina - relevă vorbitorul - au avut mult de suferit de pe urma stăpânirii rusești și sovietice; Ucraina, zice Panciuc, a fost o simplă colonie rusă și apoi bolșevică. Tocmai de aceea, Ucraina independentă înțelege și dorește să promoveze o politică deschisă, echitabilă față de minorități (dar, adaug în gând: este cel mai ușor lucru să vorbești despre ceea ce ar trebui, și să faci ceea ce-ți

convine, păstrând toate avantajele cuceririlor ruse și sovietice!). Partea de nord a Bucovinei "este locuită de mai multe popoare"; acest fapt reprezintă "un foarte valoros fond pentru viitorul nostru"; însă - subliniază vorbitorul - în condițiile vitrege ale celui de-al doilea război mondial s-au produs mari schimbări în structura demografică a acestei zone; nemții s-au refugiat în marea lor majoritate sau chiar aproape toți spre Europa Occidentală, mulți români s-au retras și ei în interiorul statului român, dar încă și mai mulți au fost împușcați, exterminați, deportați în interiorul URSS în general, sau în Siberia, în special; în aprilie 1941 câteva mii de români au fost împușcați la Fântâna Albă și noi acum am dezvăluit public aceste atrocități. Un țel al Centrului de Studii Bucovinene de la Cernăuți - precizează Panciuc - este acela de a dezvălui adevărul despre toleranța și înțelegerea interetnică din Bucovina. Noi am dori să renască simțul omeniei tradiționale, care este o realitate istorică specifică Bucovinei. Știm că există divergențe și opinii diferite. Ziarele românești și ucrainene nu scriu bine despre Bucovina de azi. Dar nu putem rămâne închiși în spațiul îngust al egoismului național; avem visul ca în viitor copiii noștri să învețe istoria adevărată a Bucovinei după o carte comună, fiecare în limba lor maternă (Dar: deocamdată realitatea ucraineană e dură, chiar mai dură decât cea bolșevică: se difuzează cartea lui Arkadi Jukowski, care revendică pentru Ucraina dreptul la întreg teritoriul dintre Carpați și Nistru).

Dr. Ortfried Kotzian regretă că nu poate vorbi în limba română, dar aceasta și pentru că nu mai sunt nemți în Bucovina de după cel de-al doilea război mondial. Prin origine el nu este bucovinean (este din zona sudetă, aflăm acum pentru prima dată), dar studiază istoria Bucovinei în cadrul Institutului de la Augsburg, care a luat ființă în 1989, îndată după ce a fost dărâmat zidul Berlinului. Pentru el istoria Bucovinei are o mare însemnătate, nu atât pentru inventarierea trecutului, cât mai ales pentru viitor, fiindcă Bucovina este un "model" pentru Europa de mâine.

După ce Vasile Schipor, cercetător științific de la Centrul de Studii de la Rădăuți anunță programul detaliat al conferinței, sociologul Constantin Sofroni, președintele Consiliului Județean Suceava prezintă câteva idei și propuneri pe tema *Șansele județului Suceava într-o perspectivă a dezvoltării regionale*. El arată că epoca pe care o trăim ne obligă să înțelegem și să promovăm știința, dar, totodată să găsim și o știință a înțelegerii; un județ nu poate trăi singur, mai ales când este la fruntariile țării; are nevoie de colaborare zonală și europeană; pe la Suceava, în evul mediu, trecea drumul comercial transcontinental, ce lega Marea Baltică de Marea Neagră. Azi principala arteră este cea a Dunării, iar Suceava nu are încă posibilitatea de-a colabora cu regiunea vecină, Cernăuți, pentru că tocmai o colaborare cât mai strânsă și reciproc avantajoasă ar putea contribui efectiv la crearea acelui "model" de convețuire armonioasă, rațională, umanistă despre care acum se exprimă mai ales dorința contemporanilor.

Acad. Radu Grigorovici (București) prezintă comunicarea *Comentarii asupra memoriului lui Spleny*. Primul guvernator al Bucovinei, Spleny a elaborat în 1776

un memoriu către împărăteasa Maria Tereza, prin care o anunța că și-a preluat funcția ce i-a fost încredințată. Manuscrisul lui Spleny este în două variante și a fost publicat în 1893 de Johann Polek. Spleny era de origine maghiară și nu știa limba germană - cu toate acestea, ulterior, a ajuns la gradul de mareșal. Puțini i-au citit și utilizat integral cele două variante ale memoriului. La Viena, Spleny i-a scris împărătesei în limba franceză, care era încă limba uzitată frecvent în cabinetele europene.

În timp ce istoricii români de la Centrul de Studii Rădăuți cunosc și utilizează ambele variante ale memoriului lui Spleny, ucrainenii îl ignoră și folosesc numai ceea ce le convine. Or, faptul esențial este acela că Spleny în memoriul său nu se referă la nici o altă populație din Bucovina, decât la români, pentru care folosește deopotrivă și noțiunile de "moldovean" și "bucovinean". După Spleny, moldovenii sunt "oameni veseli, onorabili, ospitalieri", cărora li se poate reproșa, zice Spleny, "invidia, duplicitatea și fuga după câștig fără muncă". Pentru Spleny moldoveanul este român de confesiune ortodoxă și același înțeles îl dă și noțiunii de bucovinean. Când se referă la evoluția demografică a Bucovinei, istoricii ucraineni utilizează doar informațiile recensămintelor de după 1880, dată de la care numărul ucrainenilor din Bucovina apare mai mare decât al românilor. Ultimul recensământ austriac în care românii formau majoritatea populației în Bucovina este cel din 1869; în 1880 numărul românilor scade cu circa 17000 față de 1869. Revenind la memoriul lui Spleny, autorul relevă că acesta îi propunea Mariei Tereza în 1776 ca Bucovina să fie condusă de un consiliu, subordonat comandamentului trupelor staționate în Bucovina; din acest consiliu ar fi trebuit să facă parte, după opinia lui Spleny, : un general, doi consilieri (care să-și aibă sediul, primul la Suceava și al doilea la Sadagura), patru ofițeri și un boier român, ca staroste și referent, fără drept de vot. Acest consiliu ar fi trebuit să fie ajutat de un aparat funcționăresc foarte restrâns: un secretar "valah" și unul german, doi canceliști români și alți doi germani. Singura etnie reprezentată în organele locale ale Bucovinei, alături de demnitarii germani era cea românească; dacă erau și ucrainenii în zonă în general, și în teritoriul dintre Prut și Nistru în special, de ce n-a propus să fie și reprezentanți în acest consiliu ? De ce n-a cerut reprezentarea rutenilor sau ucrainenilor măcar la Sadagura ? Răspunsul îl aflăm în recensământul din 1772-1773, efectuat în timpul ocupației rusești, recensământ foarte detaliat, în care sunt scrise numele locuitorilor, al cui este satul, moșia, biserica. Informațiile din recensământul din 1772-1773 confirmă și referirile numai la români din memoriul lui Spleny, din 1776, ambele documente relevând fără putință de tăgadă faptul că Bucovina era locuită inițial numai de moldoveni și că un mozaic de etnii, lingvistic și confesional, s-a creat în timpul celor 144 de ani de stăpânire habsburgică.

Dr. Alexandr Dobrijanschi, de la Cernăuți abordează subiectul *Formarea organelor administrative ale ducatului Bucovina în perioada 1849-1960*. El relevă în esență că, după revoluția de la 1848-1849, curtea din Viena a admis o sumă de reforme, fiindcă situația imperiului devenise tot mai șubredă. Autorul amintește

prevederile Constituției din 4 martie 1849, care stipula transformarea Bucovinei în ducat autonom, separându-l de Galiția. Ulterior, printr-un patent imperial din 29 septembrie 1850 se promitea că în viitor locuitorii Bucovinei își vor rezolva singuri problemele de interes intern ale acestei zone, cu ajutorul unei Diete în care vor fi aleși, în cele trei curii electorale, pe criterii cenzitare: șapte deputați ai marilor proprietari, cinci deputați ai orașelor și doi deputați din rândurile țărănimii. La 31 decembrie 1851 Constituția din 4 martie 1849 a fost însă abrogată și s-a reintrodus neoabsolutismul, dar, relevă autorul, se păstrau unele cuceriri ale revoluției, ca, de pildă: principiul egalității juridice a popoarelor din imperiu, dreptul locuitorilor de a avea școli în limba maternă, toleranța religioasă, libertatea presei. Puterea în Bucovina rămânea concentrată în mâinile unui guvernator, numit de către Curtea din Viena.

În continuare, autorul trece în revistă evoluția sistemului administrativ după suspendarea Constituției din 1849, ridicarea stării de asediu abia în 1854, schimbările produse după înfrângerea Austriei în 1859. Patentul imperial din 1861 este analizat de autor pe larg, relevând că, în Dieta ce urma să se constituie, trebuiau aleși zece deputați la curia întâi, cinci la a doua și nouă deputați la curia a treia - ceea ce reflecta, între altele modificarea atitudinii cercurilor imperiale despre însemnătatea reprezentării mai bune a țărănimii.

În cadrul discuțiilor ce urmează, o primă întrebare - formulată de către unul dintre participanții din delegația germană - este: cum sunt apreciate în Ucraina de astăzi propunerile domnului C. Sofroni, președintele Consiliului Județean Suceava? Răspunde d-l Oleg Panciuc (fiindcă, domnul Sofroni, după bunul "obicei" păstrat și la demnitarii de azi ... a plecat de îndată ce și-a rostit discursul), rectorul Universității ucrainene din Cernăuți și conducătorul Centrului de studii a istoriei Bucovinei, din partea Ucrainei; el arată că aceste probleme interesează deopotrivă ambele districte vecine, dar doleanțele formulate de conducătorul Sucevei nu pot fi încă rezolvate, fiindcă moneda ucraineană nu este convertibilă și nu există încă o legislație care să favorizeze relațiile dintre cele două zone. La rândul său, Oleg Panciuc îl întreabă pe d-l Radu Grigorovici: ce informații găsim în memoriul lui Spleny despre toponimia zonei? Radu Grigorovici răspunde că informațiile lui Spleny conțin și referiri la toponimia Bucovinei, dar numele localităților sunt transcrise "după ureche". Spleny nu a văzut și apreciat la fața locului așezările despre care a scris, cu excepția Cernăuțiului. Pavel Țugui (București) relevă în cadrul discuțiilor bogăția de date și informații, ca și marea însemnătate a recensământului din 1772-1773, care s-a efectuat deopotrivă nu numai în Moldova, ci și în Muntenia și Dobrogea.

Dr. Hugo Weczerka (din partea delegației Germaniei, prezintă comunicarea *Cernăuți în primul secol de stăpânire austriacă. Dezvoltarea orașului și a populației* - lucrare ce se distribuie și în traducere, împreună cu două hărți, care completează și îmbogățesc textul. Autorul este bucovinean prin naștere, dar, în 1940 s-a refugiat în Germania și trăiește la Augsburg. Lucrarea sa aduce importante date și este

temeinic documentată.

Acad. Gheorghe Platon (Iași) abordează subiectul *Austria și Principatele Române în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Politică de anexiune sau de misiune civilizatoare?* Dintre mărturiile contemporane evenimentelor analizate, autorul citează, ca motto al lucrării cuvintele lui Bălcescu, vizionare asupra situației complexe, în care se aflau românii la răscrucea celor trei imperii. "Cine ne poate arăta și spune - zicea Bălcescu - dacă poporul român, situat între Poarta care nu-l poate apăra, și Rusia, care vrea să-l înghiță, nu se va arunca în brațele Austriei?". Dintre ideile și concluziile esențiale ale autorului am reținut câteva, care ni s-au părut fundamentale. Austria a influențat destinele poporului român, mai ales după înfrângerea turcilor sub zidurile Vienei, la 1683. Țările române au fost rând pe rând sau chiar simultan, pradă, teatru de război sau monedă de schimb pentru marile puteri. Prin legitimism, marile puteri au încercat, după Congresul de la Viena (1814-1815) să pună cămașă de forță mișcărilor naționale. Dar iluminismul și josefinismul au avut, întocmai ca și bonapartismul, un efect benefic, stimulând mișcările naționale din Europa. În războiul Crimeii (1853-1856), Rusia a pierdut războiul dar a câștigat pacea. Adevărata învinsă în război a fost Austria - care a pierdut nordul Italiei și Principatele. Dar, ce misiune a împlinit Austria față de Principate? Expansiunea ei pe cale economică în Principate a fost un reflex al mercantilismului. Românii preferau relații cât mai strânse cu Austria decât eventualitatea de a ne înghiți Rusia. Într-un memoriu al lui Moise Nicoară, din 1843, se atrăgea atenția cabinetelor europene despre primejdia expansiunii ruse și se propunea crearea unui stat tampon, prin unirea românilor. Ion Ghica aprecia însă că numai Poarta este cea care nu amenința existența noastră; de aceea el credea că o concurență între Principatele rămase sub suzeranitate otomană și teritoriile românești aflate sub habsburgi (Transilvania, Banatul, Bucovina) va duce în final la unirea tuturor românilor. Spre deosebire de Ghica, Bălcescu voia și întrevedea o Românie care să se formeze fără concursul nici unei mari puteri. Reprezentantul Franței la Iași considera că Austria îi putea ocroti pe români și îi putea ajuta, pentru a putea preveni extinderea expansiunii rusești în teritoriile locuite de români. Dar, conchide autorul, politica austriacă a însemnat deopotrivă și acțiune civilizatoare, dar și expansiune și exploatare, factorii negativi au avut o pondere precumpănitoare.

După această lucrare, Taras Kiak, de la Centrul de Studii de la Cernăuți, deputat în Parlamentul Ucrainei, a cerut cuvântul, venind dintr-o deplasare efectuată la București; el a prezentat salutul ambasadorului Ucrainei în România către participanții la conferință și a subliniat necesitatea găsirii unui limbaj de înțelegere și bună vecinătate în abordarea problemelor istoriei Bucovinei.

Dr. Kotzian, în comunicarea sa intitulată *Între federalism și centralism. Dezvoltarea și importanța conștiinței regionale în Bucovina*, autorul definește cele două noțiuni: în timp ce termenul de centralism înseamnă tendința de concentrare a întregii puteri în mâinile unui monarh sau a unui organ central al statului, federalismul este opusul său, ceva ostil puterii centrale. Autorul se întreabă: în ce

fază se afla Austria când a anexat Bucovina? Austria, zice Kotzian, era un stat absolutist și acea dată mișcarea națională nu avea nici o influență, pentru că nici nu era evidentă în imperiu. Monarhii făceau, la acea dată, ceea ce voiau, fără a ține seama de dorințele popoarelor din subordine; conflictul pentru Bucovina, zice Kotzian, s-a limitat atunci la tranzacțiile dintre Austria, Turcia și Rusia, ilustrând o anumită mentalitate "imperialistă". Nordul Moldovei, Bucovina, prezenta doar o însemnătate strategico-militară, iar compoziția demografică, structura ei etnică nu erau luate în seamă, nu prezentau nici un interes. Monarhul ignora total atitudinea populației din zona anexată. Maria Tereza a încercat să nu încurajeze anexarea Bucovinei, apreciind-o ca pe-o "acțiune imorală". Însă, dincolo de aceste fapte reale, trebuie să mai admitem că atunci nu putea fi încă vorba de o mișcare națională, românească sau ruteană. Austria era pe-atunci conducătoarea Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană și acționa în deplină suveranitate, ca o mare putere veritabilă. Kotzian relevă apoi că imperiul Otoman introdusese aici regimul fanariot, desființând suveranitatea Moldovei, iar Austria și Rusia, ca state creștine, s-au erijat în protectoare ale creștinilor. Un istoric american (Kan?), referindu-se la ocuparea și anexarea Bucovinei, aprecia că aceasta era locuită de ucraineni și de români și că zona aceasta forma o placă turnantă între ruși și austrieci. Acțiunea austriacă ilustra succesul politicii lui Kaunitz. Dar, subliniază Kotzian, alte realități istorice s-au conturat pentru imperiul habsburgic după revoluția franceză și războaiele napoleoniene; din 1806 Austria nu mai era conducătoarea Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană. Fără să se introducă principiul separării puterilor, în Austria de după Congresul de la Viena (1814-1815) s-a stabilit un regim neoabsolutist, condus de faimosul Metternich. Dinastia continua să aibă un rol decisiv, fundamental. Însă după 1848-1849 s-a trecut de la statul absolutist, centralizat, la statul federalist.

Referindu-se apoi la Bucovina propriu-zisă, Kotzian admite că până la 1775, așa cum susține și istoricul român Dimitrie Onciul, nu se impusese noțiunea de **Bucovina**, iar acceptarea noii toponimii s-a făcut inițial doar de către un grup elitist, restrâns; tocmai această elită a protestat și contra alipirii Bucovinei la Galiția. Kotzian apreciază că etapa administrației militare în Bucovina (1774-1786) este deosebit de importantă prin reformele iosefine. Vasile Balș, partizanul și susținătorul autonomiei dovedea primul o evidentă conștiință națională. Românii s-au opus, într-adevăr, alipirii forțate a Bucovinei la Galiția și boierii români au refuzat să ia parte la lucrările Seimului polonez. Trecerea Bucovinei la Galiția a fost - și aprecierea lui Kotzian ni se pare foarte exactă - expresia unei acțiuni **integratoare**. Sub Leopold al II-lea s-a manifestat din nou mișcarea națională românească antiintegratoare, care s-a menținut mereu și s-a evidențiat neîndoielnic și puternic la 1848-1849. În *Promemoriu la Petiția Țării* s-a reflectat aceeași pregnantă conștiință națională a românilor care se pronunțau pentru autonomia Bucovinei. De aceea, aprecia Kotzian, constituirea ducatului autonom a fost un act de dreptate istorică. Și - adaugă cu o vădită insistență autorul - oare nu acest fapt

istoric, **autonomia**, reprezintă și o șansă reală pentru viitorul Bucovinei? E o aluzie fină la ideea care se vântură în mai multe cercuri din Europa, în general, dar și în unele grupări ucrainene din țară sau diaspora: posibilitatea unei Bucovine "întregi și autonome", care să nu aparțină nici României, nici Ucrainei!

Prof.dr. Vladimir Iliescu (Aachen, venit cu delegația Germaniei) abordează tema *Revoluția de la 1848 și urmările ei pentru Bucovina*. După ce relevă elementele definitorii care domină veacul al XIX-lea, **naționalismul și liberalismul**, autorul se oprește asupra revoluției de la 1848-1849 din Bucovina, pe care o apreciază că "a fost foarte puțin sângeroasă", dar ea a constituit "o piatră de hotar pentru evoluția ulterioară a Bucovinei". Ea a deschis drumul înfăptuirii reformelor liberale și naționale, sub conducerea elitei românilor, în frunte cu Hurmuzăcheștii, care au săvârșit în Bucovina un "veritabil miracol". La sfârșitul secolului al XIX-lea s-a ajuns la o reprezentare "echilibrată" a naționalităților în Dieta Bucovinei. Făcând referiri la rolul Vienei în Europa secolului al XIX-lea, autorul conchide că, alături de Paris și Berlin, Viena era nu numai una din marile capitale ale lumii, care excela prin rolul ce-l aveau aici arta, muzica, economia și politica, dar Viena era, încă, mereu și puternic implicată în rezolvarea problemelor central și sud-est europene; Viena era, mai ales, campioana compromisurilor politice.

Revenind la problematica Bucovinei de după 1848, autorul relevă că reforma agrară a fost cea mai importantă consecință a revoluției de la 1848-1849 pe plan economic, așa cum încercarea unirii tuturor românilor și dobândirea statutului de autonomie pentru Bucovina a reprezentat cea mai însemnată urmare pe plan național și politic; noua Constituție din 4 martie 1849 prevedea egalitatea juridică a naționalităților și oferea cadrul și temeiul spre a acționa și lupta în viitor pentru păstrarea individualității naționale.

Alexandr Massan (Cernăuți) se referă în comunicarea sa la *Deputații Bucovinei în Parlamentul austriac din 1848-1849*. Pe lângă faptele cunoscute - despre organizarea alegerilor parlamentare și desemnarea celor 7 deputați țărani și a unui intelectual, Anton Kral - autorul formulează și unele întrebări care s-ar cere lămurite: cum de s-a ales un număr așa de mare de țărani în Parlament? Când anume s-a desființat iobăgia, deoarece există mai multe patente imperiale care promit această reformă (în aprilie 1848 și în august, același an)? Pe ce se bazează istoricii români când stabilesc apartenența etnică a deputaților țărani? Pledând în sprijinul tezei că deputații țărani, în afară de Mihai Bcdnar-Bodnărescu și Miron Ciupercă (alias Ciupercovici) erau ucraineni, autorul conchide că cererea de a se păstra Bucovina în cadrul Galiției era legitimă, fiindcă ucrainenii erau populația majoritară sau reprezentau, cel puțin, jumătate din totalul locuitorilor acestei zone. În sprijinul tezei sale, cum că ucrainenii formau, numericeste, cel puțin jumătate din întreaga populație a Bucovinei, Massan îl citează pe guvernatorul Enzenberg (fără să precizeze despre ce document este vorba) și mai ales pe Miron Costin, care în *Poema polonă* scrie că rutenii formau aproape jumătate din locuitorii ținutului Suceava (?), că, într-o petiție a unor intelectuali din

Siret, de la 1848, se arăta că în acest oraș și în împrejurimile sale predominau rutenii, iar la 6 iunie 1848, Oficiul Cercual din Cernăuți a emis un apel către populație, în limba ucraineană.

În cadrul discuțiilor ce se iscă imediat îi adresez d-lui Massan câteva întrebări: dacă are cunoștință de manifestul lui Anton Kral, publicat în gazeta "Bucovina" în care explică faptul că deputații care susțineau păstrarea Bucovinei în cadrul Galiției (este vorba despre Dolenciuc, Kobiliță, Timiș, Cârstea, Murgoci) au fost manevrați de unele cercuri imperiale, spre a contracara poziția românilor? Apoi, dacă azi satele Cupca, Coțmani și Boian (de unde erau deputații George Timiș, Vasile Murgoci și Vasile Cârstea) sunt întâmplător și temporar în granițele Ucrainei, de unde putem deduce că deputații lor erau ucraineni din simplul fapt că au fost manevrați de către unii adversari ai românilor să voteze contra dezlipirii Bucovinei de Galiția? În care document precizează Enzenberg că în timpul guvernării sale rutenii formau jumătate din populația Bucovinei? Poate autorul să ne răspundă măcar la o singură întrebare: cunoaște vre-un ctitor ucrainean de biserici, fie și pentru teritoriul dintre Prut și Nistru, despre care a afirmat insistent în lucrare că era locuit numai de ruteni?

Dialogul sau mai bine zis acest "duel" pașnic și cuviincios, între mine și d-l Massan, devine tot mai palpitant și chiar domnul Kotzian îl stimulează, socotindu-ne "campionii" interesului comun pentru aflarea adevărului despre Bucovina. În legătură cu relatările din cronica lui Miron Costin, Massan indică foarte exact paginile, care, fiind controlate, corespund cu citatul din lucrarea sa. Cât despre deputații țărani, Massan declară că, într-adevăr, nu dispunem de alte documente despre apartenența deputaților și limba pe care o știau, decât caracterizarea făcută de căpitanul districtual al Bucovinei, Gheorghe Isăcescu. Cât privește ctitorii de biserici, alții decât ctitorii români, Massan citează doar două nume: un oarecare Vitold, despre care nici unul dintre noi n-a auzit ca având ctitorie în Bucovina, iar alt "ucrainean" este, după d-l Massan, nici mai mult, nici mai puțin decât Miron Barnovschi. Intervin, atât eu cât și Veniamin Ciobanu, de la Iași, care precizează că Barnovschi era boier român, de la Bârnova, care a și ajuns domn al Moldovei și avea dublă cetățenie, moldoveană și poloneză. Față de acest "duel" protestează, oarecum, un singur participant; se aude remarca: "am venit din Germania peste o mie de kilometri să aflu adevărul despre Bucovina, nu să asist la o ceartă!" Cuvintele acestea aparțin lui Aurel Onciul, nepotul faimosului Aurel Onciul, care s-a acoperit de "gloria" de a fi cântat în strună ucrainenilor, recunoscând imigranților din Galiția "dreptul" de a fi tratați ca și autohtonii Bucovinei. Acest Aurel Onciul trăiește în Germania și vine, din când în când, la Breaza, în Bucovina românească, unde are o casă de vară. Între altele, îmi spune, în pauză, că a citit cartea mea despre Bucovina, volumul I, și o să-mi trimită niște documente foarte importante despre bunicul său, spre a-l înțelege cât mai exact și a nu-l prezenta în volumul al II-lea al cărții ca trădător de neam, cum scriu îndeobște românii despre el.

La discuții intervine și doamna Alexandrina Cernov, de la Universitatea

Cernăuți, care propune ca în anii ce urmează să fie elaborată și publicată o lucrare istoriografică, incluzând lucrările românești, ucrainene și germane despre istoria Bucovinei. Cernov relevă că ucrainenii una declară oficial și alta procedează în realitate: nici un român din nordul Bucovinei n-a fost inclus în delegația Ucrainei și nici în cadrul Centrului de Studiere a Istoria Bucovinei; astfel că 5 români din nordul Bucovinei, aflați acum în sala de conferință, nu fac parte din delegația României, nici din cea a Ucrainei și cu atât mai mult nu și-au putut găsi locul în cadrul delegației germane. În schimb, în delegația venită din Germania, au fost incluși și doi români, cetățeni germani. Remarca doamnei Alexandrina Cernov este primită cu revoltă de către domnul Oleg Panciuc, care îi reproșează doamnei Cernov de ce n-a cerut încă de la Cernăuți să fie inclusă în delegația Ucrainei.

Din partea de nord a Bucovinei aflate în granițele Ucrainei au mai venit, cu Alexandrina Cernov, și alți reprezentanți ai românilor: poetul Vasile Tărățeanu, deputat în Consiliul Regional Cernăuți, Simeon Gociu, scriitor și redactor la "Concordia" și "Făgurel", Ilie Găvănos, ziarist și redactor șef adjunct la aceeași publicație "Concordia", precum și ziaristul Ilie Crețu, de la ziarul "Zorile Bucovinei".

Seara, la Restaurantul "Bucovina" din Rădăuți, dr. Kotzian vine în centrul sălii unde se servește masa și anunță decizia sa de a oferi două "premii" în bere germană d-lui Massan și mie, pentru modul în care a decurs "duelul" de astăzi. Glumind, domnul Kotzian ne invită să devenim frați de cruce și să ne spunem gândurile. Declar că o istorie a Bucovinei, mai bună decât cele care s-au scris până în prezent, pot scrie numai bucovinenii autohtoni și mă adresez d-lui Massan cu invitația de a colabora în viitor, pentru redactarea unei lucrări în care punctul central care să ne însufletească și să ne călăuzească să fie unul singur: respectarea și apărarea adevărului.

A doua zi, 2 iunie, de Rusalii, facem o excursie prin județ, toți participanții; vizităm mănăstirea Sucevița, salina de la Cacica și catedrala catolică de aici (unde se oficiază și o slujbă pentru musafirii germani, la care asistăm cu toții); vizităm, de asemenea, Voronețul și la întoarcere și complexul Putna; la Putna, directorul Centrului de Studii de la Rădăuți, domnul dr. Dimitrie Vatamaniuc, împarte participanților care au fost înscriși în program și delegaților români din partea de nord a Bucovinei câte o medalie cu chipul lui Ștefan cel Mare. Este un moment emoționant, fiindcă are și o semnificație aparte: Ștefan a fost nu numai un biruitor al turcilor cu paloșul său cel viteaz, ci mai ales un ctitor de cetăți spirituale - cele 46 de biserici și mănăstiri zidite din porunca sa, reprezentând o operă unică pentru epoca medievală românească și europeană.

În cea de-a treia zi a conferinței, lucrările au debutat cu comunicarea lui Dr. Ihor Jaloba (Cernăuți): *Formarea infrastructurii economice în Bucovina la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul veacului al XIX-lea*. După ce analizează situația existentă în Bucovina în momentul ocupării și anexării acesteia de către austrieci, autorul trece în revistă principalele realizări privitoare la modernizarea căilor de comunicație, impulsionearea activităților economice și comerciale etc. Autorul

evidențiază, în ansamblu, rolul pozitiv al stăpânirii habsburgice.

Dr. Mihailo Saijko (Cernăuți) prezintă lucrarea *Nivelul de dezvoltare a agriculturii din Bucovina în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea*. În rezumat, autorul relevă că, inițial, în momentul ocupării Bucovinei, țăranii erau liberi, apoi procesul subordonării lor s-a amplificat până la 1848; agricultura avea însă un nivel scăzut la data instalării administrației austriece și a fost mult impulsionată după încorporarea Bucovinei la imperiu. Autorul a consultat un bogat material documentar, inclusiv cadastrele și hărțile întocmite de imperiali, utilizând și o variată ilustrare statistică.

În lucrarea *Elita românilor din Bucovina anilor 1775-1862* rezum afirmarea și preocuparea unui grup de fruntași ai românilor - ca de pildă boierul Vasile Bațș, ierarhii bisericești Dositei Herescu și Isaia Baloșescu, funcționari ca Teodor Racoce și Vasile Țântilă, dar mai ales membrii familiei Hurmuzachi, boierul liberal Doxachi Hurmuzachi și fiii acestuia, Eudoxiu, Gheorghe și Alexandru, ca și Constantin Hurmuzachi etc - într-o dublă direcție: reformarea cu caracter național și liberal a vieții economice și spirituale în Bucovina, pe de o parte și, pe de alta - implicarea acestui grup elitist în problematica întregii națiuni române din întregul spațiu al vechii Dacii, aceste strădanii culminând, într-o primă fază, cu programul de la 1848-1849. La discuții, Aurel Onciul mă întreabă: de ce nu am inclus în rândurile elitei și pe Eugen Hacman și pe C. Tomasciuc. Îi explic faptul că despre ambii voi aborda elementele definitorii ale activităților lor în lucrarea de după 1862, fiindcă, sub raport cronologic, referirile mele se opresc mai ales la 1848.

La discutarea temelor anterioare, iau cuvântul mai mulți participanți. Ștefan Purice (Rădăuți) relevă, de pildă, că țăranii așa-ziși "ruteni" care la 1848 susțineau revenirea Bucovinei la Galiția, la 1862 s-au pronunțat pentru despărțirea ei de Galiția, deci nu aveau o concepție nici clară, nici statornică. D-l Makar (Cernăuți) propune ca întâlnirile dintre cele trei centre de studiere a istoriei Bucovinei să fie mai dese, cel puțin anuale și să se acorde o mai mare însemnătate cunoașterii limbilor populațiilor care au trăit în Bucovina.

În încheierea lucrărilor, conducătorilor centrelor de studii de la Augsburg și Cernăuți li se oferă cadouri semnificative din partea Consiliului pentru Problemele Românilor de Pretutindeni: cărți, casete și discuri muzicale cuprinzând capodopere ale folclorului românesc. Acad. Radu Grigorovici, decanul de vârstă al participanților dă citire apoi unei Declarații care, în numele conducerii celor trei centre de studiere a istoriei Bucovinei formulează următoarele propuneri:

1. necesitatea unei colaborări permanente între cele trei centre;
2. organizarea unor dezbateri serioase asupra principalelor teme și puncte divergente;
3. facilitarea accesului tuturor cercetătorilor la sursele de documentare deținute de cele trei centre;
4. astfel de sesiuni sunt o necesitate imperioasă, spre informarea exactă, veridică, nuanțată a specialiștilor și spre triumful adevărului istoric.

S-a propus ca întâlnirile între specialiști celor trei centre de cercetare și studiere a istoriei Bucovinei să aibă loc cel puțin odată la doi ani, să fie stabilite în prealabil tema și locul întâlnirilor, pe baza unor consensuri general acceptate și să se găsească modalitățile, căile și mijloacele de colaborare permanentă între cele trei centre, prin schimburi de cărți, reviste, simpozioane, lucrări bibliografice etc.

Conferința a mai scos în evidență și necesitatea ca toți specialiștii să acorde o atenție prioritară cunoașterii limbilor germană, română, ucraineană, polonă, rusă etc, iar la întâlnirile viitoare, chiar înaintea sesiunilor, să fie tipărite lucrările ce urmează a fi prezentate în cel puțin trei limbi - română, germană, ucraineană - pentru a se putea organiza dezbateri cât mai rodnice, spre beneficiul fiecărei părți și al științei istorice în ansamblu. Concluziile lucrărilor, colaborarea între specialiști, respectul pentru cunoașterea și apărarea adevărului istoric - unul pentru toți - reprezintă o componentă însemnată care poate contribui în mod real la îmbunătățirea și armonizarea relațiilor româno-ucrainene și la crearea unui climat de înțelegere, respect reciproc și atitudine umană și rațională în rezolvarea tuturor problemelor ce privesc moștenirea celui de-al doilea război mondial.

Mihai Iacobescu

T O P O N I M I E

OCOLUL CÂMPULUNGULUI (MOLDOVENESC) ÎN SECOLELE XVII - XVIII (RECONSTITUIRE DUPĂ IZVOARE DOCUMENTARE, TOPONIMICE ȘI CARTOGRAFICE)

Ioan Iosep

Alături de braniștile mănăstirești, Ocolul Câmpulungului a reprezentat cea de-a doua structură social-economică medievală din nord-estul Carpaților Orientali, având consecințe specifice pe planul demografic, al modului de formare și al evoluției așezărilor, ca și din punct de vedere economic. Prin urmare, problemele legate de el nu sunt doar de ordin istoric, ci au și o rezonanță de Geografie istorică, de Geografie umană în general. În scopul studierii diverselor probleme pe care le ridică, am considerat că este necesar, mai întâi, să-i reconstituim hotarele, deci să stabilim întinderea lui, și, apoi, să identificăm așezările componente. Metoda de lucru nu putea fi decât una interdisciplinară: consultarea documentelor istorice, analiza comparativă a toponimiei vechi și actuale, valorificarea izvoarelor cartografice. Este singura metodă susceptibilă de a asigura reușita unei asemenea întreprinderi, iar harta realizată este cea mai bună dovadă (**Fig. 1**). Tot astfel se explică de ce încercările de până acum, în absența suportului cartografic concret, au rămas simple informații teoretice, adesea aproximative sau chiar greșite, fără să poată reda imaginea Ocolului ca entitate spațial-geografică¹.

De la bun început subliniem că, deși multe documente se vor fi pierdut, suntem totuși în situația ca pe baza coroborării izvoarelor și informațiilor ce s-au păstrat să putem preciza cu suficientă certitudine limitele Ocolului, pe toată lungimea lor; dacă în unele sectoare se mai ridică semne de întrebare, acestea trebuie considerate, mai degrabă, o urmare a faptului că nici în perioada respectivă hotarele nu erau stabilite cu precizie, ori o consecință a disputării teritoriilor limitrofe, decât ca o lacună în informația documentară de care dispunem astăzi, cum afirmă T. Bălan (pp. 12-14).

Tot **hotarul nord-estic** al Ocolului și respectiv al Domeniului Câmpulung, care l-a succedat, de la valea Moldovei și pârâul Hurghiș, până la vf. Veju Mare, este ușor de identificat, întrucât el urmărea cumpăna de ape denumită popular opcina sau obcina dintre bazinul Moldovei și al Moldoviței: indicația "*pe opcină*" și toponimul Obcina ... se repetă de 15 ori. În plus, în acest sector, Ocolul (Domeniul) se învecina cu satul Vama, aparținător Mănăstirii Moldovița și apoi cu braniștea acesteia, încât, la confruntarea documentelor, se constată că ele se lămuresc reciproc².

Iată principalele puncte de reper din hotarnica Domeniului Câmpulung de la 1783: "... apa Moldovei... pînă unde se revarsă pârăul Hurghiș, ... acest pârău... pînă la obîrșia sa... pe Opcină în sus pînă pe vârful muntelui Dea unde ... se sfîrșește hotarul Vamei și începe Braniștea mănăstirii Moldovița care merge pe această Opcină alătura cu hotarul Câmpulungului pînă la Prislopul cu fagi în vale (adică într-o șea, dar tot pe cumpănă - n.n.), ...iarăș la deal tot pe Opcină pînă la o movilă făcută pe Opcină din pietre de unde se vede la dreapta muntele Păușa ... tot mai departe pe așa numita Opcina cea mare, la dreapta căreia în vale curge pârăul Boul ... la vale și apoi iar la deal pînă pe Opcina uscată... mai departe pînă la o movilă rădicată între Domeniul Câmpulungului și Braniștea Moldoviței... tot mai departe pe această Opcină, pînă la altă movilă rădicată pe această Opcină sub care izvorăște pârăul Neagra ce se revarsă la stînga în apa Moldovei. Această movilă despărțește trei hotare (punctul se numește și azi Trei Movile - n.n.), adecă Câmpulungul Moldovenesc, Moldovița și muntele Măgura Humorului (urmează apoi hotarele Măgurii Humorului, care se interpunea, la acea dată, între Braniștea Moldoviței și Domeniul Câmpulungului - n.n.) ... obârșia pârăului Breaza... la fântâna numită Feredeul... aici se sfîrșește Măgura Humorului... iar alătura cu Braniștea Moldoviței pe Opcină la deal pînă pe vârful muntelui Feredeul, apoi tot pe Opcină pînă pe alt vîrf Veja (azi Veju Mic - n.n.) ... De aici cărnește hotarul Domeniului Câmpulung alătura de cel al Moldoviței la vale spre pădure dar tot pe opcină, așa că pârăele ce se scurg la dreapta în apa Moldoviței se țin de hotarul Moldoviței, iar cele ce se scurg la stînga în apa Moldovei, adecă pârăul Benea, se țin de hotarul Câmpulungului, pînă la o movilă făcută lângă un brad însemnat cu o cruce. De aici merge hotarul Câmpulungului alături cu cel al Moldoviței... tot pe Opcină pînă pe un vîrf numit Veja (azi Veju Mare, 1494 m, cota maximă din Obcina Feredeului - n.n.) unde se întîlnesc trei hotare, al Câmpulungului, al Moldoviței și Braniștea Putnei și unde a fost rădicată o movilă. Sub Opcina pe care a fost rădicată movila izvorăsc două pârăe, unul Benea pe hotarul Câmpulungului și altul Brodina pe Braniștea Putnei. Cel dintîi se revarsă în apa Moldovei, al doilea în apa Sucevei" (T.V. Ștefanelli, p. 141-143).

Unele din aceste toponime (înșirate în sens invers, de la NV spre SE) pot fi întîlnite și în hotarnica braniștii Moldoviței la 1534: "... Veja Simea ... în jos pe obcina dinspre Moldova, la vârful Feredeul ... în jos, la obcina Suhăi ... pe vârful Dealului Mare, la Măgura Boului și la obârșia Deei..."³ și în continuare în hotarnica satului Vama (1411): "... la obârșia Deii ... muntele și de acolo pe dealul Paltinului, unde cade în Moldova, în vad, în jos de satul Câmpulung ..." ⁴.

Pentru comparare, redăm și toponimele de pe latura nord-estică a Măgurii Humorului, indicate într-un document din 1594: "... începând de la lazer (la obârșia Sadovei - n.n.) ... pînă la Feredeul ... tot la deal Obcina pînă la Prislopul Săcuilor" (greșit tradus ca etnonim: la 1534 în zona aceasta era indicată "obcina Suhăi"; la 1737, cf. T.V. Ștefanelli, p. 36 - "Prislopu Secului"; la 1783 - "Opcina uscată", iar pe harta Büschel (1773 - 1775)⁵. "Preaza oder Szeku B", deci cu sens de secătură,

curătură), "... și de aici tot la deal până la Fântâni..."⁶.

În ce privește hărțile vechi, ele își aduc contribuția atât la precizarea inventarului toponimic, cât și la localizarea lui. De exemplu, pe *harta Büschel* sunt înscrise următoarele toponime: Moldova, Hurgîș, Djee B., Valea Djeilor, Megur, Obsina Bouluy, Vale Boului mik, Bou hel mik B., Mogura Szado (vei), Vale Niagra, Obsina Batrina, Preaza oder Szeku B., Vale Szeku oder Preazi, Bou hel mare oder Tomnatjek, Porseszku B., Tomnatek B., Feritjeului B., Feredeul B., Bena bach, Vale Prodina, Pietros B. - identificabil prin poziție cu cel de-al doilea vârf Veja menționat la 1783 și respectiv cu Veju Mare de astăzi. Servicii asemănătoare ne face și *harta austriacă* la scară mare (1: 75.000), ridicată în 1894⁷, care înregistrează: p. Hurghiș, Prislop (aici trebuie să fie Prislopul cu fagi, din 1783; a se vedea și Făgetul Deii, tot pe *harta austriacă*), Tomnaticul, D. Deii (între obârșile pâraielor omonime, unul - afluent al Moldovei, celălalt - al Moldoviței), Curmătura Boului și Măgura (în această zonă va fi fost Măgura Boului, amintită la 1534), p. Boul, Obcina Feredeul, Paușa, Măgura (Măgura Humorului - n.n.), Izvorul Negru, Obcina Feredeul și vf. Feredeul la obârșia Brezei, Veju Mic și Veju Mare ș.a.

În ce privește Măgura Humorului, în ciuda documentelor la care ne-am referit, care îi precizează apartenența și hotarele, pare puțin probabil ca mănăstirea Humor să fi primit ca danie acest munte, situat la distanță relativ mare de ea, și că, în orice caz, l-ar fi stăpânit efectiv. La observația că sunt și alte situații asemănătoare (stăpânirea Suhardului de către mănăstirea Moldovița, a Giumalăului: de către mănăstirea Sucevița, a Rarăului și Todirescului de către mănăstirea Moldovița) se poate opune constatarea că și în cazurile respective se ridică unele semne de întrebare, inclusiv suspiciunea de falsificare a unor documente (cazul Suhardului). Determinativul "Humorului" s-ar putea să fie o simplă coincidență: se mai cunoaște, de exemplu, toponimul "Humor" și în altă parte, desemnând un afluent al Bistriței care izvorăște din M. Suhard, o poiană și un deal (H. act.; H. Büschel). S-ar putea ca tocmai această coincidență să fi fost cunoscută, invocată și exploatată de mănăstire, în ciuda lipsei unui document de danie doveditor. În această idee este revelatoare mărturia călugărilor bătrâni, a egumenului mănăstirii și a unor martori bătrâni din Humor și Câmpulung că "*am avut noi călugării de Humor cu acești oameni multă gâlceavă și multă pricină pentru o bucată de loc ... dar nici de cum nu s-au putut dovedi să hie a mănăstirii*". La fel, oameni bătrâni din Câmpulung au mărturisit tot atunci (1737), că de o bucată de vreme câmpulungenii "*au ținut cu adeat acel munte*", dar că "*în zilele călugărilor celor bătrâni ei n-au ținut*". Ca urmare, mănăstirea dă scrisoare la mâna oamenilor "*să-și fie moșia cu pace precum au ținut cei bătrâni și părinții lor*" (s.n.; T.V. Ștefanelli, pp. 36-37). Deci mănăstirea a stăpânit temporar acest munte, dar fără nici un drept: el aparținuse Ocolului și rămâne în continuare acestuia.

Tot în acest sector de nord-est, Ocolul Câmpulungului a fost afectat de dania făcută la 1761 de domnitorul Grigore Ioan Calimah matusii sale Maria Jitniceroaia (T.V. Ștefanelli, p. 63). Singurul rezultat al plângerilor câmpulungenilor înaintea

aceluiași domnitor a fost precizarea că au fost dăruiti numai munții (Fața Câmpulungului, Pietriș, Porșescu; de notat că în documentul de danie Porșescu este menționat, totuși, ca vale) și că nu aveau de dat noii stăpâne nici leul pentru venitul moșiilor, nici zeciueala pentru grădinile de legume și pentru fânațe, ci numai o dare pentru pășunat și pentru dărmatul crengilor învelite în mușchi pentru hrănirea oilor și caprelor pe timp de iarnă (T.V. Ștefanelli, pp. 69, 139, 144). Rezistența câmpulungenilor, care nu concepeau să le fie afectate vechile drepturi, au obligat-o pe Maria Jitniceroaia să recurgă la un schimb de moșii cu mănăstirile Voroneț și Solca.

Atrage atenția faptul, puțin obișnuit, că la dăruirea munților (8 în total, în întreg Ocolul) nu se indică hotarele. Convocat de comisia imperială în vederea hotărnicirii moșiei Fața Câmpulungului, fiul Mariei Jitniceroaia declară că nu sunt semne după care s-ar putea vedea până unde se întinde, dar că totuși oamenii știu cât este de mare (T.V. Ștefanelli, pp. 135-139).

Ni s-au păstrat dovezi (1753) că locuitorii din Câmpulung stăpâneau, înainte de data daniei, cel puțin o parte din Fața Câmpulungului, și anume Fața Deii: "*moșie din moșii noștri, deschisă din pădurea verde... și fiind neîmpărțită până la această vreme*" (T.V. Ștefanelli, p. 54). Iată deci că dania lui Grigore Ioan Calimah ignora "*obiceiul pământului*", după care cel care lăzuia în pădure devenea proprietarul de drept al terenului astfel obținut. Se observă că, în virtutea acestei legi nescrise, Fața Deii, situată în inima Ocolului, nu era defel "*loc domnesc*", cum se spune în danie.

La fel vor fi stat lucrurile și cu ceilalți munți. Se poate demonstra, pe baze documentare, că Pietrișu aparținuse și el Ocolului: la 1804, împreună cu o moșie învecinată, se împarte pe 5 bătrâni (T.V. Ștefanelli, pp. 319-320), deci era de mult în proprietatea locuitorilor, iar la 1819 se vorbește din nou despre o "*moșie strămoșească*" în dealul Pietrișului (T.V. Ștefanelli, p. 371). Tot aici, la obârșia Sadovei, se aflau și moșiile părintești ale Latișenilor, care se împart la 1806 pe 7 frați (T.V. Ștefanelli, p. 322).

La fel de edificatoare pentru natura proprietății în zona Câmpulungului pot fi toponimele de origine patronimică: vf. Pașcanu și culmea omonimă (H.A. și hărțile actuale)⁸ își pot avea corespondent într-un stăpân Pașcan, nume atestat în Ocol la 1696 și 1714 (T.V. Ștefanelli, p. 15, 16, 25), iar toponimul Hurghiș trebuie pus în legătură cu familia câmpulungeană omonimă, atestată chiar din primul document al colecției Ștefanelli (1611) și ulterior în peste 50 documente (T.V. Ștefanelli, pp. 458-459). În aceeași colecție este menționat "*locul Hurghișescu*" (p. 39) și o moșie "*pe izvorul lui Hurghiș*" (1789), încât este lesne de înțeles de ce Comisia de hotărnicire a Domeniului Câmpulung (1783), prevalându-se și de un document de la Alexandru Voievod (T.V. Ștefanelli, p. 141), dă câștig de cauză câmpulungenilor în pricina cu mănăstirea Moldovița pentru un loc situat pe dreapta pâraului Hurghiș.

Tot un antroponim este și Porșescu, numele de persoană Porcescu, Porcu,

Porcuțan fiind atestat la 1688, 1729, 1786 (T.V. Ștefanelli, pp. 13, 33, 166 ș.a.). Hidronimul și geomorfonimul respectiv se cunosc și în prezent, dar numele satului a fost schimbat în 1968 în Breaza de Sus.

Hotarul nord-vestic, care despărțea în secolul al XVIII-lea Ocolul și respectiv Domeniul Câmpulungului de Braniștea Putnei, era cuprins între Veju Mare și gura pârâului Cârlibaba. Rămâne de văzut dacă la sfârșitul secolului al XV-lea el se înscrisa tot pe acest aliniament sau pe unul mai nordic, întrucât, la 1490, Braniștea Putnei se oprea la Veju Mare și abia la 1647 o găsim extinsă mai spre vest (P. Blaj, I. Iosep, *"Braniștile..."* pp. 93-95). În orice caz, la 1647 delimitarea era următoarea: *"... gura Chirlibabei și acest pârâu în sus la vârful muntelui Tatarca Mare și tot cu Opcina peste vârful Găinei la Molda (Moldova - n.n.) drept la vârful prin făget la Petrișul, la Sălașul Mare, la alt Sălaș, la pârâul Benia..."*⁹.

Ne grăbim să facem și de această dată o constatare pozitivă: toate toponimele pot fi localizate, fie că sunt cunoscute și astăzi (Cârlibaba, Bâta Tătarci, 1550 m, vf. Tătarca, p. Tătarca, vf. Găina, r. Moldova), fie că le găsim în alte surse: conform *hărții Büschel*, Pietrișul nu este altul decât Pietrosul, respectiv Veju Mare de astăzi, iar toponimul Benea, prin care trebuie să înțelegem de fapt, în documentul citat mai sus, nu pârâul propriu-zis, ci zona lui de obârșie sau chiar de deasupra obârșiei, este probabil tot una cu locul unde era *"casa lui Benea"* amintită la 1490¹⁰. Într-adevăr, după descrierea topografică, aceasta din urmă era situată sus pe culme: *"... la casa lui Benea și apoi iarăși pe obcină..."*. În ce privește toponimul Faszuletz - Faszulez de pe *hărțile Mieg (1774)*¹¹ și *Büschel (1773-1775)*, ar putea fi asimilat, după părerea noastră, cu unul din vârfulurile Veju, care avea poate forma diminutivă *"Vejuleț"* (deformarea literei V în F prin transcrierea germană ni se pare evidentă). În cazul acesta, în documentul citat mai sus a fost citit greșit ca *"Făget"*.

Documentul din 1783 precizează acest hotar, care pornea, după cum am arătat, din vârful Veju, astfel: *"... între obârșiile pârâelor Benea și Brodina ... iar la deal până la o înălțime numită și ea Veja ... pe o opcină la vale până la o movilă care se află pe așa numita Hrobina (H.A. - Hrebeneț, H. act. - Rebeneț, 1361 m) ... pârâul Sulița¹² care rămâne pe partea Braniștei Putna ... de aici hotarul merge în linie dreaptă până în apa Moldovei și de acolo peste apa Moldovei pe opcina care desparte Câmpulungul de Braniștea Putnei, la deal până pe vârful muntelui Găina ... peste un deluț pe opcină ... tot pe opcină înainte (adică tot pe culme, pe cumpăna apelor - n.n.) ... până pe vârful ascuțit al muntelui Tatarca (azi Bâta Tătarci, 1550 m) ... pe opcină până la o vale (azi Tătarca, afluent al Bistriței; pe harta Büschel - Tatarkusa) ce se trage între două opcini până în pârâul Cârlibaba ... și pârâul Cârlibaba ... până acolo unde se revărsă în apa Bistriței"* (T.V. Ștefanelli, pp. 143-144).

Și în această parte hotarul urmărea mai ales cumpăna apelor, indicația *"pe opcină"* întâlnindu-se de șapte ori. Singura excepție o reprezenta sectorul de pe cursul inferior al Tătarcuței și în continuare al Cârlibabei.

Numeroase documente publicate de T.V. Ștefanelli confirmă că locuitorii Ocolului stăpâneau efectiv văile și munții, până la acest hotar, vânzând, cumpărând, moștenind și împărțind moșii: "*o bucățică de loc de păscut la fundul Beniei, care iaste rămas de la părinții mei care să numește Veja ce(a) mare în fundul Beniei până în Prisloape la Hrebenetu unde să hătărăște cu moșia Putnei*" (1808); "*o moșie di la părinți la Răchitiș supt poalele muntelui Porșescul*" (1834); "*o prelucă în deal(ul) lui Cucoș (localizat, cf. H. A., la est de M. Găina, paralel cu râul Moldova, pe dreapta ei), care să cheamă Ascunsul și cu toate marginile ei, cu ciungituri cu tot și-n pădurea verde să fie volnic a deschide tot împregiurul prelucii*" (1774); aceeași prelucă, numită și "La Ascunsuri" face obiectul documentului din 1791; o moșie la Tatarca cea mare (azi p. Tatarca, afluent de dreapta al Moldovei, tot în zona M. Cocoșul), delimitată de p. Tatarca și p. Cocoș (1825) undeva în zona de confluență a acestora; "*o moșie în Breaza anumi Pchină*" (adică Pinet; aici T.V. Ștefanelli cunoaște și pârâul Pinetului; 1787), localizabilă, prin precizările topografice, pe lângă p. Făgețel (H.A.) și vf. Păltiniș (H. act.), deci înspre vest de Breaza, pe dreapta Moldovei; o moșie pe p. Păltinișului (1787); mai multe moșii pe pârâul Răchitiș, afluent de dreapta al Moldovei, al cărui bazin se cuprinde între D. Glodului, la nord, și Tâmpa, la sud, ca de exemplu "*moșie dreaptă a mea părințească și răzășască preste apa Moldovei, anume la Răchitiș*" (1772); "*moșie driaptă a noastră părințească care iaste pe apa Moldovii în sus din gura pârâului Răchitișului*" (1790), Runcul Vacilor la Vadu Răchitișului (1792); "*trii grădini ce să află la Răchitiș*" (1816); la 1795 se împarte moșia Dermocsa, azi Dârmoxa, situată în unghiul format de culmile Găina și Cocoșul (H.A.; T.V. Ștefanelli, pp. 339, 403, 114, 212, 386-387, 170-171, 173-174, 106, 195, 224, 364, 251).

Este posibil ca "*delnița ce se află în Greb*", amintită împreună cu cele "*trii grădini ce să află la Răchitiș*", să fie localizată tot în zona Răchitișului, în care caz ar trebui asociată cu pârâul numit azi Gârbele (Gârbova, pe H.A.). În caz contrar, ar trebui căutată în singurul areal unde mai apar toponime cu forme asemănătoare (Hrebenet, Rebenet, Hreben Izvor, Hreben Moldova, Hrabina), la obârșiile Sucevei și Moldovei.

La sud de Bâțca Tătărcii există vârful și pârâul Candrinari (H. act.), care evocă, probabil, o proprietate a familiei dornene Candrea, frecvent menționată în documentele lui T.V. Ștefanelli (p. 453).

Hotarul de apus al Ocolului ridică unele probleme speciale. Anumite părți din munții Suhardului erau revendicate de mănăstirile Putna și mai ales Moldovița, ca braniști ale lor, după cum, în partea lui sudică, acest hotar a suferit unele modificări în favoarea Ardealului.

Din documentul de la 1647, prin care Vasile Lupu întărește mănăstirii Putna braniștea ei rezultă că aceasta ar fi cuprins colțul nordic al Suhardului, pe linia "*muntele Brătilă*" (azi Bretila, 1489 m, pe stânga Bistriței) *peste Bistricioara* (Bistrița Aurie - n.n.) *din partea Rusoiaia* (azi p. Rusaia) *până la Stânișoara* (azi vf.

Stânișoara, 1698 m) unde este Prediaca, de aici cu ea în jos până la gura ei, peste Bistrița în sus până la gura Chirlibabei" (T. Bălan, *Documente bucovinene*, II, pp. 127-131).

În funcție de interpretare, în sectorul dintre gura Rusaii și vf. Stânișoara limita ar putea fi dusă fie direct, pe cumpăna de ape dintre pâraiele Rusaia și Măgura. fie, mai probabil (a se vedea, în continuare, documentul din 1410), pe un traseu ocolit în lungul pâ râului Rusaia și apoi al unui afluent al lui din cursul superior, care izvorăște de sub vf. Stânișoara.

În ce privește Prediaca, astăzi este înscrisă pe hărți sub numele, mai mult ca sigur deformat, "Gândacul" (!), dar într-un document vechi este numită p. Giudecii (<Judecie<Judex?), formă care atrage atenția asupra posibilei semnificații social-istorice.

Este greu de spus dacă Putna a stăpânit acest munte în adevăratul sens al cuvântului și cum a beneficiat de pe urma lui. Avem, de exemplu, documentul din 31 iulie 1764, prin care Grigore Alexandru Ghica însărcinează pe ispravnicii ținutului Suceava să aplaneze conflictul între câmpulungeni și Putna pentru muntele Suhard, mănăstirea invocând documentul de danie de la Ștefan cel Mare. Cu această ocazie se arată că de la o vreme, fiind locurile acelea pustii, maramureșenii s-au întins cu stăpânirea și l-au cuprins, dar că la redobândirea lui sub Ioan Vodă Mavrocordat "*nefiindu nimine din călugări dela mănăstire să răspundă ca să încapă iarăș supt stăpânirea mănăstirii*" au pus mâna pe acest munte oamenii din Câmpulung¹³.

Este însă sigur că mănăstirea Moldovița și-a susținut cu multă hotărâre intenția de a stăpâni partea nordică și centrală a Suhardului (revendicată și de Transilvania)¹⁴, inclusiv printr-un document fals, plăsmuit la sfârșitul secolului al XVI-lea, după cum observă editorii *D.R.H.*, analizând grafia, formularea, conținutul și pecetea. Prin acest document, datat 15 februarie 1410, Alexandru Voievod dăruiește mănăstirii "*nou zidită, care este la Moldovița ... munții Suhardului Mare și Mic ... începând din vârful Jireapânului, care este deasupra Fântânii Reci* (în documentele publicate de T.V. Ștefanelli, apelativul și toponimul "Fântână" apare, de regulă, cu semnificația de "izvor"; aici e vorba de izvorul Pârâul Rece - H. Büschel, H. act.), *la Coșna Mică* (probabil pârâul de la obârșia Coșnei, izvorând de sub Bâta Târșului, 1548 m), *în jos pe Coșna până la Păltinișul lui Banco* (pe hărțile actuale se găsesc: p. Băncușorul, p. Bancu, p. Paltin și M. Bancu, la vest de p. Băncușor), *și de acolo în jos până la Coșna Mare, și de acolo, pe Coșna Mare* (azi Coșna; deci de la gura Băncușorului hotarul se îndreaptă spre vest, pe p. Coșna), *până la piciorul Suhardului Mare și de acolo drept la deal, până la vârful Suhardului* (pe hărțile actuale găsim vf. Suhardu Mare, 1326 m, Suhardu, 1414 m, situat la mică distanță de precedentul, spre nord-est, iar piciorul Suhardului Mare trebuie să fie identificat în pintenul care se desprinde din acesta spre sud, spre vf. Zimbroaia, 1399 m), *și de acolo, tot pe vârful Suhardului* (deci pe cumpăna de ape - n.n.) *până la obârșia Rusaii, și de acolo la vale pe pârâu, până la râul Bistrița ...*

la vale pe Bistrița până la gura pârâului Fântânii Reci și ... pe pârâu, până la Fântâna Rece și până la vârful Jirapănului, unde-am început ..." ¹⁵.

Comparând cele două documente și respectiv hărțile posesiunilor mănăstirești (P. Blaj, I. Iosep, *Braniștile ...*, pp. 94-95, 98) se constată o suprapunere parțială a celor două braniști în partea nordică a Suhardului. Cu toate acestea - ceea ce dă de gândit - nu cunoaștem conflicte între mănăstirea Putna și Moldovița pentru această proprietate, după cum documentul mai recent, cel din 1647, nu face nici o referire la faptul că acest sector montan, ar fi aparținut cândva Moldoviței, care să-l fi schimbat sau vândut după aceea. Mai mult, același voievod - Vasile Lupu - întărește zona de la nord de p. Gândacului atât mănăstirii Moldovița cât și Putnei (T. Bălan, *Documente bucovinene, II*, pp. 120, 126-131).

Este însă la fel de adevărat că nu se poate proba apartenența părții nordice și centrale a Munților Suhardului, în secolul al XVIII-lea, nici la Ocol. Singurele referiri pe care le-am putut identifica sunt destul de târzii. Cea din 1840, menționând că un câmpulungean avea "*două grădini de pământ alături, anume în Diiaca la Bordeiu în țarina Câmpulungului*" provenite "*de pe un bătrân, Andrei Hurghiș*" (T.V. Ștefanelli, p. 415), vizează mai degrabă țarina propriu-zisă a localității Câmpulung, nu a Ocolului, și ne face să ne gândim la un loc de pe hotarul cu moșia Stulpicanilor, unde la 1783 se înregistra un vârf Diacel (T.V. Ștefanelli, p. 140; probabil identic cu M. Diacu de astăzi, 1163 m). Nu este însă exclusă total nici cealaltă ipoteză, dacă avem în vedere prezența și frecvența patronimului "Diiac" în documentele Ocolului (T.V. Ștefanelli, p. 455) și faptul că familia Hurghiș, menționată în documentul amintit, din 1840, avea într-adevăr proprietăți și pe Bistrița, de exemplu Oița (1761), ocazie cu care printre Hurghișeni găsim pe "*Petri diiacului* (deci a existat și un antecesor "diiac" - n.n.), *tot neam de a nostru*" (T.V. Ștefanelli, p. 61). Știm sigur, de asemenea, că la 1793 și mai înainte sătenii din Câmpulung aveau moșii pe Bistrița, împrejurul satului Ciocănești (T.V. Ștefanelli, p. 235), iar la NE de acest sat se află mai multe pâraie cu numele Diaca, Dieciul și munții Obcina Diecilor (1449 m) și vârful Diecilor (1630 m).

Lazurile din cealaltă referire, din 1804 (T. Bălan, *Noi documente ...*, pp. 68-69) aparținând unor locuitori din Ciocănești, sunt în mod sigur la poalele Suhardului: "*... din pârâul Răcile în sus în hotarul Suhardului pe lângă apa Bistriței*", dar tot atât de clar se afirmă acolo că "*până au ținut călugări(i) am stăpânit aceste ... lazuri cu adet*".

Există, în schimb, numeroase documente care atestă proprietăți ale locuitorilor din Ocol în fața Suhardului, pe stânga Bistriței, respectiv în Obcina Mestecănișului, toate localizabile și astăzi: Botușul Mic (1775); "*... poiana Oița și cu runcuri de păscut...*" (1697); "*... o parte de moșie în Bistrița ... anume Oița...*" (1761, 1776); "*Orata ce(a) mică din capul Oiței din sus*" (1736); Opcioara cu Piciorul Alecsăi și Orățile (1797); Opcioara Mănăilii (1800); Afinitul cel Mare de pe Bistrița (p. Afinetu care izvorăște de sub M. Dadu și se varsă în Bistrița la Valea Stânei - H.act.) și Arșița de pe Tătărcuța (Tatarkusa - H. Büschel, azi Tatarca,

afluent pe stânga al pâraului Cârlibaba), menționate împreună la 1806, fiind vecine; Opcina Ursului și Fântâna lui Călbază (azi Fântâna Gălbezei; 1825), toate redată după T.V. Ștefanelli, pp. 117, 17, 61, 118, 34, 272, 288, 327, 389.

Judecând după hotarele indicate, tot în această zonă a Obcinei Mestecănișului era și moșia care s-a împărțit la 1807 "*pe trii neamuri bătrâne*" (T.V. Ștefanelli, p. 333) și muntele Botășel (din document rezultă indirect că nu e cel dinspre Moldova, dintre pâraiele Gârbele și Botușel, dăruit Mariei Jitniceroaia la 1761, ci în apropierea Bistriței, deci M. Botoș de pe hărțile Mieg și Büschel și, respectiv, Botoșul Mare, 1472 m, de pe hărțile actuale), unde se vărau o parte din vitele câmpulungenilor, dar și vite din afara Ocolului, "*de la țară*" (T.V. Ștefanelli, p. 407).

Apartenența Ciocăneștiului la Ocol, "*la Vatră*", este categoric exprimată într-un document din 1793: "*... sătenii ce sânt trăitori la Ciocănești, dintru început au fost cu noi cu Vatra Câmpulungului ... și întru nemica n'au fost osăbiți, fără decât noi am avut moșii acolo din sătenii noștri cum și ei aice, și tot una au fost și imășurile a tuturor*" (T.V. Ștefanelli, p. 235).

Se observă că deși aceste documente sunt relativ târzii, ele fac referiri la proprietăți vechi, părintești, strămoșești.

Popularea văii Bistriței Aurii în secolele XV-XVII fiind slabă (chiar în secolul al XVIII-lea hărțile Bawr și Büschel indică numai 8 case la Cârlibaba și 8, respectiv 6 la Ciocănești), iar regiunea fiind situată spre periferia Ocolului, departe de "Vatră", mânăstirile, ca de altfel și transilvănenii, au încercat ori au reușit să se infiltreze și să ocupe, fără prea multă împotrivire, cea mai mare parte a Suhardului.

Hotarele dintre partea muntelui Suhard care revenea Moldovei și respectiv cea a Domeniului Câmpulungului coincid, de aceea se poate spune că documentul de danie, din 1410 (fals ori nu) și cele de întărire din 1626 și 1642 (T. Bălan, *Documente buc., II*, p. 119) au fost acceptate de comisia de hotărnicire din 1783 (T.V. Ștefanelli, p. 144). Dacă ne oprim totuși asupra acestuia din urmă, o facem pentru a analiza localizarea și semnificația a două toponime din paragraful în care se arată că "*de la fîntîna rece hotarul trece la deal alături cu **Suhardul** până pe vârful numit **Jirebri***" sau (cum am arătat mai sus, în nota 15) vârful Jireabăi sau Jireapănului).

S-ar putea ca numele Suhardul să fie incorect citit de pe document. Cert este că pe cele două hărți din secolul al XVIII-lea - Mieg (1774) și Büschel (1773-1775) în această zonă de est a Masivului Suhard apar "Suhartzel" și, respectiv, "Suhardjell", forme diminutive de diferențiere în raport cu Suhardu Mare și Suhardu de pe latura opusă, vestică, a masivului. Pe harta Büschel, la scară mare, se vede foarte clar că la obârșia Pârâului Rece era vârful Suhärzel (numit azi Fărăoane - 1715 m) și tocmai de sub acesta își trag apele, curgând paralel spre est, pâraiele Suhärzelul Mic și Suhärzelul Mare (H. act.), după cum tot de aici se desprind spre sud-est culmea Plaiul Suhardului (H. act.), poate mai corect Plaiul Suhärzelului, având în vedere că pe ea se înalță al doilea vârf cu numele Suhärzel

(1403 m - H. act.).

Mai precizăm că în localizarea toponimului Suhard - Suhărzul, situat conform documentului din 1783, la deal de Fântâna Rece, dăm credit hărții Büschel care indică drept "Valea Fîntîinii Reci" - pâraul sudic din care se formează Pârâul Rece, în timp ce pe hărțile actuale această denumire este dată pâraiașului geamăn de mai la nord.

Considerând că identitatea Suhard-Suhărzul - Fărăoane este demonstrată, analizând în continuare documentul din 1783 rezultă că vârful Jirebi-Jireapăn este situat mai spre nord-vest, și anume pe cumpăna de ape care duce spre obârșia Coșnei Mici. Am fi tentați să-l asimilăm cu vârful principal Bâtca Târșului (1548 m - H. act.), dacă documentul din 1410, citat deja, nu ar preciza că "*vîrful Jireapănului este deasupra Fîntîinii Reci*". Așa stînd lucrurile și acceptînd, conform documentelor, că sub nume diferite se înțeleg vîrfuri diferite, rămîne să adoptăm cealaltă variantă: ambele vîrfuri, Jireapănul și Bâtca Târșului, fiind apropiate între ele, se află deasupra Fântîinii Reci sau a obârșii Pârâului Rece, eventual că fiecare domină câte unul din cele două pâraiașe care prin unire dau Pârâul Rece propriu-zis.

Nu știm dacă semnul de întrebare pus de T.V. Ștefanelli alături de toponimul Jirebi (p. 144) se referă la localizare - și în acest caz am arătat părerea noastră - sau la semnificația lui. Dacă forma redată de acest autor este corectă, pare neîndoielnică derivarea lui de la jirebie, jerebie, jurebie, apelativ destul de întîlnit în colecția sa, inclusiv în munții Suhardului (p. 477), ca și în cea a lui T.Bălan. El are totdeauna semnificația de suprafață de teren alungită, dispusă în lungul pantei, curea de moșie, delniță. Despre o astfel de jirebie este vorba la împărțirea moșiei Candrenilor situată în Suhardul sudic (T.V. Ștefanelli, p. 57).

Dacă, însă, forma corectă este Jireapăn sau Jirapăn (conform D.R.H.), sugerăm posibilitatea derivării jirapăn <jneapăn, arbust subalpin conifer, bine răspândit și astăzi în zona înaltă a Suhardului. În orice caz, toponimul nu este singular: un vîrf Jireapănu (1607 m) este cunoscut azi la sud de vârful Pietrosu Bistriței, nu departe de hotarul estic al Ocolului (la vest de satul Crucea).

Deși Transilvania încerca să-și întindă hotarele până la valea Bistriței¹⁶ se poate vedea că partea sudică a Suhardului a aparținut în mod cert Ocolului, și înainte de ocuparea Bucovinei de către Imperiul habsburgic la 1775, și după 1783, când se delimitează Domeniul Câmpulungului. La 1793, muntele Ciochina (cuprins între Oușor, Coșna și Suhărzul, deci în apropierea celor două pâraie numite astăzi Ciotina - unul vărsându-se în Bistrița în aval de Iacobeni, celălalt în Coșna) era "*împărțitori pe trei bătrîn*" (T.V. Ștefanelli, p. 232), ceea ce indică o stăpînire mult anterioară documentului. Majoritatea toponimelor sunt cunoscute și astăzi: Oușorul, Mijlocul Livezei și Vârful Livezei (azi M. Livada), piciorul lui Iacob (vf. Iacob, 1372 m), Ciochina (p. Ciotina), jgheabul Târnicioarei (M. Târnița, 1542 m), Suhărzăul (azi Suhărzul, 1403 m, dar conform hărților Mieg și Büschel ar trebui echivalat mai degrabă cu vf. actual Fărăoane, 1715 m) după cum am arătat mai sus.

Un alt document, din 1755, se referă la hotărnicirea moșiilor fraților Candrea care se întindeau tot în Suhardul sudic, de la podireiul de la gura Coșnii, pe dreapta și pe stânga Izvorului Alb (afluent al Dornei pe stânga, în amonte de Dorna Candreni) și până la p. Hajului (afluent pe dreapta Bistriței în aval de Iacobeni; pe harta Mieg și Büschel e numit p. Oușor, după muntele apropiat); "*și le-au mai rămas neîmpărțit să ție frățeste muntele Oușoru și cu toate poalile lui și cu-n runc care să cheamă Imașul* (Runcul Dornii - H. Büschel; azi Runcu, 1149 m) *și poiana din măgure cu tot*" (T.V. Ștefanelli, p. 57). După cum se observă, se împărțeau fânețele, pășunea rămânând pe mai departe în devălmășie.

Despre Runcul Dornii (interfluviul de confluență Bistrița-Dorna, numit Runc pe H. Büschel și H. act. - 1149 m) este vorba și într-un document din 1768 (T.V. Ștefanelli, p. 97), în care se arată că el era și acumă "*sătesc, ca să cosască cu toți, sau să-l pască cu toți*", dar sătenii cer împărțirea lui. De aceea, comisia rânduită de vornicul din Câmpulung, din care făceau parte fruntașii satului Dorna, hotărâsc "*... să-ș facă livezi pe tot omul câte de un stog de fân și cât a rămâne(a) neîngrădit, să-l pască cu toți*". Se observă că, populația îndesindu-se, proprietatea obștească se destramă, dar încă nu dispăre: "*iară nici dintra cei cu livezi făcute să nu zică cum că este moșie(a) lor din moșii lor, numai tot sătești să numesc...*"

Hotarele Oușorului, care aparținea, după cum se vede, Candrenilor, sunt indicate la 1765: "*... Săhla Suhărzălului ... fântăna Rocsandii ... apa Bistriții ... în dreptu handanului la fântăna mucidă ... apa Dornii ... gura apei Teșni ... apa Coșni ... pârăul Făgișelului ... fântăna Rocsandii ...*" (T.V. Ștefanelli, p. 77).

În vecinătatea Candrenilor, la sud de pârăul Dorna, stăpânea la 1789 familia Prale, ale cărei moșii se întindeau între pârăul Negrii (Negrișoara de astăzi), pârăul Roginesc (hidronim provenit din patronimul Rogină - Rugină), smida din Putredul. Putredul însuși (identificabile azi prin vf. Smizi, 1108 m, la sud-est de satul Poiana Stampei, și, respectiv, p. Putredul, pe care erau Kasele vel Putrido - cf. H. Büschel), D. Lat (la est de Poiana Stampei - H. act.), adică în zona satului Prăleni de azi și a Bâtcii Preleni (1069 m). O "bâtcă" este amintită, de altfel, și la sfârșitul documentului (T.V. Ștefanelli, p. 181).

În tot **sectorul sud-vestic și sudic**, hotarele Domeniului Câmpulung, care se întindea până la granițele Bucovinei cu Ardealul și Moldova, nu se mai înscriu absolut deloc pe hotarele vechiului Ocol, o parte a acestuia rămânând la Ardeal, una la Bucovina și o alta - la Moldova. De aceea, nemaiputând folosi nici măcar orientativ hotarnica de la constituirea Domeniului (1783), am fost obligați să apelăm la alte surse: documente referitoare la proprietățile unor familii dornene. Puse alături și coroborate, ele reușesc să dea imaginea de ansamblu a hotarelor Câmpulungului în acest sector.

Astfel, trei documente, cvasiidentice în conținut - de fapt mărturii ale satelor Dorna, Iacobeni și Ciocănești date "la mână satului Căndrenilor fără nici o sălînță ori ținere din prieteșug, cu toată dreptatea cugetului nostru" arată că Runcul Dornii era moșia Candrenilor "care o cosă și o păște cu toți după cum spun și adevăresc

și ponturile zapisului vechi și că acestora li s-au luat "în partea Ardealului" o serie de munți: "fănațurile ... Netedul ... Perșan ... Șuvărosu ... fața Cucuresii din vârful încoace și munții înșirați și câmpii Tătărașului și dealu lui Frău și până în Măgura Calului, adică scursura apelor în coace precum Coșna și Cucureasa și Teșna înpuțită și cu toate prelucile carele să țin de hotaru vechi" (T.V.Ștefaneli, p. 368-369).

Se observă că deși documentele pot fi considerate recente (1818), ele invocă o stăpânire veche, continuă, din generație în generație: "noi din moși și din strămoșii noștri am apucat și știm", "pe acolo au fost hotărât de împărăția Turcului". Semnăturile sunt ale unor bătrâni de 80, 90 și 100 de ani, a căror mărturie nu poate fi pusă la îndoială: "pentru credință ne-am iscălit și am pus degetele noastre în sămnul crucii".

Practic, toate toponimele din documentele de la 1818 se pot identifica și localiza cu ajutorul hărților vechi și actuale fiind situate unul în continuarea celuilalt: Fănațurile, primul din serie, trebuie să fie lângă Netedu, deci îl asimilăm cu M.Pănăstrie de azi (1336m) și Panasury de pe H. Buschel, asemănarea celor trei nume făcându-ne să ne gândim fie la o deformare datorată autorilor hărților, fie la o greșeală de citire a editorului de pe documentul original; Netedul - în zona vf. Zimbroaia, 1399 m, sub care izvorăște p. Netedul (H. act); Perșan este cunoscut astăzi sub forma Perșa - vârf, 1430 m (apare și pe harta Mieg), de sub care izvorăște pâraiașul Perșa, din bazinul Someșului Mare; M.Șuvarosu - 1403 m alt. există și el pe H. act.; Cucureasa figurează pe H.Mieg, iar pe hărțile actuale întâlnim două pâraie cu acest nume, situate "spate în spate", unul în bazinul Teșnei, identificabil cu Teșna Rece de pe hărțile Mieg și Büschel, altul în bazinul Ilvei și respectiv al Someșului Mare, de unde rezultă clar că M.Cucureasa este interfluviul ce le desparte; "Munții înșirați" îi găsim pe H.Mieg și H.act.; în bazinul Teșnei, o zonă depresionară largă, remarcabil de netedă, cunoaștem multe toponime înrudite cu "câmpii Tătărașului": Tataru - sat, vârf, pădure, poiană, Fața Tatarului și Dosul Tatarului - toate pe hărțile actuale (dar consemnate și în *Dicționarul geografic al Bucovinei* din 1908), Obcina Tatarului - pe H.Mieg și Büschel, cel care ne interesează trebuind localizat pe stânga Teșnei; dealu lui Frău este identic cu Dialu Fruj de pe H.Mieg și D.Frîu, 1121 m, pe H.act.; în sfârșit, după ce trecea mai întâi prin pasul Tihuța (1201 m), cunoscut în perioada medievală și sub numele de Bârgău, hotarul ajungea la Măgura Calului (1229 m), figurată pe H. Mieg, Büschel și H. act.

De sub Măgura Calului, spre nord, se înfiripează Teșna înpuțită (H.Mieg, H. Büschel; azi Teșna), numită așa datorită apelor sale stătute, acide, de turbărie, și pentru a o diferenția de Teșna Mică și de Teșnița - (ambele pe H. act.) și Teșna rece (H. Mieg, H. Büschel) sau Cucureasa (H. act.).

Admițând chiar că unele toponime nu ar fi fost identificabile, trasarea hotarului nu ar ridica nici o problemă, întrucât se arată clar că el urmărea cumpăna apelor dintre bazinul Bistriței și cel al Someșului: "adecă sursura apelor în coace".

Despre moșia Candrenilor, care "să hotărăște cu țara ungurescă și pe dincoace să hotărăscu cu o moșie anume Todășcanii" (satul Coșna de azi; a se vedea Kasele Todarkani Prohadilor pe H. Mieg și Kasele Todoskanj pe H. Büschel) este vorba într-un document din 1756, unde se arată că s-au îndreptat hotarele și "au rămas în pace Căndrenii și de către Unguri și de către Todoșcani" (numele de familie Todașcă este cunoscut și astăzi în zonă). După cum s-a arătat, existența acestor conflicte s-a soldat, câțiva ani mai târziu, în 1769, cu trecerea unor sate (Todășcani sau Coșna, Prohadilor - Teșna) la Ardeal (T. Bălan, *Din istoricul...*, p. 12 și 60).

Limita sud-vestică a Ocolului poate fi reconstituită pe baza unui document din 12 mai 1755, deci tot anterior ocupării Bucovinei, prin care neamurilor Juganilor, Ilișenilor și Năceștilor li se întărește stăpânirea asupra unor moșii care fuseseră împresurate de ungureni¹⁷. Densitățile mai mari ale populației în Ardeal și economia pastorală mai puternică decât în Țara Dornelor, unde încărcătura de animale raportată la suprafața pășunabilă era mai mică ("ne ajunge loc, încă și-l prisosim")¹⁸ explică încercările repetate ale ardelenilor, de-a lungul secolelor, de a folosi terenuri și a se înstăpâni și la est de cumpăna apelor. Prin urmare și aici se poate demonstra că vechiul hotar urmărea, în principiu, linia "unde se rup apele". cumpăna dintre bazinul Bistriței moldovene (Dorna, Neagra Șarului) pe de o parte. a Bistriței ardelenene - respectiv a Someșului și a Mureșului, pe de altă parte; era deci un hotar natural, cu valențe geografice.

Astfel, în continuarea Măgurii Calului (1229 m), de lângă pasul Tihuța (Bârgău), se înșirau o serie de "măguri", înălțimi izolate, dominante, specifice reliefului subvulcanic rezidual din Munții Bârgăului, cu aspect de clăi: Măgura Șandroaiei (Schandroja, la obârșia Dornișoarei - H. Büschel), Măgura Boului (nu este exclus ca aici să fi existat un "bour" semn de hotar cu stema Moldovei), Măgura Crucii, Măgura lui Ivănuș, localizabile, în principiu, pe linia desemnată de toponimele actuale Măgura Calului, Piatra Fântânele, Cornul (nume sugestiv pentru formă) și Poiana sub Măgură, situată la nord de vârful Buba (1670 m). Mai departe se găseau Terha, vf. Struniorului (fără îndoială, identic cu Străciorul de pe o hartă cadastrală recentă, numit și Bistriciorul pe alte hărți actuale), Pietrele lui Ilieș (a se compara cu patronimul Ilișeni din document), Capu Tihului (adică deasupra obârșiilor sau la începutul pârlului Tihu, respectiv a unuia din izvoarele sale, Tihulețul - H.act.), vf. Lespezi, azi vf. Ruscii, 1923 m) și în sfârșit vf. Petrosului (azi Pietrosul Călimanilor, 2100 m).

În continuare, conform unui alt document, emis însă, ca și precedentul, tot la 12 mai 1755, stăpâneau neamurile vecine ale Ștefănenilor (Știfănei - în document), Iacobenilor și Popenilor (T. Bălan, *Noi documente câmpulungene*, pp. 29-30), **hotarul sudic** (împresurat și el anterior de ungureni) fiind de asemenea pe linia înălțimilor maxime: vf. Pietroșelii țărănești (probabil Pietricelul, 1993 m, H.act., judecând după aspectul diminutival al geomorfonimului) situat "deasupra apei Călimanilor" (desigur, cursul superior al Negrei Șarului, numită pe H. Mieg și

Büschel - Neagra Dornei, determinativul fiind necesar pentru evitarea confuziei cu Neagra Broștenilor, zisă și a Secuilor, din bazinul Bistricioarei), "vărvu opcini(i) Calimanilor pe deasupra iazerului" (mic lac de alunecare, numit lezer, existent și astăzi pe pâraul Puturosul, afluent al Topliței; a se vedea și vf. lezeru Călimanilor, 2031 m - H.act), "curmătura Calimanilor" (șea prin care trecea, și trece și în prezent, un drumeag din bazinul Negrei Șarului în cel al Topliței, pe lângă lezer) "până în Bour în obârșia Voivodesăi" (pârâu, H. act.). Ca și într-un caz menționat mai înainte, "Bourul" (semn de hotar cu stema Moldovei) de la obârșia Voivodesei este o dovadă că hotarul dintre Moldova și Transilvania era statornicit din vechime pe acest traseu de culme.

Conform unui al treilea document emis și el la data de 12 mai 1755, mai departe se întindeau moșiile (de asemenea încălcate de ardeleni) ale Ghiorghitenilor, Tărăștenilor (Tărăță - n.n), Chelsienilor (Chelsioi - n.n.; a se vedea toponimul Valea Chelsenilor în această zonă, pe H. Büschel, foaia 62), cu hotarele: plaiul Voivodesei (drumul de culme dinspre bazinul Voivodesei), Opcina cea mare, fântâna opcinii cei mari, vf. Măguri (Măgura, 1503 m -H.act.) "unde ieste și bour", vf. Păltinișului cel Mare la obârșia Bistricioarei (vf. Păltiniș, 1485 m - H.act.; a se vedea și Păltiniș - pârâu, afluent de ordinul doi al Bistricioarei, care izvorăște de sub acest vâr - H.act.), vf. Alunișului (azi Alunișul Mare, 1148 m), apoi "tot opcina înainte" până la Fântâna Vămanului (de fapt, conform indicației de mai sus, trebuie înțeles nu chiar "fântâna" sau izvorul pâraului Vamanului, care bineînțeles că nu putea fi chiar sus, "pe opcină", ci vârful Vamanu, 1419 m, - H.act., care se înalță deasupra obârșiei pâraului respectiv). În continuare hotarul coboară pe vale și anume în valea Negrei cei Mari (Neagra Broștenilor, numită și "Niagra Săcuilor" într-un document din 1801¹⁹), "la Ven" (adică la vărsarea p. Vinu - H.act., afluent al Negrei pe dreapta, având izvoarele sub vf. Budacu, 1859 m; a se vedea și M. Vinul și Piciorul Vinului²⁰, de o parte și de alta a pâraului omonim - H.act.), dar numai pe porțiunea cursului ei inferior (T. Bălan, *Noi documente câmpulungene*, pp. 32-33).

Dincolo de p. Vinului, pe **latura estică**, Ocolul se învecina cu braniștea Slatinei și, în continuare, cu braniștea Voronețului: "buza dealului dintre Negre (decu pe la capătul interfluviului de confluență Neagra-Negrișoara - H.act.)...Negrișoara în sus la Piatra Pinului (a se vedea p.Pinului, Creasta Pinului - H.act.)... până în gura Toplicioari și în sus Toplicioara (H.act.) până în vârful opcinii (Obcina Re - H. Mieg; Obsina Ree - H. Büschel, adică Obcina Rea, transcrisă probabil greșit pe hărțile actuale sub forma "Obcina Raței") în fântâna Toplicioarei... opcina înainte în piatra Tunzării (M.Tunzăriei, 1630 m - H. act.), opcina înainte în fântâna Iazlovicioarei" (sau Ialovicioarei, conform unui document ulterior, din 1801, publicat de Gh. T. Kirileanu, formă care concordă perfect cu toponimele actuale, D.Ialovița și Pârâul Ialovița, - afluent al Barnarului, localizate aici.

Această primă porțiune a hotarului de răsărit a Ocolului este confirmată (unele mici deosebiri se referă doar la formele toponimice, nu la traseul hotarului)

în hotarnica răzășilor din Dorna (Dorna Giosăni, azi Dorna Arini), Șarul (Șaru Dornei) și Păltinișul (azi Păltiniș) de la 1800 - 1801, publicată de Gh. T. Kirileanu. Locuitorii din cele trei sate dornene, împreună cu cei din satele apropiate Holda și Crucea aparținând mănăstirii Voronețului, declară în fața comisiei Divanului Moldovei că hotarul este "... părau Niagra Săcuilor (numită Neagra cea mare în documentul din 1755, analizat mai sus; azi Neagra Broștenilor) în gios... p(r)in gura păraului Omului(H. act.) drept Vinu, unde să întâlnește cu hotaru munților mănăstirii Slatina" (Gh.T. Kirileanu, *Hotarnica...*, p. 19).

Referitor la acest segment de hotar constatăm două lucruri. Mai întâi că, față de 1755, la 1801 hotarul este împins pe o poziție mai nordică: de pe interfluvium Bistricioara - Neagra Broștenilor, coboară pe valea acesteia din urmă nu numai în cursul ei inferior, ca în 1755, ci și în cursul mijlociu; în al doilea rând, din comentariul comisiei rezultă că, deși mănăstirea Slatina nu avea "scrisori vechi de hotar" (ca de altfel și Voronețul) ci numai două mărturii recente (1795), ea reclamă drept de proprietate în zona Glodul Omului - Bătca cu Dărmogza - dialul dintre Negre (dintre Neagra și Negrîșoara - n.n.), adică pe stânga Negrei. Dar întrucât una din mărturii era dată unilateral, numai de oamenii de pe braniștea mănăstirii, iar cealaltă era "o scrisoare de învoială", dată de niște dorneni, e adevărat, dar care s-a dovedit a fi "din sălă și din închisoare... cu înșălăciune" (Gh. T. Kirileanu, *Hotarnica ...*, p. 17), ceea ce egumenul Slatinii n-a tăgăduit, hotarul a rămas în continuare pe cursul inferior al Negrei. Această decizie a fost justificată și de alte dovezi: o mărturie dată în fața comisiei de "oameni bătrâni", care au arătat că hotarul este Neagra și că numai de câțiva ani mănăstirea încearcă să-și întindă stăpânirea peste pârau, fără drept; o mărturie din 1479 a unor oameni bătrâni din satele acelor munți și întărită cu pecetea Câmpulungului, în care se adevărește hotarul pe Neagra Săcuilor; în sfârșit, un al treilea document, din 12 mai 1754, prin care, sub semnătura vornicului de atunci al Câmpulungului, se menționează "o hotărâtură" veche și că munții Dornei merg până în pârau Neagra cea Mare la Vinu", abia dincolo fiind munții mănăstirii Slatina (Gh.T. Kirileanu, *Hotarnica...*, pp. 16-17).

După cum se vede, toate aceste mărturii se întăresc una pe alta, de aceea comisia le-a considerat adevărate. Se vorbește și de o împresurare ce se făcea dinspre hotarul Țării Ungurești, probabil dinspre Toplița și Țara Bilborului (Idem, p. 18).

În continuare, de la confluența Negrișoarei cu Neagra, hotarnica din 1801 (pp. 14-15) menționează și ea, ca și documentul din 1755, următoarele repere care despart Ocolul de braniștea Voronețului: "din Niagra Săcuilor pe Negrișoara în sus p(r)in Piatra Pinului și tot Negrișoara în sus până în gura Toplișoarei și Toplișoara la dial până în obârșie ei... în dial pin capul Opcinii Rații²¹ în Opcina Tunzării... pin Piatra Tunzării și pin vârvul Tunzării și pe diasupra fântânii Ialovicicarei.

De la fântâna (izvorul) Ialovicicarei hotarul "se întoarce" în unghi drept spre nord, prin "Opcina Mihăileșului (a se vedea Muntele Mihăjeszu - H. Büschel, pe

locul M.Rusului de azi, 1541 m) ... Vârful Sarului (existent pe H. Mieg, Büschel, H. act; numit și Runcul Șarului) ... Opcina Bădii ("după mergirea ei", adică în lungul culmii principale - n.n.) ... vârful Busuiocului ... plaiul la vale prin Băda și pe la fântâna Bădii (pe H. Mieg și Büschel găsim "Boada"; pe H. act., Băda, Creasta Bădei, vf. Busuiocului, 1417 m, toate la obârșia Bârnărelului) și plaiu la dial pără în Opcina Bădii... și de acolo opcina Șandruului (O. Sandor - H. Mieg; p.Sandru, afluent pe stânga al Pârnărelului și vf. Șandru, 1537 m - H. act.) ... vârful Șteviei (poate fi ori vârful actual Lespezi, 1626 m, ori unul imediat mai la nord, pentru că pe H. act. găsim în această zonă p.Stejișoara, ultimul afluent important al Bârnărelului, pe stânga; Gh. T. Kirileanu, *Hotarnica...*, pp. 14-15).

În continuare, spre nord, la 1801, Ocolul se învecina cu "muntele Chetros" (azi Pietrosul Bistriței, 1791 m) al sulgerului Toma Balș. Întrucât nici boierul nu a putut prezenta scrisori "nici vechi nici noi", semnele despărțitoare au fost indicate de dorneni și oameni din satul Crucea. Apărând neconcordanțe, din nou au avut câștig de cauză dornenii, deoarece au arătat că pe latura vestică a muntelui Pietrosu erau așezate de multă vreme câteva familii dornene, care aveau aici livezi și fânețe, fără să dea adetiu sulgerului Balș care desigur că le-ar fi cerut această dare dacă ar fi fost într-adevăr stăpânul locului. Ca urmare, hotarul a fost stabilit pe linia celor mai mari înălțimi: "din Prislop (Prislopaș, băta Prislop, Poiana Prislop - H. act.)... drept prin Ciungi și în cracul Sunătoriului (Sunători, pârâu și sat - H. act.; prin cracul Sunătoriului trebuie să înțelegem zona de obârșie a pârâului, unde se întâlneau 2 - 3 pârâiașe; aici trebuie să fi fost și Ciungi, teren defrișat)... dialul Călugărului ... gura Bogolinului (vf. Pogolinu, 1748 m - H. act.; "gura Bogolinului" sugerează un pârâu izvorând de sub acest vârf, care ar putea fi cel ce ajunge în Bistrița vis-a-vis de satul Chiril - H. act.) și drept în apa Bistriței, drept gura Colbului" (Gh. T. Kirileanu, *Hotarnica* ..., p. 15).

Remarcăm din nou că între obârșia Toplișoarei și Pietrosu - Bogolin hotarul urmărea fără întrerupere cumpăna apelor.

Facem, de asemenea, precizarea că față de prima parte a documentului publicat de Gh. T. Kirileanu, în care se analizează detaliat fiecare sector al hotarului celor trei sate dornene în raport cu proprietățile vecine, din care am citat și noi, în recapitularea finală, de ansamblu, a întregului hotar se pot găsi informații suplimentare, asupra cărora nu mai insistăm aici.

Unele semne de întrebare se ridică în ce privește **limitele ocolului în zona Rarău-Giumalău**. Ne permitem presupunerea că fiind situate între cele două "vetre" principale ale Ocolului, Câmpulungul și Dorna, și dispunând de un potențial complementar în raport cu pajiștile din etajul inferior, de origine exclusiv antropică (rezultate prin defrișări). Giumalău (zis pe vremuri și Geănuș, Gemănuș, Gemelău ș.a.) și Rarăul au constituit într-o primă etapă părți componente ale Ocolului.

Avem un document din 1688 care ne arată clar că "poiana lui Bărnar" și Bărnariul la Dorna (azi Bărnărelu, 1321 m, munte situat la NE de vărsarea Dornei în Bistrița; indicat și pe H. Büschel) aparțineau unei familii din Ocol. În același

document se precizează că "noi parte(a) noastră am vânduto , iară mai sânt moșii neînpărțite" (T.V. Ștefanelli, p. 13). Numele locurilor provin de la un antroponim: un Andronic Bărnar este de față la încheierea actului din 1688, iar într-un document din 1781 se menționează că un câmpulungean avea o moșie cumpărată de la moșul lui, Bornar (T.V. Ștefanelli, p. 129).

Tot pe baze documentare se poate vedea că și zona de la nord de Bărnărel, până la pasul Mestecăniș, adică toată latura vestică a muntelui Giumalău aparținea Ocolului: la 1794 neamurile Iacobenilor (care semnează și Icoban, Ecoban) își împart o moșie de pe 5 bătrâni, care ajungea de la Bistrița până la Mestecăniș, Puciosu, Fundu Herului, Arșița Herului, muntele Heru (adică "Fier", unde se cunoșteau și se exploatau zăcăminte feromanganifere), Obârșia Argestrului ș.a., toate toponimele fiind identificabile și astăzi.

În ce privește sectorul central și estic al masivului Gimalău "cu toate pâraiele și izvoarele și poiențele", la 1 mai 1584 el este întărit ca danie a logofătului Ion Solomon și soția lui, nepoata lui Luca Arbore, către mănăstirea Sucevița. Hotarele erau "... din obârșia Putnișoarei (afluent pe stânga al Văii Putnei, pe teritoriul satului omonim)... până la gura Dornei în Bistriță (,) în jos, până la gura Coboltei (Vale Kolbur - H. Büschel; pe punct Colbul - H. act.) pe Cobolța în sus până la muntele Rădicinei (M. Rădăcina) la izvorul Gemălăului (Vale Semalou - H. Büschel. greșeala de transcriere a inițialei în limba germană fiind evidentă; Izvorul Giumălăului - H. act., unde cursul superior este numit tot Colbul, ca și afluentul Bistriței care curge în partea opusă, deci sunt toponime dublete) în jos până la Moldovița" (corect - Moldova - n.n) ... și cu Bărnarul...²².

După părerea noastră, este cel puțin curios faptul că numai cu 10 zile mai târziu, la 11 mai 1584, mănăstirea Sucevița primește ca danie "muntele Giumalău cu toate pâraiele și izvoarele și poienile", deci exact așa cum se menționa și în documentul precedent. Curiozitatea constă nu numai în apropierea celor două date, ci și în faptul că proprietarii, și ei descendenți ai hatmanului Luca Arbore, sunt totuși alții, și că lipsește orice precizare spațială concretă a hotarelor. Presupunerea că ar fi vorba de o altă parte a Giumălăului (T. Bălan, *Din istoricul...*, p. 123) nu se confirmă prin nimic. Mai mult, toate documentele ulterioare de întărire din anii 1600, 1606, 1617, 1665 (T. Bălan, *Noi documente câmpulungene*, D. Dan)²³ se referă în exclusivitate la hotarele indicate în primul document, din 1 mai 1584, ceea ce ne obligă să-l punem sub semnul întrebării pe cel din 11 mai 1584. Nu este lipsit de semnificație să remarcăm, în acest context, că de altfel nici prezumtivul document - dacă într-adevăr a existat - prin care Bogdan cel Orb (care a domnit între anii 1504-1517) ar fi dăruit hatmanului Luca Arbore muntele Giumalău (T. Bălan, *Din istoricul...*, p. 123) nu a fost identificat până acum și că mănăstirile au folosit uneori mijloace inadmisibile pentru a-și extinde proprietățile. Nu întâmplător conflictele câmpulungenilor și dornenilor cu Sucevița în legătură cu Giumalăul au fost extrem de numeroase (a se vedea documentele 6/1584; 7/1584; 8/1606; 9/1610; 10/1617; 12/1633; 13/135; 16/1707; 17/1734; 18/1735 publicate de

T. Bălan în lucrarea *Noi documente câmpulungene*).

Aceleași hotare, dar cu greșeli de reproducere față de documentul din 1 mai 1584, sunt confirmate de Ieremia Movilă la 8 ianuarie 1600: "păscătoarele din Braniștea de la obârșia Putnișoarei, la gurile Dornei la Bistrița de jos (în jos - n.n.) până la gurile Coboltei, la muntele Rădăcină, la izvorul Mărului de Jos (greșeală evidentă, corect fiind, cf. și documentului anterior, "izvorul Giumalăului în jos") până la Moldovița (Moldova -n.n.) și cu Bârnava Bărnărel - H. act.) , toate gârlele și izvoarele " (D. Dan, *Mănăstirea Sucevița*, pp. 129-130).

Dacă avem în vedere înțelesul social-economic al apelativului obcină = proprietate devălmașă²⁴, o semnificație specială capătă toponimele vechi Obcina Dornenilor, Obcina Giumalăului (H. Büschel), Obcina Mare și Obcina Mică (H. Act.). Tot în acest masiv trebuie să fi avut pășuni familiile Țicșa (menționată în documente la 1652, 1778, 1780 ș.a.(T.V. Ștefanelli, pp. 4, 125, 129) și Pinteia, de la care au rămas toponimele Poiana Țicșenilor și Poiana Penteni. La 1783, după cum se arată în hotarnica austriacă a Domeniului Câmpulung, în partea muntelui Giumalău, care la acea dată aparținea mănăstirii Sucevița (sau era revendicată de ea) se aflau multe case împrăștiate, pentru prăsila oilor și vitelor (D. Dan, *Mănăstirea Sucevița*, p. 160).

Din toate acestea reținem posibilitatea de a proba că, cel puțin partea vestică a Giumalăului, a aparținut și va continua să aparțină până târziu Ocolului.

Situația este oarecum asemănătoare și în masivul vecin, Rarău. Câmpulungenii neavând acte de proprietate asupra munților, întrucât îi foloseau în comun, o parte din zona înaltă a Rarăului a putut fi luată și dăruită unor mănăstiri: Rarăul propriu-zis și Toderescu - mănăstirii Moldovița²⁵), Prislopul Toderescului - mănăstirii Voroneț²⁶).

Primele documente păstrate nu sunt de fapt documente strict oficiale, ci înțelegeri între părțile interesate, mărturii, la care erau de față "oameni buni și bătrâni". Atrage atenția că la 1684, în două dintre cele dintâi documente câmpulungene păstrate (doc. 6 și 7, 1684, cf. T.V. Ștefanelli, pp. 8-10) se arată că o bună parte a muntelui Rarău, "muncii noștri, moșie noastră dreaptă" (H. Büschel - Muntsej, la nord vest de Pietrele Doamnei, la obârșia Izvorului Alb) aparțineau familiei câmpulungene Dodu (respectiv același Mihailă Dodul care cumpără la 1688 poiana lui Bărnar și Bărnariul la Dorna), având următoarele hotare: "...petrile roși... drept în vale izvorul Gemălăului (H. A.) și pisti părau la capul Țicșii Rădăcinii (H. A.) tot muhe(a) până la opcina lui Gheronde unde să chiamă Băta neagră (Pădurea Neagră - în *Dicționarul geografic al Bucovinei*, 1908; azi Băta Neagră, 1439 m) ... on părau în vale ci să scură în apa Colbului (Kolbur - H. Büschel, numită în trecut și Cobolța - a se vedea documentele referitoare la Giumalău, citate mai sus; azi Colbul) și tot apa Colbului în vale până unde să întâlnește cu părau Răce ci cură dila Scăldători di cătră Rarău, și dila Scăldători un părau ci cură la Sihăstria Dodului ... " (T.V. Ștefanelli, pp. 9-10).

Deci numai la câteva decenii de la documentul favorabil mănăstirii Moldovița

din 1642, și înaintea celui din 1756, se poate vedea că de fapt câmpulungenii aveau proprietăți chiar în zona înaltă a Rarăului și stăpânirea nu le era stingherită de mănăstire. Se pune astfel sub semnul întrebării modul în care mănăstirea a intrat în proprietatea acestei regiuni montane și dacă va fi stăpânit-o efectiv și integral, în ciuda faptului că se va fi prevalat de documentele sale. Dintr-un document din 1763 se constată că și la această dată moșia familiei Dodu (mare crescător de oi, de unde și cognomenul "Flocea", transformat treptat în nume) cuprindea o parte a Rarăului, din Valea Seacă, fundul pâraului Șchiopescului, gura plaiului Pojorâtei, obcina la deal prin Pietrele Căpățânii, la Pietrele Roșii, Izvorul Giupalăului, Capul Piciorului Rădăcinii, muchea piciorului până la Opcina lui Gheronde - numită și Bâta Neagră, pâraul Colbul până la confluența cu Pârâul Rece ce curge de la Scăldători, Săhăstria Dodului, vârful Obcinii Bodii, pâraul Mutului, confluența p. Șchiopescului cu Valea Seacă, unde hotarul se închide (T.V. Ștefanelli, p. 71). Prin urmare, această moșie traversa practic întreaga unitate montană a Rarăului, din apropiere de Moldova, la nord, până aproape de râul Bistrița, la sud. Presupunem că și zona de la sud de Bâta Neagră, până în apa Bistriței, care în nici un caz nu ținea de Giupalăul Suceviței, aparținea Ocolului: fie câmpulungenilor, fie dornenilor. După cum am arătat, aceștia din urmă stăpâneau, imediat pe dreapta Bistriței, muntele Pietrosul. În aceeași idee considerăm semnificativ faptul că granița Bucovinei a inclus și zona dintre P. Colbului și V. Aramei, deci Bâta Neagră.

Muncelii Dodului "drept al nostru părintesc din moșii și pări(n)ții noștri, care până la această vreme n-au fost împărțiți" îi regăsim la 1791 și 1795, când se trece în sfârșit la împărțirea lor (T.V. Ștefanelli, pp. 217; 252-253).

La 1746 este lăsată moștenire o moșie "în fundul izvorului albu, anume la Hăgă în pădure ... făcută din pădure într(i)agă (T.V. Ștefanelli, p. 42), adică invocându-se vechiul drept de lăzuire și luare în stăpânire; la 1790 se vinde o moșie tot "la Hăgă, în plaiul Rarăului", la deal de p. Limpede, lângă o arșiță aparținând altui câmpulungean (T.V. Ștefanelli, p. 197), iar la 1791 se dăruiește "poiana Săhăstriei în gura plaiului Săhăstriei" (T.V. Ștefanelli, p. 215), care fusese primită moștenire, deci era "deschisă" mai demult.

Mai multe documente se referă la muntele Crețele din Rarău, acoperit cu pășuni, situat pe versantul stâng al Bistriței, aproape de gura Colbului, deși la data respectivă el nu făcea parte din Domeniul Câmpulungului. Faptul că, totuși, după 1775 (anexarea Bucovinei) și 1783 (constituirea Domeniului) el era încă administrat și folosit de câmpulungeni, constituie o dovadă că aparținuse Ocolului. În anii 1792 și 1793 se arendează pășunea de pe muntele "Crețele cu Runculeț" (T.V. Ștefanelli, p. 231); la 1794 câmpulungenii fac o plângere împotriva locuitorilor din Chiril, sat de pe braniștea Voronețului, care le călcau "o bucățică de imaș ... la Creță și Runcul drept petrele Doamni" (T.V. Ștefanelli, p. 243); "Crețele de cătră apa Bistriței cu runcuri cu tot", împreună cu alți munți ai câmpulungenilor, se dădeau în 1797 "cu preț", ca locuri pentru păscut (T.V. Ștefanelli, p. 272). "Runcul

Creților" era în folosința câmpulungenilor și la 1802 (T.V. Ștefanelli, p. 309).

La 1806 se împarte o moșie la gura plaiului Rarău pe Izvorul Alb și la Leurdiș, tot pe Izvorul Alb (T.V. Ștefanelli, p. 328); din moment ce se împărțea pe șase frați, rezultă că era o proprietate mare. Același lucru se face și cu un loc de cosit, pe Valea Seacă (1822), iar în ce privește pășunea de pe Muncelul, moștenitorii se învoiesc să o folosească la fel ca și până atunci, laolaltă (T.V. Ștefanelli, pp. 380-382).

Chiar călugării de la "Săhăstria Dodului" (1763), menționată și sub forma "Schitul Rarău din Câmpulung Moldovenesc" sau "Săhăstria de la Măgura Rarăului", așezată nu departe de Munceii Dodului, puteau să deschidă poieni "din pădure verde". Întrucât schitul ținea de Câmpulung și nu de mănăstirile care aveau braniști prin preajmă - Moldovița, Voroneț sau Sucevița - , cum s-ar fi putut crede în lipsa informației menționate, suprafețele defrișate aparțineau tot Câmpulungului. Așa se înțelege de ce o moșie a trecut de mai multe ori din mâinile unor călugări în cele ale unor răzeși câmpulungeni (T.V. Ștefanelli, pp. 71, 255, 355, 336-337), ceea ce nu s-ar fi putut întâmpla dacă schitul ar fi fost așezat pe o braniște mănăstirească.

În sfârșit, să mai menționăm că familii câmpulungene aveau proprietăți (fânețe) și în bazinele pâraielor Malului, V. Caselor, Șandru și la Prihodiște (colecția T.V. Ștefanelli).

După cum s-a observat, și în Rarău se semnalează vechiul toponim și apelativ "Opcina" - "Obcina": la exemplele de mai sus (opcina lui Gheronde, opcina Bodii, opcina la deal) adăugăm Obcina Flocească, menționată în mai multe documente câmpulungene, ca și pe H. Mieg și H. Büschel, Opcina Coșița (1783), Obcina Boului, Obcina Caprei, Obcina Munceilor, Obcina Ursului (ultimele trei pe H. Büschel). Aceeași semnificație socială ar putea să o aibă și toponimul Măgura Moșului (azi Măgura Bătrână), unde la 1783 se întâlneau hotarele Câmpulungului, Stulpicanilor și Vamei (T.V. Ștefanelli, p. 140), după cum prioritatea câmpulungenilor la stăpânirea Rarăului poate fi invocată pe baza unor toponime provenind din patronime: Obcina Flocească (adică a familiei Flocea), Munceii Dodului, M. Toderescu, M. Sturzi (de la numele de familie Sturza) și altele, toate vechi, menționate documentar sau înscrise pe hărți.

În ciuda acestei stări de fapt, la 1783 hotarele Domeniului Câmpulung sunt fixate doar pe linia Pietrelor Doamnei (T.V. Ștefanelli, p. 140). În continuare însă, putem aprecia că hotarele Domeniului se înscriau concordant pe cele ale Ocolului din perioada imediat anterioară (și respectiv de după constituirea braniștilor Moldoviței și Voronețului), întrucât sunt menționate de câteva ori vechi semne de hotar. Astfel, de la Pietrele Doamnei spre răsărit hotarul Domeniului este indicat prin următoarele repere: "...o poieniță la obârșia Izvorului Alb, unde iese cărarea de la Crețe... movilă hotarnică care despărțește Domeniul Câmpulungului de munții Toderescu și Rarău... prin înălțimi stâncoase și prin tufișuri până la... Poiana la Bour (așa numită pentru că după spusa oamenilor să fi fost aci într-un copac săpat

chipul unui **Bour**, adecă marca Moldovei; s.n.)... prin Pădurea Neagră... până la un deluț la capătul pădurii negre unde ... se întâlnesc hotarele Domeniului Câmpulung, munții Toderescul și Rarău precum și moșia Stulpicani care aparține mănăstirii Voronețului... alături de moșia Stulpicani... prin pădurea neagră pe Opcina Coșița (la obârșia V.Caselor - n.n.) până la Poiana Slătioara numită **la Bour** (pe hărți cadastrale recente, la scară mare, întâlnim în această zonă Obcina Boului și P.Boului, în bazinul superior al Slătioarei, izvorând de sub pasul Prihodiște, 883 m)... cu această opcină în jos... iarăși la deal (referire la denivelări... cumpenei de apă - n.n.) până în vârful numit Diacel... pe aceeași Opcină, astfel că toate pâraiele ce curg în stânga Opcinei se țin de Domeniul Câmpulung, iar cele ce curg din dreapta Opcinei, se țin de Stulpicani, ... pe dealul **Măgura Moșului** (toponimul actual, Măgura Bătrână, acuză deci o redare incorectă) unde se împreună trei hotare (un "triplex confinium" - n.n.), adecă al Câmpulungului, al Stulpicanilor și al Vamei... alături de cel al Vamei peste Măgura Moșului la vale până la obârșia pârăului Cireș până se revarsă în apa Moldovei... prin apa Moldovei... până unde se revarsă pârăul Hurghiș (T.V. Ștefanelli, pp. 140-141).

Semnul de întrebare pus de T.V. Ștefanelli în dreptul toponimului "pârăul Cireș", probabil greșit descifrat, poate fi înlăturat prin lectura unui document din 14 aprilie 1411²⁷ unde e vorba de același pârău: "... gura pârăului Geredzea, și în sus pe pârău până la obârșie și de acolo la măgura Moșului". Revenind la Colecția Ștefanelli, p. 42, într-un document din 1746 găsim: "piatră mari statornic(ă) făcută statornic jiradă... până în dreptul numitei jirezi de piatră ... până în jiriad(a) di unde s-au început". Deci jirezile sau girezile, movile de pietre clădite în jurul unor stânci mari, "statornice", care, aparținând substratului geologic nu puteau fi deplasate din loc de oameni (azi acest apelativ se mai folosește pentru a desemna stoguri de fân sau de coceni de porumb) erau semne de hotare, iar pârăul Jirezii (și nu Cireș!) era cel care izvora de lângă o asemenea movilă.

Tot de la o astfel de movilă de piatră = semn de hotar poate proveni și numele dealului Grămada din nord estul Rarăului, eventual și cel al obcinei citate mai sus - Coșița, în cazul în care toponimul ar fi fost redat greșit de către editor: termenul popular "Cașiță", cunoscut și astăzi în regiune, desemnează îngrădituri din bușteni, umplute cu bolovani, amenajate în jurul picioarelor unui pod, pentru a-i da rezistență mai mare la viiturile râurilor.

Datorită vecinătății cu satul Vama al mănăstirii Moldovița, câmpulungenii au fost implicați în anumite situații conflictuale. Este interesant un document din 1699 (T.V. Ștefanelli, p. 19), prin care un locuitor din Vama, având o moșie pe Sălătruc, sub Ascuțita Mare (deci nu departe de Ocol, în apropierea Măgurii Moșului), "dreaptă moșie făcută din pădure viarde" (întocmai cum procedau și locuitorii Ocolului Câmpulung) o zălogește câmpulungeanului Gheorghe Mercăș. Particularitatea constă în prezența pe document a sigiliului domnesc: domnitorul cu tot sfatul confirmă învoiala, cu condiția să se plătească dijma, fiind "loc mănăstiresc". Peste trei generații, respectiv după aproape 200 de ani de folosință,

deși Mărcășenii plăteau "după învoiala și adetul" ce-l aveau și Vămenii cu mănăstirea Moldovița, adică 2 ocă de ceară pe an, mănăstirea își revendică moșia, pe care descendenții din 1801 o considerau "cumpărată", proprietate a lor (T.V. Ștefanelli, p. 290). Din acest al doilea document rezultă că la fel o considerau vornicul și giurații târgului Câmpulung, precum și cei 30 de martori din târg și din Vama: "le ave(a) stăpânire vecinice ca niște ocine după cum era volnici fiiște care a-ș face moșie den deșchisătură din pădure". Ori pe braniștile mănăstirești nu exista acest "obicei al pământului", specific numai teritoriului răzășesc al Ocolului.

De fapt, astfel de situații se cunosc și mai dinainte (1669, 1683, conform T. Bălan, *Din istoricul...*, pp. 106-107), hotărârile domnești în cazurile respective precizând că oamenii fiind vecini ai mănăstirii Moldovița, nu aveau dreptul să vândă pământ câmpulungenilor fără învoirea acesteia. Ca urmare, casele ridicate de câmpulungeni au fost sparte sau chiar incendiate. Totuși, în cazul în care rămăneau fânețe nearendate de vămeni, mănăstirea, conform hotărârii Divanului Domnesc, le putea arenda câmpulungenilor.

CONCLUZII

În secolele XVII - XVIII, Ocolul Câmpulungului cuprindea aproape întreg bazinul superior al Moldovei (până la vărsarea pârâului Hurghiș) și bazinul Bistriței între gura Cârlibabei și până aproape de vărsarea pârâului Chiril. Cele două depresiuni situate în bazinele hidrografice respective - Depresiunea Câmpulungului și Depresiunea Dornelor - au generat premise favorabile pentru formarea unei rețele dense de așezări, a două vetre de străveche locuire, activitate economică și organizare administrativ-politică - Vatra Câmpulungului și Vatra Dornelor - care au stat la baza formării Ocolului. O asemenea "vatră" - Vatra Moldoviței - s-a constituit, probabil, și pe valea Moldoviței, înaintea închegării braniștii mănăstirești, încât, ținând cont de vechimea imediată, se poate pune întrebarea dacă n-a făcut și ea parte, într-o etapă inițială, din uniunea de obști sătetești de pe teritoriul Ocolului²⁸. În aceeași ordine de idei, nu este exclus ca și teritoriul pe care s-a construit mai târziu braniștea Voronețului, inclusiv satul Stulpicani (Știlbicani sau Știulbicani - în unele documente) să fi aparținut inițial Ocolului, cum afirmă T. Bălan. Dar dacă pentru valea Moldoviței putem invoca măcar toponimul "vatră", în cazul de față nu dispunem de nici un argument concret. Cert este că în secolul al XV-lea Stulpicani era un sat boieresc, proprietatea lui Coste Măzărescu (Măzăre - n.n.; se explică astfel și oiconimul Măzăreni de pe H. Büschel), de la urmașii căruia, în 1488, îl cumpără Ștefan cel Mare și apoi îl dăruiește mănăstirii Voroneț (T. Bălan, *Din istoricul...*, pp. 123 - 124).

Pe lângă aceste unități joase, Ocolul Câmpulungului mai cuprindea și sectoarele adiacente ale unor unități muntoase : versantul sud-vestic al Obcinei Feredeului, cea mai mare parte a Obcinei Mestecănișului, "capul" Suhardului, adică

jumătatea sudică a acestui masiv, versantul nordic al munților Călimani și compartimente mai mici din munții Bistriței, Giumalău și Rarău.

Analizând harta Ocolului în faza lui târzie, se observă că reședința sa, "Vatra Câmpulungului", are acum o poziție total excentrică, ceea ce ar putea să sugereze că față de nucleul vechi, constituit ca o uniune a obștilor sătești de pe valea Moldovei mijlocii, s-a extins treptat spre vest și sud.

Documentele istorice și hărțile din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea arată că întreaga regiune a fost antrenată într-un amplu proces de defrișare, pentru obținerea de noi pășuni și fânețe, întrucât ocupația principală a locuitorilor Ocolului era creșterea animalelor, a oilor în special²⁹. În afara informațiilor cuprinse în "Descrierea Moldovei" (D. Cantemir, p. 5 și 202), o descriere a Bucovinei din 1773-1775 este foarte sugestivă: "pe munți se găsesc păduri nemăsurate și codrii nepătrunși, iar culmile cele mai înalte sînt în majoritate neîmpădurite și acoperite cu cele mai frumoase pășuni, așa cum se văd și la poale, pe locurile unde prin munca locuitorilor s-a defrișat pădurea. **Frumoasele și largile văi ale Dornei, Moldovei și Moldoviței sînt pline de locuitori** (s.n.), care se întrețin numai din creșterea animalelor, mai ales a oilor, neposedând de loc ogoare"³⁰. În jurul acestei ocupații principale gravitau toate celelalte activități economice.

Ca urmare a intensului proces de defrișare a pădurilor în scopuri pastorale și a îndeșirii populației, în această perioadă asistăm la fărâmițarea proprietății devălmașe, ilustrată prin înmulțirea numărului de documente, care vin să consfințească proprietățile individuale. Întrucât aceste moșii derivă din proprietatea obștească anterioară, documentele respective au putut fi valorificate pentru reconstituirea întinderii Ocolului.

În cea mai mare parte, limitele Ocolului sunt cumpene de ape, locuri "unde se rup apele", cum spun documentele; au deci caracter natural, ceea ce probează vechimea lor. Nu întâmplător, apelativul sau toponimul opcina sau obcina, cu binecunoscuta lor semnificație geomorfologică și limeonimică, se repetă aproape obsesiv în documente.

În sectoarele de est, nord și nord-vest, Ocolul a trebuit să facă față tendinței mănăstirilor de a-și extinde braniștile, iar în partea de vest și sud a fost afectat de împingerea graniței Transilvaniei. Totodată suprafața lui s-a restrâns și datorită unor danii domnești târzii, adevărate enclave în inima Ocolului (o parte din masivele Rarău și Giumalău, munții Botășul, Cocoșul, Găina, Porșescul, Mestecăniș, Petrișul, Fața Câmpulungului, Muncelul din Strajă, Măgura).

Pentru reconstituirea rețelei de așezări ar fi fost utilă lista satelor și caselor răzlețite care se știe că a fost făcută odată hotărnicirea Domeniului Câmpulung la 1783, despre care amintește T.V. Ștefanelli (p. 139), dar care, din păcate, nu s-a publicat. De aceea, ne vom baza pe analiza altor informații documentare disponibile și mai ales a hărților de epocă: harta lui Mieg (1774) și harta lui Büschel (1773-1775). Acestea din urmă fiind ridicate în timpul sau imediat după ocuparea Bucovinei (1774-1775), se poate spune că reflectă o situație imediat anterioară.

Astfel, pe harta Mieg (1:130.900) sunt nominalizate 13 așezări: Câmpulung (Kimpolung; se folosește un semn distinctiv ca pentru așezare principală, târg, asemenea Sucevei și Siretului); Sadova (Szadova), Pojorâta (Posorita), Fundu Moldovei (Fundu Moldava), Vatra Dornei (Dorna Vatra Szarului), Șaru Dornei (Saro Dornj), Ortoaia (Dorna Dinsostenj; numită de Gh.T. Kirileanu în *Hotarnica ...*, Dorna Giosăni, probabil cu sensul de Dorna de jos, din aval, deci o indicație asupra poziției ei în raport cu celelalte "Dorne"³¹), Popeni (La Popen; azi Roșu), Dorna Candreni (Kandrenj), Pilugani (Casele Dyitu), Coșna (Casele Todarkanj Prohadilor), Iacobenii (Jacobenji) și Ciocănești (Czokanest). La Candreni, sub același nume, se figurează două semne de sat, dintre care unul pe dreapta râului Dorna.

Pe harta Büschel, întocmită la scară mai mare (1:57.600), ceea ce a permis cartografierea la nivel de gospodărie (casă), sunt nominalizate 15 așezări: Câmpulung (Kimpulung); centrul polarizator al Ocolului, care în numeroase documente câmpulungene este numit "Vatra Câmpulungului" sau chiar numai "Vatra", Sadova (Szadova), Pojorâta (Posorita), Fundu Moldovei (Moldovi fundul; în realitate, acest nume este înscris în dreptul unui grup de case de pe locul actual al satului Breaza, dar sunt figurate case și mai în aval, deci la localitatea Fundu Moldovei de astăzi), Valea Putnei (Putnauer Thal), Vatra Dornei (Dorna Vatra Szatuluy), o a doua "vatră" a Ocolului, care, deși subordonată Câmpulungului, avea un rol asemănător acestuia pentru așezările din bazinul Bistriței; Dorna Candreni (Dorna Kandrenj), Teșna - com. Poiana Stampei (Kasele vel Pudrido), Pilugani (Dyilu), Coșna - Românești - Podu Coșnei (Kasele Todoskanj - de la numele de familie Todașcă), de o parte și de alta a gurii Coșnei, Argestru (Arsitza), Iacobenii (Iakobeny), Ciocănești (Csokanyesty), Dorna Arini - Cozănești - Ortoaia - Gheorghiieni - Rusca (reunite toate cinci sub un singur nume - Dorna Dinsoszeny, casele fiind și atunci, ca și astăzi, înlănțuite), Șaru Dornei (Saro Dornj). Prin urmare, se poate spune că informația lui Dimitrie Cantemir cu privire la numărul satelor din "republica" Câmpulungului este, în condițiile date, destul de exactă. Trebuie remarcat însă că, alături de satele nominalizate mai sus (dintre care unele nici pe atunci nu erau sate propriu-zise ci mai degrabă mici grupuri de case) se adaugă numeroase altele (10-12) care pot fi considerate în curs de formare sau cătune ale satelor propriu-zise, și de aceea nu sunt redată sub nume proprii.

În lucrarea dedicată istoriei Câmpulungului Moldovenesc (p. 14;135), T. Bălan, fără să cunoască informațiile suplimentare, precise, oferite de hărțile analizate de noi, afirmă că la 1775 din Ocol au făcut parte așezările: Câmpulung, Sadova, Pojorâta, Fundu Moldovei, Dorna pe Giumalău, Dorna și Dorna Candreni, Ciocănești, Iacobenii, Păltiniș, Șarul Dornei, Crucea, Holda și cătunele Gioseni și Chiril. Dar, după părerea noastră, Crucea, Holda și Chiril erau de multă vreme mănăstirești iar în ce privește satul Păltiniș, neîncadrându-se în teritoriul cartografiat de Büschel, nu putem spune dacă exista la acea dată. Se știe că la 1775 satele Șaru Dornei, Dorna-Gioseni, Chiril, Crucea și Holda au rămas dincolo de "cordun", în Moldova.

Marea majoritate a numelor de locuri întâlnite în documente și pe hărțile vechi au putut fi identificate și respectiv localizate, ceea ce demonstrează, odată cu continuitatea toponimiei, continuitatea de populație și marea stabilitate a hotarelor. Pe marginea Ocolului, în Obcina Feredeului, în Bârgău, Călimani, Rarău, la hotarele dinspre braniștile mănăstirești sau Transilvania se întâlnește de multe ori toponimul "Bour", cu semnificația de vechi semn de hotar al Țării Moldovei.

Dacă avem în vedere sensul străvechi, social-economic, al apelativului "obcină" - proprietatea obștească, putem aprecia că toponimul corespunzător, răspândit în Obcina Feredeului și Obcina Mestecănișului dar și în Călimani, Giumalău, poate constitui o indicație suplimentară asupra extensiunii Ocolului. În aceeași perspectivă amintim apelativul "moșie", frecvent însoțit în colecția Ștefanelli de precizarea "din moșii și strămoșii noștri".

Dacă se compară extinderea Ocolului Câmpulungului cu cea a Domeniului care l-a succedat (după 1783), cele mai mari neconcordanțe de constată în zona munților Suhard și Călimani: Domeniul are ca limită sud-vestică și sudică granița Bucovinei, care rămânea mult sub cumpăna apelor, în timp ce Ocolul urca în general până la linia "unde se rup apele".

Realizarea hărții Ocolului Câmpulungului este o dovadă concludentă că metoda de lucru nu putea fi alta decât cercetarea toponimică comparativă a surselor documentare și a inventarului toponimic actual, îmbinată cu exploatarea informației cartografice. Această metodă se dovedește a avea valoarea unui instrument practic, iar pe baza hărții realizate s-au putut întreprinde determinări planimetrice. Astfel, a rezultat că în secolul XVIII, în limitele figurate pe harta anexată (inclusiv munții dăruiti în 1761), Ocolul Câmpulungului avea o suprafață aproximativă de 1990 km²; într-o etapă mai veche, înaintea constituirii braniștilor mănăstirești din Suhard (198 km²), Giumalău (160 km²) și Rarău-Todirescu (53 km²) și, presupunând că îngloba și arealele respective, Ocolul a putut atinge 2.400 km².

În toate cazurile, limitele Ocolului au fost verificate prin informațiile pe care le deținem cu privire la limitele braniștilor mănăstirești. Ele se confirmă reciproc.

NOTE

1. D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, Editura Minerva, 1981; T.V. Ștefanelli, *Documente din vechiul Ocol al Câmpulungului Moldovenesc*, București, 1915; T. Bălan, *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, București, Ed. Științifică, 1960. În continuare se vor cita astfel: D. Cantemir; T.V. Ștefanelli; T. Bălan, *Din istoricul...*

2. P. Blaj, I. Iosep, *Contribuții la cunoașterea braniștilor din Bucovina*, în *Suceava*, XVII-XIX, 1990-1992, Suceava.

3. *D.I.R.*, A, Moldova, sec. XVI, I (1501-1550), p. 366.

4. *D.I.R.*, A, Moldova, sec. XIV-XV, I, p. 25; P. Blaj, I. Iosep, *Braniștile ...*

5. *Plans des Bukowiner Districts in 72 Sections*, Viena, Arhivele Statului, București; se va cita în continuare H. Büschel.

6. *D.I.R.*, XVI, IV, p. 112.
7. Se va cita mai departe *H.A.*
8. Mai departe vor fi menționate prescurtat *H. act.*
9. T. Bălan, *Documente bucovinene*, II, Cernăuți, 1933, pp. 127-131.
10. *D.R.H.*, A, Moldova, III, p. 142.
11. I. Iosep, Maria Lucaci, *Analiza geografică a unei hărți vechi a Bucovinei*, în *Lucrările Seminarului de geografie "D. Cantemir"*, 3, 1982, 1983, Iași; se va cita mai departe *H. Mieg*.
12. După părerea noastră, cele două toponime "Sălaș" menționate la 1647 trebuie raportate ca localizare și semnificație tocmai la această "Sulița" (selo = sat, așezare), sau la un "Sălaș" vecin acestuia și nu la pârâul numit astăzi Sălaș, din bazinul superior al Brodinei, care, deși nu prea depărtat, nu corespunde totuși ca localizare; în acest sens aducem în sprijin un fragment din hotarnica braniștii mănăstirii Moldovița (*D.I.R.*, A, XVI, I, 1534, p. 366), care se învecina în acest sector cu braniștea Putnei: "... tot pe opcină, la Sălașul Hlebului și la Sălașul Mare și la Făget și la Veja Simea"
13. T. Bălan, *Noi documente câmpulungene*, Cernăuți, 1929, p. 35. În nota anexată acolo autorul face constatarea că "Suhardul a fost a Moldoviței și nu a Putnei" și se întreabă: "să fie o greșeală sau o încercare de mistificare?" Mai probabil pare ultima alternativă, căci așa cum am arătat în lucrarea "*Braniștile...*", braniștea Putnei ar fi cuprins într-adevăr colțul nordic al Munților Suhard, dar nu în timpul lui Ștefan cel Mare, ci mai târziu.
14. T. Bălan, *Conflictul pentru muntele Suhard între Moldova și Transilvania*, în *Omagiu fraților Al. și I. Lapedatu*, București, pp. 39-49; chestiunea este reluată de acest autor, cu referiri și la zona de mai la sud, Bârgău-Dorna, în lucrarea *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, pp. 40-60.
15. *D.R.H.*, A, Moldova, I, p. 421; Tradus sub forma "vârful Jireabăi" de T. Bălan, *Noi documente câmpulungene*, pp. 8-9 și "Jirebi", cu semn de întrebare, de T.V. Ștefanelli, p. 144.
16. T. Bălan, *Controversa pentru regiunea Dornei dintre Moldova și Transilvania*, în *Studii și materiale*, Istorie, III, Muz. Suceava, 1973, pp. 159-194.
17. T. Bălan, *Noi documente câmpulungene*, Cernăuți, 1929, pp. 30-31, după care reproducem mai jos și toponimele de hotar. În ce privește antroponimul Ilișeni, a se compara cu hidronimele Ilișoara Mare și Mică, pâraie din partea sudică a Călimanilor, în ideea originii ardeleni vechi a acestei familii, ca de altfel și a altor familii câmpulungene (Candrea, Iacoban, Nacu, Moroșan, Ardelean etc.).
18. T. Bălan, *Câteva documente bistrițene*, în *AIINC*, Vol. XI, Cluj, 1946, p. 33.
19. Gh.T. Kirileanu, *Hotarnica răzeșilor dorneni*, Piatra Neamț, 1941, p. 14, 16, 17 (în continuare se va prescurta Gh.T. Kirileanu, *Hotarnica...*).
20. Toponimul **Vin** se referă la izvoarele minerale carbogazoase din zonă, a căror apă, prin degajarea CO₂, pare "să fiarbă" ca vinul în perioada de fermentație.
21. Formă toponimică puțin probabilă, deformată, eventual o greșeală de citire a editorului, dacă avem în vedere că pe hărți vechi (*Mieg*, *Büschel*) este redată ca "Obcina **Rea**", adică "abruptă", "priporoasă".
22. *D.I.R.*, A, Moldova, XVI, vol. III, pp. 251-252; cf. și T. Bălan, *Noi documente câmpulungene*, p. 14.
23. D. Dan, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1923, pp. 129-130.
24. I. Iordan, *Toponimia românească*, București, Ed. Academiei, 1963, p. 522.
25. Cf. documentele din 1642 și 1756, în T. Bălan, *Documente...*
26. Cf. documentul din 1756, în T. Bălan, *Documente...*
27. *D.I.R.*, A, Moldova, vol. I, p. 25.
28. I. Iosep, *Numele satului Stulpicani*, în *Suceava*, vol. VI-VII, pp. 667-670, Suceava, 1979-1980.
29. I. Iosep, *Unele aspecte geografice privind economia agricolă a Ocolului Câmpulung Moldovenesc în secolul al XVIII-lea*, în "Analele Universității <<Ștefan cel Mare>> Suceava", secțiunea geologie-geografie, 1994.
30. J. Polek, *Topographische Beschreibung der Bukowina von Major Fr. von Mieg*, Czernowitz, JBLM, 1897, pp. 13-14.
31. Posibilă ni se pare și derivarea de la antroponimul colectiv *Gioseni*, cunoscut în regiune, cf. T. Bălan, *Noi documente câmpulungene*, pp. 49, 50, 69, 82; D. Werenka, în lucrarea *Topographie der Bukowina*, Cernăuți, 1895, p. 114 o denumește "Dorna din jos stânei" încercând probabil o retranscriere (neconvingătoare) de pe cele două hărți austriece.

T R A D U C E R I

LÉONIDE OUSPENSKY, *Théologie de l'icône dans l'église orthodoxe*,
Paris, CERF, 1980

Nota traducătorului

În 1994 a apărut la Editura ANASTASIA monumentalul studiu **Teologia icoanei**, considerat pe bună dreptate de editori drept cea mai importantă carte în domeniu de până astăzi și, în același timp, o culme a activității editoriale de la Anastasia. Pe coperta IV se poate citi următorul extras din studiul introductiv al traducătorului ediției, Teodor Baconski¹:

"Sub impactul secularizărilor de toată mâna, valoarea icoanei a fost deturnată în fel și chip; unii au integrat-o în istoria artei liturgice, alții au căutat să valorizeze în ea pitorescul mistic al Orientului, creativitatea religioasă a societății bizantine, exemplaritatea tehnică sau, după caz, farmecul arhitectural. Meșteșugul s-a risipit sub povara unor procedee artistice contrafăcute sentimental, inițierea în practica iconografiei și-a pierdut caratele mistagogice, raportarea creștinilor la realitatea iconică s-a diluat, coborând undeva, la confluența dintre pietismul edulcorat și inconștiența prostului gust. Pseudo-morfozele introduse și mai apoi dictate de tirania modelelor apusene au determinat decăderea icoanei la nivelul - deopotrivă angelizant și naturalist - al tabloului religios. Desfigurată de presiunea "aniconică" a Occidentului (de la teologia carolingiană până la arta religioasă non-figurativă, trecând prin Cistercieni și Reformatori) arta aceasta - al cărei exercițiu presupunea cândva sfințenia (și încă o mai presupune, n.n.) - și-ar fi dat probabil sufletul dacă providența nu i-ar fi rânduit o neașteptată renaștere. Oricine a înțeles ceva din misterul iconic știe că o asemenea renaștere nu se putea opera în afara unei reveniri entuziaste și avizate la izvoarele patristice".

Din păcate însă, din traducerea publicată de ANASTASIA lipsesc penultimele patru capitole (XIII, XIV, XV, XVI, conținute în ediția CERF din 1980), care privesc destinul vitreg al icoanei în epoca modernă, destin în care Țările Române (după cum nu se știe să o afirme autorul rus al acestei cărți de referință) au avut un rol providențial pe întreg parcursul secolului XVIII: "Dintre țările ortodoxe, singură România a putut, datorită patriarhului Dositei al Ierusalimului, să paralizeze influența latină (catolică), creând un adevărat centru de cultură ortodoxă cu

tipărituri. România devine un mare centru ortodox: în cursul secolului XVIII ea singură rămâne tare și doar prin ea ia naștere, către sfârșitul acestui secol, o reînnoire a vieții spirituale în Rusia" (Cap. XVI, *Arta bisericească rusă în timpul perioadei sinodale*). După cum vedem, autorul nu numai că afirmă răspicat rolul Țărilor Române de unice apărătoare ale Ortodoxiei în secolul XVIII, dar subliniază și faptul că datorită lor a putut renaște Ortodoxia în Rusia pravoslavnică a secolului următor. Adăugăm că Leonid Uspenskii are aici în vedere mai cu seamă activitatea lui Paisie Velicovschi, monah de origine ucraineană viețuitor în mănăstirile Dragomirna și Neamț. Apar în volumul de față primele două capitole din cele patru care lipsesc din ediția editurii ANASTASIA.

1. D-I Baconski a lucrat după ediția originală CERF 1982 (pe care noi nu am avut-o la dispoziție), iar noi după ediția CERF 1980.

Adriana Grosu

CAPITOLUL XIII

SINOADELE MOSCOVITE DIN SECOLUL AL XVI-LEA ȘI ROLUL LOR ÎN ARTA BISERICEASCĂ

Secolul al XVI-lea este una din perioadele cele mai complexe din istoria artei bisericești din Rusia. Pe de o parte (mai ales în prima jumătate a veacului), ea rămâne una din cele mai strălucitoare, reușind să-și păstreze bogăția spirituală, simplitatea, sobrietatea și caracterul monumental al imaginii; pe de altă parte se constată încă de la mijlocul secolului o modificare care dezvoltându-se ia forma unui curent ce se va cristaliza definitiv în secolul al XVII-lea, ajungând progresiv la o ruptură cu tradiția. Această schimbare se datorează unui ansamblu de cauze externe și interne care își au rădăcinile în epoca precedentă. Am notat până acum că deja în epoca de după Rubliov începuseră să apară alterări ale semnificației spirituale fundamentale a icoanei. Tensiunea isihastă și avântul spiritual slăbeau. Are loc un fenomen analog cu cel din Bizanț unde cu tot triumful oficial al isihasmului și canonizarea Sf. Grigorie Palama, mărturisirea învățăturii sale devenea uneori o simplă rutină, namaifiind vorba de o asimilare autentică a esenței sale spirituale și creatoare¹. Din cauza acestui declin locul tradiției vii și creatoare este luat în Bizanț de un conservatorism care se va afla ulterior neputincios în fața influențelor exterioare venite din Occident. În epoca pe care o studiem isihasmul nu mai joacă rolul preponderent nici în Rusia. În viața spirituală domină curentul în fruntea căruia se află Sf. Iosif din Volokolamsk. Deși isihast, Sf. Iosif acorda un loc preponderent ascezei exterioare și unei vaste activități în care rugăciunea este subordonată serviciului social. Pentru ucenicii și succesorii Sf. Iosif educația devine

lucrul de căpetenie. Viața spirituală se diminuează și sărăcește, orientându-se mai mult către exterior. Paralel cu această orientare către o spiritualitate externă și structurată de reguli precise se face resimțită și în artă aceeași orientare către formalism. Conținutul dogmatic al icoanei începe să-și piardă semnificația sa dominantă și nu mai este considerat întotdeauna ca fundamentul ei esențial. Predilecția "Iosifienilor" pentru o frumusețe ordonată și o armonie de rețetă stimulează cantitatea producției de icoane în detrimentul calității lor.

Condițiile istorice externe ale Rusiei moscovite din această epocă contribuie și ele la declinul vieții spirituale ce-și avea corespondentul său în arta bisericească. Odată cu căderea Bizanțului (1453) și ocuparea Balcanilor de către turci, Rusia începe treptat să se reorienteze: din cercul țărilor ortodoxe ale Europei Orientale, ea se îndreaptă către sfera culturii occidentale². Acesta este începutul influenței ideilor occidentale. În arta sacră această influență nu se exprima atunci decât prin împrumutul anumitor subiecte și detalii de ordin iconografic reformulate în spiritul picturii tradiționale. Încetul cu încetul aceste influențe, care pătrund prin orașele de la granițele țării (mai ales prin Novgorod și Pskov care întrețineau relații sistematice cu Occidentul) se intensifică și găsesc un teren favorabil în "mințile șovăielnice" care caracterizau atât de bine această epocă.

Mijlocul secolului al XVI-lea este în Rusia o perioadă de evaluare. Așa cum Moscova preia conducerea cnezatelor reunite, metropolă moscovită devine și centrul către care converg tradițiile spirituale locale. Se organizează atât viața civilă cât și cea bisericească, se fac bilanțuri, se înregistrează moștenirea trecutului istoric și spiritual, dar în această moștenire se strecuraseră deja elemente străine Sfintei Tradiții, datorate scăderii vieții duhovnicești dar și condițiilor istorice din epocă.

SINODUL CELOR O SUTĂ DE CAPITOLE (Stoglav-ul)

Pe 21 iunie 1547 un incendiu îngrozitor devasta Moscova, arzând până la temelii catedrale, mănăstiri și palate... După acest sinistru trebui refăcut totul și mai ales trebuia înlocuite icoanele arse. Era imposibil de îndeplinit această sarcină doar prin mijloacele de care dispuneau iconarii moscoviți. "Iar țarul nostru ortodox (...) trimise prin cetăți după căutarea de sfinte icoane, în Novgorodul cel Mare, la Smolensk, la Dimitrov, la Zvenigorod. Și se aduseră de acolo icoane multe și prea minunate; ele fură așezate în catedrala Bunei Vestiri pentru ca să le cinstească țarul și toți creștinii până la zugrăvirea altora noi. Iar stăpânul trimise apoi să se caute iconari în Novgorodul cel Mare, la Pskov și în alte cetăți. Ei sosiră și țarul le porunci unora să picteze icoane iar altora să împodobească pereții palatelor..."³. La Kremlin munca iconarilor era coordonată de Silvestru, protopop al catedralei Bunei Vestiri, de neam din Novgorod, și preceptor al țarului Ioan cel Groaznic.

Probabil că la ordinul său, iconarii din Pskov executară o întreagă serie de icoane simbolice, care aveau să fie numite ulterior "teologico-didactice". Temele acestor compoziții făcură obiectul discuțiilor și hotărârilor sinodale din secolele XVI-XVII. Ele reflectau începutul schimbării care se făcea simțită nu numai în iconografie ci, și mai important, în conștiința credincioșilor, în atitudinea lor față de icoană și în modul de percepere al acesteia. La începuturile sale, acest proces fu negativ, nu din cauza unei poziții de principiu greșite, ci mai curând din cauza unei lipse de claritate și de precizie în raționament.

În 1551 se ținut la Moscova sub conducerea mitropolitului Makarie, Sinodul care ulterior a fost numit în istorie "sinodul celor o sută de capitole"⁴.

Sinodul fu convocat pentru a pune ordine în diverse aspecte ale vieții bisericești, inclusiv în artă, deoarece conform expresiei țarului: "moravurile au decăzut, bunul plac s-a instalat peste tot și fiecare lucrează după capul lui". Printre deciziile STOGLAV-ului privind arta, unele se referă la aspecte concrete privind iconografia (cap. XII, punctele 1 și 7), altele se referă atât la fundamentele și principiile înseși ale pictării icoanelor cât și la cei care le alcătuiesc, adică la pictorii iconari.

Dintre cele două probleme particulare discutate de Sinod, una dintre ele (punctul 7 din capitolul XLI) privește posibilitatea reprezentării pe icoane a persoanelor moarte sau vii, dar care nu sunt sfinte. De exemplu, țarul care pune această întrebare cita icoana care purta inscripția: "Veniți popoare să-l slăvim pe Dumnezeu Cel în Trei Persoane". Acolo, "în partea inferioară, se reprezintă țari, prinți, prelați, oameni de condiție inferioară, încă din timpul vieții lor (...)". Acest lucru trebuie gândit în spiritul scrierilor Sf. Părinți. Se cuvine să pictăm pe icoane morți și vii în rugăciune?" Sinodul răspunde că tradiția și scrierile Sf. Părinți cât și icoanele propriu-zise dovedesc o astfel de tradiție⁵. Se știe într-adevăr că tradiția de a picta în icoane și în decorația bisericilor personaje care nu sunt sfinte acolo unde tema o cere, datează încă din primele veacuri ale creștinismului. Prin urmare, astfel de reprezentări nu erau o noutate ci un fapt curent în arta sacră, iar sinodul enumeră cu titlu de exemplu anumite subiecte iconografice care existau în acea epocă: Înălțarea Sfintei Cruci, Acoperământul Maicii Domnului, Scoaterea Sfintei Cruci și Judecata de Apoi. În acest ultim caz, "se pictează nu numai sfinții ci și încă un număr mare de necredincioși din diverse țări"⁶. În această epocă, datorită noilor subiecte compoziționale, reprezentarea în icoane și în fresce a personajelor care nu erau sfinte era foarte răspândită, mai ales atunci când era vorba de icoane de sfinți, ilustrate cu scene din viața lor. Echilibrul se întrerupea iar personajele nesfinte ocupau adesea o prea mare importanță în compoziție. Se pune deci, problema justetei reprezentării unor astfel de personaje.

O altă problemă, prima din capitolul XLI, are pentru noi o mare importanță. Ea privește iconografia Sf. Treimi: "În icoanele Sfintei Treimi unii reprezintă crucea doar în nimbul personajului central, iar alții în nimbul tuturor celor Trei. Ori, în vechile icoane și în icoanele grecești se scria deasupra <<Sf. Treime>>, dar nu se

reprezenta crucea în nimbul nici uneia din cele trei persoane. În prezent se scrie alături de personajul central <<IS. HR.>> și <<Sf. Treime>>. Cercetați sfintele icoane și spuneți cum trebuie să facem". Răspuns: "Pictorii nu trebuie să picteze icoanele decât după vechile modele; așa cum le pictau iconarii greci, Andrei Rubliov sau alți pictori de renume. Inscripția trebuie să fie <<Sf. Treime>>. Pictorii să nu îndrăznească să picteze după propria lor imaginație"⁷. E vorba aici, după cum vedem, de reprezentarea ortodoxă tradițională a Sf. Treimi sub forma celor trei Îngeri. Anumiți cercetători cred, nu prea știm de ce, că răspunsul sinodului la întrebarea pusă nu este precis⁸ sau că "problema a rămas nesoluționată, căci Părinții sinodului nu au putut da decât o indicație generală asupra necesității de a respecta modelele străvechi"⁹, mai ales în ceea ce privește icoana lui Andrei Rubliov. Dar în realitate, ținând cont de sensul întrebării, răspunsul este foarte clar și concret: Sinodul hotărăște că nu trebuie să existe decât inscripția generală <<Sf. Treime>> și că nici unul din personajele reprezentate nu trebuie să poarte vreo inscripție, nici cruce la nimb¹⁰. Este adevărat că sinodul nu dă nici o explicație a hotărârii sale; el s-a limitat doar să se refere la autoritatea lui Andrei Rubliov și la modelele vechi. La fel ca și în alte cazuri, aici s-a manifestat slăbiciunea Sinodului celor o sută de capitole, slăbiciune care avu, în continuare, consecințe funeste pentru iconografia rusă.

Revenind la întrebarea ridicată, se cuvine să spunem că majoritatea reprezentărilor Sf. Treimi parvenite până la noi nu poartă nici nimburi crucifere și nici un fel de inscripție nominativă. Totuși, în iconografia atât greacă cât și rusă, atât înainte cât și după Rubliov, mai ales în icoanele mai târzii, Îngerul din mijloc care era întotdeauna interpretat de către iconografi ca simbolizând a II-a Persoană a Sf. Treimi purta uneori un nimb crucifer cu literele O ô¹¹ IS HR și un filacteriu în mână în loc de sceptru¹². Icoana lui Andrei Rubliov nu purta nici un fel de specificare, așa cum o dovedește referirea sinodului. În epoca în care se lupta contra ereziei iudaizante care negau divinitatea lui Hristos și doctrina ortodoxă a Sf. Treimi, se reprezentau uneori cei trei îngeri cu nimburi crucifere. Mai mult, găsim foarte rar, este adevărat, icoane în care inscripția IS HR figurează alături nu numai de Îngerul din mijloc ci și alături de ceilalți doi. Atât unul cât și celălalt caz pot fi interpretate ca semnificând dorința de a sublinia egalitatea în cinstire a Celor Trei. Dar atât unul cât și celălalt falsifică doctrina ortodoxă. Numeroase comentarii patristice dau, este adevărat, un anume fundament de principiu specificării Îngerului din mijloc; oricum inscripția IS HR este, în această reprezentare, o greșală: numele lui Dumnezeu - Omul este aplicat acolo unui chip care nu este reprezentarea sa directă și concretă: "Atunci când Cuvântul se întrupă, zice Sf. Ioan Damaschin, atunci El (...) primi numele de Iisus Hristos"¹³. Tot atunci și suferi El. De aceea este greșit să dăm un nimb crucifer Îngerului din mijloc în Sf. Treime. Este cu atât mai greșit să atribuim acest nimb și inscripția IS HR și celorlalți doi îngeri. Într-adevăr, în acest caz se atribuie semnele întrupării și patima Fiului lui Dumnezeu și celorlalte Persoane din Sfânta Treime, atribuindu-le astfel iconomia

specifică și proprie doar celei de a doua Persoane. Voința comună a Sf. Treimi care face ca cele trei Persoane să participe la iconomia mântuirii este un adevăr fundamental al credinței creștine. Dar "însăși această unitate de natură și voință divină a lui Dumnezeu-Omul, cu Tatăl Său și Duhul Sfânt, exclude orice posibilitate de a transmite suferințele Sale, acceptate în firea Sa și voința Sa divină, în voința și firea comună Sf. Treimi. Nu Sf. Treime este cea care suferă cu Fiul și nu Divinitatea Fiului consubstanțială cu cea a Tatălui și cu a Duhului suferă patima și moartea; ci Ipostasul Fiului este Cel care suferă pe cruce după umanitatea Sa, acceptând prin voința Sa omenească, care singură în Hristos se distinge de voința divină unică comună Tatălui și Duhului"¹⁴. Astfel, orice specificare, fie ea prin inscripție sau prin nimb crucifer este o absurditate: în primul caz ar exista trei Hristoși, iar în al doilea caz am avea de a face cu o erezie condamnată de Biserică: "Voi cei care spuneți că Dumnezeirea pătimește, să tăceți, nebunilor!"¹⁵.

Capitolul XLIII al hotărârilor sinodale conține o întrebare direct legată de iconografia Sf. Treimi, și anume cea a reprezentării Dumnezeirii: "Clerul va veghea, fiecare în dioceza sa, cu o grijă și o atenție neobosită, ca pictorii buni și ucenicii lor să picteze conform vechilor modele și să nu reprezinte dumnezeirea după propria lor idee sau imaginație. Dacă Hristos, Dumnezeul nostru este descriptibil în timp, El nu este descriptibil după Dumnezeirea Sa, așa cum spune și Sf. Ioan Damaschin <<să nu reprezentați Dumnezeirea, să nu mințiți, orbilor, căci Ea este simplă și indivizibilă, inaccesibilă vederii. Ci reprezentind chipul trupului, eu cinstesc și cred, și cinstesc pe Fecioara care a născut pe Domnul...>>"¹⁶. Acest text, după cum vedem, nu se distinge prin calitatea sa. După sensul său imediat, el pare să se refere la Dumnezeirea lui Hristos, pe câtă vreme Hristos este reprezentat în omenitatea Sa căci nimeni nu încercase niciodată să-l reprezinte nici să-l descrie după Dumnezeirea Sa sau după natura sa divină indescriptibilă. În gândirea ortodoxă, problema de a ști dacă putem sau nu reprezenta Dumnezeirea nu s-a pus niciodată, căci a fost considerată lipsită de sens. Ori, iată că un Sinod ortodox acuză cu violență pe iconografi că încearcă să reprezinte Dumnezeirea "după propria lor imaginație". Această opoziție dintre trupul lui Hristos, descriptibil și Dumnezeirea Sa (**natura** lui Dumnezeu, sau Dumnezeu după ființa sa, n. tr.), indescriptibilă pare mai curând să sugereze că existau unele reprezentări ale Dumnezeirii, altfel decât cea a Fiului lui Dumnezeu întrupat. Știm că în vremea Stoglavului existau deja trei iconografii ale Treimii: Treimea veterotestamentară tradițională, icoana numită "Paternitatea" (Dumnezeu Tatăl cu Fiul Său la sân și Sfântul Duh sub forma unui porumbel) și "Trinitatea neotestamentară" (Tatăl și Fiul așezați pe un tron cu porumbelul între Ei). În ceea ce privește ultimele două reprezentări, nici o întrebare nu a fost pusă sinodului despre conținutul lor iconografic, cel puțin nu direct. Lipsa de claritate în hotărârile sinodale permite anumitor savanți să creadă că sinodul "trece sub tăcere iconografia exactă a Treimii"¹⁷. Dar, după cum am văzut, răspunsul în ceea ce privește problema reprezentării Sf. Treimi veterotestamentare fusese foarte clar. Astfel, se "trecea sub

tăcere" un subiect iconografic care părea sinodului dificil de definit și care nu se referea la istoricitatea evanghelică, principiul fundamental al iconografiei ortodoxe. Comparând regulile care se raportează la Trinitatea veterotestamentară și contextul cap. XLIII, unii savanți trag concluzia că Sinodul se străduiește să limiteze reprezentarea Sf. Treimi la acest singur tip iconografic și astfel "să pună capăt oricărei încercări de a picta pe Dumnezeu Tatăl în icoanele Sf. Treimi, așa cum se făcea în Occident"¹⁸. Textul citat, ca și prescripția făcută iconarilor la începutul cap. XLIII, "de a se strădui să picteze chipul trupesc al Domnului nostru, Dumnezeu și Mântuitorul Iisus Hristos" și de asemenea, hotărârea privind Trinitatea veterotestamentară (cap. XLI) permit să tragem concluzia că "reprezentarea Dumnezeirii" are drept obiect tocmai pe Dumnezeu Tatăl, imagine care, doi ani mai târziu, va provoca discuții mai violente, care continuă și în ziua de azi. Să ne amintim că imaginea lui Dumnezeu Tatăl din fresce și icoane ("Paternitatea") erau încă în epoca STOGLAV-ului cu totul neobișnuite. Mai mult, și fără îndoială că aici este esențialul, această imagine a rămas multă vreme echivocă, așa cum vom vedea studiind această temă iconografică; ei îi lipsea precizia și se preta la interpretări diverse¹⁹.

Cât despre imaginea pe care o numim "Trinitatea neotestamentară" primul exemplu pe care îl cunoaștem în Rusia apare în celebra icoană cvadripartită de la catedrala Bunei Vestiri. Ea a fost pictată după incendiu de către iconarii din Pskov la ordinele arhiepiscopului Silvestru, cel mai apropiat colaborator al mitropolitului Makarie. Această icoană nu putea să treacă neobservată, cu atât mai mult cu cât în ea se găseau elementele ("veniți popoare să ne închinăm...") care îl făcuseră pe țar să ridice problema reprezentării în icoane a persoanelor nesfinte.

Trebuie să credem că dacă Sinodul "trecea sub tăcere" orice redare iconografică a Sf. Treimi în afara celei veterotestamentare, el avea și motive pentru aceasta. Este posibil, mai întâi, ca nici Părinții din sinod și nici mitropolitul Makarie să nu fi avut o noțiune clară despre subiectul reprezentării Dumnezeirii. Dar atunci, nu înțelegem de ce, doi ani mai târziu, același mitropolit Makarie pornea subit să apere cu înverșunare tocmai reprezentarea lui Dumnezeu-Tatăl. Este posibil, fără îndoială, ca atitudinea sa asupra acestei probleme să fi evoluat. Pe de altă parte, anumiți savanți cred că nu a existat o unanimitate între Sinod și mitropolit asupra tuturor punctelor²⁰. Poate că acest aspect este unul dintre ele. Se impune însă o ipoteză: lipsa de precizie a judecăților sinodale nu cumva provine din faptul că Părinții nu puteau nici să adopte atitudinea mitropolitului, nici să-l contrazică direct și, deci, că s-au limitat doar la aluzii? Pe de altă parte gândirea sinodului a putut să sufere influența celui de-al treilea tratat al *Mesajului către un iconar*, care, contrar celui de-al doilea tratat face dovada confuziei și a lipsei de claritate în ceea ce privește viziunile profetice și arătările din Vechiul Testament. Această lipsă de claritate, caracteristică acestui text, putea să introducă o incertitudine în argumentarea sinodului; acesta evită, în chip evident, să numească o icoană care lui i se pare a fi de neînțeles.

În același capitol XLIII sunt reunite problemele despre fundamentele înseși ale iconografiei și cele asupra iconarilor. Principiile esențiale se diluează parcă în considerații secundare despre morală, despre supravegherea pictorilor, despre legăturile lor cu ucenicii etc.

Sinodul cere ca icoanele să fie pictate după modele vechi²¹ "după chip și asemănare, după ființă, privind icoanele pictorilor vechi și ținând cont de bunele modele". Aceste exigențe se repetă de mai multe ori în diverse contexte. O icoană nouă trebuie să fie fidelă prototipului ei, (a fi "după chip") prin similitudinea trăsăturilor sale (a fi "după asemănare") și, în sfârșit, trebuie să fie "după ființă" - o icoană ortodoxă trebuie să corespundă cu Sf. Tradiție, cu canonul iconografic stabilit de Biserică²².

Aceste exigențe: adică a urma pe vechii iconari "a nu inventa nimic după propria lor imaginație" sau "a nu reprezenta Dumnezeu după propriile idei" sunt de obicei considerate în istoria artelor ca exprimând tendința sinodului de a limita inițiativa creatoare a pictorului și chiar ca pe o obligație de a copia întocmai modelele. Unul din autori merge chiar până acolo încât să spună: "La Sinodul din 1551 numit Stoglav, s-a luat hotărârea de a introduce manuale de pictură - adică modele de imitat pentru reprezentarea sfinților și a întregii compoziții" prin intermediul cărora, pretindea autorul, "Biserica se străduia să subordoneze arta unor reguli și canoane dinainte stabilite"²³. Este adevărat că, conform STOGLAV-ului manualele de iconografie ("podlinniki") cunoșteau o largă răspândire. Totuși aceste "culegeri adaptate după viețile sfinților rânduite pe luni nu au apărut decât la sfârșitul secolului XVI și n-au fost niciodată nici tipărite, nici aprobate în mod legal"²⁴. Conținutul acestor manuale a fost elaborat nu de către autoritățile eclesiastice, ci de către pictorii înșiși. Sunt niște culegeri de desene, de modele schematice, care servesc de documentație, utilizate de iconari în diverse epoci. Aceste scheme nu au nimic de a face cu calitatea artistică a operelor lor²⁵. Rolul lor este pur informativ; sunt doar detalii de informație și oricine le cunoaște conținutul și nu este stăpânit de prejudecăți vede bine care este locul în procesul creației: ele nu prescriu nimic; ele dau modele, adică caracteristicile schematice ale sfântului sau evenimentul care trebuie reprezentat și prin aceasta facilitează munca pictorului păzindu-l de greșelile istorice privind cutare sau cutare personaj și, în definitiv, îl împiedică să falsifice amintirea și tradiția Bisericii.

Vom reveni mai târziu asupra problemei raportului dintre regulile și creația artistică. Este suficient să spunem aici că nici manualele ("podlinniki") și nici modelele vechi de care pictorii trebuiau să țină seama nu puteau să le limiteze puterea lor de creație²⁶. Obligația de a se conforma modelelor vechi este perfect normală și în acord cu fundamentele artei sacre. Ea a existat întotdeauna în Biserică. "Pictorii pictează icoanele nu după modelele cele reale, ci după cele care sunt frumoase și marcate de vechimea lor", scria în secolul IX Sf. Teodor Studitul²⁷. A picta după modele vechi nu înseamnă a le reproduce literal. Această exigență nu poate să dăuneze cu nimic creației pictorului chiar atunci când este exprimată

sub forma cea mai categorică, ca de exemplu în **Pidalionul rus** (Kormcia Kniga). Știm că STOGLAV-ul s-a servit pe larg de această lucrare deliberând asupra diverselor aspecte ale ei, inclusiv probabil asupra pictării de icoane și iconarilor. Găsim între Pidalion și hotărârile sinodale o asemănare atât de mare încât este imposibil să nu vedem aici o influență directă: "Iconarul, spune Pidalionul, să fie îndemânatec în a picta modelele vechi, după primii pictori iconari, oameni înzestrați cu harul dumnezeiesc (...) și să nu adauge nimic nou de la ei, nici măcar o iotă: chiar dacă ei cred că sunt înțelepți în multe lucruri, să nu îndrăznească să treacă peste tradiția Părinților"²⁸. Exigența de "a nu adăuga nici măcar o iotă" și cea a sinodului de "a nu inventa nimic după propria imaginație" înseamnă de fapt același lucru. Aceștia, nu creația artistică o îngădesc, ci derogările de la tradiția Sf. Părinți", adică de la doctrina ortodoxă, chiar dacă o astfel de derogare pare dictată de profesionalismul pictorului. Artă sacră se supune "unor reguli și canoane" (sau mai exact este călăuzită de către ele) în timpul întregii sale existențe și ea nu a suferit niciodată din cauza unor asemenea îngrădiri, așa cum o demonstrează cu putere arta însăși²⁹.

În afara problemelor concrete și principiilor iconografice, recomandările esențiale ale STOGLAV-ului vizează ridicarea nivelului calitativ al iconografiei și moral al iconarilor. Acestor două subiecte le este consacrat întregul capitol XLIII, care este și cel mai lung, intrând uneori în detaliile cele mai diverse ale vieții și relațiilor cotidiene. Contrar modului în care sunt prezentate celelalte probleme de principiu, sinodul se exprimă aici într-o manieră mult mai concretă și mai prolixă.

Fără îndoială, în acea epocă, activitatea artizanilor se răspândise îndeosebi în satele și orașele îndepărtate de centrele culturale. "Și cei care până în prezent, spune sinodul, au pictat icoane fără să fi învățat nimic despre ele, adică în mod arbitrar, fără exercițiu și fără să se conformeze icoanelor vechi (...) aceștia, trebuie mai întâi să învețe meseria pe lângă meșterii cei buni. Cel care, prin harul lui Dumnezeu va începe să picteze icoane după chipul și asemănarea celor vechi atunci să picteze; iar cel pe care Dumnezeu l-a lipsit de acest har (dar), atunci el să înceteze cu desăvârșire de a le face, astfel încât numele lui Dumnezeu să nu fie batjocorit din cauza unor astfel de picturi"³⁰.

Ținând cont de situația generală în care se găsea artă religioasă în mijlocul secolul al XVI-lea, Sinodul celor o Sută de Capitoare se străduiește să o supună supravegherii autorităților eclesiastice superioare. "Arhiepiscopii și episcopii din toate orașele și satele, din mănăstirile și diocesele lor să-i cerceteze pe iconari și să le examineze personal operele (...). Arhiepiscopii și episcopii vor cerceta pe fiecare iconar în parte și vor numi persoane care să-i cerceteze la rândul lor și să le controleze operele cu toată rigoarea"³¹.

Sinodul prescrie nu numai supravegherea calității artei religioase ci și a moralității iconarilor și poruncește episcopilor să interzică pictarea icoanelor oricărui pictor, meșter sau ucenic, care "nu trăiește conform rânduielilor stabilite (...), ci trăiește în necurățenie și neorânduială"³².

Controlul ierarhiei bisericești pe care îl stabilește STOGLAV-ul asupra pictării icoanelor a fost privit în moduri foarte diferite de către savanți. Astfel, unii dintre ei consideră această măsură ca perfect normală și rațională, căci clerul este cel mai în măsură să aprecieze valoarea artistică a unei icoane, sau cel puțin să decidă asupra ortodoxiei sau neortodoxiei ei, asupra conformității sau neconformității ei cu tradiția bisericească³³. N. Kondakov, din contra, are o părere opusă: "Cât de lipsită de consecință a rămas această măsură de principiu, zice el, (...) nu merită să vorbim nici acum, după cum nici la acea vreme nu merita să se vorbească; era evident tuturor că episcopii nu puteau nici într-un caz să exercite vreo supraveghere eficace a iconarilor și nici a modului în care ei pictau"³⁴. Și, într-adevăr, situația nu s-a schimbat cu nimic, nici imediat după sinod și nici ulterior. În secolele XVII-XVIII o întreagă serie de autori descriu exact aceeași situație în aceeași termeni pe care îi formulase și STOGLAV-ul, formulând aceleași exigențe³⁵.

În hotărârile STOGLAV-ului "munca iconarilor nu mai este considerată o asceză spirituală așa cum era considerată ea în *Mesaj către un iconar*"³⁶. Nici măcar concepția despre icoană nu mai era aceeași ca a autorului Mesajului. Acesta se adresează unor oameni care îi împărtășesc ideile despre practica spirituală a isihasmului și, mai larg, tuturor celor cărora acești oameni le servesc de exemplu, a căror viață se conformează cu a lor. Sinodul însă se adresează marii mase de iconari din epocă și ucenicilor lor, dându-li-se doar un minimum de reguli morale și stabilindu-se normele privind respectul lor față de aceste reguli și față de producția de icoane. Am văzut că Rusia fusese centrul teologiei bizantine în perioada precedentă în modul cel mai desăvârșit, atât în ceea ce privește viața duhovnicească cât și arta. Teologia rusă nu se exprima atât prin cuvânt, cât prin imagine, într-un mod existențial. Dar iată că această realizare practică a teologiei începe să slăbească: atitudinea spirituală care caracterizează *Mesajul către un iconar*, în concepția sa despre icoană și creația sa, lipsește cu desăvârșire din hotărârile STOGLAV-ului. În teorie, el formulează aceleași exigențe - "să-i urmărim vechilor iconari", adică să ne conformăm Sf. Tradiții. Dar lipsită de fundamentul său vital - asceza spirituală - această exigență degenerază în simple reguli exterioare impuse și supuse controlului. Se poate spune că Sinodul Celor o Sută de Capitoale se caracterizează nu prin ceea ce este el de fapt, ci prin ceea ce-i lipsește, adică prin derogarea de la esențial. Acest Sinod manifestă, cel puțin teoretic, o fidelitate față de tot ceea ce cere gândirea teologică ortodoxă de la arta sacră; dar judecățile sale despre temele iconografice concrete, cât și despre problemele de principiu (creația, moralitatea etc.) sunt lipsite de esențial, de o expunere a rațiunilor teologice. În principiu, din punctul de vedere al Bisericii, o referire la tradiții sub forma modelelor "marilor pictori" este fără îndoială normală (referirile la marii clasici avuseseră întotdeauna o mare autoritate); dar modul însuși de a înțelege acest principiu și absența oricărei critici a modelelor existente determină Sinodul să promoveze un conservatorism pasiv în loc de o creație în sensul Sf. Tradiții³⁷. Dacă

el manifestă, pe de o parte, un efort salutar pentru a împiedica jocul fanteziei, pe de altă parte el nu remarcă sau pare că nu observă manifestarea imaginației într-o întreagă serie de compoziții noi. De aici survine o contradicție între hotărârile teoretice ale Sinodului și atitudinea sa practică față de icoanele existente. O întreagă serie de icoane pictate în acea epocă și care se găseau chiar sub ochii membrilor sinodali prezintă, după cum vom vedea, fantezii ale pictorilor ruși, având ca punct de plecare nu doar modele bizantine ci și împrumuturi directe din catolicismul roman. STOGLAV-ul adoptă pasiv toate aceste abateri de la doctrina ortodoxă, abateri pe care tocmai încercase să le corijeze; el permite prin aceasta deci, menținerea acestor abateri și făcând astfel, el validează practic, "moravurile cele decăzute".

Sinodul celor 6 Sută de Capitoale apare ca un fenomen caracteristic al epocii de tranziție, care a avut consecințe foarte mari pentru drumul pe care urma să meargă ulterior arta religioasă (nu doar în Rusia, ci în Biserica ortodoxă în general): el reflectă neputința teologică din epoca sa, în care criteriul de autenticitate este înlocuit de reguli exterioare. Inovațiile admise pasiv de către Stoglav provoacă prin răspândirea lor o opoziție din partea celor care continuă să conceapă icoana ortodoxă în modul tradițional. Încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea începe să se discute conținutul artei sacre și orientarea pe care trebuie ca să o adopte: ideile exprimate în aceste discuții caracterizează, după cum vom vedea, modificările care sunt pe cale să se producă.

SINODUL DIN 1553-1554 Procesul diacului Viskovatii³⁸

Doi ani după Sinodul celor 6 Sută de Capitoale, cazul diacului Viskovatii necesită deliberări sinodale, cunoscute sub numele de *Instruire sau document despre scrierile blasfemiatorii și despre îndoielile privind sfintele și cinstitele icoane ale diacului Ioan Mihailov, fiul lui Viskovatii*, din anul 1553³⁹.

Ceea ce îl determină pe Viskovatii să ia cuvântul și să intre în discuție cu mitropolitul Makarie, fură noile icoane pictate după incendiul din 1547 de către iconarii din Pskov pentru catedrala Bunei Vestiri, ca și împodobirea palatului țarului.

"În anul 7062 (1553) în a 25-a zi a lunii lui octombrie a avut loc o convorbire între stăpânul țar, marele prinț Ioan Vasilevici, autocrat al întregii Rusii, și tatăl său Makarie, mitropolit a toată Rusia, arhiepiscopi și episcopi, nobili și o întreagă cinstită adunare (...). Iar mitropolitul a spus: "(...) Stăpâne, aici în Moscova, în capitala ta au fost numiți patru meșteri iconari, conform hotărârii sinodale (adică a STOGLAV-ului) și li s-a dat lor să supravegheze pe toți iconarii, pentru ca să picteze după chip și după asemănare". Și cu această ocazie diacul Ioan Mihailov a spus: "Nu se cuvine să reprezentăm Dumnezeuirea invizibilă și necorporală, așa cum vedem că se face aceasta acum în icoana: <<Cred Într-Unul Dumnezeu...>>".

Iar mitropolitul spune: "Și atunci cum să o pictăm?" Iar Ioan răspunde: "Trebuie să scriem pe această icoană cuvintele: <<Cred Într-Unul Dumnezeu-Tatăl Atotțiitorul, Creatorul cerului și al pământului, al tuturor celor văzute și nevăzute, și plecând de aici să pictăm și să reprezentăm toate acestea, iconografic>>". Mitropolitul răspunde cu mânie: "Tu vorbești și gândești într-un mod greșit despre sfintele icoane. Această gândire este o erezie a ereticilor galateeni care interziceau să se picteze pe pământ în trup cele ce sunt necorporale și invizibile". Și încă: "Nu vă este îngăduit să-L judecați pe Dumnezeu și lucrările dumnezeiești. Îngrijește-te mai bine de tine însuși, și de cele ce-ți sunt încredințate, și ai grijă de manuscrisele tale"⁴⁰. În pofida acestui răspuns al mitropolitului, Viskovatii nu se intimidă; în noiembrie el îi aduse un manuscris despre ideile și opiniile sale privind Sf. Icoane, cerând ca acestea să fie examinate de sinod care în acel moment se ținea la Moscova pe tema ereziei lui Bahkine"⁴¹.

Viskovatii formulează motivul care l-a determinat să ia cuvântul în următorii termeni: "Stăpâne, tot zelul meu se referă la faptul că au fost scoase icoanele Domnului nostru și Mântuitorul Iisus Hristos după iconomia Sa în trup și icoanele Prea Curatei Maicii Sale și a sfinților care l-au bine plăcut și că în locul lor au fost puse icoane pictate după imaginația autorilor care interpretau acele parabole după capul lor, iar aceasta Stăpâne, ni se pare că nu este conform cu Sf. Scriptură"⁴². Viskovatii încheie expunerea îndoielilor sale adresându-se mitropolitului pentru a-i cere sfaturi duhovnicești: "Iată-mă aici plecându-mă în fața ta, Stăpâne; vezi în ce îndoială mă află și învață-mă ceea ce este și ceea ce nu este după Dumnezeu"⁴³.

Icoanele care-l scandalizaseră pe Viskovatii și provocaseră protestele sale erau o serie de compoziții simbolice noi, având drept temă: Crezul, Sf. Treime și lucrările Ei, Sinodul veșnic și icoana cvadripartită de la catedrala Buna Vestire care încă se găsește acolo în același loc ca și atunci, compoziții care comportă patru subiecte: "Dumnezeu s-a odihnit în a șaptea zi", "Fiul Unic și Cuvântul lui Dumnezeu...", "Veniți popoare să-L slăvim pe Dumnezeu Cel în trei Persoane" și "La mormânt cu trupul Tău...". Anumite teme ale acestor icoane fură calificate de către Viskovatii drept "invenții", iar altele "Idem, latine". Era vorba de chipul lui Dumnezeu-Tatăl, de Cel al Lui Hristos "sub chipul lui David", de Hristos tânăr războinic sau gol, acoperit de aripi de heruvimi și, de asemenea, chipul Sf. Duh "în picioare, de unul singur, sub chipul unei păsări lipsite de sens". Iată subiecte pe care STOGLAV-ul se eschivase să le aducă în discuție, fie folosind termeni imprecizi, fie trecându-le sub tăcere.

În manuscrisul său, Viskovatii dezvoltă și-și fondează punctul de vedere asupra temelor iconografice care l-au scandalizat. Pe baza acestui manuscris, luă cuvântul în fața mitropolitului, în Sinod"⁴⁴.

Cea mai mare parte a subiectelor contestate astăzi nu mai sunt de actualitate. Totuși, ele sunt grăitoare pentru modificările ce aveau loc în arta sacră rusă și în turnura specifică gândirii, corespunzătoare decadenței conștiinței eclesiale, de care nu ne-am eliberat în întregime nici în ziua de azi.

Disputa se deschise cu una din cele mai importante considerațiuni ale lui Viskovatii: "Nu se cuvine să reprezentăm Dumnezeu Cea nevăzută"; acest fapt nu fusese niciodată cerut de o icoană, și nimeni niciodată nu îndrăznise să o reprezinte în icoană. Ori în prezent, iconografiile începuseră să reprezinte Dumnezeirea invizibilă după viziunea profetului Daniel⁴⁵ în icoana reprezentând Crezul, mai exact primul său articol (Dumnezeu-Tatăl) așa ca și în alte compoziții.

Am văzut că STOGLAV-ul ridicase deja problema reprezentării Dumnezeirii, chiar într-o formă foarte vagă. Acest sinod se ridicase ferm împotriva iconarilor care-și reprezentau pe Dumnezeu (Tatăl) în trup, "închipuind Dumnezeirea după propria lor minte". Dacă putem trage concluzia (conform cap. XLIII) că acest text era îndreptat contra icoanei lui Dumnezeu-Tatăl, din contra, aici nu este permisă nici o îndoială: ceea ce în Stoglav rămânea imprecis, insuficient exprimat, sau ceea ce era trecut sub tăcere, devine clar în prezent și prinde formă. Mitropolitul și sinodul încep să apere tocmai reprezentarea iconografică a lui Dumnezeu-Tatăl și subiectele inspirate de "închipuire", teoretic condamnate cu doi ani mai devreme de către Stoglav⁴⁶.

Mitropolitul începe să pledeze în favoarea reprezentării contestate printr-o enumerare lungă și amănunțită a icoanelor cu Dumnezeu-Tatăl, care existau deja în diverse biserici. El scoate în evidență vechimea lor, subliniindu-le mai ales originea greacă. Pentru a confirma legitimitatea reprezentării în icoană a lui Dumnezeu-Tatăl, el recurge la mărturia monahilor atoniți prezenți la Sinod; la Sf. Munte existau 21 de mari mănăstiri "și în fiecare din sfintele biserici chipul Stăpânului Savaot sau al Sf. Treimi apare întotdeauna"⁴⁷. "În țara noastră rusă, concluzionează mitropolitul, de când am fost luminați cu Sf. Botez, iconarii nu reprezintă Dumnezeirea invizibilă după Ființa Sa, ci o pictează și o reprezintă după viziunile profetice ale vechilor modele grecești"⁴⁸. Dar îndoielile lui Viskovatii constau tocmai în aceea că se cuvine să pictăm nu după profeții care sunt deja împlinite și depășite, ci după Evanghelie, adică după plenitudinea întrupării istorice⁴⁹. Viziunile profetice nu pot, după Viskovatii, să fie model pentru reprezentarea iconografică a lui Dumnezeu. Vechiul Testament nu cunoaște revelația divină directă. Și profeții "nu au avut cu toții aceeași viziune, și ea nu era după Ființă, ci după Slava Lui Dumnezeu"⁵⁰. Viskovatii trasează o limită foarte clară între revelația Divinității în viziunile profetice și revelația împlinită în Întrupare. "Tot ceea ce era vechi este depășit, acum totul este nou"⁵¹. El nu neagă importanța Vechiului Testament, ci o plasează în perspectiva generală a Bisericii: aceasta acceptă cu dragoste prefigurările veterotestamentare, dar ea cinstește cu precădere împlinirea lor, harul și adevărul. Pentru a-și sprijini poziția el se referă la canonul 82 al Sinodului Quinisext, la Sinodul 7 Ecumenic, la Sinodiconul Triumfului Ortodoxiei și la scrierile Sf. Ioan Damaschin.

Teofaniilor prefigurative veterotestamentare, el le opune împlinirea lor cea din Noul Testament; viziunea autentică a lui Dumnezeu este venirea Fiului lui Dumnezeu în trup. Biserica vede în viziunile profetice, inclusiv în cea a lui Daniel,

manifestări ale cuvântului lui Dumnezeu anunțând întruparea Sa (vezi de exemplu stihira 4 după "Doamne strigat-am către Tine" din Duminica Patriarhilor). Sensul acestor viziuni profetice era tocmai de a fi "figuri și umbre", suprimate de apariția adevăratului chip al Domnului. Acest fapt nu suprimă nicicum interdicția veterotestamentară a imaginii: Dumnezeu rămâne în continuare de nereprezentat, "căci nimeni nu L-a văzut pe Dumnezeu, nicăieri". Dumnezeu este vizibil și deci reprezentabil doar prin întruparea Sa. "Dar cine poate face vreun chip al lui Dumnezeu, care nu are nici trup, nici descriere, nici chip?" zice Viskovatii referindu-se la Sf. Ioan Damaschin. De aceea reprezentările lui Dumnezeu-Tatăl care nu S-a întrupat nu pot să se bazeze decât pe închipuire, ele "nebazându-se pe nici un fel de dovadă".

Viskovatii vede în chipul lui Dumnezeu-Tatăl o încercare de a reprezenta Ființa dumnezeiască cu neputință de reprezentat. Spicuim din apărarea sa: "Am crezut că încercau să reprezinte Dumnezeirea cea fără chip"⁵². Profeții nu au văzut Ființa dumnezeiască, afirmă în schimb Viskovatii, ceea ce permise mitropolitului să respingă principalul reproș adus de către Viskovatii iconarilor, și anume acela de a picta după propria lor închipuire. Căci nu după ființă îl reprezentau ei pe Dumnezeu, subliniază Makarie, ci conform celor văzute în duh: "Se va picta domnul Savaot în trup, așa cum a fost el văzut de Sf. Prooroci și Sf. Părinți"⁵³.

Ca și în cazul reprezentării iconografice a lui Dumnezeu-Tatăl, Viskovatii constată că până și Fiul lui Dumnezeu este deseori pictat "din imaginație", altfel decât sub chipul Său uman. "Și am văzut, zice el, icoane cu facerea cerului și a pământului, a lui Adam și cu Domnul nostru Iisus Hristos în chip de înger"⁵⁴. "Ori Sf. Scriptură îmi arată că, cu adevărat, Cuvântul lui Dumnezeu, adică Stăpânul nostru Iisus Hristos, s-a arătat nouă în trup, dar așa cum s-a născut El din Tatăl mai înainte de toți vecii, nimeni nu a văzut, și nimeni nu poate zugrăvi în icoană ceea ce nu a văzut"⁵⁵. La acestea mitropolitul Makarie răspunde că Hristos, invizibil după Dumnezeirea Sa în trup, în chip de înger, este reprezentarea iconografică a cuvântului lui Isaia: "Înger de Mare Sfat, căci Dumnezeu este cu noi..."⁵⁶. După Viskovatii, Dumnezeu-Fiul nu este reprezentabil decât în omenitatea Sa, "adică în iconomia trupului, El neputând fi cunoscut decât în chip de om". Pentru mitropolit însă, El este de asemenea reprezentabil "în forma unui trup îngeresc". Pentru a-și argumenta spusele, el aduce mărturie icoana Sf. Treimi, în care Cei Trei care i-au apărut lui Avraam la stejarul de la Mamvri sunt reprezentați "ca îngeri (...) cu aripi (...) așa cum spune și dumnezeiescul Dionisie (Areopagitul, n. tr.)"⁵⁷. Pentru Viskovatii, chipul lui Hristos sub trăsăturile unui înger este tulburător; el riscă să pară că pe lângă că Și-a asumat natura umană, Și-a asumat și una angelică, sau că această natură este superioară naturii Sale umane⁵⁸. Anumite texte veterotestamentare, vorbind de Mesia, Îl numesc "Vestitorul", în grecește "înger". La fel și la Isaia, El este Îngerul de Mare Sfat; la Maleahi este Îngerul Legământului (3:1). Dar numele de "înger" desemnează misiunea și nu natura Sa. El este Vestitor (înger) dumnezeiesc, pentru că se întrupează. Noi nu-L cunoaștem pe

Mesia decât sub chipul Său uman și nu sub chip îngeresc. În plus, dacă Cuvântul lui Dumnezeu "prin Care toate s-au făcut" este reprezentat în actul Său creator (facerea lumii) sub forma unui înger, atunci acest trup angelic al lui Hristos poate fi pe bună dreptate considerat ca superior Întrupării Sale; cu alte cuvinte, s-ar fi putut ajunge la concluzia că Hristos Cel Care s-a întrupat și Care a suferit răstignirea nu este una și aceeași persoană cu Hristos Creatorul Universului. Ținând cont de ereziile și de "mințile slabe" contemporane lui, temerile lui Viskovatii erau cu totul îndreptățite.

Modul în care mitropolitul se referă la realizarea iconografică a Treimii veterotestamentare vine în contradicție cu hotărârea STOGLAV-ului conform căreia inscripția **IS HR** (monograma lui Iisus Hristos), aplicată unui înger era recunoscută ca greșeală. Chipul Treimii nu este cel al Persoanelor, al Tatălui, al Fiului și al Sfântului Duh, ci este chipul Tri-Unității lui Dumnezeu. De aceea, pentru Stoglav singura inscripție corectă pe această icoană este numele general de "Sf. Treime". Or aici avem de a face cu numele lui Iisus Hristos aplicat unei reprezentări simbolice, celei a unui înger, care vrea să treacă drept ipostasul Celei de a doua Persoane a Sf. Treimi de dinainte de întruparea Sa, imagine paralelă chipului Său uman. Aceasta contrazice în mod evident canonul 82 al Sinodului Quinisext, care interzice înlocuirea persoanei cu simbolul ei în icoane.

Viskovatii vede în noile subiecte iconografice o abandonare a adevărului evanghelic, o reîntoarcere la Vechiul Testament, la "figurile și umbrele" profetice. Nu se cuvine să cinstim prefigurările adevărului, zice el, referindu-se la canonul 82. Dacă mijloacele pe care le folosim pentru a-L reprezenta pe Hristos întrupat le folosim și pentru a reprezenta modul în care L-au văzut prorocii în duh, atunci "slava iconomiei Domnului nostru Iisus Hristos în trup este micșorată"⁵⁹.

În plus, icoana, după Viskovatii, trebuie să fie din punct de vedere iconografic foarte precisă și ușor de recunoscut pentru a fi o mărturie autentică: "Ar trebui să pictăm peste tot la fel ca să nu facem tulburare; căci vedem uneori în nartex o icoană și în biserică o altă icoană, același lucru este pictat în ambele părți, dar în moduri diferite"⁶⁰. (De exemplu, reprezentând facerea lumii, Hristos este pictat când sub forma unui înger, când sub forma Celui vechi de zile). Altfel zis, pictorii scot din contextul lor tablouri sau sentințe profetice și le adaptează altor contexte "după propria lor închipuire", mărturia lor pierzându-și astfel autenticitatea.

În ochii mitropolitului însă, reprezentarea lui Dumnezeu conform viziunilor profetice are aceeași forță de mărturie ca și Întruparea; el nu face nici o diferență între cele două. Pe lângă fața istorică a Fiului lui Dumnezeu, pot exista și alte reprezentări ale Sale, pentru că El, "nu apare așa cum este, ci așa cum îl vede cel care privește, El apărând fie bătrân, fie tânăr, uneori în foc, alteori în frig, în vânt sau în apă, sau îmbrăcat în armură; El nu-și schimbă prin aceasta natura Sa, ci își adaptează aspectul după diferitele persoane cărora li se înfățișează"⁶¹. Acest citat scos din al treilea tratat din *Mesajul către un iconar* justifică într-adevăr orice reprezentare a Dumnezeirii. Căci după părerea mitropolitului, "slava iconomiei

Domnului nostru în trup" nu numai că nu este diminuată, dar ea încă este preamărită. Fiul lui Dumnezeu întrupat nu este, după el, decât unul din prototipurile posibile. Astfel, chipul Mântuitorului ajunge la același nivel cu viziunile profetice, pierzându-și prin aceasta exclusivitatea: Makarie pune pe același plan icoana ca mărturie a întrupării cu reprezentările după prefigurările profetice cu ilustrațiile după textele biblice, cu diversele transpuneri în imagine ale descrierilor simbolico-poetice ale puterii sau mâniei dumnezeiești etc, cât și cu alegoriile mistico-didactice de care se servește pe larg, pentru a justifica compozițiile contestate de Viskovatii. Explicațiile și justificările mitropolitului ilustrează chiar mai evident decât icoanele eretice înseși, schimbările produse în modul de a înțelege icoana. Ne aflăm în fața unei rupturi totale cu fundamentele patristice ale icoanei.

Astfel, într-una din icoane ("Dumnezeu s-a odihnit în a șaptea zi"), trupul lui Hristos pe cruce este acoperit de aripi de heruvimi. Viskovatii vede aici "o întru chipare a ereziei latinilor": "Am auzit adesea - scrie el - în conversațiile cu latinii, că în timpul răstignirii, trupul Domnului nostru Iisus Hristos a fost acoperit de aripi de heruvimi pentru a-L feri de rușinea de a fi expus gol pe cruce"⁶². La aceasta mitropolitul răspunde că mărturia adevărului ce vine din partea dușmanilor nu poate fi acceptată; dar că "aripile de heruvimi din Sfatul Cel Veșnic", sunt mărturisite de însuși dumnezeiescul Dionisie⁶³. Makarie explică cele două aripi ca pe "Sufletul logic și spiritual" al lui Hristos, prin care El a răscumpărat sufletul nostru stricat și întunecat, tot așa cum prin trupul pe care și L-a asumat, El a răscumpărat trupul lui Adam.

Un alt detaliu al aceleiași icoane este comentat de Makarie în felul următor: "Icoana lui Dumnezeu-Tatăl, Domnul Savaot care varsă dintr-un vas peste Hristos răstignit, prefigurează Sf. Botez și paharul pe care L-a primit la răstignire, adică oțetul amestecat cu fiere. Căci proorocul David mărturisește: M-au hrănit cu fiere și M-au adăpat cu oțet. Și cei patru evangheliști mărturisesc la fel"⁶⁴.

Icoana "Fiul Unic și Cuvântul lui Dumnezeu...", îl reprezintă pe Iisus Hristos tânăr, îmbrăcat într-o armură, ținând într-o mână spada și așezat pe o cruce. Mitropolitul îl comentează în felul următor: "El se va îmbrăca în pavăza dreptății, își va pune coiful, va face judecată dreaptă și va spori mânia Sa împotriva dușmanilor Săi (...) pe care Domnul îi va ucide cu suflarea gurii Sale". El are în vedere aici comentariile la profeți, la Cartea Înțelepciunii lui Solomon, la psalmi și la alte cântări, cât și comentariul Sf. Ioan Gură de Aur la psalmul 44 ("Stătut-a împărăteasa de-a dreapta Ta...") și își sprijină reflexiile pe textul deja citat din al treilea tratat al *Mesajului către un iconar*⁶⁵.

Viskovatii se străduia să clarifice pe de o parte sensul icoanei, iar pe de alta să dea la iveală concepția însăși care stătea la baza alcătuirii noilor icoane, și să stabilească dacă ele corespund sau nu Tradiției ortodoxe. Mitropolitul însă, după cum am văzut, se mulțumea cu indicii exterioare și cu pasaje din Sf. Scriptură luate *ad literam* și din moment ce acest mod de justificare nu-l putea mulțumi pe Viskovatii, acesta fu el însuși numit "rob al închiurii și nepriceput în Sfintele

Scripturi". Corespondența literală dintre imagine și text era neîncetat susținută de mitropolit pe baza modelelor grecești, modele care pentru el erau infailibile. El însuși pictor de icoane, mitropolitul era fără îndoială pătruns de o anumite psihologie a iconarilor care lucrau după modele general acceptate, fără verificare și fără discernământ⁶⁶.

Dar au existat și momente în care mitropolitul și sinodul au căzut de acord cu Viskovatii, mai ales în problema mâinilor lui Hristos răstignit, care erau reprezentate crispat: această imagine trebuie modificată.

Cât despre Hristos reprezentat "după chipul lui David", adică purtând îmbrăcăminte împărătească și omoform arhieresc⁶⁷, "nici un profet, zice Viskovatii, nu a mărturisit iconomia în trup a Mântuitorului nostru Iisus Hristos sub chipul lui David". În ceea ce privește această reprezentare, cât și cea a Duhului Sfânt "sub chipul unei păsări lipsite de înțeles", despre care Viskovatii spuneau că "nu putea cugeta la ea fără îngrozire", Sinodul îi reproșează lui Viskovatiei lipsa lui de erudiție. "Vom cerceta acest subiect în lumina mărturiile din Sf. Scriptură și după ce vom dezbate în Sinod ne vom pronunța"⁶⁸. Dar se pare că Sinodul nu a găsit nici o mărturie în Sf. Scriptură referitoare la această reprezentare a Duhului Sfânt; cu timpul ea a dispărut, iar în prezent nu cunoaștem cum va fi arătat o astfel de icoană⁶⁹.

În afară de răspunsul la problemele ridicate de Viskovatiei în manuscrisul său, mitropolitul Makarie mai răspunde și la protestul său oral contra reprezentării puterilor cerești. Cum am văzut, după prima intervenție a diacului, reacția mitropolitului fu violentă și enigmatică: "Tu vorbești și gândești gresit despre Sf. Icoane. Această gândire este erezia ereticilor galateni care interzic pictarea pe pământ în trup a ceea ce este netrupestesc și invizibil..."⁷⁰. La Sinod, mitropolitul susține reprezentarea corurilor îngerești prin referiri la Sf. Dionisie Areopagitul și la alți Sfinți Părinți și prooroci. Se admite în general că Viskovatiei, protestând contra reprezentării "Dumnezeirii și a puterilor netrupești", înțelegea prin cele nevăzute lumea angelică în general. Mai ales răspunsul mitropolitului autorizează această concluzie. Este adevărat pe de altă parte că citind hotărârea Sinodului VII Ecumenic, care enumeră subiectele ce pot fi reprezentate, Viskovatiei îi omite pe îngeri. Dar în manuscrisul său el nu vorbește de nerez prezentabilitatea celor netrupești, iar în cadrul Sinodului, răspunzând mitropolitului, el spune că nu a avut în vedere reprezentarea îngerilor: "Eu nu ți-am vorbit stăpâne decât de Dumnezeirea invizibilă și nu am vorbit de îngeri (...). Tu acum stăpâne ai întrebat pe episcopi despre cele ce am spus, și episcopii ți-au răspuns că eu am vorbit despre cele netrupești și despre îngeri; ori stăpâne, eu nu-mi amintesc să fi vorbit de îngeri, dar dacă episcopii spun că sunt vinovat de aceasta atunci stăpâne, pentru Dumnezeu, te rog să mă ierți împreună cu întreaga sf. adunare"⁷¹. Credem că nu avem motive să ne îndoim de sinceritatea lui Viskovatiei în această problemă⁷².

În afară de icoane, pe Viskovatiei îl mai scandalizase și decorația murală a

palatului țarului, unde "alături de chipul Stăpânului mai era reprezentată o femeie în postură de dans având deasupra inscripția "Sodomie", și, de asemenea, "Gelozie" și încă alte blasfemii"⁷³.

Contextul arată că nu numai caracterul deplasat al acestei vecinătăți și, deci, lipsa de respect față de chipul lui Hristos îl tulburase pe Viskovatii, ci chiar faptul că, chipul Mântuitorului, după iconomia Sa umană, era prezentat în mijlocul unei aglomerări de alegorii și parabole. Răspunsul mitropolitului se limitează, ca mai întotdeauna, la o descriere detaliată a subiectului decorației, bazată pe un amănunt din viața Sf. Vasile cel Mare⁷⁴.

Reiese din acest proces că, înainte de a se adresa mitropolitului, Viskovatii, timp de trei ani, "strigase înaintea poporului", adică dăduse pe față greșelile pe care le conțineau noile icoane. El "strigase" încă înainte să aibă loc STOGLAV-ul. În aceasta el fără îndoială că greșise neadresându-se imediat și direct mitropolitului pentru a-i împărtăși îndoielile sale; ceea ce de altfel, mitropolitul îi și reproșează⁷⁵.

"Sinodul, în cele din urmă, nu răspunse satisfăcător întrebărilor și îndoielilor lui Viskovatii"⁷⁶. El îl condamnă, calificându-i scrierile ca fiind "perverse și blasfematorii". În ianuarie 1554, fură consacrate două reuniuni judecării lui, și dat fiind că Sinodul fusese convocat pentru judecarea ereticilor, cazul lui Viskovatii avu aceeași încadrare. Sinodul nu studia și nici nu discuta; el denunța și acuza. "Ca și cum țineau să-l combată pe Viskovatii cu orice preț, puterile eclesiastice acordau o mare importanță diverselor greșeli de ordin secundar privitoare la expresii și la citări. Făcând uz de întreaga sa autoritate, Sinodul îl forță pe Viskovatii să se supună"⁷⁷. În ciuda întregului respect datorat mitropolitului Makarie, talentului și activității sale remarcabile și variate, trebuie să spunem că, modul în care a tratat situația diacului Viskovatii lasă o impresie care nu e deloc în favoarea celor care l-au judecat. Înainte de a începe să răspundă întrebărilor puse de Viskovatii, mitropolitul începe să creeze în jurul lui o atmosferă defavorabilă, începând să-l discrediteze. El încearcă să afle dacă Viskovatii acționează singur sau are și complici, el scoate în evidență inexactitățile, expresiile mai puțin reușite sau greșite din manuscrisul său și vede în ele greșeli voluntare, deși Viskovatii recunoaște imediat că Makarie are dreptate... Toate acestea, împreună cu judecarea ereticilor (Kosoi, Bașkin), aruncă o umbră asupra lui Viskovatii.

Dar încăpățânarea cu care mitropolitul apăra noul curent ce se răspândea în iconografie, cu siguranță că nu se poate explica doar prin dorința sa de a-l condamna pe Viskovatii pentru că a tulburat poporul credincios, nici nu se poate explica doar prin faptul că un credincios laic intervine în probleme de teologie și adoptă o atitudine de judecător, jignindu-l astfel pe Makarie. ("Vă este interzis să cercetați ceea ce privește Dumnezeu și lucrările divine, repetă de mai multe ori mitropolitul, vi se cuvine numai să credeți și să cinstiți cu frică sf. icoane"). Vedem deja aici o concepție romano-catolică despre Biserică, reprezentată ca o împărțire între Biserica "învățătoare" și Biserica "învățată". Dar fondul problemei constă fără îndoială în aceea că Makarie, foarte sincer, nu înțelegea esența însăși a

problemelor ridicate de Viskovatii. În discuția care s-a angajat între ei se precizau în realitate cele două concepții total diferite despre arta sacră.

Pentru Viskovatii aprecierea oricărei iconografii trebuia să se bazeze pe adevărurile esențiale ale doctrinei ortodoxe. El era departe de a fi un conservator "atașat cu îndărătnicie de trecut"⁷⁸. "Viskovatii apăra nu ceea ce aparținea trecutului, ci ceea ce era adevărat, adică realismul iconografic. Controversa sa cu mitropolitul provacă o ciocnire între două orientări diferite: cea a realismului hieratic tradițional și cea a simbolismului alimentat de o imaginație religioasă înfierbântată"⁷⁹. Pentru mitropolit și Sinod, principiul determinant era uzanța existentă atunci în Biserică, care se sprijinea pe o argumentare teologică nebuloasă și neputincioasă și de asemenea pe ilustrări care se alegeau fără rușine și fără nici cea mai elementară prudență, dintre monumentele rusești și grecești. Răspunzând lui Viskovatii, Makarie este adevărat că se referă fără încetare la Sfinții Părinți, dar el este lipsit de o autentică pătrundere a învățaturii și duhului lor. El se mulțumește să citeze, unul după altul, mulțime de fragmente și de cuvinte din Sf. Părinți, care nu aveau de multe ori decât legături exterioare cu ceea ce voia Makarie, de fapt, să demonstreze. În întreaga sa argumentare, el respectă litera și nu spiritul patristic.

Fundamentul patristic al icoanei ca mărturie a Întrupării, adică realismul evanghelic, fundamental pentru teologia ortodoxă, începe să dispară, el încetează să mai joace un rol capital și decisiv. "Legătura cu realismul hieratic al icoanei se rupse și începu să se manifeste o pasiune față de simbolismul decorativ, mai precis față de alegorism. "Această preponderență netă a simbolismului însemna de fapt destrămarea icoanei"⁸⁰. Interesul nu se mai manifestă față de persoane sau față de fapte, ci față de idei abstracte. Conținutul teologic și spiritual trebuie să cedeze locul intelectualismului și virtuozității picturale. Artă sacră deviază, modul de a o înțelege de asemenea, și acest mod este cel care-și găsește apărătorul ideologic în persoana mitropolitului Makarie; aceasta este artă pe care el și sinodul condus de el o aprobă. "În atmosfera secolului XVI, saturată de concepțiile protestantiste ale libertății de conștiință..."⁸¹, această deviere constituie un teren favorabil exercitării influențelor occidentale. Cazul diacului Viskovatii reprezintă ciocnirea dintre concepția ortodoxă tradițională despre icoană și influența occidentală crescândă. "Ceea ce este însă paradoxal, este că acest "occidentalism" care câștigă din ce în ce mai mult teren, nu-și datorează popularitatea faptului că este de proveniență occidentală, ci faptul că îmbracă masca "vechimii" și "conservatorismului"⁸².

Trebuie să spunem că Viskovatii nu a fost nici primul și nici ultimul care să fie tulburat de "fanteziile" iconarilor⁸³. Asemenea compoziții provocaseră îndoieli și controverse și înainte de el. Astfel, o scrisoare pe care interpretul Dimitrios Gherasimov i-o scria de la Pskov diacului Mihail Misur-Munehin, spune că încă din 1518 sau 1519 o compoziție similară celor contestate de Viskovatii fusese adusă în fața Sf. Maxim Grecul. La acea oră, "era o imagine cu totul neobișnuită și care

nu mai era reprezentată nicăieri în Rusia, afară doar de un singur oraș". Sf. Maxim răspunse că n-a mai văzut niciodată și "în nici o țară" ceva asemănător și că iconarii care o pictaseră trebuie să o fi scos "de la ei înșiși". Se pare că cu aceea ocazie i-a fost supus atenției și un comentariu scris. El adoptă față icoanele de acest fel o atitudine clar negativă; "Este inutil să pictăm astfel de icoane spre sminteala ereticilor și a creștinilor noștri mai simpli"; dimpotrivă, "Sf. Părinți au stabilit și sinodalii poruncesc că se cuvine să pictăm și să cinstim Sf. Icoane potrivit sărbătorilor noastre".

Astfel, "ori cine ar vrea să picteze icoane, folosindu-se de Sf. Scriptură, ar ajunge ușor la un număr nelimitat de reprezentări. În aceeași scrisoare Gherasimov adăuga că avuseseră loc și mai înainte "discuții referitoare la această icoană încă de pe vremea arhiepiscopului Ghenadie" (Ghenadie a fost episcop de Novgorod între 1484 și 1504). Acesta avusese chiar o neînțelegere cu iconarii din Pskov pe tema icoanelor lor "care nu erau pictate în mod corect". Iconarii îi răspunseseră cu pretextul că ei nu pictaseră icoane decât "după modelele meșterilor de la care învățaseră și de care fuseseră formați și care reproduceau modelele grecești." Ei se mărgineau la această referință vagă "fără să prezinte vre-un document susținător." Locuitorii din Pskov "ținură seama atunci mai mult de iconari decât de episcop."

În anii '69, adică după vre-o zece ani după discuțiile cu Viskovatii, o compoziție analogă fu supusă judecății monahului Zenovie din Otnia⁸⁴. Monahul fu întrebat ce crede despre icoana "Dumnezeu - Tatăl" pe care unii "nu o admit spre cinstire, în timp ce pe altele le admiră și le laudă zicând că sunt compuse cu multă înțelepciune"⁸⁵. Problema pare să fi fost resimțită foarte dureros de interlocutorii lui Zenovie și deducem de aici că ea nu-și pierduse cu nimic actualitatea, încă de pe vremea disputei lui Viskovatii. "Pentru dragostea față de aproapele tău te rog; că dacă n-ar fi fost ceartă referitor la această icoană, nu te-am fi întrebat; dar pentru că mulți dintre noi nu acceptă icoana spre cinstire, te rugăm - vorbește"⁸⁶. Această icoană fără îndoială nu era cunoscută lui Zenovie și el nu înțelegea întrebarea. "Nu înțeleg icoana pe care dumneata o numești Dumnezeu-Tatăl". Atunci i se explică că era vorba despre o icoană a lui "Dumnezeu-Tatăl Savaot" și i se prezintă un "comentariu verbal", adică o descriere explicativă a ei.

Judecând după acest "comentariu" icoana învinuită era fondată pe o combinare de texte biblice, fiind o variantă a compoziției "Fiul-Unic și Cuvântul lui Dumnezeu..." care scandalizase pe vremea sa pe Viskovatii și în care era reprezentat Dumnezeu-Tatăl, ca David, rege și arhiereu ("având pe capul său o mitră, și pe umerii săi un omofor", ținând o sabie în mână înmănușată în fier) și Hristos tânăr purtând o cruce pe armură etc.

Auzind acest comentariu Zenovie se exprimă fără șovăială și fără compromis: "Atât modelul cât și comentariul acestei icoane sunt departe de gândirea Sf. Biserici ortodoxe și apostolice și cu totul străine credinței și gândirii duhovnicești; ele sunt o blasfemie față de natura dumnezeiască și o minciună în

ceea ce privește pe Domnul nostru Iisus Hristos"⁸⁷.

Conform acestui comentariu, Domnul Savaot este reprezentat "ca David" pentru că David este strămoșul lui Hristos după trup, numit și "strămoșul lui Dumnezeu" iar în Evanghelie Mântuitorul este adesea numit "Fiul lui David". La acest raționament confuz, Zenovie răspunde că pe dreptate, în aceeași ordine de idei, putem să reprezentăm pe Dumnezeu-Tatăl ca Avraam. A face pe Savaot, asemenea lui David este "o blasfemie contra slavei lui Dumnezeu. Și dacă un om păcătos, născut și stricăcios, poate fi considerat ca o cauză a Celui care este fără de început, atunci aceasta este o împietate pe care nici ereticii din toate timpurile n-au rostit-o până acum"⁸⁸. Zenovie remarcă cu sarcasm că: "dacă Dumnezeu-Tatăl era reprezentat ca rege și arhiereu, atunci cui ar mai trebui el să se adreseze, în calitate de arhiereu, din moment ce El este în același timp Dumnezeu și Tatăl"⁸⁹. În general "această icoană asemănătoare cu David nu corespunde cu nimic din Sf. Scriptură, fie ea apostolică sau profetică"; această icoană a lui Dumnezeu-Tatăl sub chipul lui David și chipul lui Hristos după El⁹⁰, adică chipul lui Hristos tot sub forma lui David, care a provocat proteste din partea lui Viskovatii, era mai curând o compoziție a numeroaselor erezii anterioare. În respingerea sa, Zenovie se referea la canonul 82 de la Sinodul Trulan. Cât despre detaliile acestui tablou și mai ales mâna înmănușată în fier ținând spada, spune: "Nu se cuvine să reprezentăm pe Dumnezeu-Tatăl, netrupesc și nevăzut, care a adus totul la existență din neființă, sub trăsăturile unui om răzbunător". Iar dacă vrem "să reprezentăm în icoane mânia lui Dumnezeu", atunci ar trebui pentru texte precum "Rărunchii mei freamătă de mânie asupra lui Moab, ca o harpă" sau "voi fi pentru ei ca o fiară (urs) înfometată", "să reprezentăm rărunchii lui Dumnezeu sub formă de harpă sau sub forma unui urs amenințător"⁹¹. Zenovie nu vorbește de principiul însuși al posibilității de a reprezenta sau nu pe Dumnezeu-Tatăl; el nu depășește cadrul material concret în care i se pusese întrebarea. Totuși, din uimirea sa și din dezaprobarea sa față de această întrebare, se poate trage concluzia că icoana lui Dumnezeu-Tatăl, Cel "netrupesc și nevăzut" sub aspect uman îi părea de neconceput.

Cât despre reprezentarea lui Hristos tânăr, așezat pe cruce cu o spadă în mână, Zenovie o condamnă ca pe o alterare arbitrară a mărturiei evanghelice: "Nici unul dintre teologi nu a transmis și nici unul dintre Sf. Părinți nu l-au cântat pe Hristos victorios în iad, pogorându-se de pe cruce purtând armură de fier și coif de alamă"; nici pe Hristos tânăr așezat pe cruce. Toate acestea sunt străine gândirii ortodoxe și constituie o blasfemie drăcească"⁹². Astfel, într-o asemenea reprezentare, noi nu distingem concepția creștină a smereniei supreme pe cruce ca pe o victorie; puterea crucii este figurată cu ajutorul armelor militare iar realitatea evanghelică este înlocuită printr-o alegorie.

Zenovie se ridică cu aceeași hotărâre și împotriva unui alt detaliu al aceleiași icoane; un serafim răstignit ("ca provenit dintr-o erezie", scria Sf. Maxim Grecul) și alți heruvimi, detaliul fiind comentat în următorii termeni: "Serafimul alb este sufletul

cel sfânt al Său (a lui Iisus)", "doi heruvimi roșii sunt cuvântul și duhul". Tot acest detaliu reprezenta probabil o dezvoltare a aceleiași teme pe care deja o comentase mitropolitul Makarie. Unii savanți presupun că heruvimul răstignit era o versiune a viziunii lui Francisc de Assisi pe Muntele Alverno⁹³. Dar, așa cum crede părintele G. Florovskii, faptul putea să fie la fel de bine și fructul influenței misticii germane. În secolul XIV, găsim această compoziție în opera lui Suso, mistic romano-catolic foarte cunoscut, care se bucură de o influență considerabilă mai ales începând cu secolul XV. Operele sale mistico-erotice, ilustrate de el însuși, erau cu siguranță cunoscute de iconarii din Pskov care întrețineau relații foarte strânse cu Occidentul.

Analizând punct cu punct detaliile temei iconografice învinuite, Zenovie găsi în ea urmele ereziilor gnostice, maniheice și sabeliene remarcând că întregul ansamblu compozițional era rezultatul "unei gândiri eretice și a unor răătăcirii cu totul nebunești și drăcești"; "eu mă lepăd de toate acestea, conform canonului celui de-al VI-lea Sfânt Sinod ecumenic" - zise el⁹⁴.

Zenovie nu a menționat proveniența occidentală a anumitor detalii pe care le respinsese; pentru că, fără îndoială, spre deosebire de Viskovatii, el nu le cunoștea. Dar în judecata sa de principiu privind icoana, el manifestă o credincioșie fermă și constantă față de Sf. Tradiție patristică, bazându-se mai ales în respingerile sale pe hotărârea Sinodului Quinisext. Sinodul Ecumenic a hotărât "să se picteze icoane după adevăr și după har," spune el, "în amintirea vieții Mântuitorului în trup, a patimii și morții sale mântuitoare, și a dezrobirii dumnezeiești dăruite astfel lumii întregi"⁹⁵.

Apariția și mai ales larga difuzare a noilor compoziții "teologico-didactice" este în general explicată de savanți ca unul din mijloacele folosite de Biserică în lupta sa contra ereziilor. Totuși documentele de epocă nu confirmă nicicum această ipoteză. Nici una dintre lucrările contra ereticilor scrise în această epocă nu autorizează o atare concluzie. Aceste subiecte sunt absente în enumerarea pe care o face Sf. Iosif de Volokolamsk (mare dușman al ereticilor) privitor la ceea ce se reprezenta pe icoane. Dacă astfel de tablouri ar fi fost cu adevărat îndreptate contra ereticilor, atunci ar fi cu totul ciudat ca adversari atât de înverșunați ai ereziilor, precum Ghenadie, arhiepiscop de Novgorod, sau Sf. Maxim Grecul, să fi adoptat o atitudine negativă în privința lor. Însuși mitropolitul Makarie, apărând aceste compoziții, nu le justifică prin lupta sa contra ereziilor. Ce puteau învăța sau dovedi aceste compoziții "mistico-didactice"? Ele sunt cu atât mai dificil de acceptat cu cât în acea epocă, nimeni nu le înțelegea fără explicații speciale: "Nu există inscripții deasupra, zicea Viskovatii la Sinod; Mântuitorul nostru Iisus Hristos este pictat sub formă de înger sau așezat pe cruce îmbrăcat în armură, sau vedem Sfatul veșnic, toate acestea, fără inscripție(...)". Mitropolitul îi răspunde lui Ioan: "ba există inscripții pe toate aceste icoane. În Sfatul veșnic scrie: Stăpânul Savaot iar chipul lui Hristos răstignit în sânul Tatălui poartă inscripția <<Iisus Hristos>>(...)". Iar Ioan zice din nou: "Stăpâne, am văzut și eu aceste inscripții pe toate aceste icoane(...) <<Iisus Hristos>> și <<Savaot>>; dar nu există nici un fel de explicație

scrisă în aceste parabole și nimeni dintre cei pe care i-am întrebat nu știau să o spună⁹⁶. Acest dialog arată că era imposibil, fără o explicație prealabilă, ca cineva să se orienteze în aceste compoziții și nici să perceapă sensul a ceea ce era reprezentat pe ele. Către sfârșitul secolului XVI toate aceste subiecte se instalează practic atât de adânc în practica iconografică și mentalitatea generală încât până în zilele noastre ele sunt considerate ca un fenomen normal. Astfel în *Știința Sf. Liturghii a Bisericii ortodoxe* de Lebedev, cităm cu privire la reprezentările simbolice din secolul XVI: "Păstorii Bisericii ruse au admis și au aprobat întotdeauna astfel de reprezentări, nu numai din cauza semnificației lor interne, ci și pentru că ei vedeau în ele un sistem de învățare prin icoană și deasemenea pentru că simbolurile esențiale care intrau în compoziția unor astfel de icoane erau încă de multă vreme folosite în Biserica grecească"⁹⁷. Acest ultim argument, după cum vedem, este cel folosit și de mitropolitul Makarie; uzanța Bisericii grecești este considerată criteriu al adevărului. Totuși, "semnificația internă" a unui mare număr de astfel de icoane face dovada unei fantezii incredibile și se exprimă printr-o alegere de simboluri și de alegorii "profunde" până într-acolo încât nu numai că ele nu constituiau "un sistem de învățare prin imagine", ci rămâneau pur și simplu de neînțeles. De aici, mulțimea inscripțiilor pe astfel de icoane în a doua jumătate a secolelor XVI-XVII. "Fără ele, aceste icoane ar fi rămas de neînțeles" spune un autor din secolul XIX. Sensul și conținutul acestor imagini erau inaccesibile poporului. "Iar experiența a demonstrat că icoanele lipsite de inscripții deveneau obiectul unor comentarii diverse care adesea provocau tulburare în popor"⁹⁸. Dar inscripțiile nici ele nu erau întotdeauna o soluție. Chiar oameni cultivați, precum reputatul teolog și mitropolit Filaret al Moscovei scrie referitor la tema icoanei: "Rugului de foc": "În compoziția acestor icoane multe lucruri par de neînțeles"⁹⁹. Putem să ne închipuim cu ușurință la ce putea să ducă această "metodă de învățare prin imagine" pentru simplii credincioși.

Desigur, se poate ca ereziile să fi avut o anumită legătură cu aceste icoane "simbolice". Totuși nu este vorba aici de o polemică, ci mai curând de o înrudire interioară evidentă. Creatorii noilor icoane erau niște mistici nu mai puțin nebuloși și pretențioși decât iudaizantii înșiși. Atât unii cât și alții se hrăneau din aceeași "imaginație religioasă exaltată" și vătămătoare. Iar Biserica nu putea, cu siguranță, în polemica sa, să se servească de icoane "compuse din numeroase erezii", după aprecierea monahului Zenovie.

Deteriorarea era departe de a fi predominantă în arta sacră în timpul celei de a doua jumătăți a secolului XVI: dimpotrivă, curentul esențial al acestei arte nu era decât puțin inferior celui din epoca precedentă. Dar coborârea generală a nivelului spiritual lipseau arta de fundamentul pe care ea îl avea atunci când isihasmul juca un rol primordial. În prezent apare o înstrăinare evidentă între viața ascetică și rugăciune, pe de o parte, și creația și gândirea teologică pe de altă parte. Începe astfel să se simtă încetul cu încetul aceeași înstrăinare și în ceea ce privește concepția ortodoxă despre icoană, față de fundamentele ei doctrinale, așa

cum fuseseră ele formulate la Sinoadele Ecumenice al VI-lea și al VII-lea. Curentul din artă confirmat de sinodul din 1553-1554 va înceta treptat să integreze împrumuturile străine în limbajul pictural organic propriu ortodoxiei. Aceasta va conduce prin urmare la o imitație directă a Occidentului și la o ruptură de tradiție.

NOTE

1. A. Schmemmann, *O operă inedită a Sf. Marcu din Efes despre Înviere*, în "Pravoslavnaia Misl", Paris, în lb. rusă, p. 144.

2. Începutul acestui proces, care se definitivează în secolul XVII prin Petru I, datează de la începutul secolului XV, din timpul domniei lui Ioan III (1462-1505). Atunci când acesta se căsătorii cu Sofia din dinastia Paleologilor, care fusese crescută de papa de la Roma, lumea de la curte făcu o adevărată pasiune pentru tot ceea ce provenea din Occident. La sfârșitul secolului XV, când arhiepiscopul de Novgorod, Ghenadie, întreprinse o nouă traducere a Bibliei, această muncă fu condusă de un monah dominican pe nume Benjamin, iar traducerea se făcea după Vulgata. La Novgorod își făcură apariția opere de spiritualitate occidentală, traduse din germană și din latină, "în chiar casa arhiepiscopală" (G. Florovskii, *Despre cinstirea Sofiei, Înțelepciunea divină, la Bizanț și în Rusia*, în *Troudf Siezda russkikh akademicheskikh organizaii za graniței*, t. I., Sofia, 1932, p. 497, în lb. rusă. În această epocă lupta contra ereziilor poartă și ea amprenta metodelor occidentale. Cât despre lupta contra latinismului, deși era caracteristică epocii, făcea casă bună cu filo-occidentalismul.

Influențele occidentale creșteau văzând cu ochii și în secolul XVI se structurează în fenomene foarte complexe. În occidentul renașterii, științele și artele erau inseparabile de magie și de științele oculte. Noutățile pe care străinii, asemenea romano-catolicului Nicolae Grecul, medicul personal al prințului, le importau în Rusia, erau superstiții precum: astrologia, credința în roata norocului despre care Sf. Maxim Grecul, marele apărător al dreptei credințe, spunea că sunt un amestec de "învățători grecești, chaldeene și latinești". Acestui amestec vătămător ar fi trebuit să i se opună vigilența și paza inimii și minții pe care le recomanda isihăsmul; dar acesta începuse deja să slăbească în Rusia.

3. *Comunicări ale Societății Imperiale de istorie și antichități rusești*, 1847, p. 19; Citat de N. Andreev, *Afacerea diaconului Viskovatii*, în *Seminarium kondakovianum V*, Praga, 1932, în lb. rusă.

4. Acest titlu se datorează faptului că hotărârile acestei adunări au fost împărțite în o sută de capitole. Textul pe care-l folosim aici este cel publicat la Moscova în 1890 în limba rusă. Pentru traducerea franceză utilizăm lucrarea lui M. Duchesne, *Le Stoglav ou les Cent chapitres*, Paris, 1920.

5. *Stoglav*, în franceză p. 111.

6. P. 174. Totuși existența chiar a acestui fapt dă loc la comentarii discutabile despre motivele care le-ar fi făcut să apară. Astfel, el este explicat prin aceea că în secolul XVI "pictura profană începuse să pătrundă deja în iconografia rusă" (N. Pokrovskii, *Monumente de iconografie și artă creștină*, S. P. b, 1900, p. 347, în lb. rusă), sau prin principiile de executare a portretelor (N. Andreev, Mitropolitul Makarie și arta religioasă", în *Seminarium Kondakovianum VII*, Praga 1935, p. 241, în lb. rusă). Presupunem deci că această întrebare a țarului admite principiul reprezentării persoanelor care nu sunt sfinte, moarte sau vii. Prin urmare, răspunsul Sinodului este considerat ca fiind inadecvat în raport cu importanța problemei ridicate (N. Andreev, *Ibidem*, nota 70). Dar în acea epocă portretele după natură încă nu existau. Fie că un om era viu sau mort, sfânt sau nu, portretul său era făcut în modul unei icoane, altfel el nu avea nici un sens. Deci pentru Sinod nu putea exista vreun altfel de imagine-portret. De altfel, chiar modul în care problema era formulată nu ne permite să-i atribuim o importanță pe care nu o are; într-adevăr este vorba nu de a ști cum să reprezentăm personajele (fie portret, fie nu) care nu sunt sfinte ci dacă reprezentarea lor este admisibilă în icoană. Tocmai astfel este și formulată: "Se cuvine să le pictăm"? Ni se pare deci că poziția lui N. Pokrovskii este justificată mai curând atunci când el dă ca motiv al acestei întrebări faptul că prezența în icoane a personajelor

nesfinte, cât și a numărului lor mare putea să-i tulbure pe credincioși sau să-i smintească. Trebuie să adăugăm posibilitatea criticilor ce puteau veni din partea ereticilor.

7. P. 107. Am corijat din textul francez câteva greșeli de sens care se datorau ignoranței în materie de iconografie a celui care le-a scris.

8. N. Pokrovskii, *Monumentele...*, *Ibid*, pp. 356-357.

9. A.I. Nekrasov, *Artă figurativă rusă veche*, Moscova, 1937, p. 278, în lb. rusă.

10. N.V. Malițki (*Contribuții la istoria compoziției Sf. Treimi veterotestamentare. Seminarium Kondakovianum II*, Praga, 1927, p. 43, în lb. rusă), împărtășea această opinie. Hotărârile Sinodului a contribuit cu siguranță la stabilizarea iconografiei Sf. Treimi a lui Andrei Rubliov, făcând din ea, într-o anumită măsură, un model canonic. Nu există totuși nici un motiv să vedem în această hotărâre stabilirea unei reguli imuabile iconografice, așa cum se înțelege uneori.

11. Studiul hotărârii sinodale în privința acestui punct, efectuat de N. Pokrovskii conține o inexactitate; el comentează nimbul crucifer ca pe un atribut al Dumnezeui (*Monumentele...*, p. 353). În realitate, crucea din nimb este un atribut care aparține în exclusivitate lui Iisus Hristos, ea indică suferințele îndurate în omenitatea Sa. Cât despre inscripția Ō ōn - "Cel care este" - (Ō - articol și Ō Ōn-participiul verbului a fi), ea indică Dumnezeui Sa. Acest "Fiul al omului" reprezentat în icoană este același Dumnezeu care în Vechiul Testament i-a vorbit lui Moise (Ex. 3:14). Acest nume, zice Sf. Grigorie Teologul, Dumnezeu Îl dă Lui-Însuși, când vorbește cu Moise pe munte, pentru că el concentrează în sine Ființa totală, care nu are nici început și nici sfârșit, care este ca un ocean al ființei, de necuprins și infinit, depășind granițele oricărei noțiuni de timp sau de spațiu..." (Or. 38 pt. Teofanie, PG, 36, 317, B-C). Această inscripție este explicată în același mod de Sf. Maxim Grecul în comentariul său despre nimbul Mântuitorului.

12. Exemplele cele mai vechi de icoane unde Îngerul din mijloc este destinat ca fiind Hristos se găsesc într-o Biblie grecească ce se află la Biblioteca Națională din Paris "unde nimbul său este crucifer" și într-o frescă capadociană din secolul XI (Vezi M. Alpatov, *Sf. Treime în arta bizantină s. școala lui Rubliov*, Echos d'Orient aprilie-iunie 1927).

13. *De fide Ortod.* 1.4, cap. 6, P.C. 94, 1, 1112.

14. V. Loskii, *Controversa despre Sofia*, Paris, 1936, p. 77, în lb. rusă.

15. Canonul glas. 7, oda 9.

16. P. 136. Acest text nu figurează literalmente în scrierile Sf. Ioan Damaschin, dar el poate să provină din texte liturgice. Sinodul celor o sută de capitele trata în general izvoarele cu multă libertate, după cum știm. Mitropolitul Filaret al Moscovei mergea până la a formula în acest sens o îndoaială: "Un Sinod care se servește de minciuni pentru a-și baza părerile sale, care atribuie Sf. Părinți și Sf. Apostoli o doctrină și reguli inexistente, merită el numele de Sinod al Bisericii"? (*Conversație cu un stilist*. Opere, t. II, Moscova, 1834-1835, pp. 180-205. în lb. rusă. Citat de V. Nikonov, *STOGLAV-ul jurnalul Patriarhiei de Moscova*, nr. 9, 1951, p. 46, în lb. rusă).

17. N.K. Goleizovskii, *Mesaj către un iconar și ecourile isihasmului în pictura rusă din secolele XV-XVI*, în *Vizantiiskii Vremennik XXVI*, Moscova, 1965, p. 220, în lb. rusă.

18. G. Ostrogorskii, *Hotărârile stoglav-ului cu privire la pictarea icoanelor și principiile iconografiei bizantine, Orient și Bizanț*, prima Culegere în amintirea lui Th. Uspenskii, Paris, 1930, p. 402.

19. N. Goleizovskii vede în atitudinea adoptată de către sinod cu privire la reprezentabilitatea Dumnezeui influența anumitor texte din cel de-al doilea și al treilea tratat din *Mesajul către un iconar*, texte care comentează chipul Treimii și justifică, după părerea lui, "orice fel de reprezentare a divinității" (*Ibidem*, p. 228). Dar dacă anumite texte din al treilea tratat permit o astfel de concluzie, al doilea tratat nu permite așa ceva în nici un caz. Noi am văzut că acolo se face o diferență clară între viziunile profetice și manifestările sensibile, lucruri care sunt complet confundate în al treilea tratat. Se spune în acesta din urmă că Dumnezeu "nu apare așa cum este El, ci așa cum Îl vede privitorul", deci în moduri foarte diverse. Un astfel de comentariu poate într-adevăr să justifice orice fel de reprezentare a Dumnezeui. Trebuie să mai spunem că în pofida unor coincidențe uneori literale între al doilea și al treilea tratat, există între ele o diferență foarte clară nu doar în ceea ce privește conținutul, ci și în

ceea ce privește maniera de expunere. În unul, acest conținut este exprimat scurt cu o mare exactitate, în altul cu prolixitate și emfază. În acest al doilea caz autorul se străduiește să-și facă textul mai solemn și mai pompos, să-și exprime ideile într-un mod cât mai sentimental și mai emfatic, dar gândirea în sine își pierde limpezimea din această cauză. Această ne face să credem că aceste două texte aparțin unor autori diferiți.

20. De exemplu, I.N. Jdanov credea că Makarie nu exersase o influență prea mare asupra hotărârilor Sinodului. Vezi N. Andreev, *Mitropolitul Makarie...*, *Ibidem*, p. 239, nota 59; la fel G. Ostrogorskii, *Ibidem*, p. 402.

21. Pp. 107, 118, 133 și 134.

22. Vorbind de modelele vechi, în cap. XXVII Sinodul recomandă ca icoanele vechi să fie păstrate cu grijă, conservate și restaurate (pp. 82-83).

23. N.E. Mneva, *Istoria Rusiei moscovite*, Moscova, 1965, p. 115, în lb. rusă. În hotărârile sinodale editate în 1890 noi nu am găsit o astfel de hotărâre. Ea nu figurează nici în traducerea franceză a lui E. Duchesne care utilizează mai multe versiuni ale acestor texte. De altfel "invențiile" și "imaginațiile" de care vorbește Sinodul nu sunt derogări făcute la o anumită obișnuință de a imita în mod formal, ci la fundamentele doctrinare ale icoanei ortodoxe; ele privesc după cum am văzut, doar anumite subiecte iconografice cum ar fi greșelile în iconografia Sf. Treimi și modul de a reprezenta Dumnezeu.

24. A.N. Nekrasov, *Arta figurativă...*, *Ibidem*, p. 316.

25. A. Grabar, *Bizanțul*, Paris, 1963, p. 56.

26. Trebuie să spunem aici că nici un manual nu va putea vreodată să-l păzească pe un pictor de greșeli dacă creația sa însăși deviază de la Tradiția bisericească.

27. *Către monahi*, P.G. 99, 1176.

28. Capitolul din care luăm acest pasaj prezintă o analogie aproape completă cu hotărârile Sinodului celor o sută de capitole despre iconari (nivelul lor moral, etc.). Textul din Pidalion de care s-a servit Sinodul era scris și fusese compus de mitropolitul Makarie imediat înainte de Sinod. Capitolele privitoare la pictura icoanelor nu au fost introduse în ediția tipărită a Pidalionului, dar figurează în manualul iconografic (*podlinnik*) a lui Bulgakov editat de Uspenskii la Moscova în 1909.

29. Trebuie să spunem că oamenii de știință contemporani interpretează foarte original cuvântul **canon**, interpretare care nu corespunde nici cu semnificația, nici cu destinația acestui cuvânt. Ori cum ei se lovesc în mod inevitabil și constant de fapte care contrazic propria lor interpretare, aceste fapte sunt privite în consecință ca tot atâtea "derogări", ca elemente ce apar "în pofida canonului" sau ca "opoziții" față de constrângerea Bisericii etc.

30. P. 135. Traducerea lui Duchesne, greșită, este înlocuită cu a noastră.

31. P. 136.

32. P. 135. În același timp Sinodul arată multă stimă pentru iconarii care sunt la înălțimea exigențelor sale; ei "vor fi înconjurați de mult respect și vor primi dovezile aprecierii noastre (...). Marii seniori, ca și oamenii de condiție umilă, îi vor cinsti pe acești pictori pentru că ei pictează icoanele după cinstitele modele vechi". (p. 136).

33. G. Ostrogorskii, *Ibidem*, p. 407; N. Pokrovskii, *Ibidem*, p. 350.

34. *Icoana rusă*, partea I, Praga, 1931, p. 44, în lb. rusă.

35. J. Vladimirov, Simeon de Poloțk, țarul Alexei, după cum vom vedea. În timpul lui Petru I, scriitorul I.T. Posoșkov mai scria "trebuie să interzicem cu mare severitate țăranilor analfabeți să picteze de aici înainte icoane, fără să primească vre-o autorizație în acest sens." Descriind nivelul foarte scăzut al pictării de icoane, el încheie: "De aceea trebuie să stabilim o supraveghere foarte strictă în acest domeniu mai mult decât în oricare altul al artei", în *Carte despre sărăcie și bogăție*, Moscova, 1951, p. 146, în lb. rusă.

36. N. Goleizovskii, *Mesaj către un iconar...*, *Ibidem*, p. 225.

37. Măsuri analogice fură adoptate de către Stoglav și pentru cântările liturgice. În acest domeniu, ca și în restul vieții bisericești, Sinodul se referă în aceeași termeni și la practica existentă, admitând prin aceasta toate greșelile care existau în aceea epocă, (vezi N.D. Uspenskii, *Arta vechiului*

cânt bisericesc rus, Moscova, 1965, p. 204).

38. "Diac" semnifică funcționar, iar uneori ministrul afacerilor externe. Procesul diacului Viskovatii a fost editat în limba rusă de O. Bodianskii în *Ctenia imperat. Ob. Istorii i Drevnostei Rossiiskih*, Cartea II, Univ. din Moscova, 1858, după manuscrisul din mănăstirea Volokolamsk. Aceasta este ediția pe care o folosim. Cea mai bună lucrare și cea mai clară pe această temă îi aparține lui N. Andreev, *Procesul diacului Viskovatii*, în *Seminarium Kondakovianum* V, Praga, 1932, în lb. rusă. Vezi, de asemenea, de același autor *Mitropolitul Makarie și arta religioasă*, în *Seminarium Kondakovianum* VII, Praga, 1936 și *Monahul Zenovie din Otnia despre iconografie*, în *Seminarium Kondakovianum*, VIII, Praga, 1935, în lb. rusă. Procesul diacului Viskovatii este uneori atribuit Sinodului celor o sută de capite (de 2 ori de către A. Grabar, Schweinfurth, Alpatov și Briusov), ceea ce este inexact. Greșeala provine, așa cum arată N. Andreev, dintr-un calcul greșit al anilor. Sinodul care a studiat acest caz a avut loc la sfârșitul anului 1554.

39. De origine modestă, ajuns într-un post înalt și conducător al politicii externe, Viskovatii era un om absolut excepțional; "el nu avea pereche în Moscova timpului său"; "Inteligența și arta sa în calitate de moscovit care nu-și învățase nicăieri arta, îi uluia pe ambasadorii străini", scrie Rüssow autorul *Cronicii livoniene* (Andreev, *Ibidem*, p. 217).

40. Pp. 1 și 2.

41. Sinodul nu a fost "convocat din cauza procesului Viskovatii" cum cred N. Pokrovskii și N.E. Mneva, *Artă rusă moscovită*, Moscova 1965, p. 116. Vezi, de asemenea, V.A. Lebedev, *Artă rusă veche din secolele X-XVII*, Moscova, 1962, p. 186, în lb. rusă.

42. P. 11.

43. Atunci când Viskovatii își aduse documentul "și ceru mitropolitului să aibă bunătatea de a verifica acest manuscris conform Sf. Scripturi, cu toată sfânta adunare", Makarie trimise "aces: manuscris (...) autocratorului a toată Rusia, întrebându-l ce-i poruncește să facă evlaviosul țar referitor la acest subiect". Țarul trimise înapoi manuscrisul mitropolitului și porunci să-l discute în Sinod făcându-i cunoscut ulterior rezultatul (pp. 2-3).

44. P. 3.

45. "Am privit în vedenia de noapte, și iată pe norii cerului venea cineva ca Fiul Omului; și El a înaintat până la Cel vechi de zile și a fost dus în fața Lui..." (Dn. 7:13). "Am privit până când au fost așezate scaunele, și S-a așezat Cel vechi de zile, îmbrăcăminte de albă ca zăpada iar părul capului său ca lână..." (7:9).

46. Reprezentarea iconografică a lui Dumnezeu Tatăl va fi studiată în parte în contextul interdicției sale la Marele Sinod de la Moscova. Aici ne limităm la o scurtă analiză a argumentării celor două părți.

47. P. 14.

48. *Ibidem*.

49. G. Florovskii, *Căile urmate de teologia rusă*, Paris, 1937, p. 28, în lb. rusă.

50. P. 7. Este exact că revelațiile din Vechiul Testament, chiar atunci când îmbracă forme concrete, ca de exemplu cea a profetului Isaia, sunt viziuni nu ale Ființei, ci ale Slavei dumnezeiești. "Am văzut pe Domnul așezat pe un scaun înalt și măreț" (6:1); și pe Domnul Savaot l-am văzut cu ochii mei" (6:5). Această revelație este explicată de Hristos Însuși ca o viziune a slavei dumnezeiești (In. 12:41).

51. P. G.

52. P. 32.

53. P. 36. Acest argument al mitropolitului păru atât de solid încât el figurează, fiind foarte ușor de recunoscut, în argumentările tuturor apărătorilor reprezentării iconografice a lui Dumnezeu-Tatăl, perpetuându-se până în zilele noastre.

54. P. 10.

55. P. 8.

56. P. 22, Is. 9:15; "Căci prunc s-a născut nouă, un Fiu ni s-a dat nouă, a cărui stăpânire pe umărul Lui și se cheamă numele Lui Înger de Mare Sfat..."

57. P. 22.

58. P. 10.

59. P. 7.

60. *Ibidem*.

61. P. 19.

62. P. 7. Situația lui Viskovatii îl puna mereu în raport cu străinii și după mărturia lui Heinrich Staden "el era foarte ostil față de creștini" (N. Andreev, *Ibidem*, p. 277). Într-adevăr, textul arată că el vedea foarte clar pericolul corupției pe care îl reprezentau pentru Ortodoxie influențele heterodoxe (romano-catolice și protestante).

63. Pp. 19 și 20.

64. P. 21.

65. P. 19.

66. Vezi N. Andreev, *Procesul diacului Viskovatii*, *Ibidem*, p. 231, nota 245.

67. Această imagine este datorată fără îndoială unei legende despre preoția lui Hristos, apărută în Rusia chiar în secolul XVI.

68. P. 19.

69. Icoana lui Hristos "sub chipul lui David" cunoscute o largă difuzare în secolul XVII sub numele de "Hristos Marele Arhieru", "Împăratul Împăraților" și "Împărăteasa a șezut de-a dreapta Ta".

70. Vezi Andreev, *Ibidem*, p. 223. Există între savanți diverse ipoteze privind această erezie enigmatică, la care se referă mitropolitul. Unii cred că "nu trebuie să căutăm în acuzația mitropolitului Makarie vre-un sens bine definit (...). Esențialul era să formuleze o acuzație de erezie; puțin contează dacă această erezie (...) a existat sau nu vreodată" (N. Andreev, *Ibidem*, p. 224, nota 188).

71. P. 33.

72. Nu se poate în nici un fel trage concluzia din răspunsul mitropolitului că Viskovatii ar fi fost un "semi-iconoclast", cum o face V. Riabușinski (O răscruce în dezvoltarea iconografiei ruse în secolul XVI: *afacerea diacului Viskovatii*, în *Rusia și creștinătatea*, nr. 34, 1948, p. 9), care vede în cuvintele atribuite lui Viskovatii "o îndepărtare de spiritual și o întoarcere la trupesc."

73. P. 11.

74. În sala cea mai mare, spune el, a fost pictat în mijloc Stăpânul din ceruri, înconjurat de heruvimi, cu inscripția "Înțelepciunea lui Iisus Hristos", în dreapta Mântuitorului o ușă cu următoarele cuvinte : 1-curaj, 2-inteligență, 3-curăție, 4-dreptate; la stânga sa o altă ușă cu următoarele cuvinte : 1-sodomie, 2-nebunie, 3-desfrânare, 4- nedreptate; între uși în partea de jos un diavol cu 7 capete, iar sub el în picioare, viața care ține la dreapta sa o torță și în stânga sa o lance, iar deasupra tuturor un înger în picioare - duhul temerii de Dumnezeu. În spatele ușii din dreapta sunt reprezentate temelii pământului și marea cu toate cele nevăzute din ea, apoi un înger - duhul evlaviei, în jurul căruia se află cele 4 vânturi iar de jur împrejur se află apa, sub care se află uscatul (...). Un înger, duhul dreptei înțelepciuni, ține soarele; sub el la sud noaptea fugărește ziua; iar mai jos se află virtutea și un înger cu inscripția "zelosul", și de asemenea, mai vedem gelozia, iadul și un iepure. În partea stângă din spatele ușii vedem iarăși uscatul, pe care Stăpânul este pictat sub forma unui înger, ținând o oglindă și o sabie; un înger îi pune pe cap o coroană, și totul poartă inscripția: "binecuvintează cununa anului cu bunătatea ta", iar dedesupt se află roata anului cu încă o altă roată iar la dreapta iubirea, un vânător, un lup și la stânga gelozia adresându-se iepurelui: "gelozia este un rău teribil care a născut și a pus în mișcare fratricidul; gelozia se ucide cu o spadă. Există și moartea și în jurul tuturor acestora uscatul și îngerii care slujesc stelelor..." (pp. 27-28). Mitropolitul explică acest ansamblu pictural prin povestirea convertirii la creștinism a lui Ebbule, preceptorul Sf. Vasile cel Mare. Dar, după cum notează cu dreptate N. Pokrovskii (*Ibidem*), "această referință (...) nu explică în realitate nici una din reprezentările menționate".

75. În conduita lui Viskovatii, există desigur și lucruri care nu ne sunt clare. Aceasta îi incită pe unii savanți să-l suspecteze de ipocrizie și să vadă în demersul său motive cu caracter personal (ostilitate față de Silvestru) sau politic (lupta grupărilor politice din jurul țarului). Este posibil ca astfel de considerații să fi jucat un anumit rol în discuție. Totuși ele nu puteau cu siguranță să constituie

motivele determinante ale acestora. Ceea ce-l îndemna pe Viskovatii să ia cuvântul, era tocmai faptul că vedea amenințată puritatea ortodoxiei. "Îndoielile lui Viskovatii fac dovada unei gândiri religioase foarte profunde și foarte precise" (G. Florovskii, *Căile...*, p. 27), care nu puteau fi dictate decât de o credință și o convingere intensă și sinceră. De aici încăpățânarea sa, logica și maturitatea din argumentația sa teologică. Pe de altă parte, poziția mitropolitului Makarie în această problemă nu este foarte clară. Cum să explicăm violența acestui "prelat blând și amabil" (A. Kartășev, *Istoria Bisericii ruse*, Paris, 1959, vol. 1, în lb. rusă), dorința sa de a condamna pe Viskovatii cu orice preț? Atitudinea sa ideologică în apărarea noilor icoane nu era ea dublată de un interes personal? El nu era persoana cea mai competentă în materie; el însuși iconar, ziditor de biserici, iubind cu deosebire frumusețea liturgică, el nu poate să nu fi încuviințat - cel puțin - temele noilor icoane în biserica țarului care era catedrala Bunei-Vestiri. El se simțea responsabil de acestea.

76. G. Florovskii, *Căile...*, *Ibidem*, p. 27.

77. N. Andreev, *Procesul...*, *Ibidem*, p. 240.

78. N. Pokrovskii, *Ibidem*, p. 335.

79. G. Florovskii, *Căile...*, *Ibidem*, p. 28.

80. *Ibidem*, pp. 26 și 27.

81. A. Kartășev, *Istoria...*, *Ibidem*, vol. I, p. 515.

82. G. Florovskii, *Căile...*, *Ibidem*, p. 28.

83. Un contemporan al lui Viskovatii, monahul Artemie, egumen al Mănăstirii Sf. Treime, contestă imaginea lui Dumnezeu-Tatăl în chip de bătrân numind-o tablou occidental (Ustialov, *Istoria lui Ioan cel groaznic, Prințul Kurbsky*, ed. III, S. P. b. 1868, pp. 17-19, în lb. rusă. Confreria din Lvov, din 1592, reacționează la fel. (A. Nekrasov, *Arta figurativă...*, *Ibidem*, p. 290.

84. Zenovie, ucenic al Sf. Maxim Grecul, zice tradiția, era un scriitor și polemist ce se bucura de o mare autoritate în fața contemporanilor săi (+ 1568). Întrebările puse și răspunsurile lui Zenovie au fost incluse în opera sa *Demonstrarea adevărului celor care se interesează de noua doctrină*. O parte din ea a fost inclusă mai târziu în culegerea editată la Moscova în 1642.

85. N. Andreev, *Monahul Zenovie...*, *Ibidem*, p. 268.

86. *Ibidem*, p. 271.

87. *Ibidem*, p. 269.

88. *Ibidem*, nota 65.

89. *Ibidem*, p. 270.

90. *Ibidem*, p. 271.

91. P. 270, nota 69.

92. I. Mansvetov *Reprezentarea răstignirii pe o lingură din mănăstirea Sf. Antonie din Novgorod*, în "Trudi Mosk. Arheol. Ob." t. IV, Moscova, 1874, p. 44, în lb. rusă.

93. L. Mațulevici, *Cronologia basoreliefurilor de pe catedrala Sf. Dimitrie din Vladimir*, în *Ejegodnik Rossiiskogo Instituta Istorii Isk. t. I.*, S. P. b. Moscova, 1962, în lb. rusă, citat de N. Andreev, *Procesul...*, *Ibidem*, pp. 235-236.

94. *Ibidem*.

95. N. Andreev, *Ibidem*, p. 274.

96. *Procesul*, *Ibidem*, p. 35.

97. Prima parte, Moscova, 1900, p. 128, în lb. rusă.

98. Ia. Lebedinskii, *Măsurile guvernului rus pentru ameliorarea iconografiei în secolul XVII*, *Duhovnii Vestnik*, Harkov, 1865, t. XII, pp. 53-54, nota 1, în lb. rusă.

99. Citat de L.S. Retkovskaiia, *Universul în arta Rusiei vechi*, Moscova, 1961, Trudi Gosud. Istor. Muzeia, "Pamiatniki Kulturi" ed. 33, p. 15, în lb. rusă. "Rugul de foc" este una din compozițiile teologico-didactice figurând pe lista temelor înaintate sinodului de mitropolitul Makarie.

CAPITOLUL XIV

ARTA SECOLULUI AL XVII - LEA : O ARTĂ FĂRĂMIȚATĂ. ABANDONAREA TRADIȚIEI

În secolul XVII activitatea artistică cunoaște în Rusia o amploare extraordinară. Niciodată nu se mai creaseră opere arhitecturale și decorații murale atât de spectaculoase ca în a doua jumătate a acestui secol. În domeniul artistic este o epocă de mari realizări, dar și de mari pierderi. "Pierderea marelui stil, adâncimea semnificațiilor picturale, pe scurt, absența în pictura secolului XVII-lea a expresivității și intensității spirituale, proprii operelor secolului XII-XV, toate acestea erau compensate printr-o mare vivacitate a culorilor, printr-un caracter decorativ magnific și o mare bogăție ornamentală"¹. Totuși această artă, mai ales pictarea de icoane se menține încă la un nivel spiritual și artistic destul de ridicat. Atelierele patriarhale și mănăstirile de altfel, cât și marea masă a iconarilor continuă să se țină riguros de arta tradițională. Artă rusă se răspândește larg dincolo de frontierele țării. La cererea autorităților bisericești și civile, pictorii ruși sunt trimiși să decoreze bisericile în Georgia, în Siberia, în Moldova, în Valahia... Înaltul cler și nobilimea din diverse țări ortodoxe apreciază cu deosebire icoanele rusești; ele sunt comandate și aduse în dar; pictorii greci se străduiesc să obțină "rețetele" iconarilor moscoviți. Astfel se răspândesc procedeele tehnice și stilul pictorilor ruși, cât și subiectele adoptate de arta sacră din Rusia secolului XVII. Conform gusturilor din epocă, se apreciază mai presus de toate, măiestria execuției. Încă din secolul XVI arta numeroșilor pictori de mare talent devine un fel de performanță în virtuositate; ea începe să semene cu aceea a miniaturilor. Această virtuositate este considerată, dacă nu esențială în icoană, cel puțin drept o calitate dominantă. Diaconul Pavel din Alep, care în secolul XVII făcu, împreună cu patriarhul Makarie al Antiohiei, o călătorie în Rusia, se extazie la vederea unor astfel de icoane: "Să știi, scrie el, că iconarii acestui oraș (Moscova) nu-și află perechea pe fața pământului în ceea ce privește arta, finețea picturii și îndemânarea în măiestria meșteșugului lor: ei fac icoane minuscule care încântă inima privitorului, în care fiecare sfânt sau fiecare înger are dimensiunile unui bob de linte sau a unui bănuț. La vederea lor am rămas copleșiți de încântare"³.

Absența calităților esențiale ale marii arte din epocile precedente, care caracteriza arta secolului XVII, era rezultatul mai ales al decadenței spirituale, dar și al condițiilor istorice care se precizează încă din secolul XVI. Interesul pentru arta rusă în celelalte țări ortodoxe nu se datora doar declinului vieții artistice sub ocupația turcă; era vorba de o concepție a artei sacre care era esențialmente aceeași, de o atitudine față de această artă provocată de împrejurări care erau decisive pentru istoria ortodoxiei în acea epocă.

Îndepărtându-se progresiv de atitudinea spirituală isihastă, lumea ortodoxă cunoscuse o secătuire generală a tradiției vii, creatoare. Nivelul gândirii teologice scăzuse. Această decadentă spirituală interioară lovi (este adevărat, nu simultan), ortodoxia în întregime, independent de condițiile istorice extrem de diverse în care se găseau bisericile locale. Spiritualitatea ortodoxă începu să se confrunte cu spiritul veacului, veac ce aducea cu sine o confundare între Ortodoxie și Occidentul heterodox, între viziunea ortodoxă asupra lumii și raționalismul culturii occidentale. Condițiile istorice ale diferitelor biserici locale, deși diferite pentru fiecare în parte, nu numai că nu contribuiau la stoparea acestei decadente spirituale, ci dimpotrivă o adânceau, deschizând astfel poartă largă influențelor heterodoxe în viața spirituală a ortodoxiei. Atât în țările supuse dominației turcești cât și în Rusia, presiunea confesiunilor occidentale sporește. "Armata întregi de propagandiști abili antrenați în școli speciale⁴ fură expediate în Răsărit(...). O întreagă rețea de diocese romane acoperi Orientul ortodox în întregime". Nivelul instrucției școlare fiind scăzut, tinerii erau trimiși în Occident pentru a-și face acolo studiile, iar ei reveneau infectați de atmosfera teologică și spirituală de acolo.

Acest secol, ultimul înainte de epoca lui Petru I, începe cu frământări și se termină cu reforma brutală a acestui țar. În cursul marii frământări rolul decisiv în ridicarea statului îi reveni, o dată în plus, Bisericii; doar vocea ei avea destulă autoritate pentru a pune capăt anarhiei și a strânge la un loc poporul rus. Dar încă de la mijlocul secolului, situația se schimbă. Dezvoltarea istorică a statului rus îl conduse în orbita culturii occidentale. Se plantează un învățământ de tip occidental, datorită faptului că lipsea un învățământ propriu, autohton. Rusia din sud-vest este cea care a jucat cel mai mare rol în această situație. "Monahul ortodox din sud-vestul Rusiei, format fie în școala latină, fie în școala rusă de același model, fu chemat la Moscova și deveni primul promotor al științei occidentale"⁵. Vehiculată de această știință, începu să se răspândească și teologia scolastică. Dar în sud-vestul Rusiei nu se atingeau doar superficial problemele specifice Occidentului din acea epocă, ci ele chiar erau trăite și se căutau soluții la ele. Deja contaminată ea însăși de occidentalism, această zonă transmitea bolile Occidentului în întreaga Biserică rusă.

Secătuirea tradiției teologice creatoare a Ortodoxiei se accentuă atât de mult, încât în apărarea sa contra atacurilor confesiunilor occidentale, ea fu "obligată să se înarmeze cu argumente occidentale scolastice, ceea ce la rândul său, provocă o nouă influență periculoasă asupra teologiei ortodoxe, influență care venea nu numai din utilizarea termenilor teologici improprii, dar și din aceea că se utilizau doctrine teologice și spirituale eronate. Se întâmplă ceea ce unii teologi, cum ar fi părintele G. Florovskii, numesc "o pseudomorfoză a ortodoxiei", adică îmbrăcarea unor forme de gândire și de expresie care-i sunt improprii⁶. Teologia, atât cea greacă cât și cea rusă, fură impregnate de scolasticism, iar gândirea ortodoxă paralizată. Avea loc un fenomen de aservire, o latinizare a ortodoxiei dezarmate, și această latinizare penetra întreaga teologie, întreaga viziune a lumii și chiar

însăși psihologia religioasă.

În domeniul creației artistice ca și în cel al gândirii teologice, viața creatoare și tradiția se estompează. Nemaiprivind în lumina Tradiției, așa cum făcuseră înaintașii, cei de acum nu mai deosebeau pericolul pe care îl aducea cu ea heterodoxia. Modificările survenite în psihologia religioasă a epocii se traduc printr-o ruptură între rugăciune și asceză pe de o parte, creație și gândire teologică pe de altă parte. Tradiția creatoare este înlocuită prin două curente opuse: conservatismul (ceea ce avusese loc, după cum am văzut, și la Bizanț) și, sub influența culturii occidentale, alianța dintre pictori și arta acestei culturi.

Țările ortodoxe de sub dominația turcă văd viața lor artistică dacă nu dispărând, cel puțin scăzând considerabil. Imitația artei occidentale câștiga din ce în ce mai mult teren în marile orașe și în cercurile supuse influenței occidentale; cât despre arta ortodoxă tradițională, ea era limitată în mănăstiri și în provincii. Se produsese o ruptură, căci poporul simplu continua să se țină cu tărie de arta tradițională, el vedea în ea atât o apărare contra heterodoxiei cât și o manifestare a spiritului național⁷.

În Rusia secolului XVII, sub presiunea civilizației occidentale, cultura se separă de Biserică și devine un domeniu autonom. Până atunci Biserica îmbrățișase toate aspectele vieții, toate domeniile creației umane. În prezent, anumite domenii ale vieții creatoare se emancipează. Aceasta provoacă o ruptură în societatea rusă. Mai înainte, în pofida tuturor diferențelor datorate situațiilor sociale, rușii formaseră un corp omogen prin mentalitatea lor spirituală, dar în prezent influența occidentală rupe această "unitate morală a societății ruse (...). De altfel cum paharul se sparge când este încălzit inegal din diversele lui părți, așa și societatea rusă, inegal pătrunsă de influențele occidentale se fisură⁸. Aceste influențe pătrund din ce în ce mai mult în viața însăși a Bisericii și în arta sa. Operele de artă religioasă occidentale inundă literalmente Rusia, astfel încât "copiile, desenele, gravurile reproducând originalele occidentale, sunt lansate de către iezuiți"⁹. Pictorii ruși se folosesc copios de toate acestea și, în decorarea bisericilor **împrumută chiar compoziții întregi**. Ei sunt mai ales atrași de aspectul anecdotic, cotidian, în care gravurile occidentale transpun toate subiectele biblice. Biblia ilustrată de Piscator, editată la Amsterdam în 1650 cunoaște un mare succes. Trebuie să zicem, totuși, că utilizând tot acest material, pictorii ruși îl realcătuiesc într-un limbaj organic al artei sacre, ortodoxe, și din punct de vedere artistic operele lor (de exemplu picturile murale de la bisericile din Iaroslavl, Kostroma, Rostov) depășesc de departe originalul imitat. Totuși această artă abia dacă mai este "iluminată de reflexele efemere ale marii tradiții"¹⁰. În Ucraina pictorii utilizează gravurile occidentale ca modele încă din anii patruzeci ai secolului XVII¹¹. Cât despre a doua jumătate a secolului, după Pavel din Alep, "pictorii cazaci împrumută în pictură, trăsăturile fețelor și culorile veșmintelor din modelele pictorilor franci și polonezi, pictând imagini ortodoxe, fiind acum îndemânateci și educați"¹². Influența modelelor occidentale explică fără îndoială că la Muntele

Athos, unde în această epocă se păstra cu fidelitate tradiția ortodoxă, monahii erau foarte ostili față de icoanele rusești și mai ales față de cele ucrainene; ei le bănuiau de erezie latină și "preferau celor mai bune icoane rusești, pe cele mai slabe icoane locale"¹³.

În Rusia moscovită, în mijlocul picturilor de prim plan (mai ales din atelierul iconografic al țarului și dintre picturile care erau mai mult sau mai puțin legate de acesta), se precizează un curent în cadrul căruia se formează ideile estetice noi, ia naștere un gen de artă nouă. Condițiile spirituale, artistice și istorice ale Bisericii ruse erau în acel moment de așa natură încât curentul acesta a devenit dominant și a provocat o ruptură totală cu Tradiția.

Nicăieri ruptura cu Tradiția nu a dat loc unor dispute mai aprinse, unor agitații mai violente și unei sfâșieri mai dureroase decât în Rusia. Nicăieri problema artei sacre nu se puse cu atâta acuitate. Acest "secol al echilibrului pierdut"¹⁴ cunoaște o neliniște cu totul ieșită din comun; ea se manifesta printre altele printr-o serie de măsuri ale autorităților eclesiastice și civile și printr-o serie de documente scrise. Cea de-a doua jumătate a secolului XVII ne-a lăsat mai mult de o duzină din astfel de documente"¹⁵, în întrețime sau parțial consacrate artei sacre.

Am văzut că în secolul XVI controversile care zguduiau cercuri largi din Rusia priveau fundamentele doctrinare ale icoanei și conformitatea sau neconformitatea anumitor subiecte iconografice cu învățătura Bisericii. Și în secolul XVII anumite texte continuă să fie axate pe aceeași problemă. Acestea sunt: hotărârile Marelui Sinod de la Moscova, scrierile monahului Eftimie și, în parte, testamentul patriarhului Ioachim. O altă serie de documente prezintă pentru noi un interes cu totul deosebit, căci este vorba de primele tratate care sunt consacrate teoriei artei și esteticii din Rusia. Ele exprimă concepția total nouă despre artă care apare în această epocă. Direct sau indirect ele sunt consacrate apărării noului curent care se implanta în practica artei rusești dându-i o justificare teoretică. Acestea sunt opere ale unor meșteri iconari precum Iosif Vladimirov și Simeon Ușakov, ale lui Simeon de Poloțk, scrierea celor trei patriarhi și, în parte, scrierea țarului. În sfârșit, o a treia grupă de documente exprimă opoziția față de noul curent (Testamentul patriarhului Ioachim, viața părintelui Avacum). Importanța tuturor acestor documente stă în faptul că ele ilustrează modificările apărute atât în arta însăși cât și în concepția despre ea; ele arată cum era înțeles noul curent de către adepții săi, ce anume vedeau ei în el, și cum era judecat acest curent de adversarii săi. Toate reflectă concepția complexă și contradictorie a artei sacre din secolul XVII. Și chiar documentele care apără pictura tradițională manifestă decadența care începuse deja în secolul XVI dar care în perioada de care ne ocupăm apare adâncită și sporită.

Documentele din secolul XVII au la origine, în majoritatea lor, neliniștea născută din starea proastă în care se afla arta sacră contemporană și tind cu mai puțină insistență să amelioreze calitatea ei. Încă din secolul XVI, după cum am văzut, nevoia mereu crescândă de icoane a provocat o sporire importantă a

numărului de iconari¹⁶. Oamenii care nu aveau uneori nici măcar cunoștințe artisanale suficiente, veneau să îngroașe rândurile acestor iconari. Documentele STOGLAV-ului și altele din secolul XVIII atestă acest lucru. Este evident că în aceste condiții, nivelul general al artei sacre nu putea să se mențină la înălțime.

În lupta lor contra icoanelor de proastă calitate, autoritățile, atât cele ecleziastice cât și cele civile, cereau ca ele să fie pictate "după modelele străvechi". Acest "străvechi" devine unicul criteriu de judecare al corectitudinii unei icoane; "modelele străvechi" înlocuiesc criteriul teologic și satisfac perfect autoritățile ecleziastice și civile. Pentru a remedia situația existentă, Marele Sinod de la Moscova, fără să intre în detalii așa cum o făcuse STOGLAV-ul, formulează o hotărâre analogă; el instituie controlul asupra icoanelor exercitat printr-un synodic - un pictor aparținând clerului. El reia astfel un mijloc de luptă contra picturii de proastă calitate care deja se dovedise impropriu și nu dăduse nici un rezultat. Un an mai târziu, *Scrierea celor trei patriarhi* abordă aceeași problemă, deși într-un mod mai general, și ceru ca pictorii talentați să-i controleze pe ceilalți și să le verifice aptitudinile lor prin scrieri care să le poarte semnătura. În urma patriarhilor, *Scrierea țarului* din 1669 instituie un fel de diplomă de Stat. "Dorim să dăruim, după examen, diplomele noastre de țar celor mai buni iconari, fiecăruia după capacitatea lui, în calitate de confirmare"¹⁷. Iată cum îndrumarea muncii iconarilor trece din domeniul spiritual, al ascezei și rugăciunii, sub controlul autorităților ecleziastice, apoi sub controlul autorităților civile. Sinodul celor 100 de Capitle se sprijinise deja pe acestea din urmă și amenința și el cu "mânia țarului." În prezent arta Bisericii este reglementată deodată prin măsuri ecleziastice și prin hotărâri ale țarului.

Dintre documentele secolului XVII, mai ales scrierile lui Iosif Vladimirov și ale lui Simeon de Poloțk își îndreaptă atenția spre calitatea pictării de icoane. Ultimul din cei doi prezintă țarului o notă specială pentru a fi studiată în Sinod. Scrisoarea lui Vladimirov, primul document în ordine cronologică, constituie sursa documentară a unui grup de scrieri posterioare pe care le influențează într-o măsură mai mare sau mai mică. Simeon de Poloțk se servește și el de ea în mod copios. Mai mult decât alte documente, această scrisoare descrie în detaliu greșelile icoanelor ca atare și atitudinea credincioșilor față de ele, însoțind această descriere de o critică pătrunzătoare. Această critică este formulată cu inteligență, ingeniozitate și coerență; Vladimirov atacă cu un spirit și un temperament arzător atât facerea icoanelor de proastă calitate cu preț ieftin, cât și pe cumpărătorii lor.

"Unde în altă parte mai putem vedea, scrie el, necuviințe asemenea acestora pe care le vedem aici și acum? Scăderea și profanarea cinstitelor arte vechi și a înțelepciunii icoanelor sunt provocate de ignoranți din următoarele motive: peste tot în sătucuri și în cătune, negustorii cu grămada și cei care vând la a doua mână, aduc icoane în cantități enorme, care sunt pictate într-un mod cu totul derizoriu. Unele din ele nu seamănă nici măcar cu chipurile umane, iar aspectul lor este cel al unor oameni sălbatici"¹⁸. După autor, astfel de icoane sunt revândute de la un

comerciant la altul în cantități foarte mari, unele sunt duse din sat în sat, până la cele mai îndepărtate din ele și "sunt schimbate, ca și când ar fi fluieri de copii, pe un ou, pe o ceapă sau pe orice altfel de obiect". Vladimirov nu se limitează doar să critice "poporul cel simplu" care achiziționează o icoană plătind-o cu un ou sau cu o ceapă; el pornește războiul și contra oamenilor bogați care cumpără aceleași icoane, dar la un preț ieftin. Răul, după el, nu vine doar de la comercianții care vând icoane pentru a-și duce existența; "ci mai ales de la neglijența preoților cărora le lipsește zelul și grija în administrarea lucrurilor bisericești". Cea mai mare încurajare pentru pictura de proastă calitate vine de la oamenii "care au duhul aplecat spre bani și aur, și care își construiesc case luxoase, cărora le place să aibă în grajdurile lor cai de mare preț dar care în biserici cumpără icoane de proastă calitate"¹⁹. Astfel de icoane sunt, după Simeon de Poloțk, o blasfemie contra lui Dumnezeu Însuși iar cei care le pictează sunt numiți "niște măzgălituri ai lui Dumnezeu"²⁰.

Producția masivă de icoane are drept rezultat, spun autorii, faptul că iconarii cei buni sunt lipsiți de lucru, trăiesc în mizerie sau își schimbă meseria²¹. "Iar toate acestea conduc la prăbușire dumnezeieștile biserici", exclamă Simeon de Poloțk²². Valul de icoane artizanale nu era deci singura cauză; mai era și situația dificilă a iconarilor de mijloc. În plus față de meseria lor, ei erau obligați să mai facă niște munci impuse de Stat, ca și toți ceilalți cetățeni. De aceea, atât STOGLAV-ul cât și o serie de documente din secolul XVII, cereau să se dea iconarilor o situație socială mai ridicată, pentru ca să li se amelioreze standardul de viață. Critica artei sacre, așa cum apare ea în documentele din secolul XVII era fără îndoială bine întemeiată. Cumpărarea masivă și revânzarea, comercializarea icoanei conducea la neglijențe și la abuzuri inevitabile, ceea ce nu putea să facă decât să scadă calitatea icoanelor. Desigur nu fără motiv hotărârea țarului din 1668 interzicea locuitorilor din satele Mstera și Holoni să picteze icoane. Vladimirov se leagă mai ales - și cu dreptate - de comercianții care, în propriul lor interes, sugerează cumpărătorilor lor că "nu se obține mântuirea prin pictarea corectă de icoane și că printre icoanele făcătoare de minuni se numărau și foarte multe prost pictate"²³. El se leagă, de asemenea, și de credincioșii care din naivitate sau "pentru a face economie cumpără cu bani mai puțini icoanele prost lucrate și așteaptă de la ele semne și minuni (...). Într-adevăr astfel de persoane ispitesc pe Dumnezeu și nu cinstesc cu adevărat icoanele sfinților"²⁴. Vladimirov recunoaște că minunile nu depind de calitatea icoanelor și că Dumnezeu poate să facă minuni și prin intermediul "unor icoane care nu respectă adevărul dogmatic", tot așa cum El "acționează și prin persoane care nu sunt vrednice", așa cum El face minuni și prin forțele naturii; dar dacă El acționează astfel, nu este datorită nevredniciei icoanelor, ci în pofida acestei nevrednicii. Și astfel, "atunci când se întâmplă vreo minune prin astfel de icoane nevrednice, aceasta nu este o justificare pentru noi în fața judecătorului Celui drept să cumpărăm sau să pictăm icoane proaste"²⁵.

Și totuși, în pofida tuturor acestor argumente sănătoase, critica prea

generalizată a icoanelor artizanale de către autorii de mai sus trezește o anumită neîncredere. Ce înțeleg ei prin icoane de proastă calitate? După care criterii judecă ei calitatea acestor icoane? Aici este cu adevărat vorba doar de un nivel artizanal scăzut. Din secolul XVII ne rămâne un foarte mare număr de icoane extrem de diverse, atât prin caracterul cât și prin calitatea lor. Totuși nu cunoaștem cum arătau "icoanele nevrednice" care închipuiau uneori "oameni sălbatici"; și este dificil de presupus că ele au dispărut fără urmă, în timp ce altele au subzistat. Desigur în ochii pictorilor despre care ne vorbește Paul din Alep, și în ochii clienților lor, o icoană artizanală obișnuită putea să apară ca o mângălitură. Dar nu este vorba numai de aceasta. Într-un articol consacrat câtorva din documentele despre care vorbim, G.N. Dimitriev notează cu dreptate că ele luptau contra producției artizanale "de icoane ieftine folosite în popor, de către oamenii simpli". Înțelegem de la sine că autorii acestor documente considerau pictura acestor icoane de proastă calitate ca necorespunzând cu ceea ce cereau ei de la artă. Totuși, de fapt este vorba de două arte diferite care existau paralel; cea a claselor conducătoare și cea pe care o crea poporul, sau care, în orice caz, era răspândită în popor și recunoscută de el. Lupta contra acestei arte nu era decât manifestarea luptei dintre clase. Ea fu nu doar pretextul, ci chiar rațiunea care făcu să apară primele "scrieri" rusești despre teoria artei, aceste tratate care exaltă și justifică arta "superioară" a claselor conducătoare ca și lupta acestora contra artei de care se servea poporul. Autorii "tratadelor" (nu numai Simeon Ușakov, ci și alții) erau, într-o măsură mai mare sau mai mică, partizani ai picturii noi care se constituia în acea epocă²⁶. Într-adevăr, nu este vorba doar de calitatea icoanelor, iar focul polemic nu este singurul argument care incită pe autori să exagereze greșelile picturii artizanale; ei își însușesc și considerațiile ideologice din care se hrănea noul curent al picturii.

Arta Bisericii, artă sacră prin însăși natura sa, nu avea, nici nu putea să aibă caracter de clasă. Dimpotrivă, independent de calitățile sale artistice, ea a servit în cursul istoriei ca element unificator față de ceea ce era scindat nu numai pe plan social și politic, ci chiar pe plan național. Ea nu se supunea decât unui singur criteriu, iar aspectul doctrinal nu se distingea de aspectul estetic. După cum am mai spus, aprecierea estetică a unei opere se făcea consecutiv aprecierii sale teologice; arta se manifesta teologic prin intermediul categoriilor estetice. În unele din documentele secolului XVII acest criteriu teologic rămânea încă decisiv, dar numai în domeniul iconografic. Cât despre adepții curentului nou, pentru ei criteriul estetic se separă din ce în ce mai mult de criteriul doctrinal și dobândește o valoare independentă; nu mai este surprinzătoare critica nuanțelor din icoanele artizanale, pe care o practicau ideologii noului curent. Astfel, pentru Vladimirov, criteriul estetic este singurul hotărâtor: e mai bine să avem o singură icoană a lui Hristos bine pictată decât multe icoane prost pictate "nevrednice". Mai mult, dacă nu putem să avem icoane frumoase, e mai bine să nu avem nici un fel de icoană decât să ne rugăm în fața unei icoane "prost făcute"²⁷. Atitudinea lui Simeon de Poloțk este mai simplă; pe de o parte el critică violent producția de icoane proaste, pe de altă parte

el apără aceleași icoane în discuțiile sale cu protestanții²⁸. Este evident că din punct de vedere doctrinal "aceste icoane de proastă calitate" răspundeau totuși obiectivului lor. Nu acesta este motivul pentru care documentele oficiale (hotărârile Marelui Sinod, Scrierile celor trei patriarhi și ale țarului) sunt mai rezervate în critica lor decât autorii mai sus menționați și se limitează la considerații de ordin general privind iconarii. Monahul Eutimie, patriarhul Ioachim și părintele Avacum nu vorbesc deloc de calitatea artistică a icoanei. Cât despre popor, o apreciere estetică a icoanei îi era complet străină. Paul din Alep, care apreciașe arta sacră tocmai din punct de vedere estetic, scrie: "Cum toți moscoviții se disting printr-un mare atașament și o mare dragoste față de icoane, ei nu privesc nici la frumusețea icoanei, nici la arta picturală, ci toate icoanele, frumoase sau nu, sunt pentru ei la fel"²⁹. Pentru masa poporului credincios, nu calitatea artistică era cea hotărâtoare. Oricare ar fi fost schimbările survenite, în conștiința sa eclesială, icoana rămânea o expresie a credinței, independent de calitatea sa estetică.

Care era deci factorul decisiv care orienta opiniile autorilor acestor documente novatoare? "Ar fi inexact să credem - scrie Dimitriev în opera deja citată - că opiniile exprimate în aceste tratate erau justificate de "ideile occidentale" care pătrundeau la noi în secolul XVII (...) Oricine cunoaște operele teoreticienilor bizantini consacrate problemelor artei va vedea cu siguranță fără dificultate legătura strânsă care există între tratatele noastre și acele opere"³⁰. O atare concluzie nu poate să fie fructul decât al unei juxtapuneri cu totul exterioare textelor. Desigur, ideologii noii arte nu rupeau pe față cu Tradiția ortodoxă; ei subliniază chiar fidelitatea lor față de Tradiția Bisericii. De aceea, în raționamentele lor teoretice, ei fac deseori apel la gândirea "teoreticienilor bizantini" și repetă argumentările lor clasice despre icoană. Dar după cum vom vedea, atât în practică cât și în teorie, ei recurg la idei și elaborează teze diametral opuse Tradiției și deci "teoreticienilor bizantini". Desigur, "ideile occidentale" nu definesc în întregime tratatele lor; dar cultura în formare, modul de a gândi și de a vedea viața, cât și teologia "îmbracă haine occidentale".

Modificarea radicală din cultură și din viziunea asupra lumii, care apare printre "elitele" și cercurile conducătoare ale societății ruse aveau să antreneze o modificare tot la fel de radicală și în artă, o atitudine diferită față de ea și noile categorii estetice. Această viziune nouă asupra lumii era răspândită prin cultura desacralizată de tip occidental, cultură de clasă. Artă care-i corespundea era o artă și ea desacralizată, străină poporului. Și însăși această artă, cât și modul de a înțelege, demonstrează o viziune artistică și categorii noi care nu mai sunt fondate pe premisele doctrinale, nici pe experiența spirituală ortodoxă, ci sunt produse de această cultură desacralizată. Credința însăși apare ca un aspect de cultură, și în aprecierea artei sacre factorul estetic devine decisiv. El va sta la baza atitudinii critice a ideologilor noii picturi față de icoanele artizanale, atitudine ce va constitui noua concepție despre artă.

Istoricii artei au remarcat de nenumărate ori că tratatele din secolul XVII

reprezintă o apologie a artei: ele toate se străduiesc, într-o măsură mai mare sau mai mică, să justifice și să dovedească utilitatea lor. Dar dacă obiectul acestor tratate depășește cadrul artei sacre propriu-zise, apariția lor însă se datorează apărării acesteia din urmă. Opera lui Vladimirov se îndreaptă deschis contra unui adversar bine definit (apărătorii artei tradiționale și picturii artizanale); dimpotrivă, celelalte documente nu-și menționează adversarii; totuși argumentarea lor îmbracă un caracter clar anti-iconoclast. "Crearea de icoane, zice Simeon Ușakov, a fost mult lăudată în toate secolele, țările și mediile sociale, căci ea a fost pretutindeni larg utilizată din cauza marelui ei folos". El expune pe larg argumentarea clasică contra iconoclaștilor, cu referiri la Vechiul și Noul Testament. El trasează originea creării de icoane până la Dumnezeu Însuși și încheie: "cât despre Decalog, dacă Dumnezeu interzice acolo crearea de imagini, cel care gândește sănătos va vedea că El interzice crearea de imagini idolatre, cinstite în locul lui Dumnezeu, și nu de imagini care arată frumusețea și binele duhovnicesc și reprezintă iconomia divină". Vorbind de Sf. Față, el spune: "Dacă Dumnezeu Însuși ne oferă acest model, de ce nu l-am face și noi"³¹?

Scrierea patriarhilor începe prin a afirma că arta icoanelor nu a fost inventată de către indieni, cum credea Pliniu, nici de către Pyrron (...). "Aceasta nu este nici a egiptenilor, nici a corintenilor, nici a locuitorilor din Chio și nici atenienii nu sunt primii inventatori ai acestei cinstite arte, cum cred unii; ci chiar însuși Stăpânul nostru Dumnezeu este Cel considerat a fi autorul tuturor artelor și tuturor materiilor"³². Altfel spus, crearea icoanelor nu este o invenție păgână "cum cred unii", ci un aspect al creației umane, inaugurat de Însuși Dumnezeu. Patriarhii își încheie astfel raționamentul lor: a expune în detaliu tot binele datorat acestei arte ar însemna să încercăm să golim Oceanul Atlantic dintr-o singură sorbire"³³. La rândul său Ușakov își încheie expunerea astfel: "Diavolul, urând frumusețea Bisericii și a harului divin, așa cum odinioară din viclenie îl lovi pe Adam cu moarte, stricând chipul lui Dumnezeu din el, calomniază de această dată prin slugile lui netrebnice Sf. Icoane, numindu-le idoli"³⁴.

Dar apărarea icoanelor și dovedirea utilității lor în fața ortodocșilor, mai ales a celor din Rusia, însemna forțarea unei uși deja deschise. La Moscova în acea epocă exista mai curând pericolul unei cinstiri puțin exagerate, uneori chiar greșite, a icoanelor, decât pericolul unei înclinări spre iconoclastism. Pare deci incontestabil că aceste scrieri consacrate teoriei estetice și care justifică, după expresia lui Dimitriev, "arta superioară a mediilor privilegiate ale societății" reflectau în același timp lupta contra protestantismului; protestantismului din afara Bisericii și curentelor protestante din însuși sânul ei. Încă din secolul XVI pericolul iconoclasmlui se accentua prin faptul pătrunderii protestantismului în statul moscovit și mai ales din cauza succesului considerabil și rapid pe care Reforma îl repurta în Polonia și în Lituania. Acesta este momentul în care Sf. Maxim Grecul își scrie operele sale anti-protestante (*Tratat contra luteranilor privind cinstirea Sf. Icoane, Scrierea contra ereticilor*). Refuzul protestant de a cinsti icoanele putea să aibă o anumită

repercursiune, aceasta cu atât mai mult cu cât el se manifestase deja în erezia iudaizantilor, contra căreia se scrisese primul tratat din "Mesaj către un iconar". În tot secolul XVII presiunea protestantă se făcea simțită foarte acut în toată lumea ortodoxă, mai ales după apariția, în chiar sânul Bisericii, a simbolului de credință calvin și iconoclast al patriarhului de Constantinopol, Chiril Lucaris. Acest simbol de credință provocase mari tulburări atât în Orientul grec cât și în Sudul Rusiei. În Rusia moscovită problema protestantismului s-a impus cu multă acuitate la începutul anilor '40, când (în 1642) fu editat *Florilegiul în apărarea sfintelor icoane*. Discuțiile fură deosebit de violente atunci când Valdemar, prințul Danemarcei, ceru mâna prințesei Irina. Mai târziu autorii tratatelor noastre au avut cu siguranță raporturi frecvente cu protestanții care rezidau la Moscova; dovadă convorbirile polemice dintre ei și Simeon de Poloțk³⁵.

Dar în afara argumentărilor anti-protestante, documentele noastre apărau în același timp arta nouă care se implanta în Biserică și în viața cotidiană a membrilor săi, această artă a unei culturi independente de Biserică care provoca pe de o parte oarba dezlănțuire a patimilor, iar pe de altă parte o opoziție nu mai puțin oarbă. Apologia teoreticienilor noii arte se caracterizează printr-o trăsătură cu totul revelatoare: ea utilizează aceeași argumentare anti-iconoclastă tradițională și contra celor care refuză icoanele și contra adversarilor artei și ideilor noi. Astfel acest nou curent din artă este identificat, prin adepții săi, cu arta pentru care Biserica luptase contra iconoclaștilor. Iar Vladimirov, cu toată simplitatea, trasează semnul egal între iconoclaști și adversarii inovațiilor în artă.

Printre documentele secolul XVII, Scrierea celor trei patriarhi este cea mai importantă pentru noi, pentru că este cea mai revelatoare cu privire la modificările survenite în concepția despre arta religioasă. Patriarhii insistă asupra necesității și importanței icoanei care, pentru ei ca și pentru alți autori, trebuie să fie un produs nu de artizanat, ci de artă. S-ar părea că tocmai în acest document arta Bisericii trebuia să fie subiectul central. Or, într-adevăr, se vorbește mai puțin în acest document despre arta bisericească decât în toate celelalte scrieri; patriarhii consideră arta mai ales pe planul utilizării sale sociale, civice și morale, acesta fiind conținutul și sensul principal al Scrierii lor. Ei nu analizează arta din optica Bisericii ci din punctul de vedere al creației pur și simplu. "Arta icoanelor" este pentru ei arta în general, independent de caracterul său eclesial sau profan. Această confuzie nu este proprie doar Scrierii patriarhilor; ea caracterizează toate documentele din această grupă. Astfel, în argumentarea lor patriarhii se referă fără deosebire la Părinții Bisericii și la gânditorii păgâni; ei îi pun și pe unii și pe alții pe același plan în argumentările lor și în exemplele pe care le citează. Demonstrând de exemplu că trebuie să cinștim icoanele datorită legăturii lor cu prototipurile, ei se referă în chip firesc la Sf. Vasile cel Mare. Totuși ei adaugă imediat că încă înaintea lui "Stagiritul" (Aristotel) descoperise aceeași tindere către imagine și prototip a omului. Astfel doctrina creștină a unui Sf. Părinte al Bisericii despre raportul personal ce există între har și prototip prin intermediul icoanei este redusă la o noțiune

filosofică abstractă. Vorbind despre destinația artei, patriarhii explică că ea constă din a reprezenta totul: atât sacrul cât și profanul. Icoanele, spun ei, surit: "ca niște informatori savanți". Referindu-se la Sf. Ioan Damaschin ei compară icoana cu o carte pentru "cei simpli" și vorbesc în conformitate cu al VII-lea Sinod Ecumenic despre corespondența între cuvânt și icoană. Dar Sinodul vorbește despre cuvântul din Evanghelie, în timp ce patriarhii înțeleg **cuvântul** în general și citează în calitate de exemple, judecățile filosofilor păgâni: "Simonide nu a greșit când a spus că pictarea de imagini este o poezie fără cuvinte, în timp ce poezia este o pictură în cuvinte; Platon, cel mai mare dintre filosofi, nici el nu trece alături de adevăr când spune că arta picturală este vie, dar tăcută, ea vorbind tocmai prin valoarea sa"³⁶.

După cum vedem, pentru patriarhi; fie în creștinism, fie în păgânism, cuvântul posedă valoarea în sine, ei nefăcând diferența între inteligența naturală a filosofilor și inteligența sfinților luminată de har, prin cunoașterea revelației. La fel procedează ei și atunci când emit judecăți de valoare asupra icoanelor. Teologia patristică este pentru ei total absentă; fundamentul esențial al artei sacre care este mărturia întrupării, le scapă complet. Este adevărat că ei fac în textul lor o anumită distincție între arta Bisericii și arta profană³⁷. Dar unicul criteriu pe care îl aplică atât uneia cât și celeilalte este același: calitatea artistică. Criteriul lor este doar estetic. Pe acest plan, nu există pentru patriarhi nici o diferență, nu numai între arta Bisericii și cea profană, dar nici chiar între arta creștină și arta păgână, cum nu există nici între Sf. iconari și pictorii păgâni. Inserând astfel iconografia ortodoxă în domeniul general al creației picturale, patriarhii șterg linia de demarcație între cele două. Ei suprimă diferența radicală care există între imaginea sacră și imaginea profană, tot așa cum fac și în domeniul cuvântului. Singura distincție care rămâne este tema: o temă poate fi creștină sau nu, sacră sau profană. Noțiunea chiar de artă sacră este aici desacralizată în același mod ca și în catolicismul român. Patriarhii întâresc astfel noul curent din artă reprezentat în Rusia de Ușakov și Vladimirov. Pentru acești ideologi ai inovațiilor, nu mai există diferențe (exemplele ni le arată) între o icoană ortodoxă și un tablou romano-catolic.

Documentele cele mai caracteristice în acest sens sunt Scrisoarea lui Vladimirov și lucrarea lui Simon Ușakov. Motivul care îl incitase pe Vladimirov să ia cuvântul fu discuția sa cu arhidiaconul sârb Ioan Plechkovitch, pe tema inovațiilor apărute în pictarea icoanelor rusești. Conținutul și orientarea acestei scrieri sunt cu deosebire caracteristice atmosferei secolul XVII; expresiv și concret, acest text reflectă, mai mult decât toate celelalte, orientarea gândirii inovatorilor și sursele de la care se hrăneau ideile lor. Cele două părți ale Scrisorii, prima consacrată mai ales criticii picturii de proastă calitate, iar a doua consacrată discuției în sine, sunt scrise cu multă energie și pasiune. Autorul folosește aici adesea expresii violente și mijloace polemice care nu sunt întotdeauna cu totul cinstite. A doua parte este intitulată: "Replică la cei care umilesc pictarea Sf. Icoane, sau răspuns unui anume hulitor, Ioan cel cu duh răutăcios."

Sensul și contextul arată că Pleșkovici era extrem de ostil artei și imitației occidentale, care se operau prin intermediul pictorilor ruși. Văzând la Ușakov un chip al Mariei Magdalena pictat în maniera occidentală, Pleșkovici scuipă și zise că "el nu admite naturalismul acestei reprezentări"³⁸. Este momentul în care izbucni disputa. Nu cunoaștem argumentarea lui Pleșkovici și ne este greu să o judecăm doar din respingerile lui Vladimirov. Din cauza ostilității sale față de pictura nouă și a preferinței sale pentru icoanele cele de "proastă" calitate, Vladimirov își acuză adversarul de iconoclastism, adică nici mai mult nici mai puțin de erezie. Îl compară chiar cu Constantin Copronim: "În zadar te opui atât de sălbatec frumuseții Bisericii și provoci din nou lupta cea veche"³⁹.

În critica icoanelor contemporane și în atacurile sale față de Plechkovitch, Vladimirov se arată un partizan ferm și consecvent al artei occidentale, tot așa ca și Simon Ușakov și Simeon de Položk⁴⁰. Făcând elogiul picturii occidentale, Vladimirov spune că el nu o face pentru a lăuda credința altor popoare; ci deși sunt "oameni lipsiți de credință", occidentalii iubesc într-atât înțelepciunea și "prea înțeleapta pictură" încât ei pictează "ca și când personajele ar fi vii", nu numai pe Hristos, Fecioara și sfinții, ci și pe proprii lor regi⁴¹. Cât despre arta ortodoxă, străinii, "nu denigrează icoanele care imită lumina, nici nu iau în derâdere icoanele sfinților, ci ei râd de pictura de proastă calitate și de ignorarea adevărului"⁴². În ce constă deci acest adevăr a cărui ignorare ne atrage reproșurile străinilor? Unde vede Vladimirov acest adevăr? Străinii nu luau în derâdere doar icoanele prost pictate, ci și concepția însăși despre icoană, adică tocmai lucrul care îi conferă autenticitatea. Or avem de a face aici, după cum ni se pare, cu o chestiune de doctrină. Toată continuarea raționamentelor lui Vladimirov ne arată că într-adevăr așa stau lucrurile. Fără îndoială iconarii ruși aveau să audă în continuare reproșuri de felul celor despre care vorbește și monahul Savvatios din Solovki în cererea adresată țarului în 1662: "Străinii își bat joc de noi și spun că nu am cunoscut până în prezent credința creștină"⁴³. Într-adevăr, simpatia iconarului Vladimirov pentru arta occidentală îi direcționează raționamentul numai pe planul artistic al realizării icoanei și semnificației ei, elemente care sunt proprii nu ortodoxiei, ci catolicismului roman.

Să ne reamintim că Vladimirov nu vorbește de arta profană; el vorbește despre arta sacră, despre icoană. Dar apărând-o, el se referă în mod constant la pictorii occidentali care reprezentau pe Hristos, pe Fecioară și portretele regilor "ca și când ar fi fost vii", fără nici o distincție între unii și alții. Încetul cu încetul, Vladimirov însuși adoptă această atitudine. În modul de a reprezenta el nu mai vede nici o diferență între icoană, ca imagine cultică (cea alui Hristos sau a unui sfânt) și portretul obișnuit al unei persoane. "Sfinții și ceilalți oameni sunt reprezentați de către iubitorii de înțelepciune nu pentru că ar fi făcători de minuni, ci pentru ca să avem o imagine veridică și să păstrăm pentru vecie amintirea lor din cauza mării iubiri pe care le-o purtăm"⁴⁴. El nu sesizează confuzia dintre imaginea cultică și portretul profan, care decurge dintr-o atitudine doctrinală, și

contrazice concepția ortodoxă despre imaginea sacră.

Vladimirov insistă asupra necesității ca icoanele, cea a lui Hristos în primul rând, să fie conforme cu realitatea istorică; el se referă la icoana nefăcută de mână omenească (Sf. Mahramă), lăsată nouă de Însuși Hristos. El arată care este reprezentarea corectă a lui Hristos și care este imaginea falsă care ne conduce la eroare; el blamează pe cei care "măzgălesc după capul lor în chip necuviincios și urât, și neconform cu adevăratul chip al lui Hristos"⁴⁵, adică, fără îndoială, icoanele cele făcute din imaginație. El citează cu indignare pe pictorul care în timpul lui Leon cel Mare îl picta pe Mântuitorul "după chipul lui Zeus"⁴⁶, adică după un model de idol. O astfel de copie este numită de el în chip bizar "pictura de proastă calitate"; pe care el o consideră tot o alterare a chipului istoric al lui Hristos. O imagine "prost" pictată este, după el, falsă; "o imagine necuviincioasă și prost făcută este inadmisibilă și își contrazice prototipul"⁴⁷. Vladimirov adaugă un raționament de ordin teologic foarte just. Bazându-se fără îndoială pe lucrarea bine cunoscută. *Despre Sf. Duh* a Sf. Vasile cel Mare, pe care de altfel nu-l numește, el spune "că Dumnezeu nu poate să fie slăvit decât printr-o imagine autentică a lui Hristos. "Dumnezeu este Duh și doar o imagine a Fiului lui Dumnezeu întrupat arată, în Duhul Sfânt, Dumnezeirea Mântuitorului și prin aceasta a Tatălui"⁴⁸. Astfel autenticitatea chipului lui Hristos este indispensabilă în slăvirea Sf. Treimi. Totuși acestei judecăți ortodoxe tradiționale i se opune aplicarea sa în practică: chipul lui Hristos este autentic pentru Vladimirov, doar atunci când imită viața, adică natura. "În orice icoană sau portret al unui om, pictorii înțelepți reprezintă aspectul propriu al fiecărui membru, al fiecărei articulații și astfel întreaga imagine sau icoană nouă este pictată în culori clare, cu obraji îmbujorați și cu penumbre, așa ca în viață"⁴⁹. Vladimirov este convins că Sf. Mahramă, icoana nefăcută de mână omenească, era tocmai o astfel de imagine naturalistă⁵⁰. Astfel în ochii săi autenticitatea înseamnă fidelitate față de ceea ce pictorul vede în viață înconjurătoare; "Așa cum vede sau așa cum aude el, așa va și picta, adică așa va face chipurile omenești cum le vede în jurul său și cum le aude"⁵¹.

Această concepție despre icoană găsește un fundament teoretic în lucrarea atribuită lui Simeon Ușakov. Pentru el icoana ca atare este fondată pe același principiu ca și reflexul într-o oglindă. Citând și el exemplul Sf. Mahrame, Ușakov continuă: nu doar Mântuitorul este creatorul icoanei, ci orice obiect accesibil vederii "posedă forța secretă și prea minunată a acestei arte. Căci fiecare obiect fiind amplasat în fața unei oglinzi, întipărește în acea oglindă chipul său prin porunca înțelepciunii dumnezeiești. O! minunea minunilor! Un chip minunat apare mișcându-se atunci când se mișcă omul (...) râde când râde și el, plânge când plânge și el (...) și apare viu chiar fără trup sau suflet omenesc. Nu-i așa că Dumnezeu Însuși prin intermediul chipului, ne învață arta pictării icoanelor"⁵²? Proprietatea naturală de a reflecta obiectele este nu numai asimilată de Ușakov cu creația Sf. Mahrame, el propune această proprietate ca model pentru creația omenească. A crea înseamnă a imita realitățile de ordin divin tot așa cum o oglindă copiază realitățile

de ordin natural. Altfel spus, pentru Ușakov ca și pentru Vladimirov, imaginea trebuie să reprezinte viața, precum reflexul dintr-o oglindă prezintă oamenii și obiectele în starea lor cotidiană vizibilă⁵³, adică ceea ce este accesibil vederii, sentimentului sau rațiunii.

Acest principiu este aplicat la un domeniu care tocmai că depășește limitele acestei concepții naturaliste. Un exemplu concret ne va permite să vedem cum noțiunile ortodoxe tradiționale sunt falsificate prin reinterpretarea lor. În icoana Nașterii Mântuitorului, zice el, Copilul trebuie să fie neapărat alb și roz și mai ales frumos, și nu lipsit de frumusețe pentru că proorocul a spus: "Stăpânul a intrat în împărăția Sa, și S-a îmbrăcat în slavă". Și încă: "Stăpâne, în lumina feței Tale vom umbla (...)". Atunci cum să-i pictăm chipul în umbră? se întreabă el⁵⁴. Or cele două profeții citate de Vladimirov au un sens eshatologic: prima este prochimenu de duminică, adică chipul celei de-a opta zi de la facerea lumii, a veacului ce va să vină, a doua face parte din sărbătoarea Schimbării la Față, adică lumina dumnezeiască necreată. Nici nu se putea alege mai bine, căci aceste două profeții descoperă tocmai caracterul esențial al icoanei ortodoxe, orientarea sa eshatologică. Dar acest sens eshatologic al profețiilor icoana nu-l poate reda decât simbolic după cum bine știm, și acest aspect îi scapă lui Vladimirov. În ochii săi, pentru a reda lumina necreată, avem nevoie de culori luminoase și pentru a traduce cu exactitate cuvintele profetice despre frumusețea dumnezeiască și lumina necreată trebuie, după părerea lui, să-L reprezentăm pe Copilul nou-născut cu o față albă și roză în stilul pictorilor occidentali.

El aplică același raționament și atunci când vorbește de icoanele sfinților: "Unde s-a găsit o regulă care să spună că trebuie să reprezentăm toate fețele sfinților închise la culoare? Nu toți sfinții aveau fața întunecată și slabă. Dar dacă unii sfinți, care în timpul vieții, neglijându-și trupul, au primit după moarte cununile dreptilor, noi trebuie să schimbăm aspectul lor ascetic într-unul mai luminos pentru că aspectul luminos se cuvine dreptilor iar aspectul întunecat se cuvine păcătoșilor. Dar chiar în timpul vieții lor mulți dintre sfinți se distingese printr-o frumusețe remarcabilă. De ce atunci să le reprezentăm fețele întunecate"⁵⁵? Pentru a-și sprijinii raționamentul, Vladimirov citează exemple din Scriptură: "Atunci când Moise, unul din marii profeți, primi de la Domnul legea în Muntele Sinai (...), copiii lui Israel nu puteau să privească fața lui Moise din cauza luminii ce ieșea din ea (...). Trebuie deci să reprezentăm și fața lui Moise întunecată"? Și încă: "Atunci când bătrânii o văzură pe Suzana minunat de frumoasă și o poftă, ei o calomniară din această cauză și o aduseră în fața tribunalului, poruncindu-i să-și dea jos voalul de pe cap pentru a se sătura de frumusețea feței sale luminoase (...). Iar în epoca noastră (...) tu, Pleșkovici, tu le ceri iconarilor să picteze imagini sumbre care să nu semene cu frumusețea prototipului lor și ne înveți să mințim contra scrierilor vechi?". Dar, mai întâi, știm că fețele icoanelor nu erau întotdeauna întunecate; ele erau pictate întunecate sau luminoase, independent de culoarea pe care sfântul o avea în timpul vieții sale. Dar ceea ce este total absurd în raționamentul lui

Vladimirov, este că el plasează pe același plan chipul unui sfânt luminat de har, ca cel a lui Moise cu frumusețea fizică (pe care el o asimilează cu aspectul luminos urmând gustul timpului său), frumusețea trupească senzuală a Suzanei care a provocat pofta bătrânilor, adică aspectul luminos al trupului tânăr și lumina dumnezeiască. Între aceste două tipuri de frumusețe, Vladimirov nu vede nici o diferență. Pentru a traduce atât pe una cât și pe cealaltă în icoană se cuvine, după părerea lui, să utilizăm culori luminoase și mai ales să ne apropiem cât mai mult posibil de realitatea vizibilă⁵⁶. Astfel Vladimirov nu mai concepe frumusețea sfințeniei în modul ortodox tradițional, ca asemănare dumnezeiască; aceasta este pentru el frumusețe trupească iar lumina dumnezeiască este lumină fizică. El vede în una și în cealaltă simple proprietăți naturale care nu depășesc limitele creatului. Prin aceasta, el introduce în icoană noțiunea harului creat. Or, tocmai această frumusețe "asemănătoare cu cea pe care o vedem în viață", este cea pe care au început "să o urască" adversarii inovațiilor, zice Vladimirov. "Ei spun că frumusețea sfinților este reprezentată astfel pentru a-i ispiți pe creștini"⁵⁷. El se indignează că picturile artistice provoacă la adversarii săi nu rugăciune, ci sentimente vinovate. și îl compară cu sodomiții. "Vezi (...), cum nu te temi tu să privești chipurile sfinților și să hrănești în inima ta gânduri ispititoare (...) ? Un adevărat creștin pios - învață el - nu trebuie să fie ispitit când le privește pe prostituate, și nu trebuie să se mănîe privind icoanele sfinților". Vladimirov cere ca în fața frumuseții fizice omul să aibă o atitudine spirituală și nu trupească, adică să nu se lase ispitit. Altfel spus. conform acestui raționament, se cere ca omul să aibă aceeași reacție în fața imaginii după natură pe care o are în mijlocul naturii înseși. Și încă altfel spus se cere unui om să se roage nu **datorită** unei icoane ci în **pofta** ei.

O imagine care imită natura trebuie, după Vladimirov, să reflecte diverse stări fizice și psihice corespunzătoare împrejurărilor în care se găsește personajul reprezentat. Astfel, după părerea lui, Hristos se află în fața lui Pilat "tulburat", pe cruce El are "simțurile biciuite"⁵⁸. Cât despre Ouchacov, bazându-se pe predica bine cunoscută a Sf. Vasile cel Mare, pronunțată în ziua Sf. Varlaam, el spune: "Ne străduim să reprezentăm suferințele mucenicilor într-un mod viu astfel încât privitorii, cu inima însuflețită de milă să participe la meritele lor". Iată o influență manifestă a ideilor spirituale occidentale⁵⁹. Vedem aici nu numai noțiunea romano-catolică "a meritelor", ci și noțiunea de imagine ca stimulator al emoțiilor naturale. Adevărat este că o imagine ce reproduce naturalist viața trupească și emoțională a omului nu poate pretinde să provoace la privitor nimic altceva decât o reacție corespunzătoare, o emoție naturală.

Astfel, chiar dacă există în raționamentele teoretice ale autorilor noștri un anumit raport formal cu "teoreticienii bizantini", chiar dacă se referă la ei, în realitate, repetăm, ei fac dovada unei atitudini diametral opuse, atât în teorie cât și în practică, în toată discuția lor despre icoană (despre conținutul ei, frumusețea ei etc.). Ne găsim aici în fața a două concepții despre icoană radical diferite; concepția ortodoxă și concepția romano-catolică; către aceasta din urmă se

orientează în epoca de care ne ocupăm conceptul de icoană și limbajul său pictural.

Noua lor concepție despre icoană determină pe autorii acestor tratate să vadă în arta ortodoxă tradițională o etapă depășită. Manuscrisul G. al aceleiași Scrisori a lui Vladimirov conține o variantă caracteristică, care pune foarte bine în lumină atitudinea sa (sau cel puțin cea a curentului căruia îi aparține) față de arta trecutului. Citim aici: "Nu este surprinzător că au existat în Rusia încă din timpurile cele mai vechi, icoane prost făcute, căci un popor care a fost scos recent din întuneric la lumină nu a putut într-o perioadă scurtă de timp să asimileze în întregime o artă care provine dintr-o atât de mare înțelepciune"⁶⁰, adică această artă care îi apare lui Vladimirov ca ideală și care redă adevărul cu cea mai mare exactitate. Astfel nu este vorba la el doar de iconarii contemporani și de greșelile lor, ci este vorba de arta rusă a epocilor precedente, în asamblul său, de acea artă pe care Vladimirov o consideră ca pe un "obicei vechi"; or, obiceiul nu este o lege scrisă⁶¹, el nu se menține decât din cauza ignoranței și lipsei de clarviziune.

Trebuie spus că un astfel de raționament găsește un anumit suport în reacțiile provocate de reformele patriarhului Nikon. Într-adevăr, "întreaga forță a reformei lui Nikon stătea în respingerea în bloc a oricărui ritual și a oricărei rânduieli vechi din viața rusească. Nu numai că ea este înlocuită de o nouă ordine, ci ea este încă declarată falsă, eretică și lipsită de evlavie"⁶². În ceea ce privește arta sacră, este adevărat că lucrurile nu stăteau așa; totuși, în contextul general, "rectificările" liturgice operate de Nikon au "scandalizat și au rănit conștiința poporului" pe de o parte, provocând proteste și chiar o schismă. Pe de altă parte, persoanele care înclinau spre inovații au furnizat un pretext pentru a pune la îndoială Tradiția și arta ortodoxă și pentru a le critica. Părintele Avacum citează de exemplu următoarele cuvinte ale novatorilor, rostite în cursul unei discuții: "Dragă Avacum, nu te mai încăpățâna. De ce citezi mereu pe sfinții noștri? ei erau proști, nu sfinți, și nu știau nici să scrie, nici să citească, de ce să-i credem"⁶³. Această atitudine critică s-a manifestat cu mai multă vigoare la pictorii care se bucurau de o mare autoritate.

Care a fost deci reacția Bisericii și a apărătorilor artei tradiționale? Ce au adus ei pozitiv în fața acestei abandonări a doctrinei ortodoxe în concepția despre icoană și în fața acestei deformări a limbajului său?

Înainte de toate trebuie să spunem că, prin pierderea criteriului tradițional autentic și prin implantarea teologiei scolastice, apărătorii artei ortodoxe s-au aflat în fața noilor teorii lipsiți de apărare pe plan teologic.

Este caracteristic că Marele Sinod din Moscova nu a reacționat nici într-un fel la apariția modificărilor radicale în arta sacră, în pofida actualității arzătoare a acestei probleme, tot așa cum înaintea lui, sinoadele din secolul XVI nu reacționaseră atunci când se observase o îndepărtare a iconografiei de la doctrina ortodoxă. Sinodul manifestă în schimb grija față de calitatea artei sacre și cere ca icoanele să fie pictate după modelele vechi. Dar Vladimirov și Ușakov pictaseră și

ei după modele vechi și tot la ele se refereau. Tăcerea Sinodului este cu atât mai ciudată cu cât memoriul lui Simeon de Poloțk, partizan al noii arte, era destinat tocmai discuției în cadrul Sinodului. Totuși, acest memoriu nu a găsit nici un ecou, cu excepția unui singur punct: reprezentarea Dumnezeirii. Fără îndoială, dreptul de a emite judecăți despre arta sacră era rezervat patriarhilor Răsăritului. Or, după cum am văzut, judecata lor nu numai că nu se opunea introducerii de elemente străine în arta ortodoxă, ci dimpotrivă, le sprijinea cu autoritatea ei. În lucrarea deja citată, Dimitriev scrie: "Ușakov se referă în raționamentele sale la fenomenele naturale, la proprietățile naturale ale omului, la importanța socială a artei și pierde temporar din vedere interesele Bisericii. Această uitare, atât de caracteristică în dezvoltarea gândirii ruse din secolul XVII este proprie și Scrierii din 1668"⁶⁴ (adică a celor trei patriarhi). Dar dacă uitarea Bisericii este firească la un pictor care importă noile idei, cu atât mai ciudată este ea la patriarhi. Scrierea lor, atât în conținut cât și în orientarea generală, este fără îndoială documentul cel mai puțin eclesiastic dintre toate. Cât despre Scrierea țarului, ea urmează în linii esențiale pe cea a patriarhilor și nu reacționează nici ea contra inovațiilor.

Totuși ruptura noului curent de Tradiție provoacă o reacție violentă, caracterizată printr-o sfâșiere dureroasă proprie secolului XVII. După apărătorii Tradiției nici arta occidentală însăși, și nici imitația sa nu puteau să fie acceptate de Biserica Ortodoxă, pentru că ele erau contaminate de ideile Occidentului heterodox. Apologeții inovațiilor considerau că acestea sunt moștenirea legitimă a Tradiției ortodoxe, iar formele noii arte introduse de Vladimirov și Ușakov erau considerate ca o dezvoltare normală a artei sacre tradiționale. Dimpotrivă, pentru apărătorii Sf. Tradiții nu este vorba de dezvoltare ci de ruptură; elemente străine se infiltrează în arta ortodoxă, denaturând-o. Imitația naturii, reproducerea a ceea ce este imediat vizibil, le inspiră o "teamă". "Spui că ți-a produs teamă chipul Mântuitorului (...) pentru că L-ai văzut pictat ca pe un om real? Întrebă Vladimirov pe Pleșkovici. Acest chip este Emanuel (...) doar limba ta cea netrebnică L-a făcut aseamenea chipului unei nemțoaice"⁶⁵. Explicația constă în aceea că trupul omenesc, lipsit de spiritualitatea prototipului reprezentat, se asociază în ochii partizanilor Sf. Tradiții cu tot ceea ce este "german", adică eretic; el le apare ca respingător. "Am văzut pe crucea de pe deal rastignit un neam!", zice Pleșkovici vorbind de un crucifix făcut în 1654 - 1655 și plasat la intrarea în Iaroslavl. Cât despre părintele Avacum, el se exprimă cu spontaneitatea și pitorescul care îi sunt proprii: "Chipul Mântuitorului Emanuel este reprezentat cu fața umflătică, cu buzele roșii, părul buclat, cu mâinile grăsuțe și musculoase (...). El arată în întregime ca un neamț gras cu burtă, nemailipsindu-i decât sabia de la șold. Or, toate acestea sunt pictate după gânduri trupești, căci ereticii ei înșiși s-au pus să-și iubească trupul cel gras și au abandonat dumnezeiescul"⁶⁶. După cum știm, Avacum îl considera pe patriarhul Nikon responsabil de toate aceste inovații. Această părere este contestată într-un pasaj a lui Vladimirov. În discuția lor, Pleșkovici se referă la măsurile violente luate de Nikon față de noua artă și Vladimirov răspunde că

"Stăpânul și preacuviosul Nikon (...) dovedește un mare zel pentru pictarea cinstitelor icoane (...). El nu blestemă arta picturală, ci doar nu are cuvinte de laudă pentru iconarii cei ignoranți și nepricepuți, nu numai latini, ci și ruși, atunci când ea este urâtă (...). Cât despre pictura cea frumoasă, el nu o refuză"⁶⁷. Totuși, după Pleșkovici și mărturia lui Paul din Alep, patriarhul strica icoanele nu pentru că erau prost făcute ci tocmai din cauza caracterului lor occidental heterodox, zicând că această pictură "semăna cu reprezentările franceze"⁶⁸. Astfel, atunci când Vladimirov vorbește despre lupta lui Nikon contra icoanelor așa-zis prost pictate, independent de caracterul lor latin sau rus, aceasta nu corespunde nici într-un fel adevăratei atitudini a patriarhului. De altfel, icoanele distruse aparțineau nobililor și marilor demnitari; ele nu puteau deci nici într-un fel să fie de o calitate artistică proastă⁶⁹. Putem cu certitudine să afirmăm că patriarhul Nikon era conștient de limita care nu trebuia să fie depășită în arta sacră. Cât despre apologetii noii arte, calitatea artistică a operelor occidentale este pentru ei un argument suficient pentru a le cinsti în mod egal ca și pe icoana ortodoxă. Astfel, în ochii lui Vladimirov, nu numai o imagine naturalistă, ci chiar reproducerea sa imprimată poate fi binecuvântată și poate să înlocuiască o icoană. "Atunci când vedem, la compatrioții noștri sau la străini, un chip al lui Hristos sau al Fecioarei bine reprodus sau pictat cu înțelepciune (...) noi vom prefera aceste obiecte atât de binefăcătoare tuturor obiectelor de pe pământ; le vom cumpăra cu dragoste de la străini (...) și vom primi reprezentarea lui Hristos pe foițele de hârtie sau pe scândurele, și le vom săruta cu dragoste. Conform canoanelor, vom aduce astfel de icoane în fața preoților care vor face rugăciunile necesare, binecuvântându-le și sfințind chipul lor prin stropirea cu apă sfințită, după cum este scris în canoane pentru sfințirea obiectelor bisericești". Iar puțin mai departe, enumerând diversele obiecte de cult fabricate din materiale de origine stăină, el continuă: "Și așa cum toate acestea sunt sfințite de mâinile episcopului și prin cuvintele rugăciunilor, de ce n-am sfinți la fel și acest chip a lui Hristos pictat după natură, chiar dacă el a fost făcut de străini"⁷⁰?

Aceste cuvinte ale lui Vladimirov arată că se sfințeau nu numai icoanele pictate "după tablourile franceze și poloneze" pe care le distrugea patriarhul Nikon, ci și operele de artă occidentale și gravurile, ca și cum ar fi fost icoane ortodoxe. Aceasta arată gradul de indiferență față de conținutul doctrinal al icoanei, care deja câștigase cercurile clerului moscovit. Această indiferență, chiar abandonare a criteriului doctrinal, provoacă o reacție foarte violentă din partea patriarhului Ioachim. În testamentul său, el scrie: "...în numele Domnului poruncesc să nu se picteze icoanele lui Dumnezeu - Omul, a Prea Curatei Maicii lui Dumnezeu și ale tuturor sfinților (...) după reprezentările latine și germane, corupte și inadmisibile, nou inventate după închipuirea celor care strică Tradiția bisericească. Dacă se găsesc din acestea în bisericile noastre, atunci ele trebuie scoase"⁷¹. În ceea ce privește gravurile de proveniență străină, patriarhul Ioachim scrie într-un apendice al Testamentului său: "Numeroși comercianți cumpără foi de hârtie nemțești imprimate, vândute de către nemții cei eretici, luterani și calvini; pe ele sunt

reprezentate personaje după închipuirea lor blestemată ca și când ar fi personaje din țările lor, îmbrăcate în veșmintele nemțești, străine, și nu după modelele vechi care se găsesc la ortodocși. Acești eretici nu cinstesc icoanele și din cauza acestor foi de hârtie ale lor cinstirea icoanelor este neglijată". Acest lucru îl face pe patriarh să interzică complet orice imprimare a icoanelor pe foi de hârtie spre vânzare, și cu atât mai mult utilizarea lor în biserici și în case în locul icoanelor⁷².

În pofida insuficienței și slăbiciunii argumentelor apărătorilor artei tradiționale (ex: "Biserica nu admite aceste noi aspecte, zice patriarhul Ioachim; nu aceasta este tradiția") simțim la ei, dacă nu o înțelegere, cel puțin un instinct sigur a ceea ce este icoana ortodoxă autentică. Nu este vorba în cazul lor de o negare simplă a ceea ce este de neînțeles, nici de refuzare a "noului"; ei refuză ceea ce este străin, ostil și în mod evident distructiv pentru arta ortodoxă și, în general, pentru spiritualitate ca atare. Acest refuz nu este gândit, el este mai curând instinctiv și deci cu atât mai violent. Patriarhul Nikon spargea icoanele pictate după noua modă și le scotea ochii. Raționamentul "ascetic" al părintelui Avacum este lipsit de argumente raționale. Avacum se limitează, este adevărat, la insulte pline de temperament și de umor. Deși îl atacă pe Nikon, pe care îl considera responsabil pentru inovațiile iconografice, rămâne faptul că cei doi bărbați erau, în această privință, de aceeași parte a baricadei. Grecofil în convingerile sale (cel puțin în timpul patriarhatului său) și dușman al culturii occidentale, Nikon era acuzat de către adversarii săi că este partizanul obiceiului "german". În ceea ce privește icoana, această acuzație este absurdă. Principiile artei sacre ortodoxe erau pentru el la fel de scumpe ca și pentru Avacum și partizanii acestuia. Dacă aceștia din urmă se străduiau să-l acuze pe Nikon, aceasta era din cauza faptului că ei considerau schimbarea din artă în contextul general al reformelor întreprinse de acesta. Or în acest domeniu, pentru Avacum și partizanii săi totul era sfânt în bloc. În același grad, și imuabil ca însăși Dumnezeu.

Singur patriarhul Ioachim a definit în mod clar elementele împotriva cărora lupta, chiar dacă această definiție provine mai curând din domeniul practicii ascetice duhovnicești și îi lipsește o terminologie teologică: aceste icoane, spune el, sunt "corupte", ele sunt "invenții noi" după închipuirea unuia și altuia; ele "strică Sf. Tradiție ortodoxă". Ioachim și preotul Avacum privesc și judecă aproape în același mod arta nouă; ei o consideră mai curând din perspectiva practicii ascetice și o conamnă pentru că este "invenție nouă" făcută după "poftele trupului". Totuși chiar noțiunea acestei practici ascetice și judecățile pe care ea le inspiră sunt diferite în cele două cazuri. Pentru Ioachim această nouă artă este inacceptabilă în practica liturgică din Biserică; pentru Avacum este de asemenea neacceptabilă, dar pe plan național și de stat, Stat care în optica sa include Biserica ca pe o componentă a vieții sale. "Vai, vai, nefericire! O! Rusie, ce este această poftă care te cuprinde de moravurile și obiceiurile nemțești"⁷³? Pentru Avacum și partizanii săi, caracterul sacru al Statului se extinde asupra tuturor; nimic nu poate exista în el fără ca să fie sfânt. Mântuirea pentru el constă nu dintr-o creație înscrisă în

tradiție, ci din intangibilitatea, imutabilitatea a tot ceea ce există, fie autentic tradițional, fie nu, fie că e vorba de formă, fie de conținut. "Ceea ce a fost stabilit de înaintașii noștri așa să rămână pentru vecii vecilor"⁷⁴. Această imutabilitate include, de asemenea, tot ceea ce fusese introdus în practica artei sacre, toate fanteziile pictorilor ruși, toate împrumuturile din Occident validate de autoritatea sinoadelor din secolul XVI și toate cele ce se acumulaseră cu începere de atunci. Toate acestea, în bloc, sunt considerate ca o moștenire inviolabilă și până în zilele noastre credincioșii de rit vechi rămân atașați de ea, cel puțin în principiu.

Se cuvine să subliniem că în afară de Avacum, partizanii artei tradiționale nu o apărau pe aceasta din cauza vechimii ei; nici unul dintre ei nu vorbește în acești termeni. Doar adversarii lor (Vladimirov), iar în zilele noastre istoricii artelor, le atribuie această atitudine de atașament pentru "vechi".

Decadența artei sacre se face simțită în secolul XVII pe două căi: pe de o parte este vorba despre o reorientare a concepției ortodoxe despre icoană și a limbajului ei pictural în sensul romano-catolic; pe de altă parte despre o deteriorare a iconografiei prin influența gravurilor și prin jocul imaginației pictorilor ruși. Am văzut în capitoul precedent că părăsirea realismului evanghelic provocase inițial proteste energice. Dar secolul XVII vrea să propage încă și mai mult acest alegorism, aceste parabole picturale care abdică de la realismul evanghelic. Începând cu secolul XVI "n-a mai rămas nici o idee cât de puțin importantă care să aparțină viziunii poetice despre lume în creștinism, nici măcar o singură cântare liturgică, nici un singur psalm, fără să se încerce personificarea lor în iconografie"⁷⁵. Desigur, printre numeroasele teme iconografice noi, unele dintre ele pot fi justificate prin conținutul lor teologic (de exemplu "În tine Cea plină de har, se bucură toată zidirea", "Toată suflarea să laude pe Domnul" și alte icoane cu caracter cosmic); dar în totalitatea lor este vorba de pure invenții care strică iconografia ortodoxă. Am spus deja că toate epocile cunosc greșeli atât în iconografie cât și în teologie; dar mai înainte era vorba doar de fenomene excepționale. Or în prezent, ele devin legiune, provocate atât de împrumuturi heterodoxe, cât și de "rătăcirile unei beții nebune", după expresia monahului Zenovie.

Luptei contra distrugerii iconografiei ortodoxe îi sunt consacrate anumite documente din secolul XVII. Hotărârile Marelui Sinod de la Moscova, operele monahului Eftimie, în parte cele ale patriarhului Ioachim și, de asemenea, cele ale lui Vladimirov. Și în acest domeniu ne lovim de un fenomen caracteristic al epocii; anumite subiecte iconografice sunt bine studiate și criticate după un criteriu teologic (mai ales de către Marele Sinod); dar, dimpotrivă, incompatibilitatea cu Tradiția ortodoxă a însuși principiului acestei picturi nu este câtuși de puțin scoasă la lumină.

Pentru Vladimirov greșelile privind iconografia nu sunt decât unul din aspectele nivelului de jos în care se găsea, după el, pictura rusă, el critică aceste greșeli în același fel în care critică "icoanele prost pictate" punându-le pe amândouă pe același plan, văzând o similitudine între greșelile privind vechile

icoane și cele conținute în cărțile liturgice, și referindu-se la corectarea acestora din urmă, care atunci erau în curs⁷⁶. Critica lui Vladimirov nu este justificată decât atunci când atacă subiectele ce se datorează "delirului" și "fabulelor" iconografice ruși; astfel, de exemplu, reprezentarea Arhanghelului Mihail sub forma unui monah îmbrăcat în schima mare⁷⁷, sau "lucruri mai rele și hulitoare contra lui Dumnezeu (...); Hristos în sânul Tatălui pe cruce, ca și cum El s-ar fi aflat în cutele veștmântului Stăpânului Savaot"⁷⁸ - temă împrumutată de la catolicismul roman și criticată deja la vremea sa de Viskovatii. Totuși, criteriul pe care se fondează Vladimirov nu este Tradiția Bisericii, nici teologia, criteriul său este "rațiunea". Cine deci "înzestrat cu rațiune nu va disprețui o asemenea nebulie"?⁷⁹, se întreabă el. În exemplele pe care le-am citat criteriul rațional este justificat prin absurditatea evidentă a ceea ce critică. Dar acest criteriu este insuficient și neputincios acolo unde evidența nu este atât de absolută și unde înțelegerea teologică, fie ea chiar elementară, este indispensabilă. Ceea ce contează pentru Vladimirov, este să scoată în evidență "delirul" care contrazice rațiunea naturală; dar cutare sau cutare iconografie fie ea ortodoxă sau nu, asta nu mai contează pentru el. Astfel, în controversa cu Pleškoviici, el invocă constant realismul istoric, dar el însă nici nu concepe măcar sensul ortodox. Pentru el, singur faptul ca atare are importanță decisivă, independent de semnificația lui. Unde vei găsi, se întreba el, chipul Maicii Domnului în Pogorârea Sf. Duh? Nu-l găsim nicăieri, răspunde el, "crezând-o străină de primirea Duhului Sfânt"⁸⁰. Într-adevăr, înainte de împrumuturile directe din iconografia romano-catolică, nu putem găsi în Ortodoxie vreo icoană a Cincizecimii cu Maica Domnului în centru. Dar aceasta se explică nu prin ignorarea Sf. Scripturi, nici prin lipsa de înțelegere a iconarilor, ci prin conținutul teologic specific ortodox al acestei sărbători, conținut care îi scapă lui Vladimirov. Potrivit ideilor sale, el crează o icoană a Pogorării Sf. Duh după modelul catolic, cu Fecioara în centru⁸¹. Din același motiv el suprimă din iconografia acestei sărbători pe apostolul Pavel, ca fiind străin de eveniment.

Cât despre Marele Sinod de la Moscova, tema care îl preocupă în principal în problema iconografică este "reprezentabilitatea" lui Dumnezeu Tatăl, mai exact imposibilitatea de a-L reprezenta. Această problemă după cum am văzut fusese deja ridicată la Sinodul celor 10 Sută de Capitoale și în cel din 1553-1554. Pentru acestea din urmă, criteriul decisiv fusese practica curentă din epocă, adoptată independent de conformitatea sau neconformitatea ei cu Sf. Tradiție. În prezent problema se pune cu totul altfel: Marele Sinod analizează practica curentă în lumina doctrinei și a realismului evanghelic, așa cum făcuseră în secolul XVI adversarii acestei iconografii. Marele Sinod folosește termeni extrem de duri în interzicerea reprezentării lui Dumnezeu Tatăl și cere conformitatea nu față de cuvinte, ci față de sensul doctrinei ortodoxe⁸². Contrar mitropolitului Makarie, care fonda această imagine pe viziunile profetice, Marele Sinod comentează aceste viziuni în modul ortodox tradițional care exclude total posibilitatea utilizării lor ca model pentru reprezentarea lui Dumnezeu-Tatăl. Prin această hotărâre a Sinodului toate

subiectele care fuseseră interzise de mitropolitul Makarie cad sub interdicție. Hotărârea Sinodului se limitează, esențialmente, la subiectele legate de reprezentarea Dumnezeirii.

Același subiect este în centrul preocupărilor monahului Eftimie. După el, "se cuvine să facem chipul lui Dumnezeu-Tatăl", dar acest chip este pentru el cuvântul întrupat, Hristos, pe care îl reprezentăm Copil în brațele Maicii Sale, adolescent la 12 ani în templu, apoi ca adult, "așa cum a trăit în lume și a făcut minuni și, de asemenea, așa cum a fost văzut de patriarhi și de profeți". Eftimie condamnă sever icoana numită "Paternitate" văzând în ea "atât din partea pictorilor cât și din partea celor care o comandă, o îndrăzneală lipsită de orice sens". Așa cum făcuse în vremea sa monahul Zenovie, el împinge până la concluzia sa logică transpunerea imaginii verbale în icoană și scoate în evidență absurditatea sa. Astfel, iconarii îl pictează pe Hristos "așezat, purtând veștminte episcopale"; dar Domnul este de asemenea numit preot, egumen, miel, păstor, împăratul împăraților "și mai există încă un mare număr de alte epitetes; iar dacă iconarii ar începe să-L picteze pe Hristos ca pe un preot purtând felon, epitrahil și restul, sau în chipul unui monah egumen, ce-ar fi mai absurd decât toate acestea?"⁸³. Gândirea lui Eftimie se caracterizează prin intoleranță față de orice alterare a adevărului istoric și față de orice derogare de la doctrina ortodoxă. Hristos, și fiecare din sfinți, trebuie să fie reprezentați "după chipul lor, așa cum au trăit și au umblat pe pământ". Or iconografiile o pictează pe "Prea Curata Maica Domnului purtând veștminte de regină sau având aripi", pe Sfântul Ioan Botezătorul "purtând pe cap o coroană împărătească și având aripi". Să fie toate acestea în conformitate cu Tradiția bisericească? se întreabă Eftimie. "Prea Curata Maica Domnului este numită într-adevăr Stăpâna, dar nu pentru că ea ar fi purtat veștminte împărătești; ci din cauza Nașterii Fiului său, veșnicul Împărat al Împăraților, și din cauza faptului că ea trăiește acum în Împărăția cerului și împărățește veșnic cu Fiul său...". Cât despre reprezentarea Sf. Ioan cu aripi, în chipul unui înger, numele de "înger", zice Eftimie, este folosit de numeroși sfinți ("înger pământesc și om ceresc") și, deși cuvântul "înger" semnifică "vestitor" și se potrivește cu deosebire cu Înaintemergătorului, reprezentarea sa cu aripi contrazice totuși adevărul istoric pentru că în viața sa pământească el nu avea aripi.

Dacă patriarhul Ioachim se limitează la critica iconografiei propriu-zis "germane", monahul Eftimie le reproșează iconarilor ruși faptul că trunchiază și uneori chiar falsifică sensul icoanei ortodoxe prin imaginația lor și prin utilizarea unei iconografii străine. Într-un cuvânt, Eftimie respinge "viziunile" și concepțiile personale care nu se bazează pe învățătura sobornicească a Bisericii și pe doctrina sa.

"Iconografiile au început în vremea din urmă să-L picteze pe Mântuitorul după modelele latine și luterane, ținând în mână un măr sau o sferă, ceea ce Sf. Părinți n-au admis niciodată. Fără îndoială, toată zidirea este sub puterea lui Dumnezeu, dar "puterea lui Dumnezeu nu stă într-un glob, ci în cuvântul Său dumnezeiesc, de

viață făcător, care ne scapă de chinurile veșnice", acest cuvânt fiind întotdeauna reprezentat prin intermediul unui filacteriu sau al unei cărți. Și încă: "În prezent anumiți iconari încep să reprezinte pe sfinții apostoli după modelele nemțești, cu instrumentele de tortură cu care au fost torturați". Dar nu numai apostolii, ci și "Sf. mucenici, până în zilele noastre sunt reprezentați după tradiția veche, ținând în mână nu instrumentele de tortură cu care au suferit diverse torturi, ci Crucea lui Hristos; ei arată prin aceasta că au suferit pentru Cel care a fost răstignit și că prin această cruce ei au fost întăriți în suferințele lor, iar acum prin ea se slăvesc, nu prin instrumentele de tortură". Altfel zis, ceea ce contează nu este metoda de execuție în sine, ci semnificația ei. Propriu iconografiei ortodoxe, mai ales celei rusești, a fost întotdeauna o aprofundare a sensului și nu o reducere a lui la aspectul episodic propriu iconografiei occidentale. Pentru conștiința ortodoxă nu contează modul cum au murit Sfinții, ci mărturisirea lor despre Hristos, întruparea și misiunea Sa mântuitoare.

Ca și patriarhul Ioachim, Eftimie reacționează violent contra părăsirii Sf. Tradiții în reprezentarea Maicii Domnului pe care "iconarii o pictează tot după modelele latine, cu capul descoperit și părul despletit (...)", "Prea Curata Maica Domnului, încă de pe vremea când era logodită cu Iosif (...), nu și-a mai ținut părul despletit și totdeauna purta un voal pe cap, deși a rămas întotdeauna Fecioară". Altfel zis, o astfel de reprezentare a Maicii Domnului nu corespunde istoric cu situația Sa socială⁸⁴.

Dar tocmai de imaginea Sofiei, Înțelepciunea divină, se leagă Eftimie în modul cel mai sever: Înțelepciunea ipostatică ca Cuvânt și Putere este Fiul lui Dumnezeu. Și dacă îndrăznim să pictăm înțelepciunea sub o anumită formă inventată, atunci vom începe în curând să îndrăznim a picta pe baza vreunei invenții și pe Cuvîntul Său sau chiar vreo altă Putere, și ce poate fi mai absurd decât toate acestea⁸⁵?

În această privință, zice Eftimie, "trebuie să întrebăm pe cei mai înțelepți, pentru ca ei să ne explice toate cu exactitate, pentru ca explicația să fie după Sf. Scriptură și nu după silogismele omenești, adică după închipuirile noastre mincinoase. Căci Sfinții poruncesc, după Tradiția Sf. Apostoli, să fugim de silogismele care duc la minciună: dacă (spun sfinții) abandonăm credința și ne ținem de silogisme atunci credința noastră se pierde, căci nu vom mai crede în Dumnezeu ci în oameni". Monahul Eftimie își termină expunerea formulând dorința de a vedea că Biserica decide în aceste probleme. "Toate acestea care au fost scrise trebuie să fie prezentate episcopilor hirotonisiți pentru ca ei să depună mărturie despre adevăr, despre ceea ce trebuie păstrat și ceea ce nu trebuie păstrat, sau trebuie să fie de-a dreptul respins. Cât despre ceea ce este îndoielnic, toate acestea să fie supuse judecății Bisericii".

Știința, atât cea anterioară cât și cea posterioară Revoluției, a apreciat foarte mult, uneori cu entuziasm, tratatele din secolul XVII despre teoria artei și despre rolul pe care trebuie să-l joace. Savanții de dinainte de Revoluție vedeau în ea o

reînnoire a ideilor și principiilor învechite și a artei însăși care imita modelele vechi. Unii dintre acești oameni de știință vedeau chiar în tratatul lui Vladimirov "o rază de lumină în dezvoltarea ideilor artistice ale vechii Rusii"⁸⁶.

Pentru savanții zilelor noastre valoarea acestor tratate stă în faptul că ele au contribuit la formarea ideilor estetice ale artei profane pe care să se nască, și aceasta în contextul general al schimbărilor la care era supus regimul și cultura în acea epocă; ele au contribuit la implantarea unei maniere practic noi de a vedea creația artistică și de a desacraliza arta Bisericii.

În pofida tuturor diferențelor între presupusele unora și altora din acești savanți, atitudinea lor generală față de arta Bisericii este aceeași. Savanții vechi, formați după normele picturii academice cu proporțiile ei, anatomia și perspectiva ei etc. și savanții zilelor noastre, plecând de la premise ideologice, văd arta sacră în același mod ca și autorii tratatelor secolul XVII; pentru ei ea este o artă proprie unei anumite perioade istorice, iar desacralizarea ei corespunde unei evoluții organice.

Trebuie să spunem că tratatele din secolul XVII, mai ales cele ale lui Vladimirov și Ușakov, sunt cu adevărat constructive în domeniul artei profane, adică al artei care merge mână în mână cu cultura și era pe cale de formare în acea epocă în Rusia. Dar, în același timp, aceste tratate sunt incontestabil distructive pentru arta sacră; distructive pentru că, deși rup principiile acestei arte, ele nu părăsesc cu totul domeniul acesteia. Ei aplică teoriile care stau la baza artei occidental contemporane și astfel se subminează fundamentele înseși ale artei sacre. Nu este vorba aici de o separație între artă și Biserică⁸⁷, ceea ce ar fi normal, răul stă tocmai în absența acestei separații. Desacralizând-o, se pretinde cu toate acestea că arta rămâne sacră. Fără îndoială, arta profană pe cale de a se naște se afirmă și-și dobândește independență; dar principiile sale se aplică și la arta bisericească, denaturând-o. Această schimbare care se produce în arta sacră nu reprezintă cu siguranță dezvoltare sau progres. Evoluția acestei arte corespundea și corespunde totdeauna cu orientarea vieții spirituale și cu starea generală a Bisericii. Câtă vreme Tradiția Bisericii se substituia în mod creator, se nășteau din ea constant forme noi care se dezvoltau după propriile lor legi interioare, legi spirituale. Și în secolul XVII arta Bisericii, care rămâne tradițională, evoluează; dar această evoluție, corespunzând vieții eclesiastice a epocii, se orientează spre conservatism și spre artizanat. Acesta nu este "ultimul secol al artei iconografice ruse vechi"; el nu este nici un secol de epuizare interioară a artei sacre, cum se crede adeseori. Așa cum Biserica însăși nu poate nici să dispară, nici să se epuizeze, nici arta să nu poată nici să stagneze, nici să dispară. Dar pentru o lungă perioadă de timp ea va înceta să joace rolul preponderent de purtătoare de cuvânt a credinței și a vieții ortodoxe.

Viziunea Bisericii despre lume nu evoluează; în epoca noastră ea rămâne aceeași, așa cum Biserica rămâne întotdeauna Biserică. Dar, în contextul reformelor regimului și al culturii, două culturi diferite și două viziuni despre lume

se lovesc sub însemnul comun al ortodoxiei. Viziunea despre lume, proprie culturii noi, pătrunde în conștiința credincioșilor și în viața lor spirituală. Și odată cu ea se plantează "o tradiție străină, artificială, exterioară, care blochează căile creației"⁶⁸, ea le blochează în gândirea teologică cât și în artă. Ortodoxia vede introducându-se în sânul său o concepție despre icoană și despre alcătuirea ei ca fiind independente de experiența duhovnicească. Evlavia credincioșilor rămâne într-adevăr ortodoxă, dar gândirea și creația lor se detașează de ortodoxie; ei trăiesc într-un mod ortodox, dar gândesc într-un mod heterodox; atitudinea lor față de sfintele icoane rămâne aceeași, dar ele încep să fie pictate după maniera occidentală. Integritatea spirituală se desface, omul secolului XVII rămâne profund credincios, dar în creația sa el este atras de o cunoaștere necreștină a lumii, a lume al cărei sens credința sa nu i-l mai poate descoperi. Experiențele sociale ale pictorului, multiple și variate, amestecate cu credința sa, marchează și arta sa⁶⁹. O ambiguitate caracteristică secolului XVII: apărarea formelor tradiționale ale artei și distrugerea lor merg adesea mână în mână nu doar în interiorul aceleiași clase sociale, dar uneori chiar la aceeași persoană. Însă ceea ce este mai tragic în atitudinea lui Simeon Ușakov și Iosif Vladimirov este că ei subminau tocmai ceea ce apărau cu mai multă ardoare și convingere.

Considerând arta sacră, în ansamblul ei, vedem că în secolul XVII prin decadența spirituală care seceră lumea ortodoxă în întregime se ajunge la o pierdere completă a concepției ortodoxe despre icoană, la o ignorare totală a semnificației ei. Acesta este motivul principal al decadenței pe de o parte, și al desacralizării pe de alta. Se făceau eforturi ca prin măsuri exterioare să se ridice nivelul artistic, în timp ce descompunerea era de natură spirituală iar documentele oficiale propriu-zise ale autorităților eclesiastice, sunt cele mai caracteristice în această privință. Am văzut că Scrierea celor trei patriarhi era marcată de o absență completă a oricărui fel de fundament teologic despre icoană. Mărturisirile de credință apărute în secolul XVII ca reacție la Confesiunea calvină a patriarhului Chiril Lucaris sunt tot atât de caracteristice. Iată-le: Mărturisirea de credință a mitropolitului Petru Movilă, remaniată și semnată mai târziu de patru patriarhi și 22 de episcopi, cunoscută sub titlul de *Mărturisirea ortodoxă, Mesajul patriarhilor Bisericii sobornicești din Răsărit privind credința ortodoxă* (Mărturisirea patriarhului Dositei al Ierusalimului) și *Catehismul lui Petru Movilă*. Toate aceste documente au un caracter clar latinizant și toate, în domeniul artei sacre, nu fac decât să urmeze orbește ansamblul curentelor gândirii impuse de protestantism; ele se limitează doar să justifice această artă și să refuze acuzațiile de idolatrie. Conținutul lor și spiritul lor nu merg dincolo de cadrele Conciliului din Trent (1563), iar Catehismul lui Petru Movilă nu face de altfel decât să repete pe scurt decizia acestui Sinod. Ceea ce caracterizează mai ales aceste documente este absența oricărei teologii. Totul se petrece ca și când teologia patristică despre icoană n-ar fi existat niciodată. Chiar atunci când ele se referă la Sinodul VII Ecumenic autorii și semnarii nu fac decât să expună, cum a făcut-o și Conciliul de la Trent, cum

anume se cuvine să se cinstească icoanele. Este tipic de asemenea că tocmai în secolul XVII dispare din Synodiconul rus la Triumful Ortodoxiei tot ceea ce se referă la conținutul doctrinal despre icoană.

Moștenirea patristică încetează de a mai fi un criteriu iar faptul se manifestă uneori sub formele cele mai absurde. Astfel, în secolul XVI (în 1512) apare cronograful "Profețiile înțelepților elini", o compilație de traduceri diverse compuse de către un autor necunoscut. Profeții inventate pentru apărarea întrupării și a dogmei trinitare sunt puse în gura filosofilor antici, a sibilelor și chiar a zeilor păgâni. Aceste "Profeții" fură apoi introduse în diverse culegeri și se răspândiră mai ales în secolul XVII⁹⁰. În acord cu această literatură, acești "înțelepți elini" apar în bisericile ruse pe ziduri, pe uși și chiar pe icoane; ei vor fi mai târziu reprezentați uneori chiar pe icoostas, sub șirul icoanelor locale. Aceste icoane sunt însoțite de "profeții" corespunzând celor din culegeri, scrise fie pe filactere, fie pe fondul icoanei. Astfel: "Hermes cel de trei-ori-mare (...) explică teologia sa: este dificil să-L înțelegem pe Dumnezeu, imposibil să-L explicăm; căci El este tri-ipostatic și inefabil, o ființă și o natură cu care nu se aseamănă nimănui dintre oameni". Menandru: "Dumnezeirea este de necercetat, de necuprins și veșnică, compusă și slăvită în trei Persoane, ascultată și slăvită de către oameni. Dumnezeu trebuie să se nască din pururea Fecioara Maria și în El cred și eu". Homer: "Un astru va străluci printre oameni; acesta va fi Hristos între neamuri. El va trăi în mod ciudat, vrând să unească cele pământești cu cele cerești". Afrodita ("Persana cea cu duh pervers" care fu violent acuzată în timpul său de Sf. Maxim Grecul); "Hristos se va naște din pururea Fecioara Maria, și eu cred în El"⁹¹, și așa mai departe. Ținând cont de trezirea interesului pentru antichitate, e posibil ca "profețiile înțelepților elini" să fi reprezentat în ochii oamenilor din secolul XVII o încercare de a uni "istoria revelației naturale dată păgânilor în persoana celor mai buni reprezentanți ai lor"⁹², cu plenitudinea revelației creștine. Dar de fapt aceste "dovezi" inventate din atâtea părți țin de "invenții" și "delirul" din iconografie, care inundau arta sacră și prin intermediul cărora se făceau eforturi de a dovedi ceva. Este izbitor și revelator în același timp pentru starea de gândire din secolul XVII că aceste "profeții" apărute totuși în bisericile principale din Kremlin (catedralele Adormirii și Bunei-Vestiri) nu au provocat nici o reacție. Chiar documentele consacrate criticii picturii proaste și greșelilor iconografice nu spun nimic contra unor astfel de "dovezi" doctrinale. Dimpotrivă, câteva din manualele iconografice dau instrucțiuni pentru a se ști cum trebuie să-i pictăm pe "înțelepții elini" cu "profețiile" lor.

Interesul sporit pentru antichitate, pentru înțelepciunea exterioară, contaminează conștiința eclesială și o denaturează. Aceasta se manifestă pe de o parte sub forma nesănătoasă a falselor profeții, pe de altă parte printr-un amalgam de noțiuni bazate pe rațiunea naturală a filosofilor și pe textele Părinților Bisericii. Mărturie: Scrierea celor trei patriarhi, în argumentarea lor privind arta. Vedem aici același amestec în domeniul propriu teologic, de exemplu la Simeon de Poloțk, latinizant și partizan al noii arte. Astfel în lucrarea sa *Cununa de foc*, pe

care patriarhul Ioachim o numește "o cunună de spini a răufăcătorilor crescuți în Occident"⁹³, Simeon se referă fără deosebire la Părinții Bisericii și la o serie de scriitori păgâni. Astfel de apeluri la antichitatea păgână provoacă critica severă a anumitor părinți. Mitropolitul Isaia al Kievului, de exemplu, îndepărtat din scaunul său de Petru Movilă, scrie: "Una este rațiunea acestei lumi, alta este rațiunea duhovnicească. Rațiunea duhovnicească a fost adusă de Duhul Sfânt, de toți sfinții și ei au strălucit în lume ca și soarele. Or astăzi nu mai învățăm de la Duhul Sfânt, ci de la Aristotel, Cicerone, Platon și alți filosofi păgâni. De aceea ei au fost orbiți până la capăt de minciună și duhul lor s-a înstrăinat de calea cea dreaptă"⁹⁴.

În domeniul ritului și rânduielii liturgice se resimte, de asemenea, scăderea generală a vieții spirituale, aceasta traducându-se uneori în Rusia secolul XVII prin niște fenomene cu totul nesănătoase. Astfel cântarea "pe mai multe voci" (adică slujba este oficiată simultan nu numai pe două sau trei, ci uneori pe cinci sau pe șase voci, ceea ce făcea o adevărată cacofonie) este adesea completată cu ceea ce se numea *khomonja*, adică introducerea în cuvintele cântărilor a unor vocale și uneori a unor silabe întregi care deformau complet textul. "Ascultând un asemenea non-sens, oamenii care nu admiteau nici o critică în probleme religioase vedeau un sens misterios care scapă înțelegerii oamenilor obișnuți"⁹⁵. Este caracteristică că orice încercare de a reveni la regulă corijând greșelile, măcar cele flagrante, se lovea de opoziție și era clasificată fără jenă drept "erezie". Este cu atât mai uluitor cu cât, paralel cu toate aceste fenomene vătămătoare, icoanele în marea lor majoritate (în afara desigur, a noului curent deformativ) se mențin totuși, și în secolul XVII, la un nivel spiritual și artistic ridicat, lucru dovedit de cele care au ajuns până la noi. Mai mult, pictarea icoanelor reprezintă elementul cel mai sănătos din viața liturgică a Bisericii ruse.

Decadența generală a vieții spirituale în ortodoxie o lasă pe aceasta dezarmată în fața presiunii confesiunilor occidentale. Ortodoxia nu mai putea să-și manifeste forța sa creatoare și vitală, nici în fața Occidentului, subminat el însuși de războaie interne (criza din secolul XVI-XVII), și nici în propria sa viață, în fața problemelor care se ridicau. În opoziția lor față de confesiunile occidentale, teologii ortodocși luptau orbește, recurgând în lupta contra catolicismului la argumente protestante, iar în lupta contra protestantismului, la argumente romano-catolice. Aceasta nu înseamnă că ortodoxia însăși fu schimbată. Gândirea teologică era paralizată, dar viața spirituală continua. Biserica nu modifică cu nimic doctrina sa și nu adoptă nici o dogmă falsă. "Oricât de jos ar fi scăzut nivelul învățământului teologic din cauza împrejurărilor istorice și în pofida influențelor heterodoxe care pătrundeau în el, Biserica ortodoxă sobornicească continua să-și păstreze fundamentele sale de credință de la Sinoadelor Ecumenice și de la Sf. Părinți; mai exact, ea era biserica Sinoadelor Ecumenice și a Sf. Părinți"⁹⁶. Biserica ortodoxă, într-adevăr și-a păstrat independența sa față de catolicismul roman și față de protestantism, dar în ceea ce privește teologia și arta sa, ea își pierde această independență. Căci arta este cea în care dependența se manifestă în modul cel

mai evident și cel mai durabil și deci în modul cel mai grav și mai plin de consecințe. Această stare de lucruri a produs multă vreme în arta rusă un fel de "complex de inferioritate" prin raport la arta occidentală și a smuls-o multă vreme da la moștenirea vie și creatoare.

Noul curent din artă modifică nu numai concepția propriu-zisă despre icoană și conținutul său, nu doar îndepărtează icoana ortodoxă de la destinația sa directă și imediată, ci modifică în mod firesc și conștiința artistului.

În icoana tradițională atât conținutul cât și forma sunt definite prin prototipul reprezentat, prototip a cărui stare interioară diferă radical de starea actuală a omului păcătos; participarea la viața dumnezeiască și la sfințenie definește atât pe unul cât și pe celălalt. Om este în arta sacră ortodoxă tema principală, și chiar unică. Nici o altă artă nu se apleacă cu atâta atenție asupra persoanei umane, nici una nu îl ridică pe om la o înălțime comparabilă cu cea la care îl ridică icoana. Tot ceea ce reprezintă ea se referă la om: peisajul, animalele, plantele. . . În ierarhia ființelor omul este cel care ocupă poziția dominantă; el este centrul universului iar lumea care-l înconjoară este reprezentată în starea pe care i-o comunică sfințenia omului. Or pictorii noului curent încearcă să-l reprezinte pe sfânt ca și cum n-ar mai fi sfânt.

În noile reprezentări, trupul omului și lumea emoțională par să nu mai fie destinate sfințeniei. Tot ceea ce are legătură cu natura omului și tot ceea ce îl înconjoară este reprezentat ca fiind străin îndumnezeirii, transfigurării. Omul rămâne în continuare tema principală, dar în starea sa actuală, căzută, nu în cea transfigurată. Această "imagine a omului în insignifianța sa interioară se pierde în abundența de obiecte, de animale și de plante. El devine pur și simplu o bucată din această lume mare și zgomotoasă și în care nu mai este măcar în stare să ocupe o situație dominantă"⁹⁷. El este înghițit la nivelul restului creației și-și pierde suveranitatea asupra ei. Ierarhia ființei este ruptă.

În secolul XVI, chipul întrupării, chipul lui Hristos cel Mare, se pierde în alegorii, parabole etc. În prezent acestea sunt roadele întrupării, iar chipul omului îndumnezeit este cel care se pierde în imitația vieții de fiecare zi, Iconomia Celei de a Doua Persoane a Sf. Treimi se estompează mai întâi, apoi și cea a Duhului Sfânt. Adevărata relație între imagine și prototip, această relație revelată cu atâta profunzime și pătrundere în icoana ortodoxă, în prezent este ruptă. În formula: "Dumnezeu a devenit om pentru ca omul să devină Dumnezeu", partea a doua a propoziției pare să se eclipseze din conștiințe, pare să nu mai fie înțeleasă în mod existențial. Viața și conștiința se detașează de însuși scopul căruia îi este destinat omul: asemănarea dumnezeiască. Aceasta reduce la neant orientarea eshatologică a icoanei și o lipsește de orice dinamism. Altfel spus, imaginea încetează să mai fie o revelație a lui Dumnezeu, "o revelație și o manifestare a ceea ce este ascuns", ea devine lipsită de sensul ei creștin și de destinația ei. De atunci, nu mai există icoană specific creștină ca expresie a vieții și a doctrinei creștine. Nu mai există decât utilizarea de către creștinism a unei imagini care îi este străină, tot așa

cum pentru conștiința profană, nu există rațiune creștină luminată de cunoașterea lui Dumnezeu - nu mai există decât utilizarea de către creștinism a unei rațiuni omenești naturale. Artă încetează puțin câte puțin să mai fie limbajul propriu al Bisericii și nu-i mai servește decât de fațadă. Astfel au stat lucrurile întotdeauna în catolicismul roman și astfel continuă să fie și în ziua de azi, iar acest mod de a privi lucrurile începe să pătrundă și în conștiința ortodoxă⁹⁸. Ajungem astfel la o ruptură conștientă cu principiul stabilit la Sinodul VII Ecumenic, după care numai aspectul artistic îi aparține pictorului. Adoptăm astfel principiul formulat de Cărțile Caroline, după care imaginea este fructul imaginației pictorului, de care el este responsabil în calitatea sa de autor. Experiența catolică integrală a Bisericii este fărâmițată într-o multitudine de concepții individuale a pictorilor izolați⁹⁹. Noțiunea de autor capătă semnificația pe care o are și în zilele noastre și se deschide astfel calea pentru principiul care mai târziu, datorită noului curent, va deveni dominant și va exprima viața oficială a Bisericii. Această artă va rămâne străină poporului până în momentul în care cercurile conducătoare, eclesiastice sau civile, o vor impune prin măsuri administrative.

NOTE

1. Periodicul *Arta rusă veche, secolul XVII*, Moscova, 1964, p. 7, în lb. rusă.
2. A. Grabar, *Răspândirea picturii ruse în secolul XVI-XVII. Arta antichității târzii și a Evului Mediu*, vol. 2, Paris, 1968, pp. 946-963.
3. *Călătoria patriarhului Macarie în Rusia*, tradusă din arabă în lb. rusă, de G. Murkos apărut în *Ctenii Imperat, Ob. Istorii i Drevnostei rossiiskih*, cartea 10, cap. X, Moscova, 1898, p. 43.
4. Cel mai vestit dintre ele era Colegiul Sf. Atanasie din Roma, deschis de papa Grigorie al XI-lea în 1577. Vezi părintele A. Schmemmann, *Drumul istoric al ortodoxiei*, New York, 1954, pp. 330-331 în lb. rusă.
5. V.O. Kliucevskii, *Opere*, vol. 3, Moscova, 1957, p. 275, în lb. rusă. 6. Arhiepiscopul Vasile. *Textele simbolice în Biserica ortodoxă. Mesajul Exarhatului patriarhiei ruse în Europa occidentală*, nr. 49, 1965, pp. 11-12.
7. Această situație a artei ortodoxe tradiționale era deja evidentă în secolul XIV pe coasta Adriaticii, unde ea se găsea față în față cu o puternică influență occidentală provenită din Italia învecinată, centrul Renașterii. Pictorii erau obligați ori să imite pe italieni pentru a satisface clientela lor, sau "să revină la formele bizantine pentru a satisface gusturile conservatoare și să lucreze în biserici mici rurale în care formele bizantine erau identificate cu cea mai înaltă expresie a sacralului". (Vezi J. Djuric, *Icoanele din Iugoslavia*, Belgrad, 1961, p. 52.
8. V.O. Kliucevskii, *Ibidem*, pp. 361-362.
9. M. Sîcev, *O icoană a lui Semion Ușakov în rezervele diocezeane din Novgorod*, Culegere consacrată celei de-a 25-a aniversări a activității științifice a lui P. Ainalov, S.- Pb. 1915, p. 96, în lb. rusă.
10. A. Grabar, *Istoria artei ruse*, t. VI, Moscova, p. 492, în lb. rusă. 11. V. Svențițkaia, *Operele lui Ivan Rudkovici*, în revista "Iskusstvo", nr. 6, 1964, p. 65, nota, în lb. rusă.
12. *Călătoria...*, *Ibidem*, cartea IV, cap. XII, p. 41.
13. A. Grabar, *Expansiunea picturii ruse...*, *Ibidem*, p. 941.
14. G. Florovskii, *Căile teologiei ruse*, Paris, 1937, p. 58, în lb. rusă.

15. Cele mai importante sunt: 1. Iosif Vladimirov "*Scrisoarea unui anume iconar Iosif către iconarul țarului, prea înțeleptul Simeon Teodorovici*" (Ușakov) editată în lb. rusă de D-na E. Ovcinnikova în *Drevnerusskoie Iskusstvo XVII v.*, Moscova, 1964. Mai jos este citată *Scrisoarea...*; 2. Simeon Ușakov, *Discurs către cel care are zel pentru pictarea icoanelor*, editată în lb. rusă în culegerea *Mastera iskusstva ob iskusstve*, t. IV, 1937, mai jos este citat *Discursul...*; 3. Simeon, episcop de Poloțk, *Cerere sau mesaj către țar în cursul Marelui Sinod de la Moscova*, publicată în fragment în lb. rusă de L.N. Maikov în *Ocerki iz Istorii russkoi literatury XVII-XVIII stol.*, S.- Pb. 1889; 4. *Actele Marelui Sinod de la Moscova din 1667*, ed. în lb. rusă la Moscova în 1893; 5. *Scrierea celor trei patriarhi din 1668* compusă la cererea țarului și semnată de patriarhii: Paisie de Alexandria, Macarie de Antiohia care se găsește la Moscova și Ioasaf al Moscovei (text editat de P.P. Pekarskii, *Materiali dlia istorii ikonopisanii V. Rossii*, S-Pb. 1865); 6. *Scrierea țarului din 1669* (în aceeași ediție); 7. Monahul Eftimie, *Întrebări și răspunsuri privind iconografia rusă din secolul XVII*, editat de G. Filomonov în "Vestnik Oc. Drevnerusskogo iskusstva", Moscova, 1874-1876; 8. *Viața Părintelui Avacum*, editie franceză parțială a lui P. Pascal, *Avacum și începuturile Roskolului*, Paris, 1938; 9. Patriarhul Ioachim, *Testament* (în fragment, apărut în lb. rusă în manualul de iconografie editat de Bolșakov, alcătuit de T. Uspenskii la Moscova); 10. Karion Istomin, *Discurs către cel care are zel pentru pictarea icoanelor*, scris la sf. secolul XVII. Este o compilație de opere aparținând lui Ușakov, Simeon de Poloțk și *Scrierilor patriarhilor și ale țarului*. Menționăm în parte culegerea publicată în 1642 sub titlul de *Florilegiu. Scrieri alese despre demnitatea sfintelor icoane și despre cinstirea lor*. Ea nu conține opere originale, ci o serie de lucrări mai vechi adunate într-un scop polemic contra protestanților și reflectă discuțiile cu aceștia. De atunci nu au mai fost reeditate.

16. Notăm că nicăieri icoana nu era atât de răspândită și nici nu juca un rol atât de mare ca în Rusia. Cronicile menționează, paralel cu evenimentele de importanță națională, construirea și decorarea bisericilor, crearea, transferul și chiar restaurarea icoanelor. Icoana făcea parte din viața poporului, ea îl însoțea în toate evenimentele existenței sale: întreaga viață, și îndeosebi calendarul agricol, se ordona în jurul sărbătorilor și aceasta se traducea în mod firesc prin cinstirea cutărilor sau cutărilor icoane și prin răspândirea lor. Icoanele erau un element indispensabil în amenajarea nu numai a interiorului, ci, la fel, și a exteriorului, a tuturor clădirilor publice sau particulare. Ne este greu astăzi să ne închipuim că "țarul Alexei Mihailovici avea în sala sa de icoane 6200 icoane primite în dar... În afară de acestea el mai avea încă 600 de icoane foarte vechi și încă un mare număr în depozite, icoane care fuseseră scoase din camere pentru a fi apărute de foc" (N.P. Kondakov, *Icoana rusă*, III, Praga, 1931, pp. 30-31, în lb. rusă). Catedrala Bunei Vestiri avea cel puțin 3000 icoane, la fel ca și catedrala Maicii Domnului din Smolensk, la mănăstirea Novodevicii. Dintre toate aceste comori nu s-au păstrat decât câteva vestigii fragmentare. "Ceea ce nu reușiseră să distrugă incendiile devastatoare sau invaziile care distruseseră toate decorațiile din catedralele și bisericile din lemn și toate icoanele din casele particulare, a reușit să distrugă în cele din urmă uitarea". (*Ibidem*, p. 38). Apoi a mai fost și distrugerea premeditată din motive ideologice.

17. *Scrierea țarului*, p. 17.

18. Iosif Vladimirov, *Scrisoarea...*, p. 33.

19. *Ibidem*, p. 36.

20. Ed. de Maikov, p. 8.

21. I. Vladimirov, *Scrisoarea...*, p. 35.

22. Ed. de Maikov, p. 5.

23. *Scrisoarea...*, p. 33.

24. *Ibidem*, p. 36.

25. *Ibidem*, p. 34.

26. I.N. Dimitriev, *Teoria artei în literatura rusă veche*, în "Trudî Otdela Drevnerusskoi Literatury IX, Moscova-Leningrad, 1953, pp. 109-110.

27. *Scrisoarea...*, pp. 42-43.

28. Ed. de Maikov, p. 137.

29. *Călătoria...*, cartea IX, cap. III, p. 136.

30. Dimitriev, *Teoria...*, *Ibidem*, p. 110.
31. Simeon Ușakov, *Discursuri*, p. 22.
32. *Scrierile patriarhilor*, p. 8.
33. *Ibidem*, p. 9.
34. *Discursuri*, *Ibidem*.
35. În 1660 existau la Moscova, în cartierul zis german, trei temple luterane și unul reformat (vezi V. Kliucevskii, *Opere*, III, *Ibidem*, p. 270, în lb. rusă).
36. *Scrierea patriarhilor*, p. 12.
37. Notăm că, deși trasează originea artei până la Dumnezeu, patriarhii se referă, pentru a dovedi cât de sublimă este activitatea umană, la înțelepții antici. "Prea înțelepții greci, zic ei, au lăsat poruncă scrisă cum că nimeni dintre sclavi sau prizonieri să nu învețe arta de a picta, ci doar copiii nobililor și fiii curtenilor să se inițieze în această artă" (*Ibidem*, p. 8).
38. Această atitudine a sârbului Pleškovići este mai cu seamă de înțeles dacă ne amintim de importanța pe care o avea pentru sârbi arta ortodoxă tradițională în acea epocă de heterodoxie.
39. *Scrisoare*, p. 45. Astfel de acuzații de erezie mergeau uneori până la absurdul cel mai extrem. Astfel, un anumit preot Longin fu acuzat de iconoclașm; el "hulise icoanele" pentru că judecase sever o femeie care era prea tare machiată cu alb, în condițiile în care culoarea albă intră în componența pictării icoanelor (vezi A.V. Kartașev, *Istoria Bisericii ruse*, t. II, Paris, 1959, p. 152, în lb. rusă).
40. D-na E.S. Ôvcinnikov, care a editat *Scrisoarea* lui Vladimirov, nu este de acord cu E. Filimonov care vedea în atitudinea lui Vladimirov "o adâncă simpatie a iconarului rus pentru pictura occidentală". "După un studiu aprofundat al tratatului lui Vladimirov, scrie ea în prefața ediției, această problemă ne pare mai complexă" (p. 13). D-na Ovcinnikov reduce această problemă la expresia unei lupte perfect legitime a noului curent în artă, contra vechii tradiții perimate (p. 19). În realitate, simpatia lui Vladimirov era departe de a se manifesta doar la pictura occidentală; ea se întindea, după cum vom vedea și la **conținutul ideologic** exprimat de această pictură.
41. *Scrisoarea*, p. 45.
42. *Ibidem*, p. 41.
43. Citat de B. Kliucevskii, *Ibidem*, p. 311.
44. *Scrisoarea*, p. 37.
45. *Scrisoarea*, p. 34.
46. *Ibidem*, p. 35.
47. *Ibidem*, p. 41.
48. *Ibidem*, p. 43.
49. *Ibidem*, p. 52.
50. S-a păstrat un desen de la el "reprezentând Sf. Față cu un chip viu foarte expresiv, cu riduri pe frunte și în jurul ochilor" (E.S. Ovcinnikov, *Portretul în arta rusă din secolul XVII*, Moscova, 1955, p. 20.). În 1663 acest desen a servit de model pentru a se lucra la Viena o gravură având și o inscripție explicativă în limba polonă cu următorul conținut: "Iată că de multă vreme părinții iezuiți, din pelerinajele lor, au adus la Roma adevăratul chip nefăcut de mână omenească - pânza lui Avgar. Și iată că prin grija iconarului moscovit Iosif Vladimirov un exemplar a fost gravat și la Viena". Manualul iconografic din Siya reproduce aceeași gravură cu explicația următoare: "Transferul Sf. Fețe de la Edessa la Constantinopol a avut loc în anul 6452 de la facerea lumii, 944 de la întruparea lui Hristos (...). În prezent acest chip se găsește la Roma, în biserica Sf. Silvestru, papa Romei". Or, Sf. Față, păstrată la Constantinopol, a dispărut după cum se știe în timpul jafului la care fu supus orașul de către cruciați în 1204. Versiunea romano-catolică după care 300 de ani mai târziu iezuiții (ordinul a fost fondat în 1534) ar fi regăsit-o, a înlocuit tradiția ortodoxă despre soarta acestei icoane. Dacă aceasta ar fi fost într-adevăr regăsită și păstrată la Roma, faptul ar fi ridicat autoritatea acestui oraș. Astfel, această versiune latină nu se datorează chiar întâmplării. Ea trebuia să joace un rol considerabil în puternica presiune occidentală exercitată în domeniile teologiei, artei și vieții cotidiene. Faptul însuși al unei ediții vieneze, prin grija iezuiților, a operei unui iconar ortodox rus este deja

semnificativ; trebuia pentru aceasta protectori și o mare abilitate de ordin practic. Este dificil să spunem care a fost rolul lui Vladimirov personal în această reorientare. Aceasta arată în orice caz că, în plus față de "adâncă sa simpatie" pentru pictura occidentală, el mai avea și relații practice cu Occidentul. Este de remarcat, de asemenea, că *Scrierea patriarhilor*, citând tradiția ortodoxă despre originea Sf. Mahrame, adaugă legenda occidentală a Sf. Veronica, apărută în secolul XV. În conștiința noastră, pentru prima dată această legendă apare într-un context ortodox. După patriarhi ea este repetată în *Scrierea țarului*.

51. *Scrisoarea*, p. 58.

52. *Discursuri*, pp. 22-23. Atunci când în manuscrisele rusești vechi întâlnim expresia "ca și când ar fi viu", caracterizând ceea ce este reprezentat într-o icoană, ea nu trebuie în nici un caz să fie înțeleasă în sensul pe care îl dau apologeții noului curent al artei secolul XVII. Așa cum nota cu dreptate Dimitriev (*Ibidem*, p. 113), această expresie este aplicată ca o laudă operelor de artă cu caracter complet diferit. Într-adevăr, când trebuiau să laude o imagine, atât autorii antici și păgâni cât și scriitorii ortodocși, spuneau că ea este făcută "ca și când ar fi vie". În ambele cazuri cuvintele sunt aceleași dar sensul lor este total diferit. Aceasta înseamnă că termenul de "viu", "viață", are aici două semnificații fundamentale diferite. Pentru unii și pentru alții, imaginea reprezintă o viață; dar această viață nu este aceeași. Pentru apologeții noii arte traducerea în pictură a vieții, care este lucrare (praxis) spirituală interioară este înlocuită prin reprezentarea directă a vieții, accesibilă vederii: "așa cum se vede și se aude un lucru, așa se pictează". Ceea ce pentru arta secolul XI-XVI însemna viu, a devenit pentru ei, mort. Aceeași este situația și pentru noțiunea de "amintire", "aducere aminte". Apologeții noii arte înțeleg această noțiune într-un sens subiectiv și psihologic în timp ce în conștiința ortodoxă, (în cursul perioadei iconoclaste se revenea adesea la această noțiune) ea semnifică nu numai o comemorare, ci o participare ontologică la prototip.

53. Ușakov a pictat o întreagă serie de icoane cu Sf. Față, în care se străduiește să redea cu cea mai mare exactitate posibilă chipul omenesc, un trup viu și cu stări psihologice puternic nuanțate, astfel încât și cutele naturale ale pânzei sunt vizibile. Acest pictor folosește în tema sa un fel de manual ilustrat, "un alfabet al acestei arte; toate membrele trupului omenesc de care arta noastră are nevoie", adică o demonstrație a modului în care trebuie să reprezentăm membrele trupului uman într-o manieră naturalistă și nu într-un mod iconografic. Vezi sfârșitul *Discursului* său.

54. *Scrisoarea*, p. 57.

55. *Ibidem*, p. 58.

56. Existau într-adevăr printre sfinți persoane de o mare frumusețe fizică. Dar nu această frumusețe trupească ne-o dă nouă Biserica de exemplu, ci viața interioară a sfântului. Nu este acesta cumva motivul pentru care Sf. Evanghelie nu ne dă nici un fel de descriere de ordin fizic, căci ea nu exaltă nici o frumusețe, nici o forță a trupului omenesc? Scopul Sf. Scripturi și cel al icoanei nu este cumva acela de a ne aduce într-o stare total opusă celei pe care o avură bătrânii când o priveau pe Suzana?

57. *Scrisoarea*, p. 61.

58. *Ibidem*, p. 57.

59. În aceeași ordine de idei, Ușakov a comandat să execute o reprezentare a celor 7 păcate capitale care nu este decât o copie refăcută a unei ilustrații la *Exercițiile spirituale* ale lui Ignățiu de Loyola, cu o "clasificare" a păcatelor pur romano-catolică (vezi Sidorov, *Desenele vechilor meșteri*, Moscova, 1959, pp. 498-499, în lb. rusă).

60. *Scrisoarea*, p. 25.

61. *Ibidem*.

62. G. Florovskii, *Căile teologiei ruse*, *Ibidem*, p. 55, în lb. rusă.

63. *Viața părintelui Avacum*, text în lb. rusă, Moscova, 1960, pp. 139 și 156.

64. Dimitriev, *Teoria...*, *Ibidem*, pp. 102-103.

65. *Scrisoarea*, pp. 50-51.

66. *Viața părintelui Avacum*, *Ibidem*, p. 135, predica 4.

67. *Scrisoarea*, p. 55.

68. *Călătoria...*, cartea IX, cap. III, *Ibidem*, p. 137.

69. Nu există nici un motiv să credem că Nikon se ridică doar contra temelor iconografice latine și luterane și că încuraja doar pictura occidentalizantă (vezi *Istoria artei ruse*, t. VI, Moscova, p. 426, în lb. rusă). Pavel de Alep este foarte clar în descrierea sa. În 1654, Nikon porunci să se adune "scoțându-le chiar din casele demnitarilor de Stat", icoanele pictate de către pictorii moscoviți "după modelele tablourilor france și poloneze"; el le scoase ochii și le transportă de-a lungul întregii Moscove, amenințând cu pedeapsa pe toți cei care vor picta icoane după astfel de modele. În 1655, la Duminica Triumfului Ortodoxiei, după celebrarea Sf. Liturghii din catedrala Adormirii, patriarhul puse să se aducă icoanele în mijlocul bisericii. El rosti un discurs lung zicând că această pictură era "inadmisibilă" citând dintr-o culegere de predici la texte patristice (era vorba fără îndoială de *Florilegiul* editat în 1642). După aceasta, luând icoanele una câte una, le arăta poporului zicând: "Această icoană provine din casa demnitarului cutare, fiul lui cutare" și le izbea de dalele bisericii, spărgându-le. Cu patriarhii Makarie al Antiohiei și Gavriil al Serbiei care erau prezenți, el pronunță anatema contra tuturor acelorora care vor picta astfel de icoane sau le vor păstra pe la casele lor (vezi *Călătoria...*).

70. *Scrisoarea*, p. 50. În raționamentele sale Vladimirov plasează diversele obiecte de cult (sfintele vase, veșminte etc) pe același nivel cu imaginea cultică. Totuși o atare asimilare este imposibilă în ceea ce privește icoana ortodoxă. Este aici o confuzie, care dovedește încă o dată totala pierdere a concepției ortodoxe despre icoană. Acest păcat există de altfel și în epoca noastră: vezi lista de teme supuse discuției în Sinod (*Jurnalul Patriarhului de Moscova*, nr. 11, 1961, p. 25, în lb. rusă). Această confuzie face să se reducă problematica icoanei la stadiul premergător Sinodului VI Ecumenic. Cum se cuvine să cinstim sf. icoane?, se ridicase întrebarea în sinod, precum cinstim sfintele vase, ornamentele și celelalte obiecte de cult sau altfel? La această întrebare Sinodul răspunde, după cum știm, atât prin documentele sale, cât și în hotărârea finală: icoana trebuie să fie cinstită în același fel cum este cinstită crucea și Evanghelia. Altfel spus, icoana este plasată nu în contextul practic utilitar, ci în contextul dogmatic.

71. Cartea intitulată *Scutul*, citată în "Manualul iconografic" editat la Bolșakov, red. Uspenski, Moscova, 1903, în lb. rusă.

72. Citat de N. Pokrovskii în *Monumente de iconografie și de artă creștină*, S-Pb., 1900, p. 370, în lb. rusă.

73. *Viața părintelui Avacum*, *Ibidem*, p. 136. În ed. franceză, p. 503.

74. *Ibidem*, text rus, p. 109.

75. G. Filimonov, *Rezumat de iconografie creștină rusă*. Sofia, *Înțelepciunea divină*, Vestnik Ob. Drevnerusskogo iskusstva pri Mosc. Publicinom Muzee, Moscova, 1876, p. 31, în lb. rusă.

76. *Scrisoarea*, p. 25.

77. "Căci acești imbecili zic că, atunci când arhanghelul Mihail se făcu monah el tot nu putu învinge pe Satan până când nu îmbracă Schima mare", *Ibidem*, p. 59.

78. *Scrisoarea*, p. 66.

79. *Ibidem*, p. 59.

80. *Ibidem*, p. 60.

81. Vezi L. Uspenskii, *Câteva considerații despre iconografia Cincizecimii*, în "Mesagerul Exarhatului Patriarhiei ruse în Europa occidentală", nr. 33-34, Paris, 1960.

82. Dată fiind marea importanță a acestei teme și actualitatea hotărârii Marelui Sinod, vom studia această problemă separat, consacrandu-i capitolul următor.

83. *Întrebări și răspunsuri privind iconografia rusă*, *Ibidem*, în lb. rusă. Vezi "Materiale". Paginile nu sunt indicate, deoarece sunt confuze.

84. Unul din împrumuturile latine, menționat de Eftimie, este chipul Fecioarei "stând în picioare pe lună". Este probabil o imagine numită "Sf. Sofia de la Kiev". Această temă a apărut în Occident la sf. secolul XIV cu un sens teologic precis: cel al simbolului Imaculatei Concepții. "Știm bine cât de mult opinia catolică despre Imaculata Concepție era răspândită printre teologii kieveni în secolul XVII (...). Membrii de la Congregația Academiei din Kiev trebuiau să mărturisească că "Maria era nu numai fără păcat efectiv, ci chiar fără păcat strămoșesc". (G. Florovskii, *Cinstirea Sofiei ca Înțelepciune*

divină la Bizanț și în Rusia. *Lucrările celui de-al 5-lea Congres al organizațiilor academice ruse din afara frontierelor*, partea I, Sofia, 1932, p. 498 și 500, în lb. rusă).

85. Eftimie se gândește, fără îndoială, la imaginea Sofiei din Novgorod. În timpul secolelor, această imagine a provocat explicații pe cât de variate pe atât de arbitrar a "sensului său misterios". Aceasta dă mult de gândit și arată în tot cazul în ce grad îi lipsește claritatea.

86. G. Filimonov, *Simeon Ușakov și epoca sa în iconografia rusă*, în "Sbornik Ob. Drevnerusskogo Iskusstva", Moscova, 1873, p. 81.

87. *Vezi Istoria artei ruse*, t. IV, Moscova, 1959, p. 54, în lb. rusă.

88. G. Florovskii, *Căile teologiei ruse*, *Ibidem*, p. 49.

89. De aici îngrijorarea care se întrevede printre altele, în contractele încheiate cu iconarii acestei epoci: "Nimic incompatibil cu sfințenia bisericii să nu fie introdus". (Vezi G. Briusov, *Frescele din Iaroslavl*, Moscova, 1969, p. 15, în lb. rusă). Astfel de clauze se întâlnesc frecvent în documentele romano-catolice, dar în epoca lui Dionisie sau Rubliov existența lor ar fi fost de neînchipuit în Biserica ortodoxă.

90. Ele sunt deasemenea incluse în anumite ediții cu caracter polemic, cum ar fi *Cartea lui Chiril*, (1644) conținând opere patristice care explică doctrina ortodoxă. Articolele contra erezilor (arieni, iconiclaști, latini, armeni...) au inclus printre ele și "profețiile înțelepților elini", destinate fără îndoială luptei contra erezilor.

91. N.A. Kazakova, *Profețiile înțelepților elini și reprezentările lor în pictura rusă*, "Trudî Otdela Drevnerusskoi Literaturi", XVII, Moscova, 1961, p. 368, în lb. rusă.

92. N.A. Speranskii, *Iconostasele rusești vechi*, în "Hristianskoie Ctenie", septembrie-octombrie 1893, p. 330, în lb. rusă.

93. A.V. Kartășev, *Istoria...*, *Ibidem*, t. II, p. 247. La fel ca mulți dintre contemporani, "Simeon nu prea dădea importanță divergențelor între bisericile greco-ortodoxă și catolică" (A.M. Pancenko; *Cuvântul și cunoașterea în estetica lui Simeon de Polotsk*, "Trudî Otdela Drevnerusskoi Literaturi", XXV, Moscova, 1970, p. 236, în lb. rusă).

94. Citat de G. Florovskii, *Căile teologiei ruse*, *Ibidem*, p. 48.

95. N.D. Uspenskii, *Arta cântării ruse vechi*, Moscova, 1955, p. 205, în lb. rusă. În domeniul cântării bisericești se petrece ceva cu totul analog fenomenului din noua artă picturală; ornămăntarea din secolul XVI și începutul secolului XVII cedează puțin câte puțin locul melodiilor teatrale aduse în Rusia de maeștrii străini. Patriarhul Nikon însuși, care totuși spărgea icoanele pictate după "modelele poloneze", invita cântăreți polonezi care cântau "ca o orgă" și cerea să i se trimită pentru corul său compozițiile lui Martin Milczewsky, directorul capelei Rorantiștilor din Cracovia, celebru în timpul său (vezi G. Florovskii, *Căile teologiei ruse*, *Ibidem*, p. 74).

96. Arhiepiscopul Vasile, *Textele simbolice în Biserica ortodoxă*, în "Mesagerul Exarhatului Patriarhiei Ruse în Europa occidentală", nr. 49, 1965, p. 11.

97. *Istoria artei ruse*, t. IV, *Ibidem*, p. 39, în lb. rusă.

98. De aici afirmația pe care o auzim uneori nu numai de la catolicii romani, ci chiar din gura episcopilor ortodocși; sinoadele nu ar fi definit, spun ei, vreun anume gen de icoană bisericească.

99. Această situație este bine ilustrată prin apariția în secolul XVII a icoanelor semnate. Desigur, exemplul pictorilor greci care în această epocă încep să-și semneze icoanele, putea să influențeze și pe iconarii ruși. Dar d-na E. Ovcinnikov, editoarea *Scrisorii lui Vladimirov*, are dreptate să lege această problemă "de teoriile exprimate de Vladimirov despre necesitatea semnăturii personale sau a unei peceți a pictorului pe opera sa" (*Ibidem*, p. 10), tocmai ca expresie a responsabilității personale pentru conținutul acestei opere. O semnătură de autor ca atare, este în icoana tradițională, un fenomen extrem de rar ca să nu spunem excepțional.

ÎNSEMĂRI ȘI LUCRĂRI ALE STUDENȚILOR

PRACTICA DE VARĂ. FRAGMENTE DE JURNAL

Siminiceanu Elena

Cunoașterea României începe ca un experiment și sfârșește ca o pasiune constantă, greu de mărturisit, deoarece cuvintele nu pot reda totdeauna varietatea impresiilor, a gândurilor, a sentimentelor ce se nasc sub imperiul emoțiilor pe care le trăiești când îți străbați plaiurile. Cu atât mai interesant este atunci când, fiind student al secției istorie-geografie, ai ocazia să iei contact direct cu ceea ce timpul, atât de neiertător, ne-a mai lăsat ca vestigii ale trecutului nostru, încadrate într-un peisaj natural de invidiat.

Vara anului 1995 a fost pentru studenții anului III nu numai o experiență ci și o perioadă de consolidare a cunoștințelor acumulate în sălile de curs de-a lungul a trei ani. După ce în anul I am străbătut Dobrogea și nordul Bucovinei, în anul II pașii ne-au purtat prin Transilvania și Munții Apuseni, în acest an traseul a fost mai scurt, dar la fel de bogat în mărturii ale înaintașilor noștri, străbătând locuri apropiate sufletului nostru și anume Moldova până la Iași, dar și, pentru a doua oară, Bucovina, a cărei frumusețe o redescoperi mereu, dar niciodată pe deplin.

Câteva pasaje din jurnalul de practică sunt mai concludente decât orice altceva pentru a re trăi acele zile de neuitat.

12 iulie 1995

Începem această călătorie sub semnul Luceafărului lui Eminescu. Ipotezile ne primesc cu veșnicile amintiri ale celui care trăiește în inima românului de pretutindeni. Emoții mari, dar și bucuria că acest loc există și că aproape nimic nu s-a schimbat...

... Botoșani. Oraș vechi și tânăr totodată. Și unde poți afla mai multe despre trecutul acestor locuri decât în Muzeul Județean de Istorie? În edificiul construit după planurile arhitectului Petre Antonescu, au fost adunate cu trudă, în mulți ani, o bogată colecție de ceramică pictată și figurine (zoomorfe și antropomorfe) aparținând culturii Cucuteni, unelte, arme, podoabe geto-dacice, obiecte, documente, monede din timpul domnitorilor Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare, Petru Rareș, dar și mărturii ale trecutului mai apropiat...

... Casa memorială Nicolae Iorga. Un alt popas botoșănean. Ca viitor profesor de istorie, simți că ești mai aproape de menirea ta privind colecția de

documente, fotografiile din care te privește marele istoric, parcă întrebându-te: "Cine îmi continuă opera?..."

13 iulie 1995

Iași. Timp de trei secole, a treia capitală a Moldovei. Aici întâlnirea cu istoria e la fiecare pas. Clădiri, străzi, monumente...

Dar primul popas e la Palatul Culturii, între zidurile căruia cele patru muzee ne așteaptă să le străbătem sălile. Muzeul de artă, cu colecțiile de artă românească din secolul XVIII până astăzi, pictură italiană, franceză, flamandă, olandeză, precum și numeroase lucrări de grafică... Muzeul de istorie al Moldovei cu un bogat material privind dezvoltarea societății românești din paleoliticul inferior până la sfârșitul feudalismului, sălile acordate perioadei moderne și contemporane fiind în reamenajare... Muzeul etnografic al Moldovei și Muzeul politehnic, în câteva cuvinte, tradiție și inovație...

... O privire către Casa Dosoftei din apropiere și imediat acorzi locul ce i se cuvine mitropolitului Dosoftei în istoria literaturii române...

14 iulie 1995

Astăzi programul e mai încărcat ca oricând. Știu că Iașul a fost înzestrat de domnitorii trecuți la cele veșnice cu zidiri făcute să reziste secole de-a rândul. Biserica mănăstirii Golia, biserica mănăstirii Galata, mănăstirea Cetățuia, biserica Mitropolitană ne impresionează nu numai prin arhitectură ci și prin mulțimea obiectelor de artă de mare valoare păstrate aici...

... Muzeul Unirii, organizat într-o clădire (monument de arhitectură) construită în 1806, fostă reședință a lui Alexandru Ioan Cuza a cărui personalitate este evocată de numeroase exponate...

... Grădina botanică. Pot spune o explozie de verdeață și culoare într-un secol din ce în ce mai cenușiu. Cuvintele nu-și au locul. Încerci să memorezi imagini ce nu pot ține, din păcate, locul realității...

... Ruginoasa. Reîntâlnirea cu amintirea lui Alexandru Ioan Cuza într-o liniște de sfârșit de veac trecut ce ni se pare actual...

... Întoarcerea spre Bucovina ca spre un izvor dătător de speranță că tot ceea ce este bun, frumos și etern există.

Rădăuți. Biserica Sfântul Nicolae Domnesc, cel mai vechi monument de zid și prima și cea mai veche necropolă domnească din Moldova. Șase secole de istorie învăluie tăcerea din jur...

... Muzeul de etnografie fondat în 1935. Pătrundem într-o lume trecută dar actuală în același timp. Toți acești creatori anonimi cu al căror rod al muncii sunt

**DIMITRIE DAN (1856-1927) -
PREOCUPĂRI DE ISTORIE****Harleta Mareci**

Istoria se reia și se rescrie prin fiecare nouă generație, în funcție de exigențe sporite, de alte unghiuri de interpretare a evenimentelor din trecut. În cărțile de istorie se regăsesc așadar răspunsuri noi la întrebările ce frământă cugetul, învățăminte, reflecții, sentimente încrustate în timp și pe care nimeni nu are dreptul să le ignore.

Cât de mare a fost tezaurul de gândire românească în Bucovina au demonstrat-o scrierile atâtor cărturari devotați cauzei naționale: avocați, învățători, profesori, preoți; ei s-au angajat în mișcarea culturală și politică declanșată după anul 1848 conștientizând faptul că, "deși urgisit, poporul român din Bucovina a rămas și sub stăpânirea străină mare ca suflet"¹.

Din pleiada cărturarilor bucovineni care și-au convertit energia suflătească în valoroase pagini de carte, personalitatea lui Dimitrie Dan ni se dezvăluie în cele peste 100 de scrieri ce-i aparțin și în care se continuă, peste timp și la o altă scară, tradiția cărturărească pornită din semi-întunerul chiliilor, cu atâtea secole în urmă. Preocupările predilecte ale lui Dimitrie Dan, apărute spontan - ca rezultat al dragostei și solidarității sale față de interesele majore ale acelora din mijlocul cărora s-a ridicat, au vizat nemijlocit viața materială și spirituală a poporului român. Dan s-a străduit să dea, la vremea sa și cu posibilitățile existente aici, o operă care să reflecte trecutul, dar și realitatea în care a trăit și pe care a cunoscut-o; prin aceasta aducea servicii nu numai contemporanilor săi ci și generațiilor viitoare. Dacă evantaiul preocupărilor sale intelectuale a fost prea larg, comparativ cu dimensiunile reduse ale lucrărilor lui, acest fapt nu trebuie privit cu ostilitate; ca și alți preoți cărturari care s-au afirmat în perioada respectivă, Dimitrie Dan răspundea unui deziderat național: acela de a scrie în forme variate și pentru diferite domenii, știind că beneficiarul lucrărilor sale va fi însăși nația română.

Despre scrierile lui Dimitrie Dan s-a auzit prea puțin în decursul anilor. Dicționarele de literatură, sintezele sau articolele apărute înaintea celui de-al doilea război mondial se rezumă la oferirea câtorva informații, uneori irelevante, asupra celui care, totuși, a fost o figură marcantă a intelectualității bucovinene. Lucrările ce au caracter istoric sau de istorie a literaturii române editate în deceniile șase și șapte au evitat, în mod voit, tratarea unor subiecte care ar fi adus în discuție Bucovina și luptătorii pentru românism pe care i-a dat ea. Se încerca o minimalizare a importanței problemei ce viza teritoriul și oamenii Bucovinei, pentru că a omite sau a înlătura fățiș acest lucru, chiar dacă ar fi fost dorit, nu s-ar fi putut realiza atâtea vreme cât mai existau în țară martori oculari ai evenimentelor istorice. O soluție a rămas eludarea din analiza unor aspecte de cultură a reprezentanților bucovineni aflați în slujba Bisericii, deși fusese cunoscut faptul că mulți dintre aceștia și-au pus la dispoziția țării averile și chiar viețile. Chiar și în ultimul deceniu al secolului XX, când tematica referitoare la Bucovina ca pământ românesc a revenit în atenția cercetătorilor, numele lui Dimitrie Dan a fost de prea puține ori semnalat, valoarea informațiilor oferite de scrierile sale rămânând, pe nedrept,

necunoscută.

Judecând din perspectiva celor șapte decenii care s-au scurs de la moartea acestui cărturar bucovinean se poate aprecia că, în ciuda celor peste 100 de titluri de broșuri, studii și articole realizate de către el, Dimitrie Dan s-a numărat printre cei aproape uitați de generațiile următoare, redescoperirea valenței lucrărilor sale consacrate cunoașterii spiritualității românești fiind o necesitate, un act de recunoștință și de dreptate.

REFERINȚE BIOGRAFICE

Dimitrie Dan s-a născut la 8/20 octombrie 1856, în Suceava. Tatăl său, Nicolae Dan - cunoscut în târgul Sucevei sub numele de "ciubotarul Dan", făcea parte din vechea breaslă a cizmarilor. Mama, Domnica, născută Bunceag, era fiica preotului care a activat în Straja în perioada 1831-1847 și pe urmele căruia va călca mai târziu Dimitrie în timpul păstoririi comunității române ortodoxe din acele locuri. Casa în care s-a născut Dimitrie Dan, scundă, din lemn, situată pe Ulița Rusească, o cale îngustă și întortocheată, nu departe de biserica Sf. Dumitru, și care stradă îi va purta ulterior numele, îi va fi poate cea mai dragă amintire, el neșovăind a povesti cu nostalgie despre priverile ce se descoperea ochiului din locuința de la numărul 80: "... de aici, dincolo de apa Sucevei se vedea bine târgul Burdujeni, pădurea Adâncata și întinsul șes al Salciei"². Pasiunea pentru istorie s-a aprins de timpuriu, ca urmare a petrecerii copilăriei la umbra zidurilor cetății lui Ștefan cel Mare, iar dragostea pentru folclor și sânguința în a strânge pe pagini de carte producțiile populare românești s-au datorat și perioadei de timp în care Dimitrie Dan a stat la Bilca, în familia unei rude de-ale sale, preotul-cărturar Maghior.

La vârsta când trebuia să înceapă descifrarea tainelor scrisului și cititului, școala suceveană - ca de altfel întregul învățământ românesc din Bucovina - trecea prin controversatul proces de modernizare care, în viziunea autorităților imperiale, coincidea cu programul școlar de germanizare. Părinții lui Dimitrie Dan au optat pentru școala trivială românească de la mănăstirea Sf. Ioan, în anul 1864 înscriindu-și fiul în clasa învățătorului Diaconovici (cărturar ce avea să se retragă din activitatea didactică la venerabila vârstă de 93 ani). Din anul școlar 1868/1869, Dimitrie Dan este înscris la Gimnaziul cezaro-crăiesc din Suceava (astăzi Liceul "Ștefan cel Mare"). Această școală, înființată în anul 1860, deși întreținută cu fonduri românești și trebuind să funcționeze cu profesori de naționalitate română - așa cum era stipulat în uricul de fondare³ - a fost încadrată de autoritățile austriece cu profesori de alte naționalități (nemți, cehi, polonezi) aduși din toate unghiurile împărăției. Dimitrie Dan, alături de elevii români din gimnaziul sucevean, încerca să-și însușească singur educația națională, spre deosebire de cei ajunși în liceele cofesionale din Transilvania, medii în care cultivarea sentimentelor naționale era considerată, ca și cultivarea minții, o datorie a școlii.

Nemulțumiți de conținutul și de tendințele învățământului în limba germană și stimulați de unele succese obținute de intelectualitatea română organizată în "Societatea pentru literatura și cultura română în Bucovina" și care își propunea să promoveze "pe toate căile și în toate direcțiile cultura națională"⁴, elevii români din Suceava au pus bazele "Societății literare a Junimii române studioase din Suceava". Fondată în anul 1868, la inițiativa unor tineri entuziaști (Simeon Florea

Marian, Vasile Gr. Pop și Ilie Pantezi), "Societatea" își propunea să deștepte în rândul elevilor români interesul pentru cunoașterea trecutului istoric, a limbii și literaturii naționale și a bogatei culturi populare și să-i impulsioneze în realizarea unor creații literare originale sau a unor culegeri de folclor⁵. În anul școlar 1875/1876, Dimitrie Dan a devenit președintele acestei societăți, preocupările sale, evidente, pentru literatură ori cercetare istorică fiindu-i apreciate de colegi. Din amintirile celor care l-au cunoscut, din corespondență, reiese clar faptul că acest tânăr deja își formase un cult pentru muncă. Dimitrie Dan mărturisea, peste ani: "... devenind eu în anul 1875/1876 președintele acelei societăți, în urma dorinței mai multor colegi de studii și doritori ca și mine să ne instruiam în literatura și scrierea românească am avut prilejul să cunosc întreaga și bogata bibliotecă a Societății"⁶.

Scrisoarea pe care o va primi în anul 1876 de la Simeon Florea Marian îi transmitea lui Dan cuvintele unui veritabil crez al vieții pentru marele folclorist bucovinean: "Frate, numai munca minții te nobilitează, numai în ea afli mângâiere. numai ea te face om adevărat; noi care putem face ceva, să lucrăm până ce putem, să nu lenevim, căci lenea este pentru om asemenea cu moartea"⁷.

În toamna anului 1876, Dimitrie Dan va susține examenul de bacalaureat în fața unei comisii de examinare care-i reunește pe distinșii profesori Dimitrie Isopescu, Ștefan Dracinschi, Samuel Isopescu, Arcadie Vasilovici. Obținerea unei diplome "de maturitate" (sau "Maturitäts Prüfung" după cum era numită în epocă) marca deschiderea căii spre învățământul superior. Dimitrie Dan a optat pentru Facultatea de teologie, componentă a "Universității imperiale regale Francisc Iosif" din Cernăuți - unică facultate de teologie ortodoxă, singulară în toată monarhia austro-ungară⁸. Încheindu-și studiile teologice, în septembrie 1880, Dan se căsătorește cu Elena Homiuca, fiind hirotonisit ca preot abia în anul 1881.

După ce a funcționat ca preot în localitățile Jujinet și Lujeni, din anul 1896 s-a stabilit în Straja, succedându-i preotului, istoricului și filosofului Dimitrie Onciul. Perioada de timp cuprinsă între anii 1896-1916 a fost pentru Dan prielnică, permițându-i totodată un contact direct cu mediul folcloric, dar și liniștea necesară unei munci susținute.

Preocupat de soarta școlilor și pornind de la ideea conform căreia școlile trebuie să fie în folosul poporului și să cultive permanent limba și tradițiile lui de viață, Dan a colaborat activ la "Revista politică" redactând o serie de articole în care cerea autorităților austriece încetarea restricțiilor privind folosirea limbii române în școli. De altfel, se pare că "Revista politică" a fost susținută moral și politic de societatea "Școala română", fondată în anul 1883 din inițiativa lui T.V. Ștefanelli, la care a participat, prin donații de carte și prin însemnate cotizații și Dimitrie Dan.

După modelul "Bibliotecii de petrecere și învățătură pentru tineretul român", inițiată la Suceava tot la sugestia lui T.V. Ștefanelli, Dan va întemeia la Straja, în vara anului 1896, "Societatea de citire PAZA" al cărei țel era acela de a "lumina poporul, atât pe cel ce știe carte, cât și pe cel ce nu știe..."⁹. A antrena locuitorii comunei la viața politică și culturală a țării prin informarea lor directă și corectă devenea pentru Dan un motiv în plus pentru că, în opinia sa, "ce folos pentru cei ce știu carte dacă nu pot să-și îmbogățească cunoștințele prin citire de gazete bune și cărți folositoare?"¹⁰ Abonamentelor la publicații de felul: "Deșteptarea", "Amicul poporului", "Gazeta Bucovinei" din Cernăuți și "Tribuna" din Sibiu li se vor adăuga donațiile de carte făcute de "Societatea pentru cultura și literatura română", așa după cum relevă o scrisoare expedită de Dimitrie Dan către Simeon Florea Marian, în decembrie 1896¹¹.

Implicat în activitatea de propagare a culturii românești, Dan, ales președinte al consiliului școlar din Straja, va lansa ideea începerii unei forme de învățământ practic (de "mesărit" și "strungărit") odată cu anul școlar 1896/1897¹².

Publicând diverse articole în periodicele vremii, orientându-și atenția către aspectele necercetate din domeniul creației populare, dar realizând și studii referitoare la grupurile etnice din Bucovina, Dimitrie Dan a devenit cunoscut și apreciat în rândul intelectualității române, fapt care a determinat conducerea Academiei Române să-l cheme, la sugestia lui Ion Bianu, în rândurile ei ca membru corespondent. Atragerea în înaltul for științific a unor valoroși intelectuali români din provinciile aflate sub administrația imperială intra în politica statului de a realiza în fapt unitatea culturală a tuturor românilor, ca o premisă a realizării unității lor politice. În ședința Academiei Române, ținută la 23 martie 1904 sub președinția savantului P.S. Aurelian, Ion Bianu afirma: "Dimitrie Dan, preot în Straja, Bucovina, este un harnic și priceput scriitor, folklorist și cercetător istoric, autor al mai multor broșuri și studii etnografice - muncitor într-o direcție ce trebuie neapărat încurajată"¹³. Ca un ecou al acestui eveniment, revista "Sămănătorul", prin numărul său din aprilie 1904, publica un articol în care Ilarie Chendi nota: "... alegerea sa ca membru corespondent al Academiei se presintă ca o meritată distincțiune. În schimb, s-a tot îngrămădit la material care-și așteaptă omul de știință. Fi-va părintele Dan chemat să facă un pas mai mult decât părintele Marian? Ar fi o cinste mare pentru Bucovina!"¹⁴

Începând cu I.G. Sbiria și Alecu Hurmuzachi, bucovineni căroro istoria culturii naționale le-a conferit meritul de a fi printre membrii fondatori ai societății academice române, generația următoare formată din T.V. Ștefanelli, S.F.I. Marian, D. Dan a continuat, în noile condiții istorice de după anul revoluționar 1848, să militeze pentru provincia lor, pentru aplicarea programului ideologic și politic al românilor din teritoriile stăpânite de Austro-Ungaria, acordând o mare însemnătate dezbaterii problemelor teoretice și practice privitoare la conceptul de națiune, la locul și funcția graiului național, la școală și la rolul ei în educația tineretului. Toate aceste demersuri au fost urmărite de autoritățile imperiale, pentru "delicte" de felul participării unor bucovineni la o serie de manifestări organizate în afara granițelor, mai cu seamă în România, interzicându-li-se românilor accesul la ele. Așa s-a procedat și cu Dimitrie Dan care a fost împiedicat, în repetate rânduri, să ia parte la ședințele periodice ale Academiei Române din cauza neacordării vizelor de ieșire din țară¹⁵.

Implicarea lui Dimitrie Dan în lupta pentru drepturile firești ale nației căreia aparținea s-a materializat prin participarea la ședințele Consiliului Național din Bucovina, la 27 octombrie 1918 fiind ales în secția administrativă a acestui organism politic¹⁶. La 28 noiembrie 1918 - ziua convocării la Cernăuți a Congresului General al Unirii, printre cei 74 de membri ai Consiliului Național care participaseră activ la lucrările înaltului For bucovinean se va număra și Dimitrie Dan, alături de Iancu Flondor, Ion I. Nistor, Teodor V. Ștefanelli, Aurel Morariu ș.a.¹⁷.

Recunoscându-i-se meritele în domeniul cercetării istoriei și etno-folkloristicii românești, preocupările pentru cunoașterea trecutului și a mentalităților diverselor grupuri etnice existente în Bucovina, Dimitrie Dan a primit în anul 1923, din partea Academiei Române, marele premiu "Năsturel Herescu"¹⁸. Diferite societăți i-au ales ca membru: "Comisia centrală pentru cercetarea și conservarea monumentelor artistice și istorice din Viena, "Academia Ortodoxă", conferindu-i-se ordinele "Coroana României", "Polonia Restituta" și medaliile "Carol I", "Bene Merenti"-cl.

I, "Răspłata muncii pentru biserică". De asemenea, activitatea depusă în slujba Bisericii Ortodoxe Române i-au adus ridicarea la rang de consilier consistorial în anul 1920.

Dimitrie Dan a colaborat activ la mai multe reviste și ziare de limbă română, germană sau ucraineană: "Șezătoarea" din Budapesta, "Familia" lui Iosif Vulcan, "Amicul Familiei", "Revista politică", "Aurora română" - organ beletristic literar condus de Ion I. Bumbac, "Deșteptarea", "Gazeta Bucovinei", "Patria", "Candela", "Șezătoarea" din Fălticeni, "Timpul", "Junimea literară", "Transilvania", "Revista istorică", "Buletinul Comisiei monumentelor istorice", "Bukowiner Nachrichten", "Bukowiner Post", "Zeitschrift für Osterr. volkskunde" din Viena, "Rumänische Revue", "Bukovynski Vjdamosty".

Dimitrie Dan a fost cooptat în colectivul care a elaborat monumentală monografie "Die Bukowina", întocmită cu prilejul împlinirii a 50 de ani de la urcarea pe tron a lui Franz Iosef I (1848-1898), la ea colaborând istorici și folcloriști de faimă: Dimitrie Onciul, Ion G. Sbiera, Simeon Fl. Marian alături de Ferdinand Ziegler von Blumenthal, Johann Polek, Raimund Friedrich Kaindl, K.A. Romstorfer, Alexander Manastyrski, Emil Kaluzniacki¹⁹.

Modestia și spiritul său deosebit se vor reflecta în faptul că, în ciuda unei recunoașteri ce nu mai putea fi pusă în cumpănă, etalarea acelor titluri și ranguri care i s-au oferit a fost redusă, lăsând posterității imaginea unui preot simplu, cărturar, care și-a împlinit misiunea de om și de român.

S-a stins din viață la Cernăuți, în ziua de 25 mai 1927, în urma unei îndelungate suferințe, când nu împlinise încă vârsta de 71 de ani. A lăsat în urma sa o operă închinată cunoașterii poporului și amintirea unui om exemplar. Publicații ca "Junimea literară", "Glasul Bucovinei", "Șezătoarea" i-au închinat articole, iar academicianul Dimitrie Marmeliuc afirma: "Preot de lungă durată în Straja și apoi consilier consistorial, omul acesta, atât de încercat de soartă a stat dărz în fața atâtor lovituri și n-a lăsat condeiul din mână decât în momentul când i l-a smuls moartea... A suferit și a muncit. Și poate că suferința pusese în ființa lui acea îndărătnicie care câte o dată opune rezistență chiar argumentației logice. Suferința înăsprește caracterul, munca înnobilează sufletul"²⁰.

STUDII ȘI ARTICOLE PRIVITOARE LA ISTORIA ROMÂNILOR ÎN LUMINA DOCUMENTELOR

Ideea călăuzitoare pentru Dimitrie Dan în această direcție de cercetare a fost aceea că "din aceste documente poate istoricul scoate multe date folositoare și de trebuință la compunerea unei istorii..." și că scopul activității sale este cel de a dovedi "urbi et orbi" că "nu demult stăpânii gliei românești din Bucovina au fost români, boieri și răzeși"²¹.

Din suita de *Documente privitoare la istoria Românilor din Bucovina*, apărute în paginile "Junimii literare" pe anul 1907, Dan se oprește asupra unuia care, în opinia sa, "dădea deslușire despre o anume familie răzeșească" și care document, interpretat, contribuia la explicarea fenomenului de înstrăinare a răzeșilor. Din corespondența purtată cu Nicolae Iorga (cărui îi ceruse, în repetate rânduri, informații despre persoane care făceau obiectul cercetărilor sale), Dan identifică familia răzeșească Răuș-Mârza ca fiind originară din Crimeea tătarască de unde a imigrat "încă înainte de întemeierea statului Moldova"; dreptul său asupra domeniilor Mihalcea și Stupca era rezultatul împrumutării făcute de către

domnitorii moldavi ca efect al participării "în nesfârșitele războaie ale acestei țări cu toți vecinii"²².

Împământenită de-a lungul secolelor, familia Răuș își va "disipa" o parte din urmași în Polonia (cumpărând moșii în Galiția și în Prusia - unde au întemeiat familia princiară Raus). Alte vlăstare ale vechii familii răzeșești vor urca în ierarhia boierească din Moldova, primind titluri și noi posesiuni. În conformitate cu una din direcțiile politicii sociale habsburgice, aceea de a conduce la subordonare și germanizare categoriile sociale privilegiate, în urma decretului imperial din 14 martie 1787 dat de Iosif al II-lea, erau desființate rangurile și titlurile boierești tradiționale și înlocuite cu cele specifice din Imperiul Habsburgic²³. Prin documentul publicat, Dan sublinia acest fapt, așa cum fusese el reflectat în actul conferit familiei Răuș-Mârza, la 1 aprilie 1789. "Diploma de mobilitate" acorda descendenților vechii familii răzeșești titlul de "cavaleri". Acest lucru avea o semnificație complexă: una politică - de a-i asimila și subordona pe proprietarii de pământuri, autohtoni, clasei privilegiate din imperiu, și una națională - aceea de a șterge deosebiriile tradiționale și de a-i integra mai complet pe români în sistemul de conveniențe habsburgice. La numai 5 ani de la acordarea titlului nobiliar, George, cavaler de Răuș-Mârza, înstrăinează o parte a moșiei Igești determinând astfel venirea, o dată cu proprietarii și arendașii "străini de limbă și credință", a clăcașilor ruteni. Urmarea acestei tranzacții a fost stabilirea unor grupuri masive de scutelnici ruteni în câteva sate "curat răzeșești" - fenomen încurajat de altfel și de politica habsburgică dusă pe plan economic și social.

Situația răzeșilor, dar mai cu seamă cea a mazililor au fost reluate în discuție odată cu publicarea *Documentelor și actelor privitoare la istoria răzeșilor și mazililor din Bucovina*, Dan apreciind faptul că "anexarea Bucovinei la Austria avea să schimbe soarta mazililor și a răzeșilor băștinași din țară", iar drepturile lor "aveau să fie spre mare daună"²⁴. Sporirea veniturilor visteriei Casei de Habsburg determina administrația imperială să ia o serie de măsuri ce vizau creșterea obligațiilor proprietarilor de pământ în folosul stăpânirii. În rândurile contribuabililor erau incluși ruțașii, răzeșii și mazilii. În paralel cu aceasta s-a acționat și în direcția anulării drepturilor și libertăților tradiționale ale răzeșilor și mazililor, trecându-se la aservirea acestora.

În cazul atribuirii de ranguri și titluri nobiliare, atitudinea față de mazili a fost discutabilă. Mazilii, care în opinia istoricului Ion Nistor reprezentau "boieri ce dintr-o pricină oarecare pierdeau slujba" încetând a mai fi boieri "până ce domnul se milostivea de a-l chema din nou în slujba Curții sau a țării"²⁵, erau recunoscuți, cu titluri inferioare, doar cei ce fuseseră înscrși în statisticile din Moldova și, mai cu seamă, în tabelele cerute de guvernatorul Enzenberg de la Divanul Moldovei. Pierderea arhivelor, distrugerea sau capturarea lor împiedica o parte din mazili să demonstreze că, totuși, li se atribuisese acest titlu printr-un "caz de procedură publică".

O stare de lucruri gravă pe care Dan o sesizează și caută să o explice este "fenomenul recrutației". Cercetarea legislației vremii privitoare la recrutarea în armata imperială îi va permite istoricului să distingă două etape:

- cea dintâi e cuprinsă între anii 1775-1848. Chiar dacă "beneficiile din legile de recrutație austriacă nu se aplicau asupra răzeșilor și mazililor, ci numai asupra țăranului"²⁶, ordinul Oficiului Cercual al Bucovinei (la sugestia Curții din Viena) îi însărcina doar pe mazili să acționeze "contra tâlharilor polonezi" (înrolați în "Legiunea poloneză" și care aveau ca ideal lupta, alături de Franța, împotriva

statelor absolutist-feudale care sfâșiaseră Polonia în 1795) care atinseseră limita nordică a Bucovinei. Actul imperial făcea următoarea precizare: "călăreți, se înțelege, să fie breslele, adică răzeși, mazili, iar nu țărani..."²⁷.

- a doua etapă identificată de către Dimitrie Dan în cadrul "fenomenului recrutației" debutează cu anul 1848. Citând "orația" deputatului Covaciu ținută în ședința Dietei bucovinene din 31 martie 1864, Dan afirma: "de la 1848, când legea scutea boierimea și stăpânii de pământuri întinse de recrutație, mazilii fură înrolați în categoria țăranului"²⁸. În patentă imperială din 9 august 1848 pentru desființarea boierescului se prevedea "ocrotirea stăpânilor de moșii" prin scutirea acestora de la "darea cruciților"; de această măsură nu beneficiau țăranii. Și totuși, în categoria țăranilor au fost incluși mazilii²⁹. Iată de ce atitudinea lor, după anul 1848, nu a mai fost incisivă, ambițioasă, hotărâtă, ci, mai ales, pasivă, indiferentă la realitățile ce confruntau tot mai acut viața socială și politică a Bucovinei. Nedreptățiți sau ignorați, răzeșii și mazilii români pierdeau din acea "distincție" care-i caracterizase de-a lungul timpului, devenind "voci din rândurile țăranimii"; inițiativele lor au fost tot mai rar consemnate, iar Dimitrie Dan nota în finalul articolului său: "vedem câte nenorociri, nedreptăți și înjosiri au îndurat mazilirea și răzeșimea noastră, deci nici nu-i de mirare starea lor decăzută de astăzi, și numai cultura și conștiința de sine și cunoașterea istoriei poate să o scoată din brațele slavismului și să o scoale din letargia și apatia ei față de tot ce e național românesc"³⁰.

În anul 1907, Dimitrie Dan publica un articol intitulat *Un document românesc cu marele sigil*, acesta era descoperit în mănăstirea Putna, dar "nenumărat, prin urmare nici tras la inventar"³¹. Din perspectiva lui Dan, documentul era "foarte interesant, mai întâi pentru că este scris în târgul săsesc Baia în limba rimână și apoi pentru că pe dânsul se află întipărită pecetea cea mare a târgului cu inscripția latină, care pecete până acuma era necunoscută"³². Ceea ce dorea Dan să realizeze prin editarea și sumara interpretare a documentului echivala cu o informare a opiniei publice despre un act inedit trimis spre analiză Academiei Române. Acest subiect va fi reluat în discuție și apoi publicat în limba germană, sub titlul *Eine Rumanische Dokument mit dem grossen Siegel der Saschenstadt Baia in der Moldau versehne Urkunde* în "Mittellungen der 3 Archivsektion der K.K. Zentral Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Kuns und Historischen Denkmale" din Viena, nr.8 pe anul 1911.

Ca și în cazul altor documente editate în presa vremii sau în revistele de specialitate (ex. *Însemnări vechi despre Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava*³³, *O evanghelie a lui Ștefan cel Mare în München*³⁴, *Inscripția de pe piatra mormântală a Silionestilor*³⁵, *Fundătorul bisericii din mănăstirea Sucevița*³⁶, etc.), Dimitrie Dan a avut meritul de a le fi depistat și publicat "în folosul istoriografilor, intrând, din acest punct de vedere, în rândul harnicilor culegători de documente".

LUCRĂRI DESPRE MONUMENTE ISTORICE - AȘEZĂMINTE DE CULT DIN BUCOVINA

Despre vechi ctitorii domnești sau boierești, așezăminte de cult din Bucovina, Dan făcuse câteva aprecieri în cadrul monografiilor comunelor Lujeni (1893) și Straja (1897)³⁷; opiniile sale se întemeiau pe documente istorice descoperite printre îngâlbănitele de timp acte existente în arhivele parohiilor.

La doar trei ani de la campania de reconstrucție și restaurare a bisericii-

necropolă (campanie condusă de arhitectul Romstorfer), Dimitrie Dan publica, sprijinit fiind de către Academia Română, monografia *Mănăstirea și comuna Putna*, rezervând un spațiu destul de extins descrierii acestui așezământ de cult. Opiniile expuse în lucrare erau independente de afirmațiile lui Romstorfer astfel încât aserțiunea lui Dan, întemeiată pe cronicile vremii, potrivit căreia: "...mănăstirea ar fi făcut-o Ștefan foarte frumoasă și poleită cu aur, zugrăvită pe dinăuntru și dinafară cu multă măiestrie și bogăție și acoperită cu plumb..."³⁸ a fost adevărată de săpăturile arheologice efectuate în anii 1955-1956; atunci au fost descoperite fragmente din vechea frescă și acele "pojghițe de aur" despre care vorbise Dan. Importanța lucrării devine cu atât mai copleșitoare cu cât ea este prima monografie a comunei (de-a lungul timpului, studiile efectuate având la bază și informațiile oferite la începutul secolului de către Dan). Cât de nobil i-a fost scopul în redactarea ei o exprimă clar rândurile scrise în 1905: "Terminând această lucrare, o închin umbrei lui Ștefan cel Mare, ca un prea neînsemnat obol adus memoriei lui și o predau cu drag fraților români din toate unghiurile, cu dorința ca, cetind ei cele scrise într-însa să-și amintească cât mai des de gloria străbună și de Ștefan Vodă cel Bun și Mare..."³⁹.

Spiritul de cercetător l-a dus pe Dimitrie Dan, în chip inevitabil, către cel mai grăitor și evocator monument eclesiastic din Bucovina: biserica ctitorită de Bogdan în Rădăuți. Când în anul 1897, Dan publica în revista "Patria" articolul intitulat *Episcopia ortodoxă de Rădăuți și biserica ei (dare de seamă critică)*, intenția sa fusese aceea de a rectifica informațiile oferite periodicului "Candela" de către polonezul Emanuel Eugenie Worobkewicz. Ieromonahul din Liov, sub pretextul prezentării unui istoric al episcopiei Rădăuțului, întocmea o statistică a populației din zonă încercând să demonstreze faptul că "acest teritoriu e locuit de un număr mare de credincioși de confesiune ortodoxă"⁴⁰, dar că acest număr nu s-ar suprapune peste cel al românilor. O altă idee pe care această față bisericească încerca să o vehiculeze era: "...rușii care existau în anul 1897 au fost romanizați"⁴¹. Față de astfel de afirmații, Dan lua poziție, realizând, la rândul-i, un studiu deosebit de documentat, despre trecutul istoric al românilor din episcopia ortodoxă de Rădăuți, precizând în finalul lucrării sale: "cu toate că în scrierea d-sale (referindu-se la articolul publicat de Worobkewicz n.n.) nu se află un tezaur de material, totuși ea ar fi fost merituosă dacă nu vâra în ea politică de rasă și nu mestifica pe cititori cu date statistice și istorice cu totul false..."⁴².

Motivat de astfel de articole, în 1912, Dan publică lucrarea *Cronica Episcopiei de Rădăuți* în care el elucidează, în lumina documentelor cunoscute până atunci, problema atât de controversată a înființării Mitropoliei Moldovei. O succintă și obiectivă analiză a activității episcopilor de Rădăuți, începând cu Ioanichie (+1504) și sfârșind cu aleasa figură a lui Dosoftei Herescu, îl determină la considerații opuse opiniilor eronate ale cercetătorului austriac V. Ickenhauer care contesta rolul cultural și economic al episcopilor de Rădăuți. Dimitrie Dan dovedește că "ei au jucat, fără a dispune de mijloace materiale prea abundente, un rol foarte însemnat, răspândind sprijinirea literaturii, a artelor și industriilor, în luminătoarea cultură și bunăstare materială în mijlocul poporului românesc din partea de nord a Moldovei"⁴³. Lucrarea, însoțită de o bogată tablă de ilustrații, se încheie cu reproducerea și traducerea unor valoroase documente și inscripții privitoare la monumentul bogdanian și la episcopia care își încetase existența încă din anul 1783.

O operă de certă valoare, editată grație Academiei Române, este *Mănăstirea*

Moldovița, apărută în 1923 și premiată, în același an, cu premiul "Năsturel Herescu" (premiu acordat de înaltul for științific român). Era cea dintâi lucrare monografică asupra acestui "neprețuit odor strămoșesc", cu scopul "ca fiecare român s-o cunoască și așa să-și oțelească iubirea de neam și de cultura națională"⁴⁴. Cât de documentată a fost monografia o dovedesc și studiile publicate anterior editării sale: *Die Erbanung des Klosters Succawitza* - 1898, *Fundătorul bisericii din mănăstirea Sucevița* - 1907, *Un odor din mănăstirea Sucevița* - 1909, *Der Stifter des Klosterkirche von Succawitza (in der Bukowina)* - 1911, *Biserica din mănăstirea Sucevița* - 1912, *Inscripția de pe piatra mormântală a Silioneștilor în mănăstirea Sucevița* - 1913. Dimitrie Dan și-a spus cel dintâi cuvântul cu privire la biserica din mănăstirea Sucevița, identificând ctitorul în persoana episcopului Gheorghe Movilă. De asemenea, Dan este primul care descrie frescele de la Sucevița, prezentând și activitatea culturală desfășurată în cuprinsul acestui lăcaș de suflet.

Alte realizări importante sunt studiile referitoare la *Biserica Doamnei Elena Rareș din Suceava*⁴⁵, *Ctitoria Hatmanului Luca Arbure*⁴⁶ și *Biserica Sfântului Gheorghe din Suceava*⁴⁷ (aceasta din urmă fiind redactată la cererea secretarului de redacție al "Buletinului comisiunii monumentelor istorice" - Alexandru Lapedatu); se adaugă câteva note, ce vor fi ulterior cuprinse în cadrul monografiei *Armenii Orientali din Bucovina*, în care Dan descrie cele trei biserici armenesti din Suceava sfârșitului de secol XIX: Zamca, "Sfânta Cruce" și "Sfântul Simion" (sau "Turnul Roșu").

Șase broșuri și optsprezece studii și articole realizate pe tema prezentării celor câteva lăcașe de cult reprezentative din Bucovina, materializează orele de muncă pe care Dimitrie Dan le-a dedicat, prin mijlocirea scrisului, urmașilor săi.

LUCRĂRI PRIVIND ISTORIA ȘI PARTICULARITĂȚILE DE VIAȚĂ MATERIALĂ ȘI SPIRITUALĂ ALE UNOR GRUPURI ETNICE DIN BUCOVINA

Analiza pe care Dimitrie Dan o inițiază în anul 1879 și pe care o va continua până în 1913 venea în întâmpinarea unei cerințe ridicate anterior și care viza cunoașterea ținuturilor bucovinene prin cunoașterea oamenilor din acele locuri. Cât de valoroase au fost monografiile o demonstrează cuvintele academicianului Bianu: "Toate broșurile acestea au apărut și în limba germană și unele dintr-însele au făcut parte din publicațiunea cea mare *Oesterreich-Ungarn in Word und Bild. Bukowina* (Wien, 1899). Sunt scurte și condensate monografii, făcute pe temeiul unui vast material istoric, român, german și rusesc. Autorul probează că e bun cunoscător de izvoare și posedă frumos spirit de sintesă"⁴⁸.

Primul studiu din seria Popoarele Bucovinei, respectiv *Die Völkerschaften in der Bukowina*, se referă la armenii orientali, Dan făcând pentru prima oară în istoriografie distincția între "armenii orientali" sau "gregorienii" și "armenii uniți" sau "latini" (ultima categorie fiind, în opinia sa, "desnaționalizată și polonizată cu totul").

Analiza faptică debutează cu prezentarea sistematică a etapelor de migrație dinspre Armenia spre Țările Române, Polonia, Lituania și Rusia. În baza documentelor, statisticilor și a ideilor extrase din lucrările celor 33 de cercetători ce au făcut din etnia armeană obiectul studiilor lor, Dan încearcă să dezlege problema

perioadei de timp în care s-au stabilit, pe plaiurile Moldovei, primele grupuri de armeni. Cele dintâi considerații se întemeiază pe "tradiциunile păstrate la armeni"; acestea vorbesc de venirea armenilor în Moldova după anii 1046 ("când cuceriră perșii capitala armană") sau 1313 ("când derâmându-se capitala Armeniei de mare cutremur de pământ și o mulțime de armeni au emigrat din patria lor și s-au așezat la Suceava")⁴⁹. Pe baza documentelor de întemeiere a bisericilor din Iași și Botoșani - fapt ce presupune deja existența unei comunități - perioada stabilirii armenilor în Moldova rămâne a II-a jumătate a secolului al XIV-lea (1350-1395).

Anul 1418, considerat de Ion Budai-Deleanu "anul așezării armenilor în Moldova" și preluat ca an de referință în multe din lucrările de istorie, era fixat potrivit documentului emis în timpul domniei lui Ștefăniță (1517-1527); el informa despre acțiunea lui Alexandru cel Bun care se hotărâse "a primi și așeza în cele mai bune șapte orașe moldovenesti" 3000 familii de armeni. Amintind de actul dat în 1384 de Petru Mușat - prin care negustorii armeni din Moldova erau supuși la taxe, Dan stabilea anul 1418 ca dată în care armenii refugiați din considerente religioase fuseseră primiți pe teritoriul Moldovei. Acest lucru nu exclude posibilitatea venirii lor în Moldova mai de timpuriu.

În ceea ce privește etapa istorică în care s-a produs "persecuția împotriva armenilor", Dan precizează: "...armenii Moldovei îndurară și multe suferințe, nu din partea poporului român, ci mai vârtos din partea unor principii"⁵⁰. Acțiunile lui Ștefăniță (1517-1527) și Ștefan Rareș (1551-1552) inițiate împotriva armenilor erau generate și de repulsia față de o serie de negustori ajunși la bunăstare materială ce concura cu situația boierilor autohtoni; se adăuga opoziția față de înverșunarea pe care armenii o manifestau vis-a-vis de păstrarea neschimbată a dogmelor. Această ultimă situație îi transformase, în viziunea lui Ștefan Rareș, în "periculoși eretici". Problema "crezului" ca element definitoriu al laturei spirituale, ca și implicațiile utilizării convingerilor religioase în plan social și politic vor fi subiecte reluate în atenția lui Dan, el redactând alte două studii pe această temă: *Persecutarea Armenilor în Moldova - (1551)*⁵¹ și *Monofisitismul în Biserica Armeană - Orientală*⁵².

Evoluția demografică a populației aparținând acestei etnii este urmărită după instalarea administrației imperiale în Bucovina, când, pe lângă armenii rămași din timpurile feudale aici, au venit în zonă și alte grupuri de armeni din Galiția. Aceștia din urmă erau de confesiune greco-catolică și, potrivit opiniilor lui Dan, ei "se dau astăzi de poloni"⁵³.

Disponând de informații diverse referitoare la acest subiect, Dan se va rezuma să prezinte doar unele aspecte legate de etnia armeană din Bucovina. Opțiunea sa în analiza trăsăturilor comunității armenesti organizate în Suceava, nu este întâmplătoare. Locuind mai mult de două decenii în Suceava și cunoscând relația stabilită între români și armenii din oraș, Dan a găsit necesară explicarea unor fenomene sociale prin corelarea datelor statistice cu evenimentul istoric.

Abilitatea în obținerea efectelor scontate de habsburgi în politica de colonizare s-a manifestat prin atragerea și la Suceava a cât mai multor negustori armeni. Unul din scopuri era eterogenizarea populației din oraș (Curtea din Viena fiind fidelă dictonului "Divide et Impera" pe care nu se sfia să-l utilizeze atât în cazul provinciilor, cât și în cazul târgurilor). Aducerea armenilor uniți din Galiția în Bucovina urmărea totodată și atragerea armenilor ortodocși la catolicism. Cum "biserica și liturgia armeană" le aducea armenilor ortodocși aminte de adevărata lor naționalitate", trecerea la confesiunea greco-catolică înlesnea acea

"desnaționalizare" și "polonizare" - fenomene observate și subliniate de către Dan. Cum vedeau autoritățile habsburgice să aplice acest proiect se înțelegea și din înlesnirea făcută noilor veniți, anume aceea de a folosi "petrele din cetatea Sucevei" și din alte clădiri aflate în ruină pentru a înălța "case din peatră, după stilul moldovinescu... în formă de vile...". Iată cum prezenta Dan această situație: "Mai târziu veniră în Bucovina și mulți armeni din Transilvania dechiarându că sunt gata să se așeze Suceavă și să-și zidească case trainice, dacă li se dă gratis petrele din cetatea Sucevei, care dorință li se și împlini, dară în dauna neertată a monumentelor noastre istorice"⁵⁴.

În lumina datelor oferite de recensăminte, Dan observa că dacă "la ocupăciunea Bucovinei prin trupele austriace, afla generalul baronul de Spleny în anul 1775 numai 58 de armeni", dar că "epistolele lui Schloezer ni se spuneau că în anul 1779 locuiau în Suceavă 131 de familii armene", datele statistice au fost eronat publicate, Dan constatând: "opiniunea noastră e că pe timpul ocupăciunii Bucovinei au trebuit să existe aici mai mulți armeni, decum s'au aflat în mod oficial"⁵⁵.

Cât de interesate au fost cercurile habsburgice în problema încurajării activității comerciale în Suceava prin intermediul armenilor o demonstrează și hotărârea luată de Iosif al II-lea care în anul 1786 declara Suceava "oraș liber", împlinind dorințele negustorilor armeni veniți din Galiția: "La anul 1776 se offeri neguțitorul armanu din Leina, Nikorowicz, că va aduce mai multe familii armene din Turcia și din apropiatul orașu moldovinescu Botoșani, spre a-i așeza în Suceavă, sub condițiunea, dacă se va ridica orașul Suceavă, cum era orașul Brody în Galiția, la rangul de orașu liberu ceea-ce o și concesse împăratul Iosif II în anul 1786"⁵⁶. Dar sporirea numărului de armeni în Suceava s-a făcut încet și nu pe măsura dorințelor cercurilor imperiale habsburgice, Dan afirmând: "... întreaga afacere de colonizare însă se pare că se sparse de opuseciunea din partea Turciei..."⁵⁷ care se împotriva atragerii armenilor din teritoriile sale.

Analiza datelor statistice indică următorul fapt: dacă în perioada 1781-1786 numărul familiilor armene din Suceava a scăzut, creșterea înregistrată după anul 1800 poate fi pusă și pe seama concesiilor făcute de imperiali și legate de acordarea unor subvenții bănești importante și privilegii (înlesniri și împrumuturi). Din anul 1787 împăratul le-a aprobat și armenilor ortodocși, care nu aveau nici episcop, nici instituție episcopală armenească, să-și aducă preoți din Armenia și să se așeze sub jurisdicția Patriarhiei Armeano-ortodoxe din Constantinopol. Toate aceste măsuri au contribuit la sporirea numărului armenilor, Dan observând că dacă "în anul 1802 a crescut numărul familiilor armene la 205 cu 965 de suflete", "în anul 1857 - chiar 350, iar astăzi (1891) circa 300 de familii armene cu 1200 de suflete"⁵⁸.

Valoarea lucrării lui Dan este dată și de modul în care acesta a știut să prezinte "particularitățile, datinile și moravurile profane" ale armenilor orientali din Bucovina. Ineditul informațiilor și măiestria în descriere au asigurat popularitate acestei monografii, transformând-o într-un material documentar deosebit de valoros.

Fascicula a II-a, intitulată *Țigani din Bucovina*, va fi editată către sfârșitul anului 1892, ea concretizând astfel efortul depus de-a lungul orelor de studiu. Trăsăturile ce individualizează această etnie sunt prezentate sistematic. După ce expune o listă a denumirilor primite de țigani în aproape toate țările continentului european, Dan concluzionează: "Poate nici un popor din lume n-a primit atât de multe și felurite nume ca țigani; cauza acestui lucru este răzlețirea lor în diferite

țări și printre diferite popoare"⁵⁹. Pornind de la această constatare, Dan se încumetă să facă aprecieri pe marginea temei "originea și înmigrarea ȝiganilor în Europa și în Țările Române". În baza materialului documentar, a explicațiilor oferite de o serie de istorici ruși și austrieci, Dimitrie Dan sistematizează informațiile descoperite în lucrări ce abordaseră acest subiect. În problema venirii ȝiganilor în Europa, el se rezuma la redarea opiniilor altor cercetători, fără a face observații proprii. În ceea ce privește imigrarea ȝiganilor în Muntenia și Moldova, izvoarele istorice (inscripții și documente de epocă) constituie temelia pe care Dan își fondează afirmațiile. Astfel, "la anul 1369, principele Munteniei, Vlad I Basarab, dăruia mănăstirii de la Vodița și celei de la Tismană 40 de sălașe de ȝigani"⁶⁰, iar în Moldova "Alexandru cel Bun le dădu ȝiganilor aer liber, pământ de cutreierat, foc și fier de făurit"⁶¹. Cât despre "soarta ȝiganilor în Țările Române", Dan scrie: "ȝiganii formau în Țările Române starea cea mai de jos a poporului, ba chiar nu treceau de oameni, fiind ei afară din lege, ci se vindeau cu 1000 de aspri sau se schimbau ca niște obiecte sau vite"⁶². Analiza unor documente conduce la relevarea unor drepturi de care orice stăpân (boier sau egumen) putea dispune vis-a-vis de robii lui ȝigani: "... el putea să-l supună la orice muncă și la orice pedeapsă; el putea să-l bată, să-l închidă, să-l pună la coarne sau în lanțuri, să-l tortureze, să-l mutilizeze chiar, să-l vândă, schimbe, dăruiască, să-l trimită chiar la ocnă, însă numai dreptul de a-l spânzura sau de a-l împușca nu-l avea, deci are mai puține drepturi decum avea ungurul asupra ȝăranului român din Ungaria și Transilvania"⁶³. Cu toate acestea, sunt cunoscute exemple de ȝigani care, încă din perioada feudală, și-au obținut libertatea în schimbul unor sume mari de bani; în acest sens este redat conținutul unui act emis în timpul domniei lui Ioan Vodă cel Cumplit (1572-1574)⁶⁴. O ipoteză rămâne însă încercarea de a lua în considerare fabulațiile potrivit cărora domnitorul Moldovei, Ștefan Răzvan (1594-1596) "a fost de origine ȝigan, de la tată ȝigan și mamă moldoveancă"⁶⁵.

Procesul dezrobirii ȝiganilor, început în Moldova în anul 1749, iar în Țara Românească anul 1746, va fi definitivat în cadrul măsurilor inițiate de Alexandru Ioan Cuza care, "la 8 februarie și 3 martie desființa pentru totdeauna această stare de sclavie"⁶⁶. În Bucovina, unde "fiecare dintre multele mănăstiri și fiecare boier posedă suflete ȝigănești", robia a fost suprimată prin actul din 19 iunie 1783, "dat în Cernăuți de împăratul Iosif al II-lea"⁶⁷. din acest motiv, Ion Budai Deleanu scria: "Nicăieri ȝiganii nu sunt mai mulți, dar poate mai nenorociți ca în Moldova și Valahia, în timp ce în Bucovina numărul lor nu se poate spune cu siguranță pentru că ei sunt de altfel liberi aici"⁶⁸.

Consultarea unor statistici a condus la ideea că "ȝiganilor le plac mai ales părțile ridicate ale țării și locuiesc Bucovina aproape șase din șapte părți între români"⁶⁹. Dacă în anul 1776, un recensământ realizat de generalul Spleny înregistra aproximativ 800 de ȝigani, peste două decenii numărul lor se ridica la 2500, iar în 1870 la 5295, sporire pusă pe seama unei stabilizări, astfel încât "aproape nu mai sunt ȝigani nomazi în Bucovina, de fel; aproape toți au locuințe, se ocupă cu diferite meserii, ba chiar și arte, înaintează în cultură și bucovinenii pot cunoaște faptul că doi fii ai acestui popor și-au câștigat o cultură mai 'naltă, academică și o pozițiune respectată societate'"⁷⁰.

Prin aspectele surprinse, monografia *ȝiganii din Bucovina*, rămâne interesantă nu numai din punctul de vedere al sistematizării materialului informativ, ci și prin valoarea pe care i-o conferă unicitatea în analiza problemei.

La doi ani de la publicarea monografiei *ȝiganii din Bucovina*, ca rod al muncii

susținute și al pasiunii nedeazămînțite pentru istorie, Dimitrie Dan edita fascicula III din seria Popoarele Bucovinei. De această dată, obiectul cercetării îl constituia comunitatea lipoveană din Bucovina. După cum el însuși mărturisea în introducere, scopul operelor sale era acela de a "umple unele lacune" existente în "monografiile cele mari și în opurile istorice și teologice" apărute anterior anului 1894. Subiectul lucrării mai fusese dezbătut de către istoricii austrieci, germani și ruși, dar din materialele consultate de către Dan, în limba română, doar Melchisedec realizase monografia *Lipovenii* și aceasta a fost publicată în 1871⁷¹. Interesant rămâne faptul că în anul editării lucrării lui Dan, *Lipovenii din Bucovina*, paginile "Gazetei Bucovinei" găzduiau un articol întocmit de un alt cărturar român care, cu aproape jumătate de veac în urmă, analizase trăsăturile etniei rușilor-lipoveni din Bucovina. Despre studiul lui Ion Budai-Deleanu (61), Dan nu face nici o remarcă, existând posibilitatea de a nu fi venit în contact cu acesta înainte sau în timpul elaborării monografiei. Comparând aprecierile lui Budai-Deleanu cu cele ale lui Dan se observă o abordare oarecum similară a temei, dar materialul informativ mai bogat și analiza sa mai obiectivă îl ajută pe Dan să nu-și dezmințită, nici de această dată, spiritul ordonat și critic. Monografia pe care Dan a realizat-o este mult mai bine documentată, ideile sunt mai sistematic expuse, iar concluziile devin mai clare.

Organizată în cinci capitole, lucrarea păstrează aproape aceleași coordonate între care a fost redactată și fascicula I, doar că particularitățile ce țin de confesiunea religioasă a lipovenilor i-au impus lui Dan o extindere a spațiului acordat dimensiunii religioase a etniei.

Prin *Istoria nașterii Rascolului sau a societăților religioase a vechiucredincioșilor*, Dan prezintă, pe larg, etapele conflictului declanșat la începutul secolului al XIV-lea interiorul Bisericii Ortodoxe Ruse. Diferențele vor culmina cu schisma din 1667 de pe urma căreia "guvernu rusu îi prigoni pre partisanii rascolului cu mare asprime, de aceea se și împrăștiară ei în cele mai depărtate provincii ale Rosiei și prin țeri streine"⁷².

Referitor la numele de "lipoveni", Ion Budai-Deleanu nota: "Părerea generală este că, atât la lipovenii bucovineni, cât și la cei moldoveni și basarabeni sunt așa ziși răscolnici ruși, la ce eu nu mă opun și eu cred că numele lipovan li s-a pus incorect; căci ei se numesc Pilipy și le mai zice și Pilipoveni"⁷³. Cercetarea unor izvoare istorice l-au condus pe Dan la alte concluzii: documentul din 23 iunie 1783 relatează discuția purtată de generalul Enzenberg cu căpetenia lipovenilor din Hliboca. Întrebându-i de credința lor, "Enzenberg căpetea următorul răspuns <<Noi urmămu învețăturile religioase ale s. apostolo Filipu, de aceea ne și numim noi Filipovani>>⁷⁴. O a doua ipoteză o reprezintă asocierea denumirii de "filipovan" cu numele lui Fotie, devenit "călugărul Filip" (sau "pustosviat") "sub a cărui conducere se fi emigratu o parte de răscolnici din Rosia". Din forma "filipovan" și "filipovani", românii ar fi renunțat la primele litere, pronunțarea devenind astfel mai ușoară. Din seria explicațiilor nu lipsește nici aceea potrivit căreia lipovenii înșiși și-ar fi atribuit aceste nume de pe urma utilizării lemnului de tei ("lipova"=tei) în confecționarea uneltelor casnice sau a mijloacelor de transport.

Problema a cărei dezbateri o conține capitolul al II-lea din monografie poartă titlul sugestiv *Înmigrarea lipovenilor în Bucovina*. La fel ca și Ion Budai-Deleanu, Dan apreciază că "lipovenii înmigrară din Moldova și Băsărabia", dar istoricul bucovinean face precizarea: "din Băsărabia înmigrară lipovenii în Bucovina, după ce-o mântuise o colonie de răscolnici, Nekrasovi, unu general austriecu o rudă a împăratului Iosifu II"⁷⁵. Ca și în cazul unor armeni, lipovenii s-au refugiat în

Bucovina în urma persecuțiilor religioase. Perioada stabilirii lipovenilor în teritoriile ocupate în nordul Moldovei aprinde flacăra disputei între istorici. Pornind de la unele afirmații potrivit cărora prima așezare întemeiată de către lipoveni a fost cea de la Mitocul Dragomirnei, Dan pune la îndoială datele oferite de Goelert (1774) și Ficker (1777) - aceasta din urmă fiind preluată și de Ion I. Nistor în *Istoria Bucovinei*. Dan scrie: "suntem încredințați că lipovenii au emigrat în Bucovina cu mult înainte de anul 1770. Probă pentru această credință ni este raportul generalului Enzenberg din anii 1783 și 1784 către consiliul aulian de resbelu, în carele amintește faptul că, ocupând rușii în anul 1769 aceste locuri, au prinsu mulți lipoveni ce locuiau aici ca desertori și că alții fugiră împreună cu preotul lor în părțile sudice ale Moldovei, de unde se'ntoarseră iară la anul 1775"⁷⁶. La fel ca și alți istorici, Dan identifică drept "cea mai veche colonie a Lipovenilor, comuna Mitocul Dragomirnei seau Lipovenii de pe pârauș Ruscioara, lângă Suceavă, numită de dânșii Socolnițe". Ea era întemeiată "înainte de anul 1770". La 1777 ei i se adăuga "colonia Climăuți" (pe care Nistor o amintește ca fondată la 1780)⁷⁷.

Acțiunea administrației habsburgice de "colonizare liberă" cu lipoveni a unor așezări românești e astfel subliniată de către Dan: "Înmigrării lor ulterioare în Bucovina nu se pusese piedice, ba din contra ea fu favorisată amesuratu dorinței împeratesci"⁷⁸. O nouă etapă în emigrarea lipovenilor este stabilită după anul 1783. Prin patenta din 9 octombrie 1783, împăratul Iosif al II-lea acorda lipovenilor din imperiu următoarele înlesniri:

1. dreptul de a se așeza oriunde în imperiu;
2. libertatea practicării cultului religios;
3. scutirea de orice "contribuciuni și biruri" pe timp de 20 de ani (după alte izvoare pe timp de 40 ani);
4. neobligativitatea prestării serviciului militar (mai târziu, lipovenii se vor opune conscripției militare).

Ca efect al aplicării acestor prevederi, deja în anul 1787 se întemeiau "noi colonii lipovenesci" la Varnița și Fântâna Albă, iar între 1840-1860 în Luncavăț și Cosovanca.

În ceea ce privește evoluția demografică în cadrul comunității de lipoveni din Bucovina, Dan observa creșterea spectaculoasă înregistrată în intervalul de timp 1784-1787 ("de la 350-400 de suflete în anul 1784, cari se înmulțiau în fiecare an, urcându-se în anul 1787 la 2000"). Acest fenomen e urmat de o scădere pusă pe seama "promulgării legii multare din 1868" știut fiind faptul că, din motive religioase, membrii comunității refuzau să poarte arma. Percepțiile religioase sunt atât de înrădăcinate în conștiința lipovenilor, încât "datinele, obiceiurile și ocupăciunea lor" se stabilesc prin canoane și norme formalistice deosebit de severe.

În ultima din cele patru fascicule ale lucrării Popoarele Eucovinei, Dimitrie Dan realizează o prezentare a comunității evreiești din Bucovina. Deși editată în anul 1899, monografia fusese precedată de alte studii și articole, începând cu *Die Volkerschaften in der Bukowina: Die Juden in der Bukowina* (1890), *Credințe evreiești din Bucovina* (1895) și varianta sa germană: *Volksglaube und Gebräuche der Juden in der Bukowina* (1896). Alte comentarii vor fi publicate în paginile periodice "Constituționalul", "Patria" și "zeitschrift für Oesterreichische Gymnasium".

Influența economico-financiară pe care au dobândit-o, precum și numărul lor destul de mare în Bucovina l-au condus pe Dan spre o analiză a "Imigrării evreilor

și statistica lor". Cercetând o serie de documente, istoricul a putut să observe faptul că, încă din secolul al XVI-lea, evreii au acaparat o parte însemnată din comerțul orașelor Moldovei, reușind "pe nesimțite, să delătoreze pe români, băștinașii țării de la orișice neam de negoț"⁷⁹. Așa se explică fenomenul de ostilitate sau, după cum scria Dan, "de reacțiune contra lor" și care a culminat cu hotărârea luată de Petru Șchiopul, în 5 ianuarie 1579, de a-i izgoni pe evrei din Moldova. Cât de "radicală" a fost măsura o demonstrează afirmația: "Și după anul 1579 aflăm evrei mai că în toate orașele Moldovei, unii ocupându-se cu negoțul, alții practicând arta medicinei"⁸⁰.

Informații de natură statistică sunt oferite, în lucrare, doar pentru perioada de după anexarea Bucovinei, când în urma recensământului din 1774 se înregistrau 500 de evrei, iar în anul 1778 - 800 de persoane aparținând comunității evreiești. Creșterea numărului de familii de evrei e pusă pe seama unei migrații masive dinspre Galiția și Podolia; spre deosebire de Ion Budai-Deleanu și Ion Nistor (care au făcut câteva aprecieri în legătură cu evoluția demografică a evreilor din Bucovina), Dimitrie Dan caută o explicație și pentru fenomenul stagnării și apoi al regresiei demografice în perioada 1782-1786 (când de la 714 familii se ajunge la 539); această stare de lucruri e pusă pe seama unei migrări, evreii părăsind Bucovina "fiindcă guvernul voia să-i constrângă la agricultură, o ocupație care nu le convenea"⁸¹. Trecerea Bucovinei la Galiția a reorientat fluxul migrației evreilor spre teritoriile ocupate din nordul Moldovei astfel încât "din lipsă de îngrijire și, poate din lăcomia unor funcționari publici, țara întreagă a fost potopită de evrei"⁸². Libertățile și posibilitățile de câștig mai mari au permis evreilor galițieni să se stabilească în orașe ca proprietari de prăvălii, negustori, arendași de moșii, cămătari, avocați, etc. Bunăstarea materială a permis aducerea familiilor și coreligionarilor din Galiția; în șapte decenii, numărul evreilor din Bucovina sporise de aproape zece ori.

Referitor la ocupația, poziția, rolul și efectele activității reprezentanților comunității evreiești din Bucovina, Dan își exprima părerea potrivit căreia "trebuie de recunoscut, fără părtinire, că evreii, alegându-și o ocupațiune, se dedică ei cu trup și suflet și ajung la ea, acolo unde creștinul, din comoditate și lipsă de răbdare și de perseverență serioasă nu se poate sui nicicând"⁸³. Spiritul speculativ, "veșnic în activitate", combinat cu "istețimea minții lor" și întărit de abilitatea în a corupe administrația imperială din Bucovina le-au permis evreilor infiltrarea în economie, apoi acapararea și conducerea unor domenii: "Nu este întreprindere în țară fie ea chiar exclusiv creștinească, la care n-ar fi măcar un evreu. În scurt, pe terenul comercial-economic joacă ei în Bucovina primul rol deoarece ei dominează întregul comerț, posed multe capitaluri și proprietăți mari și dispun de presa germană din țara aflătoare în mâinile lor"⁸⁴.

Cât de importantă era pentru evrei ascensiunea în ierarhia socială o demonstrează și atitudinea lor față de școală, de învățământ; în școala confesională germano-evreiască din Cernăuți se introdusese, ca obiect de studiu, și limba română. Dan aprecia faptul astfel: "aceasta înseamnă un progres necontestat în cele culturale deoarece prin aceasta se recunoaște marea însemnătate a limbii țării în viața publică și privată, iar în cele politice aceasta îndrumază apropierea de poporul autohton al țării"⁸⁵.

Chiar dacă o serie de probleme au rămas nerezolvate sau parțial tratate (condițiile de lucru și starea materială nepermițându-i întotdeauna accesul la marile biblioteci din Imperiu), cele patru fascicule monografice: *Armenii orientali din*

Bucovina, Țiganii din Bucovina, Lipovenii din Bucovina, Evreii din Bucovina rămân lucrări de sinteză pe care nici un cercetător nu trebuie să le ignore.

În ședința Academiei Române din 21 decembrie 1912, Dimitrie Dan prezenta auditoriului fragmente din lucrarea *Rutenii din Bucovina*. Deși în anul 1899 el finalizase monografia *Popoarele Bucovinei*, preocupările pentru cercetarea specificului etnic al rutenilor aveau să se concretizeze abia în anul 1912 prin publicarea acestui studiu. Trăind aproape două decenii printre ruteni și cunoscând dramatica situație a românilor din teritoriile dintre Prut și Nistru, Dan scria în introducere: "Fiind românii din Bucovina siliți să poarte acum o grea luptă de apărare a naționalității și bisericii românești moștenită de la strămoși în contra nesățioaselor pretențiuni ale rutenilor, am crezut oportun să dau la lumină tocmai acum această schiță asupra rutenilor ca ei să fie mai bine cunoscuți"⁸⁶. Inițiativa fusese luată în anul 1885 când la întrebările unui etnograf, român bucovinean devenit general în armata imperială, Dan oferea un "răspuns" atât de consistent încât după "ulterioare dezvoltări" el l-a putut publica sub forma unui studiu demn de paginile "Analelor Academiei Române". Deficiența demersului său constă în aceea că dacă din punct de vedere etnografic lucrarea este deosebită, pe plan istoric, Dan nu face nici o apreciere. Cât de importantă ar fi fost o analiză a imigrării rutenilor în Bucovina, mai ales că ponderea lor în structura populației din teritoriul cuprins între Prut și Nistru reprezentase cea mai amplă mutație. În cele XIX capitole ale monografiei, în care se sistematizează întregul material etnografic și folcloric adunat de-a lungul a aproape 3 decenii, Dimitrie Dan uimește prin noutatea temei tratate, el confirmându-și valoarea de etnograf.

* * *

În pleiada preoților cărturari bucovineni, Dimitrie Dan va rămâne un permanent punct de referință, opera sa înscriindu-se definitiv în sfera culturii noastre naționale. Atâta vreme cât *Mănăstirea Sucevița* va fi cel mai documentat studiu-monografic despre ctitoria Movileștilor, iar ciclul de lucrări *Popoarele Bucovinei* va mai oferi informație utilă specialiștilor din istorie și etnografie, Dimitrie Dan, va putea fi considerat o personalitate de reală însemnătate culturală și științifică. Conținutul și caracterul concepției sale, adevărurile și erorile, valabilitatea și limitele gândirii sale sunt dezvăluite doar celui ce cunoaște opera lui Dan, celui ce înțelege imensul său travaliu, încununat de rezultate remarcabile.

NOTE

* Fragment din lucrarea de licență, promoția 1995;

1. Ion I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, Ed. Humanitas, 1991, p. 6.

2. Mihai Boca, *Preotul Dimitrie Dan*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", nr. 9-10/1963, Iași, p.

611.

3. Mircea Fotea, *Simion Florea Marian, folclorist și etnograf*, București, Ed. Minerva, 1987, p.

29.

4. Dimitrie Marmeliuc, *Aspecte din viața culturală a Bucovinei*, în "Revista Fundațiilor Regale", nr. 8-9/1941, pp. 443-444.

5. Mircea Fotea, *op. cit.*, p. 33.

6. Dimitrie Dan, *În amintirea lui Simion Florea Marian*, în "Junimea literară", nr. 6-7/1907, p.

156.

7. *Ibidem*, p. 157.

8. Ion I. Nistor, *op. cit.*, p. 217.
9. Dimitrie Dan, *Deschiderea Societății de cetire PAZA*, în "Deșteptarea", nr. 15/1896, p. 118.
10. Idem, *Comuna Straja și locuitorii ei*, Cernăuți, 1897, p. 9.
11. Eugen Dimitriu, Petru Froicu, *Simion Florea Marian și corespondenții săi - documente literare*, București, Ed. Minerva, 1991, p. 258.
12. Dimitrie Dan, *op. cit.*, p. 9.
13. xxx, *Analele Academiei Române*, seria II, tom XXVI (1903-1904), București, 1904, p. 196.
14. Ilarie Chendi, *Cronică*, în "Sămănătorul", nr. 14/1904, p. 219.
15. Traian Cantemir, *Dimensiuni cultural-științifice bucovinene*, în vol. *Știința în Bucovina - ghid bibliografic*, vol. I, Suceava, 1982, p. 45.
16. - X -, *Monitorul Bucovinei*, fasc. 11/30 ianuarie 1919, p. 2.
17. Ion I. Nistor, *op. cit.*, p. 392.
18. - X -, "Junimea literară", nr. 3-4/1924, p. 28.
19. Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, București, Ed. Academiei Române, 1993, p. 13.
20. Dimitrie Marmeliuc, *Dimitrie Dan*, în "Calendarul Glasul Bucovinei", nr. 9/1928, pp. 75-76.
21. Dimitrie Dan, *Documente privitoare la istoria românilor din Bucovina*, în "Junimea literară", nr. 1/1907, p. 30.
22. *Ibidem*, p. 31.
23. Mihai Iacobescu, *op. cit.*, p. 263.
24. Dimitrie Dan, *Documente și acte privitoare la istoria răzeșilor și mazililor din Bucovina*, în "Revista politică", nr. 15/1887, p. 6.
25. Ion I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, Chișinău, Ed. Cartea Moldovenească, 1991, p. 42.
26. Dimitrie Dan, *op. cit.*, p. 7.
27. *Ibidem*.
28. *Ibidem*.
29. *Ibidem*, p. 8.
30. *Ibidem*.
31. Dimitrie Dan, *Un document românesc cu marele sigil*, în "Junimea literară", nr. 3/1907, p. 56.
32. *Ibidem*.
33. Dimitrie Dan, *Însemnări vechi despre Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, în "Junimea literară", nr. 13/1924, pp. 3-6.
34. Idem, *O evanghelie a lui Ștefan cel Mare în München*, Cernăuți, 1914.
35. Idem, *Inscripția de pe peatra mormântală a Silionestilor în mănăstirea Sucevița*, în "Arhiva genealogică", Iași, 1913.
36. Idem, *Fundatorul bisericii din mănăstirea Sucevița*, în "Candela", nr. 26/1907.
37. Idem, *Lujeni, Biserica, proprietățile moșiei, satul și locuitorii lui*, Cernăuți, 1893 și *Comuna Straja și locuitorii ei*, Cernăuți, 1897.
38. Idem, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 10.
39. *Ibidem*, p. 2.
40. Dimitrie Dan, *Episcopia Ortodoxă de Rădăuți și biserica ei*, în "Patria", nr. 57-58/1897, p. 2.
41. *Ibidem*.
42. *Ibidem*.
43. Dimitrie Dan, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Cernăuți, 1912, p. 3.
44. Idem, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1923, p. 1.
45. Idem, *Biserica Doamnei Elena Rareș din Suceava*, în "Junimea literară", nr. 3-4/1924, pp. 140-141.
46. Idem, *Ctitoria Hatmanului Luca Arbure*, în "Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice", nr. 16/1926, pp. 37-46.
47. Idem, *Biserica Sf. Gheorghe din Suceava*, în "Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice", nr. 3/1910, pp. 134-139.
48. XXX, *Analele Academiei Române*, seria II, tom XXVI (1903-1904), București, 1904, p. 200.
49. Dimitrie Dan, *Armenii Orientali din Bucovina*, Cernăuți, 1891, p. 3.
50. *Ibidem*, p. 12.
51. Dimitrie Dan, *Persecutarea Armenilor în Moldova - 1551*, în "Gazeta Bucovinei", nr. 6/1896,

pp. 4-6.

52. Idem, *Monofisitismul în Biserica armeană-orientală*, Cernăuți, 1891.
- 53: Idem, *Armenii Orientali din Bucovina*, Cernăuți, 1891, p. 32.
54. *Ibidem*, p. 28.
55. *Ibidem*.
56. *Ibidem*.
57. *Ibidem*.
58. *Ibidem*.
59. Dimitrie Dan, *Țigani din Bucovina*, Cernăuți, 1892, p. 1.
60. *Ibidem*, p. 3.
61. *Ibidem*, p. 4.
62. *Ibidem*.
63. Idem, *Țigani din Bucovina*, în "Gazeta Bucovinei", nr. 43/1892, p. 2.
64. *Ibidem*.
65. *Ibidem*.
66. *Ibidem*, nr. 42/1892, p. 1.
67. *Ibidem*.
68. Mihai Iacobescu, *Bucovina în viziunea lui Ion Budai-Deleanu*, în "Anuarul Muzeului Bucovinei", XX/1993, p. 211.
69. Dimitrie Dan, *Țigani din Bucovina*, Cernăuți, 1892, p. 13.
70. *Ibidem*.
71. Melchisedec, *Lipovenismul*, București, 1871.
72. Dimitrie Dan, *Lipovenii din Bucovina*, Cernăuți, 1894, p. 10.
73. Mihai Iacobescu, *op. cit.*, p. 210.
74. Dimitrie Dan, *op. cit.*, p. 12.
75. *Ibidem*.
76. *Ibidem*.
77. Ion I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, Ed. Humanitas, 1991, p. 21.
78. Dimitrie Dan, *op. cit.*, p. 17.
79. Idem, *Evreii din Bucovina*, Cernăuți, 1899, p. 1.
80. *Ibidem*, p. 4.
81. *Ibidem*, p. 8.
82. Mihai Iacobescu, *op. cit.*, p. 209.
83. Dimitrie Dan, *op. cit.*, p. 10.
84. *Ibidem*, p. 12.
85. *Ibidem*, p. 19.
86. Dimitrie Dan, *Rutenii în Bucovina*, în "Analele Academiei Române", seria II, tom XXXV (1912-1913), București, 1913, p. 37.

DIMITRIE DAN (1856-1927)

SUMMARY

Dimitrie Dan's life and activity are presented here. He was a priest, a historian highly involved in the cultural movements, the author of more than one hundred books, studies and articles. Less known in our days, Dimitrie Dan had an important role in the cultural and political emancipation of the Romanians from Bukowina.

Insisting upon the value of Dimitrie Dan's historical works, the author also analyzes aspects of his activity: the discovery of documents concerning the Romanian history, the study of ethnic communities from Bukowina (Jews, Armenians, Gypsies) or the presentation of some important clerical places such as the monasteries from the North of Moldavia.

C R O N I C A

AL II-LEA SIMPOZION
"ARTĂ ȘI CIVILIZAȚIE MEDIEVALĂ", Suceava 1995

Constantin Șerban

În zilele de 24 și 25 noiembrie 1995 s-a desfășurat la Suceava a doua ediție a Simpozionului "Artă și civilizație medievală" organizat de Inspectoratul pentru Cultură al județului Suceava, în colaborare cu Muzeul național al Bucovinei din localitate.

Deschiderea lucrărilor în plen a avut loc în dimineața zilei de 24 noiembrie 1995, în sala festivă a Muzeului Național al Bucovinei în prezența unui număr mare de cadre didactice din învățământul universitar, cercetători științifici, arheologi, istorici, muzeografi și arhiviști, prin cuvântul de salut rostit de dl. Vasile M. Demciuc, director al Inspectoratului pentru Cultură Suceava. Au urmat apoi la cuvânt: d-na Voica Maria Pușcașu, director adjunct în Direcția Monumentelor Istorice, Ministerul Culturii-București și d-nii dr. Mircea D. Matei de la Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" București, Constantin Sofroni, președintele Consiliului Județean Suceava, care au subliniat importanța continuării lucrărilor acestui simpozion inițiat în 1994, menit să pună în valoare recente cercetări ale specialiștilor din domeniul arheologiei și artei medievale dobândite pe șantierele arheologice din toată țara, apoi au evocat activitatea medievistilor pe șantierul arheologic de la Cetatea de Scaun - Suceava din ultimele patru decenii, în frunte cu magistrii Ion Nestor, Virgil Vătășianu, Alexandru Andronic, Bucur Mitrea, Radu Popa etc. Vorbitorii au scos apoi în evidență rolul activității culturale și științifice desfășurată de istorici și arheologi în viața socială. În încheierea ședinței plenare, prof. Constantin Șerban de la Universitatea "Ștefan cel Mare" Suceava a prezentat un medalion istoric intitulat *Karl A. Romstorfer (1854-1917), arhitect și istoric austriac*, cel care în urmă cu un secol a inițiat și efectuat timp de un deceniu primele săpături arheologice la Cetatea de Scaun din Suceava.

În dimineața aceleleași zile a avut loc vernisajul expoziției *100 de ani de cercetări arheologice la Suceava (1895-1995)* în localul Muzeului Național al Bucovinei, expoziție alcătuită din piese arheologice descoperite de-a lungul vremii la Cetatea de Scaun din Suceava, de mare valoare, care reflectă civilizația medievală din Moldova în general și din Suceava în special, și anume: cahie, obiecte casnice și de podoabă, unelte și arme, monede autohtone și străine, plăci de marmură cu stema Moldovei, cadre de uși și ferestre lucrate în stil gotic, obiecte

din ceramică de proveniență orientală, piese din sticlă de import precum și manuscrise cuprinzând protocoalele săpăturilor arheologice de la Cetatea de Scaun Suceava din 1895, apoi diferite publicații aparținând lui K.A. Romstorfer, R. Gassauer, W. Schmidt, Ion Nestor, Gh. Diaconu, N. Constantinescu, Mircea Matei privind orașul Suceava și Cetatea sa de Scaun. În expoziție se mai află și macheta Cetății de Scaun reconstituită de specialiști.

Cu acest prilej a fost lansat de către N. Dascălu (Iași) volumul *Credință și cultură în Moldova*, (Iași, 1995), alcătuit din trei părți care cuprinde câteva zeci de studii și articole privind istoria bisericii din Moldova în evul mediu și implicațiile acestei instituții în viața politică a Moldovei.

În după-amiaza aceleiași zile, lucrările simpozionului s-au desfășurat pe două secțiuni, la Secția I moderatorii au fost Mircea Matei, Voica Maria Pușcașu și Paraschiva Victoria Batariuc, iar la Secția a II-a Dinu Păcurariu și Veniamin Ciobanu. Înainte de începerea lucrărilor pe secții, întreaga asistență a participat la prezentarea Fondului "Petre Comărnescu" de către N. Cârlan (Suceava) și la lansarea unei alte lucrări recent apărute, aparținând lui Virgil Teodorescu.

La Secția I au fost prezentate comunicările: *Sugestii metodologice în cercetările viitoare ale orașului medieval* (Mircea Matei, Nicoleta Matei, Gh. Sion, Virgil Polizu, Gh. Diaconu); *Probotă 1995* (Voica Maria Pușcașu - București); *Cercetările arheologice în nord-vestul Transilvaniei efectuate până în anul 1940 (perioada secolelor X-XIII)* (Ioan Crișan - Oradea); *Moldova în secolele XII-XIV-întrebări și ipoteze* (Alex. Rădulescu - Timișoara); *Curtea Domnească de la Argeș între real și ipotetic* (Tereza Sinigalia - București); *Ceramica de import din secolul al XIV-lea descoperită la Suceava* (Paraschiva Victoria Batariuc - Suceava); *O locuință medievală și un habitat medieval dispărut de pe cuprinsul comunei Zamostea* (Mugur Andronic - Suceava); *Biserica din zona de S.V. a Moldovei (secolele XIV-XVI)* (Alexandru Artimon - Bacău); *Cahle figurate din Transilvania (secolele XV-XVI)* (Adrian Andrei Rusu - Cluj); *Motive decorative în ceramica medievală* (Venera Rădulescu - București); *Atestări documentare și arheologice referitoare la așezări medievale din județul Neamț* (Elena Ciubotaru - Neamț); *Câteva date privind așezarea medievală de la Nimirceni-Siliștea, comuna Bosanci* (Florin Hău, Ioan Mareș - Suceava).

La Secția a II-a au fost prezentate comunicările: *Arhitectura moldovenească și barocul* (Dan Păcurariu - București); *Imaginea suedezului în cronicile românești din secolul al XVIII-lea* (Veniamin Ciobanu - Iași); *Miron Costin - poet baroc?* (Dinu Păcurariu - București); *Ideologia politică din țările române și din Europa est-centrală - conexiuni și interferențe* (Pavel Blaj - Suceava); *Câteva considerații privind tâmpla bisericii Sf. Nicolae (Bogdana) Rădăuți* (Iulia Andrieș - Suceava); *Idei economice în cultura românească medievală* (Olga Ștefanovici - Suceava); *Din istoria învățământului românesc în Bucovina. Crearea școlii de lemnărit din Câmpulung Moldovenesc acum o sută de ani* (Mirela Șerban - Câmpulung Moldovenesc); *Românii și Muntele Athos* (Constantin Călinoiu - Iași); *Monumente*

istorice - așezăminte de cult în opera lui Dimitrie Dan (Harieta Mareci - Suceava).

Unele comunicări prezentate la Secția I au ridicat probleme de metodologie privind inițierea și efectuarea săpăturilor arheologice în campaniile viitoare la Suceava și în alte locuri de pe raza județului (de ex. la Probota), au pus în circulație rezultatele unor cercetări arheologice întreprinse în Transilvania privind secolele X-XIII, în Moldova privind secolul al XIV-lea, în Muntenia privind secolul al XIII-lea și al XIV-lea la Suceava privind secolele XIV-XVI, pe raza județului Bacău privind secolele XIV-XVI. Altele au prezentat în mod analitic profilul cel mai vechi al așezării civile de la Suceava - reședința conducătorului local politic - din secolele XII-XIII, necropola domnească de la mănăstirea Probota cu problemele pe care le ridică rezultatele recentelor săpături arheologice (campania din vara anului 1995), ipoteza existenței la Curtea de Argeș și a unei așezări civile în feudalismul timpuriu, caracteristicile ceramicii de import la Suceava provenită din spațiul Hoardei de Aur, din China de nord și Imperiul persan, valoarea istorică a cahleiilor de import din Occident (secolul al XIV-lea) în contextul vieții cotidiene a societății românești din spațiul carpato-dunăreano-pontic, identificarea unor lăcașuri de cult existente până în secolul al XVII-lea în județul Suceava, dar azi dispărute.

La Secția a II-a comunicările prezentate au scos în evidență elementele stilului baroc reflectate în arhitectura din Moldova în evul mediu târziu, circulația știrilor din cronicile românești din secolul al XVII-lea privind relațiile româno-suedeze, au schițat mentalul colectiv din țările române față de unele evenimente de importanță europeană, au evocat împlinirea unui secol de la înființarea la Câmpulungul Moldovenesc a școlii de lemnărit, prima școală românească cu profil industrial, au pus în discuție prezența unor idei economice în cultura românească, în fine au analizat aspectele artistice ale tâmplii bisericii "Bogdana" din Rădăuți.

În după-amiaza aceleiași zile s-au desfășurat, la catedra de istorie din incinta Universității "Ștefan cel Mare" Suceava, discuțiile la o masă rotundă cu tema: *Probleme actuale și de perspectivă ale cercetării și predării istoriei românilor* la care au luat parte d-nii Ion Agrigoroaiei, Dumitru Vitcu, Nicolae Ursulescu, Mihai Iacobescu, Mihai Lazăr, Mircea Ignat.

A doua zi (25 noiembrie 1995) participanții la simpozion au efectuat o excursie de documentare la mănăstirea Putna unde au vizitat Muzeul de artă religioasă și sfântul lăcaș, ctitorie a lui Ștefan cel Mare.

În concluzie, considerăm că lucrările Simpozionului al II-lea cu tema *Arta și civilizația medievală* desfășurat la Suceava între 24 și 25 noiembrie 1995 au arătat un interes deosebit din partea istoricilor, a istoricilor de artă, a arheologilor, a muzeografilor și a arhiviștilor participanți, proveniți din numeroase centre culturale din țară, reflectat nu numai prin calitatea comunicărilor prezentate, dar și prin discuțiile angajate pe marginea lor. Menționăm totodată că în cursul lucrărilor simpozionului a fost distribuit participanților o lucrare intitulată *Cetatea de Scaun Suceava 1895-1995*, elaborată de dl. Pavel Blaj, directorul general al Muzeului Național al Bucovinei și d-na Paraschiva Victoria Batariuc, muzeograf principal la același muzeu, o micromonografie a Cetății de Scaun Suceava urmată de un istoric al cercetărilor arheologice la Suceava între 1895 și 1995, bogat ilustrată și care prin conținutul ei reprezintă o contribuție științifică la istoriografia românească actuală și se dovedește a fi un material valoros pentru marele public interesat să cunoască trecutul de glorie al orașului Suceava.

SĂRBĂTORIREA CENTENARULUI LICEULUI INDUSTRIAL DE CONSTRUCȚII DIN CÂMPULUNG MOLDOVENESC (1895-1995)

Constantin Șerban

În ziua de 19 noiembrie 1995 s-a desfășurat într-un cadru solemn sărbătorirea împlinirii unui secol de la inaugurarea cursurilor la Scoala de lemnărit din Câmpulung Moldovenesc (10 noiembrie 1895), numită ulterior (din 1927) Scoala de arte și Meserii - și din 1974, Liceul Industrial de Construcții.

Această manifestare culturală a marcat la vremea respectivă o mare importanță în istoria învățământului românesc din Bucovina, aflată din 1775 sub stăpânire străină habsburgică, deoarece Școala de lemnărit a fost atunci prima instituție de învățământ profesional cu limba de predare română în Bucovina și în întregul imperiu austro-ungar. Acțiunea aniversativă a avut loc la Casa de Cultură a Sindicatelor din municipiul Câmpulung Moldovenesc, în prezența reprezentanților autorităților administrative județene din Suceava și municipale locale, a unui mare număr de foști elevi și profesori ai școlii, a elevilor și cadrelor didactice care funcționează în prezent, a unui numeros public alcătuit din conducători de instituții și întreprinderi locale, părinți etc.

După intonarea Imnului național de către corul elevilor din municipiu sub conducerea profesorului de muzică Dumitru Găinaru, dl. prof. Valerian Maricari, directorul în exercițiu al Liceului industrial de construcții a făcut un scurt istoric al acestei instituții de învățământ de la înființare până astăzi, după care au urmat la cuvânt domnii: Viorel Țatargiu, primarul municipiului Câmpulung Moldovenesc, prof. Ion Cernat, inspector județean de specialitate pentru obiectul istorie, colonel Ion Oltei, comandant și director al Liceului Militar "Ștefan cel Mare", prof. Alzap, directorul școlii generale nr. 3, prof. Marcel Zahariciuc, directorul Muzeului Arta lemnului, care au rostit câte un cuvânt de salut și au transmis mesaje din partea instituțiilor pe care le-au reprezentat. Au mai urmat la cuvânt apoi d-nii: ing. V. Andreescu, absolvent al liceului din 1957 și fost director adjunct al acestei instituții care a prezentat date interesante cu privire la Liceul industrial din Cernăuți mutat ulterior, după 1945, la Câmpulung Moldovenesc și Marius Rogojinschi, de asemenea absolvent al Liceului din 1979, în prezent director al Teatrului "Mihai Eminescu" din Botoșani care și-a depănat amintirile despre profesorii și colegii săi.

În continuare a urmat un spectacol cultural-artistic alcătuit din recitări de poezii din opera lui Mihai Eminescu și Ion Minulescu, cântece populare românești și din folclorul altor popoare, dansuri populare și moderne, scenete și momente vesele din opera lui I.L. Caragiale, la care și-au dat concursul elevii Liceului

Industrial de Construcții, sub îndrumarea profesorilor de sport, de limba română și de limbi străine.

După încheierea spectacolului cultural-artistic invitații conducerii Liceului Industrial de Construcții au asistat la ceremonia religioasă unde un sobor de preoți a sfințit placa comemorativă dezvelită cu acest prilej, amplasată pe peretele fațadei liceului pe care era scris următorul text: *1895-1995. În această clădire a funcționat Școala de Arte și Meserii Câmpulung Bucovina, 10 noiembrie 1895.* Apoi, la invitația conducerii liceului, participanții au vizitat sălile de clasă ale școlii, cabinetele de literatură română, de limbi străine, de istorie, de geografie, de științe naturale, de filozofie, laboratoarele de fizică și chimie, precum și sala calculatoarelor.

În după-amiaza aceleiași zile, după audierea mai multor comunicări în cadrul unei sesiuni științifice susținute de profesorii liceului: Șerban Mirela, *Înființarea primei școli industriale cu limbă de predare română din Bucovina la Câmpulung Moldovenesc în 1895*, Grațian Jucan, *Impresii despre "Școala de Arte și Meserii din Câmpulung Bucovina*, Valeriu Maricari, *Din istoricul Liceului Industrial de Construcții Câmpulung Moldovenesc*, Zahariviuc Marcel, *Școala de Arte și Meserii din Câmpulung Bucovina și Muzeul "Arta Lemnului" din Câmpulung Moldovenesc*; Romaga Mircea, *Evoluția demografică în zona Câmpulungului Bucovinei în perioada interbelică*, invitații conducerii liceului au participat la o masă festivă în timpul căreia au vizionat și două filme documentare de scurt metraj privind munca didactică și educativă desfășurată de cadrele didactice de la Liceul Industrial de Construcții precum și activitatea creatoare a unora din foștii profesori ai școlii care s-au remarcat pe plan național și internațional în domeniul sculpturii în lemn și al construirii de viori, ca de exemplu Roman Boianciuc, Iftimie Bârleanu, Nicolae Cernușcă etc.

IMPRESII PRIVIND ACTIVITATEA DESFĂȘURATĂ ÎN PERIOADA DE SPECIALIZARE ÎN CADRUL UNIVERSITĂȚII "ȘTEFAN CEL MARE" SUCEAVA

Ion Rusnac

În luna ianuarie 1996 am efectuat un stagiul de reciclare prin bursa acordată de Ministerul Învățământului din România în cadrul Catedrei de istorie a Facultății de Litere și Științe din Universitatea "Ștefan cel Mare" Suceava. Activitatea mea s-a desfășurat conform programului stabilit de comun acord cu membrii Catedrei de istorie, plan ce a cuprins următoarele etape:

- a. consultarea programei analitice a cursurilor de istorie și civilizație românească;
- b. participarea la orele de curs și la cele de seminarii la disciplina care constituie specialitatea mea;
- c. studiu individual în biblioteca Universității; consultarea literaturii de specialitate necesară mie;
- d. vizitarea unor monumente istorice din zonă;
- e. informare asupra metodologiei de predare a istoriei în liceu, a amenajării cabinetelor și laboratoarelor de specialitate;
- f. discuții pe marginea unor probleme de istorie a românilor;
- g. participarea la ședințe de catedră și informarea asupra activității organizațiilor studențești.

Datorită atenției susținute a Rectoratului Universității, a șefului de catedră, prof.univ.dr. Mihai Iacobescu și a membrilor catedrei am realizat obiectivele incluse în program.

În timpul stagiului de reciclare am luat parte la următoarele activități:

1. am asistat la prelegerile ținute de prof.univ.dr. Mihai Iacobescu - șeful Catedrei de istorie -, prof.univ.dr. Constantin Șerban, lector univ.dr. Mircea Ignat și la seminariile d-nei asistent univ. Doina Alexa. În cadrul acestor asistențe m-am familiarizat cu sistemul de predare practicat de profesori; am observat că informația științifică prezentată la orele de curs și seminarii se bazează pe cele mai noi aprecieri istoriografice, studenții utilizând atât literatura de specialitate română cât și străină.

2. am participat la una din ședințele de catedră unde s-a discutat programa analitică a cursului de Istorie universală medie prezentat de d-l prof. Constantin Șerban și programa analitică a cursului de Istoria medie a românilor prezentat de d-l lector Mihai Lazăr. Cu acest prilej am primit din partea d-l prof.univ.dr. Mihai Iacobescu cartea domniei sale intitulată *Din istoria Bucovinei*, vol. I, București,

1993, precum și revista Catedrei de istorie *Codrul Cosminului*, serie nouă, nr. 1/95. Cu sprijinul Catedrei de istorie am xerografiat fragmentele cele mai importante din lucrarea *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea* realizată de un grup de istorici români din Iași și București. Cartea a apărut la București în 1995.

3. În scopul cunoașterii activității didactice din învățământul preuniversitar din județul Suceava, precum și a unor valoroase monumente de istorie și artă și instituții muzeale, am efectuat a excursie documentară. Cu acest prilej am vizitat:

- în Fălticeni: -Grupul școlar
 - Galeria Oamenilor de Seamă
 - Muzeul Apelor
 - Colecția maestrului Ion Irimescu
- mănăstirile: -Dragomirna
 - Sucevița
 - Putna
- Biserica Bogdana din Rădăuți
- în Suceava: -Cetatea de Scaun
 - Curtea Domnească
 - Muzeul Național al Bucovinei
 - bisericiile: Sf. Dumitru și Sf. Ioan Botezătorul

Vizitarea Grupului școlar din Fălticeni mi-a permis cunoașterea celui mai nou și mai dotat cabinet de istorie, lui adăugându-i-se și alte cabinete și laboratoare amenajate în acopul perfecționării sistemului de predare-învățare. Pelerinajul la monumentele de artă și civilizație medievală românească din zona Bucovinei a constituit o adevărată lecție de istorie, un tezaur de care pot beneficia atât studenții cât și profesorii.

Apreciez că activitatea desfășurată în perioada de stagiul a fost deosebit de utilă perfecționării mele. Consider necesară reluarea acestei experiențe și de către profesori și studenți de la Universitatea Agrară din Chișinău. Un astfel de contact ne-ar îmbogăți și ne-ar ajuta să ne cunoaștem reciproc.

SUCEVENI PARTICIPANȚI LA FESTIVITĂȚILE CONSACRATE SEMICENTENARULUI UNIVERSITĂȚII "ALECU RUSSO" DIN BĂLȚI, REPUBLICA MOLDOVA

Mihai Iacobescu

În ultimii ani s-au multiplicat și consolidat legăturile, stagiile de documentare, schimburile științifice ale Universității "Ștefan cel Mare" din Suceava și centrele universitare europene, din diverse zone geografice. Cum e și firesc, s-au făcut pași însemnați și în direcția stabilirii și dezvoltării unor astfel de contacte benefice, reciproc avantajoase, cu centrele de învățământ superior din teritoriile românești rămase încă în afara fruntariilor țării, datorită vicisitudinilor istorice, cum e cazul cu cele din Chișinău, Cernăuți, Bălți.

Astfel, în zilele de 16-18 octombrie 1995, o delegație de cadre didactice de la Universitatea "Ștefan cel Mare" din Suceava -formată din prof. univ. dr. Mihai Grămăticu, prorector, prof.univ.dr. Mihai Iacobescu, șeful Catedrei de Istorie, conf.univ.dr. Maria Iurescu, șefa Catedrei de Științe social-umaniste și lector univ.drd. Sorin Tudor Maxim - răspunzând invitației adresate de conducerea Universității "Alec Russo" din Bălți a participat la sesiunea științifică și amplele manifestări consacrate împlinirii a cinci decenii de la înființarea și rodnică activitate a acestui centru de învățământ superior de pe plaiurile moldave de dincolo de Prut. Pe lângă cadrele didactice și delegațiile din celelalte centre universitare ale Republicii Moldova, la festivitate au luat parte: președintele Republicii, domnul Mircea Snegur, academicieni, miniștri, conducători ai instituțiilor centrale și locale, precum și ambasadorul Germaniei la Chișinău, invitați de peste hotare. Din țara noastră au fost prezenți profesori de la universitățile din București, Galați, Oradea și Suceava.

Solii suceveni au prezentat conducerii Universității "Alec Russo" salutul și urările cordiale adresate cu acest prilej de către Rectorul și Senatul universității sucevene, o donație de publicații științifice și lucrări recente ale specialiștilor din Alma Mater Sucevensis, precum și comunicările *Conștiința filosofică la Lucian Blaga* (Maria Iurescu), *Rolul important al cunoașterii istoriei în general și a celei naționale în special în formarea și educarea tinerei generații* (Mihai Iacobescu), *Problema răspunderii și a responsabilității morale în societatea contemporană* (Sorin Tudor Maxim).

Delegația suceveană a avut posibilitatea să ia cunoștință de istoria și activitatea prestigioasă a Universității "Alec Russo", să se documenteze asupra profilelor variate ale acesteia - la Institutul Învățătoresc, Facultățile de Filologie și Istorie, Fizică și Matematică, Biologie și Geografie, Limbi Moderne, Pedagogie,

Școala Normală Universitară, Pedagogie Muzicală, Liceul Regional Universitar "Ion Creangă", precum și cea mai tânără instituție, creată în octombrie, 1995, Facultatea de Economie și Drept. De asemenea, am vizitat complexul bibliotecii, un veritabil palat de studiu și creație, dispunând de 1,5 milioane cărți, periodice, discuri, diapozitive, casete audio, video-casete, hărți, standarde, săli special amenajate pe domenii de activitate, puncte ce oferă informații bibliografice și bibliografii la cerere, informații pe calculator etc. Deservită de 66 de specialiști și alți 75 de salariați la serviciile auxiliare (legătorie, tipografie etc), biblioteca se adaugă "armatei" științifice universitare, adică celor peste 300 de profesori de la catedre, din care 125 sunt doctori în științele ce le onorează la catedre și 7 sunt profesori universitari habilitați, formă specială de promovare și ierarhizare științifică în fostele state ce au aparținut de U.R.S.S.

Vizita noastră la Universitatea "Alec Russo" a fost cu atât mai benefică și mai frățească în dialogul și formele de cunoaștere nemijlocită, cu cât unele cadre sucevene, ca, de pildă, conf.univ.dr. Mihai Iordache a susținut prelegeri la Facultatea de Filologie de aici, iar unul dintre "ghizii" noștri permanenți, prof.univ.dr. Nicolae Țurcanu, profesor de istorie și șef de catedră și-a făcut stagiul de documentare, timp de o lună, la Universitatea "Ștefan cel Mare" din Suceava.

ASTRA - asociație națională

George Muntean

Încă de acum vreo patru ani, de când am început a participa la adunările generale ale reactivatei **Asociațiunii Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român (ASTRA)**, am înțeles că este de mare trebuință înființarea unui despărțământ (filiale) al acesteia în București, pentru ca spiritul ei profund național să devină o realitate eficientă și din punct de vedere organizatoric și teritorial. Între timp, s-au reactivat ori înființat mai multe despărțăminte în Transilvania, a fost creată o ASTRA - Banat (cu de neînțeles de către mine tendințe paralele, câtă vreme unitatea - care nu trebuie confundată cu cine știe ce fantezii ierarhizante sau centralizante, cum își închipuie unii - este cea pentru care se cuvine să milităm din toate puterile, a reînviat despărțământul basarabean al Asociațiunii (președintă scriitoarea Nina Josu), s-au ivit cel ieșean, condus de către prof. Areta Moșu-Țârlea, (care este și vicepreședintă pe țară cu relațiile cu românii din lume), cel din Banatul iugoslav, și altele, încât procesul de cuprindere a țării, în granițele ei firești din 1918, pe care nici unul dintre noi, dacă ne vibrează adâncimile conștiințelor, nu le poate ignora în veci, se află într-o desfășurare dătătoare de mari speranțe. Sunt în plină organizare despărțămintele de la Ploiești, Mâneciu și altele, un grup de bulgari știutori de română din țara vecină (în frunte cu Violeta Frateva) pregătesc și ei o filială, românii din Albania, Bulgaria, Croația, Grecia, Macedonia, Serbia, Ucraina (regiunea Odessa), Ungaria și din alte locuri fac, de asemenea, eforturi organizatorice, astfel că putem spera ca în câțiva ani ASTRA să cuprindă nu numai întreaga Românie, ci chiar toată românitatea, inclusiv pe mulți dintre străinii ce ne știu limba și cultura sau se interesează de valorile și specificul nostru. Ar fi de adăugat faptul important că în Bucovina funcționează din 1862 *Societatea pentru Cultura și Literatura Română din Bucovina*, sora cea mai veche a ASTREI (înființată acum 135 ani, în 1861, la Sibiu, unde își are sediul central și astăzi) și care, prin înfrățirea cu *Societatea pentru Cultura Românească "Mihai Eminescu"* (înființată în 1989), cuprinde întreg teritoriul acestei sfâșiate provincii românești, slujind aceleași idealuri, a căror importanță ține de îndatoririle noastre esențiale, ca ființe ale acestor pământuri și ale acestei epoci.

Pe acest fundal, am luat inițiativa de a crea despărțământul București al ASTREI, știut fiind că, vorba lui Slavici, "soarele tuturor românilor la București răsare". Am constituit un grup de inițiativă și la 16 februarie 1996 am ținut prima ședință publică de organizare, la care au participat un număr mai mare de persoane decât cele necesare pentru constituirea filialei (minim 21 de membri), inclusiv câțiva membri de dinainte de 1949 ai ASTREI, care vor fi declarați membri

de onoare (ne-ar interesa dacă mai sunt în țară sau oriunde în lume și alți foști membri care n-au fost luați în evidență). Am participat ulterior la ședința Comitetului Central al ASTREI, în cadrul căreia s-a hotărât constituirea despărțământului București și în zilele de 29-30 martie ne-am adunat peste 100 persoane din țară și din Capitală, am făcut alegeri și am declarat public ființarea acestuia. Președinte a fost ales prof. univ. dr. Vasile Bozga, de la Academia de Studii Economice, prim vicepreședinte eu (deși marea majoritate a participanților doreau ca eu să fiu președinte, m-am recuzat, întrucât, în buna tradiție a Asociațiunii, este recomandabil ca aceasta sau despărțămintele sale să nu fie conduse de către lideri de partid, iar eu, fiind președintele Partidului Democrat de Centru din România, este firesc să nu fiu și aici președinte; este vorba, în fond, de o regulă ce ar trebui generalizată, dar, în actuala sete acaparatoare, câți sunt dispuși să o urmeze, neamestecând lucrurile?), iar vicepreședinte avocatul Petru Popovici (vechi membru al ASTREI). Comitetul filialei este format din încă opt membri și trei cenzori, personalități ce constituie o garanție că ne aflăm pe drumul cel bun, al consolidării conștiinței și demnității noastre naționale, ce se cuvin trăite și apărute constant, pentru a-și da întreaga măsură.

Pentru ca un număr atât de mare și de reprezentativ de oameni din București, din țară și din afara granițelor ei actuale să nu participe doar la o adunare de alegeri, am organizat, simultan, lansarea unor cărți și o sesiune științifică de comunicări, grupate, în mare, pe trei teme: 1. 135 de ani de la întemeierea ASTREI (vom organiza în toamnă, la București, **Luna ASTREI**, între 15.XI și 15.XII, ca și **Luna Bucovinei**, 27.X - 28.XI și alte manifestări la care așteptăm cât mai mulți prieteni); 2. 78 de ani de la revenirea Basarabiei la patria mamă (27 martie/9 aprilie 1918). În capitală a avut loc, între 29 martie și 5 aprilie a.c., o semnificativă **Gală a Filmului Basarabean**, pe care am organizat-o împreună cu Arhiva Națională de Filme și cu Inspectoratul Municipal pentru Cultură din București, care s-a implicat și în celelalte manifestări); 3. 55 de ani de la genocidul săvârșit de sovietici la Fântâna Albă (nordul Bucovinei), când, la 1 aprilie 1941, au fost asasinați peste 3.000 de oameni nevinovați, atrași de către sovietici în cursă cu minciuna că s-ar fi deschis granița către patrie. După ce i-au secerat cu mitralierele, i-au sfărțecat cu săbiile și i-au călcat cu caii în galop, a urmat deportarea celor 12.000 de oameni din 12-13 iunie 1941, din care s-au întors câțiva (a se vedea, între altele, și *Amintirile unui țăran bucovinean deportat în Siberia* de Dumitru Nimigean, apărute la Paris în 1958, cu o prefață de Gr. Nandriș și *20 de ani în Siberia* de Anița Nandriș-Cudla, sora învățatului patriot). Au fost susținute aproape 30 de comunicări, prezentate de academicieni, profesori universitari, cercetători, specialiști în diverse domenii, oameni de cultură și artă, ziarști, care au asigurat un climat și un nivel științific și moral demn de ținut minte. Au lipsit, din nefericire, năpăstuiții bibliotecari, muzeografi, istoricii bisericii și ai armatei, ai școlii etc., poate pentru ultima dată. Prea Fericitul părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ne-a transmis un încurajator mesaj, pe care-l vom reda la finele

acestei note.

De curând, a fost reactivat și despărțământul Făgăraș al ASTREI (unul dintre cele mai vechi din țară), acțiune la care am contribuit substanțial, iar făgărășenii m-au ales președinte de onoare, președintă activă fiind muzeografa Mihaela Gârlea. Vom organiza un Muzeu al Educației în cetatea Făgărașului. Iar mai de curând au fost reînțemeiate și despărțămintele de la Cluj (prin osteneala lui N. Trifoiu), Covasna, Harghita, Sf. Gheorghe (președinte Ioan Lăcătușu, vicepreședinte pe țară cu probleme interetnice), Bacău (președinte prof. Mitică Pricopie), Blaj (președinte prof. Silvia Pop), organizarea și diversificarea continuând.

În perioada imediat următoare, ne-am propus să înființăm câte un despărțământ ASTRA la Constanța (pentru Dobrogea) și la Craiova (pentru Oltenia), să înmulțim numărul membrilor (la București, cifra lor trece mult de 150) și să participăm la câteva mari manifestări naționale, inițiate de către *Societatea pentru Cultură și Literatură Română în Bucovina*, (direcții în care așteptăm implicarea lumii universitare, academice, militare și a altor intelectuali demni și competenți), precum: 625 ani de învățământ organizat în Bucovina (la 1371 este semnalată o școală franciscană la Siret, capitala de atunci a Moldovei, după care instrucția organizată va continua până la zi; va fi și un moment de ecumenism real, întrucât vor fi invitați să ia parte reprezentanții tuturor cultelor); 400 de ani de la nașterea (la Suceava) și 350 de la moartea (la Kiev, unde i s-a găsit recent mormântul) lui Petru Movilă, unul dintre marii reprezentanți ai ortodoxiei; 125 de ani de la marea adunare națională și serbare de la Putna și de la primul congres al studenților români de pretutindeni, care au avut loc la 15 august 1871, prin eforturile lui Eminescu, Slavici, Kogălniceanu, Xenopol, Ciprian Porumbescu, I.G. Sbiera și ale altor mari personalități ale vremii (se împlinesc în acest an și 560 de ani de la nașterea lui Ștefan cel Mare și 530 de la fundarea mănăstirii Putna). Evident, vom lua parte la toate marile manifestări organizate de centrala ASTREI sau de celelalte despărțăminte ale ei, ori de societățile cu care colaborăm, când sperăm că vor fi alături de noi și cât mai mulți români din afara granițelor, tocmai în perspectiva strângerii legăturilor dintre noi și dintre asociațiile în care activăm (între 11 și 15 august va avea loc la Putna, Rădăuți și Siret o sesiune de comunicări dedicată lui Ștefan cel Mare, Putnei ca factor de iradiere spirituală națională, serbării și congresului din 1871 și continuității învățământului organizat în Bucovina. Paralel, vom continua munca de organizare, schimbul de idei și de planuri de activitate, acțiunea de coordonare cu alte societăți ce au scopuri asemănătoare cu ale noastre, în rodnică tradiție a ASTREI, pentru ca prin toate acestea să fim mai uniți, mai activi și mai puternici, mai conștienți de valorile și de specificul nostru, să tragem încă un cerc semnificativ în jurul granițelor noastre eterne și să îndepărtăm nedreptatea unora din cele de astăzi, impuse nouă prin dreptul forței, împotriva forței dreptului. Afirmarea deplină a spiritualității și demnității noastre naționale constituie astfel un deziderat pe care vrem să-l slujim cu tot devotamentul și solidaritatea. ASTRA este un exemplu și un cadru adecvat și funcțional în atingerea acestor scopuri, fiind și consolidându-se ca un organism național dintre cele mai reprezentative. Faptul s-a văzut și recent la cea de a 92-a adunare generală, ținută la Iași între 14 și 17 iunie (teme dezbătute: **Spiritualitatea românească în pragul mileniului trei; ASTRA și românii din afara granițelor**),

se reflectă în activitățile noastre curente și se va readeveri plenar la cea de a 93-a adunare generală, pe care am propus și s-a acceptat să se țină în 1997 la Sf. Gheorghe, cea de a 94-a urmând să aibă loc la Blaj (se împlinesc 150 de ani de la începutul revoluției române de la 1848).

ANEXĂ

Mesajul Prea Fericitului Părinte TEOCTIST, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române către participanții la manifestările festive prilejuite de aniversarea a 135 ani de existență a ASTREI, a 78 de ani de la revenirea Basarabiei la patria-mamă și a 55 de ani de la genocidul sovietic de la Fântâna Albă (nordul Bucovinei)

Am primit cu multă bucurie suflatească invitația comitetului organizator de a participa la manifestările prilejuite de aceste evenimente aniversare. Este o inițiativă care face cinste celor care au organizat-o, ca și celor ce vor participa, dovedind, o dată în plus, că istoria poporului nostru - ispitit până la jertfă și chemat, veac după veac și generație după generație, să-și arate vrednicia și virtuțile creștine - nu reprezintă doar paginile unei cronici de așezat în bibliotecă, ci este vie, mereu prezentă în amintirea noastră, cerând cercetare, redescoperire și punere în lumină. Într-adevăr, fiecare din evenimentele pe care le comemorăm în aceste zile are o încărcătură spirituală deosebită, reliefând, mai întâi de toate, unitatea de simțire românească a celor de aici cu românii din celelalte regiuni ale țării, cu cei din Basarabia și Bucovina. Ne amintim astfel de ctitorii de cultură și limbă românească din Transilvania, ce puneau bazele în 1861 la Sibiu "Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român", cunoscuți cu numele sau știuți numai de Dumnezeu, între care marele patriot și Mitropolit al neamului, Andrei Șaguna. Îi aducem în memorie apoi pe ctitorii unității naționale ce au adus la trupul țării ramurile falnice - ce s-au dorit mereu altoite altei părți - Basarabia și Bucovina, unite cu patria-mamă în cursul anului 1918. Cu recunoștință și avându-i pururea în rugăciuni, îi pomenim pe toți ce s-au jertfit în deceniile asupririi comuniste în tainițele sufletului sau până la moarte uneori, în lagărele și închisorile din țară sau în provinciile din nou rupte trupului, precum martirii de la Fântâna-Albă, din nordul Bucovinei. Pe toți aceștia, ca și pe toți ctitorii de istorie românească, îi păstrăm în suflețe și în amintire ca pe unii ce cu vrednicie "s-au mutat din moarte la viață" (Ioan 5,24) și care se cer a fi pomeniți, cu aceeași evlavie și recunoștință, generație după generație.

Regretând că datorită mulțimii îndatoririlor la care Biserica strămoșească ne cheamă în aceste zile nu putem participa personal la toate aceste manifestări aniversare, vă binecuvântăm cu părintească dragoste,

+ T E O C T I S T

PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMANE

RECENZII

M. Petrescu-Dâmbovița, Hadrian Daicoviciu, Dan Gh. Teodor, Ligia Bârz, Florentina Preda, *Istoria României. De la începuturi până în secolul al VIII-lea*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1995, 464 p.+108 fig. în text+12 hărți.

Istoria veche a României beneficiază de o nouă și valoroasă sinteză, datorată colectivului de specialiști amintiți mai sus, apărută sub forma unui manual universitar cuprinzător. Adoptarea acestei fericite formule, a lucrului în echipă, a permis aprofundarea corespunzătoare a fiecărui capitol al acestui palier al istoriei naționale de către cercetători competenți, reușindu-se parcurgerea întregului inventar de conținuturi prin îmbinarea armonioasă a amănuntului cu viziunea de ansamblu.

Manualul începe cu un capitol introductiv *Introducere* (pp. 11-19), semnat de coordonatorul lucrării prof. dr. doc. M. Petrescu-Dâmbovița în care sunt prezentate: obiectul Istoriei României până în secolul al VIII-lea, cronologia și periodizarea, locul acestei istorii în cadrul mai larg al istoriei antice universale, influența factorilor de mediu din vechime asupra evoluției societății omenești, izvoarele și istoriografia istoriei noastre vechi.

Conținutul propriu-zis al prezentei sinteze este împărțit în trei părți, fiecare referindu-se la marile segmente ale acestei perioade deosebit de îndelungate.

Astfel, în primele capitole din partea I, M. Petrescu-Dâmbovița, Hadrian Daicoviciu și Florentina Preda prezintă "Societatea omenească de pe teritoriul Daciei, de la primii locuitori până la stăpânirea romană" (p. 21-215). Potrivit unui algoritm corespunzător, M. Petrescu-Dâmbovița reliefează trăsăturile generale, periodizările și culturile materiale, elementele de viață spirituală și legăturile comunităților umane preistorice din spațiul carpato-danubiano-pontic cu cele din zonele vecine, din paleolitic și până la sfârșitul epocii bronzului. Considerăm că pentru o mai bună înțelegere de către cititor a evoluției culturilor materiale pe epoci istorice, este nevoie ca fiecare dintre acestea să fie încadrate cronologic, putându-se, astfel, realiza și racordurile temporale cu zonele vecine.

În continuare, M. Petrescu-Dâmbovița și Florentina Preda se referă la problemele evoluției și civilizației traco-geto-dacice din prima și cea de-a doua epocă a fierului. Pe lângă caracteristicile generale ale acestei epoci, se subliniază individualizarea geto-dacilor din marele trunchi tracic, unitatea etno-lingvistică, culturală și spirituală a lumii geto-dacice precum și raporturile acesteia cu neamuri și zone vecine - cimrieri, greci, illiri, sciți, traci sudici, macedonieni, celți, bastarni și romani, autorii arătând că, în ciuda influențelor primite, civilizația autohtonă și-a păstrat personalitatea proprie.

La sfârșitul primei părți, în două capitole semnate de H. Daicoviciu sunt

cuprinse datele legate de organizarea politică a statului geto-dac în perioada de maximă înflorire a societății locale (sec. I î.C. - I d.C.), confruntările militare cu romanii și elementele referitoare la componentele civilizației geto-dacice, în timpul apogeului său, caracterizată printr-o deosebită unitate și originalitate, cu nimic mai prejos față de civilizațiile celorlalte popoare "barbare" din vecinătatea lumii greco-romane. Având în vedere faptul că aceste două capitole au fost redactate de regretatul profesor H. Daicoviciu, acum mai bine de zece ani, sugerăm colectivului de atunci să le completeze cu noile cunoștințe acumulate între timp, multe dintre acestea aducând nuanțări și adăugiri la problemele prezentate, atât de necesare într-un asemenea manual.

Partea a II-a a prezentului manual este intitulată *Românii în Dacia nord-dunăreană și în Moesia Inferior* (p. 216-278), fiind o incursiune concretă în viața acestor provincii romane, în care s-a plămădit o parte a sintezei daco-romane.

La redactarea primului capitol au fost întrebuințate cursurile lui H. Daicoviciu, care redau principalele aspecte ale vieții romane la nord de Dunăre și la Dunărea de Jos: caracterul stăpânirii romane, hotarele Daciei, organizarea politico-administrativă și militară a celor două provincii, viața economică și structura socială precum și simbioza daco-romană. Pe baza notelor lui H. Daicoviciu, M. Petrescu-Dâmbovița și D.Gh. Teodor au scris subcapitolul legat de cultura materială și spirituală a Daciei romane și Moesiei, iar L. Bârză pe cel referitor la cauzele interne și externe ale retragerii aureliene, sesizând continuitatea populației daco-romane în teritoriul abandonat de armata, autoritățile și o parte din populația romană a orașelor.

În cel de-al doilea capitol, D.Gh. Teodor reușește să prezinte, pe scurt, situația dacilor liberi și caracteristicile procesului de romanizare al lor. Considerăm că, pentru o mai bună înțelegere a specificităților de dezvoltare a lumii dacice din afara granițelor efective ale Imperiului Roman, acest capitol ar trebui redimensionat, detaliindu-se aspectele culturii materiale care denotă o continuare a civilizației autohtone din perioada clasică și receptarea mai puternică a elementelor romane precum și raporturile speciale ale acestor daci, aflați sub control roman (prin supraveghere, clientelat, ostategi etc.), cu provincia Dacia și Moesia Inferior și romanizarea lor treptată.

Partea a III-a *Autohtoni și migratori* (secolele I-VIII) (p. 279-357) se oprește asupra unora dintre cele mai controversate pagini din istoria poporului român în primul mileniu al erei creștine desemnate de continuitatea daco-romană, romanică și românească în spațiul carpato-danubiano-pontic, legăturile autohtonilor cu Imperiul roman târziu și Imperiul Bizantin, raporturile cu migratorii europeni și asiatici.

Astfel, în primul capitol, D.Gh. Teodor vizează multiplele legături care s-au stabilit după retragerea aureliană între romanitatea nord-dunăreană și cea sud-dunăreană, ca părți inseparabile ale romanității orientale, locul și rolul creștinismului de sorginte latină în procesul de romanizare și în susținerea

continuității, și, firește, rolul contactelor cu Imperiul roman de răsărit și lumea bizantină în menținerea caracterului romanic al limbii, repercutat și în gradul de dezvoltare al societății locale.

În cel de-al doilea capitol, D.Gh. Teodor analizează populații migratoare ca: sarmații, gepizii, avarii și bulgarii, iar L. Bârză pe vandali, goți și huni. Autorii reliefează foarte bine locurile de origine ale acestor seminții, direcțiile de migrație, caracteristicile culturilor materiale și raporturile cu autohtonii romani, contribuind la formarea unei imagini mai clare asupra acestei perioade de deplasare a neamurilor barbare.

La finalul părții a treia, D.Gh. Teodor abordează capitolul despre etnogeneza românească subliniind premisele, factorii și etapele formării poporului român, dovezile arheologice, lingvistice și numismatice ale continuității românilor, structura social-economică a comunităților sătești autohtone, încheierea procesului de etnogeneză românească și locul și rolul poporului nostru în contextul mai larg al romanității orientale.

Spațiul destinat bibliografiei este voluminos (pp. 358-437) fiind structurat potrivit părților și capitolelor manualului. La început sunt cuprinse izvoarele și lucrările generale, pentru ca mai apoi să fie prezentate lucrările speciale. Autorii au dorit și au reușit să ofere cititorilor un însemnat instrument de lucru, atât pentru documentarea generală cât și pentru aprofundarea diferitelor aspecte din acest domeniu. Abrevierile (pp. 438-443) și indicele datelor din text (pp. 444-463) încheie partea scrisă a acestei lucrări de sinteză.

În ceea ce privește ilustrația lucrării, arătăm că este bine selectată și susține corespunzător problemele abordate în text. Regretăm însă că Editura Didactică și Pedagogică RA nu a identificat mijloacele necesare pentru a cere Imprimeriei "Oltenia" din Craiova sau pentru a găsi o altă tipografie performantă în ceea ce privește redarea imaginilor foto și a hârtiei utilizate pentru tipar. Din nefericire marea majoritate a imaginilor foto din lucrare se prezintă sub forma unor pete de culoare neagră, iar hârtia întrebuițată este de o calitate mult inferioară hârtiei de ziar, de cea mai joasă speță.

Trecând peste aceste neajunsuri de ordin tehnic, arătăm că această lucrare este o reușită științifică. Autorii reușesc ca într-o formă aerisită să realizeze un manual complet și accesibil, în care amănunțele sunt prezentate cu economie, doar atunci când sunt indispensabile demonstrației, reprezentând, fără îndoială, un pas înainte în scrierea și studierea istoriei străvechi și vechi a României.

Dumitru Boghian

Alexandru Păunescu, *Ripiceni-Izvor. Paleolitic și mezolitic. Studiu monografic*, București, Editura Academiei Române, 1993, 228 p. + 108 fig. incluse în text

Patrimoniul documentar al cercetării paleoliticului din România s-a îmbogățit prin apariția monografiei arheologice a stațiunii de la Ripiceni-Izvor, care aparține lui Al. Păunescu, cunoscut specialist al acestei epoci la noi în țară și bun cunoscător al instrumentarului litic preistoric.

După ce în *Introducere* (pp. 9-10) face referiri generale la cercetarea acestui sit arheologic și la modul de întocmire al lucrării, în capitolul dedicat *Istoricului cercetărilor* (pp. 11-12) autorul trece în revistă succint cele mai importante momente ale săpării și studierii acestui monument, legate de numele lui N.N. Moroșanu în perioada interbelică și, mai ales, de cel al semnatarului acestei monografii, în perioada postbelică.

În cel de-al doilea capitol, intitulat *Concepția de săpătură* (pp. 13-16), Al. Păunescu arată că între anii 1961 și 1981 au fost cercetate trei suprafețe (I-III), însumând aproape 4000 m². Tot aici autorul ne oferă importante detalii asupra modului în care se realizează o săpătură arheologică specială cum este cea a siturilor paleolitice.

Interesant și important în același timp, este capitolul al treilea *Considerații de ordin fizico-geografic, geomorfologic, litologic, paleopedologic, mineralogic, precum și unele observații asupra faunei malacologice și a florei privind așezarea paleolitică de la Ripiceni-Izvor* (pp. 17-22), în care autorul, folosind unele date furnizate de cercetările interdisciplinare efectuate în această stațiune, reconstituie cadrul natural de evoluție al comunităților umane, care au viețuit aici, pe niveluri de locuire.

În continuare, "având în vedere, îndeosebi grosimea sedimentelor și bogăția resturilor de cultură materială" (p. 23), Al. Păunescu reușește, în capitolul al patrulea *Succesiunea stratigrafică, întinderea și conținutul depunerilor de locuire* (pp. 23-25), să rezolve dificila problemă a stabilirii stratigrafiei acestei stațiuni, cu o deosebită continuitate, compusă din nu mai puțin zece niveluri postpaleolitice, un orizont epipaleolitic și cincisprezece straturi paleolitice, definind cea mai importantă așezare aparținând vârstei pietrei cioplite cunoscută la noi până în prezent și asemănătoare, în mare măsură, cu descoperirile din zona Nistrului mijlociu, în special de la Moldova¹.

Trecând la prezentarea materialului arheologic, Al. Păunescu prezintă cele mai vechi urme de viață umană identificate la Ripiceni-Izvor, în capitolul al cincilea *Cele mai vechi dovezi de locuire* (pp. 26-30), demonstrându-ne că, deși acestea se află într-o poziție secundară, datează dintr-un orizont cultural

premusterian.

Un spațiu însemnat în economia lucrării a fost acordat capitolului al șaselea referitor la *Paleoliticul mijlociu: locuirile musteriene* (pp. 31-130), atestat prin șase niveluri arheologice. Deosebit de sistematic, autorul ne prezintă descoperirile musteriene pe niveluri, detaliind, pentru fiecare în parte, datele despre complexele de locuire, resturile faunistice, atelierele de cioplire a silexului și cele legate de rezultatele analizei minuțioase a industriei litice (tehnică de debitaj, dimensiuni, materie primă, tipologie, tipuri de retușe, studiu descriptiv, încadrare culturală). Deosebit de utile pentru înțelegerea dispunerii în spațiu a complexelor de locuire și a celorlalte vestigii sunt planurile de situații a fiecărei suprafețe cercetate, pe niveluri arheologice, detaliile de plan care prezintă complexele de locuire (adăposturi-paravane de vânt) și încercările de reconstituire ale acestora. Studiul industriei litice este însoțit de liste tipologice, tabele cu caracteristicile tehnice, diagrame cumulative și de planșe cu deosebite calități grafice.

Pe baza aceluiași criterii sunt analizate în capitolul al șaptelea *Paleoliticul superior: tehnocomplexele aurignaciene* (pp. 131-152) vestigiile arheologice provenind din cele patru niveluri aurignaciene, iar în capitolul al optulea *Paleoliticul superior: locuirile gravetiene* (pp. 153-171) materialele aparținând celei de a doua culturi materiale din această perioadă, provenind din alte patru niveluri. În capitolul al nouălea *Mezoliticul: locuirea tardenoasiană* (pp. 172-178), Al. Păunescu ne prezintă descoperirile provenind din nivelul epipaleolitic târziu de la Ripiceni-Izvor, care încheie practic locuirea preistorică de aici.

Materia primă folosită de comunitățile preistorice pentru confecționarea instrumentarului litic, elementele de paleoclimat și faună, precum și datele C₁₄ obținute pentru această așezare, sunt redată în capitolul al zecelea *Unele considerații privind materia primă, paleoclimatul și fauna din locuirile paleolitice de la Ripiceni-Izvor, precum și câteva observații referitoare la cronologia absolută pe baza datelor de radiocarbon cunoscute* (pp. 179-186).

Toate informațiile și observațiile făcute în capitolele precedente sunt asamblate de autor în concluziile de ordin istoric, cuprinse în capitolul al unsprezecelea *Importanța așezării Ripiceni-Izvor în cunoașterea paleoliticului de pe teritoriul carpato-dunărean și locul ei în contextul paleoliticului est și est-central european* (pp. 187-210). Astfel, pe baza documentației existente, Al. Păunescu arată că descoperirile de la Ripiceni-Izvor, alături de cele din zona Nistrului Mijlociu, au o importanță deosebită în reliefașul trăsăturilor paleoliticului și epipaleoliticului de la răsărit de Carpați, îmbinând tradițiile locale cu cele primite din regiunile nord-pontice și ale Europei est-centrale.

În *Încheiere* (pp. 211-216) autorul se referă pe scurt la modul de viață al paleantropilor și neantropilor care au locuit în așezarea de la Ripiceni-Izvor, arătând formele de habitat folosite de aceștia, ocupațiile practicate, între care vânătoarea, culesul și confecționarea utilajului litic au contribuit, în chip decisiv, la supraviețuirea lor.

Rezumatul (pp. 217-220) și legenda figurilor (pp. 221-225), traduse în limba franceză, încheie o lucrare deosebit de necesară pentru studierea paleoliticului și epipaleoliticului din spațiul carpato-danubiano-pontic, care, indiferent de poziția unora sau altora dintre specialiști², are atuu valorificării sistematice a unui uriaș material arheologic și al inserării acestuia în cadrul descoperirilor similare din Europa. Astfel, monografia arheologică a descoperirilor paleolitice și epipaleolitice de la Ripiceni-Izvor devine un însemnat reper al cercetărilor preistorice efectuate în ultimul timp.

NOTE

1. V.N. Gladilin, *Rannji paleolitlin*, în vol. *Arheologhija Ukrainskoj SSR*, Naukovo Dumka, Kiev, 1985, pp. 42-46; N.K. Anisiutkina, *La chronologie du mousterien de la zone du Dniestr*, în vol. *Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI, IV, Iași, 1991, pp. 52-55; I. Borzic, *Paleoliticul și mezoliticul în spațiul dintre Nistru și Prut*, în "Thraco-Dacica", XV, 1-2, 1994, pp. 19-40.

2. M. Cărciumaru, *Recenzie*, Al. Păunescu, *Ripiceni-Izvor. Paleolitic și mezolitic. Studiu monografic*, București, Ed. Academiei Române, 1993, 228 p., în "Préhistoire européenne", 7 iulie 1995, pp. 267-274.

Dumitru D.Boghian

Vladimir Dumitrescu, *Oameni și cioburi. Contribuții la istoria contemporană a arheologiei românești*, în "Cultură și civilizație la Dunărea de Jos", XI, 1993, Călărași, 202 p.+ 16 ilustrații foto

Complexe și tulburătoare sunt de multe ori momentele prin care ne poartă viața pașii, dar, poate, și mai tulburătoare sunt aducerile aminte care ne permit să ne reconstituim existența noastră. Ele ne vorbesc despre unicitatea fiecărui om în parte și contribuie la întregirea imaginii despre cei la care se referă, cu atât mai mult când este vorba de personalități științifice și culturale.

În această categorie de mărturii se înscrie lucrarea lui Vladimir Dumitrescu (1902-1991), menționată mai sus, personalitate care ocupă unul dintre locurile de frunte în galeria arheologilor și istoricilor români. El a fost cel care, împreună cu eminenții săi colegi: I. Nestor, Radu și Ecaterina Vulpe, Hortensia Dumitrescu, Gh. Ștefan, D. Popescu, V. Cristescu ș.a., discipoli ai savantului Vasile Pârvan, întemeietorul școlii arheologice românești, a contribuit în chip remarcabil la conturarea unei părți din ceea ce se știe astăzi despre preistoria, protoistoria și istoria veche a spațiului carpato-danubiano-pontic, realizând o punte de legătură între vechea și noua școală românească de arheologie. De aceea, subtitlul pe care îl poartă acest volum de amintiri este foarte grăitor, aducând noi lumini asupra arheologiei românești din perioada interbelică și cea a primelor decenii postbelice.

Într-un stil sobru și laconic, absolut necesar pentru a trece în revistă peste șase decenii de intensă viață personală și științifică, autorul redă în cele unsprezece capitole și în appendice, momente de seamă din timpul formării sale ca elev al Liceului clasic "Sf. Sava", București, student la Secția de filologie clasică a Facultății de Filosofie și Litere a Universității din București (1921-1925), unde i-a avut ca profesori pe V. Pârvan, N. Iorga, S. Mehedinți, G. Murnu, savanți de mare prestigiu, membru al Școlii Române de la Roma (1926-1928), timp în care și-a pregătit lucrarea de doctorat **L'età del ferro nel Picenum**, susținută în anul 1929 la Universitatea din București, și din timpul carierei sale arheologice.

Astfel, Vl. Dumitrescu ne perindă prin fața ochilor primele sale recunoașteri arheologice (1923) și săpături sistematice (Gumelnița, 1925), cercetările efectuate în diferite stațiuni neo-eneolitice, din epoca bronzului sau epoca fierului, dintre care se remarcă cele de la Drăgușeni (Suceava), Bonțești, Atmageaua Tătărască, Traian, Cârna, Rast, Basarabi, Hăbășești, Căscioarele, Târpești ș.a., numeroasele cercetări de teren în Muntenia, Dobrogea, Oltenia, Moldova și Transilvania, până la sfârșitul deceniului al șaptelea, când începe scrierea prezentului volum. Sunt narate decenii de dense realizări științifice când Vl. Dumitrescu a împletit munca de cercetare arheologică de teren cu studierea și publicarea materialelor descoperite, la care s-a adăugat o vastă și tenace activitate de organizare a

Muzeului Național de Antichități. În calitate de asistent (1923-1925), conservator din 1928 și director al Muzeului Național de Antichități între 1935-1945, a reorganizat expoziția de bază a muzeului și lapidariul, a participat efectiv la publicarea a trei volume din revista "Dacia" (numerele duble V-VI, VII-VIII, IX-X) și la îmbogățirea bibliotecii acestuia, care va deveni ulterior Biblioteca Institutului de Arheologie București.

Bogata sa muncă științifică, internă și internațională, a fost completată în mod fericit de o intensă activitate didactică ca docent la Facultatea de Filosofie și Litere a Universității din București, din 1930, conferențiar definitiv din 1940, calitate în care a susținut cursuri de preistorie românească și sud-est europeană caracterizate printr-un deosebit conținut științific, prezentate într-o formă accesibilă, elevată.

Din păcate, din cauza faptului că Vl. Dumitrescu a aderat, alături de alte personalități din perioada interbelică, la naționalismul ideologiei legionare, a avut de suferit, în condițiile instaurării regimului comunist, încă din 1945 "epurarea" din cadrul Universității din București și de la Muzeul Național de Antichități. Pentru a se putea întreține, a fost nevoit să presteze alte munci: referent la UGIR, între 1946-1948 și colaborator la Editura "Forum".

Reprimit în anul 1949 în calitate de colaborator al Institutului de Istorie (care înglobase Muzeul Național de Antichități) va activa până în 1952 și din 1955 până la pensionare în 1973, fiind, pe rând, șef al secțiilor de muzeu, până în 1965, al secției sclavagiste (1965-1968) și al celei de paleolitic (1968-1973), iar după aceasta devine consultant științific.

În această perioadă, între 22 iulie 1952 - 28 mai 1955, s-a petrecut un alt episod nefericit din viața marelui savant, descris de el în lucrarea *Închisorile mele (Memorii)*, Postfață de S. Marinescu Bilcu, București, Ed. Albatros, colecția "Memorii", 1994, 124 p., integrându-se organic am putea spune, ca un capitol necesar al primei lucrări prezentate.

Nici de această dată, Vl. Dumitrescu nu părăsește stilul sobru, de autentic istoric, și reușește "sine ira et studio" să ne ofere "un modest izvor istoric pentru începutul deceniului al șaselea al secolului nostru în România" (p. 115), când în închisorile comuniste, care formau Gulagul românesc, se aflau o mare parte a oamenilor de știință și cultură precum și personalități politice marcante ale vieții interbelice de la noi din țară.

Deși este o lucrare despre suferință, faptele nu sunt relateate cu patimă ci cu calmul oferit de atâția ani de detașare față de evenimentele trăite, specific doar ființelor umane, cu adevărat superioare. Este o lucrare ce ne vorbește despre Omul Vladimir Dumitrescu, care nu a fost părăsit, nici în clipele grele, prin care a trecut în lagăre și închisori, de verticalitatea sa morală, refuzând colaborarea cu exponenții universului concentraționar și transformarea sa în informator. De aceea, cu atât mai mult este prețuită activitatea lui Vl. Dumitrescu cu cât a avut tăria să se ridice deasupra acestor ani groaznici și să-și continue, fără abatere opera

științifică, până la sfârșitul vieții sale. Și din această perspectivă, viața și activitatea științifică a lui Vi. Dumitrescu este un exemplu de urmat.

În același timp, alături de celelalte lucrări apărute după 1989, referitoare la memorialul românesc al durerii, amintirile lui Vladimir Dumitrescu ne invită să medităm adânc asupra acestor evenimente și fenomene și să acționăm ca asemenea lucruri să nu se mai petreacă.

Pentru cititor, S. Marinescu Bilcu face în "Postfață" (pp. 117-121) o prezentare a operei lui Vi. Dumitrescu, întregind imaginea complexe sale personalități.

Aceste două volume de amintiri, referitoare la viața și activitatea savantului Vi. Dumitrescu, pot fi reunite într-o adevărată carte de învățătură, care completează cu noi pagini istoria contemporană a arheologiei românești.

Dumitru D. Boghian

Elena Puha, Nicolae Stratone, *Antropologie filosofică. Simple repere*, Iași, Editura Bucovina, 1995, 237 p.

Omul, această chintesență a evoluției vieții pe planeta noastră, a prezentat de-a lungul timpului tendințe oarecum contradictorii în ceea ce privește cunoașterea sa despre sine și despre lumea înconjurătoare. Astfel, interesat de micul sau marele univers, a neglijat cunoașterea propriilor origini și a devenirii sale, sau, și mai rău, considerându-se stăpânul atotputernic al întregii lumi naturale, a ajuns la o supralicitare a imaginii despre sine și despre istoria sa.

În acest context general, al cunoașterii de sine a omului, un rol foarte important îl joacă antropologia filosofică, ca disciplină antroposocială, care își propune să sublimizeze întreaga cunoaștere actuală cu privire la ființa umană, prin răspunsuri la întrebările: Cine suntem? De ce suntem ceea ce suntem? Cum suntem? Pentru ce suntem? Unde suntem? Când suntem? Cum vom fi? etc.

De aceea, de un bun augur, în acest demers teoretico-filosofic, este lucrarea prezentată mai sus, care este o nouă încercare în literatura filosofică românească de a explica statutul antropologiei filosofice și o deschidere spre o abordare interdisciplinară a problemelor complexe ale ființei și devenirii umane.

Cartea de față este precedată de o introducere, semnată de cunoscutul filosof Alexandru Boboc, intitulată *Forme moderne ale prezenței demersului teoretico-filosofic*, (pp. I-IV), după care se intră în economia propriu-zisă a lucrării prin capitolul I: *Unde situăm antropologia?* în care autorii definesc ce este antropologia (pp. 5-10), specificul ei (pp. 10-23), locul antropologiei în contextul științelor umane (pp. 23-46), începuturile și evoluția tematică a antropologiei (pp. 47-57), conceptele fundamentale ale antropologiei filosofice (pp. 57-80), valorile și universul socio-uman (pp. 80-85) și câteva puncte de reper ale antropologiei filosofice (pp. 85-91).

În efortul de definire a acestei discipline, merită a fi evidențiată larga deschidere spre toate acumulările cunoașterii umane începând cu științele fundamentale și încheind cu arta și religia. Cu toate acestea, credem că este necesară o nouă structurare a cunoștințelor acumulate până în prezent într-un nou sistem gnoseologic, în care omul, de la individ la comunitate, nu poate fi înțeles decât în și prin social, cu atât mai mult cu cât progresele înregistrate de omenire până în prezent nu au fost puse decât în slujba servirii unor nevoi primare, chiar arta și religia reflectând asemenea necesități, în cele din urmă biologice. Astfel, din paleoliticul mijlociu și până azi, structurile cognitive nu au evoluat decât cantitativ și foarte puțin calitativ, ceea ce ne face să batem pasul pe loc în cunoașterea de sine a omului, lipsindu-ne de înțelegerea complexității și integralității statutului nostru de ființă superioară pe Pământ sau în Univers.

În cel de-al doilea capitol *Specificitatea generică biopsihică și social-istorică*

a fenomenului om, cei doi autori discută problemele antropogenezei, semnificațiile lor și aspectele actuale ale acesteia (pp. 92-100), viziunea lui Lucian Blaga asupra problemelor antropogenezei (pp. 100-105), etapele și factorii procesului de antropogeneză (pp. 106-122), specificitatea generică biopsihică și social-istorică a fenomenului om (pp. 122-135), o nouă definire a omului în contextul acumulărilor secolului al XX-lea (pp. 135-145), problemele limbajului ca experiență generativă, esențială și exemplară, a omului (pp. 145-161), universul simbolic uman și semnificația ontică a interpretării (pp. 161-165), definirea omului ca ființă istorică (pp. 165-177).

Pentru primul subcapitol este de reținut considerația potrivit căreia "În zilele noastre este de neconceput o teorie a evoluției și o teorie a antropogenezei fără încorporarea rezultatelor fizicii, biofizicii, a fizicii cuantice, chimiei, geologiei, istoriei, psihologiei, lingvisticii, semioticii, istoriei culturii etc." (p. 98), militându-se pentru aceeași cercetare inter- și multidisciplinară a acestui deosebit de complex proces, care este departe de a fi cunoscut suficient.

Am mai completa că nu este îndeajuns cumularea datelor oferite de aceste științe și interpretarea lor filosofică de unii cercetători, ci trebuie pus accentul pe lucrul în echipe interdisciplinare, internaționale, încadrate în programe speciale și cu o finanțare adecvată. Altfel, progresele cercetărilor antropologice vor fi extrem de lente, iar rezultatele obținute cu greu vor putea fi asamblate într-o viziune globală de largă acceptare.

Vorbind despre concepția antropologică a lui L. Blaga, autorii ne arată că filosoful din Lancrăm a susținut o dublă direcție de evoluție a omului: bio-antropologică și cultural-stilistică și originea sa într-o formă antropoidă dispărută, ultima ipoteză fiind și astăzi de o mare actualitate.

În cel de-al treilea subcapitol, Elena Puha și Nicolae Stratone fac o incursiune în problemele propriu-zise ale antropologiei fizice, care se ocupă cu aducerea la lumina zilei și interpretarea dovezilor evoluției umane, subliniind etapele și factorii procesului de antropogeneză. Ar fi fost bine ca aici să se fi subliniat că în problema aceasta nu există, nici pe departe, o unanimitate de păreri a antropologilor cu privire la lanțul evolutiv al speciei umane, în literatura de specialitate conturându-se mai multe scenarii, dintre care, în ultimul timp, se remarcă cele ale lui Donald Johanson, Tim White, Yves Coppens, N.T. Boaz, Richard Leakey ș.a.

În același timp, o consultare cu un specialist în preistorie ar fi avut darul să ducă la evitarea utilizării descoperirii de la Bugiulești, foarte nesigură și greu de atribuit lui *Homo habilis*, atribuirea lui *Homo sapiens* numai a unor civilizații materiale (Chatelperoniană, aurignaciană, gravetiană sau ateriană), prezentarea culturii Chellene (nu Cheeleane, cum apare în text la p. 108) drept cea mai veche cultură cunoscută, sau întrebuițarea terminologiei lui L. Morgan ca treapta sălbăticiei pentru paleolitic și cea a barbariei pentru neolitic, denumiri care au fost depășite de noile descoperiri și interpretări ale dovezilor arheologice. Totodată,

avertizăm și asupra folosirii termenului de "revoluție verde" pentru neolitic, atât datorită faptului că acesta nu reflectă și nu acoperă transformările care se petrec în noua epocă a pietrei, cât și din cauză că noile cercetări ne permit să vorbim mai degrabă de o **evoluție neolitică** și nu de o **revoluție** cum susținea V. Gordon Childe.

În același timp, credem că utilizarea noilor lucrări aparținând literaturii antropologice străine, unele traduse de curând și în românește¹, va avea darul să ducă la o înțelegere mai nuanțată a factorilor antropogenezei și a acțiunii acestora în procesul devenirii umane.

În celelalte subcapitole, autorii analizează fenomenul **Om** din perspectivele științelor fundamentale care se ocupă cu studiarea "viului", a celor socio-umane și ale antropologiei culturale. Interesant este cel de-al optulea subcapitol, referitor la om ca ființă istorică, în care autorii, apropiindu-se de filosofia istoriei, încearcă să descifreze din multitudinea de definiții ale omului, pe următoarea: "Omul este ființă istorică - produs și creator de fapte istorice obscure sau strălucitoare, de excepție, unice sau indefinit repetabile - din momentul ivirii sale ca subiect ce dă finalitate proprie și sens acțiunilor și conduitelor sale" (p. 177).

Ultimul capitol, intitulat *Omul și mediul* (pp. 178-233), reprezintă o însumare a răspunsurilor oferite de-a lungul timpului la întrebările legate de locul omului în cadrul lumii naturale și sociale și raporturile temporale ale ființei umane. Autorii reușesc să surprindă dimensiunea particulară a ființei umane în cadrul naturii și, în special, în lumea vie, caracterul social al omului și concepțiile actuale despre timpul istoric, fără de care nu sunt de înțeles inserțiile multiple ale noastre în Univers.

În întregul ei, prezenta lucrare este o realizare importantă în înțelegerea conexiunilor multiple pe care le are ființa umană cu lumea înconjurătoare și contribuie, alături de alte cărți cu profil asemănător, la conturarea unor criterii deschise de abordare a complexității omului. Ar fi de dorit ca o asemenea viziune amplă să intre în repertoriul metodologiei științifice și deschiderea filosofică să contribuie la îmbogățirea cunoașterii concrete.

NOTE

1. Rudolf Feustel. *Abstammungsgeschichte des Menschen*, Iena, VEB Gustav Fischer Verlag, 1990; Maurice Taieb, *Pe meleagurile primilor oameni*, București, Ed. Meridiane, 1992; Richard Leakey, *Originea omului*, București, Ed. Humanitas, 1995.

Dumitru D. Boghian

Alain Ruzé, *Latinii din Carpați. Dovezi ale continuității românești la nordul Dunării*, traducere de Cireșica Dumitriu-Ruzé, București, Editura Științifică, Colecția "Istoria și cultura românilor", 1994, 135 p.

În anul 1989 apărea la Editura Peter Lang din Berna lucrarea *Ces latins des Carpathes. Preuves de la continuité au nord de Danube*, aparținând istoricului Alain Ruzé, doctor în tracologie și bun cunoscător al istoriei vechi a sud-estului Europei și, implicit, a spațiului carpato-ponto-danubian, tradusă acum în românește și accesibilă astfel, atât publicului larg cât și specialiștilor în domeniu.

Prefața acestei cărți (pp. 7-8) este semnată de o cunoscută personalitate politică, Georges-André Chevallaz, fost Consilier Federal și fost Președinte al Confederației Helvetică. Istoricul român Ștefan Olteanu a reușit în *Cuvânt înainte* (pp. 9-21), în câteva pagini dense, să sintetizeze unele dintre rezultatele obținute de cercetarea arheologică românească în etalarea continuității daco-romană și românești, în primul mileniu al erei creștine.

În capitolul introductiv la textul său, *Introducere* (pp. 22-28), autorul după ce ne arată că "romanitatea orientală este prea adesea dată uitării..." (p. 22) de către cercetători și face o scurtă trecere în revistă a lucrărilor și istoricilor care au susținut teoria imigraționistă și pe cea a continuității, lansează o chemare colegilor de breaslă: "invităm pe toți cei care doresc să știe cine sunt românii, acești veri latini ai noștri care aparțin romanității orientale, la cuvenita înțelegere, în afară de orice polemică, într-un spirit senin și riguros științific al realității nord-dunărene" (p.28).

Este tocmai spiritul în care Alain Ruzé s-a apropiat de problemele complexe ale etnogenezei românești, le-a înțeles, pe baza consultării unei largi bibliografii românești și străine și le prezintă cititorului într-o sinteză remarcabilă prin pătrundere, cuprindere și demonstrație.

Trecând la abordarea problematicii propriu-zise, în capitolul intitulat *Dacia romană. Mărturii ale unor scriitori din antichitate* (pp. 29-43), autorul, recurgând la argumente de logică, la comparații cu alte cuceriri romane, asociate cu critica izvoarelor narative și cu prezentarea descoperirilor făcute în Dacia romană, pentru secolele II-III d.H., răspunde negativ întrebării "Au dispărut oare dacii?", subliniind continuitatea acestui mândru popor al antichității în timpul stăpânirii romane. În continuare, prezentând *Retragerea legiunilor romane*, A. Ruzé analizează critic izvoarele antice care se referă la părăsirea Daciei romane și ne arată că această provincie a fost abandonată de armata romană (*exercitus*) și de funcționarii romani din provincie (*provinciales*), susținând, încă o dată, continuitatea daco-romană după retragerea aureliană.

În capitolele următoare: *Argumente lingvistice* (pp. 44-64), *Argumente toponimice* (pp. 65-73) și *Argumente arheologice* (pp. 74-103) A. Ruzé adoptă

rezultatele cercetării românești și străine și demonstrează mecanismul intim de formare a limbii și poporului român.

Mai enunțative sunt capitolele care se referă la *Contiinuitatea instituțiilor social-politice* (pp. 104-112) și la *Izvoarele medievale și continuitatea românilor* (pp. 113-123), dar care vorbesc de existența unui popor român pe deplin format la nord de Dunăre la începuturile evului de mijloc.

Bibliografia (pp. 124-135) încheie această lucrare care ne încredințează că românii au în persoana lui A.Ruzé un prieten adevărat care le cunoaște istoria și o popularizează atât în mass-media cât și în lucrări de specialitate. Mai mult, tabăra apărătorilor continuității românești în spațiul carpato-danubiano-pontic a dobândit încă un aliat, cu atât mai prețios cu cât el se află **extra muros**.

Dumitru D. Boghian

Michel Mourre, *Dictionnaire encyclopédique d'histoire*, 8 volume, Nouvelle édition, ed. Bordas, Paris, 1993,

Michel Mourre (1928-1977), un solitar autodidact de o mare erudiție, este autorul a mai multor lucrări, între care cităm: *Lumea la moartea lui Socrate*, *Lumea la nașterea lui Hristos*, *Religiile și filosofii Asiei* etc., sinteze care s-au impus în istoriografia franceză contemporană. Vasta cultură istorică și filosofică, pregătirea enciclopedică a autorului i-a dat imbold ca din 1963 să înceapă redactarea unui dicționar de istorie universală pe care-l publică, în două mari volume, în anul 1968. Dorința de a realiza o nouă istorie enciclopedică, pe măsura istoriografiei contemporane, i-a determinat să muncească stăruitor la o nouă ediție, bogat ilustrată, în opt volume. O boală scurtă și nemiloasă n-a lăsat însă lui Mourre posibilitatea să se bucure de această realizare, definitivată de un eminent colectiv de specialiști abia în 1993, la cunoscuta editură pariziană Bordas.

Astfel de lucrări enciclopedice s-au mai realizat în limba franceză, fie în 1842, fie în 1857, evident mult depășite de cursul firesc al cercetării istorice. Enciclopedia lui Mourre și-a propus să prezinte istoria fiecărui popor, a fiecărui continent. Dacă a acordat atenție antichității, aceeași grijă o are și pentru istoria contemporană căreia i se rezervă un spațiu larg și editorii au completat datele unor voci cu evenimente petrecute, chiar foarte recent.

Enciclopedia prezentată nu se rezumă numai la faptele politice diplomatice sau militare, ci relevă toate elementele care compun istoria omului de la origini până în zilele noastre. Astfel, ni se prezintă istoria statelor actuale și vechi, a provinciilor istorice, a orașelor. De asemenea, foarte important este faptul că sunt definite instituțiile politice, ideologiile, partidele politice din trecut, dar și cele actuale. Sunt prezente articole care definesc elemente, forme și doctrine economice, structurile sociale, diferite religii ca și scurte biografii ale personalităților. Indiferent de domeniul activității: istorie sau politică, ideologie sau cultură, oricine găsește în acest dicționar enciclopedic date utile și își poate contura o imagine asupra lumii în continua ei transformare.

Calitatea acestei enciclopedii sporește considerabil printr-o ilustrație abundentă și variată. De asemenea, hărțile explicite și sugestive contribuie substanțial la înțelegerea fenomenelor istorice și urmările lor pentru lumea contemporană.

Nu este lipsit de interes ca în această succintă prezentare să discutăm și despre istoria românilor, așa cum apare ea în enciclopedia de față. Dacă nu greșesc, în jur de 80 de articole se referă la istoria românească și trebuie să remarc că majoritatea lor sunt bine informate, scrise obiectiv. Articolul *România*, pe 10 coloane, ceea ce înseamnă aproximativ cinci pagini, este o sinteză clară care oferă cititorilor din alte țări posibilitatea unui prim contact cu istoria românească.

Alte articole se referă la provinciile istorice românești, localități sau personalități ale vieții publice, ele completând informațiile articolului de bază. Nu am făcut o comparație în ceea ce privește ponderea acordată României în raport cu alte țări, dar, ca în mai tot dicționarul, istoriei moderne și mai ales celei contemporane i se acordă prioritate, astfel că numai 25 de articole privesc istoria veche și medie a românilor.

În volumul impresionant de date nu lipsesc erori de amănunt, confuzii sau chiar afirmații bizare și astfel de date semnalează că s-au strecurat și în articolele privind România. Desigur, nu se pune în cumpănă o rea intenție, ci numai posibilitățile de documentare ale autorului, cunoscând că literatura istorică românească penetrează destul de greu în Occident. Prezentăm în cele ce urmează câteva din informațiile eronate care ar trebui să dispară la o viitoare ediție a acestei opere atât de utile.

Despre orașele Ismail și Brașov se afirmă că au intrat în componența României în 1919, respectiv 1920 (?!), pe când ele, după cum se știe, firesc au aparținut României prin procesul Marii Uniri din 1918. Despre orașul Iași ni se spune că era "deja important în epoca romană" (!). Din categoria informațiilor bizare reproducem următoarele: "Un alt trofeu celebru, ridicat de Hadrian la Adamklisi, în Dobrogea, pe malul Dunării, pentru a comemora victoriile asupra dacilor, a fost distrus în 1944". Fraza cuprinde trei erori. Cunoscutul monument a fost construit în timpul lui Traian, nu este situat pe malul Dunării și astăzi se află în picioare, reconstituit chiar, din fericire nefiind afectat de urgia războiului. De asemenea, autorul își informează greșit cititorii spunându-le că: "românii au fost convertiți de bulgari, către sec. al IX-lea, la religia greco-catolică".

Recunoaștem că autorul s-a ferit de a manifesta partizanat, fiind prezentate diferite opinii fără polemică. Se recunoaște totuși, într-o serie de articole, surse unor informații și anume: istoriografia maghiară. Localitățile de naștere sau de deces ale unor personalități maghiare de origine transilvană sunt redată cu numele lor unguresc.

Despre lăncu de Hunedoara ni se spune că ar fi fost de origine român sau sârb (?), că jumătatea nordică a Transilvaniei dată Ungariei prin Dictatul de la Viena, ar fi avut o populație majoritar maghiară. Evident sunt consecințele răspândirii unor lucrări ale istoriografiei amintite, atât de active în Occident, fapt care se vede și în omisiunea perioadei dintre 1691 și 1867 în ceea ce privește istoria Transilvaniei.

Dacă am semnalat câteva confuzii, erori sau chiar omisiuni (lipsește, de exemplu, un articol despre Ștefan cel Mare), aceasta nu înseamnă că acest impresionant dicționar de istorie universală nu este valoros. Din contra, este un instrument de lucru de înaltă calitate, un mijloc lesnicios de informare pentru toți cei care se preocupă de istorie, dar nu numai.

Mircea Ignat

Le genie de l'homme. Dès origines à l'écriture (sous la direction de J.M. Cordy), Abbaye Saint-Gerard de Brogne, 1995, 208 p. + 24 pl. în afara textului.

Abația Saint-Gerard de Brogne (situată în Belgia, între orașele Namur și Charleroi) a devenit deja cunoscută prin activitățile sale culturale de prestigiu, inclusiv în domeniul istoriei și arheologiei. Astfel, după ce cu un an în urmă a fost gazda unei expoziții paleontologice, dedicată evoluției vieții pe Pământ, înainte de apariția omului (*De la bactérie à Lucy*), între 29 aprilie și 1 noiembrie 1995 abația a atras iarăși numeroși vizitatori, oferindu-le o temă închinată nașterii omului și evoluției sale treptate. Noua expoziție, rezultat al unei fructuase colaborări între specialiști de prestigiu din domeniul paleontologiei și arheologiei din Belgia, Franța și Luxemburg, a beneficiat de strângerea laolaltă, pentru o perioadă limitată, a unor piese de mare valoare, cedate cu această ocazie de muzee și instituții din șase țări (Belgia, Franța, Germania, Luxemburg, Elveția și Siria). Coordonatorul științific al expoziției, Jean-Marie Cordy (directorul Serviciului **Evoluția vertebratelor și evoluția umană** al Universității din Liege, președintele Comitetului național de studiere a cuaternarului), a îngrijit de asemenea apariția unui amplu catalog, editat în excelente condiții grafice și cu colaborarea unor specialiști consacrați din Belgia și Franța.

În cele două părți ale sale, catalogul răspunde necesității de a explica științific principalele etape și aspecte ale culturii materiale, intelectuale și spirituale care fac obiectul expoziției, precum și de a prezenta sistematic și precis, de-a lungul marilor epoci, cele mai importante realizări umane, ilustrate prin obiectele expuse.

Prima parte a catalogului (*Informații generale*) se deschide printr-un studiu introductiv (semnat de Michel Toussaint și Ōnhan Tunca) despre conținutul, evoluția și metodele de cercetare ale arheologiei și paleontologiei.

J.M. Cordy prezintă o schemă cronologică modernă a cuaternarului, bazată pe concordanța mai multor factori ai mediului și ai evoluției culturale a omului; această schemă schimbă în mare măsură vechea periodizare, utilizată încă pentru paleolitic și în țara noastră. Menționăm hărțile și planșele care însoțesc acest studiu, pentru caracterul lor extrem de sintetic și sugestiv. Împărtășim pe deplin opinia autorului, potrivit căreia, pentru a înțelege complexitatea perioadelor vechi ale evoluției umane, trebuie să se vorbească despre "o istorie geologică, biologică și culturală a omului" (p. 38).

M. Toussaint a realizat și o introducere bine documentată asupra evoluției hominidelor, însoțită de un studiu asupra evoluției uneltelor (semnat de Pierre Vermeersch) și un altul asupra așezărilor (datorat lui Olivier Aurenche). O atenție deosebită a fost acordată descoperirii transiterii cunoștințelor și a experienței acumulate pe calea limbajului articulat (studiul lui Ph. van den Bosch de Aguilar).

În capitolul *Preistoria religiilor*, Marcel Otte urmărește evoluția fenomenului religios, pe etape, de la apariția omului până în neolitic inclusiv. După părerea noastră, rămâne totuși discutabil dacă fenomenele și reprezentările religioase au putut să apară și să se transmită încă din stadiul de *Australopithec*, adică înainte chiar de apariția limbajului articulat, așa cum presupune autorul. Chiar în studiul precedent se arată că apariția limbajului nu poate fi plasată decât cu circa 400.000 de ani în urmă (p. 66).

Într-o continuitate firească de idei, Henri Delporte analizează arta paleolitică, cu cele trei aspecte majore ale sale: gravura, sculptura și pictura, demonstrând caracterul lor estetic și organizat, de-a lungul etapelor parcurse. Dintre explicațiile date acestui fenomen artistic (magie, sistem dualist etc.) autorul reține teza necesității de comunicare, însă mecanismul propriu-zis rămâne încă neclar.

Paul-Louis van Berg, chiar prin titlul contribuției sale (*Nu a existat revoluție neolitică*), încearcă să dea un răspuns categoric unei probleme care a provocat multe dispute între specialiști. Autorul, analizând condițiile de apariție ale acestui termen, ca și diversele aspecte care însoțesc trecerea spre neolitic (sedentarizare, agricultură, creșterea animalelor, fenomene artistice și religioase, ceramica, ritul funerar) și modul de răspândire a neoliticului, ajunge la concluzia că este vorba de un proces de lungă durată, evolutiv, iar nu de o "revoluție". Totuși, considerăm că problema poate fi privită și sub un alt aspect: în timp ce pe plan universal trecerea spre noul mod de viață, neolitic, reprezintă, într-adevăr, rezultatul unei lungi evoluții, în ceea ce privește fiecare comunitate în parte adoptarea acestuia ar putea fi privită însă ca o schimbare profundă a tuturor aspectelor vieții, deci ca un fel de "revoluție". Nu este absolut obligatoriu ca fiecare comunitate să fi trecut la neolitic într-o lungă perioadă de timp; este posibil ca procesul de aculturație a vechilor comunități epipaleolitice să se fi produs chiar pe parcursul unei singure generații, adică un om putea să-și înceapă activitatea ca vânător și culegător, dar să și-o termine ca producător agricol (a se vedea celebrul "caz Enkidu" din *Epopeea lui Ghilgamesh*). În opinia noastră, multitudinea de situații și modele ale trecerii spre economia productivă exclude un răspuns categoric și unilateral la această problemă.

Sylviane Mathieu prezintă sintetic principalele probleme puse de apariția și răspândirea treptată a etapelor metalurgiei în Orientul Apropiat și în Europa. Însă, considerăm că problema atât de controversată a priorității diverselor centre și zone nu poate fi rezolvată dacă se apelează la sisteme cronologice diferite pentru lumea europeană (date C₁₄ calibrate) și pentru cea orientală (date istorice). Credem că până la o posibilă soluționare a actualei "crize" a cronologiei absolute, ar fi mai bine să se utilizeze în primul rând cronologia comparativ-relativă, care poate oferi, în prezent, o imagine mai apropiată de realitate.

Antoine Cavigneaux, în studiul *Nașterea scrierii*, susține ipoteza că, înainte de a se scrie, au fost folosite diverse obiecte și semne pentru calcule economice (așa-numiții calculi, în latină), deci realitatea era reprezentată sub aspect cantitativ

și doar ulterior s-au adăugat pictogramele, pe tablete de lut. Deci, la început, premisele scrierii n-ar fi fost decât un fel de aide-memoire cu rol economic, iar nu o scriere propriu-zisă. Din păcate, autorul n-a luat în discuție și problema atât de controversată a semnelor de pe vasele, idolii și tabletele de lut din mediul balcanic, îndeosebi vincian, limitând discuția numai la bine-cunoscutele exemple din Orientul Apropiat. Oricum, prin analogie, discuția prezintă un real interes și pentru înțelegerea sensului celebrelor tablete descoperite la Tărtăria, pe Mureș, în aria culturii Vinca-Turdaș.

Jean-Louis Houot (*Primele cetăți*) consideră că primele orașe, în adevăratul sens al cuvântului, nu au apărut decât începând cu mileniul al IV-lea, în Mesopotamia. Lucrările de fortificare și concentrările de construcții, precum cele de la Jerichon și Çatal Höyük, nu ar constitui indicii suficiente pentru a defini o așezare de tip urban. Dar, nu putem fi de acord cu îndoielile autorului în legătură cu faptul că apariția orașului implică, totodată, o organizare de tip statal, pentru că altfel este dificil de imaginat că orașul, cu structura sa complicată și cu multiplele sale funcții în cadrul unui anumit teritoriu, ar fi putut să existe în afara unei construcții statale.

A doua parte a catalogului (**Invențiile umanității**) cuprinde atât scurte prezentări teoretice ale principalelor ocupații și creații ale omului, la începutul evoluției sale, cât și descrierea concretă a pieselor care compun expoziția, cu toate datele științifice necesare. Criteriul de sistematizare este cel al marilor etape ale antropogenezei (**Homo habilis, Homo erectus, Homo sapiens arhaic, Homo sapiens sapiens**), urmate de etapele neoliticului și protoistoriei.

Astfel, catalogul depășește cu mult caracterul unui simplu ghid de expoziție, fiind un veritabil manual de inițiere în preistorie, cu informații științifice la zi și cu numeroase interpretări și ipoteze de un real interes.

Nicolae Ursulescu

Constantin Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, București, Editura Academiei Române, 1991, 231 p.

Slujitor, pasionat și onest al altarului muzei Clio, Constantin Șerban este binecunoscut mediilor științifice din țară și de peste hotare pentru studiile temeinice și erudite pe care le-a consacrat evului mediu și epocii moderne. Rodnica sa activitate științifică desfășurată pe parcursul unui sfert de veac, din care 35 de ani la Institutul de istorie "Nicolae Iorga" din București, l-a impus lumii academice ca un reprezentant de marcă al istoriografiei românești contemporane. Experiența dobândită de-a lungul anilor pe tărâmul cercetării, contactul permanent cu literatura de specialitate românească și europeană, rigoarea și profesionalismul i-au permis să illustreze, cu vocație, un evantai larg de probleme și să ofere soluții științifice pertinente în domenii de mare complexitate.

Cercetător erudit și profund, cu o demonstrație temeinică și limpede a ideilor, Constantin Șerban a publicat de-a lungul anilor un număr impresionant de studii, solid fundamentate științific.

Un bilanț sintetic al bogatei și valoroasei sale activități pe tărâm istoriografic a fost realizat la începutul anului 1996, în context aniversar¹. De asemenea, volumul de față al "Codrului Cosminului" inserează un medalion² însoțit de un cuprinzător repertoriu al lucrărilor distinsului istoric care grupează, pe criterii tematice, studii, articole și note apărute la edituri de profil din țară și din străinătate³.

Medievist prin excelență, Constantin Șerban și-a orientat investigațiile spre aspecte esențiale ale feudalismului românesc și universal. Capacitatea de analiză și sinteză, rigoarea metodei de cercetare și spiritul enciclopedic - trăsături definitorii ale personalității sale - i-au permis să elaboreze singur⁴ sau în colaborare⁵ câteva lucrări monografice de referință.

În cele ce urmează, ne propunem să exprimăm câteva considerații generale despre monografia *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)* apărută în anul 1991 sub auspiciile Institutului de istorie "Nicolae Iorga" din București, la Editura Academiei Române.

Lucrarea se înscrie în preocupările tot mai stăruitoare ale medievistilor români de a realiza studii aprofundate, de factură monografică, cu privire la personalități și perioade reprezentative din istoria neamului. *Vasile Vodă Lupu și epoca sa* reprezintă, neîndoiește, o tematică de mare complexitate, cu multiple și profunde semnificații pentru trecutul românesc. Interesul special manifestat de Constantin Șerban față de problematica secolului al XVII-lea îl îndreptățește să întreprindă o analiză monografică circumscrisă deceniilor patru-șase, răstimp fertil al istoriei Moldovei caracterizat prin prosperitate, stabilitate politică și prestigiu internațional.

Interesantă și agreabilă, această problematică a beneficiat de o atenție pe măsură din partea istoriografiei naționale. Studii variate ca scop, amploare și metodă de investigare au abordat diferite laturi particulare. Din motive asupra cărora nu dorim să insistăm în rândurile de față, cercetările au vizat, în special, viața culturală și politica externă, în timp ce aspectele de politică internă au fost tratate mai mult ca un apendice al celor dintâi. O realizare notabilă în ansamblul producțiilor istoriografice a fost, desigur, apariția în anul 1987 a lucrării lui Alexandru Ligor, *Prin Moldova în timpul lui Vasile Lupu*.

Supunând unui examen critic literatura de specialitate și izvoarele, apreciind realist stadiul cercetărilor în domeniu și nu în ultimul rând rigorile și dificultățile impuse de o nouă cercetare monografică, Constantin Șerban a înțeles imperativul reluării, de ansamblu, a discuției în vederea întocmirii unui studiu aprofundat, într-o viziune integratoare.

Structural, lucrarea se compune din cuvânt înainte, introducere, șase capitole de fond, concluzii, un rezumat în limba franceză și o listă de abrevieri.

În *Cuvânt înainte* (pp. 7-8) ni se prezintă importanța temei și necesitatea restituirii integrale în plan istoriografic a personalității lui Vasile Lupu și a perioadei istorice ce stă sub semnul domniei sale.

În continuare, pe cuprinsul a zece pagini (pp. 11-20), *Introducerea* evidențiază principalele coordonate istoriografice și propune un bilanț al preocupărilor în domeniu. Subiectul a captat interesul medievistilor încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Rezultatele obținute de-a lungul deceniilor au fost inegale ca valoare și au stat permanent sub semnul posibilităților de documentare. Cercetările de început au avut la bază, în mod precumpănitor, cronici și note de călătorie. Așa se și explică concluziile contradictorii, subiective și evident lacunare exprimate în literatura de specialitate.

Conturarea unei imagini cuprinzătoare și cât mai obiective nu putea reieși decât dintr-o cercetare sistematică și aprofundată a tuturor categoriilor de izvoare, cu deosebire a celor documentare.

În capitolul I sunt înfățișate, detaliat, *Originea și familia lui Vasile Lupu* (pp. 21-40). După un excurs amănunțit al ideilor exprimate până acum în scrisul istoric - numeroase și, deopotrivă, controversate - autorul acceptă punctul de vedere conform căruia Vasile Lupu se trăgea dintr-o familie macedoneană stabilită în Țara Românească cu trei generații înainte de nașterea sa. Lupu Coci - viitorul Vasile vodă Lupu - s-ar fi născut spre sfârșitul anului 1593 în Țara Românească, pe vremea când tatăl său Nicolae Coci ocupa demnitatea de mare postelnic la curtea lui Mihai Viteazul. Pe parcursul expunerii întâlnim pagini interesante, viu colorate și documentate despre viața personală și de familie a lui Vasile Lupu.

Cel de-al doilea capitol intitulat *Vasile Lupu înainte de domnie* supune unei atente observații ansamblul împrejurărilor de tinerețe care au contribuit la formarea și afirmarea celei mai importante personalități politice moldovenești a secolului al XVII-lea. Îndeplinirea succesivă a înaltelor dregătorii de mare vistier, hatman, mare

vornic, mare postelnic și mare comis, pune în evidență remarcabile calități și disponibilități ale tânărului Lupu Coci pentru conducerea unor sectoare cheie ale vieții de stat⁶.

Cunoștințele sale temeinice și bogate dobândite în arta conducerii până în anul 1634, când a reușit să ocupe tronul Țării Moldovei, l-au ajutat - ne spune Constantin Șerban - să-și contureze un concept propriu de domnie pe care l-a transpus apoi în practică vreme de două decenii. Dregătoriale mănoase deținute, relațiile de rudenie cu demnitarii de vază și privilegiile primite de la diverși domni în grațiile cărora s-a aflat tânărul boier au avut un însemnat rol în formarea unui întins domeniu funciar caracterizat printr-un ridicat potențial economic.

Capitolul III, *Vasile Lupu, domn al Moldovei* este partea cea mai consistentă a lucrării, cu o întindere de 144 pagini. Ampla problematică este analizată în două subcapitole: A) *Politica internă* și B) *Politica externă*.

Subcapitolul consacrat politicii interne are următoarea structură tematică: 1) Dezvoltarea economică a țării; 2) Organizarea puterii de stat. Domnia și sfatul domnesc; 3) Relațiile domniei cu boierimea; 4) Poziția domniei față de țărănime și orășeni; 5) Măsuri pentru modernizarea organizării judecătorești. Crearea legiuirii scrise (1646); 6) Grija pentru organizarea armatei țării; 7) Sprijinul acordat bisericii Moldovei.

Subcapitolul rezervat politicii externe, de asemenea, solid și armonios conturat, analizează o arie problematică largă: gândirea și acțiunea diplomatică a lui Vasile vodă; evoluția statutului politic și juridic internațional al Moldovei; relațiile inter-românești văzute prin prisma intereselor majore ale poporului român și a obiectivelor lui Vasile Lupu de înfăptuire a uniunii dinastice dintre Țara Românească și Moldova; relațiile politice, diplomatice, economice și culturale ale principatului moldovean cu diferite state europene și asiatice; rolul de mediator abil și iscusit al domnului în probleme majore ale politicii europene; relațiile cu Orientul ortodox și stabilirea unui protecționism autoritar asupra Patriarhiilor de Constantinopol, de Antiohia și de Ierusalim. O atenție specială a fost acordată alianței confederative a Țărilor Române, principală formă de cooperare politică a acestora.

Capitolul IV, *Cultura Moldovei în timpul lui Vasile Lupu* se rulează pe 31 de pagini (pp. 162-193). Pornind de la considerentul că problematica este deosebit de complexă și că înțelegerea ei corespunzătoare presupune investigații ample și multiple, autorul își structurează demersul pe cinci direcții de bază: *Crearea învățământului superior; Introducerea tiparului în Moldova; Dezvoltarea științei și literaturii; Nivelul creației artistice; Relațiile cu Orientul ortodox*. Om de aleasă instrucție, cunoscător al mai multor limbi, Vasile vodă a promovat o politică culturală de anvergură europeană cu anumite deschideri premoderne⁷.

Protector de marcă al vieții cultural-artistice, el a contribuit la cristalizarea în plan arhitectonic a unor elemente specifice care aveau să-i împrumute și să-i consacre numele. Timpului cât a domnit, îi sunt caracteristice o serie de înnoiri

cultural-ideologice ce au impus cu autoritate nume de referință ale umanismului românesc: Grigore Ureche, Eustratie logofătul, Varlaam, Petru Movilă și alții. În privința construcțiilor religioase și civile pe care le-a ridicat Vasile vodă Lupu este socotit în rândul celor mai de seamă ctitori ai Moldovei, fiind plasat de autor imediat după ilustrul Ștefan cel Mare și Sfânt. Radiografierea fenomenelor cultural-artistice pune în lumină dimensiunea europeană a realizărilor în domeniu, contribuția originală, bogată și variată a poporului nostru la tezaurul cultural universal.

Capitolele V și VI intitulate *Criza politică din Moldova din 1653* (pp. 194-212) și, respectiv, *Exilul la Constantinopol și sfârșitul lui Vasile Lupu* (pp. 213-221) se constituie într-un expozeu al împrejurărilor dramatice în care domnul și-a pierdut tronul și al ultimilor săi ani de viață, departe de țară, în inima capitalei Imperiului otoman. Este surprins, cu pricepere și realism, contextul intern și extern al decăderii lui Vasile Lupu. În vremurile de cumpănă ale anului 1653, țăranii și orașenii, din cauza fiscalității excesive și a restrângerii unor drepturi tradiționale, nu i-au acordat sprijinul necesar, facilitând astfel, acțiunile concertate ale dușmanilor săi din țară și de peste hotare.

Concluziile (pp. 222-226) redau sintetic și sugestiv imaginea de ansamblu a epocii și a personalității marelui domnitor, punctând acele aspecte la lămurirea cărora aportul autorului este evident, fie printr-o nouă interpretare, fie prin adâncimea documentării. Aceste aserțiuni sunt apoi reluate și decantate într-un cuprinzător rezumat redactat în limba franceză.

Parcursul textului lucrării, dens în idei și informații, conduce la constatări și evaluări de esență. Studiul a fost conceput sub forma unei monografii clasice. Pentru a proiecta o imagine cât mai completă și fidelă asupra realităților istorice, cu detalieri și nuanțări, autorul a trebuit să întreprindă cercetări sistematice și migăloase timp de peste un deceniu în numeroase biblioteci, arhive și muzee. El a fost în măsură să valorifice eficient literatura de specialitate și o cantitate impresionantă de izvoare, multe inedite sau mai puțin integrate până atunci circuitului științific. Din prezentarea principalelor categorii de izvoare, cititorul avizat constată existența unei game relativ numeroase de surse informative.

Dacă din punct de vedere calitativ fondul de izvoare ce s-a putut conserva nu este întotdeauna suficient de concludent, constatându-se o accentuată penurie de documente statistice, abundența și varietatea surselor informative pot fi considerate ca elemente compensatorii.

Propunându-și să restituie o realitate complexă și dinamică, Constantin Șerban conturează "o frescă analitică a societății Moldovei din perioada de mijloc a evului mediu, cu toate împlinirile și carențele ei firești". Complexitatea proceselor și fenomenelor politice, economice, militare și culturale caracteristice deceniilor patru-șase ale secolului al XVII-lea conferă perioadei o dimensiune și un statut aparte în ansamblul istoriei Moldovei. În concepția autorului, viața și domnia lui Vasile Lupu constituie "un adevărat instrument de cercetare istorică pentru cunoașterea epocii". Sunt analizate critic opiniile vehiculate în literatura istorică mai

veche și mai nouă care exacerbează anumite trăsături de caracter negative ale domnitorului sau, dimpotrivă, estompează nejustificat, calitățile evidente, probate pe plan politic, diplomatic și cultural.

În consecință, aprecierile ce nu concordă cu realitatea reieșită din documentele de epocă sunt nuanțate sau chiar eliminate.

Un interes justificat prezintă acele considerații raportate la politica internă, cu referiri speciale la viața economică, populație și fiscalitate, deși aceste sectoare resimt o accentuată penurie de izvoare statistice.

Notabile se dovedesc, de asemenea, aprecierile în legătură cu rolul lui Vasile vodă în contextul geopolitic și religios al vremii și cu prestigiul de care el s-a bucurat în lumea ortodoxă.

Sintetizând și valorificând rezultatele pozitive ale antecesorilor săi, Constantin Șerban adaugă constatări noi, fiind animat de dorința de a fixa cât mai veridic locul și rolul lui Vasile vodă Lupu în istoria Țării Moldovei și a românimii în general. Ideea împărtășită și argumentată convingător în lucrare este aceea că domnitorul nu a fost un aventurier, ci o personalitate polivalentă de coloratură bizantină, un cârmuitor autoritar și sever, un adevărat autocrat, preocupat continuu de ideea înfăptuirii uniunii dinastice a Țărilor Române sub sceptrul său. Imaginea propusă asupra domnului Moldovei și a epocii sale se definește prin sobrietate, realism și echilibru, fiind în consonanță cu fondul de idei al izvoarelor explorate. Personalitatea complexă și contradictorie a lui Vasile Lupu și mai ales limitele obiective ale posibilităților de documentare nu permit, de altfel, conturarea unui "diagnostic" complet și definitiv. Un atare deziderat nu va putea fi atins pe deplin nici chiar în condițiile consultării exhaustive a arhivelor, întrucât aprecierile istoricilor vor include, inerent, și opțiunile morale și ideologice ale generației lor.

În ultimii cinci ani cercetarea în domeniu a înregistrat o dinamică mai pronunțată în contextul unor manifestări științifice comemorative. Atrage atenția, în mod deosebit, simpozionul tematic organizat în aprilie 1994, la Iași, de către Institutul de Istorie "A.D. Xenopol" și Fundația Academică "A.D. Xenopol". Materialele prezentate în cadrul simpozionului au fost grupate și publicate ulterior sub titlul "*Io Vasile voievod, domn al Țării Moldovei*" în tomul XXXI/1994 al "Anuarului Institutului de Istorie <<A.D.Xenopol>> Iași". Totalizând 117 pagini de text, cele 14 comunicări⁸ formează un veritabil studiu monografic axat pe aspecte noi sau mai puțin cunoscute ale epocii vasilieni. Acestor cercetări li se adaugă studiul întocmit cu ani în urmă, de către Alexandru Gh. Savu și publicat, postum, anul trecut, sub titlul: *Vasile Lupu. Restituire*⁹. Studiile amintite, publicate după anul 1991, reprezintă contribuții de referință la conturarea cât mai bogată a "efigiei" lui Vasile vodă Lupu. Ele demonstrează, dacă mai era necesar, generozitatea subiectului și posibilitățile multiple, unele chiar inedite, de a aborda, în continuare, diverse laturi ale acestuia.

Succintele opinii formulate în rândurile de mai sus s-au concentrat, cum lesne s-a putut constata din prezentarea noastră, asupra cadrului general al

problematicii și a modalităților de structurare și de introspecție a conținutului acesteia de către distinsul istoric Constantin Șerban. Concluziile exprimate de autorul lucrării redau, în esență, trăsăturile de fond ale domniei lui Vasile Lupu și ale epocii ce îi poartă numele, reprezentând astfel, o contribuție meritorie în domeniu. Considerațiile critice, uneori chiar extrem de critice, formulate în literatura de specialitate cu privire la conținutul lucrării, vizează, mai degrabă, elemente particulare de acuratețe ale demersului științific și nu atât concluziile de ansamblu care au fost receptate deja întocmai de către medievști.

NOTE

1. Mihai Iacobescu, *Istoricul Constantin Șerban la 75 de ani de viață* (I-II), în "Nord Press", Suceava, anul IV, nr. 250/8 ianuarie 1996, p. 2 și nr. 251/9 ianuarie 1996, p. 2.

2. Mihai Iacobescu, *Istoricul Constantin Șerban la 75 de ani de viață*, în "Codrul Cosminului", tom II/1996.

3. Vezi repertoriul intitulat *Activitatea publicistică. Bibliografie*, în "Codrul Cosminului", tom II/1996, pp. 807-843.

4. Constantin Șerban, *Constantin Brîncoveanu*, București, Editura Tineretului, 1969, 203 p.; Idem, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, București, Editura Academiei Române, 1991, 231 p.

5. xxx, *Istoria orașului București*, vol. I, București, 1965, 483 p.; Ștefan Olteanu și Constantin Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, București, 1969, 460 p.; Gheorghe Georgescu-Buzău, Constantin Șerban, *Răscoala de la 1784 din Transilvania de sub conducerea lui Horia, Cloșca și Crișan*, București, 1974, 294 p.

6. Privitor la evoluția carierei boierești din Moldova a lui Lupu Coci, vezi și studiul mai nou al lui Nistor Ciocan, *Considerații privind politica internă a lui Vasile Lupu în prima parte a domniei*, în AIIAI, tom XXXI/1994, p. 9.

7. Pentru cunoașterea detaliată a acestui aspect, vezi: Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii, 1550-1800*, vol. I-II, București, 1987; Idem, *Vârstele artei vasiliene și începutul modernității moldovenești*, în AIIAI, tom XXXI/1994, pp. 35-42.

8. Ștefan S. Gorovei, *Când a primit Lupu vornicul domnia Moldovei* (pp. 3-8); Nistor Ciocan, *Considerații privind politica internă a lui Vasile Lupu în prima parte a domniei* (pp. 9-16); Dumitru Agache, *Reședințe și itinerarii domnești ale lui Vasile Lupu* (pp. 17-24); Nelu Zugravu, *Mărturii despre "creștinismul popular" în Moldova lui Vasile Lupu* (pp. 25-34); Răzvan Theodorescu, *Vârstele artei vasiliene și începutul modernității moldovenești* (pp. 35-42); Dumitru Năstase, *Coroana împărătească a lui Vasile Lupu* (pp. 43-52); Mihai Răzvan-Ungureanu, *Izvoare nefolosite pentru istoria Moldovei lui Vasile Lupu* (pp. 53-58); Viorel M. Butnariu, *Introducerea talerului-leu în Moldova lui Vasile Lupu* (p. 59-72); Maria Magdalena Szekely, *Un proiect nerealizat: mitropolia de la Trei Ierarhi* (pp. 73-76); Sorin Iftimi, *O ipoteză privind Trei Ierarhii* (pp. 77-82); Petre Ș. Năsturel, *Pomelnicul pe cahla al bisericii Trei Ierarhi din Iași* (pp. 83-86); Silviu Vacaru, *Contribuția lui Vasile Lupu la dezvoltarea arhitecturii moldovene* (pp. 87-98); Petronel Zahariuc, *Relațiile lui Vasile Lupu cu Biserica sârbă - un nou document* (pp. 99-110); Ștefan S. Gorovei, *Moldova lui Vasile Lupu și Arhiepiscopia de Ohrida* (pp. 111-117).

9. Al. Gh. Savu, *op. cit.*, în Europa XXI, vol. III-IV/1994-1995, Iași, 1995, pp. 1-86.

Lazăr Mihai

Ion Toderașcu, *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești*, vol. II, Iași, Editura Universității "Al.I. Cuza", 1994, 182 p.

Dacă în primul volum al acestei opere (Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988) universitarul ieșean ne demonstra că relieful, clima, solul și graiul au conferit **cadrul** de manifestare a unității medievale românești, în volumul următor autorul ne prezintă **modalitatea** practică de realizare a acestei unități, o unitate juridică (vezi cap. I al lucrării) ce a fost hotărâtor influențată de unitatea etnică, întărită de mișcările demografice (vezi cap. II al lucrării, Mișcări demografice în spațiul românesc. Cauze, sensuri, consecințe). Se realizează astfel o unitate de stil clasic în tratarea acestui subiect-cheie pentru înțelegerea istoriei românești, începând cu epoca medievală.

Lucrarea se deschide cu o întinsă prefață (pp. 7-19), tradusă și în limba franceză (p. 20-33), prefață în care, pornindu-se de la paradigma lui Iorga "permanențele istoriei", autorul face o trecere în revistă a considerațiilor lui N. Iorga, D. Onciul, I. Lupaș și Gh. I. Brătianu privind problema complexă a unității medievale românești.

Autorul face o succintă considerație metodologică asupra limitelor temporale ale evului mediu românesc: "În ceea ce ne privește, am optat și rămânem pentru un Ev Mediu lung (sublinierea autorului), înțeles nerigid... De aceea am păstrat acest text în limitele temporale lungi (sec. VIII-XVIII)" (p. 17). Arătându-ne că revizuirea titlului acestui volum trebuie înțeleasă "în expresia, nu și în fondul tematicii" (*Ibidem*), autorul ne prezintă în continuare câteva admirabile judecăți de valoare: "...permanențele, constantele istorice, factorii istorici ai vieții noastre naționale constituie coordonatele istorice fundamentale ale unității noastre medievale. O unitate cu un accentuat specific, generată de structurile inițiale, etnice, lingvistice, confesionale, instituționale, culturale, și întreținută de o viață comună care a fost mai puternică decât barierele oficiale. Factorul moral, conștiința unității de neam și de limbă, a fost elementul coagulant al ansamblului de trăiri, al acelui sumum de manifestări zilnice care au putut să suplinească inexistența unui stat medieval pentru toți românii". (*Ibidem*, p. 17, toate sublinierile aparțin autorului). Aceste judecăți de valoare ne arată esența gândirii profesorului ieșean, cheia de lectură oferită pentru descifrarea lucrării sale, judecăți demonstrate cu prisosință la o simplă consultare a lucrării propriu-zise și a bibliografiei acesteia.

Într-un *Excurs istoriografic* (pp. 34-49) sunt adâncite ideile lui N. Iorga, D. Onciul, V. Pârvan, I. Ursu, I. Nistor, Al. Lapedatu, I.I.C. Brătianu privitoare la factorii ce au cimentat unitatea românească medievală și la miracolul păstrării acestei unități.

Capitolul I al lucrării intitulat *Dreptul românesc medieval. De la cutumă la pravilă. Asemănări și identități juridice* (pp. 50-80), bazat pe o amplă bibliografie,

demonstrează faptul că pe întreg teritoriul locuit de români a existat un **drept cutumiar nescris, având peste tot norme aproape identice** (s.n.), cu origini ce urcă în timp până la o epocă de dinaintea creării statelor feudale românești, **drept nescris** care a căpătat confirmare domnească și a rezistat *con brio* și după apariția dreptului scris, în general de inspirație bizantină.

În continuarea fericitei expresii "de la sat la stat" (vol. I, p. 44, nota 9), autorul ne arată că dreptul nescris a fost o creație originală a poporului nostru, oglindind "un sistem juridic de sat", bazat pe stăpânire, folosință și responsabilitate colectivă în cadrul obștii (p. 51). Demersul autorului este axat preponderent pe examinarea situației din Transilvania, unde dreptul nescris românesc avea o situație specială, deoarece ungurii, secuii și sașii erau stăpânii acestei provincii în Evul Mediu. Cu toate acestea, legislația feudală a îngăduit ca multe diferențe dintre români să fie soluționate prin recurgerea la vechiul drept nescris românesc, într-atât de puternică era prezența acestuia în viața românilor. Ne este prezentat *sine ira et studio* un caz interesant, legat de un diferend de proprietate dintre românii din satul Aciliu (din ducatul Amlaș, pe atunci stăpânit de Țara Românească) și românii și sașii din Apoldul de Sus, cei din urmă cerând și acceptând arbitrajul uni dregători din Țara Românească. Dan al II-lea îl trimite pe marele vornic Albu, ce-și manifestă imparțialitatea dându-le dreptate locuitorilor din Apoldul de Sus (pp. 5-56). Autorul ne arată că scaunele de judecată sătești, instituții specific românești, se păstrează până la sfârșitul secolului XVII și începutul secolului XVIII (p. 61). O situație asemănătoare se constata în Moldova și Țara Românească, dreptul nescris fiind considerat chiar mai puternic decât cel scris. Astfel, boierii moldoveni din divanul lui Mihai II Șuțu îi spun acestuia că **"obiceele pământești sînt mai puternice decăt pravilele...; prîn ele se întăresc sau se oboară pravilele"** (p. 77, nota 9).

Este examinată și situația dreptului scris românesc, făcându-se referiri mai ale la *Pravila de la Govora* (p. 65), cu circulație și în Transilvania, Banat, Zărand, Bihor și Moldova, *Cartea românească de învățătură* (p. 65), cunoscută și în Transilvania și Țara Românească, 103 glave (capitole) ale sale fiind de altfel introduse în *Îndreptarea legii*, ultima culegere de legi fiind "un simbol de unitate sub raportul dreptului scris" (sublinierea autorului, p. 66), în Transilvania această pravilă devenind codul oficial al bisericii ortodoxe și al bisericii unite (p. 67). De asemenea, *Îndreptarea legii* a circulat și în Moldova și Dobrogea, fiind folosită efectiv pentru soluționarea diferendelor juridice (p. 69). Marea autoritate a acestei Pravile este ilustrată și de faptul că austriecii au comandat o traducere a acesteia în limba latină, în vederea aplicării prevederilor ei în Banat și Oltenia, teritorii anexate de Imperiul Habsburgic în 1718. De asemenea, a existat și o traducere germană a acestei Pravile, realizată de Bartolomeo Copitar, e drept că din rațiuni științifice (p. 68). La sfârșitul acestui capitol autorul conchide cu dreptate că "Atenția și interesul cu care românii din teritoriile aflate temporar sub stăpâniri străine au urmărit cartea juridică inițiată și promulgată de curțile de la București și Iași, ori au apelat la asistența judecătorească a instituțiilor de aici, este și o mărturie a conștiinței unității

de neam" (pp. 69-70). Într-o *Addenda Bibliographica* (pp. 81-84) sunt înregistrate lucrările, studiile și articolele apărute după redactarea textului.

Capitolul II al lucrării, intitulat *Mișcări demografice în spațiul românesc. Cauze, sensuri, consecințe* (pp. 85-147) ne demonstrează cum mișcarea permanentă de populație care a existat între țările române în evul mediu a întărit un fond etnic unitar preexistent, românii din Transilvania emigrând spre Moldova și Țara Românească datorită faptului că acolo întâlneau doar o asuprire socială, nu și națională. Și acest capitol este axat preponderent pe descrierea situației românilor din Ardeal, autorul demonstrând, utilizând o bogată bibliografie, faptul că autoritățile din Transilvania conștientizau că românii se refugiază de aici în principatele extracarpătice din cauza asupririi. Astfel, raportul militar oficial întocmit de Obst și Rall consemna că "... în timp de 120 de ani multe mii de familii românești din Transilvania..." s-au așezat "atât în Moldova cât și în toată Muntenia, adică în Valahia Mare și Mică..." din motive "care își au rădăcinile lor în legile Aprobatorilor..." (p. 87). Autorul conchide: "Cauzele esențiale ale emigrărilor din Transilvania, în primul rând ale celor românești, au fost: regimul iobăgist, exploatarea economico-socială împinsă dincolo de limitele oricărei omenii, persecuția confesională, asuprirea națională ..." (p. 88). Legislația aspră, inumană, care domnea în Transilvania a fost incriminată de istorici maghiari obiectivi, ca Ignac Acsády, care arăta că în hotărârile dietelor, ca și în colecțiile de legi *Approbatæ și Compillatæ* "domnesc grozăviile sclavajului" (p. 93).

Pendularea permanentă a românilor - mult mai puțini din principatele extracarpătice spre Transilvania decât invers - (p. 87) a creat, deși inconștient, cea mai sigură bază pentru realizarea unității naționale de mai târziu.

Datele istorice cu care este împănăat acest capitol demonstrează de la sine existența a ceea ce autorul numește "*unitatea de viață românească în condițiile pluralității statale românești*" (p. 124). Spre sfârșitul acestui capitol autorul delimitează rolul păstoritului transhumant în cadrul mișcărilor interdemografice românești (pp. 123-124), aducând în sprijin și argumente toponimice care atestă existența acestor mișcări (pp. 125-127). Unele aprecieri ale unor neromâni, relative la situația confesională și etnică din Transilvania medievală (pp. 127-130) marchează în mod fericit sfârșitul acestui capitol. Adăugăm noi faptul că autorul reușește să realizeze în mod unic demonstrarea unui fenomen paradoxal: în Evul Mediu, românii au reușit să-și păstreze identitatea etnică, lingvistică și confesională, **centrul** (Transilvania) găsindu-și sprijinul în realizarea acestor deziderate în **periferie** (Moldova și Țara Românească), iar nu invers, credința religioasă jucând în acest fenomen un rol de *factotum*, totul finalizându-se cu o "revanșă a geografiei asupra istoriei" în 1918. Din nou, o *Addenda bibliographica* (pp. 147-151) trece în revistă lucrările, studiile și articolele apărute după redactarea acestui text. Concluziile finale ale acestei opere sunt grupate sugestiv sub titlul *Înainte de a încheia* (pp. 152-160), sintetizând în mod iscusit judecățile de valoare rezultate din această operă.

Lucrarea beneficiază de rezumate în limba engleză (pp. 161-167) și franceză (pp. 168-174), o listă a abrevierilor (pp. 175-177), un util indice de autori (pp. 178-182), câteva ilustrații și hărți sugestive (pp. 184-189), care-i subliniază - dacă mai era nevoie - seriozitatea științifică și impresia de unitate clasică.

Exactitatea informațiilor din care rezultă concluzii iscusite, stilul sobru, precis al lucrării recenzate de către noi - sentimentul patriotului nu a precumpănit deloc asupra rigorii istoricului - fac din aceasta o achiziție valoroasă a istoriografiei române contemporane și poate servi astfel ca o excelentă paradigmă pentru cercetări asemănătoare ulterioare. Cititorul obiectiv și imparțial va conchide astfel că autorul și-a respectat întru totul profesiunea sa de credință ce l-a călăuzit în scrierea acestei opere: "Tendența de a idealiza trecutul, de a-l prezenta în termeni retorici, este regretabilă. O devenire îndelungată și grea trebuie ferită de asemenea exagerări. Unitatea lumii medievale românești ține de **istoria-realitate**; care impune o restituire istoriografică sobră și credibilă. Este ceea ce ne-a preocupat în timpul elaborării finalizate în 1988 și de acum" (p. 160).

Asistăm deci la asumarea - și respectarea - dezei lui L. von Ranke de scriere a istoriei **wie es eigentlich gewesen**, nemăimânându-i timpului decât să valideze intrarea în clasicitatea istoriografiei românești a acestei opere.

Florin Pintescu

Olimpia Mitric, *Cartea românească veche în județul Suceava*, vol.III și IV, Suceava, 1994, 1995, 168 p.; 269 p.

Autoarea din Suceava încheie un dificil periplu de cercetare ce a necesitat un îndelung travaliu de investigare și studiere a cărții vechi românești din județul Suceava, periplu concretizat prin apariția ultimelor două volume deosebit de utile pentru studierea istoriei acestui tip de cărți.

Volumele I și II atrag atenția prin vechimea cărților descrise, volumele III și IV se impun prin diversitatea și valoarea documentară a însemnărilor marginale conținute în cărțile catalogate de autoarea acestei lucrări.

Volumul III descrie 94 de titluri (XCII-CLXXXV), în 546 exemplare (nr.528-1072), volumul IV descrie 173 titluri (CLXXXVI-CCCLVIII) din primele trei decenii ale sec.XIX, în 761 exemplare (nr.1073-1839).

Parcurgând însemnările marginale ale cărților semnalate de autoare putem reconstitui un crâmpei din mentalitatea veacului XVIII românesc, mentalitate încă neatinșă, în straturile populare, de raționalismul și indiferentismul religios occidental, românii acordând religiei și cărții religioase importanța meritată. Ilustrăm această apreciere printr-o însemnare de pe un Triod din 1777.

"Această sfântă Treod este a Sfetî bisărice a lui Sfetî Neculae și este cumpărat de tot satul și de mulți străini..." (vol.III, p. 55).

Însemnările marginale recrează și universul social de secol XVIII, conturându-se activitatea cărturarilor locali - nu neapărat preoți -, a monahilor, a diecilor, învățătorilor și cantorilor din acea epocă.

Autoarea folosește tehnica de redactare a materialului din volumele precedente, arătând că tipăriurile înregistrate sub nr. 1145 și 1827 (vol.IV), pot fi considerate contribuții la celebra *Bibliografia românească veche*. Grija autoarei se manifestă și în direcția prezentării cât mai judicioase a materialului pentru cititor: "În vederea creării unei imagini mai complete a valorilor bibliofile aparținătoare zonei, în ultimele două capitole, am trecut în revistă, potrivit intențiilor prezentate în studiul introductiv din primul volum, exemplarele cu circulație în județ, păstrate în bibliotecile din țară (13 titluri) și exemplarele atestate documentar în județ (68 titluri), neidentificate astăzi de către autoare" (vol. IV, p. 3). Apariția volumelor recenzate prezintă o dublă importanță pentru cultura noastră.

1. Importanță documentară, de depistare și catalogare a izvoarelor, într-o istoriografie română ce nu a reușit o inventariere și publicare în ediții critice a izvoarelor nici în sec. XX, acest fapt constituindu-se într-un handicap enorm în raport cu alte istoriografii.

2. Importanță literar-istorică, însemnările marginale mai sus menționate putând constitui piese de bază pentru redactarea unei eventuale istorii a mentalităților, domeniu de asemenea retardat al istoriografiei românești.

În concluzie, publicarea acestei lucrări oferă specialiștilor un util instrument de lucru și o paradigmă pentru eventuale cercetări ulterioare asemănătoare.

Florin Pintescu

Vladimir Trebici, *Bucovina. Populația și procesele demografice (1775-1993)*, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 1994, 40 p.+ 3h.

Lucrarea academicianului Vladimir Trebici apărută sub forma unui Supliment (iulie 1994) la Buletinul Centrului de studii transilvane atrage de la început atenția oricărui cititor prin conținutul și caracterul ei special, în sensul că se prezintă ca un izvor foarte valoros de natură demografică, privind provincia istorică românească Bucovina. Ea este precedată de o *Introducere* urmată de mai multe capitole nenumerate, după cum urmează: *Repere geografice torice și administrative; Surse de informație; Populația Bucovinei (1775-1918); Migrații; Bucovina 1918-1940 și 1941-1944; Bucovina în perioada sovietică (1940-1941, 1944-1993; Încheiere.*

În *Introducere* se fac unele precizări cu privire la metodologia folosită de autor în scopul prezentării dinamicii demografice și structurii etnice a populației acestei provincii, ținând seama că până în prezent în istoriografia românească și străină (austriacă, sovietică și ucraineană) acestei probleme i-au fost consacrate numeroase studii în ultimele două secole. De altfel afirmația autorului că "vom încerca să examinăm critic informația și punctele de vedere adoptate de diferiți autori români și străini" este cât se poate de explicită în privința scopului urmărit prin publicarea importanțelor date statistice cu caracter demografic.

Cum era și firesc, în capitolul *Repere geografice, istorice și administrative* se face un succint excurs cu caracter istoric privind desfășurarea evenimentelor care au dus în 1774-1775 la ocuparea în mod arbitrar de către Imperiul Habsburgic cu complicitatea Imperiului Țarist și a regatului Franței a acestui teritoriu românesc cu numele de BUCOVINA, parte integrantă a Moldovei până atunci. Apoi este prezentată evoluția stăpânirii românești și străine (austriacă, sovietică și ucraineană între 1775 și 1993) subliniindu-se în mod special evoluția politică, economică, demografică, administrativă, religioasă și culturală mai ales pe timpul administrației Curții din Viena, probleme pe care cititorul le află mai pe larg expuse în cele mai importante sinteze consacrate istoriei Bucovinei elaborate în trecut și mai recent aparținând lui: Ion Budai Deleanu (1802), A. Silvestru Morariu (1846), H.I. Bidermann (1875), R.F. Kaindl (1888), F.V. Zieglauer (1893), D. Onciul (1898), J. Polek (1908), A.S. Morariu (1915), I. Nistor (1991), M. Iacobescu (1993), pentru a nu menționa decât pe cele mai importante.

În capitolul *Surse de informație* cititorul află că cele mai valoroase lucrări cu caracter demografic care au stat la baza lucrării aparțin lui Vasile Balș, *Beschreibung der Bukowina und deren innern Verhältnisse* din 1786 publicată de J. Polek în 1895; Ion Budai Deleanu, *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina* din 1802, publicată în traducere românească de Gh. Bogdan Duică, în "Gazeta Bucovinei", nr. 8-9, 13-14, 17-23/1894, sub titlul *Scurte observații asupra Bucovinei*;

Daniel Werenka, *Topographie der Bukowina* din 1895; Em. Grigorovitza, *Dicționarul geografic al Bucovinei* (București, 1908); P.G. Dimitriev, *Recensămintele populației Moldovei din 1772-1773 și 1774*, Chișinău 1975, interpretate recent de P. Țugui (1992) și Șt. Bucevski (1993). Cu acest prilej sunt stabilite criteriile care au stat la baza recensămintelor efectuate în Bucovina între 1774-1989, de exemplu cel social în perioada 1774-1869, cel etnic în perioada 1869-1910, cel internațional adică etnic și lingvistic și cel politic în perioada sovietică din anii 1944-1989.

Pe baza datelor statistice cu caracter demografic se apreciază de autor în capitolul *Populația Bucovinei în anii 1775-1918* că aceasta a cunoscut un spor demografic foarte accentuat de la 7 la 76 locuitori pe km², în perioada austriacă, ca urmare a politicii de colonizare promovată de autoritățile habsburgice. După cum s-a mai arătat de către specialiști, această politică a avut o influență nefastă asupra dinamicii populației autohtone românești, al cărei procent de 67,8% din 1786 a scăzut la 34,4% în anul 1910 în favoarea populației străine. Astfel procentul locuitorilor străini în Bucovina a sporit de la 38,3% în 1786 la 63,6% în 1910, etnia ucraineană aflându-se pe primul loc cu un procent de 38,4% la acea dată. Cu toate acestea, constată autorul, în 1910 populația românească din Bucovina era majoritară în mai multe districte, ca de exemplu în Suceava cu 70,1%, Gura Humorului cu 69,7%, Rădăuți cu 60,4%, Câmpulung Moldovenesc cu 55,7%.

În capitolul *Migrații* este analizată politica de colonizare promovată de autoritățile austriace timp de peste un secol în Bucovina, în scopul valorificării bogățiilor naturale ale acestei provincii, dar mai ales în scopul omogenizării etnice a acesteia. Autorul constată pe baza izvoarelor demografice că populația străină imigrată în Bucovina a cunoscut aici condiții foarte prielnice de dezvoltare, beneficiind de scutirea de serviciu militar pe o lungă perioadă de timp, de reducerea obligațiilor privind robota precum și de o piață liberă a forței de muncă. Cât privește sporul neobișnuit al etniei rutene în Bucovina în perioada austriacă el este explicat de autor ca urmare a condițiilor foarte grele existente în Galiția, regiune de unde au migrat rutenii în Bucovina.

În capitolul *Bucovina 1918-1940 și 1941-1944*, adică în perioada românească, se estimează că populația românească din Bucovina ajunsese să fie cea mai numeroasă, situație reflectată în datele recensământului din 1930. Așadar, după numai două decenii de administrație românească procentul etniei românești crescuse de la 34,4% la 29,1%. De asemenea la acea dată (1930) se confirmă că românii erau majoritari în trei din cele cinci județe din Bucovina și anume în Suceava cu 79,5%, Câmpulung cu 61,3% și Rădăuți cu 55,4%.

În capitolul *Bucovina în perioada sovietică 1940-1941, 1944-1993* (de fapt până în 1991 deoarece în acest an s-a produs desființarea URSS-ului, partea de nord a Bucovinei fiind inclusă la Republica Ucraina), autorul subliniază principalele schimbări efectuate în Bucovina de nord și anume scăderea accentuată a numărului populației germane, polone și maghiare ca urmare a repatrierii acesteia în țara de origine. În aceeași perioadă sovietică se constată scăderea dramatică

a numărului românilor în Bucovina ca urmare fie a refugierii multora din aceștia în România dar mai ales a deportării lor în mare număr în alte republici ale URSS-ului precum și a masacrului organizat împotriva lor de către autoritățile sovietice de ocupație. Aceasta pe de o parte. Pe de altă parte, românii din Bucovina de nord au devenit populație minoritară și datorită colonizării în această regiune a unui mare număr de ruși și ucrainieni aduși de autoritățile sovietice din diferite părți ale URSS-ului. Drept urmare, autorul constată pe baza recensământului efectuat în 1989 în regiunea Cernăuți (cum este numită acum Bucovina de nord) realizarea preponderenței etniei ucrainiene cu un procent de 70,8% față de 19,7% cât este atestată prezența românilor. Potrivit aceluiași recensământ din 1989 românii au rămas majoritari numai în trei din cele 11 raioane ale regiunii Cernăuți și anume în Herța cu 92,9%, în Hliboca cu 57,4% și în Novosulița cu 64,8% și cu o pondere de numai 37,5% în Storojineț. Scaderea dramatică a numărului românilor din regiunea Cernăuți ca urmare a purificării etnice promovată de puterea sovietică se constată mai ales în orașul Cernăuți - așezare urbană românească din timpuri îndepărtate - unde au rămas în procent de numai 7,5%, în timp ce ucrainenii se situează cu un procent de 66,5% iar rușii cu un procent de 17,8%.

În privința scăderii demografice dramatice a populației românești în Bucovina de nord în perioada sovietică ne permitem să facem o comparație cu manifestarea aceluiași fenomen demografic în perioada austriacă. Astfel, de-a lungul a 144 ani de ocupație habsburgică (1774-1918) scăderea românilor în Bucovina s-a făcut de la 67,8% (în 1786) la 34,4% (în 1910) adică cu 33,4% iar în timpul perioadei sovietice în timp de 48 ani această scădere a cunoscut un procent de 24,8% care raportat la cei 144 ani ar deveni 74,4% deci de peste două ori mai mult, rezultat explicat prin procedeele mult mai dure folosite de autoritățile sovietice de ocupație în modificarea echilibrului etnic în favoarea lor.

În încheiere autorul scoate în evidență situația geopolitică a Bucovinei, aflată la interferența a două lumi cu mentalități și nivel de civilizație diferit, între Occident și Orient, între Europa și Asia, unde s-au concentrat direcțiile politicii de dominație continentală promovată o vreme de imperiile austriac și rus țarist și, mai târziu, de URSS. Același autor schițează apoi un proiect de cercetare de perspectivă aprofundat al istoriei și culturii acestui pământ românesc în spiritul obiectivității și respectării adevărului istoric, în perspectiva prefigurării unei Europe de mâine bazată pe colaborare internațională la toate nivelurile de activitate.

În Anexa lucrării au fost incluse o *bibliografie selectivă* precum și *trei hărți* una din ele privind Imperiul austro-ungar în anul 1910, alta partea răsăriteană a României Mari din anul 1918 unde figurează Basarabia și Bucovina, în fine ultima regiunea Cernăuți, numele actual al Bucovinei de nord la care au fost anexate porțiuni din Basarabia și din România (regiunea Herța).

De asemenea, în contextul lucrării autorul a mai inclus și un număr de 12 *tabele* cu caracter demografic și anume:

1. Numărul și densitatea populației Bucovinei între anii 1774 și 1910;

2. Populația Bucovinei și structura ei pe naționalități între anii 1786-1910;
3. Numărul populației Bucovinei și ponderea pe naționalități în 1990;
4. Populația Bucovinei (repartiția pe districte și pe naționalități în 1910);
5. Populația statornică a Bucovinei, după neam, în 1930;
6. Repartiția populației Bucovinei pe principalele naționalități și pe județe în 1930;
7. Populația din județele Cernăuți și Storojineț și ponderea pe naționalități, în 1930;
8. Numărul populației din regiunea Cernăuți, pe naționalități, în 1989;
9. Populația din regiunea Cernăuți (repartiția pe raioane și pe naționalități în 1989);
10. Populația orașului Cernăuți (repartiția pe naționalități în anii 1900, 1930 și 1989);
11. Populația Ucrainei (repartiția pe naționalități în 1989);
12. Populația ucraineană din România repartizată pe județe în 1992.

La toate acestea se mai adaugă și *un tablou* care reprezintă populația Bucovinei după religie în anul 1930.

În concluzie, considerăm lucrarea de față recenzată drept un model de investigație științifică, menită să îmbogățească literatura de specialitate în această problemă. Totodată ea se impune, oricărui cititor ca un exemplu demn de urmat și de alți specialiști prin modul de abordare al unor probleme controversate în domeniul dinamicii demografice.

Constantin Șerban

Valeriu Maricari, *O școală uitată. Școala de Arte și Meserii din Câmpulung Bucovina (Schită istorică)*, Câmpulung Moldovenesc, 1994, 143 p.

Istoria învățământului din Bucovina pe timpul stăpânirii austriace (1775-1918) este o temă care a atras atenția multor specialiști într-un trecut mai apropiat și care au elaborat lucrări de acest gen, avînd o valoare inegală, ca de exemplu I. Polek (1891), Gh. Tofan (1907), I. Nistor (1912), precum și I. Goraș (1975), N. Lazăr (1977). În privința monografiilor de școli aparținînd învățământului preuniversitar ele sunt mai numeroase, fie că acestea erau din mediul urban sau rural.

Și totuși, monografiile ale unor școli de un profil cu totul special, cum este cea de față pe care o recenzăm, au fost mult mai puține: de exemplu cele aparținînd lui N. Tcaciuc-Albu (1925), Gr. Jucan (1975), Stela Serghie (1980) etc.

Din toate aceste motive, răsfoind cu mult interes cartea d-lui prof. Valeriu Maricari, ne permitem să facem de la început două observații: una, că aceasta este prima de acest fel care cuprinde istoricul Școlii de Arte și Meserii din Câmpulung Moldovenesc la împlinirea unui secol de la înființarea ei, a doua, că, deși aceasta este adresată unui public larg de cititori, fapt dovedit prin stilul atractiv în care a fost redactată - la baza documentării ei se află un bogat material de arhivă precum și lucrări de specialitate provenite din biblioteci publice.

Textul lucrării este precedat de o *Prefață* urmată de o *Introducere*. În ambele, autorul explicînd cititorului motivele care l-au îndemnat să elaboreze o astfel de monografie - ca fost elev al școlii, în primul rînd. Apoi, ca urmare a faptului că a aflat o multiplă înțelegere și mai ales un sprijin material nu numai din partea unor sponsori, dar mai ales din partea unor profesori și elevi ai școlii, care i-au pus la dispoziție documente valoroase alături de cele dobîndite din arhivele comunale și județene.

În *Introducere* se trece apoi în revistă istoriografia românească și străină despre tema care a făcut obiectul lucrării de față. Urmează apoi conținutul propriu-zis al lucrării în cinci mari capitole, urmate de o *Încheiere*, o *Bibliografie selectivă* și mai multe *Anexe*.

Primul capitol, cum era și firesc, cuprinde o schiță asupra istoriei Câmpulungului Moldovenesc și a învățământului în acest oraș montan din cele mai vechi timpuri până în anii epocii de tranziție de la regimul totalitar de stînga, la cel democratic. Cu acest prilej sunt subliniate condițiile istorice locale care au permis transformarea succesivă a primei reședințe politice a voievodului Dragoș de Maramureș în așezare rurală, atestată documentar în 1411, târg în 1791 și oraș în 1866, dar și sporirea numărului locuitorilor de la 1885 în 1774, la 2526 în 1816, la 10751 în 1937 și la peste 25000 în 1994, cea mai prosperă perioadă din istoria orașului fiind cea de după cel de-al doilea război mondial, când a devenit un oraș modern, declarat municipiu în 1995. Tot în primul capitol autorul face un adevărat

excurs privind evoluția învățământului în Bucovina de-a lungul a trei perioade (secolul al XVIII-lea până la 1775; 1775-1918; 1918 până în prezent), relevând faptul că pe timpul stăpânirii austriece, populația românească a luptat fără răgaz pentru menținerea continuității predării învățământului în limba română și împotriva politicii de catolicizare a acestuia de către autoritățile habsburgice.

De asemenea, se mai arată că în perioada de după 1918 învățământul românesc din Bucovina a cunoscut importante progrese în domeniul legislației și al preocupărilor pentru modernizarea acestuia la nivel european, excepție făcându-se în timpul guvernării totalitariste de stânga (1948-1989) în timpul căreia odată cu stalinizarea politică s-a procedat și la stalinizarea învățământului în România.

Ultima parte a acestui capitol este consacrată dezvoltării învățământului în Câmpulung Moldovenesc, care în prezent dispune de "o puternică rețea de învățământ care își aduce o importantă contribuție la educarea tineretului" în oraș existând 4 școli generale și 4 licee din care la două sunt atașate și școli profesionale (p. 26).

Al doilea capitol este consacrat organizării și conținutului învățământului industrial în Câmpulung Moldovenesc, unde de fapt se începe prezentarea istoricului Școlii de Arte și Meserii creată în urmă cu un secol, la acea dată ea fiind prima de acest fel în întregul Imperiu austro-ungar, numita Școală de stolerie, adică Școala de prelucrare artistică a lemnului (1895). Începuturile modeste ale școlii, având la conducere un director de naționalitate austriacă, au cunoscut în perioada interbelică - după unirea Bucovinei cu România Mare - o adevărată ascensiune dovedită nu numai prin sporirea numerică a elevilor de la 14 (în 1895) la 164 în 1947 dar și îmbunătățirea programei școlare care a stat la baza procesului de învățământ de la 6 secții (în 1895) la 9 secții (în 1914) și 17 (în 1939).

Tot un element de progres în activitatea Școlii de Arte și Meserii l-a constituit introducerea pe scară largă a unui mare număr de discipline comune pentru toți elevii, cum ar fi cele umaniste (limba română, istoria, geografia, limba franceză), dar și cele exacte (matematica, fizica, chimia, economia industrială) în total 17 discipline pe lângă cele 5 materii speciale pentru prelucrarea lemnului (p. 35). Autorul urmărește apoi rând pe rând problemele speciale ale Școlii de Arte și Meserii în această lungă perioadă de activitate, ca de exemplu componența comitetului școlar, situația materială și financiară, clădirea școlii, spațiile afectate procesului de învățământ, dotarea cu material didactic, înființarea și funcționarea bibliotecii școlare, organizarea și desfășurarea examenelor teoretice și practice etc.

Al III-lea capitol este consacrat analizei componenței corpului didactic al școlii, profesorii titulari și suplinitori, cadrelor didactice care au predat disciplinele comune tuturor elevilor și cele speciale. În privința conducerii școlii se constată că între 1895 și 1948 această instituție de învățământ a fost condusă de 10 directori. În privința atestării înaltei pregătiri profesionale a acestor cadre didactice autorul a inclus în acest capitol câteva medalioane cu caracter biografic privind personalitatea unora dintre ei, ca de exemplu Ion Ștefureac (1871-1920), profesor

de desen tehnic și constructiv, Ion Pîslea (1869-1952), profesor de sculptură în lemn, Ilie Veslovski, profesor de desen și fost director, Ioan H. Sârghie (1893-1971), profesor de sculptură în lemn și fost director, Roman Boianciuc, profesor de sculptură în lemn.

Al IV-lea capitol a fost consacrat elevilor care au urmat și absolvit școala precizându-se compoziția lor socială, numărul lor de-a lungul vremii, condițiile de admitere la Școala de Arte și Meserii, taxele școlare, bursele primite de elevi pentru rezultatele bune obținute la învățătură. Și în acest capitol au fost incluse câteva medalioane cu caracter biografic ale unor elevi a căror activitate după absolvirea școlii s-a remarcat în domeniul sculpturii și picturii, ca de exemplu Iftimie Bîrleanu, profesor emerit mai târziu la Institutul de Arte Plastice din Iași, Gheorghe Bilan, sculptor în lemn realizator al unor opere monumentale, Ioan Gheorghită (1886-1952), sculptor și gravor, N. Cernușca, sculptor în lemn, Gh. Crișmaru, sculptor în lemn, Haralambie Merghes (1888-1940), pictor, Ilarion Suhan (1890-1925), sculptor și pictor, Arhip Roșca, pictor și sculptor, N. Pentilescu, pictor.

Capitolul V a fost consacrat unui alt aspect din istoria școlii și anume afirmării social-culturale a școlii, unde sunt prezentate expozițiile anuale organizate de conducerea Școlii de Arte și Meserii în care figurau lucrările elevilor, și cele cu caracter național unde erau trimise pentru a fi expuse cele mai valoroase lucrări ale elevilor. De asemenea, a mai fost arătată contribuția elevilor și profesorilor școlii în realizarea unor monumente de artă în lemn și piatră destinate instituțiilor de cult și laice. În același capitol au fost incluse și unele vizite la Muzeul școlii pe care le-au făcut diferite mari personalități ale vieții politice științifice și artistice românești, ca de exemplu Iancu Flondor, Ilarie Onciul, Simeon Florea Marian, Nicolae Iorga, Orest Tafrali, Mihail Sadoveanu, Ion Nistor etc.

În *Încheiere* autorul scoate în evidență bogata activitate desfășurată de elevii și cadrele didactice ale Școlii de Arte și Meserii de-a lungul unui secol de existență însuflețiti de dragostea față de muncă, față de artele plastice, față de neam și patrie. Urmează apoi o *Bibliografie selectivă* (pp. 89-91), cuprinzând lucrări generale, de specialitate, materiale din arhive și presă.

Merită să fie menționate și *Anexele* care însoțesc monografia alcătuită din mai multe piese, ca de exemplu lista dascălilor Școlii de Arte și Meserii din Câmpulung Moldovenesc; lista absolvenților școlii din anii 1925-1949; dinamica numărului de elevi între 1895 și 1949; lista cuprinzând obiecte confecționate pentru vânzare de către elevii școlii în perioada 1925-1932; lista cu obiecte și lucrări de artă executate de maeștrii și elevii școlii aflate în Muzeul "Arta lemnului" din Câmpulung Moldovenesc; lista cuprinzând materialul didactic al școlii în 1935. Urmează apoi un mare număr de ilustrații privind sculpturi și picturi ale maeștrilor și elevilor școlii (p. 112-141).

În *Concluzie* apreciem că lucrarea de față reprezintă o interesantă realizare cu caracter monografic destinată prezentării istoricului unei prestigioase instituții de învățământ românesc din Bucovina în ultimul secol și în mod special învățământului profesional din orașul Câmpulung Moldovenesc.

Constantin Șerban

Petru Bejenaru (coordonator), *Biologi de seamă din Bucovina*, Suceava, Editura "Țara Fagilor", 1994, 144 p.

Un harnic și inimos colectiv (Dumitru Apetroaie, Victor Aruxandei, Petru Bejenaru, Adrian Botezat, Ecaterina Busuioc, Vasile Cernăuțean, Mircea Coroliuc, Lidia Coroliuc, Ileana Filip, George Istrate, Mandache Leocov, Gheorghe Lostun, Tatiana Moroșanu, Constantin Toma - membru corespondent al Academiei Române, Georgeta Țăranu, profesori fie la Universitatea "A.I. Cuza" din Iași, fie la licee din Rădăuți, Câmpulung Moldovenesc sau la unele școli generale, cum sunt cele din Marginea, Fălticeni, Vatra Dornei și Vicovu de Jos) a înmănunchiat, sub coordonarea profesorului Petru Bejenaru, directorul Liceului "Eudoxiu Hurmuzachi" din Rădăuți o salbă de medalioane științifice, sub titlul *Biologi de seamă din Bucovina*.

Cartea se deschide cu alese cuvinte de laudă pentru "partea cea mai veche și mai frumoasă a țării noastre, raiul Moldovei", Bucovina - cuvinte ce aparțin lui Mihai Eminescu, Dimitrie Onciul, Dragoș Vicol și Taras Seghedin. Lucrarea - ne informează autorul coordonator - reprezintă "un omagiu față de înaintași și expresia dorinței ca tineretul să cunoască și să învețe din știința și cultura Bucovinei". Ideea elaborării ei "s-a ivit în momentul pregătirii olimpiadei naționale de biologie", ce a avut loc la Suceava, în 1991, fiind în principal rodul strădaniilor unor profesori de biologie din școlile sucevene. Autorii au fost încurajați și onorați de către acad. Vladimir Trebici, cu un dens și vibrant **Cuvânt pentru cinstirea înaintașilor**, în care elogiază "gândul nobil" al autorilor "de a evoca personalități de frunte ale biologiei românești, fii ai Bucovinei" - Bucovină care a dat, deopotrivă "iluștri filologi, istorici, matematicieni, fizicieni, juriști" iar "unii din ei au fost cinstiți cu titlul de membri ai Academiei Române, alții cu cel de membru corespondent al înaltului for de cultură", legitimând bogata spiritualitate românească din această frumoasă și mereu vitregită zonă istorico-geografică.

Preambulul lucrării mai cuprinde *Gânduri ale unor biologi din Bucovina* (roștite de Ion I. Tarnavski, acad. Nichifor Ceapoiu, acad. Eugen Botezat, acad. Nicolae Botnariuc și Emil Țopa), un fragment ilustru din *Uzina aqua* a lui Mihai Băcescu despre interdependența dintre Om și lumea plantelor, un veritabil manifest de credință al autorului coordonator, *Ucenicia la modele*, apoi alte două mărturii-document: cuvântarea savantului Emil Racoviță, președintele Academiei Române la primul congres național al naturaliștilor din România (Cluj, 18-21 aprilie 1928) și cuvântarea profesorului univ. dr. Constantin Toma, membru corespondent al Academiei Române, la cel de-al doilea congres al naturaliștilor din România, desfășurat la Iași, în zilele de 16-20 septembrie 1992.

Medalioanele științifice propriu-zise sunt închinat vieții și activității celor care au fost și rămas în istoria spiritualității române: Ion I. Tarnavski, Traian Ștefureac,

Emilian Țopa, Constantin Hurmuzachi, Eugen Botezat, George Bujorean, Filimon Cârdei, Leon C. Cosmovici, Mihai Gușuleac, Chirilei Haralambie, Alexei Alexinschi, Orest Marcu, Constantin Traci, Simeon Florea Marian (inclus aici pentru "contribuția sa la răspândirea cunoștințelor biologice și a folclorului medical"), Mihai Băcescu și Nichifor Ceapoiu.

Lucrarea se încheie cu "reflecții privind mediul înconjurător", o sinteză referitoare la ocrotirea florei și faunei în Bucovina, precum și o listă cuprinzând numele și date sumare despre biologii "născuți, formați sau care au efectuat cercetări în Bucovina".

Unitară, frumos concepută și bine scrisă lucrarea este un util și valoros instrument de lucru pentru elevi, studenți și profesori, un cald omagiu adus unor personalități de frunte ale științei românești, o nouă dovadă a ceea ce acest teritoriu, azi frânt pe nedrept în două, a dat și ilustrat patrimoniului spiritului românesc, în integralitatea spațiului său istorico-geografic și legitimitatea necesității de-a reveni întreg la statul de la care a fost smuls prin forță și șantaj cu războiul.

Mihai Iacobescu

Gheorghe Giurcă, *File din istoria Școlii Normale "Mihai Eminescu" din Suceava, 1949-1994*, Suceava, 1992, 290 p.

Profesorul Gh. Giurcă - un harnic și pasionat cercetător al vieții culturale din Bucovina - a elaborat și publicat în editura "Licurici" monografia Școlii Normale "Mihai Eminescu" între anii 1949-1994. Folosind atât informații păstrate în arhivele școlii, cât și mărturiile unor mai vârstnici slujitori ai școlii, autorul și-a propus "să se delimiteze de factorul politic" și "să reconstituie biografia școlii în ceea ce are ea mai important" - ceea ce a și reușit să facă. După ce creionează un scurt istoric al învățământului pedagogic din Suceava, autorul își structurează materialul factologic al lucrării în șase capitole: 1) Preliminarii; 2) "Odiseea" școlii; 3) Viața propriu-zisă a școlii; (unul dintre cele mai substanțiale capitole, în care sunt analizate și reliefate: procesul de învățământ, școala de aplicație, biblioteca, activitatea de perfecționare, serviciile de secretariat, contabilitate și administrație, cercurile literar-artistice și științifice, publicațiile școlii, cercetarea științifică, activitatea cultural-artistică și sportivă, precum și unele evenimente majore din viața școlii); 4) Contribuția Școlii Normale la propășirea învățământului preșcolar și primar; 5) Încadrarea școlii; 6) Absolvenții (cu tabele și toate datele de rigoare).

Constituindu-se într-un amplu și cald omagiu adus profesorilor, învățătorilor și elevilor, strădaniilor generoase ale acestora, cartea reprezintă, în același timp, izbânda autorului - care a scris-o cu sufletul și deopotrivă cu mintea dascălului de limba și literatura română, iubitor și izvoditor de slovă, pasionat, competent, înzestrat cu har pedagogic și mereu prezent în iureșul vieții spirituale sucevene.

Mihai Iacobescu

Vasile Pop, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până în vremurile noastre*, Sibiu, 1838, Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice de Eva Mârza și Iacob Mârza, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995, 225 p.

Eva Mârza și Iacob Mârza, profesori de prestigiu de la Universitatea "1 Decembrie" din Alba Iulia, harnici cercetători și buni cunoscători ai vieții spirituale românești transilvănene din epoca modernă în general și cu precădere a etapelor iluministe și romantice au reeditat *Disertația* lui Vasile Popp, lucrare apărută cu peste un veac și jumătate în urmă. Noua carte se adaugă altor strădanii valoroase ale autorilor, între care amintim *Școală și națiune* (Școlile de la Blaj în epoca renașterii naționale), Cluj-Napoca, "Dacia" (Iacob Mârza, 1987) și studiul *Iluminism și romantism la Vasile Popp* (O listă cu cărți din 1842, în vol. *Cultură și societate în epoca modernă* (Eva Mârza și Iacob Mârza, 1990).

În cazul de față nu este vorba de o simplă reeditare a unei lucrări, ci de un act cultural major, cu o semnificație istorică multiplă. *Disertația*, chiar dacă "apare - la prima vedere - la periferia preocupărilor intelectuale" ale lui Vasile Popp - doctor în filosofie și medicină, personalitate erudită, polivalentă, enciclopedică, "românul cel mai învățat dintru împărăția noastră" (Timotei Cipariu), care s-a manifestat și remarcat în prima jumătate a secolului trecut prin importante inițiative de organizare și modernizare a serviciului medico-sanitar și printr-o înaltă concepție asupra înaltei misiuni civice și umanitare a doctorului în zona minieră a ținutului Zlatna, dar și prin importante lucrări de folclorică, medicină, bibliografie, prin activitatea de pasionat colecționar de documente medievale sau prin aceea de ziarist colaborator al "Gazetei de Transilvania" și al "Foi pentru inimă, minte și literatură", prieten și sfătuitor al lui George Barițiu - este în fapt cea mai importantă dintre scrierile sale, rodul a peste două decenii de căutări și cercetări migăloase, riguroase, lucrare ce prin forma de redactare, prin "cheia" enciclopedică și metoda de lucru, prin conținutul și mai ales prin consecințele ce le-a generat, fiindcă "a deschis o largă arie de investigații asupra cărții vechi, românești" aureolată de *Bibliografia Românească Veche*. De aceea, odată cu reeditarea lucrării, Eva și Iacob Mârza au realizat și sintetizat într-o veritabilă monografie viața și activitatea lui Vasile Popp în contextul epocii sale, acest studiu ocupând 110 pagini din cele 225 ale cărții.

Autorii au meritul de a sonda și explora astfel un domeniu dintre cele mai sensibile ale realităților și instrumentelor de lucru, ce reflectă viața spirituală din deceniile ce au prefăcut și potențat acel moment istoric de răscruce (1848), iar investigația și *Disertația* lor la opera lui Vasile Popp este o pildă de muncă pasionantă, competentă, elevată, un elogiu pentru lucrul bine făcut.

Mihai Iacobescu

Nicolae Iorga, *Neamul românesc în Basarabia*, Ediție îngrijită, Introducere, note și bibliografie de Iordan Datcu, București, Editura Fundației Culturale Române, 1995, 318 p.

Un act cultural cu o profundă semnificație istorică - reunirea scrierilor savantului Nicolae Iorga referitoare la *Neamul românesc în Basarabia* - își are însemnătatea și actualitatea mereu și imperativ necesare, câtă vreme nedreptatea mai persistă și adevărul este încă falsificat de profitorii și urmașii celor ce-au săvârșit raptul teritorial. Reunind așadar într-un singur volum lucrările *Neamul românesc în Basarabia* (1905) și *Basarabia noastră* (1912), Iordan Datcu o face cu convingerea unei înalte și justificate îndatoriri patriotice față de generațiile de astăzi și cele de mâine, tocmai fiindcă, așa cum relevă el în *Introducere* la noua ediție "opera lui Nicolae Iorga închinată Basarabiei rămâne actuală nu doar prin calitățile ei științifice primordiale, ci și printr-o serie de îndemnuri", între care, mai presus de toate, acela atât de actual și pentru clipa de față, aidoma unui testament sacru al istoricului și al tuturor înaintașilor: **"făgăduim că vom da tot ce e mai bun în noi, credință și muncă, noi înșine și urmașii noștri, pentru ca vechea nedreptate să se șteargă și viața națională liberă să domnească și peste acele plaiuri ale întunericului și robiei, unde dreptul nostru veșnic ne cheamă"**.

Editorul prezentei ediții surprinde și relevă locul și rolul punctului de vedere românesc, în acest caz al lui Iorga, în contextul istoriografiei străine; istoria Basarabiei și Bucovinei, de pildă, arată Iordan Datcu, trebuia și încă este necesar să fie scrisă în primul rând de către români și "nu lăsată pe seama străinilor", care difuzează scrisul lor "părtinitor, tendențios", relatând doar "ce-i interesează numai pe dânsii și ce le folosește numai lor". În cazul de față, în problema Basarabiei, superioritatea incontestabilă a scrierilor lui Iorga rezultă într-adevăr nu numai din meticulozitatea și rigurozitatea documentării și sondării sine ira et studio a realităților istorice din și despre Basarabia, ci mai ales din atitudinea profund umană și rațională față de menirea justițiară a cuvântului scris: "un popor - scria Iorga - se poate apăra de copleșirea altuia prin alte mijloace decât ciomegele"; astfel, chiar în cei o sută de ani de robie rusească, pe țărani români basarabeni "nimeni nu i-a putut abate de la datinile lor străvechi și nu-i va putea abate nimeni"; călătorind prin Basarabia după un veac de stăpânire străină, Iorga vede că "aceia ce garantează stăpânirea noastră în Basarabia sunt cinci secole de istorie moldovenească și două milioane și jumătate de locuitori români"; și pentru cei de ieri, de azi și de mâine Basarabia este "mâna dreaptă a trupului României". Superioritatea și actualitatea scrisului lui Iorga rezidă și din atitudinea atât de umană și rațională a istoricului față de străinii aduși în Basarabia și rămași aici: "eu am ochi să văd că mai sunt și alții aici și am suflet ca să înțeleg și dreptul lor de a trăi pe acest pământ, de unde, nu numai că nu se cade a-i izgoni cu sila, dar nici

măcar a-i face să se simtă nenorociți pe dânsul".

Tocmai de aceea azi și mâine - mai ales în acel mâine, în Casa Comună a Europei care se va zămisli și clădi cu dreptate și omenie - cartea lui Iorga este și va fi, așa cum o vedea și simțea basarabeanul Ion Pelivan în 1931, nu numai **"cea mai mare operă (...) care a contribuit la trezirea conștiinței naționale și la luminarea sufletelor românești din Basarabia încătușată"**, dar și **"adevărata evanghelie de mângâiere și încurajare a românilor basarabeni"** și de nădejde pentru populația alogenă din Republica Moldova de azi că, acei ai căror înaintași au fost mereu umiliți și obidiți de cnutul țarismului și represaliile barbare staliniste în trecut, nu vor fi capabili să o trateze decât aidoma fraților lor din cadrul ~~aceleiași~~ comunități, unde istoria i-a așezat laolaltă.

Mihai Iacobescu

Ion Șișcanu, *Raptul Basarabiei, 1940*, Chișinău, Ago-Dacia, 1993, 175 p.

Consângeneii, confracții noștri dintre Prut și Nistru sunt și se afirmă în ultimii ani cu tot mai multă cutezanță, ca slujitori fideli și competenți ai muzei Clio, capabili să exploreze și să illustreze ei înșiși marile adevăruri ale existenței dramatice, pline de vicisitudini ale românilor basarabeni de după 1812. Acest fapt îl confirmă în modul cel mai elocvent și cărțile recente ale lui Ion Șișcanu.

În lucrarea *Raptul Basarabiei, 1940* autorul analizează și înfățișează - pe baza documentelor din arhivele românești și străine, a informațiilor din presa vremii și a celor mai noi concluzii ale istoriografiei contemporane - condițiile interne și împrejurările internaționale în care guvernul de la Moscova a pregătit și înfăptuit raptul Basarabiei, utilizând șantajul, amenințarea cu forța și cu invazia armată, consecințele imediate și de durată ale ocupării și anexării Basarabiei și a celorlalte teritorii românești.

Prima parte a lucrării cuprinde o *Introducere* urmată de nouă capitole - intitulate: Între Stalin și Hitler, pregătirea războiului împotriva României, tranzacția de la Kremlin din 23-26 iunie 1940, ultimatumul sovietic, tratativele de la Odessa (29 iunie - 3 iulie 1940), invadarea pământurilor românești, refugiații din provinciile ocupate, bunurile lăsate în teritoriile cotate, Basarabia sub regimul sovietic (iunie 1940 - iunie 1941), încheiere și note.

Partea a doua cuprinde 9 documente de însemnătate majoră, între care: pactul de neagresiune germano-sovietic, încheiat la 23 august 1939, împreună cu protocolul adițional secret, informații din arhivele sovietice referitoare la primele invazii ale trupelor sovietice în Basarabia, procese-verbale ale Comisiei sovieto-române pentru soluționarea problemelor în legătură cu evacuarea trupelor române de pe teritoriul Basarabiei, Bucovinei de Nord și a ținutului Herța, convenții ale aceleiași comisii și alte documente pe aceeași temă, telegrame ale generalului Țenescu, prin care anunță guvernul român despre invadarea grăbită și arbitrară, înainte de termenul fixat, a teritoriilor menționate sau nementionate în acordul sovieto-român, acapararea abuzivă, cu o nestăvilită lăcomie, de către sovietici a unor trenuri cu muniții, materiale de război, diverse alte bunuri materiale ale trupelor române în retragere, documente ce se referă la "incidente foarte regretabile" constând în faptul că "trupele sovietice au încălcat în mod sistematic toate condițiile convenite și au săvârșit acte de reală ostilitate". Cel de-al 5-lea document din anexa lucrării este un "Studiu referitor la operațiunile militare ce au avut loc cu prilejul pierderii Basarabiei, Bucovinei de Nord, Ardealului de Nord și Cadrilaterului, elaborat în anul 1941 de organele de specialitate ale Marelui Stat Major al Ministerului Apărării Naționale". Se adaugă: tabele și date statistice referitoare la "sumele în bani și valoarea obiectelor reținute de partea sovietică populației românești ce se evacua la Vest de noua frontieră româno-sovietică",

decizii ale statului român privind modul "cum vor fi ajutați refugiații veniți din Basarabia și Bucovina", iar în finalul documentelor din anexă, memoriul întocmit de Gh. Tătăărăscu, fost premier al României din anii 1939-1940, pe marginea împrejurărilor în care s-a produs, în urma notelor ultimative sovietice din 26 și 27 iunie 1940 începutul prăbușirii granițelor României, prin evacuarea, sub amenințarea forței de către URSS a Basarabiei și nordului Bucovinei.

Prin întregul ei conținut lucrarea este un impresionant act de acuzare și demascare a politicii sovietice hrăpărețe, imperialiste, pregătită și înfăptuită cu cinism și sfidând cele mai elementare norme ale dreptului internațional, ale umanismului și raționalismului pretinsului stat socialist al "muncitorilor și țăranilor". Lucrarea lui Ion Șișcanu confirmă în același timp și o concluzie exprimată încă atunci, în 1940, de către Galeazzo Ciano, ministru de externe al Italiei, referitoare la imposibilitatea în care s-a aflat România de a găsi o altă soluție, decât cedarea în fața puterii și șantajului unei armate cu care cea a României nu se putea măsura: "un popor de 20 de milioane nu poate lupta singur contra unuia de 170 de milioane".

Mihai Iacobescu

Ion Șișcanu, *Uniunea Sovietică-România, 1940*, Chișinău, Editura Arc, 1995, 270 p.

Preocupat să cerceteze și să înfățișeze cât mai complet și mai nuanțat consecințele imediate, ample și nefaste ale raptului teritorial săvârșit în 1940 de sovietici pe seama României, istoricul basarabean continuă din noi și variate perspective prima sa lucrare, apărută în 1993, dezvăluind alte aspecte ale dramei românilor bucovineni. Noua sa carte utilizează cu precădere informații din arhivele românești și sovietice, prezentând activitatea comisiei mixte sovieto-române, într-un prim capitol ce se referă la: tratativele de la Odessa, din 29 iunie - 3 iulie 1940, problema materialului de cale ferată, pretențiile sovietice asupra flotei dunărene a României, despre materialul de război al armatei române capturat de armata roșie, bunurile rămase în teritoriile ocupate, chestiunea evacuării cetățenilor români, "despăgubirile" cerute de URSS și pierderile imense suportate de militarii români etc.

Capitolul al doilea - obiectivele comisiei mixte sovieto-române de la Moscova - ne dezvăluie alte aspecte: "despicarea Bucovinei, trasarea frontierei pe Prut" și derularea negocierilor "privind frontiera pe Dunăre". Ca și în cazul lucrării elaborate și publicate în 1993, Ion Șișcanu își însoțește amplul său studiu de 6 anexe, între care aflăm: procese-verbale privind ședințele Comisiei mixte sovieto-române de la Odesa, între 29 iunie - 27 octombrie 1940 (anexele 1-37), convenția cu privire la predarea armamentului și materialului de război de tot felul, rămas pe teritoriul Basarabiei și Bucovinei de Nord, în perioada evacuării de la 28 iunie la 3 iulie 1940 (anexa 38), convenția referitoare la restituirea din partea României către URSS a materialului rulant, utilajului și averii căilor ferate din Basarabia și Bucovina de Nord (anexa 39), convenția cu privire la instalațiile de port și flota comercială dunăreană care deservea porturile Basarabiei (anexa 40), tabele cuprinzând averile militarilor români rămase în teritoriile ocupate (anexa 41) și Protocolul nr. 6 despre traseul liniei de frontieră între URSS și România, în Bucovina (anexa 42).

"Cartea - ne informează I. Șișcanu - reprezintă o secțiune a unui curs special, intitulat *Anul 1940 în istoria românilor*, ea se adresează deopotrivă studenților de la facultățile de istorie, cât și profesorilor de istorie națională și universală".

Autorul a reușit, astfel, să adauge "la efortul comun al istoricilor, publiciștilor, al tuturor celor pe care-i preocupă istoria contemporană a neamului românesc" obolul său propriu, rodul strădaniilor sale competente asupra evenimentelor care au condus la drama României în acel an, la trunchierea teritoriului, ale cărei consecințe - așa cum relevă în prefață autorul - persistă și în prezent".

Generația de astăzi și generațiile de mâine trebuie să afle adevărul pentru ca o astfel de politică arbitrară, criminală, anacronică, demnă doar de barbaria migratorilor de la începuturile evului mediu, să nu se mai repete.

Mihai Iacobescu

Ion Șișcanu, *Destăranirea bolșevică în Basarabia*, Chișinău, "Adrian", 1994, 140p.

Sub acest titlu (cuvântul destăranire nu se află în nici un dicționar al limbii române; el vrea să însemne desființarea țărânimii) autorul analizează "colectivizarea gospodăriilor țărănești" dintre Prut și Nistru, din momentul în care teritoriul Basarabiei devine "pământ sovietic" și până la "victoria rânduiri colhoznice" în R.S.S. Moldovenească. Autorul reconstituie în același timp, pe baza unor documente din arhivele basarabene și sovietice imaginea fenomenului de "deschiaburire" ca "metodă a colectivizării compacte", cum sunau rezoluțiile bolșevice. Semnificația lucrării constă în spulberarea, cu fapte și argumente tocmai din arhivele bolșevice a mitului că procesul caraghios al colectivizării "a construit o mare revoluție, ce a condus - după cum glăsuiau documentele vremii - la "zdrobirea sistemului capitalist în agricultură și a creat cea mai mecanizată și cea mai prosperă agricultură" sau a falselor concluzii aberante, cum că, trecerea țărânimii la colhozuri "a deschis largi posibilități în fața țărânimii colhoznice pentru îmbunătățirea rapidă a stării materiale și ridicarea nivelului cultural".

Ca și în cazul altor lucrări ale sale, Ion Șișcanu își împarte lucrarea de față în două părți distincte: o suită unitară de studii - concentrate în trei capitole: I. *Colectivizarea și lichidarea chiaburimii în URSS* (în care analizează: planul cooperatist leninist, ca suport bolșevic inventat, doctrina necesității de a fi organizate colhozuri și de a fi lichidată chiaburimea ca clasă, rețeaua de arteluri agricole și destinul țăranilor "chiaburi"); II. *Instaurarea orânduirii colhozince pe teritoriul dintre Prut și Nistru* (capitol în care analizează și evidențiază: extinderea colhozurilor pe pământul românesc cotropit, reluarea colectivizării și realizarea "sarcinii arzătoare"), iar al treilea capitol *Deschiaburirea în Basarabia* cuprinde subcapitolele: "dușmanul de clasă" până la întocmirea listelor, evidențierea "chiaburimii" și "calvarul".

În cea de-a doua parte a lucrării, în anexă, autorul așează 6 documente, dintre cele mai semnificative și esențiale pentru fundamentarea propriei sale lucrări și înțelegerea veridică a temei analizate: 1) Informația privind rezultatele identificării și supunerii la impozitul agricol a gospodăriilor chiaburești în 1947 în raioanele de pe malul drept al R.S.S. Moldovenești; 2) Hotărârea nr. 509 a sovietului suprem a Consiliului de Miniștri al R.S.S. Moldovenești, "Cu privire la deportarea din R.S.S. Moldovenească a familiilor de chiaburi, a foștilor moșieri comercianți" (document ce cuprinde "listele chiaburilor" pe orașe și raioane, cu specificarea expresă că deportarea se va face "în afara hotarelor R.S.S. Moldovenești, pe viață, în regiuni îndepărtate ale URSS"). 3) Hotărârea Consiliului de Miniștri al R.S.S. Moldovenești "Cu privire la confiscarea și realizarea averii deportaților de pe teritoriul R.S.S. Moldovenești". 4) Listele cuprinzând: a) împrumutnicii trimiși în Basarabia, de la "centru" spre a executa acțiunea criminală a deportărilor și b) activiștii ce au

acționat în fiecare raion al Basarabiei, iar în ultimul document, cel mai amplu, un raport "cu privire la rezultatele activității de deportare a chiaburilor, trădătorilor și al altor elemente antisovietice", precum și "stenograma ședinței la tovarășul Koval N.G., prim secretar al C.C. al P.C. (b) din Moldova din 9 iulie 1949.

Autorul dezvăluie fapte și date impresionante: începută în anii 1940-1941, dar întreruptă de război și parțial și de foametea din 1946-1947, colectivizarea și, simultan, "deschiaburirea", deportarea, sovietizarea, stalinizarea au fost însoțite de violență, genocid național, arestări și maltratări, strivirea populației sub "teascul impozitelor" cum plastic scrie autorul - fenomen care demască odată în plus absurditatea, anacronismul, ferocitatea, terorismul și criminalitatea ce au caracterizat "superioritatea regimului socialist-stalinist". Cartea acuză cu documente ale regimului totalitar de epocă, într-o manieră complexă, veridică, nuanțată cum ar putea-o face o mie de "dușmani" de ieri sau de azi ai epocii staliniste. Numai în noaptea de 5 spre 6 iunie 1949, din Basarabia, odiosul regim stalinist a deportat, conform datelor păstrate în arhivele bolșevice, nu mai puțin decât 11.239 de familii de țărani, care, calculând în medie câte 5 membri, conform practicii istoriografice mondiale, înseamnă în total: 56.195 de persoane. Dar cei care n-au fost trecuți în statistici? dar cei uciși în păduri, în lagăre de muncă forțată? Cine, ce Dumnezeu al oamenilor de astăzi și mai ales al celor de mâine va putea plăti pentru aceste ființe nevinovate? Ce act mai acuzator poate fi adus în fața celor care azi ar mai îndrăzni să propună refacerea celei mai inumane dintre închisorile lumii, URSS?

Mihai Iacobescu

Lloyd C. Gardner, *Sferă de influență (Împărțirea Europei între marile puteri, de la München la Yalta)*, București, Editura Elit, 1995, 400 p.

Sunt puțini cei care știu sau cei care vor să admită că au existat în istorie șefi de state, conducători ai unor mari puteri care au dispus de forța de a înrăuri destinele omenirii, împingând națiuni întregi în conflagrații zonale ori mondiale, instaurând sau demolând sisteme sociale democratice, tehnocrate sau totalitare.

Problematica "sferelor de influență" a reprezentat și mai reprezintă încă un punct nevralgic analizat și reluat în discuție și în dispute nu numai de istorici, ci și de politologi, sociologi etc. Fără îndoială că atunci când anii se vor mai fi adunat și timpul va fi decantat mai bine lucrurile, precizarea efectelor "negocierilor pentru teritorii și oameni" va fi în măsură să stabilească impactul general pe care l-au produs ele în istoria umanității.

Lucrarea lui Lloyd C. Gardner, constituită pe baza documentelor de arhivă referitoare la împărțirea Europei între marile puteri (și care lucrare nu putea avea un titlu mai clar și mai concis decât "Sfere de influență") își propune să prezinte "lupta de culise" provocată pe tărâm diplomatic în perioada interbelică, în timpul și apoi la finele celui de-al doilea război mondial.

Cele nouă capitole ale cărții sunt mărturia faptului că "unda de șoc" a deciziilor celor Trei Mari (F. D. Roosevelt, W. Churchill, I. V. Stalin) a condamnat, fără drept de apel, țările Europei de Est - comparate, nu o singură dată, cu "nisipurile mișcătoare ale continentului".

Suspiciunea combinată cu înțelegerea tacită, riscul sau excesiva încredere în forțele proprii au transformat acordurile internaționale într-o adevărată și sângeroasă "partidă de șah diplomatic" în care prevederile, și așa sordide, ale Conferinței de la München căpătau accente și mai dramatice la Casablanca, Teheran și Yalta. Ca și Hitler, și Churchill, Roosevelt și Stalin vedeau într-o înțelegere politică o clauză prealabilă obligatorie pentru cooperarea strategică - baza înfăptuirii noii ordini mondiale. În ce mod fusese privită această "nouă ordine mondială" o dezvăluie documentele care atestă faptul că, încă de la începutul războiului, președintele Roosevelt proiectase noua structură a lumii postbelice, că din culisele diplomației britanice și sovietice ieșea la iveală dorința de împărțire pașnică a Europei, în timp ce marii politicieni ai vremii nu se mai îndoiau de faptul că un posibil pact sovieto-nazist va conduce la declanșarea unui conflict armat pe continent.

Cât de complexe sunt implicațiile pe care le au evenimentele ce marchează evoluția umanității o demonstrează acele momente când logica puterii este cu totul alta decât logica istoriei. Meritoriu în lucrarea lui Lloyd C. Gardner este faptul că, punând la dispoziția cititorului informația brută, dar semnificativă, (fragmente din corespondență, prevederi ale acordurilor bilaterale sau trilaterale) se dă

posibilitatea acestuia să descopere situații paradoxale, adevărate avertismente pentru realitatea cotidiană. În ciuda atâtor declarații de colaborare, aliații s-au suspectat în permanență, la finele fiecărei întâlniri ridicându-se atâtea și atâtea întrebări referitoare la sinceritatea partenerilor: rușii se temeau că li se va atribui rolul de simplii mașiniști, în timp ce eroii americani și aliații lor englezi vor juca scena finală a dramei războiului; americanii se temeau, la rândul lor, de posibilitatea ca, în ultimul moment, colaboratorii lor să vină cu un alt deznodământ.

Din analiza documentelor se desprinde concluzia că dacă inițial nici Roosevelt și nici Churchill nu se arătau încântați de perspectiva înlocuirii Germaniei de către Uniunea Sovietică drept putere predominantă în răsăritul continentului, mai târziu, primul ministru britanic va declara că, de fapt, "noi (britanicii, n.n.), nu am pretins să ne amestecăm în modul rușilor de a trata țările cucerite sau eliberate din Europa de Est".

Cât de necesară era păstrarea alianțelor, și așa șubrede, o reprezintă încercările de compromis inițiate când de Stalin, (deși au fost rare aceste ocazii), când de Roosevelt și Churchill și finalizate prin declarații de felul: "Toți trei, și **numai toți trei** (s. n.), putem găsi soluții pentru problemele rămase încă nerezolvate". Iată de ce tot ceea ce îi înconjura pe cei Trei Mari la Yalta demonstrează eșecurile lor anterioare: o lume sfâșiată de brațele Axei și pentru care chiar vestea victoriei în război însemna un nou pericol de stârnire a vechilor neînțelegeri și suspiciuni, și de reluare a tristelor dispute ideologice.

Cinismul declarațiilor politice potrivit cărora procesul de instaurare a păcii impunea o Europă împărțită temporar pentru a acorda suficient răgaz necesar vindecării rănilor (aproape fatale) pe care la produsese Hitler Europei, explică una din concluziile pe care Lloyd Gardner ne lasă să o deducem: în politica externă, bătăliile se pierd sau se câștigă în afara granițelor țării.

Sunt adevăruri crude cele pe care, prin intermediul cărții lui Lloyd Gardner, istoria le descoperă acum, la finele veacului XX, tocmai pentru ca, meditănd asupra tragediei declanșate la mijlocul secolului nostru, să reactualizăm întrebarea: Quo vadis, Europa?

Harieta Mareci

D.M. PĂcurariu, *Despre timp și spațiu în literatură*, București, Editura Hyperion XXI, 1994, 192 p.

După stăruitoare și fertile investigații în perimetrul literaturii române, domeniu în care contribuțiilor de natură documentară (Ion Ghica, *Documente literare inedite* și *O carte și șapte personaje* - aceasta în colaborare cu Claude Pichois) sau monografică (Ion Ghica, A.I. Odobescu, Dimitrie Bolintineanu) li se alătură, previzibil, cele de factură sintetică (*Clasicism și romantism*, *Clasicism și tendințe clasice în literatura română*, *Scriitori și direcții literare*) la care se adaugă nenumăratele studii și articole răspândite în publicații de specialitate din țară și străinătate, Dim Păcurariu și-a orientat cercetările spre un areal mai vast și mai cuprinzător de explorare a artei cuvântului: literatura universală și comparată, văzută prioritar din perspectivă teoretică, cu aplicații însă pe un amplu și sugestiv material din sfera creației beletristice, selectat cu atenție din literatura tuturor timpurilor (ceea ce implică perspectiva diacronică) analizat cu pătrundere și sagacitate (ceea ce solicită acțiunea spiritului critic, valorizator, adică perspectiva axiologică și, deci, sincronică).

Astfel, cartea căreia Academia Română i-a conferit în 1992, premiul "Lucian Blaga" - *Teme, motive, mituri și metamorfoza lor* - nu este numai o temeinică lucrare de teorie literară, ci și, prin bogăția, varietatea și pertinența analitică a argumentelor, în egală măsură, o exegeză de literatură universală și comparată, cu substanțiale referiri la literatura română, care, și în urma unui astfel de examen comparatist, se prezintă organic integrată în contextul universalității. Mai mult, fără urmă de tentații protocroniste, se dovedește a-și releva mai pregnant originalitatea și aportul la patrimoniul literar-artistic al umanității.

Principal vorbind, nu altfel stau lucrurile nici în cazul celei mai recente apariții editoriale semnate de Dim Păcurariu - *Despre timp și spațiu în literatură* - scoasă la lumină sub auspiciile Editurii Hyperion XXI (București, 1994). Cum suntem, de altfel avertizați încă din *Introducere*, "Cartea de față nu-și propune un studiu propriu-zis cu privire la spațiu și timp în literatură ci doar o seamă de reflecții asupra modului în care e gândit timpul și spațiul de către unii scriitori în diferite perioade ale desfășurării istorice a mișcării literare, fără intenția unor exemplificări exhaustive". Cu alte cuvinte, nu despre atitudinea meditativă privind raportarea individului la infinitatea temporală și spațială, în care se consumă efemera-i existență, este vorba în această carte, ci despre o dezbatere, într-o vestimentație verbală (aparent) comodă, referitoare la "așa numitele unități de timp și de loc într-o prezentare urmărind a nuanța înțelegerea problemei", abordate în acord cu unitatea de acțiune și cu cerința verosimilității, a credibilului.

Deși maniera eseistică în care a conceput discursul exegetic poate fi înșelătoare, apreciem că, dacă procedăm prin reducere la esență, nu este greșit să

subsumăm și această carte tot unui demers teoretic, care ne prilejuește un fermecător și ciudat periplu prin marea literatură a umanității, începând de la tragedia antichității grecești, sau scriitorii dramatici latini și ajungând până la reprezentanți ai teatrului din ultimele decenii, precum Armand Salacrou, Henri de Montherlant, Dürrenmatt, Eugen Ionescu, cu popasuri firești în câmpul literaturii române, unde repere precum Vasile Alecsandri, B.P. Hașdeu, I.L. Caragiale, Alexandru Macedonski, Dan Botta, ș.a. apar, din punctul de vedere propus de autor, perfect acomodate la climatul universalității, fără a-și estompa specificitatea.

Cum țelul fundamental al primei părți a cărții de față este acela de a releva metamorfozările regulei celor trei unități de-a lungul timpului, atât în ipostaza lor teoretizată cât și în aceea rezultată din practica creației, este firesc să ne întâlnim și cu opiniile (deloc convenționale ori rigide) ale lui Aristotel, dar și cu dezbaterile din Renașterea italiană (Maggi, Scaliger, Castelvetro, Segni, Buonamici, Ingegneri, Giralaldi, Minuturno, Viperanus) care considerau aceste unități, cu diferențieri doar de nuanță, ca sine qua non pentru creația dramatică. Apogeul acestor discuții va fi, cum se știe, atins în perioada Clasicismului francez, când un Chapelain, Mairet, Scudery, d'Aubignac și Boileau sunt campionii apologiei unităților, acestea apărând "codificate" în articole de atitudine (aici trebuie menționat și cazul lui Voltaire care critica vehement teatrul englez, în special pe cel Shakespearean, ca și pe cel spaniol, tocmai pentru ignorarea regulilor) sau "legiferați" în arte poetice, devenind astfel dogme, convenții încorsetante, greu de respectat și aplicat, deși conformările nu-s cu desăvârșire absente, cu unele derogări, desigur (Corneille, Racine, Molière, Goldoni, Milton, Dryden, Addison ș.a.).

Firește, nu puteau lipsi reacțiile contestatate, preludiate încă din vremea Strum und Drangului german (Lessing, tânărul Goethe) sau, în Italia, prin Carlo Gozzi, pentru ca, în Romanticism, să se constituie într-o adevărată campanie concertată, susținută de August Wilhelm Schlegel, Alessandro Manzoni, Stendhal, Benjamin Constant, apogeul înregistrându-se prin poziția lui Victor Hugo care vedea în tirania regulilor ceea ce am putea numi procustizarea actului creator și, prin aceasta, artificializarea lui, echivalentă cu înstrăinarea de esența-i intrinsecă.

În pofida unor atari poziții antitetice, la nivelul creației se constată că nici apologia și nici contestarea regulilor nu-și găsesc un reflex absolut fidel, chiar și atunci când pe artiștii creatori îi surprindem instalați, concomitent, pe baricadele teoreticienilor. Ce să mai spunem despre teatrul modern unde, excluzând, ca și în etapele anterioare spiritele frondiste (Byron, romantic, aplică programatic regulile unităților, precum, mai târziu, Oscar Wilde, Alexandru Macedonski, Paul Claudel), tendințele înnoitoare își manifestă nostalgia pentru limpezime și esențializarea de sorginte clasică? "Înapoi la clasici!", iată cea mai potrivită deviză sub care poate fi așezată creația lui Henrik Ibsen, Gerhardt Hauptman, I.L. Caragiale, iar mai târziu a lui Eugen O'Neil, Jean Giraudoux, Jean Paul Sartre, Dan Botta, ca să nu mai vorbim de deja menționații A. Salacrou, H. de Montherlant, Dürrenmatt sau Eugen Ionescu. În acest sens, ne întâlnim și cu poziția unui teoretician român - este vorba

de poetul filosof Lucian Blaga care, vorbind despre noul stil în arte și despre tendința de înnoire specifică teatrului european de la începutul secolului al XX-lea, sublinia că "Interesul a trecut de la detaliu la esențial, de la concret la abstract, de la imediat la transcendent de la dat la problemă", precum și cu aceea a lui Eugen Ionescu care, în *Notes et contrenotes*, afirma, în 1956, că pledează pentru clasicism, întrucât acesta reprezintă adevărata avangardă în teatru. Este vorba, firește, de un clasicism tipologic, nu dogmatic, care ne îngăduie să "Asistăm, așadar, la reluarea, în teatrul modern, a practicii privind respectarea unităților de loc și de timp, văzute însă, adesea, din perspective diferite decât în textul clasic cel francez îndeosebi, și realizate cu mijloace specifice artei scenice moderne".

Dacă în prima parte a cărții sale, prof. Dim Păcurariu a fost preocupat de modul cum se pune și se rezolvă problema concentrării timpului și spațiului în dramaturgie (referirile la proză - la Calprenède, Cezar, Petrescu, Joyce, Virginia Woolf, Gabriel Garcia Marquez - sunt incidentale) într-un lung drum al limpezirii concepțiilor teoretice și viziunilor artistice, din antichitate și până în zilele noastre, în partea a doua, după cum însuși precizează, a decolat "o tendință contrară", "manifestată în alt plan al creației literare: nu largirea pur și simplu a cadrului temporal și spațial, impusă ca reacție împotriva unităților clasice, ci o năzuință mai înaltă, de evadare din spațiul nostru obișnuit. Către un spațiu și timp al tinereții fără bătrânețe și al vieții eterne sau "o prelungire, dincolo de limitele terestre ale existenței noastre, către spații la mari depărtări cosmice, în trecut ca și în viitor".

Discuția pornește acum de la basmul românesc, publicat de P. Ispirescu, *Tinerețe fără bătrânețe și viață fără de moarte*, sau *Crăiasa zânelor*, cules de I. Pop-Reteganul, comparate cu specimene similare circulând în Italia, Corsica, sau cu basme celtice: *Bătrânețea lui Ossie*, grecești, germane (din colecțiile lui Ch. Perrault, ale fraților Grimm), ori, ca idee, cu motive similare din literatura S.F.: *Când se va trezi cel care doarme*, de H.G. Wells.

Prin intermediul literaturii fantastice (Mircea Eliade, James Hilton, al literaturii SF (H.G. Wells, Isaac Asimov), al scrierilor ce cultivă motivul insulei fericirii (Eminescu, Shakespeare, R. Crusoe, Bernardin de Saint-Pierre, Byron, Macedonski, Axel Munthe, M. Eliade) se explorează aceeași arie tematică a vieții prelungite mult peste limitele obișnuite, prin evadarea în spații paradisiace, unde viața oamenilor depășește într-un fel sau altul, pragul îndeobște cunoscut și acceptat în realitate. De asemenea, motivul metempsihozei, în viziunea lui Eminescu, Edgar Allan Poe, Teophile Gautier, Imre Madach, Liviu Rebreanu sau (în sens parodic) al lui M. Twain reprezintă pretextul întoarcerii în timp, al migrației sufletelor prin reîncarnări succesive. O reîntoarcere în timp, fără determinările generate de metempsihoză; apare la Mircea Eliade în *Noaptea la Serampore* sau în *Douăsprezece mii de capete de vite* (autorul apelând de data aceasta, la resursele oculte ale magiei) sau în romanul *Undeva, cândva* de R. Matheson.

O călătorie stranie, întrucât se produce doar în dimensiunea temporală, cea spațială rămânând neschimbată pe tot parcursul imensității temporale a acțiunii

romanului, o reprezintă tema abordată de H.G. Wells în *Mașina timpului*, unde "ni se oferă, de fapt, o imagine panoramică a evoluției omenirii, a pământului și a sistemului nostru solar, în următorii treizeci de milioane de ani". Autorul nu scapă prilejul de a ne oferi și o viziune escatologică, întrucât, pe măsură ce mașina sa evoluează în timp, "soarele devine din ce în ce mai mare și mai palid iar, la treizeci de milioane de ani, viața dispăre treptat de pe pământul acoperit în bună parte de gheață".

Desigur, toate aceste evaziuni în spațiu și în timp prilejuiesc scriitorilor ample și variate desfășurări imaginative, având ca rezultat crearea unor universuri, nu odată insolite, cu atât mai seducătoare și mai captivante cu cât sunt mai verosimile. Demersul exegetic la prof. Dim Păcurariu, condus cu abilitate printr-un labirint de o amploare și diversitate aspirând spre globalitate, ceea ce dovedește și stăpânirea sigură a domeniului, și îndemânarea desăvârșită în mânăuirea instrumentației metodologice, dar și un spirit ordonat și echilibrat, care-și pune pecetea structurii clasice pe materialul asupra căruia își exercită prerogativele exegetice, într-o manieră stilistică atrăgătoare, fără a face însă rabat ținutei științifice, care dă cărții o notă evidentă de elevație academică. În plus se atestă încă o dată că virtualitățile și virtuțile comparatismului, valorificate în mod adecvat, pot duce la rezultate fecunde, generatoare de noi și profitabile investigații.

Nicolae Cârlean

ȚARA FAGILOR, Almanah cultural-literar al Societății "Arboroasa" din Cernăuți al românilor nord-bucovineni, alcătuit de Dumitru Covalciuc, Cernăuți - Târgu-Mureș, 1995, 288 p.

Cel de-al patrulea volum al Almanahului cultural-literar, *Tara Fagilor* - finanțat de Ministerul Culturii și apărut sub îngrijirea Bibliotecii Județene Mureș - are, așa cum se relevă de către Ion Mărunțelu, "meritul de a pune în valoare, în cel mai înalt grad, preocupările, grijile și speranțele românilor din această parte a Moldovei".

Prima rubrică *File de istorie* conține studiile și articolele *Istoria Bucovinei înainte de unirea cu Austria*, fragment, de Dimitrie Onciul; *Moldova față cu cedarea Bucovinei*, de Mihai Eminescu; *Anexarea părții de nord-est a Moldovei și atitudinea diferitelor clase și categorii sociale față de acest act*, de Ștefan Purice; *Cum a fost decapitat Grigore Ghica*, de Florea Șapcă; *Un congres al Sfintei Alianțe la Cernăuți*, de Ion Grămadă; *Ciprian Porumbescu la procesul "Arboroasei"*, de Dumitru Covalciuc; *Aspecte ale istoriei Hotinului în evul mediu*, de Doina Alexa (Huzdup); *Din trecutul cultural al Molodiei*, de Petre Grosu; *Universitatea românească din Cernăuți, 1920-1940*, de Grigore Bostan; *Cine suntem și de unde ne tragem?* de Arcadie Moise.

Tot atât de importante și complementare la numerele anterioare ale Almanahului sunt materialele documentare din cadrul rubricii *Golgota neamului românesc*, în care aflăm noi mărturii despre consecințele ocupației bolșevice în comuna Voloca, masacrele de la Fântâna Albă și alte aspecte tragice, în articolele semnate de Ilie Salahor, Gheorghe Mihailiuc, Ilie Schipor, Nicolae Mariuțac, Vasile Plevan și Ion Posteuca. Această impresionantă și inedită rubrică este completată și într-un *Documentar* în care ni se relatează despre victimele ocupației staliniste în trei sate ale județului Storojineț, - Suceveni, Carapciu pe Siret și Pătrăuții de Jos - (Valeriu Zmoșu), apoi în "documente herțene" Octav Chițuc se întreabă dacă ținutul Herța a fost răpit din greașeală, în timp ce Gheorghe Pavel ne informează despre deportații din Mihoreni, Godinești, Probotești și ne dă "lista incompletă a refugiaților în România" din unele localități herțene.

Scriind iarăși despre *Graiul neamului*, Gheorghe Jernovei relevă concepția lingvistică a lui Aron Pumnul, iar Ilie Popescu - unele particularități lingvistice ale cărții *20 de ani în Siberia* de Anița Nandriș-Culda.

Într-o interesantă și nouă rubrică a acestui număr al Almanahului, sub titlul semnificativ *Statornici în dreaptă credință*, Adrian Acostăchioaiei scrie despre libertatea conștiinței și schimbarea confesiunii.

Rubrica de *Istorie literară* găzduiește articolele *Dimitrie Petrino, bardul Bucovinei* (Dimitrie Covalciuc), *Purtând idealul ca pe o făclie* (Mircea Lutic), *Vibrația Bucovinei în "Cetatea de Sus" a spiritualității românești* (Cecilia Popescu Latiș).

Ultima rubrică a volumului, bogat ilustrată și complex concepută, *Scriitori bucovineni contemporani* cuprinde creații ale poezilor Nicolae Șapcă, Ion Beldeanu, Mircea Aanei, Elena Marița, Lorin Fortuna, Vasile Pânzaru, Zinaida Smochină-Rotaru și proză semnată de Ștefan Bucevschi, Dumitru Covalciuc, Grigore Crigan. Emoționant și încărcat de sevă populară este și *Plugușor '96* de Dragoș Tochiță, din Pătrăuții de Sus.

Finalul volumului cuprinde și o scrisoare semnată de M.Art. Mircea din Târgu-Mureș, în care, în numele confrăților de la Biblioteca județeană își mărturisește bucuria și înalta responsabilitate, luată cu de la sine putere, de editare pentru întreaga serie a *Țării Fagilor* - misiune sacră și de înalt simț patriotic, pe care am dori-o știută de întreaga suflare românească, pentru ca în locul vorbelor mari, rostite la întruniri politice să se știe că urmașii lui Ion Budai-Deleanu și Aron Pumnul din sora și vitregita Transilvanie sunt "fruncea" în strădaniile de ajutorare și îmbărbătare a fraților azi încă vitregiți. Autorul acestei scrisori aduce un binemeritat elogiu inițiatorului și coordonatorului acestui Almanah: "Și mă gândesc, frate Dumitre, cu respect și prețuire mă gândesc, la misionarismul cu care te-ai consacrat pe termen lung adevărului și dreptății românilor. Truda ta apostolică este merită să dea lumină ochilor celor din țară și să oblojească rănilor celor înstrăinați. În acest oficiu taumaturgic, tu ești doctorul fără arginți. Sunt bucuros și onorat să-ți pot fi alături, modest ajutor și învățăcel." "Doamne cât de binemeritate sunt aceste vorbe rostite din adâncul ființei unui bun și virtuos frate! Mă gândesc și eu la Suceava, cu aceleași gânduri și sentimente alese. Și mi-l aduc aminte și pe fratele nostru comun, al meu și al prietenului Dumitrie Covalciuc, pe fratele Traian Straton, rapsodul îndrăgit al Bucovinei, care a adus volumele de la Târgu Mureș, care le-a transportat la Cernăuți, cu osteneala și mai ales cu toate riscurile "libertății", care mai stă cu ochii înlăcrimați sub sârma ghimpată trântită obraznic și tolerată încă și azi de Europa actuală, da, așa cum au lăsat-o ciracii lui Hitler și Stalin, trântită sub sârma ghimpată, care taie în două trupul frumos al Bucovinei!

Frate Dumitrie Covalciuc, te rugăm să continui și să lucrezi cu aceeași perseverență, fiindcă timpul și dreptatea viitorului sunt de partea noastră, a celor nedreptățiți. Și dreptatea nu poate să fie legată cu lanțuri prea multă vreme.

Mihai Iacobescu

ȚARA FAGILOR, Almanah cultural-literar al Societății "Arboroasa" din Cernăuți al românilor nord-bucovineni, alcătuit de Dumitru Covalciuc, Cernăuți - Târgu-Mureș, 1994, 278 p.

Almanahul cultural-literar al românilor nord-bucovineni, alcătuit de Dumitru Covalciuc - ziaristul și scriitorul, care a primit premiul Fundației Culturale a Bucovinei pentru activitatea sa rodnică și valoroasă - cuprinde în cel de-al treilea număr, în cele 278 de pagini, șapte rubrici consistente, care îl recomandă ca pe o carte-document, exprimând aspecte variate și importante ale cugetului și simțirii fraților din zona vremelnic detrunchiată.

În al său *Cuvânt înainte*, Dimitrie Poptâmaș, directorul Bibliotecii Județene Mureș, relevă că *Țara Fagilor*, "pământ al biruștelor, pământ al înfrângerilor", înzestrat "cu oameni harnici, care și-au păstrat credința, limba, portul și obiceiurile românești în ciuda vicisitudinilor timpului", loc unde "și-au găsit refugiul în vremuri de restriște ardelenii George Barițiu, Timotei Cipariu, Aron Pumnul, mureșeanul Ioan Oros alias Rusu", cu Cernăuțul care a fost "popas de studii și punte de legătură a căutărilor eminesciene", cu școli "care au dat neamului adevărate dinastii de învățați, familii ale vrednicilor românești: Hurmuzachi, Sbiera, Onciul, Flondor, Pușcariu, Nandriș, Holban", pământ "împins de soarta crudă a unui act arbitrar și nemilos pe cea mai înaltă Golgotă a durerii și suferințelor" a născut "această carte de suflet românesc" grație osârdiei și efortului neobosit al celui ce este "inimosul publicist și scriitor" DUMITRU COVALCIUC.

Devenit o permanență a Societății Culturale "Arboroasa", publicația s-a realizat și "cu efortul material" al Uniunii "Vatra Românească", filiala Târgu Mureș, în cazul primelor două numere, cel de-al treilea fiind preluat de Biblioteca Județeană Mureș.

Almanahul se deschide apoi cu *Cântarea Bucovinei* de Tudor Arghezi care - adăugăm noi - și-a avut soața de pe meleagurile bucovinene. Rubrica *File de istorie* cuprinde evocările și studiile: *Lupta de la Dumbrava Roșie*, de Nicolae Iorga, *Satul lordănești în documente moldovenești*, de Florea Șapcă, *Comuna Voloca-pe-Derelui și societățile ei culturale de odinioară*, de Tudor Ionică, *Problema Bucovinei în relațiile sovieto-germane*, de Serghei Hacman.

Protoiereul Adrian Acostăchioaie susține rubrica *Credința Străbună* cu eseu intitulat, după îndemnul evanghelistului Ioan, "Ca toți să fie una..." Rubrica *Graiul neamului* este prezentă cu o valoroasă și documentată intervenție a conferențiarului Ion Popescu de la Universitatea din Cernăuți - *Descrierea situației lingvistice din actuala regiune Cernăuți la sfârșitul perioadei sovietice* (până la 1992).

Sub titlul *Golgota Neamului Românesc* semnează amintiri și mărturii despre practicile și consecințele politicii "umanist-socialiste" sovietice: Dragoș Hahon,

Gheorghe Frunză, Vasile Birău, Floarea Dugan, Margalina Bilețchi, Constantin Motrescu, Ion Ioneț, Ilie Grijincu-Popescu, Constantin Rotaru, Ion Posteuca, Maria Șotropa, Nicolae Mariuțac, Dumitru Covalciuc și Vladimir Moșanu.

La rubrica *Documente Bucovinene* Dumitru Opreșan ne înfățișează un *Tablou nominal cu locuitorii creștini din comuna Oproșeni, județul Rădăuți, deportați de ruși în cursul anului 1940/1941*; Gh. Pavel scrie articolul *Românii din Nordul Bucovinei și ținutul Herței condamnați de stăpânirea sovietică*. Sub titlul nesemnat - *Sate românești din regiunea Cernăuți șterse de sovietici de pe suprafața pământului* - aflăm că localitățile *Albovăț, Buci, Frunza, I.G. Duca, Prisaca și Țânteni* au dispărut în urma unor măsuri abuzive sau draconice, din motive ca: lărgirea unui poligon militar, strămutarea locuitorilor în interiorul imperiului, instalarea zonei de frontieră și a gardului de sârmă ghimpată etc. Un zguduitor reportaj realizează la aceeași rubrică Dumitru Covalciuc sub titlul *Ne-au scos și morții din morminte*.

Rubrica *Scriitori nord-bucovineni contemporani* ni-i înfățișează, prin câteva din creațiile reprezentative, pe Vasile Calmuțchi, Simion Gociu, Elena Marița, George Nimigeanu, Nicolae Șapcă, E.Ar. Zaharia, Grigore Crigan.

Ultima rubrică, *Folclor Bucovinean* cuprinde articolul lui Grigore C. Bostan, *Reminescențe ale poeziei populare românești la ucraineni și ruși, regiunea Cernăuți* și un buchet de creații din poezia ceremonialului de nuntă, bocete, descântece, snoave, cântece bătrânești, iar din creațiile cu valoare de document popular *Cântecul celor rămași în viață după măcelul de la Lunca din ianuarie, 1941*.

Această veritabilă carte de cuget și simțire reamintește cititorului pe ultima copertă externă că: "Mai suntem și noi o ființă/ Un codru, o doină, un plai/ Ne ține aceeași credință/ Sădită în datini și grai...".

Mihai Iacobescu

Analele Bucovinei, Centrul de studii BUCOVINA, Academia Română, an I, nr.2/1994

Publicația se deschide cu un editorial - *Bucovina în viziunea a trei instituții de cercetare*, în care D. Vatamaniuc analizează principalele coordonate ale Institutului Bukovina din Augsburg, Centrului de studii și cercetări de pe lângă Universitatea din Cernăuți, Ucraina și Centrului de studii al Academiei Române de la Rădăuți. Autorul relevă între altele că, în general, istoricii grupați în jurul Institutului de la Augsburg sunt preocupați să demonstreze mai ales rolul benefic al civilizației și culturii austro-germane, "introducerea Bucovinei în circuitul civilizației occidentale" și crearea aceluia "homo bucovinensis" definit încă din 1956, de către Hans Prelitch prin "practica toleranței de către oamenii de înaltă și variată cultură". Uneori se merge și mai departe, oferindu-ni-se ca o consolare ideea că, "dacă nu ne anexa Imperiul Habsburgic, ne ocupau rușii". Aceasta este, neîndoiește o imagine cel puțin parțial falsă, unilaterală: ce ar zice istoricii de la Augsburg, dacă germanii de azi ar fi găsit în fosta R.D. Germană ocupată de ruși același mozaic etno-lingvistic și confesional, pe care ni l-au lăsat ei, austriecii, în Bucovina? Cum de se uită memoriile, protestele, delegațiile românilor către Viena, unde răzbate poziția celor ce au trăit direct toate "binefacerile" politicii imperiale?

Subscriem întru totul și modulul în care D. Vatamaniuc surprinde poziția total denaturată, voit neștiințifică, justificatoare a raptului teritorial operat de imperiul moscovit în contextul Pactului Ribbentrop-Molotov, în 1940 și apărută și azi, cu false și hazlii argumente de către Centrul de studii al ucrainenilor, de la Cernăuți; după dorința subiectivă a celor ce sunt azi continuatorii și profitorii politicii expansive sovietice, Bucovina ar fi "vatra vechilor slavi", a ucrainenilor. Oare cum de se uită că de aici a început formarea și consolidarea statului feudal Moldova și că în această zonă sunt concentrate principalele necropole și ctitorii ale voievozilor noștri? De ce nu se obosesc acești grămăticii târzii și pătimiși - care vor o Ucraină liberă și independentă, dar contestă dreptul la libertate vecinilor lor - să deschidă culegerile de documente ale cancelariei medievale de la Suceava și Iași, spre a vedea câți "înaintași" își pot găsi în acest teritoriu, revendicat integral ca "ucrainean" în cartea lui Arkadi Jukowski, care se difuzează ca manual de istorie în nordul Bucovinei acaparate și păstrate abuziv?

La *Viața culturală, literară și artistică*, sunt abordate teme variate, cu multe aspecte inedite, precum: *Ion I. Nistor și rolul său în viața culturală a Cernăuțului* (Doina Huzdup), *personalitatea, viața și activitatea lui Claudiu Isopescu (1894-1956)*, de Dragoș Luchian, *Eugen I. Păunel și activitatea sa* (D. Vatamaniuc), *Poetul bucovinean Ion Calenciuc în lumina presei de limbă germană* (Mircea Grigoroviță), *Aurel Onciul și revista "Privitorul"* (Marian Olariu), *Rudolf Wagner și Bucovina. Între principialitate și părtinire* (Tudor Morariu), *"Czernowitzer Zeitung" și viața culturală din Bucovina* (Georgeta Istrătoae), *Paisie Velickovski și literatura*

religioasă (Vichentie Nicolaiciuc), *Probleme ale cultivării limbii române în calendarele românești din Bucovina, 1809-1918* (Vasile Schipor), *Schituri și biserici din ținutul Cernăuți* (Mircea Pahomi), *Aspecte din istoria învățământului rădăuțean* (Lucia Bejenaru) - prin care se întregesc numeroase laturi ale vieții spirituale românești în Bucovina.

Deosebit de substanțiale sunt studiile și articolele care abordează probleme de DEMOGRAFIE, TOPONIMIE, ONOMASTICĂ. Semnalăm aici două contribuții de o incontestabilă valoare istorică datorate acad. Radu Grigorovici, care deși nu este istoric, efectuează, cu toate uneltele omului de știință și cu întreaga meticulozitate și rigurozitate, *Un studiu critic al recensământului austriac din 1880 cu privire la populația Bucovinei*, cu referiri la două aspecte: manipularea ulterioară a datelor și știința de carte. De asemenea, dintre studiile rămase în manuscris ale lui Nicolai Grămadă se publică *Studii de toponimie minoră (I)*, Vasile Hasna scrie despre *Observații lingvistice asupra toponimiei comunei Straja*, Alexandru-Ovidiu Cristurean despre *Nume de botez românești din nordul Bucovinei în perioada interbelică*, iar Pavel Țugui despre *Destine și cărți*.

Rubrica *Folclor, etnografie* ne reține atenția prin articolele *Din istoria muzeografiei etnografice în Bucovina. II. Înființarea muzeelor etnografice în Bucovina* (Dragoș Cusiuc); *Les rapports entre la Moldavie et L'Ukraine d'après le folklor ukrainien* (Gr. Nandriș), și *Folclor contemporan din regiunea Cernăuți* (Vetoria Costinean).

Petru Bejenaru, Sorin Trelea, Titus Lucescu semnează contribuții științifice la rubrica *Științele naturii*.

Rubricile *Cărți, reviste și cronică* conțin și de această dată prețioase consemnări și aprecieri, care completează și nuanțează în chip fericit valoarea și însemnătatea publicației axate pe istoria unuia dintre cele mai vitregite și controversate dintre teritoriile românești.

Mihai Iacobescu

Analele Bucovinei, Centrul de studii BUCOVINA, Academia Română, an II, 1/1995

Dacă aproape cinci decenii, datorită ocupației staliniste și -ca o consecință directă - dictaturii comuniste a rosti numele Bucovinei și mai ales a scrie despre destinul ei mioritic era o "crimă" politică, azi, iată, între urmările benefice ale Revoluției din decembrie, dincolo de alte multe neîmpliniri avem cel puțin bucuria de a putea spune și scrie ceea ce gândim, ceea ce credem că este adevărat, ceea ce este conform cu demnitatea vieții noastre.

O pleiadă de cărturari inimoși și credincioși sieși și neamului acesta atât de greu încercat de vicisitudinile istoriei, Radu Grigorovici, Ștefan Ștefănescu, Vladimir Trebici, Liviu Ionesi, Radu Economu, Marian Olaru, dimpreună cu Dimitrie Vatamaniuc, redactor șef și Vasile Schipor, secretar de redacție elaborează și difuzează "Analele Bucovinei", care s-a impus deja ca una dintre publicațiile științifice de mare valoare, al cărei motto ar putea fi *sine ira et studio*.

Aflată în cel de-al doilea an al apariției sale, publicația urmează o linie ascendentă, remarcându-se prin seriozitatea și veridicitatea abordărilor, varietatea subiectelor analizate și tonul elevat, spiritul academic, profund științific și constructiv uman.

Tomul pe anul II, nr. 1/1995 se deschide cu studiul academicianului Radu Grigorovici, *Die österreichische Politik gegenüber der Bukowina und ihre unerwarteten Folgen*, urmând evocarea închinată vieții și activității lui Vasile Grecu (1885-1972) a acad. Vladimir Trebici. La rubrica *Viața culturală, literară și artistică în Bucovina* semnează D. Vatamaniuc, *Eminescu și Bucovina*, Vasile Precop, *Mihai Teliman, cronicar al vieții românești din Bucovina ultimului deceniu al secolului al XIX-lea*, Gavril I. Crăciun, *Contribuția lui Vasile Gherasim la dezvoltarea gândirii filosofice românești în contextul filosofiei europene*, Vasile Schipor, *Pagini culturale în Bucovina istorică* și Mircea Pahomi, *Fundații românești în Galiția-Ukraina*.

Se continuă, la rubrica *Demografie, toponimie*, publicarea valorosului manuscris al lui Nicolai Grămadă, *Studii de toponimie minoră (II)*. Dragoș Cusiuc adaugă studiilor începute în numerele anterioare ale publicației, pe teme etnografice, contribuția sa, *Din istoria muzeografiei etnografice în Bucovina (II)*.

În domeniul în care privește *Științele naturii* sunt abordate aspecte referitoare la *ornitofauna zonei umede "Ochiuri"-Rădăuți* (Sorin Trelea, Ciprian Adrian, Cotiso Butoi), *Contribuții la cunoașterea avifaunei Cheilor Turzii* (Raluca Rășinaru), *proponeri de noi rezervații naturale în Bucovina* (Taras Seghedin), *aspecte ale cercetării geologice și exploatării miniere în Bucovina 1775-1869, I*, (Ovidiu Bătă) și *biologi de seamă formați la școala profesorului Eugen Botezat la Cernăuți* (Petru Bejenaru).

Rubrica *Documente* este reprezentată de *Două memorii pentru situația social-politică a românilor bucovineni la sfârșitul secolului al XIX-lea* (Marian Olaru),

care aruncă o lumină extrem de sugestivă asupra modului în care Curtea din Viena manevra grupările politico-etnice din sânul Dietei Bucovinei în interesele sale meschine, spulberând mitul "rolului progresist" al administrației și ordinii imperiale habsburgice. Alături de rubrica închinată recenziilor privitoare la cele mai noi cărți și conținutul unor lucrări ca, de pildă *Kaindl-Archiv*, deosebit de cuprinzătoare este și *Cronica* publicației acesteia; ea cuprinde informații despre zilele Eminescu, sesiunea omagială dedicată *Luceafărului* poeziei noastre, **Luna Bucovinei**, inaugurarea unui monument închinat lui Dimitrie Onciul la București, precum și medalioane IN MEMORIAM, ilustrând lapidar viața și opera celor ce au fost acad. Nechifor Ceapoiu și Dragoș Rusu.

Mihai Iacobescu

PORȚILE DE FIER, Revistă a Societății naționale de științe istorice din România - Filiala Mehedinți, Anul I, nr. 1, 1996, 16 p.

Relativ recent, Filiala Mehedinți a Societății de științe istorice din România cu sediul în orașul Drobeta-Turnu Severin, a dat publicității primul număr al unei reviste proprii ai căror colaboratori: profesori, învățători, arhiviști, muzeografi, bibliotecari etc. sunt membri ai acesteia.

În articolul de fond intitulat *Spirit național*, prof. Mite Măneanu, redactorul șef al revistei, subliniază faptul că această publicație, reluând o frumoasă tradiție severineană din perioada interbelică, încearcă să pună la dispoziția profesorilor de istorie, a fraților noștri de pretutindeni - din țară și de peste hotare, însuflețiți de patriotism "o tribună de afirmare științifică și culturală în măsură să servească nobilei cauze a propășirii spiritului și cauzei naționale" a tuturor românilor.

În privința sumarului revistei semnalăm faptul că el are un caracter științific și didactic totodată. Așa de exemplu în articolul *Cercetarea și predarea istoriei*, aparținând prof. Romulus Raicu, se reamintește faptul că una din principalele obligații ale profesorului de istorie este aceea de a împleti armonios munca didactică cu cea științifică pentru ca lecțiile predate la clasă să fie realmente eficiente. Prof. I. Palașcă, în articolul *O veche societate culturală mehedindeană "Cultura Poporului"*, scoate din anonimat o instituție creată la Turnu Severin în 1909, menită să dezvolte în toate păturile sociale iubirea de neam și de cultura românească și să sprijine crearea unui muzeu național. Prof. Mite Măneanu publică studiul *Aspecte noi privind evoluția obștilor moșnenești din vestul Olteniei în secolul XVIII*, dezbate problema controversată din istoriografia românească a "descălecătului" care stă la baza structurilor social-politice medievale românești. Prof. Varvara Magdalena Măneanu în *O instituție culturală națională din trecutul Severinului "Muzeul Dr.C. Istrati"*, face un scurt istoric al unei importante instituții muzeale care a funcționat la Turnu Severin între 1925-1950, condusă de către valorosul chimist român dr. C. Istrati, comisarul general al Expoziției naționale din București din 1906, dând amănunte și cu privire la colecțiile muzeului. Dumitru Bălașa în *Unele probleme actuale ale istoriografiei românești* propune o nouă interpretare a ideii "descălecătului" în sensul că nu este vorba de crearea unor forme de stat românești de tip feudal ci de un proces de refacere a unității teritoriale a fostului stat antic Dacia într-o haină medievală. Totodată autorul mai semnalează o seamă de inadvertențe în tratarea problemelor istorice ca de exemplu prezența romanilor în Dacia înainte de cucerirea romană, comorile dacice, statul daco-roman în timpul migrațiilor, cronici românești medievale dispărute, diploma cavalerilor Ioaniți, politica promovată de Basarab I, rolul de coloană vertebrală al Carpaților în societatea românească medievală, titulatura lui Horia de **Rex Daciae**, originea domniilor fanariote, activitatea politică a lui Tudor

Vladimirescu etc. Nicolae Chipurici, în *Aspecte privind paza frontierei de vest a Țării Românești în perioada 1831-1858*, semnalează faptul că organizarea unităților de grăniceri în această parte a țării era în deplină concordanță cu evoluția situației politice din Banat stăpânit de Imperiul habsburgic. Constantin N. Bărbulescu, în *Ipoteze privind termenii istorici: Ensi, Sarabo, Basarabă, Negru Vodă* prezintă sub forma unui mic dicționar istoric menit să lămurească unii termeni legați de personalitatea primului domn al Țării Românești și a originilor dinastiei Basarabilor. Dr. Dinică Ciobotea în *Proprietatea moșnenească în județul Mehedinți la 1864* prezintă și comentează un tabel conținând date din 1864 privind situația în județul Mehedinți a proprietății funciare moșnenești în procent de 28,53% din total. De menționat faptul că aceste contribuții științifice au la bază o serioasă documentare de arhivă, inedită.

În revista de față semnatarii unor articole publică materiale documentare aflate în arhivele și bibliotecile din Drobeta Turnu Severin. Astfel, prof. N. Chipurici, dă la iveală un zăpis din 5 mai 1785 privind proprietatea moșnenească din nordul județului Mehedinți. Tot el dă date noi privind construirea Monumentului de la Pades ridicat în perioada interbelică. Prof. Mite Măneanu publică o descriere a unui valoros atlas geografic tipărit la Nürnberg în 1748 și intitulat *Atlas novum terrarum orbis imperia regno et status exactis tablis geographia demonstras* realizat de Johannes Baptistae Homannis. Același autor mai publică *Un manuscris rar* care, de fapt, este un pomelnic al mănăstirii Cruședol din Serbia din secolul al XVI-lea ctitorit de mai mulți domni români (Radu cel Mare, Ștefăniță vodă, Neagoe Basarab și doamna Despina), dar și *Originea și activitatea Societății de lectură "Lumina satelor"* creată în 1919, după un document inedit din 15 septembrie 1923.

În concluzie, apreciem conținutul primului număr al revistei "Porțile de Fier" ca fiind valoros, menit să îmbogățească literatura de specialitate și să fie un instrument de lucru util profesorilor care predau istoria la clasă.

Constantin Șerban

Glasul Bucovinei, (Revistă trimestrială de istorie și cultură), Fundația Culturală Română, Cernăuți-București, nr.1/1995, 157 p.

Nu sunt pe lume granițe sau borne de hotar care să poată împiedica gândurile, sentimentele celor ce năzuiesc spre aceleași idealuri.

Fidelă crezului său - exprimat în primul număr al publicației care apărea la 22 octombrie 1918 la Cernăuți - Revista de istorie și cultură "*Glasul Bucovinei*" continuă, la aproape opt decenii de la debut, tradiția editării de materiale valoroase, incitante, interesante, destinate "românilor de pretutindeni". Beneficiind de un sumar bogat și divers, revista aduce în atenția publicului cititor aspecte din viața cultural-spirituală a Bucovinei, abordând subiecte de actualitate sau dezvăluind adevăruri istorice uitate ori vădit ascunse, dar devenite, între timp, obiect de cercetare pentru personalități de talia academicienilor Vladimir Trebici sau Radu Grigorovici.

Cea mai cuprinzătoare rubrică o constituie aceea dedicată *Aniversărilor cernăuțene*. Din articolele semnate de Vladimir Trebici, Radu Grigorovici, Veronica Morărașu, Marcel Morărașu se pot desprinde informații importante și inedite referitoare la câteva din trăsăturile învățământului bucovinean, ca de exemplu: importanța ecumenică a Facultății de Teologie din Cernăuți, rolul savanților români care au pus bazele "Școlii de Fizică" din Cernăuți, contribuția Școlii Normale din același centru cultural bucovinean la formarea unor generații de dascăli de excepție, adevărați luptători pentru cauza învățământului românesc din Bucovina. În cadrul aceluiași teme trebuie semnalată valoarea informativă oferită de articolele lui Mircea Grigorovița, *Revista de pedagogie, (1931-1943)* - una dintre cele mai importante publicații ale Universității din Cernăuți) și Dragoș Olaru, *Contribuții la istoricul creării Catedrei de Istorie a Românilor la Universitatea din Cernăuți*.

Arhivele Bucovinei - ca rubrică distinctă ce se voiește, în același timp, o sursă de valorificare a tezaurului documentar bucovinean - conțin, în acest număr al revistei, însemnări din arhiva familiei Nandriș referitoare la *Satul nostru Mahala din Bucovina* (fragmente dintr-o monografie a comunei Mahala, de lângă Cernăuți, text rămas în manuscris și care a aparținut conferențiarului de la Facultatea de Drept, dr. Ion Nandriș). Nu lipsite de interes sunt și observațiile lui Mircea Pahomi care a făcut investigații de ordin istoric, depistând și analizând documente ce vorbesc despre cărturarii care au activat în cadrul Academiei Duhovnicești de la Mănăstirea Putna (în sec.al XVIII-lea).

Alte materiale valoroase găzduite de paginile *Glasului Bucovinei* abordează *Tradițiile populare românești în nordul Bucovinei* (elemente de studiu comparat realizat de Grigore Bostan) sau subiecte de teorie, critică și istorie literară; nu lipsesc creațiile literare (poezie), analiza unor realități socio-culturale dureroase (Vasile Tărățeanu, *Plaiule, plai răstignit...*), rubricile "Colaboratori din celălalt veac" și *Cărți. Reviste* (recenzii).

Într-o lume care se confruntă cu problema așezării, pe o scară valorică reală, a publicațiilor de cultură, revista *Glasul Bucovinei*, prin materialele editate, dobândește un loc deosebit, merituos și merit să-i îndreptățescă pe cei ce, cu inima și mintea, au legat Cernăuțiul de București.

Harieta Mareci

M E M E N T O

ACADEMICIANUL VLADIMIR TREBICI
(la împlinirea vârstei de 80 de ani)

Mihai Iacobescu

- 1 -

L-am cunoscut cu aproape două decenii în urmă, la acele frumoase și faimoase "Seri Sucevene", când se rosteau cu multă cutezanță și prestanță cuvinte de suflet și de cuget românesc - manifestări la care, răspunzând cu multă promptitudine și amabilitate invitației noastre, Vladimir Trebici venea să conferențieze despre istoria Bucovinei. De cele mai multe ori fără vre-un text scris, își rostea alocuțiunea, dinainte aleasă, cu o rară capacitate și artă de a concentra, selecta și ierarhiza fapte și evenimente istorice, cu eleganța și măiestria magistrului, care își ilustrează și înnobilează aptitudinile pedagogice cu mult har și cu o statornică pasiune.

Înalt, brunet, drept, vânjos, cu fața deschisă, cu vorba caldă, simplă, înțeleaptă și limpede ca apa de munte, cu o memorie prodigioasă, ordonată, benedictină, cu o înfățișare distinsă, în care robustețea athletică se îmbină cu sprinteneala, energia cu calmul, severitatea cu blândețea, Vladimir Trebici face parte din acei oameni rari, care atunci când lucrează par să officieze, cu naturalețe, într-un templu sacru, iar Timpul cel neiertător pare să-i ocolească și să-i ocrotească, lăsându-i parcă fără vârstă. Poate aceasta-i o taină miraculoasă pe care o dețin acei puțini dintre muritori, care știu să se logodească, să se lege cu practica și cultul muncii.

- 2 -

S-a născut în nordul Bucovinei, la 28 februarie 1916, într-o familie de țărani, din satul Horecea-Mănăstirii. Așezarea natală i-a imprimat în adâncurile ființei sale elementele fundamentale ale cunoașterii spațiului mioritic, cu întreg universul spiritualității și înțelepciunii românești pastorale - univers pe care, aidoma lui Ion Creangă, nu-l va putea uita și nici egala niciodată, cu nici o altă lume. "Situat la trei-patru kilometri de orașul Cernăuți, satul copilăriei și adolescenței mele - nota mai târziu Vladimir Trebici - avea toate trăsăturile satului românesc de odinioară: primarul se numea "vornic", bătrânii purtau plete, într-un cuvânt, înlocuiți Ozana cu

Prutul și veți avea un Humulești bucovinean".

În Horecea-Mănăstirii își începe marea aventură a pătrunderii sale în tainele slovelor, în cadrul primelor clase primare. Dar părinții săi erau oameni amarnici, ambițioși; ar fi voit ca odrasla lor să-i depășească, să ajungă mai departe ca ei, să fie om cu multă carte, învățat. Ceea ce avea satul lor li se părea neîndestulător: "școala primară - își continuă el însemnările - era modestă. De aceea, părinții mei au hotărât să mă dea la o școală din Cernăuți, ca să-mi desăvârșesc studiile...primare".

Și, astfel, iată-l în anul școlar 1925/1926 la vestita școală unde studiase odinioară, în primul deceniu de la mijlocul veacului trecut, Mihai Eminescu. O placă memorială amintea școlarilor din generația sa că aici fusese cândva elev cel mai mare poet al neamului. Faptul acesta a avut și el o puternică înrăurire în sufletul și cugetul prichindelului din Horecea-Mănăstirii, cu atât mai mult cu cât, în același local funcționa acum și liceul, în care a pătruns după examenul de admitere, în vara anului 1926 și unde a rămas până în 1933, la data absolvirii. Exista în liceu, scrie mai târziu Vladimir Trebici, "un adevărat cult pentru Eminescu. Eram mândru că marele poet fusese cândva elev la liceul nostru". Chipul serafic al celui ce ajunsese "omul deplin al culturii românești" cobora, uneori, în taină, din tablourile școlii, luând înfățișarea micuțului elev de altădată, care, în calitate de bibliotecar în casa lui Aron Pumnul (pe care colegii din promoția sa o vizitau adesea) sau donator de cărți vechi pentru biblioteca școlii, pe care, acum, o cercetau și cei din generația sa: micuțul Eminescu părea să-l privească îndelung, în tăcere, transmițându-i emoționante și tonice îndemnuri.

Elevii, ca și profesorii aparțineau mai multor naționalități și confesiuni - români, ucraineni, evrei, germani, polonezi etc, ortodocși, catolici, mozaici, greco-catolici etc. Dar principala trăsătură ce caracteriza climatul școlii cernăuțene era, după propria-i mărturie, "calitatea ridicată a instrucției" didactice; indiferent de diversitatea etnică, lingvistică și religioasă, continuă să ni se confeseze fostul elev în slove calde, "i-am respectat pe profesorii noștri pentru cartea pe care ne-au învățat, pentru sentimentele de omenie, bunăvoință, toleranță pe care ni le-au insuflat și pe care am încercat să le păstrăm toată viața".

Aceste componente ale atmosferei cernăuțene au fost specifice și vieții studentești pe care a trăit-o în capitala aceleiași provincii, la Universitatea "Regele Carol al II-lea" din Cernăuți, între anii 1933-1938. Studenții, în funcție de preferință și apartenență etnică activau în diferite societăți academice - ca de pildă: "Bucovina" (al cărei membru a fost și fiul satului Horecea-Mănăstirii), "Junimea", "Dacia", "Hebronia", "Zaporoje", "Ciorno More" etc.

Ca și la liceu, ba poate mai mult decât în oricare etapă de acumulare și formare a personalității sale, la Alma Mater din Cernăuți, tânărul din Horecea-Mănăstirii a avut privilegiul de a avea o pleiadă de dascăli iluștri, care l-au ajutat să-și formeze o temeinică și pluridisciplinară pregătire intelectuală și poliglotă, în cadrul Facultății de Litere și Filosofie, acumulând bogate cunoștințe de filosofie,

sociologie, istorie, drept, statistică, economie, demografie, latină, elină, limbi moderne etc. În 1938 și-a susținut examenul de licență cu teza *Filosofia lui Lucian Blaga*. Absolvă, în același an, și Seminarul Pedagogic Universitar din Cernăuți. În 1939 își trece cu succes examenul de licență în domeniul științelor juridice.

În condițiile sumbre ale începutului și desfășurării celei de-a doua conflagrații mondiale, își aprofundează și desăvârșește pregătirea intelectuală, studiază și cercetează cu tenacitate, luându-și doctoratul la Universitatea din București, în domeniul filosofiei, la specialitatea sociologie.

- 3 -

Carierea didactică și-a început-o în primul an de după absolvirea Facultății de Litere și Filosofie, ca profesor suplinitor de istorie, la una din cele mai vestite școli de elită ale învățământului din România interbelică, Liceul militar "Ștefan cel Mare" din capitala Bucovinei. Se făcea carte multă. Era ordine exemplară. Și profesorii liceului erau selectați cu exigență spre a forma minți agere și caractere puternice, de care țara avea nevoie. Tânărul profesor era fericit, sânguinos, entuziast, mai ales că rămăsese în climatul cernăuțean, în care se obișnuise de 12-13 ani și, în plus, era și în preajma casei natale, aproape de lumea părinților dragi căci, între Cernăuți și Horecea-Mânăstirii nu era decât "o azvârlitură de băț", cum ar fi zis Creangă, și distanța putea fi străbătută lesne, pe jos, ori de câte ori clipele de răgaz îi permiteau.

Dar cursul firesc al vieții sale tihnite și pline de speranțe a fost frânt brusc și brutal de tăvălugul nemilos la istoriei. Declanșarea celui de-al doilea război mondial, punerea în aplicare a înțelegerii dintre Hitler și Stalin din cadrul pactului Ribbentrop-Molotov, invadarea și sfârtecarea Poloniei de către nemți și ruși, prăbușirea majorității statelor independente din Europa, ruperea în două a Bucovinei în vara anului 1940, cu întreg calvarul de suferințe ce au urmat, aveau să-l determine să se despartă de Cernăuți și de universul copilăriei, adolescenței și școlilor sale dragi stabilindu-se, ca și alți bucovineni, la București, în inima Patriei.

Pregătirea sa generală, vastă, enciclopedică și multidisciplinară, cunoașterea temeinică a principalelor limbi moderne, între care germana, engleza, franceza, rusa, ucraineana, italiana, etc, firea rezervată, prudentă și introvertită a omului dezrădăcinat din vatra bunilor și străbunilor săi, venit ca frate între frați, calitățile umane și intelectuale, aptitudinile, rigoarea, metodologia dovedite în domeniul activității zilnice, cercetării și creației științifice l-au ajutat să fie remarcat, selectat și prețuit, în pofida regimului de ocupație sovietică, de urmărire și reprimare declanșate asupra celor mai mulți dintre "transfugii" din teritoriile românești vremelnice ocupate sau cedate sub amenințarea cu forța sau șantajul cu războiul.

La un an după terminarea conflagrației mondiale, într-o capitală săracă, frământată, ocupată și înșesată de trupe sovietice, plină de denunțatori și

demonstranți, de numeroși oameni debusolați, instigați și dirijați de bolșevici sau de slugile Moscovei, tânărul din Horecea-Mănăstirii și-a găsit cu anevoie, cu răbdare, multă râvnă și strădanie proprie făgașul unor îndeletniciri, în care avea să dea, pe parcursul anilor, întreaga dovadă a pregătirii sale. A intrat, în anul 1946, ca simplu funcționar la Direcția Centrală de Statistică, străbătând, până la începutul celui de-al optulea deceniu al veacului său, o bogată rețea de funcții ierarhice, inclusiv cele de director general adjunct și consilier al ministrului. Domeniul statisticii și al problemelor economice a reprezentat o primă direcție în care s-a afirmat, dar nu singura, fie în cadrul Direcției Centrale de Statistică, fie ca redactor principal la revista "Probleme economice" (1951-1953), sau ca specialist la Institutul de Cercetări Economice al Academiei Române (1956-1958).

În același timp, cel de-al doilea domeniu predilect și nedespărțit al activității sale a rămas permanent catedra. A intrat, cu începere din 1948, în învățământul superior, inițial ca asistent la disciplina de statistică teoretică, la Facultatea de Drept de la Universitatea din București, lector și conferențiar la Institutul de Științe Economice și Planificare (I.S.E.P.), București, apoi conferențiar și profesor la Institutul Politehnic și, în sfârșit, din nou la Universitatea bucureșteană, la Facultatea de Filosofie, secția de Sociologie. Între anii 1974-1984 este și profesor asociat la Centrul Demografic O.N.U., de limba franceză, din România. Din 1990 este primit în cel mai înalt forum științific al țării, Academia Română, la Secția de Științe Economice, Juridice și Sociologice, ca membru corespondent (în 1992 ca membru titular); din același an, 1990, este și conducător de doctorat la Academia de Studii Economice pentru specialitatea statistică social-economică și demografie. Tot din 1990 este ales în Consiliul de conducere al Asociației de Sociologie din România și președinte al Comisiei de Demografie a Academiei Române.

Cel ce, în 1925 pornea timid, din Horecea-Mănăstirii în capitala Bucovinei, la Cernăuți, a reușit să se afirme, în ultimele decenii ale veacului nostru, ca o personalitate distinctă, puternică, polivalentă, complexă, înscriindu-se astfel la loc de frunte, alături de impresionanta pleiadă a savanților cărturari porniți odinioară din aceeași tristă și nefericită Bucovină cu destin mioritic - Alexandru și Eudoxiu Hurmuzachi, I.G.Sbiera, Dimitrie Onciul, Tudor V. Ștefanelli, Simeon Florea Marian, George Popovici, Ion Nistor, Eugen Herțog, Mihai Gușuleag, Vasile Grecu, Teofil Sauciuc-Săveanu, Constantin Hurmuzachi, Radu Grigorovici, Eusebiu Popovici, Vladimir Repta, Eugen Bădărău, Simion Stoilov, Miron Niculescu, Tiberiu Popovici, Gheorghe Vrânceanu, Alexandru Tzigara-Samurcaș, Constantin Brătescu, Eugen Botezat etc.

Pe aceste culmi înalte ale spiritualității românești contemporane l-au ridicat: munca perseverentă și tenace, neobosita strădanie pentru lucrul bine făcut, opera sa științifică vastă, care a îmbogățit cu noi și reprezentative realizări patrimoniul culturii românești și universale.

- 4 -

Pentru cel ce "intră" în universul operei științifice a lui Vladimir Trebici - operă care numără peste 500 de titluri, însumând tratate universitare, monografii, studii, comunicări științifice prezentate sau publicate în țară și străinătate - prima derută, care te uimește și copleșește, deopotrivă, este marea varietate a preocupărilor și înfăptuirilor de natură statistică, demografică, economică, sociologică, istorică, geografică, etnografică etc, domenii în care creatorul și-a ilustrat vocațiile sale de continuator sau de ctitor, de fondator.

Nu ne propunem să analizăm această operă complexă, purtând de cele mai multe ori amprenta unor abordări pluri și interdisciplinare, de factură clasică sau cu numeroase elemente de modernitate, de inovație. O astfel de încercare ar fi peste putințele noastre modeste. Vom încerca, totuși, să selectăm și să semnalăm câteva coordonate care ni se par definitorii pentru bogata sa activitate.

Un prim compartiment al activității sale îl reprezintă **statistica**. În acest sens, continuând și dezvoltând tradițiile progresiste ale școlii românești de statistică matematică, întemeiată în deceniul al III-lea și legată de numele academicienilor Onicescu și Gh. Mihoc, precum și cele ale profesorului N.St.Georgescu-Roegen. Încorporate în lucrarea sa *Metoda statistică* (1933), apreciată de Trebici ca fiind "de o surprinzătoare modernitate", el a dezvoltat și completat această tânără știință în *Curs de statistică teoretică pentru învățământul superior* (1950, în colaborare), apoi în *Mica enciclopedie de statistică* (1985, în colaborare), realizări de referință, în care demonstrează că, "în etapa actuală - așa cum el însuși scria în **Cuvânt înainte** la o carte de statistică, în 1976 - când caracterul multidisciplinar s-a accentuat considerabil, statistica rămâne o modalitate indispensabilă pentru studiul fenomenelor aleatorii, indiferent de domeniul din care ele fac parte" și că în condițiile revoluției tehnico-științifice contemporane, "cibernetica, teoria sistemelor, modelarea și programarea matematică, în diferitele sale variante, nu numai că nu au luat locul statisticii, ci, dimpotrivă, i-au reafirmat importanța, evident, într-o optică modernă". Caracterul indispensabil, imperios utilitarist al statisticii, odată cu extinderea și amplificarea exploziei informaționale este evidențiat de omul de știință Vladimir Trebici cu același prilej, mai sus menționat: scopul unei bune lucrări de statistică, scrie el, este acela "de a pune la dispoziția cititorilor, venind din cele mai variate discipline și domenii, o expunere clară, coerentă a metodelor statistice și care să înlesnească aplicarea lor în orice domeniu de fenomene, fie ele din societate, fie din natură. Economistul, sociologul, psihologul, geograful, istoricul, ca și colegii lor din științele naturii, precum și cei interesați pur și simplu de statistică, de unele metode ale acesteia, vor putea găsi, sperăm, informații necesare".

Demografia - această știință relativ tânără, în plin proces de afirmare, cercetând și studiind cele mai variate procese și fenomene privind îndeosebi evoluția numerică, repartitia geografică, structura, mișcările populației, natalitatea și mortalitatea etc - reprezintă un alt domeniu important, poate cel mai bogat al

omului de știință Vladimir Trebici.

Prin activitatea sa din țară, dar și din străinătate - Vladimir Trebici a fost delegatul oficial al României la cele mai înalte forumuri și întruniri internaționale pe teme demografice, ca, spre exemplu: la lucrările Comisiei O.N.U. pentru populație, la New-York, Geneva, la reuniunile mondiale de la San-Jose, Santiago de Chile, la Cairo, Sofia, la lucrările pentru pregătirea Conferinței Mondiale a Populației, ca și la Colocviul Internațional din Tunis etc - el s-a afirmat și remarcat drept unul dintre cei mai de seamă specialiști demografi ai lumii contemporane. Lucrările sale abordează, deopotrivă, aspecte fundamentale ale demografiei românești și mondiale - lucrări dintre care cităm: *Populația României și creșterea economică* (1971), *Populația mondială* (1974), *Mica enciclopedie de demografie* (1975), *La population de la Roumanie et les tendances demographiques* (1976), *Populația Terrei. Demografie mondială* (1991). Aceste lucrări, ca și numeroase intervenții, comunicări și participări internaționale la dezbaterile științifice pe teme demografice i-au adus prețuirea sa deosebită în cele mai reputeate cercuri de specialiști din lume și alegerea sa în 1971 în Uniunea Internațională pentru Studiul Științific al Populației, în 1972 cooptarea sa ca membru al Institutului Internațional de Statistică, în 1984 ca membru fondator al Asociației Europene de Demografie, iar în 1988 - în Societatea Europeană pentru Economia Populației.

Un deosebit interes a trezit în rândurile specialiștilor din țară și de peste hotare, prin noutatea, profunzimea analizei și însemnătatea problematicei abordate, lucrarea sa *Genocid și demografie*, (București, Ed. Humanitas, 1991). Este prima lucrare științifică apărută în țara noastră - și cea dintâi și pe plan universal - în care se face o magistrală radiografie a celor 45 de ani de politică demografică a defunctului regim. Sunt pentru prima oară analizate și relevate diversele forme de genocid ale regimului de după 23 august 1944: gigantomania industrială și amplul transfer de populație de la sate și orașe, adevăratele "strămutări" de populație, înrudite cu deportările și gravele efecte negative pe termen lung; creșterea mortalității ca urmare a frigului, lipsei de medicamente și alimentației "raționale"; decretul 770 privind întreruperile cursului normal al sarcinii și dispozițiile draconice ale politicii nataliste cu obiective cantitative, cu numeroasele sale efecte catastrofale pe termen lung sau imediat - între care: creșterea numărului de copii "nedoriți", scăderea calității produsului de concepție, sporirea numărului de handicapați și noi născuți cu diverse malformații congenitale, îndepărtarea României de condițiile de normalitate ale Europei, creșterea mortalității infantile, diminuarea duratei medii de viață, accentuarea îmbătrânirii demografice, decesul din cauza avorturilor a circa 9.000 de mame și în aceeași perioadă, 1966-1989, adică în "epoca de aur", au emigrat peste graniță 313.000 de persoane, adică, în medie, 13.000 de oameni anual. Tocmai datorită acestei politici demografice s-a ajuns ca România să dețină - relevă Vladimir Trebici - câteva triste "recorduri" la principalii indici demografici: cea mai ridicată mortalitate infantilă, cea mai scăzută durată medie de viață, cea mai înaltă mortalitate maternă și - prin avorturi - cea

mai înaltă rată a mortalității prin bolile cardio-vasculare. Acestea - argumentează Vladimir Trebici - sunt doar câteva din efectele politicii demografice **ceaușiste**, care ne-au adus în pragul catastrofei și care se vor resimți încă multă vreme.

Lui Vladimir Trebici, știința românească contemporană îi datorează și reintroducerea în circuitul valorilor științifice actuale a noțiunii de **geopolitică** în accepțiunea sa largă, cu fundamentarea necesității de a urmări și studia evoluția românilor de pretutindeni și formarea unei **conștiințe geopolitice**.

Drama demografică a Bucovinei - cea cu destin mioritic - Vladimir Trebici o ilustrează și concentrează într-o recentă și deosebit de valoroasă lucrare *Bucovina. Populația și procesele demografice (1775-1993)* apărută în 1994 la Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca. Ca fiu al Bucovinei, cel plecat odinioară din Horecea-Mănăstirii, obligat azi să-și vadă locul copilăriei și casa părintească, în care a văzut prima oară lumina soarelui, cu ajutorul pașaportului - analizează și dezvăluie generației de azi și celor de mâine, cu aceeași stăpânită și cumpănită frază caldă, elevată, efectele politicii demografice habsburgice, sovietico-staliniste, din 1775 și până în zilele noastre, când, pe de-o parte sub stăpânirea Casei de Austria densitatea populației a sporit de peste 10 ori - mai ales prin stimularea colonizărilor și imigrărilor, iar populația autohtonă, românească a fost transformată într-un mozaic etno-lingvistic și cultural, ajungând, în 1910 să reprezinte doar 34,4% din ansamblul locuitorilor în întreaga provincie; apoi, în perioada sovietică (1940-1941), în partea de nord a Bucovinei, (circa 6.000 kmp din fosta Bucovină istorică, de 10.442 kmp), românii mai reprezintă, după statisticile oficiale, doar 20% în regiunea Cernăuți - ca urmare a refugierii unei părți din populație în interiorul statului român odată cu aplicarea pactului Ribbentrop-Molotov și ocuparea zonei de către tancurile sovietice, dar, mai ales, a deportărilor masive în zonele îndepărtate, îndeosebi în Siberia și a asasinatelor în masă săvârșite de autoritățile sovietice.

Abordând problematica extrem de complexă și controversată a populației Bucovinei, a acelei zone istorico-geografice, care 416 ani (între 1359-1775) a făcut parte integrantă din Moldova, ca teritoriu din care s-a început, continuat și consolidat procesul de formare a statului medieval românesc de la răsărit de Carpați, iar între anii 1775-1993 a cunoscut trei regimuri politice: al Austriei Habsburgice, al României și al Uniunii Sovietice, Vladimir Trebici își construiește expunerea sa științifică **sine ira et studio**, cu metodele și mijloacele istoricului pentru care preocuparea permanentă este aflarea și apărarea adevărului. El insistă asupra ideii că "destinul Bucovinei se explică prin situația sa geopolitică"; pentru Austria secolului al XVIII-lea, zona aceasta era "cheia Moldovei" prin care habsburgii puteau "descuia" drumul spre Constantinopol, prin Principatele Române aflate sub suzeranitatea Porții și protectoratul Rusiei. Același țel îl urmărea și Rusia: "Până în 1940 Bucovina era fereastra spre Europa. Cu anii 1918-1940, dezvoltarea ei economică, spirituală continua istoria ei anterioară. **Mica Viena** (Cernăuți) era în întrecere cu **Micul Paris** (București). Competiția se desfășura în

Europa, sub semnul valorilor fundamentale ale acesteia. Modelul bucovinean, ca prefigurare a Europei de mâine, trebuie înțeles în acest fel" (p.36).

Considerând că "istoria Bucovinei trebuie adâncită" și că "istoricii de ieri au făcut mult în această privință", Vladimir Trebici lansează îndemnul că "tradiția trebuie continuată în spiritul obiectivității și respectării adevărului istoric," al cooperării internaționale", iar Centrul de Studii privind Bucovina al Academiei Române, cu sediul la Rădăuți (1992) este un "copil sufletească" al domniei sale, ca și al altor fii de mare prestigiu ai Bucovinei, ca acad. Radu Grigorovici, prof.dr.Dimitrie Vatamaniuc și alții.

Istoria în general, și **Istoria Bucovinei** în special, constituie un alt domeniu al preocupărilor lui Vladimir Trebici. Ca unul dintre ctitorii și membrii de seamă ai colegiilor de redacție ale revistelor științifice "Analele Bucovinei" (care apare din anul 1994 sub egida Academiei Române) și "Glasul Bucovinei" (editată de Fundația Culturală Română, din același an, 1994, ca revistă trimestrială de istorie și cultură), Vladimir Trebici a încurajat și susținut, efectiv, istoriografia contemporană închinată Bucovinei și s-a afirmat el însuși ca un model de abordare a problemelor complexe ale acesteia, prin diverse studii și articole care se constituie într-un veritabil "șantier" al pregătirii unei sinteze mai ample despre istoria Bucovinei. Astfel, relevând "necesitatea elaborării unor monografii consacrate liceelor din Bucovina istorică", Trebici scrie studiul *Liceul "Aron Pumnul" din Cernăuți* (în *Almanahul Societății pentru Cultura Românească "Mihai Eminescu" din Cernăuți*, București, p.20-47) - școală care continuă între anii 1918-1940 și 1941-1944 "istoria celui mai vechi liceu din Bucovina, înființat în 1808" și care "a contribuit la crearea intelectualității din Bucovina, evident, nu numai a celei românești". Autorul realizează un istoric al școlii, punctând etapele evoluției acesteia, până la 1848, arată însemnătatea revoluției în general și a creării catedrei de limba și literatura română, în special, catedră ce a început să funcționeze din 1849" și care "a fost încredințată lui Aron Pumnul (1818-1866)"; acest venerabil dascăl, "sprijinit de familia Hurmuzachi, în frunte cu bătrânul Doxachi Hurmuzachi (1782-1857)" a rostit prima lecție în 1849; printre elevii săi, cel mai ilustru a fost cel ce avea să devină cel mai mare poet al românilor, Mihai Eminescu". Lui Aron Pumnul i-au succedat - relevă autorul - Ion Sbiera (1836-1916), membru al Academiei Române din 1866; după numirea sa la Universitatea din Cernăuți, catedra a fost preluată, între anii 1884-1902 de profesorul Ion Bumbac, apoi de profesorul Teodor Bujor. Folosind diverse informații de arhivă, monografii, anuare, amintiri, autorul relevă: conținutul învățământului, evoluția numerică a elevilor pe naționalități - românii s-au înscris cu o pondere variind între 30,4% între anii 1808-1818, apoi 16,8% în etapa 1880-1901 și 39,3%, în anul școlar 1914-1915 - figurile unor profesori ca și continuitatea tradițiilor progresiste ale acestei bătrâne și prestigioase școli în anii reintegrării Bucovinei la statul român, în 1918-1940 și 1941-1944, pentru etapa românească, autorul utilizând propriile-i amintiri, ca fost elev al acestei școli.

Dintre numeroasele personalități ale Bucovinei, Trebici conturează schița

monografică pentru *Preotul profesor universitar Simeon Reli (1882-1945)* în volumul *Șiretul, vatră de istorie și cultură românească* (Iași, 1994, pp.344-346). Relevând faptul că activitatea lui Reli ca "preot, profesor de liceu, profesor universitar, scriitor și editor" este încă foarte puțin cunoscută astăzi, autorul semnalează necesitatea cercetării operei sale istorice și teologice, rolul său în trezirea pasiunii pentru istoria românilor, în general, și pentru cunoașterea istoriei bisericii române, ca titular al acestei discipline la Facultatea de Teologie de la Universitatea cernăuțeană, conchizând în final că "opera sa merită o restitutio in integrum" și că "memoria lui trebuie cinstită" - Societatea pentru Cultură Românească "Mihai Eminescu" din Cernăuți propunându-și chiar să înființeze o casă memorială, care să cinstească opera acestui "ilustru cărturar bucovinean".

În studiul *Sextil Pușcariu și Bucovina* ("Glasul Bucovinei", 3/1994, pp. 28-33), autorul evidențiază rolul ce l-au avut mai mulți cărturari veniți din Transilvania în Bucovina - între care Anton de Marki, Ion Budai-Deleanu, Aron Pumnul, Gheoghe Bogdan Duică - stăruind apoi pe larg asupra personalității și operei lui Sextil Pușcariu, ca profesor, între anii 1906-1919 la Universitatea din Cernăuți, colaborator la revista "Junimea Literară", luptător pentru unirea din 1918 și ctitor și redactor șef al publicației "Glasul Bucovinei" în care a scris articolul pragmatic intitulat *Ce vrem?* în care pleda pentru eliberarea și unirea Bucovinei la statul român.

Într-un articol-fișier științific despre *Generația marii uniri 1918: Bucovina* ("Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei, XXI/1994, pp. 255-260) Vladimir Trebici atrage atenția că rolul activității acesteia "este asemănător cu cel al generației revoluției din 1848, al generației unirii Principatelor Române din 1859", fiind vorba "de o generație legată de un ideal, care grupează bărbați de diferite vârste și aparținând unor categorii sociale diferite, reprezentând întregul popor".

Pentru vasta și valoroasa activitate științifică desfășurată în ultimele cinci decenii și închinată progresului și propășirii științei și culturii românești și universale, cei care lucrează în Alma Mater Sucevensis, aduc, prin aceste rânduri modeste, omagiul lor fierbinte fiului de seamă al Bucovinei, slujitor al întregii noastre spiritualități, Vladimir Trebici, dorindu-i, acum, la împlinirea frumoasei vârste de 80 de ani de viață: aceeași tinerețe viguroasă, multă sănătate și putere de muncă, noi și rodnice împliniri, mulți ani fericiți!

GHEORGHE PLATON
OMUL, PROFESORUL, ISTORICUL
(la aniversarea a 70 de ani de viață)

Mihai Iacobescu

Viața fiecărui individ poate deveni - într-un anumit context, prin voință și perseverență, prin lucrare și automodelare internă, neîncetată, tenace, concepând existența ca pe o artă a posibilităților nebănuite și nelimitate de-a căuta și de a da preț durabil clipelor efemere - un imens univers, un roman relevant și captivant, nu numai pentru semenii ci și pentru un întreg șir de generații.

De acest gând mă simt animat și înaripat ori de câte ori mă aflu în fața unei personalități-model, care mă atrage, mă acaparează, mă prelucrează și fascinează tainic, cu mijloacele-i nevăzute, spontane, irezistibile, simțindu-mă apoi, când rămân singur, mai însetat de lucru, mai bun, mai curat, mai înțelegător și mai iertător cu cei din preajmă, mai legat de cei de dinaintea mea, mai integrat travaliului celor de astăzi ce lucrează pentru cei de mâine.

O personalitate-model este pentru mine Profesorul din cei 5 ani de studenție, din dulcele târg al leșilor, Omul și Istoricul Gheorghe Platon, - care la 26 februarie 1996, într-un climat intim, în mijlocul colegilor de la facultate și al unor foști studenți, azi profesori și admiratori ai magistrului, la Casa Universitarilor - a sărbătorit împlinirea vârstei de 70 de ani.

... Profesorului Gheorghe Platon i-am audiat, în anii studenției, cursul special de Istoria Revoluției de la 1821, condusă de Tudor Vladimirescu și seminariile de la Istoria modernă a românilor. De-atunci mi-au rămas înscrise în adâncul inimii punctualitatea și distincția prezenței domniei sale, harul cu care își potrivea și rostea cuvintele, exigența și prudența pentru fiecare concluzie, grija și răbdarea cu care își căuta și aduna armătura argumentației, iscusința cu care știa să selecteze și să ierarhizeze datele istorice, să înfățișeze deopotrivă aversul și reversul unei probleme, să ne conducă de la un noian de fapte concrete spre înălțimea și claritatea unei idei abstracte, modul în care ne obliga să gândim și să-i intuim unei întrebări răspunsul întemeiat. M-au impresionat, de asemenea, principiile și criteriile justițiare în acordarea notei, în formularea aprecierilor și observațiilor, totdeauna așteptate, căutate, liniștitoare și încurajatoare. Avea o anume solemnitate și, poate, chiar o severitate, care însă nu țineau decât de strășnicia firii sale. Fiindcă, așa cum am înțeles mai târziu, prin tot ce făcea, profesorul parcă slujea, parcă oficia într-un templu - care cerea numaidecât: disciplină, seriozitate, exigență, ordine, pasiune și măiestrie profesională. Și, întocmai ca în oricare altă îndeletnicire, și la universitate, printre profesori erau și "funcționari" nechemați și rutinați, ispășiți sau plictisiți, dar și maeștri cu har și talent pedagogic - și pe domnia sa i-am așezat din

anii studenției fără rezerve și definitiv printre aceștia din urmă.

Mai târziu, pregătindu-mi și susținându-mi doctoratul la un coleg al domniei sale, menținând și consolidând legăturile cu o bună parte din foștii mei profesori, reîntorcându-mă și consultându-mă cu ei în diferite ocazii, Profesorul Platon mi s-a dezvăluit în continuare, odată cu anii, din perspectiva unei triple semnificații.

Omul e ca o pasăre, care are două aripi - una e familia, cealaltă, profesia, concretizată și în activitatea didactică și științifică.

Ca Om, cred că Gheorghe Platon și-a asigurat liniștea și climatul necesare activității rodnice ca profesor și istoric, începând cu grija și succesul întemeierii propriei sale familii. Tovarășa de viață a domniei sale, Maria Platon - distinsă profesoară de literatură română modernă la Facultatea de Filologie de la aceeași universitate ieșeană - i-a fost nu numai prietenă și confesoare, dar și un fericit, un strălucit partener în dialogurile de complementaritate, privitoare la aceeași epocă, cea modernă, specialitatea predilectă a amândurora. Și în cadrul familial, printr-o înțelegere și armonie reciproc construită și ocrotită, cu zestrea de cărți și de comori spirituale de amândoi adunate, Gheorghe și Maria Platon și-au ridicat și îndrumat unicul fiu, pe Alexandru-Florin să urmeze istoria și să se formeze ca slujitor al muzei Clio, pentru aceeași epocă a istoriei naționale, cea modernă, pentru ca astfel flacăra profesiei părinților săi să ardă în continuare, mai lesne și, poate, cu și mai bogată lumină. Câți dintre părinții intelectuali reușesc această performanță? Acum, în acest an universitar, fiul, Alexandru-Florin Platon, lector la aceeași universitate, și-a susținut cu succes teza de doctorat cu o lucrare la istoria modernă a românilor, ceea ce reprezintă, negreșit, o bucurie, o împlinire și pentru părinți. Este acest climat de liniște, de împliniri, de satisfacții în familie ceea ce este o aripă pentru fiecare pasăre. Cea de-a doua, care asigură zborul este împlinirea pe tărâm profesional.

Ca slujitor al școlii universitare ieșene cu începere din anul 1950, când a absolvit studiile la Facultatea de Istorie de la Universitatea "A.I. Cuza" din Iași, Gheorghe Platon a urcat încet, sigur, prin eforturi proprii, serioase și meticuloase, treptele didactice, în ordinea lor firească și logică - preparator, asistent, lector, conferențiar, profesor. Ani în șir a condus catedra de istorie a românilor, asigurând, cu tact și pricepere, un climat armonios, echilibrat, de lucru și înțajitorare. Ani în șir cel mai bun liant între colegii de catedră a fost exemplul propriu al profesorului-model de corectitudine, punctualitate, conștiinciozitate, modestie, tenacitate și perseverență în muncă. Și, ca o încununare și cinstire a activității de magistrul și de istoric - primirea în 1990 în cel mai înalt forum al științei și culturii naționale, Academia Română.

În cele patru decenii și jumătate de la amvonul catedrei Profesorul și-a dăruit cu generozitate vibrațiile inimii și luminile cugetului zecilor și sutelor de studenți, astăzi profesori și ei în satele și orașele țării. Este aceasta o imensă operă nevăzută și greu de evaluat, care se regăsește acum sau mai târziu în atâtea împliniri ale foștilor săi studenți. Iată un exemplu: la catedra de istorie de la

Facultatea de Litere și Științe de la Universitatea "Ștefan cel Mare" din Suceava majoritatea cadrelor care azi predau cursuri ori conduc seminarii de istorie provin de la facultatea ieșeană, unde și Gheorghe Platon le-a fost profesor. Și aproape că nu există localitate și școală pe meleagurile sucevene, ca și în alte județe ale patriei, unde să nu lucreze un profesor, care i-a fost student și care în adâncurile ființei sale și i-a ales ca model. Negreșit, munca desfășurată la catedră este opera de căpetenie a Omului și Profesorului Gheorghe Platon. Această operă extrem de importantă - care nu cuprinde numai cunoștințe și sentimente, ci mai ales deprinderi de muncă, de voință, de comportare, de atitudine și de ideal civic, de fidelitate, demnitate și onestitate față de cuvântul rostit și cuvântul scris - această operă, ziceam, lucrează înmii prin cugetul și simțirea a zeci și sute de profesori ce i-au fost studenți; iar lucrul lor, dacă este bine făcut, reprezintă cel mai înalt însemn de împlinire al magistrului și, totodată, cel mai curat și durabil omagiu care i se aduce acum și peste vreme.

Cea de a treia dimensiune de seamă a Omului și Profesorului Gheorghe Platon este activitatea sa ca istoric.

Fără a-și risipi clipele de răgaz în acțiuni politice conjuncturale, ademenitoare și aducătoare de onoruri deșarte și arginți falși, credincios sieși și idealului de-a sluji neprecupețit și onest muzei Clio, Profesorul Gheorghe Platon a elaborat circa 600 de studii, articole, recenzii, note bibliografice, prefețe la diverse volume, interviuri etc. peste care tronează câteva tomuri de căpetenie, care reprezintă contribuții istoriografice remarcabile, lucrări științifice ce marchează culmi ale realizărilor contemporane în domeniul istoriei moderne românești. Câmpul investigațiilor domniei dale s-a fixat și concentrat cu râvnă și statornicie în limitele aparent înguste ale unui singur veac de istorie modernă românească, 1778-1878, cu ușoare extinderi până la marginile epocii moderne în integralitatea ei. Dar, oare ce alt veac conține atâtea acumulări și ridicări temerare ale românilor, spre dreptate socială și națională, spre unitate și neatârnamare? Răscoala țăranilor condusă de Horia, Cloșca și Crișan, de la 1784, acel strigăt justițiar din *Supplex Libellus Valachorum* (1791), Revoluțiile de la 1821 și 1848, unirea Moldovei cu Muntenia în 1859 și înfăptuirea reformelor sub Al.I. Cuza, războiul popular și național pentru cucerirea independenței de stat a României - sunt toate acestea evenimente cruciale, care s-au produs în numai o sută de ani. Trebuiau descifrate și relevate multe din "tainele", rămase încă nesesizate sau insuficient clarificate ale acestui veac. Fiindcă, dacă în întreg evul mediu românii pășiseră în ritm de melc, aflându-se mereu sub amenințarea potopitoare a Porții Otomane sau la răscrucea acțiunilor expansioniste ale Austriei și Rusiei, într-un singur veac, ce poate fi cuprins între 1778-1878 sau 1821-1921, ei au pornit la galop - ca Făt-Frumos din poveste, aflat la locul unde se bat munții cap în cap - făurindu-și un stat național unitar și instituții moderne, la nivelul statelor europene avansate.

Gheorghe Platon explorează și reliefează noi și importante laturi ale problematicei complexe ale acestui veac decisiv: criza sistemului feudal, progresele

economice și culturale, mișcările sociale și politico-reformatoare, împrejurările internaționale care au influențat viața internă și mutațiile produse în societatea românească și în statutul juridic al Principatelor în ultima etapă a regimului fanariot, coordonatele sociale și naționale ale revoluției de la 1821, noile transformări structurale și conceptuale sub domnia pământeni dintre anii 1821-1848, acele "revoluții" ce au loc pe plan demografic, agrar, industrial și ideologic, care permit - printr-o abordare novatoare, comparativă, într-o viziune amplă, originală, nuanțată, din perspective europene - deslușirea și sintetizarea acelor elemente complexe în volumul *Geneza revoluției române de la 1848* (1980). Este această lucrare o primă și importantă încununare a strădaniilor de câteva decenii anterioare, cu eforturi anunțate în zeci și zeci de articole și studii apărute în prealabil.

Pe de altă parte, preocupările domniei sale extinse asupra întregii epoci moderne, rod al activității din ultimele patru decenii sunt finalizate și aureolate în acel manual universitar, apărut la Editura Didactică și Pedagogică, unanim acceptat și bine apreciat în toate centrele universitare, ca un instrument fundamental de lucru, pentru profesori și studenți - *Istoria modernă a României* (1985). Prin metoda de lucru, prin maniera de organizare, selectare și interpretare a evenimentelor și proceselor istorice, prin relevarea interdependențelor dintre aspectele esențiale ce privesc laturile evoluție - revoluție, social - național, intern - extern, prin conținutul bogat și variat, prin forma elevată și accesibilă, această lucrare reprezintă una dintre cărțile cele mai de seamă ale istoriografiei românești contemporane pentru epoca modernă.

Eforturile pentru depășirea unor lacune, omisiuni sau prejudecăți, mai vechi sau mai noi, cutezanța de a analiza și reda cât mai veridic și nuanțat adevărul complex despre unele clase elogiante sau condamnate în bloc, l-au călăuzit pe Gheorghe Platon la un lung șir de căutări și cercetări, dificile, migăloase, materializate recent într-un demers mai larg, de analiză comparativă la nivel european și în context intern - cu precădere la cazul realităților din Moldova - în lucrarea *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică* (date statistice și observații istorice - lucrare scrisă în colaborare cu fiul, Alexandru-Florin și apărută la Editura Academiei Române, în 1995, 204 p.). Noua realizare se constituie o dată în plus într-un model de abordare și tratare multidisciplinară și comparativă, dezvăluind concluzii noi și importante în cazul unei teme pe cât de complexe, pe atât de unilateral și superficial "expediate" în trecut de către unii istorici.

S-ar mai cuveni adăugat la toate acestea încă multe alte coordonate ale trudei domniei sale: strădaniile istoricului pentru a face cunoscute peste hotarele țării adevăruri esențiale despre geneza, ridicarea și afirmarea națiunii române și a statutului unitar român modern; participarea și contribuțiile domniei sale la unele congrese și reuniuni științifice internaționale de istorie din ultimele decenii; întâlnirile numeroase și dialogurile angajate și mult așteptate cu profesorii de istorie din diverse județe ale țării; activitatea diversă și complexă, permanentă și atentă, de

popularizare a istoriei naționale; disponibilitatea și generozitatea cu care domnia sa urmărește, recenzează, analizează și, uneori, prefățează lucrări ale confrăților mai tineri într-ale breaslei istoriografice - ceea ce vădește nu numai o atitudine altruistă, dar și grija și responsabilitatea pentru ceea ce se scrie și cum se scrie pentru binele și progresul științei istorice. Și în toate acestea și de fiecare dată, oriunde și oricând profesorul și istoricul s-au armonizat și manifestat deopotrivă și în slujirea Cetății prin alesele calități morale și civice.

... Iată numai câteva argumente ce ne determină să credem că, la acest moment aniversar, Omul, Profesorul și Istoricul Gheorghe Platon trăiește un sentiment profund și complex, în care gândurile unei vieți împlinite, satisfacțiile, pot constitui o dominantă. Nu pot lipsi, de bunăseamă, nici întrebările nostalgice, fiindcă orice Om își dorește mai mult decât poate realiza; și vorba cronicarului: nefiind vremurile sub cârma omului, ci bietul om sub vremi, după șapte decenii de viață și trudă, nimeni nu poate - parafrazându-l pe poetul "pătimirii noastre", Octavian Goga - să nu spună, într-o asemenea împrejurare: de câte ori sub tâmpla noastră/"Trecutul iarăși reînvie/Nu câte-au fost îmi vin în minte/Ci câte-ar fi putut să fie".

... Universitatea "Ștefan cel Mare" din Suceava este - atât prin proveniența majorității cadrelor tehnice, cât și ale celor de la umanistică - un **"copil" al Iașului, care s-a adăpat și format la Alma Mater iassiensis**. De aceea, fie-ne îngăduit, cel puțin în numele colegilor de la Catedra de istorie, de aici, de la Suceava - să ne alăturăm acelor ce l-au cinstit și sărbătorit pe magistrul în aceste zile - să îi dorim cu sfială, cu dragoste, cu admirație și recunoștință multă sănătate, multă putere de muncă în continuare, noi și bogate împliniri și satisfacții, domniei sale, familiei domniei sale și familiei mai largi de profesori și istorici din "dulcele târg al leșilor".

ISTORICUL CONSTANTIN ȘERBAN

- La 75 de ani de viață -

Mihai Iacobescu

1. Omul și formarea sa

Constantin Șerban s-a născut la 9 ianuarie, într-o familie de lucrători bucureșteni: tatăl era mecanic la Fabrica de chibrituri, iar mama "stivuitoare de timbre" la aceeași întreprindere.

A urmat școala primară, gimnaziul și liceul "Gheorghe Șincai" în Capitală. La liceu l-a avut ca profesor de istorie pe Radu Perianu, de la care și-a însușit pasiunea pentru domeniul muzei Clio. Încă de pe băncile liceului, în anul școlar 1939/1940 a elaborat un referat cu titlul *Mihai Viteazul în opera lui A.D. Xenopol și C.C. Giurescu*, care, ca lucrare obligatorie pentru un absolvent de clasa a VIII-a poate fi considerată și "debutul" inițial al viitorului istoric.

În contextul sumbru al conturării și pregătirii celei de a doua conflagrații mondiale, în care și România avea să fie silită să intre, Constantin Șerban, luat de valul, vieții îmbrățișează temporar cariera militară. Urmează cursurile Școlii de ofițeri de geniu, la București, între anii 1940-1942, obținând la 10 mai 1942, gradul de sublocotenent. Își începe activitatea de ofițer la Regimentul de pontonieri Brăila, apoi este mutat la Centrul de Instrucție de Geniu din Râmnicu Vâlcea. În 1943 este transferat la Batalionul 4 Pionieri de Munte, cu garnizoana la Rădăuți. Este primul său contact cu partea de sud a Bucovinei, fără să bănuie că după ani și ani, după ieșirea sa la pensie se va stabili definitiv pe meleagurile Bucovinei, unde va trăi ultima sa "tinerețe", ca profesor la *Alma Mater Sucevensis*.

În același an, 1943, de la Rădăuți pleacă pe front în zona Cuban. Cunoaște direct întreg calvarul înclășărilor cu hidra bolșevică - aceea care începuse și generase amputările frontierelor legitime ale României întregite și care determinase și intrarea României în infernul războiului. Ia parte la luptele de la Anapa - la 20 septembrie 1943 la Melitopol, în nordul Mării de Azov - la 26 octombrie și în nordul Crimeii, la Ascania Nova - la 31 octombrie 1943. La sfârșitul aceluiași an este printre "fericiții" care obține o lună de concediu, de drept; revine în țară și la reîntoarcere pe front este însărcinat cu paza frontierei nistrene la Cetatea Albă și Talmaz, lângă Tighina, unde rămâne până la 23 August 1944. După încheierea armistițiului din 12 septembrie 1944 pleacă pe frontul de Vest, în Transilvania, în zona Hațegului, unde, ca ofițer de geniu execută numeroase lucrări de refacere a drumurilor și podurilor în zona frontului. Din decembrie 1944 este transferat în garnizoana Tg. Cărbunești - Gorj, de unde va fi deblocat în august 1946, cu gradul de căpitan în rezervă.

Școala aspră a războiului îl obligă între altele să se decidă asupra profesiei sale definitive; când încă nu fusese demobilizat se înscrie la Universitatea din

București, beneficiind, ca ofițer, de scutire, atât pentru examenul de admitere, cât și de frecvență, inițial. Astfel, din decembrie 1945 intră la Facultatea de Litere și Filosofie, Secția de Istorie, unde îi audiază pe magistrii Gheorghe Brătianu la Istoria universală, C.C. Giurescu la Istoria românilor, Teofil Săuciuc Săveanu la Istoria veche universală, Grigore Florescu la Instituțiile Imperiului Roman, Ion Hudiță la Istoria diplomației și Victor Papacostea la Istoria popoarelor balcanice.

Hotărât să recupereze timpul irosit în împrejurările dramatice ale războiului, muncește cu perseverență și tenacitate - reușind în numai doi ani, în sesiunile din februarie, iunie și septembrie 1946, precum și în cele din februarie și iunie 1947 - să își treacă cu succes examenele celor patru ani de studiu și licența, la care, pe lângă disciplinele corespunzătoare, prezintă ca lucrare de diplomă, sub îndrumarea lui C.C. Giurescu, tema *Grigore al IV-lea Ghica, întâiul domn pământean în Țara Românească de după Epoca Fanariotă*, obținând calificativul cum laudae.

Dornic să se dedice activității de cercetare științifică pe tărâm istoric, Constantin Șerban își completează pregătirea în domeniul științelor auxiliare ale acesteia, urmând și absolvind în 1947 Școala Superioară de Arhivistică, la care dobândește cunoștințe de paleografie latină, greacă, slavonă, chirilică și turco-osmană; în 1948 absolvă și seminarul Pedagogic Universitar "Titu Maiorescu", specializându-se la istorie și franceză.

În toamna anului 1948 își începe activitatea didactică: este numit profesor de istorie la Liceul "Nicolae Bălcescu", apoi la Liceul "Gheorghe Lazăr" din Capitală.

2. Drumul în viață

Constantin Șerban s-a afirmat în condițiile istorice complexe, de după cel de-al doilea război mondial, începându-și drumul în viață tocmai în anii ocupației sovietice, reușind să se țină departe de ademenirile ocupanților și ale slugilor acestora, disprețuind onorurile și favorurile spre care alții alergau ca muștele spre borcanul cu miere. Calea vieții nu i-a fost nici ușoară, nici liniară. Ca profesor de liceu a fost rând pe rând diriginte, director de școală, profesor metodist pentru sectorul 7 al Capitalei și, totodată, unul dintre membrii fondatori ai Societății de Științe Istorice (în 1949).

Eforturile sale se concentrează spre două direcții: obligațiile didactice, ca profesor și, în același timp continuarea autoperfecționării profesionale. În 1956 absolvă cursurile de aspirantură în cadrul Universității bucureștene și face primii pași în domeniul cercetării istoriografice. De aceea, în paralel cu obligațiile de profesor la liceu este încadrat și colaborator extern, apoi pe post de cercetător la Institutul de Istorie "Nicolae Iorga" din București. De altfel, între anii 1949-1951 funcționează și ca asistent la Catedra de Istorie a românilor, la disciplina Istorie modernă, ca asistent al profesorului Vasile Maciu și apoi al profesorului Gheorghe Georgescu-Buzău - printre studenții de atunci avându-i la seminarii pe viitorii istorici Radu Manolescu, Gabriel Ștrempel, Constantin Preda, Ștefan Ștefănescu.

Ca cercetător la Institutul de Istorie "Nicolae Iorga" este cooptat și lucrează în colectivul condus de profesorul Andrei Oțetea, pentru elaborarea volumului *Bibliografia istorică a României (secolul al XIX-lea)*, alături de Cornelia Bodea, C.C. Giurescu, Dan Berindei etc. Lucrează, totodată, și în colectivul condus de profesorul Mihai Berza, care a elaborat câteva sinteze privind: lupta românilor împotriva Imperiului Otoman, producția de mărfuri în evul mediu, istoria meșteșugurilor și comerțului, precum și alte teme.

În 1964 își susține cu succes lucrarea de disertație pentru titlul de **candidat în științe istorice** - titlul echivalat în 1967 cu acela de doctor în istorie - cu tema *Meșteșugurile în Țara Românească în secolul XVIII*. Îi are ca referenți în comisia de disertație pe academicienii Andrei Oțetea și Ștefan Pascu, pe profesorul univ. dr. Ion Ionașcu, iar ca îndrumător științific pe prof. univ. dr. Vasile Maciu. Din anul următor, 1965 devine și redactor al colectivului care editează revista "Studii și articole de istorie" a Societății de Științe Istorice.

Fără să-și considere pregătirea de specialitate încheiată, în 1970 Constantin Șerban urmează și absolvă cursurile de medievistică generală la Universitatea din Poitiers - Franța. Este ales, în același an, 1970, membru fondator al **Centrului de Studii Istorice** din Narni - Italia. În 1970 efectuează un stadiu de specializare în domeniul istoriei universale la Universitatea din Caen - Franța, iar în 1975 un curs postuniversitar, de învățare intensivă a limbilor germanice, în cadrul Universității din București. Aceste strădanii de-a învăța permanent, de a-și lărgi neconținut orizontul de cultură generală, de a-și spori posibilitățile de investigație în domeniul istoriei românești și universale îl înarmează pe Constantin Șerban cu erudiția și mijloacele necesare unui veritabil slujitor al muzei Clio. Stăpânește bine limbile franceză, engleză, germană, rusă, italiană etc. la care se adaugă cunoștințele la paleografie pentru principalele limbi necesare unui istoric veritabil.

Interesul și pasiunea, strădaniile și rațiunea întregii sale vieți se concentrează și subordonează unui singur țel: cercetarea și reconstituirea cât mai fidelă, veridică și nuanțată a trecutului istoric, încorporarea eforturilor sale în peste 450 de lucrări - studii, articole, sinteze, monografii însumând zeci de mii de pagini, care se impun ca realizări de referință în patrimoniul istoriografiei românești contemporane.

Întâmplările și vicisitudinile vieții îl aduc, după 1989, pe meleagurile sucevene: după pierderea tovarășei sale de viață, Victoria Șerban - distinsă profesoară de istorie, născută Ștefănescu și originară din Caracal, cu care a conviețuit patru decenii - își caută o nouă ființă, cu care să înfrunte mai lesne adversitățile singurătății; în timpul unui lectorat de vară, desfășurat la Suceava se împrietenește și apoi se căsătorește cu Mirela Pavel, profesoară de istorie la Liceul Industrial din Câmpulung Moldovenesc; se stabilește astfel, cu domiciliul în orașul de la poalele Rarăului, fără a renunța la locuința din București, unde rămâne fiica sa Gabriela - astăzi salariată la Muzeul de Istorie Națională a României - și la care se deplasează periodic, spre a-și continua activitatea de cercetare și documentare,

în arhivele istorice centrale sau la Biblioteca Academiei, ori la colegii de la Institutul de Istorie "Nicolae Iorga", unde a lucrat până la pensionare, timp de trei decenii și jumătate.

După reînființarea și reorganizarea Universității "Ștefan cel Mare" (prin transformarea și amplificarea vechiului institut de învățământ superior), din 1991 este chemat și angajat conferențiar, apoi, după împlinirea vârstei de 70 de ani, la plata cu ora, în cadrul catedrei de istorie, de la Facultatea de Litere și Științe, secția de Istorie-Geografie; predă cursul de Istorie medie universală și conduce seminariile la această disciplină. În același timp își continuă cu neostoită râvnă și tenacitate activitatea științifică, fiind redactor adjunct al revistei de istorie "Codrul Cosminului", seria nouă, care apare din 1995, sub egida catedrei de istorie și a Fundației Culturale a Bucovinei. Perioada de integrare la *Alma Mater Sucevensis* reprezintă o a doua tinerețe, care, în pofida anilor care s-au adunat năvalnic și necruțător pare să renască dintr-un trup călit și rezistent, al unui Om care a știut să fie cumpătat, muncitor, perseverent și credincios sie însuși și muzei Clio.

3. Activitatea științifică și de popularizare a istoriei

Din 1946, când, student fiind publică cele dintâi articole de istorie, Constantin Șerban a lucrat cu o anume patimă și consecvență impresionantă, elaborând și publicând peste 450 de lucrări - studii, articole, volume independente sau în colaborare cu alți colegi de breaslă, mai vârstnici sau mai tineri, din Capitală sau provincie, fiind, totodată, implicat mereu și direct în activitatea Societății de Științe Istorice, încă de la fondarea ei, în 1949, la diverse reuniuni științifice din țară și străinătate.

Scrierile sale, rod al investigațiilor întreprinse în arhive și biblioteci reprezintă valoroase contribuții la cunoașterea istoriei românilor în general, dar și ale unor aspecte ale istoriei statelor europene și mai ales sud-est-europene. Astfel, cele mai multe din studiile sale se referă la perioada de trecere de la epoca medievală la cea modernă: el relevă noi și importante laturi ce privesc meșteșugurile, manufacturile, agricultura, comerțul, evoluția orașelor și a instituțiilor românești medievale; sunt analizate și descifrate și noi aspecte referitoare la relațiile româno-otomane, româno-habsburgice și româno-ruse: nu lipsesc unele contribuții importante despre răscoala țăranilor sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan, revoluțiile din 1821 și 1848, problema orientală și implicațiile ei asupra românilor etc.

Dintre rezultatele esențiale ale activității sale istoriografice, demne de reținut sunt: contribuțiile sale la elaborarea și publicarea amplei sinteze *Istoria României*, vol. III, apărut sub auspiciile Academiei Române în 1964; *Bibliografia istorică a României* II, sec. XIX, tom I, (București 1972, 512 p., în colaborare), monografiile *Istoria orașului București* (1965, 485 p., în colaborare), *Constantin Brâncoveanu* (București, 1969, 203 p. plus ilustrațiile), *Meșteșugurile în Țara Românească și*

Moldova în evul mediu (București, 1969, 460 p., în colaborare), *Răscoala din 1784 din Transilvania sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan* (București, 1974, 294 p., în colaborare), *Cartea de Acces în Documente* (București, 1980, 34 p. + 75 ilustrații, în colaborare), *Vasile Lupu, domn al Moldovei, 1634-1653*, (București, Editura Academiei Române, 1991, 231 p.) etc.

Înzestrat cu inteligență și spirit critic, cu capacitate de sinteză și analiză, cu răbdare și pricepere de a identifica, cerceta și interpreta izvoare și informații diverse de a le confrunta și corobora cu concluziile anterioare, de-a descifra și releva aspectele noi, atât în cazul istoriei românilor în evul mediu, cât și al unor teme de istorie universală, el este preocupat să integreze istoria națională în cea zonală și europeană, ca, de pildă în studii, precum: *La role économiques des villes roumaines aux XVII-XVIII-e siècle dans la contexte de leurs relations avec l'Europe du Sud-Est* (Studia Balcanica, Sofia, III, 1970), *Geneza orașelor medievale europene* (Studii și articole de istorie, XXVI, 1974), *Documente inedite sau mai puțin cunoscute despre asediul Vienei* (în vol. *Românii și asediul Vienei*, București, 1983). Multe din rezultatele cercetărilor sale au fost prezentate în cadrul unor congrese și sesiuni internaționale, intrând astfel în circuitul istoriografiei universale - ca de pildă, teme precum: *Politica orientală venețiană din secolele XIV-XV oglindită în cronicile și cronografele românești* (Veneția, 1968), *Francisco de Assisi în istoriografia românească* (Todi, 1968), *Rolul economic al orașelor românești în sud-estul Europei în sec. XVII-XVIII* (Moscova, Kiev, 1969), *Stolnicul Constantin Cantacuzino - diplomat de notorietate europeană* (Padova, 1969), *Napoleon Bonaparte în istoriografia românească din sec. XIX-XX* (Portoferraio, 1969), *Napoleon și românii* (Paris și Ajaccio, 1969), *Ideea imperială bizantină în protocolul și ceremonialul diplomatic românesc în evul mediu* (Thessalonica, 1969), *Strategia și tactica militară a unor condotieri italieni existentă și în arta militară românească din sec. XV* (Narni, 1970), *Preliminariile Epocii Fanariote* (Thessalonica, 1970), *Cucerirea Sudei - un episod al războiului Moreii, 1715* (Istanbul, 1970), *Biografia ca metodă de cercetare istorică* (Moscova, 1970), *Domnia itinerantă în țările române în evul mediu* (Kalamanzoo, SUA, 1973), *Românii și țara lor în conștiința europeană medievală* (Kalamanzoo, SUA, 1974), *Probleme ale centralizării statului în țările române în evul mediu* (San Francisco, 1975), *Turcia lui Abdul Medjid reflectată în presa românească* (Istanbul, 1975), *Suzeranitatea otomană asupra țărilor române în contextul european din sec. XVII* (Istanbul, 1975), *Problemele micii întreprinderi din România în fața creșterii industriale și consecințele sale socio-economice în perioada de la sfârșitul sec. al XVIII-lea până în ajunul celui de-al doilea război mondial* (Chantilly, 1979) etc.

Rămâne ca o sarcină de viitor selectarea și publicarea în mai multe volume a studiilor domniei sale, ordonate tematic și cronologic, spre a fi la îndemâna cercetătorilor, fiindcă prezența acestor studii și articole în revistele de specialitate din țară și străinătate îngreuiază utilizarea lor de către specialiști

Să adăugăm la activitatea sa științifică și o bogată prezență, plină de

inițiative fructuoase, în conducerea Societății de Științe Istorice - din care faptul că, din 1973, împreună cu distinsul și regretatul profesor Aurelian Iordănescu conduce ani în șir lectoratele de vară, cu profesorii de istorie din toată țara, lectorate pe care din anul 1980 le îndrumă și organizează el însuși, fiind, totodată un harnic și priceput animator, ținând numeroase prelegeri, atrăgând cadre universitare din toate centrele, la aceste lectorate inițiază și frumoase excursii de studiu în țară, în nordul Bucovinei și în Republica Moldova. Numai la Suceava, în colaborare cu catedra de istorie, Constantin Șerban a organizat și condus în 19 veri consecutiv astfel de lectorate. Este în același timp prezent la numeroase sesiuni științifice organizate în țară și în străinătate - ca, de pildă în Franța, Germania, Spania, Italia, Austria, Ungaria, Turcia, Grecia, Bulgaria, URSS, Canada, SUA, etc. Participă ca raportor din partea țării noastre la Comisia Internațională de Mișcări și Structuri Sociale (în 1980 și 1985); la lucrările Societății "Jean Bodin" din Bruxelles (în 1982, 1986, 1993), la cel de-al III-lea centenar al asediului Vienei (1983), la bicentenarul Napoleon (Paris, 1969), la bicentenarul Revoluției Franceze (Paris, 1989), la Congresul Internațional al Universităților (Madrid, 1992), precum și la multe alte întruniri cu caracter istoriografic.

Activitatea sa este prețuită atât în țară, cât și în străinătate. Este membru al Centrului de Studii Napoleoniene (din 1969), al Societății Internaționale de Filosofie Medievală (din 1972), al Societății "Jean Bodin" de Instituții Medievale, din Bruxelles (din 1982). A colaborat și elaborat și unele lucrări cu istoricii străini, între care amintim volumul *Turkenkriege in der historischen Forschung* (în *Războaiele turcești în cercetările istorice*, Wien, 1983).

Colegii și istoricii din țară dau o înaltă apreciere strădaniilor sale istoriografice. "Lucrările și studiile lui Constantin Șerban - releva academicianul Andrei Oțetea - se bazează pe o largă cercetare de arhivă, în afara culegerilor de documente și a lucrărilor tipărite, deci pe o foarte bogată documentație inedită. Astfel, el a înnoit subiectele pe care le-a tratat și a lărgit cunoștințele noastre în problemele fundamentale ale secolului al XVIII-lea, în primul rând în ceea ce privește dezvoltarea meșteșugurilor și comerțului, precum și apariția manufacturilor: el a dovedit deosebite aptitudini științifice, spirit critic, o mare putere de muncă și o pasiune de cercetător, care au făcut din el un specialist de înaltă calificare științifică și o autoritate". Academicianul Ștefan Ștefănescu în *Enciclopedia Istoriografiei românești* (1978), scrie că, prin întreaga sa activitate, Constantin Șerban aduce "contribuții remarcabile, în special pentru perioada de trecere către epoca modernă, privind meșteșugurile, manufacturile, orașele, comerțul, cultura; a abordat și probleme de relații internaționale, consacrand mai multe studii relațiilor româno-ruse în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea". Același reputat istoric i-a trimis cu prilejul împlinirii frumoasei vârste de 75 de ani o telegramă la Suceava, dorindu-i "Călduroase felicitări cu prilejul frumosului jubileu. Cele mai alese urări de sănătate, de ani mulți și rodnici".

Subscriind acestor aprecieri și creionând în rândurile noastre o parte din

strădaniile Domniei Sale, relevăm, totodată că prezența Sa la Alma Mater Sucevensis onorează și înobilează pe profesorii și studenții suceveni.

... De statură mijlocie, sprinten și rezistent la eforturi fizice (este și veteran de război, cu gradul de maior) și intelectuale, cumpănit la vorbă și deschis la fire, de o mare punctualitate și modestie, plin de râvnă și perseverent în tot ce face, cinstit cu el și cu cei din preajma sa, lipsit de orice aroganță și sentimente de invidie, sociabil, harnic, cel mai adesea tăcut și introvertit, altruist și tenace, statornic și demn, Constantin Șerban a străbătut un drum anevoios pe propriile-i picioare, fără proptele și favoruri sau nepotisme, înșelat și adesea exploatat de alții, fără să fi fost o clipă tentat sau înclinat să-i înșele pe cei din jurul său, el a dovedit permanent capacitatea de a răbda și, uneori, a se resemna, lucrând.

Să ne înclinăm frunțile cu respect și admirație, dorindu-i din adâncurile ființei noastre: sănătate, aceeași putere de muncă, bucurii și mulți ani fericiți la catedră și în redacția revistei "Codrul Cosminului"!

ACTIVITATEA PUBLICISTICĂ. BIBLIOGRAFIE

SINTEZE

- **Istoria României**, vol.2, București, 1962, Indici (în colaborare).
- **Istoria României**, vol.3, București, 1964, redactare de capitole:

Meșteșugurile din Țara Românească în sec. al XVIII-lea, pp. 361 - 364.

Meșteșuguri, manufacturi, industrie extractivă în Țara Românească și Moldova în perioada de trecere de la feudalism la capitalism, pp. 641-649 (în colaborare cu acad. A. Oțetea).

Orașele și târgurile din Țara Românească și Moldova în perioada de trecere de la feudalism la capitalism, pp. 670-686 (în colaborare cu acad. A. Oțetea).

Populația din Țara Românească și Moldova în perioada de trecere de la feudalism la capitalism, pp. 674-675;

MONOGRAFII

- **Meșteșugurile din Țara Românească în sec. al XVIII-lea (perioada de la sfârșitul feudalismului dezvoltat și începutul destrămării lui)**, București, 1964, 14 p.

- **Constantin Brâncoveanu**, București, 1969, 203 p. + ilustrații.

- **Meșteșugurile Țării Românești și Moldovei în evul mediu**, București, 1969, 460 p. (în colaborare cu St. Olteanu).

- **Bibliografia istorică a României, II sec. XIX, tom. I, Cadrul general. Țara și locuitorii**, București, 1972, 512 p. (în colaborare), volum îngrijit de Cornelia Bodea.

- **Istoria orașului București**, vol. I, București 1965, 483 p. (în colaborare cu

Fl. Georgescu, Dan Berindei, Paul Cernovodeanu, Panait Panait, Șt. Ionescu, P. Daiche).

- **Răscoala de la 1784 din Transilvania de sub conducerea lui Horia, Cloșca și Crișan**, București, 1974, 294 p. (în colaborare cu Gh. Georgescu-Buzău).

- **Bibliografia istorică a Românilor, vol.III, sec. XIX, tom. V. Biografii**, București, 1974, volum îngrijit de Vladimir Diculescu (în colaborare).

- **Curtea de Argeș în documente**, București, 1980, 34 p + 75 ilustrații (în colaborare).

- **Turckenkriegen in historischen Forschungen**, Wien, 1983, 184 p. (în colaborare cu istoricii străini: Z. Abrahamowicz, V. Kapcian, Andre Marocsi, N. Moecianin, K. Teply).

- **Vasile Lupu domn al Moldovei, 1634-1653**, București, 1991, 231 p.

- Cuvânt înainte la vol. **Istoria liceului Gh. Șincai 1892-1992**, București, 1992, pp. 5-6, autor J. Furtună.

- **Istoria Patriei**, în Manualul de limba română pentru clasa a III-a, București, 1952, pp. 324-402.

IZVOARE DOCUMENTARE ȘI NARATIVE

Evul mediu

- **O știre despre românii din nordul Dunării în 1205** în "Revista de istorie", 10/1979, pp. 1949-1957.

- **Documente inedite sau puțin cunoscute despre Asediul Vienei din 1683**, în vol. **Românii și asediul Vienei, 1683**, București, 1983, pp. 53-70.

- **Unveröffentlichte oder kaum bekannte Schriften über die Belagerung Wiens 1683**, în vol. **Die Rumänen und die Belagerung Wiens 1683**, Bucarest, 1983, pp. 61-79.

- **Einige unveröffentlichte oder wenig bekannte Handschriften zur Belagerung Wiens 1683**, în "Jahrbuch des Vereins zur Geschichte der Stadt Wien", Bd. 39, Wien, 1983, pp. 130-141.

- **Contribuții la repertoriul corespondenței politice și diplomatice a lui Mihai Viteazul**, în vol. **Mihai Viteazul, culegere de studii**, București, 1975, pp. 259-276.

- **Note de drum ale unui român străbătând apele Mediteranei la mijlocul sec. al XVII-lea**, în "Revista de istorie", 6/1990, p. 657-660.

- **Orașul Câmpulung și împrejurimile sale reflectat în cartea străină din sec. XVII și XVIII**, în "Studii și comunicări. Muzeul orașenesc Câmpulung Muscel", 1987, pp. 199-203 (în colaborare cu M. Mihăilescu).

- **Contribuții la repertoriul corespondenței stolnicului C. Cantacuzino în "Studii"**, 4/1966, p. 693-705.

- **Jurnalul feldmareșalului B. P. Seremetev despre campania de la Prut**, în vol. **Relații româno-ruse în trecut**, București, 1957, pp. 72-95.

- **Un plan inedit privitor la campania de la Prut 1711**, în "Studii și materiale de istorie medie", IV, 1961, pp. 519-524.
- **O publicație contemporană referitoare la campania de la Prut, 1711**, în "Studii", 5/1961, pp. 1227-1232.
- **Contribuții la repertoriul corespondenței lui Dimitrie Cantemir**, în "Studii", 5/1973, pp. 1051-1065.
- **O scrisoare din exil a lui Dimitrie Cantemir 1716**, în "Revista istorică", 5-6/1994, pp. 557-561.
- **Jurnalul lui Ivan Ilinski 1721-1730**, în "Studii", 5-6/1955, pp. 119-135.
- **Un memoriu de la sfârșitul sec. al XVIII-lea privitor la Țara Românească**, în "Studii și materiale de istorie medie", III, 1959, pp. 379-386.
- **Știri despre răscoala lui Horia într-un ziar spaniol**, în "Revista de istorie", 10/1974, pp. 1523-1536.
- **Un periodic european despre răscoala lui Horia. Ziarul portughez Gazeta de Lisboa**, în "Revista de istorie", 9/1987, pp. 927- 935.
- **Documente diplomatice portugheze despre răscoala din 1784**, în "Revista Arhivelor", 1/1985, pp. 84-89.
- **Un document inedit privind recensământul bovinelor și cabalinelor din Moldova (sec. al XVIII-lea)**, în "Cercetări agronomice în Moldova", 3/1986, pp. 153-156.
- **Orașul Târgoviște și împrejurimile sale într-o descriere austriacă din 1790**, în "Valahica", 1- 13/1981, pp. 195-200.
- **Orașul Cralova și împrejurimile sale după un manuscris german inedit din sec. al XVIII-lea**, în vol. *Oltenia, Studii și comunicări*. Craiova, 1981. pp. 139-146.
- **Județul Mehedinți la sfârșitul sec. al XVIII-lea. O descriere inedită**, în vol. *Mehedinții, cultură și civilizație*, IV, Drobeta Turnu-Severin, 1982, pp. 53-58.
- **Orașul Câmpulung și împrejurările sale oglindite într-un manuscris din sec. al XVIII-lea**, în "Studii și comunicări", III, Muzeul județean Câmpulung, Pitești, 1981, pp. 91-95.
- **Negustorii argeșeni la începutul sec. al XIX-lea. Două documente inedite** în "Studii și comunicări", Muzeul din Pitești, 1980.
- **O descriere mai puțin cunoscută a județului Ilfov**, în vol. *File de istorie*, Giurgiu, 1978, pp. 239-244.

EPOCA MODERNĂ

- **Documente cu privire la răscoala Decembriștilor**, în "Studii", 1/1953, pp. 217-218.
- **Mărturiile lui Ion Voinescu I despre Tudor Vladimirescu și rostul revoluției Române din 1821** în vol. *Mehedinți, istorie și cultură*, III, 1981, pp. 55-60.
- **Două scrisori mehedințene** în vol. *Școala Mehedințului*, X-XI, Drobeta

Turnu-Severin, 1983, pp. 64-67.

- **O descriere austriacă inedită a Moldovei din 1854**, în vol. **Valori bibliofile**, 12, Iași 1991, pp. 95-96.

- **Un document din timpul primului război mondial privind utilizarea plantelor medicinale**, în vol. **Retrospective medicale**, București, 1985, pp. 441-445.

EPOCA CONTEMPORANĂ

- **Vasile Grecu. Extrase din jurnal**, în "Codrii Cosminului", serie nouă, nr.1(11), 1995, pp. 270-273.

- **Amintiri din banca unui student. Prof. Gh. I. Brătianu**, în vol. **Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gh.I.Brătianu**, Iași, 1988, pp. 541-545.

- **Amintiri despre profesorul Aurel Iordănescu**, în "Studii și articole de istorie", LXII, 1995, pp. 172-173.

ISTORIOGRAFIE

EPOCA MEDIE

- **Traci, geți, români într-o carte din sec. XVI**, în vol. **Symposium Thracologica**, 7, Tulcea, 1989, pp. 413-414.

- **Francesco d'Assisi et les franciscains dans l'historiographie roumaine**, în vol. **San Francesco nella ricerche storiche degli ultimi 80 ani**, Todi, 1971, pp. 223- 233.

- **Momente din istoria românească în literatura europeană din sec. XV și XVI** în "Magazin istoric", 5/1979, pp. 12-16.

- **Problemele orașelor medievale românești oglindite în istoriografia românească (text în limba rusă)**, în vol. **Nouvelles Etudes d'Histoire**, IV, 1980, partea I, pp. 131-142.

- **Die rumänische Geschichtsliteratur über die Kriege gegen die Osmanen und deren internationale Auswirkungen in 16, 17 und 18 Jahrhundert**, în vol. **Turkenkriegs In der historischen Forschungen**, Wien, 1983, pp. 39-118.

- **Ecouri românești în opera lui Luigi Fernando Marsigli. 250 ani de la moartea sa**, în "Revista de istorie", 11/1980, pp. 2169-2187.

- **Unitatea culturală a românilor în secolul al XVIII-lea oglindită în scrierile istorice**, în "Danubius", VIII-IX, Galați, 1979, pp. 173-182.

- **Cronica rli transilvăneni până la mijlocul sec. al XVIII-lea** în "Studii și articole de istorie", XXXIX-XL, 1979, pp. 226-235.

EPOCA MODERNĂ

- **La Revolution Francalse dans L'historiographie roumaine des 18 et 19**

în vol. *Image de la Revolution Francaise. Communications presentee lors du Congres Mondial sur le Bicentenaire de la Revolution*, Sorbonne, Paris, 1989, p. 1229-1237.

- **Valoarea istorică a monografiei lui W. Schmidt, Memoriile istorice ale Sucevei**, în "Codrul Cosminului", serie nouă, nr. 1 (11), 1995, pp. 231-238.

- **Natura și critica izvoarelor în opera lui Voltaire**, în *Analele Universității București*, seria "Limbi și literaturi străine", II, 1978, pp. 29-36.

- **Voltaire și opera sa istorică (200 de ani de la moarte)**, în "Revista de istorie", 7/1978, pp. 1191-1214.

- **Istorici români despre Napoleon**, în "Magazin istoric", 11/1969, pp. 62-65.

- **Jules Michelet. Medalion istoric**, în "Studii și articole de istorie", XXII, 1974, pp. 45-50.

- **Eudoxiu Hurmuzachi, ctitor de seamă al istoriografiei românești**, în "Revista de istorie", 1/1974, pp. 29-40.

- **Profesorul bucovinean Samuel Isopescu, 1847-1914, Medalion istoric**, în "Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei", XXI, 1994, pp. 446-457.

EPOCA CONTEMPORANĂ

- **Ilie Corfus. Medalion istoric, 1909-1981**, în "Codrul Cosminului", seria nouă, nr.1(11), 1995, pp. 173-178.

- **Contribuția lui Ilie Corfus la istoria agrară din Principatele Române în prima jumătate a sec. al XIX-lea**, în vol. "Al XV-lea simpozion național de istorie și retrologie agrară a României", Arad, 1995, pp. 40-42.

- **Cercetarea istoriei României în anii puterii populare 1947-1967. Destrămarea feudalismului și începuturile capitalismului**, în "Studii", 6/1962, pp. 1527-1543. (în colaborare cu S. Columbeanu).

- **Medievistica românească în cele două decenii de la eliberare 1944-1964**, în "Studii și articole de istorie", 1965, pp. 241-365.

DISCUȚII ȘI DEZBATERI ȘTIINȚIFICE

- **Consfătuirea istoricilor din R. P. România**, în "Studii", 1/1953, pp. 63-65.

- **Lucrările sesiunii anuale a Secției de științe istorice, filozofice și economice a Academiei R.P. Română** în "Studii", 1/1954, pp. 264-268.

- **Lucrările sesiunii lărgite a Secțiunii de științe istorice, filozofice, economice și juridice, a Academiei R.P. Română** în vol. "Studii și referate privind istoria României", București 1954, partea a II-a, pp. 1052-1056.

- **Probleme ale tratatului de istorie a României. Istoriografia modernă a României**, în "Studii", 2/1964, pp. 375-377.

- **Problema organizării statale ca regim boieresc în Țara Românească și Moldova**, în "Revista de istorie", 5/1979, pp. 953-95.

- **Despre rolul important al debarcării anglo-americane în Normandia care a grăbit declanșarea acțiunii de răsturnare a regimului antonescian în**

România, în vol. **La Propagande pendant la deuxième guerre mondiale**, vol.2, București, 1980, pp. 351-353.

STUDII ȘI ARTICOLE PRIVIND ISTORIA ROMÂNILOR

I. ISTORIE POLITICĂ

a. Evul mediu

- **Teritoriile din Transilvania integrate Țării Românești și Moldovei - expresie a unității Țărilor Române din evul mediu**, în "Studii și articole de istorie", LVII-LVIII, 1988, pp. 171-178.

- **L'Idée d'unité politique dans la conscience politique médiévale roumaine** în "Roumanie, Pages d'Histoire", 1/1986, pp. 114-123.

- **La Biographie méthode de recherche pour l'histoire de Roumanie**, în "Nouvelles Etudes d'Histoire", IV, 1970, pp. 359-367.

- **Problemes de la centralisation de l'état dans les Pays roumains au Moyen Age** în "Nouvelles études d'Histoire", V, 1975, pp. 43-56.

- **The Itinerant Reign of the Ancien princes of Walachie and Moldavie during the Middle age** în vol. **Abstracts of the Papers prezentet at the eighth Conference of Medieval Studies**, Michigan, 1973, p.96.

- **Ideea de unitate politică în conștiința medievală românească**, în "Analele de istorie", 5/1985, pp. 32-41.

- **Mircea cel Bătrân, diplomat de renume european**, în "Almanahul Parohiei ortodoxe române din Viena", 1986, pp. 170-173.

- **Vlad Țepeș 500 de ani de la moartea viteazului domn al Țării Românești** în "Buletinul Comisiei Naționale a R.S. România pentru UNESCO, 3-4/1976, pp. 88-91, cu versiuni în l. franceză același volum pp. 96-99 și l. engleză pp. 239-242.

- **Relațiile lui Vlad Țepeș cu Transilvania și Ungaria**, în "Revista de istorie", 11/1976, pp. 1697-1720.

- **Avut-a loc un conflict între Ștefan cel Mare și Vlad Țepeș în 1462?**, în "Studii și articole de istorie", XXXII, 1976, pp. 77-82.

- **Protocolul și ceremonialul diplomatic la curtea lui Neagoe Basarab**, în vol. **Neagoe Basarab 1512-1521, la 460 de ani de la urcarea pe tronul Țării Românești**, București, 1972, pp. 51-61.

- **Neagoe Basarab - o pildă peste veacuri**, în vol. **Neagoe Basarab 1512-1521, la 460 de ani de la urcarea pe tronul Țării Românești**, București, 1972, pp. 419-421.

- **Ioan Vodă cel Viteaz în conștiința contemporanilor**, în vol. **Coordonate culturale vrâncene**, București, 1974, pp.35-48

- **Raportul lui Mihai Viteazul. Malaspina di San Severo**, în "Revista de istorie", 4/1975, pp. 541-552

- **Legăturile politice între cele trei țări române în prima jumătate a sec.**

al XVII-lea, în "Studii și articole de istorie", XLIII-XLIV 1981, pp. 68-77.

- **Relațiile politice dintre Țările Române la mijlocul sec. al XVII-lea** în "Revista de istorie" 11/1990, pp. 1939-1957.

- **Matei Basarab înainte de domnie**, în "Revista istorică", 5/1990, pp. 479-505

- **Asediul Sucevei în 1653**, în "Suceava. Anuarul Muzeului județean", X, 1983, pp. 235-244.

- **Transilvania în epoca Principatului, 1541-1691**, în "Studii și articole de istorie", 1991, pp. 21-30.

- **Principalele cetăți din Transilvania în sec XIV-XVII**, în "Studii și articole de istorie" LIII-LIV, 1986, pp. 243-254

- **Gîndirea politică a lui Dimitrie Cantemir**, în vol. **Simpozioane ale anilor 1972-1973. Culegere de comunicări**, Sf.Gheorghe, 1973, pp. 1-10.

- **Unitatea politică a poporului român în evul mediu reflectată în cronicile din Transilvania în sec. XVII-XVIII**, în "Muzeul Național", VI, 1982, pp. 189-194.

- **Les preliminaires du debut de l'epoque phanariothe**, în vol. **Symposion l'Epoque Phanariothe**, Tessalonique, 1974, pp. 29-39.

- **Tudor Vladimirescu în viziunea contemporanilor**, în "Cumidava", V. Brașov, 1971, pp. 99-112.

- **Mișcarea revoluționară din 1821 în presa europeană a vremii**, în "Studii și materiale de istorie medie, VI, 1973, pp. 279-288.

- **Proiectul de constituție al Țării Române elaborat de Tudor Vladimirescu**, în "Muzeul Național", V, București, 1981, pp. 213-216.

- **Ecoul mișcării revoluționare din 1821 în presa europeană**, în vol. **150 de ani de la mișcarea revoluționară condusă de Tudor Vladimirescu**, Drobeta Turnu Severin, 1973, pp. 122-134.

- **Contribuția la biografia unui mehedințian de frunte: N. Gărdăreanu, din Cernăuți**, în vol. **Mehedinți. Istorie și cultură**, Drobeta Turnu Severin, 1980, pp. 281-290.

- **Der Widerhallder rumänischen Revolution von 1848 in der europäischen. Press der Zeit**, în "Rumanian, Blätter der Geschichte", 1/1978, pp. 75-96.

- **El eco de la Revolucion rumana de 1848 es la presse europees de la epoca**, în "Rumania. Pages de historia", 1/1978, pp. 75-98.

- **Echos of the Romanian Revolution af 1848 in the European Press of the Times** în "Romania. Page of History", 1/1978, pp. 75-98.

- **Ecoul revoluției române de la 1848 în presa europeană a vremii**, în vol. **Revoluția de la 1848. Culegere de studii**, București, 1974, pp. 184-200.

- **Evoluția concepției despre republică în conștiința poporului român (sec. XVI-XIX)**, în "Studii", 6/1972, pp. 1159-1173.

- **Unirea Bucovinei cu România (1918)**, în "Studii și articole de istorie",

LXII, București, 1995, pp. 27-38.

II. ISTORIE ECONOMICĂ

a. Istoria agriculturii

- **Pătrunderea plantelor alimentare asiatice și americane în România în evul mediu și în epoca modernă**, în vol. "Al XII-lea Simpozion național de istorie și retrologie agrară a României", Deva, 1993, pp. 60-61.

- **Fondul forestier al Moldovei la sfârșitul sec. al XVIII-lea**, în "Cercetări agronomice în Moldova", 3/1989, pp. 161-164.

- **Câteva date privind producția de cereale în Țara Românească în secolul al XVIII-lea**, în "Terra nostra", III, 1972, pp. 255-261.

- **Aspecte privind viticultura în județul Mehedinți în secolul al XVIII-lea**, în "Studii și comunicări de istorie și etnografie", Golești-Argeș, 1978, pp. 325-329.

- **Suprafața cultivată în Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea**, în "Terra nostra", IV, 1981, pp. 165-171.

- **Sisteme de cultură și măsuri de sporirea fertilității solului în Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea**, în vol. *Ialomița. Materiale de istorie agrară a României. Muzeul județean Ialomița*, Slobozia, 1983, pp. 243-249.

- **Despre viticultura în ținutul Putna în secolul al XVIII-lea**, în "Cercetări agronomice în Moldova", 4/1986, pp. 119-126.

- **Materialele inedite privind dezvoltarea viticulturii în Oltenia, la sfârșitul secolului al XVIII-lea**, în vol. *Al X-lea Simpozion național de istorie și retrologie agrară a României*, Baia Mare, 1988, pp. 108-109.

- **Inovația tehnologică în agricultura din România în secolul al XX-lea**, în vol. *Al XIV-lea Simpozion național de istorie și retrologie agrară a României*, Bacău, 1994, pp. 50-51.

- **Aspecte privind viticultura în județul Mehedinți în sec. al XVIII-lea**, în vol. *Mehedinți. Istorie și cultură*, Drobeta-Turnu Severin, 1979, pp. 183-187.

b. Istoria meșteșugurilor și manufacturilor

- **Interferențe economice, politice și culturale la Suceava pe timpul domniei lui Vasile Lupu**, în "Suceava. Anuarul Muzeului județean", XI-XII 1984-1985, pp. 61-68.

- **Începutul de industrie la Vaslui în secolele XVII-XIX**, în "Acta Moldaviae meridionalis. Anuarul Muzeului județean Vaslui", III-IV, 1981-1982, pp. 135-141.

- **Contribuții la istoria meșteșugurilor din Țara Românească. Țiganii rudari în sec. XVII-XVIII**, în "Studii", 2/1959, pp. 131-146.

- **Breslele bucureștene în secolul al XVIII-lea**, în "Studii", 6/1959, pp. 55-88.

- **Date noi de la sfârșitul secolului al XVIII-lea privind sticlăria de la Târgoviște**, în vol. *Acta Valahica*, Târgoviște, 1972. pp. 253-255.
- **Știri despre o sticlărie în ținutul Romanului la sfârșitulul sec. al XVIII-lea**, în "Studii și materiale de istorie medie", 1/1956, pp. 353-366.
- **Meșteșugari și negustori bulgari în Țara Românească în secolul al XVIII-lea**, în vol. *Omăgiu lui Petre Constantinescu-Iași*, București, 1965, pp. 337-362.
- **Întreprinderea manufacturieră de postav de la Pociova și București**, în "Studii", 3/1952, pp. 86-105.
- **Manufactura de basmale (testemeluri) de la Mărcuța 1800-1822**, în "Materiale de istorie și muzeografie, București", III, București, 1965, pp. 187-196.
- **Le probleme de la petite entreprise en Roumanie face a la croissance industrielle et ses consequences socio-economiques de la fin du XVIII-e siecle a la veille de la deuxieme guerre mondiale**, în vol. *Petite entreprise et crossanc industrielle dans le monde aux XIX-e et XX-e siecles*, Paris, 1982, pp. 761-790.

c. Istoria comerțului

- **Contribuții cu privire la problema pieței interne a Țării Românești și Moldovei în timpul feudalismului dezvoltat în secolele XV-XVIII**. în "Studii" 1/1964, pp. 27-44.
- **Sistemul vamal al Țării Românești în secolul al XVIII-lea**, în "Studii și articole de istorie", III, 1961, pp. 119-143.
- **Relațiile comerciale româno-ruse în secolul al XVIII-lea (până la 1774)** în vol. *Relațiile romano-ruse*, III, București, 1963, pp. 67-85
- **Comaniștii bulgari chiproviceni din Oltenia în ajunul revoluției de la 1821**, în vol. *Relațiile româno-bulgare de-a lungul veacurilor*, "Studii", II, București, 1984, pp. 144-152.

d. Istoria orașelor

- **Conceptions et methodes dans l'etude de l'histoire des villes feodales roumaines**, în *Nouvelles Etudes d'Histoire*, III, 1965, pp. 445-457.
- **Târguri și orașe medievale românești. Considerații generale**, în "Studii și cercetări economice", I-II, București, 1968, pp. 159-165.
- **Geneza orașelor midievale românești**, în "Studii și articole de istorie", XIV, 1969, pp. 59-72.
- **Orașele din Țara Românească și Moldova în evul mediu timpuriu**, în vol. *Sinteza Informativă a Academiei de Științe Sociale și Politice din România*, 10/1976, pp. 16-18.
- **Tipologia orașelor din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane din**

secolele XV-XIX, în "Peuce", 5/1977, pp. 243-249.

- Rolul economic și politico-militar al orașelor din Dobrogea de nord în secolele XVI-XVIII, în "Peuce", II, 1971, pp. 283-291.

- Le rôle économique des villes roumaines aux XVII-XVIII siècles dans le contexte de leurs relations avec l'Europe du sud-est, în "Studia balcanica", III, Sofia, 1970, pp. 139-153.

- Les débuts modernes du Bucarest 1650-1750, în vol. Povoar, ville et société en Europe 1650-1750, Strasbourg, 1982, pp. 437-438.

- Modernizarea orașului Vaslui în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, în "Acta Moldaviae Meridionalis", Vaslui, VII-VIII, 1985-1986, pp. 237-247.

- Amenajări portuare dunărene în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, în "Revista istorică", 11-12/1994, pp. 1211-1214.

- Începuturi de modernizare în orașul Constanța 1878-1900, în vol. Comunicări de istorie a Dobrogei, II, Constanța, 1983, pp. 57-89.

III. Istorie socială

- Aspecte din lupta orășenilor din Țara Românească și Moldova împotriva asupririi feudale în secolul XVIII și la începutul secolului al XIX-lea în "Studii", 6/1960, pp. 27-45(I); 3/1961, pp. 623-651 (II).

- Lupta orășenilor din Câmpulung Muscel împotriva asupririi feudale în secolele XVII-XVIII, în "Studii", 4/1962, pp. 953-970.

- Noi contribuții la istoria luptei târgoveților și orășenilor moldoveni împotriva asupririi feudale în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, în "Studii și articole de istorie", IV, 1962, pp. 73-92.

- Obștea sătenească. Lexic de terminologie istorică, în "Studii și articole de istorie", XVII, 1972, pp. 132-134.

IV. ISTORIA CULTURII

a. Probleme generale

- Despre cultura orășenească în țările române în evul mediu, în "Studii", 4/1972, pp. 743-765

- Rolul Bucureștilor în formarea culturii orășenești în evul mediu, în vol. București, IX, 1972, pp. 115-121.

b. Învățământ

- Un student român la Viena în prima jumătate a sec. al XIX-lea: Teodor Stamate, în "Almanahul Parohiei Ortodoxe Române din Viena", 1986, pp. 265-289.

c. Biblioteci

- **Biblioteca savantului Nicolae Iorga**, în "Revista istorică", 1-2/1991, pp. 85-97 (I), 5-6/1991, pp. 299-311 (II).

d. Presă

- **Cel mai vechi ziar din Curtea de Argeș. "Vocea Argeșului"**, 1912-1913, în vol. "Studii și comunicări. Muzeul orașului Curtea de Argeș", 1980, pp. 49-54.

e. Științe

1. Medicină

- **Spitalul Colțea din prima jumătate a sec. al XVIII-lea**, în vol. **Din istoria medicinei românești și universale**, București, 1962, pp. 167-174.

- **Breslele din ciocli în Moldova în sec. al XVIII-lea**, în vol. **Din istoria luptei antiepidemice în România**, București, 1972, pp. 83-94.

- **Spitalul din Curtea de Argeș în a doua jumătate a sec. al XIX-lea**, în vol. **Trecut și viitor în medicină**, București, 1981, pp. 357-363.

- **Spitalul din Curtea de Argeș în primele decenii ale sec. al XX-lea**, în vol. **Momente din trecutul medicinei. Studii și note și documente**, București, 1983, pp. 583-587.

2. Tehnică

- **Preoccupation concernant la construction des fuse en Moldavie a la fin du XVIII-e siècle**, în vol. **Proceedings in the 16th International Congress of the History of science**, Bucarest, 1981, p. 122.

- **Preocupări privind construirea de rachete în Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea** în "Revista de istorie", 11/1982, pp. 1235-1245.

- **Preocupări privind construirea de rachete în Moldova în secolul al XVIII-lea**, în "Astronautica", 1-2/1983, p. 4.

- **L'innovation technologique en Roumanie aux XIX-e et XX-e siècles et ses Implications socio-economiques** în *Revue Roumaine d'Histoire*, 1988, pp. 135-150; și în vol. **Innovation technologique et civilisation**, Paris, 1989, pp. 155-172.

3. Drept vechi românesc

- **La sanction penale dans les droits roumains au XVII-e siècle**, în vol.

La Peine. Societe Jean Bodin, Barcelone, 1987.

- **L'act de mort dans les droits roumains au XVII-e siecle**, în vol. **L'act de mort dans le monde**, Societe Jean Bodin, Budapest, 1990.

ISTORIA UNIVERSALĂ

Evul mediu

a. Filozofie

- **Quelques livres de philosophie neoaristotelique commentes par Averroes existant dans la bibliotheque d'un humaniste roumain Constantin Cantacuzino le stolnic**, în **Actas del V Congres internacional de filozofia medieval**, II, Madrid, 1979, pp. 1245-1250.

- **Progressus-aus Roger Bacon philosophischs Lexicon**, în vol. "Sprache und Erkenntnis im Mittelalters". Bonn, 1977, p. 35.

- **La volonte comme moyen d'action dans la pensee de Duns Scot**, în vol. "L'homme et son univers au Moyen age", Louvain la Neuve, 1982, p. 128.

- **Visions et previsions scientiphiques dans l'oeuvre de Roger Bacon**, în vol. **Connaissances scientiphiques et sciences dans la philosophie medievale**, Helsinki, 1987.

b. Istorie

- **Statul, lexic de cronologie istorică**, în "Studii și articole de istorie", XVIII, 1972, p. 116-121.

- **Geneza orașelor medievale europene**, în "Studii și articole de istorie", XXVI, 1974, p. 22-31.

- **Les roumains au point d'impacte d'Occident et de Byzance 1204-1205**, în "Rivista di studi bizantini e slavi", I, 1981, pp. 229-237, Bologna.

- **La peur a Byzance aux XIII- XIV -e siecles**, în "Jahrbuch der oesterreichischer Byzantinistik", 32/2, Wien, 1981, pp. 187-193.

- **L'Idée Imperiale byzantine dans le protocole et le ceremonial diplomatique roumain au Moyen age**, în "Byzantina", Thessalonique, 3/1971, pp. 297-309.

- **Descoperirea Americii în conștiința contemporanilor**, în "Analele Academiei Române, Memoriile Secției de Științe istorice și Arheologie", seria IV, tom. XVII, 1992, pp. 137-143.

- **Cristofor Columb și descoperirea Americii în conștiința contemporanilor**, în "Studii și articole de istorie", LX-LXI, 1993, pp. 17-26.

- **La suveranite ottomane a l'egard des Pays roumains dans le contexte des relations internationales europeennes, XVI-XVII siecles**, în "Tarik Dergisi,

XXXII, martie, 1979, Istanbul, pp. 211-218.

- **L'idée de paix reflétée dans les traités conclus entre l'Empire ottoman et la Valachie et la Moldavie aux XIV- XVII siècles**, în "Tarihi Kongressi iudem Ayribasiur, Ankara, 1994, pp. 2535-2542.

Epoca modernă

- **Relațiile lui Vasile Lupu cu Austria**, în "Almanahul Parohiei ortodoxe române din Viena", 1985, pp. 167-173.

- **Medierea conflictelor internaționale sud-est europene de către domnii Moldovei în secolul al XVII-lea**, în vol. **Sub semnul lui Clio. Omagiul acad. St. Pascu**, Cluj, 1974, pp. 593-598.

- **Politica Poloniei față de Moldova în anii 1683-1699**, în "Studii și articole de istorie", XLIX-L, 1984, pp. 84-93.

- **Românii și problema orientală 1683-1713**, în "Revista de istorie", 10/1980, pp. 1945-1970.

- **Problema orientală și românii**, în "Buletinul științe sociale și politice din România. Progrese și realizări", 2/1981, pp. 55-61.

- **Asediul Vienei din 1683 în conștiința societății românești din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea**, în "Revista de istorie", 6/1983, pp. 624-635.

- **Asediul Vienei din 1683. Semnificația lui istorică**, în "Studii și articole de istorie", XLVII- XLVIII, 1983, pp. 50-62.

- **Asediul Vienei din 1683 în conștiința societății românești din sec. XVII-XVIII**, în "Almanahul Parohiei ortodoxe române din Viena", XXIII, 1984, pp. 104-115.

- **Relațiile lui Constantin Brâncoveanu cu Austria**, în "Revista de istorie", 9/1988, pp. 895-911.

- **Un episod al campaniei de la Prut. Cucerirea Brăilei, 1711**, în "Studii și materiale de istorie medie", 2, 1957, pp. 449-556.

- **Legăturile lui Constantin Cantacuzino cu Rusia**, în "Studii și articole de istorie", III, 1957, pp. 237-254.

- **Un episod de la guerre de Morée 1715. La conquête de la forteresse de Sude.**, în vol. **I Milletler arami turkoloji Kongresi**, Istanbul, 15-20 oct. 1979. Tegligler 1 Turk tarihi", Istanbul, 1979, pp. 261-269.

- **Relațiile politice româno-ruse în timpul războiului ruso-austro-turc din 1735- 1739**, în "Analele româno-sovietice", Istorie, 4/1956, pp. 113-133.

- **Înființarea consulatelor ruse în Țara Românească și Moldova**, în "Studii și cercetări de istorie medie", 1/1951, pp. 61-72.

- **L'Image de l'autre. La Russie dans les sources roumaines du XVIII-e et le commencement du siècle suivant**, în "Revue Roumaine d'Histoire", 1/1981, pp. 43-55.

- **Ecourile Revoluției Franceze în Țările Române în sec al XVIII-lea**, în

"Revista de istorie", 6/1989, pp. 565-580.

- **Rezistențele naționale în Europa împotriva dominației napoleoniene**, în "Studii și articole de istorie", XLI-XLII, 1980, pp. 73-82.

- **Case memoriale Napoleon Bonaparte în insulele Corsica și Elba**, în "Revista Muzeelor", 6/1970, pp. 552-556.

- **Aspecte privind ecoul războaielor napoleoniene în țările române**, în "Studii și articole de istorie", IX, 1967, pp. 298-308.

- **Date cu privire la corpul oșășesc de sub conducerea maiorului Pangal 1807-1808**, în "Studii", 2/1958, pp. 151-154.

- **Împărțirea Africii de către colonialiștii europeni în lupta de eliberare națională a popoarelor africane, 1870-1914**, în "Revista de istorie", 5/1976, pp. 713-732.

Epoca contemporană

- **Debarcarea anglo - americană în Normandia 6 iunie 1944**, în "Revista de istorie", 6/1974, pp. 857-870.

DEMOGRAFIE

- **Date statistice privitoare la populația orașului Curtea de Argeș până la începutul secolului al XIX-lea**, în vol. "Studii și documente arhivistice", 2(80), Cluj, 1978, pp. 315-317.

- **Date noi și sublinieri privind habitatul de NV al Moldovei la sfârșitul secolului al XVIII-lea**, în "Hierasus", 3/1983, Botoșani, pp. 163-204 (în colaborare cu E. Emandi).

- **Contribuții de geografie istorică la cunoașterea fenomenului demografic din NV Moldovei la sfârșitul secolului al XVIII-lea** în "Suceava. Anuarul Muzeului Județean", X, 1983, pp. 471-529 (în colaborare cu E. Emandi).

- **Populația orașului Vaslui până la mijlocul sec. al XIX-lea**, în "Acta Moldaviae meridionalis", Vaslui, V-VI, 1983-1984, pp. 233-238.

ȘTIINȚE AUXILIARE

Cronologie

- **Calendar istoric, ianuarie - martie**, în "Studii și articole de istorie", 1972, XVII, pp. 139-141.

- **Calendar istoric, aprilie - iunie**, în "Studii și articole de istorie", 1972, XVIII, pp. 137-139.

- **Calendar istoric, octombrie- decembrie**, în "Studii și articole de istorie

", 1972, XIX, pp. 143-144.

- **Calendar istoric, ianuarie - martie**, în "Studii și articole de istorie", 1972, XX, pp. 157-159.

- **Calendar istoric, aprilie - iunie**, în "Studii și articole de istorie", 1973, XXI, pp. 147-150.

- **Calendar istoric, iulie - septembrie**, în "Studii și articole de istorie", 1973, XXII, pp. 163-164.

- **Calendar istoric, octombrie-decembrie**, în "Studii și articole de istorie", 1973, XXIII, pp. 135-137.

- **Calendar istoric, ianuarie - martie**, în "Studii și articole de istorie", 1973, XXIV, pp. 166-169.

- **Calendar istoric, aprilie - iulie**, în "Studii și articole de istorie", 1974, pp. 138-140.

- **Calendar istoric, octombrie-decembrie**, în "Studii și articole de istorie", 1974, XXVI, pp. 161-163.

BIBLIOGRAFIE

- **Bibliografie uzuală didactico-științifică (1965)**, în "Studii și articole de istorie", 1967, IX, pp. 341-368.

- **Bibliografie uzuală didactico-științifică (1966)**, în "Studii și articole de istorie", 1967, X, pp. 257-280.

- **Bibliografie uzuală didactico-științifică (1967)**, în "Studii și articole de istorie", 1969, XIII, pp. 309-330.

- **Bibliografie uzuală didactico-științifică (1968)**, în "Studii și articole de istorie", 1969, XIV, pp. 319-336.

- **Napoleon Bonaparte dans l'historiographie roumaine**, în "Revue Roumaine d'Histoire", 1/1970, pp. 171-183.

- **Bibliografie uzuală didactico-științifică (1969)**, în "Studii și articole de istorie", 1971, XVI, pp. 225-250.

- **Bibliografie istorică selectivă comentată (1970)**, în "Studii și articole de istorie", 1972, XVIII, pp. 123-129.

- **Bibliografie istorică selectivă comentată (1971)**, în "Studii și articole de istorie", 1972, XIX, pp. 124-135.

- **Cărți străine de istorie (1970-1971)**, în "Studii și articole de istorie", 1972, XX, pp. 135-145.

- **Pierre le Grand dans l'historiographie roumaine**, în "Revue Roumaine d' Histoire", 5/1972, pp. 889-896.

- **Bibliografie istorică selectivă comentată (1972)**, în "Studii și articole de istorie", 1973, XXI, pp. 124-136.

- **Cărți de istorie apărute peste hotare (1971-1972)**, în "Studii și articole de istorie", 1973, XXIII, pp. 119-185.

- Demetre Cantemir dans l'historiographie roumaine et étrangere, în "Revue Roumaine d'Histoire", 5/1973, pp. 919-945.
- **Bibliografie selectivă privind literatura beletristică cu conținut istoric**, în "Studii și articole de istorie", 1973, XXIV, pp. 142-154.
- **Bibliografie istorică tematică: Istoria României și Istoria Universală**, în "Studii și articole de istorie", 1974, XXV, 1974, pp. 127-129.
- **Bibliografie istorică selectivă (1973)**, în "Studii și articole de istorie", XXVI, 1974, pp. 146-154.
- **Bibliografie istorică selectivă comentată (1973)**, în "Studii și articole de istorie", XXVII- XXVIII, 1974, pp. 196-204.
- **Insurecția națională armată antifascistă și antilperialistă în istoriografia românească și străină**, în "Studii și articole de istorie", XXVII-XXVIII , 1974, pp. 205-210.
- **Bibliografie istorică selectivă comentată (1974)**, în "Studii și articole de istorie", XXX-XXXI, 1975, pp. 107-119.
- **Bibliografie selectivă comentată. Cărți de istorie apărute peste hotare 1973-1974**, în "Studii și articole de istorie", XXX-XXXI, 1975, pp. 182-187.
- **Bibliografie istorică selectivă comentată (1975)**, în "Studii și articole de istorie", XXXII, 1976, pp. 140-150.
- **Bibliografie istorică selectivă comentată. Războiul de Independență al României 1877-1878**, în "Studii și articole de istorie", XXXIII- XXXIV, 1976, pp. 212-217.
- **Bibliografia istorică selectivă comentată 1976-1977**, în "Studii și articole de istorie", XXXV- XXXVI, 1977, pp. 187-203.
- **Bibliografia istorică comentată selectivă. Cărți de istorie apărute peste hotare 1975-1978**, în "Studii și articole de istorie", XXXVII-XXXVIII, 1978, pp. 207-213.
- **Bibliografia istorică selectivă comentată 1977**, în "Studii și articole de istorie", XXXIX-XL, 1978, pp. 236-250.
- **Bibliografia istorică selectivă și comentată (1978)**, în "Studii și articole de istorie", XLI-XLII, 1980, pp. 226-274.
- **Noutăți în istoriografia românească și străină**, în "Studii și articole de istorie", XLII- XLIV, 1981, pp. 191-198.
- **Noutăți în istoriografia românească și străină**, în "Studii și articole de istorie", XLV-XLVI, 1982, pp. 284-290.
- **Noutăți în istoriografia românească și străină**, în "Studii și articole de istorie", XLVII-XLVIII, 1983, pp. 320-327.
- **Noutăți în istoriografia românească și străină**, în "Studii și articole de istorie", XLIX-L, 1984, pp. 286-294.
- **Noutăți în istoriografia românească și străină**, în "Studii și articole de istorie", LI-LII, 1985, pp. 280-286.
- **Noutăți în istoriografia românească și străină**, în "Studii și articole de

istorie", LIII-LIV, 1986, pp. 263-269.

- **Noutăți în istoriografia românească și străină**, în "Studii și articole de istorie", LV-LVI, 1988, pp. 268-276.

- **Noutăți în istoriografia românească și străină**, în "Studii și articole de istorie", LVII-LVIII, 1988, pp. 251-259.

ARTICOLE ÎN PRESĂ PE TEME ISTORICE

- **O filă de istorie. 500 de ani de la victoria de la Podul Înalt**, în "Viața studentescă", 15 februarie 1975.

- **500 de ani de la moartea lui Ioan de Hunedoara**, în "România liberă", 11 august 1956.

- **375 ani de la prima unire politică a Țărilor Române**, în "Viața studentescă", 5/1975 pp. 12-13.

- **Mihai Viteazul în conștiința contemporanilor**, în "Viața studentescă", 14 mai 1975.

- **350 - a Anniversaire de l'avenement de Vasile Lupu**, în "La Roumanie d'aujourd'hui", 5/1984, pp. 15-16 și cu o versiune în l. engleză în *Romanian to day*, 5/1984, pp. 15-16.

- **Pe urmele compatrioților pe meleaguri străine**, în "Viața studentescă", 23 sept. 1970.

- **Stolnicul Constantin Cantacuzino, diplomat de notorietate europeană**, în "Lumea", 25/1966, pp. 23-24.

- **Antim Ivireanul**, în "Munca", 21 septembrie 1966.

- **Dimitrie Cantemir, luptător pentru prietenia româno-rusă** (l. rusă) în "Rumania", V/1973, pp. 24-26.

- **Dimitrie Cantemir, personalitate de frunte a culturii românești și universale**, în "România liberă", 26 octombrie 1973.

- **Dimitrie Cantemir în viziunea contemporanilor**, în "Viața studentescă", 22 iunie 1973.

- **Tudor Vladimirescu în contemporaneitate**, în "Viața studentescă", 27 ianuarie 1971.

- **O ilustră figură de luptător pentru libertate națională și dreptate socială. 150 de ani de la mișcarea revoluționară condusă de Tudor Vladimirescu**, în "România liberă", 20 august 1971.

- **La revolutione roumaine de 1848 et la presse europeenne de l'epoque**, în "Revue Roumaine", 4/1973, pp. 99-105

- **Ecoul revoluției de la 1848 în presa europeană a vremii**, în "Viața studentescă", 20 iunie 1973.

- **Revoluția română din 1848 în contextul european**, în "Viața studentescă", 25 aprilie 1973.

- **Tineretul studios trup și suflet alături de întregul popor în epopeea independenței**, în "Viața studențească", 10 mai 1972.
- **Vatră a continuității românești. Curtea de Argeș, 600 locuitori la sfârșitul secolului al XVIII-lea**, în "Arges" 3/109, Pitești, septembrie 1977.

CRONICI

- **Excursie științifică**, în "Studii"; 5-6 /1955, pp. 199-200.
- **Despre activitatea științifică din anul 1955 a Secției de istoria relațiilor româno-ruse la Institutul de istorie al Academiei R. P. Română**, în "Studii", 5/1956, pp. 134-137
- **Muzeul de artă feudală da la cetatea Bran**, în "Studii", 5/1961, pp. 1285-1287.
- **Despre materialele documentare din arhivele Statului Sibiu**, în "Studii", 1/1961, pp. 167-168.
- **Muzeul de artă feudală al orașului Brașov**, în "Studii", 3/1961, pp. 743-744.
- **A IX-a Reuniune internațională a Academiei Tudertine Todi Perugia**, în "Studii", 2/1969, pp. 348-349.
- **Călătorie de studii în Italia**, în "Studii", 5/1966, pp. 260-262.
- **Călătorie de studii în U.R.S.S.** în "Studii", 6/1967, pp. 1209-1210.
- **Prima reuniune internațională de istoria civilizației venețiene**, în "Studii", 5/1968, pp. 959-960. și în "Revue Roumaine d'Histoire", 6/1968, pp. 1195-1156.
- **Al III-lea Congres internațional de studii napoleoniene, Portoferraio**, 1969, în "Studii", 5/1969, pp. 993-996.
- **Reuniunea internațională privind relațiile culturale italo-române în secolele XVII-XVIII**, Padova, 1969, în "Studii", 5/1969, pp. 996-998 și în "Revue Roumaine d'Histoire", 6/1969, pp. 1059-1061.
- **Colocviul istoric internațional "Orașul balcanic în secolele XV-XVII, Moscova-Kiev, 1969"**, în "Studii", 6/1969, pp. 1195-1197.
- **Muzeul de icoane din Veneția**, în "Revista muzeelor", 6/1969, p. 567.
- **Muzeul Luigi Ferdinando Marsigli din Bologna**, în "Revista muzeelor", 1/1970, pp. 187-188.
- **Colocviul "Napoleon", Paris-Ajaccio, 1969**, în "Studii", 2/1970, pp. 389-392.
- **Al VI-lea centenar de la nașterea lui Erasmo da Nerni Gattamelata**, în "Studii", 6/1970, pp. 1236-1238.
- **A XVII-a Sesiune de vară a Centrului de studii superioare privind civilizația medievală. Poitiers, 1970**, în "Studii", 1/1971, pp. 156-158.
- **Expoziția condotierii. Narni 1970**, în "Revista muzeelor", 1/1971, pp. 72-74.

- Le colloque historique international greco-roumain. L'Epoque phanariothe, Thessalonique, 1970, în "Revue Roumaine d'Histoire", 2/1971, pp. 441-444.
- Le deuxieme symposion national "Pages de l'histoire de l'agriculture en Roumanie, Iassy, 1971, în "Revue Roumaine d'Histoire", 2/1972, pp. 363-364.
- Sesiunea de comunicări științifice organizată de cabinetele de cultură și educație socialistă județene, în "Studii", 2/1972, pp. 374-377.
- Al V-lea Congres internațional de filozofie medievală, Madrid-Cordoba-Granada, 1972, în "Studii", 1/1973, pp. 159-172.
- Colocviul internațional consacrat luptei dintre papi și împărați. Narni, 1972, în "Studii", 2/1973, pp. 385-386.
- A XXV-a Sesiune a cursurilor de vară de la Universitatea din Caen, 1973, în "Studii", 6/1973, pp. 1277-1279.
- Sesiunea de comunicări de la Vaslui consacrată aniversării a 600 ani de la prima mențiune documentară a orașului, în "Revista de istorie", 11/1975, pp. 1755-1757.
- Sesiunea anuală de comunicări științifice a Direcției Patrimoniului cultural Național București, în "Revista de istorie", 10/1970, pp. 1607-1608.
- Călătorie de studii în U.R.S.S., în "Studii", 3/1976, pp. 439-441.
- Călătorie de studii în U.R.S.S., în "Studii", 6/1976, pp. 1209-1212.
- Sesiunea de comunicări "Unitatea culturală a românilor. Tradiții culturale. Educație. Biblioteconomie", Galați, 1976, în "Revista de istorie", 1/1977, pp. 529-530.
- Al IV-lea Simpozion național de istorie agrară a României, Slobozia, în "Revista de istorie", 2/1977, pp. 332-334.
- Al VI-lea Congres internațional de filozofie medievală Bonn, 1977, în "Revista de istorie", 12/1977, pp. 2253-2256.
- Sesiunea de comunicări științifice Curtea de Argeș, în "Studii", 12/1978, pp. 2311-2312.
- Sesiuni științifice aniversative, în "Revista de istorie", 3/1978, pp. 520-523.
- Călătorie de studii în U.R.S.S., în "Revista de istorie", 7/1978, pp. 1277-1278.
- Întâlnirile de la Mânjina, VI, 1978, în "Revista de istorie", 1/1979.
- Al VI-lea Simpozion național de istorie agrară a României, în "Revista de istorie" 3/1979, pp. 549-551.
- Călătorie de documentare în U.R.S.S., în "Revista de istorie" 6/1979, pp. 1161-1163.
- Simpozion de valorificare a documentelor inedite Drobeta - Turnu Severin, 1979, în "Revista de istorie" 2/1980, pp. 364-366.
- Lupta de veacuri a poporului român pentru unitate și independență națională și progres social, în "Revista de istorie", 1/1980, pp. 264-266.

- **Al III-lea Congres Internațional de turcologie**, Istambul, 1979, în "Revista de istorie" 1/1980, pp. 180-183.
- **Al XIV-lea Lectorat de vară al Societății de științe istorice din România**, Suceava, 1980, în "Revista de istorie" 12/1980, pp. 2369-2370.
- **Simpozion științific: 160 de ani de la revoluția lui Tudor Vladimirescu**, Târgu Jiu, Slatina, 1981, în "Revista de istorie", 7/1981, pp. 1366-1367.
- **Sesiunea științifică "Continuitatea milenară" a Muzeului de istorie a Transilvaniei**, în "Revista de istorie", 9/1981, pp. 17755-1758.
- **Colocviul Interdisciplinar privind istoria în România**, în "Revista de istorie", 11/1981, pp. 2139-2141.
- **Al XVI-lea Congres Internațional de istoria științei**, București, în "Revista de istorie", 12/1981, pp. 2317-2326.
- **Sesiunea științifică "Pontica, 80"**, în "Revista de istorie" 5/1980, pp. 979-982.
- **Sesiunea științifică "Pontica, 81"**, în "Revista de istorie", 2/1982, pp. 345-348 (în colaborare cu C. Petolescu).
- **A XV- ediție a Lectoratului de vară al Societății de științe istorice din România**, Suceava 1982, în "Revista de istorie", 10/1982, pp. 1148-1150.
- **Sesiunea anuală de comunicări a Muzeului județean Suceava 1981**, în "Suceava. Anuarul Muzeului județean", IX, 1982, pp. 539-544.
- **Le XVI-e Congres internațional d'histoire de la Science**, Bucarest, 1981, în "Revue Roumaine d'histoire", 1/1982, pp. 179-183.
- **Sesiunea științifică anuală a Muzeului Județean Suceava**, în "Revista de istorie", 3/1983, pp. 519-521.
- **Al VIII-lea Simpozion național de istorie agrară a României**, în "Revista de istorie", 4/1983, pp. 412-414.
- **A XVI-a ediție a Lectoratului de vară al Societății de științe istorice din România**, Suceava, 1983, în "Revista de istorie", 12/1983, pp. 1239-1241. (în colaborare cu I. Șendrulescu).
- **Călătorie de studii la Viena**, 1983, în "Revista de istorie" 1/1984, pp. 88-93.
- **Sesiunea științifică "Pontica 1983"**, în "Revista de istorie", 2/1984, pp. 1919-1920.
- **Sesiunea științifică "Reședințe voievodale pe teritoriul patriei noastre"**, în Revista de istorie, 4/1984, pp. 379-381.
- **Colocviul Comisiei Internaționale de istoria mișcărilor sociale și structurilor sociale**, Salerno, 1984, în "Revista de istorie", 1/1985, pp. 75-78.
- **Al VII Simpozion "Mehedinți, cultură și civilizație"**, în "Revista de istorie", 5/1985, pp. 518-519.
- **Al VIII-lea Simpozion național de istorie și retrologie agrară a României**, în "Revista de istorie", 9/1985, pp. 901-903.
- **Al XVIII -lea Lectorat de vară al Societății de științe istorice din**

România, Suceava, 1985, în "Revista de istorie", 10/1985, pp. 1016-1018.

- **Al XIX-lea Lectorat de vară al Societății de științe istorice din România**, Suceava, 1986, în "Revista de istorie", 10/1986, pp. 1235-1237.

- **Al IX-lea Simpozion național de istorie și retrologie agrară a României**, Tulcea, 1986, în "Revista de istorie", 11/1986, pp. 1149-1151.

- **"Glasul documentelor". Masă rotundă organizată de Biblioteca Centrală Universală București**, în "Revista de istorie", 6/1987, pp. 641-643.

- **Simpozion științific anual al Complexului muzeal Golești**, în "Revista de istorie", 3/1988, pp. 346-348.

- **Manifestarea științifică consacrată împlinirii a 150 de ani de la apariția "Gazetei de Transilvania"**, Brașov, 1988, în "Revista de istorie", 8/1988, pp. 824-827.

- **Simpozion științific consacrat marii Uniri din 1 decembrie 1918**, în "Revista de istorie", 3/1989, pp. 299-300.

- **Pe urmele istoriei de la București la Turnul Măgurele**, în "Revista de istorie", 11-12/1990, pp. 1029-1030.

- **Congresul internațional al Societății "Jean Bodin"**, Budapesta 1990, în "Revista de istorie", 9-10/1990, pp. 918-920.

- **Sesiunea științifică dedicată comemorării lui Nicolae Iorga, la 50 de ani de la moartea sa**, Ploiești 1990, în "Revista de istorie", 7-8/1991, pp. 427-428.

- **Cel de-al XI-lea Congres de istorie turcă, Ankara, 1990**, în "Revista de istorie", 7-8/1991, pp. 434-439 (în colaborare cu Cristina Feneșan).

- **Lectoratul de vară al Societății de științe istorice din România, Constanța, 1993**, în "Revista de istorie", 11-12/1994, pp. 1215-1216.

- **Sesiunea omagială "75 de ani de la Unirea Bucovinei"**, în "Revista istorică", 5-6/1994, pp. 793-595.

- **Simpozion "Patrimoniul Cultural Național "Artă și civilizație medievală"**, Suceava, 1994, în "Codrul Cosminului", serie nouă, 1/1995, pp. 315-317.

- **Lectoratul de vară al Societății de științe istorice din România, Brașov, 1993**, în "Studii și articole de istorie", 1995, pp. 165-167.

RECENZII (inclusiv însemnări bibliografice, note bibliografice etc.)

I.G. Tabouis, *De la Liga Nașionilor la San Francico*, București, 1945, în "România militară", 1/1946, pp. 72-73.

E. Vârtosu, *Ceva nou despre Riga Veletinul*, în "Revista Istorică Română", 1946, pp. 398-399.

Scarlăt Callimachi, *Din cărți vechi. Pagini privitoare la istoria românilor*, București, 1946, în "Revista Istorică", 1946, pp. 393-394.

B.D. Porșnev, *Răscoalele populare din Franța înainte de Frondă*, I.rusă, Moscova, 1948, în "Analele Româno-Sovietice", Istorie, 1/1949, pp. 71-79.

B. Rodov, *Din istoria tratatelor nipono-americane în anul 1841* (I. rusă din Voprosî istorii 4/1940 în "Analele Româno-Sovietice", Istorie, 19/1949, pp. 491-492.

Anglia și Rusia în perioada celui de al doilea război împotriva Turciei 1787-1792, din "Voprosî istorii", 11/1949, în "Studii", 3/1952, pp. 215-216.

Comunicări și articole de istorie, București, 1955, în "Studii", 5-6/1955, pp. 173-176.

E. I. Drujinina, *Pacea de la Kuciuc-Kainargi din anul 1774* (Moscou, 1955), în "Studii", 2-3/1956, pp. 248-250.

Catalog de documente românești din Arhivele de la orașul Stalin. I. 1521-1599, (București, 1955), în "Studii", 1/1957, pp. 236-238.

VI. Dinculescu, *O manufactură de ceramică la Tg. Jiu 1833-1863* (București, 1956), în "Studii", 3/1957, pp. 248-250.

E. D. Tappe, *Patrick Simpson, negustor scoțian în Moldova implicat în comerțul cu potasă*, în The Slavonic and East European Review, 1952, în "Studii", 6/1957, p. 204.

E. D. Tappe, *Documente privind România în arhiva lui Paget*, din The Slavonic and East European Review, 1954, în "Studii", 6/1957, pp. 203-204.

Culegere de documente privind relațiile româno-ruse, în "Analele Româno-Sovietice", 1/1958, pp. 193-195.

Însemnări științifice, IV, Istorie, Chișinău, 1957 (I. rusă), în "Studii", 2/1958, pp. 225-226.

Răscoala țăranilor din 1907 în regiunea Ploiești. Acte inedite, Ploiești, 1958, în "Studii", 3/1958, pp. 148-149.

A. Bălinescu, *Meșteșuguri și negustori din trecutul Craiovei*, I. Documente, 1661-1865, București, 1957, în "Studii", 4/1958, pp. 155-158.

Călătoria peste trei mări a lui Atanasie Nikitin 1456-1492 (I. rusă) Moscova 1957, în "Studii", 4/1958, p. 187.

Istoria URSS, epoca socialismului 1947-1957 (I. rusă) Moscova 1957, în "Studii", 4/1958, p. 186.

P. Crăciun, *Ghidul monumentelor istorice și de artă din Caracal* (Caracal, 195), în "Studii", 5/1958, p. 236.

Catalogul documentelor din Arhiva Statului de la orașul Stalin I. (București, 1958), în "Studii", 6/1958, pp. 247-248.

N. Ciachir, *100 de ani de la Unirea Principatelor* (București, 1958), în "Studii", 1/1959, pp. 336-337.

I. I. Sternberg, *Scrisoarea lui Petru I către Francisc II Rakoczi* din "Istoriceski Arhiv", 2/1958, în "Studii", 2/1959, p. 255.

Înaltul Divan 1831-1834. Îndreptar arhivistic (București, 1958), în "Studii", 2/1959, p. 261.

V. M. Lavrovski, M. A. Berg, *Revoluția burgheză engleză* (I. rusă) Moscova, 1958, în "Studii", 3/1959, pp. 316-318.

Documente istorice. Mănăstirile Sf. Ioan, Jghabu, Jiția și Roaba, Măgurelele,

Manu, Mărcuța și Margineni (București, 1958), în "Studii", 3/1959, p. 321.

L. Loghin, *Acțiunile de luptă ale românilor între Nitra și Vah* (București, 1958), în "Studii", 4/1959, p. 451.

Documente istorice Mănăstirile Govora, Gruiu, Hagi, Dina. Hotărâri (București 1958), în "Studii", 5/1959, p. 291.

C. Velichi, *Mișcări revoluționare de la Brăila din 1841-1843* (București, 1958), în "Studii", 5/1958, pp. 193-195.

M. Guboglu, *Paleografia și diplomația turco-osmană* (București, 1958, în "Revista Arhivelor", 1/1959, pp. 340-344.

Monografia orașului Corabia (Corabia, 1958), în "Studii", 5/1959, pp. 276-277.

P. T. Iacovlena, *Primul tratat ruso-chinez din anul 1689* (l.rusă) Moscova, 1958, în "Studii", 5/1959, pp. 277-278.

V. V. Kafegaus, *Studii despre piața internă a Rusiei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea* (l.rusă) Moscova, 1958, în "Studii", 5/1959, pp. 278-279.

N. Drăgan, *Dezvoltarea industriei în Mediaș între anii 1918-1944*, Mediaș, 1957, în "Studii", 6/1959, pp. 217-220.

Catalogul documentelor grecești din Arhivele de la orașul Stalin II, 1958, în "Studii", 6/1959, pp. 241-242.

R. Forberger, *Manufactura din Saxonia de la sfârșitul secolului al XVI-lea până la începutul secolului al XX-lea*, (l.germană, Berlin, 1958), în "Studii", 1/1960, pp. 230-231.

Giiari-ev-Din Ali, *Jurnalul campaniei lui Timur în India* (l.rusă), Moscova, 1958, în "Studii", 2/1960, p. 301.

I. S. Dostian, *Lupta poporului sârb împotriva jugului turcesc în sec XV până la începutul secolului al XIX-lea* (l.rusă), Moscova, 1958, în "Studii", 2/1960, pp. 300-301.

I. Ionașcu, *Date statistice noi despre București în anii 1810-1811* culese din Arhivele Moscovei, în "Revista Arhivelor", 1/1959, în "Studii", 2/1960, pp. 304-305.

L. A. Nikiforov, *Politica externă a Rusiei în ultimii ani ai războiului nordic. Pacea de la Nystadt* (l.rusă) Moscova, 1959, în "Studii", 3/1960, pp. 259-260.

Episcopia Buzău. Documente istorice, București, 1958, în "Studii", 3/1960, pp. 275-277.

E. I. Drujinina, *Țărml de nord al Mării Negre în anii 1975-1800* (l.rusă), Moscova, 1959, în "Studii", 4/1960, pp. 344-345.

Analele franceze. Articole și materiale pentru istoria Franței, 1958 (l. rusă), Moscova, 1959, în "Studii", 3/1960, pp. 348-350.

Arhiva Magistratului orașului Brașov. Inventarul actelor neînregistrate, I, București, 1959, în "Studii", 5/1960, pp. 293-294.

H.Holm, *Comerțul răsăritean Habsburgic în sec. al XVIII-lea* (l.germană), München, 1954, în "Studii", 6/1960 pp. 25-259.

M. Guboglu, *Catalogul documentelor turcești, I*, București, 1960, în "Studii",

6/1960, pp. 274-277.

Muzeul Secevei. Ghid pentru muzeul regional Suceava, Suceava, 1959, în "Studii", 1/1961, pp. 250-251.

Poltava. 250 de ani de la bătălia de la Poltava Moscova 1959, (l. rusă), în "Studii", 3/1961, pp. 818-820.

Studii despre satul rus în secolul X-XIII, Moscova, 1959 (l. rusă), în "Studii", 3/1961, pp. 820-821.

V. Pascaleva, *Relațiile comerciale ale ținuturilor bulgare cu țările occidentale și Rusia în prima jumătate a sec. al-XIX-lea*, Sofia, 1960 (l. rusă), în "Studii", 4/1961, pp. 1001-1002.

Inventarul protocoalelor Primăriei Sibiu, 1521-1700, București, 1959, în "Studii", 4/1961, pp. 1115.

Industria textilă din Brașov. Catalog de documente 1413-1820, I, București, 1960, în "Studii", 5/1961, p. 1352-1353.

I.I. Klocman, *Studii despre istoria social-economică a orașelor din nord-vestul Rusiei la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Moscova, 1960, (l. rusă) în "Studii", 6/1961, p. 1337-1338.

V. I. Rutenburg, *Mișcările populare în orașele Italiei din secolul al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea*, Moscova, 1958 (l. rusă), în "Studii", 6/1961, p. 1611-1612.

I. M. Zaher, *Mișcarea "turbaților"*, Moscova, 1961, (l. rusă), în "Studii", 1/1962, pp. 244-245.

Documente privitoare la istoria economică a României. Orașe și târguri, București, 1960, în "Studii", 1/1962, pp. 253-254.

Documente privind relațiile româno-ruse, București, 1961, în "Studii", 1/1962, pp. 768-769.

P. I. Poleanski, *Meșteșugurile orășenești și manufactura în Rusia în secolul al XVIII-lea*, Moscova, 1960, (l. rusă), în "Studii", 3/1962, pp. 755-757.

V. N. Bernadski, *Novgorodul și pământul Novgorodului în secolul al XV-lea*, în "Studii", 4/1962, pp. 1068-1069.

Arhiva magistratului orașului Brașov. Inventarul actelor neînregistrate, II, în "Studii", 5/1962, pp. 1348-1349.

E. Sulman, *Frăția de arme ruso-moldovenească*, Chișinău, 1962 (l. rusă), în "Studii", 2/1963, pp. 502-503.

J. Heers, *Genes au XV-siecle*, Paris, 1961, în "Studii", 2/1963, pp. 516-517.
Scrisorile și hârtiile lui Petru cel Mare, vol. XI, partea I Moscova, 1962 (l. rusă), în "Studii", 3/1963, p. 755

Documente privind istoria României. Colecția E. de Hurmuzachi, serie nouă. București, 1962, în "Studii", 5/1963, pp. 115-116.

E. P. Podiapskaia, *Răscoala lui Bulavin, 1707-1709*, Moscova, 1962 (l. rusă), în "Studii", 5/1963, pp. 1195-1196.

A. Maumard, *La bourgeoisie parisienne 1815-1848*, Paris, 1965, în "Studii",

1/1966, pp. 211-212.

A. Rochon, *La jeunesse de Laurence de Medici*, Paris, 1965, în "Studii", 4/1965, pp. 277-278.

E.I. Indova, *Economia domeniială în Rusia în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, Moscova, 1964 (l. rusă), în "Studii", 1/1966, pp. 205-206.

Alan Parker, *La guerre de secession*, Paris, 1964, în "Studii", 5/1966, pp. 1046-1067

Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea, II, Moldova, București, 1966, în "Studii", 4/1966, pp.707-709.

G. Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, București, 1965, în "Revue Roumaine de Histoire", 1/1966, pp. 147-149.

Ilie Ceașescu, *Căpitanul de panduri Simion Mehedințeanul*, București, 1966 în "Studii", 1/1967, p. 203

M. Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, II, 1455-1829, București, 1965, în "Studii", 1/1967, pp. 405-406.

Șt. Pascu, I. Ionașcu, C. Cihodaru, Gh. Georgescu-Buzău, *Istoria medie a României*, București, 1966, în "Studii", 2/1967, pp. 363-368.

A. Soboul, *Le proces de Louis XVI*, Paris, 1966, în "Studii", 4/1967, pp. 833-834.

Al. Elian, C. Bălan, M. Chircă, C. Diaconescu, *Inscripțiile medievale ale României. Orașul București. I. 1395-1800*, București, 1965, în "Studii", 6/1967, pp. 1217-1220.

M. Guboglu, M. Mustafa, *Cronici turcești privind țările române. Extrase I, sec. XIV - încep. sec. XVII*, București, 1966, în "Studii", 6/1967, p. 1261-1263.

Legăturile istorice dintre popoarele URSS și România în secolele XV-XVIII, vol. I, Moscova, 1969 (ed. bilingvă), în "Revue Roumaine d'Histoire", 1/1967, pp. 110-111.

Acta Musei Napocensis II, 1965, în "Revue Roumaine d'Histoire", 2/1967, pp. 295-300.

Acta Musei Apulensis. Apulum I, în "Revue Roumaine d'Histoire", 3/1967, pp. 477-480.

R. Popa, M. Zdroba, *Șantierul arheologic Cuhea. Un centru voievodal din veacul al XIV-lea*, Baia Mare, 1966, în "Studii", 5/1967, pp. 1062-1065 și "Revue Roumaine d'Histoire", 4/1967, pp. 664-665.

N. Ionescu, *Generalul Eremia Grigorescu*, București, 1966, în "Revue Roumaine d'Histoire", 5/1967, pp. 822-823.

Catalogul documentelor referitoare la viața economică a țărilor române în secolele XVIII-XIX. Documente din arhivele statului Sibiu, I-II, București, 1966-1967 în "Studii", 4/1968, pp. 793-795.

I. Klocman, *Istoria social-economică a orașelor rusești în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, Moscova, 1967 (l. rusă), în "Studii", 5/1968, pp. 994-995.

V. M. Tihomirov, *Cultura rusă în secolele X-XVIII*, Moscova, 1968 (l. rusă),

în "Studii", 6/1968, pp. 1261-1262.

H. Granville, *Observations sur l'etat actuel de l'Empire ottoman*, Paris, 1967,

în "Revue Roumaine d'Histoire", 1/1968, pp. 127-130.

Acta Musei Napocensis III, 1966, în "Revue Roumaine d'Histoire", 5/1968, pp. 91-96.

O revistă de istorie militară, în "Revista muzeelor", 4/1968, p. 367.

V. M. Penciah, *Oamenii cu cabala în Rusia în secolul al XVI-lea*, Leningrad 1967, (l. rusă), în "Studii", 2/1961, pp. 385-387.

V. Mihordea, *Relațiile agrare din sec. al XVIII-lea în Moldova*, București, 1968, în "Studii", 3/1969, pp. 576-582.

București. Materiale de istorie și muzeografie 5/196, în "Studii", 5/1969, pp. 1026-1028.

Acta Musei Apulensis, în "Revue Roumaine d'Histoire", 2/1969, pp. 162-167.

Sargetia. Deva, 1968, în "Revue Roumaine d'Histoire", 2/1969, pp. 349-352.

Catalogul documentelor moldovenești III, București, 1968, în "Studii", 1/1970, pp. 188-190.

Studi Napoleonici. Atti del primo e secondo Congressi internazionali 1962 e 1965, Portoferraio, 1966, în "Studii", 4/1970, pp. 858-860.

Deux livres sur Napoleon, în "Revue Roumaine d'Histoire", 2/1971, pp. 339-401.

M. Matei, *Studii de istorie orășenească medievală. Moldova sec. XIV-XVI*, Suceava, 1970, în "Revue Roumaine d'Histoire", 4/1971, pp. 87-91.

G. Fourquin, *Histoire economique de l'Occident medieval*, Paris, 1969, în "Studii", 6/1971, pp. 1276-1279.

Relațiile istorice dintre popoarele URSS și România veacurile XV - începutul sec. XVIII. Volumele II și III, Moscova, 1968 și 1970, în "Revue Roumaine d'Histoire", 4/1971, pp. 771-774.

I. Desmaret, *Evolution de la France contemporaine I. La France de 18 o*, Paris, Paris, 1971, în "Studii", 1/1972, pp. 197-198.

Comerțul exterior în Europa centrală și răsăriteană 1450-1630, Koln-Wien, 1971, (l. germană), în "Studii", 3/1972, pp. 648-650.

J. Godechot, *Les revolutions de 1848*, Paris, 1971, în "Studii", 3/1973, pp. 658-661

O nouă realizare a istoriografiei românești, în "Viața studentească", 9 febr. 1972.

Istoria României în date sub redacția lui C.C. Giurescu, în "Revista de istorie", 4/1972, pp. 885-887, în colaborare cu Gr. Chiriță.

H. Focillon, *Anul 1000*, București, 1972, în "Studii", 5/1972, pp. 1117-1118.
București. VIII. Materiale de istorie și muzeografie 1971, în "București", IX, 1972, pp. 433-435.

A.D. Xenopol. *Studii privitoare la viața și opera sa*, în "Studii", 5/1972, pp. 1075-1079.

M. Soveja, I. Gheorghian, M. Ciucă, *Îndrumător în arhivele centrale I*, partea I, București, 1971, în "Studii", 6/1972, pp. 1351-1353.

R. Latouche, *Les origines de l'economie medievale*, Paris, 1971, în "Studii", 4/1973, pp. 977-983.

R. Fossier, *Histoire sociale de l'Occident medieval*, Paris, 1970, în "Studii", 1/1973, pp. 191-195.

Ph. Contamine, *Guerre, etat, societate a la fin du moyen age*, Paris, 1972, în "Revista de istorie", 4/1974, pp. 650-656.

M. Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1978, în "Revue Roumaine d'Histoire", 2/1974, pp. 341-344.

J. Michelet, *Scrieri alese*, București, 1973, vol. I-II, în "Revista de istorie", 2/1974, pp. 316-319.

Unirea Principatelor 1859, problemă de nivel european. Documente inedite, în "Viața studentescă", 23 ianuarie 1974.

P. Bounincontro, *L'Unione dei Principati danubiani nei documenti diplomatici napolitani 1856-1859*, Napoli, 1972, în "Revista de istorie", 3/1974, pp. 497-499.

M. Agulhon, *1848 ou l'apprentissage de la republique 1848-1852*, Paris, 1973, în "Revista de istorie", 8/1974, pp. 1405-1406.

J. Anderson, *A History of Sweden*, Stockholm, 1970, în "Revista de istorie", 1974, pp. 1119-1121.

V. Bugarov, *Răscoalele din Moscova de la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, Moscova 1971, (l. rusă), în "Studii și materiale de istorie medie", VII, 1974, pp. 416-418.

Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV-XV*, București, 1975, în "Revista de istorie", 3/1975, pp. 434-439.

R. Munteanu, *Cultura europeană în epoca luminilor București*, 1974, în "Revista de istorie", 8/1975, pp. 1275-1270.

Charles Quint et son temps, Paris, 1973, în "Revista de istorie", 3/1975, pp. 458-460.

G. Duby, *Hommes et structures du Moyen age*, Paris, 1973, în "Revista de istorie", 10/1975, pp. 1600-1603.

J. Fodehot, *Histoire de l'Italie moderne*, Paris, 1972, în "Revista de istorie", 1/1970, pp. 145-149.

G. Procacci, *Istoria italienilor*, București, 1975, în "Revista de istorie", 4/1975, pp. 641-643.

I. Hurdubețiu, Fl. Mârțu, N. Nicolescu, Gh. Părnuță, I. Stănculescu, *Câmpulung Muscel, ieri și azi*, Câmpulung, 1974, în "Revista de istorie", 2/1976, pp. 294-298, (în colaborare cu Tr. Udrea).

V. Neamțu, *La technique de la production cerealiere en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIII siecle*, București, 1975, în "Revista de istorie", 3/1976, pp. 446-450.

R. Florescu, R. T. Mc. Nelly, *Dracula. A Biography of Vlad the Impaler 1435-*

1476, New York, 1973, în "Revista de istorie", 11/1976, pp. 1813-1818.

Scrisorile și hârtiile împăratului Petru cel Mare, vol. XI, partea a 2-a, Moscova, 1964, vol. XII, partea 1 Moscova 1975 (l. rusă), în "Revista de istorie", 10/1976, pp. 1638-1639.

I.P. Gross, *Saint Juste, sa politique et ses missions*, Paris, 1975, în "Revista de istorie", 1/1977, pp. 13-14.

Gerald A. I. Hodgett, *A social and economic History of medieval Europe*, London, 1972, în "Revista de istorie", 6/1977, pp. 1202-1203.

Două monografii recent apărute despre Mihai Viteazul, în "Studii și materiale de istorie medie", IX, 1978, pp. 206-210.

J. Godechot, *Un jury pour la revolution*, Paris, 1974, în "Revista de istorie", 6/1978, pp. 1103-1108.

N. Grigoraș, *Țara Românească a Moldovei până la Ștefan cel Mare 1359-1437*, Iași, 1978, în "Revista de istorie", 11/1976, pp. 2123-2126.

N. Neagoe, *Problemele centralizării statelor feudale românești Moldova și Țara Românească*, Craiova, 1977, în "Revista de istorie", 1/1978, p. 16-18.

A. Toynbee, *Cities on the move*, New York, 1973, în "Revista de istorie", 1/1978, pp. 1506-1508.

S. V. Obolenskaia, *Războiul franco-prusesc și opinia publică din Germania și Rusia*, Moscova, 1977 (l. rusă), în vol. *Cărți noi în științele istorice*, 2/1978, pp. 47-50.

Scrisorile și hârtiile împăratului Petru cel Mare, vol. XII, partea a 2-a, Moscova, 1977 (l. rusă), în "Revista de istorie", 9/1978, pp. 1715-1716.

Catalogul documentelor Țării Românești vol. II, 1621-1632, București, 1978, în "Revista arhivelor", 1/1979, pp. 94-95.

Villes d'Imprimerie et moulins de papiers de XIV-e siecle. Aspects economiques et sociaux, Bruxelles, 1976, în "Revista de istorie", 2/1979, pp. 391-393.

Biblioteca lui Petru cel Mare în vol. *Cărți noi în științele istorice*, (Referate și recenzii), 1/1979, pp. 46-50.

Fr. Braudel, *Ecrits sur l'histoire*, Paris, 1977, în "Revista de istorie", 7/1979, pp. 1390-1392.

La ceramique de Histria, în "Revista Comisiei naționale a RSR pentru UNESCO", 3-4/1979, pp. 282-283, (ed. franceză, pp. 411-412; ed. engleză, pp. 549-550)

R. I. W. Evans, *The Making of the Habsburg monarchy 1550-1700*, Oxford, 1979, în *Cărți noi în științele istorice*, (Referate și recenzii), 2/1980, pp. 70-75.

J. le Goff, *Pour un autre Moyen age, temps, travail et culture en Occident*, Paris, 1978, în "Revista de istorie", 2/1980, pp. 382-386.

R. Ciobanu, *Pe urmele lui Vlad Țepeș*, București, 1979, în "Revista de istorie", 9/1980.

Simon Bolivar, *Ideile fundamentale*, București, 1980, în "Revista de istorie",

11/1980, pp. 223-224.

Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu. Documente externe, București, 1981, în "Revista de istorie", 9/1981, pp. 1763-1767.

D. Skazkin, *Din istoria vieții economice, sociale și spirituale a Europei occidentale în evul mediu*, Moscova, 1981 (l. rusă), în *Cărți noi în științele istorice*, (Referate și recenzii), 2/1982, pp. 48-54.

P. V. Ovcunikov, *Manifestele și ucizările lui Emilian Pugaciov*, Moscova, 1980, în "Revista de istorie", 2/1982, pp. 368-370.

A. Parrenaud, *La population de Geneve du XVI-e au debut du XIX-e siecle*, în "Revista de istorie", 5-6/1982, pp. 658-661.

Tr. Ionescu Nișcov, *Relațiile social-culturale ceho-române*, Cluj, 1981 în "Revista de istorie", 7/1982, pp. 859-862.

N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982 în "Revista de istorie", 8/1983, pp. 850-852.

Al. Andronic, *Iașii până la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneza și evoluția*, Iași, 1986, în "Revista de istorie", 1/1987, pp. 316-317.

P. Popa, P. Dinu, S. Voinescu, *Istoria municipiului Pitești*, București, 1986, în "Revista de istorie", 1/1989, pp. 97-100.

Al. Ligor, *Prin Moldova în timpul lui Vasile Lupu*, în "Revista de istorie" 2/1990, pp. 199-205.

V. S. Vozghin, *Rusia și țările europene în timpul Războiului nordic*, Moscova, 1988 (l. rusă), în "Revista istorică", 11-12/1990, pp. 1138-1140.

D. Werenka, *Topographie der Bukowina*, Cernăuți, 1895, în "Codrul Cosminului", serie nouă, 1/11, 1995, pp. 348-352.

Ion Nistor 1876-1969. Culegere de studii, îngrijită de Al. Zub, Iași, 1993, în "Codrul Cosminului", serie nouă, nr. 1/11, 1995, pp. 353-354.

M. Matei, *Civilizația urbană medievală românească. Contribuții. Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1989, în "Codrul Cosminului", serie nouă, 1/11/1995, pp. 338-341.

SCRISORI DE LA CITITORI

(I)

Dragă domnule Iacobescu,

Felicitări călduroase pentru darul făcut istoriografiei românești prin reluarea prestigioasei publicații "Codrul Cosminului".

Academician
Ștefan I. Ștefănescu

(II)

Stimate Domnule Iacobescu,

Fiind eu însămi un copil al Bucovinei, deci direct interesat, mi-a ajuns în mână, prin bunăvoința unei familii sucevene, câte una din publicațiile privitoare la trecutul plaiurilor noastre, apărute în ultimii ani în editura "Fundației Culturale a Bucovinei" și a "Junimii" din Iași. Printre acestea se află și volumul "Codrul Cosminului", seria nouă nr.1 (11) 1995 de sub egida Universității "Ștefan cel Mare" din Suceava, cu bogat material documentar și de studii. M-am oprit în deosebi asupra acestei merituase apariții, care prin unul din studii prezintă un deosebit interes pentru familia noastră; este vorba chiar de lucrarea al cărei autor sunteți Dumneavoastră înșivă, cea asupra Mitropolitului Silvestru al Bucovinei. Ca să înțelegeți problema, aflați că mama mea, Cornelia Berariu, căsătorită Slușanschi, era nepoata directă a lui Silvestru, prin Iuliana, fiica mitropolitului, căsătorită cu Artemie Berariu, arhipresviter în Ceahor, comună de lângă Cernăuți. Din acești părinți a continuat descendența Berăreană, cu mulți copii, decedați unii din ei de timpuriu, rămași însă în viață și cunoscuți ca dr.Constantin (Stănică) Berariu, profesor universitar de drept și poet, Alecu Berariu paroh în Ceahor, Aurel, foarte talentat artist comic amator (cărui i se datorește cunoașterea lui Caragiale în Bucovina) și două fiice: Victoria (Viorica) soția lui Vasile Găină, profesor universitar de teologie și Cornelia, căsătorită cu avocat dr. Emilian Slușanschi. Acești descendenți au crescut sub oblăduirea morală a bunicului Silvestru, autoritatea incontestabilă a familiei. Din această linie a descendenței, foarte cunoscută de generațiile anterioare, nu mai există astăzi decât subsemnata și doi nepoți (mai precis nepoata Viorica Ghia, născută Găină și Dan Slușanschi, amândoi cadre

universitare bucureștene, în plină activitate).

Din partea familiei Berariu au fost predate ca donație Muzeului din Suceava două tablouri în ulei, portretul lui Constantin (Stănică) Berariu, pictat de Dora Costantinovici - Heiu, și cel al Iuliane Berariu, fiica lui Silvestru, pictat, după spusele mamei mele, de un pictor polonez care umbla pe la casele preoțești și care, poate, a pictat și portretele de tinerețe ale lui Samoil-Silvestru Morariu și al soției sale Elena, rămasă însă (cu durere) la Cernăuți în 1940, deci dispărute.

Recunoștința noastră, a celor așa de puțini rămași în viață din această glorioasă familie, este de la sine înțeleasă .

Profesor pens. Oltea Cudalbu-Slușanschi
str. Toduță 1 3400 Cluj-Napoca
of. 5 Cluj,

6 iunie 1996

A B R E V I E R I

- AARMSI** = Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice
Acta. Arch. Carpathica = Acta Archeologica Carpathica, Cracovia
AIIAI = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol" Iași
AIINC = Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AIM = Arheologiceskie issledovanija v Moldavji, Chișinău
AMN = Acta Musei Napocensis, Cluj
AMP = Acta Musei Porolissensis, Zalău
ArhMold = Arheologia Moldovei, Iași
AO = Arheologiceskie otkrytiye, Moskva
ASB = Arhivele Statului București
ASI = Arhivele Statului Iași
ASS = Arhivele Statului Suceava
AȘUI = Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza" Iași, seria Istorie
BAI = Bibliotheca Archaeologica lassiensis
BAR = Biblioteca Academiei Române
BBRF = Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BMI = Buletinul Monumentelor Istorice
C.A.M. = Cercetări agronomice în Moldova
CAMIRSR = Cercetări Arheologice. Muzeul de Istorie al RSR
CI = Cercetări Istorice (ambele serii)
DAC = Direcția arhivelor centrale
Dacia = Dacia. Revue d'archeologie et d'histoire ancienne, București
DAD = Dezbaterile Adunării Deputaților
DIR = Documente privind istoria României
DRH = Documenta Romaniae Historica
JBLM = Jahrbuch der Bukowiner Landes Museum
JL = Junimea Literară
JMV = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle/Saale
KSIA = Kratkie soobșcenija Instituta arheologii Akademja Nauki SSSR, Moskva
KSIIMK = Kratkie soobșcenija Instituta istorji materialnoj kultury Akademja Nauki SSSR, Moskva-Leningrad
LR = Limba română
MA = Mitropolia Ardealului
MI = Magazin Istoric
MIA = Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moskva-Leningrad
MemAnt = Memoria Antiquitatis (Piatra Neamț)

MMS = Mitropolia Moldovei și Sucevei

MO = Mitropolia Olteniei

NNU = Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim

PZ = Praehistorische Zeitschrift, Berlin

RA = Revista Arhivelor

RER = Revue des études roumaines

RESEE = Revue des études sud-est européennes

Rdl = Revista de istorie

RI = Revista istorică română (ambele serii)

RMM-Muzee = Revista Muzeelor și Monumentelor - seria Muzee, București

RRH = Revue roumaine d'histoire

SA = Sovetskaja Arheologija, Moskva

SAI = Studii și articole de istorie

SCIA = Studii și cercetări de istoria artei

SCIV = Studii și cercetări de istorie veche

SCIVA = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie

SCS = Studii și cercetări științifice (Iași)

SlavArch = Slovenská Archeológia, Bratislava

SMIM = Studii și materiale de istorie medie

SRdl = Studii. Revistă de istorie

Suceava = Suceava. Anuarul Muzeului Județean, Suceava

INDICE GENERAL

A

- Aanei, M. 743
 Acostăchioaie, A. 742, 744
 Acsady, I. 715
 Adamescu, Gh. 518
 Adauge, M. 321
 Adâncata 162, 362, 364, 366, 507, 658
 Adrian, C. 748
 Adrianopol 149, 305
 Africa 148, 150, 156
 Agache, D. 97, 317, 712
 Agrigoroaiei, I. 208, 296, 336, 342, 677
 Ajaccio 771
 Albania 423, 684
 Alba Iulia 208, 303, 340, 341, 728
 Alecsandri, V. 188, 190, 194, 471, 474, 739
 Alexa, D. 274, 275, 742
 Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M.M. 97
 Alexandrescu, Gr. 474
 Alexandrovici, H. 171
 Alexandru cel Bun 105-108, 119, 128, 138, 300, 328, 545, 550, 655
 Alexandru Ioan Cuza 269, 304-306, 308, 310, 312, 338, 339, 471, 475
 Alexandru Lăpușeanu 87, 96, 106, 109, 123, 135, 167, 169, 512
 Alpatov, M. 617
 Amarandei, Gh. 320
 Ambruster, A. 183, 184, 255
 America 149, 150, 156, 427, 437
 Amlaș 714
 Amsterdam 183, 440
 Anderson, J. 799
 Andreev, N. 615, 616, 621, 622
 Andrei, V. 566
 Andrieș, I. 676
 Andrievici, C. 252, 253
 Andronic, Al. 675, 801
 Andronic, M. 325, 676
 Andruchowycz, J. 545
 Anglia 91, 311, 339
 Anisiutkina, N.K. 693
 Antiohia 709
 Antonescu, N. 484, 499
 Antonescu, P. 655
 Antonovici, I. 95
 Apamias Beldiman, F.A. 166
 Apetroaie, D. 725
 Arad 94, 433, 509, 520, 777
 Arbore 110, 116, 118, 120, 128, 131, 214, 221, 222, 225, 512
 Arborea 216
 Arbore, L. 580
 Ardeal 177, 278, 422, 423, 520, 574, 576, 715
 Ardeleanu, I. 170, 295-297, 321, 342
 Argeștru 587
 Argetoianu, C. 287
 Arghezi, T. 744
 Arhip, I. 172
 Ariușd 23
 Armenia 111, 114
 Aron, P. 393
 Artimon, Al. 98, 111, 132, 134, 139, 676
 Aruxandei, V. 725
 Arvisenet, Cl. 172

Aquaviva, Cl. 178
 Asachi, Gh. 163, 303, 315, 316, 474
 Asia 111, 148, 149
 Atanasiu, V. 342
 Atena 112, 137
 Athearn, R. 356
 August Treboniu Laurean 475
 Augsburg 344, 546, 552, 556, 562

Aurelian, P.S. 202, 205, 661
 Aurenche, O. 704
 Austria 235, 236, 241, 248-250, 257,
 265, 270, 282, 417, 418, 466, 478, 533,
 536, 541, 543, 548, 557, 558, 663, 772,
 785
 Averescu, Al. 313
 Avram Iancu 199, 340

B

Bacău 93, 97, 99, 289, 316, 359, 676,
 686, 780
 Bach, A. 246
 Bach, E. 247
 Bacila, I.C. 366
 Baconschi, T. 592
 Badaki 7
 Bahlui 17
 Baia 97, 106, 120, 126, 133, 300, 360,
 363, 364, 530, 547, 664
 Baia Mare 297, 780, 797
 Bajura 303
 Balan, T. 95, 96, 254, 258, 259, 273,
 283, 333, 334, 367, 431, 440-443, 445,
 446, 448, 450, 456-458, 460-463, 477-
 482, 510, 534, 570, 576, 580, 588, 589
 Baldensperger, F. 194
 Balomey, Al. 16, 24
 Baloșescu, I. 173, 562
 Balș, D. 125
 Balș, G. 106, 107, 111, 113, 116, 117,
 119, 121-126, 132-135, 137-140, 142,
 143
 Balș, T. 579
 Balș, V. 232-235, 255, 256, 558, 562,
 718
 Banat 188, 213, 214, 249, 416, 422,
 423, 426, 528, 557, 714
 Baranca-Hudești 299, 303

Baraș, I. 473
 Barbovschi, T. 167, 169
 Barbu, I. 352
 Bari 221
 Barițiu, G. 471, 728, 744
 Barnovschi, M. 154, 560
 Basarab, N. 778
 Basarabia 9, 10, 168, 174, 181, 208,
 263, 276, 278, 284, 285, 288, 313, 316,
 337, 409, 410, 422, 426, 501-503, 506,
 527, 529, 687, 720, 729-732, 734, 735
 Basel 346
 Bataillard, P. 199
 Batariuc, P.V. 324, 325, 676, 677
 Bavaria 223
 Bazargic 500
 Băcescu, M. 725, 726
 Bădărău, D. 97
 Bădărău, E. 756
 Bădărău, G. 156
 Bădeuți 120, 121, 123, 216, 394
 Băiceni 8, 23, 24
 Băișești 214, 360
 Bălașa, D. 750
 Bălăceana 225
 Bălcescu, N. 187, 188, 194, 196-199,
 475
 Bălinești 106, 107, 116, 120, 124, 128,
 129, 131, 133, 134, 141

- Bălintescu, A. 794
 Bălți 288, 682
 Bănceni 307
 Băncescu, I. 553
 Băraști 169
 Bărnăuțiu, S. 188, 471
 Bătrâna, A. 132, 133, 135, 138, 141
 Bătrâna, L. 132, 133, 135, 138, 141
 Bârlad 394, 530
 Bârleanu, I. 679, 724
 Bârnar, A. 580
 Bârnea, P.P. 98
 Bârnova 109
 Bârsana 288
 Bârsănescu, Șt. 173
 Bârsescu, A. 435
 Bârzu, L. 688
 Beck, E. 446, 461, 543
 Bejenaru, I. 321
 Bejenaru, L. 476, 747
 Bejenaru, P. 471, 476, 725, 747
 Belgia 704
 Belgrad 153, 155
 Bendela, T. 253
 Béndevschi, F. 166
 Berariu, A. 252, 425, 428
 Berariu, C. 283
 Berești, 5, 6, 16, 17, 23, 24
 Berg, M.A. 794
 Berindei, D. 199, 769, 774
 Berlin 291, 434, 435, 438, 554, 795
 Berna 351, 352
 Bernadski, V.N. 796
 Berza, M. 100, 156, 769
 Besancon, A. 200
 Bianu, I. 661
 Bibikov, S.N. 19
 Bicz 95
 Bichir, Gh. 324
 Bidermman, J.H. 228, 718
 Bihor 714
 Bilan, Gh. 724
 Bilețchi, M. 745
 Birău, V. 745
 Bistricioara 116
 Bistrița 99, 108, 119, 120, 126, 138, 170, 328, 571, 579
 Bizanț 136, 152, 328, 329, 593, 615, 625
 Blaga, L. 349-354, 698, 755
 Blaj 188, 195, 687, 728
 Blaj, P. 95, 139, 146, 173, 333, 568, 571, 588, 676, 677
 Boaz, N.T. 698
 Boboc, Al. 697
 Bobulescu, C. 126, 143
 Boca, E. 504, 510
 Bocăneț, Al. 324, 347
 Bodea, C. 199, 256
 Bodnar, M. 237, 240, 244-246, 257
 Bodnar-Bodnărescu, M. 559
 Bodnăraș, A. 446, 449
 Bodnăraș, E. 447, 449, 454, 456, 460, 462
 Bodnărescu, V. 280, 286
 Boemia 215, 218, 220, 223, 224
 Bogaevski, B.L. 19
 Bogata 363-365
 Bogdan I 166, 300, 328, 552
 Bogdan, C. 134, 141
 Bogdan, I. 105, 132
 Bogdan, N.A. 94
 Bogdan-Duică, G. 255, 256, 258, 430, 718
 Bogdana 166
 Bogdanovici, B.Șt. 212
 Bogdănești 362-364
 Boghian, D. 4, 17, 325, 690, 696, 699, 701
 Bogoslav, Gr. 174
 Bohosiewicz, A. 550
 Bohotin 94
 Boian 15, 20, 21, 214, 225, 237, 241, 288
 Boianciuc, R. 679, 724
 Boicu, L. 156, 199

- Boitoș, O. 199
 Bojincă, D. 473
 Bolintineanu, D. 474, 475, 738
 Bolliac, C. 474
 Bolocan, Gh. 462
 Bonfini, A. 431
 Boroaia 106, 120, 363, 364
 Borșa 284
 Bortnic, A. 380
 Borzești 110, 115
 Borziac, I. 693
 Bosancea 214
 Bosanci 239, 425
 Bosnia 541
 Bostan, Gr. 549, 742
 Botezat, A. 725
 Botezat, E. 500, 502, 508, 725, 726, 756
 Botnariuc, N. 725
 Botoran, C. 342
 Botoșani 23, 24, 97, 122, 170, 298, 299, 302, 304, 308, 310, 320, 358, 360, 655, 678, 786
 Botta, D. 739
 Bounincontra, P. 799
 Brahă, C. 303
 Brașca 239
 Brașov 163, 174, 184, 195, 289, 422, 426, 514, 516, 703, 779, 790, 793
 Brătiloveanu, Gh. 132, 139, 173
 Braudel, Fr. 800
 Brădățeanu, D. 553
 Brăiești 214
 Brătescu, C. 756
 Brătianu, D. 188, 190, 197, 201
 Brătianu, I.C. 188, 201, 205, 288, 289, 317
 Brătianu, I.I.C. 276, 279, 284, 286, 287, 297, 713
 Brătulescu, V. 170
 Brânzeni 9-11
 Breaza 507, 569
 Breazu, I. 199
 Bredetzky, S. 228, 229
 Brehier, L. 111, 135
 Bricoești 360
 Briusov, G. 658
 Brno 266
 Broșteni 362, 363
 Brucăr, I. 353,
 Brucker, J. 348
 Bruxelles 772, 8
 Bucevschi, B. 425, 428, 429
 Bucevschi, Șt. 258, 719, 743
 Buchenhain 225
 Bucher, A. 160
 Bucovina 3, 94, 95, 127, 159, 160, 171, 174, 181, 184, 188, 212-215, 218, 220, 221, 223-227, 229, 230-258, 260-263, 265, 266, 268-273, 275-288, 291, 295, 297, 303, 304, 307, 309, 313, 340, 344-348, 353, 354, 359, 366, 383, 386, 405, 406, 410, 411, 416, 418-425, 427, 430, 434, 441, 443-445, 447-449, 460, 463, 465, 469, 471, 472, 477, 479, 480, 500, 503, 505, 508, 509, 511-513, 515-518, 521-523, 527-531, 533, 535, 536-539, 540-551, 552, 554, 555, 557-562, 574, 655-657, 659, 661, 667-669, 671, 673, 675, 678, 686, 687, 718-720, 722-723, 725-727, 732, 733, 747, 760, 761
 Bucșoaia 216, 225
 Bucur, C. 98
 București 16, 93, 99, 116, 131-143, 156, 157, 162, 163, 166, 167, 170, 173-175, 183, 184, 192, 195, 198, 199, 208, 209, 228, 229, 254-256, 263, 272, 276, 277, 279, 280, 282, 284, 289-291, 293, 294, 296, 317, 320, 333, 334, 339, 345, 353, 354, 366, 381, 402, 415, 417, 418, 430, 431, 435, 439, 444, 446, 448, 450, 453, 456, 460-462, 469, 470, 476, 482, 490, 509, 515, 516, 518, 519, 527, 537, 554, 556, 588, 589, 675, 676, 680-682, 684-686, 690, 691, 693-695, 699, 712-714, 729, 736, 738, 752, 755, 756, 767,

768, 770, 771, 774, 776-778, 780, 781,
783, 792, 795, 800, 801
Bucuța, E. 352
Buda 266, 310, 312, 315
Buda Mare 307
Buda Mică 307
Budacu, I. 301
Budani 288
Budai-Deleanu, I. 180, 409, 430, 668,
670, 672, 761
Budapesta 417, 478, 481, 520, 793
Budești 111
Bug 9, 149, 299
Buganov, V. 799
Bucliu, Gr. 202
BujaK, J. 550
Bujor, T. 760
Bujorean, G. 726

Bulgaria 111, 112, 118, 128, 129, 141,
310, 427, 434, 536, 684, 772
Bumbac, I. 760
Bumbac, V. 252, 253, 259
Bunczuk, B. 549
Burdujeni 358, 361, 363-365
Burebista 299
Burg, J. 547, 551
Burlă, I. 307
Burlă, V. 252
Busuioc, E. 134, 138, 725
Buszco, J. 543, 548
Buteanu, I. 199
Butnariu, V.M. 712
Buzău 269
Buzdugan, C. 139, 144
Buzdugan, Gh. 510
Buzincu, A. 520, 545

C

Cacaina 514
Cacica 225, 561
Cadafalch, J. Puig i 118, 137
Cairo 758
Calafeteanu, I. 342
Calafindești 214
California 353
Calimah, Gr.I. 566
Callimachi, S. 303, 793
Calmuș 360
Calmuțchi, V. 745
Camariano-Cioran, A. 100
Camăna 304
Camenca 252
Camenița 550
Campus, E. 342
Canada 772
Cancel, P. 84, 94
Candrea, A. 518
Canta, I. 95

Cantacuzino, D. 513
Cantacuzino, Gh.I. 134, 138, 203
Cantemir, Al. 419
Cantemir, T. 676
Caproșu, I. 97, 99, 101, 124, 132, 141,
317, 334
Capul Codrului 220, 331, 360
Caracal 769
Caracalia 308
Caragiale, I.L. 678, 739
Caraman, P. 549
Carapciu 172, 507, 742
Cardaș, Gh. 410, 430
Carloviț 160
Carol I 198, 261, 310
Carol II 289-291, 297
Carp, P.P. 203, 205
Carpați 11, 108, 110, 118, 299, 300,
549, 554
Casablanca 736

- Cașvana 510
 Catargy, I. 306
 Catargiu, L. 201
 Catargiu, V. 678
 Caucaz 541
 Cauvin, J. 19
 Cauvin, M.C. 19
 Cavigneaux, A. 705
 Cazacu, A. 95, 96, 97, 98, 100
 Călărași 694
 Călinescu, G. 194, 196, 199, 487, 489, 490
 Călinești 360, 366, 507
 Călinoiu, C. 676
 Călugăreni 504
 Călugărița 116
 Cărăuș, Gh. 307
 Câmpeni 288
 Câmpina 289
 Câmpineanu, I. 193, 196, 201
 Câmpulung Moldovenesc 89, 214, 215, 225, 239, 284, 304, 331, 440, 465-470, 477, 478, 481, 676, 678, 719, 722-725, 769
 Cândea, R. 259, 283, 295, 410, 430, 431, 478
 Căndești 366
 Cărciumaru, M. 16, 17, 24, 693
 Cârdei, F. 726
 Cărlan, N. 349, 354, 741
 Cărlibaba 216, 225, 284, 568, 572
 Cărligătura 304, 360, 528
 Cârstea, V. 560
 Ceapaevka 9
 Ceapoiu, N. 725, 726, 749
 Ceaușescu, I. 797
 Ceaușu, M.Șt. 254-256, 294, 461
 Cehoslovacia 278, 463
 Celan, P. 348, 547, 551
 Cenușă, M. 354
 Ceremuș 213, 288
 Cernat, I. 678
 Cernaucă 180
 Cernavodă 10, 22
 Cernăuțean, V. 725
 Cernăuți 20, 86, 84, 116, 138, 140, 144, 160, 172, 174, 180, 182, 184, 195, 211, 213-215, 218, 221, 225, 228, 231, 233, 235-238, 240, 243, 248, 250-257, 259, 261, 263, 266, 272, 273, 275-285, 289-295, 297, 299, 301-305, 308, 314, 331, 334, 340, 344-348, 367, 380, 381, 384, 409, 410, 412, 414-416, 419, 421, 426, 428-432, 433-435, 440, 441, 447, 452, 458, 461, 463, 465-467, 469, 471-476, 477-480, 482, 484, 491, 493, 497, 500, 503, 508-510, 511, 512, 515, 516, 518, 520, 525, 527-529, 536, 538, 541-544, 546, 547, 549-551, 552-557, 559-562, 589, 661, 670, 674, 676, 677, 682, 720, 721, 742-744, 746, 752, 753-756, 759-761, 801
 Cernin 9
 Cernov, Al. 560, 561
 Cernovodeanu, P. 93, 100, 156, 774
 Cernușca, N. 724
 Cetatea Albă 288, 530
 Chantilly 771
 Chartier, R. 198
 Chatzidakis, M. 131
 Chendi, I. 676
 Chepteia, S. 97, 98
 Cheresteșiu, V. 199
 Chevallaz, G.A. 700
 Chilia 393, 530
 Chilișeni 358
 China 677
 Chiperești 211
 Chipurici, N. 751
 Chircă, H. 101
 Chiril 360
 Chirilei, H. 726
 Chisanovici, M. 267
 Chișinău 89, 99, 163, 174, 184, 199, 209, 228, 272, 294, 318, 366, 410, 478, 501, 509, 681, 682, 719, 731, 733,

- 734,794, 796
 Chițimia, I.C. 173
 Chițuc, O. 742
 Churchill, W. 736, 737
 Ciachir, N. 794
 Ciano, G. 732
 Cihodaru, C. 85, 87, 95-97, 100, 317, 333, 797
 Ciobanu, M. 433
 Ciobanu, R. 800
 Ciobanu, Șt. 174
 Ciobanu, V. 99, 156, 157, 549; 560, 676
 Ciobotea, D. 751
 Ciocan, N. 317, 712
 Ciocănești 571, 572, 574, 587
 Cioran, E. 199
 Cipariu, T. 728, 744
 Ciubotaru, I. 101
 Ciubotaru, Șt. 318, 320, 321
 Ciucă, M. 799
 Ciupercă, I. 286, 296
 Ciupercă, N. 559
 Ciurea, V. 366
 Claudel, P. 739
 Cloșca 712
 Clipa Barbovski, S. 168
 Clit 221, 224
 Clivești 221
 Cliveti, Gh. 186, 199
 Cluj 99, 132, 136, 137, 160, 164, 173, 178, 183, 192, 199, 282, 289, 297, 342, 354, 445, 478, 589, 676, 686, 718, 728, 759
 Coandă, C. 343
 Cobălcescu, Gr. 202
 Cocuz, I.V. 184, 255, 258, 272, 273
 Codrescu, Th. 95, 318, 333, 334, 366
 Codrul Cosminului 299, 300, 303, 547
 Cojocaru, C. 175
 Colincăuți 168
 Columbeanu, S. 97
 Comarești 507
 Comarnescu, P. 121, 122, 124, 125, 139, 141, 142, 349-354, 676
 Comănești 303
 Comșa, N. 174
 Constantin Brâncoveanu 712
 Constantin Cantacuzino 150, 154, 155, 157, 183
 Constantin cel Mare 131
 Constantin Mavrocordat 94, 100, 304
 Constantin Movilă 154
 Constantinescu, A. 100, 281
 Constaninescu, P. 106, 132, 133, 134, 781
 Constantinescu-Mircești, C. 98
 Constantiniu, Fl. 96
 Constantinopol 117, 151, 178, 632, 669, 709, 710
 Constanța 439, 686, 782
 Conta, V. 202
 Contamine, Ph. 799
 Copitar, B. 714
 Coppens, Y. 698
 Corcești 222
 Cordoba 113, 114
 Cordy, J.M. 704
 Corfus, I. 777
 Corivan, N. 85, 86, 96, 99-101
 Corlata 359
 Corlăteni 7, 8
 Cornea, P. 198-200
 Coroliuc, L. 725
 Coroliuc, M. 725
 Corovia 304
 Corun 360
 Cosmești 358
 Cosmovici, L.C. 726
 Costăchel, V. 86, 95, 97, 98, 100
 Costăchescu, M. 95
 Costea, E. 144
 Costești 9, 10, 507
 Costin, Em.A. 343
 Costin, I. 252
 Costin, M. 148, 149, 153-157, 177, 178,

- 183, 301, 305, 319, 547, 559
 Costin, N. 108, 132
 Costinean, V. 747
 Costinescu, E. 202
 Coșari 9
 Coșeriu, E. 182, 184
 Coșula 120
 Cotârgași 360, 365
 Cotmeana 112
 Cotnari 532
 Coțmani 213, 214, 227, 237, 240, 241, 257, 301, 512
 Covalciuc, D. 742-745
 Covasna 686
 Cracovia 543, 544, 548, 550, 551, 659
 Crainic, N. 351, 352, 354
 Craiova 93, 94, 290, 453, 459, 462, 686, 690, 775, 800
 Crasna 172, 218, 219, 224, 225
 Crăciun, G. 748
 Crăciun, P. 794
 Crăciunescu, N. 523
 Crâșmaru, A. 16
 Crâșmaru, Gh. 724
 Creangă, I. 753
 Creta 128
 Crețu, I. 561
 Crigan, Gr. 743, 745
 Crimca, A. 109, 165, 167
 Crimeea 113, 129, 148, 663
 Cristache, I. 132
 Cristian, V. 200, 208
 Cristinești 299, 303, 308
 Cristurean, Al.O. 747
 Criș 21
 Crișan 712
 Crișan, I. 676
 Croația 684
 Croce, B. 200
 Crohmălniceanu, O.S. 354
 Crucea 358, 363, 573, 579
 Cuciurul Mare 304
 Cuceș, Șt. 13, 17-19, 23, 24
 Cucu, D. 3
 Cucuteni 4-15, 17, 19, 20, 23, 24, 655
 Culiceni 307
 Cupca 240, 241, 252
 Cupecu, F. 178
 Cupșa, I. 342
 Curinschi-Vorona, Gh. 106, 114, 115, 117, 132, 133, 136, 137
 Curtea de Argeș 783
 Cusiuc, D. 747, 748
 Czoernig, K. 225, 226, 229
 Czyzewski, K. 541, 542

D

- Dacia 93, 148, 149, 279, 299, 689, 700
 Daicoviciu, H. 688, 689
 Damaschin, P. 174
 Dan II 714
 Dan, D. 124, 125, 132, 138, 140, 142, 162, 171, 173, 175, 333, 334, 478, 581, 589, 657-662, 664-667, 671, 674-677
 Dan, M. 99
 Daniil Sihastrul 305
 Danișeschi, I. 172
 Darabani 308
 Datcu, I. 729
 Davideni 478
 Davidescu, Gh. 316
 Dămileni 303, 308
 Dărmănești 239, 470
 Dealu Negru 216
 Decebal 299
 Degeratu, G. 310
 Dej 289

- Delporte, H. 705
 Demciuc, M.V. 380, 381, 675
 Densușianu, O. 94, 520
 Dereko, A. 135
 Dergaciov, V.A. 18
 Dersca, 299
 Detroit 258, 409
 Deva 780
 Diaconovici, D. 166
 Diaconu, Gh. 676
 Diaconu, M. 483
 Dimitrie Cantemir 96, 177, 328, 333, 422, 545, 586-588, 775, 789
 Dimitriev, P.G. 90, 719
 Dimitriu, E.I. 256, 257, 676
 Dinculescu, V. 794
 Dinu, P. 801
 Dlugosz 547
 Dmitriski 9
 Doboș, F. 280, 295
 Doboși, Al. 95
 Dobrogea 556, 714
 Dobrogeanu-Gherea, C. 190, 198
 Dobronăuți 214
 Dobrovăț 108-110, 120, 123, 127, 143
 Dobrovodî 9
 Dobrzanski, O. 549
 Dogan, E. 324
 Dolenciuc, I. 237, 240, 244, 246
 Dolhasca 360, 363
 Dolheștii Mari 106, 107, 120, 133, 138
 Don 149
 Doncev, I. 181
 Donici, Al. 474
 Dorna Candreni 171, 214, 359, 587
 Dornești 214
 Dornișoara 214
 Dorohoi 120, 122, 129, 162, 174, 298, 302, 304-307, 309-314, 316, 480, 514
 Dositei Herescu (Dosoftei) 169, 171, 232, 562, 666
 Dracea, T. 275
 Dracinschi, M. 416
 Dracinschi, Șt. 660
 Dragomir, I.T. 16, 17, 23, 24
 Dragomir, S. 199
 Dragomirneanul, R. 165
 Dragomirna 109, 159, 160, 164, 165, 170, 172, 359, 681
 Dragoș Vodă 104, 300
 Dragnev, D.M. 90, 98, 99
 Drăgan, N. 795
 Drăgășani 309
 Drăgoiasa, 358
 Drăgoiești 331, 358, 359, 517
 Drăgușeni 4-6, 9-10, 16, 23, 24, 694
 Drăguț, V. 107, 119, 122, 124, 125, 126, 132-134, 138, 140-143
 Dresda 434, 438
 Drobeta Turnu Severin 755, 775
 Drujinina, E.I. 794, 795
 Duca, C. 301
 Duca, Gh. 303, 513
 Duca, I.G. 205, 296
 Dugan, Fl. 745
 Duică, B. 761
 Dumbrăveni 361
 Dumbrăvița 361, 363
 Dumitrașcu, I.G. 506
 Dumitrescu, H. 16, 694
 Dumitrescu, Vl. 16-18, 23, 694-696
 Dumitru, N. 116
 Dunăre 305, 310, 689, 733
 Durandin, C. 200
 Durrenmatt 739
 Duroselle, J.B. 199
 Dușan, I. 431
 Dușu, Al. 156, 157, 173
 Duzinchievici, Gh. 95, 480

E

Economu, R. 748
 Efremov, Al. 125
 Ekier, J. 551
 Eisenau 225
 Elena Rareș 104
 Eliade, M. 485, 740
 Elian, T. 132
 Elveția 353, 704
 Emandi, E.I. 96, 98, 99, 104, 132, 138

Eminescu, M. 184, 198, 380, 472, 475,
 480, 678, 725, 742, 754, 760, 761
 Enea, C. 100
 Enescu, N.C. 173, 174
 Enzenberg, K. 233, 255
 Epureanu, M.C. 201
 Erbiceni 11, 12, 13, 15, 22, 325
 Europa 3, 85, 147-149, 151, 155, 206,
 260, 267, 271, 310, 336, 437, 500, 537,
 539, 557, 559, 693, 760

F

Faca, C. 190
 Fălticeni 300, 358, 362, 365, 366, 725
 Fântâna Albă 742
 Fântânele 361, 362, 365
 Fecioru, D. 174
 Feibel, P. 324
 Feleszko, K. 545, 548
 Feneșan, C. 793
 Ferdinand 278
 Feustel, R. 699
 Filimon, Gr. 272
 Filip II 298
 Filip, I. 725
 Filipescu, M. 196
 Filipovici, V. 410
 Filipowicz, I. 415
 Filitti, I.C. 94, 183
 Fischer, E. 269, 270
 Flămânzi 310
 Fleischer, I. 518
 Fleva, N. 201
 Flondor, I. 263-268, 272, 273, 277-279,
 340, 347, 429, 661, 724
 Flondor, T. 502
 Florența 152, 438

Florescu, A. 16, 17
 Florescu, Gh. 288, 289, 290, 291
 Florescu, Gr. 768
 Florescu, I.Em. 201
 Florescu, R. 799
 Flugner, E. 240
 Foltești 22, 325
 Focșani 96, 97
 Focșeneanu, E. 208, 209
 Focșineanu, B. 252
 Forăști 361
 Fortuna, L. 743
 Fossier, R. 799
 Fournier, A. 490
 Fourquin, G. 798
 Francisc I 234
 Frankfurt pe Main 1&3
 Franța 311, 339, 704, 769, 772
 Franz Iosif I 245, 246, 249
 Frasin 220
 Frătăuți 214, 216, 221, 222
 Frătăuții Noi 252
 Frătăuții Vechi 225, 256
 Freiherr Gartenberg, P.F. 211
 Freudenthal 225

Froicu, P. 440, 460
 Frunză, Gh. 745
 Frunzăti, N. 303
 Fundu Moldovei 212, 216, 587

Furnică, D.Z. 94
 Furtună, Al. 321
 Furtună, D. 174, 480
 Furstenthal 220, 222, 224

G

Gafencu, Gr. 292
 Galata 109
 Galați 97, 290, 476, 776, 791
 Galiția 114, 213, 215, 218, 220, 223, 227, 232, 234-236, 239-243, 241, 250, 251, 254, 257, 260-262, 284, 344, 421, 424, 427, 431, 435, 528, 538, 544, 556, 558, 560, 562, 663, 668, 674, 719
 Garcia Marquez, G. 740
 Gardner, L.C. 736, 737
 Gartemberg 211
 Gautier, T. 740
 Gavrilesco, L. 126, 143
 Găinaru, D. 678
 Găinești 358
 Gănești 360
 Găvănos, I. 561
 Gârlea, M. 686
 Geier, L. 258
 Geneva 352, 758
 Georgescu, S. 407
 Georgescu, Vi. 146, 156
 Georgescu Buzău, Gh. 199, 712
 Georgia 111
 Germania 345, 435, 448, 462, 517, 536, 541, 543, 552, 556, 560, 561, 704, 737, 772, 800
 Ghelăiești 9-11, 23, 24
 Gheorghe, I. 410, 430
 Gheorghe, P. 17
 Gheorghe al II-lea Rakoczy 150
 Gheorghian, I. 799
 Gheorghian, O. 280
 Gheorghijă, I. 724

Gherasim, O. 132
 Gherasim Putneanul 161, 163, 168
 Gherman, A. 240, 243
 Gherman, I. 317, 320, 321
 Ghermanschi, A. 157
 Gheție, I. 173, 174
 Gheuca, L. 163, 168
 Ghibănescu, Gh. 95, 343
 Ghibu, O. 297, 502, 506, 510
 Ghica, Gr.A. 167, 570
 Ghica, I. 188, 201, 738
 Ghica, N. 111, 112, 133
 Giani, D. 201
 Gigurtu, I. 292
 Giulea-Dzula 103
 Giulești 21, 105, 106, 120, 133
 Giurcă, Gh. 500, 727
 Giurescu, C.C. 84, 89, 94, 98, 100, 173, 304, 318, 319, 768
 Giurescu, D.C. 98, 173, 799
 Giurgești 5, 6, 16, 361, 366
 Giurgiu 775
 Gladilin, V.N. 693
 Gligorcea, I. 172
 Gociu, S. 561, 745
 Godechot, J. 800
 Godinești 742
 Goethe 349, 430, 437, 498, 739
 Goga, O. 766
 Goilav 306
 Golescu, Al.G. 188, 201
 Goldenberg, S. 99
 Goldiș, V. 281, 284
 Goluchowski, A. 249, 250

Gonța, Al. 99, 318, 481
 Gonzague, Ch. 152
 Goraș, I. 470, 722
 Gordinești 9, 10
 Gorodsk 11
 Gorovei, Șt.S. 132, 141, 175, 712
 Gostar, N. 16
 Govora 795
 Grabar, A. 125, 128, 143, 144
 Granville, H. 798
 Grădiștean, I. 426
 Grădișteanu, C. 201
 Grămești 366
 Grămadă, I. 85, 86, 96, 99-101, 520-523, 525, 742
 Grămadă, N. 747, 748
 Grămăticu, M. 682
 Greci 20
 Grecia 427, 536, 772
 Greciuc, V. 437
 Grecu, Al. 100
 Grecu, V. 119, 125, 137, 140, 143, 283, 410, 430, 433, 434, 439, 481, 756, 776
 Grecul, F.A. 90, 98, 99
 Gregorian, M. 157
 Grigoraș, B. 133
 Grigoraș, Gh. 320
 Grigoraș, N. 100, 101, 107, 117, 121-123, 132, 135-140, 142, 143, 318, 334,

800, 801
 Grigorescu, D. 354
 Grigoriu-Havas, I. 343
 Grigorovici, Gh. 281
 Grigorovici, L. 425
 Grigorovici, R. 345, 346, 554, 556, 762, 747, 748, 752, 756, 760
 Grigorovici, V. 252
 Grigorovitza, Em. 345, 346, 719
 Grijincu-Popescu, I. 745
 Grosu, A. 593
 Grosu, M. 96
 Grosu, P. 742
 Grossu, T. 275
 Grosul, E.S. 90
 Groza, P. 284
 Gruia, D. 354
 Gruiu 795
 Grumăzești 106
 Guboglu, M. 795
 Gumelnița 6, 7, 20, 22, 694
 Gura Cainarului 4-6, 23
 Gura Humorului 225, 239, 243, 289, 440-443, 461, 462, 480, 512, 719
 Gura Putnei 215, 225
 Gușuleac, M. 726, 756
 Gutter, J.V. 515
 Guțic, O. 320

H

Hacman, E. 243, 245, 253, 256, 257, 562
 Hacman, N. 256
 Hacman, S. 744
 Hadikfalva 221
 Hadrian 149
 Hagi 795
 Hagigadar 359
 Hahon, D. 744

Haliș, G. 425
 Halle 346
 Hallstatt 324
 Halus, Gh. 252
 Haneș, V. 320
 Haret, S. 205
 Hasdeu, B.P. 83, 93, 739
 Hasiuk, P. 543
 Hasnia, V. 747

- Hatna 241
 Hauptman, G. 739
 Hăbășești 4-6, 16, 17, 20, 23, 24, 694
 Hânțești 311
 Hârâu 120, 123, 129, 140, 304, 308, 358
 Heidegger 353
 Helsinki 784
 Henry, P. 112-114, 116, 118, 119, 121-130, 132, 133, 135, 136, 137-144
 Herodot 434
 Herja 163, 720, 731, 742
 Herjanu, I. 303
 Herzog, E. 282, 756
 Hilton, J. 740
 Hitler 409, 731, 736, 737, 755
 Hlăpești 9-11, 23, 24
 Hliboca 225, 720
 Hlinița 517
 Hodoroabă, N.V. 311
 Hodoroagea, A. 501
 Hoffmann, J. 536
 Hohenlohe, C. 266
 Holda 358, 587
 Holban, I. 95
 Holban, S. 305
 Honcea 304
 Horanașat 114
 Horbova 298, 307, 309
 Horia 712
 Horodnic 221, 239
 Horodniceni 358, 361, 362, 364
 Horodnicul de Jos 116
 Horodnicul de Sus 269
 Horodiștea 11, 12, 13, 15, 22, 299, 325
 Horoșăuți 214
 Hotin 120, 122, 278, 305, 395, 514, 530, 547
 Houot, J.L. 706
 Hreața 303, 307, 310, 311, 315
 Hrițcani 360
 Hubel, Șt. 225
 Hudești 303, 308, 310
 Huduță, I. 768
 Humor 108, 109, 119, 120, 129, 159, 160, 162, 169, 170, 175, 214, 223, 224
 Hunedoara 289
 Hurdubețiu, I. 799
 Hurjui, N. 252
 Hurmuzachi, Al. 180, 252, 471, 472, 661
 Hurmuzachi, C. 726, 756
 Hurmuzachi, D. 180, 182, 235, 236, 241, 256, 471, 760
 Hurmuzachi, E. 175, 245, 246, 250, 253, 254, 347, 418, 445, 478, 756, 777
 Hurmuzachi, Gh. 241, 249, 252
 Hurmuzachi, Șt. 481, 482
 Husserl, O. 353
 Huși 360, 410
 Huta Nouă 215
 Huta Veche 215, 218, 220

I

- Iablona 7, 8, 17, 19
 Iacob, Gh. 201, 208
 Iacobenii 20, 212, 214-216, 222, 225, 573, 574, 587
 Iacobescu, M. 256-259, 272, 297, 318-320, 344, 366, 409, 430-432, 476, 518, 527, 542, 547, 551, 563, 676, 677, 680, 682, 712, 718, 726-728, 730, 732, 733, 735, 743, 745, 747, 753, 762, 767
 Iacovlena, P.T. 795
 Iamnaia 324
 Iancu de Hunedoara 149, 150

- Iași 17, 93-97, 99-101, 109, 132, 139,
 140, 144, 156, 167, 172, 173, 181, 192,
 195, 198-200, 203, 207-208, 211, 233,
 258, 278, 290, 296, 302, 307, 308, 312,
 317, 318, 320, 337, 339, 341, 343, 345,
 358, 366, 394, 417, 430, 434, 477, 481,
 509, 516, 519, 528, 530, 532, 533, 547,
 549, 552, 560, 589, 655, 656, 675, 676,
 681, 686, 697, 711, 713, 714, 724, 725,
 746, 761, 776, 781, 800, 801
 Ibănești 298, 303, 305, 310
 Ibsen, H. 739
 Ieremia Movilă 109, 146, 170, 330, 581
 Ierusalim 127, 709
 Iftimi, S. 719
 Ignat, G. 317
 Ignat, M. 324, 325, 529
 Iliescu, Vi. 559
 Ilișești 214, 216, 221-225, 239, 359
 Iliuț, E. 295
 Inculeț, I. 284, 286
 Indova, E.I. 797
 Ioan Albert 152, 547
 Ioan Paleologul 152
 Ionașcu, I. 478, 795, 797
 Ionescu, E. 739
 Ionescu, Gh.Z. 209
 Ionescu, Gr. 106, 107, 110, 114, 116,
 132-134, 135, 137
 Ionescu, I. 318-321
 Ionescu, N. 797
 Ionescu, Șt. 774
 Ionescu, T. 205
 Ionescu de la Brad, I. 306, 309
 Ionescu-Nișcov, T. 100, 801
 Ionesi, L. 748
 Ioneț, I. 745
 Ioneț, S. 508
 Iordache, A. 198, 342
 Iordache, M. 683
 Iordan, I. 589
 Iordănești 252
 Iorga, N. 83, 84, 94, 95, 125, 126, 137,
 173, 174, 189-191, 199, 260, 271, 272,
 275, 276, 286, 287, 296, 304, 315, 318,
 337, 339, 410, 430, 435, 440, 441, 476,
 481, 504, 508, 509, 516, 517, 519, 520,
 531, 534, 655, 663, 713, 724, 729, 744,
 793
 Iosa, M. 342
 Iosep, I. 88, 95, 98, 333, 470, 564, 568,
 671, 588, 589
 Iosif al II-lea 221, 230, 232, 233
 Ipotești 359, 655
 Irimescu, I. 681
 Irimia, B. 141
 Iroaie, P. 410, 430
 Isăcescu, Gh. 237, 247, 256, 560
 Islaz 188-195
 Ismail 288
 Isopescu, C. 263, 282, 746
 Isopescu, D. 252, 511, 515
 Isopescu, S. 252, 660, 777
 Ispir, M. 137
 Israel 543
 Istanbul 533, 771, 785, 792
 Istrate, G. 725
 Istrati, C. 86, 96, 97, 101, 318
 Istrati, N. 172
 Istrătoae, G. 746
 Italia 117, 249, 339, 740, 769
 Ițcani 216, 221, 222, 225, 359
 Iugoslavia 536
 Iurescu, M. 682
 Ivanon, S. 324
 Ivașcu, G. 175

J

Jan Sobieski 148
 Jaroszewicz-Piereslawcew, Z. 550
 Jastal, K. 551
 Jena 3, 4, 6
 Jerichon 706
 Jernovei, Gh. 742
 Jianu, I. 352
 Johanson, D. 689
 Jora de Sus 4-6, 23, 24

Joseffalva 221, 222
 Josu, N. 684
 Jucica 214, 221
 Jugureanu, T. 316
 Jukovski, A. 239, 256-259, 409, 430,
 527, 528, 531, 532, 549, 550, 746
 Jurcăuți 214
 Jvaneț 9, 10

K

Kafegaus, V.V. 795
 Kaindl, R.F. 228, 229, 477, 516, 518,
 718
 Kalenic 112
 Kamm, J. 218
 Karlowitz 243
 Karlsberg 219, 220, 222
 Kiak, T. 557
 Kidner 546
 Kiev 16, 167, 382, 529, 771
 Kirileanu, Gh.T. 577, 578, 579, 587,
 589
 Kirițescu, C. 337, 342
 Kisălău 213
 Klauser, H. 515
 Klișcev 8
 Klocman, I.I. 796
 Knauer, B. 414
 Kobilița, L. 237, 240, 246, 257
 Kobrzeniecka-Sikorska, C. 550
 Kogălniceanu, M. 132, 188, 190, 196,
 198-199, 201, 205, 310, 471, 475
 Kogălniceanu, N. 197
 Kolodiasceoe 9

Kolodistoe 9
 Kolomișcina 9
 Kolotylo, B. 345
 Koreliuk, N. 240, 257
 Korobkova, G.F. 18-20
 Koșilovți 11
 Kotzian, O. 553, 554
 Koval, N.G. 735
 Kozak, E. 119, 123, 125, 137-142
 Kral, A. 237, 244-246, 256, 559, 560
 Krasnii 11
 Krasnii Hutor 9, 11
 Kraus, G. 797
 Kremlin 731
 Kremsier 246
 Kruglaszow, A. 542, 549
 Krusevac 112
 Kuciuk-Kainargi 304
 Kunisovți 9, 10
 Kuppetz, Fr. 219
 Kurilo, V. 257
 Kwiatkowski, A. 411
 Kwitkowski, D. 248, 258

L

- Lahovari, G.I. 317-320
 Lahovari, N. 201
 Lapedatu, Al. 133, 339, 514, 519, 667, 713
 Lascăr, V. 202, 205
 Laschiuca 213
 Lascovca 214
 Latouche, R. 799
 Lavrovski, V.M. 794
 Lazăr, M. 82, 93, 97, 98, 100, 101, 535, 677, 680, 712, 722
 Lazius, W. 178, 183
 Lăbușcă, N. 94
 Lăzărescu, E. 134
 Lăzărescu, D.A. 97
 Leakey, R. 698
 Lehr, L. 99, 100
 Leipzig 346, 433, 434, 438
 Leon, N. 337
 Leonardo da Vinci 438
 Leopold al II-lea 234, 239
 Lemberg 170, 221, 228, 229, 230, 234, 235, 241-243, 246, 248, 255, 261, 302, 451, 478, 511, 514
 Lențești 171, 360
 Leocov, M. 725
 Leroi Gourhan, A. 19
 Lescalopier, P. 178
 Leucușești 360
 Lianu, T. 485
 Lichardus-Itten, M. 19
 Liciu, P. 435
 Lichtenberg 221, 224, 225
 Ligor, Al. 708, 801
 Limerick Nelson, P. 356, 357
 Lisaura 359
 Lișcenko, M. 257
 Liqhardus, J. 19
 Liteni 214, 239, 359
 Lituania 540, 667
 Liveni 308
 Loghin, C. 272, 273, 269, 275, 346, 410, 430, 445, 497, 520-522, 525
 Loghin, L. 795
 Loghin, V.A. 342
 Loichița, V. 410, 430
 Londra 193
 Loredano, Fr. 167
 Los Angeles 353
 Lostun, Gh. 725
 Lovinescu, E. 189, 191, 198
 Lucaci, M. 589
 Lucavița 300
 Lucăcești 214, 331
 Luchian, D. 746
 Lucius, I. 178, 183
 Lucykt, Șt. 414
 Lueger, C. 268
 Lugoș 195
 Luisenthal 225
 Lujeni 107, 115, 120, 129
 Lukașevsk 9
 Lunca 307
 Lunguleac, T. 283
 Lupaș, I. 199, 713
 Lupu, Fl. 263, 264, 267
 Lutic, M. 742
 Luxemburg 704
 Lvov 230, 258, 666

M

Macedonia 111, 112, 128, 181, 423, 528

Macedonski, Al. 739

Maciu, V. 768

Macovei, A. 318

Madach, I. 740

Madrid 784

Mahala 266

Magheru, Z. 484

Maiaki 10

Maidanțk 9

Maier, D. 157

Maier, P. 475

Maiorescu, T. 198, 201, 205

Makar, J. 543, 547, 549

Malcociu, N. 168

Mamornița 300, 301, 307-313, 315

Mandicevski, E. 280

Mandiuc, I. 510

Manent, P. 200

Maniu, A. 349

Manolescu, R. 99, 768

Manzur, I.V. 18

Maramureș 330, 532, 549

Marcu, Al. 199

Marcu, O. 726

Mareci, H. 551, 677, 737, 752

Mareș, Al. 174, 175

Mareș, I. 323-325

Marginea 725

Marian, L. 500

Marian, S.F.I. 125, 142, 172, 431, 469, 724, 726, 756

Marianciuc, V. 551

Marica, G.E. 199

Maricari, V. 470, 722

Marghiloman, Al. 343

Marginea 219, 224

Marilianus, A. 167, 172

Marmeliuc, D. 275, 283, 286, 295, 296,

410, 430, 666

Marin, D. 18

Marinescu Bîlcu, S. 16, 17, 19, 23, 24, 695, 696

Marița, E. 743

Mariuțac, N. 742, 745

Markevici, V.I. 17, 18, 20

Marko 127

Massan, Al. 545, 546, 559

Masson, V. 18

Matasă, C. 17, 18

Mateevici, A. 181

Matei, H. 272, 273

Matei, M.D. 96-99, 111, 134, 138, 675, 676, 801

Matei Corvin 393

Mathieu, S. 705

Maumard, A. 796

Mavrogheni, M. 303

Mavrogheni, P. 201

Maxim, M. 100, 101

Maxim, S.T. 682

Mazilu, D.H. 157

Mazovia 431

Măcin 20

Mălinescu, V. 471

Mălini 363, 365, 366

Mămăești 221

Măneanu, M. 750

Măneuți 214

Mărcuța 795

Mărgeală, Șt. 181

Mărgineanu, M. 549

Mărgineni 795

Mărieș, S. 319

Măriței 507, 512

Măzăreanu, V. 334

Mândrilă, P. 478

Mândrișca 324

Mârțu, Fl. 799

Mârza, E. 728

- Mârza, I. 728
 Mârzescu, G. 202
 Mediaș 795
 Mehedinți 751
 Mehmet, M.A. 100
 Melchisedec 142, 174, 175, 333
 Mercăș, Gh. 584
 Merghes, H. 724
 Mesopotamia 706
 Messembria 111
 Messner, W. 548
 Meteș, Șt. 83, 94
 Mewes, E. 91, 100
 Micăsasa 480
 Michelet, J. 186, 799
 Miclescu, V. 310
 Micu, D. 350, 354
 Mihai II Șuțu 714
 Mihai Viteazul 154, 179, 285, 339, 341, 445, 532, 708
 Mihail, P. 174
 Mihailovka 324
 Mihalcea 304, 507
 Mihali, T. 284
 Mihăileni 311, 316
 Mihoc, Gh. 757
 Mihordea, V. 89, 97, 98, 100, 101, 304, 317, 318, 798
 Mihoreni 742
 Mihuceni 172
 Milcov 310, 394
 Milkowicz, W. 119, 137, 477
 Millet, B. 114
 Millet, G. 103, 127
 Millo, M. 475
 Milișăuți 113, 121, 143, 216, 221, 222, 225, 517
 Minea, I. 94
 Mioc, D. 100, 101
 Mirăuți 111, 135, 512
 Mircea, M.A. 743
 Miron, V.Gh. 461
 Mîsești 359
 Mistra 128
 Mitocul Dragomirnei 214, 221, 410-414, 433, 672
 Mitric, Ol. 159, 717
 Mocioni, Al. 249-251
 Mogoșești 305-307, 309, 313, 358
 Mohov, N.A. 90, 99
 Moise, A. 742
 Moisuc, V. 342
 Moldova 10, 82-84, 86, 87, 8991, 93-101, 104, 105, 112, 114, 115, 118-120, 126, 128-130, 132, 135, 136, 138, 148, 149, 152, 154, 159-162, 165, 168, 173, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 192, 213, 220-222, 224, 231, 234, 240, 244, 246, 255, 278, 299-304, 308-310, 315, 320, 325, 328, 345, 348, 366, 393, 395, 403-405, 410, 431, 442-444, 457, 462, 463, 471, 481, 512, 517, 545-548, 556, 565, 566, 572, 574, 577, 580, 587, 588, 655, 656, 663, 664, 668, 670, 672, 673, 676, 677, 682, 691, 694, 708-710, 712, 714, 715, 730, 765, 773, 775, 777
 Moldovan, D. 500
 Moldovan, P. 184
 Moldoveanu, Gh. 176
 Moldoveanu, P.P. 181
 Moldovița 108, 109, 120, 125, 129, 134, 140, 143, 159, 160, 162, 164, 165, 174, 214, 216, 224, 328, 330, 332, 564, 580, 584, 585, 589
 Molivoclisia 127
 Molnița 300, 302, 309, 312
 Molodia 214, 215, 221
 Mologhia 304
 Monoranu, O. 96, 98, 99, 256, 257
 Morariu, A. 295, 410, 430, 661, 718
 Morariu, C. 263, 409-411, 413, 415, 419-422, 424, 425, 428-432
 Morariu, Gh. 411, 412
 Morariu, L. 132, 283
 Morariu, O. 430
 Morariu, S.A. 411, 415, 428, 429

- Morariu, T. 746
 Morariu, V. 425, 426
 Morărașu, M. 752
 Morărașu, V. 747
 Moroșanu, T. 725
 Moruzi, Al. 172
 Moruzi, C. 233, 303
 Moscalu, E. 317
 Moscova 18, 133, 316, 537, 731, 733, 771, 794-797, 800, 801
 Moșanu, V. 745
 Motrescu, C. 745
 Mourre, M. 702
 Movila 298
 Movilă, M. 154
 Movileni 361
 Movșa, T.G. 16-19
 Mracica, S. 541, 551
 Munchen 344, 543, 544, 548, 551, 736
 Muntean, G. 440, 460, 684
 Munteanu, R. 799
 Munteanu, Șt. 183
 Muntenia 112, 136, 180, 192, 246, 310, 312, 556, 670, 694
 Murafa, S. 501
 Murariu, I. 97, 99, 100, 298, 319
 Muraru, A. 16, 18-20, 23, 2434
 Murgoci, V. 237, 240, 244, 246, 257
 Mureș 288
 Mureșan, I. 475
 Mureșanu, A. 199, 475
 Musicescu, M.A. 122, 128, 130, 131, 139, 144
 Musicescu, G. 502
 Mustazza, N. 261
 Mușat, M. 295-297, 321, 342

N

- Nalbă, N. 520, 521
 Nandriș-Culda, A. 742
 Nandriș, Gr. 127, 130, 136, 143, 272
 Napoli 799
 Nastasă, L. 156
 Nauka 18
 Năstase, D. 106, 132, 134-137, 721
 Năsturel, P.S. 712
 Neagoe, M. 800
 Neagoe, S. 295-297
 Neamț 106, 108, 116, 120, 122, 135, 159, 162, 329, 358, 359, 382, 528, 530, 676
 Neamțu, E. 97, 98
 Neamțu, V. 97, 98, 99, 799
 Neculce, I. 95, 303, 305, 318, 319, 519
 Nedelcu, E. 252
 Negri, C. 190, 471
 Negrileasa 221, 224, 331
 Negruți, E. 97, 319
 Negruzzi, C. 475
 Negură, I.G. 132
 Nepolocăuți 213
 Netezi 106, 108, 133
 Netolitzky, F. 282
 Netta, G. 94
 Neubauer, R. 251
 New York 758, 800
 Nicolaiciuc, V. 747
 Nicolescu, C. 115, 125, 134, 135, 140, 175
 Nicolescu, N. 799
 Niculăiasa, A. 175
 Niculăiasa, M. 175
 Niculescu, N. 799
 Nihoreni 358, 361, 366
 Nikiforov, L.A. 795
 Nikorovicz, V. 167
 Nimigean, D. 685

Nimigeanu, G. 745

Nipru 9, 149

Nistor, I. 17, 174, 184, 209, 272, 273,
279-295, 334, 410, 437, 440, 460, 461,
476, 477, 478, 500, 503, 508, 510, 520,
527, 534, 553, 661, 663, 672, 675, 676,
713, 718, 722, 756

Nistru 148, 213, 221, 232, 239, 284,

300, 426, 462, 529, 545, 549, 554, 555,
560, 731, 734

Niță, S. 284

Noica, C. 352

Novgorod 113, 129

Novi, I. 163

Novosulița 720

Nowosiwsky, I. M. 345

O

Obolenskaia, S.V. 800

Ocna 214

Odessa 278, 731, 733

Odobescu, Al.I. 298, 299, 304, 317,
318, 738

Oituz 312

Olahus, N. 176

Olariu, M. 746, 748

Olaru, D. 752

Olenici, V. 510

Olinescu, D. 513, 519

Olmütz 245, 246

Olsztyn 550

Olt 177

Olteanu, Șt. 89, 95, 97, 98, 99, 700,
712

Oltenia 6, 310, 714

Onciul, A. 266-268, 349, 429, 560, 562

Onciul, D. 478, 479, 515, 431, 558,
713, 718, 725, 742, 749, 756

Onciul, I. 724

Oniceni 361

Onuț 214

Oprea, I.M. 342

Oprescu, G. 132, 138

Oprescu, P. 342

Oprișan, D. 745

Orășeni 213

Orhei 107, 288

Orleanu, M. 207

Oroftiana 298, 299, 303, 316

Ornea, Z. 184, 198, 354, 486, 499

Osadezuk, s. 544

Ostra 331, 358

Ostrița 266

Otte, M. 705

Oțetea, A. 90, 97, 99, 100, 480, 769

Ouspensky, L. 592

Ovcunikov, P.V. 801

Ozana 753

P

Padova 771, 790

Pahomi, M. 747, 748

Palade, V.I. 519

Panait, P. 774

Panaitescu, P.P. 85, 88, 95-98, 100,

156, 173, 175, 319

Panaitiu, Șt. 447

Panciuc, O. 553, 554, 556, 561

Pantagiu, M. 307

Panu, A. 471, 476

Panu, Gh. 202

- Pantazi, I. 659
 Papacostea, Ș. 99, 768
 Papiu-Illarian, Al. 475
 Paracelsus 346
 Paradais, C. 173
 Parker, A. 797
 Paris 19, 94, 103, 114, 127, 132, 133, 135, 140, 142, 143, 188, 189, 198, 200, 258, 279, 341, 352, 409, 559, 685, 702, 777, 781, 790, 796-800
 Parrenaud, A. 801
 Pascaleva, V. 796
 Pascoe, P. 356
 Pascu, Șt. 99, 174, 317, 797
 Pastiescu, D. 181
 Pașcani 361-365
 Patraș, E. 184
 Paul, I. 17
 Pavel, N. 485
 Pavel, Gh. 742, 745
 Pavlincovschi, V. 164, 166
 Păcurariu, M.D. 175, 738, 740, 741
 Păltănea, P. 97, 99
 Păltiniș 587
 Păltinoasa 220
 Părhăuți 120, 124, 141
 Părnuță, Gh. 799
 Pătrășcanu, L. 192, 199
 Pătrăuți 112, 113, 120, 121, 123, 138, 160, 171, 239, 359, 410, 428, 434, 438, 742, 743
 Păunescu, Al. 16-19, 23, 24, 691, 692
 Pântea, V. 94
 Pânzaru, I. 430, 440, 460
 Pânzaru, V. 743
 Pârâul Negru 361
 Pârvan, V. 315, 694, 713
 Pâslea, I. 724
 Peleşcișin, N.A. 18, 19
 Pelivan, I. 730
 Penciah, V.M. 798
 Peneke, A. 282
 Pentilescu, N. 724
 Perianu, R. 767
 Perpessicius 496, 499
 Petersburg 420
 Petrescu, A. 483, 454, 499
 Petrescu-Dâmbovița, M. 16, 17, 317, 688, 689
 Petrești 6, 17
 Petrino, D. 742
 Petrino, N. 249
 Petrograd 181
 Petrov, N.I. 130
 Petrova 288
 Petrovici, C. 248, 256
 Petru I 105, 106, 108, 328
 Petru Movilă 533, 710
 Petru Mușat 513, 668
 Petru Rareș 109, 123, 124, 126, 135, 330, 385, 655
 Petru Șchiopul 125, 153, 167, 178, 331, 673
 Pherechide, M. 279
 Philadelphia 258, 409
 Piatra Neamț 23, 24, 109, 110, 115, 589
 Pichois, C. 738
 Pike, Z. 357
 Pilat, N.V. 306
 Piliipăuți 307, 309, 312, 313
 Pillat, I. 351, 352
 Piller, K. 255
 Pintescu, Fl. 260, 272, 294, 297, 539, 716, 717
 Pitei, L. 164
 Pitești 775, 790
 Platon, Fl. 96
 Platon, Gh. 86, 96, 97, 100, 192, 199, 208, 320, 557, 762-766
 Pleșești 363, 364
 Plevan, V. 742
 Ploiești 793
 Plutonița 360
 Podei 9, 10, 11, 23, 24
 Podgraskaia, E.M. 99

- Podiaposkaia, E.P. 796
 Podlacha, W. 112, 119, 121-123, 125, 127, 129, 130, 136, 137, 139-144
 Poe, E.A. 740
 Pogor, V. 201
 Pohorlăuți 214
 Poiana Mărului 166
 Poiana Micului 221, 224, 225
 Poiana Neamțului 214
 Poiana Stampei 359, 574, 587
 Pojorâta 214, 216, 225, 587
 Pokrovski, N.V. 127
 Pollack, M. 550
 Poleanski, P.I. 796
 Polek, J. 211, 214, 228, 229, 515, 555, 718
 Polevoi, L.L. 98, 99
 Polihroniade, M. 192, 352
 Polivanov Jar 4-6
 Polizu, V. 676
 Polonia 91, 99, 106, 114, 128, 129, 147, 154, 218, 249, 348, 441, 478, 531, 540, 541, 543, 548, 551, 663, 667
 Poloniska-Vasilenko, N. 239
 Pomârla 303
 Pop, A.Z.N. 476
 Pop, S. 686
 Pop, Șt.C. 281
 Pop, V. 728
 Popa, P. 801
 Popa, R. 675, 797
 Popăuți 120, 122, 138
 Popescu, E. 209, 342
 Popescu, I. 184, 742, 744
 Popescu, L. 252
 Popescu, O. 414, 416
 Popescu, R. 154, 157
 Popescu Latiș, C. 742
 Poptâmaș, D. 744
 Popova, T.A. 16
 Popovici, A. 252
 Popovici, C. 169, 241, 256
 Popovici, D. 284, 286
 Popovici, E. 446, 756
 Popovici, G. 263, 265, 267, 440, 756
 Popovici, O. 265
 Popovici, T. 756
 Porcescu, S. 343
 Porfireanu, E. 356
 Porșnev, B.D. 793
 Portferraio 771
 Porumbescu, C. 414, 415, 502
 Porumbescu, I. 381
 Postdam 434
 Posteucă, I. 742, 745
 Praga, 174, 223, 541
 Pralea, I. 168
 Precucuteni 5, 6, 12, 14, 15, 19-20
 Preda, Fl. 688
 Predescu, L. 518
 Prelici, N. 280
 Prelipcea 211
 Prescott, W. 356
 Prevost, M. 434
 Pricopie, N. 686
 Prigoreni 360
 Prisaca Dornei 216
 Prisăcăreni 252
 Privorochia 221
 Probota 108, 109, 119, 120, 124, 125, 135, 138, 140, 141, 143, 159, 169
 Probotești 301, 307, 309, 742
 Procacci, G. 799
 Procopovici, Al. 273, 282, 283, 294
 Prusia 663
 Prut 181, 182, 183, 213, 221, 232, 239, 283, 288, 298, 301, 304, 307, 314, 317, 341, 384, 426, 462, 545, 555, 560, 675, 756
 Przemysl 478
 Puccini, G. 436
 Pueni 307
 Puha, E. 697
 Puiu, V. 291
 Pumnul, A. 180, 184, 346, 429, 471-476, 742-744, 754, 760, 761

Pungă, Gh. 87, 96, 100
 Purici, Șt. 230, 254, 255, 257, 562, 742
 Pușcariu, S. 174, 279, 282, 287, 291,
 294, 296, 509, 761
 Pușcașu, N.N. 135
 Pușcașu, V.M. 675, 676

R

Racoce, T. 180
 Racovăț 303
 Racoviță, M. 132
 Rahozna 211
 Raicu, R. 750
 Raierez, Șt. 159, 162, 163, 303
 Rarancea 214
 Răchieru, A.D. 551
 Rădășeni 362
 Rădăuți 104, 105, 107, 120, 123, 128,
 132, 140, 159, 160, 162, 166, 167, 174,
 219, 225, 228, 244, 245, 258, 269, 286,
 287, 289, 295, 329, 330, 333, 346, 394,
 431, 552, 553, 555, 561, 562, 656, 666,
 681, 686, 719, 725, 746, 760, 767
 Rădulescu Heliade, I. 188, 194, 197,
 474
 Rădulescu Motru, C. 273
 Râpciuni 116, 120, 126, 143
 Râșinaru, R. 748
 Răuseni 359
 Războieni 110, 115, 305
 Răzvan-Ungureanu, M. 712
 Râmnic 107
 Râpeanu, V. 354
 Râșca 159, 168, 169, 172, 361-364
 Rebreanu, L. 740
 Regleanu, M. 101
 Reli, S. 478
 Remond, R. 188, 198
 Renan, E. 196

Putila 239, 241
 Putna 104, 105, 107, 109, 116, 132,
 134, 135, 159, 165, 173, 219, 269, 270,
 329, 332, 334, 359, 380, 381, 385, 394,
 395, 397, 401, 403, 405, 407, 512, 517,
 561, 570, 571, 677, 681, 686

Reni 288
 Reșița 289
 Reuseni 110
 Revna 512
 Rezachevici, C. 93
 Rezuș, P. 173
 Ripiceni-Izvor 691, 692
 Rochon, A. 797
 Rodov, B. 794
 Rogojești 214
 Rogojinschi, M. 678
 Roll, A. 382
 Roma 694
 Roman 17, 109, 161, 163, 359, 366,
 528, 530
 Romanescu, A. 435
 Românești 381
 România 15, 91, 111, 112, 137, 142,
 174, 181, 201, 205-208, 235, 269-272,
 276, 278, 282, 285, 292, 296, 300, 303,
 307, 310, 311, 313, 315, 316, 336, 339,
 340, 342, 343, 347, 417, 418, 422, 426,
 428, 429, 434, 439, 449, 463, 478, 480,
 503, 508, 518, 527, 536, 538, 541, 543,
 552, 557, 680, 691, 703, 720, 721, 723,
 732, 733, 755, 756, 758, 767, 778, 780,
 785, 793
 Romstorfer, K.A. 111, 116, 117, 132,
 135-137, 380, 469, 511, 519
 Roosevelt, F.D. 736, 737
 Ropcea 252
 Rosetti, C.A. 188, 190, 197, 198, 201
 Rosetti, R. 83, 93-95

Rosetti, T. 201
 Roșă 214, 215, 221, 225
 Roșca, A. 724
 Roșca, Gr. 121
 Roșcani 360, 365
 Roșica 304
 Rotaru, C. 745
 Rotopănești 170, 172
 Rudenica 112
 Ruffini, M. 799
 Ruginoasa 4-6, 16, 656

Rusnac, I. 680
 Rusia 91, 111, 113, 128-130, 146, 147,
 161, 193, 266, 307, 311, 529, 533-535,
 557, 558, 667, 800
 Russev, E.M. 90
 Russo, Al. 194, 198-199, 471
 Rusu, A.A. 676
 Rusu, D. 749
 Rusu, I. 471
 Rusu, V. 208
 Rychlo, P. 551
 Ruze, A. 700

S

Sacerdoțeanu, A. 479, 480
 Sachelarie, O. 101
 Sadagura 211, 212, 214, 215, 225, 244,
 545, 555
 Sadova 217, 587
 Sadoveanu, M. 724
 Saghin, Șt. 280
 Saint Germain 285, 527
 Salacrou, A. 739
 Salahor, I. 742
 Salonic 128
 Salzburg 285, 477, 508
 Sandraki 9
 San Francisco 771
 Santiago de Chile 758
 Sasca 366
 Satco, E. 430
 Satu Mare 216, 221, 222, 225
 Sauciuc Săveanu, T. 756, 768
 Sava, A. 95
 Savu, Al.Gh. 711, 712
 Săcărești 7
 Săcel 288
 Sălcuța 20
 Sărata Monteoru 9-10
 Săveni 308
 Sârbi 313

Sârghie, I. 724
 Sbiera, I.G. 184, 252, 253, 256, 259,
 261, 272, 347, 425, 431, 474, 476, 661,
 756, 760
 Sbiera, R. 283
 Scripcariuc, I. 328, 477
 Sculeni 309
 Schipor, I. 742
 Schipor, V. 554, 748
 Schmerling, A. 247, 250
 Schmidt, W. 676
 Schroder, W. 233
 Schonbach, A. 381
 Schuster, S. 219
 Schwartzthal 221, 224, 225
 Scorțanu, Șt. 133, 138
 Secu 159, 172
 Seeger 547
 Sejny 540, 541, 549
 Semenov, S.A. 18, 19
 Serbia 111, 112, 118, 128, 129, 135,
 427, 684
 Seres 112
 Seghedin, T. 725, 748
 Serghie, S. 722
 Sibechi, Gh. 87
 Siberia 316, 554, 742
 Sibiu 139, 255, 259, 422, 426, 440,

- 479-481, 514, 684, 728
 Siegel, C. 282
 Sighet 297
 Sihăstria 172
 Siminicea 163, 366
 Siminiceanu, E. 655
 Simionovici, N. 510
 Simuț, I. 487, 499
 Sinăuți 214, 307
 Sinigalia, T. 676
 Sinihău 307
 Sion, C. 190
 Sion, G. 309, 310, 320, 471, 474
 Siret 106, 112, 117, 214, 221, 225, 231, 244, 245, 252, 270, 358, 359, 365, 512, 514, 529, 530, 550, 560, 686
 Sireteanu, E. 414, 416
 Siria 112, 704
 Skazkin, D. 801
 Slatina 109, 159, 163, 167, 168, 172, 289, 332, 358, 361-363, 578, 792
 Slătioara 359
 Slobozia 252, 307, 780
 Slobozia Băniei 288
 Slovacia 212
 Slovenia 299
 Smârcea, D. 209
 Smirnov, F.A. 133
 Smochină-Rotaru, Z. 743
 Smolka, F. 246
 Snegur, M. 182, 184, 682
 Snyatin 302
 Soara 360
 Soboul, A. 797
 Sofia 114, 758, 771, 782, 796
 Sofievka 9-11
 Sofroni, C. 675
 Sohăg 112
 Solca 109, 116, 160, 214, 223-225, 252, 331, 333, 512, 567, 657
 Solcanu, I.I. 103, 107, 132, 134, 135, 139-141, 144
 Soliman Magnificul 155
 Soloneț 223, 288, 330
 Solonețul Vechi 225
 Sopilniuk, T. 242
 Soroca 501, 547
 Sorochin, V.I. 16-17, 19, 20, 23, 24
 Soveja, M. 799
 Sovetov, P.V. 90, 98
 Spania 772
 Sparta 431
 Spătărești 361, 363
 Spânu, M. 132
 Spleny 554, 555
 Stahl, H.H. 100
 Stalin 409, 731, 736, 737, 743, 755
 Stamate, C. 181
 Stanislau 302, 478
 Stavronikita 127
 Stănculescu, I. 799
 Stănescu, E. 156, 157
 Stănești 359, 366
 Stăneștii de Jos 225
 Stătescu, N. 201
 Stârcea, I.V. 284, 303
 Stefanelli, T.V. 259, 476, 565-572, 574, 575, 580, 581, 583, 584, 586, 588, 660, 661, 756
 Stere, C. 337
 Sternberg, I.I. 794
 Stockholm 799
 Stoicani-Aldeni 6
 Stoicescu, N. 101, 131, 132
 Stoide, C.A. 94, 99
 Stoilov, S. 756
 Stolear, I. 170
 Storojineț 225, 252, 261, 278, 284, 346, 721, 742
 Straja 116, 239, 269, 658, 661, 665
 Strasbourg 782
 Straton, T. 743
 Stratone, N. 697
 Streinu, M. 483-485, 487, 488, 490-492, 495, 498, 499
 Strelbițchi, M. 171

Stroiești 252, 270, 359
 Strugariu, I. 412
 Strugariu, M. 342
 Strutynski, W. 550
 Strzygowski, J. 114, 136
 Studenița 20
 Stulpicani 214, 216, 224, 225, 331, 359,
 584, 585
 Stupca 359, 416
 Sturdza, D.A. 201, 205
 Sturdza, M. 308
 Stuttgart 433, 434
 S.U.A. 536
 Suceava 20, 24, 86, 87, 93, 95-98, 100,
 101, 104-106, 108, 109, 116, 119-122,
 125, 126, 128, 129, 133-135, 162, 163,
 169, 170, 172, 173, 175, 182, 184, 214,
 215, 221, 225, 228, 231, 232, 237, 248,
 252, 253, 255, 256, 258, 269, 270, 274,
 284, 289, 301, 304, 323-325, 329, 332,

333, 358-360, 363, 365, 381, 384, 394,
 395, 399, 409-411, 413-415, 420, 432,
 440, 443, 447, 451, 461, 469-471, 476-
 478, 480-482, 505-506, 509-517, 520,
 528-530, 532, 541, 542, 545, 547-549,
 551, 554, 556, 559, 570, 588, 589, 658,
 659, 668, 669, 675, 676, 680-683, 688,
 694, 717, 719, 725, 727, 746, 761, 764,
 772, 777, 786, 792, 793, 798
 Suceveni 252, 742
 Sucevița 108, 109, 159, 160, 164, 169-
 171, 175, 331-333, 512, 561, 566, 657,
 666, 681
 Suha Mare 331
 Suharău 303, 308
 Suhan, I. 724
 Sulman, E. 796
 Suwalky 541
 Szekely, M.M. 712
 Szymonowicz, V. 382

Ș

Șaguna, A. 195, 249, 251, 687
 Șandru, D. 321
 Șapcă, Fl. 242, 244
 Șapoșnicova, O.G. 324
 Șaru Dornei 587
 Șcheia 359
 Șcheii Brașovului 171
 Șendrea 107
 Șerban, C. 87, 96, 97, 99, 443, 511,
 519, 535, 679, 707-712, 721, 724, 751,
 767-769, 772-773
 Șerban, M. 465
 Șerbănești 360
 Șerbăuți 507
 Șevcenko, F.P. 257
 Șimanschi, L. 135, 317
 Șincai, Gh. 475
 Șipot 109
 Șișcanu, I. 731-734

Șoldănești 361, 363, 365
 Șomuzul Mare 87
 Șotropa, M. 475
 Ștefan, Gh. 513
 Ștefan cel Mare 104, 107-110, 112,
 113, 116, 117, 118, 120-124, 126, 129,
 130, 133-142, 152, 164, 175, 303, 305,
 330, 338, 380, 382, 384, 385, 388, 389,
 392-395, 397, 398, 400-407, 470, 500,
 513, 515, 585, 589, 655, 659, 675, 677,
 703, 710
 Ștefan Tomșa al II-lea 109, 329
 Ștefanovici, O. 676
 Ștefănescu, I.D. 113, 114, 119, 121-
 124, 126-130, 136-144
 Ștefănescu, Șt. 101, 315, 748, 768, 772
 Ștefănești 97, 288
 Ștefureac, I. 723
 Ștefureac, T. 725
 Șuțu, M. 303

T

- Tabouis, I.G. 793
 Tachiță, D. 743
 Trafali, O. 107, 124, 126, 133, 134, 141, 142
 Tamerlan 550
 Tappe, E.D. 794
 Tarnavski, I.I. 725
 Tarnița 360
 Tănăsescu, C. 310
 Tărășăuți 305
 Tărășeni 252
 Tărățanu, V. 561
 Tărtăria 706
 Tătărăscu, Gh. 288-291, 732
 Tăutul, V. 171
 Tâmpesți 361
 Târgu Frumos 16, 20, 24, 330, 360
 Târgu Jiu 289, 792
 Târgu Mureș 254, 288, 289, 742-744
 Târgu Neamț 514
 Târgu Ocna 24
 Târgu Trotuș 104
 Târnuța 301, 302, 306, 307, 309, 312, 315
 Târpești 4, 6, 24, 694
 Tcaciuc-Albu, N. 505, 510, 722
 Teheran 736
 Teleghin, N.A. 19
 Telești 360
 Tell Christian, Al. 192, 199
 Teodor, D.Gh. 98, 317, 688-690
 Teodor, H. 134
 Teodoru, R. 133
 Teodorescu, V. 676
 Tereblecea, 171, 214, 216, 221, 222, 224, 225
 Teodorescu, R. 112, 136, 712
 Thessalonic 771
 Thomasius, C. 346
 Thuresson, J. 167
 Tighina 533, 767
 Tihomirov, V.M. 797
 Timiș, Gh. 239, 240, 243, 246, 560
 Timișoara 289, 354, 425, 551
 Timofeiov, S. 541, 542, 550
 Tisa 285
 Toachi, M. 172
 Tocilescu, Gh. 317
 Toderășcu, I. 99, 208
 Tofan, G. 280, 281, 500-510, 722
 Toma, C. 725
 Toma, F. 354
 Toma, I.G. 280, 286, 295
 Toma, S. 173
 Tomasciuc, C. 347
 Tomașevka 9
 Tomovici, S. 166
 Toporăuți 214, 410, 419
 Tordaș, M. 179
 Torouțiu, I.E. 222, 262, 272, 430
 Toussaint, M. 704
 Toynbee, A. 800
 Traci, C. 726
 Traian 7, 8, 23, 24, 93, 148, 149, 177, 178, 299
 Transilvania 91, 94, 98, 99, 115, 155, 179, 181, 188, 191, 197, 199, 215, 223, 225, 233, 252, 284, 287, 312, 313, 356, 340, 346, 393, 405, 416, 426, 440, 443, 447, 471, 500, 506, 514, 531-534, 541, 549, 557, 655, 659, 669, 670, 684, 687, 774, 778, 779, 793
 Trebici, Vl. 718, 725, 748, 752-754, 757-760
 Trelea, S. 747-748
 Tripolie 4-15, 19, 20, 22-24
 Troianov 9, 11
 Trotuș 104-105
 Trotușanu, G. 124
 Trușești 4-6, 16, 23
 Tudor Vladimirescu 196, 762, 789

Tudora 299
 Tudose, G. 460
 Tudose, S. 19
 Tufescu, C. 181
 Tulcea 776, 793
 Tupilați 358
 Turcia 193, 533, 558, 772

T

Țara Românească 83, 94-96, 98-100,
 112, 128, 148, 152, 161, 708, 709, 712,
 715, 773, 777
 Țăranu, G. 725
 Țântilă, V. 171, 562
 Țăpcu, K.G. 257
 Țeting 530
 Țicău, Șt. 162, 163
 Țintă, T. 303

U

Ucraina 7-10, 114, 182, 184, 303, 527,
 534, 541-543, 545, 546, 552, 553, 556,
 684, 719, 746
 Udalțova, Z.V. 530
 Udești 358
 Ulea, S. 107, 119-126, 128, 130, 133,
 134, 138-144
 Ungaria 146, 153, 216, 300, 423, 530-
 532, 670, 684, 772
 Ungureanu, C. 211
 Ureche, Gr. 147, 148, 151, 152, 155-

V

Vacaru, S. 712
 Valea Albă 305

Turcu, C. 96
 Turczynski, Em. 273, 347, 536, 543,
 546, 551
 Tureatca 306, 307, 309, 310, 312, 313,
 361-366
 Turner Jackson, F. 356
 Tzigara-Samurcaș, Al. 756

Ținteni 301
 Țintilă, N. 303
 Țopa, E. 725, 726
 Țopa, O. 748
 Țugui, P. 440, 441, 556, 719, 747
 Țurcanu, E. 443, 461
 Țurcanu, N. 683
 Țviklovți 11

157, 319, 710
 Urechia, V.A. 475
 U.R.S.S. 548, 554, 719, 720, 732, 733,
 737
 Ursu, E.C. 325
 Ursu, I. 713
 Ursu, N.A. 161, 166, 173-175
 Ursulescu, N. 325, 677, 706
 Usatova 9, 10
 Ustrița 304

Valea Jijiei 17
 Valea Lupului 11

- Valeva 213
 Vama 170, 216, 225, 584
 Varlaam 163, 710
 Varna 150
 Varșovia 18, 132, 541, 551
 Varvarovka 9, 11
 Vasilco, I. 241, 245, 251, 256
 Vasile Lupu 301, 331, 569, 571
 Vaslui 394, 782, 786
 Vatamaniuc, D. 476, 552, 553, 561, 748, 760
 Vatra Dornei 214, 225, 359, 587, 657, 725
 Vatra Moldoviței 119, 585, 657
 Văcărescu, I. 475
 Văleni 9-11, 23, 24, 143
 Vălenii de Munte 139, 198, 504, 508
 Văratec 172, 360
 Vășcăuți 214, 227, 288
 Vătămanu, I. 133
 Vătășianu, V. 106, 107, 110, 112, 113, 115-118, 121-126, 128-130, 132-144, 675
 Vâlcești 332
 Velichi, C. 795
 Veneția 178, 218, 771, 790
 Verbăuți 214
 Verenceanca 213
 Veress, A. 83, 94, 95
 Vereșani 360
 Vermeersch, P. 704
 Verona 311
 Vernescu, G. 201-202
 Veslovschi, I. 724
 Vianu, Al. 100
 Vianu, T. 341
 Vicol, D. 725
 Vicol, T. 280
 Vicovul de Jos 269, 725
 Vicovul de Sus 331
 Viena 137, 174, 229-231, 233, 235, 242, 243, 247-250, 252-255, 260, 264, 266, 267, 284, 333, 334, 340, 347, 353, 358, 427, 433, 436, 439, 440, 443, 444, 447, 450-452, 454, 461, 477, 478, 481, 511, 517, 518, 520, 527, 537, 546, 550, 555, 557-559, 588, 661, 665, 718, 749, 778, 782, 785, 792
 Vietnam 356
 Vișnița 221, 227
 Vilnius 541
 Vințu de Jos 289
 Vistula 20, 352
 Vitcu, D. 677
 Vlad, M.D. 100
 Vlad Țepeș 778
 Vladimirovka 9
 Vaslovschi, I. 468
 Vlădeni 366
 Vlădescu, I. 94
 Voevodăasa 215, 219, 225
 Voinescu, S. 801
 Voinescu, T. 122, 139
 Voitineli 171
 Volcineț 114, 252
 Voloca 304
 Volosciuc, D. 175
 Volovăț 107, 108, 118, 134
 Vornicenii Mari 108, 120
 Voronca, Z. 266, 414, 416
 Voroneț 112, 120-123, 127-129, 139, 144, 159, 160, 169, 170, 175, 331, 332, 334, 458, 561, 567, 581, 585, 657
 Vozghin, V.S. 801
 Vrancea 96
 Vuia, O. 294
 Vulpe, E. 694
 Vulturești 358, 363

W

Wagner, R. 255, 344, 348
 Waldheim 218
 Wassilko, G. 264
 Weczerka, H. 556
 Weissglas, I. 348
 Werenka, D. 228, 589, 801
 Wickenhauser, F.A. 139, 140, 518

Wilde, O. 739
 White, R. 356, 357
 White, T. 698
 Wladislaw Jagello 106
 Worster, D. 356, 357
 Wysoczanski, I. 550

X

Xenofon 127
 Xenopol, A.D. 83, 93, 187, 190, 198,
 202, 531

Y

Yalta 736

Z

Zachar, A. 229
 Zaeț, I.I. 17
 Zaharia, Gh. 209, 462
 Zaharia, N. 317
 Zahariciuc, M. 678
 Zahariuc, P. 712
 Zalešćik 8
 Zaloba, I. 544
 Zamca 323, 324
 Zamfir, M. 198-200
 Zane, Gh. 95
 Zastavna 213, 214, 227
 Zavalovka 9

Zăhărești 359, 517, 520
 Zărand 714
 Zbenovici, V.G. 20
 Zdroba, M. 797
 Zeletin. Șt. 191, 198
 Zemen 128
 Zieglaue, M. 797
 Zota, M. 241
 Zotta, S. 477, 478
 Zub, Al. 198-200
 Zugravu, N. 712
 Zveneacin 114
 Zvoriște 361, 362, 366

IN ATENTIA COLABORATORILOR

Codrul Cosminului, Anuarul Catedrei de Istorie de la Universitatea "Ștefan cel Mare" din Suceava, acceptă pentru publicare *studii* (circa 40 p.), *articole și note* (până la 25 p.), *recenzii* (circa 5 p.), *note bibliografice* și *dări de seamă* privind viața științifică internă și internațională.

Toate materialele vor fi prezentate redacției în două exemplare, dactilografiate la două rânduri, cu notele numerotate în continuare, așezate la sfârșitul textului. *Studiile și articolele* vor fi în mod obligatoriu însoțite de un rezumat tradus într-o limbă de largă circulație. Fotografiile și desenele vor fi numerotate și însoțite de explicații, indicându-se în manuscris pagina unde trebuie așezată imaginea respectivă.

Colaboratorii sunt rugați să prezinte materialele în formă finită, deoarece nu întotdeauna li se va putea asigura trimiterea unei corecturi. În acest caz, corectura se va efectua în redacție, urmărindu-se respectarea manuscrisului.

Adresa redacției:

Universitatea "Ștefan cel Mare" Suceava
Str. Universității nr. 1
Catedra de Istorie

Tehnoredactare computerizată: ing. Ciobanu Constantin
Monica Savin

Tiparul executat la:

Tipografia Universității "Ștefan cel Mare" - Suceava
Strada Universității, Nr. 1, 5800, Suceava - România

ISSN 1224-032X

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://codrulcosminului.usv.ro>